This is a digital copy of a book that was preserved for generations on library shelves before it was carefully scanned by Google as part of a project to make the world's books discoverable online.

It has survived long enough for the copyright to expire and the book to enter the public domain. A public domain book is one that was never subject to copyright or whose legal copyright term has expired. Whether a book is in the public domain may vary country to country. Public domain books are our gateways to the past, representing a wealth of history, culture and knowledge that's often difficult to discover.

Marks, notations and other marginalia present in the original volume will appear in this file - a reminder of this book's long journey from the publisher to a library and finally to you.

Usage guidelines

Google is proud to partner with libraries to digitize public domain materials and make them widely accessible. Public domain books belong to the public and we are merely their custodians. Nevertheless, this work is expensive, so in order to keep providing this resource, we have taken steps to prevent abuse by commercial parties, including placing technical restrictions on automated querying.

We also ask that you:

+ *Make non-commercial use of the files* We designed Google Book Search for use by individuals, and we request that you use these files for personal, non-commercial purposes.

+ *Refrain from automated querying* Do not send automated queries of any sort to Google's system: If you are conducting research on machine translation, optical character recognition or other areas where access to a large amount of text is helpful, please contact us. We encourage the use of public domain materials for these purposes and may be able to help.

+ *Maintain attribution* The Google "watermark" you see on each file is essential for informing people about this project and helping them find additional materials through Google Book Search. Please do not remove it.

+ *Keep it legal* Whatever your use, remember that you are responsible for ensuring that what you are doing is legal. Do not assume that just because we believe a book is in the public domain for users in the United States, that the work is also in the public domain for users in other countries. Whether a book is still in copyright varies from country to country, and we can't offer guidance on whether any specific use of any specific book is allowed. Please do not assume that a book's appearance in Google Book Search means it can be used in any manner anywhere in the world. Copyright infringement liability can be quite severe.

About Google Book Search

Google's mission is to organize the world's information and to make it universally accessible and useful. Google Book Search helps readers discover the world's books while helping authors and publishers reach new audiences. You can search through the full text of this book on the web at `http://books.google.com/`

3 3433 08242969 1

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

HANDLEIDING

BIJ DE BEOEFENING DER

LAND- EN VOLKENKUNDE

VAN

NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

DOOR

Dr. J. J. DE HOLLANDER,
Hoogleeraar aan de Koninklijke Militaire Academie.

RBP

EERSTE DEEL.

Vierde, omgewerkte uitgave.

TE BREDA,
TER DRUKKERIJ VAN BROESE & COMP.,
VOOR REKENING VAN DE
KONINKLIJKE MILITAIRE ACADEMIE.

1882.

Digitized by Google

1. Indonesia - Geog.

2. " - Hist.

O. D--

521947B

L

Digitized by Google

INHOUD.

INLEIDING. ALGEMEEN OVERZICHT VAN NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

EERSTE HOOFDSTUK. HISTORISCH OVERZICHT VAN DE VESTIGING EN UITBREIDING DER NEDERLANDSCHE MACHT IN INDIË.

§ 1. Staatkundige toestand der Indische gewesten tijdens de vestiging der Nederlanders aldaar (omstreeks het einde der 16de eeuw) . . . . . Blz. 1.

Java . . . . . » —

Bali . . . . . » 2.

Sumatra. . . . . » 3.

Het Schiereiland Malaka . . . . . » —

Borneo . . . . . » 3.

Celébes . . . . . » 5.

De Moluksche eilanden . . . . . » —

Timor en de overige Kleine Soenda-eilanden. . . » 6.

§ 2. De Portugeezen in Indië (1500—1594) . . . . » —

§ 3. Eerste tochten der Nederlanders naar Indië, tot op de oprichting der Oost-Indische Compagnie (1594—1602) . . . . . » 8.

§ 4. Tijdperk van de opkomst der Oost-Indische Compagnie; van hare oprichting tot op de stichting van Batavia (1602—1619) . . . . . » 11.

§ 5. Tijdperk van den bloei der Oost-Indische Compagnie; van de stichting van Batavia tot op de uitbreiding van haar grondbezit (1619 tot omstreeks 1675) . . » 15.

§ 6. Tijdperk van het verval der Oost-Indische Compagnie; van de uitbreiding van haar grondbezit tot op hare ontbinding (omstreeks 1675—1800) . . . » 22.

Digitized by Google

§ 7. De Nederlandsche Oost-Indische koloniën als eigendom van den Staat en gedurende het Engelsche tusschenbestuur (1800—1816) . . . . . Blz. 37.
§ 8. De Nederlandsche Oost-Indische koloniën, na de teruggave door de Engelschen (sedert 1816) . . . » 52.
TWEEDE HOOFDSTUK. NATUURLIJKE GESTELDHEID DER O. I. BEZITTINGEN IN HET ALGEMEEN.
§ 1. Ligging, bestanddeelen. . . . . » 80.
Ligging . . . . . » 52.
Bestanddeelen. . . . . » 81.
§ 2. Zeeën en straten . . . . . » 82.
Zeeën . . . . . » —
Straten . . . . . » —
§ 3. Grootte. . . . . » —
§ 4. Klimaat, Moessons, Land- en Zeewind . . . . » 84.
Klimaat. . . . . » —
Moessons . . . . . » 85.
Land- en Zeewind . . . . . » 86.
Schadelijke winden . . . . . » —
Invloed van het klimaat . . . . . » 87.
§ 5. Gesteldheid van den grond . . . . . » 88.
Bergen . . . . . » —
Rivieren . . . . . » —
Vruchtbaarheid . . . . . » 89.
§ 6. Voortbrengselen . . . . . » 90.
Plantenrijk. . . . . » —
Dierenrijk . . . . . » 99.
Delfstoffenrijk . . . . . » 101.
DERDE HOOFDSTUK. BEVOLKING.
§ 1. Verschillende rassen der Inboorlingen. . . . . » 102.
Het Negerras . . . . . » —
Het Maleische ras . . . . . » 104.
§ 2. Vreemdelingen in den Indischen Archipel . . . » 110.
De Chineezen . . . . . » —
De Arabieren . . . . . » 111.
§ 3. Gemengde rassen . . . . . » 113.
Afstammelingen van Chineezen (Peranakan Tjina) . » —
Afstammelingen van Europeanen (Peranakan Wolanda) . . . . . » 114.
Afstammelingen van de bevolking der kusten van Voor-Indië (Peranakan Kling of Mooren) . . . » 115.

Digitized by Google

§ 4. Sterkte der bevolking . . . . . Blz. 115.

VIERDE HOOFDSTUK. ALGEMEEN BURGERLIJK BESTUUR, RECHTS- EN FINANCIEWEZEN, HANDEL EN SCHEEPVAART.

§ 1. Burgerlijk bestuur . . . . . » 118.
Opperbestuur . . . . . » —
De Gouverneur Generaal en de Algemeene Secretarie . . . . . » —
Raad van Indië . . . . . » 120.
Ondergeschikt bestuur . . . . . » 121.
§ 2. Departementen van Algemeen burgerlijk bestuur . » 122.
§ 3. Rechtswezen . . . . . » 125.
Burgerlijke rechtspleging . . . . . » —
Militaire rechtspleging . . . . . » 132.
Wijze van rechtspraak . . . . . » 133.
De politie en enkele daarmede in verband staande onderwerpen . . . . . » 134.
Het recht van verblijf . . . . . » —
Passen voor vaartuigen. . . . . » 136.
Invoer en bezit van wapens en kruit . . . . . » —
Recht van openbare oproeping en bijeenkomst . . » —
Toezicht op de drukpers . . . . . » —
Slavernij, Pandelingschap . . . . . » 137.
§ 4. Financiewezen . . . . . » 138.
Algemeene rekenkamer. . . . . » —
Bronnen van inkomsten voor het Gouvernement . » 139.
Begrooting en rekening. . . . . » —
Bank en Koloniale staatsschuld . . . . . » 140.
Munten . . . . . » 142.
§ 5. Handel en scheepvaart. . . . . » —
Handelmaatschappij . . . . . » —
Uitgestrektheid van den handel . . . . . » 143.
§ 6. Gouvernements cultures en monopoliën . . . . » 145.
Gouvernements cultures . . . . . » —
Monopoliën . . . . . » 147.
§ 7. Belastingen en heerendiensten . . . . . » 148.
§ 8. Landbouw, veeteelt en boschcultuur . . . . . » 151.
Landbouw . . . . . » —
Veeteelt . . . . . » 152.
Boschcultuur op Java en Madoera . . . . . » 153.
§ 9. Waterstaat, wegen en burgerlijke openbare werken; mijnwezen . . . . . » 154.

4906 10 2

Digitized by Google

§ 10. Eerediensten en onderwijs . . . . . Blz. 155.
Eerediensten . . . . . » —
Onderwijs . . . . . » 156.
VIJFDE HOOFDSTUK. KRIJGSWEZEN.
§ 1. Landmacht . . . . . » 159.
Departement van Oorlog . . . . . » —
Samenstelling van het leger . . . . . » 160.
Schutterij . . . . . » 169.
Gewapende korpsen van Inlanders niet tot het leger behoorende . . . . . » —
Chefs . . . . . » 171.
Opleiding van Officieren . . . . . » 172.
§ 2. Zeemacht . . . . . » —
Departement van Marine . . . . . » —
Samenstelling der Oorlogsmarine . . . . . » 173.
Gouvernements-marine . . . . . » 175.
Opleiding en aanstelling van Officieren en Gezaghebbers . . . . . » 177.

EERSTE HOOFDGROEP. JAVA MET MADOERA EN DE OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN BENEVENS BALI EN LOMBOK.
EERSTE HOOFDSTUK. JAVA MET MADOERA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN.
§ 1. Ligging, grenzen, grootte, luchtsgesteldheid, moessons. . . . . » 177.
Ligging, grenzen en grootte . . . . . » —
Luchtsgesteldheid, moessons . . . . . » 178.
§ 2. Natuurlijke, staatkundige, militaire en waterstaatsverdeeling. . . . . » 182.
Natuurlijke verdeeling . . . . . » —
Staatkundige verdeeling . . . . . » —
Militaire verdeeling . . . . . » 191.
Waterstaats-verdeeling . . . . . » —
§ 3. Kapen, straten, baaien, reeden en ankerplaatsen. » —
Kapen . . . . . » —
Straten . . . . . » 194.
Baaien en reeden . . . . . » 195.

Digitized by Google

§ 4. Natuurlijke gesteldheid van den grond. Bergen. . Blz. 198.
Bestanddeelen van den bodem . . . . . » —
De alluviaal-grond . . . . . » —
De vulkanen . . . . . » 199.
Het Neptunische gebergte . . . . . » 213.
Oppervlakte van den bodem . . . . . » 218.
Vulkanische verschijnselen van den bodem . . . » 219.
a. Modder- en gasbronnen of slijkvulkanen . . » —
b. Mofetten of stikvalleien . . . . . » 220.
c. Minerale bronnen . . . . . » 222.
d. Aardolie-bronnen . . . . . » 226.
e. Zwavelmeren en beken . . . . . » 227.
§ 5. Plantbekleeding des bodems . . . . . » 229.
Verdeeling . . . . . » —
Eerste of heete Zone . . . . . » 230.
a. Natuurlijke plantbekleeding of wildernis . . » —
b. Cultuurgewassen . . . . . » 235.
Tweede of gematigde Zone . . . . . » 237.
a. Natuurlijke plantbekleeding of wildernis . . » —
b. Cultuurgewassen . . . . . » 238.
Derde of koele Zone . . . . . » 239.
a. Natuurlijke plantbekleeding of wildernis . . » —
b. Cultuurgewassen . . . . . » 240.
Vierde of koude Zone . . . . . » 241.
§ 6. Rivieren . . . . . » —
a. Aan de noordkust uitwaterende . . . . . » 242.
b. Aan de oostkust uitwaterende. . . . . » 252.
c. Aan de zuidkust uitwaterende. . . . . » —
d. Aan de westkust uitwaterende . . . . . » 256.
§ 7. Wegen en telegraaflijnen . . . . . » —
Groote postweg . . . . . » 257.
Zuidelijke weg . . . . . » 258.
Zijtakken van den Grooten postweg . . . . . » 259.
Zijtakken van den Zuidelijken weg. . . . . » 263.
Spoorwegen . . . . . » 265.
Tramwegen . . . . . » 266.
Telegraaflijnen . . . . . » —
Stoomvaart. Zie Verbeteringen en Bijvoegsels . . » 874.
§ 8. Forten en sterkten . . . . . » 267.
Plan der O. I. Compagnie. . . . . » —
Plan van den Generaal Daendels . . . . . » 268.

Digitized by Google

Plan van den Generaal van den Bosch, en de tegenwoordig bestaande sterkten . . . . . Blz. 268.
§ 9. Overzicht over de afzonderlijke Residentiën met de daartoe behoorende kleine eilanden. Oudheden . . . » 270.
De Residentie Bantam . . . . . » —
De Residentie Batavia . . . . . » 274.
De Residentie Krawang . . . . . » 281.
De Residentie Tjeribon . . . . . » 282.
De Residentie Preanger-Regentschappen . . . . » 285.
De Residentie Tĕgal . . . . . » 289.
De Residentie Pekalongan . . . . . » 290.
De Residentie Samarang . . . . . » 291.
De Residentie Djapara . . . . . » 297.
De Residentie Rĕmbang . . . . . » 299.
De Residentie Banjoemâs . . . . . » 302.
De Residentie Bagĕlên . . . . . » 306.
De Residentie Kĕdoe . . . . . » 308.
De Residentie Djokjokarta . . . . . » 311.
De Residentie Soerakarta . . . . . » 316.
De Residentie Madioen . . . . . » 318.
De Residentie Soerabaja . . . . . » 321.
De Residentie Madoera . . . . . » 328.
De Residentie Kĕdiri . . . . . » 332.
De Residentie Pasoeroewan . . . . . » 335.
De Residentie Prâbâlinggâ . . . . . » 338.
De Residentie Besoeki . . . . . » 339.
De Residentie Banjoewangi . . . . . » 341.
§ 10. Burgerlijk bestuur . . . . . » 343.
Algemeen beginsel van het bestuur . . . . . » —
Residentie- en Afdeelingsbestuur . . . . . » —
Districtsbestuur . . . . . » 346.
Dorpsbestuur . . . . . » 347.
Bestuur in de Residentie Batavia . . . . . » 349.
Bestuur in de Vorstenlanden . . . . . » —
Bestuur op Madoera . . . . . » 351.
Bestuur over de vreemde Oosterlingen op Java . . » —
§ 11. Rechtswezen . . . . . » 352.
a. Rechtswezen in de Gouvernementslanden . . . » —
Hoog Gerechtshof . . . . . » —
Raden van Justitie . . . . . » —
Landraden . . . . . » —

Digitized by Google

Residentie-gerechten . . . . . Blz. 353.
Rechtbanken van Omgang . . . . . » 354.
Regentschapsgerechten . . . . . » 355.
Districtsgerechten . . . . . » —
Priesterraden . . . . . » 356.
b. Rechtswezen in de Vorstenlanden . . . . . » —
Raad van Justitie. . . . . » —
Residentie-raden . . . . . » —
Inlandsche rechtbanken in Soerakarta . . . . » 357.
Inlandsche rechtbanken in Djokjokarta. . . . » 359.
Rechtspraak op Madoera . . . . . » 360.
Inlandsche wetboeken . . . . . » —
§ 12. Voortbrengselen en handel. . . . . » 361.
Plantenrijk. . . . . » —
Dierenrijk . . . . . » —
Delfstoffenrijk . . . . . » 364.
Handel . . . . . » 365.
§ 13. Bestanddeelen en sterkte der bevolking. . . . » 366.
§ 14. Stamverdeeling der Inboorlingen van Java en Madoera . . . . . » 367.
Soendaneezen en Javanen . . . . . » —
Madoereezen . . . . . » 368.
§ 15. Uiterlijk voorkomen der Inboorlingen . . . . » 369.
Soendaneezen . . . . . » —
Javanen. . . . . » —
Madoereezen . . . . . » 370.
§ 16. Kleeding en wapenen. . . . . » —
Javanen. . . . . » —
Soendaneezen . . . . . » 373.
Madoereezen . . . . . » 374.
Wapenen . . . . . » —
§ 17. Karakter . . . . . » 375.
Javanen. . . . . » —
Soendaneezen . . . . . » 376.
Madoereezen . . . . . » 377.
§ 18. Talen, literatuur . . . . . » —
Het Javaansch. . . . . » —
Javaansche literatuur . . . . . » 380.
Het Soendaasch . . . . . » —
Het Madoereesch. . . . . » 382.
§ 19. Godsdienst . . . . . » —

Digitized by Google

Vóór-historische tijd. . . . . Blz. 382.
Hindoe-periode . . . . . » —
Mahomedaansche periode . . . . . » 383.
De Badoewi . . . . . » 388.
De Heidenen van het Tenggersche gebergte . . . » 391.
§ 20. Tijdrekening. . . . . » 394.
Javaansche tijdrekening. . . . . » —
Mahomedaansche tijdrekening. . . . . » 397.
Christelijke tijdrekening . . . . . » —
Tjåndrå Sĕngkålå. . . . . » 398.
§ 21. Maatschappelijke toestand . . . . . » 399.
Standen, rangen en titels. . . . . » —
Woonplaatsen, woningen, tjatjahs, huisgezinnen . » 402.
Landbezit in Midden-Java . . . . . » 406.
Landbezit in de Soenda-landen en Oostelijk Java . » 409.
Woeste gronden . . . . . » 411.
Cultuurstelsel . . . . . » —
Middelen van bestaan; landbouw, nijverheid . . » 416.
§ 22. Wetenschappelijke en zedelijke toestand. . . . » 419.
Javaansch volksonderwijs . . . . . » —
Onderwijs voor Javanen van Gouvernementswege . » 421.
Niet van het Gouvernement uitgaande inrichtingen van onderwijs . . . . . » 423.
Gevolgen van het bovenstaande op den toestand des volks . . . . . » 424.
§ 23. Wijze van krijgvoeren . . . . . » 425.
§ 24. Plechtigheden en feesten. . . . . » 427.
Bij geboorte, huwelijk en overlijden . . . . . » —
Jaarlijksche groote feesten (Garĕbĕg) . . . . . » 431.
§ 25. Vermaken . . . . . » 433.
Muziek . . . . . » —
Tooncelvertooningen. . . . . » 435.
Dansen . . . . . » 437.
Tornooispel. . . . . » 438.
De jacht . . . . . » 439.
Dierengevechten . . . . . » —
Spelen . . . . . » 440.
§ 26. Vreemde Oosterlingen op Java. . . . . » 441.
Chineezen . . . . . » —
Arabieren . . . . . » 443.
Andere vreemde Oosterlingen. . . . . » 444.

Digitized by Google

TWEEDE HOOFDSTUK. BALI EN LOMBOK.

EERSTE AFDEELING. BALI.

§ 1. Ligging, grenzen, grootte, luchtsgesteldheid, moessons. . . . . Blz. 444.
§ 2. Staatkundige verdeeling en voornaamste plaatsen. » 445.
§ 3. Kusten, baaien, reeden, kapen, kleine omliggende eilanden . . . . . » 449.
Kusten . . . . . » —
Baaien en reeden. . . . . » 450.
Kapen . . . . . » 451.
Eilandjes rondom Bali . . . . . » —
§ 4. Natuurlijke gesteldheid, wegen en bruggen, en voortbrengselen . . . . . » 452.
Bergen . . . . . » —
Meren . . . . . » 454.
Bronnen . . . . . » —
Rivieren. . . . . » —
Wegen en bruggen . . . . . » 456.
Voortbrengselen . . . . . » 457.
§ 5. Bestuur. Verhouding tot het Nederlandsch Gouvernement. . . . . » 458.
Regeering . . . . . » —
Rechtspleging . . . . . » 460.
Verhouding tot het Nederlandsch Gouvernement . » 462.
§ 6. Bevolking . . . . . » 464.
Sterkte der bevolking . . . . . » —
Afkomst, uiterlijk voorkomen, karakter . . . . » 466.
Kleeding en wapenen . . . . . » 467.
Dorpen, gebouwen . . . . . » 468.
Zedelijke en wetenschappelijke toestand . . . . » 469.
Landbouw, handel en nijverheid. . . . . » 470.
Wijze van krijgvoeren . . . . . » 471.
§ 7. Godsdienst. Kastenverdeeling. . . . . » 472.
Godsdienst . . . . . » —
Kastenverdeeling . . . . . » 473.
§ 1. Taal. Literatuur . . . . . » 475.
Taal . . . . . » —
Literatuur . . . . . » 476.
§ 9. Tijdrekening . . . . . » 477.
De Indische tijdrekening . . . . . » —
Balineesche tijdrekening . . . . . » 478.

Digitized by Google

§ 10. Plechtigheden, feesten, gebruiken. . . . . Blz. 479.
Verbranding der lijken en weduwen . . . . . » —
Godsdienstige feesten . . . . . » 481.
Het huwelijk . . . . . » —
Vermaken . . . . . » 483.
TWEEDE AFDEELING. LOMBOK.
§ 1. Ligging, grenzen, grootte, natuurlijke gesteldheid. » —
Ligging, grenzen, grootte . . . . . » —
Bergen en vlakten. Voortbrengselen. . . . . » —
Rivieren . . . . . » 485.
§ 2. Kapen, ankerplaatsen, kleine omliggende eilanden. » —
Kapen . . . . . » —
Kusten en ankerplaatsen . . . . . » 486.
Omliggende eilandjes . . . . . » 487.
§ 3. Voornaamste plaatsen. Wegen . . . . . » —
Voornaamste plaatsen . . . . . » —
Wegen . . . . . » 489.
§ 4. Bevolking . . . . . » —
Sterkte, verdeeling en godsdienst der bevolking . » —
Woning, kleeding, taal, literatuur, wetenschappelijke en zedelijke toestand der Sasaks . . . . » 490.
Nijverheid, landbouw en handel. . . . . » 491.
§ 5. Bestuur en verdere maatschappelijke instellingen . » 492.
Regeering . . . . . » —
Rechtspleging . . . . . » 493.
Krijgswezen . . . . . » 494.
Belasting en heerendienst . . . . . » 495.

TWEEDE HOOFDGROEP. SUMATRA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN; BENEVENS DE GROEPEN VAN RIOUW, BANGKA, BLITONG EN ONDERHOORIGHEDEN.
EERSTE HOOFDSTUK. SUMATRA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN.
EERSTE AFDEELING. ALGEMEEN OVERZICHT VAN SUMATRA.
§ 1. Ligging, grenzen, grootte, luchtsgesteldheid. . Blz. 496.
Ligging, grenzen, grootte . . . . . » —
Luchtsgesteldheid, moessons . . . . . » 497.

Digitized by Google

§ 2. Staatkundige verdeeling, bestuur en rechtswezen . Blz. 497.
Verdeeling . . . . . » —
Bestuur. . . . . » 499.
Rechtswezen . . . . . » 500.
§ 3. Natuurlijke gesteldheid. . . . . » 503.
Bergen en vlakten . . . . . » —
Rivieren . . . . . » 509.
Kapen en punten . . . . . » 510.
Kusten, baaien, ankerplaatsen . . . . . » 512.
§ 4. Voortbrengselen. Handel en scheepvaart, en financiëele uitkomsten . . . . . » 513.
Plantenrijk. . . . . » —
Dierenrijk . . . . . » 515.
Delfstoffenrijk . . . . . » 516.
Handel en scheepvaart, en financiëele uitkomsten . » 517.
§ 5. Bevolking . . . . . » 520.
Verdeeling . . . . . » —
Getalsterkte . . . . . » 521.
TWEEDE AFDEELING. DE GOUVERNEMENTSLANDEN.
A. *Het Gouvernement van Sumatra's Westkust.*
§ 1. De Residentie Padang . . . . . » 523.
Ligging, grenzen. . . . . » —
Bestanddeelen en verdeeling . . . . . » 524.
Voornaamste plaatsen en rivieren . . . . . » 526.
§ 2 De Residentie Tapanoeli . . . . . » 531.
Ligging, grenzen. . . . . » —
Bestanddeelen, verdeeling. . . . . » 532.
Voornaamste plaatsen en rivieren . . . . . » 534.
§ 3. De Residentie Padangsche Bovenlanden . . . . » 540.
Ligging, grenzen. . . . . » —
Bestanddeelen, verdeeling. . . . . » —
Voornaamste plaatsen, forten, meren, rivieren en oudheden . . . . . » 542.
§ 4. Wegen en telegraaflijnen in het Gouvernement van Sumatra's Westkust . . . . . » 550.
Wegen . . . . . » —
Telegraaflijnen . . . . . » 554.
Spoorwegen . . . . . » —
§ 5. Bevolking . . . . . » 555.
Sterkte en verdeeling . . . . . » —
Karakter . . . . . » 556.

Digitized by Google

Kleeding en wapenen . . . . . Blz. 556.
Woonplaatsen, woningen, huisraad, spijs en drank » 558.
Orang Oeloe en Orang Loeboe . . . . . » 560.
§ 6. Maatschappelijke toestand der bevolking . . . . » 562.
Soekoeverdeeling . . . . . » —
Soekoebestuur . . . . . » 564.
Bijzonderheden het inlandsche rechtswezen betreffende . . . . . » 567.
Grondbezit, lasten, heerendiensten . . . . . » 570.
Middelen van bestaan; landbouw, nijverheid . . » 576.
§ 7. Godsdienst, zedelijke en wetenschappelijke toestand des volks . . . . . » 580.
Godsdienst . . . . . » —
Volksonderwijs . . . . . » 582.
Gevolgen van het bovenstaande op den toestand des volks . . . . . » 583.
§ 8. Plechtige gebruiken, feesten, vermaken . . . . » 584.
Geboorte, huwelijk en overlijden . . . . . » —
Feesten . . . . . » 586.
Spelen en vermaken . . . . . » 587.
§ 9. Taal, literatuur en tijdrekening der Maleiers in het algemeen . . . . . » 588.
Taal . . . . . » —
Letterschrift . . . . . » 589.
Literatuur . . . . . » 590.
Tijdrekening . . . . . » 591.
§ 10. Poeloe Babi of Si-maloer . . . . . » —
Ligging, grootte, kusten . . . . . » —
Gesteldheid van den grond, voortbrengselen. Handel. » 592.
Bevolking en voornaamste plaatsen . . . . . » 593.
§ 11. De Banjak-eilanden . . . . . » —
Ligging, grootte, kusten, kapen, baaien en ankerplaatsen . . . . . » —
Gesteldheid van den grond, voortbrengselen, nijverheid en handel . . . . . » 595.
Bevolking . . . . . » —
§ 12. Nias . . . . . » 596.
Ligging, grootte, kusten, kapen, baaien . . . . » —
Gesteldheid van den grond, voortbrengselen, handel. » 598.
Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur . . » 599.
Bevolking . . . . . » 602.

Digitized by Google

Slavernij, pandelingschap . . . . . Blz. 608.
§ 13. De Batoe-eilanden . . . . . » 611.
Ligging, grootte, voornaamste eilanden . . . . » —
Natuurlijke gesteldheid, kusten, ankerplaatsen, voortbrengselen, handel. . . . . » 612.
Bevolking . . . . . » 613.
§ 14. De Mentawei- en de Pageh- of Nassau-eilanden. » 614.
Ligging, grootte, bestanddeelen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen, handel, verhouding tot het Gouvernement . . . . . » —
Beschrijving der voornaamste eilanden. . . . . » 616.
Bevolking . . . . . » 618.
§ 15. Het eiland Engano. . . . . » 623.
Ligging, grootte, kusten, gesteldheid van den grond, voortbrengselen, handel. . . . . » —
Bevolking . . . . . » 625.
B *De Residentie Bengkoelen.*
§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen, bestanddeelen en voornaamste plaatsen, wegen . . » 628.
Ligging, grenzen, grootte. . . . . » —
Natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen . . . » 629.
Bestanddeelen en voornaamste plaatsen . . . . » 630.
Wegen . . . . . » 636.
§ 2. Bevolking . . . . . » —
Sterkte en afkomst . . . . . » —
Karakter, godsdienst, beschaving . . . . . » 637.
Bestuur en rechtswezen . . . . . » 638.
Standen. . . . . » 640.
Landbouw, handel en nijverheid. . . . . » 641.
Huwelijken. . . . . » 642.
C. *De Residentie Lampongsche Districten,*
§ 1. Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen. . . . . » 644.
Ligging, grenzen, grootte. . . . . » —
Kusten, baaien, kapen, naburige eilandjes . . . » 645.
Bergen en vlakten . . . . . » 646.
Rivieren. . . . . » 647.
Luchtsgesteldheid. . . . . » 650.
Voortbrengselen . . . . . » —
§ 2. Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur; wegen . . . . . » 651.

Digitized by Google

Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur . . Blz. 651.
Wegen . . . . . » 656.
§ 3. Bevolking . . . . . » 657.
Sterkte, afkomst, uiterlijk voorkomen, karakter, godsdienst . . . . . » —
Kleeding, sieraden, onderscheidingsteekenen, wapenen . . . . . » 658.
Woonplaatsen, woningen, huisraad, spijs en drank. » 661.
Rechtspleging . . . . . » 662.
Huwelijken, overlijden, erfrecht. . . . . » 664.
Feesten, spelen en vermaken . . . . . » 666.
Taal, schrift, literatuur . . . . . » 667.
Landbouw, handel, nijverheid . . . . . » —

D. *De Residentie Palembang.*

§ 1. Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen. . . . . » 669.
Grenzen, ligging, bestanddeelen, grootte . . . . » —
Luchtsgesteldheid. . . . . » 676.
Gesteldheid van den grond, bergen, vlakten . . » —
Rivieren. . . . . » 677.
Meren . . . . . » 687.
Voortbrengselen . . . . . » 688.
§ 2. Verdeeling, bestuur en rechtspraak; voornaamste plaatsen, wegen. . . . . » 689.
Verdeeling, bestuur en rechtspraak. . . . . » —
Voornaamste plaatsen . . . . . » 692.
Wegen . . . . . » 701.
§ 3. Bevolking . . . . . » 702.
Sterkte, afkomst, uiterlijk voorkomen, godsdienst, karakter, beschaving en zedelijkheid . . . . » —
Kleeding, onderscheidingsteekenen, wapenen . . » 705.
Woonplaatsen, woningen, levenswijze. . . . . » 706.
Taal, schrift, literatuur . . . . . » 707.
Standen. . . . . » 708.
Huwelijken, erfrecht . . . . . » 710.
Feesten, spelen . . . . . » 711.
Grondbezit, heerendiensten, lasten . . . . . » 712.
Landbouw, handel en nijverheid. . . . . » 714.
De Orang Koeboe . . . . . » 716.
De Pasoemahs. . . . . » 717.
De Redjangs . . . . . » 719.

Digitized by Google

De bevolking van Semendo, Kisam, Makakouw en Blalouw . . . . . Blz. 720.
De Korintjiërs. . . . . » 722.

E. *Het rijk Indragiri met Kwantan en de landschappen Reteh en Mandah.*

§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid, voornaamste plaatsen, voortbrengselen . . . . . » —
Ligging, grenzen, grootte, gesteldheid van grond en lucht. . . . . » —
Rivieren. . . . . » 723.
Voornaamste plaatsen . . . . . » 725.
Voortbrengselen . . . . . » 726.
§ 2. Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsch Gouvernement. . . . . » 727.
Afkomst, sterkte en verdere bijzonderheden der bevolking . . . . . » —
Bestuur. . . . . » 728.
Verhouding tot het Nederlandsch Gouvernement. . » 729.

F. *De Residentie Oostkust van Sumatra.*

§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen . » 731.
Ligging, grenzen, bestanddeelen, grootte, gesteldheid van lucht en grond . . . . . » —
Rivieren . . . . . » 733.
Wegen . . . . . » 740.
Voortbrengselen en handel. . . . . » 741.
§ 2. Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsch Gouvernement, voornaamste plaatsen . . . . » —
Bevolking . . . . . » —
Inlandsch Bestuur . . . . . » 743.
Verhouding tot het Nederlandsch Gouvernement . » 744.
Verdeeling en voornaamste plaatsen . . . . . » 746.
a. De Afdeeling Eiland Bengkalis . . . . . » —
b. De Afdeeling Siak . . . . . » 747.
c. De Afdeeling Laboean Batoe . . . . . » 748.
d. De Afdeeling Asahan met Batoe Bara . . . » —
e. De Afdeeling Deli. . . . . » 749.

G. *Het Gouvernement van Atjih en onderhoorigheden.*

§ 1. Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en handel . . . . . » 753.
Ligging, grenzen, grootte. . . . . » —
Natuurlijke gesteldheid. . . . . » 754.

Digitized by Google

Voortbrengselen en handel. . . . . Blz. 756.
§ 2. Bevolking . . . . . » 757.
Afkomst, verdeeling, godsdienst, karakter, taal . » —
Kleeding, wapenen, woningen, levenswijze . . . » 759.
Voormalig en tegenwoordig bestuur, verdeeling, voornaamste plaatsen. . . . . » 760.
a. De Afdeeling Groot Atjih . . . . . » 763.
b. De Afdeeling Noord- en Oostkust van Atjih . » 766.
c. De Afdeeling Westkust van Atjih . . . . » 768.
DERDE AFDEELING. DE ONAFHANKELIJKE GEWESTEN.
De Batak-landen.
§ 1. Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid, voornaamste plaatsen, voortbrengselen . . . . . » 768.
§ 2. Bevolking . . . . . » 773.
Sterkte, afkomst, karakter, beschaving, godsdienst. » —
Kleeding, wapenen, woningen, huisraad, levenswijze. . . . . » 775.
Bestuur en rechtswezen . . . . . » 777.
Verschillende gebruiken . . . . . » 779.
Slavernij, kannibalisme, oorlogen . . . . . » 782.
Muziek, taal, schrift, literatuur, tijdrekening . . » 784.
Nijverheid en handel . . . . . » 786.
TWEEDE HOOFDSTUK. DE RESIDENTIE RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN.
§ 1. Bestanddeelen, ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen. . . . . » 787.
Bestanddeelen, ligging en grootte . . . . . » —
Natuurlijke gesteldheid dezer eilanden in het algemeen. . . . . » 790.
Voortbrengselen . . . . . » 791.
§ 2. Beschrijving der belangrijkste eilanden . . . . » 792.
Bintan en de handel aldaar . . . . . » —
Battam . . . . . » 794.
Lingga . . . . . » —
Singkep. . . . . » 796.
Groot Karimon . . . . . » —
Timbalan . . . . . » 797.
Djemadja . . . . . » 798.
Siantan. . . . . » 799.
Poeloe laoet . . . . . » —
Boengoeran . . . . . » 800.

Digitized by Google

Soebi . . . . . Blz. 800.
Serasan . . . . . » —
§ 3. Bevolking, bestuur . . . . . » 801.
Bestanddeelen en sterkte der bevolking . . . . » —
De Maleiers en Boegineezen . . . . . » 802.
De Chineezen . . . . . » 804.
Oorspronkelijke bewoners des lands . . . . . » 805.
Klinganeezen, Javanen, enz. . . . . » 807.
Inlandsch bestuur . . . . . » —
Gouvernements-bestuur en inkomsten . . . . . » 809.
Rechtswezen . . . . . » 811.
DERDE HOOFDSTUK. DE GROEP VAN BANGKA EN BLITONG.
§ 1. Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen en voortbrengselen van Bangka . . . . . » 812.
Ligging, grenzen, grootte, gesteldheid van lucht en grond . . . . . » —
Verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen. . . . » 813.
Bergen, kusten, baaien, kapen . . . . . » 817.
Rivieren. . . . . » 818.
Omliggende kleine eilanden . . . . . » 819.
Voortbrengselen en handel. . . . . » 820.
§ 2. Bevolking en bestuur van Bangka. . . . . » 822.
Sterkte en bestanddeelen der bevolking . . . . » —
De Bangkaneezen. . . . . » 823.
De Chineezen . . . . . » 824.
Maleiers en andere vreemde Oosterlingen. . . . » 825.
Burgerlijk bestuur en rechtswezen . . . . . » 826.
§ 3. Blitong en omliggende eilandjes. . . . . » 828.
Ligging, grenzen, grootte en omliggende eilandjes. » —
Natuurlijke gesteldheid van Blitong. . . . . » 829.
Voortbrengselen en handel. . . . . » 830.
Verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen . . . » 832.
Bestuur en rechtswezen . . . . . » 833.
Bevolking . . . . . » 834.

Digitized by Google

BIJLAGEN . . . . . Blz. 837.
A. Tractaat van 17 Maart 1824 tusschen Nederland en Groot-Brittanje . . . . . » —
B. Reglement op het beleid der regering van Nederlandsch Indië . . . . . » 843.
Verbeteringen en bijvoegsels . . . . . » 873.

Digitized by Google

INLEIDING.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN NEDERLANDSCH OOST-INDIË.

EERSTE HOOFDSTUK.

HISTORISCH OVERZICHT VAN DE VESTIGING EN UITBREIDING DER NEDERLANDSCHE MACHT IN INDIË.

---

§ 1. STAATKUNDIGE TOESTAND DER INDISCHE GEWESTEN TIJDENS DE VESTIGING DER NEDERLANDERS ALDAAR. (OMSTREEKS HET EINDE DER ZESTIENDE EEUW.)

Tot recht begrip van sommige in de volgende §§ verhaalde bijzonderheden is het noodig vooraf een blik te werpen op den staatkundigen toestand der Oost-Indische gewesten tijdens de komst der Nederlanders aldaar. Wij zullen ons echter daarbij bepalen tot eene oppervlakkige vermelding der hoofdzaken; eensdeels, omdat de oudste geschiedenis dier eilanden òf geheel onbekend òf een samenweefsel is van fabelachtige overleveringen en historische feiten, waaruit de waarheid bezwaarlijk is op te maken; anderdeels, omdat wij, door het verhalen dier geschiedenis, waar zij in mindere of meerdere mate bekend is, in te groote uitvoerigheid zouden moeten vervallen; terwijl ook eene korte opgave van den toestand, waarin die gewesten omstreeks het einde van de zestiende eeuw verkeerden, voor ons tegenwoordig oogmerk voldoende is.

Java.

De algemeene invoering van het Islamisme op Java, in den loop der vijftiende eeuw, had den ondergang der twee groote Hindoe-rijken, Mådjåpahit (omstreeks 1478) in het oosten en Padjadjaran (omstreeks

Digitized by Google

1443) in het westen des eilands, ten gevolge. Op hunne puinhoopen verhieven zich vele op zichzelf staande Mahomedaansche staten, waarvan de voornaamste waren: Dĕmak, Padjang, Grĕsik (Grissé), Kediri in Oostelijk, Tjeribon, Djakarta (Jakatra) en Bantĕn (Bantam) in Westelijk Java; en Bangkalan, Pamekassan en Soemenap op het eiland Madoera. De rijken van Oostelijk Java losten zich langzamerhand op in het groote rijk van Mataram, dat uit Padjang ontstond en in de laatste helft der zestiende eeuw alle andere vernietigd of aan zich cijnsbaar gemaakt had; met uitzondering evenwel van Balambangan (het oostelijkste gedeelte van Java), waarheen vele Javanen, die het Islamisme niet wilden omhelzen, de wijk hadden genomen, en dat zich langen tijd onafhankelijk hield en nog meer de suprematie van Bali dan van Mataram erkende. Ook Madoera werd door Mataram onderworpen, gelijk het vroeger door Mådjåpahit was overheerscht. De rijken van Westelijk Java behielden meer hun zelfstandig bestaan: Tjeribon, waartoe ook gedeeltelijk de Preanger-landen behoorden, had zijne eigene Sultans, maar erkende eenigermate de opperheerschappij van Mataram; Jakatra schijnt nagenoeg onafhankelijk gebleven te zijn, totdat het in 1619 door Bantam werd onderworpen. Bantam zelf, dat zijn gebied ook over naburige eilanden had uitgebreid, verloor zijne onafhankelijkheid eerst door de Nederlandsche wapenen.

Bali.

Het naburige Bali was in verscheidene rijkjes gesplitst, van welke Kaloengkoeng (Klongkong), Karang-asem, Boelèlèng, Mangwi (Mengoewi) en Badong de voornaamste waren. Ten tijde van de Hindoedynastie op Java schijnt Bali aan Mådjåpahit ondergeschikt te zijn geweest; ook sommige Balische Vorsten waren vandaar afkomstig. Toen Java het Islamisme aannam, dat tot Bali niet doordrong, handhaafde dit zijne onafhankelijkheid tegenover Mataram, ja oefende zelfs eenig gezag uit over Balambangan op het oostelijkste gedeelte van Java, welks niet tot het Mahomedanisme bekeerde bewoners zich gereedelijk onderwierpen aan de heerschappij hunner geloofsgenooten, van wie zij bescherming tegen de Mahomedaansche hervormers mochten verwachten.

Het oostwaarts van Bali gelegene Lombok had het Islamisme aangenomen en werd door onderscheidene Vorsten geregeerd; sedert het midden der achttiende eeuw echter hebben Balische Vorsten zich van het gezag over dit eiland meester gemaakt.

Digitized by Google

Sumatra.

Op Sumatra, waar het Islamisme reeds sedert de twaalfde eeuw was begonnen ingevoerd te worden, bestonden de volgende van elkander onafhankelijke rijken: Atjih of Atjis (veelal Atjin genoemd), beslaande het noordelijke gedeelte des eilands tot op ongeveer 2° N.B.; het Maleische rijk van Menangkabau, zich uitstrekkende langs de Westkust en in de bovenlanden van omstreeks 2° N.B. tot op ongeveer 2° Z.B. (1); het rijk van Indrapoera, zuidwaarts van Menangkabau, langs de Westkust; de beide laatste rijken oefenden de suprematie uit over de kuststaatjes Tapanoeli, Natal, Ajer Bangis, Priaman, Padang, Bengkoelen, en andere. Voorts had men de Lampongsche Districten, in het zuiden des eilands; langs de Oostkust de rijken Siak, Kampar, Kwantan, Indragiri, Djambi en Palembang: de beide laatste, die omstreeks het midden der veertiende eeuw door Javanen van Mådjåpahit gekoloniseerd waren, stonden, hoewel slechts in naam, onder het oppergebied van den Sultan van Bantam. Een meer wezenlijk gezag werd door dezen Vorst uitgeoefend over de Lampongs en het district Selébar in Bengkoelen. In de binnenlanden ten zuiden van Atjih woonden de niet-Mahomedaansche Bataks (Batta's).

Het schiereiland Malaka.

Op het schiereiland Malaka, ook het Maleische schiereiland genoemd, bestonden onderscheidene van elkander onafhankelijke Maleisch-Mahomedaansche staten; namelijk: langs de westkust, Kédah, Pérak, Salangor en Malaka; in het zuiden Djohor; langs de oostkust, Pahang, Trengganau, Kalantan en Patani.

Borneo.

Van het groote eiland Borneo was weinig meer dan de kuststreek, en ook deze nog zeer onvolkomen, bekend. Het noordwestelijke gedeelte werd ingenomen door het groote rijk Broenei (Borneo proper); ten zuiden hiervan langs de westkust bestonden de rijken Sambas, Mampawa, Landak, Soekadana, Simpang en Matan, in welke gedurende de laatste helft der zestiende eeuw het Islamisme was ingevoerd.

---

(1) Vroeger had het rijk van Menangkabau eene veel grootere uitgestrektheid, namelijk langs de Westkust van Singkil af (2° 30' N.B.) tot aan de rivier de Mandjoeta (2° 30' Z.B.), en verder over de geheele breedte van het eiland tot op de Oostkust van den mond der rivier van Siak (1° N.B.) tot aan dien der Moesi (2° 15' Z.B.).

Digitized by Google

De meeste van deze kuststaten hadden hun ontstaan te danken aan Maleische volkplantingen, vooral van Djohor en andere staten op het schiereiland Malaka; Sambas bleef dan ook geruimen tijd de opperhoogheid van Djohor erkennen; andere waren van Javaanschen of Boegineeschen oorsprong (1). Chineesche handelaren en kolonisten waren er reeds sinds lang, vooral in Broenei en Sambas, gevestigd. In 1699 werden Soekadana en Landak door den Sultan van Bantam met hulp der Oost-Indische Compagnie veroverd en bleven aan hem cijnsbaar; hoewel dit, bij de steeds afnemende macht van Bantam, weldra slechts in naam was. Pontianak werd eerst in 1771 gesticht door den Sjerif ABDOE'RRAHMAN, die zich met eene kolonie uit Mampawa daar vestigde.

Langs de zuidkust van Borneo bevonden zich verscheidene, mede oorspronkelijk grootendeels door Maleiers, later ook door Javanen, bevolkte staten; als: Kota Waringin (Kotaringin), Pemboewan, Sampit, Mendawei en Bandjarmasin. Dit laatste was verreweg het belangrijkste en bezat, althans in naam, eenig oppergezag over de andere. In het laatste gedeelte der Hindoeperiode op Java waren Bandjarmasin en andere staten langs de zuid- en oostkust van Borneo aan Mådjåpahit schatplichtig; bij den ondergang van dat rijk hadden zij echter hunne onafhankelijkheid hernomen. Wanneer wij nu tegen het midden der zeventiende eeuw een gezantschap van Bandjarmasin op Java aantreffen om den Soesoehoenan van Mataram zijne hulde te brengen, schijnt dit niet zoozeer eene acte van onderwerping geweest te zijn, als wel een overblijfsel van de eerbiedbetooning, welke de Boeddhistische Vorsten van Mådjåpahit het recht hadden van hunne onderhoorigen te vorderen; welk recht de Bandjareezen, toen zij op het laatst der zestiende eeuw het Islamisme hadden aangenomen, op den Mahomedaanschen Souverein van Java achtten te zijn overgegaan: althans het blijkt niet met zekerheid dat Mataram ooit eenig wezenlijk gezag op Borneo heeft uitgeoefend. (2)

Op Borneo's oostkust bestonden de onafhankelijke staten Pasir, Koetei, Berouw en Boelongan; terwijl het noordelijkste gedeelte, bevattende voornamelijk de staten Maloedoe en Mangidari, waarschijnlijk toen reeds aan de naburige Soeloe-eilanden onderworpen was.

Het ten eenenmale onbekende binnenland werd door geheel onbeschaafde volksstammen (Dajaks) bewoond.

---

(1) Zie in Deel II, de Derde Hoofdgroep, Hoofdst. II, A, § 5.

(2) De naam van de kampong Mataraman aan de Batoe Api (zie Deel II, Derde Hoofdgroep, Hoofdst. I, § 3; pleit echter voor eenig overwicht door Mataram op dit gedeelte van Borneo uitgeoefend.

Digitized by Google

Celébes.

Het eiland Celébes bestaat uit vier groote schiereilanden, die zich in een centraalland vereenigen. Het Zuidelijke schiereiland bevatte eene menigte afzonderlijke rijken of rijkjes, waarvan de voornaamste waren Mangkasar of Goa, Maros, Boné (Boni), Wadjo, Loehoe, Adjatapparang, Sòpeng, Tanette, Mandar, Kaïli (Kajéli) waartoe ook Paloe of Palos behoorde, Masirim-poeloe (Masenreng) en andere. De machtigste van deze waren Mangkasar en Boné, tot welke de overige staten en naburige eilanden (Boeton, Moena, Saleijer, enz.) in de betrekking van afhankelijke bondgenooten stonden; ook Boné zelf begon omstreeks dezen tijd de overmacht van Mangkasar te gevoelen, dat zich ook ten zijnen koste hoe langer zoo meer verhief, totdat de Oost-Indische Compagnie de kracht van dit rijk voor goed vernietigde. In de laatste jaren der zestiende en de eerste der zeventiende eeuw verbreidde de Mahomedaansche godsdienst zich over het grootste gedeelte van dit uitgestrekte gebied; Loehoe en de meer binnenslands gelegene rijken waren en zijn nog Heidensch.

Op het zuidoostelijke schiereiland waren de onafhankelijke en weinig bekende rijken Lelewaoe, Bingkoka en Laiwoei; het overige gedeelte van dit schiereiland was met de beide andere, die insgelijks vele op zichzelf staande rijkjes bevatten, onderhoorig aan den Sultan van Ternate.

De Molukksche eilanden.

De Molukksche Archipel was hoofdzakelijk verdeeld tusschen vier Vorsten: dien van Ternate, van Tidore, van Djaïlolo en van Batjan. De eerste was verreweg de machtigste: zijn gebied strekte zich uit over Ternate en andere naburige kleine eilanden, een gedeelte van Halmaheira, een aanzienlijk deel van Celébes (zie boven), de Banggaai en Soela-eilanden, Boeroe, Ambon (Amboina) met eenige andere kleine Ambonsche eilanden, en de Banda-groep. De Sultan van Tidore beheerschte Tidore en eenige kleine nabijgelegene eilanden, een gedeelte van Halmaheira, de eilanden tusschen dit en Nieuw Guinea gelegen, benevens de westkust van het laatste en een gedeelte van Ceram. Het gebied van den Sultan van Djaïlolo schijnt zich hoofdzakelijk tot het middelste gedeelte van Halmaheira (dat naar dit rijk ook wel Djaïlolo of Djilolo genoemd wordt) en een gedeelte van de noordkust van Ceram te hebben bepaald; terwijl die van Batjan voornamelijk de Batjan- en Obi-groepen beheerschte.

Digitized by Google

Het Islamisme werd op het laatst der vijftiende eeuw in de Molukken gebracht, doch maakte er eerst in den aanvang der zestiende eenigen noemenswaardigen opgang. Bijna gelijktijdig, op sommige eilanden wellicht nog vroeger, voerden de Portugeezen met geweld het Roomsch Katholiek Christendom in. Dientengevolge waren tegen het einde der zestiende eeuw op de meeste eilanden de kustbewoners althans in naam Christenen of Mahomedanen, en werden slechts in de binnenlanden Heidenen gevonden. De gedragingen der Portugeezen gaven echter aan de Inboorlingen geen bijzonder gunstigen dunk van den door hen ingevoerden Godsdienst; zoodat zij dien bij de komst der Hollanders gereedelijk voor de Hervormde leer verwisselden. Hoewel nu noch hunne eerste aanneming van het Katholicisme, noch hunne latere verandering van belijdenis, een gevolg was van waarachtige overtuiging op zuivere kennis gegrond, werd echter deze vroegtijdige invoering van het Christendom de grond, waarop later met goed gevolg konde worden voortgebouwd; zoodat thans de Molukssche archipel nog naast de Minahasa het gedeelte onzer Oost-Indische bezittingen is, waar die leer het meest verbreid, het best gekend is en de diepste wortelen heeft geschoten.

Timor en de overige Kleine Soenda-eilanden.

Timor, door verschillende volksstammen bewoond, in onderscheidene staten verdeeld en door een groot aantal Vorsten geregeerd, was, met Solor, een der hoofdpunten van den handel der Portugeezen in dit gedeelte van den Archipel. Zij hadden er aanvankelijk het Christendom ingevoerd; overigens waren de bewoners Heidenen.

Ook de overige Kleine Soenda-eilanden ten westen van Timor tot aan Lombok stonden elk onder een of meer op zichzelf staande Vorsten of Hoofden. Over sommige van deze eilanden, als Soembawa, Flores en Soemba, matigden de Vorsten van Mangkasar zich het oppergebied aan. Behalve op Soemba waren de strandbewoners, die grootendeels Maleiers of Boegineezen zijn, Mahomedanen; de bevolking der binnenlanden was en is nog Heidensch. In het oostelijke gedeelte van Flores hadden de Portugeezen het Christendom bekend gemaakt.

§ 2. De Portugeezen in Indië (1500—1594).

Het was niet dan na vele vergeefsche ondernemingen, dat de weg ter zee naar Indië gevonden werd. Aan de Portugeezen komt de eer

Digitized by Google

dezer ontdekking toe, waaraan ook wij het bezit onzer koloniën te danken hebben.

Nadat BARTHOLOMEUS DIAS in 1486 de Kaap de Goede Hoop omgezeild doch door verschillende oorzaken verhinderd was zijnen tocht verder voort te zetten, gelukte het in 1498 aan VASCO DE GAMA Calicoet te bereiken. De daar reeds gevestigde Arabische kooplieden zagen echter dezen mededinger met leede oogen; zoodat hij door hunnen invloed genoodzaakt werd weder te vertrekken, zonder voor den handel eenig dadelijk voordeel te hebben kunnen behalen. De weg was nu echter gebaand, en de Portugeezen, wier strijdbaarheid en ondernemingsgeest, door de langdurige oorlogen op hun eigen schiereiland tegen de Arabieren gevoerd, in niet geringe mate ontwikkeld waren, aarzelden niet eene tweede onderneming te wagen. In het jaar 1500 landde PEDRO ALVAREZ DE CABRAL met eene grootere macht te Calicoet, en richtte er eene handelsfactorij op. Het gedrag der Portugeezen maakte hun echter de inboorlingen tot vijanden; waardoor zij genoodzaakt werden deze vestiging weder te verlaten, en met den Zamorin of Vorst in openbaren oorlog geraakten, welke echter bij elk treffen ten nadeele van laatstgenoemden uitviel.

Intusschen ontwikkelden de Portugeezen van tijd tot tijd eene grootere macht in den Indischen Oceaan, kregen vasten voet op andere punten van de Kust van Malabar (Cochin en Cananore, 1503), bezetten Diu (1505), en noodzaakten onderscheidene Vorsten hunne opperheerschappij te erkennen. Deze voorspoed berokkende hun echter nieuwe vijanden; en, om aan deze met goed gevolg het hoofd te kunnen bieden, werd het noodig ergens eene goed versterkte plaats te hebben, als middelpunt van hunnen handel en hunne heerschappij in Indië. ALFONSO D'ALBUQUERQUE koos daartoe Goa, gelegen op een klein eiland nabij de Kust van Malabar (1510), vanwaar hij zijne ondernemingen verder uitbreidde. Reeds in het volgende jaar veroverde hij Malaka, waar hij afgezanten van Java, Sumatra, Pegu en Siam ontving tot het aanknoopen van handels- en vriendschapsbetrekkingen. Ook bezocht hij de Molukken, welke echter eerst in 1521 door de Portugeezen werden in bezit genomen (1). Inmiddels hadden zij ook op Ceilon, Java, Sumatra, Borneo en Celébes factorijen

(1) Omstreeks dezen tijd verschenen ook de Spanjaarden in den Indischen Archipel. MAGELLAAN, een Portugees in Spaanschen dienst, kwam op zijne eerste reis rondom den aardbol op de Philippijnsche eilanden, welke zich aan de opperheerschappij van KAREL V onderwierpen. Na zijnen dood bezochten zijne tochtgenooten de oostkust van Borneo, de Soeloe eilanden en Magindanao, en stichtten eene factorij op Tidore

Digitized by Google

opgericht, en kwamen weldra ook met Japan en China in handelsgemeenschap. Op Macao, dat hun door de Chineezen werd afgestaan, stichtten zij zelfs eene volkplanting, gelijk ook in de Molukken en op Ceilon. Alleen in deze volkplantingen oefenden zij onmiddellijke heerschappij uit; overigens waren al hunne vestigingen slechts handelskoloniën, waar hun gebied zich bepaalde tot de forten, welke zij ter bescherming hunner etablissementen hadden gebouwd. Niet een uitgestrekt grondgebied, maar de handel was en bleef hun hoofddoel. Omstreeks het midden der zestiende eeuw had deze zijnen hoogsten bloei bereikt; maar van toen af begonnen de machtigste Indische vorsten het hoofd op te steken, en neigde de macht der Portugeezen ten val. Verscheidene oorzaken werkten hiertoe samen: mindere geschiktheid der hoofden en bevelhebbers; misbruiken in het bestuur; en de haat der inboorlingen, dien zij zich op den hals haalden door hebzucht, willekeur en allerlei gewelddadigheden, waartoe ook behoorde de invoering der inquisitie, om de bevolking tot de aanneming van het Christendom te dwingen. Toen, ten gevolge der vermeestering van Portugal door PHILIPS II (1580), ook de koloniën onder het Spaansche bewind kwamen, nam de ontevredenheid meer en meer toe, ook onder de Europeanen; zoodat er weldra eene bijna volslagene regeeringloosheid heerschte, die, ook zonder van buiten komende oorzaken, den ondergang der Portugeesche volkplantingen moest na zich slepen. Doch ook deze oorzaken bleven niet uit.

De Nederlanders hadden PHILIPS de gehoorzaamheid opgezegd; en daar het hem niet gelukte hen door de wapenen tot onderwerping te brengen, trachtte hij zulks te doen door hunnen handel, die zich toen nog tot de Europeesche zeeën bepaalde, en daarmede hunne welvaart te vernietigen. Hiertoe verbood hij hun de vaart op Portugal (1584), vanwaar zij de koloniale en andere waren haalden. Het middel bleek echter slecht gekozen tot bereiking van zijn doel; want, behalve dat het den Portugeeschen handel grootelijks benadeelde, bracht het ook de Nederlanders op het denkbeeld om zelven naar Indië te stevenen, en de volvoering van dit plan sleepte het geheele verlies zijner koloniën na zich.

§ 3. EERSTE TOCHTEN DER NEDERLANDERS NAAR INDIË, TOT OP DE OPRICHTING DER OOST-INDISCHE COMPAGNIE (1594—1602).

De oorlog met Spanje maakte voor de Nederlanders de reis naar Indië langs het gewone vaarwater zeer gevaarlijk. Daarom besloot men te trachten door de Noordelijke IJszee eenen doortocht op te

Digitized by Google

sporen, welke, indien hij te vinden was, eenen veiligeren en tevens veel korteren weg dan om de Kaap de Goede Hoop zoude aanbieden. De drie daartoe aangewende pogingen (1594—1597) mislukten echter geheel. Intusschen had men den uitslag van de beide laatste dezer tochten niet afgewacht. De nieuw opgerichte Amsterdamsche Maatschappij van Verre zond reeds in 1595 op aansporing en onder aanvoering van CORNELIS DE HOUTMAN vier schepen langs den gewonen weg naar Indië. Het gelukte aan deze vloot Java te bereiken; doch zij werd, op aanstoking der Portugeezen, door de Inboorlingen overal slecht bejegend, zoodat zij, na te Bantam, Jakatra en Toeban op Java, en op de eilanden Madoera en Bali vijandelijke ontmoetingen met hen gehad te hebben, in 1597 onverrichter zake huiswaarts keerde. Dit schrikte echter de Nederlanders niet af. Reeds in het volgende jaar werd door dezelfde Maatschappij eene nieuwe expeditie van acht schepen uitgerust en onder bevel gesteld van JAKOB CORNELISZ. VAN NECK, WYBRAND VAN WAERWYCK en JAKOB VAN HEEMSKERK. Deze tocht slaagde beter. Na te Bantam vier schepen met eene rijke lading specerijen bevracht te hebben, keerde VAN NECK met deze naar de Nederlanden terug; de overige zeilden, na Jakatra en Toeban aangedaan te hebben, naar de Banda-eilanden, Ambon en Ternate, vonden daar overal de Inboorlingen in opstand tegen de Portugeezen, verleenden hun bijstand tegen dezen, maakten zich daardoor de Molukken bevriend, en namen vervolgens de tehuisreis aan.

In het jaar 1598 zeilden nog twee vloten door de Straat van Magellaan naar Indië. De eene, door eene Rotterdamsche Maatschappij uitgerust en vijf schepen sterk onder bevel van JACQUES MAHU, SIMON DE CORDES en SEBALD DE WEERT, bereikte in het geheel haar doel niet; alleen de laatstgenoemde kwam met zijn schip terug, zonder evenwel in Oost-Indië te zijn geweest. Een der schepen had echter Japan bereikt en daar den grondslag gelegd tot onze latere betrekkingen met dat rijk. De tweede was eene vloot van vier schepen onder OLIVIER VAN NOORT, die den eersten tocht der Nederlanders rondom de wereld volbracht. Hij bezocht de noordwestkust van Borneo, vervolgens Joartan (Gresik) op Java en zeilde toen door Straat Bali bezuiden Java om naar het vaderland, waar hij met slechts één schip van zijne vloot behouden aankwam.

In het jaar 1600 kwamen weder drie schepen van de Maatschappij van Verre, onder bevel van STEVEN VAN DER HAGEN, in de Molukken, en bedongen, voor opnieuw betoonde hulp tegen de Portugeezen, op Ambon den alleenhandel in kruidnagelen voor de Nederlanders.

Digitized by Google

Een vierde tocht van zes schepen van dezelfde Maatschappij (1600—1602), onder VAN NECK, naar Bantam, Ternate, Macao en Patani op het schiereiland Malaka, leverde geene bijzondere voordeelen op.

Inmiddels hadden zich in de Nederlanden ook andere compagnieschappen, inzonderheid van Zeeuwsche en Brabantsche kooplieden, gevormd en schepen voor de vaart op Indië uitgerust. Zoo bezocht reeds in 1598 CORNELIS DE HOUTMAN Atjih, waar hij door de Inboorlingen, op aanhitsing der Portugeezen, verraderlijk werd vermoord. Ook PIETER BOTH en PAULUS VAN CAARDEN (1599) vonden hen vijandig gezind; doch een tocht, door LAURENS BIKKER en GERARD DE ROOI in 1601 derwaarts ondernomen, slaagde beter. Het gelukte hun de Atjineezen voor zich in te nemen, zoo zelfs dat dezen een gezantschap naar de Nederlanden zonden. Omstreeks denzelfden tijd knoopte ook JAKOB VAN HEEMSKERK met den Vorst van Djohor op het schiereiland Malaka, en JORIS VAN SPILBERGEN met den Keizer van Kandia op Ceilon vriendschapsbetrekkingen aan. Maar zeer gewichtig was inzonderheid de tocht van WOLFERT HERMANSZ. in 1602, die, na aan de Spaansche vloot voor Bantam een gevoeligen slag te hebben toegebracht, naar de Banda-eilanden zeilde en daar voor de Nederlanders den alleenhandel in muskaatnoten en foelie bedong.

De meeste van deze tochten waren, behalve als handelsondernemingen, vooral ook daardoor belangrijk, dat zij den Nederlanders de welgezindheid der Inboorlingen verwierven, door hen bij te staan tegen de Portugeezen en Spanjaarden, wier gedrag hen hoe langer zoo meer gehaat maakte. Intusschen groeide de nijd van dezen natuurlijk in gelijke mate aan met onzen voorspoed in Indië; en het werd daarom noodzakelijk ter bescherming van onzen handel en ter handhaving van ons gezag in den Archipel, eene grootere macht te ontwikkelen dan elke der op zichzelve staande handelmaatschappijen den vijand konde tegenstellen. Ook het handelsbelang zelf maakte de vereeniging der afzonderlijk werkende compagnieschappen tot één lichaam wenschelijk; daar door hare onderlinge mededinging de prijzen der waren in Indië steeds stegen, en deze niet met genoegzaam voordeel in het vaderland konden worden afgezet.

Dit een en ander gaf aanleiding tot de oprichting der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie (20 Maart 1602), waarin elk Nederlander konde deelnemen, en waaraan door de Algemeene Staten der Vereenigde Nederlanden, bij octrooi voor den tijd van een en twintig jaren (welke termijn later telkens voor een bepaald aantal jaren vernieuwd werd), de alleenhandel werd toegestaan op de landen en eilanden beoosten de Kaap de Goede Hoop tot aan Straat Magellaan; met het

Digitized by Google

recht om in Hunnen naam met de Indische Vorsten verbonden te sluiten, oorlogen te voeren, vestingen aan te leggen, krijgsvolk te werven, en ambtenaren en bevelhebbers aan te stellen, welke laatsten zoowel aan de Algemeene Staten als aan de Compagnie den eed van trouw en gehoorzaamheid moesten doen. Deze Compagnie was dus evenzeer een staats- als een handelslichaam, werkte nagenoeg onafhankelijk, kon door de algemeene deelneming over groote kapitalen beschikken, en werd zoo de grondlegster van onze macht in Oost-Indië.

§ 4. Tijdperk van de opkomst der Oost-Indische Compagnie; van hare oprichting tot op de stichting van Batavia (1602—1619).

Gelijk uit het octrooi der Oost-Indische Compagnie blijkt, was haar doel den alleenhandel in Indië te bezitten. Daartoe wilde zij met de Inlandsche Vorsten handels- en vriendschapsverdragen sluiten, de Portugeezen en Spanjaarden noodzaken voor haar het veld te ruimen, en alleen waar zulks ter bescherming van hare etablissementen noodig mocht zijn forten en sterkten bouwen. Zoo werden aan Van Waerwijk in 1603 te Bantam en te Gresik stukken gronds afgestaan met de vergunning daarop steenen gebouwen op te richten tot bewaarplaatsen van goederen, kantoren en woningen voor de achterblijvende kooplieden, waardoor hij de stichter der eerste vaste posten op Java werd. Op deze reis, die in 1602 was aangevangen, bezocht hij ook Djohor en Patani op het schiereiland Malaka en Soekadana op Borneo; waarna hij in 1607 in het vaderland terugkwam.

Daar de Nederlanders in den Archipel optraden als vijanden der door de Inboorlingen gehate Portugeezen en Spanjaarden, werden zij door hen overal met open armen ontvangen en krachtdadig bijgestaan in den strijd tegen den gemeenschappelijken vijand; zoodat deze reeds in 1609 overal uit de Molukken verdreven was, behalve van het eiland Tidore en uit het fort Gamma lama (1) op Ternate. Steven van der Hagen had den Portugeezen Ambon ontweldigd, aan het door hen in 1580 gestichte fort Kota laha den naam Victoria gegeven, het eiland voor de Compagnie in bezit genomen, en de inlandsche Hoofden den eed van trouw aan haar en de Algemeene Staten doen afleggen (1605). Cornelis Matelief had met den Vorst van Ternate een verbond gesloten en op dat eiland het fort Oranje gesticht tot bescherming van den handel (1607), waar benevens door Hoen in

(1) Dit fort in 1522 door de Portugeezen aan de zuidzijde van het eiland aangelegd, en eerst Nostra Signora del Rosario genoemd, is in 1669 gesloopt.

Digitized by Google

1609 nog de sterkte Willemstad werd aangelegd; ook op de westkust van het tegenoverliggende Halmaheira werden een paar versterkingen aangebracht. PAULUS VAN CAARDEN had Makjan bemachtigd en het fort Tafasako (later Reeburg genoemd) behoorlijk versterkt (1608). PIETER WILLEMSZ. VERHOEFF had op Banda Neira de sterkte Nassau gesticht; en, nadat hij door de Bandaneezen verraderlijk was vermoord, had SIMON JANSZ. HOEN dezen tot een verdrag genoodzaakt, waarbij den Nederlanders de alleenhandel in specerijen opnieuw verzekerd werd (1609); ook had hij in hetzelfde jaar Batjan bemachtigd en daar het Spaansche kasteel in het fort Barneveld herschapen; en in hetzelfde jaar had FRANS WITTERT op Motir het fort Nassau gebouwd.

Hoewel de macht der Compagnie in den Molukschen Archipel hierdoor voldoende gevestigd was, moest men echter voortdurend zorgvuldig op zijne hoede zijn, zoowel tegen de twijfelachtige trouw van sommige Inboorlingen en de pogingen der Portugeezen om het verloren gezag te herwinnen, als ook tegen den naijver der Engelschen. Deze laatsten hadden reeds in 1600 eene Oost-Indische Compagnie opgericht, waren begonnen op Atjih, Bantam, Jakatra en de Molukken handel te drijven vooral in specerijen, en trachtten dus steeds de Inboorlingen hunne verdragen met de Nederlanders ten opzichte van het monopolie te doen verbreken.

Middelerwijl was onze Compagnie ook in andere gewesten niet werkeloos geweest. Met den Zamorin van Calicoet was een handels- en vriendschapsverdrag aangegaan (1604), met onderscheidene Vorsten op de Kust van Koromandel waren handelsbetrekkingen aangevangen (1606—1608); te Bantam was met vergunning van den Sultan eene steenen loge gebouwd (1623); te Gresik en Djapara, mede op Java's noordkust gelegen, waren factorijen opgericht; met den Vorst van Djohor was een verbond gesloten (1606); de zuidwestkust van Nieuw Guinea verkend (1605); Siam bezocht (1608); de verdragen met Atjih waren vernieuwd (1608); met den Vorst van Sambas op Borneo's westkust werd eene overeenkomst gesloten, waarbij hij zich verbond uitsluitend met de Nederlanders handel te drijven, en daar eene loge gesticht (1609) (1); en met Mangkasar op Celébes was handelsgemeenschap aangeknoopt (1607). Ook Japan werd in 1609 door gezanten der O. I. Compagnie bezocht, die er de onderhandelingen aanvingen, ten gevolge waarvan in 1616 door JACOB SPECX op het eiland Firando eene factorij werd opgericht.

---

(1) Deze post werd echter in 1623 weder verlaten tot na 1770.

Digitized by Google.

Ter zee werd de strijd tusschen de Nederlanders en Portugeezen met afwisselende kans gevoerd; meestal echter was het voordeel aan de zijde der eerstgenoemden, vooral door het vermeesteren van vele rijk geladene schepen der laatsten. Het Twaalfjarig bestand met Spanje gesloten (1609) maakte geen einde aan de vijandelijkheden in Indië; hoewel daarbij bepaald was, dat de Nederlanders niet alleen vrijelijk op de Europeesche Staten des Konings van Spanje zouden kunnen handel drijven, maar ook buiten Europa niet geweerd worden in die landen, welke hun vrijwillig den handel toestonden. De vijanden bekreunden zich aan den wapenstilstand niet; en ook de Nederlanders deden dit slechts voor zooverre het met hunne belangen overeenkwam.

Het algemeen beheer der O. I. Compagnie was in de Nederlanden gevestigd en berustte bij zeventien Bewindhebbers, die den naam van Kamer der Zeventienen droegen. Door de groote uitbreiding van hare bezittingen en betrekkingen werd het nu echter noodzakelijk in Indië zelf een Bestuur te hebben, dat in alle voorkomende gevallen dadelijk konde handelen, zonder vooraf bevelen uit het moederland te vragen. Diensvolgens werd besloten tot de aanstelling van eenen Gouverneur Generaal van Nederlandsch Indië (1610), wien een Directeur Generaal van den handel werd toegevoegd, benevens een Raad van Indië, dien hij in gewichtige gevallen had te raadplegen, en door welken ook, bij onvoorzien ontstaande vacature van eenen Gouverneur Generaal, diens opvolger voorloopig benoemd werd, behoudens nadere bekrachtiging door Bewindhebberen.

De eerste Gouverneur Generaal, door de Bewindhebbers benoemd, was Pieter Both (1610—1614), onder wiens bestuur met den Vorst van Jakatra een verbond werd gesloten en aldaar eene factorij opgericht, niet slechts wegens de gunstige ligging dezer plaats aan eene ruime en veilige reede, maar ook omdat onze handel te Bantam door den invloed der Engelschen steeds meer en meer belemmerd werd. Ook werden met den Keizer van Kandia op Ceilon en met den Sultan van Boeton (waar men het fort Djangan kata of Kik-niet stichtte) verdragen van alleenhandel aangegaan; de Portugeezen van Solor verdreven, en aan hun fort aldaar de naam Frederik Hendrik gegeven (1612); ook het zuidelijke gedeelte van Timor werd hun ontweldigd, bij Koepang het fort Concordia gebouwd, en met de Inlandsche Vorsten vriendschaps- en handelsbetrekkingen aangeknoopt (1613). Onder zijne opvolgers Gerard Reynst (1614—1615) en Laurens Reaal (1616—1618) werd te Djambi, op Sumatra's oostkust, waar de O. I. Compagnie reeds sedert hare oprichting handel gedreven had, een vast kantoor gevestigd (1616), Poeloe Ai onderworpen en daar het fort Revenge

Digitized by Google

gebouwd (1616), en werden de Engelschen genoodzaakt Ambon te verlaten. Dezen ruiden echter steeds de uit hunnen aard trouwelooze Bandaneezen op, om de met ons geslotene handelsverdragen te schenden, en hadden waarschijnlijk ook de hand in de vijandelijkheden, die door de Inboorlingen tegen onze factorijen te Djapara, Mangkasar en Djambi werden gepleegd; totdat zij zich weinige maanden na de optreding van den Gouverneur Generaal JAN PIETERSZ. KOEN (1618—1623) openlijk als onze vijanden verklaarden en hun voornemen te kennen gaven om de Nederlanders van Jakatra te verdrijven, hunne vloot aldaar te vernielen, en al hunne koopvaardijschepen prijs te maken. KOEN, die reeds begonnen was onze factorij te Jakatra in staat van tegenweer te brengen tegen de vijandelijkheden der Vorsten van Mataram en Tjeribon, bij welke zich thans ook die van Jakatra voegde, versterkte haar nu meer en meer, en deed ook de schepen zoo nabij mogelijk ten anker komen. Deze laatsten geraakten weldra met een Engelsch smaldeel in een gevecht (1 Jan. 1619), dat tot geene beslissende uitkomst leidde, en waarna KOEN naar Ambon zeilde om met de daar aanwezige schepen zijne vloot te versterken. Het opperbevel over het fort te Jakatra werd door hem opgedragen aan PIETER VAN DEN BROEKE; en schoon deze door verraad in handen der Jakatranen viel, werd het echter gedurende veertien dagen (19 Jan.—2 Febr.) heldhaftig verdedigd; totdat een inval der Bantammers in Jakatra, waarbij zij de stad veroverden en den Vorst noodzaakten zijn gebied aan hen af te staan, de Engelschen van eenen machtigen steun beroofde en de Nederlanders, althans voor het oogenblik, redde; terwijl ook de Britsche vloot de reede verliet om op de koopvaarders te gaan kruisen. Intusschen was deze hulp der Bantammers slechts eigenbelang, en hun wezenlijk doel de Nederlanders, wier steeds toenemende macht zij nog meer dan die der Engelschen vreesden, van Java te verdrijven. De bezetting van het fort te Jakatra, dat op last van Bewindhebberen der O. I. Compagnie Batavia genoemd was, begreep dan ook weldra dat zij slechts van vijand veranderd was, en ging voort zich zooveel mogelijk te versterken; terwijl de Bantammers insgelijks verschansingen opwierpen, die gezegd werden te moeten dienen tegen eenen gevreesden aanval van den Vorst van Mataram. Inmiddels waren er tusschen de partijen onderhandelingen geopend over het ontruimen der sterkte, welke van de zijde der Nederlanders waarschijnlijk niet zeer ernstig gemeend waren, maar door hen slepende werden gehouden in de hoop van weldra door de terugkomst van KOEN te zullen worden ontzet. Deze verscheen dan ook werkelijk (27 Mei) met eene macht van 17 schepen en 1000 man

Digitized by Google

voor Jakatra, veroverde en verbrandde de stad (30 Mei), verdreef den vijand uit het rijk, nam dit voor de Compagnie in bezit, en begon op de plaats waar Jakatra had gestaan eene nieuwe stad te stichten, welke evenals het fort den naam van Batavia verkreeg en voortaan de residentie van den Gouverneur Generaal en de hoofdstad van Nederlandsch Oost-Indië zoude zijn. Vervolgens wendde hij zijne wapenen tegen Bantam; maar schoon ook dit rijk tot vernieuwing der verdragen met de Compagnie werd genoodzaakt, gaf echter het verbreken dier overeenkomsten door de Bantammers van tijd tot tijd aanleiding tot nieuwe vijandelijkheden.

§ 5. Tijdperk van den bloei der Oost-Indische Compagnie; van de stichting van Batavia tot op de uitbreiding van haar grondbezit (1619 tot omstreeks 1675).

In denzelfden tijd, dat Koen door de verovering van het rijk van Jakatra en de stichting van Batavia de macht der Nederlanders in Oost-Indië op hechtere grondslagen vestigde, werd te Londen tusschen de Nederlandsche en Engelsche Oost-Indische Compagnieën een verdrag gesloten (2 Juni 1619) en een jaar later te Batavia bekend gemaakt, volgens hetwelk gedurende twintig jaren beide natiën op de Ternataansche eilanden den vrijen handel zouden hebben, en op de Ambonsche groepen de Engelschen voor een derde daarin zouden deelen; de noodige sterkten en eene vloot van twintig schepen zouden voor gemeenschappelijke rekening worden onderhouden; en een Raad van verdediging, uit acht personen van de beide natiën samengesteld, zoude te Batavia de algemeene en wederzijdsche belangen behartigen. Het bleek echter zeer spoedig, dat op de trouw der Engelschen in dit opzicht weinig te rekenen viel. Toen de sluikhandel der Bandaneezen met de Portugeezen en andere volken eene expeditie derwaarts noodzakelijk maakte, onttrokken de Britten zich niet slechts daaraan maar ondersteunden zelfs in het geheim de Bandaneezen tegen de Nederlanders. Dezen ondernamen nu den tocht alleen, stichtten op het eiland Ron (Run) de sterkte Lochem, en slaagden in de geheele onderwerping der Banda-eilanden (1621), welke sedert dien tijd in hun bezit gebleven zijn. Dit feit, benevens de herstelling der rust op Ambon, hetwelk door den koning van Ternate, die daarover nog in naam de opperheerschappij voerde, gedurig tegen de Compagnie werd opgeruid, waren de laatste belangrijke krijgsbedrijven van Koen, die nu weldra op zijn verlangen vervangen werd door Pieter Carpentier (1622—1627).

Digitized by Google

De indruk, dien de wapenfeiten van KOEN in Indië hadden gemaakt, was oorzaak dat nu eenige jaren van betrekkelijke rust volgden, welke zijn opvolger zich ten nutte maakte om den handel meer en meer uit te breiden en te beschermen. Hiertoe werden op Groot Banda (Lontor) de forten Hollandia, Waaijer, Morgenster en Kuilenburg gebouwd, en ook het eiland Rosengain en het schiereiland Hoeamohel (Ceram) versterkt (1). Gedurende het bewind van CARPENTIER werd ook een handels- en vriendschapstractaat gesloten met de Aroe-eilanden, waarbij zij de Compagnie als souverein erkenden (1623), en het Chineesche eiland Taijoean (Formosa) aan de Compagnie afgestaan (1624) en daar het fort Zeelandia gesticht. Dit eiland, dat omstreeks het midden der zeventiende eeuw eenen hoogen trap van bloei bereikte, werd echter later verwaarloosd en in 1662 door den Chineeschen zeeschuimer COXINGA weder aan de Nederlanders ontweldigd.

De terechtstelling van negen Engelschen en eenige Japaneezen, die aan verraad tegen de Nederlanders op Ambon schuldig bevonden en op last van den Gouverneur van dat eiland ter dood gebracht werden, had buiten voorkennis van den Gouverneur Generaal plaats (1623), en ook zonder dat de Raad van verdediging te Batavia daarin werd gekend. Deze gebeurtenis, door de Engelschen de moord van Ambon genoemd, gaf aan de reeds twijfelachtige goede verstandhouding der beide natiën een gevoeligen schok. Zij was wel aanleiding, dat de Engelschen weldra Ambon en de Banda-eilanden ontruimden en dus daar den alleenhandel aan de Nederlanders overlieten, doch in Europa ontstond hierover tusschen de beide Mogendheden een geschil, dat eerst vereffend werd bij den vrede van Westminster (1654), waarbij werd bepaald dat zij, die aan deze rechtspleging hadden deel gehad, voor zooverre zij nog in leven waren, zouden worden gestraft, en de erfgenamen der ter dood gebrachten eene geldelijke voldoening ten bedrage van *f* 43,000 ontvangen.

Korten tijd nadat KOEN, op uitdrukkelijk verlangen van de Bewindhebbers der Compagnie, voor de tweede maal het bewind had aanvaard (1627—1629) (2), deed de Soesoehoenan of Vorst van Mataram aan de Nederlanders den oorlog aan, en sloeg met een talrijk leger het beleg voor Batavia (1628). Door den heldhaftigen wederstand der

(1) Het fort Hardenberg werd hier in 1646 gebouwd; en op het naburige eiland Manipa het fort Wantrouw, in 1653 of 1657. Het fort Belgica op het eiland Neira werd in 1678 gesticht, en het blokhuis de Bril op Groot Obi in 1671.

(2) Plannen van KOEN tot wijziging van het monopoliestelsel, volgens welke dit zich alleen zoude bepalen tot den rechtstreekschen handel tusschen Indië en het moederland en de handel in Indië zelf geheel worden vrijgelaten, hadden aanvankelijk bij de Bewindhebbers veel bijval gevonden doch werden ten slotte geheel verworpen.

Digitized by Google

bezetting werd hij wel genoodzaakt, na zware verliezen te hebben geleden, af te trekken, doch hernieuwde in het volgende jaar met nog grootere macht zijnen aanval. Gedurende dit tweede beleg overleed KOEN (20 Sept. 1629), in wiens plaats de Raad van Indië hun medelid JAKOB SPECX tot Gouverneur Generaal benoemde (1629—1632). Het gelukte dezen den vijand ook nu weder te noodzaken het beleg op te breken en de Nederlanders voortaan in het gerust bezit van hunne stichting te laten; hoewel een vredesverdrag met Mataram eerst veel later (1646) tot stand kwam.

In de nu volgende jaren werd de rust in den Archipel bijna niet anders verstoord dan van tijd tot tijd op Ambon, waar de Amboneezen, welke tot dien tijd toe hun eigen bestuur hadden gehad, geheel tot onderdanen der Compagnie werden gemaakt. Intusschen bleven de Nederlanders niet werkeloos, maar trachtten nu hunnen handel en hunne macht op andere punten meer en meer uit te breiden. Gedurende het bestuur van ANTONIE VAN DIEMEN (1636—1645) werd op Wokam, een der Aroe-eilanden, een versterkt kantoor opgericht (1637), op Amblauw eene sterkte gesticht (1643), en op Damme, een der Zuidwester-eilanden, het fort Wilhelmus gebouwd (1645); met de Hoofden der Kei-eilanden een verbond gesloten, bij welks vernieuwing, twintig jaren later, zij zich als onderdanen der Compagnie erkenden; Malaka, op de westkust van het schiereiland van dien naam, met hulp van den Vorst van Djohor op de Portugeezen veroverd (1641), en ten gevolge daarvan Bintan en de meeste kleine eilanden ten zuiden van het Schiereiland in bezit genomen. Ook werd met kleine tusschenpoozen gedurende acht jaren op Ceilon met hen een oorlog gevoerd, ten gevolge waarvan eindelijk Trinkonomale, Negombo en Punto de Gale in het bezit der Compagnie kwamen (1645). In Tonkin en Cochin-China op de oostkust van Achter-Indië werden handelsbetrekkingen aangeknoopt (1637); en terwijl de Japaneezen de Portugeezen uit hun rijk verdreven, bleven de Nederlanders de eenige vreemdelingen, aan welke het vergund werd daar handel te drijven; schoon ook zij hunne factorij van Firando naar het kleine eiland Desima moesten overbrengen (1641).

De Vorst van Mataram, die Batavia had belegerd (bl. 16) en den Nederlanders steeds een kwaad hart was blijven toedragen, overleed in 1645. Eigenbelang en vrees voor de steeds toenemende macht der Compagnie deden zijnen zoon en opvolger MANGKOE RAT of TAGAL WANGI hare vriendschap zoeken. Dien ten gevolge werd, onder het bewind van den Gouverneur Generaal CORNELIS VAN DER LYN (1645—1650), in 1646 een verdrag met hem gesloten, van hetwelk de

Digitized by Google

belangrijkste bepalingen waren: dat men elkander in alle oorlogen zoude bijstaan, behalve tegen die volken, met welke men vredesverdragen had gesloten; en dat de onderdanen van den Vorst geen handel mochten drijven op de Specerij-eilanden, en zich niet naar of voorbij Malaka begeven zonder vergunning van de Compagnie.

Terwijl men zich zoo den vrede met het machtigste rijk van Java verzekerde, braken ten gevolge van verkeerde handelingen der Nederlanders op Ceilon vijandelijkheden met den Keizer van Kandia uit, die eerst na drie jaren, door het beleid van JOHAN MAATSUIKER, toenmaals Gouverneur van Punto de Gale, werden bijgelegd (1649) zonder nadeelige gevolgen voor onze belangen aldaar.

Het bewind der Gouverneurs Generaal KAREL REINIERSZOON (1650—1653) en JOHAN MAATSUIKER (1653—1678) was eene aaneenschakeling van oorlogen, maar tevens een tijdvak van groote uitbreiding van de macht der Compagnie.

Een opstand op Ternate en Ambon werd niet dan met veel moeite onderdrukt (1650—1652), maar had ten gevolge dat met den Sultan van Ternate een verdrag werd aangegaan, waarbij deze van zijne rechten op Ambon afstand deed, en tegen eene geldelijke schadeloosstelling toestond dat overal in de Molukken de kruidnagelboomen werden uitgeroeid. Eene overeenkomst van dezelfde strekking werd in 1653 met den Sultan van Batjan aangegaan, en in 1655 met de Hoofden van het eiland Makjan. Alleen op Ambon en de omliggende kleine eilanden, die eenen voor de behoeften des handels voldoenden voorraad nagelen voortbrachten, liet men ze bestaan. Hierdoor werd het voor de Compagnie gemakkelijker tegen den sluikhandel in dat artikel te waken en zich het monopolie er van te verzekeren; met welk doel ook op het eilandje Manipa de sterkte Wantrouw werd gesticht (bl. 16), en de jaarlijksche kruistochten (hongi-tochten) werden verordend om aan de vernieling der specerijboomen de hand te houden. — Weldra verlieten nu ook de Spanjaarden de eilanden Tidore en Ternate (1663), de eenige plaatsen in de Molukken, waar zij zich tot hiertoe hadden staande gehouden (bl. 11).

Ook op Java werd de rust op eene ernstige wijze verstoord. De Sultan van Bantam trok, zonder voorafgaande oorlogsverklaring, met een aanzienlijk leger naar Batavia, belegerde de stad (1652), en bracht, schoon hij spoedig tot den aftocht gedwongen werd, den Nederlanders belangrijke nadeelen toe. Terwijl de onlusten met hem nog voortduurden, had men ook geschillen met den Soesoehoenan van Mataram (1656); deze werden wel weder aanvankelijk bijgelegd doch barstten, toen in hetzelfde jaar, waarin de vrede met Bantam

Digitized by Google

gesloten werd (1659), de Soesoehoenan zich met den Vorst van Mangkasar tegen ons verbond, in eenen openbaren oorlog uit.

Met Mangkasar of Goa, toen nog het machtigste rijk van Celébes, waar de Portugeezen eenen belangrijken handel dreven en de Inboorlingen steeds tegen de Nederlanders opruiden, had de Compagnie reeds van 1654 tot 1656 eenen oorlog gevoerd, die met eenen voor ons nadeeligen vrede was geëindigd. Van toen af waren onze kooplieden aldaar aan allerlei willekeur blootgesteld, totdat in 1659 de Vorst zich met dien van Mataram verbond om hen, ook met hulp der Portugeezen, voor goed uit zijn rijk te verdrijven. Nu werd te Ambon eene aanzienlijke vloot met talrijke bemanning uitgerust en naar Celébes gezonden, die aan de verbondene vijanden zoo hevige nederlagen toebracht, dat de Mangkasaren gedwongen werden vrede te sluiten op de voorwaarden, welke de Compagnie voorschreef (1660). Aan de vijandelijkheden met den Vorst van Mataram werd eerst in 1664 door een vredesverdrag een einde gemaakt. Inmiddels waren de Mangkasaren van hunne verliezen bekomen en hadden weder begonnen vijandelijkheden te plegen. Dit had eene nieuwe expeditie ten gevolge onder bevel van den Admiraal CORNELIS SPEELMAN (1666), die, ondersteund door den Vorst van Boné (een aan Mangkasar cijnsbaar rijk op Celébes) de Mangkasaren eerst op Boeton en vervolgens op Celébes geheel versloeg, en bij den vrede in 1667 hen verplichtte hun geschut over te leveren, alle sterkten te slechten, de Portugeezen en Engelschen te verdrijven, den alleenhandel aan de Compagnie te verzekeren, en de gewesten Bantaëng (Bonthain) en Boeloekoempa (Boelekomba) in het zuiden des rijks aan haar af te staan. Bij het nu gesloten Verdrag van Boengaja (Bongaai) of Boengaaisch contract werd een bondgenootschap aangegaan met Boné, dat, nu weder een onafhankelijke staat geworden, zich weldra verhief tot de hoogte waarvan Mangkasar was nedergeworpen. De meeste rijken van Zuidelijk Celébes en hunne onderhoorigheden op andere eilanden traden weldra (1668 en 1669) tot dat verdrag toe, en vormden zoo te zamen een bondgenootschap, waarvan de Compagnie het hoofd was.

Omstreeks denzelfden tijd maakte de Compagnie ook op Sumatra belangrijke vorderingen. Met den Sultan van Palembang, in wiens rijk zij reeds vroeger handel gedreven en eene factorij gesticht had, werd een handelsverdrag gesloten (1662). Later werd bij de hoofdplaats Palembang, op den rechteroever der Moesi, een fort gebouwd. — In 1663 riep de Vorst van Menangkabau, het machtigste rijk in het westelijke gedeelte des eilands, hare hulp in tegen zijne noordelijke naburen, de Atjineezen, die zich hoe langer zoo meer zuidwaarts

Digitized by Google

uitbreidden; en de Compagnie maakte gaarne van deze gelegenheid gebruik om, door het verleenen dier hulp, niet slechts de Atjineezen te straffen voor de veelmalen van hen ondervondene trouweloosheid en verraderij, maar ook hare eigene macht daar uit te breiden. Diensvolgens zond zij eenige hulptroepen naar Sumatra (1664), welke den Atjineezen spoedig de door hen bezette sterkten ontweldigden, en sloot daarna met den Vorst van Menangkabau een handelsverdrag, waarbij haar vergund werd zich op de westkust, van Singkil tot Indrapoera, te vestigen en handel te drijven en te Padang eene versterkte factorij op te richten, hetgeen spoedig door het stichten van forten bij Baros en Ajer Bangis werd gevolgd (1669). Omstreeks denzelfden tijd vestigde zij zich ook in de aan Bantam onderhoorige Lampongsche Districten in het zuiden des eilands, en bouwde daar het fort Petrus Albertus (1668).

Ook de eilanden Bangka en Blitong (Billiton) erkenden in 1668, zoo het schijnt vrijwillig, de opperhoogheid der Compagnie, blijkens eene opdracht van die eilanden aan haar door KJAHI SAMPARA, die zich Opperhoofd en Gebieder daarvan noemt. Hoewel de Compagnie deze opdracht aannam, schijnt zij zich weinig aan die eilanden te hebben bekreund, waarschijnlijk omdat hun rijkdom aan tin haar onbekend was. Zij zag althans de inbezitneming er van door den Sultan van Palembang nog in het begin der volgende eeuw onverschillig aan (1).

Inmiddels was men ook buiten den Archipel met niet minder krachtsontwikkeling werkzaam geweest. In het jaar 1652 zonden de Bewindhebbers der Compagnie den scheeps-chirurgijn ANTONIE VAN RIEBEEK aan het hoofd eener volkplanting naar de Kaap de Goede Hoop. Hij had hun omtrent de ongemeene vruchtbaarheid van het Kaapland, hetwelk hij op zijne reizen nauwkeurig had onderzocht, de gunstigste berichten medegedeeld, en werd geacht de geschiktste persoon te zijn om de kolonisatie daar te beproeven. Zijne pogingen gelukten boven verwachting. Hij slaagde er in van de Inboorlingen eenige gronden te koopen, zoo ter bebouwing als tot het aanleggen van een fort en magazijnen; de bloei der kolonie, wier bevolking zich hoofdzakelijk op landbouw en wijnteelt toelegde, nam meer en meer toe; haar grondeigendom breidde zich spoedig uit; en zij werd en bleef eene van onze schoonste overzeesche bezittingen, totdat de Engelschen zich in 1795 van haar meester maakten.

---

(1) Zie LEVYSSOHN NORMAN, *De Britsche heerschappij over Java;* bl. 326.

Digitized by Google

Ceilon werd, met hulp van RADJA SINGA, den Keizer van Kandia, na eenen zesjarigen oorlog (1652—1658) op de Portugeezen veroverd, en hunne vestigingen aldaar (Kalitoera, Colombo, het eilandje Manaar, en Jaffanapatam) door de Nederlanders in bezit genomen en gehouden, zeer tegen den zin des Keizers, die de teruggave er van begeerde, wel begrijpende dat zijne bondgenooten nu zijne overheerschers werden. Men voldeed echter niet aan zijn verlangen; en de vrees voor onze overmacht hield hem van vijandelijke ondernemingen terug.

Na de onderwerping van Ceilon werden ook Negapatam, Coelan, Cranganore, Cochin en Cananore op de kusten van Voor-Indië aan de Portugeezen ontweldigd (1658—1663); zoodat hun hier alleen Goa en Diu overbleven.

In 1658 werden met de Hoofden van de bevolking der Moluksche eilanden nieuwe overeenkomsten tot stand gebracht, waarbij onder anderen werd bepaald: »dat het aan de O. I. Compagnie vergund »was om ten allen tijde daar waar zij zulks geraden zoude oordeelen »forten daar te stellen, zonder dat de bevolking deswege eenige ver»goeding zoude mogen vorderen." Dien overeenkomstig werd toen ook op Wokam (bl. 17) een sterk fort gebouwd.

Door al deze voordeelen werd de Compagnie ruimschoots schadeloos gesteld voor het verlies van Formosa (bl. 16), tot welks herovering nog twee pogingen werden aangewend (1662 en 1663), doch zonder eenig ander gevolg dan het verwerven van eenige handelsvoordeelen van de Chineezen. Zij had het toppunt van haren bloei bereikt; de Portugeezen en Spanjaarden alle hunne bezittingen, behalve Goa, Diu en Timor, doen ontruimen; den handel der Engelschen tot Bantam en eenige plaatsen op de kusten van Voor-Indië beperkt, en zich tot de eerste handelsmogendheid der wereld verheven. In de Molukken bezat zij den alleenhandel in specerijen; de Zuidooster- en Zuidwestereilanden waren met haar bevriend of aan haar onderworpen (1); geheel Zuidelijk Celébes was van haar afhankelijk of met haar in bondgenootschap; op Sumatra waren hare kantoren gevestigd; met Timor en Borneo's Westkust stond zij in handelsbetrekking; in Achter-Indië bezat zij Malaka, en dreef handel met Djohor, Cochin-China, Tonkin en Siam, en, met uitsluiting van alle andere Europeanen, ook met Japan; in Voor-Indië was zij op de kusten van Malabar en Coromandel gevestigd en meester van den alleenhandel in peper; Ceilon had zij aan zich onderworpen; aan de Kaap de Goede Hoop eene bloeiende

(1) De Tenimber-eilanden hebben eerst in 1772 de souvereiniteit der O. I. Compagnie erkend.

Digitized by Google

volkplanting gesticht; en als hoofdstad en middelpunt van hare macht bezat zij Batavia op Java, terwijl zij met de voornaamste Vorsten des eilands in vriendschaps- en handelsbetrekkingen stond. Na de onderwerping der Mangkasaren was alles in rust; de Franschen, die zich op Ceilon en de Kust van Coromandel trachtten te vestigen (1672—1674), werden gemakkelijk vandaar verdreven; en MAATSUIKER had gedurende de tien laatste jaren van zijn bewind geene andere vijanden in den Archipel te bestrijden, dan waar de vrienden of bondgenooten der Compagnie hare hulp inriepen.

§ 6. TIJDPERK VAN HET VERVAL DER O. I. COMPAGNIE; VAN DE UITBREIDING VAN HAAR GRONDBEZIT TOT OP HARE ONTBINDING (OMSTREEKS 1675—1800).

Het verwerven van een uitgestrekt grondbezit lag oorspronkelijk geenszins in het plan der Compagnie; haar doel was slechts monopolie, en, behalve Batavia, bepaalden hare rechtstreeksche bezittingen zich hoofdzakelijk tot den omtrek harer factorijen en der forten, die zij ter bescherming van haren handel had gesticht. Doch van omstreeks dezen tijd kwam zij langzamerhand in het onmiddellijk bezit van uitgestrekte gewesten, waardoor hare volkplantingen, tot dusverre alleen handelskoloniën, ook landbouwkoloniën moesten worden, hetgeen een der hoofdoorzaken werd van haren eindelijken ondergang.

ARIJÅ MATARAM, die in 1670 na het overlijden zijns vaders den troon van Mataram besteeg, riep in 1672 de hulp der Compagnie in tegen Karaëng (Prins) BONTO-BOERANE (waarschijnlijk eigenlijk BONTO-MARANNOE, en gewoonlijk MONTE-MARANO genoemd), eenen Mangkasaar van vorstelijke afkomst, die met een talrijk gevolg op Java geland en door eene menigte fortuinzoekers versterkt, op eene zoo groote schaal strooptochten in het gebied des Soesoehoenans ondernam, dat deze zich niet in staat vond hem zonder vreemden bijstand te verdrijven. Die bijstand werd verleend, BONTO-BOERANE verslagen en gedood, en het overschot zijner bende in de bosschen en gebergten verstrooid. Doch weldra stond voor den Soesoehoenan, die zich door wreedheid en willekeur bij zijne onderdanen zeer gehaat en gevreesd maakte, een nieuwe vijand op in den persoon van TROENÅ DJÅJÅ, eenen Madoereeschen Prins, omtrent wiens betrekking tot den Soesoehoenan verschillende berichten zijn. Deze vatte de wapenen tegen hem op, en door den invloed van een Mahomedaansch priester voegde zich een groote aanhang van Javanen en Madoereezen bij hem, waaraan zich ook het overschot der bende van BONTO-BOERANE aansloot

Digitized by Google

(1675). Met deze macht gelukte het hem zich van de geheele Noordkust van Java meester te maken, tot Tjeribon toe, zoodat de Soesoehoenan op nieuw genoodzaakt werd de Nederlanders te hulp te roepen, die dan ook den overweldiger weldra de veroverde kustplaatsen weder grootendeels ontnamen (1676), en daarvoor van den Soesoehoenan, behalve volkomene handelsvrijheid, den alleenhandel in opium verkregen, benevens de vergunning om in zijn gebied factorijen en scheepstimmerwerven aan te leggen (1677). Soerabaja en het verdere oostelijke gedeelte van Java was echter nog in de macht van TROENÅ DJÅJÅ; en toen hem door de Nederlanders ook die stad werd ontnomen, trok hij naar het binnenland, overreedde de bevolking dat de Soesoehoenan het met de Compagnie eens was om zijn land aan haar over te geven, zette hierdoor ook de nog getrouwe onderdanen tegen hunnen Vorst op, en maakte zich gemakkelijk van Mataram meester. De Soesoehoenan nam de wijk naar Tegal, waar hij weldra overleed. Aan AMANGKOE RAT I, den oudsten zoon en wettigen opvolger van den overleden Vorst, werd door zijne jongere broeders de kroon betwist. Hij stelde zich daarom onder bescherming der Compagnie, riep hare hulp in tot verdediging zijner rechten, en stond haar daarvoor het koninkrijk Jakatra in vollen eigendom af, als welks oostelijke grens de rivier Pamanoekan in Krawang werd bepaald, benevens het gewest Samarang, onder voorwaarde dat de inkomsten van dit laatste zouden strekken tot vermindering der verschuldigde oorlogskosten; voorts verkreeg de Compagnie den alleenhandel in suiker, opium en zijde.

De oorlog tegen TROENÅ DJÅJÅ, die zich hoofdzakelijk in Kediri had versterkt, werd onder het bestuur van den Gouverneur Generaal RYKLOF VAN GOENS (1678—1681) met kracht doorgezet, ook met hulp van den Vorst van Boné, den bondgenoot der Compagnie. Evenwel duurde het tot het einde van 1679 eer men van hem meester was; en nog twee jaren langer, voordat de opstand geheel onderdrukt en de rust overal hersteld was. — AMANGKOE RAT I verliet de hoofdstad Mataram en vestigde zijne residentie te Kartasoera, uit bijgeloovige vrees dat eerstgenoemde plaats, waar zijnen voorganger zooveel tegenspoed bejegend was, ook voor hem noodlottig zoude zijn. Zijne regeering was hier, gerugsteund door de Compagnie, aanvankelijk vrij rustig, hoewel de Madoereezen hem kwalijk gezind bleven en zich in 1683 onder de bescherming der Compagnie stelden.

Gedurende het bewind van VAN GOENS werd ook met den Vorst van Ternate KAITJILI SIBORI, bijgenaamd Koning AMSTERDAM, die in 1675 aan de regeering gekomen en den Nederlanders vijandig was,

Digitized by Google

een oorlog gevoerd, welke eindigde met de onderwerping en gevangenneming van dien Vorst (1681), die van toen af als leenman der Compagnie en bijgestaan door een Raad van twaalf Grooten zijn rijk bestuurde, en de verovering van het aan hem toebehoorende noordoostelijke gedeelte van Celébes (de tegenwoordige Residentie Menado), dat onder het beheer van den Gouverneur der Molukken werd gebracht, en waar later (1702) bij de hoofdplaats Menado het fort Amsterdam werd gebouwd.

VAN GOENS had als Gouverneur tot opvolger CORNELIS SPEELMAN (1681—1684). Deze werd door den Sultan HADJI van Bantam te hulp geroepen (1682) tegen zijnen vader en voorganger, AGONG, die van de regeering had afstand gedaan doch nu, door de aldaar gevestigde Engelschen, Franschen en Denen aangehitst en ondersteund, tegen zijnen zoon de wapenen had opgevat. De oude Vorst werd verslagen, en HADJI sloot met de Compagnie een verdrag, waarbij haar de alleenhandel in peper en lijnwaad in Bantam, de Lampongsche Districten en Silebar op Sumatra toegestaan en vergund werd bij Bantam een fort te bouwen, dat den naam Speelwijk ontving; terwijl alle andere Europeanen, die zijnen vader hadden bijgestaan, door hem uit Bantam werden verdreven (1684).

De Sultan van Tjeribon, die van Mataram afhankelijk was doch tijdens den inval van TROENÅ DJÅJÅ in zijn gebied de opperheerschappij van Bantam had erkend ten einde vandaar hulp tegen den overweldiger te bekomen, nu bemerkende dat de Nederlanders in dat rijk het overwicht verkregen, stelde zich ook omstreeks dezen tijd onder bescherming der Compagnie (1683).

Gedurende een tijdvak van ongeveer twintig jaren (Gouverneurs Generaal JOHANNES CAMPHUIS 1684—1691, WILLEM VAN OUTHOORN 1691—1704, JOAN VAN HOORN, 1704—1709) bleef nu de rust op Java en in geheel Nederlandsch Indië met weinige uitzonderingen ongestoord, en bleven de zaken voor het uitwendige nagenoeg in denzelfden toestand, alleen met dit belangrijk onderscheid, dat de geldelijke staat der Compagnie langzamerhand aanmerkelijk achteruitging; zoo door de groote onkosten, welke het vermeerderd landbezit na zich sleepte, als door de grove misbruiken, die in de administratie insloopen, en de weelde en het zedenbederf, welke hand over hand toenamen. De onrustige tijden, die nu volgden, strekten geenszins om dien toestand te verbeteren.

In den laatsten tijd der vijfentwintigjarige regeering van AMANGKOE RAT I was de goede verstandhouding der Compagnie met dezen Vorst aanmerkelijk verflauwd; en schoon het niet tot openbare vijandelijkheden

Digitized by Google

was gekomen, had men hem aan zijn lot overgelaten en stilzwijgend toegezien dat zekere SOERÅPATI, een zijner gunstelingen van Balische afkomst, tegen hem opstond, zich van de gewesten Madioen, Prånåråggå en Pasoeroewan in Oostelijk Java meester maakte, en zich daar handhaafde. Bij den dood van AMANGKOE RAT I (1703) ontstond een burgeroorlog in Mataram over de troonsopvolging, bekend onder den naam van Eersten Javaanschen successie-oorlog Zijn oudste zoon en wettige opvolger, DIPATI ANOM of SOENAN MÅS, was wegens zijne wreedheid gehaat en gevreesd bij een groot deel der bevolking, dat daarom den Pangéran POEGER, eenen broeder van den overleden Vorst, die reeds tijdens den oorlog van TROENÅ DJÅJÅ onder den naam van SOENAN INGALÅGÅ grooten invloed in Midden-Java had uitgeoefend en daar nog een machtigen aanhang had, als Soesoehoenan uitriep. Beiden wendden zich tot de Compagnie, welke de partij van den haar welgezinden POEGER koos, en dezen door kracht van wapenen te Kartasoera op den troon plaatste, onder den naam van PAKOE BOEWÅNÅ SENÅPATI ING NGALÅGÅ NGABDOER RAHMAN SAJIDIN PANNÅTÅGÅMÅ, of bij verkorting PAKOE BOEWÅNÅ I (1705). Zij ontving daarvoor van den nieuwen Vorst eene aanzienlijke vermeerdering van grondbezit: in het westen van Java werden hare grenzen uitgebreid tot aan de rivier Losari, en op de zuidkust tot aan de Donan (1) (waarin dus geheel Tjeribon en de Preanger-regentschappen waren begrepen (2)); de gewesten Soemenap en Pamekassan, beslaande de oostelijke helft van het eiland Madoera, werden aan haar afgestaan; en haar eigendom in Samarang grootelijks vermeerderd. DIPATI ANOM was echter nog niet ten onder gebracht, maar zette, versterkt door SOERÅPATI (3), met kracht den oorlog door. Deze laatste had aangeboden den nieuwen Soesoehoenan te ondersteunen, op voorwaarde dat hij door dezen en de Compagnie erkend werd als onafhankelijk Vorst van de landschappen ten oosten van Kediri gelegen; maar had zich, toen die

(1) Eene rivier die uit het noorden der tegenwoordige Residentie Banjoemås nagenoeg recht zuidwaarts stroomt, en een weinig bewesten Tjelatjap tegenover Noesa Kambangan uitwatert.

(2) Wat Tjeribon betreft vergenoegde de Compagnie zich echter gedurende den geheelen tijd van haar bestaan met dit rijk als van haar afhankelijk te beschouwen, en daar naar goedvinden factorijen te stichten. Eerst onder DAENDELS in 1808 werd het door de Nederlanders als hun eigendom beschouwd en behandeld.

(3) SOERÅPATI was een Balinees, die in den Bantamschen oorlog (bl. 24) met een korps Balineezen in dienst der Compagnie had gestaan, doch later zich miskend achtende naar Mataram week, waar hij in de lijfwacht van den Soesoehoenan werd opgenomen. In 1686 wist hij zich in Pasoeroewan een onafhankelijk gebied te verwerven, waarin hij nu door den nieuwen Soesoehoenan en de Compagnie officieel wilde bevestigd worden.

Digitized by Google

voorwaarde niet werd aangenomen, aan de zijde der vijanden geschaard. De strijd duurde voort tot het jaar 1708, en eindigde met de onderwerping van DIPATI ANOM, die naar Ceilon werd verbannen. SOERÅPATI was reeds vroeger aan zijne wonden overleden; doch zijne zonen, die zich in het rijk Balambangan, het oostelijkste gedeelte van Java, hadden gevestigd, bleven daar voortdurend de ziel van allerlei woelingen. Daar echter dit rijk nooit meer dan in naam aan den Soesoehoenan onderhoorig was geweest, en inderdaad meer het oppergezag van Bali dan dat van Mataram erkende, trok de Compagnie zich deze zaken niet aan (Gouverneurs Generaal ABRAHAM VAN RIEBEECK 1709—1713, CHRISTOFFEL VAN SWOLL 1713—1718). Hun opstand kreeg evenwel langzamerhand eene grootere uitbreiding. In 1712 vereenigden de Vorst van Madoera, een rijk dat de westelijke helft van het eiland van dien naam besloeg, en verscheidene misnoegde Javaansche Grooten, vooral uit den omtrek van Soerabaja, zich met hen tegen den Soesoehoenan en wikkelden dezen in eenen langdurigen oorlog, waaraan de Compagnie in haar eigen belang genoodzaakt werd een einde te maken (1718), daar de aanvoer van producten uit de binnenlanden er geheel door gestremd werd. Balambangan bleef echter nagenoeg onafhankelijk.

Slechts korten tijd was de rust hersteld, toen de Soesoehoenan PAKOE BOEWÅNÅ I (POEGER) overleed (1719). Hij werd opgevolgd door zijnen oudsten zoon, onder den naam van AMANGKOE RAT II; doch niet zonder hevigen tegenstand van diens jongere broeders, welke hem den troon betwistten en eenen burgeroorlog, den Tweeden Javaanschen successie-oorlog, deden ontbranden, die eerst in 1723, na hevigen strijd, door de wapenen der Compagnie werd gedempt.

Na eene regeering van zeven jaren stierf ook deze Vorst en werd opgevolgd door zijnen negenjarigen zoon PAKOE BOEWÅNÅ II, aanvankelijk onder voogdijschap van diens moeder en den Radèn Adipati of Rijksbestuurder. De eerste jaren zijner regeering waren tamelijk rustig; later evenwel had hij bij herhaling moeilijkheden met zijnen broeder MANGKOE BOEMI, die hem in verstand en geestkracht verre overtrof en ook bij het volk meer bemind was. Het duurde echter tot het jaar 1746 eer er dadelijke vijandelijkheden tusschen hen uitbraken.

Middelerwijl werden de Nederlanders op Java van eene andere zijde in een dreigend gevaar gebracht. Sedert hunne vestiging en de uitbreiding van hunne macht en hunnen handel aldaar, hadden ook de Chineezen zich in steeds toenemend aantal op dit eiland nedergezet. De groote voordeelen, welke de handel en allerlei takken van industrie

Digitized by Google

dit nijver, schrander en hebzuchtig volk aanboden, lokten hen bij duizenden derwaarts; te meer nog toen de Spanjaarden hen in het begin van de achttiende eeuw van de Philippijnsche eilanden verdreven. De meeste van deze Chineezen behoorden tot de laagste volksklasse, en deinsden voor geene middelen, voor diefstal noch moord, terug, zoo zij hun slechts voordeelen aanbrachten. Het werd dus noodzakelijk middelen aan te wenden om hen in bedwang te houden en tegen den verderen aanwas van hun getal op Java te waken. Ongelukkigerwijze waren de Gouverneurs Generaal, die na HENDRIK ZWAARDEKROON (1718—1725) (1) elkander zeer spoedig opvolgden (MATTHEUS DE HAAN, 1725—1729, DIEDERIK DURVEN, 1729—1732, DIRK VAN CLOON, 1732—1735, ABRAHAM PATRAS, 1735—1737), over het geheel minder voor hunne hooge betrekking geschikt, en hadden de tegen de Chineezen genomene maatregelen, die door de ongestrafte willekeur en knevelarij der ondergeschikte ambtenaren nog drukkender werden, geen ander gevolg dan dat zij hen hoe langer zoo meer tegen de Compagnie verbitterden en eindelijk, tijdens het bewind van ADRIAAN VALKENIER (1737—1741), tot het smeden van eene samenzwering leidden, welke niets minder ten doel had dan de Nederlanders van Java te verdrijven, en zich van de heerschappij over het geheele eiland meester te maken. Wel werd het plan ontdekt, doch dit verhinderde niet, dat eene bende van duizenden Chineezen Batavia trachtte te veroveren (1740), terwijl daarbuiten talrijke troepen het land met roof en moord vervulden. De aanval op de hoofdstad werd afgeslagen, doch de overwinning bezoedeld door het bloedbad, dat, waarschijnlijk op bevel, althans zeker met toelating, van den Gouverneur Generaal, onder de weerlooze Chineezen in de stad werd aangericht, waar er tienduizend zonder onderscheid van geslacht of jaren werden vermoord, hunne bezittingen geroofd, en hunne woningen verbrand. Ook in den omtrek van Batavia werden de oproerige benden verslagen en verstrooid, en was de rust weldra hersteld; waarna eene algemeene vergiffenis werd aangeboden en aan hen, die zich onderwierpen, de vergunning verleend om zich weder in eene afzonderlijke buitenwijk van de stad te vestigen. Ruim een duizendtal maakte van deze vergunning dadelijk gebruik; doch de meesten verspreidden zich over Java, inzonderheid in de omstreken van Samarang in het gebied van Mataram, en zetten

(1) Tijdens zijn bestuur had de in tijds ontdekte samenzwering van PIETER ERBERFELD, een ingezeten van Batavia, plaats, die ten doel had op den 1sten Januari 1722 alle Europeanen aldaar te vermoorden en ERBERFELD onder den titel Toewan Goesti aan het hoofd van het bestuur der stad te plaatsen, terwijl een zijner Javaansche aanhangers, KARTÅ DRIJÅ, onder den titel van Radèn het beheer over de Ommelanden zoude bekomen.

Digitized by Google

daar den opstand voort, eerst in het geheim en later openlijk ondersteund door den Soesoehoenan, die hen zelfs het Nederlandsche fort bij Kartasoera hielp veroveren en vervolgens met eene aanzienlijke macht Samarang belegeren (1741). Toen echter deze stad door de Nederlandsche troepen ontzet en de macht der opstandelingen grootendeels verslagen was, begreep PAKOE BOEWÅNÅ II dat nu ook voor hem het uur der wraak zoude slaan. Hij haastte zich dus alle verstandhouding met de Chineezen af te breken, wierp de schuld van het voorgevallene op zijnen Rijksbestuurder, en sloot vrede met de Compagnie. Nu keerden de Chineezen het overschot hunner macht tegen hem, riepen eenen anderen Prins tot Soesoehoenan uit onder den naam van AMANGKOE RAT AMANGKOE BOEWÅNÅ, trokken tegen Kartasoera op en verdreven den Vorst, die genoodzaakt werd in het gebergte eene schuilplaats te zoeken. Wel daagde de Regent van Madoera, TJÅKRÅ DININGRAT, doch alleen uit eigenbelang, tot zijne hulp op en heroverde Kartasoera, maar verlangde als vergoeding den geheelen Oosthoek van Java voor zich. Aan dezen eisch niet willende voldoen riep PAKOE BOEWÅNÅ II de Compagnie te hulp, die weldra de Madoereezen tot rede bracht, den Soesoehoenan in zijn gebied herstelde, den Chineeschen Soesoehoenan noodzaakte zich over te geven, en hem naar Ceilon verbande. Voor dezen bijstand verkreeg de Compagnie de geheele noord- en oostkust van Java, van de Losari af tot aan Straat Bali, en stond de Soesoehoenan zijne rechten op Madoera aan haar af (1743) (1). Om gelijke reden als vroeger AMANGKOE RAT I Mataram had verlaten (bl. 23) verliet thans ook PAKOE BOEWÅNÅ II Kartasoera, en vestigde zijnen zetel te Solo, dat den naam van Soerakarta verkreeg (2). Zijn gebied strekte zich nu nog uit over de landschappen Malang (het zuidelijke gedeelte van Pasoeroewan), Djapan of Mådjåkertå (het zuidelijke gedeelte van Soerabaja), geheel Kediri, Madioen, Patjitân, Djipang of Bådjånegårå en Blora (het zuidelijke gedeelte van Rembang), Grobogan (het zuidoostelijke gedeelte van Samarang), Soerakarta, Djokjokarta, Kedoe, Bagelên en Banjoemâs.

---

(1) Den hoofdinhoud van het toen met hem gesloten tractaat kan men o. a. vinden in de *Geschiedenis der Nederlandsche Oost-Indische beziltingen*, door J. J. MEINSMA, Dl. I, bl. 142 en 143.

(2) In het jaar 1745 werd door den Gouverneur Generaal GUSTAAF WILLEM VAN IMHOFF (1743—1750) Buitenzorg gebouwd. Hij was de opvolger van JOHANNES THEDENS (1741—1743). Na VAN IMHOFF waren gedurende het bestaan der Compagnie nog Gouverneur Generaal: JACOB MOSSEL, 1750—1761; PETRUS ALBERTUS VAN DER PARRA, 1761—1775; JEREMIAS VAN RIEMSDIJK, 1775—1777; REINIER DE KLERK, 1777—1780; WILLEM ARNOLD ALTING, 1780—1796.

Digitized by Google

De oorlog tegen den Vorst van Madoera, die zich niettegenstaande de geledene nederlaag voortdurend vijandig tegen de Compagnie bleef gedragen, werd nu ook voortgezet en eindigde in 1746 met zijne gevangenneming en verbanning naar de Kaap de Goede Hoop. Zijne twee oudste zonen werden naar Ceilon overgebracht, en de derde, SETJÅ DININGRAT, die aan de woelingen van zijnen vader geen deel had genomen, als afhankelijk Vorst over het rijk Madoera aangesteld; zoodat nu het geheele eiland in het bezit der Compagnie was. Bij de hoofdplaats Bangkalan werd een fort gebouwd, en bij het tegenoverliggende Gresik (Grissé) op Java eene versterkte faktorij gesticht (1747).

Ook de rust in het rijk van Mataram was van korten duur. Reeds in 1746 werd de Compagnie er weder in eenen langdurigen krijg gewikkeld, welke in de Geschiedenis onder den naam van Javasche oorlog bekend is, en met de splitsing van dat rijk eindigde. De reeds vroeger (bl. 26) vermelde Pangéran MANGKOE BOEMI, broeder des Soesoehoenans, verliet ten gevolge van nieuwe onaangenaamheden met dezen wispelturigen en zwakken Vorst in 1745 het hof, en had spoedig vele misnoegde Grooten om zich verzameld, waaronder vooral zijn neef MANGKOE NEGÅRÅ, meer bekend onder den naam van MÅS SAÏD (1). Aan deze twee hoofden van den opstand sloten zich eene groote menigte Javanen en het overschot der Chineesche opstandelingen aan, en vormden weldra eene aanzienlijke macht, die, niettegenstaande de hulp door de Compagnie aan den Soesoehoenan verleend, in diens rijk groote verwoestingen aanrichtte, ja zelfs tweemaal zijne residentie in brand stak (1746 en 1748), zonder dat zulks door de Nederlandsche troepen, welke slechts met afwisselende kans tegen haar streden, had kunnen verhinderd worden. Onder deze omstandigheden stierf PAKOE BOEWÅNÅ II, doch had weinige dagen voor zijnen dood (zoo het schijnt vooral uit haat tegen zijnen zoon en wettigen opvolger) voor zich en zijne afstammelingen vrijwillig afstand gedaan van alle zijne rechten op de opperheerschappij over Mataram, »die overdra»gende aan de Oost-Indische Compagnie, en aan haar overlatende den »persoon, die na hem regeeren zoude, te kiezen, zoowel voor het »welzijn van Java als in het belang der Compagnie" (1749). Deze schonk nu het rijk als eenen schatplichtigen staat aan den wettigen erfgenaam PAKOE BOEWÅNÅ III, en bevestigde dezen als Vorst te Soerakarta. Doch in denzelfden tijd deed ook MANGKOE BOEMI zich als Soesoehoenan uitroepen en huldigen, aan welke laatste plechtigheid een veel grooter aantal Javaansche Prinsen en Grooten deelnamen dan

(1) Hij was de zoon van MANGKOE NEGÅRÅ, den halfbroeder van PAKOE BOEWÅNÅ II, die op Ceilon in ballingschap gestorven was.

Digitized by Google

aan de huldiging van den wettigen Vorst. De oorlog werd nu met vernieuwde kracht en met afwisselend geluk doorgezet tot 1753. Maar omstreeks dezen tijd ontstond er verdeeldheid tusschen MANGKOE BOEMI en zijnen neef MÅS SAÏD, die intusschen ook zijn schoonzoon geworden was; dewijl deze zich afzonderlijk tot de Compagnie gewend had, met het voorstel om aan den oorlog een einde te maken, mits hij tot Soesoehoenan werd verheven. Toen in deze voorwaarde niet werd getreden, nam hij wel weder deel aan den oorlog, maar de aanvoerders vertrouwden elkander niet meer. Door deze omstandigheid werd MANGKOE BOEMI meer geneigd het oor te leenen aan de voorslagen der Compagnie, die van hare zijde, zoowel als de Soesoehoenan, hartelijk naar den vrede verlangde. Dientengevolge werd in 1755 een vergelijk getroffen, waarbij de Compagnie, van hare verkregene souvereiniteitsrechten gebruik makende, het rijk van Mataram in twee deelen splitste, waarvan de grootste helft verbleef aan PAKOE BOEWÅNÅ III, met den titel van Soesoehoenan van Soerakarta, en het andere gedeelte gegeven werd aan MANGKOE BOEMI, die den titel verkreeg van Sultan van Djokjokarta (Ngajogjåkartå) naar de plaats waar hij zijnen zetel vestigde, en den naam aannam van AMANGKOE BOEWÅNÅ SENÅPATI ING NGALÅGÅ NGABDOE'RRAHMAN SAJIDEDDIN PANNÅTÅGÅMÅ KHALIFATOE'LLAH of bij verkorting AMANGKOE BOEWÅNÅ I.

De strijd tegen MÅS SAÏD duurde nog twee jaren voort. Eerst in 1757 gelukte het door onderhandelingen hem tot onderwerping aan de Compagnie te brengen. Hij verkreeg den titel van Pangéran Adipati MANGKOE NEGÅRÅ en eene landstreek van vierduizend Tjatjahs of familiën in het zuiden van het aan den Soesoehoenan toegewezen deel der Vorstenlanden (dus heette van toen af het oude Mataram), waar hij onafhankelijk leven konde, behoudens de verplichting om bij plechtige gelegenheden ten hove van Soerakarta te verschijnen (1).

(1) Later verkreeg hij nog van de Compagnie een jaargeld van 4000 piasters. Daarenboven weldra inziende dat het in haar belang was, dat in de Vorstenlanden een van haar afhankelijke doch van den Soesoehoenan onafhankelijke Prins resideerde, wist zij bij dezen te bewerken, dat hij den aan MANGKOE NEGÅRÅ afgestanen grond erfelijk verklaarde in diens geslacht; terwijl de opvolger door haar benoemd zoude worden (1792). Dienovereenkomstig volgde in 1796 zijn kleinzoon ARIJÅ PRABOE PRANG WEDÅNÅ hem op, en verkreeg van de Compagnie een jaargeld van 2000 piasters.

In Djokjokarta werd, met gelijksoortige bedoeling, in 1813 door den Engelschen Gouverneur RAFFLES de Pangéran NÅTÅ KOESOEMÅ tot onafhankelijk Prins verheven met den titel van Pangéran Adipati PAKOE ALAM I, en hem eene uitgestrektheid gronds van 500 tjatjahs toegewezen, erfelijk in zijn geslacht. Sedert 1833 kreeg deze Vorst buitendien eene maandelijksche toelage van *f* 450, waarvoor hij een korps van 50 dragonders en 100 man infanterie moet op de been houden.

Digitized by Google

Daarmede was de Javasche oorlog geëindigd en de kracht van het eens zoo machtige Mataram gefnuikt, hoewel de Vorstenlanden nog eene aanzienlijke uitgestrektheid gronds besloegen, namelijk de binnenlanden en de zuidkust, van Tjeribon en de Donan af tot aan Malang (Pasoeroewan). Maar zij waren versnipperd; en de Vorsten hadden hun gebied slechts in leen van de Compagnie, die het recht had het hun te ontnemen zoodra zij in hunne verplichtingen jegens haar te kort schoten; ook de erfopvolging in de mannelijke linie was hun slechts verzekerd, voor zooverre die opvolgers zich behoorlijk jegens de Compagnie gedroegen; de benoeming der aanzienlijkste rijksbeambten moest door den Gouverneur Generaal worden goedgekeurd; de Vorsten werden door Nederlandsche ambtenaren (Residenten) geleid en bewaakt; hunne hoofdplaatsen door Nederlandsche forten in bedwang gehouden, en de communicatie tusschen Samarang en de Vorstenlanden door sterkten bij Oengaran, Salatiga, Bâjâlali en Klatèn gedekt.

Door de vernietiging van Mataram was de rust op Java voor langen tijd verzekerd (1); te meer daar ook Bantam zich omstreeks denzelfden tijd aan de Compagnie had onderworpen. Tijdens de krankzinnigheid van Sultan ZEINOE 'LARIFIN had de Compagnie, bij acte van 28 November 1748, het geheele Bantamsche rijk tijdelijk onder haar beheer genomen tot den dood of het herstel van den Vorst, en aan zijne gemalin Ratoe SJARIFA FATIMA, de dochter van een Arabisch priester, het regentschap opgedragen. Het bestuur van deze heerschzuchtige vreemdelinge mishaagde echter zoowel aan de bevolking als aan de leden van het Bantamsche vorstengeslacht, en lokte eenen opstand uit, die zich weldra verspreidde over het geheele gewest, dat toen nog een groot deel van de tegenwoordige Residentiën Batavia en Buitenzorg bevatte. De Compagnie werd hierdoor natuurlijk gewikkeld in den binnenlandschen oorlog, die gedurende omstreeks drie jaren met afwisselende kans tusschen de beide partijen werd gevoerd en eindigde met de verbanning van Ratoe SJARIFA FATIMA naar Saparoewa en de verheffing van een Prins uit het Bantamsche

---

Beide deze zoogenaamde Onafhankelijke Prinsdommen zijn sedert in stand gebleven. De tegenwoordige titularissen zijn: in Soerakarta: Pangéran Adipati Ariâ MANGKOE NAGÅRÅ IV, sedert 25 Maart 1853; in Djokjokarta: Pangéran Adipati Ariâ PRABOE SOERIÂ DI LÅGÅ V, sedert 13 December 1878.

(1) Er ontstonden wel van tijd tot tijd oneenigheden tusschen de op elkander naijverige Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta en den jegens laatstgenoemden vijandig gezinden MANGKOE NEGÅRÅ; doch deze werden door de Compagnie in der minne of door een gering vertoon van macht bijgelegd. In 1790 werd door hare tusschenkomst eene nieuwe overeenkomst tusschen deze Vorsten gesloten, waardoor de weg tot alle geschillen werd afgesneden.

Digitized by Google

vorstenhuis tot Sultan onder den titel van PADOEKA SRI SOELTAN ABDOE'L MAÄLI MOHAMMED WAÇIOE'L HALIMÎN. Doch bij zijne troonsbestijging, den 17den April 1752, werd een verdrag met hem gesloten, waarbij hij verklaarde, dat al zijne staten met inbegrip van de Lampongsche Districten (1) op Sumatra, die tot dusverre zijne souvereiniteit erkenden, uit kracht van het oorlogsrecht voortaan aan de Compagnie behoorden, van wie hij ze in leen had en die het recht bezat daar de regeering naar haren wil te regelen. Bij dezelfde gelegenheid werd dan ook reeds de troonsopvolger benoemd en het grondgebied van Bantam verkleind. Voorts werd bij dit verdrag het, reeds bij vroegere overeenkomsten (bladz. 24) toegestane, monopolie van de peper en het rechtstreeksche bestuur over de Chineezen en andere vreemdelingen aan de Compagnie toegekend, en bepaald dat het leen van Bantam aan den leenheer zoude vervallen zoodra de Sultan of iemand van zijnentwege de wapens tegen de Compagnie mocht opvatten (2).

Hiermede was de onderwerping van Java voltooid, alleen met uitzondering van den toen nog woesten en weinig bevolkten Oosthoek (Balambangan), die, schoon de Soesoehoenan van Mataram ook deze streek als zijn eigendom beschouwde en ook de kustlanden er van aan de Compagnie had afgestaan (1743), nog altijd de heerschappij van Bali bleef erkennen en tot schuilplaats verstrekte aan zeeroovers en andere vijanden der Compagnie. Eerst in 1777 werd dit gewest geheel onderworpen en te Banjoewangi het fort Utrecht gesticht.

In de Buitenbezittingen had de Compagnie gedurende de eerste helft der achttiende eeuw weinig belangrijke oorlogen te voeren. Als bondgenoot van den Vorst van Boné (bl. 19) besliste zij eenen oorlog tusschen dezen en den Vorst van Mangkasar in het voordeel van den eerstgenoemde (1710). In een geschil tusschen de Vorsten van Ternate en Tidore, over het bezit van eene strook lands op Halmaheira, mengde zij zich, met het gevolg dat de betwiste grond aan haar afgestaan en daar eene Nederlandsche sterkte gesticht werd (1713). Meer zorg baarde een oorlog, die in 1715 met den Vorst van Calicoet op de Kust van Malabar uitbrak; doch ook deze eindigde in 1718 zonder verlies voor de Compagnie. Met Amanoebang, een rijk op Timors zuidoostkust, werd in 1752 een bondgenootschap gesloten, waaraan het zich getrouw gehouden heeft tot in het begin der 19de eeuw;

(1) Hier had de Compagnie reeds in 1737 aan de rivier Wai Oempoe beneden Boemi Agong het fort Valkenoog gebouwd. Het fort Wai Orang aan de Lampongs-baai werd in 1824 gesticht.

(2) Men zie over dezen Bantamschen oorlog vooral de *Bijdragen van het Instituut voor taal-, land- en volkenk.*, Vierde volgr. Dl. V, bl. 1—127.

Digitized by Google

toen een nieuw Vorst, RADJA LOUIS, aan de regeering kwam en weldra begon op ons grondgebied allerlei vijandelijkheden te plegen. Daar in dien tijd het Gouvernement te Koepang niet bij machte was daartegen afdoende maatregelen te nemen, duurde dit van tijd tot tijd voort tot 1822, toen eene sterkere expeditie tegen hem althans aan de openlijke vijandelijkheden een einde heeft gemaakt. Met de Hoofden der eilanden Rotti, Sawoe en Solor werd in 1756 een verdrag gesloten, waarbij zij zich o. a. verbonden om steeds een zeker getal hunner onderhoorigen te Koepang te doen wonen, om mede ons gebied aldaar tegen de invallen der vijandige Timoreezen te beschermen. — Van grooter belang waren de vijandelijkheden, waarin de Compagnie gedurende het laatste gedeelte dezer eeuw werd gewikkeld. Een zesjarige oorlog met den Keizer van Kandia op Ceilon kostte den Nederlanders groote opofferingen, doch eindigde in 1766 met eenen vrede, waarbij hun het volle bezit der kusten en kaneelbosschen benevens de alleenhandel op dat eiland verzekerd werd. Met even gunstigen uitslag, maar ook met weinig minder inspanning, werd in 1783 en 1784 een oorlog tegen den Sultan van Riouw gevoerd. RADJA KETJIL, de Vorst van Djohor (1), welk rijk reeds sedert 1606 met de Compagnie in goede verstandhouding was (bl. 12 en 17), had in 1718 zijne residentie naar Riouw op het aan de Nederlanders onderhoorige eiland Bintan (bl. 17) verplaatst, en de vriendschappelijke betrekking was bewaard gebleven. Doch MAHMOED SJAH III, die in 1757 aan de regeering kwam, begunstigde, eerst in het geheim en later openlijk, den zeeroof ten nadeele der Compagnie, en verbond zich daartoe met den Vorst van Salangor, een rijkje noordwaarts van Malaka gelegen. Eene expeditie tegen Riouw in 1783 mislukte geheel; en de daartoe gebezigde schepen zeilden naar Malaka, dat aan de landzijde door de verbondene Vorsten geheel was ingesloten. Eerst in het volgende jaar gelukte het, na bekomene versterking, de stad te ontzetten en vervolgens Salangor te veroveren, welks Vorst nu het oppergezag der Compagnie moest erkennen. Daarna werd Riouw na hevigen strijd genomen, de Sultan genoodzaakt het Nederlandsche bewind te erkennen als zijnen opperheer, van wien hij zijn rijk in leen had, en zijnen zetel te verplaatsen naar het eiland Lingga, waar die tot heden gevestigd is.

Op Borneo werd het gebied der Compagnie grootelijks uitgebreid. De op de Westkust van dat eiland in het begin der 17de eeuw aangeknoopte handelsbetrekkingen (bl. 12) waren wegens hare weinige

(1) Zijn titel was eigenlijk: Sultan van Djohor, Riouw, Lingga en onderhoorigheden.

Digitized by Google

belangrijkheid sedert lang opgegeven, toen de Compagnie in 1778 ongezocht aanleiding kreeg om die te vernieuwen. In 1771 had een Arabier, Seid ABDOE'R RAHMAN, zich te Pontianak gevestigd en als Vorst opgeworpen over de omliggende landstreek, waar hij zijn gebied meer en meer uitbreidde. De naburige Borneosche Vorsten, die in naam aan den Sultan van Bantam onderhoorig waren maar zich anders weinig om hem bekreunden, riepen thans zijne hulp in tegen den overweldiger. Doch zich niet in staat gevoelende om als beschermheer op te treden, stond hij al zijne rechten op Borneo's Westkust aan de Compagnie af. Deze gaf nu het rijk van Pontianak aan ABDOE'R RAHMAN in leen, en stichtte daar en te Mampawa versterkte factorijen, welke echter reeds in 1791 weder verlaten werden, daar zij geene aan de onkosten geëvenredigde voordeelen opbrachten. Toen in den oorlog tegen den Sultan van Riouw (bl. 33) de Vorsten van Mampawa en Soekadana diens zijde kozen, werd de Vorst van Mampawa afgezet en zijn rijk aan een zoon van ABDOE'R RAHMAN in leen gegeven; terwijl Soekadana werd verwoest en de Vorst genoodzaakt zijnen zetel in het zuidelijker gelegene Matan te vestigen. — Ook met het rijk Bandjarmasin op Borneo's zuidkust waren reeds sedert het begin der 17de eeuw herhaaldelijk handelsbetrekkingen aangeknoopt, doch ten gevolge van het trouweloos en verraderlijk karakter der Inboorlingen en hunne vijandige gezindheid jegens de Europeanen telkens weder afgebroken. Hetzelfde was in de 18de eeuw het geval; echter werd nu de handel, vooral in peper, van meer belang; zoodat in 1711 te Bandjarmasin, en in 1747 op het rivier-eilandje Tatas eene factorij werd gesticht, en bij de negerie Tabanio, aan de rivier van dien naam, een fort gebouwd. En toen in 1780 de Pangéran NATA, zich van de regeering meester gemaakt hebbende, de hulp der Nederlanders inriep om hem op den troon te bevestigen en een einde te maken aan den burgeroorlog, die het rijk verwoestte, werd aan dit verzoek voldaan. Hierdoor werden de betrekkingen met Bandjarmasin meer bevestigd; en eindelijk werd in 1787 een verdrag met den Sultan gesloten, waarbij deze zijn geheele gebied aan de Compagnie in vollen eigendom afstond, en over een gedeelte er van in het binnenland door haar als leenroerig Vorst werd aangesteld. De in dit gebied gestichte factorijen werden echter in 1809, als geene tegen de onkosten opwegende voordeelen opleverende, weder verlaten.

Het verdrag in 1662 met den Sultan van Palembang gesloten (bl. 19), dat aanvankelijk alleen bepalingen omtrent den peperhandel behelsde, was later herhaalde malen gewijzigd; en toen omstreeks 1710 de Palembangers zich van Bangka hadden meester gemaakt,

Digitized by Google

werd vervolgens ook de handel in tin daarbij geregeld. In 1791 werd dit verdrag weder vernieuwd, en aan de Compagnie de alleenhandel in die beide artikelen verzekerd; met de bepaling dat de Sultan te zorgen had, dat jaarlijks minstens 30.000 pikols tin en 20 000 pikols peper werden geleverd. Met Djambi waren reeds vroeger handelsbetrekkingen aangeknoopt (bl. 13) en van tijd tot tijd weder afgebroken; in 1707 werden deze vernieuwd, en te Moewara Kompeh, aan de rivier van Djambi, versterkingen gesticht.

De Engelsche Oost-Indische Compagnie breidde zich intusschen meer en meer uit. Op Sumatra had zij in Bengkoelen, waar zij reeds in 1714 het fort Marlborough had gebouwd (1), factorijen opgericht (1752). In Bengalen had zij zich gevestigd, en eene poging der Nederlanders, in verbinding met den Nabob (Landvoogd) van Bengalen, om hen vandaar te verdrijven, was geheel mislukt (1759). In Voor-Indië namen hare bezittingen, niettegenstaande den wederstand der Franschen, steeds toe; en toen in 1780 de oorlog tusschen Engeland en de Vereenigde Nederlanden uitbrak, maakten de Britten zich ook van de Nederlandsche bezittingen op Sumatra's Westkust (1781), van Negapatam op de Kust van Coromandel (1781) en van Trinkonomale op Ceilon (1782) meester. Wel werden bij den vrede van Versailles (1784) deze bezittingen, met uitzondering van Negapatam, teruggegeven, doch de vrije vaart op de Oost-Indische zeeën werd door de Engelschen bedongen; en toen in 1795 een verbond tusschen de Fransche en Bataafsche republieken tot stand kwam, namen zij daaruit aanleiding om weder de Nederlandsche koloniën aan te tasten, en maakten zich achtereenvolgens meester van de Kaap de Goede Hoop (1795), Ceilon, Malaka, Cochin, Ambon, Banda (1796) en Ternate (1801), en blokkeerden vruchteloos gedurende bijna drie maanden de reede van Batavia (1800).

De menigvuldige oorlogen, welke de Compagnie gedurende dit tijdvak te voeren had, en die haar aanzienlijke schatten kostten, zoowel als de herhaalde vijandelijkheden, waarin het moederland in het laatste gedeelte der 18de eeuw, vooral met Engeland, gewikkeld werd, en die den handel grootelijks belemmerden, hadden natuurlijk eenen zeer nadeeligen invloed op den geldelijken toestand der Compagnie en werkten mede tot haren val, hoewel zij er geenszins de eigenlijke oorzaken van waren. Deze lagen dieper. Het steeds toenemend landbezit der Compagnie, waardoor hare vestigingen ook landbouwkoloniën geworden

(1) De Nederlandsche O. I. Compagnie had in 1712 bij Priaman, mede op Sumatra's Westkust, het fort Vredenburg gebouwd.

Digitized by Google

waren, sleepte eene zeer aanzienlijke vermeerdering van uitgaven na zich, zoowel voor de administratie als voor de bescherming harer bezittingen; tot welk laatste doel zij eene groote menigte forten moest bouwen en bewapenen, en eene talrijke krijgsmacht op de been houden. De hierdoor teweeg gebrachte onkosten werden geenszins door de opbrengsten goedgemaakt; niet alleen door den weinigen lust der Inboorlingen om zich toe te leggen op het aankweeken van producten voor de Europeesche markt geschikt, maar vooral ten gevolge van de gebrekkige inrichting van het inwendig beheer. Alles was slechts op dadelijk winstbejag aangelegd, zonder dat behoorlijk voor de toekomst werd gezorgd. Zoo werden ook om het krediet der Compagnie te vermeerderen of staande te houden aan de aandeelhouders steeds zeer hooge dividenden uitgekeerd, die dikwijls uit geleend geld werden betaald. De ontelbare ambtenaren werden meerendeels slecht bezoldigd, doch stelden zich hiervoor rijkelijk schadeloos door knevelarij van den Inlander, diefstal, en smokkelhandel ten nadeele van het monopolie der Compagnie (dat buitendien den binnenlandschen handel geheel bederf); zoodat onnoemelijke schatten in hunne handen verdwenen. Daarenboven klom de weelde en het zedenbederf onder de Europeanen in Indië tot eene zoo verbazende hoogte, dat reeds in 1755 op last van de Bewindhebbers door den Gouverneur Generaal JAKOB MOSSEL (1750—1761) strenge verordeningen daartegen werden uitgevaardigd, doch met zeer weinig vrucht.

Ten gevolge van dit een en ander was de Compagnie, die in 1693 nog een kapitaal van *f* 40.000000 bezat, in 1698 reeds met een schuldenlast van *f* 11.000000, en, niettegenstaande door den Gouverneur Generaal VAN IMHOFF vele vereenvoudigingen en verbeteringen in het bestuur werden gebracht, in 1779 met eenen schuldenlast van *f* 85.000000 bezwaard; zoodat zij weldra hare betalingen staken en de hulp van het moederland inroepen moest. De Staten van Holland stonden haar nu met aanzienlijke sommen bij; doch dit hielp slechts tijdelijk en de toestand verergerde van jaar tot jaar; waarom in 1791 de Heeren NEDERBURGH en FRIJKENIUS van Staatswege als Commissarissen Generaal naar Indië werden gezonden, om in overleg met den Gouverneur Generaal WILLEM ARNOLD ALTING (1780—1796) en den Directeur Generaal van Financiën VAN OVERSTRATEN de zaken nauwkeurig te onderzoeken en de noodige hervormingen in te voeren. Doch ook deze maatregel trof geen doel; en in 1795 waren de schulden tot *f* 112 000000 gestegen. Nu ontbonden de Staten Generaal het bewind der Compagnie en stelden een nieuw bestuur aan, bestaande uit acht en twintig leden, die te Amsterdam zitting hielden, onder den naam

Digitized by Google

van Comité tot de zaken van den Oost-Indischen handel en bezittingen, en verlengden haar octrooi nog voor twee jaren, bij welken termijn later nog één jaar gevoegd werd. Doch ook dit bestuur was niet bij machte de Compagnie uit haar verval op te heffen, te minder daar in dien zelfden tijd de Engelschen zich van de meeste onzer bezittingen meester maakten; en de Staat bleef steeds genoodzaakt belangrijke voorschotten te verstrekken om de zaken gaande te houden. Toen nu in 1798 het laatste octrooi verstreken was, besloot men aan dien toestand een einde te maken; ten gevolge waarvan in 1800 de Compagnie werd ontbonden, en hare schulden, bezittingen en rechten werden overgenomen door den Staat, die het bewind der koloniën in het moederland opdroeg aan eenen Raad voor de Aziatische bezittingen, terwijl het bestuur in Indië zelf hoofdzakelijk onveranderd bleef. Dit een en ander had plaats gedurende het bewind van PIETER GERARDUS VAN OVERSTRATEN (1796—1801), den laatsten Gouverneur Generaal onder de O. I. Compagnie, die niettegenstaande de moeielijke omstandigheden, waarin hij verkeerde, landbouw en handel zooveel mogelijk bevorderde, de rust op Java handhaafde en dit belangrijk eiland voor de Bataafsche republiek behield.

§ 7. DE NEDERLANDSCHE OOST-INDISCHE KOLONIËN ALS EIGENDOM VAN DEN STAAT EN GEDURENDE HET ENGELSCHE TUSSCHENBESTUUR (1800—1816).

Bij den vrede van Amiëns (1802) werd bepaald dat Engeland aan de Bataafsche Republiek de veroverde koloniën zoude teruggeven, alleen met uitzondering van het eiland Ceilon. De overname van al deze bezittingen konde echter niet zoo spoedig plaats hebben; zoodat, toen in het begin des volgenden jaars Engeland aan Frankrijk weder den oorlog verklaarde, Malaka, Sumatra's Westkust en de bezittingen in Voor-Indië nog bezet waren door de Engelschen, die nu niet slechts weigerden deze over te geven, maar ook dadelijk weder aanvingen zich achtereenvolgens van al onze volkplantingen meester te maken, beginnende met de West-Indische. In 1806 bemachtigden zij, na dapperen tegenstand te hebben ondervonden, de Kaap de Goede Hoop; in 1810 namen zij de Ambonsche, Bandasche en Ternataansche eilanden, benevens Menado; den 18 September 1811 werd Java, na gedurende zes weken door den Gouverneur Generaal JANSSENS (die in het begin van dat jaar aan het bewind was gekomen) verdedigd te zijn,

Digitized by Google

veroverd (1); bijna gelijktijdig werd het Nederlandsche fort te Palembang door den Sultan van dat rijk bij verraad bemachtigd en geslecht, en de bezetting vermoord (14 Sept. 1811); en in den aanvang van 1812 werden ook Mangkasar en onze bezitting op Timor aan de Britten overgegeven, overeenkomstig de met JANSSENS geslotene capitulatie, volgens welke ook Palembang aan hen zoude worden afgestaan.

De overname van de bezittingen der Compagnie door den Staat in 1800 had aanvankelijk geene afdoende verbeteringen in het inwendig beheer ten gevolge gehad. De Gouverneurs Generaal, die VAN OVERSTRATEN waren opgevolgd (JOHANNES SIBERG, 1801—1805, ALBERTUS HENRICUS WIESE, 1805—1808), hadden steeds met hoogst moeielijke omstandigheden te kampen. Java was nagenoeg de eenige winstgevende bezitting, welke niet in handen der Engelschen was; de handel was gestremd en bepaalde zich tot den verkoop van producten van dat eiland aan Amerikaansche koopvaarders; en het moederland zelf werd te zeer door de Fransche overheersching gedrukt om hulp te kunnen verleenen. Het bewind te Batavia hield slechts met moeite de zaken gaande en bleef, misschien ook daardoor, te inschikkelijk voor de bestaande grove misbruiken, vreezende voor het ontstaan van onlusten, welke het zich niet bij machte gevoelde te dempen. Maar die zwakheid was ook geen geheim voor de Inlandsche Vorsten; en dat dezen daarvan geen gebruik maakten om het juk der Nederlanders af te schudden was wellicht uit vrees van des te spoediger onder de heerschappij der Engelschen te komen, waarvoor zij nog grooteren afkeer koesterden. Intusschen begonnen de Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta hoe langer zoo hoogeren toon aan te nemen en de Nederlandsche ambtenaren in hun rijk aan allerlei vernederende formaliteiten te onderwerpen. In Tjeribon brak een opstand uit (1806), die wel door de medewerking der Madoereesche hulptroepen werd gedempt, maar waarbij men toch aan den wil der opstandelingen moest toegeven en twee, vroeger naar de Molukken verbannen, Hoofden terugroepen. Het was dus meer dan tijd, dat een krachtdadig bewind optrad en doortastende maatregelen werden genomen om de heerschende gebreken af te schaffen, de orde te herstellen, en het ontzag voor den Nederlandschen naam onder de Inboorlingen te doen herleven.

Den daarvoor geschikten man vond LODEWIJK NAPOLEON, die sedert 1806 over de in het Koninkrijk Holland herschapen Bataafsche

(1) Men zie eene meer uitvoerige beschrijving van deze verovering van Java in Dr. A. A. VAN HEUSDEN, *Handleiding tot de kennis der Nieuwe Geschiedenis.* Dl. III. *Précis de la Campagne de Java en* 1811, *par le Duc* BERNARD DE SAXE-WEIMAR-EISENACH; en GERLACH, *Fastes militaires des Indes-Orientales Neerlandaises.*

Digitized by Google

Republiek regeerde, in den door hem tot Maarschalk benoemden Generaal HERMAN WILLEM DAENDELS (1808—1811); een man door zijne groote bekwaamheden en onverzettelijken wil bij uitstek berekend voor de moeielijke taak, welke hem werd opgedragen; en die, waar zijne handelingen dikwijls niet van geweld en willekeur zijn vrij te pleiten, daarvoor zeker eenige verschooning vond in de hoogst bezwarende omstandigheden, waarin hij was geplaatst, tusschen eene uitgeputte schatkist, eenen buitenlandschen vijand, die den handel had vernietigd, eene inlandsche bevolking, welke niets liever wenschte dan zich van de vreemde overheersching te ontslaan, en Nederlandsche ambtenaren, die hem haatten, daar hij een einde kwam maken aan het onwettig winstbejag, waarbij zij zich onder het zwak bestuur zijner voorgangers zoo wèl hadden bevonden.

DAENDELS trad den 1 Januarij 1808 op als Gouverneur Generaal met eene geheel onbeperkte macht. In de dadelijke behoefte aan geld voorzag hij door leeningen en de uitgifte van papieren geld, op onderscheidene wijzen gewaarborgd (1). Bestaande misbruiken werden zooveel mogelijk met wortel en tak, en zonder aanzien des persoons, uitgeroeid; de ambtenaren behoorlijk bezoldigd, maar daarentegen alle emolumenten afgeschaft; de belastingen niet meer, gelijk vroeger, door Chineesche pachters, maar rechtstreeks door Europeesche beambten ontvangen. Java's noordoostkust, welke langen tijd onder eenen afzonderlijken Gouverneur had gestaan, die somtijds zich vrij onafhankelijk van de hooge regeering gedroeg, werd onder het algemeen bestuur gebracht, en in vele andere opzichten vereenvoudiging, bezuiniging

---

(1) Onder het bestuur van DAENDELS werden in onderscheidene termijnen 3,822899 Rijksdaalders van particulieren ter leen genomen, waarvoor de producten, welke in 's lands magazijnen lagen opgestapeld, werden verbonden. De districten Panaroekan en Besoeki werden in 1810 verkocht aan den Chinees HAN TJAMPIT voor 533333 Rijksdaalders, te voldoen gedeeltelijk in contanten en gedeeltelijk door overname van de loopende schulden van het Gouvernement in Java's Oosthoek. Prâbâlinggâ werd in hetzelfde jaar verkocht aan den Chinees HAN KIKO, broeder van den voorgaande, voor 1.000000 Rijksdaalders, te betalen in twintig halfjaarlijksche termijnen. Daar echter de erfgenamen van HAN KIKO, die in 1813 bij een opstand vermoord werd, niet aan hunne verplichtingen voldeden, nam de toenmalige Engelsche Gouverneur RAFFLES dit gewest weder in bezit, tegen eene betrekkelijk kleine schadeloosstelling voor de reeds betaalde sommen. Ook Panaroekan en Besoeki werden in 1815 weder ingekocht. Intusschen werd voor de waarde van deze koopprijzen papieren geld uitgegeven, hetwelk gewaarborgd werd door hypotheken op de verkochte gewesten. Bij de verovering van Java in 1811 door de Engelschen, en vooral bij de teruggave er van aan de Nederlanders in 1816, gaven deze financiëele operatiën aanleiding tot vrij ingewikkelde quaestiën, die eerst geheel werden opgelost bij het Tractaat in 1824 tusschen Nederland en Groot-Britannië gesloten.

Digitized by Google

en orde ingevoerd (1). Vele werken van openbaar nut werden ondernomen en met ongeloofelijken spoed ten uitvoer gebracht; over de geheele lengte van Java werd een groote weg aangelegd (1808); Batavia, tot dusverre niet ten onrechte »het graf der Europeanen" genoemd, werd door het dempen van moerassen, het uitdiepen der grachten, het aanleggen van waterleidingen, en het wegbreken van vele gebouwen, die het doorstroomen der lucht beletten, in eene gezonde verblijfplaats herschapen. Het kasteel van Batavia werd geslecht, en daarentegen twee uren ten zuiden der stad, bij Meester Cornelis, een geretrancheerd kamp aangelegd; te Weltevreden, eene der voorsteden, een Gouvernements-hotel en een hospitaal opgericht; elders goede kazernen gebouwd; op het eilandje Mengari aan den ingang der Straat van Madoera tot bescherming der reede van Soerabaja het fort Lodewijk gesticht (1808); en een begin gemaakt met het in staat van verdediging brengen van de Meeuwenbaai, in het westen van Bantam, die voor de vloot eene uitmuntende ligplaats aanbood.

Dit laatstgenoemde had onlusten met Bantam ten gevolge. Aan de Bantammers werd voor dat werk zware arbeid, bij wijze van heerendienst, opgelegd (2), waaronder er zoo velen bezweken, dat de Sultan weldra de staking dier onderneming verlangde. Toen DAENDELS hierin niet bewilligde en afgezanten aan den Vorst zond om hem zulks kenbaar te maken, werden dezen in den kraton (3) vermoord. Hierop trok DAENDELS tegen Bantam op, maakte zich van den kraton meester, verbande den gevangen genomen Sultan naar Ambon, en deed den Rijksbestuurder, die als de hoofdaanlegger van den moord der afgezanten werd aangewezen, onmiddellijk ter dood brengen. Het rijk van Bantam werd tot eene onderhoorigheid van Nederland verklaard, het oostelijk gedeelte er van bij het gebied van Batavia getrokken, en over het overige de Kroonprins als leenroerig Sultan aangesteld, met uitzondering van de Lampongsche Districten, die tot rechtstreeksche bezittingen werden gemaakt (1808). Doch toen ook de nieuwe Vorst zich vijandig begon aan te stellen, werd hij afgezet, en geheel Bantam, onder het onmiddellijk beheer van het Gouvernement gebracht, alleen met uitzondering van de Bovenlanden in het

---

(1) Java werd voor het inwendig bestuur verdeeld in negen afdeelingen, welke eerst Prelectures, later Landdrost-ambten werden genoemd; te weten: de Oosthoek, Djapara, Samarang, Tegal, Pekalongan, Tjeribon, Krawang, de Bataviasche Regentschappen, en de Ommelanden van Batavia en Bantam.

(2) Op dezelfde wijze werden ook voor alle andere openbare werken Javanen geprest.

(3) Het versterkt verblijf van den Vorst en zijne hofhouding.

Digitized by Google

oosten des rijks, die aan eenen anderen Prins van den bloede in leen werden gegeven (1809).

Ook Tjeribon, dat door binnenlandsche onlusten geteisterd en nog altijd onder drie van elkander onafhankelijke Sultans verdeeld was (1), werd in 1808 onder rechtstreeksch beheer van het Gouvernement gebracht (verg. bl. 24). In het volgende jaar echter werd aan de Sultans weder de uitoefening van eenig gezag toegestaan, doch geheel afhankelijk van de regeering te Batavia; ook werden zij gezamenlijk verplicht tot de opbrengst van eene jaarlijksche schatting van 30000 Rijksdaalders en 2000 kojans rijst.

De Sultan van Djokjokarta AMANGKOE BOEWÅNÅ II (SEPOEH) en de Soesoehoenan van Soerakarta PAKOE BOEWÅNÅ IV (BAGOES), die langzamerhand eene vrij dubbelzinnige houding begonnen aan te nemen en naar het herkrijgen hunner onafhankelijkheid te streven, werden insgelijks door DAENDELS weder tot onderwerping gebracht. Reeds dadelijk na de aanvaarding van het bewind had hij de vernederende ceremoniën, waaraan de Europeesche ambtenaren door die Vorsten onderworpen werden, afgeschaft en omtrent de verhouding der Residenten tot hen, en in andere opzichten, nieuwe bepalingen voorgeschreven, waaraan zij zich slechts schoorvoetend onderwierpen. Inwendige ongeregeldheden in Djokjokarta gaven DAENDELS aanleiding tot eene gewapende tusschenkomst, ten gevolge waarvan de Sultan werd afgezet, en zijn zoon RÅDJÅ onder den naam van AMANGKOE BOEWÅNÅ III op den troon geplaatst (1810); vervolgens werd den Soesoehoenan, die wel vriendschap voor de Nederlanders veinsde doch in het geheim met den ouden Sultan en met inlandsche Hoofden tegen hen samenspande, door eenig machtsvertoon schrik aangejaagd; en eindelijk werden met beide Vorsten nieuwe verdragen aangegaan, waarbij zij Kedoe, Blora (in het zuiden van Rembang), Djipan en Djapan (in het zuiden van Soerabaja) in ruil tegen eenige veel minder belangrijke landstreken aan het Gouvernement afstonden, en in het algemeen in hunne macht weder aanmerkelijk werden bekort (Jan. 1811) (2).

---

(1) Sedert 1473 was het rijk van Tjeribon, bij uiterste wilsbeschikking van den toen overleden Sultan, in twee deelen gesplitst, waarover zijne zonen regeerden onder de titels Soeltan Sepoeh en Soeltan Anom. In de volgende eeuw kwam op dezelfde wijze een derde afzonderlijk rijk tot stand, welks Vorst den titel van Soeltan Tjeribon droeg.

(2) Bij de splitsing van Mataram in 1755 waren de tot dat rijk behoorende landen, hetzij dan toevallig of opzettelijk, zoodanig tusschen de Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta verdeeld, dat hunne wederzijdsche bezittingen grootelijks door elkander gelegen waren, hetgeen tot veelvuldige moeielijkheden en botsingen tusschen hen aanleiding gaf. Ook hierin werd bij deze gelegenheid verandering gemaakt, en eene meer regelmatige grensverdeeling tot stand gebracht.

Digitized by Google

Nog eer deze nieuwe verdragen in hun geheel waren ten uitvoer gelegd, werd DAENDELS door Keizer NAPOLEON, die inmiddels het Koninkrijk Holland bij Frankrijk had ingelijfd en ook de Koloniën tot Fransche bezittingen gemaakt (Juli 1810), teruggeroepen en vervangen door den Generaal JAN WILLEM JANSSENS (Mei 1811). Weinige maanden later viel Java den Engelschen in handen, en werd THOMAS STAMFORD RAFFLES door Lord MINTO, den Gouverneur Generaal van Britsch Indie, tot Luitenant Gouverneur van Java en onderhoorigheden benoemd (tot Maart 1816) (1); hem werd een Raad toegevoegd, waarvan hij Voorzitter was, en die buitendien bestond uit den Bevelhebber der troepen als ondervoorzitter en twee gewone leden. De vraag of Java het eigendom van de Britsche kroon of van de Oost-Indische Compagnie zoude zijn bleef onbeslist; intusschen werd het, in afwachting van die beslissing, door en voor rekening van laatstgenoemde beheerd.

De uitstekende bekwaamheden van RAFFLES, zijne uitgebreide kennis van de groote belangstelling in alles wat Indië betrof, zijn onvermoeide ijver, en zijne zucht voor het welzijn zijner onderhoorigen maakten hem uitnemend geschikt voor de hem toevertrouwde betrekking, waarin ook hij met vele, vooral financiëele, moeielijkheden te kampen had. Vele verbeteringen werden door hem in het beheer ingevoerd (2), en wat er nog van het oude stelsel der Nederlandsche Oost-Indische Compagnie was overgebleven afgeschaft. Hiertoe bediende hij zich gretig van de hulp en voorlichting van bekwame Nederlanders, die op Java waren achtergebleven; hoewel hij overigens onze natie eenen diepen haat toedroeg, die hem, zoowel toen als later, meermalen tot daden verleidde, welke den toets der eerlijkheid geenszins kunnen doorstaan.

Eene der eerste zorgen van RAFFLES was, volgens de met JANSSENS geslotene capitulatie, de bezittingen en rechten der Nederlanders in Palembang en op Bangka over te nemen. Niet wetende dat deze daar reeds verdreven en vermoord waren en het fort (bl. 19) door de Palembangers geslecht was (3) (hetgeen de Sultan had gedaan

---

(1) De voormalige Nederlandsche bezittingen in den Archipel vormden thans vier afzonderlijke Gouvernementen: dat van Malaka, van Sumatra's Westkust, van de Molukken, en van Java en onderhoorigheden.

(2) Over het door hem ingevoerde Landrenten-stelsel, zie men § 21 der beschrijving van Java.

(3) Hoewel de volvoering van dit bedrijf aan RAFFLES onbekend was, is het meer dan waarschijnlijk dat hijzelf den Sultan het denkbeeld daartoe had aan de hand gedaan. Vóór de verovering van Java was RAFFLES ambtenaar bij de Engelsche O. I. Compagnie, en had toen reeds met onderscheidene Vorsten en Hoofden op Bali,

Digitized by Google

zoodra hem het eerste bericht van den aanvankelijken voorspoed der Engelschen op Java was ter ooren gekomen), zond hij Commissarissen ter overname derwaarts. Dezen vonden echter den Sultan onwillig tot eenige onderhandeling, op grond dat hij zich van de Nederlanders reeds vóór het sluiten der capitulatie had ontdaan, waardoor hunne rechten waren vervallen en hij dus geheel onafhankelijk was. Dit had eene expeditie tegen Palembang ten gevolge; de hoofdstad werd veroverd; de Sultan BADROE'DDIN afgezet en vervangen door zijnen broeder AHMED NADJMOE'DDIN, die de opperheerschappij der Engelschen erkende en hun Bangka (1) en Blitong tegen eene nader te bepalen jaarlijksche schadeloosstelling afstond (1812). Schoon in het volgende jaar de Engelsche Resident van Palembang op eigen gezag BADROE'DDIN weder op den troon plaatste, en deze zich aan vele drukkende bepalingen onderwierp in de hoop dat het Gouvernement daardoor te eer in zijne herstelling zoude berusten, werd deze handeling echter door RAFFLES afgekeurd en AHMED NADJMOE'DDIN weder op den troon verheven; doch tevens werd een nieuw contract met hem gesloten, waarbij de schadeloosstelling voor de afgestane eilanden in ééns werd afgekocht, en aan den Sultan de verplichting opgelegd om wegen aan te leggen naar de Lampongsche Districten en Bengkoelen; jaarlijks tegen vastgestelde prijzen zooveel peper, katoen en andere producten te leveren als de Engelschen, met inachtneming van de grootte van zijn rijk, zouden vorderen; en aan hen den noodigen grond tot het bouwen van een fort af te staan (1813).

Lombok, Madoera, in Bantam, de Lampongsche Districten, en ook met den Sultan van Palembang briefwisseling aangeknoopt; waarvan het doel was hen voor de Engelschen te winnen en het gezag der Nederlanders te ondermijnen. In zijne brieven in 1809 en 1810 uit Malaka aan laatstgenoemden Vorst geschreven komt o. a. de vraag voor: »waartoe het zoude dienen dat de Sultan, in wien bij betuigt groot belang te »stellen, de Hollanders in Palembang liet blijven, daar zij zoo slecht waren en kwaad »tegen den Vorst in den zin hadden"; alsmede de raad »om de Hollanders en hunnen »Resident te verdrijven en geheel uit den weg te ruimen, niemand die aan hen onder»hoorig was in Palembang te laten blijven. en voortaan geene andere blanken dan »Engelschen in Palembang te dulden"; welke raad, kort daarna door eene bezending geweren, kruit en patronen werd gevolgd. (Zie *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Neêrl. Indie,* Jaarg. 1, Dl. I, bl. 7—40.) De Sultan maakte van dit een en ander op het voor hem geschikte oogenblik gebruik, maar niet met de door RAFFLES beoogde bedoeling: want in plaats van nu de Engelschen met open armen te ontvangen, weigerde hij ten eenenmale in eenige schikking met hen te komen.

(1) Bangka werd door de Engelschen Duke of York's Island genoemd, en de hoofdplaats Muntok, ter eere van den Gouverneur Generaal van Britsch Indië, in Minto herdoopt. Zoo was ook aan Poeloe Pinang, bij de westkust van het schiereiland Malaka, welk eiland in 1786 door hen in bezit was genomen, de naam van Prince of Wales' Island gegeven.

Digitized by Google

Zoodra Palembang veroverd was, keerden de Britsche troepen naar Java terug, waar hunne tegenwoordigheid zeer noodig was tot versterking der macht, welke tegen de Vorstenlanden had moeten oprukken. Onmiddellijk nadat Java door de Engelschen in bezit genomen was, had de afgezette Sultan AMANGKOE BOEWÅNÅ II (SEPOEH) zich weder van den troon meester gemaakt; en toen hij, zoowel als de Soesoehoenan, zich bereid verklaarde om aan hen dezelfde rechten toe te kennen als vroeger aan de Nederlanders, had RAFFLES hem aan de regeering gelaten en met beide Vorsten eene overeenkomst in dien geest aangegaan, waarbij zelfs aan den Soesoehoenan de landen werden teruggegeven, die hij aan DAENDELS had moeten afstaan (1811). Toen echter voor de Palembangsche expeditie het grootste gedeelte der troepen Java had verlaten, meende de Sultan zijne kans schoon te zien om het vreemde juk af te werpen, en trachtte ook den Soesoehoenan in zijne plannen te doen deelen. Deze echter aarzelde, niet uit gehechtheid aan maar uit vrees voor de Engelschen; en zijn dralen gaf aan RAFFLES de gelegenheid om een genoegzaam aantal troepen, waaronder de uit Palembang teruggekeerde, te doen bijeenbrengen. Djokjokarta werd stormenderhand veroverd, AMANGKOE BOEWÅNÅ II afgezet en zijn zoon AMANGKOE BOEWÅNÅ III (RÅDJÅ) weder op den troon geplaatst. Het gevolg hiervan was een nieuw verdrag met de beide Vorsten (1812), waarbij hun nagenoeg alle macht werd ontnomen: zij moesten hun leger afdanken en mochten slechts eene lijfwacht behouden; de gewesten Kedoe, Patjitan, Djapan (1), Bådjånegårå, Grobogan en Blora, en ook de djatibosschen en vogelnestklippen, moesten zij aan het Gouvernement afstaan (2); de alleenhandel in opium bleef aan de Engelschen, die ook het beheer en de inning der pasarrechten en tolgelden aan zich behielden; zij moesten alle openbare werken voor en onder toezicht van het Britsche bestuur onderhouden, doch mochten voor zichzelven geene sterkten aanleggen dan met verlof van dat bestuur; de benoeming en het ontslag der Rijksbestuurders moesten door het Gouvernement worden goedgekeurd; enz. (3). Bovendien werd nu ook in Djokjokarta de Pangéran NÅTÅ KOESOEMÅ tot onafhankelijk Prins verheven, onder

(1) In het jaar 1838 is de naam van het Regentschap Djapan op verzoek der bevolking door het Gouvernement veranderd in Mådjåkertå. Zie over de aanleiding daartoe: VAN HOËVELL, *Reis over Java, Madura en Bali*, Dl. I, bl. 172.

(2) De Vorstenlanden bestonden dus nu nog uit de gewesten Kediri, Madioen, Soerakarta, Djokjokarta, Bagelèn en Banjoemås: vergelijk bl. 28.

(3) Zie o. a. NAHUYS, *Verzameling van officiële rapporten betreffende den oorlog op Java*, Dl. I, bl. 124 en volgg. en LEVYSSOHN NORMAN, *De Britsche heerschappij over Java*, bl. 72 en volgg.

Digitized by Google

den titel van Pangéran Adipati PAKOE ALAM (zie de noot op bl. 30), hoewel deze zaak eerst in het volgende jaar haar volle beslag kreeg. De macht der Vorsten was hiermede aanzienlijk verminderd; doch de Soesoehoenan kon de ondergane vernedering niet verkroppen, en smeedde weldra met de Bengaalsche troepen (Sepoys) der Engelschen op Java eene samenzwering om de Europeanen te verdrijven, waarna hij een nieuw rijk van Mataram zoude stichten en de Sepoys de kustlanden zouden bekomen. Deze samenzwering werd evenwel intijds ontdekt, en had geene andere gevolgen dan de verbanning van 's Keizers broeder MANGKOE BOEMI, die als de hoofdleider er van werd aangewezen, naar Ambon. Maar aan beide Hoven bleef de haat tegen de Europeanen smeulen, die in 1825 in Djokjokarta tot eene geweldige uitbarsting kwam.

Toen de Vorstenlanden tot rust gebracht waren begreep RAFFLES ook aan de voortdurende woelingen in Bantam en Tjeribon een einde te moeten maken, door deze gewesten als afzonderlijke rijken te vernietigen en geheel onder Europeesch bestuur te brengen. Dientengevolge werden met den Sultan der Bovenlanden van Bantam (bl. 40) en met de twee Sultans van Tjeribon (één was reeds in 1810 afgezet) overeenkomsten aangegaan, waarbij zij afstand deden van het bestuur, en hun een jaargeld bij wijze van pensioen met behoud van hunnen titel werd toegestaan (1813).

Ten gevolge van de nieuwe verdragen met de Vorsten van Java kwam ook voor het inwendig beheer des eilands eene nieuwe verdeeling tot stand. De Landdrost-ambten (bl. 40, noot 1) kregen den naam van Residentiën en werden nu de volgende: Bantam, Buitenzorg, de Preanger-Regentschappen, Tjeribon, Tegal, Pekalongan, Kedoe, Samarang, Soerakarta, Djokjokarta, Djapara met Djowana, Rembang, Gresik, Soerabaja waartoe ook Bangkalan en Pamekassan, het westelijke gedeelte van het eiland Madoera, behoorden, Pråbålinggå met Besoeki, en Panaroekan met Banjoewangi. Ook Soemenap, het oostelijke gedeelte van Madoera kreeg een afzonderlijken Resident. Batavia werd niet bestuurd door eenen Resident, maar door eene Bank van Magistraten, een overblijfsel der O. I. Compagnie; na de teruggave van Java aan Nederland in 1816 werd echter ook dit lichaam door eenen Resident vervangen.

Borneo, waar de handelsbetrekkingen der Nederlanders altijd zeer onzeker en doorgaans weinig voordeelgevend waren geweest, was weder geheel door hen verlaten toen de Engelschen Java in bezit namen (bl. 34). Borneo's Westkust was onophoudelijk het tooneel van verwoestingen, op groote schaal aangericht door zeeroovers

Digitized by Google

onder aanvoering van Pangéran ANOM, den broeder des Sultans van Sambas; waardoor ook de handel op die streken zeer belemmerd werd, hoewel de Engelschen, nadat de posten der Nederlanders door dezen verlaten waren, daartoe herhaalde pogingen hadden aangewend. Ook de Sultan zelf, die met zijnen broeder heulde, pleegde allerlei vijandelijkheden tegen de Vorsten van Pontianak en Mampawa. Eene Engelsche expeditie tegen de zeeroovers en hunnen bondgenoot, in 1812, mislukte geheel; in het volgende jaar werd zij met beteren uitslag herhaald. De Sultan bleef echter op den troon; en zelfs werd, toen hij in 1815 overleed, Pangéran ANOM door het Engelsche bestuur als zijn opvolger erkend. Een kleine post, in 1814 te Pontianak gevestigd, werd na negen maanden weder ingetrokken. Middelerwijl veroorzaakten de Chineezen, die reeds sedert de laatste helft der 18de eeuw zich op Borneo's Westkust tot ontginning der goudmijnen hadden nedergezet en langzamerhand verbazend in aantal en macht waren toegenomen, door hunnen onrustigen aard den Vorsten groote moeielijkheden. — Het rijk van Bandjarmasin werd na het opbreken van de Nederlandsche vestiging, evenals de Westkust, door de roovers van Sambas geteisterd. Daarom noodigde de Sultan in 1811 Lord MINTO, die zich toen tijdelijk te Malaka bevond, uit om de Engelschen de plaats der Nederlanders in zijn gebied te doen innemen. Dientengevolge werd ALEXANDER HARE derwaarts afgevaardigd, om met den Sultan middelen tot beteugeling van den zeeroof te beramen; en in 1812 werd een verdrag met den Vorst gesloten, waarbij hij de opperheerschappij der Engelschen erkende, en zijn rijk van hen in leen ontving. HARE bleef als Resident te Bandjarmasin (1).

---

(1) Niettegenstaande zijne betrekking als Britsch ambtenaar vormde HARE ook het plan voor zichzelven een rijk in het binnenland van Bandjarmasin te stichten, op dezelfde wijze als later JAMES BROOKE in Serawak heeft gedaan. Hij kreeg daartoe van den Sultan eene streek gronds, welke echter weinig bevolkt was; daarom liet hij, met vergunning van RAFFLES, alle landloopers en ook vele rustige ingezetenen van Java oplichten en als kolonisten naar zijn rijkje overvoeren, waar zij tot het aanleggen van koffie- en peperplantaadjes en anderen arbeid gebezigd werden, en hij als alleenheerscher over hen regeerde. Bij de teruggave van Borneo aan Nederland in 1816 moest HARE zijn rijk verlaten, en werden de meeste door hem geroofde Javanen naar hun vaderland teruggezonden. Hijzelf heeft zich later met eenige slaven en vele slavinnen op de Kokos-eilanden gevestigd, waar hij weder de rol van onafhankelijk Vorst gespeeld heeft, totdat in 1827 een ander Engelschman, J. ROSS, zich mede op een dier eilanden kwam vestigen. Weldra ontstane oneenigheden tusschen dezen en HARE waren oorzaak dat laatstgenoemde de Kokos-eilanden verliet. ROSS bleef er achter en werd het hoofd van eene welvarende handelskolonie. Zie TEMMINCK *Coup d'oeil* etc. Vol. I, p. 104; *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1857, Dl. II; en *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Ned. Indië*, Nieuwe volgreeks, Dl. III, bl. 1—25.

Digitized by Google

Korten tijd na de overname van het Nederlandsche etablissement te Mangkasar (1812) begon AROE PALAKKA, de Vorst van Boné, het hoofd op te steken, in de omliggende staatjes op eigen gezag nieuwe Vorsten aan te stellen en tegen de Engelsche ambtenaren vijandelijkheden te plegen. Dientengevolge werd in 1814 eene expeditie tegen Boné afgezonden, die het verblijf van den Vorst veroverde en verbrandde, hem oogenschijnlijk tot onderwerping bracht en voordeelige handels-overeenkomsten sloot. De onderwerping van AROE PALAKKA duurde echter niet langer dan totdat de troepen der expeditie Celébes hadden verlaten; terstond daarop begon hij de vijandelijkheden opnieuw; en schoon het hem niet gelukte de Engelschen te verdrijven, hield hij hen echter steeds bezig en bracht hun meermalen gevoelige nadeelen toe.

De tegen Boné bestemde expeditie had, alvorens derwaarts te vertrekken, nog eene andere taak te vervullen gehad. De goede gezindheid der Vorsten van Bali, welke RAFFLES vroeger had aangekweekt (bl. 42, noot 3), was aanmerkelijk gewijzigd sedert Java's Oosthoek, waarover zij zich de heerschappij toekenden, zonder hunne toestemming in bezit genomen, en aan hunne inkomsten door de beperking van den slavenhandel groot nadeel toegebracht was. Zelfs had de Vorst van Boelèlèng een strooptocht in het Oosten van Java ondernomen. De straf hiervoor kon niet uitblijven; en de ten uitvoerlegging daarvan werd aan dezelfde expeditie opgedragen. Op de verschijning der Britsche macht onderwierpen de Vorsten van Karang asem en Boelèlèng zich gereedelijk; doch daarbij schijnen zich ook de behaalde voordeelen te hebben bepaald; althans tot de vestiging van eenigen post op het eiland werd niet overgegaan.

Op Desima gelukte het den Engelschen niet de Nederlanders te verdrijven. Het Nederlandsche opperhoofd aldaar, HENDRIK DOEFF, weigerde in eenigerhande schikking met hen te komen; en de haat der Japanneezen tegen de Britten kwam hem bijzonder te stade om deze factorij, de eenige van alle Nederlandsche bezittingen, voor het moederland te bewaren.

Ten gevolge van den val van NAPOLEON en overeenkomstig het bepaalde bij den Vrede van Parijs (30 Mei 1804) werd den 13den Augustus van het jaar 1814 te Londen tusschen Engeland en de Nederlanden eene Conventie gesloten, volgens welke aan deze alle koloniën zouden worden teruggegeven, welke de Bataafsche Republiek op den 1sten Januari 1803 had bezeten, met uitzondering van de Kaap de Goede Hoop en het etablissement van Cochin met zijne

Digitized by Google

onderhoorigheden op de kust van Malabar (1), voor welke laatste Nederland het eiland Bangka in ruil bekwam (2). De noodige voorbereidende maatregelen voor de overname onzer bezittingen, als het in gereedheid brengen van troepen en munitie, het vinden van de noodige ambtenaren enz., waren nog niet ten einde gebracht toen NAPOLEON weder in Frankrijk landde (1 Maart 1815) en nog eens den worstelstrijd tegen Europa aanving, die ook de inspanning van alle krachten van Nederland vorderde en zoo de inbezitneming der koloniën vertraagde. Eerst op het einde van October 1815 vertrok vanhier het eskader om het noodige personeel en materiëel naar Java over te voeren, waar het in April 1816 aankwam met de Commissarissen Generaal ELOUT, BUYSKES en VAN DER CAPELLEN (van welke de laatste tot Gouverneur Generaal was benoemd), die de overname en de organisatie van Nederlandsch Indië moesten tot stand brengen (3).

---

(1) Ook de West-Indische koloniën Demerarij, Berbice en Essequebo bleven aan Engeland.

(2) Zeer terecht zegt hieromtrent LEVYSSOHN NORMAN (*De Britsche heerschappij over Java*, bl. 326): »Van ruil, in den vollen zin des woords, had eigenlijk geen spraak »mogen zijn, daar hierin de beteekenis lag opgesloten, dat door Nederland op den »1sten Jan. 1803 niet het minste recht op Banka werd uitgeoefend. Wel is waar had »Nederland op dat tijdstip niet het volle bezit van het eiland, zooals het met Engeland »tien jaren later het geval was; maar Banka was onderhoorig aan het Palembangsche rijk, »waarop door Nederland eene soort van supremátie werd uitgeoefend. Bovendien was »volgens het contract van 1791 de Sultan van Palembang gehouden, om aan de »Compagnie alle tin te leveren, om den handel zijner onderdanen met vreemde natiën »ten sterkste tegen te gaan, en om alle blanken of Europeaansche vreemdelingen te »verbieden van zich in de nabijheid van Banka op te houden of aan wal te komen. »Engeland had nu wellicht het recht gehad om zich Banka te doen afstaan, maar door »herstelling van den staat der zaken als vóór den oorlog moest het contract van 1791 »herleven. Zoo dus al Engeland in het souverein bezit van Banka had kunnen blijven, »was het reeds verplicht door het 1ste artikel van het tractaat, om alle tin aan Neder»land te doen leveren en om geene vestiging, ja niet een enkelen Britschen beambte, »op Banka toe te laten." — Voor den afstand van het District Bernagore bij Calcutta zoude Engeland aan de Nederlanden eene nader te bepalen jaarlijksche schadeloosstelling uitkeeren (later vastgesteld op 6500 ropijen). Buitendien zoude Engeland voor de Nederlanden aan Zweden 24000000 francs betalen; daar, volgens het tractaat van Parijs, Zweden Guadeloupe aan Frankrijk teruggaf tegen eene schadeloosstelling in grondgebied, door Nederland te geven, indien dit met België vergroot werd. Zweden en Nederland waren later overeengekomen die schadeloosstelling niet in grondgebied, maar in gemelde som gelds te doen bestaan; en deze schuld nam Engeland nu op zich. — Zie overigens den inhoud dezer Conventie o. a. in A. J. LASTDRAGER'S *Proeve eener geschiedenis van het koningrijk der Nederlanden*, Dl. I.

(3) RAFFLES was intusschen door Lord MOIRA, die MINTO als Gouverneur Generaal van Britsch Indië was opgevolgd, als Luitenant Gouverneur van Java ontslagen, ten gevolge van klachten tegen zijn bestuur ingebracht, vooral door den Generaal GILLESPIE, Commandant der troepen en als zoodanig Ondervoorzitter van den Raad. Hij werd den 12 Maart 1816 vervangen door JOHN FENDALL, en keerde naar Engeland terug om zijn gedrag in persoon bij de Directeuren der O. I. Comp. te verdedigen.

Digitized by Google

Het Engelsche bestuur op Java weigerde echter de overgave voordat het daartoe last uit Bengalen had ontvangen; hierdoor duurde het tot 23 Juli eer eene Conventie tot regeling daarvan werd gesloten, en tot 19 Augustus eer de overgave van Java en Onderhoorigheden werkelijk plaats had. De overgave der Buitenbezittingen en vele financiëele geschilpunten werden later geregeld Sommige van deze laatste waren van eenen zoo ingewikkelden aard, dat de Commissarissen Generaal en de Britsche gevolmachtigden (de afgetreden Luitenant Gouverneur met de Leden van den Raad) bij de Conventie van 24 Juni 1817 de verantwoordelijkheid daarvoor niet op zich wilden nemen maar die, overeenkomstig het bepaalde bij de Conventie van 23 Juli, aan hunne regeeringen in Europa ter beslissing overlieten. Doch ook deze stieten op zoo vele bezwaren dat men, nadat de zaak jaren slepende gebleven was, eindelijk van eene eigenlijk-gezegde afrekening afzag en bij het tractaat van 1824 haar bij schikking afdeed (1).

Niet voor in het jaar 1819 werd de overname van alle koloniën ten einde gebracht, en Nederland alzoo hersteld in zijne rechten en bezittingen op Java, Sumatra, Celébes, Borneo, de Molukken, Timor en de Kleine Soenda-eilanden, Malaka, Riouw, Bangka, de Kust van Coromandel, Bengalen (2) en de factorij op Desima, welke niet was overgegeven geweest (bl. 47); terwijl het bezit van Blitong nog tusschen de beide Mogendheden in geschil bleef tot 1824. De aanleiding tot en den hoofdinhoud van het toen met Engeland gesloten verdrag willen wij hier kortelijk opgeven, ten einde daarna onafgebroken te kunnen voortgaan met de vermelding der voornaamste voorvallen in de koloniën, na hare teruggave aan Nederland.

Deze herstelden hem in zijne eer, maar behielden zich eene latere einduitspraak over zijn financiëel beheer voor. RAFFLES werd echter weldra weder naar Indië gezonden als Luitenant Gouverneur van Bengkoelen, welken post hij in 1818 aanvaardde en tot 1824 bekleedde. Toen keerde hij naar Engeland terug en overleed aldaar in 1826, korten tijd nadat hij van de Directeuren eene over het algemeen gunstige uitspraak over zijn bestuur had verkregen; de staatkundige handelingen, die hij zich als Luitenant Gouverneur van Bengkoelen ten opzichte van Nederland had veroorloofd (zie bl. 50 en 51), werden echter hoogelijk door hen afgekeurd.

(1) Over de teruggave van Java en Onderhoorigheden vergelijke men vooral het meermalen aangehaalde werk van LEVYSSOHN NORMAN, bl. 324 en volgg., waar ook de gesloten Conventiën in haar geheel worden medegedeeld

(2) Onze bezittingen in Voor-Indië waren nu nog: in Bengalen: Chinsurah, Fultha en Calcapoer; op de Kust van Coromandel: Tuticorin, Portonovo, Sadras, Paliacata, Palicol, Djaggernaik-poeram en Bimliapatam; benevens één kantoor te Suratte. Deze bezittingen waren sedert lang lastposten, en bleven dit zoolang zij aan Nederland behoorden; in 1822 werden de inkomsten er van begroot op 83,854 en de uitgaven op 112,720 ropijen.

Digitized by Google

De vestiging der Britsche heerschappij in den Oost-Indischen Archipel was het doel geweest, waarnaar RAFFLES onvermoeid streefde, zoowel in het belang van zijn eigen roem en grootheid als tot verheffing van de macht en den bloei van Engeland ten koste van Nederland. De teruggave der koloniën sloeg al zijne eerzuchtige plannen den bodem in, en vervulde hem met spijt en wrok. Vandaar dat hij onmiddellijk na zijne optreding als Luitenant Gouverneur van Bengkoelen (bl. 49, noot) alle mogelijke middelen, en daaronder ook dezulke, die met de gesloten Conventie ten eenenmale onbestaanbaar waren, aanwendde om de Nederlanders tegen te werken en hunne macht te ondermijnen. Aanvankelijk koos hij Sumatra tot het hoofdtooneel zijner pogingen: niet slechts werd de teruggave en organisatie van Padang en Palembang zooveel en zoolang mogelijk door hem belemmerd en tegengehouden (1), en protesteerde hij tegen de overgave van Blitong, waarop de Nederlanders als eene onderhoorigheid van Bangka beweerden recht te hebben; maar zelfs plantte hij in de Lampongsche Districten aan de Semangka-baai op Nederlandsch grondgebied de Britsche vlag; hitste den Sultan van Palembang tegen de Nederlanders op, waarvan weldra ernstige vijandelijkheden met dien Vorst het gevolg waren; en deed ook door den Gouverneur van Poeloe Pinang allerlei pogingen aanwenden om het Nederlandsche gezag in den Archipel van Riouw, op Borneo's west- en Sumatra's oostkust tegen te werken, welke pogingen echter alleen gelukten bij den Vorst van Siak, die een verdrag met de Engelschen sloot. Vervolgens wist RAFFLES den Gouverneur Generaal van Britsch Indië, Lord HASTINGS, te overreden dat, daar Straat Soenda ten eenenmale in de macht der Nederlanders was, de toegang tot China voor Engeland zoude gesloten zijn, indien zij zich ook geheel van de Straat van Malaka meester maakten; dat het dus noodig was, dat de Engelschen daartegen waakten en ergens aan die Straat een vast punt bezaten. Door deze redenen liet HASTINGS zich bewegen om aan RAFFLES volmacht te geven tot het nemen van zoodanige maatregelen als het gevreesde gevaar zouden kunnen voorkomen; en dientengevolge nam RAFFLES in het begin van 1819 het eilandje Singapoera, ten zuiden van het Schiereiland Malaka, in bezit, niettegenstaande het eene onderhoorigheid was van den Sultan van Djohor, den vazal van Nederland. Eindelijk sloot RAFFLES met den

(1) RAFFLES weigerde namelijk Padang over te geven, tenzij Nederland het bedrag van het tekort gedurende het Britsche beheer van die bezitting sedert 1795, ten bedrage van 175,000 piasters, voldeed. De grond voor zijne weigering van den afstand van Palembang lag eigenlijk in het daaraan onderhoorige Bangka. Hij besloot eerst tot de overgave, toen hem zulks door het Britsch koloniaal Bewind in Bengalen uitdrukkelijk werd gelast.

Digitized by Google

Sultan van Atjih een verdrag (1819), waarbij bepaald werd, dat geene andere Europeesche mogendheid dan Engeland zich in dat rijk zoude mogen vestigen, en dat de Sultan met geen anderen Staat eenig contract zoude sluiten zonder vergunning van het Britsche gouvernement.

Hoewel nu de handelingen van RAFFLES ten opzichte van Nederland op Sumatra door het Britsch-Indische bewind, ten gevolge van de vertoogen van het Nederlandsche Gouvernement, onmiddellijk ten eenenmale waren afgekeurd en vernietigd, bleef echter de overgave van Blitong geweigerd, Nederland van den handel op Atjih uitgesloten, en Singapoera, waar de handel zich op eene ongeloofelijke wijze ontwikkelde, in het bezit der Engelschen; hoewel zijzelven van de onrechtmatigheid van dit bezit overtuigd waren, maar om het groote handelsbelang meenden dit bezwaar te kunnen over het hoofd zien.

Dit een en ander, benevens de financiëele geschilpunten, die het gevolg waren van de teruggave der koloniën (bl. 49), gaf aanleiding tot onderhandelingen tusschen de beide Gouvernementen in Europa, welke eindigden in een Tractaat, den 17 Maart 1824 te Londen gesloten (1), dat tot heden de grondslag is, waarop de wederzijdsche betrekkingen tusschen Nederland en Groot-Britannië in Oost-Indië rusten, en waarbij hoofdzakelijk het volgende werd bepaald: de Nederlandsche bezittingen in Voor-Indië en op het Schiereiland Malaka worden aan Engeland afgestaan, waartegen Nederland Bengkoelen in ruil ontvangt; — de Engelschen zien af van alle vertoogen tegen het bezetten van Blitong door de Nederlanders, en dezen wederkeerig van alle vertoogen tegen het bezetten van Singapoera door de Engelschen; deze laatsten mogen echter geene kantoren oprichten op, of tractaten sluiten met eenige der eilanden ten zuiden van Straat Singapoera gelegen; — de wederzijdsche onderdanen worden in de bezittingen der beide Mogendheden ten handel toegelaten op den voet der meest begunstigde natie, behalve alleen op de Moluksche eilanden, waar de Nederlanders den alleenhandel in specerijen behouden; — de Officieren of Agenten der beide Mogendheden in Oost-Indië mogen op geen der Oostersche eilanden een nieuw kantoor oprichten, zonder voorafgaande machtiging van hunne respectieve Gouvernementen in Europa; — wanneer eenige bezitting door eene der beide partijen mocht worden verlaten, gaan hare rechten daarop onmiddellijk op de

(1) Reeds in 1820 waren met hetzelfde doel onderhandelingen te Londen geopend, doch weldra weder gestaakt; zij werden op het einde van 1823 hervat. Het Tractaat wordt in zijn geheel medegedeeld in de Bijlage A achter dit Deel.

Digitized by Google

andere partij over; — beide Gouvernementen zullen krachtdadig bijdragen tot beteugeling van de zeerooverij; — ter finale afdoening van alle rekeningen of vorderingen, voortgesproten uit de teruggave van Java en andere etablissementen in Oost-Indië aan Nederland, betaalt dit rijk, vóór het einde van het jaar 1825, aan Groot-Britannië de som van 100000 L.S.

Ten gevolge van dit Tractaat verviel ook het Engelsch-Atjineesche verdrag, hetwelk veranderd werd in eene eenvoudige overeenkomst voor de gastvrije ontvangst van Britsche schepen en onderdanen in de haven van Atjih; terwijl van de Nederlandsche zijde werd toegezegd de betrekking met Atjih in diervoege te regelen, dat deze Staat, zonder iets van zijne onafhankelijkheid te verliezen, den zeevaarder en handelaar die bestendige veiligheid zoude aanbieden, welke gebleken waren er niet te kunnen bestaan, dan door de gematigde uitoefening van Europeeschen invloed (1).

§ 8. De Nederlandsche Oost-Indische koloniën, na de teruggave door de Engelschen (sedert 1816).

Zoodra de teruggave van Java en onderhoorigheden had plaats gehad, hielden de Commissarissen Generaal zich bezig met het vaststellen van de nieuwe organisatie voor de Nederlandsche bezittingen, die met eenige wijzigingen tot heden is in stand gebleven; waarom wij hier alleen de hoofdtrekken daarvan opgeven, om later bij de behandeling van elk gedeelte meer te treden in de bijzonderheden, zooals die tegenwoordig in werking zijn.

De koloniën werden verdeeld in de volgende Gouvernementen, Residentiën en Onder- of Adsistent-residentiën:

1°. Het Gouvernement van Java (2), bestaande uit de Residentiën Bantam, Batavia, Buitenzorg (sedert 1812 van Batavia gescheiden, in 1826 daarmede hereenigd, in 1828 weder tot eene op zichzelf staande Adsistent-residentie verheven en in 1867 opnieuw bij Batavia gevoegd), de Preanger-regentschappen, Krawang (aanvankelijk bij de Preanger-regentschappen ingedeeld, in 1818 eene afzonderlijke Residentie geworden, in 1826 bij Buitenzorg gevoegd, nog in hetzelfde

(1) Zie de Nota's der Britsche en Nederlandsche gevolmachtigden, behoorende bij bovenvermeld Tractaat, o. a. in den *Moniteur des Indes* voor 1847—1848, en in C. M. Smulders, *Geschiedenis en Verklaring van het Tractaat van 17 Maart* 1824. Utrecht, 1856.

(2) Java had echter geen afzonderlijken Gouverneur meer, maar werd rechtstreeks door den Gouverneur Generaal bestuurd; de benaming Gouvernement van Java is dan ook later afgeschaft.

Digitized by Google

jaar weder daarvan afgenomen en met Batavia vereenigd, in 1828 tot eene op zichzelf staande Adsistent-residentie en in 1867 weder tot eene Residentie gemaakt), Tjeribon, Tegal, Pekalongan, Samarang, Kedoe, Djapara met Djowana, Rembang, Grissé (in 1826 met Soerabaja vereenigd), Soerabaja, Madoera met Soemenap (in 1828 met Soerabaja vereenigd, in 1857 weder tot eene afzonderlijke Residentie gemaakt), Pasoeroewan, Besoeki (bevattende ook Pråbålinggå, dat in 1855 tot eene afzonderlijke Residentie verheven is), Banjoewangi (in 1826 met Besoeki vereenigd, doch in 1849 weder eene op zichzelf staande Adsistent-residentie en in 1867 eene Residentie geworden) en de Vorstenlanden Soerakarta en Djokjokarta (bevattende, behalve de tegenwoordige Residentiën van die namen, ook de tegenwoordige Residentiën Bagelèn, Banjoemàs, Kediri en Madioen, onder welke laatste ook Patjitan behoorde, dat daarvan in 1832 is afgescheiden en tot eene afzonderlijke Adsistent-Residentie gemaakt, in 1866 tot eene Residentie verheven en nog in hetzelfde jaar weder bij Madioen ingelijfd).

2°. Het Gouvernement van Sumatra, bestaande uit de Residentiën Padang, Palembang, de Lampongsche Districten en Bangka.

3°. Het Gouvernement van Mangkasar, bestaande uit de Residentie Mangkasar.

4°. Het Gouvernement der Molukken, bestaande uit de Residentiën Ambon, Banda, Ternate met de Kust van Nieuw Guinea, en Menado op Celébes. (In 1866, nadat reeds vroeger Menado daarvan was afgenomen, ontbonden en gesplitst in de Residentiën Ternate en Ambon.)

5°. Het Gouvernement van Bengalen, bestaande uit de Residentiën Bengalen met Coromandel, Malaka en Riouw.

6°. De Residentiën Pontianak (Borneo's Westkust) en Bandjarmasin (Borneo's Zuid- en Oostkust).

7°. De Residentie Timor (in 1817 door de Commissarissen Generaal tot een onderdeel van het Gouvernement der Molukken gemaakt, in 1819 tot eene onmiddellijke onderhoorigheid van Java verklaard, thans weder eene op zichzelve staande Residentie) met Posthouders bij de onderscheidene Vorsten op het Nederlandsche gedeelte van Timor en op Solor. Ook op de meeste andere Kleine Soenda-eilanden werden Posthouders geplaatst.

Het bestuur van de factorij op Desima bleef, gelijk vroeger, toevertrouwd aan een Opperhoofd van den Nederlandschen handel.

Ten gevolge van het Tractaat van 1824 verviel natuurlijk het Gouvernement van Bengalen (behalve Riouw, dat later eene afzonzonderlijke Residentie is geworden), kreeg Sumatra, waar ons gebied

Digitized by Google

vergroot werd met Bengkoelen, eene andere indeeling, en bekwam Nederland ook Blitong, dat aanvankelijk met Bangka tot eene Residentie werd vereenigd doch later eene zelfstandige Adsistent-Residentie is geworden.

Het Opperbestuur over het geheel berustte bij den Gouverneur Generaal, bijgestaan door eenen Raad van Indië; onder hem oefenden de Gouverneurs en Residenten het gezag uit; de inlandsche Vorsten werden beschouwd als groote vazallen, staande onder toezicht der Residenten. In de voornaamste Gouvernementen waren Gerechtshoven; in elke Residentie Landraden, bestaande uit Inlanders onder voorzitting van den hoogst-aanwezenden Nederlandschen ambtenaar. Ook de overige takken van burgerlijk en financiëel beheer werden behoorlijk geregeld. De geheele organisatie kreeg in den aanvang van het jaar 1819 haar volle beslag, en den 16den Januari van dat jaar stelden de Commissarissen Generaal het bewind in handen van den Gouverneur Generaal GODERT ALEXANDER GERARD PHILIP Baron VAN DER CAPELLEN (—1 Jan. 1826).

De rust bleef in onze pas herkregene bezittingen niet lang ongestoord; de invloed der Engelschen, die gedurende hun verblijf aldaar de Nederlanders en hun bestuur bij de Inboorlingen steeds in een hatelijk daglicht hadden gesteld en ook nu nog voortgingen hen tegen ons op te hitsen (bl. 50), droeg daartoe het zijne bij.

Reeds in 1817 brak een opstand uit in de Molukken, inzonderheid op het eiland Saparoewa, nabij Ambon; waar de Resident VAN DEN BERGH met alle Europeanen benevens de geheele bezetting van het fort Duurstede verraderlijk vermoord, de van Ambon gezondene troepen door de opstandelingen verslagen, en deze eerst in 1818 door eene van Java uitgeruste expeditie, onder bevel van den Commissaris Generaal BUYSKES, tot onderwerping gedwongen en gestreng gestraft werden. Na dien tijd heeft men, met uitzondering van kleine opstanden op Ceram in 1866 en 1875 en op Halmaheira in 1876, in de Molukken niet weder met ernstige ongeregeldheden te kampen gehad; waartoe zeker bijdroeg dat eene belangrijke reden tot ontevredenheid der bevolking werd weggenomen, door de afschaffing der zoogenaamde Hongi-tochten tot uitroeiing der specerij-boomen (bl. 18), en de vrijstelling van die cultuur, ja zelfs de aanmoediging er van door aan de Vorsten tien ten honderd van de waarde der geleverde specerijen toe te kennen. Deze en meer andere heilzame bepalingen werden door den Gouverneur Generaal VAN DER CAPELLEN vastgesteld, ten gevolge van zijne bevindingen op eene reis door de Molukken in 1824.

Digitized by Google

Sumatra werd en bleef met kleine tusschenpoozen voortdurend het tooneel van verwarring en krijg. Het eerst brak de oorlog uit, welken men van 1819—1825 in Palembang en op Bangka te voeren had, en die met de vernietiging van het Vorstelijk gezag in dat rijk eindigde. De willekeurige en tevens zwakke regeering van den Sultan AHMED NADJMOE'DDIN (bl. 43) gaf aanleiding dat zijne onderdanen zich aan het plegen van allerlei ongeregeldheden schuldig maakten, zoowel op het Engelsche grondgebied van Bengkoelen als in de aan Nederland behoorende Lampongsche Districten. Om aan die wanorde een einde te maken werd in 1818 de Raad van Indië MUNTINGHE met onbepaalde volmacht naar Palembang gezonden. Deze noodzaakte den Sultan tot het aangaan van een verdrag, waarbij hij de binnen- en bovenlanden van zijn rijk, waar de bewerkers der ongeregeldheden zich hoofdzakelijk ophielden, aan Nederland overdroeg, en bovendien eenige gewesten afstond aan den voormaligen Sultan BADROE'DDIN (bl. 43), die daarbij den titel van Oudere Sultan kreeg, terwijl aan hemzelven die van Jongere Sultan werd gegeven. Maar toen het weldra bleek dat NADJMOE'DDIN heulde met de Engelschen, die voorgaven hem in zijne onafhankelijkheid te willen handhaven en zelfs eene gewapende macht naar de hoofdplaats hadden gezonden, besloot MUNTINGHE hem geheel af te zetten en naar Java te zenden, en BADROE'DDIN als Sultan van Palembang te herstellen (1818). Deze vormde echter zeer spoedig het plan om zich weder van de Nederlanders te ontdoen, en deed, na vooraf velerlei vijandelijkheden tegen de Europeesche ambtenaren te hebben gepleegd, de bezetting van Palembang gewapenderhand overvallen. Schoon nu die aanval wel werd afgeslagen, had men evenwel te weinig macht om zich krachtdadig tegen den Sultan te doen gelden, en besloot daarom, in afwachting van versterking, Palembang te ontruimen en naar Bangka terug te trekken, om daar eerst de rust te herstellen, die er door Palembangsche zendelingen ernstig verstoord was. Doch hierin slaagde men niet spoedig, daar de onlusten steeds van uit Palembang werden gevoed en aangestookt. Het mislukken van eene op het einde van 1819 van Java tegen Palembang gezondene expeditie versterkte de stoutmoedigheid der opstandelingen hoe langer zoo meer. Intusschen begreep men terecht geene tweede onderneming te moeten wagen, zonder van den goeden uitslag zooveel mogelijk verzekerd te zijn. De toebereidselen daartoe vereischten een geruimen tijd, en ook andere oorzaken werkten tot het uitstel mede; zoodat niet voor in de lente van 1821 eene nieuwe expeditie van Batavia onder zeil ging, aan welke het in Juni gelukte Palembang te veroveren en den Sultan gevangen te nemen.

Digitized by Google

Deze werd naar Ternate in ballingschap gezonden (1), en zijn neef, de zoon van AHMED NADJMOE'DDIN, onder denzelfden naam als leenroerig Sultan van Palembang aangesteld. Hierna werd ook op Bangka de rust hersteld, en erkende Blitong het oppergezag van Nederland; in 1822 werd op dit eiland een Nederlandsch gezaghebber geplaatst en eene kleine sterkte opgeworpen; Engeland erkende echter de wettigheid van ons bezit niet voor in 1824 (bl. 50 en 51). De nieuwe Sultan gaf intusschen weldra de overtuigende bewijzen, dat hij voor de regeering ten eenenmale ongeschikt was; hierom werd in 1823 een nieuw verdrag met hem aangegaan, waarbij zijne macht zeer verminderd en hoofdzakelijk tot geestelijke zaken beperkt, maar hem daarentegen een vast jaarlijksch inkomen toegelegd werd. Hij veinsde hiermede ten volle genoegen te nemen, maar bewerkte in het geheim eenen nieuwen opstand. Op het einde van 1824 deed hij onverwachts een gewapenden aanval op den Kraton, waar de Nederlandsche bezetting gehuisvest was, doch leed eene gevoelige nederlaag; waarop hij naar de binnenlanden vluchtte, daar nog eenigen tijd de woelingen gaande hield, doch eindelijk door al de zijnen verlaten zich in Augustus 1825 op genade overgaf en naar Banda verbannen werd (2). De Vorstelijke waardigheid werd nu in Palembang voor goed afgeschaft, en dit rijk voortaan als rechtstreeksche bezitting van Nederland door eenen Resident bestuurd. — De landschappen Korintji, Batang Asei, Limoen, Redjang, Pasoemah, Semendo en andere kleinere, ten noordwesten en westen van Palembang gelegen, behielden echter nog hunne onafhankelijkheid, doch zijn meerendeels later achtereenvolgens ingelijfd.

Korten tijd na den aanvang van den Palembangschen oorlog werd het Gouvernement ook op de Westkust en in de Bovenlanden van Menangkabau (Padangsche Bovenlanden) in vijandelijkheden gewikkeld. In het begin dezer eeuw waren in dat gedeelte des eilands de Padri's opgetreden als hervormers van den zeer verbasterden Mahomedaanschen godsdienst, en hadden hunne leer aanvankelijk door overreding, maar spoedig door het zwaard, meer en meer verbreid, en zich ook van het rijk van Menangkabau meester gemaakt. Van de drie daar regeerende Vorsten waren er twee gedood, en de derde, RADJA MOENING, had zich door de vlucht naar Djambi gered. Eenige

(1) Hij overleed aldaar in 1852 of (volgens DE STURLER, *Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang*, bl. 30) in 1854.

(2) De oude Sultan NADJMOE'DDIN, die sedert 1821 weder als ambteloos persoon te Palembang woonde, doch mede aan den opstand had deelgenomen, had zich in 1824 terstond overgegeven en was naar Java overgebracht, waar hij kort daarna overleed.

Digitized by Google

gevluchte Maleische Hoofden, voorgevende gevolmachtigden van dezen te zijn, wendden zich daarop naar Bengkoelen tot RAFFLES en riepen de hulp der Engelsche O. I. Compagnie tegen de overweldigers in. Aanvankelijk gaf deze aan hun verlangen gehoor, doch trok zich terug zoodra hij de zekerheid bekwam dat Padang, niettegenstaande zijne pogingen (bl. 50), aan Nederland zoude worden teruggegeven, en liet de Maleiers aan hun lot over. Toen in Mei 1819 die overgave werkelijk had plaats gehad, richtten diezelfde Hoofden zich met hetzelfde verzoek tot de Nederlandsche autoriteiten, die wel aanvankelijk aarzelden daarin te treden, maar zich toch eindelijk door de schoone voorstellen der zich noemende afgezanten lieten overhalen; waarna in Februari 1821 met dezen een verdrag werd gesloten, waarbij zij voor de toegezegde hulp tegen de Padri's alle tot het rijk van Menangkabau behoorende landen aan het Nederlandsche Gouvernement afstonden. Men begon nu met, volgens hun verlangen, eenige troepen en geschut te zenden naar Samawang, op den oostelijken oever van het Meer van Singkarah, waar ook een korten tijd Engelsche troepen waren gelegerd geweest; en vanhier zond men uitnoodigingen aan de naburige gewesten om zich aan de Nederlandsche macht aan te sluiten, ten einde gezamenlijk de Padri's te bestrijden. Doch nu bleek het, dat men een verdrag had aangegaan met personen, die geenerlei geldige volmacht bezaten en afstand hadden gedaan van landen en rechten, welke niet meer hun eigendom waren. Geen enkel gewest gaf aan de uitnoodiging gehoor; echter voegden zich vele den Padri's vijandige Inlanders bij onze troepen; en daar men meende te ver gegaan te zijn om zich te kunnen terugtrekken, en misschien ook wel onze macht in de binnenlanden van Sumatra wilde uitbreiden, werd een aanval op het door de Padri's bezette Soli Ajer (in het landschap de XX Kota's, ten oosten van het Meer van Singkarah) gedaan, welke echter ten eenenmale mislukte (1). Nu werd van Batavia versterking gevraagd, en vandaar eene expeditie gezonden onder bevel van den Luitenant Kolonel RAAFF, die in het begin van 1822 naar de binnenlanden oprukte en, hoewel hij evenzeer voor Soli Ajer het hoofd stiet, echter verscheidene andere plaatsen vermeesterde, en daaronder ook Pagar Roejong, de hoofdplaats van

(1) Volgens LANGE was dit slechts eene verkenning; maar zij had dan toch eene aanvraag om versterking ten gevolge.

De belangrijkste werken over dezen Padri-oorlog zijn: *De vestiging en uitbreiding der Nederlanders ter Westkust van Sumatra*, door H. J. J. L. DE STUERS. Amsterdam, 1849; en *Het Nederlandsch Oost-Indische leger ter Westkust van Sumatra* (1819—1845) door H. M. LANGE. 's Hertogenbosch, 1852.

Digitized by Google

Tanah Datar, een der hoofdzetels van het Menangkabausche rijk. Vanhier uit werden de operatiën voortgezet, aanvankelijk met gunstigen uitslag; doch eene poging om Lintau, toen het middelpunt van de macht der Padri's, te vermeesteren had eenen zoo noodlottigen uitslag, dat men met zwaar verlies moest terugtrekken, de veroverde plaatsen weder ontruimen, zich tot de verdediging van het eerst bezette gedeelte bepalen, en voorloopig den oorlog staken (April 1822). Inmiddels breidden de Padri's zich meer en meer noordwaarts uit en versterkten zich vooral in de vallei van Alahan Pandjang (Bondjol), vanwaar zij hunne veroveringen naar alle zijden, zelfs tot Ajer Bangis op de Westkust, voortzetten, en door de vermeestering van het landschap Raoe (Rau) tot op de grenzen der Batak-landen doordrongen. Zuidwaarts stonden zij met de Padri's van Lintau in verband, die zich tot aan de kustlanden uitbreidden. Tegen de Nederlanders of het Nederlandsche grondgebied pleegden zij echter geene vijandelijkheden, en ook van onze zijde werd alle aanleiding daartoe vermeden. Dit laatste was aanvankelijk toe te schrijven aan de vrees, dat onze geringe macht tegen de hunne, die steeds toenam, niet zoude opgewassen zijn, te meer daar het reeds gebleken was, dat men op de hulp der Maleiers niet kon rekenen; sedert het begin van 1824 droeg daartoe inzonderheid bij de vredelievende gezindheid van den Kolonel DE STUERS, die RAAFF als Resident en Militair commandant was opgevolgd (—1829), en door wien zelfs een verdrag met de Padri's werd tot stand gebracht (1824) (1), waarbij bepaald werd, dat men van wederzijde geene vijandelijkheden tegen elkander zoude plegen, dat het Gouvernement zoude trachten mede te werken om den algemeenen vrede te bevorderen, en alleen de bestaande forten bezet houden ter bewaking van de, daardoor tevens afgebakende, grenzen van ons grondgebied. Ook de oorlog op Java (1825—1830), die de inspanning van al onze krachten vorderde, en de bekrompen toestand der koloniale geldmiddelen, maakten het behoud van den vrede alleszins wenschelijk.

Zoo bleven de zaken tot in het jaar 1829, toen de Kolonel DE STUERS door den Heer MAC GILLAVRY als Resident werd vervangen. Van toen af begonnen de botsingen met de Padri's opnieuw, aanvankelijk langs de kust (Ajer Bangis, Natal, Tapanoeli, Baroes), waar zich zelfs de Atjineezen met hen tegen ons vereenigden, en weldra ook meer binnenslands; echter duurde het nog tot 1831 eer de oorlog weder met kracht ontbrandde. Ten gevolge der vertoogen van den

(1) Volgens GERLACH, *Fastes militaires des Indes-Orientales Néérlandaises*, pag. 308, werden door RAAFF in 1824 tractaten met de Padri's gesloten, en vond de bevrediging met hen plaats in 1825 (ald. pag. 338)

Digitized by Google

Luitenant Kolonel ELOUT, die in den aanvang van 1831 MAC GILLAVRY als Resident was opgevolgd, werd in Mei eene expeditie van Batavia onder den Majoor MICHIELS naar Sumatra gezonden, die nog in hetzelfde jaar de Padri's uit een aanmerkelijk gedeelte der kustlanden (van Priaman tot Katiagan aan de Mosang) verdreef, en van tijd tot tijd door nieuwe hulptroepen versterkt nog voor het einde van 1832 zich van al hunne hoofdsterkten, Lintau, Bondjol en Rau, meester maakte; zoodat alle door hen bezette landstreken zich aan Nederland onderwierpen en men den oorlog als geëindigd beschouwde. Doch reeds in de eerste dagen van 1833 brak in Bondjol weder een opstand uit, welke begon met het vermoorden van de geheele bezetting dier plaats, zich spoedig over bijna al de Padrische gewesten uitbreidde, en een bloedigen oorlog na zich sleepte, die, met afwisselende kans gevoerd, een groot deel der Padangsche bovenlanden tot een tooneel van verwoesting maakte. Meer dan vier jaren duurde de krijg; onderscheidene pogingen tot bemachtiging van Bondjol, dat weder het brandpunt der vijandelijke macht was geworden, mislukten, en eerst na twee jaren nauw belegerd te zijn viel het in Augustus 1837 geheel verwoest den Generaal COCHIUS in handen. De onderwerping der overige gewesten volgde nu spoedig; zoodat nog voor het einde des jaars de Padri-oorlog geëindigd en de vernietiging van het eens zoo machtige rijk van Menangkabau voltooid was

Echter werd, zoowel ter handhaving der rust als in het belang van den handel, nog eene grootere uitbreiding van ons grondgebied in het middengedeelte van Sumatra noodig geacht Deze kostte evenwel slechts weinig moeite, en werd gedeeltelijk door middel van verdragen met de inlandsche Vorsten tot stand gebracht. Het gedeelte der Padangsche bovenlanden, oost- en zuidoostwaarts van de hoofdplaats Padang gelegen, onderwierp zich in 1839 na geringen tegenstand; en in dit en het volgende jaar werden ook de aan Atjih onderhoorige kustplaatsen Baroes, Tapoes en Singkil bemachtigd. Omstreeks denzelfden tijd werd door den Sultan van Indragiri, welke onder de opperheerschappij van dien van Lingga stond, die zelf reeds vazal van het Nederlandsche Gouvernement was, aanzoek gedaan om eene meer rechtstreeksche vestiging van ons gezag in zijn rijk. Dientengevolge werd, na overeenkomst met den Vorst van Lingga, Indragiri als eene Adsistent-residentie aan de Residentie Riouw toegevoegd (27 September 1838), en bij de hoofdplaats Ringat eene sterkte gebouwd. Het westwaarts van Indragiri gelegene Kwantan, dat daaraan nog in naam onderhoorig was, onderwierp zich spoedig daarna geheel vrijwillig. Ook meer noordwaarts langs de oostkust werden verscheidene

Digitized by Google

plaatsen aan of nabij de monden der voornaamste rivieren, zooals Siak, Tanah poetih, Paneh en Bila, met goedvinden der Vorsten door Nederlandsche troepen bezet, en ook meer landwaarts in hier en daar posten gevestigd; zoodat de toegang tot en de handel met al de Rijken van Sumatra's oostkust voor ons zouden verzekerd zijn geweest, indien wij daar eene genoegzame macht hadden kunnen ontwikkelen. Daar het hieraan echter ontbrak en ook Engeland bezwaren tegen onze vestiging aldaar te berde bracht (1), werden in 1843 alle op de oostkust ten noorden van het rijk Djambi door ons bezette punten weder geheel ontruimd; men bleef die gewesten evenwel als onderhoorigheden van de Residentie Riouw beschouwen, en in 1858 kwam Siak bij contract met den Sultan weder onder de opperheerschappij van Nederland, dat zijn direct gezag daar langzamerhand meer en meer heeft uitgebreid (expeditie naar Deli in 1872) en waaraan in 1873 het eiland Bengkalis in vollen eigendom is afgestaan.

In 1845 werd ons gebied in het zuidelijke gedeelte der Padangsche bovenlanden nog vergroot door de onderwerping der landschappen Soengei Pagoe en De XII Kota's. Sedert dien tijd hebben in dit gedeelte van Sumatra geene ernstige onlusten meer plaats gehad; en eenige forten en sterkten, vooral in de Padangsche bovenlanden opgericht, dienen tot verdediging onzer bezittingen tegen de mogelijke aanvallen der vrijheidlievende Sumatranen.

Met den Sultan van Atjih was den 30sten Maart 1857 door den Generaal VAN SWIETEN, toenmaals Gouverneur van Sumatra's Westkust, een nieuw tractaat van vrede, vriendschap en handel gesloten, waarbij Nederland werd gelijkgesteld met de meest begunstigde natie, en de Sultan zich verbond om den strandroof in zijn rijk tegen te gaan en met ons Gouvernement mede te werken tot beteugeling van den zeeroof (2). Dit tractaat bleek echter spoedig slechts eene doode letter te zijn, en zeeroof en slavenhandel werden even schaamteloos als vroeger gedreven. Toen dan ook Nederland, door de zoo even vermelde overeenkomst met Engeland van 1871, de handen op Sumatra ruimer had gekregen en de pogingen om langs vriendschappelijken weg den Sultan tot rede te brengen waren mislukt, besloot het Gouvernement de toevlucht te nemen tot de wapenen. Den 5den

---

(1) Voor het vervolg is de mogelijkheid van dergelijke bezwaren van de zijde van Engeland opgeheven door het op den 2den September 1871 met dat rijk gesloten tractaat, waarbij aan Nederland de bevoegdheid is toegekend om zijn gezag ook over andere inlandsche staten op Sumatra uit te breiden. (*Staatsblad*, 1872, N°. 5.)

(2) Zie dit Tractaat in de *Bijlagen van de Nederlandsche Staatscourant*, Zitting van 1857—1858, bl. 79.

Digitized by Google

April 1873 kwam de eerste expeditie onder aanvoering van den Generaal KÖHLER op de reede van Atjih aan, doch slaagde niet en keerde, na het sneuvelen van den Opperbevelhebber, reeds op het einde van dezelfde maand naar Java terug. Eene tweede expeditie op grootere schaal ondernomen, onder opperbevel van den Generaal VAN SWIETEN en met den Generaal VERSPYCK als tweeden bevelhebber, landde in de eerste dagen van December van hetzelfde jaar op de Atjineesche kust. Haar doel was aanvankelijk den Sultan tot een soortgelijk tractaat te nopen, als in 1858 met Siak was gesloten, waarbij aan hem het bestuur zoude verblijven onder de suprematie van Nederland; maar door den loop der omstandigheden veranderde deze tocht in een veroveringskrijg. Den 24sten Januari 1874 werd de Kraton in bezit genomen; deze was intusschen reeds door den Sultan verlaten, die de wijk had genomen naar de kampong Longbattah, waar hij weinige dagen later overleed. De Kraton, die nu den naam Kota Radja kreeg, werd ingericht tot eene duurzame versterking en tot hoofdpost van de Nederlandsche macht in Atjih; en de Opperbevelhebber, hiermede het doel van de tweede expeditie bereikt achtende, vertrok den 25sten April met het grootste gedeelte der troepen, den Kolonel (later Generaal) PEL als Civiel en militair Gezaghebber met 5 bataljons infanterie en eenige artillerie in Kota Radja achterlatende. De verwachting van den Generaal VAN SWIETEN, dat de Atjineezen uit den omtrek van de hoofdplaats en het binnenland zich langzamerhand uit eigen beweging aan de Nederlanders zouden komen onderwerpen, heeft zich echter niet verwezenlijkt; en de opvolgende Civiele en militaire Gezaghebbers PEL (overleden 25 Februari 1876), Generaal WIGGERS VAN KERCHEM (vervangen 6 Nov. 1876), Generaal DIEMONT (vervangen 30 Juni 1877) en Kolonel (later Generaal) K. VAN DER HEYDEN hebben nog menigen bloedigen strijd te voeren gehad, voordat het veroverde gedeelte van Atjih, dat sedert 13 Januari 1878 *Gouvernement van Atjih en onderhoorigheden* heette met VAN DER HEYDEN als Gouverneur, inzonderheid door het krachtig optreden van laatstgenoemden, in zooverre tot onderwerping is gebracht, dat de Regeering in den aanvang van het jaar 1881 gemeend heeft daar een zuiver burgerlijk bestuur te kunnen invoeren, dat intusschen nog steeds de hulp der gewapende macht behoeft tot afwering der strooptochten van vijandig gezinde Atjineezen (October 1881).

Krijgstochten van minder aanbelang waren die tot herstel of bevestiging der rust werden ondernomen tegen de Pasoemah-landen (1828 en 1866), Ampat Lawang, Moewara Bliti, Pedang en Loeboe

Digitized by Google

(1835—1837), alle in de zuidwestelijke bovenlanden van Palembang nabij Bengkoelen gelegen, naar Bengkoelen (1873), en naar de noordelijke onderhoorigheden van Siak (1865 en 1872). In 1850 ontstonden in Ampat Lawang weder onlusten, aangestookt door zekeren Radja TIJANG ALAM, een schrander en ondernemend opperhoofd; en schoon het den tegen hem afgezondenen troepen na eenen driejarigen strijd (1851—1853) gelukte zijne macht te fnuiken, konden zij echter hemzelven niet in handen krijgen (1); voortdurend bleef hij in die streken onrust verwekken, zoodat in 1855 eene nieuwe expeditie tegen hem werd afgezonden, die aan zijne macht den laatsten slag toebracht. Later zwierf hij, slechts door weinig aanhangers vergezeld, rond, totdat hij zich in 1856 op lijfsgenade aan het bestuur te Tebing Tinggi overgaf.

Onlusten in Djambi in 1833 en 1838 werden met weinig moeite gedempt en hadden in 1839 ten gevolge, dat de Sultan tegen genot van een jaargeld zijne souvereiniteitsrechten aan Nederland afstond en leenroerig Vorst werd, terwijl Djambi, onder het bestuur van eenen Civielen Gezaghebber, bij de Residentie Palembang werd gevoegd. De haven van Moewara Kompeh werd voor den handel opengesteld, welk besluit in 1847 is vernieuwd. Niettemin had in 1858 weder een opstand in Djambi plaats, die met kracht van wapenen is moeten gedempt worden (2), en is ook in den jongsten tijd dit gewest niet geheel van woelingen vrij gebleven.

In de Lampongsche Districten, die na de teruggave aan Nederland bestuurd werden door eenen Civielen en militairen Gezaghebber (3), welke zich gevestigd had te Tarabangi, nagenoeg in het midden van dit gewest, brak in 1825 een ernstige opstand uit, waarvan zekere IMBA KASOEMBA, een berucht zeeroover, het hoofd was. De in deze gewesten aanwezige krijgsmacht, zijnde weinig meer dan de bezetting van het ten vorige jare gestichte fort Wai Orang, was niet bij machte deze onlusten te dempen, en de inmiddels uitgebroken oorlog op Java belette versterking daarheen te zenden. De macht der muitelingen nam dus meer en meer toe; zoodat, toen in 1832 en 1833 expeditiën tegen hen werden ondernomen, ook deze er niet in slaagden hen te onderwerpen, en in 1834 eene sterkere macht, ondersteund door eenige oorlogsvaartuigen, moest worden afgezonden, aan welke

(1) Zie over deze laatste Palembangsche expeditie: *Het vaandel. Tijdschrift tot verspreiding van krijgskennis*, enz. voor Maart en April 1858.

(2) Over deze laatste Djambische expeditie zie men het *Regeringsverslag over* 1858 en *Krijgskundige mengelingen, meerendeels bijeengebragt uit de vroegere jaargangen van den Militaire Spectator*, Dl. V, bl. 163 en volgg.

(3) Later is over de Lampongsche Districten een Resident aangesteld, die te Telok Betoeng gevestigd is.

Digitized by Google

het eindelijk gelukte den opstand te bedwingen en den naar Lingga gevluchten aanvoerder gevangen te nemen. Evenwel heeft ook na dien tijd de onrustige en dikwijls door binnenlandsche twisten verdeelde bevolking van dit gewest aan ons Gouvernement meermalen moeielijkheden veroorzaakt. Inzonderheid was dit weder het geval in het jaar 1856, toen twee Districtshoofden, Raden INTAN en Pangéran SINGA BRANTA door het beschermen van zeeroovers en allerlei slecht volk, het knevelen hunner eigene onderhoorigen, botsingen met de vreedzame bewoners der aangrenzende landschappen, en het plegen van allerlei willekeur jegens de handelaren, die de kusten bezochten, de rust en veiligheid ten eenenmale hadden verstoord. Reeds in 1851 was eene kleine expeditie tegen hen afgezonden; en door zich toen in schijn te onderwerpen hadden zij tijd gewonnen om hunnen aanhang meer en meer te versterken; zoodat men nu terecht begreep de expeditie op zoodanigen voet van sterkte en uitrusting te moeten brengen, dat een afdoende uitslag te verwachten was. Deze werd dan ook nog in den loop van hetzelfde jaar verkregen; de muitelingen werden in verscheidene ontmoetingen met onze troepen geslagen, en de dood der aanvoerders maakte een einde aan den tegenstand.

Het tractaat, met den Sultan van Riouw en onderhoorigheden in 1784 gesloten (bl. 33) en sedert dien tijd meermalen vernieuwd en veranderd (1), was ook in 1842 met den Sultan MAHMOED MOZAFAR SJAH vernieuwd. Toen deze echter zijne verplichtingen zoowel jegens zijne onderhoorigen als jegens het Gouvernement op eene verregaande wijze verwaarloosde, werd hij in 1857 afgezet en vervangen door een zijner ooms, onder den titel van Sultan SOLEJMAN BADAROE'L ALAM SJAH. De onttroonde Sultan vestigde zich nu bij een zijner bloedverwanten in het rijk van Djohor, en trachtte vanhier uit opnieuw allerlei onrust te stoken en het Gouvernement te bemoeielijken. Hiertoe stelde hij zich in betrekking met zekeren zich noemenden PANGLIMA BESAR, die zich te Reteh (2), aan de rivier van dien naam op Sumatra's oostkust, had gevestigd, en met de Illano's of zeeroovers van de Soeloe-eilanden in verband stond; de Sultan zelf echter waagde zich op Sumatra niet. Reteh werd nu weldra een versterkt roofnest en de schrik der omliggende Maleische bevolking, die, wilde zij niet beroofd of vermoord worden, genoodzaakt werd

(1) Men zie daarover o. a. *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1853, Dl. I, bl. 404 en *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 252.

(2) Het landschap Reteh, op Sumatra's oostkust tusschen de rijken Indragiri en Djambi gelegen, wordt als eene onderhoorigheid van den Sultan van Lingga beschouwd.

Digitized by Google

steeds dieper landwaarts in te vluchten. Om aan dezen staat van zaken een einde te maken werd de PANGLIMA BESAR herhaaldelijk aangemaand zich aan het wettig gezag te onderwerpen, en, toen dit vruchteloos bleek te zijn, in October 1858 eene expeditie tegen hem afgezonden. Zij ontmoette hardnekkigen tegenstand; evenwel gelukte het haar in den aanvang der volgende maand de vijandelijke sterkte stormenderhand te vermeesteren en te vernielen. De PANGLIMA BESAR en velen zijner aanhangers sneuvelden, een groot aantal werd gevangen genomen, de overigen redden zich door de vlucht of kwamen vrijwillig in onderwerping. De woningen langs de verschillende mondingen der Reteh werden verwoest, en de vreedzame bevolking naar het meer landwaarts in gelegene Kota Baroe vervoerd, waar zij in eene nieuwe kampong zich vestigde onder het bestuur van een met goedvinden des Gouvernements aangestelden Stedehouder van den Sultan van Lingga (1).

Op Celébes moest de teruggave van het Gouvernement van Mangkasar door de Engelschen natuurlijk een einde maken aan de vijandelijkheden, die de Vorst van Boné tegen hen pleegde (bl. 47), en de verschillende rijken van zuidelijk Celébes weder brengen in den toestand, waarin zij door het Boengaaische Contract (bl. 19) ten opzichte van Nederland geplaatst waren. De steeds toenemende macht van Boné en de heerschzucht van den Vorst AROE PALAKKA, die naar de suprematie over de andere bondgenooten streefde, veroorzaakten echter aanhoudende onrust en spanning; en het Nederlandsche bewind had ook, reeds vóór de inbezitneming door de Engelschen, sinds lang zich weinig als Hoofd van het Bondgenootschap doen gelden, zoodat op vele plaatsen ons gezag slechts flauwelijk werd erkend. Toen nu AROE PALAKKA in 1823 overleed en door zijne zuster AROE DATA werd opgevolgd, achtte men het geschikte oogenblik gekomen om, door eene vernieuwing van het contract, Boné en de overige rijken terug te brengen tot hunne juiste verhouding jegens elkander en jegens het Nederlandsche Gouvernement. De aanstaande komst van den Gouverneur Generaal VAN DER CAPELLEN op Mangkasar zoude de gelegenheid aanbieden om dit met te meer plechtigheid te doen; intusschen zouden Gouvernements Commissarissen al het noodige daartoe voorbereiden. Bij de komst van den Gouverneur Generaal in 1824 werden alle tot het bondgenootschap behoorende Vorsten uitgenoodigd te Mangkasar te verschijnen, en werd met degenen, die daaraan

(1) Zie over deze expeditie o. a. de *Gids* voor September 1859.

Digitized by Google

gehoor hadden gegeven, een nieuw contract gesloten, waaraan wel de bepalingen van het oude ten grondslag werden gelegd doch naar de omstandigheden gewijzigd, en aan hetwelk de naam werd gegeven van het Boengaaisch Contract te Ooedjoempandang (d. i. op het fort Rotterdam te Mangkasar) vernieuwd (1). Aan de niet-opgekomenen werd hiervan kennis gegeven, en zij alsnog tot de toetreding uitgenoodigd. Doch nu bleek het; vooreerst, dat de Vorsten van Tanette en Soepa bepaaldelijk vijandig tegen het Gouvernement gezind waren, en zich als vazallen van Boné, niet als bondgenooten van Nederland gedroegen; en ten tweede, dat Boné alleen tot vernieuwing van het contract geneigd was op voorwaarde, dat aan dat rijk een zeker oppergezag en oppertoezicht over de overige bondgenooten werd toegekend. Dientengevolge werd tegen de eerstgenoemde rijken onmiddellijk eene expeditie afgezonden. Tanette, waar de opstand alleen door den Koning was bewerkt, onderwierp zich terstond, zette den Vorst af, en verhief diens zuster op den troon. Soepa daarentegen bood hardnekkigen tegenstand, en, niettegenstaande den aanvoer van versterking en de medewerking der hulptroepen van Sidenreng, gelukte het voorshands niet dit rijk tot onderwerping te brengen. Met Boné, welks eischen zoowel in het belang der overige bondgenooten als in dat van het Gouvernement niet mochten ingewilligd worden, trachtte men de zaak in der minne te vereffenen door onderhandelingen. Deze werden echter door de Vorstin en hare raadslieden slepende gehouden tot na het vertrek van den Gouverneur Generaal, toen zij het masker afwierpen, openlijk de vijandelijkheden begonnen, en met hunne geheele macht in ons grondgebied vielen. Het getal der troepen op Celébes aanwezig, waarvan nog een gedeelte in Soepa werd bezig gehouden, was op verre na niet tegen de overmacht des vijands bestand; waarom onmiddellijk van Java versterking gevraagd en verkregen werd. De eerste expeditie bleek echter weldra niet voldoende te zijn ter bereiking van het doel; waarom nog op het einde van hetzelfde jaar (1824) eene sterkere troepenafdeeling, waaronder 1500 man Madoereesche hulpbenden, naar Celébes werd afgezonden onder bevel van den Generaal VAN GEEN, die er na hardnekkigen strijd in slaagde de Boniërs tot volledige onderwerping te brengen. Hierna wendde hij zich tegen Soepa, welk rijk mede spoedig voor zijne zegevierende wapenen bukte. Deze geheele veldtocht, die de toetreding van nog andere Vorsten ten gevolge had, was in weinige

(1) Zie dit Contract in zijn geheel in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Vierde Volgreeks, Dl. II, bl. 90.

Digitized by Google

maanden afgeloopen; zoodat de Generaal VAN GEEN reeds in September 1825 op Java terug kwam, om dadelijk weder aan den oorlog tegen DIPÅ NEGÅRÅ deel te nemen (bl. 67) (1).

Een aantal jaren hield Boné zich rustig, doch langzamerhand begon zich de zucht tot overheersching van andere bondgenooten en verzet tegen het Gouvernement weder te vertoonen; zoodat in het jaar 1859 opnieuw krachtige maatregelen tot handhaving van ons gezag aldaar werden vereischt. Dientengevolge landde in den aanvang van dat jaar eene vrij sterke expeditie, onder bevel van den Generaal STEINMETZ (en na diens verwonding onder dat van den Kolonel WALESON) bij Badjowa in de Baai van Boné, overwon de Boniërs in onderscheidene ontmoetingen, en verbrandde de hoofdplaats Boné, die door de bevolking verlaten was. De vijand vermeed echter een hoofdtreffen maar hield door een afmattenden guerilla-oorlog onze troepen bezig, die daarenboven zeer veel door ziekten hadden te lijden; waardoor men genoodzaakt werd zich nabij de kust te verschansen en daar meer eene verdedigende dan eene aanvallende houding aan te nemen, in afwachting van versterking door eene tweede expeditie. Deze werd dan ook nog in hetzelfde jaar georganiseerd onder aanvoering van den Generaal VAN SWIETEN, die er na eenen korten doch hevigen strijd in slaagde Boné geheel tot onderwerping te brengen (December 1859). In plaats van de Koningin (2), die gevlucht en van de regeering vervallen verklaard was, werd AROE PALAKKA, een Prins uit het regeerend stamhuis, door den Hadat of Rijksraad gekozen en door het Gouvernement als leenroerig Vorst van Boné aangesteld (13 Febr. 1860); tevens werd aan het Gouvernement afgestaan een gedeelte van het rijk, grenzende aan Bantaëng en Boeloekoempa, en bestaande uit de landschappen Sindjaï, Kadjang, Oud Boeloekoempa tot aan de rivier Tangka, die de grens ten noorden vormt, en de eilanden Boeloenroewe, Lijang-lijang, Kambocno, Kodingareng, Poï-Poï, Kanalo, Kanalo doewa, Lanre-anrêang en Batang-lampé; ook werden de ten zuidoosten van Saleijer liggende eilanden Kalaoe en Bonerate, die vroeger door de O. I. Compagnie aan Boné in leen waren afgestaan, teruggenomen en onder het toezicht van den Gezaghebber van Saleijer geplaatst.

In de Noorderdistricten van Celébes en het staatje Tanette braken van 1868 tot 1877 van tijd tot tijd onlusten uit, inzonderheid

(1) Men zie over deze expeditie ook: *Les Indes Orientales Néerlandaises. L'île des Célèbes. Souvenirs par le Général Baron* LAHURE. *Bruxelles & Rotterdam*, 1880.

(2) Zij was de weduwe van den Koning AHMAD SALEH AROENG POEGI en heette eigenlijk BASÉ KADJOEARA, doch had bij hare troonsbeklimming den naam aangenomen van AMIL HADI ALI HADIA.

Digitized by Google

aangestookt door zekeren Karaëng Bonto-Bonto, die nu hier dan daar gewapende invallen deed, waardoor herhaaldelijk expedities op kleine schaal in die streken vereischt werden. Door zijne onderwerping in October van laatstgenoemd jaar is aan dien toestand een einde gekomen.

Op Java waren reeds in 1817 in Tjeribon en Pråbålinggå onlusten ontstaan doch spoedig gedempt; in 1818 waren zij in eerstgenoemde Residentie herhaald, in 1822 in Krawang en Kedoe, schoon mede zonder ernstige gevolgen. Doch in 1825 brak in de Vorstenlanden een oorlog uit, die vijf jaren duurde en op duizenden menschenlevens en millioenen schats te staan kwam.

In Soerakarta was de Soesoehoenan Pakoe Boewånå IV (bl. 41) in 1820 opgevolgd door zijnen zoon Pakoe Boewånå V; en bij diens kinderloos overlijden in 1823 had het Gouvernement Radèn Mâs Saperdan, den oudsten onwettigen zoon van Pakoe Boewånå IV, op den troon geplaatst onder den naam van Pakoe Boewånå VI. In Djokjokarta was de Sultan Amangkoe Boewånå III (bl. 41) in 1814 overleden en vervangen door zijnen dertienjarigen zoon Djarot, die, onder den naam van Amangkoe Boewånå IV, aanvankelijk onder voogdij stond van den Pangéran Adipati Pakoe Alam, in 1820 zelf de regeering aanvaardde en den Nederlanders zeer genegen was. Hij stierf plotseling, niet zonder vermoeden van vergiftiging, in 1822 en werd opgevolgd door zijnen driejarigen zoon Menol, die als Amangkoe Boewånå V den troon besteeg onder voogdijschap van zijne moeder en grootmoeder, zijnen oudoom den Pangéran Mangkoe Boemi, en zijnen oom Dipå Negårå, eenen onwettigen zoon van Amangkoe Boewånå III. Laatstgenoemde, een heethoofdig Mahomedaan, was het, die de vaan des oproers opstak en de ziel van den oorlog bleef. Hij vond daartoe aanleiding in geschillen met het Europeesche bestuur te Djokjokarta, voortspruitende uit het besluit om alle contracten van landverhuring in de Vorstenlanden vervallen te verklaren, behoudens het recht der huurders om van de Vorsten, aan wie die landen toebehoorden, de teruggave der gedeeltelijk vooruit betaalde huurpenningen en verdere billijke schadevergoeding te eischen; in het aanleggen van eenen weg over eene als heilig beschouwde begraafplaats; in ongepaste gedragingen van Europeesche ambtenaren ten zijnen opzichte; maar vooral in zijnen haat tegen de Europeanen en zijne zucht om zich tot geestelijk en wereldlijk opperhoofd van Java te verheffen; terwijl ook de toenmalige Resident en Adsistent-Resident van Djokjokarta minder geschiktheid schijnen bezeten te hebben voor den omgang met de Javaansche Grooten, waardoor menige botsing ontstond. Den

Digitized by Google

20 Juli 1825 verliet DIPÅ NEGÅRÅ Djokjokarta, gevolgd door zijnen medevoogd, en begaf zich naar Selarong twee uren zuidwaarts van de hoofdstad, waar zich terstond een groot aantal Prinsen en aanzienlijken, en weldra ook vele mindere Javanen, bij hem voegden; zoodat hij binnen weinige dagen konde beschikken over een duizendtal gewapende mannen, die, door den dweepzieken Priester KJAHI MÅDJÅ, uit het dorp Mådjå, opgewonden, gereed waren den krijg op leven en dood tegen de ongeloovigen te voeren, en dagelijks door nieuwe benden opstandelingen versterkt werden. De Europeesche krijgsmacht was intusschen op Java zeer gering; de oorlog in Palembang (bl. 55), die tegen de Padri's (bl. 56) en de expeditie naar Celébes (bl. 65) hadden Java grootendeels van troepen ontbloot. De eerste onderneming van DIPÅ NEGÅRÅ was het beleg van Djokjokarta, dat nauw door hem werd ingesloten; terwijl de zwakke bezetting dier plaats slechts verdedigenderwijze kon te werk gaan. In dienzelfden tijd begon ook de Soesoehoenan eene weifelende houding aan te nemen en met DIPÅ NEGÅRÅ te onderhandelen. De zaak kreeg dus reeds dadelijk een zeer ernstig aanzien; zoodat de Hooge Regeering het noodig keurde den Luitenant Generaal DE KOCK, Luitenant Gouverneur Generaal (1), met eene zeer uitgebreide volmacht en alle beschikbare troepen naar de Vorstenlanden te zenden. Deze begaf zich het eerst naar Soerakarta, bracht den Soesoehoenan weder op onze zijde,

(1) Reeds in het jaar 1822 was bij koninklijk besluit aan den Gouverneur Generaal VAN DER CAPELLEN vergund zijne waardigheid in den loop van het jaar 1824 neder te leggen, op het tijdstip hetwelk hij daartoe geschikt zoude achten, en het opperbewind over Nederlandsch Indië en het opperbevel over de land- en zeemacht voorloopig op te dragen aan den Luitenant Generaal HENDRIK MERKUS DE KOCK, die daarbij den titel van Luitenant Gouverneur Generaal verkreeg. Verscheidene omstandigheden werkten echter samen om VAN DER CAPELLEN zijne aftreding te doen uitstellen tot het einde van 1825. In dien tusschentijd deed hij eene reis naar de Molukken en Celébes, om in persoon onderzoek te doen naar den toestand dier bezittingen en naar verbeteringen daar tot stand te brengen. Vele heilzame bepalingen, en inzonderheid de intrekking van het bevel tot uitroeiing der specerijboomen (bl. 54), waren gevolgen van die reis. Ook de geheele afschaffing van het specerijmonopolie werd door VAN DER CAPELLEN aan de Nederlandsche regeering voorgesteld, welke echter, met het oog op het Londensche Tractaat van 1824, meende daartoe vooralsnog niet te kunnen overgaan.

Den 1sten Januari 1826 droeg VAN DER CAPELLEN het bewind over aan den Luitenant Gouverneur Generaal DE KOCK; en eene maand later kwam de Burggraaf DU BUS DE GHISIGNIES uit Nederland te Batavia aan, met den titel van Commissaris Generaal en met eene bijna onbeperkte volmacht, in last hebbende om door veranderingen in de administratie, vermindering van uitgaven, en alle andere mogelijke middelen, den toestand der koloniale geldmiddelen, die door de aanhoudende oorlogen en andere oorzaken geheel waren uitgeput, te verbeteren. DU BUS voerde als Commissaris Generaal het bewind tot 16 Januari 1830, toen hij door den Gouverneur Generaal JOHANNES VAN DEN BOSCH werd vervangen.

Digitized by Google

en nam tijdelijk het opperbewind over de beide landen in handen. Het ontzet van Djokjokarta volgde nu spoedig, doch een aanval op Selarong trof geen doel. Inmiddels werden van overal hulptroepen ontboden; de Javaansche barisans en de troepen van Madoera en Soemenap, door hunne Vorsten in persoon aangevoerd, kwamen onze gelederen versterken; in September kwam de Generaal VAN GEEN met zijne zegevierende troepen van Celébes terug; later bewezen de hulpbenden, door de Sultans van Ternate, Tidore en Boeton gezonden, uitstekende diensten; terwijl ook, gedurende den loop des oorlogs, uit Nederland bij herhaling versterkingen werden aangevoerd.

Het was geenszins het doel van DIPÅ NEGÅRÅ onzen troepen een geregelden veldslag te leveren; integendeel, door het terrein van den opstand meer en meer over geheel Midden-Java uit te breiden, wilde hij hen noodzaken zich te versnipperen, om met beter gevolg eenen vermoeienden guerilla-krijg tegen hen te voeren in streken, waar alle omstandigheden in zijn voordeel waren. Daarom was het van de uiterste noodzakelijkheid alle pogingen aan te wenden om de Hoofden der opgestane gewesten door overreding tot onderwerping te brengen. Hiertoe meende men te zullen geraken door den vroeger afgezetten Sultan AMANGKOE BOEWÅNÅ II (bl. 41) weder tot Vorst van Djokjokarta en voogd van den jongen Sultan aan te stellen (1826) (1); doch deze poging mislukte, en zijne verheffing zoo min als zijn dood, die reeds in het volgende jaar voorviel, oefende eenigen invloed op den gang der zaken uit. De oorlog bleef met dezelfde kracht voortwoeden; de vijand was overal, altijd even moeielijk te bereiken, bijna onmogelijk te vervolgen; en waar eene bende overwonnen was vertoonde zich dadelijk eene andere. Deze wijze van oorlogen moest op den duur den ondergang van onze troepen na zich slepen; men zag zich dus tot een ander middel genoodzaakt, en koos daartoe het bèntèng-stelsel, om namelijk telkens het overwonnen of bezette terrein in bedwang te houden door het oprichten van kleine sterkten (bèntèngs), waarvan er gedurende dezen oorlog 161 gesticht werden. Dit eischte natuurlijk groote opofferingen van manschappen en materiëel, maar had toch ten gevolge, dat in het jaar 1829 de opstandelingen grootendeels tusschen de rivieren Prågå en Bågåwåntå, dus in het westen der tegenwoordige Residentie Djokjokarta, beperkt waren. Van nu af begon de macht van DIPÅ NEGÅRÅ, die zich intusschen door zijnen aanhang eerst als Sultan van Mataram en later als Sultan van Java

(1) Reeds dadelijk na den afval van DIPÅ NEGÅRÅ en MANGKOE BOEMI waren twee andere voogden over den jongen Sultan aangesteld; doch ook deze waren reeds gesneuveld.

Digitized by Google

had doen uitroepen, aanmerkelijk te verminderen door den afval van een aantal Prinsen en andere Hoofden, inzonderheid dien van den dapperen en schranderen ALIBASSA PRAWIRÅ DIRDJÅ (SENTOT), die met zijne geheele keurbende zich kwam onderwerpen en later ons Gouvernement belangrijke diensten heeft bewezen. Herhaalde nederlagen noodzaakten hem eindelijk tot onderhandelingen; tengevolge waarvan hij zich den 28 Maart 1830 overgaf, en als staatsgevangene eerst naar Menado, later naar Mangkasar werd gevoerd, waar hij in het jaar 1855 in het fort Rotterdam is overleden (1).

Hiermede eindigde deze vijfjarige oorlog, die aan 10000 Europeanen en 200000 Inlanders het leven, en aan het Gouvernement *f* 19,000000 had gekost. Dit laatste verlies moest, ook volgens het contract door DE KOCK met den Soesoehoenan in 1825 en met den Sultan AMANGKOE BOEWÅNÅ II bij zijne herstelling in 1826 gesloten, zooveel mogelijk gedragen worden door de Vorstenlanden, die daartoe weder eene vermindering van uitgestrektheid ondergingen (2) en nu beperkt werden tot de gewesten Mataram, Goenoeng Kidoel, Padjang en Soekåwati, waarvan de twee eerste voortaan het leenroerig rijk van Djokjokarta, en de beide andere dat van Soerakarta zouden uitmaken. Hierdoor kwamen de tegenwoordige Residentiën Madioen met Patjitan, Kediri, Bagelèn en Banjoemås geheel onder het rechtstreeksch gebied van het Gouvernement (3). Het gewest Ledok werd ook eene afzonlijke Residentie, doch is vervolgens eerst bij Kedoe en later bij Bagelèn gevoegd. Behalve het geldelijk belang van de aanwinst dezer rijke gewesten, werd ook daardoor de macht der Vorsten geheel gefnuikt; daar zij nu slechts kleine leenmannen werden van het Gouvernement, wier ontrouw met verlies van hun gebied zoude worden gestraft. De regeling en volvoering dezer gewichtige en moeielijke zaak was eene der eerste regeeringsdaden van den nieuwen

(1) Over dezen Javaschen oorlog kunnen o. a. geraadpleegd worden: *Mémoire sur la guerre de l'île de Java de* 1825—1830, par le Major F. V. A. DE STUERS, Leyde, 1833.— *Verzameling van officieele rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren* 1825—1830, door den Kolonel NAHUYS. Deventer, 1835, en *De oorlog op Java van* 1825—1830, *hoofdzakelijk bewerkt naar de nagelatene papieren van Z. Exc. den Luit. Gen. Bn.* MERKUS DE KOCK; door A. W. P. WEITZEL, Breda, 1852. Belangrijk is ook het *Verhaal van den oorsprong en het begin van den opstand van* DIPÅ NEGÅRÅ, in het Javaansch opgesteld door Radèn Adipati TJÅKRÅ NEGÅRÅ, die als aanvoerder van een gedeelte van onze Javaansche hulptroepen dien oorlog heeft bijgewoond; van welk Verhaal eene vertaling is medegedeeld in de *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederl. Indie*, Nieuwe volgreeks, Dl. III, bl 137—227.

(2) Vergelijk bl. 44 in de noot (2).

(3) In Samarang werd het district Sélå in het Regentschap Grobogan, waar de begraafplaatsen zijn der oude Vorsten-familie van Kartasoera (bl. 23, op bepaald verlangen van den Soesoehoenan aan dezen gelaten. Vergelijk ook bl. 53.

Digitized by Google

Gouverneur Generaal JOHANNES VAN DEN BOSCH (16 Januari 1830—27 Juni 1833). Met Djokjokarta en zijnen tienjarigen Sultan AMANGKOE BOEWÅNÅ V (1) werd het verdrag zonder veel tegenkanting gesloten (2); maar meer bezwaar had het in met Soerakarta, welks Vorst, zich grondende op de diensten, welke zijne troepen in dezen oorlog hadden bewezen, eer eene vergrooting van grondgebied verlangde; en de gedragingen van den Soesoehoenan, gedurende de hierover gevoerde onderhandelingen, gaven aanleiding dat hij in de maand Juni werd afgezet en naar Ambon verbannen. De Pangéran POERÅBÅJÅ, een zoon van PAKOE BOEWÅNÅ IV, werd nu als PAKOE BOEWÅNÅ VII tot Soesoehoenan verheven, en met hem overeenkomstig de bedoelingen der Regeering een verdrag gesloten, waaraan hij zich tot aan zijnen dood (Mei 1858) getrouw heeft gehouden (3).

Sedert 1830 is de rust op Java niet weder op eene ernstige wijze verstoord. Wel hadden er nu en dan onlusten plaats; als: in 1831 in Bagelèn, in 1832 in Krawang, in 1833 in Pasoeroewan, en in 1845 en 1850 in Bantam (4); doch deze hadden geene staatkundige beteekenis noch historisch belang.

---

(1) Hij is overleden den 4den Juni 1855, en opgevolgd door zijnen broeder den Pangéran Adipati MANGKOE BOEMI, als AMANGKOE BOEWÅNÅ VI. Deze stierf den 20sten Juli 1877 en werd den 5den Augustus opgevolgd door den Kroonprins als AMANGKOE BOEWÅNÅ VII.

(2) De onafhankelijke Prins PAKOE ALAM werd gehandhaafd in het bezit van het hem toegewezen grondgebied van Galoor in het zuidwesten van het gewest Mataram (bl. 30, noot). Daarenboven werd nog een ander Prins van den bloede, Pangéran PAPAT, wegens aan het Gouvernement bewezene diensten, tot onafhankelijk Prins verheven, met den titel Pangéran Adipati NÅTÅ PRÅDJÅ, en aan hem op denzelfden voet het land Kalibawang afgestaan in het noordwesten van Mataram tegen Kedoe. Ook aan den Radèn Toemenggoeng WIRÅ GOENÅ werd de titel Pangéran PRABOENINGRAT verleend, en het District Nangoelan, mede in het westelijke gedeelte van Mataram, aan hem afgestaan; doch niet lang daarna van vijandige bedoelingen overtuigd, werd hij verbannen, en de hem toegewezene landstreek door het Gouvernement in bezit genomen, omtrent welke inbezitneming eerst in 1851 eene definitieve overeenkomst met den Sultan van Djokjokarta werd gesloten.

Het gebied van NÅTÅ PRÅDJÅ is echter bij diens overlijden in 1853, en dat van PRABOENINGRAT (Nangoelan) in 1854 aan den Sultan teruggegeven. Zie *Tijdschr. voor Indische Taal-, Land- en Volkenkunde*, Dl. XXIII, bl. 126.

(3) Hij is den 17den Mei 1858 opgevolgd door zijnen, vooraf tot Kroonprins benoemden, oudsten onechten broeder, den Pangéran Adipati Ngabèhi, onder den naam van PAKOE BOEWÅNÅ VIII. Op denzelfden dag is de Pangéran PRABOE WIDJÅJÅ, oudste echte zoon van wijlen PAKOE BOEWÅNÅ VI, verheven tot Kroonprins onder den naam van MANGKOE NEGÅRÅ SOEDIKBIA RÅDJÅ POETRÅ NARENDRÅ MATARAM. PAKOE BOEWÅNÅ VIII is overleden den 28sten December 1861, en door den genoemden Kroonprins vervangen onder den naam van PAKOE BOEWÅNÅ IX, den 27sten Jan. 1862.

(4) Over dit laatste zie men o. a. het werk van den Kapitein W. A. VAN REES, *Wachia, Taykong en Amir, of het Nederlandsch-Indische leger in* 1850, bl 3 en volgg.

Digitized by Google

Met Bali waren in 1817 de handelsbetrekkingen hernieuwd en ook later herhaalde malen Commissarissen of Agenten met hetzelfde doel derwaarts gezonden; doch daartoe alleen hadden zich de bemoeiingen van Nederland met de Balische zaken bepaald; en de Vorsten behielden hunne volkomene onafhankelijkheid tot het jaar 1841, toen eene bijzondere gebeurtenis aanleiding gaf tot eene geheele verandering in den staat van zaken aldaar. Het strand- of kliprecht (*tawan karang*), volgens hetwelk een op strand geworpen schip met lading en bemanning eigendom geacht wordt van den Vorst of het Opperhoofd, in wiens gebied zulks voorvalt, werd door een der Balische Vorsten toegepast op een Nederlandsch koopvaardijschip, dat op Bali gestrand was. Hiervoor eischte het Gouvernement voldoening, doch alleen volgens den minnelijken weg van onderhandeling; met dit gevolg, dat, bij verdragen in 1841 en 1843 gesloten, de Vorsten van Bali, en inzonderheid de Vorst van het rijk Kaloengkoeng (Klongkong), die als Hoofdvorst van het geheele eiland kon beschouwd worden, verklaarden dat hun eiland en het afhankelijke Lombok behoorden tot de Nederlandsche bezittingen, en zich verbonden tot het afschaffen van het strandrecht, het tegengaan van zeerooverij en slavenhandel, en het beschermen van den handel; terwijl hun in het bestuur hunner binnenlandsche aangelegenheden volledige vrijheid werd gelaten. Deze verdragen bleven echter niet lang ongeschonden; reeds in 1844 werd weder een Nederlandsch schip door de Balineezen uitgeplunderd, en de daarvoor gevraagde voldoening geweigerd. Dit had in 1846 eene expeditie ten gevolge tegen de rijken Boelèlèng en Karangasem, die met een gunstigen uitslag werd bekroond; beide rijken onderwierpen zich; de Vorsten verbonden zich opnieuw tot het nakomen der vroegere verdragen; daarenboven tot het betalen van *f* 300000 in den tijd van tien jaren, als vergoeding van oorlogskosten; tot het bekostigen van den aanbouw van een fort te Boelèlèng en het onderhouden der Nederlandsche bezetting, die daarin zoude worden gelegd, totdat de geheele schuld zoude zijn afgedaan; en tot het slechten van hunne eigene versterkingen binnen den tijd van drie maanden. Doch ook ditmaal werden de verdragen niet nagekomen; de strandroof en slavenhandel werden als vroeger gepleegd, de sterkten niet geslecht, de schuld werd niet afgedaan, de bezetting niet van het noodige voorzien, en het Gouvernement openlijk beleedigd. Na vergeefsche onderhandelingen werd dus in 1848 tot eene tweede expeditie beslôten tegen de Vorsten van Boelèlèng, Karangasem en Kaloengkoeng, bij welke zich toen ook die van Gijanjar en Mangwi voegden. Deze tocht, op veel te kleine schaal ondernomen, mislukte

Digitized by Google

echter geheel; zoodat in het volgend jaar (1849) eene derde expeditie van grooteren omvang werd uitgerust, die er in slaagde het geheele eiland tot onderwerping te brengen. De Vorsten van Boelèlèng en Karangasem werden van den troon vervallen verklaard en door Prinsen uit andere Vorstenhuizen vervangen. Overigens vergenoegde het Gouvernement zich met den titel van Opperheer en de vernieuwing der verdragen betreffende den strandroof en slavenhandel; van de vergoeding der oorlogskosten, die inderdaad ook bezwaarlijk te innen zouden geweest zijn, werd afgezien; ook het fort te Boelèlèng zoude niet bezet noch eenige andere sterkte op Bali gebouwd worden, en de Vorsten in het binnenlandsch beheer geheel vrij zijn, zoolang zij zich aan de geslotene verdragen hielden. Aan den Adsistent-Resident (thans Resident) van Banjoewangi werd het toezicht op de zaken van Bali en Lombok opgedragen. In de jaren 1854 en 1856 zijn echter uit verschillende oorzaken de rijken Boelèlèng en Djambrana door hunne Vorsten aan het Gouvernement afgestaan, onder het toezicht van Europeesche ambtenaren geplaatst, aan welke Inlandsche Hoofden, met den titel van Regent, ondergeschikt zijn, en als afzonderlijke Afdeelingen aan de Residentie Banjoewangi toegevoegd. — Sedert dien tijd is op Bali slechts een paar maal, in 1858 en 1868, eene vertooning van gewapende macht noodig geweest; hetgeen echter zeker meer aan de vrees voor onze macht, dan aan de goede trouw der Vorsten en Inboorlingen is toe te schrijven (1).

Lombok, sedert 1839 geheel door den Vorst van Mataram (op Lombok) onderworpen, erkent mede de opperheerschappij van Nederland, en heeft bij de derde Balische expeditie in 1849 ons als bondgenoot belangrijke diensten bewezen.

De Vorsten van Borneo's Westkust, die door het Engelsche bewind niet tegen de voortdurende aanvallen der zeeroovers en den steeds toenemenden oproergeest der Chineezen waren beschermd (bl. 46), vernamen met blijdschap de herstelling van het Nederlandsch gezag; zoodat de Sultans van Sambas en Pontianak reeds in 1816 gezantschappen naar Batavia zonden, met verzoek om de oude betrekkingen weder aan te knoopen. Hoewel men nu niet aarzelde de voldoening

(1) Men zie over deze Balische expeditiën: *Précis des expéditions de l'armée Néérlandaise des Indes Orientales contre les Princes de Bali, de* 1846—1849; par P. G. BOOMS, Breda 1850. *Krijgsverrigtingen tegen het eiland Bali in* 1849, door den Luit. Kol. J. VAN SWIETEN, 's Gravenhage, 1849, en *De derde militaire expeditie naar het eiland Bali in* 1849, door A. W. P. WEITZEL, Gorinchem, 1859. Over den tegenwoordigen staatkundigen toestand van deze gewesten zie men hierachter: Eerste Hoofdgroep, Hoofdstuk II, Afd. I, § 5.

Digitized by Google

aan dit verlangen te beloven, duurde het echter tot 1818 eer daaraan gevolg kon worden gegeven. Op het einde van dat en in het begin van het volgende jaar werden de verdragen met de Vorsten van Sambas, Pontianak en Mampawa vernieuwd, waarbij zij de opperhoogheid van Nederland erkenden; ook de in hun gebied gevestigde Chineezen werden er toe gebracht zich, althans in schijn, aan het Nederlandsch gezag te onderwerpen. Later werden ook met Landak, Simpang en Matan opnieuw de verdragen bevestigd, Soekadana weder in bezit genomen, en met Tajan, Meliouw, Sangouw, Sekadouw en Sintang contracten gesloten (1822). Het Opperhoofd van het landschap Koeboe, ten zuiden van Pontianak, stond in 1823 het oppergezag over zijn gewest aan ons Gouvernement af; en in 1824 werd op de Karimata-eilanden de Nederlandsche vlag geplant. Hiermede was de geheele Westkust onder het Nederlandsch gezag gebracht, hetwelk voor het burgerlijk beheer werd uitgeoefend door eenen Gezaghebber ter Westkust van Borneo (1), onder wien te Sambas en Pontianak Residenten, bijgestaan door onderscheidene Adsistent-Residenten, gevestigd waren. Voor het krijgsbeheer werd een Militair Commandant ter Westkust van Borneo benoemd, en in de voornaamste plaatsen bezettingen gelegd; ook werden sterkten van meer of minder belang gesticht of hersteld te Sambas, Sibalouw, Singkawang, Mampawa, Pontianak, Tajan en Landak. — De contracten met Simpang, Soekadana en Matan zijn in 1861, dat met Sambas in 1848, met Pontianak in 1856, met Mampawa in 1861, met Koeboe in 1841, met Sintang in 1855, met Landak in 1859, en met de overige Vorsten in 1847 hernieuwd; voorts geschiedt deze hernieuwing telkens bij de optreding van een nieuw Vorst. Met de Vorsten der staatjes langs de Kapoeas ten Oosten van Sintang zijn voor het eerst contracten aangegaan in 1855.

De bedoeling van het Gouvernement met deze vernieuwde vestiging op Borneo's Westkust was natuurlijk in de eerste plaats de behartiging van zijne eigene belangen, door uitbreiding van den handel en het genot der voortbrengselen van dit voor velerlei cultuur uitstekend geschikte land; doch het wilde daarbij tevens het welzijn der Inboorlingen bevorderen, door hun te leeren beter partij te trekken van hunnen grond, en hen te beschermen tegen de onderdrukking der Maleische Hoofden, de gedurige plunderingen der zeeroovers, en de knevelarij der steeds machtiger en onafhankelijker wordende Chineezen. In deze beide laatste opzichten vooral heeft het Gouvernement

(1) Deze betrekking is later weder vervallen, en de Residenten ontvangen thans hunne bevelen rechtstreeks van de Hooge Regeering.

Digitized by Google

met aanhoudende moeielijkheden te kampen. De zeeroof wordt door de Vorsten, die alleen hun eigenbelang, niet het geluk hunner onderdanen, op het oog hebben, dikwijls begunstigd ja somtijds openlijk gepleegd. Dit was onder anderen in 1827 het geval met den Sultan van Matan, die zich daardoor in het volgende jaar niet slechts eene gevoelige tuchtiging maar ook de vervallen-verklaring van den troon voor zich en zijn geslacht op den hals haalde. Zijn rijk, met het daarvan afhankelijke Simpang alsmede de Karimata-eilanden, werd in leen gegeven aan zekeren Radja AKIL, eenen Siakschen Prins, die als Majoor bij onze hulptroepen diende en bij Palembang, op Bangka en elders uitstekende diensten had bewezen Deze kreeg de vergunning om zijnen zetel in het gewest Soekadana te vestigen, en stichtte daartoe eene negeri op de plaats waar vroeger Soekadana had gestaan (bl. 34,; deze negeri kreeg den naam van Nieuw-Brussel, welke echter langzamerhand weder door den ouden verdrongen is. Door dien krachtigen maatregel is althans in dat gedeelte van Borneo de zeerooverij aanmerkelijk beteugeld. — De Chineezen in rust en onderwerping te houden is aan het Gouvernement nog niet geheel gelukt; en menigvuldig zijn de botsingen met hen, die van tijd tot tijd aanleiding gaven tot ernstige vijandelijkheden (1). Van dien aard was bij voorbeeld het oproer in Sambas in 1849, hetwelk eerst in 1851 met moeite door eene sterke, daartoe afgezondene, expeditie werd gedempt (2). Doch ook toen was hunne onderwerping slechts in schijn; spoedig maakten nieuwe oproerigheden ,nieuwe krijgstoerustingen noodig, en niet dan na eenen hardnekkigen strijd gelukte het in 1856 hen weder tot rust te brengen (3). — De onlusten in Sintang in het jaar 1865 en 1874 zijn van te weinig staatkundig belang om ze hier uitvoerig te vermelden.

Het verdrag, in 1812 door den Sultan van Bandjarmasin omtrent Borneo's Zuid- en Oostkust met de Engelschen gesloten (bl. 46), werd door ons Gouvernement in 1817 overgenomen. In 1823 werd echter bij een nieuw contract ons grondgebied aanmerkelijk uitgebreid, en dit contract in 1825, bij gelegenheid van de troonsbeklimming van

(1) Hetzelfde is het geval op Bangka, waar zij mede in zeer grooten getale gevestigd zijn om de tinmijnen te bewerken.

(2) Bij deze gelegenheid is aan den mond der rivier van Sambas het (thans weder ontruimde) fort Sorg gebouwd, aldus genoemd naar den commandant der expeditie. Men zie hierover ook het bovengenoemde werk van W. A. VAN REES, *Wachia, Tay kong en Amir*, bl. 91 en volgg.

(3) Men zie hierover: *Montrado. Geschied- en krijgskundige bijdrage betreffende de onderwerping der Chineezen op Borneo*, door W. A. VAN REES; en *Borneo's Westerafdeeling*, door P. J. VETH.

Digitized by Google

eenen anderen Sultan vernieuwd. In 1845 zijn weder nieuwe grenzen van ons gebied vastgesteld, volgens welke het zich thans (mede ten gevolge van contracten, gesloten met de Vorsten van Koetei en Berouw, die zich reeds lang aan het gezag van den Sultan van Bandjarmasin hadden onttrokken en een en andermaal met de Engelschen onderhandelingen aangeknoopt) tot ruim 4° N. B. uitstrekt, en overigens door de binnenlanden der Wester-afdeeling en het rijk Broenei bepaald wordt. In dit gebied, hetwelk ruim het dubbel van de uitgestrektheid der Wester-afdeeling bedraagt, heerschte doorgaans eene voldoende rust, indien men althans den zeeroof uitzondert, die vooral op de oostkust alleen door de voortdurende tusschenkomst onzer oorlogsbodems kan in toom gehouden worden. Daartoe werkten onderscheidene omstandigheden mede: de bevolking is weinig talrijk; er bestond slechts één Oppervorst, en diens leenroerig eigen gebied (bl 34) was rondom door onze bezittingen en forten ingesloten; en vooral, er bevindt zich in dit gedeelte van Borneo slechts een zeer gering aantal Chineezen, daar de Sultans van Bandjarmasin reeds vroegtijdig maatregelen hebben genomen om hunnen grooten toevoer tegen te gaan. In het jaar 1859 brak hier echter onverwachts een opstand uit, die reeds dadelijk een ernstig aanzien had. Onderscheidene Europeesche ambtenaren en Zendelingen werden met vrouwen en kinderen vermoord, en de mijnwerken gedeeltelijk vernield. Ontevredenheid met het bestuur van den door het Gouvernement aangestelden Sultan werd als de aanleiding daartoe vermeld. De maatregelen van den Kolonel ANDRESEN, die onverwijld als Gouvernements Commissaris en Militair Commandant aan het hoofd eener expeditie van Java werd afgezonden, stuitten aanvankelijk den voortgang van het kwaad; en men meende door de afzetting van den Sultan en de voorloopige opdracht van het binnenlandsch bestuur aan eene Commissie van inlandsche Hoofden de rust geheel te zullen herstellen. Deze hoop bleek echter ijdel te zijn; de vijandelijkheden bleven voortduren, en zelfs werd in December 1859 het Nederlandsche stoomschip Onrust op de rivier Barito door de Inlanders afgeloopen en de geheele bemanning vermoord. Eerst in den volgenden zomer gelukte het aan den Majoor VERSPYCK, die reeds in het najaar van 1859 ANDRESEN had vervangen, de opgestane gewesten tot onderwerping te brengen en de orde daar langzamerhand te doen wederkeeren. Intusschen had men de overtuiging bekomen, dat tot duurzame handhaving der rust een andere vorm van bestuur werd vereischt. Daarom werd, bij besluit van 11 Juni 1860, bepaald dat het rijk Bandjarmasin voortaan niet meer in leen ter beheering aan een inlandschen

Digitized by Google

Vorst zal worden afgestaan; en dat de landen, uitgemaakt hebbende het vervallen verklaarde rijk Bandjarmasin, gehecht worden aan het reeds bestaande dadelijk gebied van het Nederlandsch-Indische Gouvernement in de Zuidelijke en Oostelijke afdeeling van Borneo, en als zoodanig, onder den Resident dier Afdeeling, door Europeesche ambtenaren zullen worden bestuurd. Dientengevolge staat thans de geheele zuid- en het grootste gedeelte der oostkust met de daartoe behoorende binnenlanden onder het rechtstreeksche beheer van het Nederlandsche Gouvernement. Niettegenstaande dezen maatregel en het gevangen nemen van onderscheidene Hoofden der opstandelingen werd echter in het binnenland de rust nog van tijd tot tijd op min of meer ernstige wijze, onder andere in 1870 door zekeren WANG-KANG, verstoord. Na dien tijd hadden er geene belangrijke ongeregeldheden meer plaats; en in 1877 werd het bestuur daar van Regeeringswege definitief georganiseerd (1).

Aan Borneo en inzonderheid aan de Zuider- en Ooster-afdeeling is echter nog weinig zorg besteed. Wetenschappelijke onderzoekingen zijn in den laatsten tijd met ijver bewerkstelligd; maar van de bronnen van handel en welvaart, waaraan het land daarbij gebleken is zoo rijk te zijn, is tot dusverre gering of geen gebruik gemaakt; en ons bezit van onderscheidene dier gewesten berust alleen op de gesloten contracten, zonder door de uitoefening van eenig wezenlijk gezag beschermd te worden, en zonder dat voor het welzijn of de beschaving der Inboorlingen belangrijke pogingen worden te werk gesteld. Vandaar dan ook, dat nog in 1844 en 1845 door de Engelschen pogingen konden worden aangewend, om zich op de Oostkust te vestigen, gelijk hun dit reeds op de Noordwestkust was gelukt.

Reeds in 1831 had de Indische regeering het plan overwogen om met den Sultan van Broenei een contract te sluiten, doch daarvan weder afgezien. In 1838 werd door den toenmaligen Adsistent-Resident van Sambas nogmaals de noodzakelijkheid daarvan betoogd, ten einde eene vestiging der Engelschen in dat rijk te voorkomen, doch mede zonder gevolg; en in den aanvang van het volgende jaar kwam de Engelschman JAMES BROOKE, hoewel zonder zending van zijne Regeering, zich te Serawak vestigen, bewees den Sultan belangrijke diensten in het dempen van binnenlandsche twisten, en werd dientengevolge door dezen in het jaar 1841 met den titel van Radja en

(1) Over de geschiedenis van Bandjarmasin van 1857—1860 zie men het *Tijdschrift van Néerl. Indië*, 1861, Dl. I, bl. 69 en volgg.

Digitized by Google

het opperbewind in het district Serawak bekleed. Door het beramen en ten uitvoer leggen van krachtige middelen tegen de zeeroovers maakte BROOKE zich zeer verdienstelijk, en nam ook zijn invloed bij den Sultan meer en meer toe; zoodat hij weldra plannen konde vormen om ook Engeland vruchten van zijne vestiging in Broenei te doen plukken. De alleenhandel in steenkolen en het bezit van het eiland Labocan, in de Golf van Broenei, was het doel, hetwelk hij zich voor zijn land voorstelde, en dat ook bij zijne Regeering gereeden ingang vond. Zoo werd BROOKE in 1845 tot Agent van het Engelsche Gouvernement bij den Sultan van Broenei benoemd, en de afstand van Labocan door dezen toegezegd. Doch in het volgende jaar begon de Sultan openlijk de zeeroovers te beschermen en voor hen tegen de Engelschen partij te trekken. Dit had natuurlijk eene Britsche expeditie tegen hem ten gevolge; waarna hij tot het aangaan van een verdrag werd genoodzaakt, waarbij hij Laboean in vollen eigendom afstond aan Engeland, hetwelk dadelijk van dit eiland bezit nam. In 1847 werd een nader contract met den Sultan gesloten, waarbij hij zich onder anderen verbond om geen afstand van grondgebied in eenig deel van zijn rijk aan eenige natie of hare onderdanen te doen, zonder de toestemming van het Britsche Gouvernement. — Een voorstel van BROOKE in 1859, om zijn gebied te Serawak aan het Engelsche Gouvernement te verkoopen, is echter door dit laatste van de hand gewezen, en na zijn overlijden in 1868 is het op een zijner neven overgegaan.

Nieuw Guinea's westelijke helft, hoewel sedert het begin der 18de eeuw veelmalen door onze schepen bezocht en, als eene onderhoorigheid van den Sultan van Tidore, wettig aan Nederland behoorende, was nooit officiëel in bezit genomen, en ook geene vestiging daar beproefd, voor het jaar 1828. De toenmalige Gouverneur der Molukken, MERKUS, begreep terecht dat de werkelijke inbezitneming van dit uitgestrekte eiland, hetwelk als de oostelijke sleutel der Molukken kan beschouwd worden, volstrekt noodig was om deze groep aan die zijde tegen vreemde indringing te dekken. Dientengevolge werd op den 24sten Augustus van dat jaar het westelijke gedeelte van Nieuw Guinea tot op den 141° O. L. van Greenwich plechtig in bezit genomen, en op de zuidwestkust aan de Tritons-baai het fort Du Bus gesticht, terwijl het daar omliggende land den naam van Merkusoord ontving. De plaats bleek echter weldra ongelukkig gekozen te zijn; de ongezondheid van het klimaat veroorzaakte onophoudelijke ziekten en eene zoo groote sterfte, dat men daardoor, in

Digitized by Google

verband met andere oorzaken, reeds in 1838 genoodzaakt was de stichting te ontruimen. Het fort is toen geslecht en de geheele kust voorloopig door de Nederlanders verlaten, in afwachting dat men een geschikter punt voor eene nieuwe vestiging vinde, waartoe onderzoekingstochten, vooral langs de noordkust van het eiland, zijn ondernomen doch zonder tot dusverre tot een resultaat te leiden. Intusschen is het later gebleken, dat de officiëele inbezitneming van westelijk Nieuw-Guinea geenszins overbodig is geweest; daar in 1847 de Engelschen zich het oostelijke gedeelte des eilands, be-oosten 143°27′, hebben toegeëigend, en anders wellicht geen bezwaar zouden hebben gemaakt om hunne grenzen meer westwaarts uit te breiden.

De zeeroof is van oudsher eene der vreeselijkste plagen van de Oost-Indische eilanden geweest. Tallooze zeeschuimers, uit alle oorden van den Archipel afkomstig, maken niet slechts de wateren onveilig voor kleine vaartuigen, maar rooven en plunderen ook op de kusten der eilanden, en voeren hare bewoners als slaven met zich; en niet zelden begunstigen de Vorsten of Hoofden deze strooptochten, ja somtijds zijn zij zelven de ondernemers daarvan. Hierin lag mede de oorzaak, dat de Oost-Indische Compagnie eene zoo groote menigte forten en fortjes bouwde; deze moesten niet alleen dienen tot bescherming van haar monopolie en verdediging harer bezittingen tegen de Inlanders, maar vooral ook tot afwering van den zeeroof, en om de inlandsche Hoofden te beletten daaraan deel te nemen. En dit, benevens het straffen der Vorsten, die overtuigd werden van met de roovers te heulen, was ook het voornaamste, hetwelk de Compagnie bij machte was tot beteugeling van dit kwaad te doen. Want op hen jacht te maken en ze in hunne schuilhoeken aan te tasten was met hare zwaar gebouwde schepen onmogelijk; daar de vijand, met zijne lichte zeil- en roeivaartuigen van weinig diepgang, tusschen de riffen en in de baaien der ontelbare eilandjes veilige schuilplaatsen vond, waar zijne vervolgers hem nooit konden bereiken. Daarom begreep men, na het overnemen van de koloniën door den Staat, zich van inlandsche vaartuigen, grootendeels met Inlanders bemand, te moeten bedienen, om op de roovers te kruisen. Van tijd tot tijd werd het getal dezer kruisbooten grootelijks vermeerderd, en bewezen zij, in verband met de koloniale marine, goede diensten. Bij de vernieuwing der contracten met de verschillende Vorsten, na de teruggave onzer bezittingen door Engeland, werd hun het waken en strijden tegen den zeeroof als een dure plicht opgelegd; en bij het Londensche tractaat van 1824 hebben de beide Mogendheden zich verbonden om

Digitized by Google

krachtdadig samen te werken tot hetzelfde doel. Intusschen is het er nog verre af, dat overal gewenschte veiligheid ter zee en op de kusten zoude heerschen. Niettegenstaande de gunstige werking van de uitbreiding der stoomvaart, en niettegenstaande allen ijver en volharding door onze Marine tot uitroeiing van het kwaad besteed, duurt de strijd, dien men tegen de zeeroovers te voeren heeft, nog aanhoudend voort. Gaarne zouden wij eenige bijzonderheden van dien strijd vermelden; maar wij moeten ons van het verhaal van krijgsbedrijven, hoe loffelijk ook, zooveel mogelijk onthouden; omdat ons doel met het schrijven der voorgaande bladzijden geenszins is eene geschiedenis te geven van Nederlandsch Oost-Indië, maar alleen, overeenkomstig het opschrift van dit Hoofdstuk, oppervlakkig aan te toonen hoe onze macht zich daar gevestigd en langzamerhand uitgebreid heeft; met andere woorden, hoe Nederland in het bezit is gekomen van de gewesten, welke wij in het vervolg van dit werk hebben te beschrijven.

TWEEDE HOOFDSTUK.

NATUURLIJKE GESTELDHEID DER OOST-INDISCHE BEZITTINGEN IN HET ALGEMEEN.

§ 1. Ligging, Bestanddeelen.

Ligging.

De bezittingen van het Koninkrijk der Nederlanden in Azië, bekend onder den naam van Nederlandsch Oost-Indië, zijn gelegen in den Indischen Archipel, ongeveer tusschen 5° N. B. (de Natoena-Eilanden en de Talaoet- of Salibabo-groep) tot 11° Z. B. (het eiland Rotti) (1), en tusschen 95° 40′ O. L. (Poeloe Babi ten Westen van Sumatra) tot

(1) De Kokos- of Keeling-eilanden, die op 12° Z. B. en 97° O. L. liggen en volgens het beweren van sommigen mede tot de Nederlandsche bezittingen behoorden, zijn in 1857 door de Engelschen in bezit genomen; bij welke gelegenheid het Nederlandsche Gouvernement heeft verklaard volstrekt geene aanspraak op deze eilanden te hebben.

Digitized by Google

141° O. L. van Greenwich (1) (de Oostelijke grens van ons gebied op Nieuw Guinea) (2).

Bestanddeelen.

Zij bestaan uit: verreweg het grootste gedeelte van Sumatra met de omliggende kleinere eilanden; den Archipel van Bintan of Riouw; de groep van Bangka en Blitong; Java met Madoera; Borneo met uitzondering van het noordwestelijke en noordelijke gedeelte; Celébes met de onderhoorige kleinere eilanden; de Kleine Soenda-eilanden behalve het noordelijke gedeelte van Timor; den Archipel der Molukken; de Papoewa-eilanden, en het grootste westelijke gedeelte van Nieuw Guinea.

Hoewel deze geheele Indische Archipel gerekend wordt tot Azië te behooren, heeft echter G. WINDSOR EARL en na hem A. RUSSEL WALLACE (3) overtuigend aangetoond, dat hij behoort onderscheiden te worden in een Aziatisch en een Australisch gewest. Tot het eerste behooren, zooverre onze bezittingen betreft, Borneo, Bali en alle ten westen daarvan gelegene eilanden, die op één slechts door eene ondiepe zee bedekt plateau liggen en zeker eenmaal met het vasteland van Azië verbonden zijn geweest. Ten oosten van Borneo en Bali begint het diepe bekken van den Grooten Oceaan, en de dan oostwaarts weder langzaam afnemende diepte der zee wijst op eene vroegere verbinding der daarin liggende eilanden met het groote vasteland van Australië; en deze aanwijzing wordt weder volkomen bevestigd door den aard van het planten- en dierenrijk, dat geheel overeenkomt met het Australische, maar ten eenenmale verschilt van het Aziatische, dat op de westelijke eilanden voorkomt. Dat de grenslijn tusschen het Aziatische en het Australische menschenras thans veel oostelijker ligt vloeit voort uit het vermogen, dat de mensch heeft, om zich over zee te verplaatsen, en uit het feit, dat overal waar een meer ontwikkeld menschenras met een van minderen aanleg of beschaving

---

(1) De Meridiaan van Greenwich wordt in dit werk overal als Eerste aangenomen. Hij is 17° 39′ 36″ ten O. van dien van Ferro, 16° 39′ 36″ ten O. van dien van Teneriffe, en 2° 20′ 24″ ten W. van dien van Parijs.

Ook worden door Mijlen altijd Geographische mijlen verstaan, wanneer het tegendeel niet uitdrukkelijk wordt vermeld.

(2) Zie TEMMINCK, *Coup-d'oeil général sur les possessions Neerlandaises dans l'Inde Archipélagique*, Tom III, p. 356.

(3) De eerste in eene Verhandeling *Over de physische geographie van Zuidoostelijk Azië en Australië*, 1855, de laatste in zijn bekend werk *The Malay Archipelago*, door Prof. VETH vertaald onder den titel *Insulinde*, 1870.

Digitized by Google

in aanraking komt, dit laatste altijd wordt teruggedrongen, vernietigd of in het overheerschend element opgenomen (1).

§ 2. Zeeën en Straten.

Zeeën.

De Indische zee omgeeft het westelijke en zuidelijke, de Groote Oceaan het oostelijke en noordelijke gedeelte onzer bezittingen. Vele binnenzeeën en straten worden er door gevormd, die veelal den naam dragen naar de eilanden of groepen, welke zij bespoelen. De voornaamste daarvan zijn: de Chineesche zee, tusschen Achter-Indië, Borneo en de Philippijnen; de Java-zee of Soenda-zee, tusschen Java en Borneo; de Mindoro-zee, tusschen noordoostelijk Borneo en de Philippijnen; de Soeloe-zee of Zee van Celébes, ingesloten door de noordkust van Celébes, een gedeelte van Borneo's oostkust, de Soeloeeilanden, en de Sangi- en Talaoet- of Salibabo-groepen; de Molukksche zee, ten oosten van Celébes; de Ceramsche zee, ook Pitt's Straat of Pitt's Passage genoemd, ten noorden van Boeroe en Ceram, tusschen deze eilanden en de Soela-, Obi- en Papoewa-groepen; de Zee van Banda, waarin de Banda-groep ligt, ten zuiden van Ceram; en de Timor-zee, welke het eiland van dien naam bespoelt.

Straten.

De Straat van Malaka, tusschen het Maleische Schiereiland en Sumatra; Straat Singapoera, tusschen Singapoera en den Archipel van Riouw; Straat Bangka, tusschen Sumatra en Bangka; Straat Soenda, tusschen Sumatra en Java; Straat Gaspar, tusschen Bangka en Blitong; Straat Karimata, tusschen Blitong en Borneo; de Straat van Mangkasar, tusschen Borneo en Celébes; de Straat der Molukken, tusschen het noordelijke schiereiland van Celébes en den Molukkschen Archipel; Straat Halmaheira (ook wel Zee van Halmaheira en Straat Djilolo genoemd), ten oosten van het eiland van dien naam; Straat Boeroe of Manipa, tusschen Boeroe en Ceram; en ontelbare kleinere straten, die, zooveel noodig, te harer plaats zullen vermeld worden.

§ 3. Grootte.

De grootte van het Nederlandsche gebied in Oost-Indië nauwkeurig op te geven is niet mogelijk; vooreerst, omdat van sommige eilanden

(1) Men zie hierover uitvoeriger het werk van Wallace en de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië*, Derde volgreeks, Dl. VII, bl. 98 en volgg.

Digitized by Google

de kusten nog niet met volkomene juistheid zijn opgenomen en hunne oppervlakten dus niet zuiver kunnen berekend worden; ten andere, omdat op de eilanden, die niet geheel aan Nederland behooren, de grenzen van ons gebied hier en daar zeer onvolkomen bepaald zijn. Zoo nauwkeurig mogelijk echter is die oppervlakte berekend door wijlen den Luitenant ter Zee Baron MELVILL VAN CARNBEE (1), die zich door zijne geographische onderzoekingen omtrent Nederlandsch Oost-Indië eenen welverdienden roem heeft verworven. Volgens hem is de oppervlakte onzer bezittingen:

Op Sumatra en omliggende eilanden . . .	6719,2	□ geogr.	mijlen.
De Archipel van Riouw	148,6	»	»
De groep van Bangka en Blitong	356,0	»	»
Java met Madoera en kleinere eilanden. .	2444,6	»	»
Op Borneo en omliggende eilanden	9373,7	»	»
Celébes en omliggende eilanden	3544,0	»	»
De Kleine Soenda-eilanden	1519,4	»	»
De Archipel der Molukken	1447,7	»	»
Op Nieuw Guinea en de Papoewa-eilanden	3370,0	»	»

Hetgeen dus een totaal geeft van 28923,2 □ geogr. mijlen, hetwelk de oppervlakte van het Koninkrijk der Nederlanden in Europa ruim achtenveertigmaal in grootte overtreft.

Deze opgave, ontleend aan de Statistieke Kaart van MELVILL in het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1849, Dl. II, deelen wij hier zonder aanmerkingen mede; hoewel zij in sommige opzichten verschilt van andere berekeningen, welke wij bij de behandeling der verschillende gewesten zullen vermelden. Alleen zij hier voorloopig opgemerkt dat de grootte van het Nederlandsche gedeelte van Nieuw Guinea met de Papoewa-eilanden ongetwijfeld zeer veel te gering is geschat, dat, volgens de jongste topographische berekeningen, Java met Madoera slechts 2380,7 □ mijlen bedraagt, en dat door de verovering van Atjih ons gebied op Sumatra aanmerkelijk is vergroot.

De officiëele *Regerings-almanak voor Nederlandsch Indië van* 1881 geeft de volgende cijfers op:

Java met Madoera en kleinere eilanden. .	2380,7	□ geogr.	mijlen.
Gouvernement van Sumatra's Westkust. .	2200,6	»	»
» van Atjih en onderhoorigh. .	928,0	»	»
Transporteere.	5509,3	»	»

(1) Zie *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1843, Dl. II, en 1849, Dl. II en *Moniteur des Indes*, 1846 en 1847.

Digitized by Google

Transport	5509,3	□ geogr.	mijlen.
Residentie Bengkoelen.	455,6	»	»
» Lampongsche districten.	475,0	»	»
» Palembang.	2558,4	»	»
» Sumatra's Oostkust	768,6	»	»
» Riouw.	825,4	»	»
» Bangka	237,0	»	»
Adsistent-residentie Blitong.	119,0	»	»
Residentie Borneo's Wester-afdeeling . . .	2805,9	»	»
» Borneo's Zuider- en Ooster-afd.	6567,8	»	»
» Menado	1267,2	»	»
Gouvernement van Celébes en onderhoorigh.	2149,9	»	»
Residentie Ambon	890,2	»	»
» Ternate (1)	4339,7	»	»
» Timor	1042,6	»	»
Bali en Lombok	190,0	»	»
Totaal	30201,6	□ geogr.	mijlen.

De *Almanak* voegt er echter bij, dat deze cijfers wat de Bezittingen buiten Java en Madoera betreft meerendeels zeer globaal zijn.

§ 4. Klimaat, Moessons, Land- en Zeewind.

Klimaat.

Al deze gewesten, onder of op betrekkelijk geringen afstand van den Evenaar liggende, alle door uitgestrekte zeeën omgeven, hebben in het algemeen een gelijksoortig klimaat, hoewel door plaatselijke omstandigheden gewijzigd. Zoo hebben de kleine eilanden en de kustlanden der grootere eenen vochtiger dampkring dan de binnenlanden dezer laatste; en de warmtegraad, die onder den Evenaar in de vlakte tot boven 32° Celsius (25,6° Reaumur, 89,6° Fahrenheit) kan stijgen, neemt niet slechts langzamerhand af naarmate men zich van de Linie verwijdert, maar vooral naarmate men in hoogere streken komt, zoodat hij op sommige bergtoppen zelfs tot het vriespunt (0° C., 0° R., 32° F.) daalt.

(1) Hieronder behoort Nieuw Guinea met de Papoewa-eilanden, zoodat ook dit cijfer veel te laag is: van Nieuw Guinea, dat op 12000 □ geogr. mijlen wordt geschat, behoort nagenoeg de helft althans in naam aan Nederland.

Digitized by Google

Moessons.

Een belangrijke invloed wordt inzonderheid op het klimaat uitgeoefend door de tweemaal 's jaars regelmatig afwisselende winden of Moessons. Ten zuiden van den Evenaar heerscht van April tot October de Oost- (eigenlijk Zuidoost-), van October tot April de West- (eigenlijk Noordwest-)moesson; terwijl ten noorden van den Evenaar van April tot October de West- (eigenlijk Zuidwest-), en van October tot April de Oost- (eigenlijk Noordoost-)moesson waait. De overgangen van den eenen moesson tot den anderen zijn echter niet plotseling, maar worden gevormd door overgangs-seizoenen of Kenteringen gedurende drie of vier weken, die zich door onbestendige winden, stormen of windstilten kenmerken.

Deze moessons vormen de seizoenen. De Oostmoesson is niets anders dan de Passaatwind, die in het noordelijk halfrond uit het noordoosten, in het zuidelijk halfrond uit het zuidoosten waait. De tijd, gedurende welken dit ongestoord plaats heeft, wordt ook goede of droge moesson of het goede seizoen geheeten; hij geeft eenen doorgaans helderen hemel en brengt slechts zelden regen aan. Het is een aanhoudende zomer, tegen welks midden de hitte bij dag het sterkst is en slechts weinig door onweêrsbuien wordt getemperd; terwijl de nachten dan betrekkelijk het koelst zijn.

In den Westmoesson wordt de kracht van den Passaatwind vernietigd door aanhoudende westelijke winden, die zich echter niet hooger dan 5000 of 6000 voet boven de oppervlakte der zee doen gevoelen. Dit gedeelte des jaars, ook natte of kwade moesson of regentijd genoemd, kenmerkt zich door zware regens, die dagen ja soms weken achtereen aanhouden, de rivieren dikwijls buiten hare oevers doen treden, en daardoor in de benedenlanden hevige overstroomingen kunnen doen ontstaan. De mindere zuiverheid van de lucht en het lager drijven der wolken veroorzaakt dat de hitte dan drukkender en, vooral voor den Europeaan, afmattender is dan in den Oostmoesson.

Hoewel in het algemeen de Oostmoesson droogte, en de Westmoesson regen aanbrengt, hebben er te dezen opzichte uitzonderingen plaats. Op de Ambonsche en Banda-eilanden is de Oostmoesson stormachtig en regen aanbrengend, en de Westmoesson droog en zacht. Ook op andere eilanden brengen groote bergketenen en andere plaatselijke omstandigheden dikwijls afwijkingen in de regelmatige werking der moessons teweeg. Zoo regent het b. v. te Buitenzorg op Java, in sommige gedeelten van Borneo en de bovenlanden van Sumatra, ook

Digitized by Google

gedurende den drogen moesson, bijna dagelijks in meerdere of mindere mate, en zijn op laatstgenoemd eiland de moessons in het algemeen vrij ongeregeld; hetgeen is toe te schrijven aan zijne ligging en de bergketen, die geheel Sumatra van het noordwesten naar het zuidoosten doorsnijdt. Op het zuidelijke schiereiland van Celébes ten zuiden van het hooge gebergte van Bantaëng, en in de landen rondom de Tolo-baai brengt de Oostmoesson den meesten regen en de Westmoesson droogte aan; zoo ook in het zuidelijke gedeelte van Ceram en Boeroe, terwijl ten noorden van de bergketenen, die deze eilanden van het westen naar het oosten doorloopen, juist het omgekeerde plaats heeft. Op de Aroe-eilanden regent het weinig anders dan gedurende de kenteringen.

Land- en Zeewind.

Behalve deze halfjaarlijksche afwisseling van wind en seizoen heeft men nog in de kustlanden dagelijks de regelmatige afwisseling van Land- en Zeewind. Door de grootere dichtheid van het water dan van de aarde ontwikkelt zich de warmte spoediger boven het land dan boven de zee; en ook omgekeerd verliest de aarde hare warmte spoediger dan de oceaan. Hierdoor stroomt een paar uren na zonsopgang de alsdan nog koudere zeelucht landwaarts en veroorzaakt den verfrisschenden Zeewind, die tot aan de hellingen der bergen doorwaait. Na het ondergaan der zon stroomt de boven het land weldra afgekoelde lucht zeewaarts en doet den koelen Landwind ontstaan, welke zich tot tien of vijftien mijlen ver in zee doet gevoelen.

Schadelijke winden.

Bijzonder schadelijke winden, gelijk de Samoem in de woestijnen van Arabië, de Sirocco in Napels, en de Oeragan in West-Indië, worden over het algemeen in den Archipel niet waargenomen. Alleen op de westkust van Celébes, tusschen Maros en Mandar, heeft men de *Baroeboe*, zijnde windvlagen, die jaarlijks gedurende de maanden Juli, Augustus en het begin van September uit het oost-noordoosten waaien, soms dagen achtereen aanhouden, en zich tot eene mijl ver in zee uitstrekken. Zij veroorzaken belemmering in de ademhaling, droogte op de huid, aan de lippen en in de keel, ontsteking op de oogen, en somtijds langdurige koortsen. De lucht is dan beneveld, en de temperatuur gemiddeld 32° tot 35° C. (25,6° tot 28° R.,

Digitized by Google

89,6° tot 95° F.) in de schaduw (1). Een dergelijke schadelijke wind waait op Soembawa (Bima) en wordt daar *Anging bòlo* genoemd. Van een anderen aard zijn de Tifoons, die in de Chineesche zee heerschen; het zijn plotselijk opkomende hevige orkanen, die voor de scheepvaart zeer gevaarlijk maar voor de gezondheid niet schadelijk zijn.

Invloed van het klimaat.

De vraag, welken invloed het klimaat dezer gewesten op hunne bewoners uitoefent, laat zich niet in het algemeen beantwoorden; daar dit antwoord zich moet wijzigen zoowel naar de verschillende woonplaatsen als naar de verschillende klassen der bevolking. In vele bergstreken, waar eene hoogst zuivere lucht en een zeer gematigde warmtegraad worden aangetroffen, is het klimaat gezonder dan ergens in Europa. Maar ook in de lagere streken is de hitte somtijds minder drukkend dan men zich dit onder of zoo nabij den Evenaar zoude voorstellen. De tallooze rivieren, die overal het land doorsnijden; de veelvuldige onweders, die den dampkring zuiveren; de land- en zeewinden, die telkens frissche lucht aanvoeren; het dichte geboomte, dat koele schaduw aanbiedt; dit alles tempert zeer den gloed der bijna loodrecht nederdalende zonnestralen. De Inboorling, die zich in woning, kleeding, voedsel, uren van werk en rust, naar het klimaat inricht en door de uitstekende vruchtbaarheid van den grond weinig arbeid noodig heeft om in zijne behoeften te voorzien, schijnt door de luchtsgesteldheid niet te lijden en bereikt gemiddeld denzelfden ouderdom als de bewoner van Europa; maar wordt van hem zware inspanning gevorderd gedurende de hitte des daags, dan spreekt het vanzelf dat zijne krachten weldra zijn uitgeput. De Europeaan in Indië lijdt meer van het hem ongewone klimaat; en eene groote behoedzaamheid in het gebruik van spijs en drank, en in zijne geheele levenswijze, kan hem niet ernstig genoeg worden aanbevolen. Onachtzaamheid in dit opzicht berokkent hem velerlei ziekten en dikwijls eenen spoedigen dood; terwijl hij, voor zichzelven behoorlijk zorg dragende en zijne levenswijze zooveel mogelijk naar de plaatselijke omstandigheden inrichtende, vele van deze onheilen kan ontgaan.

(1) *Tijdschrift voor Neerl. Indië*, 1846, Dl. IV.

Digitized by Google

§ 5. Gesteldheid van den grond.

Bergen.

De eilanden van den Indischen Archipel zijn alle in meerdere of mindere mate met bergen van verschillende formatie bezet, waaronder de vulkanen eene aanzienlijke plaats bekleeden. De geheele eilandenrecks, die de westelijke en zuidelijke grens van den Archipel uitmaakt, wordt door eene met vulkanen als bezaaide bergketen doorsneden, welke zich van het noorden van Sumatra tot ten noorden van Timor uitstrekt en dan weder noordwaarts loopt over de Zuidwester-, Bandasche, Ambonsche en Ternataansche eilanden tot het noorden van Halmaheira, alleen door betrekkelijk smalle zeeëngten of kleine zeeën wordt afgebroken, en in de diepte des oceaans waarschijnlijk slechts één geheel uitmaakt. Eene tweede dergelijke keten begint in het noorden van Celébes, en zet zich vandaar over de Sangi-eilanden voort tot aan het noordelijk uiteinde van de groep der Philippijnen (1). Sommige kleine eilanden bestaan uit eenen enkelen, zich uit de zee verheffenden, berg; andere zijn slechts koraalriffen, die van tijd tot tijd aangegroeid, en door aanslibbing (alluviaalgrond) vergroot en met vruchtbaren grond (humus) bedekt zijn; en ook de grootere hebben, volgens algemeene geologische wetten, hun ontstaan te danken aan opheffingen van den bodem des oceaans, hier en daar door vulkanen doorboord, en zijn door de samenwerking van onderscheidene natuurkrachten vergroot, met eenen aardkorst omgeven, en tot aanzienlijke eilanden gevormd.

De hoogte dezer bergen is zeer verschillend; hier zijn het slechts lage heuvelrijen, en elders verbergen zij hunne kruinen in de wolken. Over het algemeen worden op de groote eilanden de hoogste toppen aangetroffen. Zij bereiken echter nergens de sneeuwgrens, die onder den Evenaar, volgens Von Humboldt, op 4791 meter of 15260 Rijnl. voet boven de oppervlakte der zee ligt. Alleen het Sneeuwgebergte op Nieuw Guinea overschrijdt deze hoogte en stijgt wellicht tot boven de 5000 meter.

Rivieren.

Daar de grootere eilanden van den Indischen Archipel, behalve Borneo, meestal eene smalle langwerpige gedaante hebben, of wel

(1) De vulkanen van den Indischen archipel werpen thans niet meer lava, maar alleen asch en steenen, uit.

Digitized by Google

uit onderscheidene schiereilanden van dien vorm bestaan (zooals Celébes en Halmaheira) (1), en de bergketenen hen steeds in de lengte doorsnijden, hebben de tallooze rivieren en beken, die van de hellingen der bergen afvloeien, bij eenen snellen stroom, geen zeer uitgestrekten loop; behoudens enkele uitzonderingen, die op Java, Sumatra en Borneo worden aangetroffen. De meeste ervan zijn dus ten opzichte van hare bevaarbaarheid van weinig belang, maar van onberekenbaar nut zijn zij voor de vruchtbaarheid van den bodem; vooreerst, door de vochtigheid, die zij daarin ook gedurende den drogen moesson onderhouden; en ten andere, door de aarde, die zij van de bergen met zich voeren en, wanneer zij in den regentijd buiten hare oevers treden, als een vruchtbaar slib achterlaten.

Vruchtbaarheid.

Nergens onder of nabij den Evenaar is dan ook de grond zoo vruchtbaar als in den Indischen Archipel. Dorre zandwoestijnen bestaan er niet; grasvlakten vindt men alleen op Celébes, en ook daar van betrekkelijk geringe uitgestrektheid; maar een weelderige plantengroei versiert bijna overal het aardrijk. De vruchtbaarheid is echter, gelijk vanzelf spreekt, niet op alle plaatsen even groot. Zij is het geringst op die eilanden, of in die gedeelten er van, waar graniet- of kalkrotsen worden gevonden, of waar zich slechts lage heuvelreeksen bevinden, die de regenwolken niet kunnen aantrekken, en waar de rivieren dus niet genoegzaam gevoed worden om de omliggende landen op den duur voldoende te kunnen bevochtigen. Het grootst is zij doorgaans op de hellingen der bergen, in de valleien en de alluviale vlakten, waar eene tien tot twintig en meer voet dikke laag humus of teelgrond wordt aangetroffen, van eene bruine, zwartachtige of roode kleur; de eerste is verreweg de vetste en vruchtbaarste; de tweede, hoewel insgelijks zeer vruchtbaar, wordt minder goed geacht; en de laatste is, wegens het vele ijzeroxyde, dat hij bevat, voor de cultuur de minst geschikte. De mildheid van het klimaat en de bijna overal overvloedige bewatering zijn evenwel oorzaak, dat geheel onvruchtbare streken bijna nergens dan op de toppen der hoogste bergen worden aangetroffen.

Behalve deze bijzondere oorzaken van de meerdere of mindere vruchtbaarheid van den bodem, hangt zij ook af van de geographische

(1) Ook Borneo bestond oorspronkelijk uit zoodanige schiereilanden, en het tusschen de bergketenen liggende vlakland, waarin zich de grootere rivieren bevinden, is later ontstaan alluviaal terrein. Ook de groote rivieren van Sumatra worden in het Oostelijke later gevormde alluviaalland gevonden.

Digitized by Google

ligging der plaatsen; zoodat men in het algemeen van het westen naar het oosten eene trapsgewijze afneming daarin kan waarnemen. Hierdoor laat Nederlandsch Oost-Indië zich in dit opzicht in drie groote afdeelingen splitsen. De eerste Afdeeling bevat Sumatra, Java, Bali, Lombok, en het westelijke gedeelte van Borneo tot op omstreeks 113° O. L. Hier heeft de grond eene buitengemeene vruchtbaarheid, en is zeer geschikt om plantaardig voedsel van de voortreffelijkste soort voort te brengen. Rijst is het hoofdvoortbrengsel en hoofdvoedsel der bevolking. De tweede Afdeeling bevat Celèbes met de omliggende kleinere eilanden, het overige Nederlandsche gedeelte van Borneo, dus tot op ongeveer 4° N. B., benevens Soembawa en de overige Kleine Soenda-eilanden. De grond heeft hier minder kracht tot het voortbrengen van plantenvoedsel van zoo uitmuntende hoedanigheid als in de eerste Afdeeling. De rijst, minder in hoedanigheid en hoeveelheid, is hier niet meer alleen het hoofdvoedsel der Inboorlingen maar wordt dikwijls door sago vervangen. De derde Afdeeling bevat de Moluksche en Papoewa-eilanden. Hier is de grond het schraalst en niet meer tot het kweeken van granen geschikt. Het hoofdvoortbrengsel zijn de specerijen; het hoofdvoedsel der bevolking is de sago; terwijl de rijst er schaars of in het geheel niet wordt aangetroffen. De oorzaak van het oostwaarts steeds afnemen der vruchtbaarheid schijnt grootendeels gelegen te zijn in de omstandigheid dat de Zuidoost-moesson, gedurende meer dan de helft des jaars over het droge Nieuw Holland daarheen waaiende, aanvankelijk eenen graad van hitte en droogte teweeg brengt, die den groei der planten belemmert; welke eigenschap hij langzamerhand meer en meer verliest, hoeverder hij westwaarts gaande door de zee afkoelt en vocht opneemt.

§ 6. Voortbrengselen.

De drie rijken der natuur leveren eenen schat van voortbrengselen op, zoo rijk en zoo verscheiden, dat het niet mogelijk is ze alle op te sommen. Wij zullen ons bij de vermelding ervan slechts tot de voornaamste bepalen, en, althans wat het plantenrijk betreft, inzonderheid tot die producten, welke als voedingsmiddelen of als handelsartikelen het meest belangrijk zijn.

Plantenrijk.

De Rijst (*Oryza*, in het Maleisch *Padi*, Javaansch *Pari* en *Pantoen*) wordt in geheel het westelijk gedeelte van den Archipel in zoo groote hoeveelheid geteeld, dat in het jaar 1879 de oogst alleen op Java en Madoera

Digitized by Google

62135470 pikols (1) bedroeg. De rijst behoort, evenals onze granen, tot de grassoorten; de korrels groeien niet in aren, maar evenals die van den haver in losse pluimen aan den top van den halm. Er zijn onderscheidene soorten van rijst, wier waarde niet slechts afhangt van de plaats waar, maar ook van de wijze waarop zij gebouwd wordt (2). Gepelde of ontbolsterde rijst wordt door de Javanen en Maleiers *bras*, gekookte rijst *nàsi* genoemd.

Maïs of Turksch koren (*Zea Maïs*, Mal. en Jav. *Djagoeng*) wordt in veel geringere hoeveelheid aangekweekt dan de rijst, en niet voor den uitvoer. Zij is ook als voedingsmiddel veel minder gezocht, en wordt slechts gebruikt waar de rijst schaars te bekomen is.

Arrowroot (*Maranta arundinacea*, Jav. *Angkrek*). Van deze plant wordt alleen de wortel gebruikt, die geraspt zijnde een zeer gezond en voedzaam meel oplevert. Daar zij nergens in onze Oost-Indische bezittingen op eene eenigszins belangrijke schaal wordt aangekweekt, heeft onder het van Java uitgevoerde meel veel vervalsching plaats.

Sago (Mal. en Jav. *Sagoe*), het meelachtig merg uit den stam van den Sagopalm (*Metroxylon sagus*), die in het oostelijke gedeelte van den Archipel de rijst als hoofdvoedsel der Inboorlingen vervangt, en overigens wordt uitgevoerd.

Koffie (*Coffea Arabica*, Mal. *Kawah* of *Koppi*, Jav. *Koppi*) wordt in eene zeer groote hoeveelheid vooral op Java en ook op Celébes aangekweekt. De weersgesteldheid oefent op dit product grooten invloed uit, zoodat de oogst altijd wisselvallig is; in 1878 bedroeg hij op Java en Madoera slechts 831515, in 1879 daarentegen 1267167 pikols; in het Gouvernement van Celébes was in laatstgenoemd jaar de opbrengst 132226, en in Menado 12107 pikols. De koffieboom of heester, die oorspronkelijk in Abessinië en Arabië tehuis behoort, is onder den Gouverneur Generaal OUTSHOORN naar Java overgebracht, maar vooral onder ZWAARDEKROON werd de teelt daarvan meer uitgebreid. Zij groeit tusschen de 1000 en 4000, maar het best tusschen de 2000 en 3000 voet boven den zeespiegel, en wordt onderscheiden in: 1°. Boschkoffie, onregelmatig geplant op terreinen door de bevolking gekozen in uitgeroeide bosschen, waar hier en daar boomen ter beschaduwing blijven staan; de koffie plant zichzelve voort en vormt ook spoedig zelve een bosch; 2°. Dadapkoffie, gekweekt in

(1) De pikol wordt berekend op 125 oude Amsterdamsche ponden of 61,76125 kilo.

(2) De cultuur van dit en andere gewassen wordt meer uitvoerig behandeld bij de cilanden, waar zij hoofdzakelijk tehuis behooren. Overigens zie men daarvoor K. W. VAN GORKOM, *De Oost-Indische Cultures, in betrekking tot handel en nijverheid* Amsterdam, J. H. DE BUSSY, 1881.

Digitized by Google

opzettelijk aangelegde koffietuinen, waarin Dadapboomen ter beschaduwing worden geplant; 3°. Pagger- of Kampongkoffie, die in heggen om de erven der woningen of in tuinen, die aan de kampongs behooren, door de bevolking wordt geplant: deze soort is ook onder den naam Manasoeka-koffie bekend.

Suikerriet (*Saccharum officinarum*, Mal. en Jav. *Teboe*), waaruit het sap geperst wordt, dat gekookt zijnde de suiker (*goela*) oplevert. De op Java verkregene suiker heeft in het jaar 1879 ruim 2677300 pikols bedragen. Het suikerriet komt hoofdzakelijk op Java en Sumatra voor.

Thee (Mal. en Jav. *Téh*), het gedroogde blad van eenen in China tehuis behoorenden en vandaar naar Java overgebrachten heester (*Thea sinensis*) Schoon die overbrenging pas omstreeks het midden van de eerste helft dezer eeuw plaats had, bedroeg de uitvoer in het jaar 1862 reeds $8614^1/_4$ pikols; in 1879 was de productie 1669590 kilogram of $27033^1/_2$ pikol.

Peper (*Piper nigrum*, Mal. *Lada*, Jav. *Maritja*), de vrucht van eene slingerplant, die op de Groote Soenda-eilanden en in den Archipel van Riouw het weligst groeit; Spaansche peper (*Capsicum*, Mal. *Tjabej*, Jav. *Lombok*), de vrucht van eenen heester, die vooral op Java voorkomt; en de Lange peper of Kubebe (*Piper cubeba*, Mal. *Tjabej soelasi*, Jav. *Koemoekoes*), mede op de Groote Soenda-eilanden. Zij worden alle drie zoowel voor den uitvoer als voor eigen gebruik in groote hoeveelheid aangekweekt.

Cacao (*Theobrama Cacao*, Mal. *Pohon tjoklat*), een kleine boom, welks nootvormige vruchten de pitten of boonen (*boewah tjoklat*) bevatten, waaruit de chocolade wordt bereid. Zij worden op sommige der Moluksche eilanden en in het noorden van Celébes alleen voor den handel, niet voor eigen gebruik, aangeplant en komen ook op Java en Sumatra voor.

Tabak (*Nicotiana Tabacum*, Mal. en Jav. *Tambako*), uit Amerika afkomstig en reeds in het begin der 17de eeuw naar Java overgebracht, wordt daar beide voor eigen gebruik en voor den uitvoer aangebouwd. De cultuur van dit gewas schijnt daar echter achteruit te gaan. In 1871 bedroeg de oogst 80533, in 1879 slechts 47852 pikols.

Kruidnagelen (*Caryophyllus aromaticus*, Mal. en Jav. *Tjingkeh*), die in de Molukken tehuis behooren; zoo ook de Muskaatnoot (*Myristica fragrans*, Mal. en Jav. *Pala*), waarvan ook de Foelie (*Boenga pala* of *Kembang pala*) komt, zijnde een tusschen den noot en den bolster liggend net (*aril*, zaadmantel). In 1871 bedroeg de uitvoer van Kruidnagelen 1399 pikols, die van Muskaatnoten 7631,5, en die van

Digitized by Google

Foelie 1869 pikols. Sedert de finale opheffing van het monopolie kan het bedrag van den oogst niet meer met juistheid worden opgegeven; het is echter zeker dat de kruidnagelcultuur in kwijnenden toestand verkeert.

Kaneel (*Cinnamomum Zeylanicum*, Mal. en Jav. *Kajoe manis*), de schors van eene boomsoort, die voornamelijk op Ceilon tehuis behoort doch ook op Java, Sumatra en andere eilanden wordt aangekweekt. Eene dergelijke, hoewel minder geurige, specerij is de Masoewi (Massooi), die vooral op Nieuw Guinea aangetroffen en naar China uitgevoerd wordt.

Tamarinde (*Tamarindus Indicus*, Mal. en Jav. *Asĕm djawa*), die niet slechts als toespijs maar ook als geneesmiddel gebruikt wordt, komt veel op Java en Madoera voor. Er is ook een wilde Tamarindeboom, die zeer schoon meubelhout oplevert.

Gember (Mal. en Jav. *Djahé* of *Djaai*), de wortel van de Gemberplant (*Amomum zingiber*), die op Java, Sumatra en in de Molukken voorkomt, hoewel de beste in China en Japan wordt gevonden.

Betel (*Piper betel*, Mal. en Jav. *Sirih*), eene slingerplant tot de pepersoorten behoorende, wier bladeren eenen prikkelenden smaak hebben en door de Inboorlingen met bijvoeging van andere zelfstandigheden gekauwd worden. Zij komt bijna overal in den Archipel voor.

Gambir (*Uncaria gambir*, Mal. en Jav. *gambir*), een heester die vooral op Sumatra en in den Archipel van Riouw wordt aangekweekt. Het door koking verdikte sap zijner bladeren (*Catechu* of *terra japonica*) wordt bij de Betel gebruikt. Ook bevat de Gambirstruik zeer veel looistof, waartoe zij in groote hoeveelheid, vooral naar China, wordt uitgevoerd. Andere soorten van catechu worden verkregen van de *Acacia catechu*, de *Areca catechu* (eene palmsoort), en andere gewassen.

Onderscheidene soorten van Aloë, uit het sap van welker bladeren geneesmiddelen worden bereid.

De Papaverplant (*Papaver somniferum*, Mal. *Boenga apijoen*, Jav. *Kĕmbang apijoen*), uit welker niet geheel rijpe vrucht, door insnijding het sap verkregen wordt, waarvan men het opium of amfioen (Mal. en Jav. *Madat*) bereidt. Zij komt in den Archipel weinig voor; althans wordt er daar geen opium uit vervaardigd.

De Banaanboom (*Musa paradisiaca*, Mal. en Jav. *Pisang*), die eene zeer voedzame en smakelijke vrucht oplevert, wordt vooral op Java overvloedig aangetroffen. Zoo ook onderscheidene soorten van Broodvruchtboomen (*Artocarpus*, Mal. en Jav. *Soekoen*, *Nangka*, *Tjampedak*, *Timboel*, en andere).

Digitized by Google

Een kleine Pisangsoort (*Musa textilis*) levert in hare bastvezels eene uitmuntende hennep op, bekend onder den naam van *Koffo* of *Manillahennep*. Zij komt vooral in de Molukken voor, en is daar gedurende eenigen tijd op last van het Gouvernement door de bevolking opzettelijk aangekweekt; de geringe resultaten hebben echter deze proefneming doen staken.

De Katoenheester (*Gossypium herbaceum*) en de Katoenboom (*Gossypium arboreum*), waarvan de Boomwol (Mal. en Jav. *Kapas*) gewonnen wordt, die tot vervaardiging van lijnwaad dient. De Wolboom (*Bombax*, Mal. en Jav. *Randoe*) levert ook eene soort van Boomwol (*Kapok*) op, welke echter niet geschikt is om geweven te worden, maar alleen dient tot vulling van kussens en dergelijke. Beide soorten worden overal in den Archipel, doch vooral in het westelijke gedeelte, gevonden. De uitvoer van *Kapas* uit Indië is gering, die van *Kapok* daarentegen neemt van jaar tot jaar toe en bedroeg in 1879 meer dan een millioen kilogram, meerendeels naar Nederland.

Een dergelijk product als de *Kapok* levert ook de *Widoeri* of *Bidoeri* (*Calotropis gigantea*), eene groote plant, die vooral op droge grasvelden en langs de stranden in geheel Oost-Indië veelvuldig in het wild wordt aangetroffen.

De *Rameh* (Mal. *Kloewi*, Soend. *Kepirit*) is eene uitmuntende vezelstof, welke gewonnen wordt van onderscheidene struiken, die tot de Netelplanten behooren (*Boehmeria tenacissima*, *B. nivea*, e. a.), en geschikt is tot het weven van de fijnste lijnwaden, terwijl van de grovere vezels zeildoek, in het water niet rottende vischnetten en kabeltouwen worden vervaardigd. Zij wordt in onzen Archipel vooral op Java en Sumatra aangekweekt.

De *Goeni*, ook onder den naam *Jute* bekend, is eene éénjarige plant (*Corchorus capsularis* of *C. olitorius*), wier spinbare bastvezel eene uitstekende soort van hennep oplevert, geschikt tot het vervaardigen van touw en zakken (*goeni*-zakken) en, met wol of andere stoffen vermengd ook tot het weven van tapijten, gordijnen enz. Zij behoort oorspronkelijk in Voor-Indië tehuis, doch komt ook op Java voor, hoewel zij daar nog niet opzettelijk, althans niet op noemenswaardige schaal, wordt aangekweekt. — Overigens worden zoogenoemde goeni-zakken, doch zoo het schijnt minder goed, ook vervaardigd van de bastvezels van den Genitri palm (bl. 95), den Waroe en andere boomsoorten.

Vele palmsoorten komen in den geheelen Archipel zeer welig voort. De voornaamste daarvan zijn, behalve de boven reeds vermelde Sagopalm, de volgende:

Digitized by Google

De Kokospalm (*Cocos nucifera*, Mal. *njioer*, Jav. *Kĕlapa*), die vooral aan de stranden gaarne groeit en in veelzijdig nut misschien zijns gelijke niet heeft. Zijne vrucht, de kokos- of klappernoot, bevat een vleeschachtig gedeelte, dat een zeer smakelijk voedsel oplevert, en waaruit ook de kokosolie geperst wordt; alsmede eene hoeveelheid vocht, kokosmelk, hetwelk een zeer verfrisschende drank is. Uit de schaal der noot worden allerlei voorwerpen voor de huishouding vervaardigd; en van het vezelachtige net, dat tusschen de schaal en den groenen bolster ligt, zeer bruikbaar touw. De bladeren dienen den Inlander voor mandjes, borden, schotels en dergelijk huisraad. Uit de bloemscheede verkrijgt men door insnijding den palmwijn, die versch zijnde eenen zoeten smaak heeft, en in het Maleisch *nira*, in het Javaansch *lĕgèn* heet; na de gisting heet hij *toewak* en heeft eene bedwelmende kracht. Uit den palmwijn wordt ook eene slechte soort van suiker (*djagri*), alsmede gist, bereid. De toewak verzuurd zijnde is zeer scherpe azijn. De top van den boom vormt eene soort van kool, palmiet genaamd, die eene zeer smakelijke groente is.

De Arèn- of Arèngpalm (*Arenga saccharifera*, Mal. en Jav. *Arèn*), welks hoornachtige stengels als schrijfpennen (*kalam*) gebruikt worden. Van de vezels van den stam wordt een zeer goed touw, *gèmoeti*- of *goemoeti*-touw geslagen. Ook uit dezen boom wordt palmwijn getrokken, die versch zijnde zoet van smaak is, en waaruit de arèn-suiker bereid wordt; door gisting verkrijgt die drank eene bedwelmende kracht en heet dan *sagoewir* of *sagoeweer*.

De Genitripalm (*Eleocarpus serrata*, Mal. en Jav. *Genitri*). Van de vezelen van zijnen stam maakt men eene soort van touw, ook *goeni*-touw genaamd, dat vooral tot vervaardiging van zakken gebezigd wordt, die mede bekend zijn onder den naam van *goeni*-zakken.

De Nipahpalm (Mal. en Jav. *Nipah*), wiens bladeren tot het dekken der huizen gebezigd worden en dan *atap* heeten, en van wier bladscheeden fraaie en duurzame matten (*nipah*-matten) worden gevlochten. Ook uit dezen palm wordt suiker en palmwijn bereid.

De Niboengpalm (Mal. en Jav. *Niboeng*), wiens stam voor stijlen van huizen, en, gespleten, tot latten gebezigd wordt. De palmiet van dezen boom wordt smakelijker geacht dan die van den kokospalm.

De Lontarpalm (*Borassus flabelliformis*, Mal. en Jav. *Lontar*), wiens bladeren vroeger bij den Inlander vrij algemeen het papier vervingen, waarop hij met eenig puntig werktuig zijne letters griffelde, hetgeen nu nog op enkele plaatsen b. v. op Bali geschiedt.

De Gebangpalm, ook *Lontar oetan* (Wilde Lontar) genaamd, die eene soort van sago oplevert van geringe hoedanigheid.

Digitized by Google

De Aréka- of Pinangpalm (*Areca catechu*), welks noot (Mal. *Pinang*, Jav. *Djambé*) bij de Betel wordt gebruikt. Door het sap van dezen boom met rijst te laten gisten verkrijgt men den arak. — En onderscheidene andere palmsoorten meer.

Van de gewassen, die verfstof opleveren, zijn de voornaamste:

De Indigoheester (*Indigofera*, Mal. *Taroem*, Jav. *Tom*), uit welks bladeren de kostbare blauwe verfstof Indigo (Mal. en Jav. *Nila*) wordt bereid. Hij wordt inzonderheid op Java en ook op Sumatra aangekweekt. Sedert de intrekking van de Gouvernementscultuur in 1865 gaat de teelt van dit gewas op Java sterk achteruit; in 1871 werden slechts 10030 kilo indigo verkregen, en buitendien 10000 pikols bladeren ingezameld (1).

De Drakenbloedboom (*Calamus draco*, Mal. *Pohon djĕrĕnang*), eene vooral op Sumatra en Borneo voorkomende zware rottingsoort, waaruit men het drakenbloed (*djĕrĕnang*) verkrijgt; eene harsachtige zelfstandigheid, die eene hoogroode verfstof oplevert en ook als geneesmiddel wordt gebruikt.

Sapan- of Braziliehout (*Cæsalpinia sappan*, Mal. *Sapan*), een zware heester, welks hart eene bruinroode verfstof bevat. Hij wordt voornamelijk op Sumatra en sommige der Kleine Soenda-eilanden gevonden.

Sandelhout (*Santalum*, Mal. en Jav. *Tjĕndana*), dat inzonderheid op de Kleine Soenda-eilanden tehuis behoort en eene roode verfstof oplevert. Het dient ook als geneesmiddel en reukwerk.

Orlean (*Bixa orellana*) een heester, welks zaadkorrels eene roode verfstof bevatten, die de Javanen *galoega* noemen.

Saffloor (*Carthamus tinctorius*), eene soort van wilde saffraan, op Java *Kasoemba djawa* genoemd, die eene roode verfstof geeft.

Kurkuma (*Curcuma longa*, Mal. en Jav. *Kamkama*), eene gele verfstof, die ook als reukwerk wordt gebruikt.

De Bengkoedoe- of Wongkoedoeboom (*Morinda citrifolia*), welks wortel eene algemeen gebruikte roode verfstof oplevert. Hij komt vooral in het oostelijke gedeelte van den Archipel voor, doch ook op Java, waar hij *Koedoe* heet.

Onderscheidene soorten van Clusia- of Guttegomplanten, wier harsachtig sap eene gele verfstof, guttegom (Mal. *Kondampoeli*), oplevert.

De Nopal-, eene soort van Cactusplant, is belangrijk wegens het daarop levende Cochenille-insect. Zie bl. 100.

---

(1) *Koloniaal verslag over* 1872, bl. 151. In latere *Verslagen* wordt slechts de uitgestrektheid van den met Indigo beplanten grond opgegeven; in 1879 bedroeg deze op Java 18834 bouws. 1 Bouw (*bahoe*) is 500 □ Rijnl. roeden of 7096,5 □ Meter.

Digitized by Google

Zeer talrijk zijn ook de boomen en gewassen, die gom-, olie- en harssoorten tot verschillend gebruik opleveren. Hiervan komen de volgende vooral in aanmerking:

De Kamferboom (*Dryobalanops Camphora*, Mal. en Jav. *Pohon kapoer*), die den kamfer (*kapoer baroes*) bevat in uitwendig onzichtbare holten in den stam, en ook zeer goed timmerhout oplevert. Hij is eene der hoogste boomsoorten, en behoort voornamelijk tehuis op Sumatra en Borneo ten noorden van den Evenaar. De beste kamfer wordt gewonnen op eerstgenoemd eiland in den omtrek van Baroes, waarnaar hij zijnen naam heeft.

De Benzoëboom (*Styrax Benzoë*) op Sumatra en Java, uit welks stam door insnijding de Benzoë (Mal. en Jav. *Minjan* of *Kaminjan*) wordt verkregen, zijnde eene harsachtige gom, die als geneesmiddel en als reukwerk wordt gebezigd.

De Kajoe-poetihboom (*Melaleuca Cajuputi*), uit welks bladeren de, als geneesmiddel bekende, kajoe-poetih-olie wordt getrokken. Met hars gemengd wordt zij ook tot het kalefateren van vaartuigen aangewend. In de Molukken, vooral op Boeroe en Ambon, groeit deze boom het weligst, hoewel hij ook op Sumatra en andere eilanden voorkomt.

De Castor-olieplant (*Ricinus communis*), ook *Palma Christi* en Wonderboom genoemd, die vooral op Sumatra, Java en Celébes gevonden wordt, en uit welker zaad men de castor-olie (Mal. en Jav. *Djarak*) perst, die als geneesmiddel en, in Indië, ook als lampolie wordt gebruikt.

De Rasamala (*Liquidambar altingiana*) in Westelijk Java, die eene welriekende hars bevat. Deze boom bereikt somtijds eene hoogte van 180 voet.

De Sandrakboom (*Retinodendrum rassak*, Mal. *Medang damar*), die op Sumatra en Borneo voorkomt, en het sandrak oplevert, eene hars, die in vernissen wordt gebruikt.

De *Medang batoe* en dergelijke boomsoorten, vooral op Sumatra, die onderscheidene soorten van hars (*damar*) opleveren, zoo tot het vervaardigen van fakkels, het kalefateren van vaartuigen, als ander gebruik.

De *Ficus elastica* en onderscheidene andere, tot het geslacht der vijgeboomen behoorende, die vooral op Sumatra voorkomen, leveren gom-elastiek (caoutchouk, Mal. *Getah karet*) op, welke door insnijding in den stam wordt verkregen, of vanzelf daaruit druipt. Op dezelfde wijze wordt uit de *Isonandra gutta* de *Getah pertja* gewonnen.

De Kanariboom, eene soort van amandel, die vooral in de Molukken wordt gevonden, waar men hem tot beschutting der muskaatnotenboomen tusschen deze plant. Uit zijne vrucht wordt eene zeer

Digitized by Google

smakelijke olie geperst, die men in plaats van boter bij het bereiden van spijzen gebruikt.

De Kemiriboom, die eene dergelijke noot oplevert.

De Boterboom op Sumatra, welks steenvrucht een vleeschachtig merg bevat, waaruit door koking een vet verkregen wordt, dat in zuiverheid van smaak de beste olie overtreft.

Zeer vele boomen leveren ook uitmuntend timmer- en meubelhout op; zooals:

De Djatiboom (*Tectona grandis*), welks hout uitmuntend voor den scheepsbouw geschikt is en in deugdzaamheid dat van onzen eik overtreft. Hij komt vooral op Oost-Java voor.

Het IJzerhout (*Sideroxylon*, Mal. *Kajoe besi*, *Pindis* of *Kapini*), dat veel op Sumatra en Borneo voorkomt, en wegens zijne hard- en duurzaamheid voor palen, stijlen en palissaden zeer geschikt is.

Ebbenhout (*Ebenus*, Mal. *Kajoe arang*) en Wortelhout (Mal. *Kajoe akar*) van den Lingua-boom; twee fraaie houtsoorten, die inzonderheid voor het vervaardigen van meubelen geschikt zijn. Zij worden vooral in de Molukken gevonden.

De Labanboom met een hard en vast hout, zeer geschikt voor ribben en kromhouten van vaartuigen.

De Soerenboom (*Cedrela febrifuga*), met een vast, welriekend en schoon hout, dat ook eene koortsverdrijvende kracht heeft, en de Tengoelong-boom; welke beide op de Groote Soenda-eilanden voorkomen en voor timmer- en meubelhout geschikt zijn.

De Garoeboom, vooral op Java en Sumatra, welks vast en fraai gevlamd hout (*lignum aloës*) tot het vervaardigen van lansstelen en dergelijke voorwerpen, en ook als reukwerk gebruikt wordt.

Vele soorten van Bamboes (*Bambusa*, Mal. en Jav. *Bamboe*, Mal. *Boeloeh*) worden door den geheelen Archipel heen in overvloed aangetroffen. Zij zijn voor den Inlander van onberekenbaar nut, en dienen hem tot het bouwen van zijne woningen, het omheinen van deze, en het vervaardigen van allerlei huisraad. Zoo ook onderscheidene rottingsoorten (*Calamus*, Mal. en Jav. *Rotan*), waarvan de dunnere als bindrotting en tot het vlechten van matten, manden, en dergelijke voorwerpen worden gebezigd.

Alang-Alang, eene grassoort vooral op Java, die drie of vier voet hoog wordt, en tot dekriet der huizen dient.

Aan eetbare gewassen, zoo fruiten als keukengroenten, heeft de Archipel zoo grooten overvloed, dat wij er slechts een zeer klein gedeelte van kunnen vermelden.

Vele soorten van Peulvruchten (Mal. en Jav. *Katjang*), die zoowel tot spijs gebruikt worden als om er olie uit te persen.

Digitized by Google

Verschillende Aardvruchten (Mal. *Oebi*, Jav. *Oewi*), die onzen aardappel vervangen; schoon deze laatste ook op Java, Sumatra en elders onder den naam van *Kentang wolanda* wordt aangekweekt. Hetzelfde is met zeer vele Europeesche keukengroenten het geval, die, naarmate zij meerdere of mindere warmte behoeven, in lagere of hoogere streken worden geteeld.

Onderscheidene soorten van Oranjeboomen (*Aurantium*, Mal. en Jav. *Djěroek*), die den oranje-appel (*Djěroek manis*), china's appel (*Djěroek tjina*), citroen (*Djěroek asam* of *asěm*), limoen (*Djěroek tipis*), enz. opleveren. Verder de Ananas (Mal. en Jav. *Nanas*); verschillende Manggasoorten; de Manggis of Manggistan; de Doerian, die echter wegens haren onaangenamen reuk veelal niet in den smaak der Europeanen valt maar bij de Inlanders zeer gezocht is; en ontelbare andere.

Dierenrijk.

Ook ten opzichte van het Dierenrijk bepalen wij ons tot de vermelding der belangrijkste soorten. Deze zijn de volgende:

De Olifant (Mal. en Jav. *Gadjah*) op Sumatra, wiens slagtanden het ivoor (Mal. en Jav. *Gading*) opleveren.

De Rhinoceros (Mal. *Badak*, Jav. *Warak*), voornamelijk op Sumatra. Zijne hoornen (Mal. en Jav. *Tjoela*) komen ook in den handel voor.

Onderscheidene soorten van Tijgers (Mal. *Harimau*, Jav. *Matjan* of *Simâ*), inzonderheid op Java en Sumatra.

De Maleische Beer (Mal. *Běroewang* of *Běrwang*), op Sumatra.

Door den geheelen Archipel vindt men eene menigte soorten van Slangen (Mal. *Oelar*, Jav. *Sawěr* en *Oelâ*); Apen, die onderscheidene namen dragen; Herten (Mal. en Jav. *Měndjangan* en andere soorten); Geiten (Mal. en Jav. *Kambing*); Zwijnen (Mal. en Jav. *Babi*) en Wilde Zwijnen (*Babi oetan*).

De Civetkat of het Muskusdier (Mal. en Jav. *Kastoeri*), waarvan de civet wordt verkregen.

Paarden (Mal. *Koeda*, Jav. *Kapal* en *Djaran*), waarvan de beste inlandsche rassen op Celébes, Soembawa en Rotti gevonden worden. Ook Arabische en andere rassen zijn in den Archipel ingevoerd.

Buffels (Mal. *Karbau*, Jav. *Kèbo*), die als trekdieren van onberekenbaar nut zijn, en ook als slachtvee gebruikt worden. Het vleesch der buffels, en ook van herten en geiten, in de zon gedroogd zijnde heet *Dèndèng*. Balineesch en Madoereesch rundvee. Wilde runderen of woudstieren (Mal. en Jav. *Bantèng*). Europeesch rundvee, in Indië ingevoerd, tiert er niet zeer goed.

521917

Digitized by Google

Van de ontelbare vogelsoorten komen wegens hare nuttigheid vooral in aanmerking: Hoenders (Mal. en Jav. *Ajam*); Duiven, in onderscheidene soorten, die verschillende namen dragen; Eenden (Mal. *Itik* of *Bèbèk*, Jav. *Bèbèk*); Ganzen (Mal. *Gangsa*, Jav. *Bannjak*), en dergelijke, die in grooten overvloed voorkomen en veel gegeten worden. Voorts eene soort van Zeezwaluw (Mal. *Lajang boehi*, Jav. *Boeroeng lawit*), die de bekende eetbare vogelnestjes maakt, welke hoofdzakelijk naar China worden uitgevoerd. Men berekent den gemiddelden jaarlijkschen uitvoer daarvan uit de gezamenlijke Oost-Indische eilanden op 125000 Kilo, bedragende een waarde van ongeveer *f* 250000.

Van de insecten vermelden wij alleen: de Bijen (Mal. *Lèbah* of *Madoe*, Jav. *Tawon*), die in holle boomstammen of aan de takken nestelen, en honig (Mal. *Ajer madoe*, Jav. *Madoe*), maar vooral was (Mal. *Lilin*, Jav. *Lilin* of *Malam*) opleveren; de Zijdeworm (Mal. *Oelar soetra*, Jav. *Bëbasaran* of *Oelër soetrâ*), die in 1718 door den Gouverneur Generaal ZWAARDEKROON naar Java is overgebracht (de zijdeteelt mislukte echter en is op Java steeds blijven mislukken); en de Cochenille (*Kossenil*), een zesbeenig insect, omstreeks 1830 uit Spaansch West-Indië naar Java overgebracht, dat op de Nopalplant leeft en eene kostbare roode verfstof oplevert. Wegens hare bijzondere schadelijkheid noemen wij hier ook de Witte mieren (Mal. en Jav. *Rajap* en *Warangas*), die in zeer korten tijd het zwaarste houtwerk doorknagen, en wegens hare lastigheid de Muskieten (Mal. *Agih* en *Agas*).

De zeeën en rivieren van den Archipel zijn zeer rijk in eetbare vischsoorten, kreeften, schildpadden en schelpdieren, waaronder ook parel- en parelmoer-oesters. De wateren tusschen Celébes en Nieuw Guinea zijn in dit opzicht het rijkst bedeeld: hier vindt men den Cachelot, eene walvischsoort, die behalve traan ook spermacetie of amber oplevert; het schoonste schildpad (Mal. *Karet*) en de fijnste parelen (Mal. en Jav. *Moetija* en *Moetijara*). De Tripang, eene soort van zeekwal, die vooral in China als eene lekkernij geldt en in groote hoeveelheid derwaarts wordt uitgevoerd, wordt overal in den Archipel gevonden; het zijn inzonderheid de Mangkasaarsche en Boegineesche visschers, die zich op eene groote schaal met de vangst hiervan bezig houden. De Troeboek, die vooral om de kuit gezocht wordt, is een zeevisch, die veel voorkomt in de Straat van Malaka, inzonderheid in en nabij de Brouwersstraat, en ook in den Riouwarchipel (1).

(1) Wijlen Dr. P. BLEEKER heeft in verschillende Deelen der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap* eene menigte Oost-Indische vischsoorten beschreven.

Digitized by Google

Onder de schadelijke waterdieren zijn vooral te vermelden de Krokodillen en Kaaimans (Mal. *Boewaja*, Jav. *Bâjâ* en *Badjoel*), die de rivieren onveilig maken; en de Haaien (Mal. *Hijoe* of *Tjoetjoet*, Jav. *Tjoetjoet*), die overal in zee worden aangetroffen; het vel en de vinnen van deze laatsten hebben als handelsartikel waarde.

Delfstoffenrijk.

Het delfstoffenrijk levert: Diamanten (Mal. en Jav. *Intan*), op Borneo; Goud (Mal. en Jav. *Mâs* of *Amâs*), op Borneo, Sumatra, Celébes en Timor; Platina (Mal. *Mâs kodok*), op Borneo; Zilver (Mal. *Pejrak*, Jav. *Sĕlâkâ*), in geringe hoeveelheid op Borneo en Sumatra; Koper (Mal. *Tĕmbaga*, Jav. *Tĕmbâgâ*), op Timor en weinig op Borneo; IJzer (Mal. *Bĕsi*, Jav. *Wĕsi* en *Tosan*), op Celébes, Sumatra en Borneo; eene soort van Wit ijzer (Mal. *Pamor*), dat tot het damasceeren van zwaarden en krissen gebezigd wordt, op Celébes en Blitong; Tin (Mal. *Timah poetih*, Jav. *Timah sari*), in uitmuntende hoedanigheid en groote hoeveelheid op Bangka, Blitong en de Karimon-eilanden, en van mindere hoedanigheid op enkele andere eilanden; Lood (Mal. en Jav. *Timah*), op Sumatra en Borneo; Zink (Mal. *Timah serej* of *Sambaran*), in geringe hoeveelheid op Sumatra; Antimonium of Spiesglans, vooral op Borneo en Sumatra; Steenkolen (Mal. *Arang batoe*, Jav. *Arĕng watoe*), op Borneo, Sumatra, Java en Batjan; Iodium en Naptha of Aardolie (Mal. en Jav. *Minjak tanah*), op Java; Salpeter (Mal. en Jav. *Sèndawa*), vooral op Java; Zwavel (Mal. *Balirang* en *Tjolok*, Jav. *Walirang*), bijna op alle vulkanen, en warme en koude Minerale bronnen van verschillende kracht veelal in hunne nabijheid, vooral op Java in zeer groot aantal. Marmer, inzonderheid op Sumatra. De prachtigste koraalsoorten overal op den bodem der zee. Zout (Mal. *Garam*, Jav. *Sarèm* en *Oejah*), dat van de beste hoedanigheid op Madoera voorkomt, wordt ook op de andere eilanden door eenvoudige uitdamping van het zeewater verkregen. Leem of Klei (Mal. *Galoh*, Jav. *Lempoeng*) tot het bakken van steenen en fijner aardewerk wordt bijna overal gevonden, en Kalk (Mal. *Kapoer*, Jav. *Gamping*) uit schelpen, koraal en andere steensoorten vervaardigd.

Digitized by Google

DERDE HOOFDSTUK.

BEVOLKING.

§ 1. Verschillende rassen der inboorlingen.

De volkeren, die den Nederlandsch Oost-Indischen Archipel bewonen, worden vrij algemeen beschouwd als tot het Maleische ras te behooren; met uitzondering alleen van de bevolking van Nieuw Guinea, omtrent wier verwantschap met het Negerras geen twijfel bestaat. Slechts enkele Geleerden betwijfelden de juistheid van dit gevoelen, en vermoedden dat nog een afzonderlijk ras onder de talrijke bewoners dezer eilandenwereld te onderscheiden zoude zijn (1). Dit vermoeden is ook door Dr. Junghuhn aangenomen en het bestaan van een menschenras in den Archipel, onderscheiden van dat der Maleiers en Negers, en niet uit eene vermenging van deze of andere bekende rassen voortgesproten, als zeker gesteld. Hij geeft daaraan den naam van het Bataksche, naar een der hoofdstammen, die er toe behooren; men zoude het echter even goed naar een anderen hoofdstam het Dajaksche ras kunnen noemen (2). Wij beschouwen echter het onderscheid, dat thans tusschen de bevolking der verschillende deelen van den westelijken Indischen Archipel wordt waargenomen, als een gevolg van uitwendige invloeden en niet als wezenlijk rasverschil, en verdeelen dus ook de Inboorlingen onzer Oost-Indische bezittingen slechts in twee rassen: het Negerras en het Maleische ras.

Het Negerras.

Het Negerras heeft zijne vertegenwoordigers in onze bezittingen thans alleen nog in het oostelijke gedeelte van den Archipel, vooral op Nieuw Guinea en de eilanden in de nabijheid daarvan gelegen; misschien ook in de onbekende binnenlanden van Halmaheira. Het schijnt dat zij in vroegere eeuwen verder westwaarts verspreid waren, doch langzamerhand door de minder onbeschaafde stammen verdrongen zijn (3). Zij verschillen aanmerkelijk van de Afrikaansche Negers, en

(1) Crawfurd, *Foreign quarterly review*, 1834. Von Humboldt, *Ueber die Kawi-Sprache auf der Insel Java*, B. II, S. 211.

(2) F. Junghuhn, *Die Battaländer auf Sumatra*, Th. II, S. 282.

(3) In het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. III, bl, 374, verzekert H. von Rosenberg, dat de bewoners van het eiland Engano, bij de westkust van Sumatra's zuidelijk uiteinde, »ontwijfelbaar tot een Negriten-ras behooren";

Digitized by Google

worden in onderscheiding van dezen Negrito's of ook wel Austraal-Negers geheeten. De Maleiers geven aan de Inboorlingen van Nieuw Guinea den naam van Papoewa's, onder welken zij algemeen bekend zijn. Dat op verscheidene eilanden vermenging van dit ras met het Maleische heeft plaats gehad en zoo een basterdras is ontstaan, spreekt vanzelf.

Buiten onze bezittingen worden in den Archipel stammen van deze Negrito's gevonden op Manilla, waar zij Aëta's, op de Philippijnen, waar zij Negrito's heeten, en in het gebergte van Kedah op het schiereiland Malaka, waar zij Semang of Samang genoemd worden. Ook de Andaman-eilanden, in de Golf van Bengalen, zijn daarmede bevolkt.

De Papoewa's zijn, volgens de beschrijving van WALLACE, donkerroetachtig bruin van huidkleur, soms bij zwart af, maar nooit geheel gelijk aan het gitzwart van andere Negerstammen; de verscheidenheid in tint is echter sterker dan bij de Maleiers, en dikwijls is de kleur slechts zwartachtig bruin. Het haar is stug, dor en kroezig, en groeit in kleine bosjes of krullen, die in de jeugd zeer kort en ineengedrongen zijn maar op lateren leeftijd tot eene aanzienlijke lengte uitgroeien en dan den dichten, kroezigen raagbol vormen, die de trots van den Papoewa uitmaakt. Het gelaat prijkt met eenen baard van denzelfden kroezigen aard als het hoofdhaar; ook armen, beenen en borst zijn min of meer met soortgelijk haar begroeid. In grootte overtreft de Papoewa den Maleier en staat hij gelijk met de gemiddelde lengte der Europeanen, zoo hij die niet overtreft. De beenen zijn lang en dun, en de handen en voeten grooter dan bij de Maleiers. Het aangezicht is eenigszins gerekt, het voorhoofd platachtig; de wenkbrauwen treden sterk naar voren; de neus is groot, eenigszins gebogen en hoog, dik aan den wortel, met breede neusgaten, waarvan echter de opening door de overhangende spits bedekt is. Die groote neus geeft aan het geheele gelaat een veel meer Europeesch voorkomen dan de Maleier bezit; en de bijzondere vorm van dit lichaamsdeel en de aard van het haar kunnen ons de beide rassen

---

hoewel hij er op dezelfde bladzijde bijvoegt, dat »hun neus, mond en oogen de karakteristieke kenmerken van het Maleische ras dragen", hetgeen bezwaarlijk schijnt overeen te brengen. Volgens JUNGHUHN behooren deze eilanders tot het Bataksche ras.

De bewering van E. A. FRANCIS (*Tijdschr. voor Neérl. Indië*, 1838, Dl. II, bl. 27) dat ook op Timor een volksstam voorkomt van eene zwarte kleur, bijna den Papoewa gelijkende, met gekroesd haar, wordt door JUNGHUHN in twijfel getrokken maar door WALLACE bevestigd.

Volgens BOSSCHER behooren ook de bewoners van eenige der Aroe-eilanden tot de Negrito's, hoewel zij van de Papoewa's grootelijks verschillen. *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 342; doch volgens WALLACE zijn zij echte, zuivere Papoewa's.

Digitized by Google

onmiddellijk doen onderkennen (1). Voorts zijn de Papoewa's levendig van aard en geven aan hunne gewaarwordingen lucht door luid geschreeuw en gelach en wild gespring; terwijl de Maleier ingetrokken, bedaard en schroomvallig is en nimmer zijne gewaarwordingen op eene luidruchtige wijze te kennen geeft. Hoewel de Papoewa's geheel onbeschaafd zijn, schijnt het hun aan verstandelijken aanleg niet te ontbreken en bezitten zij eenigen kunstzin, die zich onder anderen openbaart in het snijwerk, waarmede zij hun huisraad, hunne woningen en vaartuigen versieren.

Het Maleische ras.

De geheele overige bevolking van den Indischen Archipel behoort tot het Maleische of Maleisch-Polynesische ras, maar is in een groot aantal stammen verdeeld, die in uiterlijk voorkomen, beschaving, taal, levenswijze, zeden en gebruiken dikwijls aanmerkelijk van elkander verschillen, voornamelijk, zoo het schijnt, tengevolge van den meerderen of minderen invloed door andere volken op hen uitgeoefend.

Over het algemeen past op hen de volgende, door WALLACE medegedeelde, persoonsbeschrijving. Zij zijn licht-roodachtig bruin, met eene min of meer olijfkleurige tint, waarin bij de verschillende stammen geen aanmerkelijk verschil is. Dezelfde gelijkmatigheid vertoont zich in het haar, dat grof, zwart en sluik is; zoodat eene lichtere tint of eenig spoor van golving of krullen als een bijna zeker bewijs van de bijmenging van vreemd bloed mag beschouwd worden. De mannen hebben weinig baard, en de borst en ledematen zijn niet behaard. De grootte is vrij gelijkmatig en altijd aanmerkelijk beneden het gemiddelde van die der Europeanen. Het lichaam is sterk gebouwd, de borst goed ontwikkeld, de voeten zijn klein, dik en kort; de handen zijn klein en kunnen fijn genoemd worden. Het gelaat is eenigszins breed en platachtig; het voorhoofd is vrij rond; de wenkbrauwen komen niet naar voren, de oogen zijn zwart en in

(1) Deze persoonsbeschrijving verschilt in sommige opzichten van de door JUNGHUHN gegevene. Volgens hem zijn zij tenger van lichaamsbouw, klein van gestalte, en is de neus zadelvormig met een stompen, opgewipten top, de ruimte tusschen de wenkbrauwen (*glabella*) diep ingedrukt, de mond ver vooruitstekend met dikke lippen, de bovenlip vooral in het midden verlengd en naar boven uitstekend. Het kan geene verwondering baren, dat op een eiland zoo groot als Nieuw Guinea onderscheidene stammen met een verschillend voorkomen worden aangetroffen; maar op den echten Papoewa past de beschrijving van JUNGHUHN niet.

O. PESCHER zegt: Am jüdischen Typus seiner Nase ist der Papuane zu erkennen. *Völkerkunde*, S, 79.

Digitized by Google

zeer geringe mate schuinsch van stand; de neus is vrij klein, niet uitstekend maar recht en wèlgevormd, met de punt een weinig afgerond, en de neusgaten wijd en nog al geopend; de jukbeenderen zijn eenigszins uitstekend, de mond is groot, de lippen zijn breed en wèlbesneden doch niet uitpuilend; de kin is rond en goed gevormd. Van karakter is de Maleier ingetrokken, onvatbaar voor levendige indrukken. Men bemerkt weinig wat er in hem omgaat; het gevoel van verwondering, verrassing of vrees vertoont zich nooit naar buiten en is waarschijnlijk ook niet zeer sterk. In zijn spreken is hij langzaam en bedaard; en zelfs als hij eenig onderwerp opzettelijk te behandelen heeft, komt hij niet zonder veel omwegen tot de zaak. Gelijk boven reeds gezegd is, heeft echter de vermenging met andere volken daarin hier en daar wijzigingen teweeg gebracht, zooals bij de behandeling der afzonderlijke stammen zal worden aangetoond.

Wanneer wij uitgaan van het standpunt, waarop nu nog de onbeschaafdste stammen staan, mogen wij ons de oorspronkelijke Maleiers voorstellen als een geheel ruw, in den natuurstaat levend volk, dat òf zonder vaste woonplaatsen rondzwierf òf eenvoudige huizen bewoonde, veiligheidshalve op palen gebouwd, en die somtijds voor vele gezinnen of voor een geheel dorp gezamenlijk dienden, zooals nog bij de Dajaks op Borneo, de Alfoeren van Menado, de Soembaneezen, de bevolking van Flores, de Mentawei-eilanders, enz. Hunne kleeding bestond in een uit boomschors vervaardigd bedeksel om de middel (Dajaks, Alfoeren, enz), waaraan bij eenige meerdere beschaving als sieraad ringen van koralen, schelpen (later van koperdraad) om hals, armen en beenen werden toegevoegd (Bataks, Niassers, Dajaks, Soembaneezen). Zij leefden van jacht en visscherij en wat de natuur hun zonder eenige bearbeiding van den grond opleverde; deze had dus voor hen geene bepaalde waarde, en er was dan ook geen eigendomsrecht daarvan bekend (Dajaks, Koeboe's). Evenals zij de hun schadelijke wilde beesten doodden en hunne koppen of huiden als tropeeën medenamen, zoo ook hunne vijanden onder de menschen, wier hoofden dan hunne woning versierden (koppensnellers (bl. 110), Dajaks, Alfoeren op Ceram, Celébes en elders), en wier lichamen zij somtijds evenals die der dieren verslonden (Bataks, sommige Dajaks). Hun godsdienst bepaalde zich tot de vrees voor en de vereering van allerlei ontzagwekkende voorwerpen in de natuur en onzichtbare bovenzinnelijke wezens, waartoe ook de geesten der afgestorvenen behoorden, die zij dus door bezweringen moesten trachten te verdrijven (Dajaks, Alfoeren) of door offeranden te bevredigen (Bataks, Dajaks, Soembaneezen); de waarzeggerij speelde bij hen eene groote rol, bijv. het

Digitized by Google

raadplegen van de vlucht van vogelen voor het aanvangen van belangrijke ondernemingen (Dajaks, Alfoeren); ook ziekten werden aan den invloed van booze geesten toegeschreven en moesten dus door bezweringen worden genezen (Dajaks, Alfoeren); enz. In het algemeen stonden zij op geen hoogeren trap van beschaving dan waarop zich nu nog de woeste inboorlingen van Australië bevinden (1).

De ontwikkeling, waartoe verscheidene stammen in den loop des tijds gekomen zijn, hebben zij aan vreemden invloed, dien der Hindoes, te danken. Hoewel de geschiedenis der tochten en kolonisatiën van dezen volksstam in den Indischen Archipel nog zeer in het duister ligt, mag men toch op verschillende gronden aannemen, dat reeds omstreeks het begin van onze tijdrekening de bevolking van de kust van Koromandel (Kalinga, Kling) met de Oost-Indische eilanden en inzonderheid met Java bekend was. Of dit eiland het eerste is geweest, dat door hen ontdekt werd, dan wel of zij over Sumatra daarheen zijn gekomen is geheel onzeker; maar zeker is het, dat zij zich op Java het eerst bepaald hebben gevestigd, het grootste deel van het eiland aan zich onderworpen, en er een gebied gesticht, dat eerst in de 15de eeuw voor de macht van het Islamisme is bezweken. Ook op de kusten van het Schiereiland Malaka en in sommige gedeelten van Sumatra schijnen zuivere Hindoe-volkplantingen te hebben bestaan; maar overigens is waarschijnlijk het Hindoe-Javaansche rijk het uitgangspunt van verdere kolonisatie geweest. Vooral in de zuidelijke helft van Sumatra en langs de kusten van Borneo, inzonderheid in het zuidoosten, hebben de Hindoe-Javanen zich verspreid; ook op het zuidelijke schiereiland van Celébes zijn nog duidelijke sporen van hunnen invloed merkbaar; meer noord- en oostwaarts in den Archipel zijn die minder of geheel niet te ontdekken.

De Hindoes leerden den Inboorlingen de rijst kennen en de wijze om deze te bouwen, en daarmede ook de hiertoe noodige werktuigen, benevens de kunst om die te maken; zoo ook de cultuur van allerlei andere gewassen, deels tot voeding, deels tot het vervaardigen van kleedingstukken, waarvan het gebruik hun tot hiertoe nagenoeg onbekend was geweest. In de bouw- en beeldhouwkunst waren de Hindoes uitstekende meesters, gelijk de overblijfselen daarvan, vooral op Java, zulks nog getuigen. Letterschrift werd op Java ingevoerd, en de voortbrengselen der Indische literatuur werden er bekend gemaakt en langzamerhand verder onder de Maleische stammen verspreid, wier talen ook meer en meer werden ontwikkeld en beschaafd.

(1) Men zie hierover uitvoeriger Dr. J. PIJNAPPEL, *Geographie van Nederlandsch Indie*, 3de druk, 's Gravenhage, 1881.

Digitized by Google

De godsdienst der Hindoes met zijnen invloed op het huiselijk en maatschappelijk leven kreeg de overhand op de ruwe geestenbegrippen der Inboorlingen. Een meer of minder geregeld algemeen bestuur van het land, van districten en dorpen, verving het recht van den sterkste en het autocratisch gezag der familiehoofden, die vroeger de eenige machthebbers waren. En vooral verdienen als voermiddelen der beschaving vermeld te worden de scheepvaart en zeehandel, die hoogstwaarschijnlijk ook aan de Hindoes in den Archipel hun ontstaan hebben te danken.

Van een geheel anderen aard is de invloed, welken in later tijd de Mahomedanen op de Maleische stammen hebben uitgeoefend. De Hindoes hadden hun niet hunnen godsdienst, hunne maatschappelijke instellingen en hunne beschaving opgedrongen; maar het langdurig verkeer, op Java van ongeveer veertien eeuwen, had die vanzelf overgeplant en hier en daar zelfs eene geheele of gedeeltelijke samensmelting der beide rassen teweeg gebracht. De Arabieren kwamen in den Archipel, ja ook voor den handel, maar niet minder om er hunnen godsdienst in te voeren; en zij deden dat niet slechts door voorbeeld en prediking, maar ook door de overredingskracht van het zwaard. In de 12de of 13de eeuw werd het Islamisme het eerst op Sumatra verkondigd, en in de laatste helft der 15de was de Hindoemacht op Java door de Arabieren, en meer nog door bekeerde Maleiers, voor goed vernietigd en had de leer van den Koran overal het Hindoeïsme vervangen, behalve alleen op Bali, waar het nog tot heden voortleeft. Doch de nieuwe leer, die slechts voor een klein gedeelte door Arabieren maar overigens door hunne proselieten werd voortgeplant, schoot nergens diepe wortelen; en tot op den huidigen dag tiert de afgoderij onder allerlei vormen welig naast het ziekelijk Mahomedanisme van Maleier en Javaan. Ook op de intellectueele ontwikkeling der inboorlingen heeft de verschijning der Mahomedanen in den Archipel ongunstig gewerkt; zij vernietigden den heilzamen invloed der Hindoes, maar gaven er niets voor in de plaats; daar hun streven zich alleen bepaalde tot de invoering van een oppervlakkig Islamisme en wat daarmede in onmiddellijk verband stond. Van dien tijd af is dan ook de ontwikkeling der Maleische stammen tot stilstand gekomen en wellicht in onderscheidene opzichten achteruit gegaan. (1)

Daar, gelijk hierboven gezegd is, de rechtstreeksche invloed der Hindoes zich voornamelijk in het westelijke gedeelte van den Archipel

(1) Zie Dr. J. J. DE HOLLANDER, *Aardrijksbeschrijving van Nederlandsch Oost-Indië*, Amsterdam, 1868.

Digitized by Google

heeft doen gelden, treft men ook daar de meest beschaafde Maleische stammen aan, die zich later ook als kolonisten of handelaars op de kusten van vele oostelijke eilanden hebben gevestigd; terwijl overigens de bevolking van deze laatste en ook van die gedeelten der westelijke eilanden, welke zich aan den Hindoe-invloed hebben onttrokken, met den naam van onbeschaafde Maleiers kunnen worden bestempeld.

Tot de beschaafde Maleiers rekenen wij dus: de eigenlijk-gezegde Maleiers, die het schiereiland Malaka, een groot gedeelte van de kustlanden van Sumatra en Borneo, de Padangsche Bovenlanden op Sumatra en de Riouw-groep bewonen, en waarvan ook de Redjangs, Pasoemahs en Korintjiërs op Sumatra vertakkingen zijn; de Atjineezen en Pedireezen, in het noorden van hetzelfde eiland; de Javanen, Soendaneezen en Madoereezen, drie nauw verwante stammen op Java en Madoera; de Palembangers, afstammelingen van Javaansche volkplanters met Maleiers vermengd, in Palembang, Djambi en Indragiri, in het zuidoosten van Sumatra, waarmede ook de oorspronkelijke bevolking van Bangka verwant schijnt te zijn; de bevolking der Lampongsche Districten, tengevolge der Bantamsche overheersching met Soendaneezen vermengd; de Mangkasaren en Boegineezen, in het zuiden van Celébes; de Moluksche Maleiers, voornamelijk op Ternate, Tidore, Batjan, Ambon en de Oeliassers; de Balineezen, op Bali en Lombok; en eindelijk de zoo even bedoelde duurzame of tijdelijke kustbewoners van vele ook der oostelijke eilanden, die men Maleische cosmopolieten kan noemen. Deze allen zijn, althans in naam, Mahomedanen, behalve de Balineezen, bij welke het Hindoeïsme nog heerscht. Zij bezitten een eigen letterschrift of hebben dat van de Arabieren overgenomen; de Javanen, Maleiers, Mangkasaren, Boegineezen en Balineezen hebben eene vrij uitgebreide literatuur, wel grootendeels aan de Indiërs, Arabieren of andere Oosterlingen ontleend, maar toch ook voor een gedeelte oorspronkelijk. Hunne woningen zijn vrij goed gebouwd en voor elk gezin afzonderlijk ingericht; hunne kleederen meerendeels uit eigengemaakte stoffen vervaardigd. Land- en tuinbouw staan bij sommige stammen op een betrekkelijk hoogen trap; en verscheidene takken van nijverheid, zooals het weven en verven van lijnwaden, het bereiden van verfstoffen, het vervaardigen van touw, het werken in metalen, hout, been, enz. zijn vrij algemeen bekend. Daar echter hun verstand weinig geoefend is, doen zij alles werktuiglijk, gelijk hunne voorouders het hun voordeden, zonder eenige verbetering in hunne werktuigen of wijze van bewerking aan te brengen. Wetenschappelijke kennis ontbreekt hun geheel. Bij de straks genoemde volken, die eenige

Digitized by Google

literatuur hebben, is deze bijna uitsluitend het eigendom van Hoofden of priesters en is het volk in het algemeen daarmede nagenoeg onbekend.

Tot de half-beschaafde of geheel onbeschaafde Maleiers rekenen wij: de Bataks, de Koeboes en enkele andere kleine stammen op Sumatra, en de bevolking van Nias en de ten zuiden daarvan gelegene eilanden; de Djakoens, in het zuidelijke gedeelte van het Schiereiland Malaka; de Dajaks van Borneo; de Alfoeren op Celébes, in de Molukken en verder oostwaarts (1); en wellicht ook de bevolking van de Zuid-ooster- en Zuidwester-eilanden en van de oostelijkste der Kleine Soenda-eilanden, hoewel deze althans zeker hier en daar met Papoewa's zijn vermengd. Al deze stammen zijn Heidenen, en sommige staan nog op denzelfden trap van onbeschaafdheid als hunne voorouders eeuwen geleden; doch andere zijn hetzij alleen door eigen ontwikkeling of ten gevolge van aanraking met vreemden eenigszins vooruitgegaan; deze drijven den akkerbouw, hoewel op eene zeer gebrekkige wijze, of bearbeiden metalen, inzonderheid ijzer, dat zijzelven delven, smelten en zuiveren. In het vervaardigen van snijwerk in hout en been zijn sommige stammen goed bedreven; het weven van lijnwaad, zij het dan ook grof, wordt door de vrouwen vrij algemeen uitgeoefend. Hoewel de mannen zich gewoonlijk met een bedeksel om de middel tevreden stellen, dragen bij de meeste stammen de vrouwen eenige meerdere kleeding, veelal eenigszins in den vorm van een vrouwenrok. De zucht om zich op te schikken met arm- en beenringen, hals- en oorsieraden, enz. is zeer sterk, vooral bij de mannen; bij onderscheidene stammen leggen de vrouwen na het huwelijk de meeste sieraden af. De woningen zijn bij de onbeschaafdsten in den vorm van een bijenkorf uit palen en bloombaderen vervaardigd; bij anderen zijn zij van hout en bamboes, en dan veelal groot, zoodat zij aan vele gezinnen tot verblijf dienen en een dorp somtijds slechts uit één of althans uit zeer weinige huizen bestaat, die op palen eenige voeten boven den grond gebouwd en nu en dan met palissadeeringen omheind zijn. De woeste en oorlogzuchtige aard dezer

(1) De naam Alfoeren behoort niet aan een bepaalden volksstam, maar is in het algemeen de benaming van onafhankelijke, veelal in het binnenland wonende, stammen in het oosten van den Archipel. Naar de afleiding van dit woord is veel gegist; het schijnt samengesteld te zijn uit het Arabische lidwoord *al*, *de*, en *horro*, *vrij*, welk laatste, door de gewone verwisseling van de *h* en *f* in het Spaansch en Portugeesch, door de Portugeezen veranderd is in *forro*. *Alfoeren* beteekent dus *de vrijen*, *de onafhankelijken*. Zie *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. V, bl. 72. Andere afleidingen schijnen ons minder de waarschijnlijkheid voor zich te hebben.

Digitized by Google

volkeren openbaart zich in onophoudelijke vijandelijkheden ook tusschen lieden van denzelfden stam, waarbij de gewonde of gevangene vijanden worden gedood en hunne hoofden als zegeteekenen medegevoerd. Ook het koppensnellen, dat is het verraderlijk onthoofden van iemand, hetzij man, vrouw of kind uit eene al dan niet vijandelijke kampong, behoort tot hunne eigenaardigheden. Alleen enkele Dajaksche stammen op Borneo en, in sommige gevallen, de Bataks op Sumatra zijn kannibalen. De laatstgenoemde stam is desniettemin de eenige, die letterschrift en eenige literatuur heeft en zich in sommige opzichten in beschaving boven andere onderscheidt.

§ 2. Vreemdelingen in den Indischen Archipel.

Behalve de in de vorige § vermelde Inboorlingen van den Archipel vindt men er vele vreemdelingen, uit andere deelen van Azië afkomstig, van welke de Chineezen en Arabieren vooral vermelding verdienen

De Chineezen.

De Chineezen hebben wel reeds zeer vroeg op de Oost-Indische eilanden verkeerd en in het begin der vijfde eeuw van onze jaartelling met Java betrekkingen aangeknoopt, doch deze werden telkens weder afgebroken; en het blijkt niet, dat zij zich ergens bepaaldelijk hebben nedergezet voordat de Europeanen zich in den Archipel gevestigd hadden, waardoor ook voor hen het verblijf daar veiliger en voordeeliger werd. Maar van toen af hebben zij er zich in steeds toenemend aantal heen begeven; schoon de Chineesche wetten deze emigratie niet begunstigen, en het aan de vrouwen zelfs volstrekt verboden is haar vaderland te verlaten. Deze landverhuizers komen hoofdzakelijk uit de provinciën Fokien en Kanton en van het eiland Haïnan, en behooren meestal tot de onbeschaafde en behoeftige klasse, zoodat zij dikwijls de kosten van den overtocht niet kunnen betalen. Deze worden dan door een hunner reeds in den Archipel gevestigde landgenooten voldaan; waarvoor de nieuw aangekomene (*Sing-ké*) bij hem dienstbaar blijft, totdat de schuld is verrekend. De middelen van bestaan der Chineezen in den Archipel zijn hoofdzakelijk: het bewerken der goud- en tinmijnen; de handel, dien zij met woeker drijven; fabriekmatige arbeid; allerlei ambachten, waarvoor zij zeer geschikt zijn; en het pachten van belastingen op de pasars of markten en andere inrichtingen. Zij zijn in groote mate hebzuchtig en oneerlijk, knevelen den

Digitized by Google

Inboorling en zuigen hem uit zooveel zij kunnen, en ontzien in het algemeen geene middelen om tot hun doel, het verkrijgen van rijkdommen, te geraken; en daar zij hierbij schrander en ijverig zijn, behalen zij vele winsten, die anders aan de Inlanders zouden komen. Zij zijn dus natuurlijk bij dezen niet bemind of geacht, en oefenen ook, niettegenstaande hunne verstandelijke meerderheid, geenen invloed op het zedelijk of maatschappelijk bestaan der Inboorlingen uit. — In de steden of negeriën, waar zij gevestigd zijn, wonen zij in afzonderlijke Kampongs of wijken (*Kampong Tjina*), onder hunne eigene Hoofden, die bij het Gouvernement den titel van Kapitein of Luitenant, somtijds dien van Majoor, dragen. Zij behouden steeds hunne eigene taal, zeden, gebruiken en godsdienst, zijnde de leer van BOEDDHA, dien zij FO noemen; slechts zeer zelden gaat een Chinees tot het Islamisme over. Ook hunne kleederdracht blijft de nationale, en bestaat in eene wijde blauwe broek zonder knoopen, die tot aan de knie reikt en opgehouden wordt door een rood of zwart koord, dat van achteren met een haak wordt vastgemaakt, en eene blauwe of witte katoenen kiel met lissen en knoopen van dezelfde stof, waaronder zij somtijds een breeden en langen buikband dragen, welke tot verschillende einden gebruikt wordt. Op het hoofd (dat kaal geschoren is met uitzondering van de kruin, op welke zij het haar lang laten groeien en tot een staart vlechten) dragen zij een kegelvormigen hoed van bamboes of rotting gevlochten; aan de voeten, bij slecht weder, muilen met hooge hakken, en op den buik een zakje van leder of laken tot berging van geld, tabak, en andere kleinigheden.

Vele Chineezen keeren, na zich een meer of min aanzienlijk vermogen verworven te hebben, naar hun vaderland terug; maar velen ook blijven in den Archipel, hetzij omdat de fortuin hen niet genoeg begunstigt om in China op hun gemak te kunnen leven, of omdat zij door het aangaan van huwelijken als anderszins in Indië een tweede vaderland vinden.

Arabieren.

De toestand der Arabieren in den Archipel, en hunne verhouding tot de Inboorlingen, is van eenen geheel anderen aard. De tijd, waarin zij begonnen zijn daar te verkeeren, kan niet met juistheid worden opgegeven; maar zeker is het, dat zij omstreeks de helft der dertiende eeuw op Sumatra althans reeds eenigszins gevestigd waren. Van dien tijd af verspreidden zij zich verder en verder, vooral over

Digitized by Google

de Groote Soendà-eilanden, hoewel op verre na niet in zoo groote menigte als de Chineezen, en hebben zich ook altijd meer door hunne zedelijke meerderheid dan door getalsterkte doen gelden. Het handelsbelang gaf zeker wel de eerste aanleiding tot hunne tochten naar den Archipel; doch daaraan paarde zich de zucht tot verbreiding van hunnen godsdienst; waarom zij overal, waar zij handelsbetrekkingen aanknoopten, ook daartoe hunne ijverigste pogingen aanwendden. Zij deden dit, gelijk wij boven reeds zagen, met gunstig gevolg; zoodat op het einde der veertiende eeuw het Islamisme reeds in een aanzienlijk gedeelte van Sumatra was ingevoerd, in de vijftiende zich over Java verspreidde en weldra tot alle beschaafde stammen van het Maleische ras doordrong. Hiermede was de invloed der Arabieren in den Archipel gevestigd. Als landgenooten van den Profeet matigden zij zich eene meerderheid boven de Inboorlingen aan, die door dezen gereedelijk werd erkend; en hunne schranderheid en geestkracht, waarin zij verre boven de laatstgenoemden uitmunten, maakten het hun gemakkelijk zich daarin te handhaven. Ook bleven zij niet in gebreke van deze voordeelen partij te trekken; zoodat zij niet slechts in godsdienstzaken als wetgevers optraden, maar ook op vele plaatsen zich in de regeeringsbelangen wisten te dringen, door aanhuwelijking zich met vorstelijke familiën te vermaagschappen, om eindelijk zelf zich van den troon meester te maken of een nieuw gebied te stichten. Zoo waren, bij voorbeeld, de voormalige beheerschers van Atjih, Palembang en Tjeribon en de vorsten van Siak van Arabische afkomst, en is het rijk van Pontianak door een Arabier gesticht. De optreding van het Nederlandsch gezag in den Archipel heeft echter den staatkundigen invloed der Arabieren grootelijks beperkt en, waar het geheel gevestigd is, hen genoodzaakt zich òf tot den priesterlijken òf tot den koopmansstand te bepalen. Verreweg de meesten vinden dan ook hun bestaan in den handel, dien zij met veel ondernemingsgeest en schranderheid, maar niet altijd met groote eerlijkheid, drijven. Desniettemin draagt nog steeds de Inboorling zelfs den geringsten Arabier, althans voor het uiterlijke, grooten eerbied toe, en vergunt hem bij alle gelegenheden, feesten, maaltijden, enz. den voorrang, dien hij zich aanmatigt.

Hoewel niet, gelijk de Chineezen, overal in afzonderlijke kampongs wonende, behouden de Arabieren toch steeds hunne nationale zeden, gebruiken en levenswijze, en vermengen zich zoo weinig mogelijk met de Inboorlingen. De trotschheid op hunne afkomst en op de titels *Said* (afstammeling van Mahomed) of *Sjeik* (afstammeling van een der vrienden van Mahomed, eerwaardig man), die zij dikwijls ten onrechte

Digitized by Google

voeren, verbiedt hun zich meer met dezen in te laten dan hunne priesterlijke betrekking of hun handelsbelang noodzakelijk maakt. Huwelijken van Arabieren met Inlandsche vrouwen zijn thans eene zeldzaamheid; gewoonlijk trouwen zij met de dochters van hunne landgenooten, en slechts in enkele gevallen nemen zij hunne derde of vierde vrouw uit de Inboorlingen. In de eerste tijden van hunne vestiging in den Archipel was dit niet het geval; zoowel uit gebrek aan vrouwen van hun eigen stam als uit staatkundige inzichten huwden zij de dochters van hunne nieuwe bekeerlingen; en uit deze verbintenissen zijn de meeste thans in den Archipel aanwezige Arabieren gesproten; verreweg het kleinste gedeelte komt rechtstreeks uit Arabië. Dit verbasterd geslacht onderscheidt zich in karakter nog ongunstig van de zuivere Arabieren, en CRAWFURD noemt het terecht „a supple, intriguing and dishonest class."

Ook door hunne kleeding onderscheiden de Arabieren zich ten eenenmale van de Inlandsche bevolking. Het hoofd bedekken zij met eenen tulband (*dèstar*); aan het lichaam dragen zij zelden eene broek (*saloewar*, eigenlijk *serwâl*), maar gewoonlijk eene soort van vrouwenrok van rood linnen (*toeta* of *oezaar*); dan een wit linnen hemd (*kamédja* of *kamisa*), dat tot op de voeten afhangt; hierover een gekleurd lakensch vest met passement afgezet (*sederia*); en eindelijk een lang en wijd lakensch of gingangen bovenkleed (*sjajah*). Aan de voeten hebben zij sandalen. Over het algemeen zijn zij, zoowel op hunne kleeding als in hunne geheele levenswijze, hoogst onzindelijk.

§ 3. GEMENGDE RASSEN.

Behalve de in de voorgaande § vermelde bastaard-Arabieren bevinden zich in den Archipel nog de volgende Gemengde rassen, *peranakan* of (bij verbastering) *prenakan*, bastaarden, genoemd.

Afstammelingen van Chineezen (Peranakan Tjina.)

Daar uit China geene vrouwen mogen worden aangevoerd, huwen de Chineezen òf met inlandsche vrouwen òf met de dochters van hunne landgenooten bij deze verwekt, of wel zij nemen zich eene inlandsche tot bijzit. Uit deze vereenigingen ontstaat het ras, dat bovengemelden naam draagt en uitwendig weinig van de zuivere Chineezen verschilt; ook de taal, godsdienst, kleeding, zeden en gebruiken zijn dezelfde. In geestkracht en in het algemeen in zedelijke hoedanigheden staan deze Peranakans op eenen lageren trap, en vereenigen de gebreken van beide rassen in zich; eene opmerking,

Digitized by Google

welke omtrent alle gemengde rassen geldt. — Op Borneo dragen de afstammelingen van Chineezen en Inlanders den naam van *Petompang* (Zie Dl. II. Derde Hoofdgroep, Hoofdstuk I, § 8).

Afstammelingen van Europeanen (Peranakan Wolanda).

In de eerste tijden van de vestiging der Europeanen (want in dien zin moet het woord *Wolanda* hier worden opgevat) in Indië begaven zich geene of althans zeer weinige vrouwen uit dit werelddeel derwaarts. Zoowel de onzekerheid omtrent de duurzaamheid dier vestiging als het gevaarlijke van het verblijf aldaar en de bezwaren der zeereis, die toen vele maanden duurde, wederhielden haar. Velen namen zich dus eene Inlandsche vrouw tot huishoudster of bijzit (*njahi* of *njei*); sedert door de veranderde omstandigheden steeds meer Europeesche vrouwen in Indië komen, wordt dit gebruik echter minder algemeen. Als de voornaamste oorzaken van het nog voortdurend bestaan dezer onwettige verbintenissen zijn vooral te beschouwen de groote pracht en weelde, die in Indië in eene Europeesche huishouding veelal heerschen; zoodat het voor iemand met een gering inkomen onmogelijk is een gezin op fatsoenlijken voet te onderhouden. Hij neemt dus, indien hij toch iets, dat naar een huiselijk leven zweemt, wil genieten, de toevlucht tot eene Njei, en kiest die bij voorkeur uit de *Peranakan Tjina*, omdat deze zijne huishouding zindelijker, zorgvuldiger en zuiniger behartigen, en zich ook meer aan zijnen persoon hechten dan de uit andere stammen genomene huishoudsters.

Het uit deze vereenigingen gesproten gemengde ras, dat den naam van *Peranakan Wolanda* (op Java ook wel dien van Inlandsche kinderen) draagt, is vrij talrijk. Zij hebben, beide naar lichaam en geest, gewoonlijk de meeste overeenkomst met hunne moeders, en zijn, behoudens vele gunstige uitzonderingen, van een vrij beperkt verstand, weinig ontwikkeld of beschaafd, traag van aard, tot zinnelijk genot geneigd, en veelal trotsch op hunne Europeesche afkomst. Zij zijn Christenen, kleeden zich gelijk de Europeanen, met wie zij ook geheel zijn gelijkgesteld en wier levenswijze zij in het algemeen navolgen, hoewel zij in hunne gewoonten steeds iets inlandsch behouden. Zij spreken hunne moedertaal doch kunnen zich ook, al is het dan niet altijd gemakkelijk, in het Nederlandsch uitdrukken. De verbetering, die het onderwijs ook voor deze Inlandsche kinderen in de laatste jaren heeft ondergaan, maakt dat het onderscheid tusschen hen en de zuivere Europeanen hoe langer zoo minder scherp wordt.

Vrouwen van dit gemengd ras treden dikwijls weder in het huwelijk met Europeanen. Hare afstammelingen behouden dan echter tot

Digitized by Google

in het derde of vierde geslacht de sporen van hunne gemengde afkomst, niet slechts in hunne gelaatskleur, maar vooral in de oogen, die altijd kleiner zijn dan bij zuivere Europeanen.

Afstammelingen van de bevolking der kusten van Voor-Indië (Peranakan Kling of Mooren).

Met het begin van den Westmoesson kwamen vroeger jaarlijks eene groote menigte bewoners inzonderheid van de kusten van Malabar en Koromandel naar westelijk Java, Sumatra en het Schiereiland Malaka, om door den handel of desnoods ook door handenarbeid hunne fortuin te zoeken. Zij werden door de Europeanen Klinganeezen of Mooren, door de Inlanders *Orang Kling* of *Orang Kodja* genoemd (1). De meesten keerden in den Oostmoesson naar hun vaderland terug; doch ook velen bleven achter, huwden of leefden met Inlandsche vrouwen, en werden zoo de stamvaders van bovengenoemd ras. Hunne onmiddellijke afstammelingen spreken gewoonlijk de taal van beide ouders en zijn, volgens CRAWFURD, een lafhartig, leugenachtig en inhalig, maar geslepen en werkzaam volk. In de laatste tijden is echter die gemeenschap tusschen Voor-Indië en onze bezittingen zeer verminderd; zoodat, bij geringen toevoer van nieuwe volkplanters, hunne afstammelingen meer en meer met de Inboorlingen beginnen ineen te smelten. Men vindt hen vooral te Singapoera, op Riouw en Bangka, op Sumatra's Westkust, in de Lampongsche Districten, op Madoera, en te Batavia, Samarang, Soerabaja en Pasoeroewan.

§ 4. STERKTE DER BEVOLKING.

Omtrent de sterkte der bevolking bestaat geene andere officiëele opgave dan die jaarlijks van Regeeringswege in het *Koloniaal verslag* en den *Regerings-Almanak voor Nederlandsch Indië* wordt medegedeeld. Deze bevat evenwel niet de bevolking van alle eilanden van den Indischen Archipel in hun geheel, maar alleen die van de Nederlandsche bezittingen, en ook deze dikwijls nog slechts bij gissing. Wij laten hieronder de laatst bekende opgave, die van 31 December 1879, volgen met eenige aanmerkingen, en zullen later bij de behandeling der afzonderlijke eilanden de opgaven van hunne bevolkings-sterkte vermelden, die in niet-officiëele berichten worden gevonden.

(1) Eigenlijk zijn *Orang Kling* de Mahomedaansche bewoners van de kusten van Koromandel en Malabar, terwijl de vandaar afkomstige niet-Mahomedanen *Tjèti* heeten. Onder *Orang Kodja* werden oorspronkelijk kooplieden van Guzerate verstaan; het is thans ook de benaming van eene klasse van kleinhandelaars op Java.

Digitized by Google

De vloot, het leger en de soldatenkinderen zijn in deze officiëele opgave niet begrepen.

Gewesten	Europeanen en met hen gelijkgesteld.	Chineezen	Arabieren.	Andere Vreemde Oosterlingen.	Inlanders.	Totaal
Java en Madoera.....	30714	206619	10028	3939	19139458	19390758 (1)
Sumatra's Westkust: Padangsche Benedenl..	1331	3584	112	682	269119	274828
Padangsche Bovenl....	350	443	18	185	612866	613862
Tanapoeli.....	197	699	»	114	113404	114414 (2)
Bengkoelen	138	549	10	2	141990	142689 (3)
Lampong. Districten...	80	227	12	27	121765	122111
Palembang	276	3254	1777	351	789271	794929 (4)
Sumatra's Oostkust....	522	2533	»	26416	50569	80040
Atjih en onderhoorigh .	?	?	?	?	?	?
Bangka.	195	20678	142	9	48499	69523
Blitong.....	59	7111	4	938	22573	30685
Riouw en onderhoorigh.	150	20892	3	66	26149	47260
Borneo's Wester-afdeel.	197	27570	1634	11463	333885	374749
Borneo's Zuider- en Oos'ter-afdeeling.....	405	2773	353	40	409375	412946
Gouvern. v. Celébes en onderhoorigheden. ...	1424	5523	85	1	375038	382071
Menado: Afd. Minahasa	670	2041	34	»	128718	131463
Afd Gorontalo...	71	85	16	»	98051	98223 (5)
Ambon.....	1522	439	271	14	273218	275464
Ternate.....	266	447	99	56	100532	101400
Timor en onderhoorigh.	201	777	20	4	?	1002 (6)
Bali: Afdeeling Boelèlèng...	31	395	138	1662	65306	67532
Afdeeling Djambrana	3	8	69	»	12881	12961
Totalen.....	38802	306647	14825	45969	23146815	23553058

Digitized by Google

(1) De bevolking van Java en Madoera vermeerdert gedurende de laatste jaren gemiddeld met ruim 400000 zielen 's jaars.
(2) De bevolking van het eiland Nias en van de niet onder geregeld bestuur staande Batak-landen is niet medegerekend.
(3) Hieronder is begrepen de bevolking van het eiland Engano, geschat op 6000 zielen.
(4) Met inbegrip van het rijk Djambi, geschat op 76600 zielen.
(5) Hierin zijn niet begrepen de rijkjes langs de noordkust van Celébes, de landen om de Tomini-golf en de Sangi- en Talaoet-eilanden.
(6) Opgaven omtrent de sterkte der geheele inlandsche bevolking ontbreken; alleen worden vermeld 14148 inlandsche Christenen.

De cijfers omtrent de Dajaksche bevolking van Borneo, omtrent de Alfoeren in de Residentie Ambon, die van de bevolking der tot Banda behoorende eilanden en omtrent de bevolking der Sultan's landen van Ternate berusten op loutere gissing.

Oudere, insgelijks op gissing berustende, opgaven stelden voor de bevolking van de tot Riouw behoorende Timbalan-, Natoena- en Anambas-groepen 11980, voor de Dajaks van Borneo 507000, voor de rijkjes op de noordkust van Celébes 24350, voor de Sangi- en Talaoet-eilanden 86280, voor de Alfoersche bevolking van Ceram en Boeroe en die der onder de Afdeeling Banda behoorende eilanden 125350 (te laag), voor Nieuw Guinea en de Papoewa-eilanden 210000, voor Timor minstens 400000, en voor de niet onder Europeesch bestuur staande bevolking van Boelèlèng en Djambrana 60000 zielen.

Digitized by Google

VIERDE HOOFDSTUK.

ALGEMEEN BURGERLIJK BESTUUR, RECHTS- EN FINANCIEWEZEN, HANDEL EN SCHEEPVAART.

§ 1. Burgerlijk bestuur (1).

Opperbestuur.

Volgens artt. 50 en 60 der *Grondwet voor het Koninkrijk der Nederlanden* heeft de Koning het opperbestuur der koloniën en bezittingen van het rijk in andere werelddeelen, en doet hij jaarlijks aan de Staten Generaal een omstandig verslag geven van het beheer dier koloniën en bezittingen en van den staat, waarin zij zich bevinden. De wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen wordt door de wet geregeld; zoo ook het gebruik van het batig saldo ten behoeve van het moederland. De Minister van koloniën is namens den Koning belast met het toezicht over de volkplantingen en buitenlandsche bezittingen van den Staat.

De Gouverneur Generaal en de Algemeene Secretarie.

In Nederlandsch Oost-Indië wordt de regeering, overeenkomstig een *Reglement op het beleid der regeering van Nederlandsch Indië* (2), vastgesteld door den Koning in overleg met de Staten Generaal, uitgeoefend door den Gouverneur Generaal. Deze vertegenwoordigt den Koning en is voor zijne regeeringsdaden alleen aan Hem verantwoordelijk; hij moet Nederlander zijn, wordt door den Koning benoemd en ontslagen, en mag zijne waardigheid niet nederleggen noch Nederlandsch Indië verlaten zonder diens machtiging. Hij is bevoegd om, met inachtneming der bepalingen van het Regeeringsreglement en van 's Konings bevelen, algemeene verordeningen vast te stellen omtrent alle onderwerpen, waarvan de regeling niet bij de wet of bij een Koninklijk besluit is geschied. In dringende omstandigheden kan hij algemeene verordeningen vaststellen omtrent onderwerpen, waarvan

(1) Uitvoerig wordt dit onderwerp behandeld in *De Staatsinstellingen van Nederlandsch Indië*, door P. A. van der Lith en J. Spanjaard, in de *Schets van het Nederlandsch Staatsbestuur*, door L. E. Lenting, en in de *Handleiding tot de kennis van het Staats- en administratief recht van Nederl. Indië*, door Mr. J. de Louter.

(2) Zie hierachter, Bijlage B.

Digitized by Google

de regeling door de wet behoort te geschieden of aan den Koning is voorbehouden, en de afkondiging of uitvoering van wetten of Koninklijke besluiten uitstellen of ze geheel of gedeeltelijk buiten werking stellen; van zoodanige handelingen moet hij onmiddellijk aan den Koning kennis geven, die haar, wanneer zij eene wet betreffen, aan de Staten Generaal mededeelt. Hij is opperbevelhebber van de in Nederlandsch Indië aanwezige zeemacht, behoudens hare administratieve betrekking tot het Departement van Marine, alsmede van de landmacht, en benoemt, bevordert en ontslaat aldaar van deze laatste de Officieren op den voet bij algemeene verordening bepaald; zoo ook de burgerlijke ambtenaren. Hij kan Nederlandsch Indië geheel of gedeeltelijk in staat van oorlog of beleg verklaren; oorlog verklaren aan en vredes- of andere verdragen sluiten met Indische vorsten en volken, met inachtneming van de bevelen des Konings; personen, die voor de openbare rust en orde gevaarlijk worden geacht, wanneer zij niet in Nederlandsch Indië geboren zijn uit de Koloniën of een gedeelte daarvan verbannen, en wanneer zij daar geboren zijn hun eene bepaalde plaats tot verblijf aanwijzen; gratie van bij rechterlijk vonnis opgelegde straffen, alsmede dispensatiën, verleenen na gehoord advies van het Hoog Gerechtshof. Tot zijne verplichtingen behoort verder: het beschermen der inlandsche bevolking tegen willekeur van wien ook; — het in stand houden der op hoog gezag ingevoerde cultures, met dien verstande, dat die cultures niet in den weg staan aan de teelt van genoegzame voedingsmiddelen; dat de beschikking daarvoor over gronden, door Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, en de verdeeling van den arbeid geschiede met billijkheid en eerbiediging van bestaande rechten en gebruiken; en dat de belooning der betrokken Inlanders zoodanig zij, dat de Gouvernements cultures hun, bij gelijken arbeid, gelijke voordeelen opleveren als de vrije teelt; — het om de vijf jaren herzien der verordeningen betreffende de persoonlijke diensten, met het doel om daarin trapsgewijze de verminderingen te brengen, bestaanbaar met het algemeen belang; — en het aanmoedigen van handel, nijverheid en landbouw.

Het jaarlijksch traktement van den Gouverneur Generaal bedraagt *f* 160000; zijne gewone residentie is Buitenzorg.

De Koning kan aan den Gouverneur Generaal toevoegen een Luitenant Gouverneur Generaal, om zoodanig werkzaam te zijn als door den Koning of den Gouverneur Generaal wordt bepaald, en om laatstgenoemden voorloopig op te volgen. Zoodanige toevoeging heeft echter slechts in zeer buitengewone gevallen plaats. — Het recht des Konings om Commissarissen Generaal als Zijne onmiddellijke vertegenwoordigers

Digitized by Google

tot onderzoek en regeling naar Indië te zenden (1) is in 1854 tegen den wensch der Regeering afgeschaft; desniettemin blijft Z. M. natuurlijk bevoegd ambtenaren onder dien titel met eene speciale opdracht derwaarts af te vaardigen.

Aan den Gouverneur Generaal is toegevoegd een Algemeene Secretaris en twee Gouvernements Secretarissen. Zij vormen met drie Referendarissen, een veertigtal Commiezen en het verdere bureau-personeel de Algemeene Secretarie. De Algemeene Secretaris is, volgens zijne instructie, de vraagbaak en voorlichter van het bestuur. Hij doet aan de Regeering voorstellen of herinneringen tot bevordering van den dienst en zorgt voor de redactie, expeditie, registreering en bewaring der beschikkingen van den Gouverneur Generaal, alsmede voor de samenstelling van het Staatsblad van Nederlandsch Indië, van den Regeeringsalmanak van Nederlandsch Indië en van de Javasche Courant.

Raad van Indië.

Een Raad van Indië, bestaande uit een Vice-President en vier leden, allen door den Koning benoemd en bijgestaan door een Secretaris, staat den Gouverneur Generaal ter zijde. Wanneer hij de vergadering van den Raad bijwoont, bekleedt hij het Voorzitterschap doch heeft slechts eene raadgevende stem; anders geschiedt zulks natuurlijk door den Vice-President. Hij kan ook, zoo dikwijls hij dit noodig oordeelt, andere ambtenaren ter bijwoning van de vergaderingen van den Raad oproepen tot het geven van mondelinge inlichtingen. Deze Raad is ten aanzien van de uitvoerende macht een adviseerend lichaam, welks advies ten allen tijde door den Gouverneur Generaal *kan* en in sommige gevallen *moet* gevraagd worden; dit laatste heeft plaats ten aanzien van: *a.* alle instructiën en reglementen het algemeen of gewestelijk bestuur betreffende; *b.* oorlogsverklaringen en vredes- of andere verdragen, en in het algemeen van elke regeling der staatkundige betrekkingen met Indische vorsten en volken; *c.* de algemeene begrooting van ontvangsten en uitgaven; *d.* de algemeene strekking der maatregelen door het burgerlijk gezag genomen of te nemen in geval van oorlog of opstand; *e.* buitengewone maatregelen van gewichtigen aard; en *f.* benoemingen tot gewichtige ambten, ter aanwijzing van den Koning. De Gouverneur Generaal is echter niet aan het

(1) Zooals ELOUT, VAN DER CAPELLEN en BUYSKES in 1815, DU BUS DE GHISIGNIES in 1826 en VAN DEN BOSCH in 1833.

Digitized by Google

gevoelen van den Raad gebonden, maar beslist alleen. In de uitoefening der wetgevende macht en in sommige bepaalde gevallen moet de Gouverneur Generaal in overeenstemming met den Raad handelen of, wanneer hij zich daarmede niet vereenigt, de uitspraak des Konings inroepen. Dit heeft plaats: *a.* bij de vaststelling, wijziging, uitlegging, schorsing of intrekking door den Gouverneur Generaal van alle algemeen verbindende verordeningen, gelijk mede voor het uitstellen van hare afkondiging; *b.* bij verbanning van personen uit Nederlandsch Indië of het aanwijzen aan de zoodanigen van eene bepaalde verblijfplaats; *c.* bij de uitoefening van het recht van amnestie en abolitie ten opzichte van Inlandsche vorsten; *d.* bij het verleenen van dispensatie van eene bepaalde ordonnantie; *e.* bij onteigeningen ten algemeenen nutte; *f.* bij geschillen over bevoegdheid tusschen verschillende administratiën en rechtbanken.

De Gouverneur Generaal geeft van zijne besluiten aan den Raad kennis, en, wanneer deze is gehoord, wordt daarvan in den aanhef van het besluit melding gemaakt.

Ondergeschikt bestuur.

Onder de onmiddellijke bevelen van den Gouverneur Generaal staan de Gouverneurs van Sumatra's Westkust, van Atjih en Onderhoorigheden en van het Gouvernement van Celébes en Onderhoorigheden, benevens de Residenten van Java en der buiten-etablissementen, die niet tot de bovengenoemde Gouvernementen behooren. Voorts wordt onder hen het bestuur uitgeoefend òf door Adsistent Residenten òf door Gezaghebbers of Posthouders, òf ook door Inlandsche Regenten en Hoofden. Op de Adsistent Residenten volgen in rang de Controleurs, onderscheiden in die van de 1ste en van de 2de klasse (1), aan wie ook dikwijls het bestuur over onderdeelen van eenig gewest is opgedragen. Ieder Resident wordt bijgestaan door den Secretaris der Residentie, eenige Commiezen en ambtenaren van minderen rang.

De Inlandsche bevolking wordt zooveel mogelijk gelaten onder het onmiddellijk bestuur van hare eigene Hoofden, die van regeeringswege worden aangesteld of erkend, en onder het oppertoezicht van Europeesche ambtenaren staan. Deze inlandsche Hoofden, die in de

(1) In 1879 waren op Java 40 Controleurs van de 1ste, 60 van de 2de klasse en 48 Adspirant-Controleurs; en op de Buitenbezittingen 48 van de 1ste, 67 van de 2de en 25 Adspirant-Controleurs. *Koloniaal Verslag*, 1879, bl. 79.

Digitized by Google

verschillende gewesten zeer verschillende titels voeren, zijn bij ons Gouvernement bekend onder de titels van Regenten, Districts-, Dorps- en Wijkhoofden. De inrichting van het Inlandsche gewestelijk en plaatselijk bestuur, die in de verschillende deelen onzer Bezittingen zeer verschillend is, zal telkens ter behoorlijke plaats worden vermeld.

§ 2. Departementen van algemeen burgerlijk bestuur.

Het administratief beheer van Nederlandsch Indië wordt verdeeld in drie Departementen: het Civiel-, het Militair- en het Marine-Departement. De beide laatstgenoemde, niet tot het burgerlijk bestuur behoorende, zullen later afzonderlijk worden behandeld.

Het Civiel departement omvat alle takken van algemeen burgerlijk bestuur en is weder verdeeld in vijf Departementen, die onder de bevelen en het oppertoezicht van den Gouverneur Generaal beheerd worden door even zooveel Directeuren, namelijk: een voor de justitie; een voor het binnenlandsch bestuur; een voor het onderwijs, den eeredienst en de nijverheid; een voor de burgerlijke openbare werken; en een voor de financiën. Ieder Directeur wordt bijgestaan door een Secretaris en het benoodigde aantal Referendarissen en Commiezen. Hoewel deze Directeuren ieder hunnen afzonderlijken werkkring hebben, vereenigen zij zich tot een Raad van Directeuren, telkens wanneer de Gouverneur Generaal hunne samenwerking beveelt.

Tot den werkkring van het Departement van Justitie behooren: *a.* Het personeel der rechterlijke macht met uitzondering van den President van het Hoog Gerechtshof van Nederlandsch Indië, de verdere beambten der Justitie, de advocaten, procureurs, notarissen, deurwaarders en de beëedigde vertalers; *b.* de wees- en boedelkamers; *c.* de toelating van Nederlanders, Westersche en Oostersche vreemdelingen in Nederlandsch Indië; *d.* de verwijdering van personen uit geheel Nederlandsch Indië of uit een bepaald gedeelte daarvan, en de aanwijzing van bepaalde verblijfplaatsen; *e.* de aanwijzing van strafplaatsen voor veroordeelde Inlanders of met dezen gelijkgestelden; *f.* het onderzoek der door de Hoofden van gewestelijk bestuur ontworpen reglementen en keuren van politie; *g.* het gevangeniswezen; *h.* de statistiek der rechtsbedeeling en der gevangenissen in Nederlandsch Indië; *i.* de voorlichting van den Gouverneur Generaal in zake van gratie, amnestie, abolitie en dispensatie voor zooverre zij rechtzaken betreft; voorts verzoeken om naamsverandering en naamsbijvoeging, wettiging, meerderjarigverklaring en dergelijke; een en

Digitized by Google

ander voor zoover de Gouverneur Generaal het advies van den Directeur verlangt na dat van het Hoog Gerechtshof van Nederlandsch Indië; *j.* verzoeken betreffende naamlooze vennootschappen en zedelijke lichamen; *k.* verzoeken om naturalisatie; *l.* de burgerlijke, handels- en strafwetgeving en alle daarmede en in het algemeen met het rechtswezen in verband staande verordeningen; *m.* de buitenlandsche dagvaardingen en rogatoire commissiën; *n.* de strandvonderij; *o.* de slavernij en het pandelingschap; *p.* de legalisatiën; *q.* de uitlevering van misdadigers; *r.* het toezicht op de drukpers; *s.* het toezicht op het recht van vereeniging en vergadering; *t.* het uitbrengen van rechtskundig advies in alle zaken, waarover het advies door den Gouverneur Generaal wordt verlangd; *u.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst voor zooveel het Departement betreft, hetzij door openbare aanbesteding, openbare inschrijving of onderhandschen inkoop; *v.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Tot den werkkring van het Departement van binnenlandsch bestuur behooren: *a.* de inrichting en werking van het binnenlandsch bestuur overeenkomstig de algemeene regelen en overeenkomsten; *b.* het personeel van het gewestelijk bestuur; *c.* het personeel van het inlandsch bestuur; *d.* aanraking met inlandsche vorsten en grooten; *e.* de openbare orde (toezicht op de naleving van gewestelijke en plaatselijke verordeningen); *f.* kruis- en residentie-prauwen: *g.* schutterijen en inlandsche korpsen; *h.* maatregelen tegen den zeeroof, alsmede de zorg voor uit handen van zeeroovers verloste personen; *i.* uitroeiing van tijgers; *j.* landbouw (1°. de cultures op hoog gezag ingesteld, welke zich thans bepalen tot die van de koffie, het suikerriet en de kina; 2°. de landbouw in het algemeen); *k.* de veeteelt; *l.* de bosschen; *m.* de heerendiensten; *n.* de landelijke inkomsten (1°. de landrente, 2°. de belasting op de vischvijvers); *o.* de verzameling van statistieke gegevens, met uitzondering van die, door meting verkregen; *p.* het kadaster; *q.* de afstand van grond in eigendom, erfpacht, huur enz. aan niet-Inlanders; *r.* de vervanging van het inlandsch erfelijk individueel grondbezit door eigendom, en al wat verder tot de agrarische aangelegenheden behoort; *s.* de landverhuur in de Vorstenlanden (Soerakarta en Djokjokarta); *t.* de particuliere landerijen; *u.* de ontvangst, bewaring, verkoop en verzending van 's lands producten; *v.* het beheer van 's lands civiele pakhuizen; *w.* de middelen van vervoer en gemeenschap; *x.* het toezicht op landverhuizers; *y.* het transport van Gouvernements goederen, voor zoover dit niet tot andere Departementen behoort; *z.* de uitvoering van bouwwerken van eenvoudige constructie; *aa.* de aanschaffing

Digitized by Google

van het benoodigde voor 's lands dienst voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; *bb.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Tot den werkkring van het Departement van onderwijs, eeredienst en nijverheid behooren: *a.* het onderwijs zoo voor Europeanen als Inlanders (1°. in het algemeen. 2°. Onderwijs voor Europeanen: Middelbaar onderwijs; Lager onderwijs; Normaalschool te Batavia. 3°. Inlandsch onderwijs: Kweekscholen voor Inlandsche onderwijzers; Scholen voor zonen van Inlandsche Hoofden en van andere aanzienlijke Inlanders.); *b.* de eeredienst (betrekkingen met den eeredienst zoowel van Europeanen als van Inlanders, voor zooverre de aard der eeredienaten die medebrengt, en zoolang het beginsel van afscheiding van Kerk en Staat geene volledige toepassing heeft gevonden. Toelating van Zendelingen). *c.* de landsdrukkerij; *d.* bevordering van de uitgaaf van nuttige boeken en van de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië; *e.* de kunsten en wetenschappen; gebouwen van oudheidkundige en historische waarde; verzameling van voorwerpen van wetenschap en kunst; wetenschappelijke onderzoekingen en werkzaamheden; *f.* de plantentuin te Buitenzorg; *g.* de burgerlijke geneeskundige dienst; *h.* de burgerlijke veeartsenijdienst; *i.* de godshuizen en andere instellingen van weldadigheid; *j.* de nijverheid (kamers van koophandel en nijverheid, consuls, tentoonstellingen, octrooien, oprichting van fabrieken, visscherijen, maten en gewichten, loterijen); *k.* het mijnwezen (mineralogische onderzoekingen, concessiën, exploitatie van tin- en steenkolenmijnen, stofgoud en diepe grondpeilingen); *l.* het zout (aanmaak, beheer, transport, verkoop, zorg voor den voorraad); *m.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; *n.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Tot den werkkring van het Departement der burgerlijke openbare werken behooren: *a.* de waterstaat, de wegen en 's lands burgerlijke openbare werken; *b.* het stoomwezen (onderzoek van stoomwerktuigen; toezicht op hun gebruik); *c.* post- en telegraafdienst (1°. brievenposterij; 2°. paardenposterij; 3°. telegrafie); *d.* de spoorwegen; *e.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst, voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; *f.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Tot den werkkring van het Departement van financiën behooren: *a.* de belastingen en middelen, verpachte of niet verpachte, voor

Digitized by Google

zooverre zij niet tot eenig ander Departement behooren; *b.* de vendudepartementen; *c.* de zeebrieven en jaarpassen; *d.* het muntwezen; *e.* het opmaken van Hoofdstuk I der Begrooting van uitgaven voor Nederlandsch Indië, benevens van die Afdeelingen van Hoofdstuk II, welke niet tot een bepaald Departement van algemeen bestuur behooren; *f.* het opmaken van de raming der middelen tot dekking der uitgaven; *g.* het samenstellen der algemeene Begrooting van Nederlandsch Indië; *h.* de administratie en de voorziening in de behoefte van 's lands kassen; *i.* de borgstellingen van comptabele ambtenaren; *j.* de uitvoering der Begrooting voor zooverre die niet behoort tot een bepaald Departement; *k.* het opmaken der rekeningen van ontvangsten en uitgaven in Nederlandsch Indië, voor zooverre die niet behooren tot een bepaald Departement; *l.* het samenstellen der algemeene Rekening van ontvangsten en uitgaven in Nederlandsch Indië; *m.* het algemeen toezicht over de ontvangsten en uitgaven en de behoorlijke inning der inkomsten, alsmede over de ontvangsten en uitgaven voor rekening van derden; *n.* de samenstelling van het verslag van den handel en de scheepvaart; *o.* het personeel der tot dit Departement behoorende diensten of inrichtingen; *p.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; *q.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Eenige van de voornaamste onderwerpen tot deze Departementen behoorende zullen in de volgende §§ worden behandeld.

§ 3. Het Rechtswezen.

Burgerlijke rechtspleging.

Voor de burgerlijke rechtspleging is het hoogste rechterlijk college het Hoog Gerechtshof, gevestigd te Batavia. Het is samengesteld uit een President, die door den Koning wordt benoemd, twee Vice-Presidenten, tien Raadsheeren, een Procureur-generaal, twee Advocaten-generaal, een Griffier en drie Substituut-Griffiers. In eersten aanleg oordeelt het: over alle rechtsvorderingen, waarin de Gouverneur Generaal als gedaagde wordt aangesproken; over alle rechtsvorderingen tegen den lande, uitgezonderd die, welke de belastingen en pachten betreffen; over alle jurisdictie-geschillen tusschen rechterlijke autoriteiten en rechtscollegiën; over den Vice-President en de leden van den Raad van Indië wegens misdrijven en overtredingen gedurende den

Digitized by Google

tijd hunner functiën begaan. Voorts is het als opperste rechtbank belast met het toezicht op de rechtsbedeeling in geheel Nederlandsch Indië, en met de zorg dat die behoorlijk en onvertogen plaats hebbe. Het kan rechterlijke handelingen, beschikkingen en vonnissen, wanneer die met de wetten of andere algemeene verordeningen in strijd zijn, vernietigen en buiten werking stellen. Ook kan bij het Hoog Gerechtshof in appel worden gekomen van de vonnissen door de na te melden Raden van Justitie geveld, en, voor zooverre de Buitenbezittingen aangaat, ook van de vonnissen van sommige inlandsche rechtbanken, en van alle daarvoor vatbare arbitrale vonnissen, mits het vorderingen geldt boven de *f* 500. Ook oordeelt het in revisie in bepaald aangewezen gevallen over vonnissen in strafzaken door de Raden van Justitie, Rechtbanken van Omgang, Landraden en andere inlandsche rechtbanken gewezen. De behandeling van civiele gedingen, waarin de Regeering betrokken is, kan, in plaats van aan de Advocaten-generaal, worden opgedragen aan speciaal daartoe aangewezen advocaten te Batavia, die den titel hebben van Lands-advocaten. — Het Hof is verdeeld in drie Kamers, waarvan de eerste rechtspreekt met vijf, de tweede en de derde met vier leden, met inbegrip van den President; de leden van deze Kamers wisselen jaarlijks af. Aan de tweede en derde Kamer is bij uitsluiting de revisie in strafzaken opgedragen, alsmede het adviseeren op verzoeken om gratie van veroordeelden, wier zaken in revisie zijn behandeld; alle andere werkzaamheden worden door de eerste Kamer verricht. (1)

Raden van Justitie zijn gevestigd te Batavia, Samarang, Soerabaja, Padang, Ambon, Banda, Ternate en Mangkasar. Zij zijn samengesteld uit een President, vier tot zes leden, een Officier van Justitie, een of meer Substituut-Officiers van Justitie, een Griffier en een of meer Substituut-Griffiers. Op Java en te Padang moeten alle leden dezer Raden rechtsgeleerden zijn behalve de Griffiers en Substituut-Griffiers; in de overige Buitenbezittingen behoeven alleen de President, de Officier van Justitie en de Griffier rechtsgeleerden te zijn, terwijl tot leden ongegradueerde Nederlanders, hetzij ambtenaren, burgers of officieren, kunnen benoemd worden. Voor het houden eener zitting wordt de tegenwoordigheid van minstens drie leden gevorderd. Voor de Raden van Justitie staan terecht Europeanen en met hen

(1) Over deze en de andere rechtbanken zie men uitvoeriger den *Regerings-almanak voor Nederlandsch Indië* en DE LOUTER, *Handleiding* enz.

Digitized by Google

gelijkgestelden (1), en voorts in burgerlijke zaken de Inlanders en daarmede gelijkgestelden (1), die zich vrijwillig aan de Europeesche wettelijke bepalingen hebben onderworpen of krachtens de wet daaronder behooren. Zij nemen kennis van alle crimineele en civiele rechtsvorderingen, geschillen ter zake van buit in oorlog of kaperijen, van zee- en strandvonden, van jurisdictie-geschillen en van de misdrijven van zeeroverij, kaapvaart en slavenhandel door wien ook begaan. Op Java kan de behandeling van civiele zaken, in plaats van aan de ambtenaren van het Openbaar Ministerie, worden opgedragen aan speciaal daartoe aangewezen advocaten te Batavia, Samarang en Soerabaja, die ook den titel van Lands-advocaten voeren. De Raden van Justitie doen in hooger beroep uitspraak van de vonnissen door de Residentsgerechten geslagen, wanneer de vorderingen een bedrag van *f* 50 te boven gaan en door Inlanders tegen Europeanen of met dezen gelijkgestelden zijn ingesteld, en van de uitspraak der Landraden, wanneer de vordering meer beloopt dan *f* 500, enz. Op de Buitenbezittingen verschilt hunne rechtsbevoegdheid in sommige opzichten; zij zijn daar ook de dagelijksche rechters over Vreemde Oosterlingen en Inlanders niet behoorende tot de inheemsche bevolking, welke laatste op Banda en Ternate ook aan hunne rechtsmacht is onderworpen.

Residentieraden zijn te Riouw, Bengkalis, Deli en Atjih (de laatste tevens krijgsraad). Zij zijn samengesteld uit het Hoofd van het gewestelijk of plaatselijk bestuur als Voorzitter, en eenige Europeesche ambtenaren, burgers of officieren als leden, en een Commies van het Residentiebureau als Griffier. Zij spreken in burgerlijke zaken recht over Europeanen, en oefenen verder de civiele en crimineele rechtspraak uit over Inlanders en met hen gelijkgestelden; wat Riouw

(1) Met Europeanen gelijkgestelden zijn: alle inlandsche en andere niet-Europeesche Christenen zonder onderscheid, en alle personen die den Mahomedaanschen of Heidenschen godsdienst niet belijden en geen Arabieren, Chineezen of Mooren zijn, dus ook de Israëlieten, mits zij niet tot een van deze drie landaarden behooren; voorts Inlanders, die zich vrijwillig onder onze wetten stellen; en eindelijk ook kinderen van Inlanders, die vóór 1°. Mei 1848 door Europeanen of met hen gelijkgestelden zijn geadopteerd, en kinderen bij inlandsche of daarmede gelijkgestelde vrouwen buiten huwelijk verwekt en door Europeanen bij de ambtenaren van den Burgerlijken stand aangegeven, onder verbintenis om voor hen te zorgen en hen in den Christelijken godsdienst te doen opvoeden; deze twee laatste categoriën sterven echter uit, daar de adoptie bij de invoering van het Burgerlijk wetboek vervallen, en de inschrijving in de Registers van den Burgerlijken stand zonder gelijktijdige erkenning van het kind niet meer geoorloofd is.

Met Inlanders gelijkgestelden zijn de Arabieren, Chineezen, Mooren en alle Heidenen of Mahomedanen, die geen Europeanen zijn; zij worden veelal Vreemde Oosterlingen genoemd.

Digitized by Google

betreft zijn hiervan uitgezonderd de onderdanen des Sultans; op Sumatra's Oostkust zijn de onderdanen der Vorsten aan de rechtsmacht van den Residentieraad onderworpen in geval van medeplichtigheid met personen die rechtens daaronder behooren, en overtreding in zaken van Gouvernements-pachten en belastingen.

Residentsgerechten bestaan in de verschillende Residenties van Java en de meeste Buitenbezittingen. Zij zijn samengesteld uit den Resident en den Secretaris der Residentie of een ander ambtenaar door den Resident aan te wijzen als Griffier; het Openbaar ministerie wordt mede door een door den Resident aan te wijzen ambtenaar waargenomen. De Resident oefent daarin als alleen-rechtsprekend rechter zoowel in burgerlijke als in overtredingszaken eene zekere rechtsmacht uit over Europeanen en met hen gelijkgestelden. Voorts houdt hij als zoodanig de politietol, strekkende tot het opleggen van politiestraffen aan Inlanders en met dezen gelijkgestelden. In de Buitenbezittingen hebben deze Residentsgerechten veelal eene eenigszins uitgebreidere bevoegdheid, die voor elk hunner afzonderlijk is omschreven. Te Mangkasar, Ambon, Banda, Ternate, Menado, op Boeroe, te Wahaai, in de Elpapoetih-baai en op Halmaheira bestaan Magistraatsgerechten met dergelijke bevoegdheid.

Rechtbanken van Omgang waren vroeger op Java, Madoera en te Mangkasar, en zijn thans nog alleen in West- en Midden-Java en te Mangkasar; hunne werkzaamheden worden namelijk achtereenvolgens overgedragen op de hieronder te vermelden Landraden, wanneer deze van rechtsgeleerde Voorzitters zijn voorzien. Zij bestaan uit een Europeeschen ambtenaar als Voorzitter en een als Griffier, beiden rechtsgeleerden, en minstens vier Inlandsche Hoofden, jaarlijks door den Gouverneur Generaal te benoemen, als leden, benevens den Hoofd-panghocloe (hoofdpriester) als adviseerend lid en den Hoofddjaksa als fiskaal. Zij zijn niet op bepaalde plaatsen gevestigd, doch bezoeken op gezette tijden de gewesten onder hun rechtsgebied behoorende, om recht te spreken in zoodanige crimineele zaken van Inlanders, welke met den dood zouden kunnen gestraft worden. Hunne vonnissen behoeven de bekrachtiging van het Hoog Gerechtshof(1).

Voorts heeft men nog voor niet-Europeanen de volgende rechtbanken:

Landraden op Java, Madoera en de meeste Buitenbezittingen. Gevestigd in de hoofdplaatsen der Residentiën en der Afdeelingen, waar een Adsistent Resident geplaatst is, zijn zij de gewone dagelijksche

(1) Zie verder hierachter Eerste Hoofdgroep, Hoofdstuk I, § 11.

Digitized by Google

rechters der Inlanders en met hen gelijkgestelden voor zooverre deze niet ten gevolge van overeenkomst of krachtens wettelijke bepalingen aan de Europeesche wetten zijn onderworpen; zij bestaan uit den Resident (1) of diens plaatsvervanger als Voorzitter, den Secretaris of eenig ander ambtenaar als Griffier, twee of meer Inlandsche Hoofden als leden, daartoe benoemd door den Gouverneur Generaal, den Hoofd-panghoeloe als adviseerend lid, en den Hoofd-djaksa als ambtenaar van het Openbaar Ministerie.

Regentschaps- en Districtsgerechten op Java en Madoera, bestaande uit den Regent of het Districtshoofd of hunne Patihs (plaatsvervangers) als rechters, bijgestaan door eenige mindere Inlandsche Hoofden als raadsleden, een Panghoeloe of priester en een Djaksa of fiskaal. Zij spreken uitsluitend recht over Inlanders in lichte overtredingszaken en kleine burgerlijke gedingen. Buitendien bestaan er nog Priesterraden, die uitspraak doen in geschillen omtrent huwelijkszaken en boedelscheidingen.

In de Residentie Palembang wordt ter hoofdplaats de rechtspraak uitgeoefend door: eene Rechtbank van burgerlijke en lijfstraffelijke rechtsvordering, voorgezeten door den Resident, die wordt bijgestaan door eenen rechtsgeleerde als Griffier, en verder bestaande uit een aantal inlandsche leden; — eene Rechtbank van geestelijke en kerkelijke zaken, uit priesters samengesteld; — en eene Rechtbank van kleine zaken, bestaande uit een lid van eerstgenoemde rechtbank en een inlandsch Hoofd. Verder is, voor zooverre de rechtsbedeeling niet krachtens het met hem gesloten contract aan den Sultan van Djambi is overgelaten, de rechtspraak over de niet tot de inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats behoorende Inlanders en met hen gelijkgestelden opgedragen aan den Landraad en de Magistraten. Met de uitoefening der magistratuur zijn belast: ter hoofdplaats Palembang, de Adsistent Resident voor de politie aldaar; in het rijk Djambi, de als Politiek agent daar fungeerende landsdienaar; overal elders de Europeesche gezagvoerende ambtenaar. In de binnenlanden is de inheemsche bevolking in het genot van hare eigene rechtspleging gelaten.

In Bengkoelen is de rechtspraak over de niet tot de inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats behoorende Inlanders en met dezen

(1) Als beginsel is aangenomen dat de Residenten of Adsistent Residenten voortaan niet meer zullen zijn Voorzitters van den Landraad of alleen-rechtsprekende personen, maar dat als zoodanig bijzondere rechtsgeleerden zullen worden aangesteld. *Indisch Staatsblad*, 1869, N°. 47. Hieraan is reeds gevolg gegeven op Madoera, in Oost- en een gedeelte van Midden-Java, ten gevolge waarvan daar dan ook de Rechtbanken van Omgang zijn vervallen; zie bladz. 128.

Digitized by Google

gelijkgestelden opgedragen aan de Magistratuur en den ter hoofdplaats gevestigden Landraad. Als Magistraten fungeeren de Controleurs, die aan het hoofd der Afdeelingen staan. In de binnenlanden is de bevolking in het genot van hare eigene rechtspleging gelaten. Voorts is er ter hoofdplaats een Residentsgerecht (bl. 128). De Residentie Bengkoelen ressorteert onder den Raad van Justitie te Padang.

In het Gouvernement van Sumatra's Westkust is de rechtspraak over de inlandsche en daarmede gelijkgestelde bevolking opgedragen aan de Districtsgerechten, de Magistraten en aan de inlandsche rechtbanken, die te Padang en te Priaman den naam van Landraad, elders dien van Rapat (1) dragen. De eerst kortelings onder rechtstreeksch bestuur gebrachte landschappen in het noordoosten van dit Gouvernement hebben nog hunne eigene rechtspleging.

In de Lampongsche Districten berust de rechtspraak over de inlandsche en met deze gelijkgestelde bevolking bij de Magistraten en de inlandsche rechtbanken, die op de hoofdplaats Landraad elders Proatin (2) heeten.

In de Residentie Sumatra's Oostkust is de Resident bevoegd recht te spreken over misdrijven begaan binnen zijne Residentie door tot de inlandsche bevolking behoorende personen, die als rechtstreeksche onderdanen van het Ned. Ind. Gouvernement worden beschouwd, wanneer op de overtreding geene zwaardere straf is gesteld dan eene geldboete van ƒ100, of de misdrijven niet van dien aard zijn, dat zij door den Raad van Justitie of den Residentieraad moeten worden behandeld (3). Hij kan den Adsistent Resident van Deli en de elders gevestigde Controleurs van binnenlandsch bestuur machtigen om namens hem in zoodanige zaken te beslissen.

In Atjih heeft men den Residentieraad (bl. 127); voorts hebben de Luitenants der Chineezen binnen hun ressort rechtsmacht over de onder hen gestelde Chineezen in kleine burgerlijke rechtsvorderingen en geringe politie-overtredingen.

In de Residentie Rioúw heeft de Resident gelijke bevoegdheid als die van Sumatra's Oostkust.

Op Bangka is de rechtspraak over Inlanders en met dezen gelijkgestelden opgedragen aan de Districtsgerechten, de Magistraten en den

---

(1) *Rapat* d. i. *vergadering*. De volledige benaming is eigenlijk *Panghoeloe rapat*, d i *de Panghoeloe's* (Hoofden) *in rade*.

(2) Eigenlijk *Pårå watin*, dat hetzelfde beteekent als het Maleische *segala órang kâja*, *de aanzienlijken*.

(3) Zie *Ind. Staatsblad*, 1872 N°. 85, 1874 N°. 67, en 1877 N°. 190.

Digitized by Google

Landraad. In het District Muntok wordt de Magistratuur uitgeoefend door den Secretaris der Residentie, in de overige Districten door de Administrateurs.

Op Blitong is de Landraad de dagelijksche rechter; voorts heeft de Adsistent Resident dezelfde rechtsbevoegdheid als de Residenten op Java, met eenige uitbreiding ten opzichte van burgerlijke rechtsvorderingen en geschillen. De Administrateurs der tinmijnen spreken ook recht in kleine politiezaken.

Op Borneo heeft men de Landraden en Residentsgerechten. In sommige deelen van de Zuider- en Ooster-afdeeling is de rechtspraak over Inlanders en met hen gelijkgestelden overgelaten aan de Vorsten en Hoofden der verschillende binnen dit gewest gelegen staten en rijken, krachtens de met hen gesloten contracten.

In het Gouvernement van Celébes zijn, behalve de reeds vermelde Rechtbank van Omgang, de gewone Landraden, onder voorzitterschap der hoogste gezaghebbers in de Afdeelingen, de dagelijksche rechters over de Inlanders; en zijn, onder de benaming van Magistraten, met de uitoefening der rechtsmacht in politiezaken belast, in de hoofdplaats de Adsistent Resident voor de politie aldaar, overal elders de gezagvoerende ambtenaren.

In de Residentie Menado is, op de hoofdplaats, de Minahasaraad, bestaande uit den Resident als Voorzitter, een Commies der Residentie als Griffier, twee Europeesche leden en eenige inlandsche Hoofden, de hoogste rechtbank voor de inlandsche bevolking; ook worden daarvoor behandeld kleine zaken van Europeanen, die overigens terechtstaan voor den Raad van Justitie te Ambon, welke ook in hooger beroep over de vonnissen van den Minahasaraad uitspraak doet. Voorts spreken de Resident te Menado en de Adsistent Resident te Gorontalo recht in kleine zaken.

In de Molukken, op Timor en te Boelèlèng (Bali) zijn gewone Landraden, onder voorzitterschap der hoogste gezaghebbers in de Afdeelingen, de dagelijksche rechters over de Inlanders. Op Ternate is een Landraad gevestigd, die kennis neemt: 1°. van alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld door onderdanen van het Gouvernement tegen onderdanen van de Sultans van Ternate, Tidore en Batjan; 2°. van alle door onderdanen van die Sultans begane overtredingen van door het Gouvernement vastgestelde pachtvoorwaarden; en verder, van zoodanige misdrijven door onderdanen van die Sultans gepleegd, welke met den dood of de straf naast die des doods kunnen worden gestraft, en van alle misdrijven gepleegd tegen dienaren van het Gouvernement.

Digitized by Google

De Vorstenlanden op Java hebben hunne eigene rechtbanken en rechtspleging behouden, waarop echter ook door het Nederlandsch bestuur toezicht wordt uitgeoefend. Deze zullen later uitvoeriger worden beschreven.

Militaire rechtspleging.

De opperste militaire rechtbank is het Hoog militair gerechtshof, gevestigd te Batavia. De President en verdere leden van het Hoog Gerechtshof bekleeden, uit kracht hunner benoeming als zoodanig, tevens dezelfde betrekkingen bij het Hoog militair gerechtshof; de Procureur-generaal en de Advocaten-generaal vervullen bij dit laatste de betrekkingen van Advocaat-fiskaal en Substituut-advocaat-fiskaal; van de Raadsheeren nemen slechts twee bij halfjaarlijksche afwisseling deel aan de zittingen van het Hoog militair gerechtshof. Dit Hof is voorts samengesteld uit drie hetzij actieve of gepensionneerde Hoofdofficieren van de landmacht en twee van de zeemacht of van het sedentaire zeewezen, welke twee laatsten alleen zitting nemen bij de behandeling van zaken betreffende personen, die aan het *Crimineel wetboek voor het krijgsvolk te water* zijn onderworpen, of wanneer zij daartoe ter vervanging van andere militaire leden door den President worden opgeroepen. Het Hof kan geene zitting houden of eenige beslissing nemen, wanneer niet vijf leden, waaronder minstens twee militairen, tegenwoordig zijn. Voor het Hoog militair gerechtshof staan in eerste instantie terecht: alle officieren van de landmacht een hoogeren rang bekleedende dan dien van Kapitein; alle officieren der Indische zeemacht, een hoogeren rang bekleedende dan dien van Luitenant ter zee 1ste klasse; en alle militairen, van welken rang ook, die zich ter purge stellen. Het oordeelt, hetzij in appel hetzij in revisie, over alle in tijd van vrede door krijgsraden behandelde strafzaken, met dien verstande dat, wanneer niet in hooger beroep is gekomen, aan de Gouverneurs of Residenten op de Buitenbezittingen de bevoegdheid is toegekend tot approbatie der op volledige bekentenis in hun gebied door krijgsraden gewezen vonnissen.

Krijgsraden zijn gevestigd: voor Java, in de drie hoofdplaatsen der militaire Afdeelingen, Batavia (tevens voor de Lampongsche districten, Bengkoelen en Blitong), Samarang, Soerabaja (ook voor Madoera) en te Willem I; voor het Gouvernement van Sumatra's Westkust, te Padang; voor Atjih, te Kota Radja; voor de Residentiën Palembang, Sumatra's Oostkust, Riouw en Bangka, te Palembang;

Digitized by Google

voor het Gouvernement van Celébes, te Mangkasar; voor de Residentiën Menado, Ambon, Banda en Ternate, te Ambon; voor Borneo's Wester-afdeeling, te Pontianak; voor Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling, te Bandjarmasin. Zij zijn samengesteld uit een Hoofdofficier als Voorzitter, zes Officieren en den Auditeur-militair; deze laatste betrekking wordt op de plaatsen, waar Raden van Justitie gevestigd zijn, waargenomen door den ambtenaar van het Openbaar ministerie bij dien Raad, en te Pontianak en Bandjarmasin door den Luitenant Adjudant van het garnizoens-bataljon. Zij oordeelen over alle zoo militaire als gemeene misdrijven en overtredingen door alle militairen en aan den militairen dienst verbonden personen begaan, voor zooverre die personen niet ter eerster instantie voor het Hoog militair gerechtshof moeten terecht staan of hunne overtredingen of misdrijven 's lands belastingen of middelen betreffen, in welk laatste geval zij aan den burgerlijken rechter zijn onderworpen. De vonnissen der krijgsraden zijn voor appel of revisie bij het Hoog militair gerechtshof vatbaar.

Wijze van rechtspraak.

Overal, waar de bevolking niet in het genot harer eigene rechtspleging is gelaten, wordt recht gesproken in naam des Konings.

Voor de burgerlijke rechtbank staan Europeanen en met hen gelijkgestelden terecht volgens een in 1848 ingevoerd Burgerlijk wetboek en een in 1866 ingevoerd Strafwetboek voor Nederlandsch Indië. In 1873 zijn ingevoerd een Strafwetboek voor Inlanders en een Politiestrafreglement voor Inlanders (1). Inlanders worden geoordeeld volgens genoemd Strafwetboek en de hieronder vermelde *Reglementen*, waar deze zijn ingevoerd; en waar zij in het genot van hunne eigene rechtspleging zijn gelaten, volgens hunne eigene wetten (bij de Mahomedanen gegrond op den Koran en de daarvan door de Wetgeleerden gegevene uitleggingen), instellingen en al of niet beschrevene gebruiken (*adats*), voor zooverre die niet in strijd zijn met algemeen erkende beginselen van billijkheid, rechtvaardigheid en menschelijkheid.

(1) *Ind. Staatsbl.* 1872, N°. 85 en 111. Dit Strafwetboek is op last der Regeering ontworpen door Mr. DER KINDEREN. Voorts heeft men ook een begin gemaakt met de uitvoering van het lang beraamd plan om de rechtspleging in de Buitenbezittingen op nieuw te organiseeren, met inachtneming der plaatselijke omstandigheden. Dien ten gevolge zijn er reeds voor verschillende gewesten bijzondere *Reglementen tot regeling van het rechtswezen* ingevoerd; zooals voor Bangka (*Ind. Stbl.* 1874, N°. 33), voor Sumatra's Westkust (ald. N°. 94*b*), voor Palembang (*Ind. Stbl.* 1878 N°. 14), voor de Lampongsche Districten (*Ind. Stbl.* 1879, N°. 65), voor Bengkoelen (*Ind. Stbl.* 1880, N°. 32) en voor Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling (*Ind. Stbl.* 1880, N°. 55).

Digitized by Google

De militaire rechtbanken oordeelen volgens de Nederlandsche militaire wetboeken, desnoodig in de toepassing naar plaatselijke omstandigheden gewijzigd.

Behalve in geval van oorlog of staat van beleg mogen geene doodvonnissen worden voltrokken zonder machtiging van den Gouverneur Generaal, na gehoord advies van den burgerlijken of militairen rechter. Geenerlei straf heeft den burgerlijken dood, of het verlies van alle burgerlijke rechten, ten gevolge. Geen misdrijf mag met verbeurdverklaring der bezittingen van den schuldige, wel van enkele bepaalde voorwerpen, worden gestraft. De straf van rottingslagen is in geheel Nederlandsch Indië afgeschaft; behoudens hare handhaving als maatregel van tucht onder mannen, die tot arbeid aan publieke werken veroordeeld zijn, maar niet in gevangenissen. (*Ind. Staatsblad* 1866, N°. 15.)

De Politie en enkele daarmede in verband staande onderwerpen.

De Procureur Generaal bij het Hoog Gerechtshof is het Hoofd der rechtspolitie in geheel Nederlandsch Indië; de gewestelijke Hoofden der politie, die als zoodanig onder zijne bevelen staan, zijn de Residenten, Adsistent Residenten of andere met het hoogste burgerlijk bestuur belaste ambtenaren. Voorts is ook aan de Inlandsche Hoofden van districten of dorpen, bijgestaan door Djaksa's of andere beambten, de handhaving der politie opgedragen; zij doen dit volgens algemeene en plaatselijke verordeningen en reglementen.

Tot de onderwerpen van politie, die bij algemeene verordeningen zijn geregeld, behooren onder andere de volgende:

Het recht van verblijf.

De bewoners van Nederlandsch Indië kunnen worden onderscheiden in Ingezetenen en Niet-ingezetenen. Ingezetenen zijn allen, die in Indië geboren zijn, zoowel inlanders als van elken anderen landaard, en zij, die door eene vergunning tot vestiging het recht van ingezetenschap hebben verkregen; Niet-ingezetenen zijn alle overigen, die echter eene tijdelijke vergunning tot verblijf behoeven.

Ieder Europeaan of met hem gelijkgestelde moet zich binnen drie dagen na zijne aankomst melden bij het plaatselijk bestuur, waar hij eene toelatingskaart voor zes maanden ontvangt, die hem het recht geeft zich op te houden in alle havens of andere uitdrukkelijk daarin vermelde plaatsen van Nederlandsch Indië. Daarna kan men, op

Digitized by Google

Java van den Gouverneur Generaal, elders van het Hoofd van gewestelijk bestuur, eene vergunning tot reizen voor twee jaren bekomen, die evenals de toelatingskaart voor verlenging en intrekking vatbaar is. Verlangt men zich in Indië te vestigen, dan moet het verzoek daartoe door tusschenkomst van het gewestelijk bestuur geschieden, onder aantooning dat men genoegzame middelen van bestaan bezit of door werkzaamheid kan verkrijgen. Vrouwen, die hare ouders, zonen of broeders vergezellen, zijn van deze laatste verplichting vrijgesteld. Weigert een Hoofd van gewestelijk bestuur zulk een verzoek, dan geeft hij daarvan kennis aan den Gouverneur Generaal; indien ook deze het weigert, dan bericht hij zulks aan den Minister van Koloniën. In geval van overtreding gelast het Hoofd van gewestelijk bestuur, na verhoor van den schuldige, zijne verwijdering bij een met redenen omkleed bevelschrift, waarvan hooger beroep op den Gouverneur Generaal is toegelaten.

Zendelingen en andere godsdienstleeraren behoeven eene afzonderlijke vergunning tot uitoefening van hunne functiën.

Op eenvoudige aanmelding van hunne personen worden tot inwoning toegelaten: personen van 's Rijkswege naar Indië gezonden; personen, die, na eervol ontslag uit 's lands dienst in Nederlandsch Indië, daar wenschen gevestigd te blijven; vrouwen, die hare echtgenooten, ouders, zonen of broeders vergezellen; minderjarigen, die hunne ouders of voogden vergezellen of wier ouders of voogden in Nederlandsch Indië verblijf houden; en personen in Nederlandsch Indië geboren uit ouders aldaar gevestigd, mits zij niet langer dan zeven jaren vandaar afwezig zijn geweest of, bij eene langere afwezigheid, vóór het voleindigen van hun 24ste jaar aldaar terugkeeren.

Omtrent Vreemde Oosterlingen, onder welke de Chineezen de belangrijksten zijn, bestaan in hoofdzaak dezelfde bepalingen; alleen mogen zij zich slechts vestigen op die plaatsen, waar de Gouverneur Generaal wijken voor hunnen landaard heeft aangewezen en dan alleen binnen die wijken. In het belang van den landbouw of om andere gewichtige redenen kan het wonen buiten deze plaatsen door het Hoofd van gewestelijk, buiten de bepaalde wijken door het Hoofd van plaatselijk bestuur worden vergund; zoo is bijvoorbeeld in de Residentie Riouw de bepaling omtrent het samenwonen der Vreemdelingen in bepaalde wijken niet toepasselijk. (1).

---

(1) De voornaamste bepalingen omtrent dit onderwerp vindt men in het *Ind. Stbl.* 1872, N°. 38—41, en 1873, N°. 167; en bij DE LOUTER, bl. 25 en volgg.

Digitized by Google

Passen voor vaartuigen.

Hiertoe behooren: 1°. de Zeebrieven, voor kleine vaartuigen Jaarpassen genoemd, verleend door den Gouverneur Generaal en houdende vergunning om met het daarmede voorziene schip te varen nadat aan de bepaalde voorschriften is voldaan. De Jaarpassen gelden natuurlijk slechts voor een jaar, de Zeebrieven zoolang als het schip niet van naam of eigenaar verandert. 2°. Scheepspassen, die, behalve de Zeebrief, voor elke reis vereischt worden. 3°. Uitklaringen, waarbij aan een vaartuig verlof wordt gegeven om uit Nederlandsch Indië te vertrekken, en die aan de Commandanten der wachtschepen op de reeden moeten worden vertoond.

Invoer en bezit van wapens en kruit.

Gewone vuurwapenen en buskruit mogen niet worden ingevoerd op Java (behalve in entrepôt voor den weder-uitvoer) en in de Molukken (1). Hiervan zijn uitgezonderd jachtgeweren en pistolen, en crepékruit in blikken bussen van 2 pond zwaarte. Niemand dan Europeanen, hunne afstammelingen en ambtenaren, mag schietgeweer bezitten zonder bijzondere vergunning; om meer dan vijf pond kruit in zijne woning te hebben behoeft men verlof van het plaatselijk bestuur.

Recht van openbare oproeping en bijeenkomst.

Vereenigingen en vergaderingen van staatkundigen aard, of waardoor de openbare orde wordt bedreigd, zijn in Nederlandsch Indië verboden. Tegen de overtreding van dit gebod worden zoodanige maatregelen genomen als de omstandigheden vorderen.

Behalve door ambtenaren in hunne betrekking mogen door niemand biljetten of bekendmakingen ter oproeping of verzameling van personen worden verspreid of aangeplakt, zonder schriftelijke vergunning van het plaatselijk bestuur en overlegging van een gezegeld exemplaar van het biljet of de bekendmaking.

Toezicht op de drukpers.

Het toezicht op de drukpers wordt bij algemeene verordening geregeld, in overeenstemming met het beginsel, dat het door de drukpers

(1) De invoer wordt dikwijls ook voor langeren of korteren tijd op andere plaatsen verboden, wanneer de omstandigheden daartoe aanleiding geven.

Digitized by Google

openbaren van gedachten of gevoelens en het toelaten van elders dan in Nederland gedrukte stukken geene andere belemmering mogen ondervinden dan tot verzekering der openbare orde wordt gevorderd. In Nederland gedrukte stukken worden onbelemmerd toegelaten, behoudens ieders verantwoordelijkheid, volgens regels bij algemeene verordening te stellen.

Slavernij, Pandelingschap.

Sedert 1°. Januari 1860 is de slavernij in geheel Nederlandsch Indië wettelijk afgeschaft. De slavenhandel, de invoer en de openbare verkoop van slaven zijn verboden. De als slaven van elders aangevoerde personen zijn vrij, zoodra zij zich op het grondgebied van Nederlandsch Indië bevinden. De vrijmaking van alle slaven is daarvan echter niet het onmiddellijk gevolg geweest; op Sumatra is dit eerst in 1876 geschied.

Op Java en Madoera is het nemen van Pandelingen tot zekerheid van schuld steeds verboden geweest. Dit verbod werd achtereenvolgens ook door den Gouverneur Generaal toegepast op die gedeelten van de bezittingen buiten Java en Madoera, waar de maatschappelijke toestand het gedoogde, en in 1872 over geheel Nederlandsch Indië uitgestrekt (1). Met betrekking tot de toen reeds wettig ingeschreven Pandelingen blijven echter de thans bestaande bepalingen van kracht. Die bepalingen waren hoofdzakelijk de volgende. De Pandelingen moeten worden ingeschreven in een register, hetgeen alleen kan plaats hebben met toestemming van den schuldenaar en wegens persoonlijk werkelijk genotene reële of geldelijke waarde. Zij mogen niet van hunne echtgenooten en kinderen worden gescheiden; en deze moeten, zoo zij dit verlangen en behoeven, door den schuldeischer worden onderhouden, waarvoor zij verplicht zijn hem de diensten te bewijzen, tot welke zij in staat zijn. De schuld vermindert in evenredigheid van de diensten door den pandeling verricht, volgens regels door het Hoofd van gewestelijk bestuur vast te stellen; deze regelt ook hoeveel de schuldeischer den pandeling hetzij in natura of in geld moet verstrekken tot zijn onderhoud. De schuld is elk oogenblik, ook bij gedeelten, aflosbaar, en er mag geene rente op worden berekend. Schuldeischers en pandelingen zijn ten opzichte van mishandelingen aan het gemeene recht onderworpen. Het vervoer van pandelingen over zee is verboden; indien de schuldeischer hunne diensten op zijn

(1) *Ind. Stbl.* 1872, N°. 114.

Digitized by Google

vaartuig bij eene zeereis verlangt, is daarvoor eene afzonderlijke vergunning noodig. De echtgenoot en kinderen van den schuldenaar zijn niet aansprakelijk voor door dezen aangegane schulden.

§ 4. Financiewezen.

Algemeene Rekenkamer.

De Algemeene Rekenkamer, te Batavia gevestigd, bestaat uit een Voorzitter en zes leden, die door den Koning worden benoemd en ontslagen, en is verdeeld in twee Tafels, welke ieder met drie leden en bij meerderheid van stemmen beslissen. Een Secretaris, drie Referendarissen, vier Hoofdcommiezen, 26 Eerste, 31 Tweede en 31 Derde Commiezen staan haar in hare werkzaamheden bij (1). Zij heeft het oppertoezicht op de richtige invordering en verantwoording van alle ontvangsten, en op het behoud, de bewaring en het beheer van 's lands goederen, rechten en schuldvorderingen, en van zaken vanwege het koloniaal bestuur ten behoeve van derden beheerd. Alle colleges of personen, zonder onderscheid, aan welke eenig rekenplichtig beheer, ook over 's lands magazijnen en bewaarplaatsen, over 's lands domeinen, rechten en schuldvorderingen, en over zaken van derden van Regeeringswege is of wordt opgedragen, zijn rechtstreeks aan de Algemeene Rekenkamer rekening en verantwoording schuldig. Ook oefent zij de contrôle uit over alle uitgaven in Indië ten laste der koloniale begrooting; dus zijn ook alle rekeningen en verantwoordingen van aannemers, pachters, leveranciers enz. aan hare goedkeuring of herziening onderworpen. Haar toezicht strekt zich ook uit over het beheer der wees- en boedelkamers, pensioen-, school-, kerke- en armenfondsen.

Er is eene Commissie van revisie, belast met het beoordeelen der bezwaren door rekenplichtige ambtenaren ingebracht tegen belastingsbesluiten van de Algemeene Rekenkamer wegens verantwoordingen over voorafgaande dienstjaren. Zij bestaat uit den President van het Hoog Gerechtshof, den President van den Raad van Justitie te Batavia, twee andere leden jaarlijks door den Gouverneur Generaal te benoemen, en den Griffier van het Hoog Gerechtshof als Secretaris.

Voorts zijn er vier Inspecteurs van Financiën (te Batavia, Samarang, Soerabaja en Pasoeroewan) en drie Adjunct-inspecteurs, aan wie

(1) *Ind. Stbl.* 1877, N°. 103.

Digitized by Google

is opgedragen te waken dat de belastingverordeningen naar behooren worden toegepast, dat de aanzuivering der belastingen geregeld geschiede en dat betaalde bedragen worden verantwoord (1).

Bronnen van inkomsten voor het Gouvernement.

De geldelijke voordeelen, welke het Gouvernement uit de overzeesche bezittingen trekt, ontstaan uit daar geheven wordende belastingen, rechten, pachten, tollen, enz., en vooral uit de opbrengst der producten, waarvan òf het Gouvernement zich het monopolie heeft voorbehouden, òf die van Gouvernementsgrond worden verkregen, òf die volgens met de producenten geslotene contracten tegen bepaalde prijzen aan het Gouvernement worden geleverd. Deze producten worden gedeeltelijk in Indië zelf verkocht aan vreemde handelaren of tot eigen gebruik aldaar; maar verreweg het grootste gedeelte wordt naar Nederland overgevoerd en hier ter markt gebracht. Ten gevolge daarvan heeft de schatkist op Java jaarlijks veel meer uitgaven dan ontvangsten; waarom het tekort moet worden aangevuld door wissels op het Ministerie van Koloniën in Nederland of door toezendingen van geld door het Ministerie; vroeger ook door voorschotten van de Nederlandsche Handelmaatschappij (zie bl. 142).

Begrooting en Rekening.

Jaarlijks wordt eene Begrooting opgemaakt van de vermoedelijke ontvangsten en uitgaven over het volgende dienstjaar, zoowel voor de administratie in Indië als voor de koloniale administratie in Nederland, welke beide aan het oordeel der Volksvertegenwoordiging in Nederland moeten worden onderworpen. De jaarlijksche Rekening wijst het werkelijk bedrag der inkomsten en uitgaven aan, alsmede het batig saldo (indien dit er is), waarover, in verband met de koloniale administratie in Nederland, ten behoeve van het moederland kan worden beschikt.

De Begrooting der uitgaven, zoo in Indië als in Nederland, is gesplitst in de volgende Afdeelingen: I. Regeering en hooge collegiën. II. Departement van Justitie. III. Departement van Financiën. IV. Departement van Binnenlandsch bestuur. V. Departement van Onderwijs, Eeredienst en Nijverheid. VI. Departement der Burgerlijke Openbare werken. VII. Departement van Oorlog. VIII. Departement

(1) *Ind. Stbl.* 1876, N°. 27. *Kol. Verslag*, 1876, bl. 70.

Digitized by Google

van Marine; waarbij op de Begrooting in Nederland nog komt: IX. Bijdragen van Nederlandsch Indië aan de middelen tot dekking van 's Rijks uitgaven. De Begrooting der inkomsten in Indië is in dezelfde Afdeelingen gesplitst als die der uitgaven, waarbij nog komt: IX. Ontvangsten van gemengden aard en toevallige baten. De Begrooting der inkomsten in Nederland is niet zoo in Hoofdstukken verdeeld maar vermeldt in een aantal afzonderlijke artikelen de middelen, welke hoofdzakelijk zijn: Opbrengst van producten; Ontvangsten tegenover uitgaafposten van civielen of algemeenen aard; Verschillende inkomsten; en Ontvangsten tegenover de uitgaven voor de Departementen van Oorlog en Marine in Nederlandsch Indië.

De Begrooting voor het jaar 1880 wijst de volgende totalen aan:

Ontvangsten in Nederland. . .	*f* 49082631	
» » Indië	» 93367389	
Totaal.		*f* 142450020
Uitgaven in Nederland	*f* 25054076	
» » Indië	» 120029418	
Totaal		*f* 145083494
Tekort		*f* 2633474

Bank en Koloniale staatsschuld.

De Javasche bank, opgericht 24 Januari 1828 (1), is een financiëel en administratief lichaam, bestaande uit vele deelhebbers of actiehouders, en bestuurd door eenen President en twee Directeuren, van welke een als Secretaris fungeert. De President wordt voor vijf en de Directeuren voor drie jaren benoemd. Er is een raad van Commissarissen bestaande uit vijf leden door de stemgerechtigde aandeelhouders benoemd. Van regeeringswege wordt toezicht op de handelingen der Directie uitgeoefend door den Directeur van Financiën als Gouvernements Commissaris. De Bank heeft haren hoofdzetel te Batavia, en vaste agentschappen te Samarang, Soerabaja, Padang en Mangkasar en voorts op de plaatsen daartoe op voorstel of na gehoord advies der Directie door den Gouverneur Generaal aangewezen of aan

(1) De Javasche bank heeft, als eenige circulatiebank in Nederlandsch Indië, octrooi telkens voor een bepaald aantal jaren. Het laatste octrooi, afgeloopen 31 Maart 1881, is weder voor tien jaren vernieuwd bij Koninklijk besluit van 6 Augustus 1880. Zie *Ind. Staatsbl.* 1880, N°. 220.

Digitized by Google

te wijzen, thans Tjeribon, Soerakarta, Djokjokarta en Pasoeroewan. Het kapitaal der Bank bedraagt ƒ 6.000000, verdeeld in aandeelen van ƒ 500 en halve aandeelen van ƒ 250, waarvan aan de houders minstens 6 pCt. interest is gewaarborgd. Hare handelingen bestaan hoofdzakelijk in: het disconteeren van wisselbrieven en ander handelspapier, voorzien van twee of meer goede handteekeningen; het doen van beleeningen op effecten, kostbaarheden of niet aan bederf onderhevige koopwaren; het ontvangen van kapitalen, als spaarbank, en het incasseeren van gelden zoo voor het Land als voor particulieren, alles tegen provisie; het wisselen van gangbare specie tegen bankpapier; het handelen in goud en zilver; het openen van crediet aan ingezetenen, op beleening van geld of geldswaarde, tegen provisie. Zij geeft bankbiljetten uit van ƒ 5, ƒ 10, ƒ 50, ƒ 100, ƒ 200, ƒ 300, ƒ 500 en ƒ 1000, die door het Gouvernement gewaarborgd en als wettig betaalmiddel gangbaar zijn. De verhouding, waarin het gezamenlijk bedrag van bankbiljetten en bank-assignaties door munt of munt-materiaal moet zijn gedekt, wordt door den Gouverneur Generaal na verkregen machtiging des Konings bepaald.

De werkelijke schuld van Java bedroeg omstreeks het jaar 1836 ƒ 36.000000. Bij de wetten van 24 April 1836, 11 April 1837, en 27 Maart en 22 December 1838, werd Indië bezwaard met eene nieuwe schuld van ƒ 200.000000, zijnde eigenlijk het gedeelte der Nederlandsche nationale schuld, dat tijdens de vereeniging met België door dit gewest was gedragen. Zoo werd de Indische schuld gebracht op ƒ 236.000000, van welke ƒ 200.000000 een interest van 4 pCt. en ƒ 36.000000 een interest van 5 pCt. gaven; zoodat het bedrag van den jaarlijkschen interest hiervan ten laste van de Koloniale kas ƒ 9.800000 beliep. Vroeger werd deze som benevens een zeker bedrag tot aflossing jaarlijks op de Indische Begrooting gebracht onder den naam van Renten en aflossingen; later droeg die post den naam van Bijdrage van Nederlandsch Indië tot dekking van 's Rijks uitgaven, waarvoor thans geene vaste som meer is bepaald.

De werkelijk op en voor Java gecreëerde effecten zijn:

Certificaten van den Indischen Achterstand. Eene schuld afkomstig uit den tijd van DAENDELS, waarvoor in 1822 Obligatiën zijn uitgegegeven, rentende 6 pCt.

Obligatiën rentende $4^1/_4$ pCt. uitgegeven in 1843 en 1846.

Obligatiën rentende 6 pCt. uitgegeven in 1845.

Van deze obligatiën wordt jaarlijks bij uitloting een gedeelte afgelost; zoodat haar gezamenlijk bedrag voor eenige jaren nog ongeveer ƒ 2.000000 was.

Digitized by Google

Het Grootboek dezer schulden berust bij de Directie der Javasche Bank (1).

Munten.

Behalve de Nederlandsch Indische Gulden, geldende 120 duiten (2), en de Recepissen (papieren geld) circuleerden in Nederlandsch Indië onderscheidene gouden en zilveren munten van verschillenden oorsprong, die tegen den koers van hare innerlijke waarde gangbaar waren; terwijl, buiten de bovengenoemde Duiten, ook allerlei andere koperen stukken als pasmunt in omloop waren. Bij de Wet van 1 Mei 1854 is echter voor deze gewesten eene nieuwe munt vastgesteld, bestaande uit dezelfde stukken als in het Moederland, doch met eenigszins anderen stempel en waarop de waarde in de Maleische en Javaansche talen is uitgedrukt, welke tegen intrekking der oude munten en Recepissen is in omloop gebracht. Er circuleeren echter nog steeds eene menigte Duiten van verschillenden oorsprong.

§ 5. Handel en Scheepvaart.

Handelmaatschappij.

De overvoer der producten uit Indië naar Nederland geschiedde vroeger uitsluitend door tusschenkomst der Nederlandsche Handelmaatschappij, een in 1824 opgericht handelslichaam, waarmede het Gouvernement eene overeenkomst had gesloten om alle koloniale waren, die in Nederlandsch Indië aan de Regeering geleverd en niet aldaar verkocht werden, aan haar af te geven om ze te vervoeren naar Nederland en hier voor rekening van het Gouvernement te verkoopen, tegen genot van bepaalde percenten (consignatiestelsel); terwijl de Handelmaatschappij zich verbond om, op de aan haar zoo in commissie gegevene goederen, een doorloopend voorschot te verstrekken tot een maximum van 10,000000 tegen $3^1/_2$ pCt., en voorts andere binnen haren werkkring vallende diensten aan het Gouvernement te bewijzen tegen vastgestelde belooning; zooals het overvoeren van personeel en materiëel voor den kolonialen dienst; het aanschaffen van voorwerpen, waarvan haar de levering door het Indisch bestuur

(1) Zie Hageman, *Handleiding tot de kennis der Geschiedenis* enz. *van Java* Dl. II, bl. 48. In de officiëele *Koloniale verslagen omtrent den staat der O. I. bezittingen* is echter van deze effecten geen spoor te vinden. Waarschijnlijk zijn zij thans geheel afgelost.

(2) Een gulden koper was slechts 100 duiten.

Digitized by Google

of door den Minister van Koloniën werd opgedragen, enz Deze overeenkomst is vernieuwd in 1853, en daarbij onder anderen bepaald, dat tot ult°. December 1859 al de koffie, suiker, specerijen en indigo, welke in Indië aan het Gouvernement werden geleverd, aan de Handelmaatschappij zouden worden afgegeven, met uitzondering van eene bepaalde hoeveelheid der drie eerste artikelen, welke in Indië mochten verkocht worden; dat alle overige producten, en na 1°. Januari 1860 ook de bovengenoemde, in Indië mochten verkocht worden, maar zoo zij naar Nederland werden overgevoerd zulks tot ult. December 1874 uitsluitend zoude geschieden door tusschenkomst der Handelmaatschappij (1). Bij het nieuwe contract, ingegaan met het jaar 1875, later verlengd tot ult°. December 1879 en vatbaar voor eene stilzwijgende verlenging telkens voor den tijd van vijf jaren, is de verplichting der Handelmaatschappij tot het verstrekken van het bovengenoemde voorschot vervallen, en zijn de door haar over te voeren producten bepaald tot koffie, tin en kinabast; de suiker is geheel ter beschikking van den particulieren handel gekomen. Voor het overvoeren en den verkoop van producten geniet zij een commissieloon van 2 pCt., voor het tin echter slechts $1^1/_2$ pCt. Voor het aanbesteden, bestellen en verzenden van goederen geniet zij 1 pCt., voor enkele verzending van goederen $^1/_2$, en voor verzending van specie $^1/_4$ pCt. (2). Zij heeft in Nederlandsch Indië hare factorij te Batavia; agentschappen zijn gevestigd te Samarang, Soerabaja, Tjeribon, Padang, Mangkasar, Desima (Japan) en Singapoera (Britsch Indië). De veilingen der producten worden door haar gehouden te Amsterdam en te Rotterdam.

Uitgestrektheid van den handel.

Bij besluit van 31 Dec. 1825 is de vaart en handel van en op geheel Nederlandsch Indië, met uitzondering van de Moluksche eilanden, vrij en open verklaard voor alle volken, met welke het Koninkrijk der Nederlanden in vriendschap leeft; in 1854 is dit insgelijks op De Molukken toegepast. Dus strekt zich de Oost-Indische handel, behalve tot Nederland, ook uit tot de havenplaatsen op de eilanden en den vasten wal van Indië, China, Japan, Amerika en Europa.

Men onderscheidt de havens in:

(1) *Staatsblad*, 1853, N°. 129.
(2) *Kol. Verslag*, 1873, bl. 165 en 171.

Digitized by Google

1°. Vrijhavens, waar alle goederen vrij zijn van alle rechten; deze zijn: Bengkalis, Riouw, Mangkasar, Menado, Kema, Gorontalo, Ternate, Ambon, Saparoewa, Kajeli, Banda en Koepang.

2°. Havens, voor den algemeenen in- en uitvoer opengesteld, waar rechten worden geheven; namelijk: Batavia, Samarang, Soerabaja, Tjeribon, Pasoeroewan en Tjelatjap op Java; Padang, Siboga, Baroes, Singkil, Palembang en Moewara Kompeh op Sumatra; Muntok op Riouw; Pontianak, Pamangkat en Bandjarmasin op Borneo. (1)

3°. Havens voor algemeenen uitvoer en beperkten invoer, met betaling van rechten; namelijk: Anjer, Bantam, Indramajoe, Tegal, Pekalongan, Rembang, Prâbâlinggâ, Besoeki, Panaroekan, Banjoewangi, Patjitan, Pangoel en de Wijnkoopsbaai op Java; Priaman, Ajer Bangis, Natal, Bengkoelen en Telok Betoeng op Sumatra; Tandjoeng Pandan op Blitong; Sampit op Borneo.

4°. Havens voor de kustvaart. Deze zijn, behalve de bovengenoemde, kustplaatsen onder het rechtstreeksch gezag van Nederland, waar tolkantoren gevestigd zijn; namelijk: Tjaringin, Tanara, Djapara, Djowana, Toeban en Gresik op Java; Bawéjan op het eiland van dien naam; Soemenap, Pamekassan, Bangkalang en Sampang op Madoera; Manggala, Ketapang, Kroë en Moko-Moko op Sumatra. Tot de kustvaart zijn gerechtigd de Nederlandsche en in Nederlandsch Indië tehuis behoorende schepen en de daarmede gelijkgestelde inlandsche vaartuigen. Zij mogen alleen goederen in eene der havens van Nederlandsch Indië geladen aldaar lossen, en goederen van het eene entrepôt naar het andere overbrengen.

Entrepôts, waar de uit zee komende goederen kunnen worden opgeslagen en verhandeld, en vanwaar zij ook weder kunnen worden uitgevoerd zonder de anders verschuldigde inkomende en uitgaande rechten te betalen, zijn gevestigd te Anjer, Batavia, Tjeribon, Samarang en Soerabaja.

Wat den handel op Japan betreft, deze werd vroeger gedeeltelijk voor rekening van het Gouvernement, gedeeltelijk door particulieren gedreven; de eerste heette Komps- (Compagnie's?) handel, de andere Kambang-handel. Deze handel is echter thans geheel vrij.

De Nederlandsch Indische koopvaardijvloot telde op ultimo December 1879

(1) Op Bali zijn in 1861 voor den algemeenen handel opengesteld: in het rijk Boelèlèng, de havens van Tamoekoes, Boelèlèng en Sangsit; in Djambrana, die van Loloan en Sanggan Gedi (*Kol. Verslag*, 1861, bl. 24). Dit besluit schijnt later ingetrokken te zijn; althans in de laatste opgave komen deze havens niet meer als zoodanig voor. — Hoewel niet officieel zijn toch feitelijk ook voor den algemeenen in- en uitvoer opengesteld de havens in de Res. Sumatra's Oostkust.

Digitized by Google

44	stoomschepen.	metende	27754 ton.
4	schepen.	»	4730 »
83	barken..	»	38201 »
24	brikken.	»	5984 »
172	schoeners	»	14323 »
14	kotters..	»	398 »
1317	inlandsch getuigde vaartuigen..	»	39307 »
te zamen 1658	schepen.	metende	130697 ton.

Hiervan behoorden op Java en Madoera tehuis 897 vaartuigen, metende te zamen 82332 ton.

In den loop van het jaar 1879 zijn op Java en Madoera binnengekomen 2578 handelsvaartuigen, metende 1075889 ton, en vandaar vertrokken 2765 vaartuigen, metende 794932 ton.

In de gezamenlijke havens der Buitenbezittingen zijn in 1878 binnengekomen 5074 schepen, metende 961128 ton, en vandaar vertrokken 5220 schepen, metende 1028904 ton.

In 1878 bedroeg de waarde van den invoer in Nederlandsch Indië voor het Gouvernement *f* 22579565, en voor rekening van particulieren *f* 117869814, te zamen *f* 140449379; en die van den uitvoer voor het Gouvernement *f* 38290204, en voor particulieren *f* 141677417, te zamen *f* 179967621.

§ 6. Gouvernementscultures en monopoliën.

Gouvernementscultures.

De Gouvernementscultures, dat zijn die takken van landbouw, welke door de inlandsche bevolking op last en ten behoeve van het Gouvernement worden gedreven, zijn tegenwoordig de volgende.

De Koffiecultuur op Java. In de Gouvernements Residentiën, waar de grond voor de teelt van koffie geschikt is, zijn de Inlanders, die aan landrente onderworpen gronden in gebruik hebben, verplicht jaarlijks een zeker aantal koffieboomen te planten, te onderhouden en de vruchten gedroogd in de Gouvernements koffiepakhuizen af te leveren. Zij genieten daarvoor, behalve vrijstelling van landrente, eene belooning, die geregeld wordt naar den marktprijs der koffie; minstens bedraagt die *f* 8,50 per pikol, doch in den laatsten tijd is gewoonlijk *f* 14 uitbetaald. In de Vorstenlanden genieten de planters dezelfde belooning als in de Gouvernementslanden, en het bedrag dat in deze voor landrente van den marktprijs wordt afgetrokken,

Digitized by Google

moet daar door hen aan de inlandsche Vorsten worden uitgekeerd. De onafhankelijke Prinsen aldaar (zie bl. 30) genieten *f* 25 per pikol voor de door hen geleverde koffie. Ook in het Gouvernement van Sumatra's Westkust en de Minahasa op Celébes bestaat de Gouvernements koffiecultuur. De bevolking geniet daar dezelfde betaling als op Java. Overal genieten de inlandsche Hoofden zoogenaamde cultuurpercenten, dat is eene zekere premie voor elken pikol door de bevolking geleverde koffie. — In Bengkoelen bestond vroeger ook de Gouvernements koffie- en pepercultuur; zij is daar echter wegens de geringe opbrengst thans afgeschaft en vervangen door eene jaarlijksche directe belasting van *f* 3 per huisgezin.

De Suikercultuur op Java. In de gewesten voor deze cultuur geschikt is de bevolking verplicht $^1/_5$ der bij haar in gebruik zijnde sawahs (natte rijstvelden) bij jaarlijksche afwisseling te beplanten met suikerriet, dat te verzorgen en tot rijpheid te brengen. Zij geniet daarvoor eene belooning, die afhangt van de hoeveelheid suiker, welke uit het riet wordt verkregen, doch minstens *f* 90 per bahoe of bouw (500 □ Rijnl. roeden of 7096,5 □ meters) bedraagt. Het snijden van het riet en het vervoer naar de fabrieken geschiedt door vrijwillige, afzonderlijk daarvoor betaalde arbeiders. Het uitpersen van het riet en het vervaardigen der suiker geschiedt, buiten medewerking der bevolking, in de fabrieken door fabrikanten, die daartoe met het Gouvernement contracten hebben aangegaan. Bij de wet van 21 Juli 1870 (de zoogenaamde Suikerwet van den Minister De Waal; zie *Nederl. Staatsbl.* 1870, N°. 136) zijn de bestaande contracten onder zekere bepalingen tot 1890 verlengd; doch wordt overigens de verplichte afstand der aan de bevolking behoorende gronden na 1878 jaarlijks met $^1/_{12}$ verminderd.

De Kinacultuur op Java. Deze wordt met vrijwillige arbeiders onder toezicht van Gouvernements ambtenaren gedreven, en niet op gronden der inlanders maar op bosch- en woeste gronden aan het Gouvernement behoorende.

De Cochenille- en de Zijdeteelt worden alleen gedreven in de Gouvernements etablissementen van landbouw in de Residentiën Krawang en Banjoewangi, waar het werk door bannelingen of tot dwangarbeid veroordeelde personen wordt verricht.

Het oppertoezicht op de Cultures is opgedragen aan twee Hoofdinspecteurs, de een bestemd voor de koffiecultuur, de ander voor de suiker- en rijstcultuur, het landelijk stelsel en wat daarmede in verband staat. Aan ieder van hen is een Controleur als Secretaris toegevoegd.

Digitized by Google

Monopoliën.

Het Zout is een Gouvernementsmonopolie op Java, Madoera, Bangka, in het Gouvernement van Sumatra's Westkust, de Residentiën Bengkoelen, Lampongsche Districten en Palembang, en op Borneo. In andere gewesten wordt ook wel van Gouvernementswege zout geleverd, doch is noch de eigen aanmaak noch de invoer van vreemd zout verboden. In de Vorstenlanden op Java is het maken van zout voor eigen gebruik aan de inlanders geoorloofd, doch de uitvoer naar de Gouvernementslanden verboden. In de Afdeeling Grobogan der Residentie Samarang mag de bevolking uit de daar gevonden wordende modderwellen voor eigen gebruik zout fabriceeren, tegen betaling van een recht van *f* 1 per pikol, doch het niet buiten die Afdeeling uitvoeren. Het Gouvernementszout werd vroeger aan de noordkust van Bantam en de zuidkust van Madoera, doch thans uitsluitend in de Afdeeling Soemenap op laatstgenoemd eiland door uitdamping van zeewater vervaardigd door de bewoners der bij de zoutpannen gelegene dorpen, die het aan de hoofddepôts moeten afleveren, en daarvoor eene belooning van *f* 10 per kojan (1) ontvangen. Vandaar wordt het voor Gouvernements rekening door aannemers overgebracht naar de zoutverkooppakhuizen, waaruit het door de zoutverkooppakhuismeesters wordt verkocht bij hoeveelheden van niet minder dan $^1/_{32}$ pikol (1,93 KG.) tegen *f* 6,72 de pikol (2). In 1879 bedroeg het debiet op Java en Madoera 31824 kojans en op de Buitenbezittingen 6227 kojans, en de opbrengst op Java *f* 6347301 en daarbuiten *f* 1069455.

Het Opium is insgelijks een Gouvernementsmonopolie doch wordt niet in Nederlandsch Indië zelf gefabriceerd, maar meest uit Britsch Indië en Turkije aangevoerd. Het debiteeren daarvan geschiedt door pachters, aan wie in elk pachtdistrict of pachtperceel vroeger eene bepaalde hoeveelheid (*tiban*) werd verstrekt, waarvoor zij in 1872 als pachtschat *f* 100 per katti (3) betaalden boven den koopprijs, die toen *f* 20 per katti was; vroegen zij boven die hun verstrekte hoeveelheid meer aan (*siram*), dan werd hun die tegen inkoopsprijs verstrekt. Sedert 1873 is echter het verstrekken van *siram* afgeschaft, en het zoogenaamde *maximum-stelsel* ingevoerd; dat wil zeggen, dat voor elk pachtperceel de grootste hoeveelheid opium is vastgesteld, die de pachter maandelijks kan verkrijgen, zonder meer, en die hem

(1) Een kojan zout is 30 pikols of 1853 KG.
(2) Op sommige plaatsen is die prijs iets lager.
(3) De katti is $^1/_{100}$ pikol of 0,6176 KG.

Digitized by Google

ongeveer tegen handelsprijs (thans ƒ 15 à ƒ 16 de katti) wordt geleverd. Het totaal der maxima is voor 1880 voor Java en Madoera 176580, voor Sumatra's Westkust, Bengkoelen en Palembang 12240 kattis (1). De verkoop mag alleen geschieden in de zoogenaamde *kitten* (opiumkitten), waarvan het aantal in elk pachtperceel is bepaald. De opbrengst der pacht was in 1880 op Java en Madoera, na aftrekking van den koopprijs van het opium, ƒ 12943002, in de gezamenlijke Buitenbezittingen ƒ 2439366.

De Gouvernements tinmijnen op Bangka worden in vrijen arbeid bewerkt door *kongsi's* of vereenigingen van Chineezen, die daartoe met het Gouvernement overeenkomsten aangaan. Op het eiland Blitong is voor de tin-exploitatie concessie verleend aan eene particuliere Maatschappij, die daarvoor als pachtschat drie percent van de bruto-opbrengst in natura aan het Gouvernement betaalt. Men zie daarover uitvoeriger hierachter bij de behandeling van die eilanden.

De Gouvernements steenkolenmijn Oranje Nassau te Pengaron en die te Assahan, beide in het zuidoosten van Borneo, worden gedeeltelijk door tot dwangarbeid veroordeelden, gedeeltelijk door vrijwillige arbeiders bewerkt (2).

Eindelijk zijn een Gouvernementsmonopolie de vogelnestklippen op Java, voor zooverre zij niet op aan particulieren toebehoorende perceelen worden gevonden. De exploitatie daarvan geschiedt gedeeltelijk bij verpachting of verhuring, gedeeltelijk rechtstreeks door het Gouvernement.

§ 7. Belastingen en heerendiensten.

De belastingen worden onderscheiden in verpachte en niet-verpachte.

Tot de verpachte behooren voornamelijk: het recht tot verkoop van opium in het klein; het recht op het slachten van rundvee, buffels, schapen en geiten; het recht op den verkoop van arak en andere sterke dranken in het klein; het recht op het houden van Chineesche speelhuizen (*pho-* en *topho*-spelen) en van pandhuizen; belasting op Javaansche en Chineesche tabak; tollen op bruggen, sluizen, veren en overtoomen; het recht op het slachten van varkens en den verkoop van varkensvleesch; het recht op het kappen van

(1) Van de overige gewesten wordt geene opgave van het bedrag der maxima medegedeeld.

(2) De exploitatie van de kolenmijn te Pelarang, in het rijk Koetei op Borneo, is in 1872 gestaakt.

Digitized by Google

hout in de Nipah- en kreupelbosschen van het Gouvernement in de Residentie Krawang; het recht op de Wajangs of inlandsche tooneelvertooningen; de pacht van de natuurlijke voortbrengselen der Duizend eilanden; belasting op den vervoer van peper op Riouw; belasting op den verkoop van sagoeweer (palmwijn); recht op de exploitatie van goudmijnen in de Westerafdeeling van Borneo; de veren (overvaarten) in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo; recht op den vervoer van sirih in het Gouvernement van Celébes; belasting op de zitplaatsen op de vischmarkten te Mangkasar; recht op den verkoop van zout in Siak; en het recht om te visschen in de Gouvernements vijvers bij Sambongdjawa (Mangkasar). Vroeger behoorde hiertoe ook de belasting op de goederen, welke op markten (*pasars*) en in kramen (*warongs*) ten verkoop werden gebracht; deze is echter in 1855 afgeschaft.

De niet-verpachte belastingen zijn:

1°. belastingen in geld opgebracht. Hiertoe behooren: in- en uitvoerrechten bij de tolkantoren; accijns op het inlandsch gedistilleerd en op de tabak; de personeele belasting, geheven van Europeanen en Vreemde Oosterlingen; het patentrecht, geheven van Europeanen (1); de verponding, zijnde eene belasting rustende op den eigendom van alle onroerende goederen, en de belasting van de specerijperken op de Banda-eilanden; recht op de openbare verkoopingen; het klein zegel; recht van overschrijving van vaste goederen; belasting op paarden en rijtuigen (2); het recht van successie en overgang; consumtierecht op tabak bij vervoer over zee; belasting op de *pasars* van sommige particuliere landerijen in de Residentie Batavia; de landrente op Java, Madoera, Bali en in Palembang; de belasting op vischvijvers; belasting op het djatihout van particuliere gronden op Java; de belasting van het rijstgewas van het land Bloeboer in Batavia, die vroeger ten bate van den Gouverneur Generaal kwam; licentiën tot het houden van Chineesche speel- of dobbeltafels, voorzooverre deze niet worden verpacht (bl. 148); belasting op het slachten van buffels, runderen, paarden en veulens in de Preanger-regentschappen; belasting op het bedrijf van Inlanders, Chineezen en andere Vreemde

(1) De twee laatstgenoemde belastingen zijn ingevoerd in 1879. De aanslag in de personeele belasting bedroeg over dat jaar op Java en Madoera *f* 613428 en in de Buitenbezittingen *f* 87716; en die in het patentrecht respectievelijk *f* 665812 en *f* 58508.

(2) Deze belasting is sedert de invoering der personeele belasting vervallen, behalve voor de rijtuigen van Inlanders op Java, de paarden van Europeanen in het Gouvernement van Atjih, en de paarden en rijtuigen van Vreemde Oosterlingen in Atjih, op Riouw en Borneo. *Kol. Verslag* 1880, bl. 144.

Digitized by Google

Oosterlingen; hoofdelijke belasting van de inlandsche bevolking in de binnenlanden der Residentie Palembang; belasting voor het onderhoud van wegen en bruggen ter hoofdplaats Palembang, geheven van Inlanders en Vreemde Oosterlingen; hoofdelijke belasting van de Inlanders in Bengkoelen; belasting voor het aanleggen en onderhouden van wegen ter hoofdplaats Bengkoelen, gelijk te Palembang; belastingen in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, namelijk de vertiening van het rijstgewas, de hoofdelijke belasting der Inlanders, en de belasting op het graven van diamant in de Afdeeling Martapoera; belasting op de waarde der huizen en onroerende eigendommen te Ambon; huistaks van Inlanders te Mangkasar; de vertiening der rijst- en suikerrietvelden en der zoutpannen, en de *tesang*-belasting (1) in het Gouvernement van Celébes; andere hoofdelijke belastingen in het Gouvernement van Celébes, vastgesteld op *f* 3 per huisgezin; hoofdelijke belasting van de Inlanders in de Residentie Menado; belasting op de hoofden der huisgezinnen van de negeri-bevolking in Ambon en onderhoorigheden.

2°. Belastingen in natura opgebracht. Deze zijn: een tiende van het rijstgewas in eenige districten van de Preanger-regentschappen; levering van goud en vogelnestjes in sommige landschappen onder Bandjarmasin; levering van Sapanhout door de Vorsten van het eiland Soembawa.

3°. Belastingen in arbeid opgebracht (heerendiensten). Deze zijn: diensten ten behoeve van door het Gouvernement aangestelde inlándsche Hoofden en ambtenaren, bekend onder den naam van Pantjèn-diensten; cultuurdiensten; diensten bij den aanmaak van zout; diensten bij het onderhoud van openbare werken; diensten bij het vervoerwezen; diensten ten behoeve der politie; diensten bij de Gouvernements administratie; diensten ten behoeve van den Mahomedaanschen eeredienst; diensten bij den eersten aanleg of bouw van openbare werken; diensten in geval van oorlog of opstand; diensten bij rampen van hooger hand; diensten ten behoeve van de dessa. — Tot het verrichten van persoonlijke diensten worden alleen zij opgeroepen, die aandeel in ontgonnen grond of wel een eigen erf bezitten, en niet meer dan één van de zeven dagen. De tijd van arbeid is twaalf uren daags met inbegrip van den tijd, noodig voor het afleggen van den weg van de woning van den dienstplichtige naar het werk. Zooveel mogelijk worden de dienstplichtigen genomen uit de dessa's,

(1) *Tesang* is de opbrengst van $^1/_3$ van het rijstgewas in natura in een gedeelte van de Noorderdistricten en in Tallo.

Digitized by Google

die het dichtst bij het werk zijn. Behoudens het geval van watersnood of dergelijke rampen worden van de inboorlingen geene andere diensten gevorderd dan die strekken ten algemeenen nutte. De regeling en verdeeling der dienstplichtige personen wordt aan de gemeenten overgelaten; afkoop of plaatsvervanging heeft dikwijls plaats, echter zonder tusschenkomst van het Gouvernement. Het vorderen van de levering van materialen of andere goederen van de dienstplichtigen, hetzij betaald of onbetaald, is verboden. Aan de inlandsche Hoofden, die vroeger willekeurig over den arbeid hunner onderhoorigen beschikten, is sedert 1867 een bepaald aantal dienstplichtigen, naarmate van ieders rang, toegekend, welk aantal in 1874 nog weder is verminderd (1). (Zie *Indisch Staatsblad*, 1866, N°s. 3 en 13; 1867, N°. 122, 123 en 124; 1870, N°. 122 en 1874 N°. 74.)

In de Residentiën Riouw, Borneo's Westerafdeeling, Timor, Ternate en de Afdeeling Banda zijn de Gouvernements onderdanen tot geene diensten verplicht, behalve die tot afwering van rampen van hooger hand. In de gewesten, waar het zelfbestuur aan de inlandsche vorsten is gelaten, worden de heerendiensten door de inheemsche gebruiken en instellingen geregeld.

§ 8. Landbouw, veeteelt en boschcultuur.

Landbouw.

Op de gronden, die de inlandsche bevolking hetzij in eigendom, hetzij in erfelijk of tijdelijk, in gemeenschappelijk of individueel gebruik bezit (2), voor zooverre zij niet voor de Gouvernementscultures zijn afgezonderd, is de landbouw geheel vrij behoudens de verplichting der gebruikers om aan den eigenaar zekere belasting, hetzij in geld, producten of arbeid, op te brengen. In het grootste gedeelte van Java wordt de Staat beschouwd als eigenaar van den grond, en is deze dus de belastingheffer; op de gronden in vroeger of later tijd aan particulieren afgestaan of verkocht is dat recht op den nieuwen

(1) Op de Indische Begrooting voor 1882 is een post van *f* 2,100000 uitgetrokken tot afschaffing van sommige heerendiensten, in de eerste plaats de Pantjèndiensten, waartegen dan de traktementen der Inlandsche ambtenaren zullen worden verhoogd. Het ontbrekende zal, volgens dat voorstel, worden gevonden door heffing van een hoofdgeld van *f* 1 van elken dienstplichtige per jaar.

(2) Op de denkbeelden omtrent den grondeigendom in de verschillende streken van den Archipel zal later, bij de behandeling der afzonderlijke gewesten, worden teruggekomen.

Digitized by Google

eigenaar overgegaan, behoudens het toezicht der Regeering op de behandeling der opgezetenen door den landheer. Woeste gronden, dat zijn gronden, die nooit ontgonnen of na vroegere ontginning tot den staat van wildernis zijn teruggekeerd, kunnen door het Gouvernement in huur of erfpacht worden uitgegeven, op Java aan Europeanen of met hen gelijkgestelden, elders ook aan andere personen. Volgens de wet van 9 April 1870 kan die uitgifte plaats hebben voor een tijdvak van hoogstens 75 jaren; de verplichtingen dier pachters worden bij afzonderlijke wetten of besluiten omschreven.

Hoewel nu, gelijk boven werd gezegd, de landbouw volkomen vrij is, wordt evenwel door het Gouvernement daarop toezicht uitgeoefend, vooral op de rijstcultuur, die het hoofdvoedsel der inboorlingen oplevert. De Hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madoera moeten zorgen dat de rijstvelden op den geschikten tijd worden beplant, en dat bij den oogst terstond zaad-padi voor de volgende aanplanting wordt afgezonderd; bij misgewas of andere onheilen voorzien zij de behoeftige landbouwers daarvan. Na afloop van den rijstoogst worden de velden met zoogenoemde Tweede gewassen (*pălăwidjă*) beplant. Dat voor een en ander steeds voldoende grond beschikbaar is om in de behoefte der bevolking te voorzien, behoort tot de zorgen der Regeering. In het jaar 1879 werden er op Java en Madoera 2550624 bouws met rijst, en 1121732 bouws met andere eenjarige gewassen beplant.

Ook op de Klapper- (kokospalmen-) cultuur wordt toezicht gehouden en de aanplant van boomen zooveel mogelijk bevorderd; zulks geschiedt òf in geregeld aangelegde klappertuinen òf op de bij de huizen behoorende erven in de dessa's. Het aantal boomen, op Java en Madoera (behalve de Vorstenlanden) op het einde van 1872 aanwezig, bedroeg 29679400; later wordt wel de jaarlijksche bijplanting in de verschillende gewesten doch niet de sterfte, dus geen totaal, opgegeven.

Verder zijn de katoen-, de indigo-, de tabaks- en hier en daar de vrijwillige suikerrietteelt de voornaamste onderwerpen van den inlandschen landbouw op Java. Op de Buitenbezittingen worden deze grootendeels vervangen door de sago, djagoeng (Turksch koren), cacao en specerijen, welke laatste vroeger Gouvernementsmonopolie waren doch thans geheel vrije cultuur zijn.

Veeteelt.

De veeteelt bepaalt zich hoofdzakelijk tot die van buffels (karbouwen), die èn voor den landbouw èn als slachtvee van het grootste belang zijn, en in mindere mate tot andere runderen. Ook deze wordt door

Digitized by Google

het Gouvernement zooveel mogelijk aangemoedigd en bevorderd. Onder het gewestelijk bestuur zijn Gouvernements veeartsen met het toezicht daarop belast. Tot wering of beperking van besmettelijke veeziekten bestaan sedert 1869 dergelijke bepalingen als in Nederland. Op het einde van 1878 bedroeg de veestapel op Java en Madoera (behalve de Vorstenlanden) 2880811 buffels en 1921139 andere runderen. Van de paardenteelt en vooral van de verbetering van het ras wordt door de inboorlingen weinig werk gemaakt. Het Gouvernement heeft hier en daar premiën voor schoone paarden uitgeloofd en op Timor eene soort van stoeterij opgericht. In 1878 bedroeg het aantal paarden op Java en Madoera 632235.

Boschcultuur op Java en Madoera.

De houtbosschen zijn domeinen van het Gouvernement. Vroeger waren de bewoners der nabij die bosschen gelegene dorpen verplicht de boomen voor rekening van het Gouvernement te vellen en te vervoeren, welke diensten onder den naam van *blandong*-diensten bekend waren. In het jaar 1865 zijn deze diensten afgeschaft en omtrent het beheer en de exploitatie dier bosschen bepalingen vastgesteld, die echter met den aanvang van 1875 weder zijn gewijzigd (1).

De bosschen, die eigendom zijn van den lande, worden onderscheiden in *Djatibosschen* (de zoodanige, die geheel of grootendeels uit djatiboomen bestaan) en *Wildhoutbosschen;* en de laatstgenoemde weder in die, welke onder geregeld beheer zijn gebracht, en de zoodanige ten aanzien van welke dit nog niet is geschied (2).

De Djatibosschen, welke onder geregeld beheer zijn gebracht, worden verdeeld in boschdistricten. Het bestuur van elk boschdistrict is, onder toezicht van het Hoofd van gewestelijk bestuur en onder de bevelen van den Directeur van het Departement van binnenlandsch bestuur, opgedragen aan Inspecteurs van het boschwezen, Houtvesters, Adspirant-houtvesters, Opzieners, Mantri's-boschpolitie en Boschwachters. Voorts staat onder den Directeur van Binnenlandsch bestuur aan het hoofd der Afdeeling Boschwezen een Inspecteur. De exploitatie dezer Djatibosschen geschiedt uitsluitend door middel van particuliere industrie en kan op tweeërlei wijze plaats hebben: 1°. bij wijze van gewone verhuring tegen betaling van eene jaarlijksche pachtsom;

(1) *Ind. Staatsbl.* 1874, N°. 110, 241, 215 en 291.

(2) Ook in de Residentie Ambon, vooral in de Afdeeling Banda, bestaan Djati-aanplantingen van Gouvernementswege.

Digitized by Google

2°. voor rekening van den lande tegen betaling van kap- en sleeploon per kubieken meter; in beide gevallen door middel van openbare uitbesteding De velling geschiedt perceelsgewijze en wordt om de tien jaren geregeld in verhouding tot de aanwezige houtmassa en den vermoedelijken bijgroei, zoodat jaarlijks eene nagenoeg gelijke hoeveelheid mag gekapt worden, waarvan alleen wegens dringende behoefte en op machtiging van den Gouverneur Generaal kan worden afgeweken.

Voorts kan aankap of uitsleep van hout tot een bepaald doel in bepaalde hoeveelheid geschieden: 1°. op last van den Resident na machtiging van den Directeur ten behoeve van landswerken of werken van algemeen nut door de Inlanders te maken; of ook, op vergunning van den Directeur, ten behoeve van ieder ingezetene, die zulks aanvraagt, voor korten tijd en tegen door de Regeering te bepalen prijs. 2°. kan de Resident vergunning verleenen tot het verzamelen van brandhout, dat niet meer voor timmerhout geschikt is. 3°. worden op voordracht van den Houtvester en met vergunning van den Resident bij afwisseling sommige bosschen geheel of gedeeltelijk voor de inlandsche bevolking afgebakend, waar zij tegen geringe betaling hout beneden bepaalde afmetingen mag kappen en, zonder betaling, brandhout verzamelen.

De onder geregeld beheer staande Wildhoutbosschen worden op dezelfde wijze als de Djatibosschen geëxploiteerd. Die, welke niet onder geregeld beheer zijn gebracht, staan onder toezicht der Residenten, die voor de instandhouding en den regelmatigen aankap moeten zorgen. In deze bosschen mag de inlandsche bevolking op vergunning van het Districtshoofd, met uitzondering van eenige bepaalde houtsoorten, hout van vastgestelde afmetingen kappen tegen eene zeer geringe retributie aan den lande, en zonder vergunning of betaling het tot timmerhout onbruikbare als brandhout inzamelen. Voorts kan door den Resident vergunning worden gegeven om ook hier, evenals in de Djatibosschen (zie hierboven 1°.), voor een bepaald doel bepaalde hoeveelheden hout te kappen tegen een door den Gouverneur Generaal te bepalen prijs.

§ 9. Waterstaat, wegen en burgerlijke openbare werken; mijnwezen.

Voor den Waterstaat, de wegen en de burgerlijke openbare werken is Nederlandsch Indië verdeeld in acht Afdeelingen: de vier eerste bevatten Java en de Lampongsche Districten; de vijfde, het Gouvernement van Sumatra's Westkust en Bengkoelen; de zesde, Bangka,

Digitized by Google

Riouw en het oostelijk gedeelte van Sumatra; de zevende, Borneo, en de achtste het Gouvernement van Celébes en de Residentiën Menado, Ambon, Ternate en Timor. In elke van deze Afdeelingen zijn een Ingenieur der 1ste klasse (of een Hoofd-ingenieur), en de noodige Ingenieurs der 2de en 3de klasse, Adspirant-ingenieurs en Opzichters.

Het personeel van den Waterstaat bestaat, buiten den Directeur, uit: vijf Hoofd-ingenieurs der 1ste klasse, van welke drie als Inspecteurs dienst doen, en vijf der 2de klasse; vijftien Ingenieurs der 1ste, vijfentwintig der 2de, en vijftien der 3de klasse; tien Adspirant-ingenieurs; tien Architecten der 1ste, en tien der 2de klasse; drieënveertig Opzichters der 1ste, zestig der 2de en drieënveertig der 3de klasse.

Tot het Mijnwezen behoort niet slechts de exploitatie van bestaande mijnen, maar ook het doen van geologische en mineralogische onderzoekingen, grondpeilingen en dergelijke. De formatie van het korps mijn-ingenieurs is: een Hoofd-ingenieur, Chef der Afdeeling, drie Hoofd-ingenieurs, vier Ingenieurs der 1ste, vier der 2de en vier der 3de klasse; vier Opzichters der 1ste, tien der 2de en tien der 3de klasse. Voorts behooren daartoe Boormeesters, een Scheikundige, een Werktuigkundige, een Teekenaar enz.

§ 10. Eeredienssten en onderwijs.

Eeredienssten.

In Nederlandsch Indië zijn officiëel slechts twee Christelijke Kerkgenootschappen erkend: het Protestantsche (bevattende de vóór 1855 afzonderlijk bestaande Hervormde en Luthersche Kerkgenootschappen) en het Roomsch Katholieke. De leeraren bij het eerstgenoemde worden door den Koning benoemd en hunne standplaatsen hun door den Gouverneur Generaal aangewezen. Het kerkelijk toezicht wordt uitgeoefend door Kerkeraden en het Bestuur der Protestantsche Kerken in Indië, welk laatste is samengesteld uit een door het Gouvernement benoemden Voorzitter, drie door het Gouvernement benoemde leden, en de te Batavia gevestigde Predikanten.

De geestelijken bij het Roomsch Katholiek kerkgenootschap worden benoemd door den Heiligen Stoel, onder erkenning door of namens den Koning. De aanwijzing hunner standplaatsen en de inwendige regeling der kerkelijke aangelegenheden is overgelaten aan het Hoofd

Digitized by Google

der Roomsch Katholieke Kerk in Indië, die gewoonlijk Bisschop in partibus infidelium is en tevens als Pastoor te Batavia fungeert.

Leeraars, Priesters of Zendelingen mogen als zoodanig in Nederlandsch Indië niet optreden zonder een bewijs van toelating van den Gouverneur Generaal, waarin tevens de plaats en voorwaarden hunner optreding zijn omschreven. Deze toelating kan ten allen tijde worden ingetrokken.

De Israëlieten zijn in Nederlandsch Indië nergens tot een kerkgenootschap of eene gemeente vereenigd en hebben er ook geene Leeraars.

Met de inrichting en het beheer van den Mahomedaanschen eeredienst bemoeit het Gouvernement zich zeer weinig. Op de opleiding of de benoeming van de priesters oefent het geenen invloed uit; alleen wordt door den Gouverneur Generaal uit de bestaande priesters in elke Residentie een Hoofdpanghoehoe of Hoofdpriester, en in elk Regentschap een Panghoeloe benoemd, die als zoodanig in de inlandsche rechtbanken zitting hebben. Overigens worden de lagere priesters door den Hoofdpanghoeloe aangesteld, en de Dorpspriesters door de bevolking gekozen, en oefenen de Regenten het toezicht over de geestelijkheid uit. — Ten opzichte van de bedevaartgangers naar Mekka (Hadji's) is bepaald, dat zij bij den Regent een reispas moeten aanvragen, die door het Hoofd van gewestelijk bestuur wordt verstrekt, mits de Regent verklaart dat de aanvrager de middelen bezit om de heen- en terugreis te kunnen doen en behoorlijk gezorgd heeft voor het onderhoud van zijne achtergelatene betrekkingen. Die pas moet vervolgens worden afgeteekend op alle op de reis aangedane plaatsen, waar een Nederlandsche Consul gevestigd is; en de bedevaartganger moet bij zijne terugkomst ten overstaan van den Regent een onderzoek doorstaan, waardoor hij de bewijzen levert dat hij werkelijk Mekka heeft bezocht, en bekomt daarna een certificaat, dat hem rechtigt om het gewaad van een Hadji te dragen.

De Godsdienst der Chineezen wordt, evenals alle andere vormen van Godsvereering, geduld, maar het Gouvernement oefent daarop geen rechtstreekschen invloed uit.

Onderwijs.

Volgens Hoofdst. VIII van het Regeeringsreglement is het openbaar onderwijs een voorwerp van de aanhoudende zorg van den Gouverneur Generaal, en wordt de inrichting daarvan, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, bij algemeene verordening geregeld. Het

Digitized by Google

geven van onderwijs aan Europeanen of met hen gelijkgestelden is vrij, behoudens het toezicht der overheid en onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers. Voldoend openbaar lager onderwijs moet worden gegeven overal waar de behoefte der Europeesche bevolking dit vordert en de omstandigheden het toelaten; en ook voor het oprichten van scholen ten dienste der inlandsche bevolking moet door den Gouverneur Generaal worden gezorgd.

Het onderwijs is dus te onderscheiden in dat voor Europeanen en met hen gelijkgestelden, en dat voor de inlandsche bevolking.

Voor Europeanen zijn er drie inrichtingen van middelbaar onderwijs, namelijk: het Gymnasium Willem III te Batavia, gesplitst in de Afdeelingen A en B. De Afdeeling A omvat hetzelfde onderwijs als de Hoogere burgerschool met vijfjarigen cursus in Nederland; de Afdeeling B dat in de taal-, land- en volkenkunde van Nederlandsch Indië; en Hoogere burgerscholen met vijfjarigen cursus te Samarang en te Soerabaja. Bovendien is op laatstgenoemde plaats eene Burgeravondschool, vooral tot opleiding van telegrafisten, machinisten, werktuigkundigen, opzichters van den waterstaat en het mijnwezen, enz.

Openbare scholen voor lager- of meer uitgebreid lager onderwijs, die desverlangd ook voor Inlanders of met hen gelijkgestelden toegankelijk zijn, vindt men er 74 op Java en Madoera, en 28 op de Buitenbezittingen. In 1879 bedroeg het aantal leerlingen op de eerstgenoemde 6075, waaronder 437 Inlanders, en op de laatste 1651, waaronder 156 Inlanders. Aan de eerste lagere school te Batavia is eene normaalschool voor onderwijzers verbonden.

Voor Inlanders zijn van Gouvernementswege opgericht Kweekscholen tot opleiding van inlandsche Onderwijzers te Magelang, Bandong en Pråbålinggå op Java; te Fort de Kock en Padang Sidempoean op Sumatra's Westkust; te Bandjarmasin op Borneo; te Mangkasar op Celébes; te Tondano in de Residentie Menado, en te Ambon.

Voorts zijn er volksscholen, namelijk: op Java 162 Gouvernementsscholen met 23050 leerlingen (in 1878) en 142 particuliere scholen met 8912 leerlingen, voor zooveel van deze het aantal bekend is; en in de Buitenbezittingen 214 Gouvernementsscholen met 4200 leerlingen, en 203 particuliere scholen, waarvan het leerlingental niet overal is opgegeven. Onder de particuliere scholen bekleeden eene voorname plaats die van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, waarvan er in de Residentie Menado 123 worden gevonden. Het onderwijs op de volksscholen omvat de moedertaal, het Maleisch, de beginselen der rekenkunde, de aardrijkskunde inzonderheid van Nederlandsch Indië, en voor de meergevorderden het landmeten.

Digitized by Google

Speciale scholen zijn: De school tot opleiding van inlandsche geneeskundigen of Dokters-Djawa te Weltevreden (Batavia); de verloskundige school tot opleiding van inlandsche vroedvrouwen, bij het hospitaal te Weltevreden; de school ter opleiding van Inlanders tot veeartsenijkundigen, te Soerabaja; de scholen voor zonen van inlandsche Hoofden en andere aanzienlijken, te Bandong, Magelang, Pråbålinggå en Tondano, waar het voorafgaand lager onderwijs wordt voortgezet en voorts gelegenheid gegeven tot het verkrijgen van die kundigheden, welke inzonderheid voor inlandsche Hoofden worden vereischt; de Kweekschool van het Nederlandsche Zendelinggenootschap, tot opleiding van inlandsche onderwijzers, te Tanawangko (Menado); eene bijzondere school te Depok (Res. Batavia); eene school te Magelang voor kinderen van mindere inlandsche militairen uit de Residentiën Menado, Ambon, Ternate en Timor, die den Christelijken godsdienst belijden; de Ambonsche burgerschool, speciaal voor kinderen van Ambonsche burgers, maar ook tegen betaling van schoolgeld voor anderen toegankelijk.

Het toezicht over het Onderwijs voor Inlanders is, onder den Directeur van het Departement, opgedragen aan eenen Inspecteur, gevestigd op Java, en vier Adjunct-inspecteurs; voorts zijn er op alle plaatsen, waar Gouvernements inlandsche scholen bestaan, Schoolcommissiën van drie tot zeven leden, waarvan op Java de Regenten en de Controleurs als zoodanig leden zijn. Het toezicht over het lager onderwijs voor Europeanen berust, behalve bij plaatselijke Schoolcommissiën, bij drie Inspecteurs, gevestigd te Batavia, Samarang en Soerabaja. Nederlandsch Indië is daarvoor verdeeld in drie Inspectieafdeelingen; de eerste omvat West-Java, Sumatra, Bangka, Riouw en Borneo's Westerafdeeling; de tweede, Midden-Java en Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling; de derde, Oost-Java, Celébes, de Molukken en Timor. Het toezicht over het Gymnasium Willem III is opgedragen aan een College van Curatoren, bestaande uit twaalf leden door den Gouverneur Generaal te benoemen; dat over de beide andere Hoogere Burgerscholen aan Commissiën van toezicht.

De regeling van het inlandsch onderwijs is vastgesteld bij Koninklijk Besluit van 3 Mei 1871 (*Indisch Staatsblad*, 1871 N°. 104); die van dat voor Europeanen bij ordonnantie van den Gouverneur Generaal van 16 Juli 1868 (*Indisch Staatsblad*, 1868, N°s. 81 en 82); beide zijn bij latere verordeningen nu en dan gewijzigd.

Digitized by Google

VIJFDE HOOFDSTUK.

KRIJGSWEZEN.

§ 1. Landmacht.

Departement van Oorlog.

Het beheer van het geheele krijgswezen te lande berust bij het Departement van Oorlog. Behalve het geheele personeel en materiëe behooren tot diens werkkring: de artillerie-constructiewinkel en de pyrotechnische werkplaats te Soerabaja; de magazijnen van oorlog te Batavia, Samarang en Soerabaja; de kruitmolens te Samarang, Ngawi en Bodjong; de salpetergroeven te Soetji bij Gresik (Grissé) en op Madoera; de laboratoriums te Batavia, Samarang en Soerabaja; de instrumentmakerswinkel en de geweermakersschool te Batavia; de kleedermakerswinkel te Batavia; de ledergoedfabrieken te Samarang en Soerabaja; het militair huis van arrest in de Vesting Willem I bij Ambarawa, waar mede militaire kleedingstukken worden vervaardigd; de convalescentenhuizen te Malang en Oengaran en het bad- en gezondheidsetablissement bij de bron Plantoengan in de Residentie Samarang; de inrichtingen tot opleiding van militairen van verschillenden rang; het topographisch bureau, het lithographisch etablissement en het photographisch atelier te Batavia; de geneeskundige dienst bij de landmacht; de paardenstoeterij te Malassoro (Celébes); de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; en de comptabiliteit en kosten van het Département.

Aan het hoofd van het Departement staat de Luitenant Generaal, Commandant van het Indische leger, die als zoodanig den titel voert van Chef van het Departement. Het Departement bestaat uit zeven Afdeelingen: de 1ste Afdeeling (kabinet) is speciaal aan den Legercommandant toegevoegd; de 2de (personeel en militaire zaken, benevens infanterie en cavalerie) is verdeeld in twee bureaux, onder de leiding van den oudsten in rang zijnden Generaal Majoor, die tevens bij afwezigheid of ziekte den Commandant van het leger en Chef van het Departement van Oorlog vervangt; aan het hoofd van de 3de, 4de, 5de en 6de Afdeelingen staan respectievelijk de Chef van het wapen der artillerie, die der genie, de Hoofd-intendant der militaire

Digitized by Google

administratie en de Chef over den militairen geneeskundigen dienst; zij behouden niettemin hunne zelfstandigheid als Chef van hun wapen of dienst, en hebben den rang van Kolonel; de 7de, aan wier hoofd de Chef van den Generalen Staf staat, is o. a belast met de behandeling van aangelegenheden betrekking hebbende op: het organiseeren van militaire expeditiën, rapporten omtrent krijgsverrichtingen en opstanden, politieke verslagen, journalen van expeditie-commandanten, analyses van oorlogen, troepenverplaatsingen, legerorganisatie, landsverdediging, militaire aardrijkskunde en statistiek. In het bijzonder is de Chef van den Generalen Staf belast met de behartiging der defensiebelangen van Java en de Buitenbezittingen, waaromtrent hij den Legercommandant voorlichting verschaft en, zoo noodig, nieuwe voorstellen indient. Nopens alle voorstellen van organieken aard wint de Legercommandant het gevoelen van den Chef van den Generalen Staf in. (1)

Voor den dienst bij de Protestantsche militairen van het Indische leger zijn twee veldpredikers aangesteld, wier standplaatsen in vredestijd zijn Ambarawa en Weltevreden (Batavia).

Voor het militair beheer is Java verdeeld in drie Militaire afdeelingen, welker Commandanten gevestigd zijn te Batavia, Samarang en Soerabaja; en de Buitenbezittingen in verschillende Commandementen, wier Commandanten, evenals die der Afdeelingen op Java, rechtstreeks ondergeschikt zijn aan den Commandant van het leger. Onder de bevelen dier afdeelings- en gewestelijke militaire Commandanten staan de Onder-directeuren of gewestelijk eerstaanwezende genie-officieren, de Commandanten der artillerie, de Onder-intendanten der militaire administratie, de dirigeerende of gewestelijk eerstaanwezende Officieren van gezondheid, en de Commandanten der garnizoenen in elk gewest.

Samenstelling van het leger.

De Koloniale landmacht is geheel afgescheiden van die van het moederland en samengesteld uit Europeanen (vrijwilligers), Inlanders en Afrikanen, welke laatsten vroeger op de Kust van Guinea werden aangeworven. Deze troepen worden, wat soldij, kleeding, voeding en administratie betreft, onderscheiden in Europeanen, Afrikanen,

(1) De Generale Staf in Indië is georganiseerd bij Koninklijk Besluit van 30 Maart 1876, N°. 19.

Digitized by Google

Amboneezen en Inlanders; de drie eersten dragen schoenen en ondergoed, de laatsten niet. Door Amboneezen verstaat men niet alleen inboorlingen van het eiland Ambon, maar in het algemeen Christensoldaten afkomstig van de Moluksche eilanden; Inlanders zijn Mahomedaansche of Heidensche soldaten uit alle oorden van den Archipel.

Het leger bestaat uit de onderstaande troepen, wier standplaatsen volgens de laatste berichten zijn als volgt: (1)

Infanterie.

Achttien Veldbataljons, elk van 4 compagnieën:

1ste Bat. te Soerakarta, Salatiga en Willem I.
2de » in Atjih.
3de » in Atjih.
4de » te Djokjokarta en Magelang.
5de » te Samarang.
6de » te Malang.
7de » te Meester Cornelis, Banjoe Biroe en Deli.
8ste » te Kedong Kebo.
9de » te Weltevreden.
10de » te Weltevreden en in de Preanger-Regentschappen.
11de » in Atjih.
12de » in Atjih.
13de » te Soerabaja.
14de » in Atjih.
15de » in Atjih.
16de » te Fort De Kock en Padang Pandjang.
17de » te Padang.
18de » te Bandong en Buitenzorg.

Negen Garnizoens-bataljons:

Tweede Militaire Afdeeling op Java: Staf te Tjelatjap; detachement te Patjitan.

Sumatra's Westkust en Onderhoorigheden: Staf te Padang; detachementen te Ajer Bangis, Goenoeng Sitoli (Nias), Padang Sidempoean, Singkil, Baroes, Raóe, Fort Van der Capellen, Solok, Pajakombo, Siboga en Sipo-holon.

Palembang: Staf te Palembang; detachementen te Tebing Tinggi, Lahat, Djambi en Bandar.

(1) *Regeringsalmanak*, 1881.

Digitized by Google

Bangka: Staf te Muntok; detachementen te Djeboes, Blinjoe, Soengei Liat, Batoe Roesak, Pangkal Pinang, Soengei Slan, Koba en Toboali.

Westerafdeeling van Borneo: Staf te Pontianak; detachementen te Sintang, Singkawang, Bengkajang, Sambas, Soekadana, Nanga Badouw en Ambalouw.

Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo: Staf te Bandjarmasin; detachementen te Martapoera, Barabaï, Amoentai, Marabahan, Koewala Kapoeas, Pengaron, Rantau, Kandangan, Tandjong en Boentok.

Celébes en Onderhoorigheden: Staf te Mangkasar; detachementen te Segeri, Balangnipa, op Boeton, te Bima (Soembawa), Gorontalo, Menado en Pangkadjene.

Moluksche eilanden: Staf te Ambon; detachementen op Saparoewa, te Amahaai (Ceram), op Banda Neira, Ai, Ternate, Tidore en Batjan, Atjih en Onderhoorigheden.

Vijf Garnizoens-compagnieën:

Van Bengkoelen: Staf te Bengkoelen; detachement te Kepahiang.

Van Tjeribon: te Palimanan.

Van Bantam: Staf te Serang; detachement te Anjer.

Van de Lampongsche Districten: te Telok Betoeng.

Van Riouw: te Tandjoeng Pinang.

Vier Depôt-bataljons:

Een in de 1ste Militaire Afdeeling op Java, te Buitenzorg (voorloopig te Meester Cornelis).

Een in de 2de Militaire Afdeeling op Java, te Willem I.

Een in de 3de Militaire Afdeeling op Java, te Malang (voorloopig te Soerabaja).

Een op Sumatra's Westkust, te Padang.

Vier Subsistenten-kaders:

Te Batavia: detachementen op het eiland Onrust, en op het eiland Blitong te Tandjoeng Pandan en Mangar.

Te Samarang: detachementen te Plantoengan en te Oengaran.

Te Soerabaja: detachementen te Besoeki en te Banjoewangi.

Te Padang.

Eene Subsistenten-compagnie te Kota Radja.

Suppletie-depôt:

Te Meester Cornelis.

Troepenmacht ter Oostkust van Sumatra (waarbij eene compagnie van het 7de bataljon):

Staf te Polonia; detachementen te Medan, Laboean Deli, Koewala Simpang, Siak en Bengkalis.

Digitized by Google

Cavalerie.

Een Regiment, bestaande uit zes veld-eskadrons, een depôt-eskadron en een detachement.

Staf te Salatiga.
1ste eskadron in Atjih.
2de en depôt-eskadron te Salatiga.
3de » » » te Samarang en Banjoemâs.
4de » » » Soerabaja.
5de » » » te Batavia, Soerakarta en Djokjokarta.
6de » » » te Batavia en Bantam.
Detachement Cavalerie te Mangkasar.
Paardenstoeterij te Malassoro (Celébes).

Artillerie.

Twee en twintig compagnieën.

8 compagnieën veld- en bergbatterijen:
Staf der veld- en bergbatterijen te Willem I en Batavia.
Veldbatterijen: 1ste comp. te Batavia.
2de » te Banjoe Biroe.
10de » te Willem I.
21ste » te Banjoe Biroe.
Bergbatterijen: 3de » te Soerabaja.
4de » in Atjih.
5de » te Salatiga.
18de » te Batavia.
2 gemengde compagnieën berg- en vestingartillerie:
14de comp. te Padang en Padang Pandjang.
20ste » te Mangkasar.
9 compagnieën vestingartillerie:
6de en 22ste comp. in Atjih.
7de » te Samarang, Soerakarta, Djokjokarta en Ngawi.
8ste » in de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, te Bandjarmasin en Amoentai.
9de en 13de » te Batavia.
15de » te Willem I.
16de » te Soerabaja.
17de » te Tjelatjap.

Digitized by Google

3 compagnieën en een detachement garnizoens-artillerie :

11de comp. te Ambon en Banda.
12de » te Muntok, Riouw en Deli.
19de » te Palembang, Lahat, Bandar en Bengkoelen

Detachement garnizoens-artillerie in de Westerafdeeling van Borneo te Singkawang, Sintang en Pontianak (is zelfstandig en behoort alleen administratief tot de 9de compagnie, waarvan het echter geen deel uitmaakt).

Wapen der Genie.

Korps Genie-werklieden :
Over de verschillende garnizoenen verdeeld.
Korps Mineurs en Sappeurs :
Staf, 1ste en 2de comp. te Willem I, waarvan eene halve comp. in Atjih.

Bijzondere korpsen of inrichtingen.

Strafdetachement voor Europeanen, te Klàten.
Idem voor Inlanders, te Ngawi.
Korps Pupillen, van drie compagnieën, te Gombong.
Militaire school, te Meester Cornelis.
Artillerieschool, te Batavia.
Kaderschool der Artillerie, te Willem I.
Militair huis van arrest, te Samarang.
Pyrotechnische werkplaats, te Soerabaja.
Buskruitmolens, te Bodjong en Ngawi.
Geweermakersschool, te Meester Cornelis.
Constructiewinkel, te Soerabaja.
Topographisch bureau, te Batavia.
Lithographisch etablissement, te Batavia.
Photographisch atelier, te Batavia.
Instrumentmakerswinkel, te Batavia.
Korps stafmuziekanten, te Batavia.

De formatie en wezenlijke sterkte van het leger aan Officieren, Onderofficieren, manschappen en paarden was op 31 Dec. 1879 als volgt :

Digitized by Google

Onderofficieren, manschappen en paarden.	Tegenwoordige formatie.						Aanwezige sterkte.					
	Europeanen.	Afrikanen.	Amboneezen.	Andere Inlanders.	Totaal.	Paarden.	Europeanen.	Afrikanen.	Amboneezen.	Andere Inlanders.	Totaal.	Paarden.
Infanterie	10457	246	970	12886	24559	»	11118	145	1217	13915	26395	»
Artillerie: Personeel	1685	»	»	1209	2894	599	1737	»	»	1227	2964	603
Artillerie: Materieel	385	»	»	62	447	1	388	»	»	45	433	»
Cavalerie	406	»	»	669	1075	851	370	»	6	578	954	619
Genie: Mineurs en Sappeurs	299	»	»	220	519	»	305	»	»	206	511	»
Genie: Genie	296	»	»	61	357	»	321	»	»	57	378	»
Genie: Lithogr. etabl., photogr. atelier, topogr. bureau en instr. mak. winkel	28	»	»	»	28	»	23	»	»	»	23	»
Milit. verkenningen	72	»	»	»	72	»	71	»	»	»	71	»
Korps stafmuziek	31	»	»	»	31	»	31	»	»	»	31	»
Onderofficieren kwartiermeesters	84	»	»	»	84	»	83	»	»	»	83	»
Militaire school	126	»	»	2	128	»	117	»	»	2	119	»
Kader van het Korps Pupillen	57	»	»	»	57	»	32	»	»	»	32	»
Kader van het militair huis van arrest	28	»	»	»	28	»	26	»	»	»	26	»
Hospitaaldienst	1109	»	»	721	1830	»	559	25	69	569	1222	»
Schrijverspersoneel	586	»	»	»	586	»	262	»	1	»	263	»
Gedetineerden	»	»	»	»	»	»	306	2	3	121	432	»
Boven de formatie gevoerden	»	»	»	»	»	»	39	»	»	23	62	»
To zamen	15649	246	970	15830	32695	1451	15788	172	1296	16743	33999	1222
	32695 benevens bij het Korps Pupillen 450 Europeesche, en bij de korpsen 599 niet-Europeesche Pupillen.						33999 benevens bij het Korps Pupillen 336 Europeesche, en bij de korpsen 19 niet Europeesche Pupillen.					

Op denzelfden datum was het aantal Officieren als volgt:

Digitized by Google

OFFICIEREN.	Tegenwoordige				
	Luit. Generaal.	Gen. Majoors.	Kolonels.	Luit. Kolonels.	Majoors.
STAVEN EN DIENSTEN.					
Staf van den Gouverneur Generaal	»	»	»	»	(a) 1
Commandement van het leger	1	»	»	»	»
Departement van Oorlog: 1ste en 2de Afdeeling	»	1	»	»	(b) 1
Departement van Oorlog: 7de Afdeeling (Generale Staf)	»	»	1	1	1
Departement van Oorlog: 3de, 4de, 5de en 6de Afdeeling (c)	»	»	»	»	»
Gewestelijke en plaatselijke staven: 1ste Militaire afdeeling op Java	»	»	1	1	»
Gewestelijke en plaatselijke staven: 2de » » » »	»	1	1	»	(a) 1
Gewestelijke en plaatselijke staven: 3de » » » »	»	»	1	1	»
Gewestelijke en plaatselijke staven: Sumatra's Westkust en Onderhoorigh.	»	»	1	1	»
Gewestelijke en plaatselijke staven: Palembang	»	»	»	»	»
Gewestelijke en plaatselijke staven: Westerafdeeling van Borneo	»	»	»	1	»
Gewestelijke en plaatselijke staven: Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo	»	»	»	1	»
Gewestelijke en plaatselijke staven: Celébes en Onderhoorigheden	»	»	»	»	»
Gewestelijke en plaatselijke staven: Staf der krijgsmacht in Atjih	»	1	»	2	»
Ter beschikking van het Depart. van Oorlog	»	»	»	»	3
Materieel der Artillerie	»	»	1	3	6
Genie	»	»	1	2	5
Topographisch bureau	»	»	»	»	(i) 1
Militaire verkenningen	»	»	»	»	»
Militaire administratie: Intendance	»	»	1	1	6
Militaire administratie: Kwartiermeesters	»	»	»	»	»
Geneeskundige dienst: Officieren van gezondheid	»	»	1	5	9
Geneeskundige dienst: Apothekers	»	»	»	1	1
Geneeskundige dienst: Paardenartsen	»	»	»	»	»
Militaire school	»	»	»	»	(l) 1
Kader van het Korps Pupillen	»	»	»	»	»
» » » militair huis van arrest	»	»	»	»	»
Te zamen bij de Staven en speciale diensten	1	3	9	20	36
WAPENS.					
Infanterie	»	»	»	11	(n) 31
Cavalerie	»	»	(o) 1	(o) 1	(o) 1
Artillerie	»	»	1	1	1
Mineurs en Sappeurs	»	»	»	»	1
Te zamen bij de vier hoofdwapens	»	»	1	13	34
Totaal Officieren	1	3	10	33	70

Digitized by Google

formatie.				Aanwezige sterkte.								
Kapiteins.	1ste Luitenants.	2de Luitenants.	Totaal.	Luit. Generaal.	Gen. Majoors.	Kolonels.	Luit. Kolonels.	Majoors.	Kapiteins.	1ste Luitenants	2de Luitenants.	Totaal.
1	1	»	3	»	»	1	»	»	1	1	»	3
1	»	»	2	1	»	»	»	»	1	»	»	2
c) 3	(b) 7	»	12	»	1	»	»	1	3	7	»	12
3	»	»	(d) 6	»	»	1	1	»	2	»	»	4
»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»	»
c) 1	3	»	6	»	»	1	1	»	1	3	»	6
c) 1	5	»	9	»	1	1	1	»	1	5	»	9
c) 1	2	»	5	»	»	1	1	»	1	1	»	4
1	2	1	6	»	»	1	1	»	1	3	»	6
»	1	»	1	»	»	»	»	»	»	1	»	1
»	1	»	2	»	»	»	1	»	»	1	»	2
»	1	»	2	»	»	»	1	»	»	1	»	2
»	1	»	1	»	»	»	»	»	»	1	»	1
2	6	»	11	»	1	»	1	1	1	6	»	10
»	»	»	3	»	»	»	»	2	»	»	»	2
11	13	8	(g) 42	»	»	1	3	9	9	12	3	37
16	19	18	(k) 61	»	»	1	2	5	16	22	3	49
1	2	»	(k) 4	»	»	»	1	»	1	1	1	4
6	6	»	(k) 12	»	»	»	»	»	5	6	1	12
20	»	»	28	»	»	1	1	6	19	»	»	27
16	51	58	125	»	»	»	»	»	17	52	48	117
53	115	»	183	»	»	1	5	9	54	98	»	167
6	24	12	44	»	»	»	1	1	6	24	8	40
2	3	1	6	»	»	»	»	»	1	2	2	5
»	(m) 6	»	7	»	»	»	»	1	»	6	»	7
1	3	3	7	»	»	»	»	»	1	4	»	5
1	1	1	3	»	»	»	»	»	1	1	1	3
147	273	102	591	1	3	10	21	35	142	258	67	537
182	290	296	810	»	»	»	8	32	191	299	295	825
8	15	14	40	»	»	»	1	1	7	12	10	31
24	39	30	95	»	»	»	1	»	24	28	45	98
3	6	4	14	»	»	»	»	1	»	1	2	4
217	350	344	959	»	»	»	10	34	222	340	352	958
364	623	446	1550	1	3	10	31	69	364	598	419	1495 (p)

Digitized by Google

(*a*) Kan ook zijn Luitenant Kolonel.

(*b*) De Majoor kan ook zijn Luitenant Kolonel, en de 1ste Luitenants kunnen 2de Luitenants zijn.

(*c*) Hieronder is niet begrepen de Chef der 1ste Afdeeling, als zijnde vermeld bij Commandement van het leger.

(*d*) Hieronder niet begrepen 1 Majoor en 7 Kapiteins, die vermeld zijn bij het Topographisch bureau en de Militaire verkenningen, en 4 Kapiteins bij de Gewestelijke staven in de drie Militaire afdeelingen op Java en op Sumatra's Westkust.

(*e*) Voor memorie, als zijnde respectievelijk samengesteld uit de hoofddirectiën van de Artillerie, Genie, Militaire administratie en den Geneeskundigen dienst, waarvan de Officieren zijn begrepen onder het aantal bij genoemde wapens en diensten aangegeven.

(*f*) Behoort tot den Generalen Staf.

(*g*) Onder de Officieren van het materieel der Artillerie zijn begrepen 9 Magazijnmeesters, waarvan 3 kunnen zijn Magazijnmeester der 1ste klasse (Kapitein) en de overigen 2de of 3de klasse (1ste of 2de Luitenant). Een der Magazijnmeesters van de 1ste klasse kan ook zijn Majoor.

(*h*) Onder de Officieren der Genie zijn begrepen 6 Magazijnmeesters, waarvan hoogstens 3 kunnen zijn 1ste klasse (Kapitein), en de overigen 2de of 3de klasse (1ste of 2de Luitenant).

(*i*) Kan ook zijn Luitenant Kolonel.

(*k*) Deze dienst maakt een onderdeel uit van den Generalen Staf; de Majoor en de 7 Kapiteins zijn Officieren van den Generalen Staf; de 8 Luitenants, die 1ste of 2de Luitenant kunnen zijn, worden gedetacheerd van de verschillende wapens en diensten.

(*l*) Kan ook zijn Kapitein.

(*m*) Kunnen ook zijn 2de Luitenants. In afwijking van het Reglement der school zijn de daarbij bedoelde Luitenants der Artillerie en Cavalerie tijdelijk vervangen door Luitenants der Infanterie.

(*n*) Hieronder voor elk der gesplitste Veldbataljons (N°. 1 en 4) bij uitzondering twee Majoors.

(*o*) De Commandant van het Regiment Cavalerie kan zijn Kolonel of Luitenant Kolonel; in het eerste geval kan een der beide Majoors Luitenant Kolonel zijn.

(*p*) Onder de sterkte der Officieren zijn begrepen 103 Kapiteins en Luitenants van het Nederlandsche leger in Indië gedetacheerd, en 74 Adjudant-onderofficieren, dienstdoende als 2de Luitenant. In die sterkte zijn niet begrepen de Officieren met verlof, op nonactiviteit en in Nederland gedetacheerd, ten gezamenlijke getale van 229.

Digitized by Google

Schutterij.

Behalve dit staande leger heeft men Schutterijen, samengesteld uit Europeanen en met hen gelijkgestelden (behalve de volgens bijzondere bepalingen vrijgestelden) van 16 tot 45 jaren; op Java: te Batavia, Tjeribon, Samarang, Soerabaja, Pasoeroewan, Soerakarta en Djokjokarta; en in de Buitenbezittingen: in het Gouvernement van Sumatra's Westkust te Padang; in het Gouvernement van Celébes en Onderhoorigheden te Mangkasar; in de Molukken op Ambon, Saparoewa, Hila, Boeroe, Banda en Ternate; te Menado en Gorontalo in de Residentie Menado; en te Koepang en Babauw op Timor. Zij worden gecommandeerd door Officieren uit hun midden aangesteld door den Gouverneur Generaal, en dienen om in gewone tijden mede te werken tot handhaving der orde en rust op de plaatsen waar zij zich bevinden en om in tijden van opstand of gevaar die medewerking ook daarbuiten te verleenen; ook kunnen zij in oorlogstijd mobiel verklaard worden. Zij zijn gewapend uit 's lands magazijnen, maar gekleed op eigen kosten, en hebben hunne eigene krijgsraden, raden van administratie, en wetten vastgesteld bij Reglement van 9 Juni 1833 en bij latere besluiten gewijzigd of aangevuld. Op 31 December 1879 bedroeg de totale sterkte op Java 1323 Europeanen en 659 Inlanders, en op de Buitenbezittingen 2878 Europeanen en 137 Inlanders; tot deze laatsten behooren in de Molukken de zoogenaamde Burgers (Zie hierachter Vijfde Hoofdgroep, Hoofdst. III, § 2).

Gewapende korpsen van Inlanders, niet tot het leger behoorende.

Op Java heeft men bovendien de volgende gewapende korpsen, die niet tot het leger behooren:

Pradjoerits, zijnde kleine door vrijwillige werving gevormde afdeelingen inlandsche soldaten op de voornaamste plaatsen der Residentiën Krawang, Preanger-Regentschappen, Tjeribon, Tegal, Pekalongan, Samarang, Djapara, Rembang, Soerabaja, Pasoeroewan, Banjoemàs, Bagelèn, Kedoe, Madioen en Kediri, en die ook zullen worden opgericht in Pråbålinggå en Besoeki. Zij worden gewapend uit 's lands magazijnen, en gevoed, gekleed en betaald uit 's lands civiele kas, en dienen tot wachten bij Residenten en andere autoriteiten, tot escortes en bewaking van openbare gebouwen. Zij zijn verdeeld in 57 detachementen, elk onder de leiding van een Europeesch onderofficier tevens instructeur, en staan ter beschikking van de civiele

Digitized by Google

autoriteit onder de bevelen der Regenten, behoudens het oppergezag der Residenten. In oorlogstijd kunnen zij ook op Java buiten hun eigen gewest worden gebruikt, doch alleen in dier voege dat de Pradjoerits van een Regentschap gezamenlijk bij andere korpsen worden gevoegd. De formatie was, op 31 December 1879, 57 Europeanen, en 2037 Inlanders, en de werkelijke sterkte 57 Europeanen en 1986 Inlanders.

De Djajèng sekars waren afdeelingen inlandsche cavalerie in de hoofdplaatsen van de Residentiën Bantam, Tjeribon, Samarang, Soerabaja, Banjoemàs, Bagelèn, Kedoe, Madioen en Kediri, door den Gouverneur Generaal DAENDELS opgericht onder den naam van Strikruiters, en dienende om het civiel bestuur te helpen in de bewaring der rust, wachten en escortes te doen en voorts de hand te leenen bij al wat het civiel beheer betreft, waarom zij ook onder de bevelen der Residenten stonden.

De Lijfwachten-Dragonders waren kleine troepen Europeesche cavalerie in de Residentiën Soerakarta en Djokjokarta, mede onder bevel der Residenten staande, en dienende tot eerewachten bij den Soesoehoenan en den Sultan.

Deze beide korpsen zijn op 1 Juli 1874 bij het Regiment Cavalerie ingelijfd en opnieuw georganiseerd. Zij behouden hunne vroegere bestemming, maar de Resident geeft hun thans zijne bevelen door tusschenkomst van den plaatselijken Militairen Commandant, die in geval van bezwaren nadere bevelen van den Militairen Commandant der Afdeeling kan vragen.

De Legioenen der Onafhankelijke Prinsen MANGKOE NEGÅRÅ en PAKOE ALAM (zie bl. 30). Zij zijn geheel op Europeesche wijze ingerichte korpsen Infanterie, Cavalerie en Artillerie, die volgens oude contracten steeds door deze Prinsen als hulptroepen voor het leger moeten worden beschikbaar gehouden. Zij worden door deze Prinsen zelve en onder hen door inlandsche Officieren gecommandeerd, doch hebben Europeesche instructeurs. MANGKOE NEGÅRÅ geniet jaarlijks van het Gouvernement *f* 64000, PAKOE ALAM *f* 14000 voor het onderhoud van zijn legioen, dat overigens, behalve de bewapening, geheel voor zijne rekening is. Op 31 December 1879 was de formatie der gezamenlijke Legioenen 60 Officieren en 1244 minderen, en hunne feitelijke sterkte 56 Officieren en 1245 minderen.

De Barisans der Regenten van Madoera, Pamekassan en Soemenap, zijnde korpsen Infanterie, Cavalerie, Artillerie en Pioniers, tot welker oprichting en onderhoud genoemde Regenten zich in 1831 bij contract met het Gouvernement hebben verbonden, terwijl dit alleen voor

Digitized by Google

Europeesche instructeurs heeft te zorgen; sedert het Regentschap Pemakassan rechtstreeks door het Gouvernement wordt beheerd, wordt echter zijne Barisan ook geheel door het Gouvernement onderhouden. Zij moeten ten allen tijde als hulptroepen beschikbaar zijn. Op 31 December 1879 was hunne formatie 87 Officieren, 2876 minderen en 108 paarden, en de feitelijke sterkte 67 Officieren, 2072 minderen en 42 paarden.

Te Koepang op Timor heeft men het korps Mardijkers (eigenlijk Mardahéka, dat is Vrije lieden). Dit Korps bestaat sedert 1749 en is samengesteld uit de afstammelingen van een aantal slaven, die zich in dat jaar bij een gevecht tegen de Portugeezen bij Penfoeïk bijzonder verdienstelijk hebben gemaakt, daarom vrijgelaten en tot eene afzonderlijke krijgsbende geformeerd zijn. Later zijn daar ook vrijgeboren Inlanders bijgevoegd.

Het Korps Politiesoldaten te Batavia is in 1862 opgericht ter sterkte van 178 Officieren, onderofficieren en manschappen, en bestemd voor den wachtdienst, vooral des nachts, in de stad Batavia.

Korpsen Gewapende Politiedienaren heeft men ook in de Residentiën Palembang, Lampongsche Districten en Oostkust van Sumatra, het Gouvernement van Atjih en Onderhoorigheden, de Residentiën Westerafdeeling van Borneo, Riouw en Timor. Zij hebben Europeesche instructeurs.

Te Koepang is een korps Chineezen, bestemd om zich bij oproer, brand, enz. onder hunne eigene Hoofden te vereenigen tot beveiliging of verdediging. Zij hebben geene bijzondere kleeding en voorzien zichzelven van wapenen.

Al deze korpsen (behalve de twee genoemde, die bij de Cavalerie zijn ingelijfd), alsmede de Schutterij, behooren onder het Departement van Binnenlandsch bestuur.

Chefs.

De Gouverneur Generaal is als zoodanig Opperbevelhebber over de Land- en Zeemacht in Oost-Indië.

Het werkelijke opperbevel over de Landmacht is opgedragen aan eenen Commandant van het Indisch leger met den rang van Luitenant Generaal; hij is tevens Hoofd van het Militair Departement en voert den titel van Commandant van het leger en Chef van het Departement van Oorlog in Nederlandsch Indië. Onder hem hebben alle wapens, behalve de Infanterie, en ook de Administratie en Geneeskundige

Digitized by Google

dienst hunne eigene Commandanten of Chefs, wier rangen in de boven medegedeelde Formatie zijn aangewezen.

Opleiding van Officieren.

Een gedeelte van de Officieren van het Indische leger wordt opgeleid aan de Koninklijke Militaire Academie te Breda; overigens worden zij getrokken uit de Onderofficieren bij de korpsen zoo hier te lande als in Oost-Indië, na het afleggen van een examen, waartoe zij, in Nederland bij de bestaande Hoofdcursussen, in Indië aan de Militaire School te Meester Cornelis, worden onderwezen. In Indië zijn voorbereidende cursussen voor de Infanterie te Meester Cornelis en te Willem I, en voor de Cavalerie te Salatiga. Voorts is te Weltevreden eene Artillerie-school, met vierjarigen cursus, waarbij de lessen worden gegeven door één organiek daarvoor aangewezen Luitenant en voorts door eenige Officieren, meest werkzaam bij een of ander bureau, die dit onderwijs waarnemen bij hunne overige bezigheden (1).

Sedert 1857 kunnen ook subalterne Officieren uit het Nederlandsche leger, mits vrijwillig, voor den tijd van vijf jaren bij het Oost-Indische, en sedert 1871 die van het Oost-Indische leger bij het Nederlandsche worden gedetacheerd.

§ 2. Zeemacht.

Departement van Marine.

Het beheer van het krijgswezen ter zee berust bij het Departement van Marine. Tot den werkkring van dit Departement behooren: *a.* Het personeel en materieel der oorlogschepen van 's Rijks Marine afgezonderd om tijdelijk in Nederlandsch Indië te worden gebezigd tot handhaving van het Nederlandsch gezag en tot bevordering van de algemeene belangen van Nederland in de Indische wateren, zoowel als de schepen en vaartuigen (daaronder begrepen de wachtschepen) gebouwd ten laste der koloniale geldmiddelen, en meer algemeen de vaartuigen, bestemd om in Indië te blijven en aldaar dienst te doen zooveel mogelijk op gelijken voet als de schepen der Nederlandsche marine; *b.* het personeel en materieel der Gouvernements marine; *c.* de marine-etablissementen te Soerabaja en op Onrust; *d.* de fabriek

(1) *Kol. Verslag*, 1879, bl. 37, 1880, bl. 32.

Digitized by Google

voor de marine en het stoomwezen te Soerabaja; *e.* de marine-magazijnen en steenkolen-depôts; *f.* de bebakening, de kustverlichting en het loodswezen; *g.* de scheepsbouw; *h.* de haven-inrichtingen; *i* de hydrographische dienst; *j.* de geographische dienst; *k.* de geneeskundige dienst bij de zeemacht; *l.* de aanschaffing van het benoodigde voor 's lands dienst voor zooveel het Departement betreft, hetzij door inkoop, levering bij aanneming of ontbieding uit Nederland; *m.* de comptabiliteit en kosten van het Departement.

Aan het hoofd van het Departement staat de Vice-Admiraal Commandant der Zeemacht, die als zoodanig den titel voert van Chef van het Departement. Het is verdeeld in tien Afdeelingen: de 1ste voor militaire en nautische zaken, bewegingen der schepen en militair personeel, onder eenen Hoofdofficier als Chef; de 2de voor nautische en technische zaken van de Gouvernements marine en de belangen van het personeel tot dien dienst behoorende, onder eenen Luitenant ter zee als Chef; de 3de voor de administratie, soldijen, levensmiddelen, kleeding, aanwerving van inlandsche schepelingen, geldelijke belangen van het personeel der Nederlandsche marine met betrekking tot de verhouding met het Ministerie van Marine, en de hospitaalverpleging, onder eenen Inspecteur van administratie als Chef; de 4de voor de comptabiliteit en de administratie van het materieel en het burgerlijk personeel, onder een Referendaris als Chef; de 5de voor den Geneeskundigen dienst, onder een Dirigeerend Officier van Gezondheid als Chef; de 6de voor de technische behandeling van het materieel, aangelegenheden der marine-inrichtingen en de belangen van het daartoe behoorend technisch personeel, onder een Luitenant ter zee als Chef; de 7de voor den Geographischen dienst, onder den Directeur van het magnetisch en meteorologisch observatorium als Chef; de 8ste voor bebakening, kustverlichting en loodswezen, benevens de aangelegenheden der havendepartementen, onder eenen Inspecteur als Chef; de 9de voor de hydrographie, onder eenen Ingenieur als Chef; de 10de voor de expeditie, het archief en de huishoudelijke zaken, onder eenen Commies als Chef.

Samenstelling der Oorlogsmarine.

Vóór het jaar 1868 was de geheele in Oost-Indië dienstdoende zeemacht een deel der Nederlandsche marine, waarvan de sterkte jaarlijks, naarmate van de vermoedelijke behoefte, door den Minister van Marine werd vastgesteld en die gemiddeld 30 schepen van verschillend

Digitized by Google

kaliber bedroeg. Doch met den aanvang van dat jaar is de oorlogsmarine gesplitst, zoowel wat het materieel als het personeel betreft, in een Indisch en een Nederlandsch gedeelte, dat is, in eene in Indië blijvende koloniale zeemacht onder den naam van Nederlandsch Indische militaire marine, en een Nederlandsch auxiliair eskader.

Tot de Nederlandsch Indische militaire marine worden gerekend de schepen en vaartuigen voor Indische rekening gebouwd, en bestemd om bij voortduring in Nederlandsch Indië te blijven ter handhaving van de inwendige politie en veiligheid in de wateren van den Indischen Archipel. Deze komen geheel ten laste van het Indische budget, zoowel wat betreft het onderhoud der vaartuigen als de bezoldiging van het daarop dienend personeel. De Officieren behooren tot de Nederlandsche zeemacht en kunnen afwisselend op de Indische en Nederlandsche schepen worden geplaatst.

Tot het Nederlandsche gedeelte der marine of het auxiliaire eskader worden gerekend de groote Nederlandsche oorlogschepen, die in Indië slechts tijdelijk dienst doen met het doel om de Indische bezittingen desnoods tegen aanvallen van buitenlandsche vijanden te verdedigen en in het algemeen de koloniale zeemacht te ondersteunen. Deze komen geheel ten laste van de Nederlandsche staatsbegrooting, zoowel wat het personeel als het materieel aangaat, uitgezonderd de kosten van de benoodigde steenkolen en de behoeften van de machinekamers. Het doen van herstellingen aan deze schepen in Indië geschiedt volgens bepalingen, vastgesteld door den Gouverneur Generaal na raadpleging met den Commandant der marine. De kosten voor het personeel der Nederlandsche marine, dat bij het Departement van Marine of eenige andere inrichting in Nederlandsch Indië is gedetacheerd, komen voor rekening der koloniale kas.

De Ministers van Marine en Koloniën stellen jaarlijks den sterktestaat vast van de zeemacht, die voor het volgende jaar in Indië wordt noodig geacht.

Op 31 December 1879 bestond de Indische militaire marine uit:

				te zamen bemand:			
10	schroefstoomschepen	4de kl.,	met	723	Eur. en	251	Inl.
3	raderstoomschepen	2de »	»	275	» »	113	»
3	»	3de »	»	215	» »	142	»
4	»	4de »	»	175	» »	155	»
4	wachtschepen		»	695	» »	256	»
24	schepen.		»	2083	» »	917	»

Digitized by Google

en het auxiliair eskader uit:						
1 schroefstoomschip 2de kl.,	met	123	Eur.	en	40	Inl.
2 ramtorenschepen	»	320	»	»	98	»
3 schepen.	»	443	»	»	138	»
Totaal 27 schepen.	»	2526	»	»	1055	»

Voorts waren nog van de Indische militaire marine in reparatie: 3 schroefstoomschepen 4de klasse, 1 raderstoomschip 3de klasse en 1 opnemingsvaartuig.

Op 1 April 1880 bestond het auxiliair eskader uit 2 gepantserde schepen, 1 schroefstoomschip der 1ste en 1 der 2de klasse.

Zoodra en zoolang deze schepen zich bevinden in de zeeën ten oosten van de Kaap de Goede Hoop staan zij onder het opperbevel van den Gouverneur Generaal, en onder Commando van eenen Vice-Admiraal of Schout bij nacht, die den titel heeft van Commandant der Zeemacht en Chef van het Departement van Marine in Nederlandsch Indië; hij wordt door den Koning benoemd en is te Batavia gevestigd.

Gouvernements-marine.

Behalve de hierboven vermelde oorlogsvloot heeft het Gouvernement nog in dienst de zoogenaamde Gouvernements-marine (vroeger genaamd Civiele schoeners en kruisbooten), die voor een gedeelte uit schroef- en raderstoomschepen bestaat en overigens uit gewapende en adviesbooten, welke laatste ook wel Kruis- en Residentie-prauwen worden genoemd. Zij zijn aan de verschillende Gouvernementen en Residentiën toegevoegd, staan onder het onmiddellijk beheer der gewestelijke autoriteiten, en hebben tot bestemming: het waken tegen en het beteugelen van zeeroof en sluikhandel, waartoe zij in verschillende gedeelten van den Archipel zijn gestationneerd of kruistochten doen; het verleenen van hulp aan schepen, die zich in zeegevaar bevinden; het bewaken van weinig belangrijke punten in den Archipel, en het vervoeren van Gouvernements goederen, gelden of personen. Het opperbeheer ervan berust, wat het personeel en materieel aangaat, bij het Departement van Marine. De bemanning bestaat grootendeels, bij sommige vaartuigen geheel, uit Inlanders; de gezagvoerders, stuurlieden en machinisten der stoomvaartuigen zijn Europeanen.

Digitized by Google

Op 1 Januari 1880 bestond de Gouvernements-marine uit:

Zeestoomschepen:	te zamen bewapend:				bemand met:				
3	schroefstoomschepen,	met	18	stukken	en	25	Eur.	en	105 Inl.
5	raderstoomschepen,	»	31	»	»	40	»	»	213 »
	Rivierstoomschepen:								
7	raderstoomschepen,	»	39	»	»	33	»	»	173 »
	Voor speciale diensten:								
1	schroefstoomschip,	»	2	»	»	7	»	»	34 »
1	raderstoomschip,	»	»	»	»	2	»	»	11 »
1	zeilvaartuig,	»	»	»	»	1	»	»	10 »
	Kleine zeilvaartuigen:								
39	gewapende booten,	»	117	»	»	»	»	»	576 »
19	adviesbooten,	»	20	»	»	»	»	»	110 »
67	vaartuigen,	»	227	»	»	108	»	»	1232 »

Voorts waren nog in aanbouw: 2 zeestoomschepen, 2 rivierstoomschepen en 5 kleine zeilvaartuigen.

Als vaste stations der gewapende en adviesbooten zijn aangewezen: Bantam, Batavia, Tjeribon, Djapara, Rembang, Soerabaja, Pasoeroewan, Banjoewangi, Atjih (tijdelijk), Sumatra's Westkust, Bengkoelen, Lampongsche Districten, Palembang, Sumatra's Oostkust, Riouw, Bangka, Blitong, Borneo's Westerafdeeling, Borneo's Zuider- en Oosterafdeeling, Celébes, Menado, Ternate (tijdelijk), Ambon en Timor.

Opleiding en aanstelling van Officieren en Gezaghebbers.

De Zeeofficieren ontvangen hunne opleiding tot Adelborst 1ste klasse aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord; zij worden, ook in Indië dienstdoende, benoemd, bevorderd en ontslagen door den Koning. De Gezaghebbers der vaartuigen van de Gouvernements-marine worden benoemd en ontslagen door den Gouverneur Generaal of den Chef van het Departement van Marine.

Digitized by Google

EERSTE HOOFDGROEP.

JAVA MET MADOERA EN DE OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN BENEVENS BALI EN LOMBOK.

EERSTE HOOFDSTUK.

JAVA MET MADOERA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN.

---

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, LUCHTSGESTELDHEID, MOESSONS.

Ligging, grenzen en grootte.

Het eiland Java (Mal. *Poeloe Djawa*, Jav. *Tanah Djâwâ* en *Tanah Djawi*), het kleinste der Groote Soenda-eilanden, ligt tusschen 5° 52′ 33″ (St. Nicolaaspunt) tot 8° 50′ (Java's Zuidhoek of Zuidkaap) Z. B. en 105° 13′ 15″ (Java's Westhoek of Javahoofd) tot 114° 39′ (Java's Oosthoek) O. L.

Madoera ligt ten noorden van het oostelijke gedeelte van Java, tusschen 6° 51′ tot 7° 16′ Z. B. en 112° 40′ tot 114° 10′ O. L.

Java wordt begrensd ten noorden door de Java-zee of Soenda-zee en de Straat van Madoera; ten oosten door Straat Bali of Balambangan; ten zuiden door de Indische Zee; en ten westen door de Indische Zee en Straat Soenda. Madoera wordt aan alle zijden bespoeld door de Soenda-zee, die ten westen en zuiden van dit eiland den naam van Straat van Madoera draagt.

Digitized by Google

De oppervlakte van Java met de omliggende kleinere eilanden is, volgens de jongste opmetingen, 2380,7 □ geogr. mijlen, waarvan 96 voor Madoera en 3,67 voor Bawéjan komen. De grootste lengte van het eiland is bijna 150 mijlen of 200 uren gaans; de breedte verschilt van 9 mijlen of 12 uren gaans (in de Residentie Prâbâlinggâ) tot $27^1/_2$ mijl of $30^3/_4$ uren gaans (van de noordkust van de Residentie Djapara tot de zuidkust van Soerakarta). (1)

Luchtsgesteldheid, moessons.

De luchtsgesteldheid is op Java zeer verschillend en, behalve van de moessons, inzonderheid afhankelijk van de hoogte, waarop men zich bevindt. In dit opzicht laat de oppervlakte van Java zich verdeelen in vier Zonen of gordels; de Eerste of Heete zone, van den zeespiegel tot op 2000 voet daarboven; de Tweede of Gematigde zone, van 2000 tot 4500 voet; de Derde of Koele zone, van 4500 tot 7500 voet; en de Vierde of Koude zone van 7500 tot 10000 en meer voet boven de oppervlakte der zee.

In de Eerste of Heete zone is de gemiddelde warmtegraad 81,5° F. aan het strand, en 74,5° F. aan hare bovenste grens. Te Batavia heerscht de meeste warmte in April, de minste in Januari; de nachten en morgens zijn echter van Juni tot Augustus het koelst.

In deze Zone is de lucht zeer vochtig. Deze vochtigheid neemt natuurlijk toe hoe lager men komt en hoe meer men het strand nadert; zoodat te Batavia de dampkring gemiddeld ruim 84 honderdste deelen waterdamp bevat of, met andere woorden, een kubiekmeter lucht 20,25 grammen waterdamp houdt, terwijl daar (op 0 voeten boven den zeespiegel) de lucht met 26,39 grammen waterdamp op den kubiekmeter geheel zoude verzadigd zijn. Zij is het grootst in de maanden Januari en Februari, en het geringst in Augustus. Aan de stranden is de lucht bezwangerd met de, door de hitte in groote hoeveelheid ontwikkelde, schadelijke uitdampingen van den moerassigen grond, waarin steeds eene menigte bestanddeelen uit het planten- en dierenrijk verrotten; vooral is zulks het geval in het westelijke gedeelte van Java's noordkust, en ook aan de zuidkust op die plaatsen, waar het strand vlak en met bosschen bezet is, zooals aan de

(1) Op Java is als afstandsmaat in algemeen gebruik de Paal, eene lengte van 400 Rijnl. roeden of 1506,94 meter, dat is nagenoeg 0°0'48,8" van den Evenaar of $16^1/_2$ minuut gaans. De □ paal staat tot de □ geogr. mijl als 1 : 24,16.

Op Sumatra is de Paal gelijk de Engelsche mijl, dat is 1851,85 meter of 20 minuten gaans.

Digitized by Google

Wijnkoopsbaai en bij Noesa Kambangan. Deze uitwasemingen schijnen zich echter niet hooger dan tot 900 voet in den dampkring te kunnen opheffen.

De moessons werken vrij regelmatig. De regenmoesson heerscht doorgaans van November tot Maart, de droge moesson van Mei tot September of October; de kenteringen hebben plaats in April en October of November. De meeste regen valt in de maanden December, Januari, Februari en Maart; en hoewel men dan ook somtijds heldere en droge dagen heeft, is echter meestal de lucht gelijkmatig zwaar betrokken, en valt de regen soms dagen achter elkander in zware stroomen neder; waardoor de rivieren, het afstroomende water niet kunnen verzwelgen, dikwijls buiten hare oevers treden, en de zoo gevreesde Bandjir of stortvloed ontstaat, door welken dammen, bruggen en huizen medegesleept en de lagere streken geheel overstroomd worden. Tusschen den warmtegraad des daags en dien des nachts is dan slechts weinig verschil; en hoewel die misschien iets minder is dan in den Oostmoesson, maakt echter de meerdere drukking der lucht de hitte hinderlijker voor den mensch. In den Oostmoesson is de droogte het sterkst in de maanden Juli en Augustus, en er wordt dan bijna geen wind, behalve de dagelijks afwisselende Land- en Zeewind waargenomen. De in den atmosfeer aanwezige waterdamp valt in den koelen nacht als een zware dauw neder, en stijgt des morgens door de warmte der zon weder opwaarts; hij vormt zich in de hoogere luchtstreken tot wolken, welke door den Zeewind (die zich tot 2500 voet boven den zeespiegel verheft) landwaarts in gedreven en tot in de Tweede zone worden opgestuwd, en zich dan dikwijls in den namiddag in donderbuien ontlasten, vooral in bergachtige streken, gelijk Buitenzorg, waar bijna dagelijks onweêrsbuien vallen met hevige plasregens gepaard.

In de Tweede of Gematigde zone is de gemiddelde warmtegraad 74,5° F. aan hare onderste, en 65,7° F. aan hare bovenste grens. Het verschil tusschen de temperatuur des daags en des nachts is, vooral op de bergvlakten, zeer aanmerkelijk. En ook op den dag is de warmtegraad aan grootere of kleinere afwisselingen onderhevig, naarmate uit de Eerste zone vroeger of later, meer of minder, waterdamp opstijgt, die tot wolken gevormd de zonnestralen onderschept.

Door den minderen warmtegraad stijgt uit den ook minder vochtigen bodem minder waterdamp op, en is dus de dampkring in het algemeen minder vochtig dan in de Eerste zone; zoodat hier een kubiekmeter lucht gemiddeld 15,7 grammen waterdamp bevat, terwijl hij, om verzadigd te zijn, aan de benedenste grens 21,15 en aan de

Digitized by Google

bovenste 16,88 grammen waterdamp behoeft. Evenwel is de graad van vochtigheid ook hier zeer verschillend; zij is veel grooter boven de natte rijstvelden (*sawahs*) en zware wouden dan boven de met gras of alang-alang begroeide, of met heesters (thee, koffie) beplante plaatsen. En ook de massa dampen, uit lagere streken door den Zeewind hierheen opgedreven, brengen daarin groote veranderingen teweeg. Deze dampen verdikken zich hier spoediger dan bij den hoogeren warmtegraad der Eerste Zone, en doen dikwijls eensklaps de hevigste onweersbuien en stortregens ontstaan. — Over het geheel valt op te merken, dat in het westelijke deel van Java de dampkring veel vochtiger is dan in het oostelijke gedeelte des eilands.

De Westmoesson doet zich in het hoogste gedeelte dezer Zone reeds met minder kracht gevoelen (bl. 85); zoodat het onderscheid tusschen de seisoenen (natten en drogen moesson) hier veel minder merkbaar is dan in de lagere gewesten, en, ook gedurende den tijd dat in de Eerste zone de Westmoesson in zijne volle kracht is, hier de Oostmoesson (Passaat) dikwijls gedurende verscheidene dagen doorwaait.

In de Derde of Koele zone is de gemiddelde warmtegraad 65,7° F. aan hare onderste, en 55,4° F aan hare bovenste grens. Het verschil tusschen de temperatuur des daags en des nachts is veel minder dan in de Eerste en Tweede zone; behalve op het plateau van den G. Diëng (6300 vt.), waar dit verschil zeer groot is, zoodat daar zelfs de dauw in heldere nachten somtijds tot rijp bevriest.

In deze Zone is de lucht, welke door den minderen warmtegraad eene geringere hoeveelheid waterdamp kan bevatten, geheel daarmede verzadigd (16,88 grammen waterdamp op den kubiekmeter lucht aan hare onderste, en 11,60 grammen aan hare bovenste grens). De uit de lagere streken opstijgende dampen pakken zich hier te zamen; zoodat men deze Zone in den letterlijken zin zoude kunnen noemen de Zone der wolken, die zich dikwijls reeds des morgens ten 9 ure beginnen te vormen, vooral aan de met wouden bedekte berghellingen; van 11 of 12 tot 2 of 3 ure hullen zij alles in dichte nevelen, welke zich omstreeks dien tijd menigmaal op verscheidene plaatsen te gelijk in donder- en regenbuien ontlasten, zoodat eerst daarna de zon weder door de wolken kan dringen. Wanneer echter zoodanige ontlasting geen plaats heeft, dan blijft ook gedurende het overige van den dag alles met eenen zoo dichten nevel bedekt, dat men op vijfentwintig schreden afstands geen voorwerp kan onderscheiden, en de nevel valt dan eerst na zons-ondergang als dauw op den bodem neder (1). Dit is echter vooral toepasselijk op het benedenste gedeelte

(1) JUNGHUHN, *Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur*, Dl. I, bl. 472.

Digitized by Google

dezer Zone, waar de wolken zich het dichtst samenpakken; tot het bovenste gedeelte verheffen zij zich zelden, en althans niet in zoo groote massa, waardoor daar ook de regenvlagen zeldzamer en veel minder sterk zijn.

De invloed van den Westmoesson laat zich hier bijna geheel niet meer bemerken. De zuidoostenwind waait doorgaans aanhoudend en wordt, wanneer in de lagere streken de regentijd heerscht, slechts enkele dagen door westenwind of geheele windstilte afgewisseld; dit laatste is des nachts bijna altijd het geval. Ook de regen is hier gedurende den tijd van den Westmoesson niet heviger of aanhoudender dan daarbuiten, maar valt het geheele jaar door omtrent dagelijks in nagenoeg gelijke mate.

In de Vierde of Koude zone is de gemiddelde temperatuur 55,4° F. aan hare onderste grens, en 46,4° F. op eene hoogte van 10000 voet boven den zeespiegel. Het verschil van warmtegraad bij dag en bij nacht is hier gewoonlijk niet zeer groot; hetgeen is toe te schrijven aan de betrekkelijk geringe uitgestrektheid van vasten grond, welke door de zon kan worden verwarmd. Somtijds evenwel daalt op de hoogste bergtoppen de temperatuur, op niet door bosschen of andere voorwerpen beschutte plaatsen, tot het vriespunt; zoodat water in de opene lucht, en van den warmtehoudenden grond geïsoleerd, bevriest, en de grasvlakten met rijp worden bedekt.

De vochtigheid van den dampkring is hier veel minder dan in de lagere Zonen. Aan hare onderste grens kan zij slechts 11,60 grammen, en op 10000 voet hoogte 8,70 grammen waterdamp op den kubiekmeter bevatten. De lucht wordt dus dunner, zuiverder, doorschijnender en fijner; het geluid plant zich daarin minder voort; en de ademhaling wordt moeielijker. De weinige opstijgende dampen kunnen geene wolken vormen; regen is dus zeer zeldzaam, en dan nog slechts een fijne motregen. Bij groote stilte gebeurt het echter, dat de dampen uit de lagere streken loodrecht tot in deze Zone opstijgen en dan, door den ijskouden dampkring op eens verdikt, als hagel nedervallen.

Onafgebroken heerscht op deze hoogte een oostelijke wind, die echter des nachts gewoonlijk in geheele windstilte overgaat. Slechts zeer zelden, wanneer in de lagere streken de westelijke wind hevig waait en langs de hellingen der bergen wordt opgedreven, doet hij zich in het benedenste gedeelte van deze Zone enkele uren gevoelen, en voert dan ook dampen en nevelen met zich. Op eene hoogte van 10000 voet wordt echter nimmer westenwind waargenomen. Het spreekt vanzelf, dat in deze geheele Zone van eenen regentijd geene sprake kan zijn.

Digitized by Google

§ 2. Natuurlijke, staatkundige, militaire en waterstaats-verdeeling.

Natuurlijke verdeeling.

De klimatologische verdeeling is reeds in de vorige § besproken.

Ten opzichte van de bevolking wordt Java verdeeld in Westelijk Java of de Soenda-districten en Oostelijk of eigenlijk Java; het eerste gedeelte wordt door de Soendaneezen, het laatste door de eigenlijke Javanen bewoond. De grensscheiding tusschen deze twee deelen wordt grootendeels gevormd in het noorden door de Rivier Losari, welke ten oosten van de Residentie Tjeribon stroomt, en in het zuiden door de rivier Tji-Tandoewi, die het oosten der Preanger-Regentschappen besproeit. Deze rivieren vormen echter niet op eens eene zuivere afscheiding tusschen de Soendaneezen en Javanen; de overgang heeft langzamerhand plaats en laat zich tot aan de Tji-Pamali in de Residentie Tegal bemerken.

Daar Java in zijne geheele lengte door eene bergketen doorsneden wordt, welke zich in het zuiden bijna overal tot onmiddellijk aan de kust uitstrekt, kan het eiland te dien opzichte verdeeld worden in een zuidelijk bergland en een noordelijk vlakland. Het eerste is verreweg het grootste; het laatste wordt, vooral in Oostelijk Java, nog hier en daar door bergachtige streken afgebroken.

Staatkundige verdeeling.

Voor het burgerlijk bestuur is Java met Madoera verdeeld in Gouvernements-landen en Vorstenlanden.

De Gouvernements-landen bevatten 21 Residentiën, waarvan elke onder het bestuur staat van eenen Europeeschen Resident. De Residentiën zijn weder in Afdeelingen verdeeld, aan wier hoofd een aan den Resident ondergeschikte Adsistent Resident is geplaatst. In eene enkele kleine Afdeeling is geen Adsistent Resident, maar alleen een inlandsch Regent, welke ambtenaren in de andere Afdeelingen den Adsistent Resident ter zijde staan [1].

---

[1] Onder het bestuur der oude Vorsten van Java was dit eiland verdeeld in een aantal gewesten of provinciën, aan wier hoofd ambtenaren stonden, gewoonlijk van vorstelijke afkomst, dus tot den hoogsten Javaanschen adel behoorende, en verschillende titels voerende, doch bij ons onder den naam van Regenten bekend. Bij den overgang onder het Nederlandsch gezag is die verdeeling grootendeels behouden en zijn die provinciën of Regentschappen de tegenwoordige Afdeelingen geworden; slechts eene enkele maal zijn een paar kleine Regentschappen tot één Afdeeling vereenigd. Ook de Regenten zijn gebleven, doch niet meer als Hoofd van het gewest, maar als tweede persoon naast den Resident of Adsistent Resident. Zie hier achter § 10.

Digitized by Google

De Afdeelingen zijn verdeeld in Districten, onder Inlandsche Hoofden met verschillende titels, meestal dien van Wedånå, door ons Districtshoofden genoemd.

De Districten zijn weder verdeeld in Onderdistricten, welke uit eenige Dessa's of dorpen bestaan. De Onderdistricts-hoofden en Dorpshoofden zijn mede Inlanders, die op verschillende plaatsen verschillende titels dragen.

De Vorstenlanden zijn het overblijfsel van het oude rijk van Mataram (bl. 30, 44 en 70), en bestaan uit de rijken Soerakarta en Djokjokarta, waarvan het eerste gewoonlijk een Keizerrijk, het andere een Koninkrijk wordt genoemd. De titel van den Vorst van Soerakarta is Soesoehoenan, die van den Vorst van Djokjokarta, Sultan. Deze Vorstenlanden hebben echter ook Residenten, aan wier gezag alle niet-Javaansche inwoners zijn onderworpen, en wier taak overigens is de Vorsten te leiden, voor de nakoming der verdragen te waken, en in het algemeen de belangen van het Nederlandsch Gouvernement aan die Hoven te behartigen.

De hierdoor ontstaande verdeelingen en onderverdeelingen van Java zijn de volgende:

Residentie.	Hoofdplaats.	Afdeelingen (1).	Regentschappen.	Districten.
Bantam.	Sérang.	Sérang. . . .	Sérang	Sérang, Tji-roewas, Oender-andir, Tji-kandi, Tanara, Kramatwatoe.
		Anjer.	....	Anjer, Tji-legon.
		Pandeglang .	Pandeglang. . .	Pandeglang, Baros, Tjiomas, Kolelet, Tji-manoek.
		Tjaringin . .	Tjaringin. . . .	Tjaringin, Menes, Panimbang, Tji-bilioeng.
		Lebak	Lebak.	Waroeng-goenoeng, Lebak, Sadjira, Paroeng-koedjang, Tji-langkahan.

(1) De Afdeeling, waarin de hoofdplaats der Residentie gelegen is, heeft natuurlijk geenen afzonderlijken Adsistent Resident. In het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIV, bl. 268 en volgg. wordt van de Regentschaps- en Districtsnamen in de Residentiën Kediri, Pasoeroewan, Prâbâlinggâ, Besoeki en Banjoewangi eene naar de Javaansche schrijfwijze verbeterde spelling medegedeeld. Ook andere, niet daar vermelde, zijn zeker onjuist; zoo moeten b. v. Bantam, Anjer, Pandeglang, Tjeribon, blijkbaar zijn Bantên, Anjar, Pandeglan, Tjarebon, enz. Wij achten het echter beter ons in dit werk, zooveel mogelijk, te houden aan de spelling, die van Regeeringswege wordt gevolgd, wanneer zij althans niet al te veel van de waarheid afwijkt.

Digitized by Google

Residentie.	Hoofdplaats.	Afdeelingen.	Regentschappen.	Districten.
Batavia. (1)	Batavia.	Stad en voorsteden.	. . . . .	Verdeeld in zeven Districten.
		Tanggeran .	. . . . .	Tanggeran, Tjoeroek, Maoek.
		Meester Cornelis.	. . . . .	Meester Cornelis, Kebajoran, Bekasi, Tjabang-boengin.
		Buitenzorg. . . .	Bogor (2)	Buitenzorg, Tji-binoeng, Paroeng, Leuwilijang, Djasinga, Tjibaroesa.
Krawang. (3)	Poerwakerta.	Krawang. . .	Krawang	Wanajasa, Sindang-kasih, Adiarsa, Krawang, Tjabang-boengin.
		. . . . .	Pamanoekan- en Tjiasemlanden.	Segala-herang, Batoe-sirap, Tjiherang, Pegaden, Pamanoekan, Tji-asem, Malang, Kali-djati.
		. . . . .	Tegal-waroelanden.	Soemedangan, Tjampel, Tegalwaroe, Kandang-sapi.
Tjeribon.	Tjeribon.	Tjeribon . . .	Tjeribon	Tjeribon, Peloembon, Bèber, Mandirantjan, Sindang-laoet, Losari, Gegesik-lor, Palimanan.
		Madjalengka.	Madjalengka . .	Madjalengka, Madja, Telaga, Radja-galoeh, Djati-wangi.
		Galoeh	Galoeh	Tji-amis, Pendjaloe, Kwali, Rantja.
		Indramajoe. .	Indramajoe. . .	Indramajoe, Sléman, Karangampel. (4)
		Koeningan. .	Koeningan . . .	Koeningan, Kedoe-gedé, Lebakwangi, Loerah-goeng, Tji-awigebang.

(1) De Residentie Batavia heeft, behalve de Adsistent Residenten, die aan het hoofd der Afdeelingen staan, nog eenen afzonderlijken Adsistent Resident voor de politie; zoo ook de Residentiën Samarang en Soerabaja.

(2) In dit gewest is geen Inlandsch Regent meer.

(3) In de Adsistent Residentie Krawang liggen ten oosten van het Regentschap Krawang nog de voormalige Regentschappen Tji-asem en Pamanoekan. Deze beide laatste zijn echter, ten gevolge van den successievelijk plaats gehad hebbenden verkoop van die gewesten aan particulieren, als Regentschappen vervallen.

(4) Behalve de drie hiergenoemde Gouvernements-districten liggen in de Afdeeling Indramajoe nog de acht Districten Lelea, Losarang, Kandang-awoer, Leuweung-malang, Pasekan, Lobener, Oedjoeng en Djati-toedjoeh, behoorende tot de particuliere landen Kandang-awoer en Indramajoe-west.

Digitized by Google

Residentie.	Hoofdplaats.	Afdeelingen.	Regentschappen.	Districten.
Preanger-Regentschappen.	Bandoeng.	Bandoeng. . .	Bandoeng. . . .	Oedjoeng-broeng koelon, Oedjoeng-broeng wétan, Bandjaran, Kopo, Tji-Sondari, Rongga, Tjilokotot, Radja mandala, Tji-héja, Gandasoli.
		Tji-tjalengka.		Tji-tjalengka, Timbanganten, Tji-kemboelan, Belocboer-Limbangan, Madjalaja, Tji-peudjeuh.
		Tji-andjoer. .	Tji-andjoer. . .	Maleber, Tji-poetri, Tji-blagoeng, Tji-kaloeng, Bajabang, Pèsèr, Tji-kondang, Djampang-wétan, Tji-damar.
		Soekaboemi .		Goenoeng-parang, Tji-mahi, Tji-heulang, Tji-tjoeroeg, Pelaboean, Djampang-tengah, Djampang-koelon.
		Soemedang. .	Soemedang. . .	Soemedang, Tandjoeng-sari, Tji-beureum, Tjonggeang, Derma-wangi, Derma-radja.
		Tasik melaja.		Tasik melaja, Malamboeng, Tji-awi, Indihiang, Singaparna.
		Limbangan. .	Limbangan. . .	Soetji, Panembong, Wanaradja, Wanakarta.
		Soekapoera. .	Soekapoera . .	Pasir-pandjang, Bandjar, Kewasen, Kali-poetjang, Tji-kemboelan, Parigi, Tji-djoelang, Mandala.
		Soekapoera-kollot . . .		Panjeredan, Karang, Salatjaoe, Tradjoe, Batoe-wangi, Nagara, Kandang-wesi, Paroeng.
Tegal.	Tegal.	Tegal.	Tegal.	Tegal, Krangdon, Maribaja, Doekoeh-waringin, Pangka, Gantoengan.
		Brebes	Brebes	Brebes, Losari, Boemi-ajoe, Lebaksioe, Salem.
		Pamalang . .	Pamalang. . . .	Pamalang, Tjomal-lor, Tjomal-kidoel, Mandi-radja, Bongas.
Pekalongan.	Pekalongan.	Pekalongan. .	Pekalongan. . .	Pekalongan, Pakadjangan, Sawangan, Wiradésa, Seragi, Bandar-goemiwang.
		Batang . . .	Batang	Batang, Masin, Bandar-sidajoe, Soebah en het land Simbang, Kali Salak, Keboemen.

Digitized by Google

Residentie.	Hoofdplaats.	Afdeelingen.	Regentschappen.	Districten.
Samarang.	Samarang.	Samarang . .	Samarang. . . .	Samarang, Serondol, Grogol, Singen-lor, Singen-koelon, Singen-kidoel.
		Salatiga . . .	Salatigå.	Salatigå, Tengaran.
		Ambarawa. .		Ambåråwå, Oengaran.
		Demak	Demak.	Demak, Wedoeng, Samboeng, Manggar.
		Grobogan. . .	Grobogan. . . .	Poerwådadi, Wiråsari, Grobogan, Kradenan.
		Kendal	Kendal	Kendal, Bodjå, Kali-woengoe, Perboewan, Sélokaton, Troekå.
Djapårå.	Pati.	Pati.	Pati.	Pati, Tenggeles, Sélå-wesi, Tjengkal-séwoe, Angkatan, Glongong, Bogoramé.
		Djapårå. . . .	Djapårå.	Djapårå, Majong, Bandjaran.
		Koedoes. . . .	Koedoes.	Koedoes, Tjendånå, Oendakan.
		Djowånå . . .	Djowånå.	Djowånå, Mantoep, Mergatoehoe.
		Karimon-djawa-eilanden (1)	. . . . .	Verdeeld in twee Districten.
Rembang.	Rembang.	Rembang. . .	Rembang. . . .	Waroe, Binangoen, Kragan, Soelang, Pamotan, Sedan.
		Toeban. . . .	Toeban	Bantjar, Djenoe, Rembes, Rengel, Singahan, Djati-rågå.
		Bådjå-negårå.	Bådjå-negårå . .	Bowernå, Pelem, Temajang, Padangan, Ngoempak, Tinawoen.
		Blora.	Blora	Panolan, Randoe-blatoeng, Ngawèn, Karang-djati, Djepon.
Banjoemås.	Banjoemås.	Banjoemås. .	Banjoemås . . .	Banjoemås, Soekå-redjå, Kali-redjå, Poerwå-redjå.
		Poerbålinggå.	Poerbålinggå. . .	Poerbå-linggå, Kertå-negårå, Tjahjånå.
		Tjelatjap . . .	Tjelatjap of Dåjå-loehoer. . . .	Tjelatjap, Adi-redjå, Pegadingan, Madjenang, Dåjå-loehoer.
		Bandjar-negårå	Bandjar-negårå.	Bandjar, Singå-mertå, Karangkobar, Batoer.
Bagelèn.	Poerwå-redjå.	Poerwå-kertå	Poerwå-kertå. .	Poerwå-kertå, Adjibarang, Djamboe.
		Poerwå-redjå.	Poerwå-redjå .	Poerwå-redjå, Tjangkreb, Lowanå.
		Keboemen . .	Keboemen. . . .	Keboemen, Kedoeng-tawon, Premboen, Ambal.

(1) Op deze eilanden is slechts een Posthouder gevestigd.

Digitized by Google

Residentie.	Hoofdplaats.	Afdeelingen.	Regentschappen.	Districten.
Bagelèn.	Poerwå-redjå.	Koetå-ardjå. .	Koetå-ardjå . . .	Koetå-ardjå, Kemiri, Pitoeroeh, Djenar, Wånåråtå.
		Karang-anjar	Karang-anjar. .	Karang-anjar, Gombong, Sokå, Petanahan, Poering, Karang-bòlong.
		Ledok	Ledok.	Wånåsåbå, Kali-alang, Leksånå, Sapoeran, Kali-wirå.
Kedoe.	Magelang.	Magelang. . .	Magelang	Magelang, Ngasinan, Balak, Bandongan, Menoreh, Pråbålinggå, Remameh.
		Temanggoeng	Temanggoeng. .	Djetis, Lempoejang, Prapak, Soemåwånå, Kèdoe.
			Bantoel	Pasar gedé, Kretek, Srandakan, Sèwon, Tjepit, Pandak, Panggang, Tjanden.
			Kalasan.	Imågiri (Djokjå), Imågiri (Sålå), Djederan, Pakem, Redjå-winangoen, Berbah, Djambon, Kradjan-Gendingan.
			Sleman	Godéjan, Djoemeneng, Mlati, Ngidjon, Gamping, Klegoeng, Angin-angin.
Djokjokarta.	Djokjokarta.	Gebied van den Sultan. . .	Kalibawang. . .	Djomblangan, Ngangon, Klepoe, Kedoeng-rong, Salak-malang, Boro-wétan, Boro-koelon, Dondong, Toek-sångå, Dekså, Semaken, Degan, Samigaloeh, Ngalian, Kalibawang, Doewet.
			Sentålå	Bantar, Djelaban, Kali-bondol, Djelegong-Metbajan, Djelegong-karang-wétan, Worawari, Såkåpontjå, Kenteng, Mahésan, Nglendaj, Toebin, Karang-asem, Wånålåpå, Gegoeloe, Sentålå.
			Pangasih	Serang, Djasoetan, Banjoe-meneng, Ngoelakan, Djombòkan, Banaran, Kedoeng-sago, Kedoeng-galik, Boetoeh, Panggang, Mahésan-kilèn, Mahésan-wétan, Djantoeran, Pangasih.
			Goenoeng Kidoel	Wånåsåri, Semanoe, Plajèn.

Digitized by Google

Residentie.	Hoofdplaats.	Afdeelingen.	Regentschappen.	Districten.
Djokjokarta.	Djokjokarta.	Gebied van den Sultan. . .	Nanggoelan . .	Kedoeng-goebah, Temanggal, Wadas, Grigah, Wånå-redjå, Kenteng, Poendak, Kamal, Djati-ngarang, Nanggoelan, Sélå-mirah, Pering, Pripih, Tjebongan, Kedoeng-gering, Sermo.
		Geb. van Prins Pakoe Alam.	Karang-kemoening	Galoer, Tawang-ardjå, Tawang-sahå, Tawang-kartå.
Soerakarta.	Soerakarta.	Seragèn . . .	Seragèn.	Seragèn, Grompol, Samboengmatjan, Madjenang, Karang-doerèn.
		Båjålali . . .	Båjålali	Båjålali, Toemang, Banjoe-dånå, Koeripan, Djatinom.
			Ampel.	Ampel, Simoh, Karang-gedé, Lawang, Kali-jåså.
		Klatèn	Klatèn	Klatèn, Sepocloeh, Prambanan, Gesikan, Gedongan, Kali-sågå.
			Kartåsoerå . . .	Kartåsoerå, Ketitang, Bendå, Taraman, Djenon.
			Larangan (1). .	Soekå-ardjå, Oeter, Tawangsari, Masaran.
		Wånågiri. . .	Hoofdplaats Karang-anjar . .	Elf districten, welker namen niet worden opgegeven.
		(Geb. van Prins Mangkoe Negårå) (3). .	Wånågiri . . . . Batoe-retnå (2).	
Madioen.	Madioen.	Madioen . . .	Madioen.	Oeteran, Kanigårå, Bagi, Mahospati, Tjaroeban.
		Ngawi	Ngawi	Gendingan, Sepreh, Derå, Djågårågå, Sineh.
		Patjitan . . .	Patjitan.	Patjitan, Semanten, Pringkoekoe, Loròg, Panggoel.

(1) Larangan is een Onderregentschap, volgens den *Regeringsalmanak* voor 1881; doch volgens het *Kol. Verslag* 1875, bl. 76 en *Ind. Staatsbl.* 1874 N°. 209 is het in Mei 1874 verheven tot een Regentschap met den naam Soekå-ardjå.

(2) Deze vier zijn Onderregentschappen De Afdeeling Wånågiri heette vroeger Karangpandan.

(3) Tot deze Afdeeling behoort ook het in de Residentie Djokjokarta geënclaveerd liggende landschap Ngawèn, behoorende tot het Mangkoe-Negårasche gebied. Ook in de drie vorige Afdeelingen behooren eenige dessa's (désa's) aan dien Prins; daarentegen liggen weder in de Afdeeling Wånågiri enkele stukken geënclaveerd, die aan den Soesoehoenan behooren. — Zie over deze indeeling verder hierachter § 9.

Digitized by Google

Residentie.	Hoofdplaats.	Afdeelingen.	Regentschappen.	Districten.
Madioen.	Madioen.	Pånåråggå . . .	Pånåråggå	Pånåråggå, Koetoe, Poeloeng, Ardjå-winangoen, Soemåråtå, Djebeng, Parang.
		Magètan . . .	Magètan	Magètan, Balé-pandjang, Boeloe, Gorang-gareng, Poerwådadi, Keniten.
Soerabaja.	Soerabaja.	Soerâbâjâ. . .	Soerâbâjâ	Soerâbâjâ, Djâbâ-kotâ, Goenoeng-kendeng.
		Sidâ-ardjâ . .	Sidâ-ardjâ . .	Djenggâlâ I, Djenggâlâ II, Djenggâlâ III, Djenggâlâ IV, Râwâ-Poeloe I, Râwâ-poeloe II.
		Mâdjâ-kertâ .	Mâdjâ-kertâ	Mâdjâ-kertâ, Mâdjâ-sari-lor, Mâdjâ-sari-kidoel, Djaboeng, Mâdjâ-agoeng, Mâdjâ-redjâ, Mâdjâ-kasri (vroeger Kaboeh gen.), Mâdjâ-dadi.
		Grissé	Gresik	Gresik, Bengawan-djero, Goenoeng-kendeng.
		Lamongan .	Lamongan . . .	Tengahan, Goenoeng-kendeng, Mantoep, Lengkir.
		Sidajoe	Sidajoe	Tambangan, Kedokan, Pridjek.
		Bawéjan	Bawéjan (1) . . .	Sangkâ-poerâ, Wétan-negari, Lor-negari, Koelon-negari.
Madoera.	Pamekassan.	Pamekassan.	Pamekassan . . .	Pamekassan, Lambang-lor, Boender.
		Madoera of Bangkalan .	Madoera	Bangkalan-daja, Bangkalan-tengah, Bangkalan laoet, Baléga-daja, Baléga-laoet.
		Soemenap . . .	Soemenap	Kota loewar, Kota dalem, Timoer-daja, Timoer-laoet, Barat-laoet, Barat-daja, Poeloe Kangéan, Poeloe Sapoedi, Poeloe Rahas, Poeloe Geli-genting, Poeloe Giliang, Poeloe Poeteran, Poeloe Tjabia, Poeloe Geli-radja.
		Sampang . . .	Sampang	Sampang-daja, Sampang-tengah, Sampang-laoet.

(1) Op dit eiland is thans geen Regent maar een Districtshoofd (*Wedânâ*). De hier medegedeelde splitsing in Districten komt dan ook in den *Regerings-almanak* niet meer voor.

(2) In dit gewest is als Inlandsch Hoofd geen Regent, maar een Onder-regent (*Rongga*).

Digitized by Google

Residentie,	Hoofdplaats.	Afdeelingen.	Regentschappen.	Districten.
Kediri.	Kediri.	Kediri	Kediri	Kotå Kediri, Mådjårådjå, Djambéan, Soekå-redjå of Paré, Papar.
		Ngrowå ...	Ngrowå	Toeloeng-agoeng, Ngoenoet, Pakoentjèn, Tanggoel, Wadjak, Kalang-brèt.
			Trenggalek....	Trenggalek, Goenoeng-lor, Ngasinan, Pakis, Kampak.
		Berbek	Berbek	Berbek, Ngandjoek, Godéan, Siwalan, Gemenggeng, Kertåsånå, Lèngkong, Waroe-djajèng.
		Blitar.....	Blitar.....	Blitar, Srengat, Welingi, Loedåjå.
Pasoeroewan.	Pasoeroewan.	Pasoeroewan.	Pasoeroewan...	Pasoeroewan, Tengger, Kraton, Redjåså, Djati, Grati, Winongan, Kebon-tjandi, Wangkal, Ngempit.
		Malang.....	Malang.....	Malang, Karang-lo, Penanggoengan, Ngantang, Senggoeroeh, Gondang-legi, Pakis.
		Bangil.....	Bangil.....	Bangil, Gempol, Pandakan, Gempeng, Wånåredjå, Poerwåredjå,
Pråbålinggå.	Pråbålinggå.	Pråbålinggå..		Soember-karèng, Pråbålinggå.
		Loemadjang.	Pråbålinggå....	Tongas, Dringoe, Tengger.
		Kareksan ...		Loemadjang, Kandangan, Ranoe-lèmongan.
				Pahiton, Pedjarakan, Gending, Kareksan, Djaboeng.
Besoeki.	Besoeki.	Besoeki.....	Besoeki.....	Waringin, Boengatan, Mlandingan, Besoeki, Binor.
		Panaroekan..	Panaroekan....	Soemberwaroe, Kali-tikoes, Panaroekan, Sitoe-båndå, Kapongan, Pradjegan.
		Båndå-wåså..	Båndå-wåså....	Poeger, Tanggoel, Djember, Båndå-wåså, Wånå-såri, Penanggoengan, Soekåkertå.
Banjoewangi.	Banjoewangi.	Banjoewangi.	Banjoewangi...	Banjoewangi, Rågå-djampi.
		Boelèlèng...	Boelèlèng.	Zie Hoofdst. II. Bali.
		Djambrana..	Djambrana.	

Digitized by Google

Militaire verdeeling.

Voor het krijgswezen is Java met Madoera verdeeld in drie Militaire Afdeelingen, welke elk eenen Commandant hebben, en wier hoofdplaatsen of hoofdkwartieren zijn: Batavia, Samarang en Soerabaja.

De Eerste Afdeeling bestaat uit Westelijk Java of de Soenda-Districten, en bevat de Residentiën: Bantam, Batavia, Krawang, Tjeribon en de Preanger-Regentschappen.

De Tweede Afdeeling bestaat uit Midden-Java, en bevat de Residentiën: Tegal, Pekalongan, Samarang, Djapara, Rembang, Banjoemàs, Bagelên, Kedoe, Djokjokarta, Soerakarta en Madioen.

De Derde Afdeeling bestaat uit Oostelijk Java met de eilanden Madoera en Bawéjan, en bevat de Residentiën: Soerabaja, Madoera, Kediri, Pasoeroewan, Pråbålinggå, Besoeki en Banjoewangi.

De gewone standplaatsen der troepen zijn op bl. 161 en volgg. opgegeven; evenwel worden ook somtijds in andere dan de daar vermelde plaatsen kleine troepen-afdeelingen gelegd.

Waterstaats-verdeeling.

Java bevat de vier eerste Afdeelingen van den Waterstaat.

Tot de Eerste Afdeeling behooren: de Residentiën Bantam, Batavia, de Preanger-Regentschappen en Krawang (1).

Tot de Tweede Afdeeling: de Residentiën Tjeribon, Tegal, Pekalongan, Banjoemàs en Bagelên.

Tot de Derde Afdeeling: de Residentiën Samarang, Kedoe, Djapara, Soerakarta, Djokjokarta en Madioen.

Tot de Vierde Afdeeling: de Residentiën Rembang, Soerabaja, Madoera, Kediri, Pasoeroewan, Pråbålinggå, Besoeki en Banjoewangi.

§ 3. KAPEN, STRATEN, BAAIEN, REEDEN EN ANKERPLAATSEN.

Kapen.

Het eiland Java heeft vele in zee uitstekende punten of kapen, Oedjoeng of Tandjoeng genaamd. De voornaamste er van geven wij hier op, met vermelding der Afdeelingen en Residentiën, waarin zij worden gevonden.

---

(1) Hiertoe behooren ook de Lampongsche Districten; zie bl. 154.

Digitized by Google

a. Aan de Westkust van het zuiden naar het noorden gaande:

Namen der kapen.	Afdeeling.	Residentie.
Palembang's Punt.		
Java's Westhoek of Javahoofd. . .		
Java's 1e Punt of Tandjoeng koelon (1).	Tjaringin . .	
Java's 2e Punt of Tandjoeng alang-alang		Bantam.
Java's 3e Punt of Tandjoeng lesoeng.		
Java's 4e Punt of Tandjoeng Tji-koening.	Anjer	

b. Aan de Noordkust van het westen naar het oosten gaande:

St. Nikolaas-punt of Tandjoeng Poetjoek.	Anjer.	Bantam.
Tandjoeng Pontang.	Serang	
Tandjoeng Kaik	Tanggeran . .	Batavia.
Hoek Oentoeng Djawa		
Oedjoeng Krawang.	Krawang . . .	Krawang.
Oedjoeng Sedari of O. Karang. . .		
Hoek van Pamanoekan	Pamanoekan. .	Tjeribon.
Hoek van Indramajoe	Indramajoe . .	
Oedjoeng Tanah	Tjeribon . . .	
Oedjoeng Pangerangan		
Oedjoeng Losari.	Brebes	Tegal.
Oedjoeng Brebes.		
Oedjoeng Pamalang	Pamalang. . .	
Oedjoeng Wiléri	Kendal	Samarang.
Oedjoeng Karang Woelan.		
Oedjoeng Kendal		
Oedjoeng Koeniran.	Djapara. . . .	Djapara.
Oedjoeng Miring of Piring		
Oedjoeng Djati		
Oedjoeng Batoe		
Oedjoeng Boegel.		
Oedjoeng Boendoe Lirang	Rembang . . .	Rembang.
Oedjoeng Awoer-awoer	Toeban. . . .	

(1) Met een kustlicht van de 1ste orde.

Digitized by Google

Namen der kapen.	Afdeeling.	Residentie.
Oedjoeng Batoe Sawang.		
Oedjoeng Kodok.	Sidajoe. . .	Soerabaja.
Oedjoeng Pakis		
Oedjoeng Pangka of Hoek van Sidajoe.		
Tandjoeng Grinding	Kareksan . . .	Prâbâlinggâ.
Tandjoeng Renget of Ringgit. . . .		
Tandjoeng Tjina.	Panaroekan..	Besoeki.
Tandjoeng Tjangkis.		

c. Aan de Oostkust van het zuiden naar het noorden gaande:

Tandjoeng Sedano of Sandano (1) .	Panaroekan.. .	Besoeki.
Tandjoeng Ikan of Semboeloean. . .		
Tandjoeng Koetoer of Sloko of Java's Oosthoek	Banjoewangi. .	Banjoewangi.

d. Aan de Zuidkust van het oosten naar het westen gaande:

Java's Zuidhoek of Zuidkaap of Karang Tambak		
Tandjoeng Pondok Asem	Banjoewangi. .	Banjoewangi.
Tandjoeng Gaboek		
Tandjoeng Bedahan		
Tandjoeng Mejrah		
Tandjoeng Karang Bòlong	Karang-anjar .	Bagelên.
Tandjoeng Karang Bandong (2) . .		
Tandjoeng Tjimiring..	Eil. Noesa Kam-	
Tandjoeng Batoe Larang	bangan. . .	Banjoemâs.
Tandjoeng Pennigoan.		
Tandjoeng Siragalo		
Oedjoeng Penandjoeng		
Oedjoeng Mandarari	Soekapoera. . .	Preanger-Regentschappen.
Tandjoeng Taboelan		
Tandjoeng Karang Gadjah		
Tandjoeng Santang.		

(1) Hier strekt zich noordoostwaarts de *Meinderts-droogte* uit, waarop een kustlicht van de 4de orde is opgericht.

(2) Volgens anderen heet deze kaap ook Karang Bòlong, en noemt men haar zelfs Karang Bòlong Kambangan, ter onderscheiding van de gelijknamige kaap in Bagelên; doch op de nieuwe etappekaart van Java, door HAVENGA, 1878, wordt zij K. Bandong genoemd.

Digitized by Google

Namen der kapen.	Afdeeling.	Residentie.
Tandjoeng Pasoeng.	Tji-andjoer . .	Preanger-Regentschappen.
Tandjoeng Antjol		
Tandjoeng Sangjang Sira.	Tjaringin . . .	Bantam.
Op het eiland Madoera:		
Tandjoeng Bedandang	Madoera (aan de N. kust in 't W.	Madoera.
Tandjoeng Klampis.		
Tandjoeng Wodong	Madoera (aan de Straat van Madoera). . . .	
Oedjong Piring		
Tandjoeng Boeloe		
Tandjoeng Selimpit		
Tandjoeng Lapa.	Soemenap (de oostpunt) . .	
Tandjoeng Gemian	Pamekassan (zuidoostpunt) . .	

Straten.

De Zee-engten of Straten rondom Java zijn de volgende:

De Behouden Passage, tusschen het zuidwestelijke schiereiland van Bantam en het Prinsen-eiland.

Straat Soenda, ten westen van Bantam, welke Java van Sumatra scheidt.

De Straat van Madoera, tusschen het oosten van Java en het eiland Madoera. Deze wordt onderscheiden in drie deelen: De Straat, het noordelijkste, Het Nauw, het middelste, en De Trechter, het zuidelijkste gedeelte.

Straat Sapoedi, tusschen het eiland Madoera en het oostwaarts daarvan gelegene Sapoedi.

Straat Bali, tusschen Java's oostkust en het eiland Bali. Hare breedte verschilt van zes tot minder dan één uur.

De Engte van Noesa Baroeng, tusschen het eiland van dien naam en de zuidkust van de Residentiën Besoeki en Pråbålinggå. Zij is goed bevaarbaar doch wordt zelden gebruikt.

De Engte van Noesa Kambangan. Zoo wordt in het algemeen het vaarwater genoemd tusschen het eiland Noesa Kambangan en de zuidkust van de Residentie Banjoemâs. Het bestaat, van het oosten

Digitized by Google

af, uit de haven of reede van Tjelatjap, die aan haren ingang smal is doch zich westwaarts verwijdt en met het riviertje Tji-Donan ook nog in noordelijke richting eenigszins in den Java-wal indringt. Deze vrij wijde en diepe kom wordt westwaarts steeds nauwer en ondieper, en gaat over in een smal kanaal, hoogstens voor sloepen of zeer ondiepgaande sleepstoomvaartuigen bruikbaar. Dit kanaal voert in de Segara Anakan (Zie bl. 197).

Baaien en reeden.

De bijna overal steile en rotsige zuidkust van Java biedt geene reeden aan; doch men vindt er eene menige baaien, waarvan echter de meeste door hare geringe diepte voor groote schepen onbruikbaar zijn; terwijl buitendien de hevige branding op de meeste plaatsen de nadering gevaarlijk maakt.

De westkust heeft eenige veilige baaien; de oostkust slechts eene.

De over het geheel vlakke noordzijde des eilands heeft slechts weinige baaien doch vele plaatsen, waar de reede op geringen afstand van de kust goede ankerplaatsen aanbiedt.

De voornaamste van deze baaien en reeden zijn de volgende:

a. Aan de westkust, van het zuiden naar het noorden gaande:

De Meeuwenbaai, gevormd door de Behouden Passage, en door het Prinsen-eiland tegen den westenwind gedekt; zij is eene goede ankerplaats, met gemiddeld 9 vadem diepte.

De Welkomstbaai, eene ruime baai, doch met eene groote bank voor den ingang.

De Peperbaai, eene goede ankerplaats voor schepen van weinig diepgang.

De Reede van Anjer, eene goede doch geheel open liggende ankerplaats, met 9 vadem water.

De Merak-baai, eene kleine baai ten noorden van Anjer.

b. Aan de noordkust, van het westen naar het oosten gaande:

De Baai van Bantam, voor en in welke eenige kleine eilanden liggen; wegens hare ondiepte slechts voor kleine vaartuigen toegankelijk.

De Baai van Batavia, ruim genoeg voor 1200 schepen, en door eene groote menigte eilandjes tegen hevige windvlagen beschut. Evenwel is de reede in den kwaden moesson somtijds onveilig, en zeer ongezond.

Digitized by Google

De Bocht van Tji-asem, ten westen van den Hoek van Pamanockan, eene vrij goede ankerplaats, met 6 vadem diepte.

De Bocht van Indramajoe, ten westen van den Hoek van dien naam, mede eene ankerplaats voor vaartuigen van weinig diepgang.

De Reede van Tjeribon, eene veilige ankerplaats in den Westmoesson voor niet al te diep gaande schepen. Ten noorden ervan strekt zich een rif van de kust oostwaarts in zee uit.

De Reede van Tegal, geheel open en met weinig diepte; zoo ook De Reede van Pekalongan.

De Reede van Samarang, insgelijks geheel ongedekt, met eene diepte van 8 vadem, doch in den Westmoesson gevaarlijk, daar de ankergrond slecht en de branding zeer sterk is.

De Bocht van Djapara, eene geheel opene reede.

De Reede van Rembang, door vele riffen gevaarlijk.

De Reede of Bocht van Toeban, eene goede ankerplaats met vijf vadem diepte.

De Reede van Gresik (Grissé) in de Straat van Madoera.

De Reede van Soerabaja, de veiligste van alle, door het eiland Madoera tegen alle winden gedekt.

De Reede van Pasoeroewan, met eene zeer ongelijke diepte.

De Bocht van Besoeki, eene goede reede, welker grootste diepte 5 vadem is.

De Bocht van Panaroekan, mede eene goede ankerplaats; zij heeft tot 9 vadem diepte.

c. Aan de oostkust:

De Pampang-baai, ook wel genoemd Baai van Balambangan, gevormd door Java's oostkust en eene noordwaarts uitstekende landtong, welke in Tandjoeng Ikan eindigt. Zij is ongeveer eene mijl lang en $^1/_4$ mijl breed; de grootste diepte is 5 vadem. Zij is aan den ingang en de kusten klipachtig, en wordt alleen door kleine inlandsche vaartuigen bezocht.

d. Van de vele baaien aan de zuidkust vermelden wij alleen die, welke als ankerplaatsen bruikbaar zijn. Zij zijn, van het oosten naar het westen gaande:

De Baai van Gradjagen, ten westen van Java's Zuidhoek.

De Baai Radjëg wësi (1), op de grens van Banjoewangi en Besoeki.

De Gemah-baai, in de Residentie Kediri, Afdeeling Ngrowå; zij is open en niet zeer veilig.

---

(1) Niet Radjakwesi of Radja Kwesi, zooals op de kaarten staat.

Digitized by Google

De baai Segårå-wedi of Damas-baai (1), met eene binnenbaai, de Prigi-Baai, onmiddellijk ten westen van de voorgaande, door eenige kleine eilandjes omgeven.

De Panggoel-baai, in de Residentie Madioen in het oosten van de Afdeeling Patjitan; zij is niet zeer diep en ligt tegen de westzijde geheel open.

De Baai van Patjitan, aan de plaats van dien naam; zij is eene ruime en veilige baai, die zelfs voor groote vaartuigen geschikt is.

De Schildpadbaai, zijnde de bocht tusschen Tandjoeng Karang Bòlong en Tjelatjap; het oostelijke uiteinde ervan heet Bocht van Djetis. Zij is in den Oostmoesson onbruikbaar.

De Haven of Reede van Tjelatjap, tusschen Noesa Kambangan en den vasten wal, eene goed gedekte ankerplaats voor groote schepen. Zie bladz. 194.

De Bocht Bandong, aan de oostzijde van Noesa Kambangan ten noorden van Tandjoeng Tjimiring.

De Bocht Batoer, aan de westzijde van Noesa Kambangan ten zuiden van Tandjoeng Batoe Larang.

De Sagara Anakan of Kinderzee, eene ondiepe baai, die het westelijke uiteinde is van het vaarwater tusschen Noesa Kambangan en den vasten wal. In het westeinde van deze baai ontlast zich de Tji-Sehel, een mond van de Tji-Tandoewi, en vormt daar de hiernaar genoemde Reede van Tji-Sehel, welke eene aanmerkelijke diepte heeft.

De Penandjoeng-baai in het oosten der Preanger-Regentschappen; zij wordt door kaap Oedjoeng Penandjoeng in twee deelen gescheiden, van welke het eene Oost-Penandjoeng of Mauritsbaai, het andere West-Penandjoeng of Dirk de Vries-baai heet. Zij zijn omstreeks 10 vadem diep, doch liggen, vooral de laatstgenoemde, geheel open.

De Wijnkoopsbaai of Pelaboehan Ratoe, in het westen der Preanger-Regentschappen, eene zeer groote baai, met goeden ankergrond en 10 tot 12 vadem diepte, doch tegen het zuidwesten geheel open. In het zuiden ervan is nog een inham, de Tji-Letoe-baai, ook wel Zandbaai geheeten, welke met klippen bezet is.

---

(1) Eene andere Damas-baai vindt men ten westen van de Panggoel-baai Onmiddellijk ten westen van haar ligt de baai van Koeripan, die geheel open is.

Digitized by Google

§ 4. Natuurlijke gesteldheid van den grond. Bergen.

Bestanddeelen van den bodem.

De gesteldheid van den bodem van Java biedt, zoowel wat zijnen inwendigen bouw als wat zijne oppervlakte aangaat, vele en groote verscheidenheden aan, die het natuurlijk gevolg zijn van de verschillende tijden en wijzen, waarop de samenstellende deelen van dien bodem, of liever van het eiland, zijn ontstaan. Die verscheidenheden zijn zoo groot en zoo menigvuldig, dat het ten eenenmale onmogelijk is in ons bestek eene eenigszins voldoende geologische beschrijving van Java te geven; waarom wij ons hier tot eenige zeer oppervlakkige aanwijzingen moeten bepalen, en overigens den lezer verwijzen naar het belangrijke, hoewel niet van misvattingen vrije, werk van Dr. F. Junghuhn, *Java, deszelfs gedaante, bekleeding en inwendige structuur*, waarin dit onderwerp uitvoerig behandeld doch op verre na niet uitgeput is.

Ongeveer $^3/_5$ van het eiland Java bestaat uit Tertiair gebergte van Neptunische formatie (1), hetwelk hoofdzakelijk het zuidelijke gedeelte des eilands beslaat; $^1/_5$ bestaat uit Vulkanische kegels, welke, door geweldige natuurkrachten in het hart des aardrijks, zich door diens korst eenen weg hebben gebaand en te midden van het overige gebergte zijn opgerezen; het laatste $^1/_5$ gedeelte bestaat uit Alluviaalgrond, die echter hoogstwaarschijnlijk ook op eenen tertiairen grondslag rust. Het geheel is, met uitzondering van enkele bergtoppen, door eene vruchtbare aardlaag bedekt.

De alluviaal-grond.

Deze wordt hoofdzakelijk aangetroffen in het noorden des eilands, en heeft daar eene zeer verschillende uitgestrektheid. Zijne grootste

(1) De Geologen verdeelen de geschiedenis van de vorming der aarde in de volgende tijdvakken:

1e Tijdvak — primaire formatie — de aarde in gloeiend-vloeibaren staat.

2e Tijdvak (Plutonische tijd) — secundaire formatie — ontstaan van eene vaste aardkorst als gevolg van de voortdurende afkoeling der grondstof.

3e Tijdvak (Vulkanische tijd) — tertiaire formatie — voortgaande verdikking van de aardkorst; verschijning van organische wezens op aarde.

4e Tijdvak (Historische tijd). — Nog steeds voortgaande vervorming van den aardbol. De mensch.

Tertiair gebergte is dus: gebergte gevormd in het Derde tijdvak door verdikking van de aardkorst. Die verdikking had plaats, aan de binnenzijde door aanhechting van nieuw-gestolde deelen (Plutonische formatie), en aan de buitenzijde door gestadige bezinking van vaste deelen uit den dampkring en het water (Neptunische formatie).

Digitized by Google

breedte heeft hij in de Soenda-districten; in Midden- en Oostelijk Java is deze veel geringer; terwijl in de Residentie Djapara en in het westen van Rembang en van Soerabaja het gebergte zich nagenoeg tot onmiddellijk aan zee uitstrekt. Aan de zuidkust van Java komt de alluviaal-grond alleen voor in de Residentiën Banjoemâs, Bagelèn, Pråbålinggå en het westen van Besoeki. Hij heeft zijn ontstaan te danken aan de massa's zand, aarde, gruis en andere bestanddeelen, vooral de uitwerpselen der menigvuldige vulkanen, welke door de rivieren worden afgevoerd en voor hare mondingen bezinken. Zoo vormen zich spoedig eenigermate in zee vooruitstekende moerassige of zandige punten, dikwijls delta's; en de hierdoor ontstaande bochten worden weder aangevuld door zand en andere opwerpselen der zee. Dus gaat de vorming van alluviaal-grond onophoudelijk voort, en moet, waar deze gevonden wordt, de kust zich hoe langer zoo meer verbreeden. Voor Batavia bedraagt, sedert de vestiging der Nederlanders aldaar, die verbreeding jaarlijks gemiddeld 23 voet.

De vulkanen.

Over de geheele lengte van Java verheffen zich eene menigte vulkaankegels, die meerendeels in twee rijen staan; de eene begint bij St. Nicolaaspunt aan Java's noordwesthoek en doorloopt het geheele eiland in eene oost-zuidoostwaartsche richting tot aan Straat Bali; de andere loopt evenwijdig aan deze, en strekt zich van het midden van Straat Soenda langs de Residentie Tjeribon naar de zuidkust uit. Zij zijn somtijds door vulkanische bergruggen met elkander verbonden, altijd door zoodanige voorgebergten omgeven. Sommige ervan werken nog steeds en richten van tijd tot tijd schromelijke verwoestingen aan; andere schijnen uitgebrand, of hebben althans in onheuglijke jaren geene teekenen van werkzaamheid gegeven, schoon het daarom niet bewezen is dat die niet weder in het hart der aarde opnieuw wordt voorbereid; eenige hebben nog nimmer uitbarstingen ondergaan, doordien de in hun binnenste werkende elementen nog geene genoegzame spankracht hebben verkregen om den rotstop te doen uitéén spatten.

Deze vulkaankegels bestaan meerendeels uit basalt en, wat hunne hoogste toppen en ruggen betreft, uit trachietgesteenten; terwijl de hellingen met slakgesteenten (*lava's*) bekleed zijn, welke natuurlijk zeer in aard en samenstelling verschillen naargelang van de bestanddeelen der uitwerpselen van de vulkanen, waardoor zij gevormd

Digitized by Google

zijn, en de vervormingen, welke zij door onderscheidene natuurkrachten ondergaan hebben en nog steeds ondergaan.

Van deze vulkanenreeks, die, wat Java betreft, reeds op Poeloe Rakata (Krakataoe) in Straat Soenda aanvangt en in het uiterste oosten van Java eindigt, zullen wij hier de voornaamste toppen kortelijk vermelden, gaande van het westen naar het oosten (1).

De Goenoeng Rakata, vormende het eiland van dien naam, is een steile, kegelvormige, uitgebrande vulkaan, tot aan zijnen top met bosschen begroeid. Zijne laatste uitbarsting wordt gezegd te hebben plaats gehad in 1680.

De G. Pajoeng, aan Java's westhoek, is een 1450 vt. hooge trachietberg zonder krater, die in geen zichtbaar verband staat met eenigen anderen vulkaan.

De G. Poelasari, gelegen in de Residentie Bantam, Afdeeling Tjaringin, op 6°17′ Z. B. en 105°54′ O. L., is een nog werkende vulkaan van 4000 vt. (1275 M.) (2) hoogte. Hij is tot aan zijne kruin met bosschen bedekt, evenals de

G. Karang, mede in Bantam, Afdeeling Pandeglang, op 6°13′ Z. B. en 106° O. L. gelegen. Deze laatste bereikt eene hoogte van 5800 vt. (1777 M.) en is insgelijks nog werkzaam (3).

De G. Salak, gelegen op de grenzen van de Bataviasche Afdeeling Buitenzorg en de Preanger-Regentschappen, op 6°45′ Z. B. en 106°46′ O. L., is een uitgebrande vulkaan, op wiens kraterwand zich drie spitsen verheffen, de Salak, de Gajak, en de Tji-apoes, nagenoeg ter gelijke hoogte van 6760 vt. (2215 M.). Zijne eenige bekende, maar allerhevigste, uitbarsting heeft plaats gehad in het jaar 1699; sedert dien tijd is hij weder grootendeels met dicht geboomte begroeid.

---

(1) De opgaven van de ligging en hoogte der bergen zijn genomen naar JUNGHUHN, *Java, deszelfs gedaante* enz.; waar dit niet het geval is, wordt het uitdrukkelijk vermeld. De hoogte is, waar het tegendeel niet wordt aangewezen, opgegeven in Parijsche voeten. De Parijsche voet is gelijk 0.3248394 meter, — de Rijnlandsche voet gelijk 0,3139465 meter, — de Amsterdamsche voet gelijk 0,283133 meter.

(2) De hoogte-opgaven in Meters zijn volgens de nieuwe etappekaart van Java en Madoera van den Luit. Kol. HAVENGA.

(3) Het bestaan van den G. Gagak, die op de kaarten van RAFFLES, HORSFIELD, en ook op die van VAN DER VELDE en LE CLERCQ voorkomt op de grens van Bantam, Buitenzorg en de Preanger-Regentschappen, wordt door JUNGHUHN ontkend. Wel zijn er in die richting eenige andere trachietbergen, zooals de G. Bongkok, op 106°10′ O. L. en 6°45′ Z. B. met 4000 voet hoogte; de G. Alimoen, op 106°20′ O. L. met 5000 voet (1750 M.) hoogte; oostwaarts daarvan de G. Perwakti, van 4000 voet, welke geen van drieën eenen krater hebben; en de G. Djasinga, op 106°36′ O. L en 6°36′ Z. B., op de grenzen van Bantam en Buitenzorg, een uitgedoofde vulkaan, van 2000 voet. Doch nergens heeft hij eenen G. Gagak gevonden.

Digitized by Google

De G. Gedé, in den uitgestrekten zin, is een kegelberg van verbazenden omvang, en uit onderscheidene vulkanen samengesteld, gelegen op de grenzen van Buitenzorg en de Preanger-Regentschappen. Tot op eene hoogte van 3000 vt. vindt men er dorpen, koffietuinen en suikerplantages aangelegd; hooger op is hij met zwaar geboomte begroeid. De vulkanen, waaruit hij bestaat, zijn:

de G. Panggeranggo (1), een uitgebrande vulkaan van 8150 vt. (3022 M.) hoogte, van wiens uitbarstingen niets bekend is. Uit zijnen krater heeft zich weder opgeheven

de G. Mandala-wangi, een steile, regelmatige, met zwaar woud begroeide kegel van 9326 vt. hoogte, wiens afgeknotte top 1100 vt. in middellijn heeft. Op de oppervlakte van dien top ontspringt eene bron, welke gedeeltelijk de oorsprong is der rivier Tji-Mandiri. Hij ligt op 6°50′ Z. B. en 107° O. L. (2).

De G. Gedé, in engeren zin, een nog werkzame vulkaan, van 9230 vt. (2962 M.) hoogte, liggende 0°1′ ten Z. O. van den Mandala-wangi. Ook deze Gedé is weder omhoog gedreven door een ouderen vulkaan, wiens kraterwanden hem nog op eene hoogte van 9000 vt. omgeven en op verschillende plaatsen de namen dragen van Goemoeroek, Sédaratoe en Soenia Koening. Door den bergrug Pasir Alang (7870 vt.) staat de Gedé in onmiddellijken samenhang met den Mandala-wangi. De voornaamste bekende uitbarstingen van den Gedé hebben plaats gehad in de jaren 1747, 1748, 1761, 1832, 1840, 1843, 1845 en 1847. Onafgebroken stijgt uit zijnen krater een zware damp- of rookkolom op. Tot op ruim 8000 vt. is hij met zware wouden, daarboven slechts met boschjes en struiken begroeid.

De G. Tangkoeban Prahoe, op de grenzen van Krawang en de Afdeeling Bandoeng der Preanger-Regentschappen, op 6°50′ Z. B. en 107°41′ O. L. is een nog werkzame vulkaan van 6030 vt. (2072 M.) hoogte, welke hoogte minder in het oog valt, doordien de keten,

---

(1) VETH, *Java* Dl. III, bl. 301, zegt dat de naam van dezen berg juister *Pangrangoe* is, doch verzwijgt den grond voor deze mededeeling. Met het Javaansche werkwoord *ngrangoe*, *ongerust zijn*, kan deze naam bezwaarlijk in verband staan, of hij zoude moeten beteekenen *ongerustmaker*. Een Soendaasch grondwoord, dat hier in aanmerking kan komen, is mij niet bekend. Overigens geeft RIGG in zijn *Dictionary* eene vrij gezochte verklaring van den naam Pangrango bij het woord *Rangon*, volgens welke deze zoude kunnen beteekenen *de plaats van de zon* en dus in het algemeen *eene hoog gelegen plaats*.

(2) Deze beschrijving is volgens JUNGHUHN. Bij andere reizigers komt echter de Mandala-wangi niet als een afzonderlijke eruptiekegel voor, maar alleen als een deel van den Panggeranggo. Zie ook het *Tijdschr. van het Aardrijkskundig Genoootschap*, Dl. III, bl. 269.

Digitized by Google

waaruit hij zich verheft, zelve bijna 5000 vt. hoog is. Hij heeft eene zeer zachte helling, en is tot op 4500 vt. met koffietuinen beplant en overigens geheel met zwaar geboomte begroeid. De voornaamste bekende uitbarstingen van dezen vulkaan hadden plaats in de jaren 1829 en 1846. Door eenen 4000 vt. hoogen verbindingsrug is hij vereenigd met

den meer westwaarts liggenden G. Boerangrang, eenen uitgedoofden vulkaan van 6000 vt., wiens top en krater geheel zijn verbrijzeld en inéén gestort.

De G. Toenggoel of Boekit Toenggoel, op de grenzen van Krawang en de Preanger-Regentschappen, is een 6000 vt. (2203 M.) hooge, zeer regelmatig gevormde vulkanische kegel, doch die nog geene uitbarstingen heeft ondergaan. Hij ligt met de beide voorgaande toppen in dezelfde keten, welke zich door het noorden der Preanger-Regentschappen uitstrekt (blz. 215).

De G. Tampomàs, in het oosten van de Preanger-Regentschappen gelegen, is een op zichzelf staande, geheel uitgebrande, 5100 vt. (1681 M.) hooge vulkaan, wiens kegel alleen uit slakgesteenten bestaat.

De G. Patocha, in het zuidwesten der Preanger-Regentschappen, op 7°15′30″ Z. B. en 107°26′30″ O. L. gelegen, is van het westen af de eerste belangrijke vulkaanspits, die zich verheft uit de keten, welke het zuiden van deze Residentie doorloopt en tot het Kendanggebergte (blz. 214) behoort. Het is een uitgedoofde vuurberg, wiens hoogste kraterrand, bij de Javanen bekend onder den naam van Taman sahat, 7420 vt. (2428 M.) boven den zeespiegel is. Omtrent den tijd van zijne uitbarstingen is niets bekend.

De G. Papandajan, in den zuidelijken uithoek van de Afdeeling Bandoeng, op 7°28′ Z. B. en 107°50′ O. L., gelegen, behoort evenals de vorige tot de zuidelijke vulkanenreeks der Preanger-Regentschappen. Zijn kraterrand is omstreeks 7300 vt. (2613 M.) hoog; en schoon slechts ééne uitbarsting, in het jaar 1772, bekend is, blijkt zijne steeds voortdurende werkzaamheid uit de aanhoudend opborrelende modderpoelen, welke zich in zijnen krater vertoonen.

Uit de eerst noordoostwaarts, daarna zuidoostwaarts loopende bergketen, welke den Patocha met den Papandajan verbindt, verheffen zich nog onderscheidene kegelvormige bergen, uitgedoofde of nog niet geopende vulkanen. De voornaamste van deze zijn de G. Tiloe, G. Sambong, G. Malabar of Malawar (7090 vt. 2318 M.) en de G. Wajang (6775 vt.).

De G. Tjikoraï, in het zuiden der Preanger-Regentschappen op 7°33′ Z. B. en 107°58′ O. L. gelegen, is een uitgedoofde vulkaan ter

Digitized by Google

hoogte van 8645 vt. (2813 M.), tot op zijne halve hoogte met koffieheesters beplant, en verder met klein geboomte begroeid. Hij vormt den hoek der bergketen, die, na het zuiden van deze Residentie te hebben doorsneden, zich vanhier noordoostwaarts naar Tjeribon wendt (blz 215).

De G. Galoenggoeng, ten noordoosten van den voorgaanden, op 7°20′ Z. B. en 108°19′30″ O. L., verheft zijnen krater slechts weinig boven den rug van evengenoemde bergketen, die hier eene hoogte van 3590 vt. heeft. Geen kegelvorm onderscheidt hem, maar alleen de opstijgende damp verraadt den nog steeds werkenden vulkaan, die in het jaar 1822 talrijke dorpen en duizenden menschen onder zijne gloeiende uitwerpselen bedolf, en verscheidene mijlen in den omtrek alle vegetatie vernietigde. Van deze verwoesting is echter thans geen spoor meer zichtbaar.

Onmiddellijk ten noordoosten van den Galoenggoeng verheft zich 5520 vt. hoog de Telaga Bodas, wiens 2000 vt. in doorsnede wijde krater gevuld is door een zwavel- of aluinmeer, waarvan het water, door den witten uit zuivere aluinaarde bestaanden bodem, eene witte kleur schijnt te hebben, waaraan het zijnen naam (Wit meer) ontleent. Uit het midden des meers stijgt onophoudelijk met hevig gedruisch eene zware zuil van zwaveldamp op; en ook op talrijke plaatsen van den oever komen zulke dampen te voorschijn. Uitbarstingen van dezen vulkaan zijn niet bekend.

De G. Goentoer of Donderberg, in het midden der Preanger-Regentschappen, op 7°18′30″ Z. B. en 108° O. L. gelegen, is een 6100 vt. (1982 M.) hooge, zeer werkzame vulkaan, die, behalve zijne menigvuldige hevige uitbarstingen, bijna aanhoudend onder een donderend geluid zand, asch en steenen uitwerpt. Het is niet een zich vrij verheffende kegel, maar een krater, welke zich geopend heeft in de helling van den bergrug, die zich noordwestwaarts uitstrekt en zijne grootste hoogte bereikt in den G. Agoeng, welks top zich 6700 vt. boven het vlak des oceaans verheft. De gedurige asch- en zandregen belet allen plantengroei op den G. Goentoer; hij is van den voet tot den top geheel kaal en bekleed met veelsoortige lava, welke het trachiet, waaruit hij bestaat, ten eenenmale bedekt. Zijne belangrijkste uitbarstingen in deze eeuw hebben plaats gehad in de jaren 1800, 1803, 1807, 1818, 1825, 1828, 1829, 1832, 1833, 1834, 1840, 1841, 1843 en 1847.

De G. Tjerimaï of Tjermé, in de Residentie Tjeribon, aan de grenzen der Afdeelingen Madjalengka en Koeningan, op 6°58′ Z. B. en 108°30′ O. L. gelegen, verheft zich 9400 vt. (3070 M.) boven den

Digitized by Google

zeespiegel. Het is een op zichzelf staande, regelmatig gevormde, zacht afhellende trachietkegel, ter halver hoogte met rijstvelden, kaneel-, thee- en koffieplantages bedekt, en voorts tot aan zijne kruin met dichte wouden begroeid. Uit zijnen krater stijgen lichte dampen op ten bewijze zijner voortdurende werkzaamheid, welke zich krachtiger openbaarde in de uitbarstingen, die plaats hadden in de jaren 1772 (1) en 1805.

De G. Sawal ligt oostwaarts van den G. Galoenggoeng in het westen der Residentie Tjeribon, Afdeeling Galoeh. Het is een uitgebluschte vulkaan van wijden kegelvormigen omvang en omstreeks 5000 vt. hoogte. Zijne, door onbekende uitbarstingen verbrokkelde, kruin bestaat uit onderscheidene zich ver uitstrekkende jukken en is met bosschen bedekt.

De G. Slamat, op de grenzen van de Residentiën Tegal en Banjoemâs, op 7°10′ Z. B. en 109°12′ O. L., verheft zich 10630 vt. (3427 M.) boven de oppervlakte des oceaans. Hij is op één na de hoogste en tevens een der regelmatigst gevormde kegelbergen van Java, en bestaat uit trachietgesteenten van verschillende soorten en ouderdom. Bijna van zijnen voet tot op omstreeks 8000 vt. hoogte is hij met ondoordringbare wouden begroeid, die alle cultuur verbieden; daarboven is het eene naakte rots, uit wier talrijke spleten eene menigte zware dampen al sissend opstijgen, terwijl het in den krater aanhoudend bruist en kookt. Zijne hevigste bekende uitbarsting had plaats in het jaar 1772, gelijktijdig met die van den Papandajan en den Tjerimaï; van minder belang waren de erupties in de jaren 1825 en 1835.

De G. Råggå Djembangan, op de grenzen van de Residentiën Pekalongan en Banjoemâs op 109°40′ O. L., is waarschijnlijk het overblijfsel van eenen vroeger zeer grooten vulkaan, welks top door geweldige uitbarstingen geheel verbrijzeld en die thans uitgebrand is. JUNGHUHN vermoedt dat de rotstoppen op het Hoogland van Karang Kobar (zie bladz. 205) wellicht aan dezen vulkaan hunnen oorsprong te danken hebben.

De G. Diëng is een vulkanisch gebergte, dat het oostelijke gedeelte van de Residentie Pekalongan ten zuiden begrenst, in den G. Prahoe, zijnen hoogsten oostelijken top (7870 vt. 2558 M.), eindigt en vandaar zich zuidoostwaarts naar den Sindåråg (bl. 205) uitstrekt. Het

(1) Deze uitbarsting had volmaakt gelijktijdig plaats met die van den Papandajan (bl. 202), welke omstandigheid voor eene onderaardsche gemeenschap tusschen deze twee vulkanen pleit. Hetzelfde is op den G. Slamat toepasselijk.

Digitized by Google

midden van dit gebergte is op 7°8′30″ Z. B. en 109°51′ O. L. gelegen; zijne gemiddelde hoogte is 6300 vt. Noordwaarts daalt het met eene vrij sterke helling gelijkmatig in de vlakte van Pekalongan af; aan de zuidzijde is de helling veel zachter, vormt daar eerst het 5600 tot 3000 vt. hooge, met ontelbare kleine rotstoppen als bezaaide, Hoogland van Karang Kobar, en gaat dan in de vlakte van Banjoemâs over. Dit gebergte telt onderscheidene kraters en even zoovele, zich slechts weinig boven den bergrug verheffende, kegels, uit sommige van welke nog steeds dampen opstijgen, zooals de G. Pakoe-âdjâ, G. Pagar Kentang en G. Pangonan; terwijl van den top G. Petarangan of Boedak eene uitbarsting in het jaar 1786, en van den Pakoe-âdjâ eene in het jaar 1826 bekend is; de sporen hiervan zijn echter aan het plantenrijk niet meer merkbaar, hetwelk over het geheele gebergte eenen ongestoorden wasdom ten toon spreidt. Het middelpunt van het geheele gebergte, een voormalige kraterbodem, vormt thans het Plateau van Diëng, eene grasvlakte wier lengte 5400 en wier grootste breedte 2000 vt. bedraagt, en die 6300 vt. boven den zeespiegel gelegen is. Vele eeuwen moeten reeds verloopen zijn sedert deze lavazee in een vasten bodem werd herschapen; want op zijne oppervlakte verheffen zich de ruïnen van uit lava-steen gebouwde tempels, van wier stichters de geschiedenis niets weet.

De G. Sindâră ligt in het noorden der Residentie Bagelên, op de grenzen van Kĕdoe, op 7°17′ Z. B. en 109°58′30″ O. L., zuidoostwaarts van den G. Prahoe, met wien hij door eenen ruim 4000 vt. hoogen boomloozen rug verbonden is. Het is een vulkaan van 9680 vt. (3145 M.) hoogte, wiens benedenste helft met zachte hellingen naar Kĕdoe en Bagelên afloopt, terwijl het bovenste gedeelte eenen steilen, zeer regelmatig gevormden, met lava bedekten kegel vertoont. Men treft op dezen berg geen geboomte aan, hetwelk echter door menschenhanden schijnt uitgeroeid te zijn en, zoo hoog het klimaat zulks toelaat, vervangen is door allerlei aanplantingen van rijst, thee, groenten, enz., naargelang van de temperatuur. Met deze afwezigheid van boomen staat het gebrek aan water in nauw verband, hetwelk boven de 4000 vt. op dezen berg wordt waargenomen. In het jaar 1818 had eene uitbarsting van den Sindâră plaats; en de aanhoudend uit zijnen krater opstijgende dampen bewijzen zijne voortdurende werkzaamheid. — Hij is door eenen ruim 4000 vt. hoogen bergrug verbonden met zijnen zuidoostelijken zoogenaamden »tweelingbroeder", den G. Soembing, die op 7°23′ Z. B. en 110°4′30″ O. L., mede op de grenzen tusschen Bagelên en Kĕdoe juist in het midden van Java gelegen is, en zijne kruin 10350 vt. (3336 M.) boven de zee

Digitized by Google

verheft. Met eene zachtere helling dan de Sindåråh daalt hij in de vlakke velden van deze Residentiën neder. Ook deze berg is, evenals zijn nabuur, bijna van alle oorspronkelijk geboomte beroofd, schaars van water voorzien, en op dezelfde wijze bebouwd. Omtrent den tijd, waarop de uitbarstingen van dezen vulkaan hebben plaats gehad, is niets bekend; dat zij eenmaal hevig geweest zijn blijkt uit de groote massa's lava, welke hem overal en tot op grooten afstand omringen; terwijl de steeds met zacht gebruis uit zijnen krater opstijgende zwaveldampen zijne voortdurende inwendige werkzaamheid bewijzen.

De G. Oengaran (1), in het zuiden van de Afdeeling Samarang der Residentie van dien naam gelegen, schijnt het overblijfsel te zijn van eenen in overoude tijden zeer aanzienlijken vulkaan, die ten gevolge van veelvuldige hevige uitbarstingen, waarvan de tijd echter niet bekend is, ten eenenmale van gedaante is veranderd. Thans is hij een der laagste vulkanische gebergten van Java, welks kruin in drie voorname toppen verdeeld is: den Soemåwånå, op 7°14'30" Z. B. en 110°17' O. L., ongeveer 5500 vt. (2047 M.) hoog; den Soerålåjå, 4830 vt. hoog, ten noordoosten van den vorigen; en den veel lageren Semangli, ten westen van den Soerålåjå; welke toppen het overblijfsel schijnen te zijn van den ouden kratermuur (2). De lava, welke den trachietkern overal omgeeft, is meestal verweerd; en in de dikke aardlagen, die den berg bedekken, groeit sinds eeuwen een ondoordringbaar woud. Alleen de talrijke heete bronnen, welke op den Oengaran worden aangetroffen, getuigen dat hij nog niet geheel is uitgebluscht.

De G. Moeriå, in de Afdeeling Djapara der Residentie van dien naam, ligt op 6°35' Z. B. en 110°52'30" O L. en heeft eene hoogte van 4000 vt. (1595 M.). Met geen ander gebergte in eenig verband staande is hij waarschijnlijk eenmaal op zichzelf ten noorden van Java, als een afzonderlijk eiland, uit zee verrezen en eerst in den loop der tijden door aanslibbing en misschien ook gedeeltelijk door zijne eigene uitwerpselen, met Java verbonden. Het is een sinds eeuwen uitgedoofde vulkaan, wiens top en krater geheel verbrijzeld en inéén gestort zijn, tot op eene aanmerkelijke hoogte met allerlei aanplantingen, en op zijne kruin met zware wouden bedekt.

(1) De naam van dezen berg is eigenlijk Ngaran, waaraan de Europeanen voor het gemak in de uitspraak den voorslag *Oe* hebben toegevoegd.

(2) Volgens FRIEDERICH is de hoogste top 6500 vt. en heeten twee van de toppen Boetak wétan en Boetak koelon (Oostelijke en Westelijke Kaalkop) omdat er geen bosch op de toppen is. *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XIX, bl. 501.

Digitized by Google

De G. Merbaboe ligt op de grenzen van de Residentiën Samarang, Kĕdoe en Soerakarta, op 7°28′30″ Z. B. en 111°28′30″ O. L. Het is een 9590 vt. (3116 M.) hooge, sedert eeuwen rustende vulkaan, van welken geene uitbarstingen bekend zijn, maar die door zijne hier en daar opstijgende dampen en warme bronnen nog steeds bewijzen van inwendig leven geeft. Evenals de Sindåråå en de Soembing is hij van zwaar geboomte beroofd en, zoover het klimaat zulks gedoogt, met allerlei aanplantingen bedekt. De Merbaboe is door eene trachietische bergketen aan den noord-noordwestwaarts liggenden Oengaran verbonden, van welke keten de G. Andong en Telemåjå de voornaamste toppen zijn; aan de oost- en westzijde daalt hij met zachte, hier en daar terrasvormige, hellingen in Soerakarta en Kĕdoe af; en aan de zuidzijde is hij door eenen 4880 vt. hoogen bergrug vereenigd met den

G. Merapi, welke zich op de grenzen van Kĕdoe, Soerakarta en Djokjokarta, op 7°33′ Z. B. en 110°28′30″ O. L., ter hoogte van 8640 vt. (2807 M.) verheft, en wiens voet zich met eene zeer zachte helling door het grootste gedeelte der beide Vorstenlanden uitstrekt, wier hoofdplaatsen nog daarop gelegen zijn, op 285 en 296 vt. Zuidwestwaarts reikt hij bijna tot aan de kust; zuidoostwaarts stuit hij tegen het Zuider-gebergte (bl. 216); oostwaarts tegen de rivier de Solo; en noordoostwaarts verliest hij zich in het Solosche gewest Soekåwati. Eerst op 2000 vt. hoogte begint zijn kegel zich merkbaar spoediger te verheffen, en op 3500 vt. vangt de werkelijk steile berghelling aan. Tot op deze laatste hoogte is het zuidelijke en oostelijke gedeelte van den Merapi bewoond en bebouwd; vandaar tot op 6000 vt. treft men zware wouden aan, die langzamerhand in struikgewas overgaan en op ruim 7000 vt. geheel verdwijnen, waarboven zich slechts eene naakte, met lava bedekte spits vertoont, die echter door de uitbarsting van 1869 aanmerkelijk van vorm is veranderd en sedert dien tijd meer eene breede afgeplatte kruin schijnt te zijn, door kloven en spleten ingesneden. Het voorkomen van de noordzijde van den Merapi komt met dat van den Merbaboe overeen. Bekende hevige uitbarstingen van den Merapi hadden plaats in de jaren 1678, 1768, 1822, 1832, 1837, 1846, 1849, 1863, 1869 en 1872; en zonder ophouden stijgt een zware damp- en rookkolom uit zijnen krater op.

De G. Lawoe ligt op de grenzen van de Residentiën Soerakarta en Madioen, op 7°38′30″ Z. B. en 111°14′ O. L. Het is een op zichzelf staande vulkaan, geheel omgeven door de vlakten, welke door de rivieren de Solo en de Gentoeng of Rivier van Madioen worden ingesloten;

Digitized by Google

behalve alleen aan de zuidzijde, waar zijn voet zich aan het kustgebergte aansluit. Zijne kruin splitst zich in drie, niet belangrijk in hoogte verschillende toppen, van welke de bovenste 10065 vt. (3254 M.) bereikt. Tot omstreeks halverhoogte is deze berg met verschillende aanplantingen en ook met Djati-bosschen bedekt, en hooger op met ondoordringbare wouden begroeid. Slechts ééne uitbarsting van dezen vulkaan is bekend; zij had plaats in het jaar 1752. Dat hij echter daarmede niet geheel heeft uitgewoed blijkt uit de warme bronnen, welke er worden aangetroffen, en uit de sterke zwaveldampen, die aanhoudend uit eene spleet in de zijde van zijnen kegel opstijgen.

De G. Pandan is een uitgedoofde vulkaan, tusschen de 3000 en 4000 vt. (810 M.) hoog, geheel met bosschen bedekt, en niet met andere vulkanen verbonden. Hij ligt op 7°22′30″ Z. B. en 111°53′ O. L. op de grenzen van de Residentiën Rembang, Madioen en Kediri.

De G. Wilis, tusschen de Residentiën Madioen en Kediri op 7°51′ Z. B en 110°46′ O. L. gelegen, is een vrij uitgestrekt vulkanisch gebergte, welks waarschijnlijk eenmaal zeer hooge top door geweldige uitbarstingen geheel is verbrijzeld. Thans verheffen zich op zijnen rug onderscheidene spitsen, van welke de Dåråwati (Indråwati?) de grootste hoogte, 7957 vt. (2163 M.), heeft. Rondom den eigenlijken G. Wilis strekken zich nog andere, tot hetzelfde gebergte behoorende, maar veel lagere ruggen uit, van welke de G. Ngebel en de G. Liman de belangrijkste zijn.

De G. Keloet ligt op de grenzen der Residentiën Kediri en Pasoeroewan op 8° Z. B. en 112°17′ O. L. Het is een zeer woeste, moeielijk te beklimmen vulkaan, wiens kraterwanden grootendeels uit los zand bestaan, waartusschen zich drie spitsen eenigszins verheffen, van welke de hoogste 5107 vt. (1731 M.) bereikt; ook op zijne hellingen en aan zijnen voet wordt zeer veel vulkanisch zand aangetroffen. In den krater bevindt zich een meer van nagenoeg 1000 M. middellijn, welks water eene temperatuur heeft van 85° F. In eene zijner kloven vindt men eene groote menigte syeniet-gesteenten, die anders nimmer in vulkanen voorkomen. Belangrijke uitbarstingen hadden plaats in de jaren 1811, 1826 (gelijktijdig met die van den Pakoe-ådjå, bl. 205), 1835, en zeer hevige in 1843, 1864 en 1875.

Noordwestwaarts van den G. Kĕloet, halverwege tusschen dezen en den G Ardjoenå (bl. 209), verheft zich de G. Selåndå, een uitgedoofde vulkaan.

De G. Kawi ligt op dezelfde breedte maar 0°13′ oostelijker dan de G. Kĕloet, mede op de grens van Kediri en Pasoeroewan, welke tusschen die beide bergen eene oostwaartsche en dan eene recht

Digitized by Google

zuidwaartsche richting heeft. Het is een uitgebrande vulkaan, op wiens rug zich drie voorname spitsen verheffen, de Boedak (8820 vt., 2860 M.), de Bitrang (8500 vt.), en de Bokong of Koekoesan, die meer een bergjuk dan een kegel is. De G. Kawi is slechts tot ongeveer 1200 vt. hoogte bebouwd, en vandaar af vooral met eikenbosschen, door grasvelden afgewisseld, begroeid. Alleen eene warme bron aan den noordelijken voet des bergs vertoont nog een spoor van zijne vulkanische werking; van den tijd zijner uitbarstingen is niets bekend. Hij is door eene noordoostelijk loopende keten verbonden met

den G. Ardjoenå, eenen nog werkenden vulkaan, in het noordwesten der Residentie Pasoeroewan, op 7°53′ Z. B. en 112°45′ O. L. gelegen. Aanvankelijk met eene zachte helling opstijgende wordt hij langzamerhand steiler en verdeelt zich, op ongeveer 9500 vt. hoogte, in vijf door tusschenruggen met elkander verbondene kegels: den Widådarèn (10350 vt., 3333 M.), den Bakal, den Kembar, den Walirang, en eenen, ongenoemden; de eerste is de hoogste, doch verschilt betrekkelijk weinig van de overige; de Walirang is de eenige, welke thans nog werkzaam is en lichte zwaveldampen uitstoot. De Ardjoenå is slechts tot op eene geringe hoogte bebouwd; het plantsoen wordt spoedig afgewisseld door wildernissen met alang-alang bedekt, die zich tot eene hoogte van ruim 5000 vt. uitstrekken en dan door oorspronkelijke wouden worden vervangen, terwijl de toppen geheel kaal zijn. Uitbarstingen van dezen berg zijn niet bekend. — Noordoostwaarts van den Ardjoenå, en door een ongeveer 1500 vt. hoogen bergrug met dezen verbonden, verheft zich

de G. Penanggoengan, in de Afdeeling Bangil derzelfde Residentie, een geheel uitgedoofde vulkaan, van ongeveer 5000 vt. (1649 M.) hoogte, wiens benedenste helft met bosschen, en de bovenste met alang-alang of grasvelden bedekt is.

De G. Seméroe of Mahaméroe, de hoogste berg van Java, op 8°16′ Z. B. en 113°4′30″ O. L. op de grens van de Residentiën Pasoeroewan en Prâbâlinggâ gelegen, bereikt eene hoogte van 11674 vt. (3666 M.). Op 8750 vt. houden de wouden en alle verdere sporen van plantengroei op; en de geheele kegel is hooger op bedekt met zand en steenbrokken, welke dagelijks, dikwijls vele malen daags, uit zijnen krater worden uitgeworpen. Behalve deze bijna aanhoudende uitbarstingen zijn er enkele hevige bekend, die in de jaren 1818 en 1831 hebben plaats gehad; dat zulks echter in vroegeren tijd meermalen moet zijn voorgevallen blijkt onder andere uit onderscheidene ruggen van den berg, welke alleen door geweldige lavastroomen

Digitized by Google

kunnen gevormd zijn (JUNGHUHN). In het jaar 1867 is deze berg tot aan zijnen top beklommen door drie Europeanen, eenen Duitscher, Dr. SCHWARZBACH, en de twee Nederlandsche Controleurs VRIESMAN en HEYTING. Volgens hen heeft hij twee toppen, van welke de noordelijkste Mahaméroe heet en 13000 voet hoog is (daar was de thermometer 's morgens ten half-acht ure 32° F. of 0° C.); de tweede, Seméroe genaamd, ligt zuidoostwaarts daarvan, is iets lager en door een honderd voet diep dal van den eersten gescheiden. Deze laatste bevat den krater, welks opening 250 vt. middellijn heeft, en waaruit voortdurend zware rookkolommen en zwaveldampen opstijgen, hetgeen met het opwerpen van grootere en kleinere steenen gepaard gaat. Volgens anderen heet de tweede top Seméroe, en is er een derde Djonggreng Selåkå genaamd.

Door eene boogvormige bergketen van vulkanische formatie, welke in het algemeen eene noordwaartsche richting en eene afwisselende hoogte van 6000 tot 8000 vt. heeft, en waarvan het zuidelijke gedeelte den naam van G. Garoe, het noordelijke dien van G. Goembar draagt, is de Seméroe verbonden met den G. Tengger. De Heer P. HEERING, die in 1877 den Ardjoenå en den Seméroe beklom, geeft van deze boogvormige keten eene andere beschrijving. Volgens hem heet de Garoe van JUNGHUHN Kapala, wegens zijne ligging te midden van een krans van bergen, die in een halven kring om hem heen staan. Van dien halven, naar het oosten geopenden kring, door JUNGHUHN Goembar genoemd, is hem geen algemeene naam bekend; hij noemt alleen de toppen Ajek-Ajek in het noorden, Koetoegan en Djambangan in het westen, waaraan zich dan de Seméroe zelf in het zuiden aansluit (1).

De G. Tengger, 0°11′ noordelijker maar op dezelfde lengte als de Seméroe, mede op de grenzen van Pasoeroewan en Prålålinggå gelegen. Het is een gebergte, hetwelk zich in een wijden vrij cirkelvormigen kring verheft, hier tot ruim 7300, elders tot ruim 8100 vt. (2410 M.) (de spits Poentak lemboe), en op deze hoogte een ellipsvormigen rand daarstelt, die de oude ringmuur des kraters is. Deze ringmuur daalt binnenwaarts 1000 en meer voet af tot op den voormaligen kraterbodem, thans eene zandvlakte, Dasar of Laoet pasir, Zandzee, geheeten, welker grootste middellijn, die oost- en westwaarts loopt, 8350, en de kleinste, noord- en zuidwaarts loopende 6500 M. lang is (2); hieruit verheffen zich onderscheidene, later gevormde, aan elkander

(1) Zie *De Gids*, 1878, Aflevering 1 en 6.

(2) Het zuidelijkste, smalste gedeelte van deze Zandzee, wordt Roedjak genoemd.

Digitized by Google

verbondene, en grootendeels uit zand bestaande kegels, zonder echter de hoogte van den ringmuur te bereiken.

De voet van het Tengger-gebergte is met wouden begroeid; doch boven de 5000 vt. is het bebouwd en bewoond door de zoogenaamde Heidenen van het Tengger-gebergte (zie hieronder § 19), wier hoogst gelegen dorp Ledok-åmbå op 6070 vt. hoogte wordt gevonden; hooger op worden weder wouden aangetroffen.

De kegels, welke zich op het, op eenen lava-grondslag rustende, zandmeer Dasar gevormd hebben, zijn: de Widådarèn of Koembang (7967 vt.); de Segåråwedi (± 7400 vt.); de Bråmå (7080 vt.), en de afzonderlijk staande Batok (7500 vt. boven den zeespiegel). De belangrijkste van deze is de nog werkzame Bråmå, waaruit aanhoudend eene zware kolom van zwaveldampen opstijgt, en van wien uitbarstingen bekend zijn in de jaren 1767, 1775, 1804, 1825, 1829, 1830, 1835, 1838, 1842 en 1843. De drie andere kegels zijn uitgebluscht (1).

De G. Lemongan, in de Residentie Prâbâlinggâ op 8°11′ Z.B. en 113°24′ O.L. gelegen, is een van de kleinste werkzame vulkanen op Java, en verheft zich niet veel meer dan 4800 vt. (1635 M.) boven het vlak des oceaans. Door eenen zeer lagen, hoofdzakelijk uit vulkanisch zand bestaanden, rug met het Tengger-gebergte verbonden, rijst hij als een op zichzelf staande kegel, of juister als twee grootendeels samengesmolten kegels, uit eene met bosschen bedekte vlakte op. Op ongeveer 4000 vt. hoogte verdeelt hij zich in twee toppen, van welke de noordoostelijke eenen uitgebranden, en de zuidwestelijke eenen steeds werkenden krater bevat. Belangrijke uitbarstingen hadden in deze eeuw plaats in de jaren 1806, 1818, 1824, 1829, 1838, 1841, 1843, in 1847 tweemaal en in 1869; ten gevolge waarvan de berg ter halver hoogte van allen plantengroei beroofd en slechts met zand en lava bedekt is.

De G Ajang, op 8°5′ Z.B. gedeeltelijk in de Residentie Prâbâlinggâ gedeeltelijk in Besoeki gelegen, is een vulkanisch gebergte, welks werking waarschijnlijk reeds eeuwen heeft opgehouden. Door

(1) In het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1869, Dl. II, vindt men eene uitvoerige beschrijving van het Tengger-gebergte, volgens den Zwitserschen reiziger Dr. E. Stöhr. Volgens hem zijn de Widådarèn, de Segåråwedi en de Bråmå drie samenhangende eruptiekegels en staat de Batok eenigszins ter zijde geheel op zichzelven. Van de drie eerstgenoemde is de zuidelijkste, de Widådarèn, de hoogste (2589 meter), en de noordelijkste, de Bråmå, de laagste (2300 meters); de hoogte van den middelsten, den Segåråwedi, geeft hij niet op, doch volgens de teekening is hij geen honderd meters hooger dan de Bråmå; de Batok is 2100 meters. Laatstgenoemde verheft zich 330 meters boven den Dasar, de Bråmå 220.

Digitized by Google

eenen zeer lagen rug met den G. Lemongan verbonden, strekt het zich in twee hoofdketenen noordoostwaarts uit. De westelijkste keten bereikt hare grootste hoogte in den top Argåpoerå (9207 vt. 3085 M.), de oostelijkste in den Tjemårå Kendang (6818 vt.). Het geheele gebergte is van den voet tot de kruin met zware wouden bedekt.

De G. Ringgit (of Renget?), die het voorgebergte van dien naam in de Residentie Besoeki vormt, ligt op 7°47′ Z. B. en 113°45′30″ O. L. Zijn hoogste top, de eigenlijke Ringgit, bereikt nog geen 3000 vt. (1246 M.) en wordt aan de landzijde omgeven door een kringvormig gebergte, den G. Ranoe (2300 vt.), hetwelk, met den Ringgit, het overgeblevene benedengedeelte schijnt te zijn van eenen vroeger zeer aanzienlijken kegelberg, die door eene geweldige uitbarsting in 1586 is vernield en verzonken in zijnen eigenen krater, welke daardoor geheel is gesloten.

De G. Rawoen (of Raoeng?) verheft zich 9600 vt. (3119 M.) hoog op de grens van Besoeki en Banjoewangi, op 8°10′ Z. B. en 114° O. L. Eene heuvelketen van gemiddeld 800 vt. hoogte verbindt zijnen voet met dien van den noordwestwaarts liggenden Ajang. De krater van den Rawoen, waaruit zich voortdurend zwaveldampen ontwikkelen, heeft aan zijnen rand 5000 vt. in middellijn, en eene diepte van 2250 vt. Op 7000 vt. hoogte houdt alle plantengroei op; daarboven schijnt de bergtop alleen te bestaan uit asch en los op elkander liggende steenbrokken. Door eenen bergrug van 7000 vt. hoogte is de Rawoen verbonden met den eenigszins noordoostelijk liggenden

G. Koekoesan, een uitgedoofden vulkaan van 8900 vt.; vanwaar zich verder een boogvormig gebergte, G. Kendang, eerst noordoostwaarts uitstrekt en dan den Koekoesan verbindt met

den G. Idjèn. Deze is de oostelijkste werkzame vulkaan op Java, in Banjoewangi, op 8°10′ Z. B. en 114°22′ O. L. gelegen. Zijn top of kraterwand, die slechts uit zand bestaat, bereikt eene hoogte van 7265 vt. (3053 M.). De Idjèn is op eenigen afstand omgeven door verscheidene kegelbergen, welke echter geene kraters hebben: den G. Merapi, G. Rantej en G. Pentil. Deze zijn met elkander en met den G. Rawoen verbonden door eenen hoogen bergrug, die tusschen den Merapi en den Rantej den naam van Ongop-Ongop draagt. De twee bergketenen, welke, in het noorden Kendang geheeten, den Rawoen, Koekoesan en Idjèn, en in het zuiden den Rawoen, Pentil, Rantej en Merapi met elkander verbinden, sluiten een uitgestrekt hoogland of Plateau (5500 vt.) in, hetwelk eenen lava-bodem heeft met geelachtig-grijze vulkanische asch bedekt, en gedeeltelijk met geboomte, gedeeltelijk met grasvlakten begroeid is. Uit dit hoogland

Digitized by Google

verheffen zich nog de toppen Widådarèn en Pelawoe. Bekende uitbarstingen van den Idjèn hadden plaats in de jaren 1796 en 1817, door welke laatste alle vegetatie tot op 2000 vt. van den top geheel werd vernietigd, schoon thans weder alles met geboomte is bedekt.

De G. Boeloeran (Baloeran?) of Telågå woeroeng, wiens voet het noordoostelijke voorgebergte van Java, Kaap Sedano, vormt, is een uitgedoofde vulkaan van slechts 2500 vt. (1248 M.) hoogte. Het is een stompe kegel, geheel met wouden bedekt, en van wiens uitbarstingen alleen de lava-overblijfselen, welke hem omgeven, getuigen.

Het Neptunische gebergte.

Het Neptunische gebergte, dat het hoofdbestanddeel van Java mag genoemd worden en weder op eene grondlaag van graniet of syeniet schijnt te rusten, heeft eene door onderzoekingen bewezene dikte van 700 tot 1670 vt. beneden den waterspiegel; doch uit onderscheidene geologische verschijnselen laat zich met genoegzame zekerheid afleiden, dat die dikte werkelijk gemiddeld minstens 3000 en meer vt. bedraagt. Het omgeeft de rij van vulkanen zoowel aan de noord- als aan de zuidzijde, doch heeft aan deze laatste verreweg de grootste ontwikkeling gekregen, inzonderheid wat betreft de hoogte, waartoe het door onderaardsche krachten is opgedreven. Het komt hier het veelvuldigst voor als gespleten in den vorm van schotsen, welke zich aan de noordelijke, naar de vulkanen gekeerde, zijde het meest hebben opgeheven en daar eene hoogte van 2000 tot 6000 vt. bereiken; vandaar af dalen zij naar de zuidzijde neder en eindigen aan de kust bijna overal eensklaps in eenen steilen rotswand, die zich ook dan nog op vele plaatsen eenige honderden voeten boven het vlak des oceaans verheft. — Aan de noordzijde der vulkanen is de hoogte van het Neptunische gebergte veel minder, en daalt het met gelijkmatiger helling spoedig tot beneden den zeespiegel. Vandaar is ook zijne zichtbare horizontale uitgestrektheid hier veel geringer, omdat het spoedig door den alluviaal-bodem wordt bedekt. Dat het zich echter ook daaronder uitstrekt blijkt uit de omstandigheid, dat het op Madoera en andere kleinere eilanden ten noorden van Java, die blijkbaar eene voortzetting van dezelfde formatie zijn, weder te voorschijn komt, waar het somtijds eene vrij aanzienlijke hoogte bereikt.

Hoewel dit gebergte mag beschouwd worden als over de gansche uitgestrektheid des eilands een samenhangend geheel uitmakende, vertoont het zich echter niet overal in den vorm van aaneengeschakelde bergketenen, maar dikwijls ook als op zichzelf staande gebergten

Digitized by Google

van meerderen of minderen omvang, wier voeten door ruggen of tusschenzadels, somtijds van zeer geringe hoogte, met elkander verbonden zijn; dit is vooral het geval in Oost-Java, waar de samenhang veel meer afgebroken is dan in West-Java. Ontelbare zoodanige bergen zijn er, wier namen ons onbekend zijn; en ook de bekende zijn te menigvuldig om ze hier op te sommen. Wij zullen ons daarom bepalen tot de vermelding van eenige der belangrijkste bergketenen, hare ligging en hare namen; waarbij echter valt op te merken, dat de Javanen slechts zelden een algemeenen naam voor eene keten hebben, maar meestal alleen de afzonderlijke spitsen kennen. De namen der ketenen zijn dus veelal door de Europeanen ontleend aan den voornaamsten daaruit oprijzenden bergtop.

Kendang, welk woord bergketen beteekent, is de algemeene benaming van het gebergte, hetwelk zich door geheel het zuiden van de Residentiën Bantam en de Preanger-Regentschappen uitstrekt. Het is reeds in de oude overleveringen der Javanen onder dien naam bekend, en vormt, bedekt als het is met bijna ondoordringbare wouden, een niet te ontwarren net van heuvelrijen en bergketenen. Sommige van deze zijn echter onder afzonderlijke benamingen bekend als:

De G. Kendang (in engeren zin) in de Afdeeling Tjaringin en het westelijke gedeelte van Lebak. De oostelijke voortzetting daarvan heet

G. Bongkok (gemiddeld 4000 vt.), waaruit zich ook een kegelberg van dien naam verheft (bl. 200, noot (3)); en verder oostwaarts

G. Sadjira (gemiddeld 4000 vt.), die zich uitstrekt tot aan den G. Salak (bl. 200).

De G. Geger Bintang, onmiddellijk ten noorden van den Panggeranggo (bl. 201), strekt zich vandaar noordoostwaarts uit, totdat hij op de grenzen van de Preanger-Regentschappen en Buitenzorg overgaat in den

G. Megamendoeng (de in wolken gehulde), eene woudrijke, tusschen de 4000 en 5000 vt. hooge bergketen, die zich vandaar noordwestwaarts wendt in de richting van de hoofdplaats Buitenzorg. Op dit gebergte ligt het meer Telaga warna, met zijn schijnbaar veelkleurig water, waaruit de rivier Tji-liweung (§ 6) haren oorsprong heeft. Deze Megamendoeng omsluit met den Geger Bintang, den Panggeranggo en den Salak, het Plateau van Tji-seroa, eene schoone en vruchtbare bergvlakte in het zuiden van de Afdeeling Buitenzorg tusschen de 2500 en 3000 vt. boven den zeespiegel gelegen.

De G. Kadogan, in het zuidwesten der Preanger-Regentschappen, breidt zich van de Wijnkoopsbaai in eene zuidoostelijke richting uit. Meer oostwaarts verheffen zich onderscheidene nagenoeg evenwijdig

Digitized by Google

loopende ketenen van het Kendang-gebergte; van deze draagt weder eene den naam van G. Kendang, en stuit tegen de keten, welke de Afdeeling Tji-andjoer van Bandoeng scheidt; eene andere, meer zuidelijk gelegene, heet G. Brengbreng en strekt zich uit tot aan den G. Patoeha (bl. 202).

De vulkanen van de Preanger-Regentschappen zijn allen met elkander verbonden door, of liever verheffen zich uit, twee groote bergketenen, die geene algemeene namen hebben, doch van welke men de eene de zuidelijke, de andere de noordelijke kan noemen. De zuidelijke strekt zich uit tusschen den Patoeha, den Papandajan, den Tji-koraï en den Galoenggoeng (bl. 202 en 203); de noordelijke loopt van den Patoeha eerst noordwest- dan noordoostwaarts naar den Boerangrang en den Tangkoeban Prahoe, en vandaar zuidoostwaarts naar den Boekit Toenggoel (bl. 202) en den Galoenggoeng. Onderscheidene dwarsketenen gaan weder van deze hoofdketenen uit, waardoor het daartusschen beslotene land voornamelijk in vier gedeelten gesplitst wordt. — Eene van deze tusschenketenen strekt zich van den G. Tiloe (bl. 202) noordoostwaarts uit, en wordt zoo de zuidoostelijke grens van het schoone en uitgestrekte Plateau van Bandoeng, hetwelk aan de andere zijden door de hoofdketenen wordt ingesloten, 2500 vt. boven de oppervlakte der zee ligt, en het grootste gedeelte der Afdeeling Bandoeng uitmaakt. Meer oostwaarts, bij den G. Wajang (bl. 202), scheidt zich een tweede tak van de zuidelijke hoofdketen af en omsluit met den voorgaanden het veel kleinere, maar 4500 vt. hooge, Plateau van Pengalengan, een gedeelte van de Afdeeling Bandoeng, nog grootendeels met oorspronkelijke wouden begroeid, en slechts hier en daar met koffieheesters beplant. Een derde tak, van den G. Papandajan noordoostwaarts gaande, en waaruit zich de G. Goentoer (bl. 203) verheft, begrenst met den tweeden het oostelijkste gedeelte van de Afdeeling Bandoeng, dat nog geheel in den oorspronkelijken natuurstaat verkeert, en is tevens de westelijke voormuur van het vruchtbare en geheel bebouwde dal van Garoet of Limbangan, 1700 vt. hoog, dat de Afdeeling van dezen laatsten naam vormt en aan de oostzijde door de hoofdketen wordt begrensd.

In Midden-Java wordt eene zeer uitgestrekte bergketen aangetroffen, welke reeds in het zuidwesten der Residentie Tjeribon, ten zuiden van den G. Tjerimaï (bl. 203) aanvangt onder den naam van G. Tjakraboewana, en daar de Tjeribonsche Afdeelingen Madjalengka en Galoeh scheidt; dan langs de zuidelijke grens van Tjeribon (Afd. Kocningan) voortloopt onder den naam van G. Bongkok; vervolgens, aanvankelijk onder dien van G. Pembarisan, langs het zuiden van

Digitized by Google

de Residentie Tegal, zuidoostwaarts gaat; dan oost-noordoostelijk tot aan den G. Slamat (bl. 204); en vandaar recht oostwaarts, onder de namen G. Sentol, G. Depok en G. Petarangan, tot aan het Diëng-gebergte (bl. 204). Het westelijke gedeelte van deze keten, tot waar de G. Slamat zich uit haar verheft, heeft eene gemiddelde hoogte van 2000 vt., en is geheel van Neptunische formatie. Ten oosten van den Slamat heeft zij eerst eene hoogte van 4000, dan van 2500, en in de nabijheid van den Diëng van 6000 vt.; hare noordzijde bestaat daar grootendeels uit vulkanische steensoorten, terwijl de zuidzijde geheel van Neptunische vorming is. Uit deze zuidzijde komen in de nabijheid van den Slamat weder onderscheidene dwarsjukken voort, die vrij recht zuidwaarts loopen en zich in de Afdeeling Poerbålinggå (Residentie Banjoemås) verliezen.

Van den G. Prahoe (bl. 204) loopt in oost-noordoostelijke richting eene bergketen naar den G. Oengaran (bl. 206), en vandaar zuidoostwaarts, onder den naam van Djamboe-gebergte, naar den G. Merbaboe (bl. 207). Deze keten maakt de grensscheiding uit tusschen de Residentiën Samarang en Kĕdoe.

De G. Kidoel of het Zuider-gebergte vormt de grensscheiding tusschen het Solosche gewest Padjang en het oostelijke gedeelte van Djokjokarta Eene zuidoostelijke voortzetting daarvan is de G. Sèwoe of het Duizend-gebergte, zijnde het uitgestrektste kalkgebergte van Java, en dus genoemd naar de ontelbare half-kogelvormige toppen, welke zich daarop verheffen. Dan wendt de keten zich noordwaarts onder den naam van Pagar Goenoeng als westelijke grens van de Afdeeling Patjitan der Residentie Madioen naar het gebergte van Kadoewan ten zuiden van den G. Lawoe; dan weder oostwaarts om de noordelijke grens van die Afdeeling te vormen, en behoudt die hoofdrichting langs Java's zuidkust, totdat zij in den G. Seméroe (bl. 209) eindigt.

In hetzelfde, breedste, gedeelte van Java loopt eene tweede keten (kalkgebergte), meer door het midden des eilands, in dezelfde hoofdrichting. Beginnende in het noordwesten van Soerakarta loopt zij langs het zuiden van Rembang, waar zich de G. Pandan (bl. 208) uit haar verheft, en doorsnijdt vervolgens Soerabaja, in welke Residentie zij zich niet ver van de Straat van Madoera onder den alluviaalgrond verliest.

Eene derde, noordelijkere, met de voorgaande nagenoeg evenwijdig loopende en gelijksoortige keten vangt aan in het zuidoosten van Djapara, doorsnijdt Rembang, zendt daar onderscheidene vertakkingen uit, en loopt, hoewel hier en daar afgebroken, door het noordoosten

Digitized by Google

van Soerabaja, waar zij in Oedjoeng Pangka eindigt en zich op Madoera weder oostwaarts voortzet.

In het oosten van de Residentie Besoeki vindt men het gebergte Majang, dat zich van de zuidkust in eene noordoostwaartsche richting voortzet, totdat het aan het vulkanische voorgebergte van den G. Rawoen (bl. 212) stuit.

Het schiereiland Balambangan, de zuidoostelijke uithoek van Java, bestaat uit den G. Proewå of Poerwå, een op zichzelf staand rotsgebergte (1).

Omtrent de hier vermelde bergketenen valt nog op te merken dat, hoewel zij in het algemeen tot de tertiaire Neptunische formatie behooren, evenwel dikwijls gedeelten van vulkanischen aard zich daartusschen bevinden, of wel zware lagen van zoodanig gesteente hare ruggen bedekken. Dat dit inzonderheid in de nabijheid van vulkanen, en vooral in de aan vuurbergen zoo rijke Preanger-Regentschappen het geval is, zal wel niet behoeven gezegd te worden. Maar ook daar, waar thans op verren afstand geene vulkanen te vinden zijn, ontmoet men tusschen de verschillende soorten van thon-, mergel- en zandsteen, die de hoofdbestanddeelen van het Neptunische gebergte uitmaken, onderscheidene conglomeraten, welke somtijds laagsgewijze tusschen de beddingen van andere steensoorten voorkomen, somtijds als rotsmassa's daartusschen of daarnevens staan, en meerendeels gevormd zijn uit puinbrokken van vulkanisch gesteente (trachiet, basalt, enz.) door een of ander verbindingsmiddel samengebakken; zij komen vooral voor, behalve in de Preanger-Regentschappen, in Tjeribon, Banjoemàs en Bagelên (Karang Bòlong). Op vele plaatsen vindt men een dichten kalksteen, die als het jongst ontstane deel der formatie alleen aan de oppervlakte, op andere lagen liggend, in banken van groote uitgestrektheid en 100 tot 400 vt. dikte, wordt aangetroffen; dit is inzonderheid het geval in de Preanger-Regentschappen, Banjoemàs, Bagelên, op Noesa Kambangan, in Tjeribon, Samarang, Djokjokarta, Rembang, het noordelijke gedeelte van Soerabaja en Besoeki. Tusschen de beddingen van bovengenoemde steensoorten liggen eene menigte versteeningen van schelpdieren, koralen, en ook van boomstammen, welke laatste deels zijn verkiezeld en in vuursteen, kwarts of agaat veranderd (2), deels ook in steenkolen

(1) Poerwa beteekent in het Sanskrit Oostelijk of het Oosten,

(2) Eene zeer uitvoerige beschrijving der steensoorten, waaruit de gebergten van Java bestaan of die daarin worden aangetroffen, kan men vinden in JUNGHUHN, *Java* enz. Dat echter die geologische beschrijving verre van onberispelijk is heeft de Heer VERBEEK aangetoond in het *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. 1, bl. 291 en volgg.

Digitized by Google

overgegaan, waarvan vooral in Bantam belangrijke lagen voorkomen, en die ook in geringere hoeveelheden in de Preanger-Regentschappen en Tjeribon worden gevonden; in Djokjokarta bevinden zich bij Nangoelan en Goenoeng Kidoel uitgestrekte steenkolenlagen. Bruin- ijzererts is in Bantam, magneet-ijzererts in de Preanger-Regentschappen tusschen de zandsteenlagen, en stofgoud in het zand van onderscheidene rivieren aangetroffen, doch alle drie in zeer geringe hoeveelheid (zie § 12).

Oppervlakte van den bodem.

Geheel Java is, niet slechts op de vlakten maar ook op de kruinen en hellingen der bergen, bedekt met eene aardlaag, welke afwisselend twee tot dertig en meer voet dikte heeft. Deze aardlaag is gevormd uit verweerde rotssoorten en allerlei vulkanische uitwerpselen (*lava's*), welke door den invloed van lucht en weder, die gedurende eeuwen daarop werkt, in kleiaarde en leem zijn overgegaan; de alluviaalgrond der stranden bestaat voor een goed gedeelte uit zand. Hoe meer men de oppervlakte van deze aardlaag nadert, des te meer is zij natuurlijk vermengd met vergane plantaardige zelfstandigheden, welke door de zoo weelderige vegetatie daaraan voortdurend in groote hoeveelheid worden medegedeeld, en die haar in eene vruchtbare donkerbruine teelaarde (*humus*) doen overgaan. Dat echter de mate dier vruchtbaarheid niet overal gelijk is vloeit vanzelf voort uit den verschillenden aard der steensoorten, waaruit de aardlaag ontstaat, en den ongelijken tijd gedurende welken zij zich rustig heeft kunnen vormen. Zoo zal b. v. de minst vruchtbare aarde, en in den regel de dunste laag, worden aangetroffen op de kalkbergen; omdat deze, de jongste formatie zijnde (bl. 217), nog het kortst de verweering hebben ondergaan, en de uit zijnen aard voor plantengroei weinig geschikte grond daar ook het minst door plantaardige zelfstandigheden aangehoogd en bemest wordt. De aarde heeft daar eene helderbruine of geelachtig-roode kleur. Minder vruchtbaar is ook de grijskleurige kleiachtige grond, welke op zandsteenlagen ligt; alsmede de bodem in de onmiddellijke nabijheid van die vulkanen, welke aanhoudend of bijna aanhoudend asch en steen uitwerpen, omdat de grond daar telkens met nieuwe nog onvruchtbare stoffen wordt bedekt. Geheel onvruchtbaar echter en niet met aarde overdekt zijn slechts de toppen van enkele vulkanen, waarvan wij de voornaamste hierboven hebben aangewezen, en die hellingen der bergen, welke zoo steil zijn, dat

Digitized by Google

de zich van den rotswand losmakende deelen onmiddellijk naar beneden glijden of door regen en andere oorzaken gemakkelijk worden afgevoerd.

Vulkanische verschijnselen van den bodem.

Behalve de Aardbevingen, waarvan de uitbarstingen der vulkanen veelal in meer of minder hevigen graad vergezeld gaan, en die ook dikwijls plaats hebben zonder dat aan de vulkanen eenige bijzondere werkzaamheid is waar te nemen (1), levert de bodem van Java onderscheidene merkwaardige vulkanische verschijnselen op. Van deze zullen wij de volgende, die als de voornaamste te beschouwen zijn, kortelijk vermelden.

a. Modder- en gasbronnen of zoogenaamde slijkvulkanen.

Een zevental verschijnselen van dezen aard worden op Java aangetroffen:

1°. In de Afdeeling Pandeglang der Residentie Bantam vindt men ten noordwesten van den G. Karang (bl. 200) het ovaalvormig moeras Dano, 300 of 400 vt. boven de oppervlakte der zee gelegen en door eenen lagen bergrug omringd. Omtrent in het midden van dit moeras bevindt zich eene plaats, welke door de Inlanders Pinasa wordt genoemd, en die eene onpeilbaar diepe kolk schijnt te zijn, uit welke onafgebroken warme modder opwelt en een reuk van zwavelwaterstofgas zich verspreidt.

2°. In een dal tusschen het Neptunische gebergte, dat zich ten zuiden van den G. Tjerimaï oostwaarts uitstrekt (bl. 215), ligt zuidwaarts van de hoofdplaats Koeningan der Afdeeling van dien naam, een halvemaanvormige poel, Tji-Oejah genaamd, 780 vt. boven den zeespiegel. Hij bevat eene koude, geel-grijze, ziltige modderpap, die door opstijgende gasbellen aanhoudend in beweging wordt gehouden.

3°. Ten zuiden van het dorp Koewoe in de Afdeeling Grobogan, Residentie Samarang, bevindt zich eene kale vlakte, Bledoeg geheeten, 300 vt. boven de oppervlakte der zee, ongeveer eene □ paal groot, en uit taaien loodkleurigen modder bestaande, welke op sommige

(1) Eene opgave van alle bekende aardbevingen in den Indischen Archipel wordt gevonden in het meer aangehaalde werk van JUNGHUHN, *Java*, enz., Afd. II, Hoofdst. III, bl. 1381 en volgg., waaruit blijkt dat op Java, alleen in de eerste helft dezer eeuw, meer dan honderd zwaardere of lichtere aardbevingen zijn waargenomen. Eene allerhevigste aardbeving, die zich over het geheele eiland deed gevoelen doch het sterkst was in Midden-Java (Soerakarta, Djokjokarta, Kedoe, Bagelèn en Banjoemâs), had plaats den 10den Juni, 1867.

Digitized by Google

plaatsen zoo week is dat men dien met planken moet beleggen om er over te kunnen gaan. Uit deze vlakte verheffen zich van tijd tot tijd heete modderblazen van 5 tot 15 vt. hoogte, welke eindelijk met een doffen slag uit elkander spatten en eenen donkerblauwen de ademhaling bemoeielijkenden damp achterlaten (1).

4°. Op een paar palen afstands van Koewoe ligt nabij de ruïnen van het oude Mendang, bij het tegenwoordige Kasånggå, een ziltige modderpoel, welks grijskleurig vocht door opstijgende gasbellen aanhoudend in beweging wordt gehouden.

5°. In de Residentie Rembang, Afdeeling Toeban, op 22 palen afstands van de hoofdnegeri, in het District Djenoe zijn twee modderwellen, Tojå Toban genaamd; de eene is weinig beduidend, doch de andere heeft 10 vt. in middellijn, en de modder, welke slechts de gewone temperatuur heeft, is steeds in borrelende beweging.

6°. Tien palen zuidwaarts van Soerabaja en omstreeks $2^1/_2$ paal van het strand verwijderd ligt bij Kalang-andjar een modderheuvel van 35 vt. hoogte, op welks top zich een poel bevindt van 20 vt. middellijn, bestaande uit grijzen modder van zoutachtigen smaak. Met zeer kleine tusschenpoozen verheffen zich op de oppervlakte onderscheidene gasbellen, die na weinige oogenblikken uit elkander spatten zonder damp of reuk na te laten.

7°. Weinige minuten gaans ten westen van bovengenoemden modderheuvel, bevindt er zich bij Poeloengan een tweede, in allen opzichte aan den vorigen gelijk, behalve alleen dat in dezen laatsten de gasontwikkeling minder sterk is dan in dien bij Kalang-andjar.

b. Mofetten, stikvalleien of stikgrotten, door de Javanen Goewå oepas of giftholen genoemd, zijnde plaatsen waar gasvormig koolstofzuur in

---

(1) In de Afd. Demak, in dezelfde Residentie, vindt men nagenoeg in het midden tusschen de negeriën Demak en Poerwådadi, het zoogenaamde Eeuwige vuur, Merapi. »In eenen thon-achtigen, vlakken bodem ontwaart men alhier 4 à 6 trechtervormige »gaten in den grond, welke bij eene breedte van 8 à 14 duim ongeveer een voet diep »zijn. In hunnen bodem, welke gedeeltelijk met gebrande aarde is bedekt, zijn een »aantal kleine openingen, waarulit gas (koolstofhoudend waterstofgas) opstijgt; zoodra »dit gas met de dampkringslucht in aanraking komt, ontvlamt het onmiddellijk; ja, »deze ontvlamming, welke geheel vanzelf geschiedt, heeft ook plaats, wanneer bij het »onder water staan der gansche vlakte na overstroomingen, het ontwikkelde gas door »het water moet opstijgen en aan deszelfs oppervlakte in opborrelingen te voorschijn »komt. Zijn de vlammen des daags ter naauwernood zigtbaar, zoo geven zij des nachts »een groen schijnsel van zich. — Duwt men eene bamboespijp in de opening en belet »men daardoor het gas zich te verspreiden, dan stroomt het met des te meer hevig»heid door de opening der pijp, en de vlam bereikt somtijds eene hoogte van 7 à 10 »vt.« JUNGHUHN, t. a. p. bl. 1177. Volgens andere berichten ontvlamt dit gas niet vanzelf, maar alleen wanneer het wordt aangestoken.

Digitized by Google

groote hoeveelheid uit den bodem opstijgt, waardoor de lucht daar voor de ademhaling ongeschikt is, en de dood door verstikking veroorzaakt wordt. Deze gassoort is echter zwaarder dan de dampkringslucht en verheft zich op opene plaatsen zelden hooger dan twee voet boven den bodem; doch wel in grotten of holen, waar zij zich niet in de breedte kan uitzetten en dus noodzakelijk naar boven wordt gedreven. Mofetten op niet ingeslotene plaatsen kunnen derhalve door een volwassen rechtopgaand mensch zonder gevaar bezocht worden. De plaatsen van dien aard op Java zijn:

1°. Padjagalan (slachtplaats), aan de noordwestelijke helling van den Telaga Bodas (bl. 203), eene kale plek van grauwachtig-gele kleur, 4600 vt. boven den zeespiegel, te midden van het woud gelegen. De uitstrooming van het verstikkende gas is hier zeer sterk; men vindt er steeds eene menigte doode dieren, waaromtrent opmerkelijk is, dat de zachte deelen goed bewaard blijven, terwijl de beenderen geheel vergaan.

2°. Goeha-galang (slachthol?) (1), eene kleine grot in het kalkgebergte ten noorden van den G. Tjerimaï (bl. 203), niet ver van Palimanan. Zij is geheel met dezelfde stiklucht vervuld. Eenige Javaansche priesters, die aan dit hol zekere heiligheid schijnen toe te kennen, bewaken het.

3°. Meer zuidoostwaarts in hetzelfde kalkgebergte, en dichter bij den Tjerimaï, ligt nabij het Tjeribonsche dorp Tji-panas eene kleine kom van 5 vt. middellijn, gevuld met steeds borrelend water, waaruit zich eene zoo groote hoeveelheid koolzuur ontwikkelt, dat de atmosfeer nabij de oppervlakte plotseling doodend en nog op eene menschenhoogte sterk bedwelmend is.

4°. In eene der ribben van den G. Pakaraman tot het Diënggebergte (bl. 204) behoorende bevindt zich eene, door verzakking ontstane, trechtervormige holte, van 100 vt. diepte, welke aan den rand 100 vt. en op den bodem 50 vt. middellijn heeft. In het midden van dezen bodem bevindt zich eene kale plek van 15 vt. diameter, waaruit van tijd tot tijd koolzuur opstijgt, doch nooit hooger dan $2^1/_2$ vt. Dit zoogenaamde Doodendal, ook wel Goewå Oepas geheeten, is dus voor den mensch in opgerichte houding onschadelijk.

---

(1) Volgens JUNGHUHN beteekent *galang*, *slachten*; in welke taal is ons onbekend. Zoo noemt hij ook de vorige mofette, Padja galang, en vertaalt dan *padja* door *eene vaste plaats*; intusschen is het blijkbaar gelijk wij boven geschreven hebben, en afgeleid van het Jav. en Soend. *djagal*, slachter. — Een hol of grot is in het Jav. *goewå*, in het Soendaasch *goeha*, in het Maleisch *goewah* of *gowah*.

Digitized by Google

5°. Nabij het dorp Djoerang Djerok aan den westelijken voet van den G. Lawoe (bl. 207) zijn in eene bergkloof twee kleine waterkommen, waaruit aanhoudend hetzelfde doodelijke gas opstijgt. Deze plaats ligt 1800 vt. boven den zeespiegel.

6°. In een dal ten westen van den G. Ngebel, een voorgebergte van den G. Wilis (bl. 208), vertoonen zich onderscheidene gaten en spleten, deels droog, deels met troebel water gevuld, waaruit zich aanhoudend koolzuur ontwikkelt. Het zijn kale plekken te midden van eene met gras bedekte vlakte, welke 2000 vt. boven het vlak der zee ligt.

7°. De Rong Renggel of Grot van Renggel, zoo genoemd naar het dorp van dien naam, op 18 palen afstands van Toeban, de hoofdplaats der gelijknamige Afdeeling in de Residentie Rembang. Deze grot is geheel met stiklucht vervuld, welke zich ook een eindwegs verspreidt langs een daaruit stroomend, zeer vischrijk, riviertje.

8°. De Goewå oepas, eene uitholling in den bergrug Dersånå ten zuidwesten van den G. Ardjoenå (bl. 209), op 3500 vt. hoogte gelegen, is eene stikgrot, wier bestaan slechts door berichten van Javanen bekend is.

c. Minerale bronnen.

Men vindt over geheel Java eene groote menigte koude en warme minerale bronnen van verschillende bestanddeelen en kracht. Wij kunnen hier slechts de voornaamste er van volgens JUNGHUHN opnoemen, en moeten overigens naar het meer genoemde werk van dien Schrijver verwijzen (1).

In Bantam. 1°. Eene zeer heete bron aan den oostelijken rand der Dano (bl. 219). 2°. Drie heete zoutachtig bittere bronnen aan de zuidoostelijke helling van den G. Karang (bl. 200), op drie palen afstands van Pandeglang. 3°. Drie lauwe zwavelbronnen aan de zuidelijke helling van denzelfden berg; het water is ziltig en heeft een reuk van zwavelwaterstofgas. 4°. Eene koude bron, die een zeer sterken reuk van zwavelwaterstofgas afgeeft, op twee uren afstands van Sérang. 5°. Eene warme bron van zuurachtig water in de nabijheid van Wanataka. 6°. Eene warme bron bij het dorp Tji-tando, in het District Tji-langkahan. 7°. Eene warme bron in het District Sadjira.

In Batavia, Afdeeling Buitenzorg. 8°. Eene warme bron, Tji-sopan genaamd, gelegen nabij den Grooten weg, bij Pondok Gedé; het

(1) *Java*, Afd. II. Hoofdst. III, bl. 1308 en volgg. Over hetzelfde onderwerp is ook een opstel van dien Schrijver te vinden in het *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1842, Dl. II.

Digitized by Google

water heeft een onaangenamen, ziltigen smaak en den reuk van zwavelwaterstofgas. Nog vijf andere bronnen in deze Afdeeling hebben denzelfden naam. 9°. Eene ijzerhoudende mineraalbron nabij Tji-trap. 10°. Eene bron bij Gadok, welker water veel overeenkomst heeft met Fachingerwater. 11°. Eene warme bron in het District Paroeng. 12°. Eene warme bron bij Tjikopo.

In de Preanger-Regentschappen. 13°. Eene warme bron ten noordoosten van den G. Gedé (bl. 201), in de nabijheid van het buitenverblijf van den Gouverneur Generaal. 14°. Drie heete bronnen tusschen den G. Gedé en den Mandala-wangi, die aanzienlijke beken en heete watervallen vormen. 15°. Eene warme bron ten zuiden van Soekaboemi. 16°. Eene warme bron ten zuiden van de vorige. 17°. Eene warme bron, meer zuidwestwaarts naar de Wijnkoopsbaai. 18°. Eene warme bron, ten westen van de vorige, nabij het dorp Dadap; het water heeft reuk noch smaak. 19°. Eene heete bron nabij den noordelijken oever van de Wijnkoopsbaai, aan de beek Tji-madja; het water heeft een zwavelreuk. 20°. Eene koude zwavelbron, ten oosten van de Tji-Letoe- of Zandbaai (bl. 197); het water heeft den smaak van zwavellever en een sterken reuk van zwavelwaterstofgas. 21°. Eene warme bron, wier water een eenigszins bitteren smaak heeft, aan den voet van den G. Brengbreng (bl. 215). 22°. Eene warme zout-bitterachtige bron, in de nabijheid van het dorp Batoer. 23°. Eene bron aan de westzijde van den G. Patoeha (bl. 202), wier water naar aluin smaakt en een sterken zwavelgeur heeft. 24°. Eene heete, den reuk van zwavelwaterstofgas verspreidende, bron op het Plateau van Pengalengan (bl. 215) 25°. Eene warme, reuk- en smaaklooze bron, een weinig ten westen van de vorige, op hetzelfde Plateau. 26°. Eene lauwe bron, Tjipanas genoemd, aan de zuidelijke helling van den G. Tangkoeban Prahoe (bl. 201); haar water heeft een zoutachtigen samentrekkenden smaak, en zet een geel bezinksel af. 27°. Eene warme bron, Tjipanas, nabij Lembang, aan de zuidelijke helling van den bergrug, waaruit zich de Tangkoeban Prahoe verheft; haar water heeft reuk noch smaak. 28°. Eene warme bron, op geringen afstand van de vorige, met witachtig troebel water van zoutachtigen smaak, en met eenen reuk van zwavelwaterstofgas. 29°. Eene warme bron, aan den zuidoostelijken voet van den G. Goentoer (bl. 203); zij welt op tusschen lava-puinbrokken. 30°. Eene warme bron aan de noordelijke helling des bergrugs, die zich noordoostwaarts van den G. Papandajan uitstrekt (bl. 202 en 215), dus aan de westzijde van het Dal van Limbangan. 31°. Eene warme bron in hetzelfde dal, in het District

Digitized by Google

Wanakarta. 32°. Eene warme bron bij het dorp Pagar Agoeng, in het District Tji-awi, Afdeeling Tasik Melaja; het water is zoutachtig, en zet een bezinksel van ijzeroxyde hydraat af. 33°. Eene koude bron aan den zuidoostelijken voet van den G. Galoenggoeng (bl. 203), in het District Tasik Melaja; het water heeft een prikkelenden zoutachtigen smaak, bevat eene groote hoeveelheid koolzuur, en heeft zeer veel overeenkomst met Seltzerwater. 34°. Eene warme bron van bitter water, nabij de beek Tji-arinem, District Kandang Wesi, Afdeeling Soekapoera Kollot. 35°. Eene warme bron op een paal afstands van de zuidkust, District Karang, in dezelfde Afdeeling. 36°. Eene warme, troebele, reuk- en smaaklooze bron, nabij Tji-walini, District Salatjaoe, in dezelfde Afdeeling. 37°. Eene warme bron, met den smaak van Seltzerwater, aan den rechteroever der Tji-woelan, een uur ten zuidoosten van Tji-balang, District Paroeng in dezelfde Afdeeling.

In Krawang. 38°. De warme bron Tji-pabela, wier water een sterken aluinsmaak heeft, aan de noordoostelijke helling van den G. Tangkoeban Prahoe. 39°. Eene warme bron, Tji-panas, een weinig ten oosten van de vorige; haar water heeft een scherp-zuren smaak en een sterken reuk van zwavelwaterstofgas. 40°. Eene warme bron aan den G. Batoe Kapoer in het District Segala herang; haar water is reukloos maar ziltig prikkelend van smaak. 41°. In hetzelfde District, nabij de beek Tji-broeboes, eene warme bron met zeer zout water. Soortgelijk water sijpelt hier op zeer vele plaatsen uit den grond. 42°. Niet ver vandaar in hetzelfde District de koude staalbron Djembloengan, wier water een inktsmaak heeft en eene groote hoeveelheid ijzerdeelen bevat. 43°. Eene warme bron in het District Wanajasa bij het dorp Tji-ratjas, aan de noordelijke helling van den G. Boerangrang (bl. 202). Het water stijgt op ontelbare plaatsen uit den bodem op, en heeft overal eenen zoutachtigen smaak; het verzamelt zich in onderscheidene bekkens, en heeft in een van deze eene geelachtig grijze kleur, in de andere is het kleurloos.

In Tjeribon. 44°. Eene warme bron nabij Palimanan, aan den noordelijken voet van den G. Tjerimaï (bl. 203); het water heeft een onaangenamen zoutachtigen smaak en den reuk van zwavelwaterstofgas; het zet zeer veel kalkdeelen en ook zwavel af. 45°. Eene warme bron aan den oostelijken voet van denzelfden berg, met een walgelijken smaak en den reuk van zwavelwaterstofgas. 46°. Eene warme bron aan den zuidoostelijken voet van denzelfden berg, niet ver van Koeningan; het water heeft een zoutachtigen smaak, zet veel ijzeroxyde hydraat af, en ontwikkelt zeer veel koolzuurgas. 47°. Eene warme bron in het District Tji-awi-gebang, Afdeeling Koeningan.

Digitized by Google

In Banjoemâs. 48°. Telâgâ leri, een groot bekken van warme zwavelbronnen, in het Diëng-gebergte (bl. 204), District Batoer, Afdeeling Bandjar-negârâ. 49°. Eene zeer heete beek aan de noordoostelijke helling van den G. Prahoe (bl. 204).

In Samarang. 50°. Eene warme bron, Plantoengan, aan de noordoostelijke helling van den G. Prahoe; zij is zeer belangrijk wegens de groote hoeveelheid Jodium, welke zij bevat. Er is hier een gezondheids-etablissement (bl. 159). 51°. Eene koude mineraalbron, nabij Gebangan, aan dezelfde berghelling doch een weinig lager. 52°. Eene koude mineraalbron nabij Asinan, aan den voet van dezelfde berghelling, zeven palen meer oostwaarts. 53°. Eene koude staalbron aan de noordwestelijke helling van den G. Oengaran (bl. 206), boven het landgoed Medini, District Bodjâ. 54°. Eene koude staalbron, beneden hetzelfde landgoed. 55°. Eene heete staalbron, ten noordoosten van hetzelfde landgoed. 56°. Eene heete staalbron aan de noord-noordoostelijke helling van denzelfden berg, op zes palen afstands van Medini; het water zet een zwaar bezinksel af van ijzeroxyde hydraat. 57°. Drie koude staalbronnen, zeer nabij elkander, aan den oost-noordoostelijken voet van den G. Oengaran, District Oengaran, Afdeeling Ambârâwâ; het water heeft veel overeenkomst met Seltzerwater. 58°. Twee nabij elkander gelegene warme bronnen in de bedding der Kali Oelâ, een weinig ten noordoosten van de drie bovengenoemde. 59°. De koude staalbron Kali Pawang, aan de zuidelijke helling van den Oengaran, nabij Banjoe Koening, District Ambârâwâ. 60°. Eene lauwe zwavelbron, drie palen boven Banjoe Koening, op den weg, die naar den bergtop Soemâwânâ (bl. 206) voert. — Al deze bronnen aan den G. Oengaran bevatten zeer veel koolzuur, ijzeroxydul en verschillende zouten.

In Bagelên. 61°. De warme bron Kali Anget, nabij Wânâsâbâ, in het District van dien naam, Afdeeling Ledok, aan den voet van den G. Sindârâ. Zij zet een bezinksel af van ijzeroxyde hydraat. 62°. Eene warme bron, Kali Anget, in het zuid-Serajoe-gebergte, Afdeeling Keboemen, vijf palen ten zuidwesten van het dorp Karang Sambong. 63°. Eene warme bron, nabij Baniârâ, in hetzelfde gebergte en dezelfde Afdeeling. Haar water heeft geen reuk, doch een zoutachtigen smaak.

In Kêdoe. 64°. Eene warme bron aan den voet van den G. Andong, eenen der toppen van het noordwestelijke voorgebergte van den G. Merbaboe (bl. 207).

In Djokjokarta. 65°. De warme bron Karang Panas, nabij de zuidkust, in de zandige vlakte tusschen den mond der Kali Oepak en

Digitized by Google

den G. Kidoel (bl. 216); het water heeft een walglijken smaak en eenen sterken reuk van zwavelwaterstofgas.

In Soerakarta. 66°. Verscheidene warme bronnen aan den westzuidwestelijken voet van den G. Lawoe (bl. 207), nabij Pablingan. Zij liggen $1^1/_2$ paal van de Mofette bij Djoerang Djerok (bl. 222) en hebben een zoutachtigen smaak en den reuk van zwavelwaterstofgas. 67°. Eene warme bron bij het dorp Gamping aan de noord-noordwestzijde van den G. Lawoe.

In Madioen. 68°. Eene lauwe bron bij het dorp Pradjan aan den westelijken voet van den G. Ngebel (bl. 208); het water heeft den smaak van Seltzerwater en bevat veel koolzuur. 69°. Eene warme zoutbron in de bedding der beek Pandoesan, beneden het dorp Loempang, in hetzelfde gebergte. Zij zet veel zout (keukenzout) af.

In Soerabaja. 70°. Eene zeer veel Jodium houdende bron nabij het dorp Molong, aan de helling van den heuvel G. Genoh watoe. 71°. Eene Jodium houdende bron, nabij Paras, aan de helling van denzelfden heuvel. 72°. Eene bron genaamd Genoh watoe, mede aan de helling des heuvels van dien naam. 73°. Twee warme bronnen op het eiland Bawéjan, zeer nabij elkander gelegen, niet ver van de baai van Sangkapoera.

Op Madoera. 74°. Eene warme zwavelbron nabij het dorp Ajer Panas aan den weg naar Pamekassan; de plaats waar zij ontspringt is tot eene badkom ingericht. 75°. Koude bronnen, waaruit zich koolzuur ontwikkelt, $1^1/_2$ paal ten noordoosten van de vorige.

In Pasoeroewan. 76°. De warme bron Singoeriti, aan den noordoostelijken voet van den G. Kawi (bl. 208), in de Afdeeling Malang. Het water heeft een flauwen, min of meer zoutachtigen smaak.

In Pråbålinggå. 77°. Eene warme bron, nabij Tiris, aan den noordoostelijken voet van den G. Lemongan (bl. 211).

d. Aardolie-bronnen.

Aardolie (bergolie, bergteer, petroleum, naphtha, (Jav. ***minjak lantoeng***) wordt op Java in geringe hoeveelheid aangetroffen, drijvende op plassen van modderig water, of aan de wanden van kloven waaruit zulk water opwelt, en komt in hoedanigheid vrij nauwkeurig overeen met het teer, dat door verhitting uit steenkool wordt verkregen (koolteer). Hoewel ook aan den voet of in de nabijheid van vulkanen gevonden, komt zij echter altijd voort uit de daaronder of daarnevens liggende lagen van de tertiaire formatie (zandsteenlagen), en schijnt (volgens het gevoelen van JUNGHUHN) te ontstaan uit daartusschen liggende kolenvlotten, waaruit zij door onderaardsche hitte wordt gestookt en naar boven gedreven. Als plaatsen, waar deze

Digitized by Google

aardolie gevonden wordt, noemt gemelde Schrijver: 1°. Onderscheidene plaatsen aan den noordelijken voet van den G. Boerangrang, in de nabijheid der op bl. 224 vermelde bronnen 40°. tot 42°., in den omtrek der beek Tji-broeboes. 2°. Tusschen den G. Tjerimaï en het ten noorden daarvan liggend kalkgebergte, in het midden tusschen de op bl. 224 genoemde bron 43°. en de Goeha Galang (bl. 221). 3°. Aan de westelijke helling van den G. Tjerimaï, bij het dorp Madja, waar de aardolie in zoo groote hoeveelheid voorkomt, dat in 1873 tot het exploiteeren der bronnen concessie is verleend aan een particulier gezamenlijk met de factory der Nederlandsche Handelmaatschappij te Batavia, welke concessie echter in 1879 weder is ingetrokken (1). 4°. Aan de noord-noordoostelijke helling van den G. Prahoe, in de nabijheid der bron van Plantoengan (bl. 225). 5°. Op verscheidene plaatsen in de nabijheid der bronnen van Gebangan en Asinan (bl. 225). 6°. In de nabijheid van het Eeuwige vuur ten westen van Poerwådadi (bl. 220, noot). 7°. In de bedding der rivier Solo, bij het dorp Temoegiring, in de Residentie Madioen.

e. Zwavelmeren en beken.

Dit is eene minder juiste benaming voor meren en beken, wier water vrij zwavelzuur of aluin bevat, en die alleen gevonden worden in de kraters van vulkanen, waaruit nog zwaveldampen opstijgen (solfatara's, fumarolen). Zij hebben hun ontstaan te danken aan het van de hoogere bergwanden afvloeiende regenwater, dat zich in den krater, of in grootere of kleinere bekkens daarvan, verzamelt en daar het zwavelig zuur opneemt van de van onder opkomende en zich door het water eenen weg banende heete dampen (2). Is de toevoer van water grooter dan de massa, die door uitdamping verdwijnt, dan baant het zich eenen uitweg over het laagste gedeelte van den rand, en vormt zoo zwavelig zure beken. Niet dikwijls echter bevat dit water vrij zwavelzuur; vermits de kloven, waardoor het stroomt, meestal uit verweerd gesteente bestaan, dat in eene bijna witte papachtige massa verandert, welker hoofdbestanddeel thon-aarde is, uit wier verbinding met zwavelzuur aluin ontstaat; zoodat deze laatste in belangrijke hoeveelheid in die meren en beken voorkomt.

De voornaamste bekende wateren van dien aard zijn: 1°. Het meer in de Kawah Ratoe (Vorstenkrater), een bekken in de oostelijke helft van den krater van den Tangkoeban Prahoe. 2°. Het meer in de

(1) *Kol. Verslag*, 1874, bl. 223 en 1880, bl. 204.

(2) In kraters, die geheel uitgedoofd zijn, worden dus alleen zoetwatermeren aangetroffen.

Digitized by Google

Kawah Patoeha, een bekken westwaarts van den top Taman Sahat in den G. Patoeha (bl. 202). 3° De beek Tji-widahi, ontspringende in de Kawah Tji-widahi, eenen ondiepen kraterketel te midden van de Neptunische bergketen, welke den G. Patoeha met den G. Tiloe verbindt (bl. 202). Daar de ketel niet door een gesloten rand omgeven is, verzamelt het uit den bodem opborrelende en van de hoogere streken nederdalende water zich niet tot een meer, maar vloeit weg door de beek Tji-widahi, welke zich later in de rivier Tji-taroem uitstort. 4°. De beek Tji-paneresan, op ongeveer dezelfde wijze als de voorgaande ontstaande uit een bekken aan de westzijde van den G. Wajang (bl. 202) en afvloeiende naar het Plateau van Pengalengan (bl. 215). 5°. De beek Tji-papandajan, ontspringende in den aan de noordwestzijde doorgekloofden krater van den G. Papandajan, en later overgaande in de rivier Tji-Beureum. 6°. Het meer Telaga Bodas (bl. 203). 7°. Twee kleine meren, met groenachtig blauw water, in den G. Galoenggoeng. 8°. Het meer Telâgâ Leri met eene uitwateringsbeek, in een bekken aan den westelijken voet van den G. Pagar Kentang in het Diëng-gebergte (bl. 205); zijn troebel water heeft eene vuil-witte kleur. 9°. Het meer Telâgâ wernâ (veelkleurig meer), met eene uitwateringsbeek, in eene komvormige vlakte ten oosten van het zuidelijke uiteinde van het Plateau van Diëng (bl. 205). Door de verschillende bestanddeelen van den bodem, en de velerlei gewassen, die het meer omgeven, vertoont het water onderscheidene kleuren. 10°. Een blauwachtig-groen schijnend meer in de diepte des kraters van den G. Këloet (bl. 208). 11°. Het meer in den krater van den G. Idjèn (bl. 212), of Kawah Idjèn, hetwelk eene lichtgroene kleur schijnt te hebben doch eigenlijk kleurloos is. De wand van dezen krater heeft geene kloof, waardoor het meer zich kan ontlasten; doch beneden aan de westelijke helling des bergs heeft zich het water door den zandachtigen bodem eenen weg gebaand, en vormt daar de bron van de uitwateringsbeek Banjoe Pahit (ook Kali Pahit of bitter water en Banjoe Asem of Ajer Asem, zuur water genoemd), die bij grooten toevoer van water somtijds eene witachtige troebele kleur verkrijgt door de klei en vulkanische asch, welke zij dan mede afvoert. Na zich met verscheidene andere beken vereenigd te hebben stroomt de Banjoe Pahit noordoostwaarts door eene kloof van het Kendang-gebergte (bl. 212) en valt onder den naam Kali Poetih in zee.

Digitized by Google

§ 5. PLANTBEKLEEDING DES BODEMS.

Verdeeling.

Evenals Java ten opzichte van de luchtsgesteldheid in vier Zonen kan worden verdeeld (bl. 178), en wel juist ten gevolge daarvan, kan het ook ten aanzien van het algemeen karakter zijner plantbekleeding in dezelfde vier gordels worden onderscheiden, welke zich kenmerken door den verschillenden aard der gewassen, die zij voortbrengen (1). Natuurlijk kan hier geen sprake zijn van eene ook maar eenigszins volledige opgave der tallooze planten- en boomsoorten, welke Java's vruchtbare bodem draagt; maar is alleen ons doel die te vermelden, welke, òf door de groote menigte, waarin zij voorkomen, òf door hare bijzondere vormen en eigenschappen, het eigenaardig karakter eener zone kenschetsen. Ook behoeven wij niet op merken, dat de aangenomene grenzen dier gordels geene scherpe grenslijnen tusschen de verschillende soorten van gewassen vormen, maar die overgang langzaam plaats heeft en zich verscheidene honderden voeten boven en beneden die grenzen laat waarnemen; zoodat men slechts in het middelste gedeelte der zone haar eigenlijk kenmerkend karakter sterk geteekend vindt. Hieruit volgt dat voor de weinige bergspitsen, die zich boven de 10000 voet verheffen, geene afzonderlijke zone behoeft te worden aangewezen; te minder daar de beide hoogste, de G. Slamat (bl. 204) en de G. Seméroe (bl. 209), werkende vulkanen zijn, op wier kruinen alle vegetatie door de aanhoudend uitgeworpene asch en puinbrokken geheel verhinderd wordt.

Niet overal heeft de natuur ongestoord kunnen werken. Op vele plaatsen heeft de mensch haren arbeid vernietigd of gewijzigd, en door ontginning en bebouwing het oorspronkelijke voorkomen van geheele streken ten eenenmale veranderd. Ook van deze veranderingen, die op het tegenwoordig aanzien van Java grooten invloed uitoefenen, zullen wij hier in groote trekken melding maken en dus de voortbrengselen van het Plantenrijk onderscheiden in Natuurlijke plantbekleeding of Wildernis en Cultuurgewassen.

---

(1) Deze verdeeling is, evenals de volgende onderverdeelingen, aan JUNGHUHN ontleend.

Digitized by Google

Eerste of heete Zone; van den zeespiegel tot op 2000 voet daarboven.

a. Natuurlijke plantbekleeding of Wildernis.

In deze Zone bestaat de bodem uit meer verschillende bestanddeelen dan in eenige andere Hier is hij zeestrand, dat bij den vloed overstroomd en bij de eb droog gelaten wordt; elders een zandige alluviaalgrond, die nooit door de zee maar somtijds door de rivieren wordt onder water gezet; ginds eene rotsige kust; daar eene dunne aardlaag, welke schrale kalkheuvels bedekt; op andere plaatsen weder een vruchtbare teelgrond, die als een dik bekleedsel over de hellingen der bergen en de dalen daartusschen ligt uitgespreid. Daar nu de aard der gewassen, welke eene landstreek voortbrengt, grootendeels bepaald wordt door den aard des bodems en door het klimaat, volgt hieruit dat in de natuurlijke plantaardige voortbrengselen dezer Zone eene veel grootere verscheidenheid heerscht dan in andere Gordels, waar over het algemeen eene meerdere gelijksoortigheid van de oppervlakte des bodems wordt waargenomen. Zij kan in dit opzicht in twaalf Afdeelingen of Gebieden worden onderscheiden.

1°. Aan het strand, voor zooverre dit dagelijks bij den vloed door het zeewater wordt bevochtigd, is het gebied der 10 tot 20 vt. hooge Rhizophoren (Wortelboomen, Jav. *Tandjoeng*, Mal. *Bakoe* (1)), met hunne dicht inéén gegroeide bladerkronen en roode bloemen; wier stammen niet aan den grond reiken maar zich eenige voeten daarboven in wortels splitsen, welke in den vorm van daksparren naar beneden schieten, zich nog boven den grond weder in onderscheidene takken verdeelen, en zoo een traliewerk vormen, waarachter alles, wat door den vloed op het strand wordt geworpen, teruggehouden en dus steeds tot verbreeding van den alluviaalbodem dienstbaar gemaakt wordt. — Tusschen deze Rhizophorenbosschen, en vooral daarachter in de moerassige kuststreken, groeit de Nipahpalm (Jav. *Boejoek*), een dwergachtige palm, wiens kroon bijna zonder stam op den wortel staat. — Deze beide boomsoorten worden afgewisseld door eene menigte heesters en struiken, van welke de voornaamste zijn: Gali-gali (*Acanthus*); Beloentas (*Bacharis*); Kembang Nagasari, eene Acacia-soort; Bakoe laoet (*Acrostichum inæquale*); en Kajoe Gaboes, wiens zeer zacht hout als kurk wordt gebezigd.

2°. In de droge zandvlakten of duinen achter deze moerassige kust, en ook onmiddellijk aan het zeestrand, waar zich dit zoo spoedig

(1) Volgens JUNGHUHN is de Maleische naam *Manggi* of *Manggit* of ook *Tongké*.

Digitized by Google

verheft dat het niet door den dagelijkschen vloed wordt overstroomd, tieren boschjes bestaande uit onderscheidene soorten van Pandan (*Pandanus*), boompjes of boomen, wier hoogte van 8 of 10 tot 50 of 60 vt. verschilt, en uit wier smalle lange bladeren matten en mandjes worden gevlochten. Zij groeien ook op rotsachtige kusten en verdeelen, evenals de Bakoeboomen, hunnen stam op eenigen afstand van den grond in takvormige wortels, welke echter korter worden naargelang de boom hooger groeit. Overigens is de droge zandgrond bedekt met eene menigte kruipende gewassen, wier veelkleurige bloemen zich boven de wijd en zijd uitgespreide ranken verheffen. Hiertoe behooren de Djoekoet Lari-lari (*Spinifex squarrosus*); Dawoen katang en Katang loemboet, twee Convolvulus-soorten; Bakoeng (*Crinum asiaticum*), en andere.

3°. De streken, welke meer landwaarts in op de boven vermelde strandmoerassen en duinen volgen en gewoonlijk een kalksteenachtigen bodem hebben, dragen veelal een gelijksoortig boschbekleedsel als die gedeelten der kust, welke door onmiddellijk uit zee oprijzende rotsen worden gevormd. Twintig tot 30 vt. hoog geboomte van onderscheidene soorten groeit hier en weeft zijne veelsoortig-groene kruinen, met veelkleurige bloemen versierd, tot een dicht loofgewelf te zamen. Men vindt er de Tjantigi (*Dodonæa littoralis*); de Babak goan (*Tournefortia argentea*) met zilvergrijs loof; de Lampani laoet (*Climacandra obovata*), met purpere bloemen tusschen het blinkend groene gebladerte; de Terong laoet (*Fagræa littoralis*); de Boenaga of Ngamploeng (*Calophyllum inophyllum*) met zijne welriekende bloemen en hars; de Waroe laoet (*Hibiscus Tiliaceus* of *Paritium tiliaceum*), wiens dicht gebladerde kroon met groote gele bloemen prijkt; de Niboeng-, de Wiroe-, de Langkap-, en andere kleinere palmsoorten, die zich in kleine afzonderlijke boschjes vertoonen en de voorloopers schijnen te zijn van

4°. De Waaierpalmen, die in West-Java door den Gebangpalm (*Corypha Gebang*), en in Oost-Java door den Lontarpalm (*Borassus flabelliformis*) worden vertegenwoordigd. Deze palmwouden worden gevonden op de berghellingen, 300 of 400 vt. boven den zeespiegel, op ééne tot drie palen afstands van de kust, in strooken, die nooit meer dan ééne paal breed maar dikwijls vele mijlen lang in de richting der kust voortloopen. Met hunne, 30 tot 40 vt. hoog opgaande, tak- en bladerlooze stammen van onregelmatige dikte, en ronde uit verbazend groote waaiervormige bladen bestaande kronen, vormen deze palmboomen eene scherp geteekende afscheiding tusschen het lage kustgeboomte en de zware wouden der hoogere bergstreken.

Digitized by Google

De bodem is in en ter wederzijde van deze palmbosschen bedekt met Alang-alang (*Saccharum Koenigii*, Soend. *Eri*), eene grove grassoort, die 4 tot 5 vt. hoog opschiet.

5°. De stilstaande wateren (Jav. *råwå*, Mal. en Soend. *rawah*) zijn bedekt met de bladeren en bloemen van eene menigte moerasplanten, waaronder de Taraté Gedé of Lotus (*Nelumbium speciosum*), en de Tanginoer (*Nymphæa stellata*) met hunne groote bladeren en prachtige bloemen vooral in het oog vallen; terwijl de tusschenruimten worden aangevuld met de kleinere Djapo (*Pistia stratiotes*) en Loekoet tjaï (*Lemma minor*). De zoom dezer moerassen is met onderscheidene grassoorten en andere planten met veelkleurige bloemen begroeid; vooral de Djampong sawah (*Xyris Indica*), Gaboesan (*Jussiæa repens*) en Roempoet maléla (*Panicum sarmentosum*).

6°. Groote vlakten en zacht glooiende berghellingen zijn dikwijls vele mijlen in het rond begroeid met Alang-alang, waartusschen zich boschjes verheffen van eene nog grovere grassoort, Glagah, (Soend. *Eri gedé; Saccharum spontaneum*), wier rietvormige stengels eene hoogte van 8 tot 12 vt. bereiken. Deze graswildernissen, waartusschen zich slechts schaars eenig ander gewas vertoont, zijn de geliefkoosde schuilplaatsen der tijgers, en komen niet slechts voor in geheel onbewoonde oorden maar ook in de nabijheid van bebouwde streken; in deze laatste hebben zij waarschijnlijk de plaats ingenomen van wouden, vroeger door menschenhanden geveld, waar om deze of gene reden van de bebouwing is afgezien. De uitgestrektste Alang-alangvelden worden in het zuiden der Preanger-Regentschappen gevonden.

7°. Ondoordringbare boschjes van 20 tot 30 vt. hoog geboomte, met allerlei slingerplanten doorvlochten, verheffen zich hier en daar uit de Alang-alangwildernissen maar vertoonen zich nog meer als een gordel rondom de zware oorspronkelijke wouden, en maken eenen overgangsvorm tusschen deze en de bebouwde streken. Onderscheidene Bamboessoorten, inzonderheid de stekelachtige Bamboe doeri; de Waleng, die tot de vijgsoorten, en de Baragma, die tot de ebbenboomen behoort; eene groote Pandan-soort (bl. 231); onderscheidene kleine palmen, de Wiroe-, de Oera- en de Saraï-palm; de Malaka-boom, eene Euphorbiasoort; de peuldragende Plåså (*Butea frondosa*) met zijne vuurroode bloemen, en enkele Acacia's maken de voornaamste bestanddeelen dezer boschjes uit. En tusschen hunne stammen schieten eene menigte heesters en struiken en klimplanten op, die den weg erdoor als met een vlechtwerk versperren.

8°. In de bewoonde vlakten en aan de benedenste gedeelten van zacht glooiende berghellingen, vooral in de onmiddellijke nabijheid

Digitized by Google

der dorpen, vindt men de grasvelden, welke den buffel tot weide verstrekken. Verschillende grassoorten maken hun bekleedsel uit; en de eentonigheid der groene vlakte wordt afgebroken door talrijke zich daarop verheffende en met allerlei bloemen getooide struik- en heesterboschjes, waarvan de Arendoeng goenoeng (*Melastoma polyanthum*), Selangkoer (*Cassia timorensis*), Djamboe bidji (*Psidium Guajava*), en Badori (*Calotropis gigantea*) de voornaamste bestanddeelen zijn.

9°. Het droge en heete heuvelland, vooral waar de bodem kalkachtig is of werkelijk uit kalkrotsen bestaat, is het Gebied van laag groeiende, weinig schaduw gevende, en uit boomen en struiken bestaande boschjes, die hier en daar door met Alang-alang bedekte plekken worden afgewisseld. Verschillende Antap-(*Sterculia*-)soorten, Batali en Trangoeli (*Cassia's*), Sempoer (*Colbertia obovata*) met zijne groote kanarie-gele bloemen, Acacia's en Vijgsoorten, welke laatste vooral de kruinen der heuvels bedekken, verheffen zich boven Jasmijn- en Rotan-(rotting-)struiken; en daartusschen kruipen ontelbare slingerplanten, vooral Pepergewassen, die inzonderheid de kale wanden der kalkrotsen bekleeden. Hooge en steile kalkrotsen zijn gewoonlijk met zwaarder geboomte bedekt.

In de gewesten Tjeribon en Tjelatjap komt in dit Gebied eene opmerkelijke boomsoort in groote hoeveelheid voor; namelijk de Pisang karet (Soend. *Tjoe kelèlet*), was- of hars-Pisang, wier groote bladeren aan de onderzijde met eene witte, wasachtige zelfstandigheid zijn bedekt, die door de Javanen wordt afgeschrapt, gesmolten en gezuiverd, en dan een zeer zuiver, wit was oplevert, waarin daar geen onbelangrijke handel wordt gedreven.

10°. Hoewel in de vorige Gebieden hier en daar enkele Acacia's voorkomen, worden de eigenlijk-gezegde Acaciawouden hoofdzakelijk gevonden in de zuidelijke Neptunische gebergten, liefst op kalkachtigen bodem, en op de voorgebergten en benedenste hellingen van vulkanen. Over het algemeen treft men ze in Oostelijk en Midden-Java meer aan dan in het westelijke gedeelte, waar zij alleen op het Plateau van Bandoeng eene belangrijke uitgestrektheid hebben. Zij groeien gewoonlijk tusschen de 500 en 1500 vt. boven den zeespiegel; waar zij op eene grootere hoogte worden aangetroffen, gelijk op genoemd Plateau, is zulks alleen daaraan toe te schrijven dat op die uitgestrekte vlakte door den invloed der zonnestralen een grootere warmtegraad wordt ontwikkeld dan op de steile hellingen der bergen. Deze Acaciawouden bestaan hoofdzakelijk uit de Sengon (Soend. *Djoendjing*) met slangswijs gebogene, horizontaal liggende takken, welke evenals de stam eene grijze kleur hebben; de Weroe (Soend. *Ihjang*), met

Digitized by Google

witachtigen stam en takken, die schuins opwaarts groeien, en aan hun einde de roode peulvruchten dragen; de Kot; en de stekelachtige Pilang. Zij hebben een fijn-gevind loof, en groeien niet dicht nevens elkander, zoodat zij geene schaduwrijke wouden vormen. De grond is tusschen het geboomte meestal met Alang-alang, zelden met struiken of heesters bezet.

11°. De Djati-boomen (*Tectona grandis*) verdienen, zoowel wegens de groote menigte, waarin zij voorkomen, als ook wegens de bijzondere deugdzaamheid van hun hout vooral voor den scheepsbouw, tot de belangrijkste boomen van Java te worden gerekend. Zij vormen uitgestrekte wouden, die het best tieren op dorre, droge klei-, zand- of steenachtige gronden (nooit op een bodem uit verweerde lava ontstaan) niet hooger dan 500 vt. boven den zeespiegel gelegen; b. v. in de Residentie Tjeribon aan den noordelijken voet van den G. Tjerimaï; in Pekalongan aan den noordelijken voet van den G. Prahoe; in Samarang ten noorden van den G. Oengaran; en vooral in dezelfde Residentie en in Rembang en Soerabaja, waar de Djatiwouden zich uitstrekken van den oostelijken voet van den G. Oengaran en den G. Merbaboe tot nabij Sedajoe en Soerabaja aan de Straat van Madoera; en op andere plaatsen, vooral in de Residentiën Djokjokarta, Madioen en Kediri. De Djatiboomen bereiken hunnen vollen wasdom op den ouderdom van 100 jaren, en hebben dan eene hoogte van 50 tot 70 vt.; omstreeks de maand Juli beginnen zij hunne bladeren te verliezen, welke niet voor na het einde van den regentijd, in Maart of April, weder uitbotten; en daar ook geene andere struiken er tusschen groeien, staan deze wouden het grootste gedeelte des jaars geheel dor. De Alang-alang, die den bodem bedekt, wordt veelal jaarlijks afgebrand tot bemesting van den grond.

12°. In de hoogere streken dezer Zone, in oorden waar vruchtbaarheid van den bodem, vocht en warmte samenwerken om aan het plantenrijk de hoogste ontwikkeling te geven, en waar de werking der natuur niet door de hand des menschen wordt bedwongen, prijken in al hunne pracht de eeuwen heugende oorspronkelijke wouden (*Urwälder*). Zij bestaan uit ontelbare boomsoorten, welke eene hoogte van 80 tot 100 en meer voet bereiken, en wier kruinen een loofdak vormen, waardoor dikwijls geen zonnestraal kan dringen; terwijl eene oneindige verscheidenheid van struiken, heesters en slingerplanten, vooral rottingsoorten, tusschen en om hunne stammen kruipt en den weg daartusschen zelfs voor het wild gedierte ontoegankelijk maakt. Opmerkelijk zijn hier: vele soorten van Kiara (Vijgeboomen), die zich meer door hunnen omvang dan door hunne

Digitized by Google

hoogte onderscheiden, en van wier gewelfvormige kruin eene menigte luchtwortels afhangen, welke zich weder in den grond hechten en zoo nieuwe stammen vormen; de Pohon Kapal (Soend. *Boerahol*) met zijnen pyramidalen vorm en smakelijke goudgele vrucht, die tijdens den bloei van het rijk van Mataram (bl. 2) alleen door diens Vorsten mocht worden gegeten; vele Tjampaka's (*Michelia*) met hunne prachtige bloemen; de Lengser (*Irina glabra*), die eerst op de hoogte van 120 vt., bloemen draagt; de Djengkol (*Mimusops acuminata*) en Badali (*Spathodea gigantea*), die dezelfde hoogte bereiken, en uit wier stammen de schijfvormige raderen der buffelkarren uit één stuk worden gesneden; de Amproe badak (*Orchipeda foetida*) en Pomporang (*Calosanthes Indica*), met hunne prachtige, groote bloemen; de Ramboetan oetan (Soend. *Tjerogol monjet; Xerospermum Noronhanum*) en Kajoe Sånå (Soend. *Angsana; Pterocarpus Indicus*), met hun hard en fraai gevlamd hout; de Antjar (Mal. *Oepas; Antiaris toxicaria*), met zijn vergiftig sap; en eene onnoemelijke hoeveelheid andere, van welke sommige over geheel Java verspreid, andere meer in bepaalde streken worden aangetroffen.

b. Cultuurgewassen.

In geene Zone is door de hand der menschen eene zoo groote verandering in het oorspronkelijke voorkomen harer plantbekleeding aangebracht, als in deze Eerste; geene bood ook een zoo uitgestrekt en voor zoo velerlei cultuur bruikbaar terrein ter bebouwing aan. Immers de oppervlakte van den bodem in deze Zone overtreft in grootte verre die van de drie andere gordels te zamen, en levert, door de groote verscheidenheid zoo van bestanddeelen als van ligging, voor alle tropische gewassen. en ook voor vele, die in koelere streken tehuis behooren, geschikte gronden op.

De alluviaalvlakten en zacht glooiende berghellingen, waar genoegzame toevoer van water is, zijn voor het grootste gedeelte bedekt met Sawahs of kunstmatig door waterleidingen bevochtigde rijstvelden, welke zich zelfs tot boven de grens dezer Zone uitstrekken, en onafzienbare streken een gedeelte van het jaar op moerassen doen gelijken, die weldra in zacht golvende lichtgroene graanvelden worden herschapen. Waar stroomend water ontbreekt, vindt men op de berghellingen de Tipar- en Gågåvelden (zie § 21), rijstakkers, die de plaats van omgehouwene bosschen hebben ingenomen en alleen door den regen worden gedrenkt, afgewisseld met akkers, waar

Digitized by Google

Djagoeng (Turksch koorn) hoewel in eene betrekkelijk geringe hoeveelheid wordt gebouwd. De overige ruimte op de bouwvelden, vooral in de onmiddellijke nabijheid der dorpen, wordt ingenomen door onderscheidene soorten van Aardvruchten (*Oebi*) en Groenten (*Sajoer*), tot welke laatste vooral behooren: velerlei peulvruchten (*Katjang*), eene soort van spinazie (*Bajam*), komkommer-soorten (*Ketimoen*), meloenen (*Semangka*), enz. Deze gewassen worden aangekweekt als voedingsmiddelen, om of als toespijs of, bij gebrek, in plaats van rijst te worden gebruikt.

Andere gedeelten van den alluviaalgrond, en wel bij voorkeur de vetste, zijn bedekt met Indigo- (*Taroem*-) plantages, en in de nabijheid der zee met Kaneel- (*Kajoe manis*-) aanplantingen en Suikerrietvelden (*Teboe*); hier, en ook in veel hoogere streken, wordt mede Tabak (*Tambako*) gekweekt.

De boomen, heesters en struiken, welke tot gebruik en tot sieraad in en rondom de dorpen worden aangekweekt en boschjes vormen, waarin deze geheel verscholen liggen, bieden eene oneindige verscheidenheid aan. De vruchtgevende Kanari (eene soort van amandel), Asĕm Djawa (tamarinde), Manggistan, Mangga, Ramboetan, Nangka (broodvruchtboom), vele Djamboesoorten, Doerian, verschillende Djeroek- (citroen-) soorten, Dalima (granaatappel), Pisang, Nanas (ananas), Papaja (meloenboom), Pinang- (*Areca*), Aren-, en Kalapa- (klapper- of kokos-) palm, en vele andere, worden afgewisseld door de vooral om hunne bloemen aangekweekte Tjampaka- (*Michelia Tjampaca*), Kenangga- (*Uvaria odorata*), en Melati- (Jasmijn-) soorten, Sri-gading, Pisang ajer, Djoeraï (*Oleander*), Nagasari, en duizenden kleinere bloemdragende boomen en struiken. Verder worden tot verschillende einden aangekweekt: Bamboes, waarvan de Javaan alles maakt, Rameh (Soend. *Kepirit*), een heester die uitmuntend vlas geeft; onderscheidene Pepersoorten, waaronder de Sirih (betel), welker bladeren worden gekauwd, en de Tjabé (Spaansche peper, *Capsicum*) in onderscheidene soorten, wier vruchten den Javaan eene onmisbare toespijs zijn; Kemiri, Ketapang en Tangkalak, boomen uit wier vruchten of zaad olie wordt geperst; eenige soorten van Kapas-heesters (*Gossypium*), die het tot weven geschikte katoen opleveren, en de Randoe (*Gossampinus*), wiens katoen (Kapok) slechts tot het vullen van kussens en dergelijke dient; Bebesaran gedé (*Morus indica*), van wiens schors papier en touw wordt vervaardigd; de Kambodja (Soend. *Samodja; Plumieria acutifolia*) en Andjoewang Kasintoe (*Sanseviera latifolia*), die op de begraafplaatsen worden geplant; en de Waringin (Soend. *Tjaringin; Ficus benjaminea*), eene vijgsoort, die de voorpleinen van de woningen

Digitized by Google

der Regenten versiert. In één woord, de rijkdom van Cultuurgewassen in deze Zone is zoo groot, dat het ons niet mogelijk is meer dan de voornaamste ervan hier op te sommen. Naar twee der belangrijkste producten draagt zij wel den naam van Gordel der rijst- en indigocultuur.

Tweede of gematigde Zone; van 2000 tot 4500 vt. boven den zeespiegel.

a. Natuurlijke plantbekleeding of Wildernis.

In dezen Gordel, die behalve enkele hoogvlakten (de Plateaux van Tjiseroa, Bandoeng en Pengalengan (bl. 215) en andere) hoofdzakelijk slechts een gedeelte der hellingen van vulkanische gebergten bevat, is veel minder verscheidenheid in het algemeen karakter der gewassen waar te nemen dan in de Eerste Zone; waarom hij dan ook slechts in twee Afdeelingen of Gebieden wordt verdeeld.

1°. Sommige gedeelten der hoogvlakten en eenige berghellingen, zooals die van den G. Sindåråå, G. Soembing, G. Merbaboe en de noordelijke helling van den G. Merapi (bl. 205—207), waar de oorspronkelijke wouden zijn omgehouwen en de cultuur om deze of gene reden, veelal wegens gebrek aan water, is opgegeven, zijn met allerlei grassoorten, inzonderheid Alang-alang, bekleed, waaruit zich hier en daar verstrooid staande boschjes verheffen. Deze laatste bevatten eenige boomsoorten, die ook in het 7de, 8ste en 9de Gebied der Eerste Zone voorkomen, als de Malaka-boom en verscheidene Acacia's; en daarenboven eenige kleine Vijgsoorten (*Ambérang*), die soms alleen geheele boschjes vormen; Koening of Onjé (Kurkuma), wiens wortels de bekende gele verfstof opleveren; en vooral drie soorten van Pakoe (Jav. *Pakis*) of Varens (*Alsophila contaminans*, *robusta* en *debilis*), van welke de eerste, Pakoe tjang, de grootste hoogte, 15 vt., bereikt, en zijn fijn-gevind, witachtig groen loof schermvormig van den roodbruinen doornigen stam uitspreidt.

2°. Overigens zijn de berghellingen bedekt met oorspronkelijke hoogstammige wouden, welke in talrijkheid van soorten wellicht, en in grootte van het geboomte zeker, die der Eerste Zone overtreffen. In het benedenste gedeelte van dezen Gordel vindt men nog dezelfde soorten als aan de bovenste grens des vorigen; hoogerop worden zij door andere vervangen, uit wier oneindige verscheidenheid wij alleen zullen vermelden: den Poespaboom, wiens kroon zich op eenen 60

Digitized by Google

tot 80 vt. hoogen stam verheft en met groote sneeuwwitte bloemen is versierd, en die vooral in de Soenda-districten in groote menigte voorkomt; den Rasamala (*Liquidambar altingiana*), die bijna uitsluitend tot de Preanger-Regentschappen en Bantam behoort, eene gemiddelde hoogte van 160 vt. heeft, en eene kogelvormige loofkroon draagt, welke in den bloeitijd met een roodachtig kleed is bedekt; den Manggir, met zijne karmozijnroode bloemen, een der prachtigste boomen van Java; den Kondang, eene vijgsoort, wiens stam een melkachtig sap bevat, waaruit door verdamping wit was wordt verkregen; eindelijk, vooral in Oostelijk Java, Bamboesbosschen van 60 en 70 vt. hoogte, wier stammen een voet in middellijn hebben.

Tallooze struiken en slingerplanten vullen de ruimte tusschen de stammen dezer woudreuzen aan.

b. Cultuurgewassen.

Ten opzichte van de cultuurgewassen, waardoor deze Zone zich nog meer dan door de natuurlijke plantbekleeding van de vorige onderscheidt, zoude men haar kunnen noemen den Gordel der koffiecultuur.

Op de 3000 of 4000 vt. hooge hellingen der vulkanische gebergten, somtijds ook reeds lager, zooals op het Plateau van Bandoeng, worden op den uit verweerde vulkanische stoffen bestaanden bodem de Koffieheesters geplant; nu eens op de plaats van gevelde wouden, waar men op kleine afstanden boomen tot beschutting van den koffiestruik heeft laten staan (boschkoffie); dan eens op geheel opene terreinen, waar men met hetzelfde doel op nog kleinere afstanden Dadapboomen plant (*Dadap*-koffie); of ook binnen de bamboes-omheiningen der dorpen (Pagar- of haagkoffie). Zie bl. 91.

De Theeheester wordt mede in deze Zone aangekweekt, doch niet beneden de 3000 vt. hoogte, op geheel van geboomte ontdane bergvlakten of hellingen. De theecultuur is echter op verre na niet zoo uitgebreid als die der koffie, daar de Java-thee volstrekt niet met die van China kan wedijveren.

Ook voor de Kinacultuur schijnt het hoogere gedeelte van deze en het benedenste van de volgende Zone het best geschikt te zijn; althans men vindt de voornaamste kinaplantsoenen op het gebergte tusschen de 1250 en 1950 meters boven den zeespiegel, hoofdzakelijk in de Preanger-Regentschappen (1).

(1) *Kol. Verslag*, 1880, Bijlage WW.

Digitized by Google

Behalve deze producten voor de Europeesche markt kweekt de Javaan er ook nog onderscheidene, zoo voor eigen gebruik als voor de Europeesche bevolking van Java. De dorpen worden zeldzamer hoe hooger men stijgt, en de boschjes, waardoor zij omgeven zijn, steeds ijler. Kokos- en Pinangpalmen groeien slechts in het benedenste gedeelte der Zone; hooger tieren nog de Nangka-, Doeren-, Kemiri-, Pisang- en enkele andere vruchtboomen; maar vooral behoort hier tehuis de suiker en toewak leverende Arenpalm. Djagoeng wordt met goed gevolg gebouwd, en vervangt bij de arme bergbewoners de plaats der rijst. Tarwe komt in Midden-Java goed voort op eene hoogte van 4000 vt. Aardappelen (*Kentang* of *Oebi wolanda*), kool, uien, salade, rapen, erwten, selderij, artisjokken en andere Europeesche groenten, ook aardbeziën en perziken, slagen uitmuntend op de akkers en in de tuinen, die dikwijls met heggen van de schoonste rozen prijken.

Derde of koele Zone; van 4500 *tot* 7500 *vt. boven den zeespiegel.*

a. Natuurlijke plantbekleeding of Wildernis.

In deze Zone, die, behalve het Plateau van Diëng (bl. 205), het hoogland tusschen den G. Rawoen en den G. Idjèn (bl. 212) en enkele zachtglooiende ruggen van het Tengger-gebergte (bl. 210), slechts de meerendeels vrij steille hellingen van vulkanen omvat, kan men de natuurlijke plantbekleeding in vier Afdeelingen of Gebieden onderscheiden.

1°. De hoogstammige, schaduwrijke wouden, die echter een veel geringer aantal boomsoorten bevatten dan in de vorige Zonen. Zij bestaan aan de benedenste grens vooral uit Eiken (*Kajoe*, Soend. *Pasang*) in groote menigte en onderscheidene soorten; hoogerop uit Laurieren, Kastanjeboomen (*Kalimbòrot*, *Seninten* en *Toengoeroet*), Ahornen (*Walik Lar*); den reusachtigen Soerèn (*Cedrela febrifuga*), en den weinig kleineren Iroeng (*Agathisantes Javanica*) en Segoeng (*Echinocarpus Sigun*); terwijl eene enkele groote Palmsoort (*Soewangkoeng*) alleen in de Soenda-landen schijnt tehuis te behooren. Hoog geboomte met groote schoonkleurige bloemen, zooals in de drie andere gordels in menigte voorkomt, wordt in deze Zone niet aangetroffen.

Tusschen het woudgeboomte van dit Gebied groeit eene menigte heesters en struiken, die met prachtige bloemen zijn versierd: Rhododendrons, Melastoma's, Azalia's, onderscheidene Rubussoorten, en vele andere, vertoonen hare schitterende kleuren tusschen het groen

Digitized by Google

der Varens en Bladmossen, die niet slechts den bodem maar ook de stammen en takken der boomen bedekken.

2°. Eenige grasvlakten (voornamelijk het Plateau van Diëng), moerassen, en meren met moerassige oevers komen in deze Zone voor. Het meer Patengan aan den voet van den G. Patoeha (bl. 202), vele kleine meren in het Diëng-gebergte, en die in de voorgebergten van den G. Lawoe (bl. 207) en den G. Tengger, en de moerassen Rawah gedé en Rawah tegal badoeng, beide tusschen den voet van den G. Wajang en den G. Papandajan (bl. 202), zijn de voornaamste. Op de droge grasplekken wordt het groen door eene tallooze menigte veldbloemen, waaronder viooltjes en ranonkels, afgewisseld. In het moerassige gedeelte groeien vele grovere grassoorten, waaronder vooral Pajoengboeng, dat rietachtige stengels heeft ter hoogte van 10 tot 15 vt.; Dringoe (kalmoes), Salada ajer (waterkers), en andere moerasplanten. Dit Gebied heeft slechts eene geringe uitgebreidheid.

3°. De Anggrang- (eene soort van Olm-) wouden worden hoofdzakelijk op den G. Këloet (bl. 208) en den G. Merapi aangetroffen. Deze boomen hebben slanke grijze stammen en eene ijle kroon met kleine bladeren. Zij groeien op rotsachtigen bodem of op vulkanischen met steenbrokken vermengden zandgrond. Hunne grootste hoogte is 40 vt., en deze neemt af naargelang zij hooger op het gebergte voorkomen.

4°. De Tjemårå- (*Casuarina*-)wouden zijn de dennen- of pijnbosschen van Java. Zij komen alleen in het midden- en oostelijk deel des eilands voor en vertoonen zich het eerst aan de benedenste grens dezer Zone, waar zij eene hoogte van 30 tot 50 vt. hebben; hoogerop bereiken zij eene grootte van 80 of 90 vt. Op geheel drogen en kalen bodem verheffen zij hunne stammen lijnrecht opwaarts, en dragen schrale kronen van ijl, naaldvormig loof.

b. Cultuurgewassen.

Bebouwde velden worden in deze Zone weinig meer aangetroffen; slechts hier en daar verheft zich een enkele koffietuin of kinaplantsoen eenige honderden voeten boven hare benedenste grens, en vertoont zich op eene kale berghelling, zooals die van den G. Sindårå, G. Soembing en G. Merbaboe, een stuk grond met kool, uien of tabak beplant; maar in het algemeen kan men dezen geheelen Gordel, waar ook geene dorpen meer voorkomen, als onbebouwd beschouwen. Slechts twee gebergten maken hierop eene uitzondering, de G. Diëng en de G. Tengger, op wier plateaux en menigvuldige zacht glooiende

Digitized by Google

hellingen in dezen Gordel nog eene menigte dorpen en bebouwde akkers worden aangetroffen. Op den G. Diëng gedijt de tabak het best van geheel Java; en het is deze cultuur, die de Javanen daar hunne dorpjes doet vestigen tot op 6500 vt. hoogte, (het dorp Simpoengan); terwijl de handel in dat artikel ook Chineezen er heen lokt (het dorp Batoer). De G. Tengger is tot op 6100 vt. bewoond en bebouwd door de zoogenaamde Heidenen van het Tenggersche gebergte (zie § 19), die er Djagoeng tot eigen gebruik, en Europeesche groenten, aardappelen, kool, uien, enz. ten verkoop teelen.

Vierde of koude Zone; van 7500 *tot* 10000 *vt. boven den zeespiegel.*

In dezen Gordel, die niet meer dan een twintigtal bergtoppen bevat is geen spoor van bebouwing te vinden; en ook de natuurlijke plantbekleeding draagt alleszins de blijken van een koud klimaat en eenen onvruchtbaren bodem. Slechts weinige soorten van boomen en heesters groeien hier, en bereiken met hunne gekromde stammen zelden eene hoogte van 30 vt. Eene enkele Boomvarensoort schiet 40 of 50 vt. hoog op, en verheft haren top ver boven de wouden van Kajoe besi (*Dodonæa montana*, IJzerhout), die in Oost- en Midden-Java een groot deel dezer Zone beslaan. Eenige Myrthen, Acacia's en Vlierboomen worden afgewisseld door Rhododendrons, Berberissen, Kamperfoelie, Rubussoorten en kleiner struikgewas; terwijl de grond bedekt is met velerlei bloemen, waaronder ook Vergeet-mij-nietjes, Ranonkels, Viooltjes en andere Europeesche in menigte voorkomen.

Ons bestek gedoogde hier slechts eene zeer oppervlakkige en onvolledige schets van de zoo oneindig rijke plantbekleeding des Javaschen bodems. Voor eene uitvoerige beschrijving daarvan moeten wij naar het Eerste Deel van het meermalen genoemde werk van Dr. JUNGHUHN verwijzen.

§ 6. RIVIEREN.

Van de hellingen der bergen stroomt eene ontelbare menigte beken nederwaarts. Sommige er van ontspringen uit onderaardsche bronnen, andere ontstaan en worden gevoed door dampen, welke uit den bodem opstijgen, zich in de koudere lucht verdikken, en dan weder als dauw of regen nedervallen. In haren loop zich met elkander vereenigende vormen deze beken rivieren van meerdere of mindere

Digitized by Google

grootte, naargelang der uitgestrektheid van het terrein, hetwelk zij hebben te doorloopen alvorens de zee te bereiken; terwijl de snelheid van haren stroom bepaald wordt door de sterkere of zachtere helling van dat terrein. Hieruit volgt dat de grootste, en ook de meeste meer of minder bevaarbare, rivieren in de vlakke noordelijke helft van Java worden gevonden; en dat aan de rotsige zuidkust, behoudens enkele uitzonderingen, slechts onbevaarbare beken en bergstroomen uitwateren. De langwerpige gedaante des eilands en de oost- en westwaartsche richting van het gebergte brengen mede dat aan de oost- en westkust geene belangrijke rivieren worden gevonden.

Bij de hieronder volgende vermelding der rivieren moeten wij ons tot de voornaamste bepalen.

a. *Aan de noordkust uitwaterende, van het westen naar het oosten.*

De Tji-Pandan (1), in Bantam, ontspringt aan de noordelijke helling van den G. Karang (bl. 200), loopt noordwaarts, op geringen afstand ten westen langs de hoofdplaatsen Sérang en Bantam, en valt in de Baai van Bantam. Zij is slechts nabij haren mond voor zeer kleine vaartuigen bruikbaar.

De Tji-Oedjong of Rivier van Pontang, in Bantam, ontstaat in de Afdeeling Lebak in het Kendang- en Sadjira-gebergte (bl. 214) uit vele beken, van welke de Tji-Oedjong, de Tji-Semoet en de Tji-Berang, die van den G. Alimoen (bl. 200) komt, de voornaamste zijn. In haren noordwaartschen loop doorsnijdt zij de geheele Residentie, neemt in de Afdeeling Sérang aan hare linkerzijde de beken op, die van den G. Karang afstroomen, van welke de Tji-Bongor en de Tji-Bodjo de belangrijkste zijn, en valt ten oosten van de Baai van Bantam bij Tandjoeng Pontang met drie armen in zee. Zij is voor prauwen bevaarbaar tot aan de handelplaats Kontjang-bala, en door een selokan (kanaal), Tirtajasa genaamd (2), verbonden met de Tji-Doerian of Tji-Kandi. Deze ontspringt in de Afdeeling Buitenzorg op de bergketen, welke zich westwaarts van den G. Salak uitstrekt (bl. 200 en 214) en daar de grensscheiding maakt tusschen

(1) *Tji* beteekent in het Soendaasch *water* en *rivier*, en wordt in de Soenda-Districten altijd voor de namen van beken en rivieren geplaatst. Dikwijls zijn ook namen van dorpen of gewesten met dit woord samengesteld

(2) Dit kanaal werd in 1645 gegraven op last van den Bantamschen Sultan ABOE'L FATAH; volgens ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, Boek III. Dl. II. bl. 281.

Digitized by Google

deze Adsistent Residentie en de Preanger-Regentschappen. Zij loopt in eene noordwestelijke richting, vormt de grensscheiding tusschen Bantam en Batavia en valt in laatstgenoemde Residentie beneden Tanara in zee. Zij is van hare monding af bevaarbaar tot boven het aan den Grooten weg gelegen dorp Tji-Kandi, vanwaar af zij laatstgemelden naam verkrijgt, en waar zij aan hare linkerzijde den toevoer ontvangt van onderscheidene beken, welke in Bantam op het Sadjiragebergte (bl. 214) ontspringen.

De Tji-Dani of Rivier van Tanggeran ontstaat in het zuiden der Afdeeling Buitenzorg uit onderscheidene beken, die in het Gedégebergte (bl. 201) haren oorsprong hebben; loopt eerst noordwestwaarts door deze Adsistent Residentie, onderscheidene beken opnemende, die van den G. Salak afvloeien; stroomt dan bijna recht noordwaarts door het noordelijke gedeelte van Buitenzorg, en vervolgens met vele bochten in dezelfde hoofdrichting door de Afdeeling Tanggeran der Residentie Batavia, waar zij bij Hoek Oentoeng Djawa met vijf monden in zee valt. Zij is tot Tanggeran, aan den Grooten weg gelegen, voor groote prauwen, en tot Roempin in Buitenzorg voor kleine vaartuigen en vlotten bevaarbaar. Door een in 1677—1680 gegraven selokan, de Mokervaart genaamd, die beneden Tanggeran begint, is zij verbonden met de

Tji-Angké, een riviertje hetwelk ontstaat uit onderscheidene in Buitenzorg ontspringende beken, van welke de Angké en de Pasanggrahan de voornaamste zijn, die zich nabij de hoofdplaats Batavia vereenigen. Het stort zich ten westen van de hoofdstad in de Baai van Batavia, en is door eenen rechter-zijtak, waarin nog de Kroekoet valt, verbonden met de

Tji-Liweung of Groote rivier, zoo genoemd omdat zij de grootste is der vele stroomende wateren, welke in den omtrek der stad Batavia worden aangetroffen. De Tji-Liweung ontstaat in Buitenzorg uit onderscheidene beken, die van den G. Megamendoeng (bl. 214) afvloeien en gedeeltelijk de uitwatering zijn van het meer Telaga warna. Zij doorstroomt deze Afdeeling in eene noordwaartsche richting, en is onbevaarbaar tot aan Tandjong, op hare noordelijke grens; vandaar af is zij bevaarbaar gemaakt tot aan de stad Batavia, waar zij in onderscheidene kanalen en grachten afgeleid de stad doorstroomt en zich eindelijk in de Baai van Batavia ontlast. — Een weinig ten oosten der Tji-Liweung loopt de Selokan of Kali-baroe, een kanaal (1),

(1) MARTA DI WANGSA, Demang van Kampong Baroe, liet in 1739 dit kanaal gedeeltelijk graven voor de bewatering zijner rijstvelden; later deed de Gouverneur Generaal VAN IMHOF het verlengen tot Weltevreden; het werd voltooid in 1753,

Digitized by Google

dat boven de hoofdplaats Buitenzorg uit de Tji-Liweung komt en vrij recht noordwaarts loopt tot bij Weltevreden, waar het in het riviertje Sontar valt. Het Molenvliet (1), een kanaal dat de daarnaar genoemde voorstad van Batavia doorstroomt, ontvangt mede zijn water uit de Tji-Liweung en ontlast zich in de grachten van Batavia.

De Tji-Loewar of Rivier van Antjol, de Tji-Lingsi of Rivier van Bekasi en de Tji-Karang zijn weinig belangrijke rivieren, die in het oosten der Afdeeling Buitenzorg ontspringen, met ontelbare kronkelingen de Residentie Batavia doorloopen, door vele zijtakken met elkander gemeenschap hebben, en eindelijk in het oostelijke gedeelte der Baai van Batavia vallen. De Tji-Karang is ook door een rechterarm verbonden met de

Tji-Taroem of Rivier van Krawang. Deze ontstaat uit eene menigte beken, welke haren oorsprong hebben op den G. Tiloe, G. Malabar, G. Sambong, G. Wajang, G. Goentoer (bl. 203) en andere in het zuiden, en op den Boekit Toenggoel en Tangkoeban Prahoe (bl. 201) in het noorden der Preanger-Regentschappen; doorstroomt reeds onder den naam van Tji-Taroem het Plateau van Bandoeng in eene westnoordwestelijke richting; gaat dan noordwestwaarts, tot waar zij de uit het zuidelijk Kendang-gebergte komende Tji-Sokan opneemt; zet met deze vereenigd haren loop met groote kronkelingen noordwaarts voort door het zuidwesten der Residentie Krawang, na bij Tji-Kao nog den van den G. Boerangrang (bl. 202) komenden bergstroom Tji-Kao of Tji-Sondari aan hare rechterzijde te hebben ontvangen; maakt vervolgens de grensscheiding uit tusschen Batavia en Krawang; neemt bij de plaats van dezen naam aan hare linkerzijde de uit Buitenzorg komende Tji-Bet op; en stort zich eindelijk in Krawang bij Oedjoeng Krawang in zee met vijf monden, die de namen dragen van Moewara Bloeboek, M. Besar, M. Pondok, M. Gombong en M. Bladjan. Zij is voor groote koffieprauwen bevaarbaar van Tji-Kao, op de grenzen van de Preanger-Regentschappen en Krawang, af, en heeft daar eene breedte van meer dan 100 vt. Daar echter de bedding op sommige plaatsen zeer klipachtig is, vereischt de vaart omzichtigheid en plaatselijke kennis. In den regentijd is de toevoer van water zoo groot, dat de rivier buiten hare oevers treedt en de lage landen van Krawang overstroomt. De Tji-Taroem is van veel belang voor het vervoer der aanzienlijke hoeveelheid in de Preanger-Regentschappen geteelde koffie, welke gedeeltelijk in de Gouvernementspakhuizen te Tji-Kao wordt opgestapeld en vandaar naar Batavia afgescheept.

(1) Het werd in het jaar 1648 gegraven door en op aanzoek van den toenmaligen Kapitein der Chineezen, die daarvoor door de O. I. Compagnie met geld werd ondersteund.

Digitized by Google

De Tji-Lamaja (volgens anderen Tji-Malaja) ontspringt op den G. Boerangrang, doorstroomt de Residentie Krawang eerst in eene noordelijke dan in eene noordwestelijke richting, en valt ten zuidoosten van Oedjoeng Sedari in zee, na een gedeelte van haar water te hebben ontlast in het kustriviertje Tji-Peraga, dat ten westen van dien Hoek uitwatert.

De Tji-Asem ontspringt op den G. Tangkoeban Prahoe, loopt noordwaarts door Krawang, en stort zich, na aan hare linkerzijde onderscheidene beken te hebben opgenomen, in de Bocht van Tji-Asem ten westen van den Hoek van Pamanoekan.

De Tji-Koléher, een kustriviertje, dat bij den Hoek van Pamanoekan in zee valt.

De Tji-Pamanoekan ontstaat uit eenige beken in het zuidoosten van de Residentie Krawang, loopt vrij recht noordwaarts langs het dorp Pamanoekan en valt daarbeneden ten oosten van den Hoek van Pamanoekan in zee.

De Tji-Ponegara ontstaat uit onderscheidene beken van de noordelijke hellingen van den G. Tangkoeban Prahoe en den G. Boekit Toenggoel, loopt in eene noord-noordoostelijke richting als grens tusschen de Residentiën Krawang en Tjeribon, langs Randoe aan den Grooten weg, en valt daarbeneden bij Gempol in zee. Zij kan met kleine prauwen een eind weegs worden opgevaren.

De voorstelling van de drie laatstgenoemde rivieren is volgens de groote kaart van JUNGHUHN. Volgens de kaarten van VERSTEEG en HAVENGA is de Tji-Ponegara dezelfde als de Rivier van Pamanoekan, en ontspringt deze op den Boekit Toenggoel, vormt de grensscheiding tusschen Krawang en Tjeribon tot op eenigen afstand van de kust, waar zij zich noordwestwaarts wendt, en vervolgens langs het dorp Pamanoekan loopt om bij den Hoek van Pamanoekan met drie monden in zee te vallen. Het noordelijkste gedeelte van de grensscheiding tusschen de twee Residentiën wordt gevormd door een klein kustriviertje, de Tji-Séwoe. Noch de Koléher noch de Pamanoekan als afzonderlijke rivieren komen op deze kaarten voor. — Volgens den Atlas van MELVILL ontstaat de rivier van Pamanoekan uit de vereeniging van de Tji-Ponegara, die op den G. Tangkoeban Prahoe, en de Tji-Kramas, die op den B. Toenggoel ontspringt, en vormt eerst de grensscheiding tusschen Krawang en de Preanger-Regentschappen, vervolgens die tusschen Krawang en Tjeribon tot nabij het gewest Pamanoekan, waar zij zich in twee takken splitst, van welke de rechter eerst onder den naam van Badong en later onder dien van Séwoe noordoostwaarts loopt als oostelijke grens van Krawang, om beneden Pelimbang in

Digitized by Google

zee te vallen; terwijl de linker noordwestwaarts stroomt langs de hoofdplaats Pamanoekan en zich bij den Hoek van dien naam met drie mônden ontlast; van deze laatste is eene belangrijke zijrivier de Tji-Gadong, welke zij niet ver boven de hoofdplaats opneemt.

De Tji-Manoek of Rivier van Indramajoe ontstaat in de Preanger-Regentschappen uit onderscheidene beken, die van den G. Papandajan, G. Tjikoraï en G. Agoeng afstroomende zich in het Dal van Garoet (bl. 215) vereenigen. Zij stroomt in eene noord-noordoostelijke richting eerst door genoemde Residentie en vervolgens door Tjeribon, waar zij bij den Hoek van Indramajoe in zee valt met twee monden, den Rambattan en den Tji-Manoek, na in haren loop vele beken en bergstroomen te hebben ontvangen, van welke de voornaamste is de Tji-Loetoeng, die uit de bergketen ten zuiden van den G. Tjerimaï (bl. 215) komt, en die zij bij Karang-Samboeng aan hare rechterzijde opneemt. De Tji-Manoek is nagenoeg over hare geheele lengte eene diepe en breede rivier, hoewel door den sterken stroom niet overal bevaarbaar; doch van Karang-Samboeng af is zij zelfs in den drogen moesson voor de grootste koffieprauwen bruikbaar, welke dit product uit de daar bestaande Gouvernements-koffiepakhuizen naar Indramajoe afvoeren, en vanhier met zout geladen terugkeeren.

De Tji-Losari of Tji-Sangaroeng ontspringt onder laatstgemelden naam in het zuidoosten van Tjeribon op de bergketen, die de Afdeelingen Koeningan en Galoeh scheidt (bl. 215), maakt vervolgens in haren noordwaartschen loop de grensscheiding uit tusschen Tjeribon en Tegal; stroomt langs Losari, waaraan zij haren gewonen naam ontleent, en valt bij Oedjoeng Losari met twee monden in zee. Aan hare linkerzijde neemt zij verscheidene beken op, die van den G. Tjerimaï afvlieten; aan de rechterzijde ontvangt zij bij Tji-Ledoek de Tji-Tjangkelok, die van den G. Bongkok (bl. 215) komt.

De Tji-Pamali of Kali (1) Pamali ontspringt in de Residentie Tegal op de bergketen ten westen van den G. Slamat. Zij stroomt eerst noordwestwaarts, vervolgens noordwaarts door de Afdeeling Brebes, langs de hoofdplaats van dien naam, beneden welke zij bij Sawah Djadjar ten oosten van Oedjoeng Brebes in zee valt. Zij neemt in haren loop onderscheidene beken op, van welke de voornaamste zijn: aan hare rechterzijde de Kali Héran, die op dezelfde keten ontstaat, en aan hare linkerzijde de Tji-Goenoeng, welke in de bergketen ten zuiden van Tegal (bl. 216) haren oorsprong heeft. Door den toevoer

(1) *Kali*, in het Javaansch *rivier* of *beek*, wordt in Midden- en Oost-Java veelal voor de namen van zoodanige wateren gevoegd, om ze van gelijknamige plaatsen te onderscheiden.

Digitized by Google

van deze wateren wordt zij op 10 palen afstands van hare monding bevaarbaar voor middelmatige prauwen.

De Kali Tjomal, in dezelfde Residentie, Afdeeling Pamalang, ontspringt op de noordoostelijke helling van den G. Slamat, loopt, onderscheidene beken, die van de zich oostwaarts uitstrekkende bergketen afstroomen en van welke de Kali Lajangan de voornaamste is, opnemende, eerst noordoostwaarts tot dichtbij Tjomal en wendt zich dan noordwaarts naar Oedjoeng Pamalang, waar zij met eenen vrij breeden mond in zee valt. Zij is 50 of 60 palen landwaarts in voor middelmatige prauwen bevaarbaar.

De Kali Oeloe Djami vormt gedeeltelijk de grensscheiding tusschen de Residentiën Tegal en Pekalongan. Zij ontspringt in Pekalongan op den G. Rågå Djembangan ten westen van het Diëng-gebergte uit onderscheidene beken, welke de Kali Sekarang vormen; deze stroomt noordwestwaarts tot waar zij, nabij de grens van Tegal komende, aan hare linkerzijde de Kali Pajingan opneemt en, met deze vereenigd, onder den naam van Kali Seragi eene noordwaartsche richting aanneemt; bij de dessa Oeloe Djami aan den Grooten weg verkrijgt zij den naam van deze plaats, en stort zich onder dezen in zee. Zij is slechts over een klein gedeelte voor kleine prauwen bevaarbaar.

De Kali Pekalongan, welke door de hoofdplaats der Residentie van dien naam stroomt, ontstaat hoofdzakelijk uit twee onbevaarbare riviertjes, die op den G. Petarangan (bl. 216) ontspringen en zich even boven de hoofdplaats vereenigen. Zij is slechts weinig boven hare monding voor kleine prauwen bruikbaar.

De Kali Batang of Kali Samboeng, insgelijks alleen aan hare monding bevaarbaar, ontspringt op de noordelijke helling van den G. Diëng, stroomt in eene noordwaartsche richting door de Afdeeling Batang der Residentie Pekalongan, en valt beneden de hoofdplaats Batang in zee.

De onbevaarbare Kali Koetå, die insgelijks van het Diëng-gebergte komt, vormt de grensscheiding tusschen de Residentiën Pekalongan en Samarang.

De Kali Kendal ontstaat onder den naam van Kali Getas in het Djamboe-gebergte (bl. 216), en valt beneden de dessa Kendal in zee. Volgens de kaart van HAVENGA heet deze rivier aanvankelijk Loetoet, en bij haren mond Bodri. Zij is slechts weinige palen landwaarts in bevaarbaar, evenals de volgende.

De Kali Woengoe, bij HAVENGA K. Blorang, ontspringt onder den naam van Kali Gading in de Afdeeling Kendal der Residentie Samarang,

Digitized by Google

op de noordwestelijke helling van den G. Oengaran, stroomt eerst noordwest- en vervolgens noordoostwaarts, en stort zich beneden de dessa Kali Woengoe in zee.

De Kali Samarang ontspringt op de noordelijke helling van den G. Oengaran onder den naam van K. Korong, en wordt door de Javanen ook Kali Ngaran genoemd (zie bl. 206, noot (1)). Zij loopt noordwaarts langs de westzijde van den weg naar de Vorstenlanden en valt, na de stad Samarang te hebben doorsneden, in zee. Zij is ondiep en nabij de monding, voor welke eene zware bank ligt, geheel verslijkt. Zij heeft door een langs den Grooten weg gegraven kanaal gemeenschap met de

Kali Tedoenan of Kali Kondang, die op de oostelijke helling van den G. Oengaran ontstaat, eerst in eene noordoostelijke richting door de Samarangsche Afdeeling Demak stroomt, en dan zich noordwaarts wendende deze van de Afdeeling Samarang scheidt. Bij HAVENGA heet zij K. Agoeng-bâjâ.

De Kali Demak of Kali Sampangan ontstaat uit onderscheidene beken, van welke de Kali Toentang de belangrijkste is, in het moeras Râwâ Pening bij Ambârâwâ ten zuidoosten van den G. Oengaran. In eene noordoostwaartsche richting voortloopende behoudt zij den naam Toentang tot boven de hoofdplaats Demak, waar zij zich splitst in twee mondingsarmen, de K. Demak en de K. Boejaran. Bij Demak neemt zij aan hare rechterzijde nog eene kleine rivier op; en beneden deze plaats scheidt zich aan dezelfde zijde een arm af, welke zich lager in onderscheidene takken splitst, van welke sommige in zee vallen, en één uitwatert in de

Kali Tanggoel Angin. Deze ontstaat uit de vereeniging van twee rivieren: de Kali Sérang of Tjidoenan, ook Karang Gedé genoemd, en de Kali Loesi. De eerste ontspringt volgens JUNGHUHN uit talrijke beken, welke afvloeien van de bergketen, die den G. Merbaboe met den G. Oengaran verbindt (bl. 207), en stroomt eerst noordoostwaarts dan recht noordwaarts tot op de grenzen van de Residentie Djapara; volgens VERSTEEG heeft zij haren oorsprong veel meer oostwaarts. De tweede ontstaat uit de bergketenen in de Residentie Rembang (bl. 216), en stroomt recht westwaarts totdat zij de Kali Tjidoenan ontmoet en, met deze vereenigd, onder den naam van Kali Tanggoel Angin, in eene noordwestwaartsche richting voortloopende, de grens uitmaakt tusschen de Residentiën Samarang en Djapara. Zij is ver landwaarts in voor kleine vaartuigen bruikbaar.

De Kali Djowana, in de Residentie Djapara, ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, welke van de zuidelijke helling

Digitized by Google

van den G. Moeriå in Djapara afstroomen en zich aan zijnen voet tot eene rivier vormen, die in haren noordoostwaartschen loop nog vele beken opneemt en ook gedeeltelijk de uitwatering is van het moeras Råwå besar in het zuiden der Residentie. Zij valt beneden Djowana in zee en heeft nabij hare monding eene aanmerkelijke breedte en diepte.

De Kali Solo of Bengawan, de grootste rivier van Java, ontspringt in het zuiden van Soerakarta. Haar hoofdbron is de Kali Penambangan, op sommige kaarten ook reeds K. Bengawan genoemd, die niet ver van de Indische Zee op de bergketen Pagar goenoeng ontspringt en in haren noordwaartschen loop aan hare rechterzijde de wateren opneemt, die van de zuidelijke en westelijke helling van den G. Lawoe komen (K. Goentoer, K. Kadoewan, K. Samin enz.), en aan de linkerzijde die, welke op den G. Merapi hunnen oorsprong hebben (K. Dengkeng of Dangkan, K. Djebol, enz.). Na de vereeniging van al deze wateren reeds boven Soerakarta krijgt de rivier eigenlijk eerst den naam van Bengawan (d. i. groote rivier) of K. Solo, stroomt noordwaarts voort langs de hoofdstad, waar zij aan de linkerzijde de van den G. Merapi komende K. Pépé opneemt en lager aan de rechterzijde de beken die van den G. Lawoe stroomen (K. Kedoeng-bang, K. Kenteng enz.), en behoudt die richting totdat zij stuit tegen de bergketen, welke daar het midden des eilands doorsnijdt (bl. 216); wendt zich dan oostwaarts tot aan Ngawi, waar zij de Kali Gentoeng (bl. 250) opneemt; vervolgt dan met ontelbare kronkelingen haren loop, eerst noord- en vervolgens oost-noordoostwaarts, door de Residentiën Rembang (waar zij aan hare linkerzijde door de Kali Kenang bij Bådjå Negårå nog weder toevoer van water uit de noordelijke bergketen (bl. 216) ontvangt) en Soerabaja, totdat zij zich in laatstgenoemde in de Straat van Madoera stort. Haren hoofdmond heeft zij tegenover het eilandje Mengari; een klein gedeelte van haar water ontlast zich door twee smalle monden, ten noorden en ten zuiden van eerstgenoemden; de noordelijke, Kali Ngawèn, valt in zee, de zuidelijke stort zich in het kustriviertje Kali Miring. Aan den hoofdmond der Kali Solo is een groote stroomleider aangebracht om de verslijking van het vaarwater in den ingang der Straat van Madoera te voorkomen.

Van haren oorsprong tot aan de vereeniging met de Kali Gentoeng is de bedding der Solo klipachtig en de stroom zeer snel; vandaar af wordt deze veel langzamer, en heeft de rivier eene afwisselende breedte van 150 tot 800 vt., terwijl haar hoofdmond nagenoeg 3000 vt. wijd is. In den regentijd is zij voor kleine prauwen tot ver

Digitized by Google

boven Soerakarta, en voor grootere tot aan deze plaats bevaarbaar; hetwelk van groot belang is voor het vervoer der producten (koffie, peper, tabak, indigo), die van hier naar Gresik worden afgescheept, vanwaar de vaartuigen met zout en buitenlandsche goederen geladen terugkomen.

De Kali Gentoeng of Gandong of Rivier van Madioen is eene rechter-zijrivier van de Solo. Zij ontstaat in het zuiden van de Residentie Madioen uit vele beken, welke haren oorsprong hebben op de zuidelijke en zuidwestelijke hellingen van den G. Wilis (bl. 208) en op het gebergte dat de Afdeeling Patjitan ten noorden begrenst; stroomt dan, al het water opnemende, dat van de westelijke en noordelijke hellingen van den G. Wilis en de oostelijke helling van den G. Lawoe afvloeit, in eene noordelijke richting door de geheele Residentie Madioen, langs de hoofdplaats van dien naam, en ontlast zich bij Ngawi op de grenzen van Madioen en Rembang in de Solo. Zij is grootendeels bevaarbaar, doch heeft een klipachtigen bodem en zeer sterken stroom.

De Kali Brantas of Rivier van Kediri, in grootte de tweede van Java, ontspringt in de Residentie Pasoeroewan uit vele beken, die van de zuidelijke hellingen van den G. Ardjoenå en den G. Kawi (bl. 208) en de westelijke van den G. Tengger en den G. Seméroe (bl. 209 en 210) afvloeien, en doorstroomt de Afdeeling Malang in eene zuidwaartsche richting tot waar zij aan hare linkerzijde de Kali Moedjang opneemt, welke op den G. Seméroe ontspringt; wendt zich dan westwaarts in de richting van het gebergte langs de zuidkust (bl. 216), al het water van de zuidelijke hellingen van den G. Kawi en den G. Këloet (bl. 208) ontvangende, totdat zij tegen den voet van den G. Wilis (bl. 208) stuit; hier neemt zij de Kali Trenggalek op (die, van de zuidelijke helling van den G. Wilis afgedaald, eerst zuid- dan oost- vervolgens noordwaarts loopt), en doorstroomt dan, aan beide zijden eene menigte beken van den G. Wilis en den G. Këloet ontvangende, in eene noord-noordoostelijke richting de Residentie Kediri, langs de hoofdplaats van dien naam, tot aan de grenzen van de Residentie Soerabaja. Hier ontvangt zij de Kali Widas, die het water van de noordelijke helling van den G. Wilis en de zuidelijke van den G. Pandan (bl. 208) afvoert, en wendt zich eensklaps recht oostwaarts om de Soerabajasche Afdeelingen Soeråbåjå en Mådjåkertå van elkander te scheiden; een weinig beneden de hoofdplaats Mådjåkertå splitst zij zich in twee armen: de rechterarm stroomt onder den naam van Kali Brantas, Kali Pòrong of Troesan oost-zuidoostwaarts voort en stort zich op de grenzen van Soerabaja en Pasoeroewan

Digitized by Google

in zee; de linker neemt den naam van Kali Màs aan, loopt noordoostwaarts tot op eenigen afstand van de kust der Straat van Madoera en wendt zich dan noordwaarts naar de stad Soerabaja, boven welke zij zich in twee takken verdeelt, van welke de westelijkste den naam Kali Màs behoudt en de oostelijkste dien van Kali Pegirian aanneemt, die beide de stad doorsnijden en beneden haar in de Straat van Madoera vallen, waarin de Kali Màs met een goed havenhoofd is uitgebracht. In de door deze twee hoofdarmen gevormde delta scheiden zich nog meerdere kleinere takken daarvan af, van welke de Kali Anjer (links van de Pòrong) en de Kali Tamba en Kali Pépé (rechts van de Kali Màs) de belangrijkste zijn. De meeste van deze takken verdeelen zich weder in onderscheidene kleinere, van welke vele met elkander gemeenschap hebben. — De geheele rivier is over een aanmerkelijk gedeelte van haren loop, hoewel niet voor zeer groote vaartuigen, bruikbaar.

De Kali Wedang, in het westen van de Residentie Pasoeroewan, ontspringt op het Tengger-gebergte en loopt eerst noordoostwaarts en daarna noordwaarts langs Wånåredjå en Kraton naar de Straat van Madoera.

De Kali Gembong of Rivier van Pasoeroewan ontstaat uit onderscheidene beken, welke op het Tengger-gebergte haren oorsprong hebben, loopt met vele kronkelingen in eene noordwaartsche richting door de Residentie Pasoeroewan, en valt bij de hoofdplaats van dien naam in zee.

De Kali Sampejan of Rivier van Panaroekan, in de Residentie Besoeki, ontstaat uit vele beken, welke haren oorsprong hebben op den G. Koekoesan (bl. 212) en op de heuvelketen, die den G. Ajang met den G. Rawoen verbindt (bl. 212). Zij neemt in haren noordoostwaartschen loop het water op, dat van de oostelijke hellingen van den G. Ranoe en den G. Ringgit of Renget (bl. 212) afvlocit, en valt beneden Panaroekan met vier monden tusschen Tandjoeng Ringgit en Tandjoeng Tjina (bl. 193) in zee. Alleen de hoofdarm, bij Tandjoeng Tjina, is nabij de monding voor kleine vaartuigen bruikbaar.

De Kali Tikoes, op de noordelijke helling van den G. Koekoesan ontspringende, stroomt noordwaarts, is onbevaarbaar, en valt beneden Kali Tikoes ten westen van Tandjoeng Tjangkir (bl. 193) in zee.

De Kali Poetih of Banjoe Pahit (bl. 228) is onbevaarbaar en valt ten oosten van Tandjoeng Tjangkir in zee.

Digitized by Google

b. *Aan de oostkust uitwaterende, van het noorden naar het zuiden.*

De riviertjes, welke hier gevonden worden, zijn alle onbevaarbaar en van weinig uitgestrekten loop. De grootste zijn:

De Kali Badjoel Mati, die de noordelijke grens der Residentie Banjoewangi vormt. Zij komt van den G. Idjen, loopt eerst noordoostwaarts, en, na nog eene van den G. Kendang (bl. 212) afkomende beek te hebben opgenomen, oostwaarts naar zee.

De Kali Banjoewangi, onder den naam van Kali Pendot op den G. Rantej ontspringende, vereenigt zich boven hare uitwatering met de Kali Tamboeng, welke op den G. Pentil (bl. 212) haren oorsprong heeft. De gemeenschappelijke monding van deze riviertjes vormt de haven der hoofdplaats Banjoewangi.

Meer zuidwaarts vallen nog de Kali Meliwis of Råggå Djampi, de Båmå of Menarang, de Kebaman en de Setahil of Larangan in Straat Bali.

c. *Aan de zuidkust uitwaterende, van het oosten naar het westen.*

De Kali Majang ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, welke haren oorsprong hebben op den G. Rawoen en de heuvels, die dezen met den G. Ajang verbinden (bl. 212). Zij loopt door de Residentie Besoeki in eene zuidwestelijke richting langs den westelijken voet van het gebergte Majang (bl. 217) naar de Indische Zee.

De Kali Poeger is de gemeenschappelijke uitwatering van zeer vele beken, welke aan de zuidelijke helling der bergen in het midden der Residentie Besoeki haren oorsprong hebben, en van welke de oostelijkste, Kali Gradji of Bedadoeng (K. Djompo, volgens de kaart van HAVENGA) de voornaamste is; sommige ervan, zooals de Kali Misini, dienen tevens tot afwatering aan het moeras Råwå Besek, dat in het zuiden dezer Residentie gevonden en door het van boven afkomende water gevoed wordt. Beneden het dorp Poeger vereenigen zij zich tot eenen breeden riviermond, die ook wel Kali Misini wordt genoemd en tegenover den oosthoek van het eiland Noesa Baroeng in zee valt.

De Kali Gêtem of Kali Djantoeng is de vereeniging van vele beken, welke van de oostelijke hellingen van het Tengger-gebergte en de zuidelijke van den G. Lemongan en den G. Ajang (bl. 211) afstroomen in de vlakten van Pråbålinggå en Besoeki, en na hare vereeniging

Digitized by Google

de grensscheiding tusschen deze Residentiën uitmaken. Zij stort zich tegenover het midden van het eiland Noesa Baroeng in zee.

De Kali Grindoeloe of Rivier van Patjitan, in de Afdeeling van dezen naam, ontstaat uit de samenvloeiing van het water, hetwelk afstroomt van de oostelijke en zuidelijke hellingen van de bergketen, welke deze Afdeeling ten westen en noorden begrenst (bl. 216), en ontlast zich in de Baai van Patjitan. Zij is slechts in de nabijheid van hare monding voor kleine vaartuigen bruikbaar.

De Kali Opak of Oepak, in de Residentie Djokjokarta, maakt de grensscheiding uit tusschen de gewesten Mataram en Goenoeng Kidoel of Padjang Kidoel. Zij ontstaat uit vele beken op de zuidelijke helling van den G. Merapi en neemt ook een gedeelte op van het water, dat zuidwaarts van den G. Kidoel (bl. 216) afstroomt (de Kali Åjå). Niet ver van de kust neemt zij eene zuidwestwaartsche richting aan, en valt met eene bevaarbare monding in zee.

De Kali Prågå ontspringt in de Residentie Kĕdoe op de noordoostelijke helling van den G. Sindåra (bl. 205), loopt eerst oost-noordoostwaarts en vervolgens zuidoostwaarts; neemt eene menigte beken op, welke van de zuidwestelijke helling van den G. Oengaran komen, inzonderheid de Kali Moerang, en ontvangt bij Boroboedoer in het zuiden van Kĕdoe aan hare linkerzijde

de Kali Ello, een bergstroom, welke de wateren van de westelijke hellingen van het Djamboe-gebergte (bl. 216) en den G. Merbaboe afvoert.

Met deze vereenigd zet de Prågå haren loop zuidoostwaarts voort tot op de grens van Djokjokarta, waar zij de van den G. Merapi komende K. Krasak opneemt; wendt zich dan eerst zuidwestwaarts, vervolgens weder zuidoostwaarts, steeds een grooten toevoer van water van de zuidwestelijke hellingen van den G. Merapi ontvangende, en stort zich eindelijk met eenen recht zuidwaarts loopenden, zeer wijden mond beneden Brŏsot in zee. Deze rivier is door haren klipachtigen bodem en geweldigen stroom ten eenenmale onbevaarbaar.

De onbevaarbare Kali Bågåwåntå, die bij Semangi op de grenzen der Residentiën Djokjokarta en Bagelĕn in zee valt, ontspringt aan de zuidelijke helling van den G. Soembing, en doorstroomt met eenige kronkelingen in eene zuidwaartsche richting het oosten van laatstgenoemde Residentie. Niet ver van haren mond neemt zij aan de rechterzijde

de in den regentijd voor kleine prauwen bevaarbare Kali Lérang op, die van het westen naar het oosten evenwijdig met Java's zuidkust stroomt, en tot afvoeringskanaal dient voor het water,

Digitized by Google

dat van de zuidwestelijke helling van den G. Soembing komt, en voor de Råwå's of moerassen, welke in de Afdeelingen Keboemen en Koetå-ardjå worden gevonden.

De gemeenschappelijke monding van deze rivieren wordt ook wel Moewara Kali Lérang, of ook Kali Kadilangoe genoemd, naar een zijriviertje van de Bågåwåntå.

De Kali Serajoe ontspringt in de Residentie Bagelèn uit beken, welke van de westelijke helling van den G. Soembing en de zuidelijke van den G. Sindårå afkomen, en doorstroomt de Residentie Banjoemàs in eene west-zuidwestwaartsche richting, al de wateren opnemende van de zuidelijke helling der bergketen, die den G. Diëng met den G. Slamat verbindt (bl. 216). Van deze is de voornaamste de

Kali Pekatjangan, die, van den G. Rågå Djembangan komende en met andere bergstroomen vereenigd, onder den naam van Kali Kelawèn een weinig boven de hoofdplaats Banjoemàs aan de rechterzijde in de hoofdrivier valt.

Op eenigen afstand beneden de hoofdplaats, daar waar de Serajoe de grensscheiding begint te maken tusschen de Afdeelingen Tjelatjap en Banjoemàs, wendt zij zich zuidwestwaarts en vervolgens zuidwaarts en valt in het westen van de Schildpadbaai in zee. De monding is door eene bank en daarop staande branding volkomen onbevaarbaar. Een kanaal, de Kali Jåså of Seloekan, voert van een weinig boven de monding, evenwijdig met het strand en den Zuidelijken weg, naar de haven van Tjelatjap, waardoor de Kali Serajoe dienstig wordt voor den afvoer van producten en Tjelatjap de stapelplaats van de Residentiën Banjoemàs en Bagelèn is.

Ten westen van de Kali Serajoe, tusschen deze en de Tji-Tandoewi, ontlasten zich nog een aantal kleine riviertjes of kreken ten noorden van Noesa Kambangan, zooals de Tji- Donan, Tji-Awoer, Tji-Bèrem en andere, die door ongeregelde en belette afwatering aan de streek haar moerassig karakter geven.

De Tji-Tandoewi ontspringt op den G. Tjakraboewàna (bl. 215) ten zuidwesten van den G. Tjerimaï op de grenzen van Tjeribon en de Preanger-Regentschappen, en scheidt eerst deze beide Residentiën, en vervolgens laatstgenoemde en Banjoemàs van elkander. De Tji-Tandoewi stroomt eerst zuidwaarts door het dal tusschen den G. Galoenggoeng en den G. Sawal (bl. 203 en 204) en wendt zich dan, om den voet van laatstgenoemden heen, oostwaarts langs de zuidelijke grens van de Afdeeling Galoeh, tot waar deze tegen Banjoemàs aansluit. Hier ontvangt zij aan hare linkerzijde

Digitized by Google

de Tji Moendoer, die van den G. Bongkok (bl. 215) komende, de Afdeeling Galoeh in eene zuidoostwaartsche richting doorstroomt;

de Tji-Djolang, welke aan den voet van den G. Tjerimaï ontspringt en zich door eene dalkloof in den G. Bongkok eenen weg zuidoostwaarts baant, totdat zij de Tji-Tandoewi ontmoet; en

de Tji-Kawoeng, welke ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene riviertjes, welke op het zuidelijke grensgebergte van de Residentie Tegal hunnen oorsprong hebben; zij valt lager dan de Tji-Djolang op eenigen afstand van Siloeman in de Tji-Tandoewi.

Door dezen toevoer, alsmede door andere reeds vroeger opgenomene beken, aanmerkelijk vergroot loopt de Tji-Tandoewi nu zuid-zuidoostwaarts, neemt aan hare rechterzijde nog eene belangrijke beek, de Tji-Sehel, op, waardoor zij aanzienlijk wordt verbreed, en stort zich eindelijk in de baai Segara Anakan met twee monden, van welke de zuidelijkste insgelijks Tji-Sehel heet en waarnaar ook de reede daar zoo genoemd wordt. De Tji-Tandoewi kan eenige uren ver worden opgevaren.

De Tji-Medang ontspringt in het gebergte in het zuidoosten der Preanger-Regentschappen, neemt aan hare linkerzijde de mede daar ontspringende Tji-Goegoer op, en valt na eenen korten loop in zee.

De Tji-Woelan in de Preanger-Regentschappen ontspringt op de bergketen, welke den G. Tjikoraï met den G. Galoenggoeng verbindt. Eerst in eene oost-zuidoostelijke richting stroomende, neemt zij aan hare linkerzijde onderscheidene van laatstgenoemden berg afdalende beken op, en wendt zich dan zuidwaarts naar zee, aan de rechterzijde nog eenige beken opnemende, welke van de zuidoostelijke helling van den G. Tjikoraï afdalen en zich gedeeltelijk in de Tji-Longan vereenigen. Zij is slechts een paar uur boven hare monding bevaarbaar.

De Tji-Boeni ontspringt in het Preanger-Regentschap Tji-Andoer op de bergketen, welke zich noordwestwaarts van den G. Patoeha uitstrekt (bl. 215), loopt eerst westwaarts, en vervolgens zuid-zuidwestwaarts met vele kronkelingen naar zee. Op eenige palen afstands van haren mond ontvangt zij aan de rechterzijde

de Tji-Djampang en lager de Tji-Palaboelan, welke beide in de Djampang-districten der Afdeeling Soekaboemi ontstaan. Beide zijn onbevaarbaar.

De Tji-Kaso, uit vele beken in het Kendang-gebergte ontspringende, maakt gedeeltelijk de grensscheiding uit tusschen de Districten Djampang Tengah en Djampang Koelon, heeft een zeer kronkelenden loop, is onbevaarbaar, en valt een weinig ten westen van de Tji-Boeni in zee.

Digitized by Google

De Tji-Karang bepaalt haren loop tot het zuidwestelijke gedeelte der Preanger-Regentschappen en is slechts weinig bevaarbaar.

De Tji-Mandiri, in het Regentschap Tji-Andjoer, ontspringt volgens JUNGHUHN uit eene bron op den top van den G. Mandalawangi (bl. 201) en vele beken, die van de zuidelijke helling van den G. Gedé afstroomen. Na zich vereenigd te hebben verlaten zij hare zuidwaartsche richting, en de rivier stroomt nu bijna recht westwaarts, totdat zij in de Wijnkoopsbaai valt, na eerst nog al het water, dat van de zuidelijke hellingen van den G. Panggeranggo en den G. Salak afdaalt (waaronder de Tji-Djati de voornaamste bergstroom is), aan hare rechterzijde te hebben ontvangen. Zij is van hare monding af drie of vier uren opwaarts bevaarbaar voor kleine prauwen.

d. *Aan de westkust uitwaterende, van het zuiden naar het noorden.*

De Tji-Panimbang of Liman, in de Residentie Bantam, ontspringt in het Kendang-gebergte in de Afdeeling Lebak; loopt in eene west-noordwestelijke richting, en stort zich in de Peperbaai.

De Tji-Boengoer ontstaat uit vele beken, die op de zuidelijke helling van den G. Poelasari en G. Karang ontspringen, eerst recht zuidwaarts en na zich vereenigd te hebben west-noordwestwaarts stroomen, om een weinig ten noorden van de Tji-Panimbang in de Peperbaai te vallen.

Beide deze rivieren zijn onbevaarbaar.

Behalve de hierboven opgenoemde, storten zich nog aan alle kusten van Java ontelbare kleine rivieren of beken in zee, welke wij echter, daar zij wegens hare volstrekte onbevaarbaarheid minder belangrijk zijn, met stilzwijgen voorbijgaan.

§ 7. WEGEN EN TELEGRAAFLIJNEN.

Java wordt in alle richtingen door vele goede wegen doorsneden, die voor een groot gedeelte voor rijtuigen bruikbaar zijn. Waar dit laatste door het terrein onmogelijk wordt gemaakt, gaan zij over in paden, die voor paarden begaanbaar zijn, en op enkele plaatsen in voetpaden. De rivieren worden deels over bruggen deels op vlotten gepasseerd.

De hoofdwegen zijn de Groote Postweg en de Groote Zuidelijke weg, van welke beide een aantal zijtakken uitgaan.

Digitized by Google

Groote postweg.

De voornaamste weg is de, op last van den Gouverneur Generaal DAENDELS aangelegde, Groote Postweg. Het is een schoone breede grintweg, die bij Anjer aan de noordwestkust begint, oostwaarts voortloopt naar Batavia, dan zuidwaarts gaande de Residentie van dien naam doorsnijdt, vervolgens in eene oostwaartsche richting door de Preanger-Regentschappen naar Tjeribon gaat, en van die hoofdplaats meestal op geringen afstand van de noordkust zich voortzet, tot waar hij bij Soemberwaroe aan den noordoosthoek des eilands eindigt. Op bepaalde afstanden bevinden zich poststations, waar Gouvernements-postpaarden tegen betaling ook voor particulieren beschikbaar zijn. Op elke 400 Rijnl roeden (1506,94 meter, 16½ minuut gaans) staat een paal als afstandswijzer; en ook die afstand wordt een Paal genoemd. Alle afstanden op Java worden bij zoodanige Palen berekend.

De onderstaande tabel geeft een overzicht van de Residentiën en voornaamste plaatsen, door en langs welke de Groote weg gaat.

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Bantam. . . .	*Anjer*, (1) Tji-gading, Kramatwatoe, *Sérang*, Tji-trap, Oenderandir, Tji-kandi.	Oorspronkelijk liep de weg van Wangoen over Gadoh, Tji-Seroa, Toegoe, Andjawar, Tji-panas en Tji-herang naar *Tji-Andjoer*. Het gedeelte tusschen Tji-Seroa en Tji-panas was een zeer moeielijke bergweg over den Megamendoeng. Men heeft daarom in de laatste jaren den hiernaast vermelden weg aangelegd, die tusschen den Salak en den Gedé door en om den zuidelijken en oostelijken voet van laatstgenoemd gebergte loopt.
Batavia. . . .	Sentoel, Tji-badak, *Tanggeran*, *Batavia*, Weltevreden, *Meester Cornelis*, Bidara Tjina, Tandjoeng, Tji-mangis, Tji-binoeng, Tji-loewar, *Buitenzorg*, Wangoen, Tji-Kretek.	
Preanger-Regentschappen.	Tji-Tjoeroeg, Parakan Salak, Karang tengah, *Soekaboemi*, *Tji-Andjoer*, Tji-héja, Radja-mandala, Tji-mahi, *Bandoeng*, Sindang-laja, Oedjoeng-broeng, Tandjoeng-sari, *Soemedang*, Tji-beureum, Tjongeang.	
Tjeribon . . .	Karang-samboeng, Bandjaran, Palimanan, Peloembon, *Tjeribon*, Moendoe, Pangarangan, Gebang.	

(1) De cursief gedrukte namen zijn Hoofdplaatsen van Afdeelingen.

Digitized by Google

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Tegal.	Losari, Tandjoeng, *Brebes*, *Tegal*, Kramat, *Pamalang*, Tjomal, Oeloedjami.	
Pekalongan. .	Wiradésâ, *Pekalongan*, *Batang*, Simbang, Soebah.	
Samarang . .	Troekâ, *Kendal*, Kaliwoengóe, *Samarang*, *Demak*, Tjangkring, Tanggoel Angin.	
Djapara . . .	*Koedoes*, *Pati*, *Djowânâ*, Mangoenan.	
Rembang. . .	Waroe, *Rembang*, Lassem, Bantjar, Djenoe, *Toeban*, Rembes.	
Soerabaja. . .	Prambon, *Sidajoe*, Boenga, *Gresik*, *Soerabaja*, Wânâkrâmâ, *Sidâardjâ*, Pòrong.	
Pasoeroewan .	Gempol, *Bangil*, Gemping. Bandoengan, Kraton, *Pasoeroewan*, Redjâsâ, Grati.	
Prâbâlinggâ .	Tongas, *Prâbâlinggâ*, Dringoe, Gending, Pedjarakan, *Kareksan*, Djaboeng.	
Besoeki. . . .	Banjoe-anget, *Besoeki*, Mlandingan, Boengatan, *Panaroekan*, Sitoebândâ, Kali-tikoes, Soemberwaroe.	

Zuidelijke weg.

In de Residentie Soerabaja scheidt zich van den Grooten weg een tak af, welke den naam draagt van Zuidelijke weg, en in eene westwaartsche richting geheel Midden-Java doorloopt, aanvankelijk door het midden, later langs de zuidkust des eilands. Deze weg, bij welks aanleg alle bergen zorgvuldig vermeden zijn, loopt om hunnen voet met zeer groote bochten, door en langs de volgende Residentiën en plaatsen, naar Tjelatjap in Banjoemâs.

Residentiën	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Soerabaja. . .	Wânâkrâmâ, Wânâsari, *Mâdjâkertâ*, Wirasabâ of Mâdjâ-agoeng, Djombang.	Bij Wânâkrâmâ aanvang van den weg. Vanhier tot *Kediri* loopt hij langs of op geringen afstand van de Kali Brantas.

Digitized by Google

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Kediri . . .	Kertåsånå, Papar, *Kediri*, Ngandjoek, Wilangan.	Van *Kediri* tot *Madioen* om den O. en N. voet van den G. Wilis.
Madioen . . .	Tjaroeban, *Madioen*, Mahospati, Poerwådadi, *Ngawi*, Gendingan.	Van *Ngawi* tot *Soerakarta* op geringen afstand langs den rechteroever der Kali Solo, om den N. en W. voet van den G. Lawoe.
Soerakarta . .	Seragèn, Såkå-winangoen, *Soerakarta*, Kartasoera, Klatèn, Prambanan.	Van *Soerakarta* een paardenpad langs de Kali Penambangan, naar de Baai van Patjitan. Van Kartasoera tot *Djokjokarta* langs den Z. O. voet van den G. Merapi.
Djokjokarta .	Kalasan, *Djokjokarta*, Bròsot, Galoer.	Van Bròsot, aan den rechteroever en nabij den mond der Kali Prågå, gaat de weg op geringen afstand langs de zuidkust.
Bagelèn. . . .	Semangi, Poerwå-dadi, *Poerwåredjå*, *Koetå-ardjå*, Premboen, Kedoeng-tawon, *Keboemen*, *Karanganjar*, Gombong.	Bij Semangi wendt de weg zich noordwaarts, in de richting van de Bågåwåntå naar *Poerwåredjå*.
Banjoemàs . .	Soempioeh, Boentoe, Sampang, Adiredjå, *Tjelatjap*.	Bij Sampang wendt de weg zich zuidwaarts langs den linker-oever der Kali Serajoe naar Adi-redjå, en loopt vandaar verder langs de kust tot *Tjelatjap*.

Zijtakken van den Grooten postweg.

Van den Grooten weg strekken zich in alle richtingen eene menigte, voor rijtuigen bruikbare, zijtakken naar de voornaamste plaatsen uit. De belangrijkste zijn de volgende:

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Bantam. . . .	Van *Anjer* naar *Tjaringin*.	Langs de westkust.
	Van *Sérang* naar Bantam.	Door de geheele Residentie in alle richtingen paardenpaden naar de zuidkust.
	Van *Sérang* over *Pandeglang* naar *Tjaringin* en naar *Rangkas Betoeng*, en vanhier Z. W. naar Goenoeng Kentjana en Z. O. naar Sadjira.	Over den O. voet van den G. Karang.

Digitized by Google

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Batavia. . . .	Van *Batavia* over Tanabang, Kebajoeran en Parong naar *Buitenzorg*.	
Batavia, Krawang en Tjeribon	Van *Meester Cornelis*, over Tjiakong, Bekasi, Tji-karang en Krawang naar *Poerwakarta*. Boven Poerwakarta scheidt zich een tak af, die over Kali-djati, Poerwadadi, Tji-asem, Pamanoekan, Kandangawoer, *Indramajoe* en Karang-ampel naar Tangkil gaat, waar hij zich weder met den Grooten weg vereenigt.	
Preanger-Regentschappen.	Van *Tji-Andjoer* zuidwestwaarts over Soekaradja en *Soekaboemi* naar Tji-kembar; en noordwaarts naar Tji-kalong.	Van Tji-kembar wegen naar de Wijnkoopsbaai en de zuidkust.
	Van *Bandoeng* westwaarts over Tji-mahi (vanhier een tak zuidwaarts naar Tji-lilin), Radja-mandala en Tji-héja naar *Tji-Andjoer*.	
	Van *Bandoeng* zuidwaarts naar Bandjaran en Kopo.	
	Van *Bandoeng* zuidoostwaarts over Tji-paraj en Madjalaja naar Tji-tjalengka.	
	Van *Bandoeng* oostwaarts over Oedjoeng-broeng, Tji-tjalengka, en vanhier zuidwaarts over Bloeboer, Leles, Trogong, Garoet, Mangoenredja, *Tasik-melaja* en *Mangoendjaja* naar Bandjar.	Een aantal paardenpaden naar de zuidkust.
	Van *Bandoeng* noordoostwaarts over Tandjoeng-sari naar *Soemedang*, en vanhier zuidoostwaarts over Dermaradja, Melambong, Tji-awi en Indihiang naar *Tasik-melaja*, vanwaar een zijtak over Singaparna naar Mangoenredja.	
Tjeribon . . .	Van Karang-samboeng over *Madjalengka* (of Sindang-kassi) en Radjagaloeh naar Peloembon, waar deze tak zich weder met den Grooten weg vereenigt.	

Digitized by Google

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Tjeribon . . .	Tusschen *Madjalengka* en Radjagaloeh scheidt zich nog een korte tak zuidwaarts af naar Madja. Van *Tjeribon*, over den oostelijken en zuidelijken voet van den G. Tjerimaï, langs Mandirantjang, *Koeningan* en Derma naar Telaga.	Van Madja en van Telaga paardenpaden, die gemeenschap hebben met de zijtakken in het Z. O. der Preanger-Regentschappen.
Tegal.	Van *Tegal* naar Bandjaran, waar de weg zich in tweeën splitst, en de westelijke tak over Lebaksioe, Banjerangan en Margasari naar Boemi-ajoe, en de oostelijke over Djati-nagårå naar Madjangon gaat.	Beide deze takken hebben gemeenschap met zijtakken van den Zuidelijken weg in Banjoemås. Zie bl. 264.
Pekalongan. .	Van *Pekalongan* over Masin naar Sedajoe.	Deze tak heeft door een paardenpad over den G. Diëng gemeenschap met eenen zijtak van den Zuidelijken weg in Banjoemås Zie bl. 264.
Samarang, Kĕdoe, Djokjokarta en Soerakarta.	Van *Samarang* over Oengaran naar Bawèn, waar de weg zich in twee takken splitst, die oost- en westwaarts langs den G. Merbaboe en G. Merapi en hunne noordelijke voorgebergten loopende zich met den Zuidelijken weg vereenigen. De westelijke tak gaat over *Ambarawa*, Medånå en Sedjang naar *Magelang*, waar hij zich weder in tweeën splitst; de eene arm gaat over Salaman naar *Poerwåredjå* (zie bl. 264); de andere over Moentilan, Tempel en Sléman naar *Djokjokarta*. De oostelijke tak gaat over *Salatiga*, Kaligandoe, Tengaran, Ampel en Båjålali naar Kartasoera.	Van Sedjang gaan nog twee kleinere takken, een N. W. waarts over *Temanggoeng* naar Moentong in het gebergte ten oosten van den G. Prahoe (bl. 204). en een oostwaarts naar den G. Andong (bl. 207). Tusschen Bawèn en *Salatiga* scheidt zich een kleine tak oostwaarts af, over Klåpå naar Tempoeran, en vandaar een paardenpad naar Mitreng.
Samarang, Kĕdoe, Bagelèn en Banjoemås.	Van *Ambarawa* over Sedjang, *Temanggoeng*, tusschen den Soembing en Sindårå door, over Wånåsåbå, *Bandjar-Nagårå* en *Banjoemås* naar *Tjelatjap*.	Nieuwe weg in 1867 aangelegd.

Digitized by Google

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Samarang. . .	Van *Demak* over Dempet, Boegel, Poerwådadi en Wiråsari naar Koewoe (bl. 219).	Van Dempet een tak Z. waarts naar Mitreng, en vandaar terug naar Godong. Van Poerwådadi een tak N. waarts naar *Grobogan*.
Djapara . . .	Van *Koedoes* langs den Z. W. voet van den G. Moeriå naar *Djapara*. Van *Pati* en van *Djowånå* wegen noordwaarts naar Tajoe en vandaar naar Wånåredjå. Van *Pati* over Gaboes, Kajèn en Tjengkal-sèwoe naar Såkålilå.	Van *Djapara* om het N. van den G. Moeriå heen, een paardenpad naar Tajoe. Van Såkålilå een paardenpad naar het boven vermelde Grobogan.
Rembang en Soerabaja . .	Van *Rembang* over *Blora*, Grobogan (1), Ploentoeran en Padangan naar Ngoempak. Hier splitst de weg zich in twee takken, van welke de linker over *Bådjå-negårå*, Tawansari, Rengel en Pentjalin naar *Toeban* aan den Grooten weg gaat; en de rechter-, over Kapas, Prijoengan, Bedahan, Karangan en *Lamongan* loopende zich bij *Gresik* aan den Grooten weg aansluit. Van *Sidajoe* naar *Lamongan*.	Van Padangan een kleine tak zuidwaarts naar Tjengang, en vandaar een paardenpad naar *Ngawi* aan den Zuidelijken weg. Van *Toeban* een paardenpad naar Bedahan. Van Bedahan en *Lamongan* paardenpaden naar de binnenlanden van Soerabaja, en naar onderscheidene punten van de Kali Brantas.
Madoera . . .	Van Kamal (tegenover *Soerabaja*) noordwaarts over Peding naar *Bangkalan;* en van daar, grootendeels langs de zuidkust, over Tanah-méjrah, Baléga, *Sampang*, Dermatandjoeng, *Pamekassan*, Sindang, Kapédi, Engadak, Bloetoe, *Soemenap* en Andoelang naar Lombang op de noordoostkust.	Van Peding een paardenpad naar Satja. Van *Bangkalan* een paardenpad naar Aroes Bowaja, een naar Sambilangan, en een naar Satja. Van *Pamekassan* naar Boender, en van *Soemenap* naar Maringan dergelijke paden. Langs de noordkust loopt een pad, dat gedeeltelijk met rijtuig, gedeeltelijk slechts te paard kan begaan worden.
Pasoeroewan.	Van *Pasoeroewan* over Kedjajan, Wånåredjå, Prètong, Singåsari, *Malang* en Kepandjèn, naar Gondanglegi.	Van *Malang* een paardenpad, over de N. hellingen van den G. Kawi en den G. Keloet naar *Kediri*.

(1) Grobogan, in de Afd. Blora der Res. Rembang, niet te verwarren met *Grobogan*, de hoofdplaats der Afdeeling van dien naam in de Res. Samarang.

Digitized by Google

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Prâbâlinggâ en Besoeki . . .	Van *Prâbâlinggâ* over Klakah en *Loemadjang* naar Poeger.	Van Gondang-legi een paardenpad naar Srigondjâ op de zuidkust, tegenover het eilandje Sempoe Paden van Loemadjang naar den G. Brâmâ, en naar de zuidkust.
Besoeki. . . .	Van Sitoebândâ (een weinig ten oosten van *Panaroekan*) over *Bândâwâsâ*, Maësan, Soeger, Djember en Baloeng naar Poeger. Van een weinig be-oosten *Besoeki* naar *Bândâwâsâ*.	
Banjoewangi . .	Van Badjoel-mati over *Banjoewangi* en Râgâ-djampi naar Kradenan.	Van Badjoel-mati naar Soemberwaroe een rijweg door de wildernis.

Zijtakken van den Zuidelijken weg.

Ook van den Zuidelijken weg gaan vele zijtakken uit, waarvan de meeste door paardenpaden met de zijtakken van den Grooten weg gemeenschap hebben. Zij zijn voornamelijk:

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Kediri	Van *Kediri* langs de Kali Brantas zuidwaarts naar Pakoentjèn en Ngoedjang, waar de weg zich in tweeën splitst en de eene tak oostwaarts loopt over Sringat en *Blitar* naar Kalipang; terwijl de andere zich om den zuidelijken voet van den G. Wilis wendt, over *Toeloengagoeng*, Kalang-bret, Trenggalek en Ngasinan naar Tawing.	Van *Kediri* een paardenpad naar Sringat. Een weinig voorbij *Blitar* scheidt zich bij Garom een tak af, die noordwaarts loopt naar de Tjandi Panataran (Zie § 9). Van *Blitar* een paardenpad over Welingi naar Kepandjèn op den weg van *Pasoeroewan* naar Gondang-legi (bl. 262). Van Welingi een paardenpad noordwaarts, om den G. Kawi heen, naar *Malang* (bl. 262). Van *Toeloeng-agoeng*, Pakis en Trenggalek paardenpaden naar de Baaien Segârâ-wedi, Panggoel, en tusschenliggende plaatsen.

Digitized by Google

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
Madioen . . .	Van *Madioen* langs den W. voet van den G. Wilis naar *Pånåråga*. Hier scheidt de weg zich in drie takken; de een gaat zuidoostwaarts over Djaboeng naar Taman-sari; de tweede zuidwaarts over Gemoelak naar Selahong; de derde westwaarts over Ardjå-Winangoen naar Soemåråtå.	Van Taman-sari een paardenpad naar *Trenggalek*. Van Selahong paardenpaden naar de zuidkust.
Madioen. . . .	Van Mahospati over *Poerwådadi* naar *Ngawi*.	Van Soemåråtå een paardenpad, over het Gebergte van Kadoewan en den W. voet van den G. Lawoe, naar *Soerakarta*.
Soerakarta . .	Van Mahospati naar *Magètan*. Van Paloor over Karang-anjar en Singon naar Karang-Pandan op de westelijke helling van den G. Lawoe.	Van *Magètan* een paardenpad over den G. Lawoe naar Karang Pandan in Soerakarta.
Djokjokarta. .	Van *Djokjokarta* oostwaarts over Rådjå-winangoen en Tegal-sari tot Pijoengan aan de Kali Oepak en zuidwaarts naar Imågiri.	Van de Kali Oepak een paardenpad over den G. Kidoel en G. Sèwoe naar de Baai van Patjitan.
Bagelèn en Kèdoe	Van *Poerwå-redjå* noordwaarts over Maron en Gedong-agoeng naar Salaman; waar de weg zich in tweeën splitst, en de eene tak noordwaarts naar *Magelang*, de andere oostwaarts over Boro-boedoer en Moendoet naar Batian gaat, waar deze tak zich aan den weg van Bawèn naar *Djokjokarta* aansluit.	
Bagelèn en Banjoemàs. . .	Van Semangi westwaarts langs de kust, evenwijdig met den Zuidelijken weg, over Wånåråtå, Ketawang, *Ambal*, Petanahan, Karang-bòlong en Djetis naar Adi-redjå, waar deze tak aan den Zuidelijken weg aansluit (bl. 259).	Van Ketawang een zijtak naar *Koetå-ardjå*. Van Petanahan een zijtak naar *Karang-anjar*.
Banjoemàs . .	Bij Boentoe scheidt zich van den Zuidelijken weg een tak af recht noordwaarts naar *Banjoemàs*. Deze splitst zich hier in twee takken; de eene gaat noordoostwaarts langs den	

Digitized by Google

Residentiën.	Voornaamste plaatsen.	Aanmerkingen.
	linkeroever der Kali Serajoe naar *Bandjar-Negårå*; de andere gaat noordwaarts tot Soekårådjå, en verdeelt zich daar weder in twee armen, van welke de oostelijke naar *Poerbålinggå* gaat, en de westelijke over *Poerwåkertå* en Karang-loewar naar Adji-barang.	Van *Bandjar-negårå* een paardenpad over den G. Diëng naar Sedajoe in Pekalongan (bl. 261). Van *Poerbålinggå* een paardenpad naar Madjangon in Tegal (bl. 261). Van Adji-barang een paardenpad naar Boemidjoe in Tegal (bl. 261).

Spoorwegen.

In het jaar 1862 is door den Gouverneur Generaal aan eene Nederlandsch-Indische spoorwegmaatschappij concessie verleend tot het aanleggen van een spoorweg van Samarang naar de Vorstenlanden, met een zijtak naar de Vesting Willem I, en in 1865 voor eene van Batavia naar Buitenzorg.

Beide zijn geheel voltooid en in exploitatie gebracht; zij loopen door en langs de onderstaande Residentiën en stations- en halteplaatsen.

Residentiën.	Stations en halten.
	Lijn Samarang—Vorstenlanden.
Samarang. . .	*Samarang* (1), *Broemboeng*, Tangoeng, *Kedoeng-djati*, Padas, Gedongan, *Telåwå*, *Serang*, *Goendih*.
Soerakarta. .	Djingkilon, Salem, Kali-jåså, *Soerakarta*, Poerwå-dadi, Telangoe, Tjèper, *Klatèn*, Srowot, Prambanan.
Djokjokarta. .	Kalasan, *Djokjokarta*.
	Zijtak van den weg.
Samarang. . .	*Kedoeng-djati*, Tempoeran, Gågå-dalem, Bringin, Toentang, *Ambarawa* (Vesting Willem I).

(1) De cursief gedrukte namen zijn stations, de andere halten.

Digitized by Google

Residentiën.	Stations en halten.
	Lijn Batavia—Buitenzorg.
Batavia. . . .	Kleine Boom, *Batavia* (zijtakje naar Tandjoeng Prijok), Noordwijk, Koningsplein, *Meester Cornelis*, Pasar-minggo, Lenteng agoeng, Pondok Tjina, Depok, Tji-tajam, Bodjong gedé, Tji-leboet, *Buitenzorg*.
	In 1877 is geopend de
	Lijn Soerabaja—Pasoeroewan—Malang.
Soerabaja. . .	*Soerabaja*, Goebing, Wånåkråmå, Waroe, Gedangan, *Sidå-ardjå*, Tanggoel-angin, Pòrong.
Pasoeroewan.	Gempol, Gondang-legi, *Bangil*, Kraton, *Pasoeroewan*.
	Zijtak van den weg.
Pasoeroewan.	*Bangil*, Wånåkertå, Soekåredjå, Singon, Lawang, Singåsari, *Malang*.

Voorts is sedert 1877 een aanvang gemaakt met den aanleg van de volgende spoorweglijnen door den Staat.

Van *Buitenzorg*, langs Tji-tjoeroeg, Soekaboemi, *Tji-Andjoer*, *Bandoeng*, Tji-tjalengka, Nagrek, Tji-pantjar, Melambong, Tji-awi, Tasik melaja, Mangoendjaja en Bandjar naar *Tjelatjap*.

Van *Soerakarta* over Seragèn, Keniten, *Madioen*, Tjaroeban, Ngandjoek, Kertåsånå, Djombang en Mådjåkertå naar *Sidå-ardjå*; met een zijtak van Kertåsånå over Papar, *Kediri* en Poerwå-kertå naar *Toeloeng-agoeng*.

Terwijl in 1877 nog concessie is verleend voor den aanleg van een spoorweg van *Soerakarta* over *Magelang* naar *Tjelatjap*.

Tramwegen.

Sedert 1871 loopt een paardenspoorweg van Batavia door de voorsteden naar Meester Cornelis.

Sedert 1881 is in aanleg een stoomtramweg van Samarang over Demak, Koedoes en Pati naar Djowånå.

Telegraaflijnen.

Langs den Grooten weg en zijne voornaamste zijtakken loopen telegraaflijnen, die de voornaamste plaatsen van Java met elkander, en ook dit eiland met Sumatra en Australië gemeenschap bezorgen (zie ook bij Sumatra).

Digitized by Google

De voornaamste lijnen zijn:

Van Weltevreden over Poerwakarta, Soebang, Indramajoe, Tjeribon, Tegal, Pekalongan, Samarang, Koedoes, Pati, Rembang, Soerabaja, Pasoeroewan, Prâbâlinggâ en Besoeki naar Banjoewangi; en vanhier naar Port Darwin (Australië), om later tot Adelaïde te worden voortgezet.

Van Koedoes naar Djapara.

Van Weltevreden over Buitenzorg, Tji-Andjoer, Bandoeng, Tji-amis en Banjoemâs naar Poerwâredjâ, met eene zijlijn van Bandoeng naar Soebang.

Van Weltevreden over Sérang naar Anjer, en vanhier naar Sumatra.

Van Banjoemâs naar Tjelatjap en naar Tegal.

Van Samarang naar Ambarawa, waar de lijn zich in tweeën splitst, en de westelijke over Magelang naar Poerwâredjâ, de oostelijke over Soerakarta, Madioen en Kediri naar Soerabaja gaat.

Van Soerabaja over Mâdjâkertâ, Kediri en Madioen naar Ngawi.

Van Kediri over Toeloeng-agoeng, Blitar en Malang naar Pasoeroewan.

Van Prâbâlinggâ over Loemadjang en Bândâwâsâ naar Sitoebândâ.

Van Soerakarta naar Djokjokarta.

Van Weltevreden naar Singapoera en vandaar naar Poeloe Pinang en Madras.

De laatstgenoemde lijn is, evenals die van Banjoewangi naar Port Darwin, aangelegd in de jaren 1870 en 1871 door de British Australian Telegraph Company, aan welke daartoe door het Gouvernement concessie is verleend, die echter later is overgegaan aan The Indian, Australian and China Telegraph Company.

§ 8. Forten en Sterkten.

Plan der O. I. Compagnie.

Ten tijde der Oost-Indische Compagnie werden bij alle plaatsen, waar zij kantoren of factorijen vestigde, fortjes opgeworpen, die tot bescherming tegen buiten- en binnenlandsche vijanden moesten verstrekken en tevens aan hare Ambtenaren tot woonplaatsen dienden. Deze wijze van verdediging had echter eene geheele versnippering der krijgsmacht en verbazende geldelijke uitgaven ten gevolge, en werkte zeer mede tot het verval der Compagnie. Daarom was reeds de Gouverneur Generaal Van Overstraten (bl. 37) er op bedacht een ander stelsel in te voeren; doch zoowel de korte tijd van zijn beheer,

Digitized by Google

als de moeielijke omstandigheden, waarin onze bezittingen destijds verkeerden, verhinderden hem zijn plan, hetwelk zich aanvankelijk slechts tot de verdediging van Batavia bepaalde, te volvoeren. Zijne eerste opvolgers waren mede te veel in allerlei moeilijkheden gewikkeld (bl. 37 en 38) om aan eene geregelde versterking van Java te kunnen denken.

Plan van den Generaal Daendels.

Eerst DAENDELS vatte dit plan weder op; hij achtte het, om dit eiland tegen eenen buitenlandschen vijand te verdedigen, voldoende den Westhoek en de reede van Soerabaja in sterken staat van tegenweer te brengen. Hierom bouwde hij op het rots-eilandje Mengari aan den noordelijken ingang der Straat van Madoera, tegenover den hoofdmond der Kali Solo, een fort, aan hetwelk hij naar den toenmaligen koning van Holland den naam gaf van Fort Lodewijk (in 1816 herdoopt in Fort Oranje, en in 1839 in Fort Erfprins, welken naam het tot aan zijne afschaffing heeft gedragen). Het kasteel van Batavia werd door hem gesloopt, en daarentegen de positie van Meester Cornelis, ten zuiden der stad, met acht redouten versterkt, waar hij zijne meeste strijdkrachten bijeenbracht. Hij versterkte Anjer en het in de Merak-baai gelegene eilandje P. Merak, trachtte de Meeuwenbaai tot eene sterke oorlogshaven te maken, en bezette ook het daarin gelegene Meeuwen-eiland. De hierover ontstane oorlog met den Sultan van Bantam (bl. 40) en opvolgende staatkundige gebeurtenissen beletten hem echter dit laatste werk te voltooien; zoodat de versterking der Meeuwen-baai nimmer dienst gedaan heeft en sedert verlaten is, gelijk ook het Meeuwen- en Merak-eiland. Het fort Erfprins is mede, na in de laatste jaren tot militaire gevangenis en kleedermakerswinkel te hebben gediend, thans geheel ontruimd, en ook de stelling te Meester Cornelis gesloopt.

Plan van den Generaal Van den Bosch, en de tegenwoordig bestaande sterkten.

De betrekkelijk gemakkelijke verovering van Java door de Engelschen in 1811 en de oorlog met DIPÅ NEGÅRÅ van 1825 tot 1830 bewezen echter de onvoldoendheid der bestaande sterkten om het eiland met goed gevolg tegen buiten- en binnenlandsche vijanden te verdedigen. Daarom werd, na het eindigen van laatstgenoemden oorlog, door den Gouverneur Generaal VAN DEN BOSCH een nieuw

Digitized by Google

plan tot versterking van Java ontworpen, volgens hetwelk de voornaamste strijdkrachten en verdedigingsmiddelen op eenige hoofdpunten aan de noordkust en in het binnenland werden aangebracht, en ook eenige der oude forten bezet bleven tot ondersteuning dier hoofdpunten. De zuidkust werd niet door kapitale forten versterkt, als zijnde voor een vijand bijna overal ongenaakbaar, behalve aan de Baai van Tjelatjap, welke, des gevorderd, door hare gunstige ligging gemakkelijk in staat van verdediging zoude te brengen zijn, zooals dan ook later gedeeltelijk is geschied.

Ook zijn plan is echter niet geheel uitgevoerd, en naar een volledig stelsel voor de verdediging van Java schijnt men nog steeds te zoeken.

De thans op Java bestaande verdedigingswerken, deels van ouderen, deels van lateren tijd, zijn de volgende en aldus geclassificeerd (1).

I. Versterking van den Eersten rang:

De Vesting Willem I, in de Residentie Samarang bij Ambarawa, een weinig ten zuiden van Bawèn, waar de weg van Samarang naar de Vorstenlanden zich in tweeën splitst. Deze stelling kan door de rivier Toentang en het moeras Råwå Pening worden geïnundeerd.

II. Versterkingen van den Derden rang:

a. te Batavia: het fort aan de rivier Antjol, de batterij te Moewara Antjol en de batterij te Angké, bestemd tot stranddefensie; het Loo aan de linker- en de Welkomstbatterij aan de rechterzijde der haven; de Westerbatterij, tot bescherming van de westelijke uitwatering der rivier; en de batterij Castor.

b. te Samarang: de lunet N°. 1, bewesten de rivier; en de lunet N°. 3, te Torbaja.

c. te Tjelatjap: de kustbatterijen te Karang Bandong (2) en te Banjoe Njappa, beide op Noesa Kambangan.

d. te Soerabaja: de citadel Prins Hendrik en de Oosterkustbatterij aan het bassin-kanaal.

e. te Anjer: het Fort.

III. Versterkingen van den Vierden rang.

a. In de 1ste Militaire Afdeeling:
Het blokhuis te Sérang en de redoute te Palimanan.

b. In de 2de Militaire Afdeeling:
Het fort Generaal Van den Bosch, bij Ngawi in Madioen, aan de samenvloeiing van de Kali Solo en de Kali Gentoeng; de

(1) *Indisch Staatsblad*, 1863 en volgende jaren tot 1880.

(2) Deze Kaap wordt ook wel Karang Bòlong genoemd; zie bl. 193.

Digitized by Google

forten te *Bâjâlali (1), Soerakarta, Djokjokarta en Klatèn, en het blokhuis te Patjitan.

c. In de 3de Militaire Afdeeling:

Het defensief militaire etablissement te Besoeki; het fort Utrecht te Banjoewangi, en het fort te *Bangkalang, op Madoera (2).

In het plan van den Generaal VAN DEN BOSCH waren nog opgenomen: een fort in de Preanger-Regentschappen, bij Bandoeng, aan den Grooten weg, dat den naam zoude dragen van Generaal VAN DER WIJCK; en een, dat Generaal DE KOCK zoude heeten en gebouwd worden bij Kertâsânâ aan den linkeroever der Kali Brantas in Kediri, welk plan later zoodanig is gewijzigd, dat Melirip, in de Residentie Soerabaja aan de scheiding van de Kali Brantas en de Kali Pòrong, werd aangewezen tot plaats voor dit fort, dat dan tevens zoude dienen tot bescherming van de sluis aldaar. Deze beide werken zijn echter niet uitgevoerd.

§ 9. OVERZICHT OVER DE AFZONDERLIJKE RESIDENTIËN MET DE DAARTOE BEHOORENDE KLEINE EILANDEN. OUDHEDEN.

De Residentie Bantam.

De oppervlakte dezer Residentie bedraagt 150,8 □ geogr. mijlen; en hare bevolking aan

Europeanen en met hen gelijkgestelden	355
Chineezen	1671
Arabieren	18
Inlanders	760477
te zamen	762521 zielen. (3)

(1) De in deze opgave met een * geteekende versterkingen zijn dezulke, die, hoewel ontruimd en ontwapend, echter, met de daarom bestaande of in het vervolg nog daar te stellen verboden kringen, door de zorgen van de betrokken Hoofden van gewestelijk bestuur steeds in zoodanigen staat behooren te worden gehouden, dat zij in geval van opstand of oorlog ten allen tijde wederom naar eisch kunnen worden bezet en verdedigd.

(2) Te Malang, in Pasoeroewan, is eene permanente legerplaats.

(3) De grootte der Residentiën en de sterkte der bevolking is volgens de opgaven, medegedeeld in den *Regeringsalmanak* voor 1881. De bevolking, waaronder het leger en de vloot niet zijn begrepen, is die op 31 December 1879.

Uitvoerige beschrijvingen der verschillende Residenties vindt men bij VETH, *Java*, Dl. III.

Digitized by Google

Zij is gesplitst in de zes contrôle-afdeelingen Sérang, Anjer, Pandeglang, Tjaringin, Lebak en Malimping.

Bantam (eigenlijk Bantën) wordt aan drie zijden door de zee bespoeld en is alleen aan de oostzijde door de Residentiën Batavia en Preanger-Regentschappen begrensd; de Tji-Kandi scheidt het van de eerstgenoemde, de Tji-Barenoh van de laatste. Met uitzondering van het noordoostelijke gedeelte is de geheele Residentie zeer bergachtig. De zuidkust en het zuidelijke gedeelte der westkust zijn geheel met rotsen bezet; ten noorden van de Peperbaai is de westkust vlak en zandachtig, hoewel slechts over eene geringe breedte; de noordkust is, van de Baai van Bantam af, laag en moerassig. In de Afdeeling Pandeglang ligt ten noordwesten van den G. Karang het moeras Dano (bl. 219).

De suiker- en indigo-cultuur, die in het tweede vierde-deel dezer eeuw hier eene groote uitbreiding had bekomen, is sedert geheel te niet gegaan. Thans zijn de voornaamste voortbrengselen: rijst, koffie, kaneel, peper, klapperolie, arèngsuiker, aardvruchten, zout, vogelnestjes, voornamelijk uit de rotsen aan Java's Westhoek, en eenig vlecht-, weef- en aardewerk. De grond bevat steenkolenlagen, welke echter nog niet geëxploiteerd worden.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Sérang:

Sérang, aan de Tji-Pandan, acht palen ten zuiden van de Baai van Bantam aan den Grooten weg, en tevens op den viersprong der wegen naar Bantam en Pandeglang, gelegen. Het is de hoofdplaats der Residentie en van de Afdeeling, en de verblijfplaats van den Resident, een Controleur en de voornaamste burgerlijke en militaire beambten. De voornaamste gebouwen zijn: het Residentiehuis, de Dalem of woning van den Regent, het blokhuis dat tevens tot kazerne dient, het kruitmagazijn en de gevangenis.

Bantam, aan de Baai van dien naam en bij den mond der Tji-Pandan, de oude hoofdplaats van het eens zoo machtige Bantamsche rijk doch thans geheel van hare vroegere grootheid afgedaald. Het vervallen paleis der Sultans, de moskee, in wier nabijheid twee buitengewoon schoone waringin-boomen (bl. 236) staan, eenige door de bevolking in eere gehoudene graven van Mahomedaansche priesters, en de ruïnen van het fort Speelwijk, zijn de voornaamste bijzonderheden der plaats. Bantam is weinig bevolkt, en wordt wegens zijne ligging voor een ongezond verblijf gehouden.

Tanara aan den mond der Tji-Kandi. Hier is het hoofddepôt van het zout voor de Residentie Bantam.

Digitized by Google

Tji-Kandi, aan de Tji-Doerian, die hier den naam van Tji-Kandi aanneemt, en den Grooten weg.

Pontang, een weinig boven den mond der Tji-Oedjong.

Oender-andir, aan dezelfde rivier en den Grooten weg.

2°. In de Afdeeling Anjer:

Anjer (eigenlijk Anjar), de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent Resident, aan Straat Soenda op 25 palen afstands van Sérang, is eene zeer levendige plaats, daar de meeste uit Europa komende schepen deze reede aandoen om zich van versch water en levensmiddelen te voorzien. De door DAENDELS aangelegde en met grachten omgevene sterkte is eene voldoende bescherming tegen een inlandschen vijand.

Tji-Gading en Tji-Legon, het laatste de standplaats van den Adspirant Controleur (1), aan den Grooten weg van Anjer naar Sérang.

3°. In de Afdeeling Pandeglang:

Pandeglang (eigenlijk Pandeglan), de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent Resident en een Controleur, 15 palen zuidwaarts van Sérang, aan den voet van den G. Karang.

Tji-Omas, aan de oostzijde van het moeras Dano (bl. 219).

4°. In de Afdeeling Tjaringin:

Tjaringin, de hoofdplaats der Afdeeling, en standplaats van den Adsistent Resident en een Controleur, 27 palen zuidwaarts van Anjer, nabij de Peperbaai. In den tuin van den Adsistent Resident zijn eenige uit den Hindoetijd afkomstige beelden bijeengebracht, welke gevonden zijn in een bosch bij Tji-Manoek, aan den voet van den G. Karang. Zij stellen, onder anderen, Ganésa, Doerga, Siwa, de Nandi en andere personen en voorwerpen uit de Hindoefabelleer voor, en zijn geheel van dezelfde soort en bewerking, als die in het oosten van Java worden gevonden (2).

5°. In de Afdeeling Lebak:

Rangkas Betoeng, de hoofdplaats der Afdeeling en de verblijfplaats van den Adsistent Resident en den Regent. Het ligt in eene vruchtbare vlakte aan de Tji-Semoet (bl. 242).

Lebak of Lebak Prahiang, de oude hoofdplaats der Afdeeling, 19 palen ten zuid-zuidoosten van Pandeglang.

Kontjang Bala, handelplaats aan de Tji-Oedjong, die tot hiertoe kan worden opgevaren, 8 palen ten noordwesten van Lebak.

---

(1) In de Contrôle-afdeelingen, waar slechts een Adspirant Controleur is geplaatst, berust het beheer dier Afdeeling rechtstreeks bij den Resident of Adsistent Resident.

(2) *Tijdschr. v. Neerl. Indië*, 1842, Dl. II, bl. 165. *Verhandelingen van het Bat. Genootschap*, Dl. XXIII.

Digitized by Google

Waroeng Goenoeng, vroeger de hoofdplaats van het Zuider-Regentschap (Lebak), 8 palen oostwaarts van Pandeglang.

Tji-Beo en Kanèkès, twee door Badoewi's bewoonde dorpen; zie hierachter § 19.

Malimping, de hoofdplaats van het district Tji-Langkahan, en standplaats van een Controleur.

Tji-Langkahan, aan de zuidkust, 32 palen ten zuid-zuidwesten van Lebak.

De steenkolenlagen (bl. 218) komen vooral in deze Afdeeling voor.

Over de Minerale bronnen in de Residentie Bantam zie men bl. 222.

Tot de Residentie Bantam behooren de volgende eilandjes, die eene gezamenlijke oppervlakte hebben van 132 □ palen.

1°. Langs de noordkust:

Poeloe Toenda of Babi, een vrij aanzienlijk eiland recht noordwaarts van Tandjoeng Pòntang.

Poeloe Pandjang, aan den noordwestelijken ingang van de Baai van Bantam; het is een uur gaans lang en half zoo breed en levert kokosnoten, pisang, rijst en eenige veldvruchten op. De bevolking, ongeveer 6000 zielen sterk, bestaat uit inboorlingen van onderscheidene eilanden van den Indischen Archipel

Poeloe Pamoedjang besar en Pamoedjang ketjil, zijnde kleine eilandjes ten westen van Tandjoeng Pontang.

Poeloe Lima, Doewa, Koeboer, Laboean-Ratoe, Sagantoeng, Tarogantoeng, Kali en Sanéra, liggende in de Baai van Bantam.

2°. Langs de westkust:

Poeloe Tambosa.

Poeloe Merak, vlak bij de kust ten noorden van de Reede van Anjer; het bevat nog overblijfselen van de door DAENDELS daar aangelegde werken.

Poeloe Tampoeroeng of Toppershoedje, westwaarts van het voorgaande, nagenoeg in het midden van Straat Soenda.

Poeloe Oetan of Brabandshoedje.

Poeloe Soengéjan of Dwars in den weg, ten zuiden van het voorgaande, midden in de Straat Soenda.

Poeloe Oelar nabij Anjer.

Het Lang eiland ten noordoosten, en het Verlaten eiland ten noordwesten van Poeloe Rakata, welk laatste tot de Residentie Lampongsche Districten behoort; het Lang eiland heeft eene goede ankerplaats.

Het eiland Poolsche hoed.

Poeloe Saporé, bij de kust ten zuiden van Tjaringin.

Poeloe Lawoengan, in de Peperbaai.

Digitized by Google

In de Welkomstbaai liggen Poeloe Oemang, Oewar, Soemoer, Mangir, Batoe Andélang en Rongit.

Het Meeuwen-eiland, in de Meeuwenbaai.

Poeloe Panaïtan of Prinsen-eiland, 72 □ palen groot; het ligt tegenover de Meeuwenbaai en is door de Behouden Passage van Java gescheiden. Het bestaat uit vulkanisch gebergte en is aan de noordwest- en zuidoostzijde door een rif omgeven; aan de oostzijde is eene goede ankerplaats, en aan den zuidwestkant eene diep inloopende baai, de Kasuaris-baai, met 3 tot 30 vadem water. De noordoostelijkste punt heet Tandjoeng Batoe Hadji, de zuidelijkste Tandjoeng Harian. Vóór laatstgenoemde liggen een paar kleine eilandjes, de Timmerlieden, en daar nabij de Meeuwensteen en P. Mornik. Het eiland is zeer boschrijk en levert verfhout op. Hoewel het niet geregeld bewoond is, vestigen er zich dikwijls tijdelijk visschers tot de vangst van schildpad en tripang, die in en bij de baai overvloedig voorkomen.

3°. Langs de zuidkust:

Poeloe Deli of Kalapa of Klapper-eiland, twee mijlen van de kust gelegen. Het is eene mijl lang en half zoo breed, onbewoond, en levert veel kokosnoten op.

Poeloe Tindjil of Travers- (en bij verbastering Trouwers-) eiland, ruim twee mijlen ten oosten van het vorige, en iets minder uit den wal dan dit; het is een weinig kleiner en mede onbewoond.

Poeloe Poedjang.

De Residentie Batavia.

Deze Residentie heeft eene oppervlakte van 123,8 □ geogr. mijlen. Hare bevolking bedraagt:

Europeanen en met hen gelijkgestelden	6534
Chineezen	72897
Arabieren	866
Andere vreemde Oosterlingen.	127
Inlanders.	891951
te zamen	972375 zielen.

Zij wordt ten westen door de Tji-Kandi van Bantam, ten oosten door de Tji-Taroem van Krawang, ten zuiden door eene denkbeeldige lijn, welke over de toppen van den G. Alimoen, Salak en Gedé loopt, van de Preanger-Regentschappen gescheiden, en ten noorden door de Java-zee bespoeld. Met uitzondering van de Afdeeling Buitenzorg bestaat zij geheel uit vlak land; de kust is laag en moerassig.

Digitized by Google

De Afdeelingen Stad en Voorsteden, Tanggeran en Meester Cornelis droegen tot voor weinige jaren de namen Noorderkwartier, Westerkwartier en Zuider- en Oosterkwartier. De administratie is hier van een geheel anderen aard als elders, omdat de landerijen hier aan particuliere grondeigenaars behooren, hetgeen over het algemeen op Java niet het geval is (1). De oorzaak hiervan is kortelijk deze: Ten gevolge van de oorlogen in het begin der 17de eeuw tusschen de Vorsten van Bantam en Djakarta of Jakatra (van welk laatste rijk de tegenwoordige Residentie Batavia een aanzienlijk deel uitmaakt), waarbij een groot aantal Jakatranen naar Bantam waren medegevoerd en vele anderen naar het gebergte gevlucht, en ook ten gevolge van den oorlog door de O. I. Compagnie daar gevoerd, waren de landstreken rondom het nieuw gestichte Batavia zeer ontvolkt en strekten hoofdzakelijk tot schuilplaats aan boosdoeners en wild gedierte. De aanhoudende invallen en strooperijen der Bantammers bleven die landen onveilig maken, en eerst de vrede met Bantam in 1659 (bl. 19) deed hierin eenige verbetering voorzien. De gronden, welke al dien tijd woest en onbebouwd hadden gelegen, waren dus van weinig of geene waarde voor de Compagnie, aan welke het om producten te doen was; dientengevolge werden zij aanvankelijk, òf ter belooning voor kleine diensten òf tegen zeer geringen prijs, aan Inlandsche Hoofden of Europeanen afgestaan, en later, soms volgens taxatie en veelal bij publieke veiling aan den meestbiedende, verkocht. Thans zijn de grootste landgoederen eigendom van Europeanen, en bezitten Chineezen of Inlanders veelal de kleinere perceelen (2). De cultuur is dus ook in handen van particulieren en geheel vrij. De voortbrengselen zijn vooral rijst, suiker, kaneel, kokosolie, tabak, djagoeng en djali (eene soort van gierst).

De Afdeeling Buitenzorg (tevens Contrôle-afdeeling) bestaat uit het voormalige Regentschap Bogor. De grond is geheel bergachtig, van het noorden af langzaam rijzende verheft hij zich in het zuiden tot zijne grootste hoogte in de toppen en ruggen van den G. Alimoen, G. Salak, G. Panggeranggo, G. Gedé, G. Megamendoeng en andere. Dit gewest, mede een gedeelte van het oude koninkrijk Jakatra, werd in 1745 door de Regeering van Indië afgestaan aan den Gouverneur Generaal VAN IMHOFF, en sedert dien tijd steeds door den nieuw optredenden Gouverneur Generaal van zijnen voorganger overgenomen voor den eersten inkoopsprijs. Deze schikking is in werking

(1) Over grondbezit en grondgebruik zal gehandeld worden in § 21.
(2) Zie hierover o. a. *Tijdschr. v. Neerl. Indië*, 1849, Dl. I, bl. 243.

Digitized by Google

gebleven tot het jaar 1808, toen Buitenzorg aan den Gouverneur Generaal DAENDELS werd afgestaan. Deze verkocht in 1810 het door VAN IMHOFF gebouwde en later veel verfraaide paleis met den omliggenden grond aan het Gouvernement, en het overige gedeelte van het gewest in groote perceelen aan particulieren, voor een gezamenlijk bedrag van 860000 Rijksdaalders. Sedert dien tijd is het paleis Gouvernements eigendom gebleven, en overigens deze Afdeeling, in onderscheidene landgoederen verdeeld, geheel in handen van bijzondere personen. De eigenaren dezer landgoederen zijn de eigenlijke heeren des lands en oefenen, onder toezicht van het gewestelijk bestuur, nagenoeg het souverein gezag over de bevolking uit.

De voortbrengselen van dit gewest zijn hoofdzakelijk: koffie, rijst, thee, suiker, tabak, muskaatnoten, kaneel, cochenille, klapperolie en vogelnestjes, welke laatste voornamelijk worden gevonden op twee rotsen in de landgoederen Tjampia en Kalapa Noenggal. — De vroeger verplichte koffieleverantie aan het Gouvernement is in 1855 afgeschaft.

Over de minerale bronnen in Buitenzorg zie men bl. 222.

Op eenigen afstand van de hoofdplaats vindt men nog enkele overblijfselen van Padjadjaran, weleer de hoofdstad van het oude Hindoerijk van dien naam (bl. 1); en inzonderheid den zoogenoemden *Batoe toelis* (beschreven steen), van welks Kawi-inscriptie, op de oude godenvereering betrekking hebbende, eene verklaring is gegeven door Dr. R. FRIEDERICH in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. I, bl. 441—468. Te Djamboe, in het landgoed Djasinga op de grens van Bantam, zijn mede onderscheidene tot den Siwadienst behoorende beelden gevonden, benevens een steen met inscriptie in zuiver Sanskrit. Zie hetzelfde *Tijdschrift*, Dl. II, Afl. 1 en 2.

De voornaamste plaatsen in de Residentie Batavia zijn:

1°. Afdeeling Stad en voorsteden:

Batavia, de hoofdplaats der Residentie en van geheel Nederlandsch Indië. Zij werd in het jaar 1619 gesticht op de plaats waar Jakatra (Djakarta) had gestaan (bl. 15), en breidde zich hoe langer zoo meer vooral zuidwaarts uit; zoodat buitenverblijven, vroeger op aanmerkelijken afstand van de oude stad gelegen, langzamerhand tot voorsteden werden uitgebreid, die tot aan de stad reiken. De stad zelve is op Europeesche wijze gebouwd, met straten die elkander rechthoekig snijden, en tegen elkander aan gebouwde steenen huizen. Eene breede gracht, die haar water uit de Tji-Liweung ontvangt, omringt haar. De Groote rivier zelve is de belangrijkste gracht, welke door de stad stroomt, waarlangs ook de voornaamste handelshuizen en gebouwen der Nederlandsche Handelmaatschappij gevestigd zijn. De

Digitized by Google

haven van Batavia is met een steenen dam afgesloten van de rivier, welke ter wederzijde uitwatert met twee monden, Ooster- en Westeruitwatering genoemd, van welke de laatste ook als Moewara baroe bekend is. Daar deze haven voor de scheepvaart geheel onvoldoende was, is ten oosten van de stad bij Tandjoeng Prijok (Prijoek) eene ruime haven met in zee uitstekende havenhoofden aangelegd, die ook met het station van den spoorweg in verbinding is gebracht.

De voornaamste voorsteden zijn: het Molenvliet; Noordwijk; Rijswijk, met het hôtel van den Gouverneur Generaal, het gebouw van het Bataviaasch Genootschap van kunsten en wetenschappen, en de Societeit de Harmonie; het Koningsplein met een in 1864 onder toezicht van den bekenden kunstschilder RADÈN SALEH aangelegden dieren- en plantentuin; Batoe toelis; Pasar baroe; Parapattan; Tanah abang (Tanabang); Weltevreden, met het plein van Waterloo, kazernen, tuighuizen, Officierswoningen, het uitmuntende Groote Hospitaal, de lokalen van het Hoog Gerechtshof, het Marine-departement, het Paleis van Weltevreden, waarin zich bevinden: de vergaderzaal der Hooge Indische regeering, met de portretten van alle Gouverneurs Generaal; de bureaux van de verschillende Departementen (bl. 122), die van de Rekenkamer, van het Militair departement, en van den Hoofdingenieur van den Waterstaat; de Landsdrukkerij; het Postkantoor, het Hoofd-telegraafkantoor; enz. (1); Kramat; Goenoeng Sari; Tanah Njonja, en andere. In deze voorsteden, welke zich hoe langer zoo meer zuidwaarts uitbreiden, zoodat ook de weg naar Meester Cornelis langzamerhand wordt volgebouwd, en die door paardensporen (*tramways*) met elkander verbonden zijn, hebben de meeste Europeanen hunne woningen of buitenverblijven. Andere voorsteden, als Jakatra, enz. zijn meer door Inlanders bewoond.

De stad met hare voorsteden telt 102900 inwoners, waaronder 23539 Chineezen, 795 Arabieren en 4888 Europeanen. Zij is verdeeld in zeven Districten, van welke de Kampong Tjina of Chineesche wijk, in het zuidwesten der stad, het zesde uitmaakt; zij hebben elk een Inlandsch Hoofd met den titel van Commandant, behalve het zesde, waarvan de Majoor der Chineezen het Hoofd is. De zes andere districten zijn weder in vijfentwintig wijken verdeeld, die Europeesche wijkmeesters hebben. — Voorts heeft men te Batavia nog eenige

(1) Dit prachtige gebouw is ontworpen en begonnen gebouwd te worden door DAENDELS, die het bestemde tot paleis voor den Gouverneur Generaal. De verovering van Java door de Engelschen deed den bouw staken, totdat de Commissaris Generaal DU BUS DE GHISIGNIES in 1827 het voor zijn tegenwoordig doel bestemde en dienovereenkomstig deed voltooien. Achter het Paleis ligt de zoogenaamde Tuin DU BUS, die in latere jaren echter grootendeels gebezigd is tot plaatsing van nieuwe Officiers-woningen.

Digitized by Google

Kapiteins en Luitenants der Chineezen, een Kapitein en een Luitenant der Arabieren, het Hoofd en een Adjunct-hoofd. der Mooren en Bengaleezen.

De te Batavia gevestigde Hoofdcolleges, administratiën en andere inrichtingen zijn voornamelijk:

Het Gouvernement van Nederlandsch Indië.

De Algemeene rekenkamer.

Het Hoog Gerechtshof en het Hoog militair Gerechtshof.

De Raad van Justitie voor Java's Eerste Afdeeling.

Het Generaal Commandement der landmacht.

Het Hoofdkwartier der Eerste Militaire Afdeeling op Java, met de Directiën der verschillende diensten en korpsen dier Afdeeling.

Het Commandement en de Hoofd-administratie der Marine, met de Hydrographie en den Geographischen dienst.

Het Hoofd-telegraafkantoor te Weltevreden.

De Hoofdcommissie voor den Hervormden eeredienst.

Het Hoofdbestuur van het Nederlandsch Oost-Indisch Zendeling- en Bijbelgenootschap.

Het Genootschap van in- en uitwendige zending.

De Commissie tot bevordering in Nederlandsch Indië van de belangen der Maatschappij van weldadigheid in Nederland.

Het Hoofdbestuur voor den R. Katholieken eeredienst.

Hulpfonds van den H. Vincentius a Paulo.

De Wees- en Boedelkamer.

Het Weezengesticht te Parapattan (Batavia).

De Christelijke Ambachtsschool.

Het gesticht voor verwaarloosde en hulpbehoevende kinderen te Djati (Batavia).

Het Hoofdbestuur van den burgerlijken geneeskundigen dienst.

Het Hoofdbestuur der Javasche bank, sedert 1827.

De factorij der Nederlandsche Handelmaatschappij.

De Landsdrukkerij.

Het Scheikundig laboratorium.

Het Lithographie-etablissement der Genie-directie.

De Bibliotheken van den Generalen Staf, van de Genie-directie, en van den Geneeskundigen dienst.

Het Pathologisch-anatomisch kabinet.

De plaatselijke Commissie van geneeskundig onderzoek en toevoorzicht.

De Geneeskundige school ter opleiding van Javanen in de geneesen heelkunde en in de vaccine.

Digitized by Google

De School ter opleiding van Javaansche vroedvrouwen.

Het Bataviaasch genootschap van kunsten en wetenschappen, opgericht in 1778.

De Natuurkundige Vereeniging in Nederlandsch Indië, opgericht in 1850.

De Vereeniging ter bevordering der Geneeskundige wetenschappen in Nederlandsch Indië, opgericht in 1851.

Het Hoofdbestuur der Maatschappij tot Nut van 't Algemeen in Oost-Indië.

De Nederlandsch-Indische Maatschappij van Nijverheid en Landbouw.

De Kamer van Koophandel.

Het Nederlandsch-Indisch Onderwijzers Genootschap.

Het Gymnasium Willem III.

De Maatschappij van Toonkunst.

De Bataviasche wedloop-societeit.

De Vrijmetselaars-loge de Ster in het Oosten.

2°. In de Afdeeling Tanggeran:

Tanggeran, de hoofdplaats der Afdeeling, aan den Grooten weg en de Tji-Dani.

Toasia of Tandjoeng kaik, aan de noordkust.

Pesing, aan den Grooten weg en de Tji-Angké, welk riviertje alleen aan zijne, door eene batterij beschermde, monding als haven bruikbaar is.

Betoeng, Tji-Badak en Sentoel, aan den Grooten weg, ten westen van Tanggeran.

3°. In de Afdeeling Meester Cornelis:

Meester Cornelis, aan den Grooten weg, de hoofdplaats van de Afdeeling.

Bidara Tjina, onmiddellijk ten zuiden van Meester Cornelis.

Djati negara ten zuidoosten, en Kabajoeran ten zuidwesten van het vorige.

Bekasi, aan de Tji-Lingsi en den weg naar Krawang.

Tji-Koenir, drie palen ten zuiden van den Krawangschen weg, waarbij een bamboezen kampement is gebouwd, met kazernes, stallen, Officierswoningen, enz., bestemd tot jaarlijksche oefeningen voor de Artillerie van het garnizoen te Weltevreden.

Tandjong, in het zuiden der Afdeeling aan den Grooten weg.

Antjol, ten oosten van Batavia, aan den mond van het riviertje Antjol, die als haven voor kleine vaartuigen bruikbaar is, met eene batterij.

Digitized by Google

4°. In de Afdeeling Buitenzorg:

Buitenzorg (Bogor), de hoofdplaats, welker naam dagteekent van het jaar 1746, toen de Gouverneur Generaal VAN IMHOFF hier het landhuis Buitenzorg stichtte, dat thans het gewone verblijf van den Gouverneur Generaal is. Het heeft geene versterkingen, doch is met veldgeschut bewapend alleen tegen een Inlandschen vijand. Er is een Adspirant Controleur gevestigd. De plaats is zeer aangenaam en gezond, daar de lucht bijna dagelijks, ook in den drogen moesson, door verfrisschende regenvlagen wordt afgekoeld. Men vindt hier den prachtigen Gouvernements Plantentuin. Deze werd in het jaar 1818 op last van den Gouverneur Generaal VAN DER CAPELLEN aangelegd, onder toezicht van den Hoogleeraar REINWARDT, toen Directeur over de zaken van landbouw, kunsten en wetenschappen in Nederlandsch Indië; later is hij aanmerkelijk uitgebreid en verfraaid en wordt nog steeds met de meeste zorg onderhouden. In 1877 is aan den Plantentuin eene Landbouwschool verbonden en een Cultuurtuin toegevoegd. Ook bestaat te Buitenzorg een Landbouw-scheikundig laboratorium.

Overigens zijn Djasinga, in het westen der Afdeeling aan de Tji-Doerian, Tji-Mangis, Tji-Binoeng, Tji-Loewar, Wangoeng, Gadok met eene minerale bron, en Tji-Seroa, alle aan den Grooten weg, en Tji-Baroesa, Tji-Lingsi en Tji-Trap in het oosten der Afdeeling gelegen, de voornaamste plaatsen.

Tot de Residentie Batavia behooren eene groote menigte eilandjes, die gezamenlijk eene oppervlakte van ongeveer 24 □ palen hebben. Het zijn meerendeels koraalrotsen, met altijddurend groen bedekt; sommige zijn door tripang- en agar-agarvisschers bewoond, de meeste echter niet bevolkt. De voornaamste zijn:

In en voor de Baai van Batavia:

Poeloe Kapal of Onrust, met een maritiem etablissement; Poeloe Boeroeng of Kuiper; Poeloe Sakit of Purmerend; Kerkhof; Poeloe Njamoek of Leiden; Poeloe Ontong Djawa of Amsterdam; Poeloe Poetri of Vader Smith; Poeloe Ajer of Hoorn; Poeloe Damar ketjil of Enkhuizen; Poeloe Damar besar of Edam; Poeloe Mendjangan of Alkmaar; Poeloe Oebi besar of Rotterdam; Poeloe Oebi ketjil of Schiedam; Poeloe Loesi of Haarlem; Poeloe Ramboet of Middelburg; Poeloe Baroe of Monnikendam; Poeloe Dapoer.

Ten westen van Kaap Oentoeng Djawa: Poeloe Tjangkir; Maneter of Menschen-eter; Groot en Klein Kombuis; Poeloe Paré; de Agnitengroep; Poeloe Pandjang, en de Hoorn-groep.

Meer noordwaarts liggen de Duizend Eilanden, omtrent honderd in getal, waartoe Poeloe Ajer, Poeloe Pandjang, Poeloe Katok, enz.

Digitized by Google

behooren. Zij hebben een Inlandsch Hoofd, die den titel van Soetan voert en te Batavia gevestigd is.

De Residentie Krawang.

De grootte van dit gewest bedraagt, met inbegrip van enkele zeer kleine daartoe behoorende eilandjes, 84 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

199	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
3845	Chineezen.
30	Vreemde Oosterlingen.
296179	Inlanders.
te zamen 300253	zielen.

Krawang grenst ten noorden aan de Java-zee, en wordt ten westen door Batavia, ten zuiden door de Preanger-Regentschappen, en ten oosten door Tjeribon ingesloten. De westelijke grens is de Tji-Bet en de Tji-Taroem, de zuidwestelijke de Tji-Kao (bl. 244), de zuidelijke de ruggen van den G. Boerangrang, G. Tangkoeban Prahoe en G. Boekit Toenggoel, en de oostelijke de Tji-Séwoe en de Tji-Ponegara (zie bl. 245). De grond is langs de kust zanderig en moerassig; meer landwaarts in vlak en, evenals het hooge zuidelijke gedeelte, zeer vruchtbaar. De voornaamste producten zijn rijst, koffie, thee en kaneel; moerbeziën-aanplantingen voor de zijdeteelt slagen slechts gebrekkig. Leerlooierijen leveren goede uitkomsten op. De vroeger aan de noordkust bestaan hebbende zoutpannen zijn opgeheven.

Over de Minerale bronnen zie men bl. 224.

Van de Residentie Krawang is het westelijke gedeelte, zijnde het Regentschap Krawang, Gouvernementsland, bestaande uit de vijf op bl. 184 opgegevene Districten en eenige etablissementen van landbouw, onder welke vooral belangrijk is het etablissement te Tji-Langkap, aan de zuidwestelijke grens, op eenigen afstand van de hoofdplaats gelegen. Dit gedeelte is gesplitst in de twee Contrôle-afdeelingen Krawang en Poerwakarta. Het overige gedeelte, bevattende de voormalige Regentschappen Tji-Asem en Pamanoekan, is van tijd tot tijd aan particuliere grondeigenaars verkocht, tegen zekere servituten van grondlasten op te brengen in geld of producten, en thans bekend onder den naam van Pamanoekan-, Tji-Asem- en Tegal-waroe-landen, die te zamen twaalf Districten en 359 dessa's (désâ's) bevatten.

De voornaamste plaatsen zijn:

Poerwakarta, de hoofd- en verblijfplaats van den Resident en standplaats van een Controleur.

Digitized by Google

Krawang, aan den Grooten weg, nabij de Tji-Taroem, standplaats van een Controleur.

Tji-Kao, aan de samenvloeiing van de Tji-Kao met de Tji-Taroem, aan de grenzen der Preanger-Regentschappen, met Gouvernements pakhuizen, waar een groot deel van de koffie uit laatstgenoemde Residentie wordt opgestapeld en vervolgens langs de Tji-Taroem verder afgevoerd.

Tji-Asem en Pamanoekan, in de gewesten van die namen, aan den weg van Batavia naar Indramajoe.

Tot deze Residentie behooren de eilandjes: Poeloe Boeta, Poeloe Pamijang en Poeloe Sedoelang, in de Bocht van Tji-Asem gelegen.

De Residentie Tjeribon.

De Residentie Tjeribon (eigenlijk Tjarĕbon) is ingesloten ten westen door Krawang en de Preanger-Regentschappen, ten zuiden door laatstgenoemde Residentie en Banjoemâs, ten oosten door Tegal, en wordt ten noorden door de Java-zee bespoeld. Zij wordt gescheiden van Krawang door de Tji-Séwoe en de Tji-Ponegara (bl. 245); van de Preanger-Regentschappen door het voorgebergte van den G. Tampomâs, de Tji-Loetoeng en de Tji-Tandoewi; van Banjoemâs door de Tji-Djolang en den G. Bongkok; en van Tegal door de Tji-Sangaroeng of Losari.

Zij is gesplitst in de tien Contrôle-afdeelingen Tjeribon, Peloembon, Sindang-laoet, Indramajoe, Radja-galoeh, Madja, Galoeh, Kwali, Koeningan en Loerahgoeng.

De oppervlakte van deze Residentie bedraagt 122,7 □ geogr. mijlen, met inbegrip der onder haar behoorende eilandjes. De bevolking bestaat uit:

Europeanen en met hen gelijkgestelden. . . .	872
Chineezen	18103
Arabieren	1202
Andere vreemde Oosterlingen	91
Inlanders	1240784
te zamen	1261052 zielen.

In de Afdeeling Indramajoe is de grond vlak en hier en daar, inzonderheid langs de noordkust en ten oosten van de Tji-Manoek, zeer moerassig, waardoor dit gedeelte der Residentie een ongezond verblijf is; overigens is zij geheel bergachtig en zeer gezond. De vruchtbare bodem levert vooral rijst, klapperolie, koffie, suiker, indigo, thee en cochenille. Handel en scheepvaart zijn er zeer levendig.

Digitized by Google

Over de Slijkvulkanen, Stikgrotten en Minerale bronnen, zie men bl. 219, 221 en 224; over de Aardolie-bronnen, bl. 227.

De voornaamste plaatsen zijn :

1°. In de Afdeeling Tjeribon :

Tjeribon, vroeger met het fortje De Beschermer, de hoofdplaats der Residentie en van de Afdeeling van dien naam, en de verblijfplaats van den Regent en van een Controleur. De Resident houdt zijn verblijf te Tangkil, een uur meer noordwaarts gelegen. De stad Tjeribon, deels uit steenen deels uit bamboezen huizen bestaande, is eenigszins op Europeesche wijze aangelegd met nauwe straten en stegen, en in de laatste jaren veel verfraaid. Men vindt er nog twee Kratons of paleizen, bewoond door de afstammelingen der oude Sultans des rijks. In de Chineesche kampong is de Klinting of tempel bezienswaardig.

Op eenigen afstand ten zuidwesten van Tjeribon ligt Soengi-ragi, vroeger een vorstelijk lustverblijf, zeer opmerkelijk door zijn zonderlingen maar tevens hoogst kunstigen aanleg, die aan een Chinees wordt toegeschreven.

Ruim een halfuur ten noorden der stad ligt, op den heuvel Goenoeng Djati, het voor heilig gehouden graf van Sjeikh Ibn Maulana of Soesoehoenan Goenoeng Djati, den eersten verkondiger des Islams in Westelijk Java.

Peloembon, de hoofdplaats eener Contrôle-afdeeling, aan den Grooten weg, acht palen ten westen van Tjeribon.

Palimanan, met eene redoute, aan denzelfden weg, drie palen westelijker.

Sindang laoet, de hoofdplaats eener Contrôle-afdeeling, elf palen ten zuidoosten van Tjeribon.

Tji-Ledoek, nabij de oostelijke grens der Residentie.

Overigens zijn Moendoe en Gebang, aan den Grooten weg en nabij de zee, hier de voornaamste dessa's. De eerste plaats is bekend door eene zeer smakelijke vischsoort, *Ikan proet*, welke alleen hier schijnt gevonden te worden.

2°. In de Afdeeling Madjalengka (vroeger Sindang-kassi genaamd):

Madjalengka (vroeger Sindang-kassi, onder welken naam het ook nu nog bekend is en op sommige kaarten voorkomt), de hoofdplaats der Afdeeling van dien naam en de zetel van den Adsistent Resident en standplaats van een Controleur.

Leuwi Moending, Districtshoofdplaats van Radja-galoeh en standplaats van den Controleur in die Contrôle-afdeeling.

Digitized by Google

Karang Samboeng, op de grens der Preanger-Regentschappen, aan den Grooten weg en den rechteroever der Tji-Manoek, met koffiepakhuizen van het Gouvernement.

3°. In de Afdeeling Galoeh:

Tji-Amis, de hoofdplaats der Afdeeling, nabij de Tji-Tandoewi, standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur.

Kawali, standplaats van een Controleur, ten noorden van het voorgaande, bekend wegens de daar gevondene oudheden, bestaande in vier groote steenen met Kawi-inscriptiën, hoofdzakelijk godsdienstvoorschriften behelzende. Eene verklaring van die inschriften is gegeven door Dr. R. FRIEDERICH, in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Jaarg. II, Afl. 2.

4°. In de Afdeeling Indramajoe:

Indramajoe (eigenlijk Darmajoe of Dermajoe (1)), de hoofdplaats der Afdeeling van dien naam, standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur, met een hoofddepôt van het zout. Hare ligging aan de Tji-Manoek maakt het vervoer van dit fabrikaat naar de binnenlanden gemakkelijk door de prauwen, die van Karang Samboeng met koffie geladen afzakken en met zout bevracht weder de rivier opvaren.

Kandang-Awoer, aan het riviertje van denzelfden naam.

Karang-ampel, aan den weg van Indramajoe naar Tjeribon, 14 palen ten zuiden van eerstgenoemde plaats.

Een gedeelte van deze Afdeeling, acht Districten bevattende, is in vroegeren tijd aan particulieren verkocht en behoort thans tot de landen Kandang-awoer en Indramajoe-west (bl. 184).

5°. In de Afdeeling Koeningan:

Koeningan, de hoofdplaats der Afdeeling, twee en twintig palen ten zuiden van Tjeribon, standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur.

Loerahgoeng, standplaats van een Controleur.

Nabij het dorp Derma, acht palen zuidwestwaarts van Koeningan, vindt men de overblijfselen van een vorstelijk lustverblijf, op dezelfde wijze aangelegd als het boven vermelde Soengi-ragi, doch op kleinere schaal.

Tot de Residentie Tjeribon behooren de, recht noordwaarts van den Hoek van Indramajoe liggende, Boompjes-eilanden, met koraalriffen omgeven. Zij zijn drie in getal; Boompjes-eiland, het Middenrif, en het Noorder-rif of Poeloe Rakit.

(1) Samengesteld uit *Darma* of *Derma* en *ajoe*, evenals *Derma-wangi*, *Derma-radja*, e. a.

Digitized by Google

De Residentie Preanger-Regentschappen.

Deze geheel uit gebergten van verschillenden aard bestaande Residentie (wier naam eigenlijk Parahijangan of Prijangan is) grenst ten westen aan de Indische Zee en Bantam; ten noorden aan Batavia, Krawang en Tjeribon; ten oosten aan Tjeribon en Banjoemâs; en ten zuiden aan de Indische Zee. De Tji-Barenoh scheidt haar van Bantam; de Tji-Tandoewi, van Banjoemâs en gedeeltelijk van Tjeribon; verder is de Tji-Loetoeng en een klein gedeelte van de Tji-Manoek de oostelijke grens. De noordelijke grenslijn is getrokken over den G. Salak, G. Panggeranggo, G. Gedé, G. Megamendoeng en G. Gamba tot aan de Tji-Taroem; volgt dan deze rivier tot waar zij de Tji-Kao opneemt; gaat vervolgens langs deze tot aan den G. Boerangrang; vanhier over den G. Tangkoeban Prahoe en G. Boekit Toenggoel; wendt zich dan noordwaarts langs de Tji-Ponegara, en eindelijk oostwaarts langs den bergrug, die de vlakte van Indramajoe ten zuiden begrenst, tot aan de Tji-Manoek.

Zij telt achttien Contrôle-afdeelingen: Noord-Bandoeng, West-Bandoeng, Zuid-Bandoeng, Tji-Tjalengka, Soeka-negara, Tji-Andjoer, Tji-Poetri, Soekaboemi, Njalendoeng, Soemedang, Tjonggeang, Tji-awi, Tasik melaja, Limbangan, Mangoendjaja (Manondjaja), Sindang-ajoe, Tji-kadjang en Mangoenredja.

De bevolking dezer Residentie bedraagt:

970	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
1836	Chineezen.
50	Arabieren.
5	Andere vreemde Oosterlingen.
1243906	Inlanders.

te zamen 1246767 zielen.

Hare grootte is 385,8 □ geogr. mijlen; zij is dus verreweg de grootste Residentie van Java, en wordt in sterkte van bevolking alleen door Soerabaja, Samarang en Tjeribon overtroffen. Ook in schoonheid en vruchtbaarheid behoeft zij voor geene andere te wijken, en is vooral voor den koffiebouw zeer geschikt. Dit gewas is dan ook, benevens de rijst, het belangrijkste product; verder komen vooral in aanmerking: klapperolie, indigo, thee, arèngsuiker en kinabast. De afvoer dezer voortbrengselen geschiedt voornamelijk naar de vier hoofdpunten: Tji-Kao aan de Tji-Taroem, Karang Samboeng aan de Tji-Manoek, Kali Poetjang aan de Tji-Tandoewi, en Tji-Gangsa aan de Wijnkoopsbaai.

Digitized by Google

Het elders op Java heerschende Cultuurstelsel (1) is in de Preanger-Regentschappen niet ingevoerd; ook de opiumverkoop en de voormalige bazaarpachten hebben hier nimmer bestaan. Daarentegen was de geheele bevolking vroeger verplicht koffieboomen aan te kweeken en hunne vruchten in te zamelen, te drogen en aan de Gouvernements-pakhuizen af te leveren tegen eenen bepaalden prijs; dit servituut is echter later voor een groot gedeelte ingetrokken, en in April 1871 is de administratie in de Preanger-Regentschappen op dezelfde wijze geregeld als in de andere Residentiën (2). Ook het vroeger bestaande verbod op het daar toelaten van Chineezen en andere vreemdelingen is opgeheven.

Over de Stikgrotten, Minerale bronnen en Zwavelmeren zie men bl. 222, 223 en 227.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Bandoeng:

Bandoeng, de hoofdplaats der Residentie, de verblijfplaats van den Resident en den Regent en een Controleur, op het Plateau van Bandoeng gelegen; het is eene groote en fraaie negeri (Inlandsche stad), met breede rechtlijnige straten of liever grintwegen, ter wederzijde afgeschut met hooge bamboesheggen, waarachter zich de woningen der Inlanders onder hoog geboomte verschuilen. Op den Aloen-aloen, een met Waringinboomen beplant plein, dat in alle eenigszins aanzienlijke plaatsen gevonden wordt, bevindt zich de Dalem of Regentswoning, die de grootste en schoonste op Java en met Europeesche meubelen rijk versierd is, en de missighit (*mesdjid*) of moskee. Het Residentshuis en de overige woningen der Europeanen staan in een afzonderlijk gedeelte der negeri.

Tji-Padalarang, standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling West-Bandoeng.

Oedjoeng-broeng-wétan, de hoofdplaats van het District van dien naam, aan den Grooten weg gelegen. Op weinige palen afstands van deze dessa zijn twee plaatsen, waar overblijfselen uit den Hindoetijd gevonden worden; namelijk: dichtbij de kampong Tji-Panjaloe, een Nandi (Stier van Siwa) en twee zwaar beschadigde beelden; en niet verre van Negara-wangi, een Doerga-beeld en twee Ganésa's.

2°. In de Afdeeling Tji-Tjalengka:

Tji-Tjalengka, de hoofdplaats der Afdeeling en van het District van dien naam, verblijfplaats van den Adsistent Resident en een

(1) Zie § 21.

(2) Zie *Ind. Staatsbl.* 1870, N°. 121, 122, 123, 124, 199 en 200; en 1871, N°. 45, 46, 48, 49, 50 en 64; en DE LOUTER, *Handleiding*, 2de druk, bl. 398.

Digitized by Google

Adspirant Controleur, aan den weg van Bandoeng naar Tasik-melaja (bl. 260),

Madjalaja, acht palen zuidwaarts van het vorige.

Trogong, de standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling Zuid-Bandoeng.

3°. In de Afdeeling Tji-Andjoer:

Tji-Andjoer, de hoofdplaats der Afdeeling en de verblijfplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, 1450 vt. boven de oppervlakte der zee gelegen. Het is eene gezonde en nette plaats, op dezelfde wijze aangelegd als Bandoeng, doch kleiner. Ook hier onderscheidt zich de Dalem van den Regent boven die van de meesten zijner ambtgenooten.

Tji-Panas aan den voormaligen Grooten weg, in de nabijheid van den G. Megamendoeng en den G. Gedé, met een lustverblijf van den Gouverneur Generaal en een plantentuin. Niet ver vanhier ligt het gezondheids-etablissement Sindang-laja, dat eene particuliere onderneming is.

Maleber, Districtshoofdplaats, twee palen ten zuidoosten van Tji-Andjoer.

Patjet, aan den voormaligen Grooten weg tusschen Tji-Andjoer en Tji-Panas, de standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling Tji-Poetri.

Soeka-negara, standplaats van den Controleur.

Tji-Blagoeng en Tji-Kalong, Districtshoofdplaatsen, ten noordoosten van Tji-Andjoer.

4°. In de Afdeeling Soekaboemi:

Soekaboemi, de hoofdplaats der Afdeeling en de verblijfplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur, zeven palen ten zuidwesten van Tji-Andjoer.

Tji-Tjoeroeg en Karang tengah, aan den Grooten weg van Buitenzorg naar Tji-Andjoer; het eerste is de standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling Njalindoeng.

Pelaboean, Districtshoofdplaats, aan de Wijnkoopsbaai.

Tji-Gangsa, aan de Wijnkoopsbaai, nabij den mond der Tji-Mandiri, met Gouvernements-koffiepakhuizen.

5°. In de Afdeeling Soemedang:

Soemedang, de hoofdplaats der Afdeeling, verblijfplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan den Grooten weg.

Tandjoeng Sari, Districtshoofdplaats, elf palen ten zuidwesten van Soemedang.

Digitized by Google

Tji-Beureum, Districtshoofdplaats, vijf palen ten noordoosten van Soemedang.

Tjonggeang, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, acht palen ten noorden van Tji-Beureum.

Dermaradja, Districtshoofdplaats, zeventien palen ten zuidoosten van Soemedang.

Het thans vervallen fort Tomo lag hier aan de vereeniging van de Tji-Manoek met de Tji-Loetoeng (bl. 246), tegenover Karang Samboeng (bl. 284).

6°. In de Afdeeling Tasik Melaja:

Tasik Melaja, de hoofdplaats der Afdeeling, verblijfplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur, nabij de Tji-Tandoewi aan den weg naar Tjelatjap.

Tji-Awi, Indihiang en Malamboeng, Districtshoofdplaatsen, meer noordwestwaarts aan denzelfden weg; het eerste is de standplaats van den Controleur.

Singaparna, Districtshoofdplaats, elf palen ten zuidwesten van Tasik Melaja.

7°. In de Afdeeling Limbangan.

Garoet, de hoofdplaats der Afdeeling, verblijfplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan de Tji-Manoek.

Wanaradja, Districtshoofdplaats, negen palen ten oosten van Garoet.

8°. In de Afdeeling Soekapoera:

Mangoendjaja (of Manondjaja?) de hoofdplaats der Afdeeling, verblijfplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, nabij de Tji-Tandoewi aan den weg naar Tjelatjap. Het is tevens de standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Sindang-ajoe.

Bandjar, Districtshoofdplaats, twintig palen oostelijker aan dezelfde rivier.

Kali-Poetjang, Districtshoofdplaats en koffiestapelplaats, nabij den mond van dezelfde rivier.

Tji-Kemboelan, Prigi en Tji-Djoelang, Districtshoofdplaatsen aan de Penandjoeng-baai.

9°. In de Afdeeling Soekapoera-Kollot.

Mangoenredja, hoofdplaats der Afdeeling en verblijfplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur, veertien palen ten zuidwesten van Tasik Melaja.

Tji-Kadjang, standplaats van den Controleur.

Salatjaoe en Karang, Districtshoofdplaatsen, zuidwaarts van Mangoenredja.

Digitized by Google

De Residentie Tĕgal.

De Residentie Tĕgal wordt ten westen door Tjeribon, ten zuiden door Banjoemâs, ten oosten door Pekalongan en ten noorden door de Java-zee ingesloten. Hare westelijke grens is de rivier Sangaroeng of Losari; de oostelijke voor een gedeelte de Kali Seragi of Oeloe Djami, en meer zuidwaarts eene beek, welke van den G. Depok (bl. 216) afvloeit; de zuidelijke is de bergketen, welke zich onder verschillende namen oost- en westwaarts van den G. Slamat uitstrekt (bl. 216).

De oppervlakte dezer Residentie bedraagt 69 □ geogr. mijlen. Hare bevolking bestaat uit:

628	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
6109	Chineezen.
208	Arabieren.
935345	Inlanders.
942290	te zamen zielen.

Zij is gesplitst in de zes Contrôle-afdeelingen: Tĕgal- (noord), Tĕgal- (zuid), Pamalang, Moga, Brebes en Boemi-ajoe.

De grootste, noordelijke, helft des bodems is geheel vlak, en in de Afdeeling Brebes hier en daar moerassig; het overige gedeelte bestaat uit de hellingen en ruggen van het zuidelijke grensgebergte, veelal met dicht geboomte, ook Djatibosschen, bedekt. Rijst, klapperolie, koffie en suiker zijn de voornaamste producten.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Tĕgal:

Tĕgal, de hoofdplaats der Residentie en der Afdeeling van dien naam, standplaats van den Resident en den Controleur der Contrôle-afdeeling Tĕgal-(noord), met eene goede haven en een oud fort, hetwelk gedeeltelijk als kazerne voor Pradjoerits, gedeeltelijk als pakhuis wordt gebruikt. In de, tot Tĕgal behoorende, kampong Pasaréan is het graf van een der oude Soesoehoenans van Mataram (bl. 23), dat nog steeds door de Javanen als een heiligdom wordt vereerd.

Te Soera, meer zuidwaarts, aan den weg naar Lebaksioe, liggen ook graven van thans onbekende personen, die echter door de Inboorlingen in eere worden gehouden.

Protjot, standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Tĕgal-(zuid).

Oedjoeng-roesi, zes palen ten zuiden van Tĕgal.

Pangka, Districtshoofdplaats, vier palen ten zuidoosten van het voorgaande.

Digitized by Google

2°. In de Afdeeling Brebes:

Brebes, de hoofdplaats van de Afdeeling van dien naam, standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur, aan de Kali Pamali of (volgens VERSTEEG) Kali Sawah Djadjar.

Lebaksioe, de hoofdplaats van het District van dien naam, aan een zuidelijken zijtak van den Grooten weg, dertien palen ten zuiden van Tĕgal.

Boemi-ajoe, Districtshoofdplaats, standplaats van den Controleur en een Adspirant Controleur, zes en dertig palen ten zuiden van Tĕgal.

Salem, Districtshoofdplaats, in het zuidwesten der Residentie.

Losari, voormalige Districtshoofdplaats, aan de rivier van dien naam.

Tandjoeng, tegenwoordige hoofdplaats van het District Losari, ruim vier palen ten oosten van het vorige.

3°. In de Afdeeling Pamalang:

Pamalang, de hoofdplaats der Afdeeling, standplaats van den Adsistent Resident en den Controleur, aan het riviertje van dien naam en den Grooten weg. Ook hier is een vereerd graf van een der eerste Islam-predikers op Java.

Moga, standplaats van den Controleur der gelijknamige Contrôle-afdeeling.

Tjomal, Districtshoofdplaats, aan de rivier van dien naam en den Grooten weg.

Oeloe-Djami, aan de rivier van dien naam en den Grooten weg.

De Residentie Pekalongan.

De Residentie Pekalongan ligt tusschen Tĕgal ten westen, Banjoemàs ten zuiden, Samarang ten oosten, en de Java-zee ten noorden. De westelijke grens is de Kali Oeloe Djami; de oostelijke, de Kali Koetâ; en de zuidelijke, de bergketen, welke zich oostwaarts van den G. Slamat uitstrekt (bl. 216) en hier de namen van G. Depok en G. Petarangan draagt, benevens het Diëng-gebergte.

De grootte bedraagt 32,5 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

523	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
4702	Chineezen.
763	Arabieren.
37	Andere vreemde Oosterlingen.
508111	Inlanders.
514136	te zamen zielen.

Deze Residentie telt de vier Contrôle-afdeelingen Pekalongan, Bandar, Batang en Keboemen.

Digitized by Google

In het noordwesten is de grond vlak; in het noordoosten meer bergachtig en boschrijk, zoodat de Groote weg hier ook meerendeels door bosschen, waaronder het bekende bosch van Wiléri, loopt; het zuidelijke gedeelte der Residentie bestaat geheel uit de hellingen en ruggen van het zuidelijke grensgebergte.

De voornaamste producten zijn: rijst, klapperolie, koffie, suiker, indigo, en eenige thee en tabak; ook Djatihout, en andere houtsoorten voor meubelwerk geschikt.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Pekalongan:

Pekalongan, de hoofdplaats van de Residentie en van de Afdeeling van dien naam, en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur, aan de rivier van denzelfden naam. Het is eene zeer levendige plaats met veel handel. Het oude fort wordt thans als pakhuis gebezigd.

Pakadjangan of Gedong Woeni en Sawangan, Districtshoofdplaatsen, ten zuiden van Pekalongan.

Wirâdesså, de standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Bandar, vier en een halven paal ten westen van Pekalongan, aan den Grooten weg.

Seragi en Bandar, Districtshoofdplaatsen, zuidwaarts van Wirâdesså.

2°. In de Afdeeling Batang:

Batang, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan de rivier van denzelfden naam en den Grooten weg.

Masin, Districtshoofdplaats, ten zuidwesten van Batang.

Sedajoe, Districtshoofdplaats, aan een zuidelijken tak van den Grooten weg en den voet van den G. Diëng.

Soebah, standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Keboemen, aan den Grooten weg, dertien palen ten oosten van Batang.

Kali Salak of Limboeng en Keboemen of Dersånå, Districtshoofdplaatsen ten zuidoosten van Soebah.

In het zuidoosten dezer Residentie bevinden zich op den G. Prahoe, 7878 vt. boven de zee, de overblijfselen van twee tempels uit den Hindoe-tijd. De overige oudheden op den G. Diëng zullen vermeld worden bij de Residentie Banjoemâs, bladz. 304.

De Residentie Samarang.

De Residentie Samarang (Sĕmarang) wordt begrensd: ten westen door Pekalongan; ten zuiden door Kĕdoe, Soerakarta en Madioen;

Digitized by Google

ten oosten door Rĕmbang; ten noorden door Djapara en de Java-zee. De grensscheiding is: ten westen, de Kali Koetå; ten zuiden, eene lijn, getrokken van den G. Prahoe over de keten, welke vandaar langs den G. Oengaran naar den G. Merbaboe gaat (bl. 216), vervolgens noordoostwaarts loopende tot aan de Kali Karang Gedé (bl. 248), en dan zich oostwaarts wendende totdat zij stuit tegen de Rembangsche Afdeeling Blora, waarlangs zij zich dan noordwaarts wendt om de oostelijke grens te vormen; de noordelijke grensscheiding wordt gevormd deels door de Kali Tanggoel Angin, en deels door de bergketen, welke ten zuidoosten van Djapara aanvangt (bl. 216).

De grootte van deze Residentie bedraagt 94,2 □ geogr. mijlen; en hare bevolking

Europeanen en met hen gelijkgestelden	3973
Chineezen	15196
Arabieren	735
Andere vreemde Oosterlingen	955
Inlanders	1280824
te zamen	1301683 zielen.

Zij telt de twaalf Contrôle-afdeelingen Samarang, Goeboek, Salatiga, Ambarawa, Kendal, Gemoeh, Sĕlokaton, Bodja, Demak, Gadong, Wiråsari en Poerwådadi.

Over het geheel is Samarang zeer bergachtig; alleen het noordelijke gedeelte van de Afdeeling Demak is vlak, benevens het midden van de Afdeeling Grobogan, die een dal vormt tusschen de twee bergketenen, welke haar ten noorden en zuiden begrenzen. De grond is in verscheidene gedeelten der Residentie zeer vulkanisch; in het zuidwesten bevindt zich ten noorden van den G. Merbaboe het insgelijks vulkanische moeras Råwå Pening, dat met de Kali Toentang (bl. 248) de positie uitmaakt, waarvan de hoofdversterking is de vesting Willem I, gebouwd ten westen van het moeras aan de noordelijke grens der inundatie, welke hier kan daargesteld worden.

Rijst, klapperolie, koffie, suiker, tabak en Djatihout, benevens uitmuntende tarwe (*trigoe*) in den omtrek van Salatiga, zijn de belangrijkste voortbrengselen van den bodem, die overigens zeer rijk is aan merkwaardige verschijnselen (bl. 219, 220, 225 en 227). Zout wordt in groote hoeveelheid aangemaakt uit het water, dat zich afscheidt uit de modderwellen bij Koewoe (1).

(1) Het hier vervaardigde zout is niet onder het Gouvernements zoutmonopolie begrepen; het mag echter niet naar andere Residentiën worden uitgevoerd, en de vervaardiger moet *f* 1,— belasting per pikol aan het Gouvernement betalen. Zie bl. 147.

Digitized by Google

De voornaamste plaatsen zijn :

1°. In de Afdeeling Samarang :

Samarang, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur, aan den Grooten weg en de Kali Samarang, met eene bevolking van 69140 zielen (1). Behalve de genoemde autoriteiten heeft men er een Majoor en eenige Kapiteins en Luitenants der Chineezen, een Kapitein der Mooren, een Kapitein der Boegineezen en een Hoofd der Arabieren, Maleiers en Bengaleezen. Samarang bestaat uit de oude of eigenlijke stad, als kern, met de zich daaromheen uitstrekkende kampongs en voorsteden. De meest op Hollandsche wijze regelmatig en dicht opéén gebouwde stad ligt aan den rechteroever der rivier, op eenigen afstand van haren mond, welke afstand door aanslibbing steeds toeneemt en thans reeds een paar palen bedraagt. Zij werd vroeger aan de drie andere zijden ingesloten door de met de rivier in verband staande stadsgrachten, welke echter grootendeels gedempt of in riolen veranderd zijn. De linkeroever der rivier tegenover de oude stad wordt ingenomen door den Aloen-aloen (plein), den aanvang der in westelijke richting zich uitstrekkende Bodjongsche en Pontjolsche wegen, en het begin van de, langs den linkeroever der rivier tot aan den boom en de batterij doorloopende, voorstad of dicht bebouwde straat, bewoond door Chineezen, Arabieren, enz. Langs de twee genoemde wegen breidt zich de Europeesche bevolking steeds uit en worden de, nog tusschen de huizen der Europeanen gelegene, kamponggedeelten steeds minder. Sedert eenige jaren heeft men begonnen de stad zelve noordwaarts naar het zeestrand uit te breiden op het vroeger geheel onbewoonde en lage daar aanwezige terrein; en het is ook daar, dat het Stationsgebouw en andere etablissementen voor den Spoorweg naar de Vorstenlanden zijn opgericht. Oostwaarts, langs den weg naar Demak tot aan de voorstad Torbaja, zijn belangrijke inlandsche voorsteden. Ten oosten van de stad loopt in zuidelijke richting de weg naar de bovenlanden; langs dezen vindt men nog, tot op aanmerkelijken afstand, tot de stad behoorende kampongs, waartusschen woningen van Europeanen verspreid liggen. Langs de rivier onmiddellijk boven de stad breidt zich het groote Chineesche kamp uit, tusschen den weg naar de bovenlanden aan de eene en de inlandsche kampongs achter den Aloen-aloen aan de andere zijde.

In de stad, die hoewel meer en meer door kantoren en pakhuizen ingenomen toch ook nog voor eigenlijke bewoning blijft dienen, vindt

(1) Hieronder 9085 Chineezen, 795 Arabieren en 2830 Europeanen.

Digitized by Google

men de Kerken en Weeshuizen, het Oude-mannenhuis, Kazernes, het Arsenaal, het Telegraafkantoor, enz. Op den Aloen-aloen staat het nieuwe Stadhuis (waarin Politie- en Residentie-bureaux, Postkantoor, Raad van Justitie, Geldkantoor, enz.); aan de westzijde de Dalem van den Regent, en eenigszins meer achterwaarts de Moskee. Tegenover het Stadhuis, tusschen den aanvang der Bodjongsche en Pontjolsche wegen, is het Groote Hospitaal. Op het pleintje, door het ineenloopen der beide hoofdwegen gevormd, staat ruim anderhalven paal van de stad het Residentiehuis en de woning van den Commandant der Afdeeling. Vanhier uit heeft men rechts den Grooten weg naar Batavia, links een verbindingsweg met den zijtak naar Oengaran (bl. 261). Langs beide wegen breiden zich ook reeds de woningen der Europeanen uit. Achter en boven het Residentiehuis ligt, evenceens aan den linkeroever, het buskruit-etablissement van Bodjong; aan de overzijde, doch eenigszins meer landwaarts in, is een groot kruitmagazijn.

Samarang heeft te kampen met eene slechte reede, gebrekkige communicatie met de reede, en jaarlijksche overstroomingen door onvoldoenden afvoer van het plotseling afkomende bovenwater. Plannen ter verbetering zijn sedert jaren onder handen en gedeeltelijk in uitvoering, zonder dat er echter nog op afdoende wijze in voorzien is.

De te Samarang gevestigde Colleges, Hoofd-administratiën en andere inrichtingen zijn voornamelijk:

Het Hoofdkwartier van de Tweede Militaire Afdeeling op Java en de bureaux der Chefs van diensten in de Afdeeling, met uitzondering van dat der Genie, hetwelk te Willem I gevestigd is.

De Raad van Justitie, voor Java's Tweede Afdeeling.

De Algemeene kas en het Kantoor van Ontvangst voor Midden-Java.

Het Vendu-departement.

De Pakhuis- en Zoutadministratie, het Havendepartement, Telegraafkantoor, de Posterij en Afdeeling van den Waterstaat.

Een Bureau van het Kadaster.

Een Agentschap van de Javasche bank, en een van de Handelmaatschappij.

Een Kamer van Koophandel.

De Vrijmetselaarsloge: La constante et fidèle.

De Afdeeling der Maatschappij: Tot nut van 't Algemeen.

Drie particuliere Drukkerijen, waarop onder andere de Weekbladen, Samarangsche Courant, Locomotief en Javaan worden gedrukt.

Digitized by Google

Serondol, Districtshoofdplaats, zes palen ten zuiden van Samarang.

Grogol, Districtshoofdplaats, aan het riviertje Kali Kondang ten oosten van Samarang.

Goeboek, twintig palen ten zuidoosten van Samarang, standplaats van een Controleur.

2°. In de Afdeeling Salatiga:

Salatiga, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur. In de nabijheid vindt men mede overblijfselen van tempels uit den Hindoetijd.

Tengaran, Districtshoofdplaats, zeven palen ten zuiden van Salatiga.

3°. In de Afdeeling Ambarawa (Åmbåråwå, volgens den *Regeringsalmanak* Embah-råwå of Bah-råwå):

Oengaran, eigenlijk Ngaran (zie bl. 206, Noot (1)), de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident en den Controleur der Contrôle-afdeeling Ambarawa, aan den weg naar de Vorstenlanden. Het is eene schoone en aangename plaats, waar ook een militair convalescentengesticht is. Op de zuidzijde van den nabijgelegen berg Oengaran bevinden zich de overblijfselen van onderscheidene tempels (Tjandi Sångå) en beelden voorstellende Ganésa, Siwa, Batara Goeroe en andere personen uit de Hindoe-mythologie.

In deze Afdeeling zijn verscheidene streken, vooral in den omtrek der hoofdplaats, eigendom van particulieren.

Bawèn of Tangan Tiga (driesprong), op het punt waar de weg naar de Vorstenlanden zich in tweeën splitst.

Ambarawa (Åmbåråwå), aan den weg naar Djokjokarta en het uiteinde van den zijtak van den Spoorweg van Kedoeng Djati naar Ambarawa; aan de noordwestzijde van het moeras Råwå Pening. Hier ligt de hoofdvesting Willem I (bl. 269), waar ook de Onderdirectie is der Genie in de Tweede Militaire Afdeeling en de Commandant der Veld- en Bergbatterijen (bl. 163).

Banjoe Biroe, ten zuiden van hetzelfde moeras aan den noordelijken voet van den G. Merbaboe.

4°. In de Afdeeling Dĕmak:

Dĕmak, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan den Grooten weg. Het was vroeger de zetel van RADEN PATAH, den eersten Souverein van een Mahomedaanschen staat in Midden-Java; deze stichtte hier omstreeks het midden der 15de eeuw eene moskee, welke eerst in het jaar 1845 is afgebroken en zooveel mogelijk in denzelfden vorm vernieuwd.

Gadong, hoofdplaats van eene Contrôle-afdeeling.

Digitized by Google

Samboeng of Dempet en Manggar of Boegil, Districtshoofdplaatsen, zes en dertien palen ten oosten van Dĕmak; het eerste tevens standplaats van een Controleur.

Tanggoel Angin, aan de rivier van dien naam en den Grooten weg.

5°. In de Afdeeling Grobogan:

Poerwådadi, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur; een net en zindelijk plaatsje, aan den zuidoostelijken zijtak van den Grooten weg.

Sélå is een District in het midden van de Afdeeling aan de Kali Loesi (bl. 248) gelegen, doch behoorende aan Soerakarta, dewijl daar de graven liggen der Vorstelijke familie van Kartåsoerå, die door den Soesoehoenan worden onderhouden (bl. 70, Noot (²)).

Mendang Kamoelan, eene dessa in dezelfde Afdeeling niet ver van de grenzen van Rĕmbang; het ligt waarschijnlijk op dezelfde plaats, waar eenmaal de hoofdzetel van het overoude Hindoe-rijk Mendang Kamoelan was, en waarvan daar nog enkele overblijfselen worden aangewezen.

Wiråsari, Grobogan en Kradenan, Districtshoofdplaatsen; het eerste tevens standplaats van den Controleur.

6°. In de Afdeeling Kendal:

Kendal, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan de rivier van denzelfden naam en den Grooten weg, achttien palen ten westen van Samarang.

Bodjå, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, ten zuidoosten van Kendal.

Gemoeh, standplaats van den Controleur.

Kaliwoengoe, aan de rivier van dien naam, mede aan den Grooten weg, tusschen Kendal en Samarang.

Sélokaton, in het westen der Residentie, elf palen bezuiden den Grooten weg.

Soekårĕdjå, standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Sélokaton.

Troekå, Districtshoofdplaats, zes palen ten westen van Kendal, aan den Grooten weg.

In het zuidwesten dezer Afdeeling vindt men het bad-etablissement Plantoengan (bl. 159 en 225).

Digitized by Google

De Residentie Djapara.

De Residentie Djapara (Djapårå) wordt aan drie zijden door de zee bepaald, en is alleen ten zuiden door Samarang, en voor een klein gedeelte ten oosten door Rëmbang ingesloten. De oostelijke grens is het riviertjè Dolok of Randoe Genting (1); de zuidwestelijke, de Kali Tanggoel Angin, en de zuidoostelijke, de bergketen, welke zich vanhier af oostwaarts door het noorden des eilands tot aan de Straat van Madoera uitstrekt.

Zij is met inbegrip der Karimon Djawa-eilanden 56,7 □ geogr. mijlen groot, en bevolkt met

540	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
10056	Chineezen.
65	Arabieren.
583	Andere vreemde Oosterlingen.
923482	Inlanders.
te zamen 934726	inwoners.

Deze Residentie is gesplitst in de vijf Contrôle-afdeelingen Pati I, Pati II, Djapara, Koedoes en Djowana.

De berg Moeriå (bl. 206) beslaat met zijne ruggen en hellingen bijna de geheele Residentie; alleen het zuidoostelijke gedeelte, tusschen den voet van dien berg en het zuidelijke grensgebergte, is een vlakke alluviaalbodem, en in het zuiden der Residentie ligt in de Afdeelingen Koedoes en Pati een uitgestrekt moeras, bekend onder den naam van Råwå besar, waarvan de Kali Djowana (bl. 248) gedeeltelijk de uitwatering is.

De voornaamste voortbrengselen zijn rijst, klapperolie, koffie, suiker, cochenille en tabak.

Belangrijke plaatsen zijn :

1°. In de Afdeeling Pati :

Pati, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent en de Controleurs der Contrôle-afdeelingen Pati I en Pati II; het ligt in het zuidoosten der Residentie, aan den Grooten weg.

Tenggeles, Districtshoofdplaats, ten westen van Pati, aan den Grooten weg.

Sélåwesi, Districtshoofdplaats, ten noordwesten van Pati.

Tjengkal Séwoe, Districtshoofdplaats, ten zuidoosten van Pati.

Gloengoeng en Angkatan, Districtshoofdplaatsen, ten zuidoosten van Pati.

(1) Volgens de *Etappe-kaart van Java en Madoera* door den kapt. VERSTEEG.

Digitized by Google

Bågårami, Districtshoofdplaats, ten oosten van Pati.

2°. In de Afdeeling Djapara:

Djapara, vroeger de hoofdplaats der geheele Residentie, thans van de Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en den Controleur. Het ligt aan de westkust en was vroeger eene bloeiende handelplaats, doch is nu veel vervallen. Nabij deze plaats ligt op eenen heuvel aan het strand een oud steenen fort, waarvan de enceinte-muur en de ingang nog in zeer goeden staat doch overigens de gebouwen verdwenen zijn; het is vrij groot en goed gebouwd, en waarschijnlijk van Portugeeschen oorsprong.

Majong, Districtshoofdplaats, ten zuiden, en Bandjaran, Districtshoofdplaats, ten noorden van Djapara.

3°. In de Afdeeling Koedoes:

Koedoes, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en den Controleur, ligt in het zuiden der Residentie aan den Grooten weg. Het is eene welvarende plaats met verscheidene voor Inlanders werkelijk rijk te noemen ingezetenen (handelaars), wier woningen door sierlijk snijwerk uitmunten. Er is eene goede inlandsche school, waarvan voornamelijk door den Regent veel werk wordt gemaakt. De Pendåpå vóór de Regentswoning is eene der grootste op Java; achter die woning is een fraaie tuin en vijver-aanleg.

Tjendånå, Districtshoofdplaats, ten noorden van Koedoes.

Oendakan, Districtshoofdplaats, ten zuiden van Koedoes aan de Kali Tanggoel Angin.

4°. In de Afdeeling Djowana:

Djowana, de hoofdplaats der Afdeeling, ligt aan de Kali Djowana en den Grooten weg. Het is eene welvarende plaats en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur. Het oude fort wordt als pakhuis gebezigd.

Mantoep, Districtshoofdplaats, aan de Kali Randoe Genting.

Mergå-toetoe, Districtshoofdplaats, ten noordwesten van Djowana, op de oostkust.

5°. De Afdeeling Karimon Djawa-eilanden.

Zij bevat de Karimon Djawa-groep, op aanmerkelijken afstand ten noord-noordwesten van Djapara gelegen, en bestaande uit 24 eilandjes: namelijk: 1°. Karimon Djawa. 2°. Poeloe Kamoedian (Dibbets). 3°. P. Parang (Wachter). 4°. P. Bangkoewan (Frederiksburg). 5°. P. Genting (Floris-eiland). 6°. P. Njamoek (Beeldsnijder- of Sculpers-eiland). 7°. P. Kembar (Jansens-eiland). 8°. P. Kembang (Wilkens-eiland). 9°. P. Krabab besar (Vogel-eiland). 10°. P. Krabab ketjil (Wageli). 11°. P.

Digitized by Google

Boeroeng (Ossenbrugge). 12°. P. Gelean (Stuk-eiland). 13°. P. Tjemårå besar (Amas). 14°. P. Tjemårå Ketjil (Strikburg). 15. P. Mendjawan (Kool-eiland). 16°. P. Mendjangan besar (Groot-stag). 17°. P. Mendjangan ketjil (Klein-stag). 18°. P. Lento (Krab-eiland). 19°. P. Tjandikan (Tortelduiven-eiland). 20°. P. Goendoel (Tortoise). 21°. P. Seråna (Heinsberg). 22°. P. Tengah. 23°. P. Zeegul. 24°. P. Bodjong. Tusschen deze eilanden verheffen zich onderscheidene klippen; P. Kamoedian is geheel daarmede omgeven. Op Poeloe Karimon Djawa is een Nederlandsch Posthouder gevestigd. De grootte van dit eiland is 1,8 □ geogr. mijl.

Tot de Residentie Djapara behooren voorts de volgende eilandjes:

Poeloe Penganten, nabij de westkust, ten zuiden van de Reede van Djapara. Het is zeer klein, evenals

Poeloe Telok en Poeloe Pandjang, in de Bocht van Djapara.

Poeloe Mandelika, bestaande uit eene koraalrots; het ligt aan de noordkust en is eene □ paal groot.

Poeloe Djowana, een zeer klein eiland ten oosten van den mond der rivier van denzelfden naam.

De Residentie Rèmbang.

De Residentie Rĕmbang wordt ten westen ingesloten door Djapara en Samarang; ten zuiden door Madioen en Kediri; ten oosten door Soerabaja; en ten noorden door de Java-zee. De grenzen zijn: ten zuiden, de bergketen welke zich hier oost- en westwaarts door het midden van Java uitstrekt (bl. 216); ten westen het riviertje Dolok of Randoe Genting, en de lijn die zich in de verlenging daarvan zuidwaarts uitstrekt tot aan genoemde bergketen. Ten oosten bestaat geene natuurlijke grensscheiding; eene lijn, die langs de oostelijke Regentschappen van Rĕmbang, in eenigszins zuidwestelijke richting, van de noordkust naar genoemde bergketen loopt, vormt hier de grens.

De grootte van deze Residentie is 136,9 □ geogr. mijlen. Hare bevolking bestaat uit:

695	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
16202	Chineezen.
258	Arabieren.
65	Andere vreemde Oosterlingen.
1032315	Inlanders.
1049535	zielen.

Zij is gesplitst in de vijf Contrôle-afdeelingen Rĕmbang, Toebau, Djatirågå, Bådjånĕgårå en Blora.

Digitized by Google

Het noordelijke, westelijke en zuidelijke gedeelte dezer Residentie, welke gewesten meerendeels met kalkgebergten bezet zijn, is over het geheel vrij droog en schraal; in het noordoosten ligt het moeras Råwå Malanggi; door het midden van het oostelijke gedeelte stroomt de Kali Solo, en verspreidt hier meerdere vruchtbaarheid. Doch over het geheel is Rĕmbang in dit opzicht als eene der minst bevoorrechte streken van Java te beschouwen. Evenwel zijn hier zeer uitgestrekte Djatibosschen (bl. 234); overigens zijn de voortbrengselen vooral rijst, klapperolie, koffie, suiker en tabak.

De merkwaardige verschijnselen van den bodem zie men bl. 220 en 222.

Volgens HAGEMAN worden in het zuiden der Residentie op den G. Pandan oudheden gevonden; doch van welken aard deze zijn is ons onbekend.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Rĕmbang:

Rĕmbang, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident en den Regent. Scheepsbouw en visscherij zijn de voornaamste middelen van bestaan der bevolking. Het oude fort is in Residentswoning herschapen.

Paradessa (Pårådéså) met een zout-etablissement, vijf palen ten westen van Rĕmbang aan den Grooten weg.

Lassem, zeven palen oostwaarts van Rĕmbang aan den Grooten weg en den voet van den G. Njamplong, de standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Rĕmbang. De scheepsbouw, die hier vroeger bloeide, is vervallen; tegenwoordig vindt men er meer timmerlieden en meubelmakers. Overigens vindt de bevolking, die grootendeels Chineesch is, hoofdzakelijk haar bestaan in scheepvaart en handel, vooral in den smokkelhandel in opium.

Soelang, Districtshoofdplaats, negen en een halve paal ten zuiden van Rĕmbang.

Binangoen en Kragan, Districtshoofdplaatsen, ten oosten van Lassem aan den Grooten weg.

Waroe en Sedan, Districtshoofdplaatsen, in het oosten der Afdeeling, bezuiden den Grooten weg.

Bonang, vijf palen ten westen van Lassem, is bekend als in vroeger tijd de gewone verblijfplaats van SOEHOENAN BONANG, een der eerste en ijverigste verbreiders van het Islamisme in Midden-Java.

2°. In de Afdeeling Toeban:

Toeban, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsis-Resident, den Regent en den Controleur. Scheepsbouw, scheepvaart,

Digitized by Google

handel en sluikerij maken ook hier de hoofdbedrijven der bevolking uit. Een buitengewoon groote Waringinboom op den Aloen-aloen of het plein heeft eene zekere vermaardheid verkregen. In deze Negeri zijn de begraafplaatsen van den bovengenoemden SOEHOENAN BONANG en onderscheidene andere als heilig vereerde personen.

Op weinige palen afstands van de hoofd-negeri vindt men, in het District Rembes, de beroemde badplaats Bëkti of Boekti, een ruim, vierkant, door de natuur gevormd bassin, van acht tot tien voet diepte en door zwaar geboomte omgeven.

Bij Djodjogan, in het District Singahan, vormt het riviertje Ngalirip een prachtigen waterval van 120 vt. rechtlijnige storting.

Bantjar en Djenoe, Districtshoofdplaatsen, op vijfentwintig en zeven palen ten westen van Toeban aan den Grooten weg.

Rembes, Districtshoofdplaats, vijf palen ten oosten van Toeban aan den Grooten weg.

Rengel, Districtshoofdplaats, zeventien palen ten zuiden van Toeban.

Singahan en Djatirâgâ, Districtshoofdplaatsen, in het binnenland; het laatste tevens standplaats van den Controleur.

3°. In de Afdeeling Bâdjânegârâ:

Bâdjânegârâ, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent, den Controleur en een Adspirant Controleur. Het ligt aan de rechterzijde van de Kali Solo en den zijtak van den Grooten weg, welke van Toeban zuidwaarts gaat, negenentwintig palen van laatstgenoemde plaats.

De Districtshoofdplaatsen Bowernâ, Ngoempak en Padangan zijn de belangrijkste plaatsen aan eenen anderen tak van den weg, die hier in de richting van de Kali Solo langs hare rechterzijde grootendeels door Djatibosschen loopt. Ten zuiden van dien weg liggen de Districtshoofdplaatsen Temajang en Pelem, en ten noorden er van, aan de linkerzijde van de Solo, Tinawoen.

4°. In de Afdeeling Blora:

Blora, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur.

Djepon, Districtshoofdplaats, vier palen ten oosten van Blora.

Ngawèn, Districtshoofdplaats, negen palen ten westen van Blora.

Randoe Blatoeng en Panolan, Districtshoofdplaatsen, in het zuiden der Afdeeling.

Ploentoeran, aan de linkerzijde van de Kali Solo, tegenover Padangan, aan den weg van Blora naar Padangan (bl. 262).

In de Bocht van Rëmbang liggen enkele zeer kleine koraal-eilandjes, als: Poeloe Besar, P. Glatik, P. Sawalan en de Twee Gebroeders; en eenige riffen: Karang Gosa, K. Besi en K. Oengkal.

Digitized by Google

De Residentie Banjoemâs.

De Residentie Banjoemâs, eerst sedert het jaar 1830 geheel onder beheer van het Gouvernement (bl. 70), is ten westen begrensd door de Preanger-Regentschappen en Tjeribon; ten noorden door Tjeribon, Tegal en Pekalongan; ten oosten door Bagelèn; en ten zuiden door de Indische Zee. De Tji-Tandoewi scheidt haar van de Preanger-Regentschappen; de Tji-Djolang van Tjeribon; de noordelijke grensscheiding is de groote bergketen van Midden-Java, van den G. Bongkok tot aan den G. Diëng (bl. 215); de oostelijke, eene lijn, welke eerst langs het riviertje Djetis ten westen van kaap Karang Bòlong, en vervolgens met vele bochten in eene noordwaartsche richting getrokken is naar den G. Prahoe.

De grootte is 101 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

577	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
4256	Chineezen.
12	Arabieren.
108	Andere vreemde Oosterlingen.
998775	Inlanders.
te zamen 1003728	zielen.

Deze Residentie telt de zeven Contrôle-afdeelingen Banjoemâs, Tjelatjap, Madjenang, Poerwâkertâ, Poerbâlinggâ, Bandjar-negârâ en Karang-Kobar.

Het grootste noordelijke gedeelte van Banjoemâs is geheel bergachtig. De streek ten noorden van de Segara Anakan is moerassig (Râwâ Bowâjâ, Râwâ Tji-awoer, Râwâ Tji-érang, enz.). De kust der Schildpadden-baai (van Tjelatjap tot Djetis) vertoont het begin eener duinformatie, welke naarmate men oostwaarts gaat sterker uitkomt en bij Djetis in de rotsen van Karang Bòlong overgaat. Deze duinen vormen een beletsel voor de afwatering; het daarachter liggende zakvormige terrein tusschen het strand en den Grooten Zuidelijken weg is daardoor moerassig. De duinstreek is het smalst en de moerasvorming het sterkst tusschen Tjelatjap en de Kali Serajoe; ten oosten van deze rivier breidt het duin zich uit tot eene vrij breede vlakte, op welke ook de zijweg van Djetis naar Adiredjâ (bl. 264) is aangelegd; èn het daarachter liggende terrein tusschen dezen weg en den Zuidelijken weg behoeft slechts eenige waterleiding om in vruchtbare sawahs te worden veranderd, hetgeen in de laatste jaren ook reeds gedeeltelijk is geschied. De bodem is voor velerlei cultuur uitstekend geschikt; de voornaamste voortbrengselen zijn rijst, klapperolie, koffie, indigo, thee en tabak.

Digitized by Google

Over de Minerale bronnen en andere merkwaardige verschijnselen van den bodem zie men bl. 221, 225 en 228.

Belangrijke plaatsen zijn;

1°. In de Afdeeling Banjoemâs:

Banjoemâs, aan den linkeroever der Kali Serajoe, eenen zijtak van den Zuidelijken weg, en den weg van Willem I naar Tjelatjap, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur. Het voormalige blokhuis staat thans onder civiel beheer en dient voor de Pradjoerits.

Poerwâredjâ, Districtshoofdplaats, een weinig boven Banjoemâs aan de K. Serajoe en denzelfden weg.

Soekâredjâ, aan den weg van Banjoemâs naar Adji-barang (bl. 265), en Kaliredjâ of Soempioh in het oosten der Afdeeling aan den Zuidelijken weg, beide Districtshoofdplaatsen.

2°. In de Afdeeling Poerbâlinggâ:

Poerbâlinggâ, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan eenen zijtak van den Zuidelijken weg, welke door eenen weg (bl. 265) langs den G. Slamat gemeenschap heeft met een zijtak van den Grooten weg in Tegal.

Kertâ-negârâ en Tjahjânâ, Districtshoofdplaatsen, de eerste ten noordoosten, de laatste ten zuidoosten van Poerbâlinggâ.

Bij het dorp Serajoe, op de zuidoostelijke helling van den G. Slamat, is een waterval, gevormd door het riviertje Kali Sâpâ, hetwelk zich later in de Kali Serajoe ontlast.

3°. In de Afdeeling Bandjar-negârâ:

Bandjar-negârâ, aan de Kali Serajoe en den weg van Willem I naar Tjelatjap, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur.

Karang Kobar, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, eene niet onbelangrijke dessa, 3266 vt. boven den zeespiegel, op het Hoogland van Karang Kobar (bl. 204) in het Diëng-gebergte gelegen.

Batoer, Districtshoofdplaats, 5200 vt. boven den zeespiegel op het Diëng-gebergte ten westen van het Plateau gelegen en, evenals het acht palen vandaar verwijderde

Dolok, grootendeels door Chineezen bewoond, die zich meest bezig houden met den handel in tabak, welke door de Javanen op het Plateau en andere gedeelten van den G. Diëng wordt gebouwd.

Singâ-mertâ, Districtshoofdplaats, ten noorden van Bandjar-negârâ.

Digitized by Google

Behalve de op bl. 291 vermelde tempels op den G. Prahoe, bevinden zich op het Diëng-gebergte nog de overblijfselen van vijfentwintig, zoo groote als kleine, Brahma- of Siwa-tempelen, van welke sommige zeer goed bewaard gebleven zijn. Vier er van, de Tjandi Ardjoenå, staan op het Plateau; elf andere, waaronder een groote, de Tjandi Werkodårå (Wrĕkodårå) of Bimå, staan op verschillende gedeelten van den G. Pangonan (bl. 205); acht op den oostelijken, en twee op den noordelijken rug van den G. Diëng. Volgens ROORDA VAN EYSINGA (1) zouden in deze tempels zoowel beelden van Boeddha, als van Siwa, Doerga, Wishnoe en Ganésa gevonden worden, en het dus waarschijnlijk zijn dat zoowel de dienst van Boeddha als die van Brahma daar gebloeid heeft. JUNGHUHN echter, die deze overblijfselen in persoon nauwkeurig heeft onderzocht, beweert dat zij uitsluitend tot laatstgenoemden eeredienst behooren en er geen spoor van Boeddhisme te vinden is; en dat de tempels wellicht tusschen de 600 en 900 jaren geleden gesticht zijn door Brahmanen, welke door omstreeks dien tijd op Java aangekomen Boeddhasche kolonisten uit de lagere gewesten waren verdreven.

Deze tempels zijn niet de eenige oudheden, welke hier gevonden worden. De ruïnen van eenen kolossalen, uit gehouwen steen vervaardigden trap, die langs de zuidelijke helling van den G. Diëng met ongeveer 300 treden afdaalt in de richting van Wånåsåbå (in Bagelên); eene onderaardsche, omtrent 800 vt. lange, waterleiding onder het Plateau van Diëng; en een steen met een opschrift, dat er niet is ingebeiteld maar met eene onvernietigbare inktsoort er op geschreven, getuigen van de groote mate van beschaving en kunst, welke de vervaardigers dezer werken moeten bezeten hebben.

4°. In de Afdeeling Tjelatjap:

Tjelatjap, de hoofdplaats der Afdeeling Dåjå-Loehoer of Tjelatjap, en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan het uiteinde van den Zuidelijken weg en de uitmuntende haven van Tjelatjap gelegen. Het is eene belangrijke handelplaats, en de stapelplaats der meeste handelswaren van de geheele Residentie alsmede van Bagelên en een gedeelte der Preanger-Regentschappen, vanwaar de producten langs de Serajoe met de Kali Jåså, de Tji-Tandoewi en de Segara Anakan daarheen worden gevoerd. De plaats is zeer regelmatig aangelegd, met prachtige lanen, en berekend op groote toekomstige uitbreiding. Een aanzienlijk gedeelte

(1) *Handboek der Land- en Volkenk.*, Dl. III, Boek III, bl. 76. Van de oudheden op het Diëng-gebergte zijn photographische afbeeldingen vervaardigd door den Heer VAN KINSBERGEN.

Digitized by Google

moerassig terrein is in de laatste jaren drooggelegd en voor bebouwing en bewoning geschikt gemaakt; evenwel wordt het van tijd tot tijd nog door epidemische koortsen bezocht. Onder de regeering der Javaansche Vorsten was Tjelatjap een ballingsoord, waar de daarheen verbannenen spoedig bezweken.

Adiredjå, Districtshoofdplaats, aan den Zuidelijken weg, niet ver van de monding der Kali Serajoe.

Wlahar op den linker- en Salarang op den rechteroever der Kali Serajoe zijn de plaatsen, tusschen welke deze rivier op een vlot wordt overgestoken.

Madjenang, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur in die Contrôle-afdeeling.

Overigens zijn Sindeh (Pegadingan) en Soemålåjå (Dåjå loehoer) als Districtshoofdplaatsen het belangrijkst.

5°. In de Afdeeling Poerwåkertå:

Poerwåkertå, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan een zijtak van den Zuidelijken weg.

Adjibarang, Districtshoofdplaats, eene zeer aanzienlijke dessa, aan denzelfden weg.

Djamboe of Djati-loban, Districtshoofdplaats, aan de Kali Tadjem, een rechter-zijriviertje van de K. Serajoe.

Tot deze Residentie, en bepaaldelijk tot de Afdeeling Tjelatjap, behooren de eilanden:

Noesa Kambangan. Dit eiland is geheel rotsachtig en heeft eene lengte van 28 palen; de breedte is zeer ongelijk; de geheele oppervlakte wordt berekend op 2,3 □ geogr. mijlen. De noordoostelijke binnenwaarts gekeerde punt, tegenover de landpunt van Tjelatjap, heet Karang Bandong (of Karang Bòlong; zie bl. 193); de zuidoostelijke, van buitenaf zichtbare, wordt gevormd door den G. Tjimiring, op welken een verkenningstoren geplaatst is, vanwaar de aankomende schepen worden gesignaleerd, terwijl een seintoestel op de hoogte G. Tiga de signalen naar den vasten wal overbrengt; de zuidwestpunt is T. Batoe Larang; en de noordwestpunt, tegenover den mond der Tji-Tandoewi, T. Pennigoan De bevolking bedroeg vroeger, volgens HAGEMAN, ruim 1500 zielen; thans is zij, daar het eiland in het belang der verdediging zooveel mogelijk woest moet blijven, grootendeels of geheel naar Java verhuisd. De belangrijkste kampongs waren Darma rèdja aan de west- en Mangoendjaja aan de noordzijde. Thans bevinden zich kustbatterijen te Karang Bandong aan de noordoostpunt, tot bestrijking van den oostelijken ingang of drempel, en te Banjoe

Digitized by Google

Njappa meer westwaarts aan de noordkust, tot bestrijking van het nauwste gedeelte van het vaarwater tusschen Noesa Kambangan en den Java-wal (bl. 269). — De grond is geschikt tot het voortbrengen van rijst, suikerriet en koffie. Op enkele rotsen aan de zuidkust worden of werden althans vroeger vogelnestjes aangetroffen. Niet ver van Mangoendjaja ligt eene merkwaardige grot, welke wegens hare op eenen tempel gelijkende gedaante den naam van Mesdjid Sélå (steenen moskee) draagt; verder oostwaarts, tegenover de Tji-Donan, heeft men nog eene zeer schoone grot, Limas Boentoe genaamd.

Noesa Waroe of Wree, een klein eilandje tegenover Batoe Larang, den zuidwesthoek van Noesa Kambangan, dat den westelijken ingang tusschen dit eiland en Java in tweeën verdeelt, met vogelnestklippen.

De Residentie Bagëlên.

De Residentie Bagëlên (misschien eigenlijk Pagëlèn), sedert het jaar 1830 in het bezit van het Gouvernement (bl. 70), grenst ten westen aan Banjoemâs; ten noorden, waar zij slechts zeer smal is, aan Pekalongan; ten oosten aan Këdoe en Djokjokarta; ten zuiden aan de Indische zee. De westelijke grensscheiding is de lijn, welke (bl. 302) als de oostelijke grens van Banjoemâs is opgegeven; de noordelijke, de G. Prahoe; de oostelijke, eene lijn welke van den G. Prahoe zuid-oostwaarts loopt over de toppen van den G. Sindårå en den G. Soembing, en vandaar met groote bochten zuidwaarts tot aan den mond van de Kali Bågåwåntå.

De oppervlakte van Bagëlên bedraagt 62,3 □ geogr. mijlen; de bevolking:

492	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
3021	Chineezen.
85	Vreemde Oosterlingen.
1223042	Inlanders.
1226640	te zamen zielen.

Deze Residentie is gesplitst in de zes Contrôle-afdeelingen Poerwårëdjå, Koetå-ardjå, Keboemen, Karang-anjar, Wånåsåbå en Sapoeran.

Het noordelijke gedeelte van Bagëlên is geheel bergachtig; de zuidelijke kustlanden zijn vlak en voor een gedeelte moerassig, daar onderscheidene van het gebergte afvlociende riviertjes niet in zee uitwateren maar zich in het lage land verliezen. Echter is ook het

Digitized by Google

vlakke land, zoowel als het hoogere gedeelte, uitstekend vruchtbaar, en zijn beide voor verschillende cultuurgewassen bijzonder geschikt. De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, klapperolie, koffie, indigo, thee, kaneel en vogelnestjes.

Over de Minerale bronnen zie men bl. 225.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Poerwårĕdjå:

Poerwårĕdjå, de hoofdplaats der Residentie en standplaats van den Resident, den Controleur en den Regent. Zij ligt aan den rechteroever der Kali Bågåwåntå en den Zuidelijken weg. De naam Kĕdong Kĕbo (eigenlijk Gĕdong Kĕbo), welke in den Javaschen oorlog aan deze plaats gegeven werd, is later overgegaan op het versterkte militaire kampement in hare nabijheid, waar een veldbataljon in garnizoen ligt.

Lowånå, Districtshoofdplaats, vier palen ten noorden van Poerwårĕdjå, aan den weg van Magĕlang.

Tjangkreb, Districtshoofdplaats, ten oosten van Poerwårĕdjå.

2°. In de Afdeeling Keboemen:

Keboemen, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Controleur en den Regent, aan den Zuidelijken weg. Het oude fort wordt voor de Pradjoerits gebezigd.

Kedoeng-tawon en Premboen, Districtshoofdplaatsen, zes en twaalf palen ten oosten van Keboemen, aan den Zuidelijken weg.

Ambal, Districtshoofdplaats, nabij de kust, aan eenen zijtak van den Zuidelijken weg.

3°. In de Afdeeling Karang-anjar:

Karang-anjar, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan den Zuidelijken weg.

Gombong, Districtshoofdplaats, vijf palen ten westen van Karang-anjar, aan denzelfden weg. In hare nabijheid lag het nooit voltooide en thans geheel opgeheven fort Generaal Cochius. Hierbij zijn sedert 1855 eenige gebouwen opgericht tot verblijfplaats voor het Korps Pupillen.

Sokå, Districtshoofdplaats, vier palen ten oosten van Karang-anjar.

Petanahan, Districtshoofdplaats, elf palen ten westen van Ambal, aan denzelfden zijtak van den Zuidelijken weg.

Poering, Districtshoofdplaats, vijf palen ten westen van Petanahan, aan denzelfden weg.

Karang Bòlong, Districtshoofdplaats, aan denzelfden weg en onmiddellijk ten oosten van het rotsige voorgebergte van dien naam,

Digitized by Google

hetwelk bekend is door de groote menigte vogelnestjes die er worden ingezameld (1).

4°. In de Afdeeling Lĕdok:

Deze aanzienlijke en schoone Afdeeling werd na 1830 aanvankelijk tot eene afzonderlijke Residentie verheven; weldra echter werd zij bij Kĕdoe ingelijfd, en later ook daarvan weder afgescheiden en bij Bagĕlĕn gevoegd.

Wånåsåbå, 2450 vt. boven den zeespiegel gelegen, is de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Controleur en den Regent, aan den weg van Willem I naar Tjelatjap.

Sapoeran, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, en Adirĕdjå of Ngadirådjå aan den weg van Wånåsåbå naar Poerwårĕdjå.

Leksånå, aan de Kali Serajoe, en Kali-wirå, drie palen zuidelijker, Districtshoofdplaatsen.

5°. In de Afdeeling Koetå-ardjå:

Koetå-ardjå, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan den Zuidelijken weg; men vindt er grottentempels.

Kemiri, Districtshoofdplaats, vier palen ten noorden van Koetå-ardjå.

Pitoeroeh, Districtshoofdplaats, drie palen ten westen van Kemiri.

Djenar, Districtshoofdplaats, zeven palen ten zuiden van Poerwårĕdjå.

Wånåråtå, Districtshoofdplaats, nabij de kust aan den zijtak van den Zuidelijken weg, vijftien palen ten oosten van Ambal.

De Residentie Kĕdoe.

De Residentie Kĕdoe, mede sedert 1830 geheel onder het Nederlandsche bewind, wordt ingesloten ten westen door Bagĕlĕn; ten zuiden door Djokjokarta; ten oosten door Soerakarta en Samarang, en ten noorden door Samarang. De noordelijke grens is de bergketen, welke van den G. Prahoe naar den G. Oengaran gaat (bl. 216); de oostelijke, eene lijn welke van den G. Oengaran over den G. Telemåjå (bl. 207) en den G. Merbaboe naar den G. Merapi loopt; de zuidoostelijke, de Kali Krasak, welke op den G. Merapi ontspringt en in de Kali Prågå valt; de zuidelijke, eene lijn, welke van de

(1) De Godin Njahi Rårå Kidoel wordt door de Javanen beschouwd als de patrones der vogelnestjes-industrie; te harer eere wordt ook jaarlijks, voor den aanvang van de inzameling der nestjes, van Gouvernementswege een feest gegeven. Zie *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde.* Jaarg. I, Dl. I, bl. 304.

Digitized by Google

samenvloeiing van deze twee rivieren langs eenen bergrug west-noordwestwaarts gaat, tot waar zij de grens van Bagĕlên ontmoet; de westelijke, de lijn, welke Bagĕlên ten oosten begrenst (bl. 306).

Kĕdoe is na Pekalongan de kleinste Residentie, en heeft slechts eene uitgestrektheid van 37,2 □ geogr. mijlen. Zij is echter betrekkelijk sterk bevolkt, en telt:

488 Europeanen en met hen gelijkgestelden.
5346 Chineezen.
90 Arabieren.
6 Andere vreemde Oosterlingen.
699671 Inlanders.

te zamen 705601 inwoners.

Zij is gesplitst in de vier Contrôle-afdeelingen: Magĕlang, Prâbâlinggâ, Prapak en Temanggoeng.

De geheele Residentie is een uitgestrekt en zeer vruchtbaar dal, ingesloten tusschen den G. Soembing, G. Sindârâ, G. Prahoe, G. Oengaran, G. Telemâjâ, G. Merbaboe, G. Merapi, en hunne verbindingsruggen; en besproeid door de Kali Prâgâ en de Kali Ello, benevens eene menigte kleinere bergstroomen, die zich in deze beide ontlasten.

De voortbrengselen zijn voornamelijk: rijst, klapperolie, koffie in groote hoeveelheid, indigo, thee, suiker, tabak en kapas of katoen.

Over de Minerale bron zie men bl. 225.

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Magĕlang:

Magĕlang, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Controleur en den Regent. Het ligt aan den linkeroever van de Kali Prâgâ en niet ver van den rechteroever der Kali Ello, aan den weg van Bawèn naar Djokjokarta. Nabij Magĕlang ligt de heuvel Tidar, volgens de fabelleer het middelpunt des eilands, door welken de spijker geslagen is, die het vroeger dobberende Java aan de wereld vasthechtte. Dat echter niet deze heuvel maar de G. Soembing op het midden des eilands ligt, is opgemerkt op bl. 205.

Moentilan, standplaats van den Controleur, en Soetjèn, aan denzelfden weg.

Ngasinan, Districtshoofdplaats, ten oosten van Magĕlang.

Balak, Districtshoofdplaats, ten noordoosten van Magĕlang.

Bandongan, Districtshoofdplaats, ten westen van Magĕlang.

Menoreh, Districtshoofdplaats, ten zuiden van Magĕlang, aan den weg vandaar naar Poerwâredjâ.

Prâbâlinggâ en Remaneh, Districtshoofdplaatsen, ten zuidoosten van Magĕlang.

Digitized by Google

Moendoet, ook wel Mendoet genoemd, aan de Kali Ello nabij hare vereeniging met de Kali Prågå.

2°. In de Afdeeling Temanggoeng:

Temanggoeng, de hoofdplaats der Afdeeling en van het District Prapak, en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aán den noordoostelijken voet van den G. Soembing en den weg van Willem I naar Tjelatjap.

Prapak, de standplaats van den Controleur dier Contrôle-afdeeling.

Djetis, Districtshoofdplaats, ten westen van Temanggoeng.

Lempoejang of Adiredjå, Districtshoofdplaats, ten noordwesten van Temanggoeng.

Soemåwånå of Medånå, Districtshoofdplaats, en Sedjang, aan den bovengenoemden weg.

Kĕdoe, Districtshoofdplaats, tusschen Temanggoeng en Djetis.

In de nieuwe geschiedenis is deze Residentie bekend, als zijnde voor een goed deel het tooneel geweest van den oorlog tegen Dipå Negårå. Maar ook in oude tijden moeten belangrijke gebeurtenissen op haren bodem hebben plaats gehad; en waarschijnlijk is hier eenmaal een hardnekkige strijd gevoerd tusschen de Boeddhisten en Brahmanen, waarin de laatsten het onderspit hebben gedolven. Geen ander gewest van Java is zoo rijk aan overblijfselen, die tot den eeredienst van beide deze secten betrekking hebben, als Kĕdoe en het aangrenzende westelijke gedeelte van Djokjokarta. De belangrijkste van deze overblijfselen zijn in eerstgenoemd gewest:

De Tjandi Moendoet, bij de dessa van dien naam, een Boeddhatempel, misschien omstreeks het jaar 1000 n. C. gebouwd; hij bevat onder andere een Boeddha-beeld van 14 vt. hoogte.

De Tjandi Boro Boedoer (1), op eenigen afstand ten zuidwesten van den voorgaanden, nabij den rechteroever der Kali Prågå. Deze is de grootste en prachtigste tempel op Java, beslaat eene uitgestrektheid van 2100 □ voeten, heeft acht verdiepingen of terrassen, is met fraai beeldhouwwerk versierd, en eindigt in eenen hoogen koepel. Hij is rondom eenen heuvel gebouwd, zoodat er van binnen geene ledige ruimte in is. Meer dan een vijfhonderdtal Boeddha-beelden zijn er van buiten aangebracht.

---

(1) Misschien eene verbastering van *Pårå Boeddhå, al de Boeddha's*, naar de menigte Boeddha-beelden, die hier worden gevonden. — Van dezen tempel is eene uitvoerige beschrijving met een rijken atlas van platen verschenen onder den titel: *Boro-boedoer op het eiland Java, afgebeeld door* F. C. Wilsen, *en uitgegeven op last van den Minister van Koloniën door* Dr. C. Leemans.

Digitized by Google

De Tjandi Sélå Grijå op het oostelijke voorgebergte van den G. Soembing, met beelden van Siwa en Doerga.

De Tjandi Prengapoes, een Siwa-tempel aan de noordoostelijke helling van den G. Soembing, niet ver van Temanggoeng.

De Tjandi Perot, een kleine tempel, op geringen afstand van den voorgaanden. En nog onderscheidene kleinere of meer vervallene, in de Districten Soemåwånå en Lempoejang (Afdeeling Temanggoeng), en bij Batian en elders in de Afdeeling Magelang.

Een uit gehouwen steen vervaardigde trap, twee palen ten oosten van de grens van Bagëlên, aan de helling van den G. Soembing en ten westen van den G. Petarangan. Er zijn 89 treden van ontgraven, doch de trap loopt dieper door, onder het riviertje Gandil; aan het boveneinde is een klein plateau, waarop wellicht vroeger een tempel heeft gestaan.

Uitvoerige beschrijvingen van deze oudheden, alsmede van die welke wij onder Djokjokarta zullen vermelden, worden aangetroffen in: RAFFLES, History of Java; CRAWFURD, History of the Indian Archipelago; de Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap, Dl. VII; JUNGHUHN, Java; in onderscheidene Jaargangen van het Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië; in het Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde, uitgegeven door het Bataviaasch Genootschap, Dl. I, Afl. 3, Dl. XVI, bl. 471 en Dl. XXIII, bl. 361; en vooral in VETH, Java, geographisch, ethnologisch, historisch, Dl. II.

De Residentie Djokjokarta.

Deze Residentie, wier naam eigenlijk luidt Ngajogjåkartå en bij verkorting Ngajogjå (vandaar het gebruikelijke Djokjå), bevat het leenroerig eigen gebied des Sultans van Djokjokarta, zooals dat na het einde van den laatsten Javaschen oorlog is afgebakend (bl. 70), met inbegrip van het grondgebied van den van hem onafhankelijken Prins PAKOE ALAM (bl. 30, Noot (1)). Zij grenst ten westen aan Bagëlên; ten noorden aan Këdoe en Soerakarta; ten oosten aan Soerakarta, en ten zuiden aan de Indische Zee. De westelijke grens is eene lijn, welke van den mond der Kali Bågåwåntå noord-noordoostwaarts gaat tot aan de grens van Këdoe; de noordwestelijke is de zuidelijke en zuidoostelijke grens van Këdoe (bl. 308); de noordoostelijke is eene lijn, welke van den top van den G Merapi zuid-zuidoostwaarts afdaalt langs de Kali Gendol, eene der bronnen van de Kali Oepak, tot bij Prambanan, en zich dan oostwaarts wendt

Digitized by Google

langs den noordelijken voet van den G. Kidoel; de oostelijke, eene lijn, welke van den G. Gambar zuidwaarts naar de kust loopt.

De grootte van Djokjokarta is 56,1 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

1494 Europeanen en met hen gelijkgestelden.
1887 Chineezen.
161 Arabieren.
17 Andere vreemde Oosterlingen.
452179 Inlanders.

te zamen 455638 zielen.

Het land is geheel bergachtig; alleen het zuidelijke gedeelte tusschen de Kali-Prågå en de Kali Oepak is vlak. Wat vruchtbaarheid betreft is het oostelijke gedeelte, zijnde het gewest Goenoeng Kidoel, het minst bedeeld, als bestaande grootendeels uit een gebergte van harden, witachtigen kalksteen (bl. 216); dit oord is slechts schaars bevolkt, en levert weinig anders op dan timmerhout. Van het overige gedeelte zijn de voornaamste voortbrengselen: rijst, koffie, suiker, indigo, peper, djagoeng (turksche tarwe), tabak en katoen; ook wordt er tarwe (*trigoe*) verbouwd, en vindt men aan de zuidkust vogelnestjes. Hier wordt ook, nabij de grenzen van Bagëlën, zout vervaardigd, dat veel beter en goedkooper is dan het Gouvernementszout en uitsluitend door de bevolking wordt gebruikt; het mag natuurlijk niet in de Gouvernementslanden worden ingevoerd (bl. 147).

Over de Minerale bronnen zie men bl. 225.

Het bestuur en de administratie in Djokjokarta verschillen natuurlijk ten eenenmale van die in de Gouvernementslanden. Men kan ze hier beschouwen als drieledig, namelijk 1°. die van het Gouvernement; 2°. die van den Sultan over zijne landen; 3°. die van den Pangéran Adipati PAKOE ALAM over de hem afgestane gewesten.

Het rechtstreeksche bestuur van den Resident bepaalt zich tot de uitoefening van het hoogste gezag over alle Europeesche en andere niet-Javaansche bewoners des lands. Verder bestaan de ambtsbezigheden van den Resident in het zorgen voor de naleving der gesloten verdragen, en het leiden van de regeeringsdaden van den Sultan en der Inlandsche Hoofden, waardoor hij eenen uitgestrekten invloed op het algemeene landsbestuur uitoefent. Hij wordt in dit een en ander bijgestaan door eenen Adsistent Resident.

De Sultan en de onafhankelijke Prins staan een gedeelte van hun land in achterleen af aan leden hunner familie, rijksgrooten, ambtenaren, enz., tot hun onderhoud of bezoldiging. Het overige gedeelte wordt òf ten hunnen behoeve door van hunnentwege aangestelde

Digitized by Google

ambtenaren beheerd, òf wel door hen aan Europeesche (ook wel Chineesche) pachters verhuurd. Dit laatste is verreweg het voordeeligst; zoowel voor den eigenaar, die daardoor grootere inkomsten van zijne landerijen geniet, als voor de bevolking, die bij meerdere verdiensten minder aan knevelarij blootstaat; alsmede voor het Gouvernement, daar hierdoor de Europeesche invloed in de Vorstenlanden meer wordt uitgebreid, en ook meerdere producten voor de Europeesche markt worden gekweekt dan door de aan zichzelven overgelaten Javanen zoude geschieden. Vroeger was het hoofdproduct der Europeesche ondernemers indigo; in de latere jaren is dit grootendeels vervangen door suiker, waarvan de transportkosten door den hier aangelegden Spoorweg grootelijks zijn verminderd.

Behalve de inkomsten van zijne gronden geniet de Sultan nog jaarlijks van het Gouvernement als traktement of schadeloosstelling voor grondgebied *f* 471600; en de Pangéran PAKOE ALAM *f* 14000, waarvoor laatstgenoemde zijn legioen moet op de been en ter beschikking van het Gouvernement houden (zie bl. 170).

De rechtstreeksche voordeelen, welke het Gouvernement van Djokjokarta geniet, bestaan in de opbrengst der belastingen, verpachtingen en dergelijke, en de vogelnestjes (zie bl. 44).

De voornaamste plaatsen zijn:

Djokjokarta, aan den Spoorweg en den Zuidelijken weg, de hoofdplaats des rijks en de residentie van den Sultan en den Resident. De stad is eene aaneenschakeling van kampongs, in welker midden de door het fort Rustenburg bestreken Kraton (paleis) des Sultans en de Europeesche wijk zich bevinden. Ook de onafhankelijke Prins PAKOE ALAM heeft er zijne woonplaats en hofhouding in eene afzonderlijke wijk. Het overige gedeelte der stad wordt bewoond door des Sultans onderdanen, die te verdeelen zijn in twee groote klassen: 1°. den adel, de ambtenaren en de geestelijkheid; 2°. de burgerij. De eerste klasse wordt weder verdeeld in de volgende vijf Golongans of Afdeelingen: 1°. De Kadipatèn, zijnde de echte prinsen en afstammelingen van den bloede, staande onder den Pangéran Adipati of Kroonprins; 2°. de Kamisĕpoehan, zijnde de onechte leden der vorstelijke familie, en staande onder den Pangéran Kamisĕpoeh (1), een jongeren echten broeder van den Vorst; 3°. de Kapatijan of ambtenaren van verschillenden rang, staande onder den Radèn Adipati of Rijksbestuurder; 4°. de Pradjoeritan, zijnde de krijgslieden en hunne familiën, staande onder bevel van het hoofd van de lijfwacht des Sultans;

(1) *Kamisepoeh* beteekent *plaatsvervanger*.

Digitized by Google

5°. de Panghoelon of Geestelijkheid, staande onder den Panghocloe of Opperpriester. Eene zesde Afdeeling, welke echter in den Kraton zelven haar verblijf houdt, is de Kapoetrèn, bestaande uit de vrouwen, bijwijven en verdere vrouwelijke bloedverwanten, ook de kleine kinderen, van den Vorst; zij staan onder een vrouwelijk opperhoofd, dat den titel heeft van Sedah-mirah met den rang van Adipati.

De Kraton beslaat een langwerpig vierkant terrein van 3600 vt. lengte en 2400 vt. breedte, omgeven door eenen op sommige plaatsen 15 vt. dikken muur, waarop wachttorens zijn geplaatst, en die gedeeltelijk van buiten met eene gracht en van binnen met eenen aarden wal, waarop geschut kan geplant worden, voorzien is. Binnen dezen ringmuur bevinden zich onderscheidene pleinen en gebouwen, door muren en poorten van elkander gescheiden. In het midden is de Pråbåjåså of Dalem, de eigenlijke woning van den Vorst; vóór deze is de Sitinggil, eene verhevene plaats, waar de Sultan zich aan zijne onderdanen vertoont, en de Aloen-aloen of het Groote plein van het paleis. Binnen den omtrek des Kratons ligt het thans zeer vervallene Waterkasteel, op een door kunst gevormd eilandje, met onder water doorloopende gemetselde toegangen, hetwelk zoowel tot toevluchtsoord in geval van nood als tot lusthuis konde dienen.

Op geringen afstand van de stad vindt men nog onderscheidene lusthuizen der vroegere Vorsten; zooals Rådjå-winangoen en Mawad-Redjå ten oosten, en bij den G. Gamping ten westen der hoofdplaats. Deze zijn echter alle geheel vervallen.

Verder zijn de belangrijkste plaatsen:

Sentålå, aan den rechteroever der Kali Prågå, negen palen ten westen van Djokjokarta.

Nangoelan, zes palen hooger aan denzelfden oever dier rivier.

Sambiråtå, Pengasih en Kalibawang, bewesten die rivier.

Brèsot, aan de Kali Prågå en den Zuidelijken weg, en Galoer aan denzelfden weg ruim drie palen meer westwaarts, behoorende tot het gebied van Prins PAKOE ALAM.

Sambilegi en Kalasan, aan den Zuidelijken weg en den spoorweg van Djokjokarta naar Soerakarta.

Sléman, zeven palen ten noorden van Djokjokarta, aan den weg vandaar naar Magëlang.

Tempel, nabij de grens van Këdoe.

Tëgal-sari, aan een oostelijken zijtak van den Zuidelijken weg.

Te Imågiri, aan de Kali Oepak, is de gemeenschappelijke begraafplaats van bijna alle Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta; het wordt ook door ambtenaren van beide Vorsten bewaakt. Eenige

Digitized by Google

7. [illegible] voor het bespelen v[illegible]
8. Priesterwijk.
9. Ingang tot de Aloen-aloen
10. Poort (Pĕlangkoeng Kadip[illegible]
11. Dichtgemetselde poort (Pĕlan[illegible]
12. Poort (Pĕlangkoeng gading[illegible]
13. Poort (Pĕlangkoeng Ngabĕ[illegible]
14. Poort (Pĕlangkoeng taman[illegible]
15. Aloen-aloen.
16. Waringin-boomen.
17. Gebouw voor het bespelen v[illegible] Monggang.
18. Tijgerhok.
19. Gebouwen waarin de Lan[illegible] wordt gehouden (Pagĕla[illegible]
20. Wachthuisjes.
21. Sitinggil.
22. Groote pandĕpå
23. Bewaarplaats van het or[illegible] Monggang.
24. Bewaarplaats van het orke[illegible]
25. Stallingen voor rijtuigen [illegible]
26. Eerste poort (Brådjånål[illegible]
27. Groote pandåpå.
28. Tweede poort (Mandoeng[illegible]
29. Pandåpå's van de Vorstel[illegible] (Sri Menganti).
30. Derde poort (Sri Mengan[illegible]
31. Het binnenste gedeelte va[illegible] kraton (Pĕlataran).
32. Gouden påndåpå (Bang[illegible]
33. Opene eetzaal.
34. Theekamer (Patéhan).
35. Officieel verblijf van den [illegible] (Dalĕm Pråbåjåoå).
36. Geel huis (Gedong Koenin[illegible]
37. Stalling voor rijpaarde[illegible]
38. Waterkasteel (Tamansa[illegible]
39. Paleis Poelå Kĕnångå.
40. Stalling der olifanten.
[illegible] van paleizen

Digitized by Google

Digitized by Google

jongere Vorsten van Djokjokarta liggen begraven in het tot de Hoofdplaats behoorende Pasar Gedé, waar de eerste regeeringszetel van het rijk van Mataram (bl. 2) is geweest.

Awoe-awoe, Wånåsari en Semanoe, aan den weg van Djokjokarta naar Patjitan.

Bij Rongkob, aan de kust, vindt men vogelnestklippen.

Aan de zuidkust zijn onderscheidene merkwaardige grotten, waaronder die van Njahi Kidoel, de beschermgodin van het Mataramsche rijk, de beroemdste is.

Eene menigte meer of minder goed bewaarde overblijfselen van Hindoetempels worden aangetroffen in het gewest Mataram, meest in den omtrek van Kalasan en het tot Soerakarta behoorende Prambanan, waarnaar zij veelal genoemd worden. Wij vermelden daarvan:

De Tjandi Kalasan of Tjandi Kali-bening, bij het dorp Kalasan, eene twaalfhoekige pyramide, van 70 voet hoogte, aan den Brahmadienst gewijd.

De Tjandi Sari, in de nabijheid van den vorigen tempel, een grooter maar eenvoudiger vierhoekig gebouw.

De Tjandi Tjinå, in de nabijheid van het dorp van dien naam.

De Tjandi Låråŭ Djonggrang, bij uitnemendheid de Tempels van Prambanan genoemd, bestaande uit eene groep van elf tempels, waaronder twee van buitengewone grootte. In een daarvan zijn nog ongeschondene beelden van Doerga (1), Ganésa (2) en Mahadéwa (3), die dus tot de Brahmavereering behooren; er worden echter ook Boeddhabeelden in aangetroffen (4).

De Tjandi Lombok, een pyramidale tempel doch geheel in puin gestort.

De Tjandi Séwoe of Duizend tempels, een kolossale pyramidevormige Boeddhatempel, omgeven door 176 in vier rijen staande kleinere tempels (5).

Op eenigen afstand zuidwaarts van Prambanan vindt men in een bosch de overblijfsels van het paleis van den Hindoe-Vorst Rådjå Båkå.

---

(1) Eene incarnatie van Pravati, de echtgenoot van Siwa, dezelfde die door de Javanen met den naam Låråŭ Djonggrang wordt bedoeld.

(2) De God der wijsheid, zoon van Siwa.

(3) Eene incarnatie van Siwa.

(4) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXIII, bl. 361.

(5) Volgens JUNGHUHN, in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1844, Dl. II. In hetzelfde *Tijdschr.* 1840, Dl. I, vermeldt de Heer VALCK, toenmaals Resident te *Djokjokarta*, 246 tempels; en ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, Dl. III, B. I., bl. 245, telt er 296.

Digitized by Google

De Residentie Soerakarta.

Deze Residentie bevat het leenroerig gebied van den Soesoehoenan van Soerakarta (Soeråkartå), mét inbegrip van het grondgebied van den van hem onafhankelijken Prins MANGKOE NEGÅRÅ (bl. 30). Zij wordt ten westen begrensd door Djokjokarta, Kĕdoe en Samarang; ten noorden door Samarang; ten oosten door Madioen, en ten zuiden door de Indische Zee. De grenzen zijn: ten westen, de oostelijke en noordoostelijke grens van Djokjokarta (bl. 311), en vervolgens eene lijn over den G. Merapi en den G. Merbaboe, en verder in eene noordoostwaartsche richting loopende langs Samarang tot aan de Kali Karang Gedé (bl. 248); ten oosten, eene lijn, die van laatstgenoemd punt met groote bochten eerst zuidoostwaarts gaat over den G. Lawoe en den G. Koekoesan, en dan eenigszins zuidwestwaarts langs Patjitan naar zee loopt.

Soerakarta is 113,1 □ geogr. mijlen groot, en heeft eene bevolking van

2404 Europeanen en met hen gelijkgestelden.
6409 Chineezen.
59 Arabieren.
224 Andere vreemde Oosterlingen.
941887 Inlanders.

te zamen 950983 zielen.

Behalve het zuidelijke gedeelte, dat uit den kalkachtigen G. Sèwoe bestaat, is de geheele Residentie zeer vruchtbaar, en wordt in hare gansche uitgestrektheid doorsneden door de Kali Solo als hoofdstroom, en eene menigte kleine rivieren, welke van de zich aan alle zijden verheffende bergen naar het lagere middengedeelte vloeien en zich voor een goed gedeelte in de Solo ontlasten.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, koffie, suiker, indigo, tabak, katoen, peper en vogelnestjes.

Over de Stikgrotten en Minerale bronnen zie men bl. 222 en 226.

Het bestuur en de administratie is hier van denzelfden aard als in Djokjokarta, en dus drieërlei, nl.: 1°. die van den Soesoehoenan over zijne landen; 2°. die van den Pangéran MANGKOE NEGÅRÅ, over de zijne; die van het Gouvernement, vertegenwoordigd door eenen Resident en eenen Adsistent Resident, wier ambtsbezigheden van denzelfden aard zijn als in Djokjokarta. De Resident oefent het rechtstreeksch gezag uit in de hoofdplaats Soerakarta. De sedert 1873 ingevoerde splitsing der Residentie in vier Afdeelingen, aan wier hoofd Adsistent

Digitized by Google

Residenten zijn geplaatst, is vooral geschied met het oog op de handhaving der politie in de binnenlanden.

De Soesoehoenan en de Prins MANGKOE NEGÅRÅ beheeren overigens hunne landen op dezelfde wijze als de Vorsten in Djokjokarta.

De Soesoehoenan ontvangt jaarlijks van het Gouvernement als traktement en schadeloosstelling voor grondgebied *f* 578244; de andere prinsen van den bloede te zamen, voor onderstanden en pensioenen, *f* 208528; de Pangéran MANGKOE NEGÅRÅ als subsidie *f* 86505, en tot onderhoud van het legioen, dat hij altijd ter beschikking van het Gouvernement moet gereed hebben, *f* 64000.

De rechtstreeksche voordeelen, welke het Gouvernement geniet van Soerakarta, bestaan in de opbrengst der belastingen, verpachtingen, den zoutverkoop en de vogelnestjes.

De voornaamste plaatsen zijn:

Soerakarta of Solo, met het fort Vastenburg, dat den Kraton beheerscht, aan de samenvloeiing van de Kali Pepé met de Kali Solo, de hoofdplaats des rijks, en de verblijfplaats van den Soesoehoenan, den Resident en den Pangéran MANGKOE NEGÅRÅ, wiens wijk Mangkoe Negaran wordt geheeten en een afzonderlijk Regentschap vormt. Zij is grooter dan Djokjokarta, maar overigens geheel op dezelfde wijze ingericht, en verdeeld in dertien wijken (*Kaboepatèn*), over elke van welke een Toemenggoeng (1) als Regent (*Boepati*) is gesteld. Ook het overige gedeelte van het grondgebied des Soesoehoenans, voor zooverre het niet door hem in achterleen is uitgegeven, is op dezelfde wijze verdeeld en wordt evenzoo door Toemenggoengs (tegenwoordig zeven in getal, met verschillende titels) bestuurd. Deze ambtenaren staan rechtstreeks onder den Radèn Adipati.

De klassenverdeeling der bevolking, de aanleg van den Kraton, in één woord de geheele inrichting der stad, is dezelfde als in het gebied van den Sultan, doch op grootere schaal. Overigens vindt men hier eene Protestantsche kerk en eenen Schouwburg.

Kartåsoerå, de voormalige residentie (bl. 28), op zeven palen ten westen van Soerakarta aan den Zuidelijken weg.

Seragèn, de standplaats van den Adsistent Resident der Afdeeling van dien naam, zeventien palen ten noordoosten van Soerakarta, aan den weg vandaar naar Ngawi.

Paloer en Soekå-winangoen, aan denzelfden weg, op vier en twaalf palen afstands van Soerakarta.

---

(1) Hoogste ambtenaar na den Radèn Adipati of Rijksbestuurder. Deze wijkverdeeling bestaat in Djokjokarta niet.

Digitized by Google

Klatèn, met het fort Engelenburg, de standplaats van den Adsistent Resident der Afdeeling Klatèn, aan den spoorweg en den Zuidelijken weg tusschen Soerakarta en Djokjokarta, drie en twintig palen van eerstgenoemde plaats.

Dilangoe, Karang-woeni, Tangkisan en Prambanan, het laatste op de grens van Djokjokarta, aan denzelfden weg.

Bâjâlali, met een fort, de standplaats van den Adsistent Resident der Afdeeling van dien naam, veertien palen ten westen van Soerakarta, aan den weg vandaar naar Salatiga.

Ampel, aan denzelfden weg, acht palen noordwestelijker.

Wânâgiri, de standplaats van den Adsistent Resident der Afdeeling Wânâgiri, aan de Kali Penambangan, drie en twintig palen ten zuiden van Soerakarta.

Karang-anjar, Regentschapshoofdplaats, en Karang-pandan, negen en negentien palen ten oosten van Soerakarta, aan den weg van daar naar Madioen, beide tot het gebied van MANGKOE NEGÂRÂ behoorende.

Aan de westelijke helling van den G. Lawoe vindt men, boven Karang-pandan, de tempelruïnen van Soekoe, welke naar het beeldhouwwerk te oordeelen aan den Siwadienst was gewijd. Deze tempel is waarschijnlijk gesticht in het begin der 15de eeuw, dus terwijl ook het Islamisme reeds op Java begon te bloeien.

Aan de noordwestelijke helling van denzelfden berg liggen de ruïnen van Djetto, die tot denzelfden tijd en denzelfden eeredienst schijnen behoord te hebben.

Aan de zuidkust zijn vogelnestklippen.

De Residentie Madioen.

De Residentie Madioen, sedert 1830 tot de Gouvernementslanden behoorende, ligt ingesloten tusschen de Residentiën Soerakarta ten westen, Samarang en Rĕmbang ten noorden, en Kediri ten oosten, en grenst ten zuiden aan de zee. De westelijke grens is eene lijn, welke van de kust af eerst langs de bergketen Pagar Goenoeng (bl. 216) en vervolgens over den G. Koekoesan en den G. Lawoe noordwestwaarts loopt tot aan de kalkbergketen, die Samarang ten zuiden begrenst; de noordelijke, eene lijn, welke van laatstgenoemd punt langs dat gebergte oostwaarts loopt naar de samenvloeiing van de Kali Solo en de Kali Gentoeng en verder tot aan den G. Pandan; de oostelijke, eene lijn, welke van den G. Pandan zuidwaarts gaat, gedeeltelijk langs de Kali Wilangan (eene der bronnen van de K.

Digitized by Google

Widas, zie bl. 250), over den G. Wilis naar de landpunt, die de Panggoel-baai ten oosten insluit.

De grootte van Madioen is 117,9 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

591	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
3213	Chineezen.
10	Arabieren.
8	Andere vreemde Oosterlingen.
987551	Inlanders.

te zamen 991373 zielen.

De Residentie telt de acht Contrôle-afdeelingen: Madioen, Ngawi, Ngrambé, Magètan, Pånåråggå, Soemåråtå, Patjitan en Panggoel.

Twee groote rivieren, de Solo en de Gentoeng, doorstroomen het noordelijke gedeelte van deze Residentie, en voeren al het water af, dat in talrijke beken van de haar rondom insluitende bergen vloeit. Het vruchtbaarst is het middelste gedeelte, zijnde het door de Kali Gentoeng en hare zijrivieren besproeide dal tusschen den G. Koekoesan en den G. Lawoe ten westen en den G. Wilis ten oosten. Het noordelijke gedeelte, vooral ten oosten van laatstgenoemde rivier, heeft eenen schralen, weinig vruchtbaren kalkgrond; het zuidelijkste, de Afdeeling Patjitan, is een zeer bergachtig, niet onvruchtbaar en vooral voor de koffiecultuur geschikt gewest.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, klapperolie, koffie, suiker, indigo, kaneel, peper, katoen, djatihout en vogelnestjes. De kustbewoners houden zich veel met de vischvangst bezig.

Over de Mofetten, Minerale- en Aardolie-bronnen, zie men bl. 222, 226 en 227.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Madioen:

Madioen, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent, den Controleur en een Adspirant Controleur. Zij ligt aan de Kali Gentoeng of Madioen, den Zuidelijken weg en den geprojecteerden spoorweg van Soerakarta naar Sidå-ardjå.

Kanigåråå, Districtshoofdplaats, twee palen ten oosten van Madioen.

Nglames (Bagi), Districtshoofdplaats, drie palen ten noordoosten van Madioen aan de rivier en den Zuidelijken weg.

Tjaroeban, Districtshoofdplaats, veertien palen ten noordoosten van Madioen, aan denzelfden weg; het is bekend door de uitgestrekte djatibosschen in zijn omtrek.

Mahospati, Districtshoofdplaats, zes palen ten westen van Madioen.

Digitized by Google

Oeteran, Districtshoofdplaats, zeven palen ten zuiden van Madioen.

2°. In de Afdeeling Magètan:

Magètan, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Controleur en den Regent, aan den oostelijken voet van den G. Lawoe.

Bij het dorpje Simpattan, nabij Magètan, vindt men een als fontein dienend Doerga-beeld, bij een gemetseld bad. Overigens worden in deze Residentie wel hier en daar verstrooide beelden doch geene tempels gevonden.

Balé-pandjang, Boeloe, Poerwådadi en Keniten, Districtshoofdplaatsen, ten noordoosten van Magètan.

3°. In de Afdeeling Ngawi:

Ngawi, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Controleur en den Regent. Het ligt aan de samenvloeiing van de Solo en de Gentoeng, op den linkeroever van laatstgenoemde rivier. Het fort Generaal van den Bosch bestrijkt beide rivieren. De plaats is weinig bevolkt, maar belangrijk als strategisch punt en als stapelplaats voor den binnenlandschen handel. Er is ook eene buskruitfabriek.

Ngrambé, standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling van dien naam.

Gendingan, Districtshoofdplaats, twaalf palen ten westen van Ngawi aan den Zuidelijken weg.

Sepreh en Djågårågå, Districtshoofdplaatsen, drie en achttien palen ten zuidwesten van Ngawi.

4°. In de Afdeeling Pånåråga:

Pånåråga of Karang gebang, aan eenen zijtak van den Zuidelijken weg, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur. Nabij Pånåråga is een als heilig vereerd graf.

Tëgal-sari, zes palen van Pånåråga, met eene beroemde Pesantrèn of priesterschool.

Ardjå-winangoen, Districtshoofdplaats, ten westen van Pånåråga, en Soemåråtå, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Soemåråtå, nog iets westelijker aan denzelfden weg.

Koetoe en Poeloeng, Districtshoofdplaatsen, ten zuiden en zuidoosten van Pånåråga.

5°. In de Afdeeling Patjitan:

Patjitan, aan de baai van dien naam, de hoofdplaats en standplaats van den Adsistent Resident, den Controleur en den Regent. Het is eene

Digitized by Google

levendige plaats met veel handel en scheepvaart. Het blokhuis heeft eene kleine bezetting.

Pringkoekoe, Districtshoofdplaats, ten westen van Patjitan.

Panggoel, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan de baai van dien naam, mede eene niet onbelangrijke stapelplaats.

Lòrog, aan eene geheel opene baai en een riviertje van denzelfden naam, ten westen van Panggoel.

Ngadirådjå, hoofdplaats van het District Lòrog, aan het riviertje Lòrog, dat in de Damas-baai (bl. 197, Noot) uitwatert.

Aan de zuidkust zijn talrijke vogelnestklippen.

Tot deze Residentie behooren drie kleine eilandjes, welke ten oosten van de Panggoel-baai liggen, namelijk: Poeloe Kalangan, P. Prandjånå en P. Panijan.

De Residentie Soerabaja.

De Residentie Soerabaja (Soeråbåjå) wordt ten noorden en oosten door de zee bespoeld; ten westen begrensd door Rĕmbang; ten zuidwesten door Kediri; en ten zuidoosten door Pasoeroewan. De grenzen aan de landzijde zijn: ten zuiden, van het oosten af, een gedeelte van de Kali Pòrong, vervolgens eene lijn, die zuidwestwaarts gaat over den G. Penanggoengan (bl. 209) en den G. Walirang (bl. 209) tot den G. Selåndå (bl. 208), en vandaar noordwestwaarts tot aan de Kali Brantas, welke zij volgt tot waar de rivier zich oostwaarts wendt; de grenslijn gaat dan westwaarts, tot waar zij den zuidoostelijken hoek van Rĕmbang ontmoet; de westelijke grenslijn is de oostelijke van Rĕmbang.

De Residentie Soerabaja, waartoe ook het eiland Bawéjan behoort, is 102,1 □ geogr. mijlen groot, waarvan 3,67 voor Bawéjan.

De bevolking bestaat uit:

5262	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
12765	Chineezen.
1986	Arabieren.
480	Andere vreemde Oosterlingen.
1621610	Inlanders.
1642103	zielen.

Zij telt twaalf Contrôle-afdeelingen, te weten: Soerabaja, Grissé, Mådjåkertå, Djaboeng, Mådjåsari, Djombang, Sidå-ardjå, of Ranopoeloe (1), Pramboen, Kĕdoeng, Sidajoe, Lamongan en Lengkir.

(1) *Kol. Verslag* 1880. Bijlage K.

Digitized by Google

De gesteldheid van den grond is zeer verschillend. De door vele rivier-armen doorsnedene delta tusschen de Kali Màs en de Kali Pòrong is vlak en laag en meerèndeels moerassig, gelijk ook de kust tusschen Soerabaja en Grissé; verder zijn de kuststreken droog en zanderig. Het geheele noordelijke gedeelte der Residentie is met kalkheuvels bezet en schaars van water voorzien; de Kali Solo is er de eenige stroom, en heeft hier bijna geene zijrivieren. Het middengedeelte, mede meestal kalkachtige grond, heeft eenige meerdere rivieren, die zich in de Kali Brantas ontlasten. Het zuidelijke gedeelte is bergachtig, door vele rivieren en beken, welke in de Kali Brantas vallen, besproeid en vruchtbaar.

De hoofdvoortbrengselen zijn: rijst, kokosolie, koffie, suiker, tabak, indigo, kaneel, cochenille, peper en djatihout. Aan de kusten wordt de visscherij op groote schaal gedreven. Men vindt, vooral tusschen Soerabaja en Grissé, eene menigte tambaks of vischvijvers, voor welker aanleg het moerassige strand zeer geschikt is. Deze tambaks (door kleine dammen omperkte vakken, waarin door middel van sluisjes de visch wordt ingelaten en binnengehouden) maken, daar zij de aanslibbing bevorderen, op den langen duur ook een middel van landaanwinning uit en zijn mede eene der oorzaken van de voortdurende verandering, welke in de steeds verbreedende alluviaalstrook plaats heeft.

Over de Minerale bronnen en andere merkwaardige verschijnselen van den bodem zie men bl. 220, 222 en 226.

Een gedeelte der gronden in deze Residentie, met 335 dessa's (désa's), vooral in den omtrek der hoofdplaats, is in handen van particulieren, die daarvan ten tijde van DAENDELS en het Engelsche tusschenbestuur bezitters zijn geworden en jaarlijks eene zekere som als erfpacht aan het Gouvernement betalen.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Soerabaja:

Soerabaja, de hoofdplaats der Residentie, en standplaats van den Resident, den Controleur en een Adspirant Controleur (1), aan den Grooten weg en de Kali Màs, welke door de stad stroomt. Zij bestaat uit de stad met Voorsteden en Ommelanden; de laatste strekken zich van vijf tot acht palen rondom de stad uit. De stad met de Voorsteden en Ommelanden is verdeeld in twee Districten, Soerabâjâ of Kotâ en Djâbâ-kotâ (buitenstad), elk onder een Javaansch Hoofd

(1) Zij telt 120254 inwoners, waaronder 4293 Europeanen, en 8103 Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen.

Digitized by Google

met den titel van Wedånå. Voorts heeft men er een Majoor en eenige Kapiteins en Luitenants der Chineezen, een Kapitein der Arabieren en een Kapitein der Bengaleezen. De stad met de Voorsteden en de westelijke Ommelanden vormen het District Soerâbâjâ; de zuidelijke en oostelijke Ommelanden het District Djâbâ-kotâ. Het oude Europeesche gedeelte der stad, op de Hollandsche wijze gebouwd, ligt ten westen van de Kali Mâs en wordt door den Grooten weg in een noordelijk en zuidelijk gedeelte gescheiden; tusschen deze Europeesche stad en de voormalige vestingwerken, die geheel Soerabaja omgaven, liggen Inlandsche kampongs; overigens strekken zich de wijken der Inlanders, Arabieren en Chineezen meer zuidwaarts en langs de oostzijde der rivier uit. De Europeesche bewoning breidt zich vooral ten zuiden en zuidoosten van de stad uit langs de Kali Mâs en de Pegirian en langs den Simpangschen weg (een gedeelte van den Grooten weg) en daarmede evenwijdig loopende of dien snijdende lanen. De Simpangsche weg voert naar Simpang, waar het Residentiehuis staat en, nog iets verder, op ongeveer drie palen van de stad, het Militaire Hospitaal. — De Citadel Prins Hendrik ligt op den oostelijken oever der Kali Mâs, 1800 M. van den mond; bij de oostelijke buitenlijnen der Citadel begon de thans vervallen linie, die, tweemaal door de Pegirian en eens door de Kali Mâs doorsneden, aan de westzijde van deze rivier tegenover de Citadel weder aan den daar westwaarts loopenden Grooten weg (den oeverweg) aansloot. Belangrijke inrichtingen en gebouwen zijn voorts: de Artillerie-constructiewinkel, in het noordelijke gedeelte der stad ten westen van de Kali Mâs; — de Fabriek voor de Marine en het Stoomwezen, in het centrum der stad aan dezelfde zijde der rivier; deze Fabriek wordt verplaatst en vereenigd met Maritieme Etablissement. Dit Etablissement, thans reeds van zeer grooten omvang, ligt aan de rechterzijde van den mond der Kali Mâs, tusschen dezen en het in het lage terrein aldaar gegravene bassin (waarin het drijvend dok), en bevat werkplaatsen, hellingen, magazijnen, woningen van Officieren en verder personeel, kazerne voor matrozen, enz. Iets meer vooruit ligt de zoogenaamde Ooster-kustbatterij tot bestrijking van de reede; — de uitmuntende en op groote schaal ingerichte Stoomfabriek van BAIER & CIE., waar voortreffelijke werktuigen voor suiker- en andere fabrieken worden vervaardigd, aan den linkerover der Pegirian ten zuiden der stad; — het etablissement vroeger door CORES DE VRIES gesticht met werf, helling, enz., onmiddellijk ten zuiden van de Citadel; — een buskruitmagazijn ten westen der stad, en een ander te Simpang; — de aanzienlijke Dalem of Regentswoning, in het zuidwesten der stad,

Digitized by Google

en daar tegenover de Kleine Aloen-aloen, waaraan ook de Moskee staat; hier is ook eene belangrijke Pesantrèn, die hoofdzakelijk door Oost-Javanen wordt bezocht; — de oude of Groote Aloen-aloen, iets meer zuidwaarts buiten de poort; — de Protestantsche en Roomsch-Katholieke kerken, het Weeshuis, het Stadhuis, de Schouwburg, allen binnen de eigenlijke stad, en de Chineesche tempel daarbuiten.

Ten oosten van de rivier ligt de wijk Ngampel, die de eerste oorsprong der stad geweest is en de zetel van RADEN RAHMAT, den voornaamsten en ijverigsten Islamprediker in Oostelijk Java, die naar deze den naam van Soesoehoenan NGAMPEL verkreeg en hier begraven ligt.

De voornaamste te Soerabaja gevestigde Hoofd-administratiën, Colleges en andere inrichtingen zijn:

Het Hoofdkwartier van de Derde Militaire Afdeeling op Java, en de bureaux der Chefs van diensten in die Afdeeling.

Een Haven- en Equipage-departement voor de Zeemacht.

De Raad van Justitie voor Java's Derde Afdeeling.

De Algemeene kas van het kantoor van ontvangst voor Oostelijk Java.

Het Departement van middelen en domeinen, kantoor van inkomende en uitgaande rechten; loodswezen en kadaster.

Het Vendu-departement.

De Pakhuis- en Zout-administratie, Posterij, Telegraafkantoor en Afdeeling van den Waterstaat.

Een Agentschap der Javasche Bank en een van de Nederlandsche Handelmaatschappij.

Eene Wees- en Boedelkamer.

Eene Inrichting voor Jongens-weezen.

Eene Ambachtsschool.

Eene Afdeeling van het Koninklijk Nederlandsch Instituut van Ingenieurs.

Een Departement der Maatschappij: Tot Nut van 't Algemeen.

De Vrijmetselaars-loge: De Vriendschap.

Particuliere drukkerijen.

Een Kamer van Koophandel.

Simpang, met het Residentiehuis en het Militaire hospitaal, drie palen ten zuiden van Soerabaja.

2°. In de Afdeeling Sidå-ardjå:

Sidå-ardjå (vroeger, evenals de Afdeeling, Sidå-kari genoemd), eene belangrijke Negeri aan den Grooten weg en de Kali Tamba, een arm van de Kali Mâs, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats

Digitized by Google

van den Adsistent Resident, den Regent en den Controleur der Contrôle-afdeeling Sidå-ardjå of Ranopoeloe. Hier was waarschijnlijk vroeger de hoofdplaats van het oude rijk Djenggålå, waarnaar nog vier Districten den naam dragen, en waarvan de overblijfselen gevonden worden in de meer zuidwaarts liggende ruïnen Tjandi Pari en in de Residentie Pasoeroewan.

Gedangan, zes palen noordelijker aan denzelfden weg.

Pramboen en Kĕdoeng, standplaatsen van de Controleurs in de Contrôle-afdeelingen van die namen.

3°. In de Afdeeling Mådjåkertå:

Mådjåkertå, (vroeger Djapan geheeten) aan den Zuidelijken weg en de Kali Brantas, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Controleur en den Regent.

Niet ver van deze plaats vindt men de overblijfselen der hoofdstad van het eens zoo machtige rijk van Mådjåpahit, welke in ruïnen van kratons, tempels en beelden bestaan. En ook elders in deze Afdeeling zijn nog menigvuldige overblijfsels uit den Hindoëtijd, vooral bestaande in beelden, welke wijd en zijd verspreid liggen.

Djamboeng, standplaats van den Controleur in de Contrôle-afdeeling van dien naam.

Melirip, aan de scheiding van de Kali Brantas en de Kali Pòrong, merkwaardig om de kolossale sluis, welke daar in eerstgenoemde rivier is gebouwd, om de waterverdeeling tusschen de Kali Màs en de Kali Pòrong te regelen.

Ngemplok of Mådjå-agoeng (vroeger Wiråsåbå geheeten), Districtshoofdplaats, ten zuidwesten van Mådjåkertå, aan denzelfden weg.

Djombang of Mådjå-redjå, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan denzelfden weg.

Plåsså, Districtshoofdplaats van Mådjådadi, aan denzelfden weg.

Gedek, Districtshoofdplaats van Mådjåkasri, ruim drie palen ten westen van Mådjåkertå, aan denzelfden weg.

Djatiredjå, Districtshoofdplaats van Djaboeng, twee palen ten zuiden van Mådjåkertå.

Mådjåkasri of Kaloeh, Districtshoofdplaats, in het westen der Afdeeling.

Mådjåpoerå, de tegenwoordige, en Mådjåsari, de vroegere hoofdplaats van het District van dezen laatsten naam, ten zuiden van de Kali Pòrong; het laatste, standplaats van den Controleur.

4°. In de Afdeeling Gresik:

Grissé (Gresik) of Tandes (bij de eerste Nederlandsche zeevaarders onder den naam Joartan bekend; zie bl. 9), aan den Grooten weg

Digitized by Google

en de Straat van Madoera, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Controleur en den Regent. Het is eene plaats waar zeer veel handel en scheepvaart heerscht en reeds sedert eeuwen geheerscht heeft. Hier landde en vestigde zich de eerste verkondiger van het Mahomedanisme, Maulana MALIK IBRAHIM, en een schoon marmeren monument versiert er zijn graf. Ook van verscheidene andere priesters vindt men er graftomben. De naburige heuvels leveren de leksteenen, die door geheel Indië gebruikt worden. — Tusschen Grissé en Soerabaja is een paar malen daags communicatie door middel van een stoombootje, waarvan veel gebruik wordt gemaakt.

Op drie palen afstands van Gresik ligt op den heuvel Giri het heilige graf van Radèn PAKOE of Soesoehoenan GIRI, een leerling van MALIK IBRAHIM, die meer dan deze tot de verspreiding van het Islamisme op Java heeft toegebracht

Soetji of Petambakan, Districtshoofdplaats, op vijf palen afstands van Gresik, met uitgestrekte salpetergroeven.

Boengoe (of Boenga), aan den linkeroever der Solo en den Grooten weg, de groote stapelplaats van Gouvernements-hout.

Mandjar, aan den Grooten weg, omstreeks zes palen ten noorden van Gresik, eene uitgestrekte dessa met eene vrij groote moskee.

5°. In de Afdeeling Lamongan:

Lamongan, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, eene schoone dessa aan eenen zijtak van den Grooten weg.

Bengawan djëro, Districtshoofdplaats, ten noorden van Lamongan.

Lengkir, standplaats van den Adspirant Controleur, die hier, bij uitzondering, met het beheer der Contrôle-afdeeling is belast.

6°. In de Afdeeling Sidajoe:

Sidajoe, de hoofdplaats der Afdeeling en van het District Pridjek en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan den Grooten weg en den ingang der Straat van Madoera.

Tambangan en Kedoekan, Districtshoofdplaatsen, ten westen van Sidajoe aan den linkeroever der Kali Solo.

Het uit eene rots bestaande eilandje Mengari, tegenover den hoofdmond der Kali Solo aan den ingang der Straat van Madoera, wordt geheel beslagen door het thans ontruimde fort Erfprins (bl. 268).

7°. De Afdeeling Bawéjan.

Deze Afdeeling bestaat uit het eiland Bawéjan (bij verbastering Baviaan) ook wel Lubek genoemd en het ten oosten daarvan liggende eilandje Poeloe Manoekan.

Digitized by Google

Bawéjan ligt recht noordwaarts van de Straat van Madoera, 16 mijlen van Oedjoeng Pangka; het is geheel door klippen omringd en alleen voor vaartuigen van weinig diepgang te naderen. Het eiland is van vulkanischen aard; de twee hoogste bergtoppen, de G. Tinggi en G. Radja, bereiken eene hoogte van 2000 vt. Rondom deze kegels bevindt zich echter ook gebergte van Neptunische formatie, waarin steenkolenlagen worden aangetroffen. Warme mineraalbronnen zijn over het geheele eiland verspreid. Acht riviertjes, die echter in den Oostmoesson nagenoeg uitdrogen, besproeien den grond.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst, klapperolie, hoewel beide niet in genoegzame hoeveelheid voor de behoefte der bevolking, arèngsuiker, sago en pinang. Voorts is de grond zeer geschikt voor de cultuur van indigo, katoen, tabak en koffie. Een groot gedeelte der bevolking houdt zich bezig met de visscherij, inzonderheid van schildpad en tripang. Ook worden er vogelnestjes ingezameld.

Het eiland Bawéjan bevat het Regentschap van denzelfden naam, aan welks hoofd echter sedert 1869 als Inlandsch bestuurder niet meer een Regent, maar slechts een Wedånå of Districtshoofd staat; de vroegere verdeeling in de vier Districten: Sangkapoera, Wétan Negari, Lor Negari en Koelon Negari is daardoor vervallen (1).

De voornaamste plaatsen zijn:

Sangkapoera, op de zuidkust aan eene ruime baai, de hoofdplaats en standplaats van den Adsistent Resident en den Wedånå. Men heeft er het fortje Frederikstad, vroeger met eene kleine bezetting ter bescherming tegen de zeeroovers, doch thans alleen door Pradjoerits bewoond en dus niet meer onder militair beheer.

Kalompeh, in welks nabijheid steenkolenlagen zijn.

Telok Dalem, eene plaats, welker inwoners grootendeels hun bestaan vinden in het maken van allerlei mat- en vlechtwerk, dat vervaardigd wordt uit de bladeren van den pandanheester (bl. 231).

Kepoh, eene aanzienlijke kampong in het voormalige District Wétan Negari.

In het noordwesten des eilands heeft men het meer Telågå Kaståbå, 1000 vt. boven de oppervlakte der zee gelegen, hetwelk zijne uitwatering heeft door het riviertje Promahan.

Poeloe Manoekan of Gili, een klein eiland uit éénen berg bestaande, ligt $1^1/_2$ mijl ten oosten van Bawéjan. Het is voor eenige jaren door zeeroovers afgeloopen en sedert onbewoond.

---

(1) Over de geschiedenis van Bawéjan zie men een opstel van den Heer WISELIUS in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indie*, 1874, Dl. I, bl. 249.

Digitized by Google

De Residentie Madoera.

De Residentie Madoera bestaat uit het eiland van dien naam en de naburige kleinere Soemenapsche eilanden. Zij heeft eene uitgestrektheid van 96 □ geogr. mijlen, waarvan 80 voor het eiland zelf; de gezamenlijke grootte der Soemenapsche eilanden wordt op ongeveer 16 □ mijlen geschat, hoewel die van vele hunner niet met juistheid bekend is.

De bevolking bedraagt:

473	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
3891	Chineezen.
1454	Arabieren.
162	Andere vreemde Oosterlingen.
783321	Inlanders.
te zamen 789301	zielen.

De Afdeeling Pamekassan is gesplitst in de twee Contrôle-afdeelingen: Pamekassan en Boender.

Het eiland Madoera behoort sedert het jaar 1747 geheel aan het Nederlandsche Gouvernement, en zulks deels door vrijwilligen afstand van den Soesoehoenan van Mataram, den voormaligen opperheer, deels door verovering (bl. 25—29). Het bestond vroeger uit drie op zichzelf staande Vorstendommen of Regentschappen: Madoera of Bangkalan, Pamekassan en Soemenap. De Regenten dezer gewesten, eerst leenmannen van den Soesoehoenan van Mataram, later van het Nederlandsche Gouvernement, droegen oorspronkelijk den titel van Toemenggoeng, Panembahan of Pangéran; doch door DAENDELS en het Engelsche tusschenbestuur werd aan sommigen hunner de titel van Sultan verleend, zonder dat zulks evenwel invloed had op hunne verhouding tot ons bewind.

De Vorsten of Regenten op het eiland Madoera gaven, en geven gedeeltelijk nog, evenals die op Java, hunne gronden òf in achterleen uit òf laten ze te hunnen behoeve besturen; een groot gedeelte ervan wordt verpacht, vooral aan Chineezen. Voorts bestaan hunne inkomsten uit onderscheidene belastingen, welke zij van hunne onderdanen heffen, en uit de opbrengst der talrijke vogelnestklippen. Zij moeten op hunne kosten een bepaald aantal troepen (barisan) op de been en ter beschikking van het Gouvernement houden, welke troepen uit 's lands magazijnen worden gewapend; zij mogen geene briefwisseling houden met de Regenten op Java of buitenslands, en zich niet zonder voorkennis van den Resident naar Java begeven.

Digitized by Google

Sedert het jaar 1863 is Madoera verdeeld in vier Afdeelingen, zijnde de Regentschappen Soemenap, Pamekassan, Madoera of Bangkalan en het Onder-regentschap Sampang; de Regent van Pamekassan heeft den titel van Pangéran, die van Bangkalan dien van Panembahan. Tot 1872 was ook in Soemenap een Panembahan; doch na het overlijden van den Regent is dat ambt daar opgeheven en slechts een Patih aangesteld (1). De titel van den Onder-Regent van Sampang is Ranggå. In Pamekassan, dat thans rechtstreeks door het Gouvernement wordt beheerd evenals de Residentiën op Java, is een Resident gevestigd; in de drie andere Afdeelingen zijn Adsistent Residenten. Bij de optreding van den tegenwoordigen Regent van de Afdeeling Bangkalan, in het genoemde jaar, zijn gewijzigde voorwaarden van bestuur voor hem vastgesteld, waarbij onder anderen bepaald is, dat het recht tot heffing van belastingen voortaan niet meer bij den Regent maar bij de Nederlandsch-Indische regeering berust, waarvoor aan hem eene jaarlijksche schadeloosstelling is toegekend.

Wat de natuurlijke gesteldheid des eilands betreft: het bestaat grootendeels uit gebergte van Neptunische formatie (kalksteen), hetwelk eene oostelijke voortzetting is van dat in de Residentiën Rembang en Soerabaja (bl. 216), en nergens eene aanmerkelijke hoogte bereikt; alleen de uit alluviaalgrond bestaande west- en zuidkusten zijn vlak. De kalkachtige bodem, die door weinige en zeer onbelangrijke rivieren wordt besproeid (2), is grootendeels dor en onvruchtbaar; zoodat een groot gedeelte van het eiland onbewoond is, en er op verre na geene rijst genoeg geteeld wordt voor de behoeften der bevolking, die zich veelal met djagoeng moet voeden. Overigens zijn de belangrijkste voortbrengselen: kokosolie, eenige suiker, veel vogelnestjes, zout van uitmuntende hoedanigheid en eenig djatihout. Behalve met de productie van deze artikelen houdt een gedeelte der bevolking zich bezig met de visscherij; zeer velen trachten op Java door handenarbeid bij publieke werken, fabrieken als anderszins of ook als landbouwers hun onderhoud te vinden.

(1) *Ind Staatsbl.* 1879, N°. 258. Het voornemen schijnt te bestaan ook dit gewest onder rechtstreeksch bestuur van het Gouvernement te brengen. Zie *Kol. Verslag*, 1880. bl. 3.

(2) De voornaamste riviertjes, of liever beken, zijn: in Soemenap: de Seroka, die dit gewest van het westen naar het oosten doorstroomt, de Maringan, de Lapa in het noordoosten, de Amboetan, de Pasangsoengan, en de Batoe Karbo aan de noordkust; in Pemakassan: de Boender, de Kepo, de Rongkarong, de Pagandan en de Soengi Radja; in Sampang: de Tjamplong, de Sampang en de Baléga; in Madoera: de Bangkalan in het westen, en de Aroes Bowåjå in het noordwesten.

Digitized by Google

Over de Minerale bronnen op Madoera zie men bl. 226; over de Wegen, bl. 262.

De voordeelen, welke het Gouvernement van deze Residentie trekt, bestaan in de verpachting van den opiumhandel, de belastingen op paarden en rijtuigen, het zoutmonopolie, de inkomende en uitgaande rechten te Bangkalan, Pamekassan en Soemenap, en eene zekere recognitie jaarlijks door de Vorsten op te brengen.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Pamekassan:

Pamekassan, de hoofdplaats der Residentie en van het Regentschap van dien naam, en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur der beide Contrôle-afdeelingen Pamekassan en Boender. Het ligt aan den Grooten weg en is eene welvarende plaats. De Vorstelijke kraton is groot en op eene eenigszins moderne wijze ingericht.

Derma Tandjoeng, aan den Grooten weg, nabij de zuidkust.

Boender, niet ver van de zuidkust, nabij den mond van het riviertje van denzelfden naam, met Gouvernements-zoutpannen.

2°. In de Afdeeling Madoera:

Bangkalan, de hoofdplaats der Afdeeling en van het Regentschap, en de verblijfplaats van den Adsistent Resident en den Panembahan. Het ligt in het westen des eilands aan den Grooten weg en het riviertje van denzelfden naam. De voornaamste gebouwen zijn de Kraton, de moskee, en het fortje, dat echter niet meer bewapend is.

Aroes Bowâjâ of Aroesbâjâ, de oude hoofdplaats, in het noordwesten, aan het riviertje van dien naam.

Kamal, de gewone landingsplaats in het zuidwesten, tegenover Soerabaja, waarheen men in minder dan een uur roeit.

Tanah Mejrah en Djati-rongkang, aan den Grooten weg.

Baléga, hoofdplaats van het gelijknamige District, aan het riviertje Baléga en den Grooten weg.

3°. In de Afdeeling Sampang:

Sampang, de hoofdplaats der Afdeeling en van het Onder-regentschap van dien naam, en de standplaats van den Adsistent Resident en den Onder-Regent (Rânggâ), aan het riviertje Sampang en den Grooten weg, op geringen afstand van de zuidkust.

Tjamplong, aan een gelijknamig riviertje en denzelfden weg, iets meer oostwaarts.

In deze twee Afdeelingen zijn drie en negentig vogelnestklippen, die geacht worden jaarlijks omtrent *f* 200000 te kunnen opbrengen.

Digitized by Google

4°. In de Afdeeling Soemenap:

Soemenap, de hoofdplaats der Afdeeling en van het Regentschap, en de standplaats van den Adsistent Resident en den Patih, met een fortje.. De plaats is grooter en ook welvarender dan Bangkalan. Hier is thans ook een Adspirant Controleur geplaatst.

De Kota of Inlandsche stad bevat den Kraton, de woningen der leden van de Vorstelijke familie, de moskee, en buitendien nog negentien door Inlanders bewoonde kampongs. De Europeesche wijk, Maringan, ligt op drie palen afstands van de Kota, aan het riviertje van dien naam; hier zijn Gouvernements-zoutpannen. Op eenigen afstand van de hoofdplaats liggen onderscheidene vorstelijke lustverblijven, als Indrali Poera, Djaso Kambangan en Mådirådå; alsmede de Vorstelijke begraafplaats Hasta.

Sindang en Engadak, aan de zuidkust langs den Grooten weg.

Lombang, waar de Groote weg eindigt, in het noordoosten.

Sergang, aan de noordkust.

De aan de Residentie Madoera onderhoorige eilanden behoorden vroeger alle tot het Vorstendom Soemenap, en worden daarom gewoonlijk de Soemenapsche eilanden genoemd; zij staan echter thans rechtstreeks onder Gouvernements beheer. De voornaamste voortbrengselen zijn: timmerhout, tripang, schildpad, kokosolie, matwerk, pinangnoten en steen- en aardewerk. De bevolking heeft veel te lijden van de zeeroovers, en is somtijds genoodzaakt gemeene zaak met hen te maken. Het onmiddellijk bestuur berust op ieder eiland bij een Hoofd en eenen Djaksa voor de politie, benevens mindere volkshoofden; deze Hoofden en Djaksa's worden door het Gouvernement aangesteld of bevestigd.

De voornaamste eilanden zijn:

Poeloe Kangean of Keangilan, het oostelijkste en grootste van alle, met eene oppervlakte van $72^1/_2$ □ paal. De voornaamste dessa is Katapan, in het noordwesten des eilands. In den onmiddellijken omtrek liggen nog eenige zeer kleine eilandengroepen, als: Kemirian, de Kalkoen-eilanden en de Antilopen-eilanden.

P. Sapoedi, het tweede in grootte, met eene oppervlakte van 25 □ palen; het heeft 20 dessa's.

P. Poeteran of Telangoe, recht tegenover de hoofdplaats Soemenap, 24 □ palen groot, met 32 dessa's.

P. Rahas, ten oosten van Sapoedi, 13 □ palen groot, met 3 dessa's.

Geli Genting (1), nabij de zuidooskust, met 10 dessa's; het is 9 □ palen groot.

(1) *Geli* beteekent *eiland*.

Digitized by Google

Geli Radja, ten westen van het voorgaande, even groot, en met 7 dessa's.

P. Pondi, ook wel Gelian genoemd, nabij Madoera's oostelijkste punt, 6 □ palen groot, met slechts ééne dessa.

P. Goewa-Goewa, een der oostelijkste eilandjes, 3 □ palen groot, met ééne dessa.

Tot de kleinere en weinig of niet bevolkte eilanden behooren: P. Kamoedi, P. Toendoek, Telangoe Ajer, Telangoe Tengah, Telangoe Timor, P. Sarok, P. Manoek, P. Pandjangan, Geli Loewak, Geli Doewa, P. Poetak en P. Kambing.

De Residentie Kediri.

De Residentie Kediri ligt tusschen Madioen ten westen, Rembang ten noorden, Soerabaja ten noordoosten, Pasoeroewan ten oosten, en de Indische zee ten zuiden. De grenzen zijn: ten westen, de lijn, welke Madioen ten oosten begrenst (bl. 318); ten noorden en noordoosten, de lijn, die als zuidelijke en zuidwestelijke grensscheiding van Soerabaja is opgegeven (bl. 321); ten oosten, eene lijn, welke van den G. Selåndå zuidwestwaarts gaat naar den G. Këloet, vandaar oostwaarts naar den G. Kawi, en vervolgens recht zuidwaarts naar de kust.

Deze Residentie, waartoe eenige kleine eilandjes behooren, is 122,8 □ geogr. mijlen groot, en heeft eene bevolking van

887 Europeanen en met hen gelijkgestelden.
6812 Chineezen.
738310 Inlanders.

te zamen 746009 zielen.

Zij is gesplitst in de zeven Contrôle-afdeelingen: Kediri, Paré, Ngrowå, Trenggalek, Berbek, Kertåsånå en Blitar.

Het middengedeelte van Kediri is eene vruchtbare vallei, in hare geheele lengte door de Kali Brantas besproeid; zij wordt ingesloten door de hellingen van den G. Wilis en den G. Këloet. Het noordwestelijke gedeelte is kalkachtig, niet zeer vruchtbaar en dun bevolkt; het zuidwestelijke gedeelte daarentegen is vruchtbaar en zeer volkrijk; het zuidoostelijke gedeelte is eene woeste bergstreek, doch zeer goed voor ontginning geschikt en ook werkelijk gedeeltelijk gecultiveerd.

De voornaamste voortbrengselen zijn: rijst in zeer groote hoeveelheid, klapperolie, koffie, suiker, kaneel, peper, tabak, indigo en djatihout.

Digitized by Google

De belangrijkste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Kediri:

Kediri, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent en den Controleur, aan den Zuidelijken weg en de Kali Brantas, aan welker oostzijde de Europeesche wijk ligt. Omstreeks tien eeuwen gelegen lag hier Dåhå, de hoofdzetel van het toen machtige rijk van dien naam.

Mådjåråtå, Districtshoofdplaats, een en een halven paal ten noordwesten van Kediri, aan denzelfden weg.

Papar, Districtshoofdplaats, vijftien palen ten noorden van Kediri, aan de Kali Brantas en denzelfden weg.

Djambéan, Districtshoofdplaats, negen palen ten zuiden van Kediri, aan dezelfde rivier en eenen zijtak van den Zuidelijken weg.

Paré of Soekåredjå, Districtshoofdplaats van Soekåredjå en standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Paré, tien palen ten noordoosten van Kediri.

2°. In de Afdeeling Ngrowå:

Toeloeng Agoeng, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Regent, den Controleur en een Adspirant Controleur, gelegen aan de Kali Trenggalek (bl. 250) en eenen zijtak van den Zuidelijken weg.

Pakoentjèn of Karang-redjå, Districtshoofdplaats, zes palen ten noorden van Toeloeng Agoeng, aan den linkeroever der Kali Brantas.

Kalang-Brèt, Districtshoofdplaats, twee palen ten westen van Toeloeng Agoeng.

Trenggalek (eigenlijk Tranggalih), Districtshoofdplaats en standplaats van den Regent en den Controleur, aan de gelijknamige rivier en bovengenoemden zijtak van den Zuidelijken weg.

Prigi, voormalige Districtshoofdplaats, aan de baai Segårå-wedi.

Soembreng, voormalige Districtshoofdplaats, aan de baai Soembreng.

Ngasinan, Districtshoofdplaats, twee palen ten zuiden van Trenggalek.

Pakis, Districtshoofdplaats, tien palen ten zuidoosten van Trenggalek.

Kampak, hoofdplaats van het District Kampak, dat ook Tawing schijnt genoemd te worden, twaalf palen ten zuiden van Trenggalek.

3°. In de Afdeeling Berbek:

Ngandjoek, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur, twintig palen ten noordwesten van Kediri, aan den Zuidelijken weg.

Berbek, eigenlijk Brëbëg, Districtshoofdplaats en verblijfplaats van den Regent, aan een zijtak van den Zuidelijken weg.

Digitized by Google

Siwalan, hoofdplaats van het District Siwalan, dat ook Bagor schijnt te heeten, aan denzelfden zijtak.

Godéan, Districtshoofdplaats, zestien palen ten noordwesten van Kediri, aan den Zuidelijken weg. Het District Godéan wordt ook Tjĕpåkå genoemd.

Gemenggeng, hoofdplaats van het District van dien naam, dat ook Patjé heet, ten noorden van Ngandjoek.

Kertåsånå, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan de Kali Brantas, drie en twintig palen ten noorden van Kediri.

Lèngkong, Districtshoofdplaats, aan de Kali Widas.

Waroe-djajèng, Districtshoofdplaats, acht en een halven paal ten zuidwesten van Kertåsånå.

4°. In de Afdeeling Blitar:

Blitar, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Controleur en den Regent, nabij de Kali Brantas, aan eenen oostwaarts loopenden zijtak van den Zuidelijken weg.

Srengat, Districtshoofdplaats, aan denzelfden weg en niet ver van dezelfde rivier.

Welingi, Districtshoofdplaats, dertien palen ten oosten van Blitar.

Ook in deze Residentie vindt men onderscheidene overblijfselen uit den Hindoetijd; niet slechts tempels en beelden, maar ook sporen van muren en fondamenten van uitgestrekte paleizen, wellicht eenmaal door de Vorsten van Dåhå, Djenggålå of Mådjåpahit bewoond. Van de eerstgenoemde zijn de belangrijkste:

De Tjandi Penataran, aan den zuidwestelijken voet van den G. Kĕloet, in het District Blitar, een pyramidale tempel uit kubieke steenen gebouwd en rijk met beeldhouwwerk versierd.

De Tjandi Boedang, in het District Papar, Afdeeling Kediri, uit kleine gebakken steenen gebouwd en insgelijks met beeldhouwwerk voorzien.

Een beeld in de grot Sélo Mongling, een weinig bewesten de hoofdplaats Kediri.

De kolossale begraafplaats Penampikkan (of Penampingan), in het District Pakoentjèn, Afdeeling Ngrowå, op de oostelijke helling van den G. Wilis, terrasgewijze gebouwd uit steenen van 12 voet lang, 6 vt. breed en 5 vt. dik; waarop onderscheidene goed bewaard gebleven beelden en ander beeldhouwwerk en ook inscripties gevonden worden. Van dit monument komt eene nauwkeurige beschrijving voor in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Deel V, bl. 425.

Digitized by Google

De eilandjes, tot deze Residentie en bepaaldelijk tot de Afdeeling Ngrowå behoorende, liggen voor en in de nabijheid der baai Segårå-wedi, en zijn: Poeloe Sasak, P. Babadan, P. Goenoeng, P. Båjå-langoe, Noeså Limå en P. Losari.

De Residentie Pasoeroewan.

De Residentie Pasoeroewan ligt tusschen de Straat van Madoera en Soerabaja ten noorden; Soerabaja ten noordwesten; Kediri ten westen; de Indische zee ten zuiden, en Pråbålinggå ten oosten. De grenzen aan de landzijde zijn: ten noorden, de Kali Pòrong; ten noordwesten, de lijn, die de zuidoostelijke grens van Soerabaja uitmaakt (bl. 321); ten westen, de oostelijke grenslijn van Kediri (bl. 332); en ten oosten, eene lijn, die bijna recht noord- en zuidwaarts van de Straat van Madoera naar de Indische zee loopt over de toppen van den G. Bråmå en den G. Seméroe.

De grootte is 97,2 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

1278 Europeanen en met hen gelijkgestelden.
4923 Chineezen.
801 Arabieren.
957 Andere vreemde Oosterlingen.
660273 Inlanders.

te zamen 668232 inwoners.

Pasoeroewan telt elf Contrôle-afdeelingen, te weten: Kota Pasoeroewan, Grati, Winongan, Kota Malang, Toempang, Kepandjèn, Toerèn, Batoe, Kota Bangil, Kasri en Sengon.

Met uitzondering van het kleine gedeelte langs de noordkust is de geheele Residentie bergachtig. Op hare westelijke grenzen verheffen zich de G. Ardjoenå, G. Këloet, en G. Kawi, en op de oostelijke, de G. Tengger en G. Seméroe, wier ruggen en voorgebergten zich over het geheele gewest uitstrekken; terwijl het zuidelijke gedeelte geheel uit Neptunisch gebergte bestaat. Door de hooge ligging is het klimaat aangenaam en bij uitstek gezond. De bodem is over het geheel zeer vruchtbaar, en bij uitnemendheid geschikt voor den aanbouw van suiker, koffie en tabak, die benevens rijst en klapperolie de voornaamste voortbrengselen zijn.

Over de Mofetten, Minerale bronnen en Zwavelmeren, zie men bl. 222, 226 en 228.

De voornaamste plaatsen zijn:

Digitized by Google

1°. In de Afdeeling Pasoeroewan:

Pasoeroewan, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Controleur en den Regent. De eigenlijke naam der plaats is Gembong; echter wordt zij gewoonlijk naar het Regentschap, waartoe zij behoort, genoemd. Zij ligt aan den Grooten weg en de Kali Gembong, die haar doorsnijdt; aan den rechteroever ligt de Europeesche stad, aan den linker de Chineesche wijk; de Inlanders en andere Oosterlingen wonen meer zuidwaarts aan beide zijden der rivier. Het oude fort Phenix is niet meer bezet. — Op weinige palen van Pasoeroewan bevindt zich eene uitmuntende badplaats, algemeen bekend onder den naam van Blauw water (Banjoe biroe).

Wangkal, standplaats van den Adspirant Controleur voor de Contrôle-afdeeling Pasoeroewan.

Redjåså, Districtshoofdplaats, vijf palen ten zuidoosten van Pasoeroewan, aan den Grooten weg.

Grati, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, negen palen ten zuidoosten van Pasoeroewan, aan den Grooten weg. Nabij deze plaats vindt men het vermaarde meer Ranoe Klindoengan of Meer van Grati, een kratermeer, waarin zich krokodillen ophouden, die door de Inlanders als heilig worden beschouwd, benevens eene soort van eenden, van welke eene zeer groote menigte eieren worden ingezameld, die gezouten en naar elders verzonden worden, en eene geliefkoosde toespijs bij de rijst uitmaken (1).

Kraton, Districtshoofdplaats, drie palen ten westen van Pasoeroewan, aan denzelfden weg.

Djati, hoofdplaats van het District van dien naam, dat ook Mělatèn schijnt genoemd te worden, aan de noordkust, zeven palen ten oosten van Pasoeroewan.

Kebon Tjandi en Winongan, Districtshoofdplaatsen, het laatste tevens standplaats van den Controleur, ten zuidoosten van Pasoeroewan.

Ngempit, Districtshoofdplaats, ten zuidwesten van Pasoeroewan.

Ledok-åmbå, 6070 vt. boven den zeespiegel op de oostzijde van het Tengger-gebergte gelegen (bl. 211).

2°. In de Afdeeling Malang:

Malang, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Controleur en den Regent, gelegen aan eenen zijtak van den Grooten weg. Er is een militair convalescenten-huis en eene permanente legerplaats.

---

(1) Volgens HAGEMAN is dit meer 134000 □ Rijnl. roeden, dat is ongeveer 190 Hectaren, groot (?).

Digitized by Google

Toempang, standplaats van den Controleur dier Contrôle-afdeeling.

Karang-lo, Districtshoofdplaats, Lawang en Singåsari, aan denzelfden weg, ten noorden van Malang.

Batoe, Penanggoengan of Sisir, Districtshoofdplaats en standplaats van den Controleur, ten noordwesten van Malang, aan den zuidelijken voet van den G. Ardjoenå.

Ngantang, standplaats van een Adspirant Controleur.

Sënggoeroeh of Kepandjèn en Gondang-legi, Districtshoofdplaatsen, ten zuiden van Malang, aan denzelfden weg; het eerste tevens standplaats van den Controleur.

Toerèn, standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling van dien naam.

Pakis, Districtshoofdplaats, ten oosten van Malang.

3°. In de Afdeeling Bangil:

Bangil, de hoofdplaats en standplaats van den Adsistent Resident, den Regent en een Adspirant Controleur, aan den Grooten weg, elf palen ten westen van Pasoeroewan.

Gempol, Districtshoofdplaats, op de grens van Soerabaja, aan denzelfden weg.

Gempeng, Districtshoofdplaats, een paal ten oosten van Bangil.

Pandàkan, Districtshoofdplaats, acht palen ten zuidwesten van Bangil.

Wånåredjå, Districtshoofdplaats, tien palen ten zuidwesten van Pasoeroewan.

Kasri en Sengon, standplaatsen der Controleurs in de Contrôle-afdeelingen van die namen.

Er zijn in deze Residentie eene menigte overblijfselen uit de Hindoeperiode, als:

bij Djelok Toendå en Trawas, aan de noordelijke helling van den G. Penanggoengan, onderscheidene beelden in nissen, en prachtige waterleidingen, waarschijnlijk uit den tijd van het rijk van Djenggålå (bl. 325).

Te Djedong, niet ver van de vorige plaats, vier tempelruïnen.

In de Afdeeling Malang zijn vele ruïnen van tempels, waarschijnlijk in eene der eerste eeuwen van onze jaartelling gesticht, tijdens hier het rijk Singåsari bloeide. Men vindt ze bij Singåsari, bij Singåredjå (niet ver van Batoe), bij Ngantang, bij Singånå (ten zuiden van Malang), bij Kidal (niet ver van Pakis), en elders. Zij schijnen alle tot den Siwadienst te hebben behoord.

Tot de Residentie Pasoeroewan, Afdeeling Malang, behoort het onmiddellijk aan de zuidkust liggende eilandje Sempoe, dat 0,5 □

Digitized by Google

geogr. mijl groot, doch onbewoond is. Aan de zuidzijde, welke zeer steil is, vindt men eene vogelnestgrot, bekend onder den naam Goewâ Sibantem. Tusschen het eiland en den vasten wal is eene goede ligplaats voor schepen, die door het rondom liggend gebergte tegen alle winden gedekt zijn.

De Residentie Prâbâlinggâ.

De Residentie Prâbâlinggâ wordt ten noorden en zuiden door de zee bespoeld, ten westen begrensd door Pasoeroewan en ten oosten door Besoeki. Aan de landzijde zijn de grenzen: ten westen, de oostelijke grenslijn van Pasoeroewan; en ten oosten, van het zuiden af, eene lijn, welke langs de Kali Gĕtem noordwaarts loopt tot aan het Ajang-gebergte, dan oostwaarts gaat, en vervolgens weder noordwaarts langs een klein riviertje, dat van genoemd gebergte afvloeit.

De grootte is 53 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

798	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
2314	Chineezen.
352	Arabieren.
437461	Inlanders.
440925	te zamen zielen.

Prâbâlinggâ telt de vijf Contrôle-afdeelingen: Prâbâlinggâ, Kareksan, Gending, Loemadjang en Klakah.

De noordkust is vlak en zandachtig; ook het zuidoostelijk gedeelte, het stroomgebied van de Kali Gĕtem, is vlak; overigens is de geheele Residentie bergachtig door de ruggen en voorgebergten van den G. Seméroe, G. Tengger, G. Lemongan en G. Ajang, die er zich over uitstrekken.

De hoofdvoortbrengselen zijn: rijst, klapperolie, koffie, tabak en suiker.

Over de Minerale bronnen zie men bl. 226.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Prâbâlinggâ:

Prâbâlinggâ, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Regent, den Controleur en een Adspirant Controleur. Het ligt aan den Grooten weg en een klein riviertje, dat alleen aan de monding als haven bruikbaar is.

Tongas, Districtshoofdplaats, acht palen ten westen van Prâbâlinggâ, aan den Grooten weg.

Dringoe, Districtshoofdplaats, drie palen ten oosten van Prâbâlinggâ, aan denzelfden weg.

Digitized by Google

Tengger of Soekåpoerå, Districtshoofdplaats, op de noordoostelijke helling van het Tengger-gebergte.

2°. In de Afdeeling Loemadjang:

Loemadjang, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur, aan een zijtak van den Grooten weg, dertig palen ten zuiden van Pråbålinggå.

Kandangan, Districtshoofdplaats, dertien en een halven paal ten noordwesten van Loemadjang.

Klakah of Glagah, hoofdplaats van het District Ranoe-Lemongan en standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Klakah, tien palen ten noorden van Loemadjang, aan den bovengenoemden weg.

Djåså-Wilangoen, elf palen ten zuidoosten van Loemadjang, aan de Kali Djantoeng.

Doekoe-Penanggal, aan de zuidoostelijke helling van den G. Semèroe, belangrijk wegens de in de nabijheid liggende Tjandi Artipoeri, de overblijfselen van eenen uit gebakken steen gebouwden tempel.

3°. In de Afdeeling Kareksan:

Kareksan (Kraksan), hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur, aan den Grooten weg, twee en twintig palen ten oosten van Pråbålinggå.

Djaboeng en Pahiton, Districtshoofdplaatsen, vier en een halven en acht palen ten oosten van Kareksan, aan denzelfden weg. Nabij eerstgenoemde plaats ligt, een weinig ten zuiden van den weg, het overblijfsel van de Tjandi Djaboeng, eenen pyramidevormigen tempel, van gebakken steen gebouwd.

Pedjarakan en Gending, Districtshoofdplaatsen, twee en een vierden en acht en een vierden paal ten westen van Kareksan, aan denzelfden weg; het laatste tevens standplaats van den Controleur.

Tot de Residentie Pråbålinggå behoort het kleine onbewoonde koraaleiland Katapa-an (op andere kaarten Ketapang of Kalapan) aan de noordkust, nagenoeg tegenover de hoofdplaats gelegen.

De Residentie Besoeki.

Ten zuiden, noorden en noordoosten door de zee bespoeld, wordt deze Residentie ten westen door Pråbålinggå en ten zuidoosten door Banjoewangi begrensd. De westelijke grenslijn is de oostelijke van Pråbålinggå (bl. 338); de zuidoostelijke, eene lijn, die langs de Kali Badjoel Mati (bl. 252) en den G. Kendang (bl. 212) zuidwestwaarts naar den G. Koekoesan en den G. Rawoen loopt, en vandaar recht zuidwaarts naar de baai Pasir Pendek.

Digitized by Google

Besoeki heeft eene grootte van 74,7 □ geogr. mijlen, en eene bevolking van :

541 Europeanen en met hen gelijkgestelden.
931 Chineezen.
588 Arabieren.
419708 Inlanders (Javanen en Madoereezen).

te zamen 421768 zielen.

Het telt de vijf Contrôle-afdeelingen : Besoeki, Panaroekan, Kapongan, Bândâwâsâ en Djember.

Het zuidwestelijke gedeelte der Residentie is vlak en laag, en hier en daar moerassig; overigens is zij, met uitzondering van enkele gedeelten aan de noordkust, geheel met bergen bezet, die in het midden en noorden van vulkanischen, en in het zuiden van Neptunischen aard zijn. Het zuidelijke gedeelte der Residentie is het minst bevolkt en het minst vruchtbaar. De kustplaatsen zijn zeer ongezond en worden dikwijls door hardnekkige koortsen bezocht. Van den noordoosthoek strekt zich een koraalrif, de Meindertsdroogte, in Straat Bali uit (Zie bl. 193, Noot (1)).

De hoofdvoortbrengselen zijn : koffie, rijst, klapperolie, suiker, indigo, cochenille en weinig tabak.

De voornaamste plaatsen zijn :

Besoeki, eigenlijk Basoeki, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident en den Regent, den Controleur en een Adspirant Controleur. Het is eene welvarende plaats, gelegen aan den Grooten weg nabij de kust, en aan een riviertje dat alleen aan de monding als haven bruikbaar is. Er is een defensief militair etablissement.

Mlandingan en Boengatan, Districtshoofdplaatsen, vijf en een halven en negen palen ten oosten van Besoeki, aan den Grooten weg.

Binor, Districtshoofdplaats, tien palen ten westen van Besoeki, aan denzelfden weg.

Waringin of Wringin, Districtshoofdplaats, vijf palen ten zuidoosten van Besoeki.

2°. In de Afdeeling Panaroekan :

Sitoebândâ, de hoofdplaats der Afdeeling en de verblijfplaats van den Adsistent Resident en den Regent en standplaats van den Controleur der Contrôle-afdeeling Panaroekan. Het ligt aan den Grooten weg, zesentwintig palen ten oosten van Besoeki.

Panaroekan, Districtshoofdplaats, vier en een halven paal ten westen van Sitoebândâ, aan den Grooten weg en een arm van de Kali Sampéjan of Rivier van Panaroekan.

Digitized by Google

Kapongan, Kali-tikoes of Ardjåså, en Soemberwaroe, Districtshoofdplaatsen, aan denzelfden weg, vier, negen en een halven, en vierentwintig palen ten oosten van Sitoebåndå; het eerste tevens standplaats van dên Controleur der Contrôle-afdeeling Kapongan.

Pradjëgan, Districtshoofdplaats, zeven palen ten zuiden van Sitoebåndå, aan de Kali Sampéjan en een zijtak van den Grooten weg.

3°. In de Afdeeling Båndåwåså:

Båndåwåså, de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, den Controleur en den Regent, aan eenen zijtak van den Grooten weg, vijftien palen ten zuidoosten van Besoeki.

Djember en Poeger, Districtshoofdplaatsen, aan denzelfden weg, het eerste vierentwintig palen ten zuidwesten van Båndåwåså, het laatste aan de zuidkust en den mond der Kali Poeger. Te Djember zijn de Controleur en een Adspirant-Controleur voor de Contrôle-afdeeling van dien naam gevestigd.

Tanggoel, Districtshoofdplaats, tien palen ten westen van Djember.

Wånåsari, Districtshoofdplaats, acht palen ten noordoosten van Båndåwåså, aan de Kali Sampéjan.

Tot deze Residentie behoort het eiland Noesa Baroeng, tegenover Poeger liggende, hetwelk 32 □ palen groot en onbewoond is; benevens de oostwaarts daarvan gelegene, veel kleinere, eilandjes Poeloe Seråjå, P. Apek, P. Pagar, P. Dali en P. Tangalan.

De Residentie Banjoewangi.

De Residentie Banjoewangi, op Java, wordt aan de oost- en zuidzijde door de zee bespoeld, en aan de west- en noordzijde ingesloten door de Residentie Besoeki, waarvan zij gescheiden is volgens de lijn, welke (bl. 339) als de zuidoostelijke grenslijn van laatstgenoemde Residentie is vermeld.

De grootte van Banjoewangi is 84 □ geogr. mijlen. De bevolking bestaat uit:

140	Europeanen en met hen gelijkgestelden.
234	Chineezen.
349	Arabieren.
62296	Inlanders.
te zamen 63019	zielen.

Deze Residentie heeft de drie Contrôle-afdeelingen Banjoewangi, Boelèlèng en Djambrana, de twee laatstgenoemde op Bali.

Van dit gewest, oorspronkelijk Balambangan geheeten (bl. 26 en 32), welke naam nog in den zuidoostelijken uithoek is overgebleven, is

Digitized by Google

slechts een klein gedeelte bebouwd, namelijk de vlakte aan de oostkust; het overige gedeelte is bergachtig en woest.

De voortbrengselen zijn: rijst, klapperolie, koffie, cochenille, indigo, tabak, arèngsuiker en vogelnèstjes.

Over het Zwavelmeer in den G. Idjèn zie men bl. 228.

De voornaamste plaatsen zijn:

1°. In de Afdeeling Banjoewangi:

Banjoewangi, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident, den Controleur en den Regent. Het is eene fraaie, in het jaar 1777 aangelegde inlandsche stad, gelegen aan Straat Bali, en gedekt door het fort Utrecht.

Soekå-rådjå, twee palen westwaarts van Banjoewangi. Hier is een Gouvernements-etablissement van landbouw, waar de arbeid verricht wordt door bannelingen (dat zijn veroordeelden wegens diefstal en andere misdrijven), die er in alle opzichten goed verzorgd en behandeld worden. Het hoofdproduct van dit etablissement is cochenille.

Banjoe-alit, in vroeger tijd de hoofdplaats van het gewest; het ligt tien palen ten zuiden van Banjoewangi, aan Straat Bali en de rivier van Banjoe-alit, Rågå-djampi of Meliwis.

Rågå-djampi, hoogerop aan dezelfde rivier gelegen, de hoofdplaats van het District van dien naam. Niet verre ten zuiden van deze plaats bevinden zich de overblijfselen van Matjan Poetih, bestaande uit zeer uitgestrekte ruïnen van tempels en andere gebouwen, met fraai beeldhouwwerk en beelden versierd, doch grootendeels tot vormlooze puinhoopen vervallen. Vermoedelijk werden deze gebouwen gesticht door de Javanen, die bij de verovering van Mådjåpahit herwaarts de wijk namen (bl. 2).

Pampang, aan de baai van dien naam; het was vóór Banjoewangi de hoofdplaats van dit gewest.

Banjoe-biroe, aan de noordoostzijde van het schiereiland Balambangan, dat het zuidoostelijke gedeelte dezer Residentie uitmaakt.

Badjoel Mati, aan de rivier van dien naam, op de noordelijke grens van Banjoewangi, aan het begin van den rijweg (zoogenaamden Regentsweg) vandaar naar Banjoewangi.

Tot de Residentie Banjoewangi behoort het kleine, onbewoonde koraal-eiland Geli-Bowan, Taboewan of het Duiven-eiland, aan de oostkust ten noorden van Bali gelegen, met een vuurtoren.

2° en 3°. De Afdeelingen Boelèlèng en Djambrana:

Deze Afdeelingen bevatten de twee Balineesche Regentschappen van deze namen, die met het overige gedeelte van Bali in het Tweede Hoofdstuk zullen worden behandeld. De eerste staat onder een daar

Digitized by Google

gevestigden Adsistent Resident, de laatste rechtstreeks onder den Resident van Banjoewangi. In Boelèlèng is een Adspirant Controleur, in Djambrana een Controleur gevestigd.

§ 10. Burgerlijk bestuur.

Algemeen beginsel van het bestuur.

De inrichting van het burgerlijk bestuur op Java, en in geheel Nederlandsch Oost-Indië, berust op het beginsel om de inlandsche bevolking zooveel mogelijk te laten onder de onmiddellijke leiding van hare eigene Hoofden, die van regeeringswege worden aangesteld of erkend, en onderworpen zijn aan zoodanig hooger toezicht als bij algemeene of bijzondere voorschriften door den Gouverneur Generaal wordt bepaald. Dienovereenkomstig is alleen het hoofdbestuur aan Europeesche beambten opgedragen, en worden alle ondergeschikte overheidspersonen uit de aanzienlijke inboorlingen gekozen.

Sedert de uitbreiding van het grondbezit op Java, onder de Oost-Indische Compagnie, had het oostelijke gedeelte van dit eiland eenen afzonderlijken Gouverneur, die te Samarang residcerde; gelijk er nog afzonderlijke Gouverneurs van Sumatra's Westkust, van Celébes en thans ook van Atjih bestaan. De betrekking van Gouverneur van Java werd echter door Daendels opgeheven, en zijne functiën werden aan den Gouverneur Generaal opgedragen, bij wien dus sedert dien tijd het rechtstreeksche opperbestuur over Java berust. Door dezen zijn voor de Hoofden van gewestelijk bestuur op Java en Madoera alsmede voor de Regenten en Districtshoofden bijzondere instructiën vastgesteld (*Indisch Staatsblad*, 1867, N°. 114).

Residentie- en Afdeelings-bestuur.

Aan het hoofd der afzonderlijke gewesten of Residentiën staan Europeesche ambtenaren, met den titel van Resident. Zij vertegenwoordigen in alle omstandigheden het Gouvernement, en hebben in hun gewest het hoogste burgerlijk en geldelijk beheer, alsmede dat der Politie. Tevens zijn zij Collecteurs of Ontvangers van 's lands inkomsten, in sommige gewesten nog Voorzitters van den Landraad (bl. 129) en hebben het oppertoezicht over alle cultuurwerkzaamheden. Zij hebben tot hunne hulp eenen Europeeschen Secretaris, die tevens verantwoordelijk Kashouder, Notaris en Ambtenaar van den burgerlijken stand is; benevens eenige Europeesche en Inlandsche klerken,

Digitized by Google

en mindere ambtenaren; en voor de Politie eenen inlandschen Djaksa (Hoofd-djaksa) of Fiskaal. De Residentiën zijn, met uitzondering van Krawang, in Afdeelingen gesplitst, aan welker hoofd een Adsistent Resident is geplaatst (1), die aldaar als zijn plaatsvervanger kan beschouwd worden en aan hem verantwoordelijk is; benevens een Onder-Collecteur, en een of meer Controleurs der landelijke inkomsten. Te Samarang en Soerabaja hebben de Residenten nog tot hunne hulp eenen Adsistent Resident voor de Politie, een Ontvanger en een Hoofdcommies en een 3den Commies voor de Comptabiliteit; het eerste is ook te Batavia het geval. In de beide Vorstenlanden zijn de werkzaamheden der Residenten natuurlijk grootendeels van eenen anderen aard (zie bl. 312 en 316).

De Residenten en Adsistent Residenten worden door den Gouverneur Generaal benoemd. De rang van Resident is gelijkgesteld aan dien van Kolonel; hij geniet dezelfde eerbewijzingen als deze, en heeft ook recht tot het voeren van den vergulden *pajoeng* (zonnescherm); zijn vast traktement is naargelang van de grootte der Residentie *f* 12000 tot *f* 18000 's jaars; daarenboven geniet hij voor representatiekosten *f* 1200 tot *f* 6000, en voor reiskosten *f* 1200 's jaars. De Adsistent Residenten zijn geassimileerd aan den rang van Majoor; zij hebben een jaarlijksch traktement van *f* 7200 en *f* 600 voor reiskosten. De Controleurs der 1ste klasse genieten 's jaars *f* 4800, die der 2de klasse *f* 3600, en de Adspirant-Controleurs *f* 2700; en allen voor reiskosten *f* 600. Behalve de laatstgenoemden hebben allen vrije woning of genieten, bij gebreke daarvan, indemniteit voor huishuur; namelijk de Adsistent Residenten *f* 100, de Controleurs der 1ste klasse *f* 75, en die der 2de klasse *f* 50 's maands.

De Afdeelingen der Residentiën zijn in den regel dezelfde gewesten, die onder de regeering der vroegere Javasche Vorsten namens hen door Regenten of Gouverneurs werden bestuurd. Slechts enkele malen zijn een paar Regentschappen tot één Afdeeling vereenigd of is één groot Regentschap in twee Afdeelingen gesplitst (zie de Tabel, bl. 183 en volgg). Behalve in de Residentie Batavia zijn ook de Regenten door ons Gouvernement behouden. Zij oefenen echter geen zelfstandig gezag meer uit, maar staan den Resident of Adsistent Resident ter zijde en zijn aan hem ondergeschikt. Onder hem voeren zij het onmiddellijk bestuur over de Inlandsche bevolking in hun gewest, zijn er

(1) Met uitzondering van eene enkele weinig belangrijke Afdeeling, over welke slechts een Inlandsch Hoofd is aangesteld. Zie de tabel bl. 183 en volgg. Den Resident noemt men Hoofd van gewestelijk bestuur; den Adsistent Resident, Hoofd van plaatselijk bestuur.

Digitized by Google

belast met de politie, het beheer en de regeling der cultuurwerkzaamheden, in één woord met de verantwoordelijkheid voor de richtige volbrenging van alle verplichtingen, die op de Javanen onderling en jegens het Gouvernement rusten. In den regel zijn zij personen van vorstelijke afkomst en dragen naargelang van hunnen adellijken rang verschillende titels, gewoonlijk dien van Radèn (of Mâs) Toemenggoeng, soms dien van Radèn (of Mâs) Ngabèhi of dien van Radèn Adipati; de beide eersten zijn geassimileerd aan den rang van Majoor, de laatste aan dien van Luitenant Kolonel. Aan enkele Regenten is de titel van Pangéran (Prins) verleend; voor dezen is geen afzonderlijke rang bepaald. Zij voeren een half witten en half groenen *songsong* of *pajoeng* (zonnescherm) met drie vergulde randen en een vergulden knop. Zij zijn de schakel, die het Europeesche bestuur met het inlandsche verbindt; en daar zij door hunne afkomst en hunne betrekking eenen zeer grooten invloed op de bevolking uitoefenen, zijn zij voor ons Bestuur hoogst gewichtige personen, wier goede gezindheid men steeds moet trachten te verwerven of te behouden, en bij wier keuze met groote omzichtigheid moet worden te werk gegaan.

De Regenten worden door den Gouverneur Generaal naar vrije keuze benoemd; evenwel wordt, behoudens de voorwaarden van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw, zooveel mogelijk een der zonen of nabestaanden van den laatsten Regent tot zijn opvolger gekozen. Zij genieten een vast traktement van *f* 1000 tot *f* 1200 's maands, naarmate van de belangrijkheid van hun gewest (1), en buitendien een veranderlijk inkomen, voortspruitende uit de percenten, welke zij van de cultuurproducten genieten (cultuurpercenten). Voorts kunnen zij beschikken over de persoonlijke diensten van veertig heerendienstplichtigen. (Zie bladz. 151 en de Noot aldaar.)

In een enkel klein gewest is slechts een Onder-regent (Rånggå).

De Regent heeft, evenals elk voornaam Javaansch ambtenaar, eenen medehelper, Patih, in zijnen dienst, die de bevelen van hem ontvangt en ze aan de mindere Hoofden overbrengt; deze Patih is bij ziekte of afwezigheid van zijnen Chef diens plaatsvervanger, en wordt dan als zoodanig zijn Kamisèpoeh of Kamitoewå genoemd. Hij wordt benoemd door den Gouverneur Generaal, en geniet een maandelijksch

(1) Alleen de Regenten van Krawang en Banjoewangi hebben *f* 900 's maands; terwijl de tegenwoordige Regenten van Bandoeng, Tji-andjoer en Soemedang sedert de wijziging van het bestuur in de Preanger-Regentschappen in het jaar 1870 een jaarlijksch traktement hebben van *f* 20000 en eene jaarlijksche personeele toelage van *f* 24000. *Ind. Staatsbl.*, 1870, N°. 124.

Digitized by Google

traktement van *f* 250 tot *f* 300 en heeft te beschikken over vijftien heerendienstplichtigen (1).

Buitendien hadden de Regenten vroeger onderscheidene ambtenaren van minderen rang onder zich; zooals: de Kliwons, die zorgen moesten voor de behoorlijke verdeeling der werkzaamheden over de onderscheidene Kampongs of wijken der Negeri of hoofdplaats; voor de zindelijkheid en goede orde in den Dalem (woning van den Regent) en op den Aloen-aloen (het groote voorplein) daar rondom; voor de behoorlijke regeling der Koeli- (sjouwers-)diensten; enz. Deze ambtenaren zijn in 1874, behalve in de Preanger-Regentschappen, afgeschaft (2); zoodat de Regent thans slechts één Mantri Kaboepatèn onder zich heeft, die door den Resident wordt benoemd op een maandelijksch traktement van *f* 50 (3). Voorts heeft de Regent tot zijne beschikking eenen Djoeroe-toelis of Schrijver. Voor de politie heeft hij onder zich eenen Djaksa (Klein-djaksa) of Fiskaal, voor het voorloopig onderzoek der overtredingen alvorens deze aan den Resident worden ter kennis gebracht; benevens eenige Politiedienaren. De Schrijvers hebben *f* 30 's maands en twee heerendienstplichtigen; de Djaksa's *f* 100 en zes heerendienstplichtigen. De Hoofd-djaksa's (bl. 344) hebben *f* 250 's maands en twaalf heerendienstplichtigen; de Onder-Collecteurs *f* 150 tot *f* 250 en tien heerendienstplichtigen; de Schrijvers bij de Residenten *f* 50, bij de Adsistent Residenten *f* 25, en twee heerendienstplichtigen.

Aan alle Regenten en Districtshoofden (zie hieronder) wordt van Gouvernementswege huisvesting verschaft; de overige inlandsche Hoofden en ambtenaren moeten zelf daarin voorzien.

Districtsbestuur.

De Afdeelingen zijn verdeeld in Districten, wier Hoofden, op voordracht van den Resident in overleg met den Regent, door den Gouverneur Generaal worden aangesteld. Deze Districtshoofden hebben den titel van Wedånå; zij voeren als onderscheidingsteeken een blauwen pajoeng met vergulde randen, en genieten een maandelijksch traktement

(1) De Regenten hebben veelal twee Patihs, een *Patih loewar* (buiten-Patih) en een *Patih dalem* (binnen-Patih); de eerste is de hierboven bedoelde officieele Patih; de tweede wordt niet door het Gouvernement benoemd of bezoldigd en heeft geenerlei officieel karakter, maar is te beschouwen als particulier Secretaris van den Regent.

(2) *Ind. Staatsbl.* 1874, N°. 72.

(3) Alle Europeesche ambtenaren, die minder dan *f* 150, en Inlandsche, die minder dan *f* 100 's maands traktement hebben, worden door het Hoofd van gewestelijk bestuur benoemd, de anderen door den Gouverneur Generaal.

Digitized by Google

van *f* 200 tot *f* 250, naarmate van de uitgestrektheid van hun District, benevens vrije woning en de beschikking over twaalf heerendienstplichtigen. Zij ontvangen hunne bevelen van den Regent door tusschenkomst van zijnen Patih, en zijn verantwoordelijk voor den goeden gang der zaken in hun District, zoowel wat de Politie als de cultuurwerkzaamheden betreft; moeten den Onder-Collecteur, des gevorderd, bijstand verleenen tot de ontvangst der landrenten, en helpen mede de hoeveelheid der door elk Dessahoofd op te brengen landrente bepalen. Hun staan een Schrijver en vier Oppassers ter zijde, die respectievelijk eene bezoldiging van *f* 20 en *f* 10 's maands genieten. De helper en, bij afwezigheid, de plaatsvervanger van het Districtshoofd heet Tjamat, althans in de Soenda-districten.

De Districten worden in den regel verdeeld in drie Onderdistricten, waarvan één staat onder het rechtstreeksch bestuur van het Districtshoofd, de andere elk onder dat van een Onderdistrictshoofd. In het oostelijke gedeelte van Java heeten deze Onderdistricten Gelondong; in de Soenda-districten, Tjoetak; de ambtstitel der Onderdistrictshoofden is Adsistent Wedånå, onderscheiden in die van de 1ste en die van de 2de klasse. In de aan hen toevertrouwde afdeeling zijn hunne werkzaamheden van denzelfden aard als die der Districtshoofden, aan welke zij ondergeschikt en verantwoordelijk zijn. De Adsistent Wedånå's der 1ste klasse hebben een maandelijksch traktement van *f* 100 en de beschikking over zes heerendienstplichtigen, die der 2de klasse *f* 65 en vier heerendienstplichtigen. Allen worden bijgestaan door twee Oppassers, die ieder met *f* 10 's maands worden bezoldigd.

Er kunnen ook Onderdistrictshoofden zijn, al zijn de Districten niet in Onderdistricten verdeeld; in dat geval dienen zij tot adsistentie van de Districtshoofden.

Dorpsbestuur.

Elk dorp (in het Laag Javaansch *désâ*, in het Hoog Javaansch *doesoen*, in het Soendaasch *doekoe*) heeft een Dorpshoofd, dat door de bevolking zelve uit de aanzienlijkste ingezetenen gekozen en door den Resident bevestigd wordt. Deze Dorpshoofden dragen verschillende titels: in het oosten van Java heeten zij veelal Patinggi; in Midden-Java, Bĕkĕl; meer westwaarts, Koewoe, Loerah, Kapala, of Kapala doekoe; en bij de in Oost-Java gevestigde Madoereezen ook wel Panèwoe (Hoofd over duizend) of Panatoes (Hoofd over honderd). Zij hebben eenen plaatsvervanger (Kamisĕpoeh of Kamitoewå) en worden bijgestaan door eenen Raad, samengesteld uit mindere Dorpshoofden (Bahoe,

Digitized by Google

Kabajan), eenige oudsten of aanzienlijken (Leloegoe, Prèntah) en den Dorpspriester (Modin, Kahoem, Lebé); veelal hebben zij ook eenen Schrijver, en in sommige groote dorpen eenen Klein-djaksa of Paliwåråå, in de kleinere eenen Raksa-boemi voor de politie-aangelegenheden. De bezigheden dezer Dorpshoofden zijn vele en verlerlei: zij verdeelen, waar zulks te pas komt, onder de ingezetenen de tot een dorp behoorende landerijen, en den arbeid, vereischt tot het aanleggen of onderhouden van waterwerken tot bevochtiging der aan de dessa behoorende rijstvelden; bepalen het bedrag der landrente, jaarlijks door elken belastingschuldige aan het Gouvernement op te brengen; verdeelen het werk, dat aan de Gouvernementscultures en, als heerendiensten, aan het aanleggen of onderhouden van wegen, bruggen, pasanggrahans (karavansera's, verblijfplaatsen voor reizigers), enz. te verrichten is; waken voor de zindelijkheid, goede orde en politie in hunne dorpen; geven van daar gepleegde misdrijven onmiddellijk kennis aan het Districtshoofd; zorgen voor de noodige middelen tot vervoer van reizigers en goederen, welke zaak veelal aan eenen Kliwon is opgedragen; moeten aan de pachters van 's Gouvernements middelen, desgevorderd, bescherming en bijstand verleenen, maar ook toezien dat deze de bevolking niet knevelen; enz. Hunne inkomsten zijn niet groot, en bestaan hoofdzakelijk in: acht percent van het bedrag der landrente door hun dorp op te brengen, eenige geringe percenten van de koffie en andere cultuurproducten, vrijstelling van heerendiensten, en somtijds vrijdom van landrenten van den door hen of voor hunne rekening bebouwden grond, die veelal kosteloos door de dorpsbewoners wordt bearbeid. Zij zijn de eenige inlandsche Hoofden, voor wie het apanage of ambtelijk landbezit niet is afgeschaft.

Elke der Kampongs of wijken, waaruit eene Negeri of Hoofdplaats bestaat, heeft insgelijks een eigen gekozen Hoofd, Kapala, wiens werkzaamheden, naar plaatselijke omstandigheden gewijzigd, van denzelfden aard zijn als die der Dorpshoofden.

In de Soenda-districten verschilt de inrichting van het dorpsbestuur eenigszins van dat in Oostelijk Java. Eene of meer kampongs met de daaraan onderhoorige gehuchten (Tjantèllan of Babakkan) vormen daar eene Kaloerahan (1), bestuurd door eenen Loerah (in Tjeribon, Koewoe), die zijne bevelen door middel van den Lèngsèr (overbrenger der bevelen) ontvangt van den Wedana of het Districtshoofd. Bestaat eene Kaloerahan uit meer dan éène kampong, dan heeft de Loerah in de

(1) Althans in de Preanger-Regentschappen en enkele gedeelten van Bantam; overigens is in Bantam de officieele titel der dorpshoofden Djaro of Djoeragan.

Digitized by Google

kampongs, waar hij niet zelf woont, eenen Wakil of plaatsvervanger, die Panglakoe of Koewoe letik (Klein-Koewoe) heet en aldaar in zijnen naam het gezag uitoefent. Voorts zijn nog in elke Kaloerahan een of meer Amils of Lebé's (Dorpspriesters), die de belastingen tot weldadige of godsdienstige doeleinden innen, aanteekening houden van de geboorten, huwelijken en sterfgevallen, en somtijds toezicht uitoefenen bij landbouw-werkzaamheden. Eindelijk heeft men nog Pantjalangs (Politiedienaren) en een Schrijver (1).

Bestuur in de Residentie Batavia.

Van de hierboven vermelde bijzonderheden omtrent het burgerlijk bestuur is slechts zeer weinig op Batavia toepasselijk. Het Gouvernements grondgebied aldaar staat onder het onmiddellijk bestuur van den Resident, bijgestaan door Adsistent Residenten voor de Afdeelingen. Voorts zijn over de verschillende onderdeelen Europeesche politiehoofden gesteld met den titel van Schout, of Inlandsche met dien van Demang. De tusschenkomst van Regenten, Districtshoofden of dergelijke beambten bestaat in Batavia niet.

In de particuliere landen, welke het grootste gedeelte dezer Residentie uitmaken, oefenen de landeigenaren het bestuur uit, doch staan ten opzichte van de Politie onder den Resident en de Adsistent Residenten, en zijn ook aan vaste bepalingen gehouden ten opzichte van de behandeling der bevolking en de lasten en diensten, welke aan haar kunnen worden opgelegd. De handhaving der orde en de dagelijksche politie geschieden door Inlandsche Hoofden of Opzichters, die door den landeigenaar worden aangesteld en op verschillende plaatsen onderscheidene titels voeren, als Tjamat, Mandoor, Djoeragan en andere. Ook heeft elke kampong haar eigen gekozen Hoofd, dat zorgt voor de behoorlijke verdeeling der werkzaamheden onder de dorpelingen, voor de goede orde en zindelijkheid in het dorp, enz.

Bestuur in de Vorstenlanden.

Van de betrekking van den Resident aan de beide hoven is reeds gewag gemaakt op bl. 312 en 316. Ook omtrent het Inlandsch bestuur in Soerakarta en Djokjokarta, hetwelk slechts in ondergeschikte bijzonderheden verschilt, is daar reeds het een en ander medegedeeld,

(1) Dit alles is echter niet in alle Kaloerahans volmaakt gelijk. Men zie daarover de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde. Nieuwe volgreeks*, Dl. IV, bl. 1.

Digitized by Google

waarbij wij hier nog het volgende voegen. Wat het eigen gebied van den Soesoehoenan en Sultan betreft is, na den Vorst, de hoogste persoon de Radèn Adipati of Rijksbestuurder. Deze heeft onder zich een zeker aantal Toemenggoengs of Boepati's, waarvan sommigen het opzicht hebben over de onderdeelen of wijken der hoofdplaats of Negårå (1), en anderen daarbuiten (*djabaning rangkah*, buiten de limieten) bestuurders of Regenten zijn van een gedeelte van 's Vorsten grond; andere Toemenggoengs hebben weder andere betrekkingen, zooals die van Wedånå Kahoem of Opperpriester, met den titel van Màs Panghoeloe; Wedånå Djekså of Hoofdfiskaal, met den titel van Among Prådjå; Wedånå Pawon, hof- en victualiemeester des Vorsten; Wedånå Gladag of Opperleverancier van koelies en vervoermiddelen; Wedånå Kalang of Opperhoutvester en Directeur van de houthakkers van den Vorst. Aan elken Toemenggoeng zijn toegevoegd een Kliwon, twee Panèwoe's, vier Mantri's, eenige Panèkets (Hoofd over vijftig) en andere mindere ambtenaren, naargelang van den aard en den omvang zijner bezigheden; buitendien heeft ieder ambtenaar zijnen Patih of plaatsvervanger en Tjarik of schrijver. Alle deze Toemenggoengs en hunne onderhoorige beambten wonen in de hoofdplaats, alleen met uitzondering van die, welke het bestuur hebben over de daarbuiten liggende landen van den Vorst; deze laatsten dragen den titel van Rĕdi of Goenoeng, en hebben weder het gewone dorpsbestuur onder zich. De ambtelooze burgers in de hoofdplaats, niet behoorende tot eene der Golongans op bl. 343 vermeld, staan onmiddellijk onder den Loerah of het Hoofd van hunne kampong, die weder aan den Toemenggoeng ondergeschikt is.

De door den Vorst buiten de hoofdplaats in leen uitgegevene landen (*Paloenggoehan*) worden zelden door den leenman zelven bestuurd; maar deze stelt daarover bestuurders aan, die naarmate van hunnen rang Demang of Kliwon heeten, en weder Loerahs of Hoofden van onderscheidene dorpen, en Bĕkĕls of Dorpshoofden onder zich hebben.

De Onafhankelijke Prinsen in de beide Vorstenlanden hebben als eersten ambtenaar, die hun land bestuurt, eenen Patih; en vervolgens voor de onderdeelen administrateurs van verschillenden rang. Op de door hen aan anderen in leen gegevene landen is hetzelfde toepasselijk wat hierboven omtrent de Paloenggoehans gezegd is.

---

(1) Deze verdeeling in wijken of Kaboepatèns bestaat in Djokjokarta niet.

Digitized by Google

Bestuur op Madoera.

Behalve hetgeen daaromtrent op bl. 328 gezegd is, merken wij hier nog op dat de leenplichtige Vorsten inderdaad weinig meer zijn dan de Regenten in de Residentiën op Java, en geheel door de Adsistent Residenten worden geleid. Aan deze laatsten is ook het beheer der Politie en het bestuur over de niet-Madoereesche bevolking opgedragen. Voor het binnenlandsch bestuur hebben de Regenten van Pamekassan en Bangkalan (en zoo ook vroeger de Regent van Soemenap) onder zich eenen Patih; en in elk District een Districtshoofd, dat den titel van Toemenggoeng of Demang voert. In Bangkalan zijn aan deze Demangs weder Mantri's, als Hoofden van onderafdeelingen, ondergeschikt. Het dorpsbestuur bestaat uit eenen Kliwon en eenige mindere Hoofden, die Apel of Kabajan heeten.

Bestuur over de vreemde Oosterlingen op Java.

De vreemde Oosterlingen, Maleiers, Boegineezen, Bengaleezen, Mooren, Arabieren, Chineezen, enz. wonen overal, waar zij een eenigszins aanmerkelijk aantal uitmaken, in afzonderlijke kampongs, onder het onmiddellijk bestuur van hunne eigene Hoofden, die van de Javaansche overheidspersonen geheel onafhankelijk maar rechtstreeks aan den Resident of Adsistent Resident ondergeschikt zijn. Deze Hoofden, aan welke de dagelijksche politie en de handhaving der orde in hunne kampongs is opgedragen, worden door de bevolking volgens hare landsgebruiken gekozen. Alleen ten opzichte der Chineezen, verreweg de talrijkste vreemdelingen op Java, heeft dit niet plaats. Hunne Hoofden worden op hunne voordracht door het Gouvernement benoemd, en hebben, naarmate van de grootte hunner kampongs, den titel van Majoor of Kapitein, de mindere Hoofden dien van Luitenant. De Majoor- of Kapitein Chinees is voorzitter van den Chineeschen raad, die uit de aanzienlijkste Chineezen is samengesteld, en door welken alle zaken van politie en inwendig beheer geregeld en aan den Resident voorgedragen worden, om door dezen te worden bekrachtigd of gewijzigd. — Op sommige plaatsen, zooals Batavia, Samarang en Soerabaja, voeren ook de Hoofden van andere vreemde Oosterlingen den titel van Kapitein of Luitenant; meestal echter worden deze eenvoudig Hoofden (Kapala) genoemd.

Digitized by Google

§ 11. Rechtswezen.

a. Rechtswezen in de Gouvernementslanden.

Hoog Gerechtshof.

De hoogste burgerlijke rechtbank is het Hoog Gerechtshof, gevestigd te Batavia, dat in eersten aanleg recht spreekt in de gevallen vermeld op bl. 125; verder het toezicht heeft te houden op de goede rechtsbedeeling in geheel Nederlandsch Indië, en op het nakomen der wetten en andere algemeene verordeningen bij alle rechtbanken en gerechten; en als Hof van appèl dient van de vonnissen door mindere rechtbanken geslagen.

Raden van Justitie.

Op Java zijn gevestigd drie Raden van Justitie: 1°. te Batavia; voor de Residentiën Bantam, Batavia, Krawang, Tjeribon en de Preanger-Regentschappen, benevens de Wester-afdeeling van Borneo, Bangka, Blitong, Riouw, de Lampongsche Districten en Palembang. 2°. te Samarang; voor de Residentiën Tĕgal, Pekalongan, Samarang, Djapara, Rĕmbang, Banjoemâs, Bagelèn, Kĕdoe, Djokjokarta, Soerakarta en Madioen. 3°. te Soerabaja; voor de Residentiën Soerabaja, Madoera, Kediri, Pasoeroewan, Pråbålinggå, Besoeki en Banjoewangi, benevens de Zuider- en Oosterafdeeling van Borneo, Timor, Bali en Lombok. Die te Batavia is samengesteld uit een President, een Vice-President, zes leden, een Officier van Justitie, een Substituut-Officier van Justitie, een Griffier en drie Substituut-Griffiers, en verdeeld in twee Kamers, elke bestaande uit drie leden en voorgezeten de eene door den President, de andere door den Vice-President; die te Samarang en te Soerabaja zijn samengesteld uit een President, vier leden, een Officier van Justitie, een Substituut-Officier van Justitie, een Griffier en een Substituut-Griffier. Al deze personen, met uitzondering van de Griffiers, moeten Nederlandsche Rechtsgeleerden zijn. Over hunne rechtsbevoegdheid zie men bl. 127.

Landraden.

In elke Afdeeling van Java en Madoera, waar een Resident of Adsistent Resident gevestigd is, en bovendien te Bekàsi (in Batavia), te Trenggalek (in Kediri) en te Soemåråtå (in Madioen) wordt wekelijks

Digitized by Google

ter hoofdplaats een Landraad gehouden, samengesteld uit den Resident of Adsistent Resident als Voorzitter (1), twee tot vijf Inlandsche Hoofden als leden, daartoe benoemd door den Gouverneur Generaal, den Hoofdpanghoeloe, als adviseerend lid, den Secretaris of eenig daartoe aangewezen ambtenaar als Griffier, en den Hoofddjaksa of Djaksa als Ambtenaar van het Openbaar Ministerie. In zaken, waarin Chineezen zijn betrokken, is een der Chineesche Hoofden adviseur.

Deze Landraad neemt kennis van alle misdrijven, begaan door Inlanders en andere vreemde Oosterlingen (met uitzondering van die, welke voor de Omgaande Rechtbank moeten komen en op bl. 335 zullen vermeld worden); ook van civiele zaken en geschillen, wanneer de vordering meer bedraagt dan *f* 50, tusschen Inlanders; en ook tusschen Inlanders en Europeanen of vreemdelingen, wanneer de Inlander de gedaagde is en de vordering het bedrag van *f* 500 niet te boven gaat. Ingeval het geschil over eene hoogere som loopt, mogen wel de Inlanders als gedaagden voor den Landraad worden aangesproken, doch moeten de Europeanen en andere vreemdelingen voor de Raden van Justitie worden geroepen. Van de vonnissen der Landraden kan geappelleerd worden bij de Raden van Justitie, mits de condemnatie meer dan *f* 500 bedrage. Veroordeelingen tot zware straffen behoeven de goedkeuring van het Hoog Gerechtshof.

Residentiegerechten.

De Residenten oefenen als alleen-rechtsprekende rechters zoo in burgerlijke als in strafzaken eene zekere rechtsmacht uit over Europeanen en met hen gelijkgestelden. Dit Residentiegerecht, dat wekelijks gehouden wordt, bestaat uit den Resident, bijgestaan door den Secretaris der Residentie of eenen anderen, door hem aan te wijzen, ambtenaar als Griffier; het Openbaar ministerie wordt waargenomen door eenen mede door den Resident aan te wijzen ambtenaar, die tevens de functiën van Griffier kan vervullen. De Residenten zijn bevoegd om de functiën van het Openbaar Ministerie en tevens van het Griffierschap op te dragen aan de bij de Landraden aangestelde Griffiers. Zij houden hunne zittingen op de hoofdplaatsen der Residentiën en, met toestemming van den Gouverneur Generaal, op andere plaatsen; op Java zijn daarvoor, buiten de hoofdplaatsen, zesendertig

(1) Dat de Residenten en Adsistent Residenten successievelijk door afzonderlijk daartoe aangestelde Rechtsgeleerden als Voorzitters worden vervangen is reeds vermeld op bl. 129. Ook zijn reeds bij vele Landraden afzonderlijke Griffiers aangesteld.

Digitized by Google

plaatsen aangewezen. Hiervan zijn uitgesloten Batavia, Samarang, Soerabaja, Mâdjâkertâ en Bândâwâsâ, waar de hier bedoelde rechtsmacht is opgedragen aan de rechtskundige Voorzitters van de Landraden dier plaatsen. (1)

Voorts houden de Residenten of hunne wettelijke plaatsvervangers in de Afdeelingen de politierol, strekkende tot het opleggen van politiestraffen aan Inlanders en met hen gelijkgestelden. De straffen, welke zij als zoodanig kunnen opleggen, zijn: acht dagen gevangenzetting, drie dagen blokarrest of drie maanden dwangarbeid aan de wegen.

Rechtbanken van Omgang.

De door Inlanders en vreemde Oosterlingen gepleegde misdrijven, welke niet tot de bevoegdheid der Landraden behooren, worden vervolgd voor de Rechtbanken van Omgang. Hiervoor is Java verdeeld in vijf Afdeelingen; de 1ste Afdeeling bevat de Residentiën Bantam, Batavia, Krawang, Tjeribon en de Preanger-Regentschappen; de 2de, de Residentiën Tĕgal, Pekalongan, Samarang, Banjoemâs, Bagelên, Kĕdoe en Djapara; de 3de, de Residentiën Rĕmbang, Madioen en Kediri; de 4de, de Residentiën Soerabaja, Pasoeroewan, Prâbâlinggâ, Besoeki en Banjoewangi; de 5de, de Residentie Madoera. Voor elke dezer Afdeelingen, wier hoofdplaatsen zijn Batavia, Samarang, Rĕmbang, Soerabaja en Pamekassan, is eene Rechtbank van Omgang, die minstens om de drie maanden moet zitting houden, de 1ste te Batavia, Meester Cornelis, Tanggeran, Buitenzorg, Bekâsi, Serang, Pandeglang, Tjaringin, Rangkas Betoeng, Anjer, Poerwakarta, Bandoeng, Tji-Andjoer, Soemedang, Garoet, Mangoendjaja, Soekaboemi, Tji-Tjalengka, Tasik Melaja, Mangoen-rĕdja, Tjeribon, Indramajoe, Tji-amis, Madjalengka en Koeningan; de 2de te Samarang, Salatiga, Ambarawa, Dĕmak, Grobogan, Kendal, Pekalongan, Batang, Tĕgal, Brebes, Pamalang, Banjoemâs, Tjelatjap, Poerwâkertâ, Poerbâlinggâ, Bandjar-negârâ, Poerwâredjâ, Ledok, Keboemen, Karanganjar, Ambal, Magelang, Temanggoeng, Pati, Djapara, Koedoes en Djowana; de 3de te Rĕmbang, Toeban, Bâdjâ-negârâ, Blora, Madioen, Ngawi, Pânârâgâ, Magètan, Soemârâtâ, Patjitan, Kediri, Ngrâwâ, Blitar, Berbek en Trenggalek; de 4de te Soerabaja, Gresik, Mâdjâkertâ, Sidâ-ardjâ, Sidajoe, Lamongan, Sangkapoera (Bawéjan), Pasoeroewan, Malang, Bangil, Prâbâlinggâ, Loemadjang, Kareksan, Besoeki, Panaroekan, Bândâwâsâ en Banjoewangi; de 5de te Pamekassan,

(1) Zie bladz. 129 in de Noot.

Digitized by Google

Bangkalan, Soemenap en Sampang. Elke zoodanige rechtbank bestaat uit eenen Europeeschen rechtsgeleerde als Voorzitter, eenen rechtsgeleerde als Griffier, minstens vier van de voornaamste Inlandsche Hoofden, daartoe jaarlijks door den Gouverneur Generaal benoemd, den Hoofdpanghoeloe of den Priester, die dezen vervangt, als adviseerend lid, en den Hoofddjaksa of Djaksa. De Omgaande Rechter neemt kennis van moord, manslag, verraad, oproer, valsche munterij, roof met geweld, brandstichting en andere misdrijven, welke met den dood zouden kunnen gestraft worden; voorts van knevelarij, misbruik van gezag door Inlandsche ambtenaren gepleegd, aanmatiging van gezag door daartoe niet gerechtigde personen, en verzet tegen het openbaar gezag. Zijne vonnissen mogen niet worden ten uitvoer gelegd dan na door het Hoog Gerechtshof te zijn bekrachtigd.

Bij koninklijk besluit van 19 November 1878 (*Ind. Staatsbl.*, 1879, N°. 106) is echter de Gouverneur Generaal bevoegd verklaard om, zoodra in het ressort van eene Rechtbank van Omgang de Landraden van rechtskundige Voorzitters zijn voorzien, de functiën van den Omgaanden rechter op te dragen aan den Voorzitter van den ter plaatse gevestigden Landraad. Van deze bevoegdheid is zooveel mogelijk gebruik gemaakt, zoodat in de 3de, 4de en 5de der bovengenoemde Afdeelingen de Rechtbanken van Omgang reeds zijn vervallen. Op Bawéjan is de functie van Omgaand rechter opgedragen aan den Voorzitter van den Landraad te Soerabaja, en in de Residentie Banjoewangi aan dien der Landraden te Besoeki en Sitoebåndå.

Regentschapsgerechten.

In de hoofdplaats van elk Regentschap wordt wekelijks een Regentsgerecht of Regentschapsgerecht voor niet-Europeanen gehouden, samengesteld uit den Regent (of bij afwezigheid zijnen Patih), den Panghoeloe, den Djaksa, benevens eenige andere Hoofden. Voor dit Regentschapsgerecht worden te eerster instantie gebracht civiele zaken en vorderingen van *f* 20 tot *f* 50; voorts straatschenderij, kleine verwondingen, dieverijen en dergelijke. De straffen bestaan in geldboeten van hoogstens *f* 10 en gevangenis van hoogstens zes dagen. Van de vonnissen der Regentschapsgerechten kan geappelleerd worden bij den Landraad.

Districtsgerechten.

In elk District wordt wekelijks een Districtsgerecht gehouden, waarin zitting hebben het Districtshoofd en zooveel ondergeschikte

Digitized by Google

Hoofden als voor ieder District door den Resident zal worden bepaald, als raadslieden. Zij beslissen in geschillen tusschen Inlanders tot een geldelijk bedrag van *f* 20, beleedigingen, twisten, vechterijen, over begrenzingen en waterleidingen in landerijen, en dergelijke. Zij kunnen geene hoogere straf opleggen dan eene geldboete van *f* 3, en moeten van door hen gedane uitspraken wekelijks kennis geven aan den Resident. Van de vonnissen der Districtsgerechten kan geappelleerd worden bij het Regentschapsgerecht.

Priesterraden.

Burgerlijke geschillen tusschen Inlanders of met hen gelijkgestelde personen van denzelfden landaard, welke volgens de godsdienstige wetten of de zeden en oude herkomsten dier personen ter beslissing staan van hunne priesters, blijven bij voortduring daaraan onderworpen. Onder deze geschillen worden uitsluitend de zoodanige bedoeld, welke ontstaan omtrent huwelijkszaken en boedelscheidingen; zoodat de Priesterraden niet bevoegd zijn om in geschillen van anderen aard op te treden. Van hunne uitspraken is geen hooger beroep. Deze Priesterraden worden alleen in stand gehouden voor zooverre zij volgens oude gebruiken reeds bestaan; nieuwe kunnen niet worden opgericht.

b. RECHTSWEZEN IN DE VORSTENLANDEN.

Raad van Justitie.

De Europeanen in de beide Vorstenlanden staan onder de jurisdictie van den Raad van Justitie te Samarang.

Residentieraden.

In de beide Vorstenlanden zijn Residentieraden, samengesteld uit den Resident als Voorzitter, twee of drie Europeanen als leden, en den Adsistent Resident als Fiskaal en Griffier. Deze Residentieraden nemen kennis van: 1°. alle overtredingen van pachtvoorwaarden, begaan door onderdanen der Vorsten of der Onafhankelijke Prinsen; 2°. alle civiele zaken, waarin Chineezen en andere Vreemde Oosterlingen of Javanen uit de Gouvernements Residentiën de gedaagden zijn; 3°. alle civiele zaken tot een bedrag van *f* 500, waarin Europeanen of hunne afstammelingen de gedaagden zijn, zullende zij bij geschillen

Digitized by Google

over een hooger bedrag voor den Raad van Justitie te Samarang moeten te recht staan; 4°. alle misdaden, wanbedrijven en overtredingen door Chineezen en andere Inlandsche vreemdelingen alsmede door Javanen uit de Gouvernements Residentiën gepleegd; 5°. alle politie-overtredingen door Europeanen of hunne afstammelingen begaan, zullende zij wegens misdaden en wanbedrijven voor den Raad van Justitie te Samarang worden getrokken.

De door deze Residentieraden opgelegde strafvonnissen zijn onderworpen aan de revisie van het Hoog Gerechtshof.

Inlandsche rechtbanken in Soerakarta.

De onderdanen van den Soesoehoenan staan volgens hunne eigene wetten en gebruiken te recht voor drie inlandsche rechtbanken, met name de Pradåtå's, de Kadipatèn en de Soerambi.

Er zijn zeven Pradåtå's, te weten: de Pradåtå ter hoofdplaats (Pradåtå Negeri) en de Pradåtå's in de Afdeelingen (Pradåtå Kaboepatèn) Klatèn, Ampel, Båjålali, Kartåsoerå, Seragèn en Soekå-ardjå.

De Pradåtå Negeri is samengesteld uit den Radèn Adipati (Rijksbestuurder) als Voorzitter, en zes Toemenggoengs (Regenten) door den Soesoehoenan te benoemen als leden; het Openbaar Ministerie wordt waargenomen door een ambtenaar, die den titel voert van Among Prådjå; een Hoofdpanghoeloe is adviseerend lid.

Van de Pradåtå Kaboepatèn is het Hoofd der Kaboepatèn (de Boepati, Regent) Voorzitter. In de vijf eerstgenoemde Afdeelingen zijn de Kliwon en een Panèwoe leden, in Soekå-ardjå twee Panèwoe's; een Panèwoe fungeert als Djaksa (Fiskaal), een Ranggå als Griffier, terwijl aan elke rechtbank een Panghoeloe als adviseerend lid is toegevoegd.

Deze Pradåtå's zijn de dagelijksche rechtbanken, zoowel in civiele als in crimineele zaken, voor de onderdanen van den Soesoehoenan; tenzij er misdrijf is gepleegd op Gouvernements grondgebied of dat van Pangéran Mangkoe Negårå, of in gemeenschap met Gouvernements onderdanen. Ook nemen zij geene kennis van zaken, die tot de bevoegdheid van de Kadipatèn of de Soerambi behooren. Aan de Pradåtå Negeri is uitsluitend voorbehouden de rechtspraak over: 1°. misdrijven gepleegd door ambtenaren en bloedverwanten van den Soesoehoenan; 2°. alle misdrijven, welke met de straf des doods of naast die des doods kunnen worden gestraft; 3°. verzet tegen het openbaar gezag, waarbij bloedstorting heeft plaats gehad.

Digitized by Google

De Pradåtå Negeri neemt geene kennis van strafzaken dan ten gevolge van de toezending der stukken van voorloopig onderzoek door den Rijksbestuurder aan den Soesoehoenan, nadat de Resident ze van zijn *visum* heeft voorzien. Alle vonnissen van deze rechtbank worden binnen driemaal vierentwintig uren aan den Resident ter inzage gezonden. Doodvonnissen kunnen niet worden uitgevoerd dan nadat het *fiat executie* door den Gouverneur Generaal is verleend.

De processen-verbaal van onderzoek van de Pradåtå Kaboepatèn worden aan den Rijksbestuurder ter bekrachtiging voorgelegd en eerst daarna de vonnissen opgemaakt, die ook door den Rijksbestuurder moeten worden bekrachtigd en door hem aan den Resident ter inzage gezonden.

De Kadipatèn bestaat uit zoovele en zoodanige Pangérans (Prinsen) en Toemenggoengs (Hoogste ambtenaren) als de Soesoehoenan daartoe bij voorkomende gelegenheden zal benoemen. Deze rechtbank doet uitspraak in alle geschillen tusschen leden der Vorstelijke familie (*Sentåná's*), en in die zaken waarin dezen als gedaagden voorkomen. Van de uitspraken der Kadipatèn kan worden geappelleerd bij de Pradåtå Negeri.

De Soerambi bestaat uit den Hoofdpanghoeloe (Opperpriester) als Voorzitter en eenige Priesters als leden, te benoemen door den Soesoehoenan, aan wien ook de bepaling van hun aantal is overgelaten. Zij houdt hare zittingen in de Soerambi, dat is het voorportaal van de Groote moskee, en ontleent daaraan haren naam. De Priesterraad beslist in alle zaken betreffende huwelijken, echtscheidingen, boedelscheidingen, erfopvolgingen bij versterf en bij uitersten wil, en alle daaruit voortspruitende geschillen.

De Onafhankelijke Prins MANGKOE NEGÅRÅ heeft zijne eigene Soerambi en Pradåtå, die eene dergelijke rechtsbevoegdheid hebben in zijn gebied. (*Ind. Staatsbl.* 1848, N°. 9). Voorts is in 1874 in de Afdeeling Wånågiri, ter plaatse waar de Adsistent Resident dier Afdeeling is gevestigd, opgericht een Pradåtå Kawĕdanan, samengesteld uit het Hoofd der Kawĕdanan (den Wĕdånå) of den in rang op hem volgenden ambtenaar als Voorzitter, twee Panèwoe's als leden, een Panèwoe als Djaksa, een Rånggå als Griffier en een Panghoeloe als adviseerend lid. De bevoegdheid van deze rechtbank is in hoofdzaak dezelfde als die van de Pradåtå Kaboepatèn, en de uitvoering van hare vonnissen is ook door dergelijke bepalingen beperkt. (*Ind. Staatsbl.* 1874, N°. 211).

Digitized by Google

Inlandsche Rechtbanken in Djokjokarta.

De onderdanen des Sultans (met uitzondering van de Prinsen en Rijksgrooten, die volgens de adat alleen door den Sultan worden gestraft) worden wegens binnen het rijk gepleegde misdrijven te recht gesteld voor de Rechtbank voor crimineele zaken. Deze is samengesteld uit den Resident, als voorzitter, en den Rijksbestuurder benevens eenige inlandsche Grooten met den rang van Toemenggoeng, daartoe door den Gouverneur Generaal benoemd, als leden; het Openbaar ministerie wordt waargenomen door den Djaksa van den Rijksbestuurder onder den titel van Niti Rĕdjå; de Hoofdpanghoeloe is adviseerend lid, en de Secretaris der Residentie is Griffier. De bevoegdheid van deze rechtbank strekt zich nagenoeg even ver uit als die van den Landraad en de Rechtbank van Omgang te zamen; zij neemt kennis van alle gepleegde misdrijven, welke de Resident aan hare kennisneming onderwerpt. Van alle aanklachten en van het in hechtenis stellen van verdachte of beschuldigde personen wordt door den Niti Rĕdjå dadelijk kennis gegeven aan den Resident, die het noodige onderzoek beveelt en daarna beslist of de zaak voor deze rechtbank zal worden gebracht dan of zij door hem met den Rijksbestuurder kan worden afgedaan; dit laatste kan alleen geschieden, wanneer het feit van dien aard is dat daarop geene zwaardere straf kan vallen dan drie maanden arbeid in den ketting of ƒ50 boete. Doodvonnissen mogen niet worden uitgevoerd zonder toestemming van den Gouverneur Generaal. Alle vonnissen moeten ter revisie worden opgezonden aan het Hoog Gerechtshof.

Indien onderdanen des Sultans eenig strafbaar feit begaan buiten zijn grondgebied, staan zij te recht voor de rechtbanken in het gewest, waar de zaak is voorgevallen.

In alle andere zaken is de rechtspraak over de onderdanen des Sultans overgelaten aan de zuiver inlandsche rechtbanken, zijnde de Balémangoe, gelijkstaande met de Kadipatèn in Soerakarta, de Soerambi en de Pradåtå (zie bl. 358). De Balémangoe is samengesteld uit den Rijksbestuurder, acht Wĕdånå's (Toemenggoengs) en den Hoofddjaksa, welk lichaam ook wel den naam draagt van Mantri Sadåså of De tien Mantri's. Zij houdt hare zittingen in de Balémangoe, dat is de pendåpå of gaanderij voor de woning van den Radèn Adipati, en ontleent daaraan haren naam.

Omtrent de behandeling van misdrijven, gemeenschappelijk gepleegd door onderdanen van verschillende Besturen, geldt hetzelfde wat bij Soerakarta is gezegd (bl. 357).

Digitized by Google

Rechtspraak op Madoera.

In de zoogenaamde Madoereesche Vorstenlanden heeft het Gouvernement zich de rechtspraak in strafzaken geheel voorbehouden, en is aan de Panembahans alleen de rechtspraak in civiele zaken over hunne onderdanen gelaten; met dien verstande echter, dat geschillen van eenig belang (niet beneden *f* 20), welke van oudsher in het hoogste ressort aan de kennisneming der *Kraton-* of *Regentschapsraden* in het Regentschap Madoera (te Madoera en Sampang) en van den Raad *Samoedana* te Soemenap hebben gestaan, door deze niet kunnen worden afgedaan dan met voorkennis en overeenstemming van den betrokken Adsistent Resident. Alle burgerlijke geschillen van weinig belang, over een bedrag van minder dan *f* 20, tusschen Madoereezen onderling kunnen geheel door de Panembahans worden afgedaan.

Inlandsche Wetboeken.

De Wetboeken (*Anggĕr*), volgens welke bij de inlandsche rechtbanken in de beide Vorstenlanden wordt gevonnisd, zijn: de *Anggĕr Agĕng* of *Anggĕr Gĕdé*, de *Nawâlâ Pradâtâ*, de *Anggĕr Sadâsâ*, de *Anggĕr Goenoeng*, de *Anggĕr Aroebiroe*, en, als grondslag van geheel het Mahomedaansche recht, de Koran bij de Soerambi.

De *Anggĕr Agĕng*, bepaaldelijk aangewezen als wetboek voor de Pradâtâ (1), is in 1817 opgesteld door de Rijksbestuurders der beide Vorstenlanden in overleg met de Onafhankelijke Prinsen en de toenmalige Residenten der Vorstenlanden, de heeren NAHUYS en VAN PREHN.

De *Nawâlâ Pradâtâ* bestond reeds ten tijde van den Soesoehoenan PAKOE BOEWÂNÂ II (bl. 26), doch werd door de opvolgende Vorsten van tijd tot tijd naar omstandigheden gewijzigd, en was vroeger als wetboek voor de Pradâtâ aangewezen.

De *Anggĕr Sadâsâ*, opgesteld in denzelfden tijd en door dezelfde personen als de *Anggĕr Agĕng*, is, benevens het laatstgenoemde, het wetboek waarnaar recht gesproken wordt bij de Balémangoe en de Kadipatèn (2).

De *Anggĕr Goenoeng* is opgesteld door of op last van den Soesoehoenan PAKOE BOEWÂNÂ VII, in het jaar 1840, en bevat voorschriften

---

(1) Bij Art. 12 der *Beginselen en bepalingen omtrent de uitoefening der Justitie en Politie in het rijk van Soerakarta*, vastgesteld bij Akte van overeenkomst tusschen het Gouvernement en den Soesoehoenan, den 5den Juni 1847.

(2) De Balémangoe bestond vóór het jaar 1847 ook in Soerakarta, doch is toen daar door de Kadipatèn vervangen.

Digitized by Google

voor de Toemenggoengs, Kliwons en andere Ambtenaren, die belast zijn met het opzicht over wegen, bruggen, enz. en de politie buiten de hoofdplaats, welke beambten in het algemeen Goenoengs heeten (bl. 350).

De *Anggĕr Arqebiroe*, opgesteld door de Rijksbestuurders van Soerakarta en Djokjokarta in overleg met andere Rijksgrooten, in het laatst der vorige eeuw, behelst hoofdzakelijk bepalingen tegen het schenden en zich onwettig toeëigenen van dorpsgrond.

§ 12. Voortbrengselen en handel.

Plantenrijk.

Voor de opsomming der voortbrengselen uit het Plantenrijk, zoowel der natuurlijke als der cultuurgewassen, verwijzen wij naar bl. 229 en volgg.

Dierenrijk.

De drie benedenste Zonen (bl. 178 en volgg.) zijn met eene menigte soorten van wild gedierte bevolkt. In deze drie gordels huizen in de alang-alangvelden en de boschjes, die zich daartusschen verheffen, en ook in grootere wouden, de Tijger (*matjan*), de Panter (*matjan toetoel*), de Wilde kat (*matjan tjongkok*) en de Luipaard (*matjan kombang*); en tusschen het hoogstammige geboomte onderscheidene soorten van Herten en Reeën (*mĕndjangan*, *roesa*, *kidang*, *kantjil*); terwijl de takken bevolkt zijn met allerlei Apen (*soerili*, *loetoeng*, *oewå-oewå*, *kòwi*, enz.) en de Boschkat (*matjan rĕmpak*), die bijna nimmer de kruin der boomen verlaat en van gevogelte leeft. In de zware wouden der Derde zone wonen de Woudstier (*bantèng*), de Rhinoceros (*warak*), welke laatste zich ook wel in lagere streken vertoont, en eene soort van Das (*segoeng*), wiens stank hem reeds op zeer grooten afstand verraadt. In de Eerste en Tweede zone houdt het Wilde zwijn (*tjèlèng*) zijn verblijf in de alang-alangvelden en kreupelbosschen; de Eekhoorn (*badjing*) en de Civetkat (*rasé*) in de wouden; en op den bodem eene menigte Slangen, de onschadelijke *oelar sawah* en *oelar ajer*, en de venijnige *oelar wĕlang*, *oelar babi*, *oelar bĕdoedag* en vele andere. Aan de Eerste zone zijn vooral eigen de Vliegende honden (*kalong*), eene groote vledermuizensoort, die zich bij dag aan de takken der woudboomen ophangen en bij nacht de ooftboomen plunderen; de Wilde honden (*andjing adjag*), die van tijd tot tijd de bosschen verlaten om aan het strand jacht te maken op Schildpadden (*pĕnnjoe*, *koerå*); de Krokodillen of Kaaimans (*båjå*, *badjoel*, *boewaja*), die de

Digitized by Google

rivieren onveilig maken; de Leguaan (*mènjawak*, *bèjawak*), een krokodilachtig dier van drie of vier voet lengte, dat deels in het water deels op de grasvlakten leeft, op het land vooral op hoenders jacht maakt, en wiens vleesch door Javanen en Chineezen wordt gegeten; het Schubdier (*penggoeling sisik*), dat in de alang-alangvelden op de witte mieren aast; het Stekelvarken (*landak*) en de Egel (*landak*), die in holen onder den grond huizen; Hazen (*kawèloe*); Konijnen (*trawèloe*, *klintji*); Ratten en Muizen (*tikoes*); enz.

Van de eetbare wilde vogelsoorten verdienen vooral vermelding: eene Zwaluwsoort (*boeroeng walet*), die de bekende eetbare nestjes maakt en in groote menigte in de rotsen van Java's zuidkust huist; de Rijstvogeltjes (*glatik*), die in de rijstvelden dikwijls groote schade aanrichten; Kwartels (*bentjé*), wier wijfjes (*gĕmak*, *poejoeh*) men met elkander laat vechten; onderscheidene soorten van Duiven (*marapati*, *boeroeng dara*, *tĕkoekoer*, *perkoetoet*, enz.), welke laatste soort van Tortelduif de Javanen dikwijls in kooien voor hunne woningen hangen; Wilde hoenders (*ajam oetan*, *djamalas*); Patrijzen (*ajam-ajaman*); Fasanten (*dohan*); eene soort van Talingen (*mĕliwis*); Raven en Kraaien (*gagak*); Uilen (*kokokbĕloek*); Reigers en Ooievaars (*koentoel*); velerlei Papegaaien (*loeri*, *djåkåtoewa*, *bètèt*, *serindit*, enz.); en Pauwen (*mĕrak*), die vooral gevonden worden op plaatsen waar zich tijgers ophouden.

Van de menigte insecten en andere kleine diersoorten vermelden wij alleen: Bijen (*tawon*), en vooral eene kleine Bijensoort (*selemprang*), die in de boomen der dorpsboschjes nestelt en honig en was levert; Muskieten (*njamoek*, *lamoek*, *lĕmoet*), gevreesd om haren vinnigen steek; Mieren (*sĕmoet*), en daaronder inzonderheid de Witte mier (*rajap*, *wĕrangas*), die vooral in de alang-alangvelden in den grond huist, maar ook zich in de woningen ophoudt en in korten tijd het zwaarste houtwerk vernielt; Krekels (*djangkrik*); Kakkerlakken (*tjéré*); Schorpioenen (*kaladjengking*); Duizendpooten (*klabang*), wier beet, evenals die van de schorpioenen, zeer pijnlijk is en hevige zwelling veroorzaakt; onderscheidene Hagedissoorten, waartoe ook behooren de Gekko's (*tekèk*, *tòkè*), die zich op boomen en in de huizen ophouden en zoo genoemd worden naar het geluid, dat zij maken; eene soort van Springbloedzuiger (*padjet*), die den bezoeker van de wouden der Derde Zone onophoudelijk vervolgt; de Zijdeworm (*bebasaran*), die uit Europa naar Java is overgevoerd doch daar niet bijzonder tiert; en het Cochenille-insect, dat oorspronkelijk in Noord Amerika tehuis behoort, en vandaar door de Spanjaarden naar hun vaderland is overgeplant, vanwaar het in 1828 door de Nederlanders met uitmuntend gevolg naar Java is overgebracht.

Digitized by Google

Onder de tamme dieren zijn de volgende soorten de belangrijkste: de Buffel of Karbau (*kĕbo*), die voor den landbouw, als trekdier tot het vervoeren van lasten, en als slachtvee van onberekenbaar nut is; Rundvee (*sapi*, *lemboe*) van Bengaalsch en Europeesch ras, waarvan echter vooral het laatste niet zeer goed op Java tiert; paarden (*djaran*, *kapal*, *koeda*), die klein maar sterk en vlug zijn; bij de Hoofden vindt men ook paarden van Arabisch en Perzisch ras (1); Geiten (*kambing*); Schapen (*wĕdoes*, *méndâ*); Zwarte varkens (*babi*), bij Chineezen en Europeanen; Honden (*asoe*); Katten (*koetjing*); Kippen (*ajam*); Eenden (*bèbèk*); Kalkoenen (*ajam welândâ*); Ganzen (*bannjak*); welke vogelsoorten, benevens Duiven, vooral in de binnenlanden, zeer menigvuldig en goedkoop zijn.

De zee rondom Java levert onderscheidene eetbare vischsoorten, zooals: de Krapoe of Jacob Evertsvisch; de Kakap; de Pampel; de Bronang; de Ikan proet of Buikvisch, die alleen aan de kust van Tjeribon bij Moendoe wordt gevangen en wiens buik voor eene bijzondere lekkernij geldt; de Bandeng, die ook in zoutwater-vijvers wordt aangekweekt; de Tengiri; de Lidah (eene soort van Tong); de Pari (Rog); de Marang of Kilang, en andere; verder Schildpadden (*pĕnnjoe*), die lekker van smaak doch niet fraai van schaal zijn; onderscheidene soorten van Oesters (*tiram*); ook Pareloesters worden bij Noesa Kambangan en Banjoewangi gevonden, doch de paarlen zijn klein en van weinig waarde; Tripang, die in menigte bij de Duizend Eilanden gevangen en hoofdzakelijk door de Chineezen opgekocht wordt; Kreeften (*oerang karang*); Garnalen (*oerang*); Krabben (*kepiting*), die met de Garnalen een voornaam bestanddeel van de inlandsche tafel uitmaken; enz. Van de riviervisschen zijn de bekendste, de Goerami, de Gaboes, de Lélé, de Tambra, de Gadis, de Balanah, de Djoempoel, de Ringkis, de Alau of Koetoek (snoek), de Wĕloet of Bĕloet (paling), enz.

---

(1) De Europeanen gebruiken veelal zoogenoemde Overwalsche paarden van Mangkasar, Bima, Soembawa en Sandelhout- (Sandelwood-)eiland. De Sandelhoutsche zijn uitstekende rijpaarden, de Mangkasaarsche beter voor wagenpaarden; de beide andere soorten zijn iets kleiner Ook de remonte wordt uit die paarden getrokken. In den laatsten tijd heeft men ook muildieren en paarden uit Zuid Amerika aangevoerd en worden bij de Artillerie ook muildieren als trekbeesten gebruikt.

De Perzische paarden, zoogenaamde *basterds*, zijn bij de Inlandsche Hoofden gewild omdat zij vrij hoog zijn; zij zijn echter niet tegen vermoeienissen bestand en in het gebergte slecht te gebruiken. Over het algemeen gaat het paardenras op Java achteruit, omdat zij te jong worden gebruikt en er voor de fokkerij geene behoorlijke zorg wordt gedragen.

Digitized by Google

Delfstoffenrijk.

Aan delfstoffen is Java niet rijk. Edele metalen of gesteenten worden er niet gevonden, behalve eenig niet noemenswaardig Stofgoud in de bedding van sommige rivieren; Magneetijzer en Zwavelijzer komt, hoewel in fijn verdeelden toestand, voor in de Neptunische gebergten en de zich daartusschen bevindende eruptiegesteenten; Bruin-ijzererts en Magneet-ijzererts in Bantam en de Preanger-Regentschappen, in klei- en zandsteenlagen. Alleen de geheele Afdeeling Lĕbak in Bantam is bezet met eene menigte uitgestrekte Steenkolenvlotten, van verschillende hoedanigheid, meestal tusschen zandsteen- en thonlagen ingesloten, op sommige plaatsen zeer nabij de oppervlakte des bodems, en in de beddingen van rivieren of beken dikwijls geheel ontbloot. In Buitenzorg is insgelijks eene rijke steenkolenmijn gevonden bij de kampong Parakan Tiga aan het riviertje Tiga-Sela, en in Djokjokarta bij Nangoelan en Goenoeng Kidoel. Dunne aderen of kleine nesten van Steenkolen worden ook aangetroffen in de Preanger-Regentschappen in de Afdeelingen Tji-Andjoer, Bandoeng en Soekapoera, en ook in de Afdeeling Koeningan in Tjeribon. De onderzochte kolen zijn van goede hoedanigheid en, daar de voornaamste lagen niet ver van zee gelegen zijn, gemakkelijk te vervoeren; evenwel zijn er tot dusverre geene mijnen ontgonnen (1). In sommige van deze kolenvlotten vindt men ook fossiele Hars, die óf in dunne aderen óf in losse stukken daartusschen ligt, verbrand wordende een zeer zwarten rook ontwikkelt, en uit wier roet de Javanen eene verfstof bereiden, welke met Oost-Indischen inkt overeenkomt. Marmer treft men aan in de Afdeeling Patjitan, doch er worden nog geene groeven van geëxploiteerd. Hardsteen van goede hoedanigheid komt voor in het gebergte van Midden-Java en op Noesa Kambangan; men gebruikt echter nog meest den uit Europa aangevoerden steen.

Zwavel (*walirang*) vindt men op bijna alle vulkanen, doch de meeste en beste in Oostelijk Java, vooral in Banjoewangi. Salpeter (*sĕndåwå*) komt in overvloed voor, inzonderheid in de grotten van het gebergte in Gresik, Residentie Soerabaja (2).

(1) Eene uitvoerige beschrijving dezer kolenlagen en ontleding der kolen vindt men bij JUNGHUHN, *Java* enz., Dl. IV. Het onderzoek der lagen in Djokjokarta is eerst op het einde van 1864 aangevangen.

(2) Tot het maken van Houtskool voor de vervaardiging van buskruit wordt vooral geschikt geacht het hout van den Djati Wolanda (Hollandschen eik, *Guazuma tamentosa*), eenen tot de lindesoorten behoorenden boom; bij de buskruitfabrieken is altijd een afzonderlijke aanplant van dat hout. De Waroe of Hibiscus tiliaceus (bl. 231), mede tot de lindesoorten behoorende, die op de kalkachtige gronden in de Residentiën

Digitized by Google

Klei (*lempoeng*) tot het bakken van allerlei aardewerk, ook metselsteenen, pannen enz., wordt op zeer vele plaatsen aan en in de rivieren gevonden; de metselsteenen zijn echter nooit zoo hard als de Hollandsche, waarom zij voor waterdicht werk, fortificatiën, enz. uit Nederland worden aangevoerd. In Soerabaja vindt men eene goede grondsoort voor het bakken van vuurvaste steenen, die overigens ook uit Europa komen. Behalve de gewone dakpannen bakt men ook de zoogenaamde holle en bolle of Palembangsche pannen, in den vorm der *talahap*, die gebezigd worden om vlakken te dekken. Voor Metselkalk leveren de koraalklippen, vooral in Djapara en op Noesa Kambangan, overvloedige grondstof. Ook uit de Batoe Kambang, eene puimsteensoort op Bawéjan, wordt goede kalk gebrand. Cement verkrijgt men van den mergelsteen, die in de Neptunische gebergten voorkomt. Eene goede Trassoort wordt in poeder en kleine stukken gevonden aan de noordelijke en noordoostelijke helling van den G. Walirang, den nog werkzamen kegel van den G. Ardjoenå (bl. 209).

Over de Minerale en Aardolie-bronnen zie men bl. 222—227.

Handel.

In den loop van het jaar 1878, het laatste waarvan officiëele opgaven zijn bekend gemaakt, zijn op Java en Madoera aangekomen 2578 koopvaardijschepen, metende 1075889 ton, waarvan 1935 schepen, metende 783768 ton, onder Nederlandsche vlag; en vandaar vertrokken 2765 schepen, metende 794932 ton, waarvan 2115 schepen, metende 507634 ton, onder Nederlandsche vlag.

De waarde van den totalen in- en uitvoer, zoowel voor particuliere als voor Gouvernements rekening, kan niet nauwkeurig worden opgegeven; daar in het *Koloniaal Verslag* van sommige artikelen de geldswaarde, van andere alleen de hoeveelheden worden medegedeeld.

Aan invoer-, uitvoer- en andere rechten was daarvoor op Java en Madoera zuiver ontvangen ƒ 7155604.

De voornaamste voor particuliere rekening uitgevoerde producten waren:

Rembang en Soerabaja aan de oevers der Solo in overvloed wordt gevonden, is ook tot het maken van houtskool bruikbaar, doch wordt thans meer gebezigd tot het vervaardigen van kleine voorwerpen, als doozen enz., bij de Artillerie in gebruik.

Digitized by Google

Rijst.	12788157	kilo's,	waarvan	3339890	kilo's	naar Ned.
Koffie	13999328	»	»	10007264	»	» »
Suiker.	230970707	»	»	57745412	»	» »
Tabak.	15315118	»	»	14584471	»	» »
Indigo.	411668	»	»	285423	»	» »
Thee.	3490169	»	»	3269243	»	» »
Peper	716372	»	»	478596	»	» »
Kaneel.	16578	»	»	3273	»	» »
Muskaatnoten.	447246	»	»	396163	»	» »
Foelie.	58818	»	»	53414	»	» »
Kruidnagelen.	50410	»	»	29096	»	» »
Tin.	4010640	»	»	3723952	»	» »
Hars en gom .	653743	»	»	347392	»	» »
Huiden.	2592464	»	»	2225225	»	» »
Kapok.	1009233	»	»	840683	»	» »
Petroleum. . .	17673092	liter,	»	4860	liter	» »
Manufacturen :						
Van Katoen. .	ƒ 24369123		»	ƒ 15218813		» »

Voor Gouvernements rekening werden door de Handelmaatschappij uitgevoerd naar Nederland:

Koffie.	36744532	kilo's.
Tin.	6575810	»
Kinabast.	33375	»

De artikelen van invoer zijn, behalve de voortbrengselen van den Oost-Indischen Archipel, hoofdzakelijk: aardewerk, porselein, goud-, zilver- en koperwerk, staal- en ijzerwerk en machines, lood, zink, blik, glas en kristal, juweelen, horlogiën en instrumenten, laken, katoenen-, wollen-, linnen- en zijden stoffen, kleedingstukken, galanteriën, kramerijen, mode-artikelen, lederwerk, rijtuigen, meubelen, provisiën, medicijnen en drogerijen, verfwaren, scheepsbehoeften, wijn en andere dranken, boeken, muziek, schrijfbehoeften, wapenen, steenkolen, vaatwerk, koffiezakken (*goeni*-zakken), zeep, guano, marmer- en metselsteen, enz.

Over den zout- en opiumhandel (monopolie) zie men hiervoor, bl. 147.

§ 13. Bestanddeelen en sterkte der bevolking.

De bevolking van Java en Madoera bestaat, behalve de Inboorlingen, uit Chineezen, Arabieren en andere vreemde Oosterlingen, en Europeanen. Zij bedroeg in 1815, volgens Raffles ruim 4.600000 zielen,

Digitized by Google

welke opgave echter zeer twijfelachtig is, daar zij genoegzaam alleen op berekeningen rust. Sedert 1824 hebben er nu en dan, en in den laatsten tijd jaarlijks, geregelde volkstellingen plaats gehad. Die van

1824	gaf	een	bedrag	van	nagenoeg	6.400000 zielen.
1832	»	»	»	»	ruim	7.300000 »
1834	»	»	»	»	»	7.500000 »
1838	»	»	»	»	»	8.103080 »
1850	»	»	»	»	»	9.584130 »
1854	»	»	»	»	»	10.581890 »
1856	»	»	»	»		11.290450 »
1862	»	»	»	»		13.380268 »

Volgens den jongsten *Regerings-almanak* bedroeg hare sterkte, het leger en de vloot niet medegerekend, op ult. Dec. 1879:

19.139458	Inlanders.
206619	Chineezen.
10028	Arabieren.
3939	Andere vreemde Oosterlingen.
30714	Europeanen.
totaal 19.390758	zielen, dat is ruim 8145 op de □ geogr. mijl.

Hieronder is begrepen de bevolking der Vorstenlanden, van welke Soerakarta 950983 en Djokjokarta 455738 zielen telt.

De bevolking is sedert het voorgaande jaar vermeerderd met 356108 personen, waaronder 345781 Inlanders. De doorgaande sterke toeneming der bevolking, die in de laatste jaren gemiddeld tusschen de 3 en 400000 zielen per jaar bedraagt, is vooral toe te schrijven aan het ophouden der binnenlandsche oorlogen, welke vroeger Java bijna aanhoudend teisterden; aan de invoering der koepok-inenting, waardoor de kinderziekte wordt tegengegaan, die vóór dien tijd eene menigte slachtoffers maakte; en aan de verbetering van velerlei maatschappelijke instellingen, welke de vermeerdering van de welvaart der Inlanders ten doel hebben.

§ 14. Stamverdeeling der inboorlingen van Java en Madoera.

Soendaneezen en Javanen.

De inboorlingen van Java behooren tot het Maleische ras (bl. 104) en worden onderscheiden in twee stammen, de Soendaneezen of Wester-Javanen, ook wel Berg-Javanen genoemd, en de Javanen ook wel Ooster-Javanen geheeten; de eersten bewonen het westelijke deel van Java of de Soenda-districten, de anderen het overige gedeelte des

Digitized by Google

eilands. Hoewel deze twee stammen thans in taal, uiterlijk voorkomen, maatschappelijke instellingen, als anderszins, aanmerkelijk van elkander verschillen, is het echter hoogstwaarschijnlijk dat zij oorspronkelijk slechts éénen stam uitmaakten, en de Soendaneezen recht hebben in hun beweren van de oorspronkelijke bewoners (*djalma boemi*) des eilands te zijn. Het ontstaan van het tegenwoordige verschil tusschen hen en de Ooster-Javanen, en de ontwikkeling van deze laatsten tot eenen van hen onderscheiden volksstam, laten zich voldoende verklaren uit den invloed, dien de volken van het vasteland van Indië op de bewoners van Midden- en Oostelijk Java hebben uitgeoefend. Immers het is bekend dat reeds zeer vroeg, wellicht reeds in de eerste eeuw van onze jaartelling, de Hindoes van de kusten van Voor-Indië zich op Java hebben gevestigd, niet slechts als tijdelijke bezoekers of handelaars, maar als veroveraars; en zulks niet alleen bij eene enkele gelegenheid, maar voortdurend, vele eeuwen lang; zoodat zij hunnen godsdienst, hunne beschaving en hunne maatschappelijke instellingen derwaarts overbrachten en door de bevolking deden aannemen. Deze Hindoe-overheersching hield eerst geheel op in het laatst der vijftiende eeuw, toen de verovering van Mådjåpahit door de predikers van den Islam daaraan voor goed een einde maakte; zij had dus lang genoeg geduurd om het overheerde volk in alle opzichten belangrijke veranderingen te doen ondergaan. Maar nu blijkt uit de geschiedverhalen, die te dezen aanzien bevestigd worden door de overblijfselen uit de Hindoeperiode (bl. 270 en volgg.), dat die overheersching zich hoofdzakelijk tot Midden- en Oostelijk Java bepaald, en het westelijke gedeelte des eilands daarvan slechts weinig gevoeld heeft; en de overlevering maakt slechts melding van éène landing der Hindoes in Westelijk Java, die nog maar eene kortstondige nederzetting aldaar ten gevolge had. Vandaar dat de Soendaneezen, hoewel niet geheel van den Hindoe-invloed vrij gebleven, echter veel meer hun oorspronkelijk karakter hebben bewaard dan de overige bewoners des eilands; welke laatsten door die overheersching, maar ook door de hun daarbij aangebrachte beschaving, in den loop der eeuwen zoo zeer hunne oorspronkelijkheid verloren, dat zij sedert als een afzonderlijke, hoezeer dan ook nauw verwante, stam mogen beschouwd worden.

Madoereezen.

De Madoereezen behooren insgelijks tot het Maleische ras, doch maken weder eenen van de Soedaneezen en Javanen verschillenden

Digitized by Google

stam uit. Waarschijnlijk echter zijn zij geheel van denzelfden oorsprong als dezen, en spruit het bestaande verschil hoofdzakelijk voort uit hunne verschillende levenswijze, die weder een noodzakelijk gevolg is van den onderscheiden aard hunner woonplaatsen. De uitstekende vruchtbaarheid van Java maakte zijne bewoners tot landbouwers; de minder voor bebouwing geschikte grond van Madoera noodzaakte de bevolking van dit eiland haar bestaan te zoeken in visscherij en zeevaart; en het is overbekend, welken grooten invloed deze bedrijven zoowel op het uiterlijk voorkomen als op het karakter van een volk uitoefenen. Van rechtstreekschen invloed der Hindoes op de Madoereezen zijn geene bewijzen; maar wel vermelden de geschiedverhalen de onderwerping van Madoera door het Hindoe-Javaansche rijk Mådjåpahit.

§ 15. Uiterlijk voorkomen der inboorlingen.

Soendaneezen.

De Soendanees is niet groot van gestalte; hij bereikt zelden eene lengte van vijf voet; is eenigszins inéén gedrongen, vrij sterk gebouwd en gespierd; heeft zwaar, niet krullend, zwart haar, weinig baard, dunne wenkbrauwen en smalle zwarte oogen. Het voorhoofd is vrij hoog; de wangbeenderen en kaken zijn breed, zoodat de lengte van het gelaat weinig meer dan een duim met de breedte verschilt; de neus is kort, plat en breed; de mond vrij groot, met dikke lippen en fraaie, witte tanden, die echter gelijk bij vele Maleische stammen afgevijld en zwart gemaakt worden. De gelaatstrekken zijn weinig beduidend, wezenloos. De huidkleur is lichtbruin of licht-koffiekleurig.

Javanen.

De Javanen zijn over het algemeen iets langer dan de Soendaneezen, maar daarbij zwakker en ranker van lichaamsbouw; de middel der vrouwen vooral is aanmerkelijk dunner. Het gelaat is minder vierkant, de neus niet zoo plat, zelfs is de haviksneus niet zeldzaam; de wezenstrekken zijn krachtiger en hebben meer uitdrukking; de lichaamskleur is donkerder. Het dragen van knevels is bij de mannen vrij algemeen. Dit onderscheid tusschen den Javaan en Soendanees strekt mede ten bewijs voor het ontstaan van eerstgenoemden stam uit de vermenging met een donkerder gekleurd volk, dat

Digitized by Google

niet meer in den natuurstaat verkeerde, maar welks beschaving en daarmede gepaard gaande meer verfijnde levenswijze reeds, gelijk altijd het geval is, ook het lichaam meer had verfijnd en verzwakt.

Madoereezen.

De Madoereezen staan in lichaamsgrootte gelijk met de Javanen, doch zijn sterker gebouwd en meer gespierd dan dezen. Overigens verschillen zij van hen vooral in den vorm van het hoofd: zij hebben een breed, kort en zeer plat achterhoofd; een hoog, breed, aan de slapen afgerond en naar achteren gebogen voorhoofd, en zeer uitpuilende jukbogen. De oogleden zijn veel wijder gespleten dan bij de Javanen.

§ 16. Kleeding en Wapenen.

Javanen.

De gewone kleeding van den Javaan is zeer eenvoudig en geeft hem een eenigszins vrouwelijk voorkomen (1). Zijne lange haren houdt hij in een knoop (*gèloeng*) op het hoofd te zamen, en verbergt ze onder eenen gebatikten (2) doek (*ikèt* ook wel *oedèng*), dien hij op eene bevallige wijze zonder knoop om het hoofd weet te bevestigen en de uiteinden ervan daaronder te verbergen. Om het gelaat tegen de zon te beschermen draagt hij buitenshuis somtijds eene breede, meest van bamboes doch ook wel van andere stoffen vervaardigde, klep (*tjapil*) (3), die met eenen rand om het hoofd wordt gedaan, of ook wel een breedgeranden, gevlochten stroohoed (*toedoeng*). Het bovenlijf wordt bedekt met eene soort van borstrok (*koetoengan*) van wit linnen of gekleurd sits, en daarover eene tot op de heupen reikende badjoe (*kèlambi* of *koelambi*, *rasoekan*), zijnde een wijd buis van

(1) Over dit onderwerp zie men uitvoeriger C. Poensen in de *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Dl. XX, bl. 257 en 377.

(2) Over deze wijze van lijnwaden verven zie men hierachter, § 21.

(3) Prof. Veth (*Java*, Dl. I, bl. 607) vermoedt, op grond van het *Javaansche Woordenboek* van T. Roorda, dat de naam *tjapil* verkeerd is en *tjaping* moet zijn. Poensen, t. a. p. bl. 408, noemt echter deze klep ook *tjapil* en schijnt *tjaping* niet te kennen. Volgens het Woordenboek heet deze klep *toedoeng*, en is *tjaping* een groot rond hoofddeksel, in den vorm van een omgekeerden bak, gewoonlijk van bamboes gevlochten. Overigens heet de hier bedoelde klep ook *songkok*, en bestaan er meer dergelijke hoofddeksels, die in de verschillende deelen van Java wellicht verschillende namen dragen.

Digitized by Google

sits, laken of fluweel vervaardigd, aan den hals sluitende en met wijde mouwen; of ook wel een korter buis of kamizool (*takwå*) met knoopen aan den kraag; deze kleedingstukken worden, zoo mogelijk, met gouden of zilveren knoopen voorzien, en anders met knoopen van minder metaal of glas Om het benedenlijf draagt hij eene saroeng (*bĕbĕd*) (1), zijnde een stuk gebatikt linnen van vier of vijf M. lang, dat als een vrouwenrok om de lendenen en beenen geslagen en boven de heup vastgemaakt wordt, hetzij door het uiteinde in te steken of door middel van een breeden lederen, lakenschen of linnen gordel (*saboek*) met zilveren of koperen gesp. Onder den arbeid of bij het gaan wordt deze saroeng meer of minder opgeschort en door de Koeli's dikwijls vervangen door de *tjawat*, zijnde eene strook lijnwaad, die om de heupen geslagen en tusschen de beenen doorgehaald wordt, hetgeen dan hunne eenige kleeding uitmaakt. Somtijds draagt men onder de saroeng eene korte, wijde broek (*katok*, *sĕroewal*, *lantjingan*), die tot aan de knieën reikt (2). Voeg hierbij nog den van den Javaan onafscheidelijken dolk (*kris*) in zijnen gordel of in eenen daarvoor afzonderlijk bestemden riem (*anggar*), zijne even onmisbare betel-(*sirih*, *soeroeh*, *sedah*)-doos (*pakinnangan*, *pamoeljangan*), en somtijds een paar koperen of ijzeren ringen aan de vingers; en zijne dagelijksche uitrusting is voltooid — tenware hij ambtenaar mocht zijn, in welk geval hij, in dienst zijnde, de badjoe verwisselt met eene soort van buis (*sikĕpan*) met nauwe mouwen, ééne rij knoopen, twee korte slippen van voren, en met gouddraad of goudgalon gestikt of afgezet, en zich een zonnescherm (*pajoeng*) laat nadragen, welks kleur zijnen rang aanduidt (vergel. bl. 344 en volgg.).

Bij feestelijke gelegenheden blijft de kleeding in de hoofdzaak dezelfde; doch de stof (die ook buitendien natuurlijk altijd in waarde verschilt naargelang van het vermogen des dragers) is dan kostbaarder, en velerlei versierselen, zooveel mogelijk van goud, worden er aan toegevoegd. Bij zoodanige gelegenheid worden ook de voeten geschoeid met Chineesche of andere muilen of sandalen (*tjarpoe*, *tjripoe*), die anders alleen door de Grooten en Priesters gedragen worden. Bij gelegenheid van een huwelijk draagt de bruidegom, wanneer hij een man van eenig aanzien is, gewoonlijk de hieronder volgende hofkleeding.

(1) Eigenlijk is er verschil tusschen de *saroeng* en de *bebed*; bij de eerste zijn de twee uiteinden van het stuk lijnwaad aan elkander genaaid, zooals een wijde zak zonder bodem; bij de laatste niet.

(2) De Regenten dragen onder de saroeng veelal eene broek van Europeesch model met goudgalon, en schoenen of laarzen. — De hulsbedienden hebben (voornamelijk des avonds, wanneer zij op partijen moeten bedienen) een pantalon en eene zeer lange, alleen aan den hals opengaande, meestal roode badjoe (*badjoe taro*).

Digitized by Google

Om aan het hof van zijnen Vorst te verschijnen behoeft de Javaan een afzonderlijk kostuum. De hoofddoek wordt dan vervangen door eene van onderen en boven even wijde, ronde muts (*koeloek*) (1) van waaronder het haar, alleen in den nek te zamen gebonden, verder los over den rug hangt; het geheel naakte bovenlijf wordt door een bruidegom met zekere zalf of blanketsel (*boreh, konnjoh*) geel gekleurd, doch bij het hofkostuum niet; het benedenlijf wordt bedekt met eene lange wijde broek (*tjělånå*), en daarover, in plaats van de saroeng, een *dodot* of *kampoeh*, dat een dergelijk kleedingstuk is en eveneens met een gordel om het lijf bevestigd wordt. In den gordel steekt, behalve de kris, nog aan de linkerzijde een breed hakmes met houten scheede (*wědoeng*).

Tot de oorlogskleeding der Javanen behooren: de *toedoeng;* een gordel, welke om het lichaam gewonden wordt van onder de armen tot op de heupen (*ambĕn*); eene soort van vest met korte mouwen (*koetang*); het buis (*sikĕpan*); en een gordel (*pĕnding*), waaraan de sabel (*pĕdang*) hangt.

De Javaansche priester draagt op het hoofd een tulband (*serban, dastar*), en aan de voeten sandalen (*tjarpoe*). Overigens bestaat zijne kleeding in een lang wit onderkleed of hemd (*kamédja*) zonder mouwen, en daarover een even lang, van voren geheel open, wit of gekleurd overkleed (*sjajah*) met mouwen, van laken of katoen; onder het witte hemd heeft hij somtijds nog een rood gekleurd onderkleed in den vorm van eenen vrouwenrok. Een zakdoek, waaraan de rozenkrans (*tasbih*) is vastgemaakt, hangt hem over den schouder. Deze geheele kleeding is eene navolging van die der Arabieren (bl. 113).

De kleeding der vrouwen bestaat vooreerst uit eene strook lijnwaad, welke zij onder de armen om het bovenlijf wikkelen om den boezem te bedekken (*kĕmbĕn, kasĕmèkan*), en somtijds de *koetang*, eene soort van borstrok; daarover een badjoe (*kĕlambi*) van donkere kleur, die tot op de knieën reikt, alleen aan den hals open is, en lange nauwe mouwen heeft, welke aan de polsen met knoopjes worden gesloten; of ook wel de *takwå*, die mede door de mannen wordt gedragen; nog andere vormen van de *kĕlambi* zijn de *kèlambi koeroeng* en de *djoebah;*

---

(1) Eene andere staatsiemuts heet *kanigårå;* zij is zwart en met smalle strepen van geslagen goud belegd. Deze wordt alleen bij plechtige gelegenheden gedragen door den Vorst, de Pangérans, den Radèn Adipati en de Regenten, en ook door eenen bruidegom op den avond voor zijnen trouwdag,

De *kopjah* of *ketoe* (Arabische muts) is de dracht der priesters en wordt gewoonlijk onder den tulband gedragen; zij verschilt van de *koeloek* alleen daarin, dat deze van boven plat is, terwijl de *kopjah* puntig toeloopt.

Digitized by Google

en eindelijk de saroeng, die voor vrouwen *tapih* heet, veelal van donkerbruine kleur is en tot op de voeten afhangt. Zij, die bij Europeanen dienen, dragen, althans binnenshuis, in plaats van de badjoe veelal eene lichtkleurige kabaai. Meer als sieraad dan als kleedingstuk is te beschouwen de *salèndang*, een lange smalle doek, die over de schouders geslagen wordt en van voren aan de rechterzijde afhangt. Overigens bepaalt de dagelijksche opschik zich hoofdzakelijk tot een paar oorsieraden (*soebang*), en het opmaken van het haar, dat altijd onbedekt blijft en somtijds met bloemen versierd wordt, waarvoor inzonderheid de welriekende *mèlati* en *tjampaka* zeer gezocht zijn. De Javaansche vrouwen kennen velerlei vormen van kapsel, die elk eenen verschillenden naam hebben; de meest gewone zijn de knoopvormige vlecht (*kondeh*), waarin dan bloemen en versierde spelden worden gestoken, en de *sanggoel patah majang*, waarbij het haar achterover wordt gekamd en in den hals breed opgeslagen. Bij feestelijke gelegenheden, bij voorbeeld voor eene bruid, wordt het haar zooveel mogelijk met versierselen van goud en edelgesteenten opgemaakt en het gelaat met rijstpoeder (*bèdak*) geblanket; gelijk dan ook aan de geheele kleeding meer zorg wordt besteed, naar gelang van haar stand en vermogen. Chineesche of andere fraai bewerkte muilen worden alleen bij dergelijke gelegenheden gedragen.

Tot de dienstkleeding der vrouwen aan het Hof behooren: de *oedèt*, eene soort van sjerp of lange strook wit linnen of roode zijde, die om den hals naar voren afhangende wordt gedragen; voor Prinsessen is dit kleedingstuk van gele zijde, en heet dan *mandålå-giri*; verder de *simboeng*, voor Prinsessen en Vorstelijke danseressen *sampoer* genaamd, bestaande in een lang en breed lint, als gordel om de middel gedragen, en waarvan de beide einden naar beneden afhangen. De vrouwelijke hofbeambten dragen ook krissen, kapmessen en *koeloeks* evenals de mannen.

Soendaneezen.

De dagelijksche kleeding van den Soendanees, hoewel gelijksoortig met die van den Javaan, verraadt echter ten duidelijkste eene mindere beschaving en verfijning; een gevolg van den geringeren invloed door de in dit opzicht meer ontwikkelde Hindoes op hem uitgeoefend. Zijn hoofddoek (*ikat*, *totopong*) wordt met een knoop vastgemaakt, en de einden ervan hangen bij het hoofd neder. Buitenshuis draagt hij tot beschutting tegen de zon eenen grooten van bamboes gevlochten

Digitized by Google

en zwart geverfden hoed (*doedoekoewi*, *toedoeng*) in den vorm van eenen omgekeerden ronden bak. In tegenwoordigheid van Vorsten of Grooten hangt hem het haar geheel los over rug en schouders. De borstrok (*koetang*) en het buisje (*sikëpan*) zijn anders van snede, en worden veelal geheel achterwege gelaten; zoodat de Soendanees dikwijls geene andere kleeding aanheeft dan een stuk grof lijnwaad bij wijze van saroeng om de heupen geslagen, of somtijds alleen eene katoenen tot aan de knieën reikende broek (*serwal*, *saroeng tjagak*).

Ook bij de vrouwen is de gewone kleeding veel eenvoudiger, of eigenlijk veel minder. De *këmbën* der Javaansche vrouwen is bij haar niet in gebruik; en dikwijls dragen zij het bovenlijf geheel naakt, zoodat haar eenig kleedingstuk dan in eene saroeng bestaat.

Bij feestelijke gelegenheden wordt aan kleeding en opschik bij mannen en vrouwen meer zorg besteed, evenals bij de Javanen; doch ook daarin zijn vele kleine bijzonderheden, welke de beide stammen gemakkelijk van elkander doen onderscheiden.

Madoereezen.

Deze eilanders wijken insgelijks wat hunne kleeding betreft in eenige bijzonderheden van de Javanen af. Den hoofddoek binden zij losser; de badjoe en het buis verschillen weinig van die der Javanen, maar worden, althans bij den geringen man, veelal niet gedragen; de broek is van een eigenaardig model, van onderen af tot boven de knieën zeer nauw, wordt dan wijder en om de middel vastgemaakt door een lang wit of groen koord met kwasten, hetwelk door eene ruime schuif gaat; groote knoopen op den broeksband dienen tot sieraad. Hoogrood, geel, groen, oranje en lichtblauw zijn de geliefkoosde kleuren voor hunne kleedingstukken.

De kleeding der vrouwen komt met die der Javaansche overeen doch is altijd eenvoudiger.

Wapenen.

De wapenen der bevolking van Java en Madoera zijn voornamelijk de volgende: de *kris* of *doewoeng*, een dolk, waarvan onderscheidene soorten bestaan, en die somtijds met kostbare grepen en scheeden voorzien zijn; de *pëdang* of gewone sabel of zwaard; de *gòlok*, een klein zwaard, houwer of hakmes; de *klèwang* of *lamèng*, een kort breed zwaard; de *toembak* of *wahos*, eene lans of piek; de *lëmbing*

Digitized by Google

of werpspies; de *bandring*, ook *bandil*, of slinger; benevens de *gandéwå*, boog, en *panah* of *djëmparing*, pijlen, welke echter meer tot vermaak of staatsie dan als wapenen gebruikt worden. Ook met vuurwapenen zijn zij sedert zeer lang bekend; *marijam*, kanonnen, en *bèdil* of *sèndjåtå*, geweren, worden door de Javanen vervaardigd, alsmede buskruit (*obat* of *sëndåwå*), doch weinig en van slechte hoedanigheid. Als bedekkingsmiddel is alleen een klein rond schild, *tamèng*, in gebruik. Behalve de hier genoemde komen in de oude Javaansche geschiedenissen nog vele soorten van wapenen voor; zooals de *tjåkrå* of radpijl, de *pasopati*, eene soort van dolk, de *trisoelå*, eene driepuntige speer, de *warajang*, eene soort van pijl, *dëdali* of *rådå dëdali*, een thans onbekend wapen, *dëndå* en *gådå*, knotsen, en onderscheidene andere, die sedert lang afgeschaft en gedeeltelijk misschien nooit op Java in gebruik geweest zijn.

§ 17. Karakter.

Javanen.

Het oorspronkelijke karakter van den gewonen Javaan is zacht, heeft weinig sterk sprekende trekken, en is over het geheel niet ongunstig te noemen; de minder goede hoedanigheden, welke hij bezit, zijn grootendeels te beschouwen als een gevolg der onderdrukking, waaraan hij steeds van de zijde zijner Vorsten en Hoofden is blootgesteld geweest. Hij is zeer gehecht aan zijnen geboortegrond en de voorvaderlijke zeden, gebruiken en instellingen (*adat*), en heeft eenen bepaalden afkeer van alles wat daartegen strijdt. Hoogst matig in zijne dagelijksche levenswijze heeft hij slechts weinig behoeften; maar onnadenkend en zorgeloos voor de toekomst verteert hij bij feesten, dobbelpartijen of hanengevechten dikwijls alles wat hij bezit, ja meer dan dat; en als hij daarbij, wat niet zelden het geval is, aan het opium rooken (amfioenschuiven) verslaafd is, wordt zijn toestand diep ellendig. Onvermoeid arbeidzaam waar het aankomt op de voorziening in zijne dagelijksche nooddruft en de bebouwing zijner rijstvelden, leent hij zich slechts uit noodzaak tot het aankweeken van voor hem onnoodige producten voor de Europeesche markt; de geringe belooning, welke hij voor dezen laatsten arbeid geniet, zal daarvan echter meer oorzaak zijn dan aangeboren traagheid, die hem somtijds wordt toegeschreven. Weinig geestkracht bezittende is hij lijdzaam en geduldig, maar niet standvastig, en hangt zijn moed als soldaat geheel af van het voorbeeld van zijnen meerdere.

Digitized by Google

Zijne verstandsvermogens, hoewel zeer goed voor ontwikkeling vatbaar, zijn weinig geoefend; en zoo maakt hem zijne eenvoudigheid dikwijls tot het slachtoffer der geslepen Chineezen. Mahomedaan van belijdenis kent of leert hij van zijnen godsdienst niets dan de uitwendige vormen, en wordt door zijne bij- en lichtgeloovigheid (een gevolg van gebrek aan godsdienstige opvoeding) de speelbal der fanatieke priesters, welke den gedweeën landbouwer tot een wraakzuchtigen, niets ontzienden dweeper maken, die alles verlaat om deel te nemen aan opstand en godsdienstoorlog. Behalve voor eer en schande is zijn gevoel niet bijzonder ontwikkeld; groote bedaardheid en kalmte kenmerken al zijn spreken en doen; doch beleedigingen, en vooral minnenijd, wekken eene vreeselijke wraakzucht in hem op. Dankbaarheid, vriendschap, medelijden en liefde zijn bij hem niet zeer groot; evenwel is hij een goed echtgenoot en huisvader, en zeer aan zijne kinderen gehecht. Eerlijkheid, gastvrijheid, dienstvaardigheid, beleefdheid, trouw, en oprechtheid waar de vrees hem niet tot veinzen dwingt, kunnen hem niet ontzegd worden; en evenmin zorgvuldige ingetogenheid in zijn gedrag jegens zijns gelijke, en eerbied voor ouders, bejaarden en hoogeren in rang, die omtrent deze laatsten zelfs in slaafsche onderwerping ontaard is.

Het karakter der Vorsten en Grooten steekt bij dat van den gewonen Javaan veelal ongunstig af. Meerdere beschaving en verstandsontwikkeling gaan bij hen dikwijls gepaard met losbandigheid en zedeloosheid; trotschheid, pronkzucht en verkwisting zijn hunne heerschende gebreken; en om aan deze neigingen te kunnen voldoen nemen zij zonder schroom de toevlucht tot knevelarij en allerlei willekeurige handelingen jegens hunne onderhoorigen.

Soendaneezen.

De Soendaneezen komen in de hoofdtrekken van hun karakter met de Javanen overeen, doch staan op eenen lageren trap van ontwikkeling dan dezen, en overtreffen hen nog in onkunde en bijgeloovigheid. De voorschriften van den Godsdienst nemen zij echter getrouwer in acht, en hunne zedelijke hoedanigheden zijn over het algemeen beter. Het amfioenschuiven is weinig, en in de Preanger-Regentschappen bijna geheel niet, in gebruik. Matigheid en hulpvaardigheid zijn hun vooral eigen; en schoon ook zij eenen grooten eerbied voor meerderen van jaren of rang aan den dag leggen, zijn zij toch niet zoo slaafsch en kruipend als de Javanen.

Digitized by Google

Madoereezen.

De Madoerees is op verre na niet zoo zacht van aard als de Javaan, en heeft een zelfstandiger karakter dan deze; den eerbied voor zijnen meerdere overdrijft hij veel minder. Den landbouw bemint hij niet, doch is overigens ijverig in allerlei handenarbeid; zeevaart en handel zijn zijne geliefkoosde bedrijven. Als koopman is hij vrij eerlijk; doch op zee is hij dikwijls kustroover onder het voorkomen van visscher. Hij heeft veel neiging voor den krijgsdienst en staat als goed soldaat bekend.

§ 18. Talen, literatuur.

Het Javaansch.

De Javaansche taal is de meest ontwikkelde en beschaafde tak van den Maleischen taalstam, welke zich over den geheelen Indischen Archipel uitstrekt, en weder eene hoofdvertakking is van den grooten Polynesischen taalstam, die op alle eilanden in de Indische en Groote Zuidzee heerscht van Madagaskar af tot aan het Paasch-eiland. Deze zijne ontwikkeling en beschaving heeft het Javaansch voor een groot gedeelte aan vreemden invloed te danken; inzonderheid heeft het Sanskrit, de taal der eerste Hindoe-volkplanters, tot zijnen rijkdom aanzienlijk bijgedragen. De Javanen kregen van dezen hunnen Godsdienst, hunne beschaving, en daarmede niet slechts kennis aan eene menigte hun tot dusverre vreemde zaken en denkbeelden, waarvan zij tevens de benamingen overnamen, maar ontleenden aan hen ook het letterschrift (1) en hunne eerste literatuur; zoodat natuurlijk zeer spoedig een groot aantal Sanskritwoorden in de taal ingelijfd en onmisbare bestanddeelen daarvan werden. Sedert de invoering van het Islamisme op Java zijn ook Arabische woorden in het Javaansch opgenomen; doch met weinige uitzonderingen alleen dezulke, die rechtstreeks of zijdelings tot de leer van den Koran en zijne burgerlijke en godsdienstige voorschriften betrekking hebben. Het Arabisch

(1) Het Alphabet bestaat uit twintig medeklinkers, die verschillende vormen hebben naarmate zij door eenen klinker of door eenen medeklinker worden voorafgegaan, en waaraan de klinkers en klankteekens door afzonderlijke karakters worden toegevoegd. Men schrijft van de linker- naar de rechterzijde. De schrijfmaterialen zijn: de Kalam, dat is de hoornachtige vezel van den stam des Arènpalms, die als pen dient, benevens eigengemaakte inkt en papier.

Digitized by Google

kan dus niet gezegd worden tot de vorming der Javaansche taal te hebben bijgedragen, en zulks niettegenstaande de Arabieren sedert de vijftiende eeuw zulk eenen gewichtigen invloed op het staatkundig en godsdienstig bestaan der Javanen hebben uitgeoefend; eene omstandigheid, die zich laat verklaren door en tevens het bewijs levert voor de daadzaak, dat het Javaansch reeds toen zijne geheele ontwikkeling had bekomen. Ook van andere Oostersche en Westersche volken, die in vroegeren of lateren tijd met de Javanen in aanraking zijn gekomen, ook van de Nederlanders, hebben zij woorden overgenomen als benamingen van hun vroeger onbekende zaken; doch deze kunnen mede niet geacht worden bestanddeelen van het Javaansch uit te maken, en zijn, evenals de Arabische, in de uitspraak veelal grootelijks verbasterd; terwijl de Sanskritwoorden daarentegen of geheel zuiver bewaard zijn, of slechts eene geringe wijziging in uitspraak en soms ook in beteekenis ondergaan hebben.

Eene belangrijke bijzonderheid, die bijna in geene andere taal dan het Javaansch en Balineesch, althans zoo algemeen, wordt aangetroffen, is, dat zij zich geheel wijzigt naar den verschillenden stand der sprekers, zoodat men tegen zijnen mindere geheel andere woorden, eene geheel andere taal, spreekt dan tegen zijnen meerdere of tegen zijns gelijke. In het Nederlandsch en sommige andere talen bestaan verschillende uitdrukkingen voor de Persoonlijke Voornaamwoorden; men bedient zich van beleefdere, gemeenzame of onbeleefdere naarmate de persoon, tot wien men spreekt of aan wien men schrijft, hooger of minder in rang is, en men hem meerdere of mindere achting toedraagt; en dit is dan het eenige verschil in de taal, terwijl men overigens dezelfde woorden bezigt onverschillig tegen wien men spreekt. Doch bij de Javanen bepaalt zich dat onderscheid niet hiertoe; de scherpe afscheiding tusschen de verschillende standen hunner maatschappij, de diepe eerbied van den mindere voor den meerdere, gelijk die zich als een sterke grondtrek van hun karakter in al hun doen openbaart, vertoont zich ook in de keuze van bijna alle woorden, waarmede zij hunne gedachten uitdrukken. Zoo onderscheidt men dan in het Javaansch de volgende taalsoorten: 1°. Het *Ngoko* (1), de onbeleefde taal of taal zonder plichtplegingen, die door den meerdere in rang of jaren tegen den mindere, en ook door de geringe volksklasse onderling wordt gesproken. 2°. Het *Krâmâ*, de beleefde taal, die door den mindere tegen den meerdere gesproken

(1) *Ngoko* komt in beteekenis overeen met het Fransche *tutoyer*.

Digitized by Google

wordt, en ook door aanzienlijken van gelijken rang en jaren onderling. In deze taalsoort is vooral het aantal der aan het Sanskrit ontleende woorden zeer groot. 3°. Het *Madyâ*, de middentaal, de taal die het midden houdt tusschen het platte *Ngoko* en het beleefde *Krâmâ*, en gesproken wordt tusschen personen van gelijken rang uit den fatsoenlijken stand, of ook door eenen meerdere tegen zijnen mindere, wanneer deze aanmerkelijk ouder is dan gene of om eenige andere reden bijzondere achting verdient. Deze taalsoort heeft eenige eigen woorden en vormen, doch is overigens niet anders dan door elkander gebruikt *Krâmâ* en *Ngoko*. 4°. De *Bâsâ Kraton* of *Kadaton* of Hoftaal, die gebruikt wordt in tegenwoordigheid van den Vorst, en tot den Vorst, alsmede door diens afgevaardigden wanneer zij zijne bevelen overbrengen. Deze taalsoort bepaalt zich tot de Persoonlijke Voornaamwoorden en eenige weinige andere woorden, welke slechts aan het hof in zwang zijn; terwijl men zich overigens van het *Krâmâ* bedient. 5°. Het *Krâmâ inggil* of *Hoog Krâmâ*, bestaande uit de woorden, welke, hetzij men in *Krâmâ* of *Ngoko* spreekt, gebruikt worden van of omtrent Vorsten of aanzienlijken; en 6°. Het *Ngoko andap* of *Laag Ngoko*, hetwelk ook omtrent personen gebruikt wordt, maar gemeen is of minachting uitdrukt, gelijk wanneer men in onze taal zegt *kerel* of *wijf*, voor *man* of *vrouw*.

Uit het bovenstaande blijkt dat het *Ngoko* en *Krâmâ* eigenlijk de hoofdsoorten zijn, die zich door de geheele taal heen onderscheiden, terwijl de andere zich slechts tot een betrekkelijk gering aantal woorden en uitdrukkingen bepalen. Van die beide is het *Ngoko* het oudste en oorspronkelijke; en het ontstaan van het *Krâmâ* meenen wij, met Von Humboldt (1), bepaaldelijk te moeten toeschrijven aan het maatschappelijk en zedelijk overwicht, hetwelk de Hindoes gedurende het tijdvak hunner heerschappij op Java over de Javanen hebben uitgeoefend. De grond er toe lag in den aanleg des volks tot slaafsche ondergeschiktheid, die ook wel vóór het Hindoe-tijdvak zal hebben bestaan, doch gedurende hunne overheersching natuurlijk meer en meer toenam; terwijl gelijktijdig, ten gevolge der toenemende beschaving, de onderscheidingen van rangen en waardigheden meer bepaald werden afgebakend. En zoo laat het zich gereedelijk verklaren, dat de Javaan tot het gebruik van eene afzonderlijke eerbiedstaal jegens zijnen meerdere (aanvankelijk den Hindoe) kwam, en deze grootendeels ontleende aan de taal zijner overheerschers als die hunner waardig en gemakkelijk voor hen te verstaan was.

(1) *Ueber die Kawi-Sprache*, B. 1. S. 57.

Digitized by Google

Javaansche literatuur.

De Javanen bezitten eene vrij uitgebreide literatuur van verschillenden aard, die voor verreweg het grootste gedeelte, en wat de oudste voortbrengselen betreft, geheel uit poëzie bestaat. Gelijk hiervóór reeds met een woord is aangemerkt, ontleenden zij hunne eerste geschriften aan de Indische literatuur; deze bestonden hoofdzakelijk in heldendichten (b. v. de Ràmàjana, de Mahàbhàrata enz.), mythen en werken van zedenkundigen aard, en werden opgesteld in het Javaansch, zooals dat toen gesproken werd, doormengd met eene zeer groote menigte Sanskritwoorden. Deze dichtertaal, die in woorden en woordvormen geheel van het gewone proza verschilt en thans niet meer verstaan wordt, draagt den naam van *Kawi*, of ook wel *oud Kawi*, in onderscheiding van het *Kawi miring* of meer naar de hedendaagsche dichtertaal overhellend *Kawi*. Deze laatste, de hedendaagsche dichtertaal, waarin ook onderscheidene oude dichtwerken zijn overgebracht, draagt den naam van *Bâsâ djarwâ* of taal der uitlegging en bevat, schoon niet meer tot de Kawitaal kunnende gerekend worden, toch nog zeer vele Kawiwoorden. De werken van lateren tijd, die deels in poëzie deels in proza zijn opgesteld, zijn voornamelijk òf kronieken en geschiedverhalen met eene menigte fabelen doorweven òf Indische legenden en verdichte verhalen meest van romantischen aard. De geschriften, welke op den Mahomedaanschen godsdienst betrekking hebben, zijn veelal uit het Arabisch overgenomen en worden ook dikwijls met de Arabische karakters geschreven; zoodanig Javaansch boek wordt *Pégon* genoemd. Deze laatste, benevens eenige aan het Arabisch ontleende Mahomedaansche legenden, zijn de voornaamste voortbrengselen der letterkunde sedert de invoering van het Islamisme, waarmede de bloeitijd van de Javaansche literatuur, en in het algemeen van de ontwikkeling en beschaving der Javanen, ten onder ging (1).

Het Soendaasch.

De Soendasche taal is een geheel afzonderlijke tak van denzelfden Maleischen stam, die wel in wijze van woordvorming veel overeenkomst heeft met het Javaansch doch minder ontwikkeld is dan dit en veel minder met vreemde bestanddeelen verrijkt; terwijl het

(1) De geschiedenis der Javaansche taal en literatuur is uitvoeriger behandeld in onze *Handleiding bij de beoefening der Javaansche taal en letterkunde.* Breda, 1848.

Digitized by Google

Sanskritsche element er nagenoeg geheel in ontbreekt. Ook het onderscheid tusschen *Krâmâ* en *Ngoko* of eene beleefde en niet-beleefde taal bestaat in het Soendaasch veel minder dan in het Javaansch; de eerste wordt hier *Basa lĕmĕs*, fijne taal, *basa mènak*, taal der edelen, of *basa kamènak*, taal tot de edelen, de laatste *basa kasar* of *basa tjohag*, ruwe of grove taal, of *basa koering*, taal der dienaren of *basa kakoering*, taal tot de dienaren, genoemd. Het Javaansche Madyâ heet hier *Sĕdĕng*, middelmatig; het Krâmâ inggil, *Lĕmĕs pisan*, zeer fijn, of *Basa djĕro*, binnen- of hoftaal, en het Ngoko andap, *Kasar katidja*, zeer grof. Het verschil bepaalt zich hoofdzakelijk, evenals in onze taal, tot enkele uitdrukkingen, die als Persoonlijke voornaamwoorden gebruikt worden, en eenige woorden die alleen in den mond van het volk in zwang zijn. Het *Mènak* is zeer nauw met het Javaansch, het *Koering* schijnt meer met het Maleisch en Bataksch verwant te zijn. Coolsma (1) zegt, dat het getal hooge woorden niet zoo beperkt is als sommigen beweren, en dat op de hoofdplaatsen de neiging bestaat om voor de ontbrekende nieuwe te scheppen, zoodat het getal nog toeneemt. Het verschil bestaat òf in den uitgang òf er zijn voor de verschillende taalsoorten afzonderlijke woorden. Overigens bestaat het verschil in spreken tegen eenen meerdere of eenen mindere voornamelijk in den zachteren of harderen toon, dien men bezigt.

De Regenten in de Soenda-districten schrijven hunne brieven aan elkander gewoonlijk in het Javaansch, en een in het Soendaasch geschreven brief aan eenen Regent behoort althans een Javaansch opschrift te hebben; waaruit blijkt dat dezen het Soendaasch meer als de volkstaal beschouwen en het niet zoo fatsoenlijk achten als het Javaansch.

De Soendaneezen bezitten geen eigen letterschrift, maar hebben dat van de Javanen met geringe wijziging overgenomen en gebruiken ook zeer dikwijls het Arabisch karakter. Evenmin bezitten zij eene literatuur van eenig belang. Alwat daarvan bekend is bestaat in weinige verhalen omtrent het oude rijk van Padjadjaran (bl. 276), enkele epische gedichten en tooneelstukken, en vertalingen van Maleische of Arabische geschriften. Daarentegen bezitten zij mondelinge overleveringen, in zekere versmaat vervat, die door rondreizende zangers bij feestelijke gelegenheden worden voorgedragen en op die wijze voortgeplant (2).

(1) *West-Java*, bl. 138. — Zie ook *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXI, bl. 255.

(2) *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1842, Dl. II, bl. 139 en volgg., en 1851, Dl. I, bl. 341. Zie ook Coolsma, bl. 142.

Digitized by Google

Het Madoereesch.

De taal, die op Madoera gesproken wordt, behoort tot denzelfden stam doch is weder geheel verschillend van het Javaansch en Soendaasch, en bevat vele Balineesche, Maleische en andere Polynesische bestanddeelen. Zelfs is er een aanmerkelijk verschil van tongval tusschen het westelijke en oostelijke gedeelte des eilands. Eene eigenaardigheid van het Madoereesch is de bijzondere eenigszins zingende toon, waarop het wordt uitgesproken, en waaraan men den Madoerees, ook als hij Maleisch spreekt, kan herkennen. Eene eigene literatuur schijnt op Madoera niet te bestaan, maar de Javaansche is er niet onbekend althans bij de Regenten en Hoofden. Het letterschrift is het Javaansche. De Spraakkunst dezer taal is eerst in de laatste jaren meer opzettelijk behandeld, vooral door de Heeren A. C. VREEDE, Hoogleeraar te Leiden, en W. J. ELZEVIER STOKMANS en J. C. P. MARINISSEN, te Båndåwåså.

§ 19. GODSDIENST.

Vóór-historische tijd.

De godsdienst der oudste bevolking van Java, welker geschiedenis geheel in het duister ligt, bestond in de vereering van eene ontelbare menigte goden en geesten, die geacht werden op bergen en boomen, in holen, rivieren en meren, of in het luchtruim hun verblijf te houden; doch die, zoowel als de wijze van hunne vereering, ons onbekend zijn. De weinige fabelachtige verhalen van dien voortijd verspreiden hierover geen licht; en ook de overblijfselen, welke daarvan nog bij de Bedoeïnen (bl. 388) gevonden worden, zijn slechts flauw en onzuiver. Dat echter het oude bijgeloof geheel niet bij de Javanen is uitgeroeid, niettegenstaande zij sedert vele eeuwen andere godsdienstbegrippen omhelsd hebben, blijkt uit de daadzaak, dat zij nog heden niet genezen zijn van de vrees voor zoodanige geesten, en hen dikwijls door offeranden van rijst of andere voorwerpen trachten te bevredigen.

Hindoe-periode.

De vestiging der Hindoes op Java (bl. 368) en de overwegende invloed, dien zij weldra op de oorspronkelijke bewoners uitoefenden, had ook den overgang van deze laatsten tot hunnen eeredienst ten

Digitized by Google

gevolge. Naar den vermoedelijken ouderdom der door hen gestichte tempels en de daarin gevondene beelden te oordeelen, schijnen de eerste Hindoe-volkplanters op Java tot de sekte der Brahmanen te hebben behoord, en dus de dienst van Wishnoe en Siwa daar aanvankelijk de heerschende te zijn geweest. Later (wellicht tusschen het jaar 1000 en 1200 n. C.) hebben ook kolonisten van de Boeddhistische sekte er zich nedergezet en hunne leer ingevoerd, waarschijnlijk niet zonder hevigen tegenstand te ontmoeten van de eerstgenoemden, die echter meestal het onderspit schijnen gedolven te hebben. Men vermoedt dat de tempels op den top van den G. Diëng (bl. 304) gesticht zijn door Brahmanen, die door de Boeddhisten uit de lagere streken verdreven waren; en de vernieling der beelden in de overige Brahmatempels wordt mede aan den godsdiensthaat der laatsten toegeschreven. Beide sekten bleven nevens elkander bestaan en verbreidden zich over Midden- en Oostelijk Java tot in de laatste helft der 15de eeuw, toen zij door het Islamisme werden verdrongen. In de Soenda-landen, waar in het algemeen de invloed der Hindoes veel minder was, schijnt ook hunne leer weinig ingang gekregen te hebben; de enkele beelden, daar gevonden, behooren tot den Siwa-dienst.

Mahomedaansche periode.

Het handelsbelang bracht de Arabieren reeds zeer vroeg, wellicht reeds in de 13de eeuw, op Java; en van hunnen godsdienstijver laat zich vooronderstellen, dat zij ook weldra pogingen zullen hebben aangewend om de leer van Mahomed daar ingang te doen vinden. Met eenen gunstigen uitslag geschiedde dit echter het eerst in Westelijk Java in het begin der 15de eeuw, door zekeren Sjeikh IBN MAULANA (1), meer bekend onder den naam van Soesoehoenan GOENOENG DJATI, naar eenen heuvel van dien naam in Tjeribon, waar hij zich vestigde, en waar nog heden zijn graf wordt getoond. Dezen Arabier, die geruimen tijd in den Archipel had rondgereisd en aan zijne daardoor verkregene ondervinding en menschenkennis eene groote mate van geestkracht

(1) MAULANA beteekent *onze Heer*; IBN MAULANA, *zoon van onzen Heer*. *Maula* ook wel *Mollah* geschreven, is een gewone titel van Mahomedaansche rechters of overheidspersonen. Hieruit blijkt dat de eigenlijke naam van den in de geschiedenis van het Islamisme op Java zoo beroemden persoon van IBN MAULANA niet eens bekend is. Wel wordt hij in een Maleisch geschrift genoemd SJEIKH NOER EDDIN, *Licht van den godsdienst*, maar ook dit heeft meer het voorkomen van een eeretitel dan van een eigennaam. Zie mijne *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal en letterkunde*, 5de druk, bl. 383.

Digitized by Google

paarde, gelukte het weldra velen tot het Islamisme te doen overgaan en eenen zoo grooten aanhang te verwerven, dat hij zich ook van het wereldlijk gezag kon meester maken en den titel van Sultan van Tjeribon aannemen (1). Zijn zoon MAULANA HASAN OEDDIN verwierf zich gelijken invloed en titel in Bantam, en bekeerde en onderwierp ook Padjadjaran (in het tegenwoordige Buitenzorg), toenmaals het machtigste rijk van Westelijk Java. Een andere zoon van Sjeikh IBN MAULANA werd tot Vorst te Djakarta (Jakatra) verheven; en zoo was in weinige jaren in al de Soenda-districten de leer van den Koran ingevoerd.

In Midden- en Oostelijk Java geschiedde dit eerst omstreeks eene halve eeuw later. Wel waren daartoe reeds in het laatst der 14de eeuw pogingen aangewend door MAULANA MALIK IBRAHIM, eenen Arabier, die zich te Gresik (Grissé) had gevestigd, doch deze bereikte zijn doel niet; evenwel gelukte het hem zich bij het volk bemind en geëerd te maken en eenigen aanhang te verwerven, waardoor voor latere Islampredikers de weg althans eenigszins werd gebaand. Hij overleed in het begin der 15de eeuw (1334 der Javaansche jaartelling (2)) te Gresik, waar zijn graf nog in groote eer wordt gehouden. Beter slaagde vele jaren na hem RADÈN RAHMAT. Deze was de zoon van een Arabisch priester en eene Vorstin uit het rijkje Tjampa, aan de oostkust van de Golf van Siam gelegen (3), wier zuster eene der vrouwen was van BRÅWIDJÅJÅ den Vorst van Mådjåpahit, toenmaals het machtigste Hindoe-rijk van Oostelijk Java. Tot mannelijken leeftijd gekomen begaf hij zich naar dezen Vorst, die, hoewel persoonlijk met zijne godsdienstige begrippen geenszins ingenomen, echter voor zijnen neef zooveel toegenegenheid opvatte, dat hij hem vergunde zich te Ngampel te vestigen, en hem aldaar het bestuur over eenige duizenden Javanen gaf met de vrijheid om zijne leer onder hen voort te planten. RADÈN RAHMAT nam nu den titel aan van Soesoehoenan NGAMPEL, en legde zich met kracht op de verbreiding van het Islamisme toe, zoowel door eigen verkondiging als door het vormen van andere predikers, die zich achtereenvolgens op verschillende plaatsen vestigden en allen den titel van Soesoehoenan voerden. Terwijl RADÈN RAHMAT en zijne leerlingen hunne leer door overreding

(1) Volgens anderen echter is hij nimmer wereldlijk vorst in Tjeribon geweest. Zie *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1871, Dl. II.

(2) Het juiste jaar van den aanvang der Javaansche jaartelling is niet met zekerheid bekend; de berekeningen verschillen van het jaar 72 tot 201 n. C. Wij nemen hier het jaar 78 n. C. daarvoor aan. Zie hierover verder § 20.

(3) In den roman *Madjapahit* door den heer GRAMBERG wordt Tjampa geplaatst op de Westkust van Sumatra; doch het blijkt niet op welken grond zulks geschiedt.

Digitized by Google

ingang trachtten te verschaffen, geschiedde dit gewapenderhand door RADÈN PATAH, afkomstig uit eene Javaansche volkplanting op Sumatra, waar het Islamisme reeds vroeger was ingevoerd. Deze RADÈN PATAH, volgens het verhaal mede een bloedverwant van denzelfden BRÅWIDJÅJÅ en door dezen tot Adipati van Dĕmak verheven, werd daar de grondvester van den eersten Mahomedaanschen staat in Oostelijk Java, gelijk hij er de stichter der eerste moskee was. Hij verzamelde eene aanzienlijke krijgsmacht rondom zich, over welke hij het bevel opdroeg aan zekeren bekeerden Javaan, die den titel van Soesoehoenan OEDANG aannam. Dit leger werd echter in 1468 door de Javanen bij Grĕsik verslagen en de aanvoerder gedood. Deze tegenspoed ontmoedigde evenwel RADÈN PATAH niet; hij ontbood hulptroepen van Sumatra, en had spoedig weder een talrijk leger bijeen, waarover Soesoehoenan KOEDOES, de zoon van den gesneuvelden OEDANG, het bevel voerde. Dit leger overwon de Javanen in verscheidene gevechten, en vermeesterde en verwoestte eindelijk het rijk van Mådjåpahit in het jaar 1478 (1400 der Javaansche jaartelling). Met den ondergang van dezen staat was de zegepraal van het Islamisme op Java beslist en kon de nieuwe leer daar als algemeen gevestigd beschouwd worden (1). De weinigen, die haar niet wilden omhelzen, namen de wijk naar Bali of naar den toen nog schaars of geheel niet bevolkten Oosthoek van Java, dien de Vorsten van Bali, welke insgelijks het Hindoeïsme waren toegedaan, als hunne onderhoorigheid beschouwden, en waar deze vluchtelingen verder ongemoeid bleven.

Van toen af is de bevolking van Java en Madoera de leer van den Koran blijven belijden tot op den huidigen dag, zonder echter tot de ijverige of nauwgezette belijders te kunnen gerekend worden. De godsdienst der meesten bepaalt zich tot het onderhouden der uiterlijke plechtigheden, de besnijdenis, de vasten, het zich onthouden van varkensvleesch, de voorgeschrevene reinigingen, en het doen der verplichte Arabische formulier-gebeden zonder deze te verstaan; het in den Koran gegeven verbod van wijn en sterken drank wordt, althans door degenen die met Europeanen in aanraking komen, veelal als niet geschreven beschouwd. Het godsdienstonderwijs, hetwelk zij van de Priesters ontvangen, bepaalt zich tot het werktuiglijk leeren lezen (*adji*) van den Koran in het Arabisch, doch zonder dat hun daarbij de zin, zelden zelfs de letterlijke beteekenis, van het gelezene wordt verklaard; eene zaak, die trouwens den meesten Javaanschen

(1) RADÈN RAHMAT beleefde deze uitkomst niet; hij overleed te Ngampel in het jaar 1467 (1389 der Jav. tijdr.)

Digitized by Google

Priesters zelven zeer bezwaarlijk zoude vallen. Het spreekt vanzelf, dat dit een en ander het ergst is in de Binnenlanden, waar de bevolking weinig of niet met Arabieren in aanraking komt; terwijl de Strand-Javanen, door den omgang met Arabische Priesters, hier en daar beter met den geest van het Islamisme bekend zijn en ook nauwkeuriger hunne godsdienstplichten behartigen. In dit laatste opzicht onderscheiden zich de bewoners der Soenda-landen over het algemeen boven die van Oostelijk Java, waar vooral de aanzienlijken in het overtreden van de voorschriften des Korans dikwijls weinig bezwaar vinden; doch nergens heeft deze leer zoo diep wortel geschoten, dat zij het oude bijgeloof geheel heeft kunnen overwinnen, en de vrees voor of de vereering van allerlei booze of goede Geesten ten eenenmale doen ophouden (1). Hoewel dus de geest van het Islamisme geenszins in het hart des volks is doorgedrongen, oefenen echter de dweepzieke Priesters eenen zeer grooten invloed uit op de eenvoudige en lichtgeloovige menigte, welke zich door hen gereedelijk tot alle mogelijke ondernemingen laat opwinden, zoo daaraan slechts eene godsdienstige kleur kan gegeven worden. Inzonderheid is dit het geval met de Hadji's of hen, die eenen pelgrimstocht naar Mekka hebben gedaan of zulks voorwenden, welke na hunne terugkomst door het volk als heiligen worden beschouwd, van alle heerendiensten vrij zijn, hunne rijstvelden voor niet door hunne dorpsgenooten laten bearbeiden, en dus geheel ten koste van anderen leven. Dit vooruitzicht noopte steeds zoo velen tot het doen van die bedevaart, dat het Gouvernement het noodig vond dien vromen ijver eenigszins te beperken, door aan niemand de vergunning tot het ondernemen van zoodanige reis te verleenen dan tegen betaling van *f* 110 voor eenen pas, en aan elken bedevaartganger de verplichting op te leggen bij zijne terugkomst voldoende bewijzen te leveren dat hij werkelijk Mekka had bezocht. Deze bepalingen zijn echter in 1852 wegens de moeielijkheid van hare handhaving weder afgeschaft, en sedert dien tijd is het getal pelgrims ook weder aanzienlijk vermeerderd; terwijl het in 1850 slechts 71 bedroeg, was het in 1858 tot 3317 geklommen en kwamen er 1177 op Java en Madoera terug. In het jaar 1859 is

(1) Over de godsdienstige begrippen der Javanên verdient gelezen te worden eene bijdrage van den voormaligen Zendeling S. E. HARTHOORN, getiteld: *de Zending op Java, en meer bepaald die van Malang;* voorkomende in de *Mededeelingen van wege het Nederl. Zendelinggenootschap*, Jaarg. 1860, bl. 105 en volgg.; en eene van den Zendeling C. POENSEN, getiteld: *Een en ander over den godsdienstigen toestand van den Javaan;* in dezelfde *Mededeelingen*, Jaarg. 1864, bl. 214 en volgg. en Jaarg. 1865, bl. 333 en volgg.

Digitized by Google

de regeling ingevoerd, die op bl. 156 is vermeld, en waardoor dat aantal aanvankelijk weder zeer verminderde, zoodat in 1861 slechts 1180 pelgrims van Java en Madoera vertrokken en 1311 derwaarts terugkeerden; van jaar tot jaar neemt het echter op nieuw toe, zoodat in 1879 deze getallen weder 3263 en 2508 waren (1). Velen hunner schijnen echter inderdaad niet verder dan tot Singapoera te gaan.

De Priesters heeten Kahoem, Lebé of Modin; de leerling-Priester wordt Santri genoemd. In elk dorp, waar eene moskee is, zijn drie Priesters, die dienst doen als Bilàl, Khatib en Imàm; de eerste zamelt gedurende den dienst in de moskee op Vrijdag de liefdegiften in, en is ook bevoegd de gebeden voor de afgestorvenen te doen; de anderen zijn voorgangers bij die godsdienstoefening, welke hoofdzakelijk bestaat in het lezen van een hoofdstuk uit den Koran en het zoogenaamd uitleggen daarvan; de Imàm sluit ook de huwelijken, bidt voor de overledenen, en doet uitspraak in geschillen over erfenissen en andere onderwerpen, waaromtrent de voorschriften in den Koran zijn vervat, waarom hij ook zitting heeft in de verschillende Inlandsche rechtbanken en in het Dorpsbestuur.

Over de opleiding der Priesters zie men hierachter, § 22.

Het zoude verwondering kunnen baren dat in een land, waar de bestaande godsdienst zoo weinig wordt gekend en zoo oppervlakkig beleden, het Christendom tot dusverre zoo geringe vorderingen heeft gemaakt; immers bepaalt zich dit onder de Javanen nog tot eenige kleine gemeenten hier en daar over Java verspreid. Maar men bedenke dat, terwijl op andere eilanden de verkondiging van het Evangelie reeds bijna gelijktijdig met de vestiging der Europeanen is aangevangen, daarmede op Java eerst in het jaar 1848 een begin is gemaakt; dat het Islamisme, hoe verbasterd dan ook, eene moeielijker te bestrijden tegenpartij is dan het Heidendom, dat op de andere eilanden, waar het Christendom is ingevoerd, heerschte; en dat het onderwijs in de Christelijke leer, zal het goede vruchten dragen, moet worden voorafgegaan door de ontwikkeling van het verstand van den Javaan en zijne vatbaarmaking voor de waarheden van het Evangelie. Wanneer eenmaal deze zaak met verstand en voldoende hulpmiddelen wordt ter harte genomen, laat zich met grond veel goeds voor de toekomst hopen van den ijver der Nederlandsche Zendelingen, die tot hiertoe getoond hebben zich door de veelvuldig

(1) Uit de overige gedeelten onzer bezittingen vertrokken er in hetzelfde jaar nog 2175, en keerden er 1206 naar hunne woonplaatsen terug.

Digitized by Google

ondervondene teleurstellingen niet te laten ontmoedigen. Er zijn thans op Java drie Zendelingen werkzaam; een te Samarang en omliggende plaatsen; een te Kediri en omliggende plaatsen, en een te Mådjåwarnå (Soerabaja). Zij hebben elk ook eene school, waar voornamelijk het lezen en schrijven van het Javaansch en Maleisch (het laatste met Italiaansch karakter) en de beginselen van het rekenen worden onderwezen, en die een vrij groot aantal leerlingen, beide uit Christen- en uit Mahomedaansche huisgezinnen, tellen (1).

De Badoewi.

In het zuiden van de Afdeeling Lĕbak in de Residentie Bantam woont in het Kendangsche gebergte een kleine volksstam, bekend onder den naam van Badoewi of Bedoeïnen of Knèkès (2). Zij zijn Soendaneezen evenals de overige bevolking, en spreken dezelfde taal als deze, maar houden zich geheel van haar afgescheiden en hebben ook het Islamisme niet aangenomen. De tijd en de oorzaak van het ontstaan dezer afscheiding zijn niet met zekerheid bekend; doch waarschijnlijk is het, dat de Badoewi afkomstig zijn uit het oude rijk van Bantam of dat van Padjadjaran, en bij diens verovering door de Mahomedanen (bl. 384) naar het gebergte de wijk hebben genomen om den gedwongen overgang tot de nieuwe leer te ontgaan. Zij bestaan geheel van den landbouw, en zijn in den ganschen omtrek bekend om hunne stille eenvoudige zeden en de zeldzaamheid der misdrijven, die onder hen plaats hebben. Nimmer verschijnen zij als beschuldigden voor den Landraad of den Omgaanden rechter; zij brengen geregeld hunne landrenten aan het Gouvernement op; oprechtheid en goede trouw kenmerken hen; en door kuischheid en ingetogenheid onderscheiden zij zich gunstig van de Mahomedanen. Zij zijn verdeeld in *Djĕlma dalĕm* en *Djĕlma loewar* of *Djĕlma di kaloewaran* (Binnen- en Buitenlieden). De eersten zijn die, welke, van

(1) *Verslag van het Nederl. Zendelinggenootschap*, 1867.

(2) Zij geven zichzelven nooit den naam Badoewi, maar noemen zich naar de dorpen waar zij zich ophouden, b. v. *Djelma Knèkès*, lieden van Knèkès, dat hun voornaamste dorp is; in de Preanger-Regentschappen worden zij altijd zoo genoemd. De naam *Badoewi* is waarschijnlijk het bekende Arabische woord, hetwelk *zoon der woestijn* of *woestijnbewoner* beteekent, en zal hun door Arabieren of door de Mahomedaansche bevolking van Java gegeven zijn. De nauwkeurigste berichten omtrent dezen volksstam zijn medegedeeld door Dr. W. R. VAN HOËVELL, in het *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1845, Dl. IV, bl. 335 en volgg. Men zie daarover ook C. L. BLUME, in het *Indisch Magazijn*, 1845, Afl. 3, bl. 5—36, en Dr. D. KOORDERS, in de *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.* Derde Volgr., Dl. IV, bl. 317 en volgg.

Digitized by Google

de buitenwereld geheel afgezonderd, zich zonder eenige afwijking gestreng houden aan hetgeen de Badoewi van de hen omringende Mahomedanen onderscheidt in leefwijze, zeden, inwendig bestuur, godsdienst, enz.; zij wonen thans in de kampongs Tji-Beo, aan het riviertje van dien naam, dat zich een weinig beneden deze kampong in de Tji-Oedjoeng stort, Knèkès en Tji-Samodor (1); hun aantal mag in het geheel slechts veertig gehuwde mannen met hunne gezinnen bedragen, en wanneer dit overschreden wordt, moeten de overtolligen overgaan tot de *Djèlma loewar*. Deze laatsten zijn dezulke, die in de naburige dorpen onder de overige bevolking leven, en daardoor hunne zeden en gewoonten slechts bewaren en de voorschriften van hunnen godsdienst opvolgen voor zooverre de omstandigheden, waaronder zij verkeeren, dit gedoogen. Hun aantal is natuurlijk geheel onbepaald. De sterkte van den geheelen stam is niet nauwkeurig bekend, doch schijnt geen duizend zielen te bedragen.

Het burgerlijk bestuur der Badoewi berust in elke kampong bij drie Hoofden: den *Girang po-oen*, den *Girang dalĕm* (2) en den *Girang sèrat*. De *Girang po-oen* is het wereldlijk en geestelijk opperhoofd; hij zorgt voor de handhaving van orde en rust, voor het onderhouden der vooruderlijke zeden en gewoonten, voor het opvolgen der godsdienstige gebruiken en instellingen, en voor het vieren der bepaalde feesten en plechtigheden; hij sluit de huwelijken en doet bij plechtige gelegenheden de gebeden. Zijne waardigheid is erfelijk doch geheel onbezoldigd; hij mag met de Hoofden der Mahomedaansche bevolking niet in aanraking komen, ja zelfs zich niet aan hen vertoonen. De *Girang dalĕm* is de oudste zoon en opvolger van den *Girang po-oen;* als *Girang dalĕm* zorgt hij voor de uitvoering der bevelen zijns vaders, voor zooverre het inwendig bestuur betreft. De *Girang sèrat* wordt door de *Djèlma dalĕm* uit hun midden gekozen, en is belast met de behandeling van alle zaken, waarbij de Badoewi met de buitenwereld in aanraking komen; hij is de middenpersoon tusschen hen en het Gouvernement, begeeft zich naar de naburige markten om voor zijne stamgenooten de noodige inkoopen te doen, en is in één woord de waarnemer hunner belangen bij vreemden. Alle zaken moeten door hem mondeling worden behandeld, vermits de schrijfkunst onder hen *boejoet*, dat is onrein of verboden, is (3).

(1) Vroeger ook in de thans door hen verlaten kampongs Rawajan en Tji-Kesik; KOORDERS spreekt ook nog van eene kampong Kartawana.

(2) Deze *Girang dalem* heeft bij Dr. KOORDERS den titel van *Pangasoeh Kokolot*.

(3) Ook Dr. KOORDERS zegt t. a. p. op bl. 331 dat lezen en schrijven onbekend en *boejoet* is, welk laatste zelfs het geval is met het *daloewang*, eene soort van inlandsch

Digitized by Google

Hunne godsdienstige begrippen, welke ons vrij onvolledig bekend zijn, schijnen zeer onbestemd, verward en duister te wezen. Het veelgodendom der oudste bevolking van Java ligt daaraan ten grondslag; ook van het Boeddhisme hebben zij het een en ander overgenomen; en zelfs is, ten gevolge der onvermijdelijke aanraking, waarin zij van tijd tot tijd met de Mahomedanen komen, het Islamisme niet geheel zonder invloed bij hen gebleven; zoodat de namen van Allah (God) en Mahomed mede onder hunne godheden voorkomen, doch zonder dat zij overigens iets van hen weten, terwijl zij integendeel het Mahomedanisme verafschuwen. Zij mogen niets kweeken dan rijst op *hoema's* of droge niet geploegde velden (*sawahs* zijn *boejoet*) en *djagoeng;* hunne verdere benoodigdheden moeten zij zich door ruilhandel aanschaffen. De rijst mogen zij binnenshuis koken, maar al hun overig voedsel moeten zij rauw nuttigen; het slachten en eten van zwijnen, herten, geiten, schapen, *bantèngs*, apen en huisdieren is hun verboden, zoo ook het paardrijden en het gebruiken van lastdieren. Buitendien zijn er nog eene menigte zaken, welke zij *boejoet* noemen, zooals: het dragen van andere kleuren dan wit, blauw en zwart; het gebruiken van voorwerpen, welke zij niet zelf vervaardigd hebben; het goud, de tabak en het rooken, het koken van rijst buitenshuis enz. Van een toekomend leven hebben zij eenig denkbeeld; zij gelooven dat na den dood de zielen der misdadigers in de kraters der vulkanen branden, doch die der braven naar de *lëmah bodas* gaan, zijnde witte steenen, die op eenige palen afstands van hunne kampongs in het woud aan de oevers der Tji-Oedjoeng liggen.

Een hunner godsdienstige feesten wordt op de volgende wijze beschreven. Op zekeren dag wordt door de aanzienlijkste vrouw uit elke kampong een beeld van rijstmeel vervaardigd, voorstellende de beschermgodin dier kampong, waarvoor de rijst op een afzonderlijk veld wordt gekweekt. Middelerwijl wordt door andere vrouwen de *laksa* bereid, zijnde eene meelspijs, uit dezelfde rijst vervaardigd, doch waarbij gevoegd wordt eenig vleesch van onderscheidene soorten van herten (? zie hierboven), van den miereneter, van een stekel-

---

papier; evenwel zegt hij op bl. 317 dat zij een eigen letterschrift hebben, dat zij op bamboes griffelen, en dat het Arabisch letterschrift, *boejoet* is. Ook in andere opzichten zijn zijne berichten somtijds met elkander in strijd; zoo zegt hij op bl. 317 dat in één dorp niet meer dan veertig gezinnen mogen wonen, en op bl. 333 dat de drie dorpen gezamenlijk er niet meer mogen bevatten. Dit laatste komt overeen met het bericht van Dr. VAN HOEVELL. Uit beide schrijvers blijkt dat de Badoewi's zeer geheimzinnig zijn in hunne mededeelingen,

Digitized by Google

varken en van een eekhoorn, benevens eenige rivierslakken (1) en garnalen. Als dit gereed is, wordt het beeld door de zeven oudste mannen uit de kampong naar een daartoe bestemd bosch gebracht en in eene zittende houding op een matje op den grond geplaatst, met den rug tegen een hoenderei rustende. Rondom het beeld worden zooveel kleine lansen van arèn-stokken, als er mannen bij het feest aanwezig zijn, in een kring in den grond gestoken; en naar het getal der vrouwen worden er even zooveel vrouwenbeelden, van arèn-bladeren gesneden, nevens de *laksa*, rondom het beeld in kleine mandjes binnen gemelde lansen op den grond gezet; terwijl een schorpioen en eene spin als wachters bij het beeld links en rechts vastgebonden worden. Men hangt een bamboes met azijn, en een ander met water, aan een stok bij den ingang van den kring van lansen, en eindelijk wordt een bos padi-stroo in brand gestoken; waarna de zeven mannen huiswaarts keeren. De azijn, het water en het vuur dienen om de godin in de gelegenheid te stellen den beschermgod op een stuk gebraad te kunnen onthalen, waarvoor zij dan alle ingrediënten daar vindt, behalve het wild, dat hijzelf van de jacht moet medebrengen. Bij de terugkomst der mannen in de kampong moeten de vrouwen op de rijstblokken stampen; en na al die verrichtingen gaat ieder zijn deel van de *laksa* nemen, waarmede het feest besloten wordt, dat daags te voren met vasten was begonnen.

De Heidenen van het Tenggersche Gebergte.

Onder de niet Mahomedaansche bevolking van Java verdienen nog eene afzonderlijke vermelding de bewoners van het hoogere gedeelte van den G. Tengger (bl. 211), zijnde afstammelingen van hen, die bij de zegepraal van het Islamisme op Java de nieuwe leer niet wilden omhelzen en onder aanvoering van zekeren KJAHI DADAP POETIH uit het rijk van Mådjåpahit naar deze toen nog onbewoonde streken de wijk hebben genomen, om aan het geloof hunner vaderen, de vereering van Brahma, Wishnoe en Siwa, getrouw te kunnen blijven. Bij de mededeeling van eenige bijzonderheden omtrent hen volgen wij hoofdzakelijk de berichten van JUNGHUHN (2), die in het jaar 1844 hunne dorpen heeft bezocht. Hun hoogst gelegen dorp, het boven vermelde Lëdok-åmlå, ligt 6070 vt. boven de oppervlakte der zee;

(1) Voor het Soendasche woord *soesoe* geeft RIGG's *Dictionary* a small monovalve shellfish common in the mountain streams, Melania. Elders heb ik voor dit bestanddeel van de *laksa* landkrabben vermeld gevonden.

(2) *Java*, Dl. III, bl. 806.

Digitized by Google

de meeste en grootste liggen in eene aaneengeschakelde rij tusschen de 5000 en 6000 vt.; enkele worden ook lager, doch niet beneden de 4000 vt. aangetroffen. Alle dorpen zijn op gelijke wijze gebouwd: de huizen, uit boomstammen en alang-alang te zamen gevoegd, zijn lang, hebben slechts éene deur aan de zijde, welke naar den G. Bråmå gekeerd is, en verschillen van de gewone dorpswoningen in de benedenlanden daarin, dat zij aan verscheidene en talrijke gezinnen tegelijk tot verblijf verstrekken. Elk gezin heeft een afzonderlijk vertrek, dat in eenen langen gang uitkomt, die de andere helft van het huis beslaat; aan een der beide of aan beide einden treft men een gemeenschappelijken haard aan, waarin een altijd brandend vuur wordt onderhouden. Aan de zijde van den gang tegenover de vertrekken is eene lange *balé-balé* (bank) aangebracht, zoo breed als de lengte van een gewoon mensch is, waarop de bewoners van het huis zitten, liggen, of eenigen arbeid verrichten. De voegen van de zijwanden der wel lange doch laag gebouwde huizen zijn alle zorgvuldig toegestopt, zoodat in die berookte verblijven altijd eene warmere temperatuur dan daarbuiten heerscht.

Het aantal dezer Heidenen zal thans omstreeks 3000 bedragen (1); zij bezitten tempels noch scholen, en hunne godsdienstige gebruiken zijn door den tijd met zooveel vreemdsoortigs vermengd geworden, dat het oorspronkelijke Hindoeïsme daaronder geheel is bedolven geraakt. Ieder dorp heeft eenen *Doekoen*, die priester en geneesheer is. In hunne huizen hebben zij beelden of poppen, aan welke zij offeren, en die gedeeltelijk hunne talrijke Déwå's of godheden, gedeeltelijk hunne voorouders voorstellen. Zij zijn zeer dom, kinderachtig bijgeloovig, en niet in staat eene verklaring te geven van de oude gebruiken, welke zij uit gewoonte navolgen. Jaarlijks vieren zij een feest op de Dasar (bl. 210) en brengen dan offers aan den berg Bråmå, welke naam zonder twijfel betrekking heeft op Brahma. Mannen, vrouwen en kinderen in feestgewaad gedost verzamelen zich dan tot het vieren van dit offerfeest, *Slamåtan* geheeten, aan den voet van den Bråmå en legeren zich op de dorre zandvlakte, waar eenige hutten zijn opgeslagen. De opperpriester beklimt den kraterrand van den Bråmå, ontsteekt wierook, en smeekt om den zegen der

(1) Volgens Dr. BLEEKER (*Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1849, Dl. II, bl. 55) bedraagt het geheele aantal Tenggereezen ruim 7000, wonende in 58 dessa's, waarvan 39 tot Pasoeroewan en 19 tot Pråbålinggå behooren. Hij voegt er echter bij, dat vele bewoners der lager gelegene dessa's in godsdienst noch zeden van de gewone Javanen verschillen. Het in den tekst opgegeven getal der eigenlijk gezegde Heidenen zal dus wel niet zeer ver van de waarheid afwijken.

Digitized by Google

Goden Sang Jang Toenggal, Pandoe Déwå Nåtå, en vooral van hunnen grooten beschermgod Déwå Bråmå, die ook Déwå Soenan Iboe genoemd wordt en in den krater woont. Offers, uit rijst en andere spijzen bestaande, worden aan deze godheid gebracht en in den krater geworpen. Na deze verrichting geeft de menigte zich over aan het spel en de vreugde.

Hunne buffels weiden vrij in het gebergte, waarin geene tijgers worden aangetroffen; vele dezer dieren keeren des avonds naar hunne stallen terug, terwijl andere op bepaalde plaatsen in de wildernis, waar zij des avonds samenkomen, overnachten. Hoewel zij halfwild zijn, loopen zij echter niet weg wanneer men hunne verzamelplaatsen nadert. Niemand bekommert zich om hen; alleen ten tijde van het groote jaarlijksche feest, wanneer een ervan moet worden geslacht, drijft men ze bij elkander. Hetzelfde is het geval met hunne paarden. Geiten onderhouden zij in groote menigte.

Aan diefstal of andere misdaden maken deze Tenggersche Heidenen zich niet schuldig; zij leven met hunne huisdieren, waartoe behalve buffels, paarden en geiten, nog honden, katten en hoenders kunnen gerekend worden, rustig en vreedzaam in den eenzamen koelen uithoek van dit gebergte, zonder eenige behoefte te gevoelen aan de genoegens van het benedenland, met welks bewoners zij zich zoo weinig mogelijk inlaten. Zij zijn sterker en forscher gebouwd dan dezen, doch hebben leelijker gelaatstrekken. Zij baden zich nimmer, en zijn zeer traag. Wanneer zij hunnen geringen arbeid op de velden hebben verricht, liggen zij verder den ganschen dag in hunne rookerige hutten voor het vuur, en verlaten deze niet voor 7 of 8 ure des morgens, wanneer de zon het gebergte eenigszins heeft verwarmd. Voor het overige zijn zij, niettegenstaande het koelere klimaat, even licht gekleed als de overige Javanen en loopen half naakt. Behalve djagoeng planten zij slechts aardappelen en verscheidene andere soorten van Europeesche groenten, voornamelijk kool en uien, waarvoor zij in het benedenland aan den voet des bergs rijst, kokosolie en andere benoodigdheden inruilen. Regelmatig bebouwde velden van dezen aard, vooral uienvelden, omringen hunne dorpen, en geven aan de fraaie groene grasmatten van het gebergte eene vroolijke afwisseling.

Aan hunne verplichtingen jegens het Gouvernement voldoen zij geregeld, en mengen zich nimmer in eenige twisten of geschillen; weshalve men hun ook de vrijheid laat hunne huishoudelijke belangen en bijzondere instellingen naar eigen goedvinden te regelen.

Digitized by Google

§ 20. Tijdrekening.

Op Java en Madoera zijn drie verschillende hoofdstelsels van tijdrekening in gebruik; namelijk het oorspronkelijk-Javaansche, het Mahomedaansche en het Christelijke. Het eerstgenoemde wordt bepaaldelijk de Javaansche tijdrekening genoemd.

Javaansche tijdrekening.

Wanneer wij in dit werk het jaar 78 n. C. als het eerste jaar der Javaansche tijdrekening hebben aangenomen, geschiedt zulks in navolging van den Heer Cohen Stuart, wiens berekening ook in den Javaschen Almanak is aangenomen, en omdat eene afwijking daarvan zonder degelijke bewijzen noodeloos tot verwarring aanleiding zoude kunnen geven. Het is echter nog niet volstrekt zeker dat dit cijfer het ware is; daar andere berekeningen, behalve het genoemde jaartal, ook de jaren 72, 75, 97, 98, 101, 102, 125 en 201 tot uitkomst hebben voor het eerste jaar der Javaansche telling; zoodat deze misschien eene halve eeuw later aanvangt dan nu ook in dit werk is aangenomen. Het gebrek aan feiten in de oude Javaansche geschiedenis, waarvan de datum nauwkeurig bekend is, en de onzekerheid welke intercalaties of andere veranderingen in den loop der tijden in de Javaansche jaartelling kunnen hebben plaats gehad, zullen het wel onmogelijk maken hierin ooit tot eene ontwijfelbare uitkomst te geraken. Zelfs is het onzeker met welke gebeurtenis deze telling aanvangt; doch waarschijnlijk ligt de komst der Hindoes op Java daaraan ten grondslag, en is zij geene andere dan de æra van Saka of Sâlivâhana, die ook op Bali in zwang is.

Van de Javaansche tijdrekening zijn drie verschillende wijzen of stelsels in gebruik:

a. De oude Javaansche rekening, die nog hier en daar in Oostelijk Java, en bepaaldelijk bij de Heidenen van het Tenggersche gebergte, in gebruik is. Volgens deze is het jaar verdeeld in twaalf ***Mångså's*** of maanden, genaamd: 1. Kåså, 2. Karo, 3. Katigå of Hatĕloe, 4. Kapat, 5. Kalimå, 6. Kanĕm, 7. Kapitoe, 8. Kawòloe, 9. Kasångå, 10. Kasapoeloeh, 11. Dastå, 12. Kasådå. Zes van deze maanden vormen de ***Mångså kĕtigå*** of den drogen tijd, en de zes andere de ***Mångså rĕndĕng*** of den regentijd. De maanden hebben beurtelings 30 en 29, dus het jaar 354 dagen; in elke Windoe, dat is een tijdkring van vijf jaren, wordt eene dertiende maand van 30 dagen geïntercalcerd, om zoo het aantal dagen der Windoe op 1800 en dat van

Digitized by Google

elke maand gemiddeld op 30 te brengen. Voorts wordt in het dagelijksch leven de tijd verdeeld in weken van vijf dagen; zoodanige week heet *sapĕkĕn* of *sapasar*, marktweek of pasarweek, omdat de markten op onderscheidene plaatsen naar de dagen van die weken bepaald zijn. De dagen dier pasarweken heeten, evenals die van de jaren der Windoe: 1. Manis of Lĕgi, 2. Pahing, 3. Pon, 4. Wagé, 5. Kliwon. Niet onbekend maar minder gebruikelijk is ook de Woekoe (1) of Boeddhistische zevendaagsche week, wier dagen heeten: 1. Dité, 2. Såmå, 3. Hanggårå, 4. Boeddhå, 5. Rĕspati, 6. Soekrå, 7. Toempok of Sanihårå. De dag wordt gerekend te beginnen des morgens ten zes ure. Deze tijdrekening wordt gesteld eenen aanvang te hebben genomen 15 Aug. 98 n. C. Het tegenwoordige jaartal is 1808.

De Badoewi in Bantam schijnen ook, met eenige wijziging, deze manier van tijdrekening te volgen. Bij hen heeten de maanden: 1. Ka-asa, 2. Karo, 3. Katiga of Katédja, 4. Ka-opat, 5. Kalima, 6. Ka-anam, 7. Kapitoe, 8. Kadelapan, 9. Kaselapan, 10. Kasapoeloch, 11. Hapit lama, 12. Hapit kajoe. Het jaar telt echter slechts 354 dagen; het getal dagen van elke maand is onbekend, evenals het jaartal hetwelk zij thans hebben.

b. De nieuwe Javaansche jaartelling, die geacht wordt 16 Oct. 125 n. C. te zijn begonnen en over een groot gedeelte van Java in gebruik is. De jaren worden vereenigd tot Windoe's of tijdkringen van 7, 12, 20, 32 en 120 jaren; sommige van deze jaren hebben 354, andere 355 dagen; zoodat een jaar gemiddeld 354 dagen 9 uren en $38^1/_5$ seconde is, waardoor deze rekening in 120 jaren éénen dag bij de Mahomedaansche vooruit komt; hetwelk vereffend wordt door de laatste maand van het 120ste jaar eenen dag korter te nemen. Deze vereffening heeft het laatst plaats gehad in het Javaansche jaar 1745. Het jaar wordt verdeeld in 12 maanden, waarvan sommige 29 en andere 30 dagen hebben; en ook in weken van 7 dagen. Deze maanden en dagen dragen dezelfde namen als in de hieronder volgende Javaansch-Mahomedaansche tijdrekening, die over het algemeen met deze veelal verwisseld wordt. Het tegenwoordige Nieuw-Javaansche jaar 1811 is begonnen 23 November 1881. De dag vangt aan des morgens ten zes ure.

---

(1) Zie over deze Woekoes verder hierachter bij de Balineesche Tijdrekening in Hoofdst. II, Afd. I, § 9; en over de tijdrekening der Tenggereezen de *Bijdragen van het Instituut*, Vierde Volgreeks, Dl. III, bl. 131.

Digitized by Google

Deze jaartelling verschilt bij de Soendaneezen drie jaren met de overige Javanen; zoodat de eerstgenoemden thans het jaar 1814 hebben, hetwelk overigens op denzelfden tijd begint en eindigt.

c. De gewone Javaansch-Mahomedaansche jaartelling, die uit maanjaren bestaat, die gemiddeld 354 dagen 7 uren 33 minuten en $38^1/_5$ seconde groot zijn. Men veronderstelt dat het maanjaar en de daarnaar geregelde telling door de Javanen is aangenomen na de algemeene invoering van het Islamisme op Java, in het Javaansche jaar 1555 of 1633—1634 n. C., doch dat het toen loopende oud-Javaansche jaartal is behouden gebleven en vervolgd, zoodat dit steeds met het ware Mahomedaansche een verschil van 512 jaren bleef opleveren.

Acht jaren vormen eene Windoe of tijdkring, waarin elk jaar eenen bijzonderen naam heeft, namelijk: 1. Alip, 2. Ehé, 3. Djimawal, 4. Djé, 5. Dal, 6. Bé, 7. Wawoe, 8. Djimakir. Vier zulke Windoes vormen weder eenen tijdkring van 32 jaren, waarin elke achtjarige Windoe weder haren bijzonderen naam heeft, namelijk: 1. Hadi, 2. Santjåjå, 3. Koentårå, 4. Sengågårå. Vijftien achtjarige Windoes vormen eenen tijdkring van 120 jaren, die eigenlijk de grondslag van alle berekeningen is.

Het jaar is verdeeld in 12 maanden, genaamd: 1. Soerå of Moharram, 2. Sapar, 3. Rebingoel-awal of Moeloed, 4. Rebingoel-akir, 5. Djoemadil-awal, 6. Djoemadil-akir, 7. Rĕdjĕp, 8. Saban of Roewah, 9. Ramĕlan ook Poewåså of Påså, 10. Sawal, 11. Doelkangidah of Sélå, 12. Doelkidjah of Bĕsar. Zij hebben beurtelings 30 en 29 dagen; doch in het 2de, 4de en 8ste jaar der achtjarige Windoe heeft de maand Bĕsar 30 dagen. — Hiernevens is ook in gebruik de verdeeling in de op bl. 394 vermelde twaalf Mångså's, die dan eene ongelijke door eene soort van zonnewijzer bepaalde lengte hebben, en naar welke inzonderheid de werkzaamheden van den landbouw worden geregeld.

De week heeft zeven dagen, welke de volgende verbasterd-Arabische namen dragen: 1. Hari Ahad (1), 2. Hari Sĕnin, 3. Hari Sĕlasså, 4. Hari Rĕbo, 5. Hari Kĕmis, 6. Hari Djoemahat, 7. Hari Sabtoe.

De dag begint des avonds ten zes ure, zoodat b. v. *malam ahad* (Zondag-avond) onze Zaterdag-avond is; hij is verdeeld in vijf Waqtoe's of stonden, aanvangende op de uren wanneer de Mahomedanen hunne verplichte gebeden doen; zij zijn: 1. Soeboe, van des morgens 5 tot des middags 12 ure. 2. Loehoer, van 12 tot $3^1/_2$ uur.

(1) Meer gebruikelijk is echter voor Zondag de verbasterd-Portugeesche benaming Hari Dominggo of Hari Minggo.

Digitized by Google

3. Ngassar, van $3^1/_2$ tot 6 uur. 4. Magrib, van 6 tot $7^1/_2$ uur. 5. Ngiså, van $7^1/_2$ uur 's avonds tot 5 ure 's morgens. Onze uurtelling is aan vele Javanen niet onbekend doch, bij gemis van uurwerken of zonnewijzers, in hun onderling verkeer geheel buiten gebruik.

Het tegenwoordige Javaansch-Mahomedaansche jaar 1811 (Alip) is aangevangen 23 November 1881.

Mahomedaansche tijdrekening.

De zuiver Mahomedaansche tijdrekening, die bij alle handeldrijvende stammen in den Archipel, en op Java bij de Arabieren, Maleiers en Bantammers in gebruik is, is aangevangen den 16 Juli 622 n. C. (Juliaansche periode) met Mahomeds vlucht van Mekka naar Medina, en draagt den naam van Hedjrah of bij verbastering Hegira (vlucht).

De Hedjrah rekent naar tijdkringen van dertig maanjaren, elke van 12 maanden. Van deze 30 jaren zijn er elf van 355 en negentien van 354 dagen. Het tekort bij den waren maantijd wordt vereffend door intercalatie van éénen dag in de laatste maand van het jaar 2, 5, 7, 10, 13, 16, 18, 21, 24, 26 en 30 van elken dertigjarigen cyclus; zoodat elk jaar gemiddeld 354 dagen 8 uren 48 minuten $38^1/_5$ seconden groot is.

Het jaar is verdeeld in 12 maanden, genaamd: 1. Moharram, 2. Safar, 3. Rabioe'l-awal of Moeloed, 4. Rabioe'l-akhir, 5. Djoemadi'l-awal, 6. Djoemadi'l-akhir, 7. Redjab, 8. Sjaban, 9. Ramadlan, 10. Sjawal, 11. Dzoe'l-qaïdah, 12. Dzoe'l-hidjah. Zij hebben beurtelings 30 en 29 dagen, behalve in de hierboven opgegevene jaren, waarin de laatste maand ook 30 dagen heeft.

De week heeft 7 dagen, genaamd: 1. Ahad, 2. Itsnein, 3. Tsalatsa, 4. Arbo of Rĕbo, 5. Khĕmis, 6. Djoemah, 7. Sabtoe. Zij beginnen des avonds ten zes ure, en worden evenals bij de Javaansch-Mahomedaansche rekening verdeeld in vijf Waqtoe's, waarvan de eigenlijke namen zijn: 1. Soebh, 2. Tlohor, 3. Açar, 4. Megrib, 5. Isja.

Het tegenwoordige jaar der Hedjrah 1299 is begonnen 23 November 1881.

De Christelijke tijdrekening.

Deze is op Java althans bij de Hoofden en beambten bekend, en wordt door hen in hunne correspondentie met Europeanen gebruikt,

Digitized by Google

hoewel zij er veelal ook de dagteekening naar de Mahomedaansche rekening bijvoegen (1).

Tjåndrå Sĕngkålå.

Behalve de gewone uitdrukking der jaartallen door cijferletters, hetzij dan Javaansche of Nederlandsche, treft men in de Javaansche geschriften nog eene bijzondere wijze van voorstelling der jaartallen aan; nu eens om het jaar, waarin het geschrift werd opgesteld, dan eens om dat, waarin eene belangrijke gebeurtenis voorviel, aan te duiden. Zij heet Tjåndrå Sĕngkålå (2) en bestaat in het gebruik van woorden, die elk een zeker cijfer voorstellen en zoo gekozen worden, dat zij niet slechts eenen zin uitmaken maar ook veelal kunnen geacht worden betrekking te hebben op de bedoelde zaak. De cijfers, welke door die woorden worden voorgesteld, moeten van de rechternaar de linkerhand worden gelezen. Zoo wordt b. v. het jaartal van de verwoesting van Mådjåpahit (1400 Jav. tijdr.) voorgesteld door de uitdrukking:

sirnå	*hilang*	*kĕrtaning*	*boemi*
verdwenen,	verloren (is)	de voorspoed	des lands.
0	0	4	1

Maar dikwijls is het ook hoogst moeielijk den zin der woorden of hunne betrekking tot de door het jaartal aangeduide zaak te ontdekken; zooals in de volgende Sĕngkålå, die het Jav. jaar 1721 aangeeft als dat, waarin een afschrift van het gedicht Manik Måjå vervaardigd werd (3):

roepå	*karnå*	*giri*	*toenggal*
vorm	oor	berg	eenheid.
1	2	7	1

---

(1) Men zie verder over de tijdrekening op Java: HAGEMAN, *Handleiding tot de kennis der Geschiedenis* enz. *van Java*, Dl. II, bl. 355 en volgg.; *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1843, Dl. II. bl. 147—155 en 659—669, en 1850, Dl. I, bl. 315 en volgg. *Iets over de Javaansche tijdrekening* door J. F. C. GERICKE, in het XVIde Dl. der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap;* alsmede de werken van CRAWFURD, RAFFLES en ROORDA VAN EYSINGA; en den *Regeringsalmanak voor Nederlandsch Indië.*

(2) Tjåndrå beteekent: figuurlijke uitdrukking, en ook afbeelding; sengkålå, tijdrekening, jaartelling. Men zie verder over deze soort van chronogrammen de hierboven genoemde werken van HAGEMAN en GERICKE, en ook RAFFLES, *History of Java*, *Appendix G.* pag. CIX; op welke plaatsen men tevens eene opgave vindt der woorden, die voor elk cijfer gebruikt worden.

(3) Zie onze uitgave van dit gedicht in het XXIVste Dl. der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap.*

Digitized by Google

In het dagelijksch leven wordt deze wijze van aanduiding der jaartallen nooit gebruikt.

§ 21. Maatschappelijke toestand.

Standen, rangen en titels.

Men kan bij de Javanen twee hoofdstanden onderscheiden, den adel en den burgerstand, die hunnen oorsprong vinden in den tijd toen Java door de Hindoes werd overheerscht en dezen daar een geregeld bestuur invoerden, waarbij het land in een aantal gewesten werd verdeeld, die, hetzij gelijktijdig of achtereenvolgens, deels als zelfstandige rijkjes deels als onderdeelen (provinciën of Regentschappen) van grootere door Hindoesche Vorsten of familieleden van deze werden bestuurd. Ook de bestuurders der kleinere onderdeelen (Districten) behoorden tot het overheerschende ras; en de betrekking van Dorpshoofd was waarschijnlijk de hoogste, waartoe een oorspronkelijke Javaan kon opklimmen, gelijk zulks thans nog het geval is met de Sasaks (oorspronkelijke bevolking) op Lombok, waar ook alle hoogere waardigheden door Balineezen (Hindoes) worden bekleed (Zie hierachter, Tweede Hoofdst. Tweede Afd., § 5). Deze bestuurders vormden den adel en waren van hoogeren of lageren stand naarmate van hunne nauwere of verdere verwantschap met den Vorst en van de kaste, waartoe zij behoorden; en van hen is ook de tegenwoordige Javaansche adel afkomstig (1).

De adellijke titels zijn voornamelijk de volgende:

De Vorst heet Soesoehoenan (2); zijne oudste wettige gemalin, Ratoe. De echte zonen van den Vorst heeten gedurende hunne kindsheid Radèn Mâs Goesti, de onechte Radèn Mâs of Radèn Bagoes; volwassen zijnde heeten zij Goesti Pangéran, de onechte Bĕndårå Pangéran, beiden ook wel met toevoeging van Arjå of Arijå; de oudste der echte zonen heet dan, als Kroonprins, Pangéran Adipati Anom; de oudste der onechte zonen, Pangéran Ngabéhi. De titel Pangéran Adipati wordt verleend aan Pangérans van hoog aanzien, en ook gevoerd door de Onafhankelijke Prinsen Mangkoe Negårå en Pakoe Alam. De dochters van den Vorst hebben zoolang zij ongehuwd zijn den titel van Radèn Ajoe, doch gehuwd zijnde dien van Ratoe;

(1) Over den oorsprong van den Javaanschen adel zie men o. a. het *Tijdschr. van Neêrl. Indië*, 1868, Dl. II.

(2) De titel Soeltan, die thans nog door den Vorst van Djokjokarta wordt gevoerd, is niet Javaansch maar Arabisch, en hem door het Nederlandsche bestuur gegeven.

Digitized by Google

Radèn Ajoe heeten ook de kleindochters, achterkleindochters en onechte dochters van den Vorst wanneer zij gehuwd zijn, en de vrouwen der Regenten, wier dochters Radèn Adjèng heeten. De kleinzonen van den Vorst dragen gedurende hunne kindsheid, voordat zij tot Pangéran verheven zijn, den titel van Radèn Mâs, en na bereikte meerderjarigheid dien van Radèn Mâs Arijâ, de achterkleinzonen, indien hun vader Pangéran is, dien van Radèn Arijâ of Radèn Rijâ. De achter-achterkleinzonen van den Vorst heeten Radèn Mâs Pandji. De zonen van een Radèn Mâs Arijâ, Radèn Arijâ of Radèn Mâs Pandji heeten in hunne kindsheid Radèn Bagoes, later alleen Radèn; de zoon van een Radèn is als kind Mâs Bagoes, later alleen Mâs, hetgeen de laagste adellijke titel is. Pangéran Kamisèpoeh is de titel van eenen jongeren echten broeder van den Vorst, of anders van een anderen hoog aanzienlijken Pangéran, die het hoofd is der overige Pangérans behalve van den Kroonprins; overigens heeten de jongere broeders van den Vorst Arijâ.

Ngabéhi is mede een titel van rang, doch die op zichzelven geenen graad van bloedverwantschap met den Vorst aanduidt; hij wordt gegeven aan personen, die reeds eenigen adellijken titel, als Pangéran, Radèn of Mâs, bezitten.

Ránggâ is insgelijks een titel van rang, lager dan Ngabéhi; hij wordt ook door de Onder-regenten gevoerd. Mâs is een titel, dien men niet slechts aan de bovengenoemde adellijken geeft, maar ook wel aan personen die door rijkdom of aanzien boven de menigte uitmunten; Kjahi of Ki zegt men, zonder onderscheid van rang, tegen bejaarde mannen (1). Van elkander sprekende zeggen de Javanen veelal Kang van eenen man, en Bajoe of Joe van eene vrouw; de meerdere van zijnen mindere sprekende zegt Si. Zijnen Regent duidt de Javaan gewoonlijk aan door de uitdrukking »den Kangdjèng," welk laatste woord eigenlijk eene soort van voorvoegsel is, dat bij den titel van voorname personen behoort.

Vorsten verleenen soms aan dezen of genen hunner bloedverwanten uit bijzondere gunst eenen hoogeren titel dan hem van rechtswege toekomt; doch het verheffen van niet-adellijken tot den adelstand heeft nimmer plaats. Zoodanige verhooging van rang is ook wel door het Gouvernement wegens bijzondere verdienste geschonken.

---

(1) Men zie over de Javaansche rangen en titels uitvoeriger: *Tijdschrift voor de Indische taal-, land- en volkenkunde*, Jaarg. 1, Afl. 12, *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1846, Dl. IV, bl. 253. *Verhand. van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XVI en VETH, *Java*.

Digitized by Google

Uit deze edelen werden door de Vorsten de aanzienlijke rijksbeambten gekozen, alsmede de Hoofden der verschillende gewesten en hunner onderdeelen; en ook nog heden zijn de Regenten en de meeste Districtshoofden adellijke personen.

Behalve deze titels van adeldom hebben de ambtenaren ook nog hunne ambtstitels, die dan aan den eersten worden toegevoegd. Zoo is Adipati of bij verkorting Dipati een titel, dien men het best door Hoofdregent of Opperlandvoogd zoude kunnen vertalen, en die dus aan den Kroonprins wordt gegeven (bl. 399) en ook aan den Rijksbestuurder, welke Radèn Adipati heet. Boepati of Heer is de titel van het Hoofd van eenig gewest, bepaaldelijk in de Vorstenlanden. De titel der Regenten is Radèn Toemĕnggoeng; zij kunnen echter ook tot Radèn Adipati en zelfs tot Pangéran verheven worden (bl. 345). Patih is een titel in rang volgende op dien van Radèn Toemĕnggoeng (bl. 345). Wĕdånå is de gewone titel der Districtshoofden; in de Vorstenlanden behoort die echter ook aan andere ambtenaren (bl. 350). Kliwon, Panèwoe, Panèket, Mantri, Dĕmang, Loerah, Bĕkĕl, enz. zijn titels van ondergeschikte ambtenaren, doch die niet overal op Java dezelfde betrekking aanduiden.

Het onderscheid van rang tusschen dezen adel en den burgerstand, en ook tusschen de verschillende trappen van den adel, is zeer scherp geteekend en wordt met de meeste nauwkeurigheid in het oog gehouden; zoodat de mindere zijnen meerdere nooit zonder het maken van diepe plichtplegingen (*sĕmbah*) zal naderen, zich nooit in eene staande houding maar slechts nedergehurkt voor hem plaatsen, en niet anders dan de Kråmå-taal (bl. 378) tot hem spreken, terwijl hij door den meerdere steeds in de Ngoko-taal wordt beantwoord. Een overblijfsel van het Hindoesche Kastenwezen is hierin bezwaarlijk te miskennen.

Tusschen de niet-adellijken of de lieden uit den burgerstand bestaat veel minder onderscheid van rang en bepaalt zich dit hoofdzakelijk tot het verschil, dat uit de meerdere of mindere gegoedheid der personen noodzakelijk voortvloeit. Zoo kunnen de bewoners van een dorp worden onderscheiden in vier klassen, namelijk: 1°. de leden van het dessa-bestuur; 2°. de gegoede volksklasse; 3°. de gewone landbouwers; 4°. de *orang menoempang*. Het dessa-bestuur bestaat uit de personen vermeld op bladz. 347. De gegoede volksklasse zijn diegenen, uit welke het dessa-bestuur gekozen wordt, en die op vele plaatsen *prijaji* (aanzienlijken) genaamd worden. De gewone landbouwers zijn dezulken, die minder gegoed zijn dan de vorigen en niet voor het dessa-bestuur in aanmerking komen; zij

Digitized by Google

worden veelal *sikêp* genoemd. De *orang menoempang*, die slechts in groote dessa's worden aangetroffen, hebben geen landbezit, oefenen een ambacht uit, of leven van hetgeen zij als *boedjang* (daglooner) verdienen.

In de zuiver Javaansche maatschappij maakten de krijgslieden geenen afzonderlijken stand uit. Als de omstandigheden het vorderden werden alle weerbare mannen, die aan den landbouw konden onttrokken worden, door den Vorst onder de wapenen geroepen en aangevoerd door hunne Hoofden, die dan naar hunne verschillende rangen als bevelhebbers optraden. In tijd van vrede werd gewoonlijk slechts een klein aantal manschappen in dienst gehouden, hoofdzakelijk om als lijfwachten de staatsie van den Vorst te vergrooten. Tegenwoordig bepaalt de Javaansche krijgsmacht zich tot de troepen, opgegeven op bl. 169 en 170.

Ook de Priesters maken geen afzonderlijken stand of kaste uit. Ieder gewoon Javaan, die daartoe lust gevoelt, kan Priester worden, waarvoor hij slechts weinig opleiding noodig heeft, en waartoe het vooruitzicht op een gemakkelijk leven veelal de voornaamste drijfveer is. (1)

Woonplaatsen, woningen, tjatjahs, huisgezinnen.

De Dessa's (*dêsâ*, *doesoen*) of dorpen der Javanen liggen altijd zoo geheel in boschjes verscholen, dat men voor daarin te zijn doorgedrongen geene woningen kan ontdekken. Deze dorpsboschjes zijn omgeven met eene ondoordringbare levende heining van reusachtige bamboesstoelen, bij duizenden dicht nevens elkander geplant, en die

(1) Het schijnt hier de plaats te zijn om met een enkel woord gewag te maken van een nog weinig bekend gedeelte der bevolking van Java, de *Kalangs*.

In Soerakarta maakten vroeger de Kalangs het gild van werklieden uit, die voor het kappen en vervoeren van het hout uit de bosschen van den Soesoehoenan hadden te zorgen; thans verstaat men daar onder dat woord de beambten, die, onder een Toemenggoeng Wedånå, het toezicht hebben over de hoftimmerlieden.

Maar buitendien bestaat er op Java een afzonderlijke volksstam, de Kalangs (*Wong Kalang*), die over geheel Midden- en Oost-Java verspreid zijn, maar steeds in afzonderlijke dessa's wonen, en zich zooveel mogelijk afgescheiden houden van de overige bevolking, die hen dan ook eenigszins als paria's beschouwt. Hunne afkomst schuilt nog in het duister; volgens de overlevering stammen zij af van eene vrouw en eenen hond. Zij hebben verschillende gebruiken en plechtigheden, afwijkende van die der overige Javanen, en omtrent welke zij zeer geheimzinnig zijn, doch die zij nevens de voorschriften van het Islamisme onderhouden. Waarschijnlijk werden oorspronkelijk uit deze lieden de houthakkers van den Soesoehoenan genomen; thans is dit althans zeker niet meer uitsluitend het geval. Men zie over de Kalangs het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXIV, bl. 421; en VETH, *Java*, Dl. III, bl. 579.

Digitized by Google

eene hoogte van 40 tot 70 voet bereiken; slechts hier en daar verleent eene opening den toegang tot het dorp, waarin de huizen zonder eenige orde zijn opgeslagen. In het midden is een open plein, waarop een enkele waringinboom (Soend. tjaringinboom) staat, en aan hetwelk de woning ligt van het Dorpshoofd en de *mesdjid* (*messigit*, moskee) of *langgar* (kapel), die in elke belangrijke dessa gevonden wordt.

Wanneer door het toenemen der bevolking de dessa te klein wordt, en verder afgelegene gronden moeten worden ontgonnen, dan wordt op eenigen afstand een gehucht (*doekoeh*, *padoekoehan*, *tjantèllan*) aangelegd, dat als tot de moederdessa behoorende beschouwd wordt en aan het dessabestuur onderworpen blijft, totdat het genoegzame uitbreiding heeft bekomen om eene zelfstandige gemeente te vormen.

In de Soenda-landen heeft men geene dessa's maar slechts kampongs (Soend. *lëmboer*) of buurten, die hoogstens een twintigtal huisgezinnen bevatten. Eenige van deze kampongs met hare onderhoorige gehuchten (Soend. *babakkan*) vormen dan eene *kaloerahan* of gemeente, bestuurd door eenen Loerah (bl. 348).

De negeriën (*nagari*, *nagårå*) of hoofdplaatsen zijn op grooter schaal maar overigens nagenoeg op dezelfde wijze als de dessa's ingericht. Het zijn vereenigingen van kampongs of wijken, die door levende of gevlochten bamboezen *pagars* (pagger, heiningen) omgeven zijn, achter welke de woningen in het geboomte verscholen liggen. Tusschen deze kampongs loopen breede, veelal rechte met kleine riviersteentjes begrinte, straten (*loeloeroeng*), welke uitkomen op den aloen-aloen, een groot vierkant plein met waringinboomen beplant, aan welks zuidzijde de *dalëm* of woning van den Regent staat, en aan de westzijde de mesdjid met het front naar het oosten gekeerd.

De huizen (*grijå*, *omah*, Soend. *imah*) (1) der gewone Javanen zijn geheel van bamboes vervaardigd of, bij gebrek aan bamboes, van houten stijlen met wanden van kadjangmatten (gevlochten *nipah*), en gedekt met *atap* (*nipah*- of palmbladeren) of *alang-alang* (lang gras of riet), somtijds ook met eene soort van houten of bamboezen dakpannen, *sirap* geheeten, of ook met *talahap*, zijnde midden doorgespleten bamboeshalmen van 5 of 6 voet lang, waarvan eene laag met de holle zijde naar boven naast elkander wordt gelegd en daarover eene andere laag met de bolle zijde naar boven. Het dak steekt 5 of 6 voet vóór den wand uit, rust met zijn uiteinde op palen, en vormt

(1) Zij dragen overigens nog verschillende benamingen naar de wijze van hunnen bouw. Zie de uitvoerige beschrijving daarvan bij VETH, *Java*, Dl. I, bl. 592.

Digitized by Google

zoo een afdak of gaanderij, waaronder de huiselijke bezigheden worden verricht. Het huis bestaat gewoonlijk uit twee afdeelingen of vertrekken, en heeft geene vensters maar ontvangt zijn licht door de deur. De vloer is veelal 2 of 3 voet boven den beganen grond, en de ruimte daartusschen in vakken afgedeeld, waarin kippen, eenden, en geiten haar verblijf hebben; op andere plaatsen is de grond zelf de vloer der woning, en genoemde huisdieren vinden dan in afzonlijke hokken hunne plaats. Bij vele woningen is nog een klein afdakje voor keuken (*pawon*). Naast het huis bevindt zich eene met palen omheinde ruimte, waarin des nachts de buffels worden opgesloten. Bij elke woning is een stuk gronds, dat door den eigenaar met zorg bebouwd en met vruchtboomen, groenten en bloemen beplant is; en het geheele erf (*kampong*) is met eene omheining van bamboes of ander struikgewas omgeven. Steenen huizen (*omah gĕdong*) worden zelden door de Javanen bewoond; de Chineezen daarentegen hebben meestal zulke gebouwen, waardoor hunne kampongs altijd van die der Inlanders te onderscheiden zijn. Op de hoofdplaatsen begint men langzamerhand steenen huizen te bouwen en is het dekken met pannen gebruikelijk; op sommige plaatsen, b. v. Soerabaja en Samarang, is het dekken met pannen als politiemaatregel voorgeschreven.

De grootte en hoedanigheid der woningen verschilt natuurlijk eenigszins naarmate van de gegoedheid des bezitters; die der Dorpshoofden zijn gedeeltelijk van hout. De woningen (*Dalĕm*) der Regenten en die der Districtshoofden, welke natuurlijk alleen in de hoofdplaatsen worden aangetroffen, zijn op veel grootere schaal aangelegd; zij hebben vóór zich eene *pandåpå*, zijnde eene rondom opene gaanderij of een op palen rustend dak, die als gehoorzaal dient. Het voornaamste uitwendige sieraad van deze gebouwen bestaat in snijwerk, dat aan de stijlen, enz. somtijds zeer sierlijk is aangebracht. Zulk gebeeldhouwd houtwerk behoort dan niet geverfd te worden, maar is nu en dan verguld.

Van de Kratons (*Kadatons*) of paleizen der Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta is eene beschrijving en afbeelding gegeven op bl. 314.

De Mesdjids verschillen in grootte en bouwstoffen naar de plaatsen waar zij gevonden worden; in de hoofdplaatsen zijn zij dikwijls van steen gebouwd, terwijl zij in de gewone dessa's van hout of ook wel gedeeltelijk van bamboes vervaardigd zijn. De Langgar of kapel, die niet slechts in elk dorp maar dikwijls ook nog op het erf van aanzienlijke Javanen gevonden wordt en tevens tot schoolgebouw dient, is eene eenvoudige hut van één vertrek, met een dak van atap, dat op ruw gekapte stijlen rust, en wanden van gevlochten bamboes,

Digitized by Google

aan de voorzijde somtijds geheel open en anders voorzien met eenen ingang, die tevens tot venster dient en door een luik gesloten wordt; de bamboezen vloer is drie voet boven den grond.

Het huisraad van den gewonen Javaan is hoogst eenvoudig. Zijn bed (*patilĕman*, *pasaréjan*) is eene *tikar* of mat en een met kapok (eene soort van boomwol) gevuld kussen (*bantal*), waarvóór veelal een eigen geweven stuk katoen als behangsel of draperie dient. Het voornaamste meubel is eene *balé-balé* of *ambèn*, zijnde eene van bamboes gevlochten rustbank, die tot zit- en ligplaats dient. Stoelen en tafels gebruikt hij niet maar zit bij den maaltijd met onder het lichaam gekruiste beenen op den grond op een matje (*klåså*, *lanté* of *lampit*), waarop de spijzen in aarden schotels op een houten blad worden nedergezet. Lepels en messen heeft hij, doch geene vorken, daar hij zijne vaste spijzen met de vingers naar den mond brengt. Voor borden dienen hem veelal pisang- of andere boombladeren. Voeg hierbij eenige potten en pannen voor de bereiding zijner spijzen, eenige van bamboes of pándanbladeren gevlochten mandjes, een *loempang* of *lèsoeng* of rijstblok om zijne padi te ontbolsteren, een eenigszins komvormigen steen om de sambal in fijn te wrijven, een sirihdoos (*pakinangan*) en spuwbakje (*pakètjohan*, *pahidon* of *pangidon*), een spinnewiel en weefgetouw, benevens de gereedschappen voor den akkerbouw; en de Javaan heeft alles wat hij voor zijn dagelijksch gebruik noodig heeft. Bij de aanzienlijken, die zeer op praalvertooning gesteld zijn, heerscht in dit alles grootere weelde; en schoon de voorwerpen, welke zij gebruiken, grootendeels van dezelfde soort zijn, zijn de stoffen, waaruit zij bestaan, kostbaarder. Bovendien zijn tegenwoordig de woningen der Regenten en Hoofden meestal, ten minste gedeeltelijk, op Europeesche wijze gemeubeld, waarbij doorgaans meer pracht en overdaad dan goede smaak wordt aan den dag gelegd.

De bevolking eener dessa is verdeeld in belastingschuldige huisgezinnen, welke den naam dragen van Tjatjahs, d.i. gedeelten of familiën, bestaande uit het familiehoofd, zijne bloedverwanten en de van hem afhankelijke arbeiders; van welke laatsten het getal grooter of kleiner is, naarmate van het aandeel in de rijstvelden (*tjatjah sawah*), waarover het familiehoofd kan beschikken. Gemiddeld bestaat zoodanige tjatjah uit twintig tot vijfentwintig personen. Het Hoofd der tjatjah geniet jaarlijks, naar gelang van de vruchtbaarheid, de helft of $^2/_3$ van den oogst van alle daaraan behoorende rijstvelden (1).

(1) Deze verdeeling in *Tjatjahs*, of belastingschuldige en dus grond bezittende familiën, was reeds in de Hindoeperiode in het rijk Mendang Kamoelan (omstreeks de

Digitized by Google

De eigenlijke huisgezinnen zijn bij den gewonen Javaan, die slechts ééne vrouw heeft, gewoonlijk niet zeer sterk, en tellen zelden meer dan vijf of zes personen. Eene voornaame oorzaak hiervan is, dat de kinderen reeds zeer vroeg het ouderlijk huis verlaten om in het huwelijk te treden, hetwelk bij de zonen reeds op hun vijftiende of zestiende jaar en bij de dochters nog een paar jaren vroeger plaats heeft.

De aanzienlijke Javaan maakt somtijds gebruik van de vrijheid, die het Islamisme hem toekent, om meer dan ééne vrouw te huwen. Bij de Vorsten is dit doorgaans het geval; en dezen hebben somtijds boven het geoorloofde viertal echte vrouwen (van welke echter altijd ééne als de voornaamste en als 't ware de officiëele wordt beschouwd) nog eenige bijwijven (*goendik*), die mede in den Kraton gehuisvest zijn; de samenwoning met deze wordt als geoorloofd beschouwd, en ook de kinderen uit deze vereenigingen gesproten worden door den vader erkend en dragen Vorstelijke titels, hoewel van minderen rang dan die der wettige vrouwen.

Dat bij den gewonen Javaan de veelwijverij niet in zwang is, is gedeeltelijk toe te schrijven aan het bezwaar, dat het onderhoud van eene daardoor natuurlijk veel grooter wordende huishouding oplevert; en gedeeltelijk aan de gemakkelijkheid waarmede echtscheidingen worden toegestaan, waartoe het verlangen van den man voldoende is (§ 24).

Landbezit in Midden-Java.

De geheele inrichting der oude Javaansche maatschappij berustte op het beginsel, dat de Vorst zich beschouwt als eigenaar van den grond (1), en dezen aan zijne onderdanen in leen of in gebruik afstaat tegen betaling hunnerzijds van zekere pacht of landrente, bestaande in $^1/_5$ gedeelte der producten of de waarde daarvan, of wel in heerendiensten tot hetzelfde bedrag berekend. Ook de bezoldiging der ambtenaren bestond in het vruchtgebruik van eene zekere uitgestrektheid gronds, gelijk dit laatste nog in de Vorstenlanden het geval is (zie bl. 312 en 317). In zijne volle kracht werkte dit stelsel over

---

12de eeuw) in zwang. Zie *Blik op het bestuur van Ned. Indië onder den Gouverneur Generaal* VAN DEN BOSCH, *voor zooverre het door denzelven ingevoerde stelsel van Kultures op Java betreft*, bl. 7, en *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1864, Dl. II. bl. 261.

(1) Wij gebruiken de uitdrukking »zich beschouwt", omdat de ware aard van het landbezit of den grondeigendom op Java nog geenszins eene geheel uitgemaakte zaak is. Men zie daarover onder anderen: LEVYSSOHN NORMAN, *De Britsche heerschappij over Java*, bl 216 en volgg. *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, Dl. I, bl. 47 en volgg. RAFFLES, *Hist. of Java.* CRAWFURD, *Ind. Arch.* enz.

Digitized by Google

geheel het middelste gedeelte van Java; terwijl het in de Soendalanden en het uiterste oostelijke gedeelte des eilands aanmerkelijk gewijzigd was en nog is, gelijk wij hieronder zullen zien. Ook schijnen de Javaansche Vorsten hun eigendomsrecht niet te hebben doen gelden op woeste gronden; althans de oude Javaansche wetten kennen den eersten ontginner van een stuk woesten grond na drie jaren den wettigen eigendom daarvan toe, behoudens zijne verplichting om van dien tijd af de gewone belasting aan den Vorst op te brengen.

Het Nederlandsch Gouvernement, in de plaats der Javaansche Vorsten als Souverein opgetreden, heeft dit beginsel gehandhaafd en de rechten van den grondeigendom aan zich gehouden. Het geeft dus de landerijen in gebruik aan de bevolking tegen eene landrente overeenkomstig de *adat* (oud gebruik) (1). Het Gouvernement verdeelt echter, evenals vroeger de Vorst, die gronden niet onder de bevolking hoofd voor hoofd, noch ook onder de familiehoofden, maar onder de dessa's of dorpen; zoodat aan elke dessa eene uitgestrektheid gronds is toegewezen zooveel mogelijk naar evenredigheid van hare grootte (communaal grondbezit). De dessa is dus tegenover het Gouvernement de individu, die ook voor het bedrag der landrente en heerendiensten wordt aangeslagen, waarvan de verdeeling onder de ingezetenen aan het dorpsbestuur wordt overgelaten. Alleen in de Preanger-Regentschappen geschiedt de aanslag sedert 1873 niet dessa's-gewijze maar individueel.

Tusschen de drie eerste klassen van dorpsbewoners (bl. 401) worden jaarlijks door het dessabestuur alle tot eene dessa behoorende gronden verdeeld, naarmate van ieders rang en van de lasten, welke dienovereenkomstig op hem rusten. Voor eene geregelde verwisseling der meer of minder vruchtbare gedeelten wordt daarbij gezorgd. In de dessa's, welke eene zoo groote uitgestrektheid gronds hebben dat elk inwoner steeds een goed en groot stuk lands bebouwen kan, wordt de jaarlijksche verdeeling somtijds met onderling goedvinden nagelaten, en kan een akker jaren lang bij denzelfden persoon in gebruik blijven totdat veranderde omstandigheden eene nieuwe verdeeling noodzakelijk maken. Wanneer zich vreemdelingen wegens huwelijk of andere redenen in eene dessa vestigen, of jongelingen daarin tot den manbaren leeftijd komen, dan deelen ook beiden in de lasten en rechten der overige bevolking, en bij de eerstvolgende jaarlijksche verdeeling der gronden wordt hun een aandeel toegewezen, waardoor natuurlijk dat der overige bewoners zooveel kleiner wordt.

(1) Zie hierover verder bl. 411.

Digitized by Google

Alleen wanneer de akkers daardoor te klein zouden worden om in de behoeften der gebruikers te voorzien, moeten de nieuw aangekomenen wachten tot er door sterfgeval of vertrek akkers beschikbaar komen, en tot zoolang op eene andere wijze hun onderhoud zoeken, hetgeen gewoonlijk geschiedt door in eene naburige dessa, die ruim van grond voorzien is, akkers te huren (*merapat*) of op eenigen afstand een gehucht aan te leggen, waarvoor dan natuurlijk woeste grond moet worden ontgonnen.

De Javaan is dus in het grootste middelste gedeelte des eilands niet de eigenaar van den grond, welken hij bebouwt, maar heeft dien in den regel slechts voor een jaar in gebruik tegen betaling van een daaraan geëvenredigd deel in de grondbelasting (Landrente). De gronden zijn daarvoor verdeeld in tien klassen, naarmate van de gemiddelde waarde der daarop geteelde producten; de landrente, jaarlijks per bouw (*bahoe*, 500 □ Rijnl. roeden of 7096,5 □ meters) verschuldigd (1), bedraagt voor de 1ste klasse *f* 20, voor de 2de *f* 18, en zoo vervolgens tot *f* 2 voor de 10de klasse (2). Hij heeft echter ook eenigen particulieren grondeigendom, namelijk de plek in de dessa, waarop zijn huis staat met het daarbij liggend tuintje, waarin hij vruchtboomen en groenten kweekt. Bovendien kan hij zijn landbezit vermeerderen door ontginning van woeste plaatsen in bosschen of gebergten tot het aanleggen van droge rijstvelden (*tĕgal*), moestuinen of dergelijke. Deze gronden zijn zijne wettige en erfelijke bezitting, waarover hij naar goedvinden kan beschikken (erfelijk individueel grondbezit). Ook wanneer hij in den omtrek van zijne dessa een onbebouwd stuk grond tot een sawahveld (*sawah jåså*) kan aanleggen, blijft dit het wettig eigendom van hem en zijne nakomelingen zoolang er de (na de drie eerste jaren) verschuldigde landrente van wordt betaald; alleen bij gebreke hiervan, of wanneer de eigenaar de dessa metterwoon verlaat, vervalt zoodanige grond aan de dessa en wordt met de overige sawahvelden onder de bevolking verdeeld (3).

---

(1) Een halve bouw heet *loepit*; de bouw wordt ook wel verdeeld in vijf vakken, elk van 100 □ Rijnl. roeden, die dan *kotak* genoemd worden.

(2) De aanslag der Landrente over geheel Java bedroeg in 1879 de som van *f* 17384704,92; voorts de belasting op de vischvijvers *f* 309623, en de Bedrijfsbelasting (van niet-landbouwers) *f* 2054030. Zie *Koloniaal verslag over* 1880. De Landrente wordt thans betaald van alle beplante gronden, ook van tuinen en nipahbosschen. Vrijgesteld zijn de kleine woonerven, gronden die niet meer dan *f* 10 per bouw opleveren, nieuw ontgonnen en beplante velden gedurende drie jaren, en de perdikan-dessa's, dat zijn dezulke die aan priesters zijn afgestaan. De Landrente en ook de belasting op de vischvijvers bedraagt steeds minder dan $^1/_5$ van de waarde van het product.

(3) Het schijnt dat de Europeesche ambtenaren somtijds de adat in dit opzicht verkeerd hebben uitgelegd, door aan den ontginner van eene sawah slechts gedurende de

Digitized by Google

De hierboven vermelde wijze van grondbezit, of liever grondgebruik, die in de hoofdtrekken eveneens op Ceilon en in Hindostan wordt aangetroffen (1), is ongetwijfeld door de Hindoe-overheerschers op Java ingevoerd en was daar zoo in het volksleven ingeweven dat het Islamisme bij zijne verschijning en trapsgewijze ontwikkeling er niet bij machte was in dien toestand eene geheele verandering te brengen; te minder daar hoofdzakelijk alleen de eerste verkondigers van de nieuwe leer Arabieren waren, maar overigens de Javanen bekeerd werden door Javanen zelve, die aan den bestaanden toestand gewoon waren. Men moest zich dus wel vergenoegen met de hoofdzaak onveranderd te laten en alleen bijzaken naar de beginselen van het Mahomedaansche recht te wijzigen; hetgeen te gemakkelijker kon geschieden daar de zaak dikwijls dezelfde bleef, zooals het verkrijgen van eigendomsrecht op den grond door eerste ontginning, of slechts van naam veranderde, zooals de opbrengsten, die vroeger aan de Hindoepriesters en Hindoetempels moesten gedaan worden en nu aan de Mahomedaansche kwamen; en dergelijke.

Landbezit in de Soenda-landen en Oostelijk Java.

In de Soenda-landen (2) is het grondbezit individueel; elk landbouwer heeft zijnen eigenen grond in voortdurend bezit (bezitrecht) en kan daarover naar goedvinden beschikken, bij verkoop, verhuur, erfmaking of op elke andere wijze. Het recht (eigendomsrecht) van den heer des lands (het Gouvernement) bepaalt zich tot het vorderen van de gewone belasting, hetzij in geld, producten of arbeid; en alleen in geval van nietvoldoening aan deze verplichtingen kan hij zich den grond van den nalatigen bezitter toeëigenen. Hij kan ook het recht op de hem toekomende belastingen of persoonlijke diensten aan anderen tijdelijk of voor altijd afstaan (verpachten of verkoopen).

De oorsprong van het verschil, dat in dit opzicht tusschen de Soenda-landen en Midden Java wordt aangetroffen, ligt blijkbaar in den geringen invloed, dien de Hindoes in het westelijk deel des

---

drie eerste jaren het individueel genot van den grond te laten en dien daarna onder den gemeenschappelijken dessagrond op te nemen; hetgeen evenzeer met de Javaansche als met de Mahomedaansche rechtsbegrippen te dien aanzien strijdt. Zie *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, Nieuwe Volgreeks*, Dl. VI, bl. 273 en 277.

(1) Zie o a DE WARREN, *l'Inde Anglaise en* 1843. Ed. de Bruxelles, 1844. Tom. IV, p. 132 suivv.; of van de Nederlandsche vertaling, Dl. II, bl. 154.

(2) De Residentie Batavia en het grootste deel van Krawang komen niet in aanmerking, als zijnde Gouvernements-domein of aan particulieren verkocht.

Digitized by Google

eilands hebben uitgeoefend. De Mahomedanen vonden daar het individueel grondbezit en lieten dit bij de onderwerping des eilands onaangeroerd, behoudens de verplichting van het volk om ten behoeve van den Staat, vertegenwoordigd door den Vorst, eene jaarlijksche schatting op te brengen (1).

In de Residentiën Pråbålinggå, Besoeki en Banjoewangi vindt men insgelijks het erfelijk individueel grondbezit, doch ten gevolge van andere oorzaken. Door de oorlogen in die gewesten tusschen de Mahomedaansche en Hindoe-Javanen en later door de O. I. Compagnie tegen de Inboorlingen gevoerd (bl. 25) was in de eerste helft der 18de eeuw dit oostelijk uiteinde des eilands weinig of niet bevolkt en lag nagenoeg woest; zoodat het voor den landsheer (aanvankelijk in naam den Vorst van Mataram, later de O. I. Compagnie) geene waarde had, en deze er zich niet om bekommerde. Wie er zich wilde nederzetten en een stuk gronds bebouwen, had dien slechts voor het nemen. Van deze gelegenheid werd vooral ruimschoots gebruik gemaakt door Madoereezen, die, op hun min vruchtbaar en althans aan de kusten sterk bevolkt eiland den kost niet kunnende vinden, bij duizenden naar Java overstaken, zich daar in dessa's vereenigden, en ieder zooveel grond innamen als zij konden of wilden bearbeiden. De eerste ontginner van eenen akker beschouwde zich als eigenaar ervan, beschikte daarover naar welgevallen, en niemand dacht er aan hem zijn bezitrecht te betwisten. Ook het Nederlandsch Gouvernement heeft steeds in dezen gang van zaken berust en alleen aan de bevolking de gewone verplichtingen opgelegd.

Bij de zoogenaamde Agrarische wet van 9 April 1870, die een Bijvoegsel tot Art. 62 van het Regeeringsreglement bevat, is bepaald dat grond, door inlanders in erfelijk individueel gebruik bezeten, op aanvraag van den wettigen bezitter aan dezen in eigendom zal worden afgestaan onder de noodige beperkingen, bij algemeene verordeningen te stellen en in den eigendomsbrief uit te drukken, ten aanzien van de verplichtingen jegens den lande en de gemeente en van de bevoegdheid tot verkoop aan niet-Inlanders. Verhuur of in gebruikgeving van grond door Inlanders aan niet-Inlanders geschiedt insgelijks volgens regels, bij algemeene verordening te bepalen (2).

---

(1) Vergelijk LEVYSSOHN NORMAN, *De Britsche heerschappij over Java*, bladz. 224 en volgg.

(2) Het Kon. Besluit van 20 Juli 1870 omtrent de uitvoering van deze wet zie men in het *Indisch Staatsblad* voor 1870, N°. 118. Dit Besluit is echter in 1874 gedeeltelijk ingetrokken en door andere bepalingen vervangen. Zie *Indisch Staatsblad*, 1874, N°. 78 en 79.

Digitized by Google

Woeste gronden.

Onder deze benaming worden verstaan gronden, die door niemand ontgonnen of, na ontginning in vroegere tijden, weder verlaten en tot den staat van wildernis teruggekeerd zijn, en waarop de inlandsche bevolking geen bezitrecht uitoefent of waarvan zij geene rechtstreeksche voordeelen trekt. Het Regeeringsreglement noemt ze: »gronden, niet door Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende;" en deze laatste worden in het zoo even vermelde Koninklijk Besluit nader omschreven als: »de tot eene gemeente behoorende rijstvelden; de overige gronden, die bij hare leden, met uitsluiting van de leden van andere inlandsche gemeenten, in gedurig gebruik zijn; en de gronden, die de Gouverneur Generaal haar toevoegt met het oog op hare behoefte aan uitbreiding;" terwijl het *Ind. Stbl.* 1874, N° 79 ze omschrijft als »grond der Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen en niet kennelijk verlaten; de woonerven; de wegen, die ten laste zijn van het dorp; gewijde gronden; begraafplaatsen; de erven der moskeeën en alle binnen de kom der dorpsgemeente gelegen pleinen en andere openbare plaatsen."

Zoodanige woeste of niet tot een dorp behoorende gronden kunnen door het Gouvernement worden verhuurd en ook bij perceelen van 500 bouws in erfpacht aan den meestbiedende worden uitgegeven voor den tijd van 75 jaren, voor landbouw, veeteelt, en de inrichtingen tot bereiding der voortbrengselen; alleen de papaver-cultuur en zout-aanmaak zijn verboden. Als erfpachters worden toegelaten Nederlanders, ingezetenen van Nederland en van Nederlandsch-Indië, en vennootschappen van koophandel in een van deze beide landen gevestigd. De verdere bepalingen omtrent deze uitgifte in erfpacht zie men in genoemd Koninklijk Besluit en de latere wijzigingen daarvan, waarbij nog valt op te merken dat, waar daarin van »Inlanders" wordt gesproken, hieronder niet mede verstaan worden »met hen gelijkgestelde personen."

Cultuurstelsel (1).

Op het hierboven vermelde beginsel, dat de Souverein (het Gouvernement) zich beschouwt als eigenaar van den grond en, ook daar

(1) Tot het verkrijgen van materieele voordeelen van Java ten bate van het moederland zijn achtereenvolgens de onderstaande Stelsels van beheer gevolgd: 1°. het Monopoliestelsel der O. I. Compagnie (1602—1808); 2°. het Dwangarbeidstelsel van

Digitized by Google

waar particulier landbezit gevonden wordt, volgens de adat gerechtigd is $^1/_5$ van den oogst als landrente of belasting voor zich te vorderen,

---

den Generaal DAENDELS (1808—1811); 3°. het Landrente- of Landelijk stelsel der Engelschen (1812—1830); 4°. het Cultuurstelsel of Landbouwstelsel van den Generaal VAN DEN BOSCH (1830 tot heden).

Monopoliestelsel. De O. I. Compagnie had bij Octrooi van de Staten Generaal het recht verkregen van monopolie op de landen beoosten de Kaap de Goede Hoop (bl. 10). Aanvankelijk had zij volstrekt geen grondbezit, maar zond geld en koopwaren naar Indië, om daarvoor producten te bekomen, die in Holland geveild werden. Deze handel werd gedreven met de Inlandsche Vorsten en Hoofden, die hunne onderhoorigen noodzaakten hun de verlangde producten te leveren. Toen later de Compagnie een uitgestrekt grondbezit verkreeg, bleef zij slechts op onmiddellijk winstbejag bedacht, zonder zich om de inwendige aangelegenheden der nieuw verworven landen veel te bekommeren; zij liet het bestuur aan de Inlandsche Hoofden over en legde aan dezen eene schatting op, te voldoen in rijst, peper, koffie en andere handelsartikelen, die natuurlijk door de bevolking moesten worden opgebracht. Nu eens moedigde zij den eenen tak van cultuur aan, wanneer die een bijzonder voordeel beloofde, dan weder eenen anderen, en behield den uitsluitenden handel in zoodanig product aan zich zoolang het groote winsten afwierp, om het, wanneer deze onbeduidend werden, weder aan den vrijen handel over te laten. Voor het $^1/_5$ van den oogst of de waarde daarvan in persoonlijke diensten, waarover de Souverein volgens de adat beschikken kon, legde de Compagnie gewoonlijk aan elke Tjatjah de verplichting op om jaarlijks 1000 koffieheesters te planten, de vruchten te oogsten en af te leveren, waartoe ongeveer 60 dagen arbeids gevorderd werden, en betaalde voor de daarvan verkregene hoeveelheid koffie (gemiddeld $2^1/_2$ pikol) $f12$ of $f14$. Daarvoor had de Tjatjah de vrije beschikking over hare rijstvelden, doch moest $^1/_{10}$ van den oogst aan de Inlandsche Regenten afstaan.

Dwangarbeidstelsel. Door den Generaal DAENDELS werd het Monopoliestelsel afgeschaft en de handel op Java geheel vrijgelaten. Daarentegen vorderde hij van de Javanen persoonlijke diensten, ver boven hetgeen de adat bepaalde, en dwong hen niet slechts tot den arbeid voor het aankweeken van producten, maar ook voor het aanleggen van wegen, bruggen, vesting- en havenwerken, publieke gebouwen, enz.

Landrentestelsel. RAFFLES, Gouverneur van Java wegens Engeland, bepaalde volkomene vrijheid van handel en landbouw, afschaffing van de gedwongen levering van producten tegen onevenredig lage prijzen, en afschaffing van Heerendiensten. Dit laatste was echter grootendeels alleen in naam; daar de Javanen, ook onder het Engelsche bestuur, verplicht bleven tot het aanleggen en onderhouden van wegen, bruggen, poststations, pasanggrahans (verblijven voor reizigers) en woningen van Hoofden en Regenten. Voorts, uitgaande van het beginsel dat alle grond eigendom is van het Gouvernement en dit dus daarvan de rente moet trekken, werd alle tot eene dessa behoorende bouwgrond aan het Dorpshoofd voor eene bepaalde som verpacht (village settlement), en hij voor de betaling dier pacht en de verdeeling der gronden en lasten onder de landbouwers verantwoordelijk gesteld. Weldra echter werd deze wijze van heffing der grondbelasting afgeschaft, en werden de landerijen aan de landbouwers individueel verpacht of in gebruik gegeven (detailed settlement), tegen betaling van zekere landrente; namelijk voor de sawahs of natte rijstvelden $^1/_2$, $^2/_3$ of $^1/_5$, en voor de tegals of droge rijstvelden $^2/_5$, $^1/_3$ of $^1/_4$ der gewaardeerde opbrengst, naarmate van de vruchtbaarheid van den grond; dus in elk geval meer dan de adat bepaalde. (De Javaansche Vorsten eischten echter ook hetzelfde bedrag. Zie *Gids*, voor April 1875, bl. 93; VAN DEVENTER, *Bijdrage tot de kennis van het Landelijk stelsel op Java*, Dl. I, bl. 178—219, 337, 372, Dl. II, bl. 217, 239 en 287; en RAFFLES, *Hist. of Java*, p. 164) De Javanen werden hierdoor aan den invloed der Inlandsche Hoofden onttrokken en brachten hunne landrente rechtstreeks aan het Gouvernement op.

Digitized by Google

bouwde de Gouverneur Generaal VAN DEN BOSCH in het jaar 1830 het naar hem genoemde Cultuurstelsel, waarvan het hoofddoel was den landbouw op Java zooveel mogelijk op te voeren tot het teelen van producten, die eene aanzienlijke winst voor het moederland beloofden en de nijverheid op Java zelf vermeerderden; en zulks op eene wijze, die met de adat overeenstemde en dus bij de Javanen gereeden ingang te wachten had In hoofdtrekken komt dit stelsel op het volgende neder.

Eene dessa, welke het $^1/_5$ gedeelte van hare rijstvelden afzonderde voor de teelt van eenig gewas voor de Europeesche markt geschikt en daarbij niet meer arbeid vorderende dan de rijstbouw, zoude vrij zijn van de opbrengst der landrente. Indien zoodanig gewas bij taxatie mocht blijken meer op te brengen dan het bedrag der verschuldigde landrente, zoude dit meerdere komen ten voordeele van de dessa; en het mislukken van den oogst zoude zijn ten nadeele van het Gouvernement, wanneer het althans niet aan traagheid of zorgeloosheid der Javanen was toe te schrijven. De oorspronkelijk ingevoerde cultures waren die van de koffie, suiker, indigo, tabak, thee en kaneel, die echter langzamerhand zijn verminderd (bl. 416).

Alle arbeid geschiedt onder het onmiddellijk opzicht van inlandsche Hoofden, terwijl alleen het oppertoezicht aan Europeesche Controleurs is opgedragen (1).

Tot het fabriekmatig bearbeiden der op deze wijze verkregene producten werden kennis, kapitalen en andere vereischten gevorderd, welke bij den Javaan doorgaans niet te vinden zijn. Hierom werden Europeesche en Chineesche kapitalen en nijverheid zoodanig met deze

---

Dit detailed settlement is echter niet in alle gewesten van Java ingevoerd geworden. — Toen in 1816 Java aan Nederland werd teruggegeven, behield men, om den regelmatigen gang van zaken niet te stremmen, aanvankelijk dit stelsel; doch ziende dat op deze wijze het hoofddoel van het koloniaal bestuur, de vermeerdering van producten, welke op de markten van het moederland voordeel konden opleveren, niet bereikt werd, week men ten opzichte van de koffieteelt daarvan af, en dwong de Javanen koffietuinen aan te leggen, onder bepaling dat zij na aflevering van $^2/_5$ van den oogst over het overige vrij mochten beschikken.

Daar echter de verwachtingen van het moederland ten opzichte van zijne koloniën nog steeds onbevredigd bleven, en ook de Inlandsche bevolking door de bestaande inrichting, die zeer ongelijkmatig werkte, te veel gedrukt was, werd het onvermijdelijk andere maatregelen te nemen, waardoor zoowel het belang van het Gouvernement als dat der Javanen beter bevorderd werd. Van deze overwegingen werd het, op eene nauwkeurige kennis der Javaansche maatschappij gegronde, Cultuurstelsel van den Generaal VAN DEN BOSCH het gevolg.

(1) Op de aan particulieren verkochte of verpachte landgoederen vindt men echter veelal Europeesche opzichters.

Digitized by Google

inrichting in verband gebracht, dat daardoor eene behoorlijke bewerking der grondstof werd verzekerd.

Deze hoofdbeginselen van het Cultuurstelsel werden echter hier en daar naar plaatselijke omstandigheden gewijzigd. Zoo werden niet altijd rijstvelden voor de nieuwe cultuur gebezigd, maar, waar deze schaarsch waren, hooger gelegen landen, die voor den Javaan minder waarde hadden en toch voor het aankweeken van eenig product geschikt waren, daartoe gekozen. Elders, waar, gelijk in sommige oostelijke Residentiën en vooral in Pasoeroewan, de suikercultuur reeds vroeger door de Javanen uit eigen beweging ondernomen was, liet men hen geheel voor eigen rekening plantages aanleggen en de voordeelen daarvan genieten; in dit geval bleven zij natuurlijk aan de betaling der landrente onderworpen. In gewesten, waar onkunde der Javanen de nieuwe cultuur bemoeielijkte, werd zij op de volgende wijze tot stand gebracht: men zonderde het $^1/_5$ gedeelte der rijstvelden van eene dessa af of koos een toereikend gedeelte hoog gelegen land, en verdeelde den arbeid onder de bevolking in dier voege, dat voor de bewerking van elke bouw lands door de dessa dagelijks één man gesteld werd, om de week of om de maand door een ander te vervangen; voor elke bouw moesten steeds vier man beschikbaar zijn doch slechts één arbeiden, onder de leiding van eenen Chineeschen opzichter (*mandoor*) en het toezicht van het Javaansche Hoofd. Voor het inzamelen van den oogst en het vervoer naar de fabrieken werd op gelijke wijze een voldoend aantal ingezetenen ingedeeld, waarvan echter slechts $^1/_4$ gedeelte behoefde te werken. Tot den arbeid in de fabrieken worden de Javanen alleen verplicht, wanneer er geene vrijwillige daglooners te bekomen zijn. Alle zoo bij de cultuur ingedeelde personen zijn vrij van de betaling der landrente; de fabriek-arbeiders ontvangen daarenboven rijst en zout tot hun onderhoud (1).

In de Residentiën Kĕdiri, Madioen en de voormalige Residentie Patjitan is het Cultuurstelsel eerst ingevoerd sedert 1 Jan. 1859 en in Banjoewangi en de Preanger-Regentschappen sedert 1873. Tot dien tijd toe was de bevolking daar onderworpen aan de verplichte

(1) Men zie over het Cultuurstelsel en de overige stelsels verder: SELBERG, *Verleden en tegenwoordige toestand van het eiland Java*; De *Indische Staatsbladen* van 1834; LEVYSSOHN NORMAN, *de Britsche heerschappij over Java*; VAN HOËVELL, *Reis over Java*; vele opstellen in onderscheidene Jaargangen van het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*; TEMMINCK, *Coup d'œil sur les possessions Neerlandaises*; MONEY, *Java, or how to manage a Colony*; VAN DEVENTER, *Bijdrage tot de kennis van het landelijk stelsel op Java*; enz.

Digitized by Google

teelt en levering van koffie, suiker, indigo, peper, kaneel of andere voortbrengselen naarmate de geschiktheid van den grond, waarvoor zij van het Gouvernement behoorlijke betaling ontving. Alleen in de Vorstenlanden wordt geen landrente geheven (1). Overal, waar de verplichte cultuur bestaat, is aan de Regenten de zorg opgedragen dat zij zooveel mogelijk producten afwerpe, en genieten dezen daarvoor eene percentsgewijze belooning van alle aan het Gouvernement geleverde artikelen.

Wat nu de werking van het Cultuurstelsel betreft merken wij met een enkel woord op, dat deze niet altijd overal even gelukkig was, hoewel het millioenen schats aan het moederland heeft opgeleverd. Het oorspronkelijke plan was indertijd wel in overeenstemming met de belangen èn van den Javaan èn van het Gouvernement; maar de financiëele nood van het moederland na de Belgische revolutie dwong VAN DEN BOSCH spoedig zijns ondanks daarvan af te wijken en steeds hoogere eischen te stellen. Zoo werd weldra zoowel van de gronden voor de Gouvernements cultures als van die voor rijstvelden gebezigd landrente geheven, en voor de eerstgenoemde aan de bevolking een gering plantloon uitbetaald, en dikwijls zooveel grond en tijd van den Inlander in beslag genomen, dat deze niet in zijne eigene behoeften konde voorzien. Maar ook buitendien was voor eene geregelde en billijke uitvoering van het stelsel eene juiste kennis van de uitgestrektheid en den aard der gronden, waarover elke dessa konde beschikken, een onmisbaar vereischte. Aanvankelijk ontbrak deze kennis ten eenenmale, en moest men zich vergenoegen met de opgaven der Inlandsche Hoofden, in wier belang het was de gronden en de bevolking zoo klein mogelijk te doen voorkomen. Weldra werd men van de onjuistheid dier opgaven overtuigd; maar om door eigen onderzoek en opmeting tot eene betere kennis te geraken werd een lange tijd vereischt en meer personeel dan het Gouvernement daarvoor beschikbaar konde stellen. Men nam dus tot andere hulpmiddelen de toevlucht, en wel voornamelijk tot de percentsgewijze belooning der Hoofden, die nu wel voor de levering van meer producten zorgden, maar dit dikwijls op de onredelijkste wijze ten koste hunner onderhoorigen deden. En daar de geregelde opmeting der dessa-gronden tot dusverre slechts over een gedeelte van Java heeft plaats gehad, blijft de Javaan, hoezeer het Gouvernement zulks ook tracht te beletten, nog dikwijls aan de knevelarijen zijner onmiddellijke Hoofden blootgesteld. Bedenkt men daarbij, dat hij nog $^1/_{10}$ van zijnen

(1) *Ind. Staatsbl.* 1872, N°. 66.

Digitized by Google

rijstoogst aan de Regenten en een ander $^1/_{10}$, onder den naam *djakat* (*zakât*), aan de Priesters moet afstaan, en dat hij een aanmerkelijk gedeelte van zijnen tijd moet besteden tot het verrichten van weinig of niet betaalde heerendiensten voor de inlandsche Hoofden, aan wegen, bruggen, pasanggrahans, wachthuizen, waterleidingen (*selokans*), enz. (zie bl. 150), dan laat het zich begrijpen dat het aandeel, hetwelk de gemeene man als het zijne mag beschouwen, dikwijls zeer gering is en bij een schralen oogst hem niet voor gebrek vrijwaart. Velerlei omstandigheden hebben eene juiste en billijke uitvoering van het stelsel, zooals die in het plan van den Ontwerper lag, verhinderd; vandaar dat zich langzamerhand een aantal stemmen daartegen verhieven, hetgeen reeds belangrijke wijzigingen heeft ten gevolge gehad; zoodat de verplichte cultuur zich thans nog alleen bepaalt tot die van koffie en suiker, welke laatste in 1890 ook geheel zal ophouden. Ook de Heerendiensten worden geleidelijk zeer verminderd (zie bl. 151)(1).

Middelen van bestaan; landbouw, nijverheid.

Het voornaamste middel van bestaan der Javanen is de landbouw, en bepaaldelijk de teelt van hun hoofdvoedsel, de rijst. Dit gewas wordt op tweeërlei velden geteeld: 1°. op *sawahs*, dat zijn velden, welke zoo gelegen zijn dat zij door kunstmatige onderwaterzetting kunnen bevochtigd worden; deze brengen de meeste en beste rijst voort, welke naar gelang van de soort en den daaraan besteden arbeid en den tijd tot hare kweeking gevorderd *padi dalĕm* of *padi gĕnjah* heet(2); 2°. op *tĕgals*, dat zijn velden, welke zoo hoog gelegen zijn dat er geen stroomend water kan overgeleid worden, en die dus voor de bevochtiging alleen van den regen afhankelijk zijn, waardoor de oogst zeer wisselvallig is, dikwijls mislukt, en altijd in hoeveelheid en hoedanigheid verre beneden dien der sawahs staat. Deze hooge rijstvelden worden op de bergen aangelegd en daartoe bosschen of wildernissen uitgeroeid; somtijds wordt dan alleen het hout en struikgewas afgekapt of afgebrand, en de rijstkorrels zonder verdere

(1) Hoewel deze wijzigingen in het belang van den Javaan alleszins billijk zijn, is het niet te ontkennen dat de financiëele belangen daaronder gevoelig lijden. De Rekeningen en Begrootingen over de laatste jaren sluiten dan ook met een nadeelig saldo (bladzijde 140), en eene geldleening ten behoeve van Nederlandsch Indië is eerlang te wachten.

(2) De te veld staande rijst heet eigenlijk in het Javaansch *pantoen* (Kr.) of *pari* (Ng.): de gewoonlijk gebruikte benaming *padi* is Maleisch.

Digitized by Google

bearbeiding in den grond gestoken, in welk geval zoodanig rijstveld *gágá* (in het Soendaasch *hoema*) heet; maar somtijds ook wordt de grond behoorlijk gezuiverd en geregeld bewerkt, en dan heet het veld *tipar*. Na afloop van den rijstoogst worden als tweede gewas (*pálá-widjá*) vooral geplant *katjang* (peulvruchten) en *katéla*-soorten (aardvruchten), welke benevens de *djagoeng* (Turksch koorn, maïs) een minder geliefd voedsel uitmaken. Tarwe (*trigoe*) wordt veel verbouwd in den omtrek van Salatiga en ook in Djokjokarta. De weinige groenten, welke de Javanen overigens voor eigen gebruik behoeven, kweeken zij gewoonlijk in de tuintjes rondom hunne woningen; uitgestrekte aanplantingen van Europeesche groenten vindt men op opzettelijk daartoe aangelegde akkers op het gebergte. — Verder zie men over de Cultuurgewassen bl. 235 en volgg.

Vele strandbewoners vinden hun bestaan in de visscherij; waardoor wij niet slechts verstaan de eigenlijk gezegde vischvangst, maar ook die van tripang, schildpad, oesters, kreeften, garnalen en dergelijke, welke gedeeltelijk voor eigen gebruik en gedeeltelijk ter verzending gedroogd, of op andere wijzen bereid worden. Ook de riviervischvangst is op sommige plaatsen een niet onbelangrijke tak van nijverheid; eenige soorten worden zelfs in uitsluitend daartoe aangelegde vijvers opzettelijk aangekweekt (bl. 322).

De handel der Javanen is gering en bepaalt zich hoofdzakelijk tot den kleinen binnenlandschen handel in artikelen van dagelijksch gebruik; en ook deze wordt nog veelal gedreven door Chineezen en Arabieren, die op Java de eigenlijke handelaars zijn. Eene uitzondering hierop maakt de bevolking van Koedoes (Djapara), die eene bijzondere geschiktheid voor den handel heeft; in onderscheidene voorname plaatsen van Java treft men wijken van Koedoessche handelaars aan, en velen hunner keeren later werkelijk rijk naar hunne geboorteplaats terug (bl. 298).

Onderscheidene takken van nijverheid worden door de Javanen uitgeoefend; en hoewel zij zulks hoofdzakelijk slechts tot eigen gerief doen, worden echter de voortbrengselen hunner industrie ook dikwijls door de Nederlanders aan hunne belangen dienstbaar gemaakt, en ook Javanen door het Gouvernement en particulieren als ambachtslieden gebezigd. Te Samarang en Soerabaja heeft men vele goede inlandsche schoen- en kleedermakers, die hun ambacht bij eenen Europeeschen baas geleerd hebben; te Batavia zijn dit meer Chineezen, gelijk ook de smeden, timmerlieden en metselaars. Te Soerabaja en Djapara zijn vele en zeer goede meubelmakers; op de eerstgenoemde plaats is zelfs eene geheele kampong met hen bevolkt; ook

Digitized by Google

te Batavia is deze tak van nijverheid in de laatste jaren meer ontwikkeld.

Den scheepsbouw verstaan zij zeer goed, voor zooverre betreft het vervaardigen van inlandsche vaartuigen (*prahoe*, prauwen) en booten (*sampan*) van verschillende soorten, grootte en benamingen, waartoe hout van uitmuntende hoedanigheid (*djati*, *tectona grandis*) in overvloed vooral in het oostelijke gedeelte des eilands voorhanden is. Ook voor den bouw van Europeesche schepen zijn de Javanen, onder de leiding van bekwame bouwmeesters, alleszins geschikt.

In het smeden en bewerken van ijzer, koper en andere metalen, ook tot het vervaardigen van muziekinstrumenten voor de Gamĕlan (bl. 433), zijn zij zeer bedreven; zoo ook in het bakken van steen en ander grof aardewerk; het bereiden van leder uit dierenhuiden, waartoe vooral de gambir de looistof oplevert; het touwslaan uit de vezelachtige schors van onderscheidene boomen, inzonderheid van den Waroe, en het daaruit vervaardigen van eene soort van zeildoek, zakken (*goeni*-zakken), en dergelijke; het snijden in hout en andere zelfstandigheden; het maken van allerlei vlecht- en matwerk uit rotting, bamboes en bladeren van verschillende boomen en heesters, inzonderheid van den Pandan; het vervaardigen van papier uit de schors van den Galoegoe-boom (*morus papyrifera*); het bereiden van allerlei verven uit onderscheidene planten en delfstoffen; het koken van suiker uit het sap van den arènpalm en van het suikerriet; het persen van olie uit de kokos- of klappernoot; het winnen van zout uit zeewater; enz.

Het spinnen en weven van de *kapas* (katoen, boomwol) wordt uitsluitend door de vrouwen verricht. Wanneer daaruit effene of gestreepte (*ginggang*) kleedingstukken moeten vervaardigd worden, verft men de stof voordat zij geweven wordt; doch bloemen of andere figuren worden na het weven op het doek gebracht op eene wijze, welke men *batik* noemt. Hiertoe worden op het nog geheel ongeverfde kleed de daarop te brengen figuren met gesmolten was afgeteekend; dan wordt het kleed in de kleur gedompeld, die men aan den grond geven wil, welke zich dan niet aan de gewaste plaatsen mededeelt; vervolgens wordt het was door middel van heet water weggenomen en telkens weder dezelfde bewerking herhaald, totdat elk gedeelte de verlangde kleur heeft. Dit batikken wordt insgelijks door vrouwen verricht.

Digitized by Google

§ 22. Wetenschappelijke en zedelijke toestand.

Javaansch volksonderwijs.

Hoewel het den Javaan geenszins aan vatbaarheid ontbreekt, staat echter zijne wetenschappelijke ontwikkeling op een zeer lagen trap, ja kan men die aan den gemeenen man nagenoeg geheel ontzeggen, terwijl zij ook bij aanzienlijken en Priesters zeer onbeduidend is. De hoogte, waarop zij staat, en de oorzaken daarvan zullen het best blijken uit een overzicht van de inrichtingen van onderwijs, die onder de Javanen worden aangetroffen.

Het gewone volksonderwijs wordt gegeven in de Langgars (bl. 404) door den dorpspriester, die als onderwijzer Goeroe heet. Dit onderwijsgeven behoort tot zijne priesterlijke betrekking, waarom hij daarvoor geene afzonderlijke betaling mag vorderen; evenwel krijgt hij somtijds van zijne leerlingen geschenken in vruchten, rijst, olie, geld of iets anders, of bedelt ook wel daarom aan de huizen der ouders of op de markten (*pasars*). Het onderwijs bestaat uitsluitend in het werktuiglijk leeren lezen van eenig stuk uit den Koran in het Arabisch (*mengadji*), dat door alle leerlingen tegelijk overluid wordt beoefend, doch zonder daarvan een woord te verstaan (hetgeen de Goeroe dikwijls zelf niet kan), en voor ver gevorderden in het van buiten leeren van eenige Arabische formuliergebeden. De schooltijden zijn des morgens vroeg en des avonds, telkens een paar uren; doch slechts zelden neemt éénvierde gedeelte der kinderen uit eene dessa aan dat onderwijs deel, en ook dezen komen nog zeer ongeregeld op; ook de Goeroe zelf komt en gaat wanneer hem zulks goeddunkt. Gewoonlijk bezoeken de kinderen op deze wijze gedurende een jaar de school, dikwijls ook korter; zij, die langer blijven, behooren tot de uitzonderingen en worden spoedig als wonderen van geleerdheid beschouwd. Op plaatsen, waar de Goeroe een Hadji is, mag bij de leerlingen eenige meerdere ijver of bij de ouders eenige meerdere belangstelling bespeurd worden uit aanmerking van de heiligheid van den onderwijzer, maar het onderwijs blijft geheel hetzelfde. Van het leeren lezen of schrijven van hunne moedertaal, of van eenige andere wetenschap, is in deze Langgars volstrekt geen sprake, evenmin als van eigenlijk gezegd godsdienstonderwijs.

Eene soort van inrichtingen van Javaansch hooger onderwijs zijn de Pesantrians of Pesantrèns, de scholen waar de Santri's of zij, die zich tot het Priesterambt voorbereiden, hunne opleiding ontvangen.

Digitized by Google

Ook hier is de Goeroe een Priester maar van hoogeren rang, en gewoonlijk een Hadji, die om zijne eerwaardigheid of zijnen ouderdom den titel van Kjahi draagt en veelal genoemd wordt naar de plaats zijner woning, b. v. Kjahi Tĕgal Sari, de Kjahi van Tĕgal Sari. De Santri's zijn òf dezulken, die eerst het onderwijs in eene Langgar bijwoonden, òf ook dezulken die vroeger geen onderricht hoegenaamd genoten; ook hun ouderdom is geheel onbepaald evenals de tijd, dien zij in de Pesantrèn doorbrengen; sommigen blijven er zes jaren of langer, maar de meesten achten zich na één jaar geleerd genoeg; en evenmin als tot de toelating, wordt voor het ontslag eenig bewijs van bekwaamheid gevorderd. Het onderwijs bepaalt zich ook hier tot het leeren lezen van den Koran en eenige Arabische geschriften over godsdienstplechtigheden handelende, welke door den Goeroe somtijds, zoo goed hij zulks kan, worden verklaard; in eene enkele Pesantrèn wordt misschien eenig onderricht gegeven in het lezen en schrijven der moedertaal. De manier waarop het onderwijs gegeven wordt is nog treuriger dan in de Langgars: elke Santri heeft een afzonderlijk kamertje of hokje, hetwelk hij van den Goeroe huurt, en dat hem voor woon- en studeervertrek dient en zoo klein en laag is, dat hij daarin niet overeind kan staan maar op zijne *balé* op den buik liggende moet studeeren met het hoofd voor een klein vierkant gat, hetwelk, wanneer de gedurende het onderwijs altijd geslotene deur dicht is, den eenigen toegang aan lucht en licht verschaft. Al deze kamertjes staan op eene rij, en de bedoelde gaten komen uit in eene daarlangs loopende gaanderij, waarin, terwijl al de Santri's gelijktijdig hunne les luidkeels liggen op te dreunen, de onderwijzende Priester op en neder wandelt, die de gaaf schijnt te bezitten om altijd juist te onderscheiden wie een woord verkeerd uitspreekt of zijne les niet kent. — Men vindt op Java en Madoera eene menigte zulke Pesantrèns, waarvan de beroemdste dikwijls door eenige honderden Santri's gelijktijdig werden bezocht; zoodat de Hoofd-Goeroe, die door den roem van zijne heiligheid of geleerdheid een zoo groot aantal leerlingen tot zich trok, zich in het onderwijs door andere Priesters moest doen bijstaan; en hoewel over het geheel tegenwoordig de toevloed veel minder is, zijn er toch nog die een honderdtal discipelen tellen. Het bezoeken van deze scholen is echter voor den aanstaanden Priester volstrekt geen vereischte; ook zonder dat kan elk Javaan, die zich daartoe in staat acht, of wien zijne medeburgers daarvoor de noodige bekwaamheden toekennen, door dezen tot Priester worden gekozen.

Digitized by Google

De hierboven vermelde Langgars en Pesantrèns zijn de eenige inrichtingen van openbaar volksonderwijs, die echter, gelijk uit de opgave van hetgeen daar geleerd wordt blijkt, geheel niet voldoen aan de behoefte der bevolking, onder welke er toch velen gevonden worden, voor wie althans het lezen en schrijven hunner moedertaal een volstrekt vereischte is om in eenige betrekking van hoogeren of lageren rang te kunnen optreden. In deze behoefte wordt, hoe gebrekkig dan ook, door bijzondere personen ten minste eenigszins voorzien. Vooreerst treden de Schrijvers of Secretarissen (*Djoeroe toelis*) der Regenten en Districtshoofden op als de huisonderwijzers der kinderen hunner superieuren, bij welke zich dan veelal de kinderen van andere Hoofden of aanzienlijken voegen. Zij onderwijzen hen in het lezen en schrijven van het Javaansch, de beginselen der Rekenkunde en het schrijven van het Maleisch met Arabische of Romeinsche karakters. Als leerboeken of voorbeelden dienen veelal officiëele brieven, rapporten en dergelijke. Ten tweede wordt dergelijk onderwijs en met gelijksoortige hulpmiddelen ook dikwijls gegeven op de hoofdplaatsen door dezen of genen persoon, die zich daartoe bekwaam achtende er zich vestigt en eene soort van school (somtijds Ambtenaarsschool genoemd) opent, die door de kinderen der voornaamste ingezetenen gewoonlijk gedurende twee of drie jaren, tegen betaling van eenig schoolgeld, wordt bezocht. Uit deze beide inrichtingen komen de Javaansche ambtenaren voort en zij, die later als klerken bij het Gouvernement of particulieren of in ondergeschikte administratieve betrekkingen werkzaam zijn. — Eindelijk vindt men somtijds in eene dessa den een of ander, die eenen brief of een blad uit eene Javaansche geschiedenis bezit en kan lezen en dit aan zijne kinderen of ook aan die zijner buren onderwijst; verder dan het lezen van zoodanig blad of fragment (*lajang*) gaat echter dit onderwijs, bij gebrek aan hulpmiddelen, niet, en slechts zelden komt er een weinig schrijven bij (1).

Onderwijs voor Javanen van Gouvernementswege.

Het door de Inlandsche inrichtingen van onderwijs niet genoegzaam vervulde gebrek aan personen, die voldoende bekwaamheid bezaten om door het Gouvernement in eenige betrekking te worden gebruikt, gaf reeds voorlang aanleiding dat op de bureaux der Residenten en Adsistent Residenten aan zonen van aanzienlijke Javanen gelegenheid

(1) Men zie verder over dit onderwerp de verhandeling van Dr. J. F. G. BRUMUND, *Over het volksonderwijs onder de Javanen.* Batavia, 1858.

Digitized by Google

werd gegeven om zich te oefenen in het lezen en schrijven met Romeinsche letters, het rekenen, het maken van statistieke tabellen, en het schrijven van officiëele rapporten en brieven. Doch ook dit onderwijs is uit den aard der zaak gebrekkig en bepaalt zich tot betrekkelijk weinige personen, die daar gevormd worden tot meer of minder bruikbare ondergeschikte ambtenaren, maar dient in geen geval tot wetenschappelijke ontwikkeling van den Javaan in het algemeen. Ook het bezoeken van de scholen voor kinderen van Europeanen, hetwelk vroeger soms oogluikend aan zonen van voorname Inlanders werd toegelaten en hun in 1849 officiëel toegestaan, kon tot geene voldoende uitkomst leiden, daar zoowel de behoeften als de mate van ontwikkeling der beide soorten van leerlingen te veel verschilden.

Daarom werd in het jaar 1848 besloten tot de oprichting te Soerakarta van eene Kweekschool voor Inlandsche onderwijzers op Java en Madoera, onder de leiding van eenen Europeeschen Hoofdonderwijzer en twee of drie Hulponderwijzers; aan welk besluit in 1852 uitvoering is gegeven. Als kweekelingen werden aangenomen de zonen van fatsoenlijke Javanen, veertien tot zeventien jaren oud zijnde; zij genieten eene toelage van *f* 10 tot *f* 15 's maands. In 1853 werd aan deze Kweekschool eenige uitbreiding gegeven, door daaraan een dertigtal kinderen van fatsoenlijke Javanen als dagscholieren toe te laten tegen betaling van schoolgeld. Het aantal kweekelingen kan tot honderd stijgen. In 1871 is het onderwijs aan deze en ook aan de later opgerichte of op te richten kweekscholen nader geregeld (1); het omvat voor de kweekeling-onderwijzers: de Javaansche, Soendasche of Madoereesche taal, naar gelang van hunne afkomst of bestemming; de Maleische taal met Arabisch en Romeinsch karakter; de Nederlandsche taal; de Rekenkunde; de Aardrijkskunde van Nederlandsch-Indië en de algemeene; de Geschiedenis, zoowel van Nederlandsch-Indië en Nederland als de algemeene; de beginselen van de kennis der Natuur; die der Landbouwkunde; het Teekenen; het Landmeten en het Zingen. Deze eerst opgerichte kweekschool is in 1875 van Soerakarta verplaatst naar Magĕlang.

In 1866 en 1872 werden dergelijke kweekscholen te Bandoeng voor de Soenda-districten en te Pråbålinggå voor Oost-Java opgericht.

Gelijktijdig met die der kweekschool te Soerakarta werd ook de oprichting bepaald van zoogenaamde Provinciale scholen in de hoofd-

(1) *Ind. Staatsbl.*, 1871, N°. 104.

Digitized by Google

en andere voorname plaatsen der verschillende Residentiën. Aanvankelijk was het getal dier scholen op twintig vastgesteld; later is in beginsel bepaald, dat er in elk District minstens ééne zoodanige school moet worden opgericht. Op het einde van 1879 waren er op Java en Madoera 171 Gouvernementsscholen met (op ultimo December 1878) 23050 leerlingen (1). Aan het hoofd van vele dezer scholen staan reeds onderwijzers uit de kweekschool van Soerakarta afkomstig. Het onderwijs omvat de moedertaal, het Maleisch, de beginselen der Rekenkunde, de Aardrijkskunde inzonderheid van Java, en voor de meer gevorderden het Landmeten. De resultaten zijn echter op vele plaatsen nog gebrekkig, daar de Onderwijzers zelven somtijds te weinig ontwikkeld zijn om met vrucht bij nog geheel onontwikkelde leerlingen werkzaam te zijn. Ter betere bevordering van de belangen van het onderwijs voor Inlanders is in 1864 het toezicht daarover, dat tot dien tijd bij de Hoofden van gewestelijk bestuur berustte, aan een afzonderlijken Inspecteur en vier Adjunct-Inspecteurs opgedragen (zie verder bl. 157 en 158).

Door de Ambtenaren voor de Statistieke opname van Java zijn reeds vele zeer bruikbare opnemers en teekenaars gevormd, waarvoor de Javanen nog al aanleg hebben (2).

Zoowel voor de Kweekschool als voor de Provinciale scholen worden de leerboeken grootendeels op Java zelf vervaardigd, enkele zijn ook in Nederland opgesteld; vele daarvan zijn vertalingen of omwerkingen van ook hier te lande gebruikelijke schoolboeken.

Niet van het Gouvernement uitgaande inrichtingen van onderwijs.

Behalve de bovenvermelde Gouvernementsscholen zijn er nog een aantal particuliere lagere scholen voor Inlanders, waarvan sommige door het Gouvernement gesubsidiëerd worden, andere niet; het getal der eerstgenoemde was, op het einde van 1879, 116 met 5982, dat der laatste, op het einde van 1878, 27 met 1788 leerlingen. (Over het jaar 1879 worden geene niet-gesubsidiëerde particuliere scholen meer vermeld). Verder zie men hiervóór bl. 158.

---

(1) De plaatsen, waar deze scholen zijn gevestigd, vindt men opgegeven in den *Regerings-almanak voor* 1881, bladz. 459.

(2) Bij wijze van proefneming was aanvankelijk eene statistieke opname gedaan van de Residentiën Tjeribon en Banjoemas: bij besluit van 2 Nov. 1864 is die opname bepaald voor alle gewesten van Java, waar landrente wordt geheven; sedert dien tijd wordt zij geregeld voortgezet.

Digitized by Google

Gevolgen van het bovenstaande op den toestand des volks.

Het behoeft wel niet betoogd te worden, dat het hier vermelde nationaal Javaansch onderwijs geenszins geschikt is tot ontwikkeling van het volk, ja dat althans het Priester-onderwijs daaraan veeleer in den weg staat; terwijl ook de pogingen der Nederlanders nog te korten tijd en op te kleine schaal gewerkt hebben om op eene bevolking van meer dan negentien millioenen zielen eenigen algemeen merkbaren invloed uit te oefenen. Bovendien bevatten de voortbrengselen der Javaansche literatuur ook voor hen, die ze kunnen lezen of hooren lezen, weinig of niets dat tot beschaving van den geest kan strekken: wonderbare, fabelachtige legenden en beuzelachtige verhalen, dikwijls met vrij zedelooze schilderingen doorweven, maken er de hoofdstof van uit; en het weinige goede en schoone, dat er in wordt aangetroffen, ligt in eene zee van onbeduidendheden bedolven. Geen wonder dus dat de Javaan in de hoogste mate onkundig is en van iets, wat naar wetenschap zweemt, ter nauwernood een denkbeeld heeft. Het is waar, dat hij in onderscheidene ambachten, in den landbouw, en in het algemeen in handenarbeid niet onbedreven is, en vooral in het laatste in den jongsten tijd vooruitgang kan bespeurd worden; doch ook dit alles verricht hij geheel werktuiglijk, nadoende wat anderen hem sedert onheuglijke jaren hebben voorgedaan of zooals de *adat* het voorschrijft, maar zonder eenigen zelfstandigen vooruitgang of verbetering in zijne wijze van arbeiden, in zijne werktuigen, of dergelijke. Integendeel is het ontegenzeglijk, dat hij sedert den val van het Hindoeisme in sommige vakken, zooals bouw- en beeldhouwkunst, schromelijk is achteruitgegaan, terwijl hij in andere, ten beste genomen, op dezelfde hoogte is blijven staan; de geneeskunde b. v., meestal door vrouwen, *doekoen* geheeten, uitgeoefend, bepaalt zich nog steeds hoofdzakelijk tot de kennis van eenige kruiden, die veelal uitwendig worden aangewend en, benevens wrijven en knijpen (*pidjet*), het voornaamste geneesmiddel uitmaken (1); de Javaansche muziek, hoewel dikwijls luidruchtig genoeg, verdient den naam van toonkunst slechts gedeeltelijk; en zóo is het met alle andere takken van kunst en wetenschap. Bij een zoo volslagen gebrek aan wetenschappelijke vorming kan het niet anders of ook de zedelijke ontwikkeling van den Javaan moet op eenen lagen trap

(1) De aan de School tot opleiding van Inlandsche geneeskundigen (bl. 158) gevormde *Dokters-Djawa* zijn hier natuurlijk buiten beschouwing; buitendien zijn deze niet talrijk, en de gewone Javaan neemt liever tot een *Doekoen* de toevlucht. In 1879 waren er op geheel Java en Madoera slechts ongeveer veertig.

Digitized by Google

staan. Lichtgeloovigheid en bijgeloof zijn de eerste gevolgen van zijne diepe onkunde; angstig slaat hij elk buitengewoon natuurverschijnsel gade als het werk van dezen of genen boozen geest, dien hij moet trachten te verzoenen door offers of te verdrijven door hem vrees aan te jagen; en gaarne geeft hij zijn laatste geld uit voor eenig nietswaardig voorwerp, hetwelk een geslepen Priester hem als een talisman (*djimat*) tegen eenig gevreesd onheil verkoopt. Is zijn dagwerk afgedaan, dan heeft hij niets dat zijnen geest kan bezighouden, en werkeloos zet of legt hij zich op zijne rustbank neder, indien hij niet tijd en geld met dobbelspelen, hanengevechten of amfioenschuiven doorbrengt. Het zien en hooren van het dansen en zingen der *Ronggèng* (publieke danseressen), of andere openbare vermakelijkheden zijn hem geliefkoosde uitspanningen; en uren lang eene geestelooze *wajang*-vertooning (bl. 435) aan te staren is het toppunt van zijn geluk. Uit beginsel doet hij goed noch kwaad; hij handelt volgens de *adat*, of uit sleur, of volgens zijnen hartstocht, dien hij eens opgewekt zijnde niet door de rede weet te beheerschen, en die hem somtijds tot eene dolle woede vervoert, waarin hij in den blinde om zich henen moordt (*amok*), doch welk uiterste gelukkig tot de zeldzaamheden behoort. Over het algemeen kan men opmerken dat de zeden eenvoudiger en beter zijn in de dorpen, welke meer landwaarts in liggen, en vooral in de Soenda-districten, dan aan de Inlandsche Hoven en in of nabij de hoofdplaatsen, waar velen dikwijls losbandig en zedeloos zijn en de ondeugden van beschaafde volken hebben overgenomen zonder den tact om ze althans met een vernis van uiterlijke welvoeglijkheid te bedekken.

§ 23. Wijze van krijgvoeren.

Bij een volk als het Javaansche, waar de legers grootendeels zijn samengesteld uit personen, die slechts tijdelijk de wapens opvatten en niet in den wapenhandel geoefend zijn, kan natuurlijk geene eigenlijk gezegde krijgskunst bestaan, en hangt de uitslag van eenen strijd grootendeels af van de getalsterkte der benden en de dapperheid der aanvoerders: want ook hierin volgt de Javaan het voorbeeld van zijnen meerdere; hij wijkt niet zoolang zijn Hoofd stand houdt, en offert zich gelaten op voor diens bescherming of voor de verdediging eener hem heilige zaak. Evenwel vindt men in de Javaansche geschiedverhalen melding gemaakt van verschillende soorten van slagordenen, waarin de troepen werden gesteld, en die somtijds de gedaante van eenig dier, somtijds van een ander voorwerp, moesten

Digitized by Google

voorstellen, en nagevolgd werden uit de beschrijvingen der slagordenen voorkomende in de aan de Hindoes ontleende heldendichten. Zoo heeft men de slagordenen *Mangkårå bjoehå* (kreeften-slagorde), *Dirådå mètå* of *Gadjah mètå* (woedende olifant), enz.; de eerstgenoemde, waarvan eene afbeelding voorkomt bij RAFFLES, *History of Java*, werd, zegt men, gevolgd in den Mataramschen oorlog (bl. 25). Of zij in hunne gevechten tegen Europeanen ooit van dergelijke slagordenen hebben gebruik gemaakt is ons niet met zekerheid gebleken; in een Javaansch verhaal omtrent den oorlog tegen DIPÅ NEGÅRÅ, waarvan de vertaling voorkomt in het *Tijdschr. voor Ind taal-, land- en volkenk.*, Dl. XX, wordt op bl. 235 gezegd dat op den 15den October 1825 de Javanen zich opstelden in de slagorde *Båjå mèngkab* (gapende krododil), terwijl de Gouvernementstroepen zich schaarden in de slagorde *Dirådå mètå*, waarbij twee kanonnen de slagtanden van den olifant voorstelden. Hunne meest gewone tactiek tegen dezen is: den vijand door onverhoedsche aanvallen of uit hinderlagen te verrassen; door zich op onderscheidene punten gelijktijdig te vertoonen, te trachten hem te nopen om zijne macht te verdeelen; hem in moerassige sawahs te lokken; den weg, dien zij veronderstellen dat hij nemen zal, met scherpgepunte bamboezen voetangels (*borang*, Maleisch *randjau*) te beplanten (1), en alle levensmiddelen of andere voorwerpen, welke hem zouden kunnen te stade komen, te vernietigen. Den omtrek van hunne uit aarde en bamboes of palissaden opgeworpene veldverschansingen (*bèntèng*) beplanten zij met *borangs* om de nadering te bemoeielijken, en verdedigen ze met geweervuur of kleine stukken geschut (*lilla's*), terwijl zij zich in het open veld meer van de lans, het zwaard of de klèwang en de kris bedienen, ofschoon ook dáár zij, die geweren bezitten, deze gebruiken. Hunne onder luid veldgeschrei ondernomene aanvallen zijn dikwijls zeer hevig; en somtijds stormen eenigen in blinde woede (*amok*) op den vijand of zijne versterkingen in, als razenden om zich heen moordende zonder hun eigen leven in het minst te ontzien, en ook zonder zich ooit levend over te geven. Krijgsgevangenen te maken is hunne gewoonte niet; veelal worden de vijanden, die in hunne handen vallen, ter dood gebracht en somtijds op de wreedaardigste wijze gemarteld.

Uitvoerig kan dit onderwerp hier niet behandeld worden. Tot verkrijging van eene eenigszins nauwkeurige kennis van de wijze van oorlogvoeren der Javanen is het noodig de geschiedenis hunner jongste

(1) Over deze en andere dergelijke krijgslisten der volken van den Archipel zie men o a. VERMEULEN KRIEGER, *Oost-Indische oorlogen. Breda*, 1829.

Digitized by Google

oorlogen met de Europeanen te beoefenen, waartoe onder anderen kunnen worden aanbevolen de *Verzameling van Officiële rapporten betreffende den oorlog op Java in de jaren* 1825—1830, *door den Kolonel* NAHUYS; en de *Oorlog op Java van* 1825—1830, *door* A. W. P. WEITZEL.

§ 24. PLECHTIGHEDEN EN FEESTEN.

Bij geboorte, huwelijk en overlijden.

De geboorte van een kind geeft, althans bij Javanen van eenig aanzien, aanleiding tot velerlei plechtigheden en feesten, die, wanneer de moeder voor de eerste maal zal bevallen, reeds eenige maanden te voren aanvangen. Zij verschillen in aard en aantal naarmate van den rang der ouders, en zijn ook niet in alle gewesten van Java eveneens, maar in allen gevalle te omslachtig en deels ook minder geschikt om hier uitvoerig te worden verhaald (1). De algemeene strekking ervan is, door offeranden en allerlei symbolische handelingen moeder en kind tegen den invloed van booze geesten te beschermen; daartoe worden zij ook nog gedurende den vroegsten leeftijd van het kind telkens op gezette tijden herhaald.

De naamgeving aan het kind geschiedt weinige dagen na de geboorte. Indien echter de ouders tot den aanzienlijken stand behooren, wordt, wanneer de zoon tot mannelijken leeftijd gekomen is, zijn naam veranderd; en dit heeft ook somtijds plaats wanneer hij eene verhooging van rang of titel bekomt. Bij den gewonen Javaan wordt de vader dikwijls genoemd naar zijn oudste kind; b. v. *bápá Pátrá* of bij verkorting *pak* (of *pá*) *Pátrá*, de vader van *Pátrá*; bij de Madoereezen is dit gebruik algemeen.

De besnijdenis heeft in Soerakarta doorgaans omstreeks het 15de jaar plaats; op andere plaatsen geschiedt dit op den leeftijd van 6 of 10 jaar. Zij wordt meestal door eenen Priester verricht, en door gebeden en maaltijden voorafgegaan en gevolgd.

Het afvijlen der tanden geschiedt bij de meisjes op haar 12de of 13de, bij de jongelingen op hun 15de of 16de jaar; zij worden na deze plechtigheid als meerderjarig (*akil balèg*) beschouwd.

---

(1) Eene uitvoerige beschrijving van de gebruiken en plechtigheden bij geboorten, huwelijken en sterfgevallen onder de Javanen vindt men in het *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1843, Dl. I, 1852, Dl. II en bij VETH, *Java*, Dl. I, bl. 628 en volgg.

Digitized by Google

Het huwelijk van twee jongelieden wordt door de wederzijdsche ouders bepaald zonder de keuze der eerstgenoemden te raadplegen, die daarvan eerst kennis krijgen nadat de zaak besloten is. De jongelingen worden niet uitgehuwelijkt voor hun 15de of 16de jaar, de meisjes dikwijls op haar 8ste of 9de; in dit geval wordt echter de voltrekking van het huwelijk uitgesteld tot zij de jaren van huwbaarheid (12 of 14 jaren) bereikt hebben. Indien de vader van het meisje reeds overleden is, wordt deze vervangen door haren oudsten broeder, oom of neef, of, zoo zij ook dezen niet heeft, door den *Panghoeloe;* deze plaatsbekleeder heet dan *Wali.* Nadat de verloving tusschen de ouders, somtijds door tusschenkomst van een bemiddelaar (*tjongkok*), bepaald is, brengt de vader van den bruidegom met dezen een bezoek aan den vader der bruid, ten einde zijnen zoon in de gelegenheid te stellen zijne aanstaande te zien (*nontonni*); bevalt zij hem niet, dan gaat het huwelijk niet door; het goedvinden van het meisje wordt nimmer gevraagd. Neemt de jongeling genoegen in zijne bruid, dan wordt vervolgens de dag van het huwelijk bepaald. Zoodra de toestemming der ouders van het meisje is verkregen, zendt de vader van den bruidegom eenige geschenken (*paningsĕt*) aan dien der bruid, bestaande, naarmate van zijn vermogen, in vruchten, ringen, kleedjes of karbouwen, benevens eenige lekkernijen. Vijf of zes dagen later, of ook wel op den dag van het huwelijk, zendt hij nog andere geschenken, die *toembassan* of *toekon* en *sasrahan* heeten, en bestaan in geld, keukengereedschappen, lijnwaad, gevogelte, kokosnoten, rijst en dergelijke. Gelijktijdig hiermede geven de wederzijdsche ouders, onder het toezenden van eetwaren en lekkernijen, aan hunne bloedverwanten en vrienden kennis van het aanstaande huwelijk (*nondjokki*), en noodigen hen tot de bijwoning daarvan uit; de genoodigden zijn dan verplicht eenige tegengeschenken te geven; ook aan hunne onmiddellijke Hoofden worden op denzelfden dag geschenken (*pakĕpĕl*), geëvenredigd aan hun vermogen, gezonden. Den dag vóór het huwelijk wordt ten huize der ouders een maaltijd gegeven (*djagongan*); bij meer gegoeden duurt dit feest somtijds twee of drie dagen. De nacht vóór het huwelijk wordt door den bruidegom en de bruid in de ouderlijke woningen wakend doorgebracht, daar men gelooft dat hun dan in den slaap eenig onheil zoude overkomen. De voltrekking van het huwelijk geschiedt voor den gewonen Javaan in de moskee, voor aanzienlijken in de woning van den Regent of een ander Hoofd, ook wel ten huize van den vader der bruid. Daartoe begeeft zich de bruidegom in staatsiekleeding (bl. 372) gewoonlijk te paard, vergezeld door de mannelijke bloedverwanten en genoodigden

Digitized by Google

(doch zonder de bruid, die door haren vader of anderen *Wali* wordt vertegenwoordigd (1)) onder begeleiding van muziek, naar de bepaalde plaats, waar de Priester met zijne getuigen hem wacht. De *Wali* geeft nu aan den Priester kennis van hun voornemen, en verzoekt hem zijne dochter met den hier aanwezigen bruidegom te huwen. Deze laatste verbindt zich dan aan zijne vrouw de *sri kawin* of *mâs kawin* (eene huwelijksgift bestaande in een stuk goud of zilver, somtijds ook wel uit andere voorwerpen, ter waarde van twee realen) te geven of verklaart die reeds gegeven te hebben; waarna de Priester het huwelijk in weinige woorden, met eene korte zegenbede, bevestigt. Als daarna de offeranden (*sanggan*), bestaande in *pisang*, *sirih*, *pinang*, tabak en *gambir*, benevens eenig geld (*srakah*) als *salwat kawin* (d. i. voor zijne huwelijksgebeden) aan den Priester gegeven zijn, keert de stoet in dezelfde orde naar het huis des bruidegoms terug. Na den maaltijd wordt de bruidegom in plechtigen optocht, hetzij te paard of in een draagstoel, naar de woning der bruid gebracht, waar dan feesten aanvangen, die minstens twee dagen duren voordat de jonggehuwden aan elkander worden overgelaten. In Soèrakarta haalt de bruidegom des middags na het huwelijk de bruid naar het huis van zijnen vader; gaat den volgenden middag weder met haar naar de woning van haren vader, telkens in statigen optocht; en keert den derden dag weder met haar naar zijns vaders huis terug, gewoonlijk zonder plechtigheid.

Het bovenstaande is eene oppervlakkige schets der voornaamste huwelijksplechtigheden, waarin vele kleine bijzonderheden stilzwijgend zijn voorbijgegaan. Zijn de jongelieden van vorstelijken bloede, dan zijn de ceremoniën nog oneindig talrijker en omslachtiger. In de Soenda-landen verschillen ook de huwelijksplechtigheden in eenige bijzonderheden; men zie daarvan de beschrijving in: *Java, tooneelen uit het leven, karakterschetsen en kleederdragten van Java's bewoners; door* E. HARDOUIN en W. L. RITTER.

De feesten, bij dergelijke heuglijke gelegenheden gegeven, heeten in het algemeen *slamàtan;* het offeren voor iemands welzijn heet *njalamàti.* Het strooien of offeren van duiten, rijst, enz. als voldoening van eene gelofte na iemands herstelling, verlossing uit gevaar, of dergelijke, wordt *kaoel* genoemd.

Eene echtscheiding (*talak*) wordt gemakkelijk verkregen. De man kan zich ten allen tijde van zijne vrouw laten scheiden (*mègat*,

(1) In de Soenda-landen gaat de bruid somtijds mede; zij wordt dan in een draagstoel gedragen.

Digitized by Google

nglĕpas, *nalak*) zonder opgave van redenen; hij is dan echter verplicht aan haar de *sri kawin*, zoo deze nog niet betaald is, te voldoen. De vrouw kan echtscheiding verlangen wegens sommige lichaamsgebreken des mans, wegens verlating, het niet voorzien in haar onderhoud, of het niet betalen der *sri kawin*. Eene gescheidene vrouw mag niet dan na drie maanden en tien dagen weder huwen; zij kan daartoe echter niet, gelijk een meisje, door hare ouders genoodzaakt worden.

Wanneer gescheidene echtgenooten zich weder wenschen te vereenigen, moet de vrouw eerst met eenen anderen man huwen en van dezen weder gescheiden worden. Indien zij bij dezen tusschenman, die *lèt* of *ĕlĕt* genoemd wordt, zwanger wordt, mag zij met haren eersten echtgenoot niet hertrouwen dan na hare bevalling.

Vóór het overlijden, wanneer een zieke in den doodstrijd is, heffen de aanwezige bloedverwanten of vrienden aanroepingen tot God en Mahomed aan; somtijds wordt een Priester geroepen om een gedeelte uit den Koran voor te lezen; al hetwelk geschiedt opdat de zieke, wanneer hij nog eenig bewustzijn mocht hebben, niets dan godsdienstige indrukken ontvange. Zoodra hij overleden is, wordt het lijk met het hoofd naar het noorden gelegd en geheel met een kleed overdekt, dewijl het niet goed is dat de bloedverwanten na zijnen dood zijn gelaat aanschouwen. Vervolgens wordt het lijk buitenshuis door Priesters onder het doen van gebeden gewasschen, eerst met water, dan met loog, vervolgens met citroen- of tamarinde-water, en eindelijk weder met water; hierna wordt het in een wit lijkkleed gewikkeld, dat ééns, driemaal of zevenmaal om het lichaam gaat, en op eene draagbaar onder de *Pandåpå* of gaanderij nedergelegd, waar door Priesters aanhoudend gebeden en eene offerande. *soertanah* genaamd, verricht wordt. Binnen 24 uren wordt het lijk naar het graf gebracht door de bloedverwanten of, bij ontstentenis van dezen, door de Priesters; was de overledene een aanzienlijke, dan geschiedt zulks in eene houten doodkist; was hij een gering persoon, dan slechts op eene bamboezen bank. Bij de lijkstaatsie wordt boven het lijk eene *pajoeng* (zonnescherm) gedragen, waarvan de steel met wit linnen bekleed is; dezelfde staatsie, welke een aanzienlijke overledene gewoon was bij zijn leven te voeren, volgt hem ook naar het graf; langs den geheelen weg worden door de Priesters gebeden opgezegd, en strooit men somtijds geld (*sawoer*). Op de begraafplaats gekomen wordt het lijk in een diep graf geplaatst, met het hoofd naar het noorden, eenigszins op de rechterzijde, met het gelaat naar het westen opdat het naar den tempel van Mekka gekeerd zij. Als het graf weder met aarde gevuld is worden er twee gebeden bij gedaan,

Digitized by Google

dongå koeboer en *talekim;* indien de overledene een man was, plaatsen de Priesters zich daartoe ten westen van het graf; was het eene vrouw, dan aan de oostzijde, dewijl het niet betamelijk is dat eene vrouw door eenen man in het aangezicht wordt gezien. Na de begrafenis wordt een maaltijd ter eere van den afgestorvene gehouden; dit wordt herhaald drie, zeven, veertig, honderd dagen, een jaar, duizend dagen, en telken acht jaren na het overlijden; elk van deze maaltijden draagt een bijzonderen naam naar den tijd, waarop hij gevierd wordt. De algemeene benaming van eenen offermaaltijd is *sĕdĕkah* of *sidĕkah*.

Op de begraafplaatsen worden gewoonlijk boomen met welriekende bloemen geplant, zooals de *Kambodja* (Soend. *Samodja*), *Andjoewang Kasintoe*, *Kamoening*, *Telasih* en andere.

Jaarlijksche groote feesten (*Garĕbĕg*).

De Javanen hebben jaarlijks drie groote feesten, *Garèbĕg* genaamd, die vooral in de Vorstenlanden met grooten luister gehouden worden. Zij heeten *Mauloed* of *Garèbĕg Moeloed*, *Idoe'l-fitr* (het kleine feest) of *Garĕbĕg Poewåså* en *Idoe'l-Korbân* (het groote feest) of *Garèbĕg Bĕsar*, en zijn, wat hun onderwerp betreft, van godsdienstigen aard; hoewel uit de wijze, waarop zij gevierd worden, daarvan weinig blijkt. Het eerste valt voor op den 12den dag der maand *Moeloed* (bl. 396), en is ingesteld ter gedachtenis van Mahomeds geboorte; het tweede, op den 1sten dag der maand *Sawal*, na het einde van de groote jaarlijksche vasten in de maand *Ramĕlan*, is mede ter eere van Mahomed, die op den 21sten, 23sten, 25sten, 27sten en 29sten dier maand de voor hem gereed gemaakte spijzen niet wilde gebruiken, maar die onder zijne volgelingen deed uitdeelen; het derde, op den 10den dag der maand *Bĕsar*, is een feest ter gedachtenis aan de offerande van Ismaël, den stamvader der Arabieren, dien de Mahomedanen voor deze gelegenheid in de plaats stellen van Izaäk, den jongeren zoon van Abraham. Wij geven hier eene hoofdzakelijke beschrijving van de wijze, waarop zij te Soerakarta worden gevierd (1).

Het eerstgenoemde feest vangt eigenlijk reeds op den 6den der maand *Moeloed* aan; daar van dien dag af tot op den 12den dagelijks de Keizerlijke muziek-instrumenten (*gamĕlan sekatèn*, bl. 434) binnen den ringmuur van de groote moskee worden bespeeld; terwijl ook

(1) Men zie daarover uitvoeriger het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1843, Dl. I, 1857, Dl. I, en VAN ECK, in de *Indische Gids*, voor Maart, 1881.

Digitized by Google

op den avond van laatstgenoemden dag (dat is, naar onze verdeeling, op den avond van den 11den; zie bl. 396) al de Priesters uit het gebied van Soerakarta zich in die moskee vereenigen tot de vereering van den Profeet (*dikir mahoeloed*).

Het tweede feest wordt voorafgegaan door offeranden, die op den *Aloen-aloen* (bl. 314) geschieden tegen zonsondergang, op den 21sten der maand *Ramĕlan* door den Soesoehoenan, op den 23sten door den Kroonprins, op den 25sten door de overige Prinsen, op den 27sten door den Radèn Adipati, en op den 29sten door de Toemĕnggoengs. Deze twee feesten zijn ook de gewone termijnen voor het doen van halfjaarlijksche betalingen, als pachten, en dergelijke; de *Garĕbĕg Poewåså* wordt zelfs veelal als Nieuwjaarsdag beschouwd, hoewel het jaartal met den eersten dag der maand *Moharram* verwisselt.

Het derde feest schijnt door geene bijzondere plechtigheden te worden voorafgegaan.

Overigens bestaan de drie feesten hoofdzakelijk in het volgende: op den morgen van het feest begeven zich de Radèn Adipati en overige aanzienlijke inlandsche ambtenaren naar den *Aloen-aloen*, met hunne vaandels en muziekinstrumenten, welke daar in orde worden opgesteld. De Resident en verdere Hoofdambtenaren, de Officieren van het garnizoen, de Onafhankelijke Prinsen en eenige aanzienlijke ingezetenen, die allen genoodigd worden, begeven zich uit het Residentiehuis naar den Kraton, waar de Soesoehoenan hen onder de *pandåpå* ontvangt. De Vorst zit op een *dampar* (vergulden stoel zonder leuningen) met het gelaat naar het noorden gekeerd; de Resident aan zijne linkerzijde op een gewonen stoel; de oudere broeders of ooms van den Vorst zitten op stoelen met het aangezicht naar het oosten; de genoodigden, die met den Resident gekomen zijn, tegenover hen met het gelaat naar het westen; de jongere Prinsen en Rijksgrooten links van den Soesoehoenan op den grond. Na hier eenige oogenblikken gezeten te hebben begeeft de stoet zich naar den *Sitinggil* (bl. 314), waar de troepen van den Vorst geschaard staan, die vervolgens, eerst geregeld marcheerende dan al dansende (*tandak*), voor hem defileeren. Inmiddels worden de *Goenoengan* (offerspijzen, bestaande uit rijst, gebak, vruchten en andere lekkernijen in kegelvormige bamboezen manden) naar de moskee gedragen om gewijd te worden, waarna zij onder de dienstdoende onderdanen des Soesoehoenans worden verdeeld. Het gezelschap op den *Sitinggil* houdt zich intusschen bezig met het kauwen van *sirih*, voor zooverre men zulks verlangt, en het drinken van eenige glazen wijn, waarbij door den Soesoehoenan en den Resident eenige toasten worden uitgesproken;

Digitized by Google

terwijl allerlei muziek-instrumenten zich aanhoudend doen hooren. Na afloop van dit een en ander keert men eerst naar de *pandåpå* terug, en begeeft zich vervolgens naar het Residentiehuis; waar het feest besloten wordt met eenen maaltijd, op welken alle bovengenoemde Vorsten en aanzienlijken genoodigd, en twaalf officiëele toasten, op den Koning, den Gouverneur Generaal, den Soesoehoenan enz. gedronken worden.

In Djokjokarta hebben deze feesten op gelijke wijze plaats; in de overige Residentiën op kleinere schaal op den *Aloen-aloen* van den Regent.

§ 25. Vermaken.

Muziek (1).

De Javanen hebben onderscheidene muziek-instrumenten, welke te zamen gebruikt een volledig orkest (*Gamĕlan*) uitmaken. Hiertoe behooren de volgende: de *Rĕbab*, eene soort van viool met twee snaren, die door den orkestmeester wordt bespeeld; de *Gĕndèr*, een instrument samengesteld uit elf of twaalf bamboezen ter lengte van ruim 2 vt., welke rechtopstaande in eene houten kast geplaatst worden, en waarboven dunne metalen plaatjes hangen, die met houten hamertjes met koord omwonden worden geslagen; de *Gambang gangsa*, eene soort van *staccato* of harmonica, samengesteld uit een langwerpig vierkanten bak, waarop 16 of 17 metalen staafjes of plaatjes liggen, die met een houten hamertje worden geslagen; de *Gambang kajoe*, die van de voorgaande alleen daardoor verschilt, dat de hierop liggende plaatjes van hout zijn; de *Saron* of *Saron babon*, de *Saron pĕnĕroes* of *pĕnĕrèt*, de *Dĕmong* of *Gĕdĕmong* en de *Sĕlantam*, zijn gelijksoortige instrumenten als de *Gambang gangsa*, maar veel kleiner; de *Bonang* of *Krâmâng*, ook wel *Krâmâ* geheeten, bestaande uit tien of meer metalen ketels, die in eene soort van rooster of raam tusschen koorden of bamboes hangen en geslagen worden met langwerpige houten aan het einde met garen of leder omwoeld; de *Kĕnong*, een groote metalen ketel, die in een rooster tusschen koorden hangt en met een hamer geslagen wordt; een gelijksoortig instrument is ook de *Kĕtoek;* de *Kètjèr* of *Kèntjèr*, zijnde eene soort van bekkens; de *Gong*, zijnde twee metalen of koperen bekkens, somtijds van drie

(1) Men zie over dit onderwerp ook de *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Dl. XVI, bl. 75.

Digitized by Google

voet middellijn, welke met koorden aan eene soort van galg hangen en geslagen worden met hamers dik met leder of gom elastiek bekleed; de *Koempoel*, zijnde ééne kleine *Gong*; de *Kĕtipong* en *Kĕndang*, langwerpige trommen of tamboerijns, die alleen met de hand of de vingers geslagen worden; de *Bĕdoeg*, eene groote trom, die met een houten hamer wordt geslagen; de *Soeling*, eene fluit van bamboes vervaardigd; de *Tjalèmpoeng*, een snareninstrument met tien tot vijftien snaren, die op de wijze van eene harp met de vingers getokkeld worden.

Niet in elke *Gamĕlan* worden alle deze instrumenten gebezigd; ook verschilt hunne grootte naar gelang van den persoon aan wien de *Gamĕlan* behoort, en van de gelegenheid bij welke zij wordt gebruikt. Men onderscheidt hoofdzakelijk de volgende soorten van *Gamĕlans*: de *Gamĕlan saléndro*, die de volledigste is en uit al de bovengenoemde instrumenten bestaat; zij wordt gebruikt bij de groote feesten en bij de vertooningen der *Wajang poerwå* (bl. 435); de *Gamèlan sèkatén*, waarin de instrumenten grooter en zwaarder van toon zijn, en die alleen bij Vorsten in gebruik is en slechts bij plechtige gelegenheden, zooals de *Garèbĕg moeloed* (bl. 431), bespeeld wordt; de *Gamèlan pélog* en de *Gamĕlan miring*, welke beide uit zware instrumenten bestaan en gebruikt worden, de eerste bij de vertooning der *Wajang gĕdog*, de laatste bij die der *Wajang kalitik* (bl. 436); de *Gamĕlan tjårå balèn* of *tjårå wangsoel*, welke mede uit zware instrumenten bestaat doch niet volledig is; onvolledig is ook de *Gamĕlan soerâbajan* of *soeråpringgan*, waarin tevens de instrumenten kleiner zijn; de *Gamèlan kodok ngorèk* mist mede onderscheidene instrumenten en wordt bij optochten of maaltijden, maar nimmer bij de *Wajang* gebruikt; de *Gamèlan sĕnèn*, bij tornooispelen en militaire optochten, bevattende behalve de gewone instrumenten nog een bijzonder soort van *Gongs* en trompetten (*Sĕlomprèt*); de *Gamĕlan seroenèn*, die slechts uit de *Kĕndang*, *Kĕnong*, *Koempoel* en *Sèlomprèt* bestaat en bij huwelijksoptochten en feesten door den geringen Javaan wordt gebruikt.

Behalve de hierboven vermelde instrumenten, die tot eene *Gamèlan* behooren doch waarvan sommige ook afzonderlijk gebezigd worden, zijn er nog andere vooral in Westelijk Java, ook bij de Badoewi's, in gebruik; zooals: de *Tarawangsa*, eene soort van viool met drie snaren van koperdraad, die met een strijkstok bespeeld wordt; de *Kèljapi*, eene soort van gitaar met snaren van koperdraad, die met de vingers getokkeld wordt; de *Angkloeng*, bestaande uit vijf of meer van boven schuins afgesneden bamboezen pijpen van verschillende lengte, die, als pijpen van een orgel, in een raam naast elkander

Digitized by Google

staan en bewogen wordende een schel geluid geven; de *Tjalong*, zijnde twaalf stukken bamboes, van welke de langste drie voet en de kortste een halven voet groot is, die door eene klimoprank aan elkander verbonden worden met tusschenruimten van een halven voet; uit dezen toestel, aan een boom opgehangen en van onderen met de knie vastgehouden, worden door het slaan met stokjes van eenig zacht hout niet onwelluidende tonen voortgebracht.

Er zijn voor elke soort van *Gamèlan* vele verschillende muziekstukken, die bij bepaalde gelegenheden moeten dienen; zij bestaan echter niet op schrift, maar worden alleen door het geheugen bewaard. Eigenlijk gezegde toonkunst zal men bij de Javanen te vergeefs zoeken (1).

Tooneelvertooningen.

Er zijn twee hoofdsoorten van tooneelvoorstellingen, de *Wajang* (schimmen) en de *Topèng* (maskers); in de eerste worden de handelende personen door beelden of poppen voorgesteld; in de laatste zijn het menschen, die, behalve wanneer zij voor den Vorst spelen, altijd gemaskerd zijn.

De *Wajang* wordt onderscheiden in de volgende soorten (2):

1°. De *Wajang poerwå*, behandelende onderwerpen uit de alleroudste mythische geschiedenis van Java. De daarin voorkomende Goden en Halfgoden worden voorgesteld door poppen van eene gedrochtelijke menschengedaante, uit zwaar buffelleder gesneden, ter grootte van een paar voet, geschilderd en verguld naarmate van den persoon, dien zij moeten voorstellen. Deze poppen worden achter een doorschijnend gordijn geplaatst en in beweging gebracht door den *Dalang*, den eigenlijken acteur, die ook de rollen der verschillende personen reciteert, onder begeleiding der muziek van de *Gamèlan Saléndro*. Zoodanige *wajang*-voorstelling vangt in den avond aan en duurt het grootste gedeelte van den nacht voort. Somtijds worden de toeschouwers wel zoo geplaatst dat de mannen de poppen zelf zien, de vrouwen echter altijd alleen de schaduw ervan op het gordijn.

---

(1) Over de muziek der Javanen zie men ook het *Voorberigt* van de *Séwåkå*, *uitgegeven door* J. A. WILKENS, *Zalt-Bommel*, 1851.

(2) Over dit onderwerp zie men ook de *Mededeelingen van wege het Nederlandsche Zendelinggenootschap*, Dl. XVI, bl. 59. En over de spelen en vermaken der Javanen in het algemeen eene reeks opstellen van den Heer R. VAN ECK, in de *Indische Gids*, 1880 en 1881.

Digitized by Google

2°. De *Wajang gĕdog*, verschillende van de voorgaande weinig anders dan door de onderwerpen, welke er in behandeld worden, en die tot een later tijdvak der Javaansche historie behooren, voornamelijk de geschiedenis van PANDJI, den Vorst van het oude Djenggålå (bl. 325), en de oude Vorsten van Bali en Balambangan. Bij deze *wajang* wordt de *Gamĕlan pĕlog* bespeeld.

3°. De *Wajang kĕlitik*, in Westelijk Java ook wel *Wajang gòlèk* genoemd. Deze wordt gewoonlijk overdag vertoond; de poppen zijn daarbij uit hout gesneden, doch hebben nagenoeg dezelfde gedaante als in de vorige *wajangs;* ook zit de *Dalang* er niet mede achter een gordijn, maar terwijl hij ze in orde stelt en zoolang de vertooning nog niet begonnen is, staat er voor het tooneel een klein schermpje, nagenoeg in den vorm van schoppenaas op onze speelkaarten, waardoor het publiek zich verbeelden moet niets te zien. In deze *wajang* worden onderwerpen behandeld uit den tijd van de rijken van Mådjåpahit en Padjadjaran, vooral de geschiedenis van DAMAR WOELAN en MÉNAK DJINGGÅ (1); men bespeelt daarbij de *Gamĕlan miring*.

4°. De *Wajang bèbèr*, waarin de figuren slechts geteekend zijn op stukken papier, welke door den *Dalang* naar den loop van het stuk worden ontrold en vertoond. De onderwerpen zijn dezelfde als in de *Wajang gĕdog;* de muziek bestaat hierbij alleen in de *Rèbab*.

Inlandsche Vorsten en Hoofden hebben dikwijls een of meer van deze *Wajangs* in eigendom, en houden er hun eigen *Dalang* op na. Anders is de *Dalang* de eigenaar der poppen, en wordt hij bij feestelijke gelegenheden door de aanzienlijke Javanen ontboden, om te hunnen huize zijne vertooningen te geven.

Eindelijk heeft men nog de *Wajang wong* of *Ringgit tijang*, die buiten de Vorstenlanden weinig bekend is en oneigenlijk den naam van *wajang* draagt, daar zij niet door poppen maar door menschen wordt voorgesteld. Het is eene soort van komedie, waarin allerlei onderwerpen worden behandeld. De acteurs hebben het gelaat beschilderd, en de vrouwenrollen worden in den regel ook door als vrouwen gekleede mannen vervuld (2). Eigenlijk zijn zij slechts pantomimisten; want ook hier wordt het stuk zelf door den *Dalang*, onder begeleiding der *Gamĕlan* gereciteerd. De vertooning duurt van des avonds ten 7 of 8 uur tot 5 of 6 uur in den morgen.

---

(1) Over de geschiedenis van DAMAR WOELAN zie men ROORDA VAN EYSINGA, *Handboek der Land- en Volkenkunde*, Boek III, Dl. I, bl. 502 en vervolgens. Over PANDJI vindt men iets in hetzelfde Deel, bl. 492.

(2) Zie de Aanteekeningen van den Regent van Brebes op VETH's *Java*, in de *Bijbladen van het Tijdschr. v. h. Aardrijksk. Genootschap*, N°. 9.

Digitized by Google

De *Topèng* is eene tooneelvoorstelling, waarin dezelfde geschiedenissen behandeld worden als in de *Wajang gèdog;* doch de poppen worden vervangen door gemaskerde mannen, die hunne pantomimen naar de woorden van den *Dalang* regelen. Wanneer echter de *Topèng* voor den Vorst vertoond wordt, zijn de acteurs ongemaskerd en dragen ook zelven hunne rollen voor.

De *Topèng babakan* is eene straatvertooning, die door twee gemaskerden, eenen man en eene vrouw, somtijds ook door meerderen uitgevoerd, bijna dagelijks te Batavia en in de Ommelanden te zien is. Onder begeleiding van eene trom en een paar bekkens dansen zij en zingen daarbij beurtelings liedjes (*pantoens*), die zeer onbeduidend en dikwijls vrij onzedelijk zijn. Bestaat het gezelschap uit meer dan twee personen, dan breiden zij somtijds hunnen werkkring uit en geven vertooningen, waarbij Chineezen, Arabieren of andere personen op eene belachelijke wijze worden voorgesteld.

Dansen.

Het dansen (*tandak*) bestaat bij de Javanen hoofdzakelijk in kunstmatige en in hun oog bevallige bewegingen en verdraaiingen der ledematen, waaraan de voeten doorgaans het minst deel hebben; en het is in den regel meer een beroep, dat men uitoefent om de toeschouwers te vermaken, dan eene uitspanning voor eigen genoegen. De danseressen (want het zijn met weinige uitzonderingen alleen meisjes of vrouwen, door welke deze kunst wordt uitgeoefend) zijn onderscheiden in de volgende klassen of soorten:

De *Sĕrimpi* of *Sarimpi* (1), zijnde een viertal jeugdige danseressen aan de hoven der Vorsten van Soerakarta en Djokjokarta. Zij zijn van aanzienlijke afkomst en behooren òf tot de bijwijven van den Vorst, òf zijn daartoe of tot echtgenooten van eenigen Prins bestemd. Zij mogen hare dansen, die door het koorgezang van twaalf mannen worden begeleid, alleen uitvoeren aan het Hof in tegenwoordigheid van den Vorst, en zijn dan zeer prachtig gekleed en getooid.

De *Bĕdâjâ* of *Badâjâ* (1), zijnde insgelijks danseressen aan die Hoven doch negen in getal, en, hoewel mede van aanzienlijke afkomst, toch minder in rang dan de *Sĕrimpi*. Zij worden dan ook somtijds

(1) Eigenlijk zijn *Serimpi* en *Bedâjâ* namen van dansfiguren, waarvoor het hier genoemde aantal personen noodig is: en vandaar zijn die benamingen op de danseressen zelve overgebracht. De eerstgenoemde dans mag alleen aan de hoven der Vorsten, de laatste ook aan die van Prinsen en Regenten worden uitgevoerd. Zie RAFFLES, *Hist. of Java*, Vol. I, p. 379.

Digitized by Google

door den Vorst aan voorname Prinsen of Regenten geleend om bij hen hare dansen te vertoonen, doch nooit meer dan zeven tegelijk. Sommige Prinsen en Regenten hebben hunne eigene *Bèdâjâ's;* zij mogen er echter niet meer dan zeven bezitten, en deze zijn dan ook van minder aanzienlijke afkomst. Bezitten zij geene middelen genoeg om er zeven meisjes op na te houden, dan vullen zij het ontbrekende getal met jongelingen aan, die echter bij den dans als vrouwen gekleed zijn. Ook de dansen der *Bĕdâjâ's* worden door een mannenkoor begeleid.

De *Ronggèng*, ook *Djogèd*, *Bĕksâ* en *Tĕlèdèk* en in de *Krâmâ*-taal *Ringgit* genoemd, zijn publieke danseressen veelal van een zedeloos gedrag, die bij alle feestelijke gelegenheden worden ontboden om hare dansen, welke zij met een luidruchtig gezang begeleiden, te vertoonen, of ook wel langs den openbaren weg als straatkunstenaressen hare voorstellingen geven. Bij den dans van deze *Ronggèngs* sluiten zich somtijds mannen uit de toeschouwers aan. Enkele malen treden ook mannen als publieke dansers op; deze heeten dan ook *Ronggèng*, *Djogèd* of *Bĕksâ*.

De *Bĕksan* of *Djĕdjogèdan* is een soort van spiegelgevecht, dat door eenige met schild en lans gewapende knapen (*bĕksâ*, *djogèd*) al dansende wordt uitgevoerd en eigenlijk alleen aan de hoven tehuis behoort.

Tornooispel.

Het tornooispel (*sĕnènan*, *sódòran* of *watangan*) behoort uitsluitend tot de vermaken der Vorsten en Grooten, en wordt gehouden op den *Aloen-aloen* voor de paleizen der Vorsten of woningen der Regenten. Op den bepaalden dag, bij de Regenten des Maandags en bij de Vorsten der Zaterdags, verzamelen zij zich daar in staatsiekleeding, gewapend met lange speren (*sòdòr*) waarvan het scherp is afgenomen, en op sierlijk getuigde paarden gezeten. Na eenige malen, onder de muziek der *Gamĕlan sènèn*, bij paren het terrein te zijn rondgereden maken de twee voorste ruiters zich van den trein los, wenden hunne paarden en rennen tegen elkander in, waarbij de een de lans van den ander tracht te breken of hem uit den zadel te lichten, hetgeen bij welslagen met luidruchtige toejuichingen door de aanschouwers wordt bekroond; dan sluiten zij zich weder achteraan den trein aan; het tweede paar volgt hen op; en zoo vervolgens. Een paar harlekijns verhoogen daarbij gewoonlijk het vermaak van het publiek.

Digitized by Google

Eene zeer gewilde aardigheid is ook het vastbinden van dwaas gecostumeerde bijna levensgroote poppen op losse paarden, waaraan dan ook vuurwerk is vastgebonden, dat wordt afgestoken; het verschrikt dooreen loopen der paarden geeft dan aan die poppen allerlei zonderlinge houdingen.

De Jacht.

De jacht, en inzonderheid de hertenjacht, is in de Preanger-Regentschappen eene der meest geliefde uitspanningen van de Javaansche Grooten. Een paar weken voordat zoodanige jacht zal ondernomen worden wordt een uitgestrekt *Alang-alang*veld afgebrand, en de weldra weder opschietende jonge spruitjes lokken de herten in menigte tot zich. Dan verzamelen zich een aantal jagers, in sierlijk jachtgewaad, op vlugge paarden gezeten, en alleen met eene scherpe sabel gewapend; de herten worden door honden opgejaagd, en door de jagers somtijds palen ver vervolgd, totdat het hun gelukt ze met de sabel te vellen. In andere gedeelten van Java worden meer groote drijfjachten gehouden, waarbij het wild van alle zijden naar elkander gedreven en dan in massa nedergeschoten wordt; dit geschiedt echter slechts bij bijzondere gelegenheden.

Ook op wilde zwijnen en ander wild wordt somtijds jacht gemaakt, doch dit geschiedt gewoonlijk met het geweer.

Dierengevechten.

Onder deze komen in de eerste plaats de tijgergevechten in aanmerking, die zelden anders dan aan de Vorstelijke Hoven plaats hebben. Op den *Aloen-aloen* is eene afgeperkte plaats, waarbinnen zich een buffel bevindt; terwijl aan de buitenzijde het tijgerhok staat, gesloten door eene schuif, die met eene opening in de omheining van het perk correspondeert. Op een teeken van den Vorst wordt die schuif opgehaald en de tijger in de kampplaats gedreven, waarop weldra een gevecht aanvangt, dat gewoonlijk met de nederlaag van den aanvaller, den tijger, eindigt. Is de eerste tijger spoedig bezweken, dan wordt somtijds nog een tweede in het strijdperk gebracht; en de kans wordt dan ongunstiger voor den buffel, die ook in den eersten strijd veel geleden heeft. Hebben de dieren geen lust in het gevecht, dan worden zij daartoe aangehitst, de tijger door hem met brandend stroo te bewerpen, en de buffel door hem met een aftreksel van Spaansche peper te begieten.

Digitized by Google

Eene andere soort van tijgergevecht, *rampok* of *rampog* genaamd, is deze. Rondom een hok, waarin zich een tijger bevindt, staat op eenigen afstand een kring van mannen, in drie nauwgesloten gelederen, met gevelde lansen. De tijger wordt uit zijn hok gedreven door dit in brand te steken; hij tracht dan in vrijheid te komen door over de hem insluitende personen heen te springen, doch wordt op de punten der lansen opgevangen. Somtijds redt hij zich door een gelukkigen sprong, maar wordt dan toch weldra weder gevangen en gedood. Gewoonlijk staan er in den kring verscheidene hokken; er worden dan ook wel twee of meer tijgers tegelijk uitgedreven, althans wanneer het *matjan toetoels* (Panters) zijn; met den koningstijger is men voorzichtiger.

In vroeger tijd deed men somtijds misdadigers, die dan met eene *kris* zonder punt gewapend waren, tegen tijgers vechten; hadden zij het geluk den tijger te dooden, dan werd dit als een bewijs van hunne onschuld aangemerkt. Dit gebruik is echter geheel afgeschaft.

Aanzienlijke Javanen laten dikwijls wilde zwijnen met honden of bokken vechten, op dezelfde wijze als dit bij de Vorsten met tijgers en buffels geschiedt. Zeer groote liefhebbers zijn zij ook van hanengevechten, waartoe deze dieren van jongs af worden opgevoed; hierbij worden dikwijls stalen sporen (*tadji*) in den vorm van lancetten aan de pooten der hanen (*djago*, *sawoeng*) bevestigd.

Voor den gemeenen man zijn de hanengevechten evenzeer een hartstochtelijk vermaak. Ook de wijfjes van eene soort van kwartels, *boeroeng gĕmak* of *poejoeh* genaamd, laten zij met elkander vechten; ja zelfs weten zij eene soort van krekels, *djangkrik* geheeten, en andere kleine dieren daartoe aan te hitsen. Het zijn echter niet alleen deze gevechten zelve, maar vooral de weddenschappen, welke over hunnen uitslag worden aangegaan, die voor den Javaan zoo groote aantrekkelijkheid hebben, en waarbij hij dikwijls zijn geheele vermogen verspilt.

Spelen.

Hiertoe behooren de volgende: Eene soort van kaatsspel (*oendi-boeling* (1)), bestaande in het opvangen of afweren van eenen uit bamboes of rotting gevlochten bal, dien de spelers elkander toewer-

(1) Zoo wordt dit spel genoemd in de Aanteekeningen op de *Bidasari* uitgegeven door VAN HOËVELL, bl. 348. Misschien moet het zijn *oendi balang*: *oendi* beteekent *bal*, en *balang*, *werpen*, ook *al spelende werpen*; *boeling* is ons onbekend. *Oendi oemboel* is een *kaatsbal*.

Digitized by Google

pen. Het schaakspel (*tjatoer*) is bij de aanzienlijken in gebruik. Meer algemeen zijn het damspel en andere, welke op dergelijke borden gespeeld worden; zooals: *dakon*, dat vooral door vrouwen gespeeld wordt met achttien stukken, gewoonlijk sawo-pitten, op een langwerpig ovaal bord met twee groote gaten aan het einde en twee rijen kleinere gaten aan de beide zijden; *tjoeki*, waarin elke partij zestig stukken, eigenlijk zwarte en witte boonen, heeft, en waarvan het doel is zooveel mogelijk stukken van de tegenpartij te slaan; *matjanan*, waarin elke partij twee stukken heeft, die tijgers, en drie en twintig die runderen voorstellen, welke door de tijgers van de tegenpartij geslagen worden; *malingan*, waarin ieder speler achttien stukken heeft, welke die van de tegenpartij moeten insluiten; enz. Europeesche kaartspelen zijn bij sommige Regenten bekend. Ook van de Chineezen zijn kaartspelen overgenomen, die eenige overeenkomst hebben met ons *vingt et un*, waartoe Chineesche kaarten gebruikt worden. Andere soorten van hazardspelen zijn er in menigte, zooals: het werpen met dobbelsteenen (*dadoe*); het *këplèk*, ons kruis of munt, waarbij de centen of duiten (1) aan den eenen kant met kalk of iets anders worden gemerkt; het *gimer*, een spel met een draaitolletje, waarop oogen of nommers staan, of met een stuk geld waarin een gat is, hetwelk rondgedraaid wordt, en waarbij dan de kans afhangt van de zijde waarop het valt; en vele dergelijke. Hiertoe behooren ook de weddenschappen over de hardheid van kokosnoten, *këmiri*-vruchten en dergelijke, welke tegen elkander gestooten of geslagen worden; en bij het oplaten van vliegers (*lajangan*), waarbij men de lijnen over elkander laat schuren en wedt wiens lijn het eerst zal breken; over het getal voorwerpen, hetwelk iemand in de hand heeft, of dat zal overblijven wanneer men van een onbekend aantal voorwerpen telkens een bepaald getal afneemt; enz.

§ 26. Vreemde Oosterlingen op Java.

Chineezen.

Het getal der Chineezen op Java bedraagt thans bijna 207000. Zij houden zich voor het grootste gedeelte op in de noordelijke strandresidentiën, welke voor den handel het best gelegen zijn, vooral

(1) Hoewel sedert de Wet van 1854 (bl. 142) de oude munten zijn of worden ingetrokken, zijn er nog steeds op Java eene menigte duiten in omloop, die van elders schijnen te worden ingevoerd en waaraan de Javanen in hun onderling verkeer de voorkeur geven boven de nieuwe munt.

Digitized by Google

in de Residentiën Batavia, Tjeribon, Samarang, Rëmbang, Soerabaja en Djapara; betrekkelijk minder worden zij in het midden des eilands, en het minst aan de zuidkust aangetroffen. In afzonderlijke wijken bewonen de Chineezen steenen huizen, en staan onder het onmiddellijk bestuur van hunne eigene Hoofden (bl. 351). Door noeste vlijt en schranderheid weten allen, schoon doodarm op Java aangekomen, behoorlijk in hun onderhoud te voorzien, velen zelfs zich rijkdommen te vergaderen (1). Zij zijn fabriekanten, grondeigenaars, landbouwers, opzieners op plantages en in fabrieken, kooplieden, geldschieters, kleinhandelaars, ambachtslieden, winkeliers, klerken, pachters van het Gouvernement of van particulieren; in één woord, niets is er dat zij niet bij de hand nemen en waarvan zij geen gebruik maken om den eenvoudigen Javaan te bedriegen en uit te zuigen, waartegen het Gouvernement, dat hunne industrie niet kan ontberen, hem niet altijd voldoende beschermt. In het dagelijksch leven zijn zij stil en ordelijk, en maken zich zelden aan uitspattingen schuldig, zoo men althans daartoe niet het dobbelen en amfioenschuiven rekent, waarvan zij groote liefhebbers zijn. De grootste uitspanning van den onbemiddelden Chinees is des avonds de *kong-a-hian*, een ellendig tweesnarig instrument te bespelen; aan de menigvuldige Chineesche feesten, welke door de rijken met veel luister gevierd worden, neemt hij weinig deel; alleen het Chineesche Nieuwjaar is hem een feest- en rustdag. De meest gebruikelijke hazardspelen zijn het *Po-*, *To-pho-*, en *Ta-fui*-spel; het eerste geschiedt met een dobbelsteen, het tweede met Chineesche kaarten, het derde met tinnen duiten of boonen. Ook tooneelvertooningen (eene soort van *wajang wong*) zijn zeer gezocht.

In elke eenigszins belangrijke Chineesche kampong vindt men een tempel, en dikwijls meer dan één, *Tei-Pekkong* geheeten; van welken het voorste steeds opene gedeelte met onderscheidene afgodsbeelden versierd en bestemd is voor het doen van offeranden en gebeden, terwijl het achterste veelal verdeeld is in kamertjes, waarin de priesters wonen. Evenwel zijn niet bij elken tempel priesters, zoodat zij somtijds, wanneer hun dienst wordt vereischt, van eene

(1) Vroeger betaalden zij een hoofdgeld, het zoogenaamde staartgeld (*wang kondeh*), naargelang van hun vermogen ten bedrage van *f* 2 tot *f* 50, voor het recht om den staart (bl. 111) te dragen, waarvan zij een schriftelijk bewijs, *soerat kondeh* geheeten, ontvingen; alsmede voor elk paard *f* 6, en voor elk rijtuig *f* 100, als jaarlijksche belasting. Deze belastingen zijn echter op Java vervallen sedert de invoering van de personeele belasting en het patentrecht. Zie bl. 149.

Digitized by Google

naburige plaats moeten worden ontboden. Eigenlijke of groote Priesters bevinden zich slechts in de hoofdplaatsen; zij moeten volbloed Chineezen zijn en worden dus altijd uit China ontboden, moeten zich het hoofd geheel kaal scheren, mogen geen dierlijk voedsel gebruiken en niet huwen. Buiten deze is er nog eene mindere klasse van priesters of tempeldienaars, die zich alleen van dierlijk voedsel moeten onthouden, doch overigens leven gelijk andere Chineezen; zij staan den grooten Priester bij of verrichten, bij ontstentenis van dezen, de plechtigheden alleen. Daarenboven heeft elk Chinees in zijne woning eene soort van huisaltaar, bestaande in eene tafel, waarop een kistje (*tschoe-tszè*, bij verbastering *djoesi*, bij de Hollanders ook wel *joosje*) staat, bevattende een beeldje van eenige godheid; op deze tafel worden dagelijks reukwerk, vruchten en andere voorwerpen geoffierd en kaarsen ontstoken (1).

Arabieren.

Het aantal der Arabieren is op Java, in vergelijking met dat der Chineezen, gering en bedroeg op het einde van het jaar 1879 slechts 10028. Zij wonen hoofdzakelijk in de handelplaatsen langs de kusten, vooral in de Residentiën Soerabaja, Madoera, Batavia, Samarang, Tjeribon, Pekalongan en Pasoeroewan; in de binnenlanden zijn er weinigen gevestigd, hoewel zij deze voor hunnen handel wel doortrekken. De staatkundige invloed, dien zij in vroegere eeuwen op Java uitoefenden, is door de vestiging der Nederlandsche macht aldaar geheel vernietigd; thans houden zij zich, met uitzondering van eenige geestelijken, alleen met den handel bezig, welken zij met veel schranderheid maar ook met woeker drijven, zoowel te land als ter zee; eene menigte vaartuigen van Arabieren doorkruisen de Indische zeeën, en bijna de gehcele kustvaart is in hunne handen. Behalve hunne aangeboren zucht tot bedriegerij en afzetterij valt op het gedrag der Arabieren in het algemeen weinig aan te merken; aan zware misdaden maken zij zich niet schuldig; dobbelen en amfioenschuiven zijn hun verboden; het schaakspel en het doen van verhalen van de daden hunner voorvaderen zijn hunne meest geliefde uitspanningen.

---

(1) Men zie over de Chineezen op Java onder andere: *Java, tooneelen uit het leven* enz. door HARDOUIN en RITTER, en *Bijdragen, uitgegeven door het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Neêrl. Indie*, Dl. III, bl. 424 en Dl. IV, bl. 278.

Digitized by Google

Andere vreemde Oosterlingen.

Onder deze benaming worden verstaan Maleiers, Boegineezen, Mangkasaren, inboorlingen van de Molukken en het verdere oostelijke gedeelte van den Archipel. Ook zij worden langs de kusten in alle handelplaatsen van eenig belang aangetroffen en wonen, wanneer hun aantal eenigszins aanzienlijk is, evenals de Arabieren en Chineezen, in afzonderlijke kampongs onder hunne eigene Hoofden. Zij houden zich hoofdzakelijk met den handel, de vischvangst, of ook met sommige handwerken bezig. Hun gezamenlijk aantal bedroeg op het einde van het jaar 1879 ongeveer 4000 zielen.

Over de Klinganeezen zie men bl. 115.

TWEEDE HOOFDSTUK.

BALI EN LOMBOK.

EERSTE AFDEELING.

Bali [1].

§ 1. Ligging, grenzen, grootte, luchtsgesteldheid, moessons.

Bali ligt tusschen 114° 26′ tot 115° 45 O. L. en 8° 2′ 30″ tot 8° 49′ 30″ Z. B. onmiddellijk ten oosten van de Residentie Banjoewangi op Java, waarvan het gescheiden is door Straat Bali, eene zee-engte, die aan haren noordelijken ingang minder dan een geogr. mijl breedte heeft, doch zuidwaarts spoedig wijder wordt; ten noorden wordt het bespoeld door de Javaansche, ten zuiden door de Indische zee, en ten oosten door Straat Lombok van het eiland van dien naam gescheiden; deze Straat is wegens den tweemaal daags noord- en zuidwaarts gaanden sterken stroom moeielijk en dikwijls gevaarlijk te bevaren. De grootte van Bali wordt berekend op 105,3 □ geogr. mijlen of 2544 □ palen.

---

(1) Men zie over dit eiland vooral *Schetsen van het eiland Bali, door* R. van Eck, in het *Tijdschr. voor Neérl. Indie*, Augustus 1878 en volgg.

Digitized by Google

Behalve dat de dampkring over het algemeen vochtiger is, verschilt de luchtsgesteldheid weinig met die van Java; ook de werking der moessons komt met die op dat eiland overeen; waarom wij kortheidshalve daarheen verwijzen.

§ 2. Staatkundige verdeeling en voornaamste plaatsen.

Het eiland is verdeeld in de volgende negen gewesten of rijkjes, van welke de twee eerstgenoemde rechtstreeks door het Nederlandsch Gouvernement worden beheerd, en de overige elk hun afzonderlijk inlandsch bestuur hebben.

1°. Boelèlèng. Het strekt zich langs het grootste westelijke gedeelte van de noordkust des eilands uit, en heeft ten zuiden zijne natuurlijke grens in den hoofdrug der bergketen, welke Bali van het westen naar het oosten doorsnijdt. Het is geheel berg- en rotsachtig en, wat de vruchtbaarheid betreft, het minst bevoorrechte gedeelte des eilands.

De voornaamste plaatsen zijn:

Singa-radja, de hoofdplaats en zetel van den Adsistent Resident en in de laatste jaren ook van den Inlandschen Vorst, op een paar palen afstands van de kust in het noordoosten des rijks. In de onmiddellijke nabijheid hiervan ligt noordwestwaarts

Boelèlèng, de oude hoofdplaats, waartoe behoort het ongeveer 2 paal daarvan verwijderde havenplaatsje Pabéjan (d. i. plaats waar rechten worden betaald), waar veel handel is, niet alleen op de Nederlandsche Oost-Indische bezittingen maar vooral ook op Singapoera; in 1875 bedroeg de waarde van den in- en uitvoer ongeveer ƒ11.000000. Hier zijn dan ook de voornaamste Chineezen en Arabieren gevestigd. Te Boelèlèng is eene Gouvernements Lagere School voor Inlanders.

Sangsit, ten noorden van Singa-radja en evenals dit op eenigen afstand van de kust gelegen en door een goeden weg daarmede verbonden; ook bij deze plaats behoort aan het strand een havenplaatsje (Pabéjan).

Djagaraga, zes palen ten oosten van Boelèlèng, in het gebergte.

Boengkoelan, vier of vijf palen ten noordwesten van Djagaraga, aan de daarnaar genoemde rivier op eenigen afstand van de kust.

Koeboe Kelod, eene kleine handelplaats aan den mond van dezelfde rivier.

Banjoe-alit, ten zuidwesten van Boelèlèng.

Tamoekoes, eene der drie voornaamste handelplaatsen van Boelèlèng, grootendeels door vreemdelingen bewoond, nog meer westwaarts.

Digitized by Google

Patemoen, eene kleine handelplaats ten westen van het voorgaande, deels door Boegineezen bewoond. Tusschen deze plaats en Tamoekoes ligt Bandjar.

Lirang, eene handelplaats bij Kaap Lirang in het noordoostelijke gedeelte van Boelèlèng.

Al deze plaatsen liggen aan riviertjes, welke echter wegens ondiepte en sterken stroom weinig of niet bruikbaar zijn.

In de westelijke helft van Boelèlèng worden geene plaatsen van eenig belang gevonden.

2°. Djambrana, grenzende ten noorden aan Boelèlèng, ten oosten aan Tabanan, en ten zuidwesten aan Straat Bali. Het was vóór 1818 een op zichzelf staand rijk, doch is toen door Boelèlèng veroverd en daaraan onderworpen gebleven, totdat het in 1849, ten gevolge van de Nederlandsche expeditie tegen Bali, weder een afzonderlijk gewest is geworden. Het is schaars bevolkt en bebouwd, en grootendeels met bosschen en wildernissen bedekt. (1)

De voornaamste plaatsen zijn:

Negara, de hoofdplaats en verblijfplaats van den Nederlandschen Controleur op ongeveer twaalf palen afstands van de kust aan de rivier Djo-gading gelegen. Oostwaarts daarvan ligt Djambrana, de oude hoofdplaats.

Loloan, de voornaamste handelplaats, voor den algemeen handel opengesteld (2), twee palen zuidwestelijker nabij dezelfde rivier, die bij vloed tot hiertoe kan worden opgevaren.

Prantjak, nabij den mond derzelfde rivier; en

Pengambengan, zes of zeven palen meer noordwestwaarts aan de kust.

Sanggan Gĕdi, eene kleine handelplaats.

3°. Karangasem, dat den oosthoek des eilands inneemt. Het grenst ten westen aan de rijkjes Bangli en Kaloengkoeng, en wordt ten noord- en zuidoosten door de zee bespoeld. Ook dit rijk is grootendeels bergachtig, doch munt in vruchtbaarheid, vooral in het zuidelijke gedeelte, ver boven Boelèlèng uit. Tengevolge van erfopvolging en van de gebeurtenissen van 1849 erkent de tegenwoordige vorst van Karangasem dien van Lombok (Mataram) als opperheer, zonder wiens goedkeuring hij geene gewichtige besluiten mag nemen (3).

---

(1) Men zie over dit gewest ook het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XV, bl. bl. 273.

(2) Vergelijk over deze en de andere handelplaatsen bl. 144, Noot 1.

(3) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XXII, bl. 327.

Digitized by Google

De voornaamste plaatsen zijn:

Karangasem, de hoofdplaats, gelegen in het oosten des rijks op eenigen afstand van de kust, aan den zuidwestelijken voet van den berg Seraja (bl. 453).

Sindoe, zuidwestwaarts van de hoofdplaats op den top van den Boekit Penjoe, nabij de grenzen van Kaloengkoeng; eene aanzienlijke uit zes wijken bestaande plaats, die door VAN ECK de bakermat der Brahmanen wordt genoemd.

Overigens liggen de belangrijkste plaatsen langs de kusten; langs de noordoostkust van het westen af: Tijanjar, Soekadana, Koeboe, Telamben, Tjoelik en Hamed; zuidwaarts van Tjoelik ligt Besoekih of Besakih met een der beroemdste tempels van Bali; en langs de zuidoostkust; van het oosten af: Oedjoeng, het Pabéjan van de hoofdplaats, met het daarbij behoorende iets meer binnenwaarts gelegene Oedjoeng-dessa, Laboehan Amoek, Maga-teloe en Padang, eene belangrijke handelplaats, bij de Europeanen bekend onder den naam van Padang Kove. Binnenslands liggen tusschen Tjoelik en Karangasem nog: Kebon, Tegal-linggah, Tista, Ngis, Tihing-tali, Panaban en Soesoehan; tusschen Karangasem en Oedjoeng ligt Boekit Kapas; nabij Laboehan Amoek liggen Manggis en Oelakan; en noordwestwaarts van Padang, nog Baloembang, bij het strand.

4°. Kaloengkoeng, een klein rijk aan de zuidoostkust. Het is ingesloten tusschen Karangasem ten oosten en noorden, Gijanjar ten westen, en de zee ten zuiden. Het noordelijke gedeelte is bergachtig, het zuidelijke meer vlak, hoewel ook langs de kust lage bergruggen worden gevonden.

De tegenwoordige hoofdplaats Kaloengkoeng is eene zeer volkrijke plaats, ruim een uur landwaarts in gelegen. In de nabuurschap ligt Gèlgèl, waar de vroegere Vorsten resideerden.

De belangrijkste kustplaats is Koesamba (door vreemdelingen gewoonlijk Kasoemba genoemd); vroeger was het eene goede zeehaven, aan den sedert dichtgespoelden mond der rivier Goenaksa gelegen. Zij is, evenals de anders weinig beteekenende plaatsen Soengla lawas en Gèlgèl, bij de expeditie van 1849 vermaard geworden. Verder heeft men er Djoempahi, nabij de kust, Tangkas, Klatok en andere binnenslands.

5°. Gijanjar (verbasterd uit Grija anjar, Nieuw priesterhuis), een klein rijk ten westen van Kaloengkoeng; ten noorden grenst het aan Bangli, ten westen aan Mangwi, en ten zuiden aan Badoeng. Het bestaat uit vlakten of smalle dalen, die door lage bergruggen worden gevormd.

Digitized by Google

De hoofdplaats Gijanjar is eene groote en schoone plaats, op eenigen afstand van de kust aan eene rivier gelegen.

Lepang, Lebé (Lebih) en Kramas zijn verder de belangrijkste kustplaatsen.

In het binnenland liggen: Sekawati, Batoe-boelan, Bano, Seronggo, Bédolo (eigenlijk Bédahoeloe), Pèdjèng, waar in den tempel eene maan wordt bewaard, die eens van den hemel is gevallen, Semantiga, Djaga-prang en vele andere.

6°. Bangli, ten oosten door Karangasem, ten zuiden door Gijanjar en Mangwi, ten westen door Tabanan en Boelèlèng begrensd, en zich ten noorden met eene scherpe punt tot aan de kust uitstrekkende. Het noordelijke gedeelte bevat den G. Batoer (bl. 453); het zuidelijke is een schoon dal, dat om zijne vruchtbaarheid den bijnaam van Taman Bali of Tuin van Bali verkregen heeft. Het oostelijke gedeelte van dit dal, Batoer geheeten, dat een geruimen tijd aan het rijk Karangasem heeft behoord, is thans aan Bangli teruggegeven. Het landschap Pajangan, mede ten oosten (1) van het eigenlijke Bangli gelegen, behoort aan het rijk Mangwi.

Behalve de hoofdplaats Bangli, in het zuiden des rijks, liggen in dit gedeelte: Banjoe-gaga, Goelijan, Panetan, Soesoet, Tampak-siring, Tegal-lalang, Koeboe, Kajang, enz.; en op of aan den G. Batoer: Batoer, Tjatoer, Daoesa, Bantang, Koeta-dalem, Panelokan of Pandelokan, Pengadjaran en andere.

7°. Badoeng, dat de zuidpunt des eilands inneemt, hoewel een der kleinste toch een der belangrijkste rijken van Bali. Door zijne vruchtbaarheid is het voor den landbouw, en door zijne ligging voor den handel uitstekend geschikt. Aan de noordzijde door de rijken Gijanjar en Mangwi begrensd, wordt het aan alle andere kanten door de zee bespoeld; en de landengte, die het kleine schiereiland, den Tafelhoek, met Bali verbindt, vormt daarmede ter wederzijde eene reede, waarvan de eene in den oost-, en de andere in den westmoesson voor de handelsvaartuigen eene goede ligplaats oplevert.

Badoeng of Bali Badoeng is de eigenlijke hoofdplaats in het noordoosten des rijks. Zij was de residentie der vroegere Vorsten, wier paleis thans nog door een van hunne afstammelingen wordt bewoond. De tegenwoordige Vorst houdt zijn verblijf te

Kasiman, meer noordoostwaarts gelegen.

---

(1) Niet ten westen, zooals op de kaarten van Bali staat. Zie bl. 9 der *Reis over Bali, door* ZOLLINGER, in het XXIIste Dl. der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*. Zie over het rijkje Bangli verder het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XXIV, bl. 189.

Digitized by Google

Pametjoetan, ten zuidwesten van Badoeng gelegen, is mede eene aanzienlijke plaats, waar leden der Vorstelijke familie hun verblijf houden.

Koeta is de voornaamste haven en handelplaats des rijks, nagenoeg op het midden der landengte gelegen, welke hier niet meer dan drie palen breed is.

Toeban ligt drie palen zuidelijker op de landengte, welke daar slechts eene breedte van twee palen heeft. Het bestaat van handel en visscherij.

8°. Mangwi of Mengoewi, waartoe ook het landschap Pajangan behoort, ten zuiden aan Badoeng en de Indische Zee, ten oosten aan Gijanjar, ten noorden aan Bangli en ten westen aan Tabanan grenzende; het is grootendeels vlak en zeer vruchtbaar.

De hoofdplaats Mangwi ligt eenige palen binnenslands. Ten noorden daarvan liggen Penaroengan, Sinapan, Goelingan, Bongkasan, Dadakan, Bantoeng, Koeripan, enz.; ten zuiden Kapal, Mentjang, Tegalgoenoengan, Dalih en Sampidi, het laatste op de grens van Badoeng.

Aan de kust zijn de voornaamste plaatsen Sogsogan en, aan den mond der Penet, Sèsèh; alleen bij het laatste is de reede voor kleine vaartuigen veilig, bij het eerste is zij met riffen en zandbanken bezet.

9°. Tabanan, een der grootste, best bevolkte en vruchtbaarste rijken van Bali. In het noorden bergachtig, is het grootste zuidelijke gedeelte eene schoone golvende vlakte door onderscheidene rivieren besproeid. Het grenst ten westen aan Djambrana, ten noorden aan Boelèlèng, ten oosten aan Mangwi en Bangli, ten zuiden aan de Indische Zee.

De hoofdplaats Tabanan ligt binnenslands, niet ver van de rivier Soeni, in de nabijheid van welker oevers nog onderscheidene plaatsen gelegen zijn; als: nabij den rechteroever, Grogak, Bogan en Kediri; aan de linkerzijde Tanawak, Patjoeng en Meraban. Aan de kust ligt aan den mond dier rivier Kedoengoe, vroeger eene zeehaven doch thans door verzanding onbruikbaar.

Ten noorden van de hoofdplaats liggen: Boeahan, Klotji, Baroe, Djelantik, Tadjoera, Antapan, Apoehan en andere.

§ 3. KUSTEN, BAAIEN, REEDEN, KAPEN, KLEINE OMLIGGENDE EILANDEN.

Kusten.

De kusten van Bali rijzen grootendeels vrij steil uit de zee op, welke zeer spoedig eene groote diepte verkrijgt, zoodat de schepen

Digitized by Google

slechts op geringen afstand van den wal kunnen ankeren. Bovendien zijn zij op vele plaatsen door koraalriffen en klippen omgeven; vooral is dit het geval aan de westelijke helft der noordkust, bijna overal langs de west- en zuidwestkust, aan de zuidpunt, en een klein zuidelijk gedeelte van de zuidoostkust tot op omstreeks 8° 40′ Z. B. Ook liggen de kusten geheel open, zoodat de oostzijde des eilands slechts in den Westmoesson, en de westzijde alleen in den Oostmoesson eene veilige ligplaats voor schepen aanbiedt, te meer daar er ook geene goed gedekte baaien worden aangetroffen.

Baaien en reeden.

Van deze zijn de voornaamste:

a. Aan de noordkust van het westen naar het oosten:

De St. Nikolaas-baai, eene ruime doch geheel openliggende baai, die aan de oostzijde nog een kleinen meer gedekten inham heeft, welke echter door een daarvoor liggend rif nagenoeg wordt afgesloten; deze inham heet Banjoe édang (warm water), omdat aan haar oostelijk uiteinde eene warme zwavelbron uit de koraalriffen opwelt.

De reeden van Tamoekoes, van Boelèlèng en van Sangsit, met de genoemde baai allen in het rijk van Boelèlèng gelegen, leveren goede ankerplaatsen op doch zijn alleen in den Oostmoesson veilig.

b. Aan de noordoostkust:

De reede van Koeboe en die van Tjoelik in Karangasem, alleen veilig in den Westmoesson.

c. Aan de zuidoostkust van het noorden naar het zuiden:

De geheel opene reede van Oedjoeng.

De baai Laboehan Amoek of Pelaboehan Amoek, eene zeer goede ankerplaats voor eene vloot in den Westmoesson.

De baai van Padang of Padang Kove, onmiddellijk ten zuiden van de voorgaande, eene zeer veilige inham gedurende het geheele jaar, doch zoo klein dat er slechts één schip kan ankeren; de diepte is 1 of $1^1/_2$ vadem.

Deze drie ankerplaatsen liggen in het rijk Karangasem.

De reede van Koesamba en Kaloengkoeng, evenals die van Lebé in Gijanjar, geheel open en in den Oostmoesson onbruikbaar.

Pantej timor of het Oosterstrand der landengte, die den Tafelhoek met Badoeng verbindt, in den Westmoesson de landingsplaats voor kleine vaartuigen, welke de op die landengte gelegene plaatsen Koeta en Toeban bezoeken.

Digitized by Google

d. Aan de zuidwestkust, van het zuiden naar het noorden:

Pantej barat of het Westerstrand der evengenoemde landengte, dienende tot landingsplaats voor soortgelijke vaartuigen in den Oostmoesson.

De reede van Sèsèh in Mangwi, voor den zuidwestenwind geheel open en klipachtig.

De reede van Pengambengan, in het landschap Djambrana.

De baai Gili Manoek in het noordwesten des eilands schuins tegenover Banjoewangi, eene goed gedekte baai, doch met een zeer nauwen en door den sterken stroom moeielijk te bezeilen ingang. In de baai bevinden zich koraalriffen.

Kapen.

De voornaamste bekende kapen zijn:

a. Aan de noordzijde des eilands:

Tandjoeng Pasir, de noordwestelijke uithoek aan Straat Bali.

Het voorgebergte van den Goenoeng Sandan, onmiddellijk ten oosten van de St. Nikolaas-baai, en dat van den G. Gondol, ruim 10 geogr. minuten meer oostwaarts.

T. Batoe de noordelijkste punt des eilands.

T. Lirang, een weinig ten zuidoosten van T. Batoe.

b. Aan de oostzijde des eilands:

T. Karangasem, de oostelijkste punt van Bali, een voorgebergte van den G. Seraja.

T. Benoea, de noordoostelijkste punt van den Tafelhoek. De zuidelijkste punt van dit kalkgebergte wordt Zuidkaap genoemd.

c. Aan de zuidwest- en westzijde des eilands:

T. Boekit, de westelijkste punt van den Tafelhoek.

T. Djambrana, de zuidwestelijke uithoek van het gewest van dien naam.

T. Pabocan (Paboeahan), in het westen van hetzelfde landschap.

Eilandjes rondom Bali.

De kleine eilandjes langs de kusten van Bali zijn meest koraalriffen en onbewoond. Zij zijn voornamelijk:

Poeloe Mendjangan of Herteneiland, voor de St. Nikolaas-baai.

P. Koeboe Manoek, een zeer klein eiland bij T. Karangasem.

P. Hidjoe of Groen-eiland, ten noordoosten van de Laboehan-Amoek-baai

Digitized by Google

Noesa Gĕdé (groot eiland) of P. Pandita (Priestereiland) (1), bij verbastering op de meeste kaarten Bandieten-eiland genoemd, een betrekkelijk vrij groot eiland uit eene kalkrots bestaande, aan den zuidelijken ingang van Straat Lombok, nagenoeg in het midden tusschen het eiland van dien naam en Bali, en tot het rijk Kaloengkoeng behoorende. Het heeft eene bevolking van 2000 zielen, en is rijk voorzien van rundvee en varkens. Rondom P. Pandita liggen, vooral aan de noordwestzijde, nog eenige zeer kleine eilanden, zooals Djoengoetbatoe, Jèh-pakeh, Lèmbongan en Panida (800 zielen). Het vaarwater tusschen P. Pandita en Bali heet Veilige passage.

P. Serangan, nabij de oostkust der landengte van den Tafelhoek.

P. Doewa of de Twee Broeders, onmiddellijk ten oosten van den Tafelhoek.

§ 4. Natuurlijke gesteldheid, wegen en bruggen, en voortbrengselen.

Bergen.

Door het breedste gedeelte des eilands strekt zich eene bergketen uit in eene oost- en westwaartsche richting, van Straat Bali tot aan Straat Lombok. Zij zendt vele vertakkingen uit vooral naar de noordzijde, waar zij veelal tot aan de kust doorloopen. Het zuidelijke gedeelte van het eiland is meer vlak, en bestaat uit zeer vruchtbaren teelgrond, met uitzondering van de uiterste zuidpunt, de Tafelhoek genaamd, die geheel uit koraal-kalkgebergte bestaat. De genoemde keten, van welke geen algemeene naam bekend is, is geheel van denzelfden aard als het gebergte in het noorden van Oostelijk Java; zij kan in drie duidelijk kenbare groepen worden gesplitst:

1°. Het verwarde en onbekende labyrint in het westen, dat door een bergzadel ten zuiden van Tamoekoes van de volgende groepen wordt gescheiden;

2°. de centrale vulkanische groep tusschen de rijken Tabanan en Boelèlèng tot aan het hoogland van Tjatoer in het rijk Bangli, gericht van het oost-noordoosten naar het west-zuidwesten; en

(1) De naam P. Solombo, die op de kaarten ook wel aan dit eiland wordt gegeven, schijnt op Bali niet bekend te zijn.

Digitized by Google

3°. de noordoostelijke vulkanische groep van den Batoer en den Agoeng in de rijken Boelèlèng, Karangasem en Bangli (1).

Uit deze groepen verheffen zich voornamelijk de volgende vulkanen:

De Goenoeng Bakoengan, tusschen de 4000 en 5000 vt. hoog, nabij de westkust in het landschap Djambrana tegenover Banjoewangi gelegen, die in 1804 eene hevige uitbarsting heeft gehad.

De G. Soeboek, door anderen G. Mereboek genoemd, op de grenzen van Djambrana en Boelèlèng.

De Batoe Kaoe of Baroe Kaoe of G. Tabanan of Piek van Tabanan, nagenoeg in het midden des eilands op de grenzen van Boelèlèng en Tabanan gelegen, een kegelberg van ruim 7000 voet hoogte, van welken ons geene uitbarstingen bekend zijn.

De G. Batoer in het noordoosten des eilands in Bangli, een kegel, die ter hoogte van omstreeks 6000 vt. met nog twee kleinere oprijst binnen een wijd uitgestrekt kringvormig gebergte, dat een oude kraterwand is en, evenals de G. Tengger op Java, een vlakken kraterbodem insluit. De laatste uitbarsting van den westelijksten krater had plaats in 1818, doch zware uit zijne zuidelijke helling steeds opstijgende rookkolommen bewijzen zijne voortdurende werkzaamheid; de hoogste stoot slechts nu en dan eenigen rook uit.

De G. Agoeng of Piek van Bali, ongeveer 11000 vt. hoog, liggende 5 geogr. minuten zuidoostwaarts van den G. Batoer, in het rijk Karangasem. Uitbarstingen van dezen berg hebben plaats gehad in de jaren 1808 en 1843, en nog steeds stijgen uit onderscheidene spleten in zijne wanden zwaveldampen op.

De G. Seraja, door eenen lagen bergrug met den G. Agoeng verbonden en aan den oostelijksten uithoek van Bali gelegen. Hij is het overblijfsel van een grooten vulkaan, die in vroegeren tijd bij eene hevige uitbarsting moet zijn ingestort. Het is een groote ketel, die op verscheidene plaatsen doorgebroken is en in den kraterwand diepe spleten heeft, welke het gebergte in verschillende toppen splitsen, die weder hunne bijzondere namen hebben. Zij hebben eene ongelijke hoogte van 3000 tot 5000 vt.

De noordelijke hellingen van het gebergte zijn over het algemeen rotsachtig en onvruchtbaar; kleine boschjes en Alang-alang-wildernissen maken de voornaamste plantbekleeding uit. Aan de andere zijden daarentegen is het bovengedeelte met wouden van zwaar

(1) *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Derde volgreeks, Dl. I, bl. 497.

Digitized by Google

geboomte, waaronder vele Casuarina's, begroeid, terwijl het benedengedeelte met velerlei cultuurgewassen beplant is.

Meren.

In het midden van de centrale berggroep bevinden zich vier meren van vrij aanzienlijke grootte en diepte. Zij hebben zoet water, hetwelk de Inboorlingen door kunstmatige waterleidingen aan de bevochtiging hunner rijstvelden dienstbaar maken. Deze meren, die zeer vischrijk zijn, door eene menigte watervogels worden bewoond en door de bevolking met afgodischen eerbied beschouwd, zijn: het Danoe Batoer op den ouden kraterbodem van den G. Batoer in Bangli, het Danoe Baratan ten oosten, D. Boejan en D. Tamblingan ten noorden van het Tabanan-gebergte (1).

Bronnen.

Zoetwaterbronnen (*Jèh anakan*) komen hier en daar op de toppen der bergen en in de valleien voor, b. v. op den top van den Jèh-Ketipat, bij Sindoe in Karangasem, bij Penaroengan in Mangwi, enz. Zij voorzien in den drogen moesson dikwijls in het gebrek aan drinkwater, dat door het uitdrogen der rivieren ontstaat, en worden daarom ook door de bevolking in groote eer gehouden.

Ook zwavelbronnen treft men aan, en wel op grooten afstand van de werkende vulkanen. Zoo vindt men er eene in de nabijheid van Bandjar (bl. 446), en de belangrijkste bij de St. Nikolaas-baai omstreeks twee palen van het strand; deze laatste heeft vier wellen, van welke eene ijskoud, eene lauw, en twee heet water opleveren.

Rivieren.

Talrijke rivieren stroomen van de bergen zeewaarts; zij hebben echter, vooral aan de noordkust, een zeer beperkten loop en zijn onbevaarbaar, met uitzondering van enkele, die aan de zuidzijde des eilands uitwateren en in den regentijd door kleine Inlandsche vaartuigen een eindweegs kunnen worden opgevaren. In den Oostmoesson drogen vele rivieren geheel uit, terwijl zij in den Westmoesson niet zelden buiten hare oevers treden.

(1) Eene uitvoerige beschrijving van deze meren door VAN ECK, die ze bij herhaling bezocht, vindt men in de straks genoemde *Schetsen* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, Augustus 1878.

Digitized by Google

a. Aan de noordzijde des eilands vindt men, van het westen naar het oosten gaande, onder andere:

De rivier van Patemon en die van Tamoekoes, welke beneden de plaatsen van die namen in zee vallen; zij zijn slechts kleine kustrivieren.

De rivier van Boelèlèng, die dieper landwaarts in, naar het schijnt op den G. Tabanan, ontspringt en in eene noordwaartsche richting langs Boelèlèng naar zee stroomt.

De rivier van Sangsit, welke ten oosten van de voorgaande in hetzelfde gebergte schijnt te ontspringen, op eenigen afstand ten westen langs Djagaraga stroomt en bij Sangsit in zee valt.

De rivier van Boengkoelan, die op de voorgebergten van den G. Batoer schijnt te ontspringen en na eenen noord-noordwestwaartschen loop beneden Boengkoelan bij de handelplaats Koeboe Kelod in zee valt (1).

Al deze rivieren bepalen haren loop tot het rijk Boelèlèng.

b. Aan de noordoostkust wateren uit:

De rivier van Lirang, beneden de plaats van dien naam een weinig bewesten kaap Lirang; zij ontspringt op het voorgebergte van den G. Batoer en bepaalt haren loop tot het rijk Boelèlèng.

De rivier van Tjoelik, die op den G. Agoeng ontspringt en langs Kebon en Tjoelik naar zee stroomt.

c. Aan de zuidoostkust vallen in zee:

De rivier van Boekit Kapas, die op den G. Agoeng ontspringt en langs Karangasem en Boekit Kapas stroomt.

De rivier van Oedjoeng, die op denzelfden berg ontspringt en een weinig ten zuiden van de voorgaande in zee valt.

Deze beide behooren tot het rijk Karangasem.

De Jèh Oenda of Rivier van Kaloengkoeng, in het rijk van dien naam, welke langs de hoofdplaats Kaloengkoeng en Gèlgèl stroomt en tegenover Poeloe Pandita in zee valt.

Het noordoostelijke gedeelte van het rijk Badoeng wordt door twee betrekkelijk groote rivieren, de Hajoeng en de Koeta, besproeid, die in het rijk Mangwi haren oorsprong hebben, en in eene zuidoostwaartsche richting een gedeelte van dit rijk en van Badoeng doorloopen om in het laatstgenoemde in zee te vallen. De noordelijkste stroomt langs Kasiman, de zuidelijkste langs Dèn Pasar en Pametjoetan.

(1) Het was tusschen de rivieren van Sangsit en Boengkoelan dat zich in 1849 de versterkte stelling van Djagaraga uitstrekte, die door het opwaarts volgen van de bedding der Sangsit is omgetrokken geworden.

Digitized by Google

d. Aan de zuidwestkust ontlasten zich:

In het rijk Tabanan de Soeni, welke op den G. Tabanan ontspringt, langs de hoofdplaats Tabanan stroomt in eene zuidwaartsche richting en beneden Kedoengoe in zee valt.

In het rijk Mangwi de Jèh Penet, die, na Tabanan en Mangwi in eene zuidoostelijke richting te hebben doorstroomd, bij Parèrènan in zee valt.

Nog onderscheidene andere rivieren doorsnijden meer westwaarts in dezelfde richting dit rijk.

De Djo-gading, Loloan of rivier van Djambrana in het gewest van dezen naam, welke op den G. Soeboek ontspringt, langs de hoofdplaats Negara en vervolgens langs Loloan stroomt en beneden Prantjak in Straat Bali valt (1).

Wegen en Bruggen.

Van deze beide kan eigenlijk slechts ontkennerderwijs gesproken worden. Bruggen bouwen de Balineezen in het geheel niet; de rivieren en beken moeten, waar daartoe gelegenheid is, overgevaren, maar in de meeste gevallen doorwaad worden, hetgeen althans in den drogen moesson een gering bezwaar is; hier en daar passeert men ze over een boomstam of een langen bamboesstok, die aan de beide oevers wordt bevestigd. Ook de wegen kunnen op dezen naam bezwaarlijk aanspraak maken. Zoodra men zich eenigszins van het strand verwijdert, zijn het niet dan moeielijke bergpaden, slechts

(1) In het *Tijdschr. voor Neêrl. Indie*, 1868, Dl. II, bl. 370 worden de volgende rivieren van Bali vermeld, waarvan, gelijk uit het bovenstaande blijkt, vele namen onjuist zijn: de Saba, Mendahoem, Tampekan, Banjoemalo, Bolélèng, Boehoes, Penaroekan, Sangsit en Boengkoelan, in Boelèlèng; — Tjoelik, Njoeling en Djangaga, in Karangasem; — Hoenda, in Kaloengkoeng; — Melangit en Boeboer, die de landschappen Bangli, Gijanjar en Kaloengkoeng doorstroomen en nabij de zee samenkomen, om aldaar de grens tusschen de twee laatstgenoemde gewesten te bepalen; — Pakrissan en Patanoe, in Gijanjar; — Hanjoeng, die, na de landschappen Gijanjar, Mangwi en Badoeng doorloopen te hebben, aan de oostzijde van het Badoengsche dorp Sanoer in zee valt; — Koeta en Soehoeng, in het Badoengsche; — Penet, die, Tabanan en Mangwi doorstroomd hebbende, bij Sèsèh in zee valt; — Soeni, in Tabanan, die zich bij Kedoengoe in zee ontlast; — Poeloekan, op de grens van Tabanan en Djambrana; — Soemboel, Hembang, Beloek Paha, Ajer Koening en Loloan, in Djambrana. Van de genoemde rivieren zijn de Hoenda, in Kaloengkoeng, de Hajoeng, in Badoeng, en de Saba, in Boelèlèng, de voornaamste; terwijl alleen de Loloan, in Djambrana, en de Koeta, in Badoeng, wegens hare lage bedding, bij vloed met vrij groote prauwen een paar palen landwaarts in kunnen worden opgevaren. — Overigens zie men over de rivieren ook de *Schetsen* van VAN ECK, N°. VII.

Digitized by Google

breed genoeg voor één persoon, en dikwijls voor lastdieren bezwaarlijk te betreden. Ook in de lagere streken zijn bijna nergens kunstwegen aangelegd: het zijn slechts paden, meer of minder breed naar mate van het terrein, maar niet onderhouden, vol kuilen en moddergaten, en zelfs voor licht geschut slecht te gebruiken. De Balineesche voertuigen, waarvan tegenwoordig zelden meer wordt gebruik gemaakt, zijn daarom ook karren, wier raderen omstreeks 10 voet van elkander staan om het omvallen te voorkomen. In den laatsten tijd is echter in de rijken Boelèlèng, Djambrana, Badoeng en Tabanan in den staat van wegen en bruggen veel verbetering zichtbaar.

Voortbrengselen.

Wat de natuurlijke plantbekleeding des bodems betreft heeft Bali groote overeenkomst met Oostelijk Java. De onvruchtbare rotsruggen zijn met Alang-alangvelden en heesterachtige boschjes begroeid, de overige berghellingen met zwaar geboomte bedekt, dat hier en daar voor cultuurgewassen heeft moeten plaats maken. Onder deze laatste komt vooral de rijst in aanmerking, die in zeer groote hoeveelheid en uitmuntende hoedanigheid gekweekt wordt op *sawahs*, welke door de Balineezen met de meeste zorg worden bewerkt, en wier aanleg door de vele stroomende wateren wordt begunstigd. Rijst is dan ook niet slechts het hoofdvoedsel der Inboorlingen, maar tevens een belangrijk artikel van uitvoer. Ook djagoeng of Turksch koorn wordt hier en daar verbouwd, vooral in de bergstreken, waar de rijst ontbreekt of schaarsch is. Kokosboomen worden in de kuststreken in groote menigte aangekweekt ter verkrijging van Kokosolie, waarvan eene aanzienlijke hoeveelheid wordt uitgevoerd. Kapas of katoen, koffie en tabak worden in de bergstreken geteeld, doch vooral aan de beide laatste wordt weinig zorg besteed. De Arènpalm levert suiker voor binnenlandsch gebruik; de Lontarpalm, eene eetbare vrucht en bladeren, die voor schrijfpapier dienen; de Pisangboom, een smakelijk voedsel. Verder heeft men suikerriet, indigo, kapok, bindrotting, en eene groote verscheidenheid van vruchten en bloemen, van welke laatste vooral vermelding verdienen de witte en gele Tjampaka, de Melati, de Kembang Sepatoe, de Lotus en witte en roode rozen.

Het Dierenrijk verschilt, zoowel wat wild als tam gedierte betreft, weinig van dat op Java. Behalve de gewone Karbau of buffel is er echter eene schoone soort van tam rundvee, dat van den wilden

Digitized by Google

Soendaschen os (*bantèng*) schijnt af te stammen, en de wilde woudstier (*kèbo wadak*), die in de wildernis vooral in het westen van Boelèlèng rondzwerft. Zwarte varkens en honden zijn er in groote menigte, en paarden van een klein en leelijk ras, maar sterk en in het gebergte goed te gebruiken. Tijgers komen weinig anders dan in het westelijke gedeelte des eilands voor; de rhinoceros ontbreekt geheel.

Het Delfstoffenrijk op Bali is nog geheel onbekend; in de beddingen van sommige rivieren schijnen korrels goud en tin gevonden te worden. Zwavel komt in groote hoeveelheid voor op den Goenoeng Agoeng en het gebergte van Tabanan.

§ 5. Bestuur. Verhouding tot het Nederlandsch Gouvernement.

Regeering.

Elk der in § 2 vermelde rijken, met uitzondering van Boelèlèng en Djambrana (bl. 463), staat onder het bestuur van eenen Vorst met den titel Anak agoeng (1), die geheel willekeurig regeert; wel heeft hij eenen Raad, samengesteld uit Priesters en Grooten (leden der Vorstelijke familie, die naar gelang van hunne afkomst den titel van Déwa of Goesti voeren), doch ook dezen zijn geheel van zijnen wil afhankelijk. Naast den Vorst staat de Mantja negara of Rijksbestuurder, bij wien eigenlijk de regeering berust (2). Voorts heeft hij een Kantja oetĕr dalĕm of Adjĕg dalĕm, die de voor koop en verkoop noodige zegelbrievèn schrijft en de officiëele correspondentie van den Vorst voert; benevens een Pambĕkĕl kakandel, die als particulier secretaris van den Vorst is te beschouwen. Onder hunne weinig vaderlijke regeering worden de onderdanen op eene verregaande wijze onderdrukt en geheel als slaven beschouwd door de Vorsten, die hierin door de mindere Hoofden getrouw worden nagevolgd. In het algemeen onderscheiden zich de Vorsten en Grooten noch door beschaving, noch in eenig ander opzicht boven den gemeenen man. Hunne inkomsten bestaan in: de boeten, die als straf worden opgelegd; den verkoop van veroordeelde misdadigers als slaven; de nalatenschap van hen, die zonder mannelijke nakomelingen overlijden,

(1) *Anak agoeng*, d. i. *voornaam* of *groot mensch*. (*Anak* is het Maleische *orang*, mensch, persoon). Men spreekt den Vorst aan met *Tjokor*, *Tjokorda*, *Idi hi ratoe*, *Tjokor hi ratoe*, enz., welke uitdrukkingen overeenkomen met ons Uwe Majesteit of Uwe Hoogheid.

(2) In Boelèlèng en Djambrana heeft het Gouvernement dezen titel veranderd in dien van Patih; ook de aard van zijne werkzaamheden is daar natuurlijk gewijzigd.

Digitized by Google

en waartoe ook hunne vrouwen en dochters behooren, die dan als slavinnen verkocht of als danseressen enz. verhuurd worden; eene jaarlijksche landrente (*padjèg*), die op de rijstvelden geheven wordt; de opbrengst van domeingoederen (*doewé*), grootendeels bestaande in sawahs, die door de bevolking tegen genot van een derde van de opbrengst moeten worden bearbeid; belasting op den in- en uitvoer van producten; havengelden, en eenige andere voordeelen, waaronder vroeger ook de door het Nederlandsch Gouvernement verboden strandroof, bekend onder den naam van *tawan karang* of kliprecht, behoorde. Bij de tractaten van 1849 (bl. 462) is echter hunne willekeurige macht in sommige opzichten beperkt.

De Vorst van Kaloengkoeng oefent ten gevolge van zijne hoogere afkomst (bl. 474) en uit kracht van overwinningen, door zijne voorvaderen op de overige rijken behaald, over deze eene zekere opperheerschappij uit, die zich ook over het naburige Lombok uitstrekt. Hij voert als zoodanig den titel van Batarané, en als behoorende tot de kaste der Ksatrija's dien van Déwa Agoeng of Déwa Agoeng Batara. Echter is thans zijn oppergezag zeer gering; wel doen de overige Vorsten hem eenen eed van trouw en bondgenootschap, raadplegen hem in belangrijke omstandigheden, en roepen hem in als scheidsrechter bij hunne onderlinge geschillen, doch gehoorzamen hem slechts voor zooverre zij zulks met hunne belangen overeenkomstig achten.

Elk rijk is verdeeld in Districten; wij vinden die vermeld omtrent Boelélèng, dat dertig, Bangli, dat zeven, Tabanan, dat vier, Mangwi, dat zeventien, en Gijanjar, dat negentien zulke onderdeelen telt. Aan het hoofd van die Districten staan Gouverneurs, die als zij van adel zijn Poenggawa of Pamběkěl gědé en anders eenvoudig Pamběkěl heeten; zijn zij, gelijk dikwijls gebeurt, familieleden van den Vorst, dan mogen zij ook den titel Anak agoeng voeren. Zij worden gekozen door de bevolking, maar onder goedkeuring van den Vorst, die dan ook dikwijls op die keuze invloed weet uit te oefenen. In hun bestuur gedragen zij zich dikwijls vrij onafhankelijk, hetgeen meermalen tot binnenlandsche onlusten aanleiding geeft. Op verschillende plaatsen vindt men nog afzonderlijke Poenggawa's of Pamběkěls, die geen District maar een enkel dorp of zelfs eenige daar wonende huisgezinnen onder hun beheer hebben; dit is een gevolg van het Kastenwezen, hetwelk verbiedt, dat leden van eene voornamere kaste bevelen ontvangen van iemand, die in afkomst beneden hen staat. Zoo kunnen er in een dorp onderhoorigen van verscheidene Pamběkěls wonen; het dorp staat dan onder hem, die

Digitized by Google

daarin de meeste onderhoorigen telt, doch de overigen bekreunen zich niet om zijne bevelen (1).

Voorts zijn in de dorpen nog Hoofden van minderen rang, die Klijan dèsa, Klijan bandjar of Klijan tinggi, Klijan troena of Klijan tèmpèk enz. heeten. De Klijan dèsa is het Dorpshoofd; hij wordt door de bevolking gekozen en deze keuze door den Poenggawa en den Vorst goedgekeurd. De Klijan bandjar is, in de groote in wijken verdeelde dorpen, de Wijkmeester, die, met goedvinden der bevolking, door het Dorpshoofd of den Poenggawa wordt aangesteld. De Klijan troena is de persoon, die de heerendienstplichtigen (troena's) oproept en het toezicht over hen heeft; hij wordt ook door de bevolking gekozen doch ontvangt zijne bevelen in den regel rechtstreeks van den Poenggawa. Deze Hoofden behooren veelal tot den oud-Balischen adel, tot het geslacht der zoogenaamde Prabali. Zij worden in vele dorpen in hun bestuur bijgestaan door eene soort van gemeenteraad (raad van oudsten), welks leden eveneens tot voornaamste Soedra's (bl. 475) behooren en geslachtstitels voeren, als Bandèsa, Pasek, Koebajan, Gadoeh enz. Zij treden als raads- en scheidslieden op bij geschillen tusschen burgers, en inzonderheid in gevallen, waarin bij de *Kerta sima* (Gemeente- en waterschapswetten) niet is voorzien.

Voorts vindt men nog in de meeste groote plaatsen een Sedahan temboekoe, die met de zorg voor de hoofdwaterleiding der sawahs is belast en ook als ontvanger der landrente fungeert; hij staat rechtstreeks onder den Sedahan agoeng, die in de hoofdplaats woont en het geldelijk beheer voert.

Een Klijan sedahan of Penjarikan soebak wordt hier en daar door de sawahbezitters uit hun midden gekozen om het toezicht en beheer over een of meer waterschappen (*soebak*) uit te oefenen, waarmede het dorpsbestuur als zoodanig zich niet bemoeit; hij wordt hierin bijgestaan door een Pangliman of handlanger.

Rechtspleging.

Europeanen en met hen gelijkgestelden, alsmede sommige bij het Reglement op de rechterlijke organisatie bepaaldelijk aangewezen personen uit de inheemsche bevolking, staan te recht voor den Raad

(1) Men zie over dit onderwerp onder andere het *Tijdschr. voor Neérl. Indië*, 1870, Dl. I, bl. 422, 427 en 438, en Dl. II, bl. 16 en 24, de *Bijdragen van het Instituut voor taal-, land- en volkenkunde*, Derde volgreeks, Dl. I, bl. 505; het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXIII, bl. 166, en de *Schetsen* van VAN ECK.

Digitized by Google

van Justitie te Soerabaja, wegens zaken die voor zoodanige rechtbank behooren behandeld te worden.

Minder belangrijke civiele zaken tusschen Europeanen of met hen gelijkgestelden en ook tusschen hen en Vreemde Oosterlingen worden behandeld door het Residentiegerecht, bestaande uit den Adsistent Resident en eenen door hem aangewezen ambtenaar als Griffier, die tevens de functiën van Ambtenaar van het Openbaar Ministerie waarneemt. Van de door dat gerecht uitgesproken vonnissen kan in beroep worden gekomen bij den Raad van Justitie te Soerabaja.

Strafzaken van Vreemde Oosterlingen en Balineezen, die den Mahomedaanschen godsdienst belijden, en misdrijven door de inlandsche bevolking in het algemeen tegen het Gouvernement of Gouvernements ambtenaren gepleegd, alsmede sommige bepaaldelijk aangewezene civiele rechtsvorderingen worden behandeld voor den Landraad, samengesteld uit den Adsistent Resident als Voorzitter, zes voorname Hoofden tot de Mahomedaansche Balineezen of Vreemde Oosterlingen behoorende, daartoe door den Gouverneur Generaal aan te wijzen, als leden, bijgestaan door eenen Djaksa en eenen Griffier of eenen als zoodanig fungeerenden beambte. Een priester heeft zitting als adviseerend lid. Ook van de vonnissen van dezen Landraad kan in belangrijke zaken geappelleerd worden bij den Raad van Justitie (1).

Overigens staat de inlandsche bevolking te recht voor de rechtbank der Kerta's, welke is samengesteld uit twee of meer priesters, die als zoodanig Kerta (in sommige rijken ook wel Djaksa) heeten. De open tent, waarin zij hunne zittingen houden, wordt Balé pakantjan of pamelantjan genoemd. De persoon, die de zaak instrueert en ook als pleitbezorger en griffier voor de rechtbank optreedt, heet Kantja. Hij ontvangt, evenals de Kerta's, zijne aanstelling van den Vorst, doch behoeft niet gelijk dezen uit de kaste der Brahmanen te worden genomen. In elke zaak treedt voor iedere partij een Kantja op. Zij kunnen ook in sommige gevallen civiele zaken alleen afdoen; doch wanneer de partijen zich met hunne beslissing niet kunnen vereenigen, staat het haar vrij rechtsingang te verzoeken, waartoe, in elk geval, vooraf een verzoekschrift aan den Vorst moet worden ingediend.

Over schuldvorderingen en andere civiele zaken en ook over lichte misdrijven kunnen Districts- en mindere Hoofden uitspraak doen volgens de Sima of de Paswara (2). Overigens zijn de meest gebruikte

(1) *Indisch Staatsblad*, 1864 N°, 117.

(2) Het eerste is eene verzameling van Gemeente- en Waterschapswetten, waarvan eene vertaling voorkomt in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXIII. bl. 174; het tweede eene verzameling van verschillende wetten en besluiten van tijd tot tijd door de vorsten uitgevaardigd, waarvan eene inhoudsopgave voorkomt in de *Schetsen* van VAN ECK.

Digitized by Google

wetboeken de Agama, Adigama, Déwagama, Déwadanda, Darma oepapati en Siwa-sesana. Zij zijn geschreven in het zoogenaamd Oud Javaansch, en dus voor het volk in het geheel niet en voor vele rechters slechts gedeeltelijk verstaanbaar, zoodat de juistheid van hunne toepassing dikwijls veel te wenschen overlaat.

De gewone straffen zijn de doodstraf, slavernij en boete. Ook diefstal kan, wanneer het gestolene meer dan de waarde van twee gulden bedraagt of de bestolene tot de Vorstelijke familie behoort, met den dood worden gestraft, welke straf echter in het eerste geval zelden wordt toegepast; overigens staat op diefstal, behalve de teruggave van het ontvreemde, betaling van de dubbele waarde als boete. Eene uit het Kastenwezen voortvloeiende omstandigheid is, dat niet alle personen voor de wet gelijk zijn; terwijl b. v. de moord door een Soedra op een Brahmaan gepleegd onvermijdelijk met den dood wordt gestraft, is in het omgekeerde geval de zaak met eene boete van *f* 50 afgedaan. Vóór de afschaffing van den slavenhandel werden ter dood veroordeelden dikwijls ten voordeele van den Vorst als slaven verkocht; ook werden zij voor het Indische leger aangeworven tegen betaling van zekere som per hoofd aan den Vorst. Verminkende straffen, die vroeger menigvuldig door de Vorsten werden toegepast, zijn door het Gouvernement verboden (bl. 464) doch schijnen desniettemin buiten Boelèlèng en Djambrana nog voor te komen.

Verhouding tot het Nederlandsch Gouvernement.

Bij de tractaten in 1849 na den afloop der derde Balische expeditie (bl. 73) met de Vorsten gesloten (1), hebben dezen erkend dat hun rijk een gedeelte uitmaakt van Nederlandsch Indië en dus als zoodanig onder de opperheerschappij van Nederland staat, waarom zij ook de Nederlandsche vlag, zoowel te land als ter zee, boven de hunne zullen voeren, en bij hunne troonsbeklimming de bevestiging vanwege het Gouvernement behoeven. Zij zullen hun land nimmer aan eenige blanke natie, behalve de Nederlanders, overgeven; met de zoodanige geene verbintenissen aangaan; geene brieven, geschenken of gezantschappen naar haar zenden of van haar ontvangen zonder onze toestemming. Zij mogen niet toelaten dat vreemde Europeanen zich in hun grondgebied vestigen zonder onze vergunning, en moeten van alle pogingen daartoe onmiddellijk aan het Nederlandsch Gouvernement kennis geven; ook moeten zij bescherming verleenen aan alle Europeanen, die zich met onze toestemming in hun

(1) Met den Vorst van Bangli is in 1876 het contract vernieuwd.

Digitized by Google

rijk ophouden. Het Nederlandsch Gouvernement heeft het recht in hunne rijken gevolmachtigden te vestigen ter behartiging onzer belangen. De Vorsten moeten de vroeger tegen ons opgeworpene versterkingen slechten, en beloven ons in geval van oorlog naar vermogen bij te staan. Zij zullen den zeeroof, menschenroof en slavenhandel verbieden en met al hun vermogen tegengaan; onvoorwaardelijk afzien van het zoogenaamde kliprecht, maar integendeel aan gestrande schepen en schipbreukelingen alle mogelijke hulp verleenen, waartegen hun voor het bergen van gestrande goederen een behoorlijk bergloon wordt toegekend. Gevluchte misdadigers en gedeserteerde soldaten zullen zij op onze aanvrage doen opsporen en uitleveren. Zoolang de Balische Vorsten het bovenstaande getrouw naleven, zal het Gouvernement geene pogingen aanwenden om zich in hunne rijken te vestigen, noch zich met het inwendig bestuur daarvan bemoeien. De Resident van Banjoewangi is tevens Gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok, en als zoodanig belast met het toezicht op de naleving der geslotene overeenkomsten en in het algemeen met de behartiging der Nederlandsche belangen op die eilanden.

Ten gevolge van binnenlandsche onlusten zijn Boelèlèng in 1854 en Djambrana in 1856 als rechtstreeksche bezittingen aan Nederland afgestaan (1) en wordt dus thans het bestuur daar van Gouvernementswege geregeld. Sedert 1860 is daaromtrent in hoofdzaak het volgende vastgesteld. De landschappen Boelèlèng en Djambrana zullen zijn Regentschappen en de Regenten zullen den titel voeren van Radja; aan hen wordt toegevoegd een Patih, die hen in het bestuur zal bijstaan en met het dagelijksch beheer van zaken zal zijn belast (2). In Boelèlèng is gevestigd een Adsistent Resident, ondergeschikt aan den Gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok, een Controleur en minder personeel; in Djambrana, een Controleur en minder personeel. Aan de Hoofden en bevolking van Boelèlèng-Djambrana wordt, onder de leiding van den Gecommitteerde voor de zaken van Bali en Lombok en van den Adsistent Resident van Boelèlèng en den Controleur van Djambrana, behoudens de hierna te melden uitzonderingen, gelaten het recht van zelfbestuur en het

(1) Zie de daartoe betrekkelijke acten in de *Bijlagen van de Staatscourant, Zitting* 1857—1858, bl. 79.

(2) In 1872 is echter de toenmalige Regent Goesti Ktoet Djlantik wegens allerlei willekeurige handelingen afgezet en naar Padang verbannen; sedert dien tijd is het inlandsch bestuur daar voorloopig opgedragen aan een Raad van bestuur, samengesteld uit twee priesters en twee voorname Hoofden, van welke laatsten een als Patih fungeert. Ook in Djambrana is een dergelijke voorloopige Raad van Bestuur, van welken een lid Waarnemend Regent is.

Digitized by Google

bezit van hunne rechtspleging, hunne politieke en huishoudelijke rechten, de keuze van Hoofden, en de regeling van andere huishoudelijke aangelegenheden. Het Gouvernement behoudt zich het recht voor om: uit de Regentschappen een eventueel te bepalen aantal manschappen op te roepen ter bestrijding van buiten- of binnenlandsche vijanden; zijne troepen door de Regentschappen te doen doortrekken; forten, wegen en bruggen aan te leggen, waar het zulks mocht noodig achten; en als scheidsman op te treden in alle inwendige geschillen, ook in die met naburen, en alle oorlogen tegen te gaan en te verbieden. Nederlanders en met hen gelijkgestelden mitsgaders vreemde Oosterlingen zijn onderworpen aan het gezag der Nederlandsche autoriteiten en aan de rechtsmacht der door het Nederlandsch-Indisch Gouvernement aan te wijzen rechtbanken. Misdrijven gepleegd tegen het Gouvernement, gelijk opstand, weêrspannigheid, enz. worden gestraft door de rechtbanken daartoe van Gouvernementswege aan te wijzen. De Gouverneur Generaal behoudt het recht van gratie van doodstraffen door de Inlandsche rechtbank der Kerta's opgelegd; de zittingen van die rechtbank worden bijgewoond door den hoogstaanwezenden Nederlandschen ambtenaar, die daarin eene adviseerende stem heeft. Het kliprecht, de handel in menschen en de uitvoer van slaven, het verkoopen van vrije menschen wegens niet betaling van schulden, het toepassen van verminkende of folterende straffen, en het verbranden van weduwen of andere betrekkingen (bl. 480) zijn verboden. Voor den algemeenen handel zijn alleen opengesteld de havens van Tamoekoes, Boelèlèng, Sangsit, Loloan en Sanggan Gĕdi; vreemdelingen mogen zich, zonder speciale vergunning, niet dan in de vier eerstgenoemde plaatsen en in afzonderlijke wijken vestigen; over hen worden van Gouvernementswege Hoofden aangesteld, die met het gezag en de politie belast zijn. De Regenten en Patihs doen den eed van trouw aan het Gouvernement (1).

§ 6. Bevolking (2).

Sterkte der bevolking.

Er bestaat geene officiëele opgave van de getalsterkte der Balineezen. De daarvoor vroeger door verschillende Schrijvers medegedeelde cijfers

(1) Men zie over dit alles uitvoeriger de *Koloniale verslagen over* 1860, 1861 en 1862, alsmede de *Indische Staatsbladen* over die jaren.

(2) Van de zeden en gebruiken der Balineezen, inzonderheid die van Boelèlèng, komt eene uitvoerige beschrijving voor in het *Tijdschr. voor Ind, taal-, land- en volkenk.*, Dl. VIII, bl. 105 en volgg. en in de *Schetsen* van Van Eck.

Digitized by Google

steunen deels op de opgaven der Vorsten, deels op berekening of gissing, en zijn dan ook zeer uiteenloopend. Zij verschillen van 1.200000 zielen, met eene weerbare macht van 220000 man, tot 700000 zielen, met eene weerbare macht van 140000 man. Latere berichten hebben echter dit cijfer tot ruim 450000 teruggebracht (1), volgenderwijze over de verschillende rijken verdeeld:

Djambrana . .	10000	zielen
Boelèlèng . . .	32000	»
Tabanan. . . .	100000	»
Mangwi	60000	»
Gijanjar. . . .	80000	»
Badoeng. . . .	40000	»
Kaloengkoeng.	25000	»
Bangli	30000	»
Karangasem. .	75000	»

te zamen 452000 zielen, dat is 4300 op de □ geogr. mijl.

Volgens de jongste en zeker het best te vertrouwen mededeelingen van den Heer VAN ECK, zijn deze cijfers thans nagenoeg als volgt:

	Zielen.		Brahmanen.	Ksatrija's.	Wèsja's.
Boelèlèng (2)	67261	waaronder	886	1205	2059
Djambrana	13000	»	100	125	300
Karangasem	180000	»	1500	3500	4000
Kaloengkoeng	50000	»	800	4500	700
Gijanjar	150000	»	900	8000	1500
Mangwi	67000	»	800	900	2500
Badoeng	110000	»	1000	3000	5000
Bangli	50000	»	500	800	1000
Tabanan	180000	»	1000	1200	2000
Te zamen	862261	waaronder	7486	23230	19059

dat is 8180 bewoners op de □ geogr. mijl.

Onder dit getal zijn slechts ongeveer 10000 vreemdelingen, waaronder ruim 1200 Chineezen. De overigen zijn Boegineezen, Mandareezen,

(1) *Tijdschr. van Neêrl. Indië*, 1868, Dl. II, bl. 373. *Bijdragen van het Instituut*, Derde Volgreeks, Dl. I, bl. 501.

(2) Alleen van Boelèlèng geeft VAN ECK het aantal Soedra's op als te bedragen 57866; voorts zijn daar 2400 Mahomedaansche Balineezen, 359 Chineezen, 86 Arabieren en 2400 andere vreemdelingen (in 1873), welke laatste opgave eenigszins verschilt met de cijfers van den jongsten *Regerings-almanak*; zie blads. 466.

Digitized by Google

Kangeanners, Saleijercezen, Javanen en Arabieren, die zich meerendeels op de strandplaatsen met den handel bezighouden. Het aantal Europeanen op Bali is ongeveer 35, die in Boelèlèng en Djambrana gevestigd zijn.

De officiëele Regeeringsopgave bepaalt zich alleen tot de afdeelingen Boelèlèng en Djambrana, en is over het jaar 1879 als volgt:

	Eur.	Inland.	Chin.	Arab.	And. vr. Oosterl.	Totaal.
Boelèlèng.	31	65306	395	138	1662	67532
Djambrana.	3	12881	8	69	—	12961
Te zamen	34	78187	403	207	1662	80493

Afkomst, uiterlijk voorkomen, karakter.

De Balineezen behooren tot het Maleische ras doch zijn zeer sterk met Hindoes en, tijdens de invoering van het Islamisme in Oost-Java, met Hindoe-Javanen vermengd. Vanwaar zij oorspronkelijk gekomen zijn is geheel onbekend, en de bewering van RAFFLES, dat Celébes hun eigenlijk vaderland zoude zijn, wacht nog op afdoende bewijzen. Men onderscheidt hen in Bali-aga, Wong Madjapahit en Bali slam of islam. De Bali-aga, ook wel Bali-moela genoemd, zijn de oorspronkelijke Balineezen, betrekkelijk weinigen in getal; zij hebben het Hindoeïsme niet omhelsd, verbranden ook hunne lijken niet maar begraven die of leggen ze in een boom neder, en worden door de overige Balineezen veracht. Oorspronkelijk woonden zij in het gebergte, vooral rondom de meren, waarom zij ook wel Bintang danoe worden genoemd, doch zijn thans over verschillende deelen van het eiland verspreid. Een bijzonderen stam van hen vormen de Anak Baratan, die bij uitsluiting het ambacht van goud-, zilver- of ijzersmeden uitoefenen. De Wong Madjapahit zijn de Hindoesche, met Javanen vermengde Balineezen, die verreweg het hoofdbestanddeel der bevolking uitmaken. De Bali slam of Bali islam eindelijk zijn de tot het Mahomedanisme overgegane Balineezen, wier aantal in verhouding tot de bevolking gering is en slechts op ruim 3000 wordt geschat.

De Balineezen zijn over het algemeen krachtige menschen, iets grooter en sterker gebouwd en gespierd dan de Javanen; hunne houding is mannelijker; hun gelaat regelmatiger en schooner; de neus minder plat (1); de oogen zijn zwart en levendig; het haar is zwart;

(1) Volgens Dr. ZOLLINGER en anderen. De Heer VAN BLOEMEN WAANDERS, Adsistent Resident te Boelèlèng spreekt dit tegen (*Tijdschrift van Neêrlandsch Indië*,

Digitized by Google

de huid geelkoperkleurig. Hun uiterlijk duidt schranderheid en moed aan; echter zijn velen door het gebruik van opium verdoofd en ontzenuwd.

Zij zijn arbeidzaam, in hooge mate eergierig, zoodat zij liever den dood dan eenige schande ondergaan, zeer aan hun land gehecht, door velen als dapper en krijgshaftig geroemd, wreed jegens hunne vijanden maar liefderijk jegens hunne betrekkingen, niet waarheidlievend, verzot op hanengevechten en dobbelspelen, onzindelijk, vrijpostig tot onbeschaamdheid toe, en zeer onderworpen aan hunne Hoofden en Vorsten, van welke zij de slechtste behandeling geduldig verdragen. Deze laatsten zijn over het geheel zedeloos, trotsch, trouweloos en zeer tiranniek jegens hunne onderdanen, op wier karakter hunne dwingelandij een zeer ongunstigen invloed uitoefent.

Kleeding en wapenen.

De kleeding is hoogst eenvoudig en bestaat, zoowel bij mannen als vrouwen, uit niets anders dan eene *kamben* (sarong) gelijk aan die der Javanen, welke door een *saboek* (gordelband) wordt vastgehouden en waarvan de stof verschilt naarmate van het vermogen des dragers. Somtijds dragen de vrouwen, evenals de Javaansche, over den schouder eene *salèndang* (bl. 373), doch veelal alleen als sieraad niet als bedekking. Beide geslachten dragen het hoofd bloot, laten het haar lang groeien en binden het met een knoop op het hoofd bijeen, behalve de Brahmanen die het meestal kort afsnijden. De Priesters dragen het haar slechts zóó lang dat zij het recht naar boven gekamd op de kruin kunnen vastbinden; eene uitzondering hierop maken de Boeddha-priesters (bl. 472), die het haar geheel kort afknippen. Zoowel aanzienlijken als geringen versieren gaarne het haar met bloemen. Op reis dragen de mannen een kleinen, kegelvormigen uit bamboes gevlochten hoed, *tjapil* geheeten. De meisjes doorboren de ooren en dragen daarin, zoolang zij ongehuwd zijn, als sieraad een opgerold lontarblad (*soebeng*); bij deftige lieden is dit sieraad somtijds van goud. Ook zilveren arm- en beenringen zijn bij haar in gebruik.

1868, Dl. II, bl, 376) en zegt: »Onderscheidene schrijvers zijn van meening dat de »Balinees grooter en kloeker van bouw is dan de Javaan; ik geloof dit niet. Herhaalde »metingen hebben mij geleerd dat hij eene gemiddelde lengte heeft van 5 vt. 2⅛ »dm. Rijnl. (1.635 meter). Ook in houding, kleur en lichaamsvormen verschilt hij niet »van den Javaan."

Digitized by Google

In den oorlog bindt de Balinees zich een doek om het hoofd, en draagt een rood of blauw vest zonder mouwen; heeft hij daarbij een lang wit kleed aan, dat tot op de knieën reikt, dan is dit een bewijs dat hij een wanhopigen strijd op leven en dood wil voeren.

Hunne wapenen zijn de *kris* of dolk, welke in vorm eenigszins van de Javaansche verschilt, eene zeer lange lans, pijl en boog (die echter in onbruik geraken) en schietgeweer, welk laatste gedeeltelijk door henzelven vervaardigd gedeeltelijk uit Singapoera ingevoerd wordt. Kanonnen en draaibassen (*lilla's*) gebruiken zij in het open veld niet, doch hunne versterkingen zijn daarmede altijd rijkelijk voorzien.

Dorpen, gebouwen.

De *dessa's* of dorpen der Balineezen zijn gewoonlijk vrij regelmatig aangelegd, en verdeeld in vierkanten, die omgeven zijn met eenen acht of tien voet hoogen uit gedroogde klei of gebakken steen opgetrokken muur, binnen welken de huizen, *balé's* (pandåpå's, bl. 404), schuren en stallen van verscheidene familiën zich bevinden. Het geheel is veelal omgeven òf met eene levende bamboes-omheining, òf met eenen muur van gehouwen of gebakken steen of van klei. De wegen of paden in deze dorpen zijn tevens de plaatsen, waaruit de klei voor die muren en andere gebouwen wordt gegraven, zoodat zij vol gaten en kuilen, en in den regentijd ware modderpoelen zijn, waarin de menigvuldige varkens zich vermaken. De dorpen zijn soms sterk bevolkt en tellen dikwijls meer dan 3000 inwoners.

De huizen zijn mede uit klei of gebakken steen vervaardigd en, evenals op Java, met alang-alang of *atap* gedekt en onder lommerrijk geboomte verborgen. Zij zijn klein, laag, en ontvangen het licht bijna alleen door de immer smalle deur. Varkens, honden en hoenders hebben er vrijen toegang. Bij elk huis behooren eenige *balé's*, geheel of gedeeltelijk open tenten, waar de bewoners hunne bezigheden verrichten, gasten ontvangen enz. (1). Ook de stal, het varkenshok enz. bevinden zich binnen den ringmuur, die het erf omgeeft.

De paleizen (*poeri*) der Vorsten liggen altijd op het hoogste gedeelte der hoofdplaats, die zooveel mogelijk op een rijzenden grond is

(1) De woningen der Brahmanen worden *grija* (Kråmå-Javaansch *grijå*, huis) genoemd, die der Vorsten *poeri* (Jav. *poerå*, *residentie*, *paleis*), die der Grooten *djero* (Ngoko-Jav. *djero*, Kråmå inggil *dalem*, *binnenste*, *woning*), die der gewone Inlanders *oemah* (Ng. Jav. *omah*, *huis*).

Digitized by Google

aangelegd. Waar het terrein vlak is, loopen rechte lanen op het paleis aan, zoodat dit van alle zijden op een vrij grooten afstand te zien is. Deze *poeri's* zijn op kleinere schaal, doch eenigszins in denzelfden smaak als de kratons op Java, ingericht. Binnen den hoogen ringmuur bevinden zich verscheidene terrasvormige pleinen, welke van elkander gescheiden zijn door muren van 12 tot 15 vt. hoogte en $1^1/_2$ tot 2 vt. dikte. Het binnengedeelte is in verschillende vierkanten verdeeld door muren, waarin openingen zijn, welke slechts aan één persoon tegelijk toegang verleenen. Op de hoeken dezer afdeelingen staan in de hoogte *balé's*, die zoowel tot een luchtig verblijf voor den Vorst als tot wachthuizen dienen. Binnen de *poeri* zijn ook de wapenmagazijnen en, in sommige rijken, geweerfabrieken.

De tempels (zie bl. 473) bestaan uit eene door een steenen muur afgesloten ruimte, waartoe eene meestal fraai gebouwde poort toegang verleent. Binnen den buitenmuur bevindt zich een andere, die de ingesloten ruimte in een vóór- en binnenplein verdeelt; op het laatste bevinden zich de steenen of houten tempeltjes (offerkastjes); het eerste is gewoonlijk met waringin- en bloemboomen beplant en dient tot vergaderplaats der offerende of feestvierende menigte.

Deze bouworde der dorpen, *poeri's* en tempels, die zoovele geretrancheerde vierhoeken vormen, maakt dat zij voor eene hardnekkige verdediging zeer geschikt zijn.

Zedelijke en wetenschappelijke toestand.

Boven is reeds met een woord gezegd dat de willekeur en onderdrukking der hoogere standen eenen alleszins nadeeligen invloed uitoefenen op den oorspronkelijk gunstigen aanleg des volks. De Grooten leiden over het algemeen een lui, vadsig en wellustig leven ten koste hunner onderhoorigen; amfioenschuiven, hanengevechten, dobbelspelen, en het aanschouwen van de kunsten der danseressen zijn hunne geliefdste uitspanningen en voornaamste bezigheden; zonder juist dronkaards te zijn, zijn zij toch liefhebbers van *toewak* (palmwijn), arak en brandewijn. Ontbreken hun de middelen om aan deze neigingen te voldoen, dan wordt het volk op de eene of andere wijze gedwongen hen daartoe in staat te stellen. En het behoeft niet gezegd te worden, hoe het karakter des volks door deze voortdurende onderdrukking tot geveinsdheid en daarmede verwante ondeugden

Digitized by Google

wordt geneigd; noch ook, hoe het voorbeeld der meerderen door de minderen, waar zij kunnen, wordt nagevolgd.

Wetenschappelijke kennis, zoo zij dien naam verdient, is alleen bij de Priesters te vinden; zij bepaalt zich voornamelijk tot de oude geschiedenis des volks en de geheimenissen van den godsdienst, welke laatste worden verborgen gehouden voor den gemeenen man, die zich met eenige uitwendige plechtigheden tevreden stelt. Opzettelijke scholen of inrichtingen van onderwijs bestaan nergens op het eiland; desniettegenstaande is de kennis van het schrijven en lezen hunner moedertaal onder de Balineezen meer algemeen dan op Java.

Te Boelèlèng is thans eene Gouvernements lagere school voor Inlanders opgericht.

Landbouw, handel en nijverheid.

De landbouw, inzonderheid de rijstteelt, is het hoofdbedrijf der Balineezen, dat zij met groote voorliefde en bekwaamheid uitoefenen, zoodat zij hierin nog boven de Javanen staan. Behalve het binnenlandsche verbruik, wordt de jaarlijksche uitvoer van rijst door sommigen op 75000, door anderen op 330000 pikols geschat; zij is echter niet voor verre verzending geschikt, daar zij niet lang bewaard kan blijven. Andere vrij belangrijke artikelen van uitvoer zijn koffie, tabak, kokosnoten en olie, en katoen (*kapas*). De overige voortbrengselen uit het plantenrijk worden hoofdzakelijk slechts tot eigen gebruik aangekweekt. Voorts worden runderen, huiden, varkens, *dèngdèng* (gedroogd vleesch) en lijnwaden uitgevoerd.

De handel wordt echter niet rechtstreeks door de Balineezen gedreven, maar meestal door tusschenkomst van Chineesche of Boegineesche opkoopers, *bandar* genaamd, die de verlangde zaken in het klein op de *pasars* of markten laten inkoopen of bij zich aan huis doen brengen. De handel geschiedt veelal bij ruiling. Van muntspeciën zijn alleen in gebruik de Spaansche piaster, en vooral eene soort van geel-koperen Chineesche duiten, *kèpèng* of *pipis* genaamd (de bekende *pitjis*), die een gat in het midden hebben, waardoor zij bij 200 aan een touw worden geregen; zulk een pakje heet *sa-atak* (d. i. één atak of 200) en wordt gerekend voor ruim *f* 0,60; vijf zulke pakjes heeten *sapekoe* of *saboesoeng*, en vijftig maken een zak, *saboengkoes*, die dus ruim *f* 30 waard is. De piaster wordt, naarmate van de meerdere of mindere schaarschte van zilver-

Digitized by Google

geld, tegenwoordig op 700 of 800 duiten berekend. Ook onze stukken van *f* 2,50, tegen dezelfde waarde geschat, zijn zeer gewild.

In nijverheid zijn de Balineezen ook de Javanen vooruit. Zij zijn goede beeldhouwers en boetseerders, goud-, zilver- en ijzersmeden; vervaardigen zeer goede geweerloopen, waarvoor zij echter de sloten gewoonlijk van Singapoera ontbieden, en zeer bruikbaar geschut; in het harden van staal voor krissen en lansen zijn zij zeer ervaren; het spinnen, weven en verven van katoenen en zijden stoffen wordt zeer goed, hoofdzakelijk door de vrouwen, verricht. In de bouwkunde zijn zij echter niet ver gevorderd, en hunne tempels kunnen niet vergeleken worden met de overblijfselen van dien aard, welke op Java worden gevonden; zij zijn echter ook van veel lateren tijd dan deze.

Wijze van krijgvoeren.

In geval van oorlog wordt de geheele weerbare bevolking door den Vorst te wapen geroepen en van eene lans of een geweer voorzien; eene *kris* heeft ieder Balinees, en velen ook pijl en boog; veldgeschut en ruiterij hebben zij niet. In het open veld zijn zij gewoonlijk verdeeld in eene voorhoede, een hoofdkorps met twee vleugels, en eene achterhoede. Zij zijn groote voorstanders van omtrekkende bewegingen, en trachten steeds den vijand in den rug of in de flank te vallen. De eerste aanval geschiedt doorgaans door zoogenaamde *amokloopers* (voorvechters, die geheel in het wit gekleed zijn en zich dood vechten) of schutters en tirailleur. De piekeniers blijven in gesloten gelederen, buiten bereik van het schot, het oogenblik tot den algemeenen aanval afwachten; als dit gekomen is, strijden zij dapper zoolang hunne Hoofden stand houden. De Vorsten trekken zelf mede te velde doch zijn meestal slechts aanschouwers van den strijd; zij voeren als onderscheidingsteeken eene zwarte en eene zilveren of witte *pajoeng* (zonnescherm), het kenmerk hunner waardigheid.

Wanneer een Hoofd het voornemen heeft een wanhopigen strijd op leven en dood te voeren, kleedt hij zich met degenen, die hem daarin willen volgen, geheel in het wit; zij brengen hunne vrouwen en kinderen om het leven, loopen met eene korte lans gewapend woedend op den vijand in en sneuvelen, zoo deze den aanval wederstaat, tot den laatsten man. Zulk een gevecht heet *poepoetan*.

In het maken van versterkingen zijn de Balineezen zeer bedreven. De borstweringen zijn van aarde, hout of steen, en voorzien van

Digitized by Google

schietgaten voor kanonnen en *lilla's* en van eene menigte bamboezen kokers, waardoor zij met klein geweer vuren. Voor de borstwering ligt eene diepe en steile gracht; de buiten-grachtsboord is doorgaans met eene dichte heining van levende *bamboe doeri* beplant. Achter de borstweringen maken zij somtijds stevige afdaken, en daarachter kuilen, welke met water worden gevuld, om de granaten langs die daken daarin te doen rollen en zoo onschadelijk te maken. De toegang tot hunne versterkingen wordt altijd met *soengga's* (voetangels) beplant of door wolfsklemmen omgeven (1).

§. 7. Godsdienst. Kastenverdeeling.

Godsdienst.

De Hindoes, die hunnen eeredienst op Java brachten, hebben dien ook op Bali ingevoerd (2), wellicht reeds in het begin der eerste eeuw van onze jaartelling. Bij de invoering van het Islamisme op eerstgenoemd eiland, in het laatst der 15de eeuw, zijn velen, die de nieuwe leer niet wilden omhelzen, herwaarts overgestoken, waar zij niet door den bekeeringsijver der Mahomedanen schijnen vervolgd te zijn; en zoo is het Hindoeïsme op Bali blijven bestaan en heerscht nog heden daar, en wel in zijne beide hoofdsecten, het Brahmanisme (Siwaïsme) en het Boeddhisme. De Boeddhisten, die zeker het eerst en wel rechtstreeks uit Indië op Bali zijn gekomen, zijn daar thans echter slechts weinigen in aantal, en in enkele plaatsen in Boelèlèng, Karangasem en Gijanjar gevestigd; zij worden allen beschouwd als tot de hoogste Kaste te behooren, en hunne priesters worden gewoonlijk eenvoudig Brahmana-Bodha (Boeddha-Brahmanen) genoemd. Het Brahmanisme is de hoofdvorm, waaronder het Hindoeïsme zich nog op Bali vertoont; maar ook de kennis en de practijk van deze leer, die op de *Véda's* (de heilige boeken der Brahmanen) berust, laat zoowel bij hunne priesters (*Padanda*, *Ida gĕdé*) als bij het volk in zuiverheid veel te wenschen over. Naast, ja zelfs boven de goden

---

(1) Weitzel, *De derde militaire expeditie naar Bali*, bl. 8.

(2) Zie ook Lassen's *Geschiedenis van den Indischen Archipel*, door Dr. A. W. de Klerck, bl. 135. De gronden, welke deze daarvoor aanvoert, zijn echter grootelijks aan bedenking onderhevig. — Over dit onderwerp, dat hier slechts zeer oppervlakkig kan worden behandeld, zie men uitvoerig de *Schetsen* van Van Eck.

Digitized by Google

van het Hindoe-pantheon, worden eene menigte goden en geesten van goeden en boozen aard, overblijfselen van het polynesisch heidendom (*pitara*, de geesten der voorouders; *boeta*, booze geesten, enz), vereerd, terwijl men hunne gunst door veelvuldige offeranden en gebeden tracht te verwerven.

De pogingen der Mahomedanen om hunnen godsdienst op Bali in te voeren hebben tot dusverre slechts geringe resultaten opgeleverd. Wel werden bij de verovering van Boelèlèng in 1846 daar onderscheidene exemplaren van den Koran en andere godsdienstige Mahomedaansche geschriften gevonden; maar dat het aantal bekeerde Balineezen thans nog slechts ruim een drieduizendtal bedraagt is reeds medegedeeld op bl. 466.

De voornaamste plaatsen der Godenvereering zijn de *Sad Kahjangan* of Zes tempels aan SIWA gewijd; namelijk: de tempel *Dalem-Kadéwatan* of *Penataran agoeng* te Besoekih in Karangasem aan den zuidelijken voet van den G. Agoeng; de tempel (*Poera*) *Watoe Karoe* of *Baroe-Kahoe*, in Tabanan aan den voet des bergs van dien naam; de *P. Oeloe Watoe*, op den Tafelhoek in Badoeng; de *P. Jèh Djeroek*, in de kampong Narangkana in het binnenland van Gijanjar; de *P. Gïja-lawah*, aan de kust in Kaloengkoeng, en de *Pakendoengan*, aan de kust in Tabanan. In bijzondere achting, hoewel minder dan de zes genoemde, staan ook de volgende plaatsen: Sakènan, op het eiland Serangan; Djempoel, in Bangli; Ramboet Sawi, in het oosten van Djambrana; Semantiga en Kentel Goemi, in Gijanjar. De menigvuldige gewone tempels dragen verschillende namen, naarmate van hunne bestemming; zooals: *Poera* en *Pangastanan*, SIWA-tempels; *Parahjangan*, een gemeenschappelijke tempel voor alle goden en geesten; *Kahjangan* of *Djeron-dèwa* (godenhuis), de gewone tempels in een dorp (ook algemeene benaming voor tempels); *Sanggar*, huistempels of kapellen enz. Buitendien vindt men in elk dorp een of meer *Panatarans* of offerplaatsen, waar de offeranden aan goden en geesten op den grond worden nedergezet. Deze offeranden bestaan in rijst, gekookt of gebraden vleesch, wierook, vruchten, geld en kleederen. Bloedige offers van buffels, varkens, honden of gevogelte hebben slechts bij groote feesten plaats en worden uitsluitend aan DOERGA, de booze Godheid, en andere booze geesten gebracht.

Kastenverdeeling.

Het Hindoeïsme brengt ook de verdeeling van het volk in Kasten of standen (*tjatoer djalma* of *tjatoer pawongan*, d. i. de vier menschen)

Digitized by Google

met zich. Op Bali bestaan dus, evenals in Indië, de volgende Kasten (1); 1°. die der *Brahmanen;* 2°. die der *Ksatrija's* (*Satrija's*); 3°. die der *Wèsja's*, en 4°. die der *Soedra's*.

De Kaste der Brahmanen, waaruit de Priesters worden gekozen, is de hoogste in rang. Zij, die daartoe behooren, voeren den titel van *Ida* (*Ida bagoes* voor een man, en *Ida-ajoe* of *Idajoe* voor eene vrouw) wanneer zij gewone Brahmanen, en dien van *Ida gĕdé*, wanneer zij door studie bij een Priester (die als leermeester *Goeroe* heet) bewezen hebben de noodige kennis van den godsdienst te bezitten en zelf Priester worden; wanneer zij zelf leerlingen hebben, krijgen zij den titel *Padanda* (stafdrager), naar den staf, dien zij als zij zich in het openbaar vertoonen in de hand houden. Eene Priesteres heet *Padanda istri*. De Brahmanen zijn hooger in rang dan de Vorsten, en mogen met Vorstendochters huwen; doch omgekeerd mogen de Vorsten geene vrouw uit de Kaste der Brahmanen nemen, gelijk in het algemeen een huwelijk met eene vrouw uit eene hoogere Kaste op straffe des doods verboden is. Desniettemin zijn de gewone Brahmanen afhankelijk van den Vorst, moeten mede ten oorlog trekken, kunnen als gezanten gebruikt en met verbanning gestraft worden. Hun aantal is zeer aanzienlijk; velen verkeeren in groote armoede, of zoeken hun bestaan in landbouw, vischvangst of handenarbeid.

De Kaste der *Ksatrija's* (in het Javaansch *Satrija*, en in het Maleisch ook wel *Tjatrija* genoemd) is de tweede in rang. Het is oorspronkelijk de Kaste der krijgslieden; hare leden voeren het prædicaat *Déwa* of *Déwa-ajoe*. Volgens de oorspronkelijke instelling mochten alléén de *Ksatrija's* de wapenen tot landsverdediging dragen, en moesten ook de Vorsten tot hen behooren; deze instelling is echter in zooverre verbasterd, dat tegenwoordig alle standen aan de krijgvoering deelnemen, en op Bali althans de Vorsten ook niet uitsluitend uit deze Kaste worden gekozen. Alleen de *Déwa Agoeng* in Kaloengkoeng moet een zuivere *Ksatrija* zijn.

De Kaste der *Wèsja's* (eigenlijk *Wâisja*), de derde in rang, is op Bali in grooter aanzien dan in Indië; hare leden voeren den titel van *Goesti* of *Goesti-ajoe*. Het is oorspronkelijk de Kaste der kooplieden, landbouwers, kunstenaars en ambachtslieden; doch de voorname *Wèsja's* op Bali achten het beneden zich deze bedrijven uit te oefenen,

(1) Op Java heeft gedurende de Hindoe-periode ook ongetwijfeld de Kastenverdeeling bestaan, doch is daar met het Hindoeïsme verdwenen; de Javaansche adel is daarvan echter nog een overblijfsel.

Digitized by Google

met uitzondering van den handel. Tot deze Kaste behooren thans de meeste Balineesche Vorsten.

De Kaste der *Soedra's*, de minste in rang, is die van den gemeenen man. Zij hebben dus geenen eeretitel, en wanneer iemand uit eene der andere Kasten van eenen *Soedra* spreekt, noemt hij hem *Kahoela* (dienaar, afhankelijke) of *Wong* (mensch) in tegenstelling van de anderen, die hunne afkomst van de Goden en Halfgoden afleiden. Zij zijn aan de leden der hoogere Kasten ten eenenmale onderworpen, zoodat dezen met hen en hunne bezittingen dikwijls geheel naar goedvinden handelen.

Men kan wegens misdrijven uit eene hoogere Kaste tot eene lagere worden gedegradeerd; ook na eenen oorlog wordt dit somtijds door den overwinnaar ten opzichte van den overwonnene gedaan. Het schijnt echter dat de scherpe afscheiding tusschen de Kasten op Bali aanmerkelijk begint af te slijten; gemengde Kasten bestaan er echter niet.

De *Tjandala's* (ongelukkigen) zijn dezulken, die door ongeneeslijke en besmettelijke ziekten, vooral melaatschheid, aangetast, onverschillig tot welke Kaste zij behooren, uit de samenleving verbannen zijn en op eenzame plaatsen een ellendig bestaan voortslepen; hun aantal is op Bali gering.

§ 8. Taal. Literatuur.

Taal.

Men onderscheidt in het Balineesch, evenals in het Javaansch, eene hooge en eene lage taal; de eerste (*basa mènak*, *basa poeri* of *djĕro*, *basa bakti*) wordt door den mindere tegen den meerdere en ook door de hoogere Kasten onderling, de laatste (*basa sogol*, *basa dĕgag*, *basa djaba*) door den meerdere tegen den mindere gesproken en is de eigenlijke volkstaal; het onderscheid bestaat echter nimmer, zooals dikwijls in het Javaansch, in den uitgang van het woord, maar voor beide idiomen zijn afzonderlijke woorden. Buitendien is er ook nog eene *basa madya* of middentaal, die tusschen beide in staat. Het hoog-Balineesch is nagenoeg zuiver Javaansch, doch bevat zoowel woorden uit de *Ngoko*- als uit de *Krâmâ*-taal (bl. 378), terwijl ook vele Javaansche *Krâmâ*-woorden in het Balineesch als onbeleefd worden beschouwd; zoodat het voor den Ooster-Javaan licht te verstaan, maar niet gemakkelijk zuiver te spreken is. Het laag-Balineesch heeft weinig overeenkomst met het Javaansch, doch is meer met het

Digitized by Google

Soendaasch en Maleisch verwant en dus voor Soendaneezen en Maleiers gemakkelijk aan te leeren. Het is, behoudens eenige latere wijziging en ontwikkeling, de oorspronkelijke taal der Balineezen vóór de overkomst der Hindoes en Hindoe-Javanen.

Het letterschrift is hetzelfde als in het Javaansch, doch het Balineesche alphabet heeft twee medeklinkers minder; ook is in de klankteekens eenig, hoewel gering, verschil. De klinker *a*, die in Oostelijk Java als *å* wordt uitgesproken, heeft op Bali in de meeste gevallen den zuiveren *a*-klank doch houdt op het einde van een woord het midden tusschen *å* en het Fransche *eu*.

In plaats van papier gebruikt men lontarbladen, waarin de letters met een scherp werktuig (*pangoetik*) worden gegrift.

Literatuur.

Men vindt op Bali eene vrij rijke literatuur, die door de Balineezen in vier soorten wordt verdeeld; namelijk:

1°. *Kekawin* of in Kawi-taal en Kawi-metrum geschreven gedichten (1).

2°. *Mantra*, tooverformulieren, gedeeltelijk in proza gedeeltelijk in versmaat geschreven, en waarvan de taal nu eens zuiver Kawi dan weder sterk met Balineesch is vermengd. Zij zijn zeer menigvuldig.

3°. *Patja-paliring* of *Patja-pariring* (Kw. *Pala-wakija*), proza-werken, in Javaansch Kawi geschreven en waartoe kunnen gerekend worden:

a. *Toetoer* of *Satwa*, leerschriften meest van zedenkundigen of mystieken aard.

b. *Agama* of Wetboeken, waartoe behalve de op bl. 462 vermelde nog behooren de *Poerwadigama*, *Saroe Samoestjaja* en *Oetaramanawa*.

c. *Hoesada* of *Hoewisada* en *Wisada*, geneeskundige werken, bevattende behalve de opgave van deugdelijke geneesmiddelen ook die van toovermiddelen en *mantra's*.

d. *Historische opstellen*, zooals de *Oesana Bali*, *Oesana Djawa* enz. en geslachtregisters.

e. *Brieven* en *Soerat pasobaja* of schriftelijke verdragen tusschen de verschillende Vorsten van Bali gesloten. Deze zijn meerendeels in goed Hoog-Balineesch geschreven.

---

(1) Eene opgave der meeste op Bali bekende Kawi-werken is te vinden in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. VIII, bl. 148 en de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXII. Overigens is de hier medegedeelde schets van de Balineesche literatuur zeer verkort overgenomen van den Heer R. VAN ECK in de *Inleiding* van zijne uitgave der *Mégantaka*, in Deel XXXVIII der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*.

Digitized by Google

4°. *Kidoeng*, Gedichten in de nieuwere versmaten, die weder worden onderscheiden in:

a. *Kidoeng*, oorspronkelijk Javaansche (Kawi) gedichten, die naar Bali zijn overgebracht en daar of onveranderd of met invoeging van Balineesche namen, woorden en woordvormen bewaard.

b. *Gagoeritan*, die kunnen worden onderscheiden in: *Balineesche vertalingen of omwerkingen* van oorspronkelijk Javaansche of Maleische verhalen, waarvan echter de taal nog zeer met Javaansch (Kawi) is vermengd; en *Oorspronkelijk Balineesche gedichten*, waarvan een gedeelte wat de taal betreft met de vorige overeenkomt, terwijl in andere alleen om de maat of het rijm vreemde woorden zijn opgenomen.

§ 9. Tijdrekening.

Op Bali zijn twee tijdrekeningen bekend, de Indische en de Balineesche.

De Indische tijdrekening.

Deze is de æra van Sâlivàhana, die ook in Hindostan in gebruik is en aanvangt den 14 Maart van het jaar 78 n. C. Het jaar bestaat uit twaalf maanmaanden (*tjandra pariléka*), die zoowel onder hare Sanskritsche als Balineesche namen bekend zijn en aldus heeten:

Sanskrit.	Balineesch.
Srâwana.	*Kasa*.
Bâdrawada	*Karo*.
Asoedji	*Katiga*.
Karttika	*Kapat*.
Margasirsja	*Kalima*.
Posja	*Kanam*.
Mâga.	*Kapitoe*.
Pâlgoena.	*Kahoeloe*.
Madoemasa of *Tjétra*	*Kasanga*.
Wésaka	*Kadasa*.
Djjesta	*Djjesta*.
Asâda.	*Asâda*.

Men ziet dat de Balineesche namen der tien eerste maanden eenvoudig van de Telwoorden zijn afgeleid, en beteekenen *de eerste*, *de tweede*, enz., terwijl de beide laatstgenoemde maanden geene Balineesche benamingen hebben; waaruit schijnt te blijken, dat het Indisch-

Digitized by Google

Balineesche jaar oorspronkelijk slechts tien maanden had. Deze maanjaren, die gerekend worden met de maand *Kasanga* aan te vangen, worden door intercalatie op onbepaalde tijden met het zonnejaar in overeenstemming gebracht; zoodat de jaartelling altijd ruim 78 jaren bij de Christelijke ten achteren blijft.

Overigens is het jaar verdeeld in weken van zeven dagen, evenals bij de Oud-Javaansche tijdrekening (bl. 394); zij heeten op Bali: Redité of Dité, Soma of Tjoma, Anggara, Boeddha, Wréhaspati of Wrespati, Soekra, en Sanistjara.

Deze Indische tijdrekening wordt hoofdzakelijk alleen gebruikt tot regeling van sommige feesten.

Balineesche tijdrekening.

Het Balineesche jaar is verdeeld in tijdvakken of maanden (*njeloka*) van 35 dagen, gevormd door de verbinding van de Indische week van 7 met de Javaansche van 5 dagen (bl. 394). De namen dezer dagen zijn: 1. Boeddha kaliwon, 2. Wrespati manis (1), 3. Soekra pahing, 4. Sanistjara pon, 5. Redité wagé, 6. Soma kaliwon, 7. Anggara manis, 8. Boeddha pahing, 9. Wrespati pon, 10 Soekra wagé, 11. Sanistjara kaliwon, 12. Redité manis, 13. Soma pahing, 14. Anggara pon, 15. Boeddha wagé, 16. Wrespati kaliwon, 17. Soekra manis, 18. Sanistjara pahing, 19. Redité pon, 20. Soma wagé, 21. Anggara kaliwon, 22. Boeddha manis, 23. Wrespati pahing, 24. Soekra pon, 25. Sanistjara wagé, 26. Redité kaliwon, 27. Soma manis, 28. Anggara pahing, 29. Boeddha pon, 30. Wrespati wagé, 31. Soekra kaliwon, 32. Sanistjara manis, 33. Redité pahing, 34 Soma pon, 35. Anggara wagé. Elk dezer dagen heeft zijne bepaalde astrologische beduidenis.

Zes zulke tijdvakken vormen een Balineesch jaar, hetwelk dus uit 210 dagen bestaat. Sommige Balineezen zeggen dat dit slechts een halfjaar uitmaakt, hetgeen werkelijk niet het geval is.

Zulk een Balineesch jaar is verdeeld in dertig *Woekoe's* of weken van zeven dagen, welke de volgende namen dragen: 1. Sinta, 2. Landep, 3. Hoekir, 4. Koerantil, 5. Toloe, 6. Goembreg, 7. Wariga of Warigalit, 8. Warigadijan of Wariganing Wariga ook Warigagoeng, 9. Djoeloeng Wangi, 10. Djoeloeng Soengsang, 11. Doengoelan ook, althans op Java, Galoengan, 12. Koeningan, 13. Langkir, 14. Medang

(1) De naam van den eersten dag der vijfdaagsche week is op Java, *Legi*, op Bali, *Manis*; beide woorden beteekenen hetzelfde, namelijk *zoet*.

Digitized by Google

Sija; 15. Poedjoet of Medang Poedjoet, 16. Pahang, 17. Koeroe Wĕloet of Kroewĕloet, 18. Merakih, 19. Tambir, 20. Medang-koengan of Manda-koengan, 21. Mahatal, 22. Hoejé of Woejé, 23. Menahil, 24. Prangbakat, 25. Bala Moeki of Bala, 26. Hoegoe of Woegoe, 27. Wajang, 28. Koelahoe, 29. Doekoet, 30 Watoe Goenoeng (1). Elke dezer Woekoe's heeft haren beschermgeest en hare astrologische beduidenis. Het jaar begint met de dag Boeddha kaliwon van de week Doengoelan; het Nieuwjaarsfeest, Galoengan geheeten, zal oorzaak zijn dat laatstgenoemde naam ook aan deze Woekoe gegeven wordt.

De dag wordt verdeeld in acht uren van zonsopgang tot zonsondergang; en evenzoo de nacht van zonsondergang tot zonsopgang.

Het jaartal wordt geteld naar de æra van SÂLIVÂHANA; het tegenwoordige (1882 n. C.) is 1804.

§ 10. PLECHTIGHEDEN, FEESTEN, GEBRUIKEN.

De plechtigheden en feesten der Balineezen zijn alle van godsdienstigen aard. Hiertoe behoort in de eerste plaats de

Verbranding der lijken en weduwen.

Opdat de ziel in den hemel van INDRA (*swarga*), vervolgens in dien van WISHNOE (*wisjnoeloka*), en eindelijk in den hoogsten, dien van SIWA (*siwaloka*) kome, is het noodig dat het lichaam van eenen overledene verbrand worde. Daar echter deze plechtigheid vele toebereidselen en onkosten vordert, duurt het soms vele jaren eer de bloedverwanten het benoodigde daartoe hebben bijeengebracht. In dit geval worden de lijken zoolang gebalsemd, of ook wel voorloopig begraven en dan later hunne beenderen verbrand. De lijken der Soedra's worden altijd eerst begraven; krijgt echter een lid der familie te eeniger tijd vermogen genoeg om eene verbranding te doen

(1) Na de overwinning door den God Wishnoe op den Vorst Watoe Goenoeng behaald heeft men de namen van dezen laatste, zijne twee vrouwen en zijne zeven en twintig zonen aan de Woekoe's gegeven en aan elk daarvan eene Godheid toegevoegd, die de week beheerscht. Op de eigenschappen en attributen, welke men aan ieder dier personen en Godheden toeschrijft, berust het stelsel, volgens hetwelk de gunstige en ongunstige dagen berekend en andere voorspellingen omtrent de toekomst gemaakt worden. Men zie daarover uitvoeriger ROORDA VAN EYSINGA, *Land- en Volkenkunde*, Dl. III. Boek I, bl. 275, RAFFLES, *Hist. of Java*, Vol I, p. 376 en *Notulen van het Bat. Genootsch.* 1874 bl. 61.

Digitized by Google

plaats hebben, dan is hij verplicht de beenderen zijner bloedverwanten en voorvaderen te doen opgraven en verbranden.

De toebereidselen en ceremoniën bij eene verbranding verschillen natuurlijk aanmerkelijk naarmate van den rang en het vermogen des overledenen. Het lijk ondergaat vooraf onderscheidene wasschingen en andere toebereidingen, en wordt op den bepaalden dag in plechtigen optocht, waaraan altijd een buitengewoon groot aantal personen deelneemt, naar de verbrandingsplaats gedragen op eene *Wadah* (of *Badé*), zijnde een pyramidale toestel van drie tot elf verdiepingen hoog, van bamboes vervaardigd en op allerlei wijzen versierd. Voor Vorsten en aanzienlijken wordt somtijds eene afzonderlijke verbrandingsplaats vervaardigd. Zoodanige plaats is een ruim vierkant met traliewerk omgeven, waarbinnen eene *balé* staat van eene of twee verdiepingen. Op de bovenste wordt het lijk gelegd in eene soort van kist, welke de gedaante van eenen leeuw heeft zoo de overledene een Vorst was, doch anders die van eene koe, of ook van eene gewone doodkist, die zwart is voor eenen man en wit voor eene vrouw. De verbranding heeft daarna plaats onder muziek, geweerschoten en talrijke offeranden.

De verbranding der weduwen, die in de rijken Boelèlèng en Djambrana verboden is (bl. 464), behoort tegenwoordig ook elders op Bali tot de groote zeldzaamheden; bovendien bepaalde zij zich daar reeds vroeger bijna uitsluitend tot de Vorstelijke familiën. Eenige dagen na het overlijden van een Vorst wordt aan zijne talrijke vrouwen en bijwijven gevraagd, wie van haar geneigd is zich met hem te laten verbranden. De eer, die haar tot aan den tijd der verbranding bewezen wordt, en de invloed der priesters nopen er dan onderscheidene zich aan te bieden. In de nabijheid van die van den Vorst, wordt dan voor iedere vrouw eene afzonderlijke verbrandingsplaats gemaakt; zijnde een gemetseld vierkant van omstreeks vier voet hoog, dat geheel gevuld is met brandstoffen, welke reeds eenige uren te voren ontstoken en gedurig onderhouden worden. De vrouwen worden op dezelfde wijze als het lijk naar deze plaats gebracht en springen òf levend in den vuurpoel, òf doorsteken zich op den rand er van met eene kris, zoodat zij er stervend in nederstorten. Vrouwen van rang verkrijgen hierdoor den naam van *Satïja*, terwijl minderen *Béla* worden genoemd. Bij het overlijden van eene Vorstin offeren zich ook wel op soortgelijke wijze eenige slavinnen op. Overigens zijn deze slachtoffers niet uitsluitend weduwen of vrouwen; ook mannen kunnen op dezelfde wijze eenen bloedverwant of vriend, en moeders hare kinderen in den dood volgen.

Digitized by Google

Godsdienstige feesten.

Deze zijn tweeërlei; namelijk: feesten ter eere der afzonderlijke Goden en tempels, en verzoeningsfeesten (*prajastista*). De eerste worden jaarlijks op bepaalde tijden gevierd, vooral in de *Sad Kahjangan* (bl. 473). Op nieuwjaar (bl 479) en in de eerstvolgende vijf weken worden algemeene feesten ter eere der Goden en van de geesten der voorouders gevierd. De verzoeningsfeesten worden meestal niet in de tempels maar op de *Panatarans* (bl. 473) gehouden, op onbepaalde tijden, wanneer daartoe aanleiding wordt gevonden; zij bestaan hoofdzakelijk in het doen van offeranden aan de *Boeta's* of booze geesten. Het grootste feest, dat slechts zeer zelden wordt gevierd (het laatst op Lombok in September 1846), heet *Ekadasa Roedra;* daarbij worden eene menigte offeranden gedaan (zie bl. 490), en veel geld door de Vorsten onder de Priesters en het volk uitgedeeld. De zeer talrijke daartoe benoodigde gebouwen worden voor het feest opzettelijk vervaardigd en na den afloop ervan verbrand (1).

Het huwelijk.

De huwelijken worden op Bali op drieërlei wijzen gesloten: 1°. met behoorlijke huwelijksaanvrage en toestemming der ouders, na voorafgaande vaststelling en betaling van den bruidschat of koopprijs (*patoembas*, *patoekoe*); 2°. door schaking van een meisje of weduwe met hare toestemming; 3°. door schaking van een meisje of weduwe met geweld en tegen haren zin, in welk geval, bij latere weigering van de ouders om in de zaak te berusten, gewoonlijk de tusschenkomst van den Vorst wordt ingeroepen, die dan het huwelijk wettig verklaart. De eerste wijze heet *mepadik*, de tweede *merangkat*, de derde *ngedjoek* of *melegandang*. Als eene wijziging van de eerstgenoemde manier is nog te vermelden het *metoenggoe*, wanneer de jongeling niet in staat is de gevorderde koopsom te betalen maar in plaats daarvan eerst een bepaalden tijd bij zijn aanstaanden schoonvader moet dienen, die zich echter somtijds het recht voorbehoudt om zijne dochter intusschen aan een ander uit te huwelijken. Personen uit de Kaste der Soedra's huwen gewoonlijk op een van de drie laatstgenoemde wijzen; na de schaking verbergt de man zich eenige dagen

(1) Over al wat den Godsdienst en de literatuur van Bali betreft zie men uitvoeriger de berichten van FRIEDERICH, in Dl. XXII en XXIII der *Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap;* het *Tijdschr. v. Ned. Indië*, 1846, Dl. III en de *Schetsen* van VAN ECK.

Digitized by Google

met het meisje in een bosch of elders. Middelerwijl onderhandelen zijne ouders of vrienden met de haren over den te betalen bruidschat, waarvan $^1/_5$ gedeelte aan den Vorst moet worden uitgekeerd. Als deze zaak geregeld is, komen de jongelieden uit hunnen schuilhoek te voorschijn. Bij de hoogere Kasten heeft de schaking ook somtijds, maar minder algemeen, plaats; evenwel moet in elk geval de bruidschat en het aandeel aan den Vorst worden betaald (1). De huwelijksinzegening (*medengen-dengen*) door den Priester of een van zijne mannelijke of vrouwelijke helpers (*balijan*) geschiedt in den regel alleen wanneer het huwelijk plaats heeft volgens *mepadik;* in de beide andere gevallen is de plechtigheid wel niet verboden maar onttrekt men zich doorgaans daaraan. Zij is ook voor de wettigheid van het huwelijk geen vereischte, daar de betaling van den bruidschat de hoofdzaak is.

De polygamie wordt in het groot gedreven. De Vorsten hebben somtijds meer dan honderd vrouwen en bijwijven; de Grooten zoovele als zij kunnen onderhouden; de gemeene man heeft om financiëele redenen slechts ééne vrouw.

Daar de vrouw ten gevolge van den voor haar betaalden koopprijs het eigendom van den man is, heeft deze het recht haar weg te zenden, te verpanden of te verkoopen; voor de twee laatstgenoemde handelingen behoeft hij echter, evenals voor alle andere dergelijke transacties, eenen verlofbrief van den Vorst. Wanneer de vrouw haren man verlaat, heeft hij het recht haar desnoods met geweld terug te halen; wanneer hare familie weigert haar terug te zenden, ook na tusschenkomst van het gerecht (dat daarvoor eene boete van *f*150 kan opleggen), heeft gewoonlijk echtscheiding plaats, in welk geval het dubbele van den koopprijs aan den man moet worden terugbetaald. Alleen bij verregaande mishandeling heeft de vrouw het recht echtscheiding te vragen, doch moet in dat geval den bruidschat terugbetalen. Op de gemeenschappelijke bezittingen heeft zij volstrekt geen recht, zelfs niet op hare kinderen, die bij den vader blijven wanneer deze zulks verlangt.

De toestand der vrouwen is, althans bij de geringere klassen, niet benijdenswaardig en verschilt weinig van dien van slavinnen. Behalve het huiswerk en het vervaardigen der kleederen voor het gezin, moeten zij ook een aanmerkelijk gedeelte van den veldarbeid verrichten en de waren ter markt brengen.

---

(1) Men zie over dit onderwerp uitvoeriger VAN BLOEMEN WAANDERS, in het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. VIII, en VAN ECK in hetzelfde *Tijdschrift*, Deel XVIII, bl. 370.

Digitized by Google

Vermaken.

Behalve de Nieuwjaars- (*Galoengan*-)feesten en de menigvuldige offerfeesten, die zelfs bij wajangvertooningen en hanengevechten niet ontbreken en grootendeels in eten en drinken bestaan, komen de uitspanningen der Balineezen zoo zeer met die op Java overeen, dat wij kortheidshalve daarheen verwijzen (bl. 433). De jacht, het tornooispel en het tijgergevecht zijn echter op Bali niet in zwang; en bij de tooneelvertooningen treden nooit menschen als acteurs op (*wajang wong*).

TWEEDE AFDEELING.

LOMBOK [1].

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID.

Ligging, grenzen, grootte.

Lombok, door de Inboorlingen Sélaparang of Tanah Sasak (Land der Sasaks) genoemd, ligt ten oosten van Bali tusschen 8° 12′ tot 9° 1′ Z. B. en 115° 44′ tot 116° 40′ O. L. Ten noorden door de Javaansche, ten zuiden door de Indische Zee bespoeld, wordt het ten westen door Straat Lombok, waarin een zeer sterke en onregelmatige stroom gaat, van Bali, en ten oosten door Straat Allas van Soembawa gescheiden. Het heeft eene oppervlakte van 103,5 □ geogr. mijlen of 2500 □ palen [2], en verschilt dus in grootte niet belangrijk van Bali, met welk eiland het ook in luchtsgesteldheid overeenkomt.

Bergen en vlakten. Voortbrengselen.

Het eiland wordt door twee bergketenen, eene in het noorden en eene in het zuiden, van het westen naar het oosten doorsneden. De zuidelijke keten, welke zich vlak langs de kust uitstrekt, is van

---

(1) De berichten over Lombok zijn grootendeels ontleend aan de mededeelingen van ZOLLINGER, in het *Tijdschrift voor Neêrl. Indië*, 1847, Deel II en VAN ECK, in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Deel XXII.

(2) De bevolking van Lombok kent geene mijlen of palen, maar bepaalt de afstanden van den weg bij de nachten, die men op reis moet blijven, of, als de afstand minder dan een dag is, bij den stand der zon.

Digitized by Google

Neptunische formatie, hoewel zij ook eenige overblijfselen van vulkanischen aard bevat; zij heeft geene afzonderlijke toppen van aanzienlijke hoogte: de grootste zal zich nauwelijks 1000 vt. boven den zeespiegel verheffen. De noordelijke keten is geheel vulkanisch en heeft onderscheidene aanzienlijke spitsen. Zij begint in het noordwesten bij Kaap Rombeh met den G. Wangsit (ongeveer 4000 vt.) en loopt oostwaarts voort tot den G. Poenikan, tusschen welke beide zich nog drie ongenoemde toppen verheffen. Ten oosten van laatstgenoemden is een vrij breed dal, dat hem scheidt van den voornaamsten berg van Lombok, den G. Rendjani, in het noordoosten des eilands gelegen.

De G. Rendjani of Piek van Lombok is zoowel in hoogte als in uitgestrektheid misschien de grootste vulkaan van den Indischen Archipel, en wordt door de bevolking als een heilige berg beschouwd, waarop zich de geesten der afgestorvenen verzamelen totdat zij geschikt worden geacht het verblijf der goden binnen te gaan. Het is een verheffingskrater, waaruit vier voorname toppen in eenen cirkel oprijzen: in het zuidwesten de G. Sangkaréjan (10000 vt.); in het zuiden en zuidoosten de G. Bandéra (9000 vt.); in het noordoosten de eigenlijke G. Rendjani (11615 vt.); en in het noorden de G. Wajan (9500 vt.). In het midden bevindt zich nog een vijfde kegel, de G. Api (8500 vt.); deze laatste is de centraalkrater, waaruit steeds zwaveldampen opstijgen. Tusschen den G. Wajan en den G. Sangkaréjan bevindt zich een meer, Danoe of Segara anak genaamd, welks oppervlak 7800 vt. boven den zeespiegel ligt. De G. Rendjani is tot op 2000 vt. beneden zijnen top met vulkanisch zand bedekt en van allen plantengroei ontbloot; overigens is het gebergte op Lombok geheel met schoone bosschen begroeid.

Tusschen de noordelijke en zuidelijke keten strekt zich ongeveer door het midden des eilands in eene noord- en zuidwaartsche richting eene lage rij van ronde heuvelen uit, G. Sèsan genaamd, welke in die richting de waterscheiding vormen. Zij schijnen uit vulkanische overblijfselen te bestaan en zijn bijna overal met heesters en grof gras begroeid.

Het overige gedeelte van het eiland bestaat uit uitgestrekte vlakten van uitstekende vruchtbaarheid en bedekt met eene rijke vegetatie, die in het algemeen hetzelfde voorkomen heeft als op Java en Bali, maar toch in eenige bijzonderheden verschilt; zoo ontbreken er de Arèn- en de Lontarpalmen en ook de Djatiboomen geheel, en zijn in de bosschen de Parasietplanten (Orchideën, Varens en Mossen) zeer zeldzaam.

Digitized by Google

Grooter is het verschil in het dierenrijk. Geene enkele tijgersoort, geene wilde katten of honden, en niet meer dan ééne apensoort worden op Lombok gevonden; pauwen zijn er niet, ook geene spechten, vruchtlijsters en baardvogels, maar daarentegen kakketoes, loophoenders en honigzuigers, die op de westelijker gelegene eilanden ontbreken doch aan de Australische gewesten eigen zijn (1). Het paardenras houdt het midden tusschen dat van Bima en Bali.

Het delfstoffenrijk is nog onbekend.

Rivieren.

Zijne vruchtbaarheid heeft Lombok grootendeels te danken aan de menigvuldige rivieren, die het eiland doorstroomen en, schoon zij alle geheel onbevaarbaar zijn, het geheele jaar door water behouden. Zij ontspringen bijna alle op de noordelijke bergketen en ontlasten zich aan de west- en oostzijde des eilands; eenige wateren ook aan de noordkust uit, doch hebben door den korten afstand van het gebergte tot de zee eenen zoo beperkten loop, dat zij zelfs voor den landbouw van weinig belang zijn. De voornaamste rivieren zijn:

Aan de westkust van het noorden naar het zuiden:

De Meninting; de Djangkok of rivier van Ampenan; de Antjar of rivier van Karangasem; de Barnjok; de Babak, de grootste van allen, en de Bakoeng, welke twee laatste op den G. Rendjani ontspringen.

Aan de oostkust van het noorden naar het zuiden:

De Poetih en de Melanting in het noordoosten; de Sembaloen; de Segara; de Laboean en de Pidjoe. De beide laatste zijn, volgens de kaart van MELVILL, twee armen van ééne rivier, die, evenals de vier vorige, op den G. Rendjani ontspringt.

§ 2. KAPEN, ANKERPLAATSEN, KLEINE OMLIGGENDE EILANDEN.

Kapen.

De voornaamste kapen zijn aan de westkust van het noorden naar het zuiden:

Tandjoeng Rombeh in het noordwesten; T. Karang, ten noorden van den mond der rivier Barnjok, en T. Bangko-Bangko, de westelijkste punt van het schiereiland, dat door de zuidelijke bergketen aan de westzijde des eilands wordt gevormd.

(1) Zie bl. 81.

Digitized by Google

Aan de oostkust van het noorden naar het zuiden:

Tandjoeng Pandam-pandam, waarin de noordelijke bergketen eindigt; T. Segara, bezuiden de monding der rivier van dien naam; T. Laboean Hadji, ten zuiden van den mond der Laboean; T. Pidjoe, aan de uitwatering der rivier Pidjoe, en T. Ringgit, het oostelijke uiteinde van de zuidelijke bergketen.

Kusten en ankerplaatsen.

De westkust van het eiland vormt eene groote bocht, ten zuiden ingesloten door de zuidelijke bergketen, welke daar een vrij lang schiereiland vormt, en aan de noordzijde door T. Rombeh, die een voorgebergte is van den G. Wangsit. In deze bocht zijn verscheidene reeden en ankerplaatsen, welke in den Oostmoesson zeer goed doch in den Westmoesson niet altijd veilig zijn: namelijk, van het noorden af:

De reede van Ampenan, waar het strand zeer hoog en het landen door de branding dikwijls moeielijk is.

De reede van Tandjoeng Karang, waarvoor een rif ligt op 3 vadem diepte bij hoog water.

De reede van Padang Réjak; en

De baai Laboean Tring, in den hoek, dien het zuiderschiereiland met het eiland vormt. Deze baai heeft een nauwen ingang en is zoo goed gesloten dat de grootste schepen er in alle seizoenen veilig kunnen liggen; aan de westzijde van den ingang ligt een rif. Twee beken storten zich in haar uit, en het gebergte in den omtrek is met bosschen bedekt, die goed timmerhout opleveren; ook zijn er in de nabijheid eenige kampongs, waar men zich desnoods levensmiddelen kan aanschaffen. Het land in den omtrek is zeer ongezond, zoodat het niet raadzaam is aan den wal te overnachten.

De zuidkust is rotsachtig en heeft slechts ééne toegankelijke baai, de Telok Blongas, die in den Westmoesson goed is. Daar echter de kust in haren omtrek onbewoond is, wordt zij weinig bezocht.

De oostkust heeft drie goede ankerplaatsen; namelijk, van het zuiden naar het noorden:

De baai van Pidjoe, die geheel veilig en voor den handel zeer goed gelegen is.

De baai Laboean Hadji, veilig in den Westmoesson voor schepen van allerlei grootte.

De baai van Lombok, in den Westmoesson zeer goed doch alleen voor schepen van weinig diepgang.

Digitized by Google

Aan de noordkust heeft men onderscheidene plaatsen, die als schuilplaats tegen de zuidwestenwinden kunnen dienen, maar weinig bezocht worden, omdat men ten einde in het binnenland te komen de noordelijke bergketen zoude moeten overtrekken. Zij zijn van het oosten naar het westen; de baaien Soegijan, Laboean Bira, Laboean Tjarik, Bajan, Sesaït, Toeban, Boejoek, Dalam en Rombeh. Zij zijn weinig bekend; die van Soengijan schijnt de beste te zijn.

Omliggende eilandjes.

Rondom Lombok liggen vele eilandjes, doch alle onbewoond; het zijn slechts koraalriffen, die voortdurend in aantal en grootte toenemen. Zij zijn voornamelijk:

De groep rondom de baai Laboean Tring, van welke de grootste zijn: Poeloe Goleng of Gili, P. Lajar, P. Ringgit en P. Gedé.

De groep ten noorden van T. Rombeh, waarvan de voornaamste zijn: P. Trawangan, P. Meno en P. Sira.

In het noordoosten, tegenover den mond der rivier Poetih, twee eilandjes, P. Lawang en P. Soelat, ook wel De Tweelingen genoemd.

In Straat Allas, tegenover de Baai van Lombok, de Rots-eilanden.

Rondom T. Ringgit, in het zuidoosten eene groep, waarvan geene namen bekend zijn.

§ 3. Voornaamste plaatsen. Wegen.

Voornaamste plaatsen.

De belangrijkste plaatsen op Lombok zijn:

a. In het westelijke gedeelte des eilands:

Mataram, de hoofdplaats, op 2 palen afstands van de westkust aan den linkeroever der rivier Djangkok. Zij is door eene zware bamboezen heining omgeven, waarin vier ingangen zijn, welke des nachts gesloten worden met eene soort van Friesche ruiters van bamboes. Al de straten snijden elkander rechthoekig. De twee hoofdwegen, die op gezegde ingangen uitloopen en met wilde-vijgenboomen beplant zijn, kruisen elkander juist in het midden der stad; hier staan de vorstelijke paleizen, die van metselsteen gebouwd zijn doch overigens niets bijzonders hebben. De overige huizen, van leem opgetrokken, staan in groote vierkanten, van elkander gescheiden door leemen muren, en gelijken volmaakt op die van Bali. Vier palen

Digitized by Google

van Mataram ligt het vorstelijk lustverblijf Goenoeng Sari, ook Goenoeng Rata genoemd.

Ampenan, aan den rechteroever en den mond van dezelfde rivier, de belangrijkste handelplaats van het geheele eiland, 3 palen van Mataram gelegen. Zij bestaat uit vier kampongs, de Kampong Boegi, de Kampong Bali, de Kampong Melajoe en de Kampong Sasak, de eerste door Boegineezen, de tweede door Balineezen, de derde door Maleiers en de vierde door Lombokkers bewoond.

Kapitan, aan de kust, ten zuiden van Ampenan.

Karangasem, binnenslands aan den linkeroever der rivier Antjar, eene voormalige hoofdplaats doch thans als zoodanig vervallen.

Tjakranagara, vroeger onder den naam Singasari de residentie van den Vorst van Karangasem, thans een gewoon dorp, waar nog enkele bouwvallen getuigen van vroegere grootheid.

Tandjoeng Karang, eene handelplaats aan den rechteroever van den mond der rivier Barnjok.

Pagasangan, eene voormalige doch thans vervallen hoofdplaats, hoogerop aan dezelfde rivier.

Padang Réjak, eene handelplaats aan den rechteroever en den mond der rivier Babak.

Pagoetan, mede eene oude hoofdplaats, meer landwaarts in aan dezelfde rivier.

Perampoewan, een weinig noordwaarts tusschen Padang Réjak en Pagoetan.

Lilin en Sidajoe Kediri, binnenslands aan de rivier Bakoeng.

Lembar, aan de baai Laboean Tring.

Sengigi, aan den zuidwestelijken, en Tanambat, aan den zuidoostelijken voet van den G. Wangsit, nabij de rivier Meninting.

b. Aan de noordzijde des eilands, aan of op geringen afstand van de kust:

Tandjoeng Sari, Toeban, Loka Segara, Loewoek, Sesaït, Bajan en Soegijan; op de beide laatste plaatsen wordt eenige handel gedreven.

c. Aan de oostzijde des eilands:

Lombok en Segara, twee handelplaatsen aan de baai van Lombok.

Wanasaba, iets zuidelijker meer binnenslands.

Laboean Hadji, eene handelplaats aan de naar haar genoemde baai.

Pidjoe, na Ampenan de grootste handelplaats des eilands, aan de rivier en baai van denzelfden naam.

d. In het binnenland zijn de voornaamste plaatsen: Poejong, Praja, Djero Aroe, Soekarana, Koepang, Batoe Klèjang, Koeta Radja, Pantjor, Soeradadi en Pringadjoerit.

Digitized by Google

Wegen.

De wegen zijn over het algemeen wat aanleg en onderhoud betreft niet beter dan op Bali; door het vlakkere terrein zijn zij echter minder moeielijk en gevaarlijk.

Van Ampenan over Mataram naar Karangasem loopt een vrij goede weg, die voor rijtuigen bruikbaar zoude zijn indien er over de talrijke rivieren en beken bruggen lagen; doch deze zijn op Lombok, evenals op Bali, schaars of niet te vinden.

Alle overige wegen zijn slechts voor paarden en voetgangers bruikbaar; de te vervoeren goederen moeten dus door menschen of paarden worden gedragen.

Zoodanige wegen of paden loopen (volgens de kaart van MELVILL):

Van Mataram over Tanambat naar de noordkust.

Van Karangasem naar Pagasangan.

Van Pagasangan naar Padang Réjak.

Van Pagasangan over Pagoetan, Sidajoe Kediri (met een zijtak vanhier naar Lilin), Poejong, Praja, Djero Aroe en Soekarana naar Pidjoe.

Van Pidjoe en Laboean Hadji over Soeradadi naar Pringadjoerit.

Van Lombok over Segara en Wanasaba mede naar Pringadjoerit.

§ 4. BEVOLKING.

Sterkte, verdeeling en godsdienst der bevolking.

De bevolking van Lombok wordt geschat op 405000 zielen; namelijk 5000 Boegineezen en Maleiers, 20000 Balineezen (1) en 380000 Sasaks of eigenlijke Lombokkers. De Chineezen zijn te weinig in aantal om in aanmerking te komen.

De Boegineezen en Maleiers wonen hoofdzakelijk te Ampenan en eenige andere kustplaatsen, waar zij zich met den handel bezighouden. Zij zijn Mahomedanen.

De Balineezen zijn de beheerschers van het eiland; zij wonen te Mataram, Ampenan, Karangasem en omliggende plaatsen, en zijn in

(1) FRIEDERICH, die echter niet zelf op Lombok was, spreekt slechts van 9000 Balineezen. *Verh. Bat. Gen.*, Deel XXIII. PYNAPPEL, *Geographie van Ned. Indië*, 3de druk, bl. 191, zegt dat zij $^1/_{30}$ van de geheele bevolking uitmaken, maar vermeldt verder geene cijfers. VAN ECK zegt dat zij een negende gedeelte van de bevolking, dus ongeveer 45000, uitmaken. *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Deel XXII, bl. 325.

Digitized by Google

taal, godsdienst, tijdrekening, zeden en gebruiken, in één woord in alle opzichten, gelijk aan die van Bali, alleen met dit onderscheid, dat bij enkele voorname feesten ook nog menschenhoofden aan de goden worden geofferd, hetgeen op laatstgenoemd eiland niet meer schijnt te geschieden.

De Sasaks behooren tot het Maleische ras en verschillen in uiterlijk voorkomen weinig of niet van de Balineezen. Zij zijn Mahomedanen en zeer aan dien godsdienst gehecht, hoewel zij er slechts oppervlakkig mede bekend zijn. Moskeeën schijnen op Lombok niet talrijk te zijn. Dat een Sasak tot het Hindoeïsme overgaat is echter geen ongewoon verschijnsel; inzonderheid is dit altijd het geval met Sasaksche vrouwen, die door Balineezen ten huwelijk worden genomen en daardoor vanzelf ophouden tot den Islam te behooren.

Woning, kleeding, taal, literatuur, wetenschappelijke en zedelijke toestand der Sasaks.

De Sasaks bouwen tegenwoordig hunne kampongs, gelijk de Balineezen, in vierkante afdeelingen met muren van gedroogde klei omgeven. Hunne huizen echter vervaardigen zij gewoonlijk van bamboes.

In kleeding verschillen zij ook weinig van hunne naburen; behalve dat zij, als Mahomedanen, het hoofd met eenen hoofddoek omwinden; somtijds bedekken de vrouwen zich het bovenlijf met eene korte *badjoe*. Zij zijn lijdzaam, gedwee en vreedzaam van aard, arbeidzaam, minder verstandelijk ontwikkeld dan de Balineezen, doch onderscheiden zich van dezen door zindelijkheid.

In het algemeen onderscheidt zich hunne levenswijs alleen door enkele bijzonderheden, die het gevolg zijn van het verschil van godsdienst; b. v. het niet eten van varkensvleesch, terwijl daarentegen den Balinees het gebruik van rundvleesch verboden is. Van het overvloedig gebruik van sterken drank maken beide stammen, vooral in de hoogere klassen, geen gewetensbezwaar.

De Sasaks gebruiken, voor zooverre zij de schrijfkunst verstaan, het Balische of het Arabisch-Maleische letterschrift; doch hunne taal verschilt zooveel van die der Balineezen, dat zij elkander niet verstaan. Het Sasaksch bevat wel vele Maleische en Javaansche woorden, doch zijn hoofdbestanddeel schijnt met de taal van het naburige Soembawa en die van P. Pandita de meeste overeenkomst te hebben. Het onderscheid tusschen eene hooge en lage taal bestaat niet, gelijk in het Javaansch en Balineesch, maar bepaalt zich tot eenige weinige

Digitized by Google

uitdrukkingen van eerbied en onderwerping wanneer men tot eenen meerdere spreekt, zooals die in alle talen worden aangetroffen.

Eene oorspronkelijke literatuur schijnen de Sasaks niet te bezitten. De weinige op lontarbladen gegriffelde geschriften, die bij hen gevonden worden, zijn Balineesche of Mahomedaansche legenden of dergelijke verhalen, aan hunne naburen of aan de Maleiers ontleend.

Alleen de Hoofden kunnen lezen en schrijven; doch hiertoe bepaalt zich ook hoofdzakelijk hunne wetenschappelijke kennis. Het volk is geheel onkundig en in hooge mate bijgeloovig.

De zedelijke toestand der bevolking van Lombok in het algemeen laat veel te wenschen overig. De band des huwelijks is zeer los. Danseressen en publieke vrouwen, die in menigte gevonden worden, zijn veelal slavinnen der Goesti's en worden door hare eigenaars het land rondgezonden om ten hunnen voordeele haar bedrijf uit te oefenen. Het gebruik van opium is echter door de Vorsten verboden.

Nijverheid, landbouw en handel.

De nijverheid bepaalt zich hoofdzakelijk tot het vervaardigen van lijnwaad voor kleedingstukken, gouden en zilveren sieraden (hoewel de goud- en zilversmeden hier veel minder talrijk zijn dan op Bali), krissen, lansen en geweren; het maken van allerlei vlechtwerk van bamboes en palmbladeren, en het bakken van metselsteen van uitmuntende hoedanigheid.

Het belangrijkste product van den landbouw is de rijst, die grootendeels op *sawahs* wordt geteeld (1); zij kan zeer langen tijd bewaard worden, en is in dit opzicht beter dan die van Bali. Na afloop van den rijstoogst worden, als tweede gewas, maïs, *katjang* en *oebi* (peul- en aardvruchten) op de rijstvelden geplant en geoogst alvorens deze opnieuw worden onder water gezet. Die gewassen worden echter ook op andere plaatsen, vooral op de gebergten en heuvels, gekweekt. Een andere aanzienlijke tak van cultuur is de *kapas* (katoen), die vooral in het bergachtige noordelijke gedeelte des eilands in groote hoeveelheid en uitmuntende hoedanigheid wordt gewonnen. Tabak wordt ook geplant, doch niet genoeg voor de behoefte der bevolking. Suikerriet groeit in overvloed; het wordt door de bevolking tot voedsel, niet tot bereiding van suiker, gebruikt. Indigo en koffie

(1) De vlaktemaat voor de rijstvelden is de *tenah*, zijnde ruim 400 □ roeden, of eigenlijk 1600 □ Balische groote vademen (*depa agoeng*). Men heeft ook een kleinen vadem (*depa ketjil*), welke gelijk is aan den onzen.

Digitized by Google

worden slechts in kleine hoeveelheid gevonden. Van de cultuur der kokosboomen wordt niet zooveel werk gemaakt, dat zij genoeg olie voor de behoefte der bevolking opleveren.

Het voornaamste artikel van uitvoer is rijst. Verder worden uitgevoerd: paarden, rundvee, varkens, *dèndèng* (gedroogd vleesch), eendeneieren, katoen en lijnwaden. De uitvoer van slaven is streng verboden.

Ingevoerd worden: zout, arèngsuiker (welke beide op Lombok niet vervaardigd worden), kokosolie, lijnwaden, gouddraad, zilvergeld en Chineesche duiten, metalen, arak, weinig opium, brandewijn, wapenen en kruit, en Europeesche artikelen; en, om weder naar elders uitgevoerd te worden, sandelhout, tripang, schildpad, rotting en was.

De geheele buitenlandsche handel is monopolie van den Vorst, die ontvangers en sjahbandars aanstelt om, hetzij voor zijne rekening of tegen eene bepaalde pachtsom, de producten van de bevolking in ontvangst te nemen en de in- en uitvoerrechten te innen. Ook de van buiten ingevoerde artikelen worden door dezelfde sjahbandars, meestal Chineezen, onder de bevolking aan den man gebracht. Op de westkust wordt deze handel meest door Chineezen, eenige Arabieren en een paar Europeanen, op de overige kusten daarentegen hoofdzakelijk door Boegineezen en Mandareezen gedreven.

Voor zooverre de handel niet bij ruiling geschiedt, gebruikt men dezelfde muntspeciën als op Bali.

§ 5. Bestuur en verdere maatschappelijke instellingen.

Regeering.

Vroeger was Lombok alleen door de Mahomedaansche Sasaks bewoond en verdeeld in verscheidene van elkander onafhankelijke staatjes, die elk hunnen eigen Vorst hadden en dikwijls met elkander in oorlog waren. Doch omstreeks eene eeuw geleden riep de Vorst (Datoe) van het rijkje Praja, door zijne naburen in het nauw gebracht, de hulp in van den Vorst van Karangasem op Bali, die gretig daaraan gehoor gaf ten einde gelegenheid te vinden om zijn gebied ook over Lombok uit te strekken. Hij stak met zijn leger over, onderwierp niet slechts de vijanden van den Vorst van Praja maar ook dezen zelf, en werd zoo de stichter van een Balineesch rijk op Lombok. Weldra breidde zich nu hier de macht der Balineezen uit, zoodat langzamerhand vier rijken ontstonden, die van

Digitized by Google

Mataram, Karangasem, Pagasangan en Pagoetan, aan welke geheel Lombok onderworpen was. Doch ook tusschen deze rijken ontstonden omstreeks het jaar 1824 oneenigheden, die herhaalde oorlogen ten gevolge hadden en in 1839 eindigden met de onderwerping van allen door den Vorst van Mataram. Deze is dus sedert dien tijd, door het recht van verovering, volstrekte alleenheerscher over het eiland en regeert geheel willekeurig, schoon hij zich, evenals de Vorsten op Bali, laat bijstaan door eenen Raad van *Ida's*, *Déwa's* en *Goesti's*. Hij erkent het oppergezag van Nederland en heeft zich in 1849 een getrouw bondgenoot betoond. Over zijne verhouding tot den Déwa Agoeng van Kaloengkoeng zie men blz. 459. Thans maakt Lombok één rijk uit met Karangasem op Bali, welks Vorst de suprematie van dien van Mataram erkent (bladz. 446). De vorsten voeren den titel van Anak-agoeng (verheven persoon, verheven mensch). De inkomsten van den Vorst bestaan in: de voordeelen van den buitenlandschen handel; de opbrengst der inkomende en uitgaande rechten; de landrente of belasting op den bebouwden grond, en geschenken van handelaren en anderen, die eenige gunst verlangen; welk een en ander op meer dan ƒ 400 000 kan worden geschat, ongerekend de andere voordeelen, welke hij zich op meer of minder wettige wijze weet te verschaffen.

Het land is verdeeld in een aantal Districten, waarvan Praja, Bajan en Pagoetan de voornaamste zijn, zoo het schijnt de vroegere Sasaksche staatjes, welke alle door Balineesche Grooten (*Ida's*, *Déwa's* of *Goesti's*) met den titel van Radja worden bestuurd. Zij wonen niet in hunne Districten maar te Mataram of in den omtrek daarvan, en hebben hunne inkomsten uit een of meer kampongs, welke de Vorst hun daarvoor toewijst.

De kampongs worden bestuurd door Dorpshoofden, *Pambèkèl* genaamd, die in de door Balineezen bewoonde plaatsen Balineezen, in de andere gewoonlijk Sasaks zijn. Dit is de hoogste waardigheid, waartoe een Sasak kan opklimmen. Er zijn echter onderscheidene *Radèns*, afstammelingen der voormalige Sasaksche Vorsten, die zekere privilegiën en inkomsten genieten, doch nimmer eenige administratieve betrekking bekleeden.

Rechtspleging.

De rechtspleging is geheel op de Balineesche wijze ingericht. Kleine geschillen en lichte misdrijven kunnen worden behandeld door de Dorps- en Districtshoofden; doch overigens worden alle rechtzaken

Digitized by Google

behandeld door eene rechtbank, samengesteld uit drie of meer Priesters (Padanda), die als zoodanig Kerta of Djaksa heeten en bijgestaan worden door de noodige Kantja's (bladz. 461), terwijl de uitspraak aan den Vorst en zijn particulieren Raad wordt overgelaten.

De vonnissen worden geveld volgens beschrevene wetten. Deze wetboeken zijn tweeërlei: de *Paswara Sasak*, behelzende de thans gebruikelijke wettelijke bepalingen, waarin eenigszins rekening is gehouden met den godsdienst der Sasaks en hunne daaruit voortvloeiende maatschappelijke gebruiken; en de *Palakerta*, zijnde de *Paswara gĕdé*, het eigenlijke Balineesche wetboek, en *Agama* of oud-Hindoesche wetboeken.

De straffen zijn zeer gestreng. Bloedschande en overspel worden met den dood van beide partijen gestraft, zelfs wanneer door den belcedigden echtgenoot geene aanklacht wordt gedaan; zoo ook majesteitsschennis. Ook op moord en diefstal staat de dood, wanneer de Vorst of iemand uit de twee hoogste Kasten het slachtoffer is; behoort daarentegen de moordenaar of dief tot den hoogen stand, dan kan hij voor geld de doodstraf afkoopen of, bij gebrek hieraan, zichzelven of zijne kinderen in slavernij geven. Voor Sasaks en Balineezen van de Soedra-kaste is slavernij of pandelingschap de meest gewone en lichtste straf.

Erfenissen vallen alleen op de zonen, die dan verplicht zijn te zorgen voor alle leden hunner familie, welke vroeger door den vader werden onderhouden. Sterft iemand zonder eigene of aangenomene zonen na te laten, dan vervalt zijne geheele nalatenschap, met inbegrip van zijne vrouwen en dochters, aan den Vorst.

Krijgswezen.

De geheele weerbare bevolking is in geval van oorlog tot den krijgsdienst verplicht; wat de Balineezen betreft, evenals op Bali zelf, zonder onderscheid van Kaste. Men begroot haar getal op 80000 man, van welke $^1/_5$ gedeelte, uit de Sasaksche bevolking genomen, bij wijze van heerendienst verplicht is den Vorst, des gevorderd, in buitenlandsche oorlogen te volgen. Behalve met de *kris*, die ieder Lombokker draagt, zijn zij gewapend met lansen of geweren; sommigen dragen daarbij een *klĕwang*. De geweren worden in de magazijnen van den Vorst met zorg bewaard en alleen in oorlogstijd in handen gegeven aan de daarvoor bestemde manschappen, die dan in het gebruik ervan eenigszins geoefend worden. Men schat het aantal geweren op 20000. Buitendien bezit de Vorst eenige stukken geschut,

Digitized by Google

die echter alleen tot verdediging van den Kraton of eenige andere versterkte plaats, maar nooit in het veld, worden gebruikt. Ruiterij is op Lombok evenmin als op Bali in gebruik.

Belasting en heerendienst.

De Vorst beschouwt zich als eigenaar van alle onbebouwde gronden en verkoopt die of schenkt ze weg naar goedvinden. Voorts heeft hij recht op eene jaarlijksche landrente of grondbelasting van 6 of 7 gulden, naar gelang van de vruchtbaarheid, van elke *tenah* (ongeveer 400 □ roeden) *sawah*, in geld (*pipis*) te voldoen. Deze belasting wordt, evenals op Java, kampongsgewijze ingevorderd en de verdeeling daarvan tusschen de belastingschuldigen aan de ingezetenen zelven overgelaten. Voor de droge rijstgronden, maïsvelden, katoenplantages, enz. wordt naar evenredigheid minder betaald. Geene landrente wordt opgebracht van gronden, welke toebehooren aan Balineezen, aan ongehuwde personen, en aan het $^1/_5$ gedeelte der Sasaksche bevolking, dat tot heerendiensten verplicht is. Het aantal *pengajahs* of heerendienstplichtigen wordt op 90000 begroot (1). Tot deze heerendiensten behooren, behalve de bovenvermelde verplichting tot krijgsdienst buitenslands, het arbeiden aan wegen, waterleidingen, woningen van den Vorst of van Districtshoofden, en dergelijke.

(1) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XXII, bl. 325.

Digitized by Google

TWEEDE HOOFDGROEP.

SUMATRA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN; BENEVENS DE GROEPEN VAN RIOUW, BANGKA, BLITONG EN ONDERHOORIGHEDEN.

EERSTE HOOFDSTUK.

SUMATRA EN OMLIGGENDE KLEINERE EILANDEN.

EERSTE AFDEELING.

ALGEMEEN OVERZICHT VAN SUMATRA.

§ 1. LIGGING, GRENZEN, GROOTTE, LUCHTSGESTELDHEID.

Ligging, grenzen, grootte.

Het eiland Sumatra, in de Maleische geschriften *Poeloe Pertja* of *Indalas* en bij oude Europeesche reisbeschrijvers ook *Java Minor* geheeten, ligt in eene noordwest- en zuidoostwaartsche richting tusschen 5° 40′ N. B. (Tandj. Batoe) tot 5° 59′ Z. B. (Tandj. Rata of De vlakke hoek), en 95° 16′ (Tandj. Atjih of Kaap Atjih) tot 106° 3′ 45″ O. L. (1e Punt in Straat Bangka). Het is in grootte het tweede der Groote Soenda-eilanden en heeft eene oppervlakte van 8035 □ geogr. mijlen (1); de lengte bedraagt 227, de grootste breedte omstreeks 50 mijlen. Ten

(1) Volgens de *Statistieke Kaart* van MELVILL in het *Tijdschrift voor Neêrl. Indie*, 1849, Dl. II, is de grootte van Sumatra slechts 7828 □ mijlen. De *Regerings-almanak* voor 1881 geeft voor onze gezamenlijke bezittingen op Sumatra 7386,2 □ g. m.; daaronder zijn de Batak-landen en, zoo het schijnt, ook Indragiri en Kwantan niet begrepen.

Digitized by Google

westen en noorden wordt het door den Indischen Oceaan omgeven; ten oosten door de Straat van Malaka van het schiereiland van dien naam, en door Straat Bangka van het eiland Bangka gescheiden en verder door de Java-zee bespoeld; terwijl ten zuiden de Straat Soenda tusschen Sumatra en Java stroomt.

Luchtsgesteldheid, moessons.

In het noordelijke gedeelte van Sumatra heerscht de Zuidwestmoesson van omstreeks April tot October, de Noordoostmoesson van October tot April, met de gewone kenteringen tusschen de beide seizoenen; in het zuidelijke gedeelte des eilands komt hunne afwisseling met die op Java overeen; terwijl in de middelste onder en nabij den Evenaar gelegene landstreek veranderlijke winden heerschen. In het algemeen strekt zich op Sumatra de regelmatige invloed der moessons, vooral wat de afwisseling van regen en droogte betreft, niet verder uit dan tot de vlakke kustlanden; in de bovenlanden valt ook gedurende den goeden moesson zeer dikwijls regen, en inzonderheid ten noorden van den Evenaar, waar in het gebergte zelden veertien dagen zonder zware regens en gure noordwestenwinden voorbijgaan.

Onder en nabij den Evenaar kan de thermometer op het midden van den dag aan de kust tot omstreeks 90° F. stijgen, en op de hoogste bewoonde plaatsen (het plateau van Toba, 4000 vt.) tot 67°; doch gewoonlijk is de temperatuur minder, en in de bovenlanden koel, ja dikwijls kil ten gevolge van de groote vochtigheid van den dampkring, welke door de aanhoudend uit de moerassige kustlanden opstijgende dampen en de veelvuldige regens wordt onderhouden. De zware wouden, die het gebergte bedekken en waarop de zonnestralen afstuiten, dragen mede veel tot deze lagere temperatuur bij.

§ 2. STAATKUNDIGE VERDEELING, BESTUUR EN RECHTSWEZEN.

Verdeeling.

Sumatra wordt verdeeld in:
Gouvernementslanden, en
Onafhankelijke gewesten.
De Gouvernementslanden bestaan uit:
A. Het Gouvernement van Sumatra's Westkust, zich uitstrekkende langs de Westkust en over een aanmerkelijk deel der

Digitized by Google

bovenlanden, van Teroemon, aan eene kleine baai, op 2° 53′ N. B. tot aan het riviertje Mandjoeta op 2° 25′ Z. B. Het wordt ten noorden begrensd door het Gouvernement van Atjih en onderhoorigheden; ten oosten door de Batak-landen, de Residentie Oostkust van Sumatra, het rijk Kwantan, en de Residentie Palembang; ten zuiden door de Residentie Bengkoelen. Dit Gouvernement, behalve de eilanden 1878,8 en met de eilanden 2200,6 □ mijlen groot, bevat:

a. De Residentie Padang, met de Batoe-, Mentawei- en Pageh- of Nassau-eilanden.

b. De Residentie Tapanoeli, waartoe ook P. Mensala, de Banjak-eilanden en P. Nias met de onderhoorige eilanden behooren.

c. De Residentie Padangsche Bovenlanden.

B. De Residentie Bengkoelen, zich uitstrekkende langs de Westkust van de rivier Mandjoeta tot Tandjoeng Rata of den Vlakken hoek, de zuidelijkste punt des eilands, en ten oosten begrensd door de Residentiën Palembang en de Lampongsche Districten. Hiertoe behoort ook het eiland Engano. De grootte bedraagt, met dit eiland, 455,6 □ mijlen.

C. De Residentie Lampongsche Districten, in het zuiden des eilands, ten westen begrensd door Bengkoelen, en ten noordwesten en noorden door de Residentie Palembang. Zij is 475 □ mijlen groot.

D. De Residentie Palembang, bestaande uit het voormalige rijk van dien naam benevens dat van Djambi; ten zuiden grenzende aan de Lampongsche Districten, ten westen aan Bengkoelen, Padang en de Padangsche Bovenlanden, ten noorden aan de rijken Kwantan en Indragiri, en ten oosten aan de zee. Palembang is 1340 Djambi 1218,4 □ mijlen groot.

E. Het rijk Indragiri, aan de oostkust, met het westwaarts daarvan gelegene Kwantan; ten zuiden begrensd door Djambi, en ten noorden door Kampar (1) en de Residentie Oostkust van Sumatra. Dit rijk is administratief eene onderhoorigheid van de Residentie Riouw.

F. De Residentie Oostkust van Sumatra, bevattende het rijk Siak met Kampar en verdere onderhoorigheden; ten zuiden grenzende aan Indragiri en Kwantan; ten westen aan de

(1) Van dit gewest en van de Batak-landen is de grootte niet officieel opgegeven; de verschillende berichten daaromtrent zullen later worden medegedeeld.

Digitized by Google

Padangsche Bovenlanden, Padang, Tapanoeli, de Onafhankelijke Batak-landen en het Gouvernement van Atjih en onderhoorigheden; ten noorden aan Atjih, en ten oosten aan de Straat van Malaka. Zij beslaat 768,8 □ mijlen.

G. Het Gouvernement van Atjih en onderhoorigheden, bestaande uit het voormalige Sultansrijk van dien naam en beslaande het noordelijke gedeelte des eilands, aan de westkust zich uitstrekkende tot even voorbij Sebadi bij Teroemon op 2° 53′ N.B. (bl. 498), en aan de oostkust tot Kaap Tamiang op 4° 25′ N. B.; daar en binnenslands wordt het begrensd door de tot de Residentie Oostkust van Sumatra (het rijk Siak) behoorende landschappen Tamiang, Langkat, Baloe Tjina en Deli. De grootte wordt gesteld op 928 □ mijlen. Hiertoe behoort ook het eilandje Si-maloer.

Als Onafhankelijke gewesten worden thans alleen nog beschouwd:

De Batak- (of Batta-)landen, grenzende ten noorden en oosten aan de tot de Residentie Oostkust van Sumatra (Siak) behoorende landschappen Bedageh en Batoe Bara; ten westen en zuiden aan de Residentie Tapanoeli.

Bestuur.

De Gouvernementslanden zijn, deels door het recht van den oorlog, deels door ruiling van grondgebied met Engeland, deels ook door vrijwillige onderwerping der Inboorlingen, meerendeels rechtstreeksche bezittingen van Nederland en worden als zoodanig door Nederlandsche ambtenaren bestuurd; met dien verstande dat het Gouvernement ook hier, gelijk overal elders in Indië, de bevolking zooveel mogelijk laat onder het onmiddellijk toezicht van hare eigene Hoofden, zoodat alleen het hoofdbestuur door Nederlanders wordt uitgeoefend. Dienovereenkomstig zijn op Sumatra de volgende autoriteiten gevestigd:

In het Gouvernement van Sumatra's Westkust een Gouverneur, aan wien het hoogste burgerlijk gezag in dat gewest is opgedragen en die tevens is belast met het speciaal beheer der Residentie Padang; hij wordt hierin bijgestaan door Adsistent Residenten in de verschillende Afdeelingen, die somtijds tevens de betrekkingen van Magistraat, Ambtenaar van den burgerlijken stand en Notaris bekleeden. De Gouverneur ontvangt zijne bevelen rechtstreeks van den Gouverneur Generaal.— In de tot dit Gouvernement behoorende Residentiën Tapanoeli en de Padangsche Bovenlanden zijn Residenten geplaatst, die van den

Digitized by Google

Gouverneur van Sumatra's Westkust hunne bevelen ontvangen en onder hem het hoogste burgerlijk gezag, ieder in zijne Residentie, uitoefenen. Ook zij worden op dezelfde wijze door aan hen ondergeschikte Adsistent Residenten of Controleurs in de verschillende Afdeelingen bijgestaan. — Het hoogste militair gezag in het Gouvernement van Sumatra's Westkust berust bij eenen Commandant met den rang van Kolonel.

Bengkoelen, de Lampongsche Districten en Palembang staan elk onder het burgerlijk beheer van eenen Resident; in de Onderafdeelingen dier gewesten zijn Adsistent Residenten of Controleurs geplaatst. De Residenten van Bengkoelen, de Lampongsche Districten en Palembang zijn onafhankelijk van elkander en van den Gouverneur van Sumatra's Westkust; zij staan onmiddellijk onder den Gouverneur Generaal. In de Residentie Sumatra's Oostkust is een Resident gevestigd op het eiland Bengkalis, met een Adsistent Resident in Deli en verder Controleurs in de verschillende Afdeelingen en Onderafdeelingen. In het Gouvernement van Atjih en onderhoorigheden berust het bestuur sedert den aanvang van het jaar 1881 bij een Civiel Gouverneur (bladz. 61), bijgestaan door een Adsistent Resident te Kota Radja en Adsistent Residenten of Controleurs in de andere Afdeelingen. — In onze bezittingen buiten het Gouvernement van Sumatra's Westkust is geen algemeen militair bewind. Te Bengkoelen is de Militaire Commandant een Kapitein, behoorende onder den Commandant der Eerste militaire Afdeeling op Java. In de Lampongsche Districten, Palembang, Sumatra's Oostkust en het Gouvernement van Atjih zijn als Militaire Commandanten Hoofdofficieren, die rechtstreeks onder het Militair Departement te Batavia staan.

Behalve de hier genoemde autoriteiten zijn nog op vele plaatsen Civiele Gezaghebbers, Posthouders en mindere ambtenaren gevestigd, om het Nederlandsch gezag te vertegenwoordigen, cultuurwerkzaamheden en handelszaken te regelen, enz.

Het Europeesche bestuur wordt in de onderscheidene gewesten op verschillende wijzen met het Inlandsche in verband gebracht, zooals bij hunne afzonderlijke behandeling zal worden aangewezen.

Rechtswezen.

Europeanen en met hen gelijkgestelden staan terecht, in het Gouvernement van Sumatra's Westkust voor den Raad van Justitie te Padang, samengesteld uit eenen President, een Officier en een Substituut-officier van Justitie, een Griffier en een Substituut-griffier en

Digitized by Google

drie leden, allen rechtsgeleerden. Hij heeft, voor zooverre Europeanen betreft, dezelfde rechtsbevoegdheid als die op Java (bl. 127); voorts is hij ook de dagelijksche rechtbank voor Vreemde Oosterlingen en Inlanders niet behoorende tot de inheemsche bevolking; spreekt recht in revisie in zaken van misdrijf, waarin eene veroordeeling door inlandsche rechtbanken heeft plaats gehad; en is hof van appel voor alle vonnissen van mindere rechtbanken.

Over de Residentieraden te Bengkalis, Deli en in Atjih zie men bladz. 127.

Residentiegerechten (zie bl. 128) zijn: in de Residentie Padang, voorgezeten door de Voorzitters der Landraden; in de Padangsche Bovenlanden en Tapanoeli, voorgezeten door de Residenten; in Palembang, voorgezeten door den Voorzitter van den Landraad, bijgestaan door den Griffier van die rechtbank; in de Lampongsche Districten, voorgezeten door den Resident, bijgestaan door den Griffier der inlandsche rechtbank ter plaatse, waar het gerecht zitting houdt; en in Bengkoelen, voorgezeten door den Resident, bijgestaan door den Secretaris der Residentie of een ander door den Resident aan te wijzen ambtenaar. Over hunne rechtsbevoegdheid zie men het *Indisch Staatsblad*, 1874, N°. 94*b*, 1878, N°. 14, 1879, N°. 65 en 1880, N°. 32.

De rechtbanken voor Inlanders en Vreemde Oosterlingen zijn verder de volgende:

In het Gouvernement van Sumatra's Westkust: te Padang en te Priaman, Landraden, samengesteld uit eenen rechtsgeleerde als Voorzitter, een Europeeschen Griffier, een Djaksa, een Priester en eenige inlandsche Hoofden; en verder de Rapats (bl. 130) te Paoe, Païnan, Balei-Selasa, Indrapoera, Kajoe-tanam, Loeboe Basong, Ajer Bangis, Taloe, Raoe, Loeboe Sikaping, Poeloe Tello, Fort van der Capellen, Singkarah, Boewa, Sidjoendjoeng, Fort de Kock, Manindjoe, Palembajan, Bondjol, Padang Pandjang, Pajakombo, Soeliki, Solok, Soepajang, Alahan Pandjang, Moewara Laboeh, Natal, Moewara Sama, Moewara Sipongi, Kota Nopan, Penjaboengan, Padang Sidempoean, Sipirok, Djamboer Batang Taro (Garoga), Siboga, Baroes, Singkil en Goenoeng Sitoli, allen samengesteld uit den Adsistent Resident of Controleur (op de hoofdplaatsen Fort de Kock en Siboga, den Resident), een Europeeschen Griffier, een Djaksa, een Priester en eenige inlandsche Hoofden (Panghoeloes, Laras- of Koeria-hoofden).

Verder is in elk District een Districtsgerecht, bestaande uit het Districtshoofd en zoovele en zoodanige mindere Hoofden als daartoe door het Hoofd van gewestelijk bestuur worden aangewezen.

Digitized by Google

De Magistratuur wordt uitgeoefend door de Europeesche ambtenaren, daartoe door den Gouverneur Generaal aangewezen; zij worden in de uitoefening hunner functiën bijgestaan door een inlandschen Officier van Justitie (Djaksa). Zij zijn, onder den Resident, belast met de zorg voor de handhaving der politie en het toezicht op de Districts- en andere Hoofden, en nemen kennis van alle binnen hun ressort tegen Inlanders en met hen gelijkgestelden ingebrachte klachten ter zake van lichte overtredingen. Hunne uitspraken zijn aan geenerhande herziening onderhevig.

In de Residentie Bengkoelen: zie bladz. 129.

In de Residentie Lampongsche Districten: Behalve de Raad van Justitie te Batavia, waaronder deze Residentie ressorteert, en het op bl. 501 vermelde Residentie-gerecht, is de rechtspraak over de Inlanders en met hen gelijkgestelden opgedragen: ter hoofdplaats Telok Betoeng aan een Landraad, samengesteld uit den Resident als Voorzitter, een Commies van het Residentiekantoor als Griffier, een Hoofddjaksa, een Hoofdpanghoeloe en drie inlandsche leden; en in de zes andere Afdeelingen, aan de Proatins (bl. 130), samengesteld uit den gezagvoerenden ambtenaar (Controleur) in de Afdeeling als Voorzitter, een Europeeschen Griffier, een Djaksa, en de Kamponghoofden der Afdeeling. Met de uitoefening der Magistratuur zijn ter hoofdplaats de Secretaris der Residentie, elders de gezagvoerende Controleurs der Afdeelingen belast.

In de Residentie Palembang, die onder den Raad van Justitie te Batavia ressorteert, heeft men den Landraad, samengesteld uit een rechtsgeleerden Voorzitter en Griffier, een Hoofddjaksa, den Hoofdpanghoeloe en vier inlandsche Hoofden als leden. Zie verder bl. 129.

De Residentie Oostkust van Sumatra: zie bl. 130.

In het Gouvernement van Atjih en Onderhoorigheden, dat onder den Raad van Justitie te Padang ressorteert, is de rechtspleging opgedragen aan de Magistraten, een Landraad en een Residentiegerecht, naar regelen in hoofdzaak overeenkomende met die voor het Gouvernement van Sumatra's Westkust. De inheemsche bevolking van Groot Atjih blijft echter voorloopig in het genot van hare eigene rechtspleging. De Districtshoofden en de inlandsche rechtbanken (Moesapats), samengesteld uit inlandsche Hoofden onder voorzitterschap van het Hoofd van bestuur der Onderafdeeling, spreken recht volgens de in Atjih bestaande wetten, instellingen en gebruiken, voorzooverre die niet met algemeene beginselen van rechtvaardigheid in strijd zijn. Een *Reglement op de regeling van het rechtswezen* is in 1881 vastgesteld. (*Indisch Staatsblad* 1881, N°. 61, 82 en 83).

Digitized by Google

De bevoegdheid van al deze rechtbanken en de wijze van rechtspleging daarbij zijn omschreven in de *Indische Staatsbladen*, vermeld aan den voet van bladz. 133.

§ 3. Natuurlijke gesteldheid.

Bergen en vlakten.

Over de geheele lengte van Sumatra strekt zich in de westelijke helft des eilands, evenwijdig met de kust, eene bijna onafgebrokene bergketen uit, die onder den algemeenen naam van Boekit Barisan of Ketengebergte bekend is en eene afwisselende hoogte van 1500 tot 6000 voet heeft (1). Zij is gedeeltelijk vulkanisch en schijnt te rusten op eenen grondslag van trachiet, terwijl zich in de bovenlagen graniet, syeniet, porphier, kalk- en zandsteen vertoonen. Over een groot gedeelte der kust rijst dit gebergte onmiddellijk, en soms vrij steil, uit zee op en strekt zich in twee of drie evenwijdige rijen, met tusschenliggende valleien, 15 tot 25 mijlen in het binnenland uit; terwijl zich eene menigte dwarsketenen in oostwaartsche richting van de hoofdketen afscheiden, die in Atjih en het noorden der Bataklanden de geheele breedte des eilands beslaan. Slechts op enkele plaatsen wijkt het $^1/_4$ tot $^1/_2$ mijl van de kust af; zooals in den omtrek van de hoofdplaats Bengkoelen, van de hoofdplaats Padang noordwaarts tot Priaman, en nog noordelijker van Tikoe tot Singkil in het noorden der Residentie Tapanoeli. Deze vlakke kuststreken (door de Maleiers *rantau* genoemd), die echter op sommige plaatsen door lage heuvelrijen worden afgebroken, zijn grootendeels moerassig en met dichte Casuarina-wouden begroeid.

Eene dergelijke doch over het geheel minder hooge bergketen loopt op gemiddeld zestien mijlen ten westen van de kust en daarmede evenwijdig; hare toppen vormen de reeks eilanden-groepen, welke zich daar langs Sumatra uitstrekt. Met den Boekit Barisan is zij verbonden door dwarsjukken, die zich in de kleine tusschenliggende eilanden (de Banjak-eilanden, Mensala, Kapini, enz.) vertoonen.

Uit dit gebergte, hetwelk nog zeer onvolledig bekend is, rijzen de volgende ook slechts gedeeltelijk onderzochte vulkaankegels op:

---

(1) Ook hier wordt de hoogte der bergen in Parijsche voeten opgegeven, tenzij het tegendeel uitdrukkelijk mocht vermeld zijn. Zie hiervóór bl. 200; Noot (1)

Digitized by Google

De Goenoeng Ya Moera, ook Goudberg of Koninginneberg geheeten, nabij de noordkust in Atjih op 5° 14′ N. B. (1) gelegen, en 6460 vt. hoog (volgens MELVILL).

De G. Samalanga, meer oostwaarts nabij dezelfde kust, op 5°6′ N. B. met eene hoogte van 6155 vt. (M.).

De G. Batoe Gapit, op de grenzen van Atjih en het Maleische staatje Baloe Tjina (bl. 499), op 3° 34′ N. B. en 97° 58′ O. L. met eene hoogte van 6155 vt. (M.).

De Dolok (2) Dsaoet, in het noordoosten der Residentie Tapanoeli op 1° 54′ N. B. en 99° 8′ O. L. Het is een stompe kegel van zeer wijden omvang, die met uiterst zachte hellingen zich hoogstens 5000 vt. boven den zeespiegel verheft (JUNGHUHN).

De Dolok Siboelaboali, mede in het noordoosten van Tapanoeli, in het landschap Sipirok, omstreeks 16′ zuid-zuidoostwaarts van den voorgaanden vulkaan gelegen; hij heeft ongeveer 4000 vt. hoogte (J.). Uit zijne oostelijke helling stijgen op eene hoogte van omstreeks 3400 vt. uit twee solfatara's sterke zwaveldampen op. Hij is door eenen gemiddeld 3000 vt. hoogen bergrug verbonden met den zuidwestwaarts liggenden

Dolok Loeboe Raja, in dezelfde Residentie in het landschap Angkola, op 1° 28′ N. B. en 99° 10′ O. L. Het is een 7850 vt. hooge kegelberg (J. en M.) met zachte hellingen, wier benedenste gedeelte bewoond en bebouwd is, terwijl het overige gedeelte tot aan den top met zware wouden is bedekt (3).

De G. Seret Berapi (op de meeste kaarten Merapi genaamd), gelegen in het zuidoosten der Residentie Tapanoeli, op 0° 44′ N. B. en 99° 39′ O. L. Hij heeft eene hoogte van 5500 vt. (J. en M.) en is doorboord door eenen krater, den Boekit (berg) Balirang, op welks randen zwavel wordt gevonden. Aan den voet van den B. Balirang is eene bron van heet, sterk met zwavelzuur bezwangerd, water, die

---

(1) De ligging der bergen is, voor zooverre JUNGHUHN die opgeeft, aan dezen ontleend en anders naar de kaarten van MELVILL en BOGAERTS genomen. Bij de weinige bekendheid der Sumatrasche bergen zouden wij echter niet durven beweren dat de hier opgegevene ligging altijd volkomen juist is. De hoogte der bergen volgens JUNGHUHN is genomen uit zijne werken *Java, deszelfs gedaante*, enz. en *Die Battaländer auf Sumatra*; die volgens MELVILL is herleid uit de in meters opgegevene hoogte bij de profielteekening der bergen van Sumatra aan den voet zijner kaart van dat eiland, die vier jaren jonger is dan zijne opgaven van berghoogten in het *Tijdschrift v. N. I.*. 1844, Dl. 1.

(2) *Dolok* beteekent in het Bataksch *berg*.

(3) Deze berg heet niet Loeboe Radja, zooals op de meeste kaarten en ook bij JUNGHUHN staat. Zie *Bijdr. van het Instituut voor taal-, land- en volkenkunde* Dl. III, bl. 355.

Digitized by Google

zich ontlast in de Batang (rivier) Maga (zie hierachter Tweede Afd., A, § 2 *d*).

De G. Pasaman, door de Europeanen en op de meeste kaarten Ophir genoemd, in het noordoosten der Residentie Padang op 0°4′ N. B. en 100° O. L. Het is een op zichzelf staande regelmatige kegel van 9010 vt. hoog (J., volgens M. 8925 vt.), wiens top door eenen uitgebluschten krater doorboord is.

De G. Merapi, die op 0° 16′ Z. B. (1) en 100° 35′ O. L. ligt en eene hoogte heeft van 8980 vt. (J., 9080 vt. M.). Het is de werkzaamste vulkaan op Sumatra, van welken onderscheidene uitbarstingen bekend zijn, als in 1807, 1822, 1833, 1834 en 1845. Hij heeft drie kraters, welkè bijna in eene rechte lijn liggen en bij de Inlanders bekend zijn onder de namen van Pakoentan toewa, Pakoentan tengah en Pakoentan bongsoe (oudste, middelste en jongste). Aan zijnen zuidelijken voet strekt zich het schoone meer van Singkarah uit. Hij is tot op eene hoogte van 3000 vt. bewoond. Door eenen zadelvormigen tusschenrug is hij verbonden met zijnen zoogenaamden tweelingbroeder, den

G. Singalang, in het westen der Residentie Padangsche Bovenlanden op 0° 18′ Z. B. en 100° 24′ O. L., doorboord door eenen krater, waarin een meer is gelegen; hij heeft eene hoogte van 9040 vt., (J., 9540 vt. M.).

De G. Sago, een kegel die nog geene uitbarstingen schijnt ondergaan te hebben, gelegen oost-noordoostwaarts van den G. Merapi, op 0° 12′ Z. B. en 100° 42′ O. L., met eene hoogte van 4600 vt. (M.).

De G. Talang, ook G. Kota Anau, G. Soelasi of G. Selajoe genoemd, in het westen der Residentie Padangsche Bovenlanden op 0° 57′ Z. B. en 100° 44′ O. L.; hij bereikt eene hoogte van 7000 vt. (J., 7700 vt. M.) en heeft drie kraters, van welke één uitgebluscht is, één dikke zwaveldampen uitstoot, en één met een kokend zwavelmeer gevuld is. Uitbarstingen van dezen berg hebben plaats gehad in de jaren 1833 en 1845. Volgens het bericht van leden der Sumatra-expeditie is de Talang 2540 meter hoog en heeft hij geen krater maar verscheidene solfatara-spleten en gaten, waaruit de stoom aanhoudend met donderend geweld naar buiten wordt gedreven en die met wijde kransen van schitterend gele zwavelkristallen omzoomd zijn (2).

---

(1) Volgens de kaart van MELVILL ligt de Merapi op 0° 25′, de Singalang op 0° 27′ en de G. Sago op 0° 18′ Z. B.

(2) *Bijbladen van het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap. Berichten omtrent de Sumatra-expeditie*, bl. 102.

Digitized by Google

De G. Indrapoera of Piek van Indrapoera, ook G. Korintji of Piek van Korintji genoemd, op de grenzen van de Residentiën Padang, de Padangsche Bovenlanden en Palembang gelegen, op 1° 36′ Z. B. en 101° 20′ O. L., de hoogste berg van Sumatra, bereikende 11500 vt. (J.)(1). Het is een regelmatig gevormde spitse kegel, waaruit van tijd tot tijd zware rookzuilen opstijgen. Een weinig oostelijker ligt op de twee laatstgenoemde grenzen de G. Toedjoeh.

Op de zuidoostpunt van de Bengkoelensche Afdeeling Moko-Moko en de noordelijke grens van de Redjangsche landschappen verheft zich een vulkanisch gebergte, dat op de kaarten G. Seblat heet. De leden der Sumatra-expeditie (2) konden van dezen berg geene aanwijzing krijgen, maar vonden daar wel eenen vulkaan met drie toppen, den G. Biti, 1820, den G. Baleirang of Belairan, 1870, en den G. Gadang, 2030 meters hoog; benevens den G. Loemoet, waarschijnlijk ook een vulkaan, van 1730 meters hoogte. Deze bergen begrenzen ten noorden de bronnen van de rivier Ketaoen (Bengkoelen), die aan de oostzijde door den G. Pandjang (bladz. 508) worden ingesloten.

De Boekit Oeloe Moesi, ook wel Boekit Besar genoemd (3), in het westen der Residentie Palembang (landschap Redjang) aan de grenzen van Bengkoelen gelegen, op 3° 20′ Z. B. en 102° 30′ O. L.; hij wordt op 9500 vt. geschat door JUNGHUHN, door MELVILL op slechts 4770.

De G. Kaboe of Kaba, zuid-zuidoostwaarts van den voorgaanden, op 3° 24′ Z. B. en 102° 48′ O. L., met eene hoogte van 4500 voet (J., 4310 vt. M.); hij heeft in 1833 eene hevige uitbarsting ondergaan.

De G. Dempo, in het landschap Pasoemah Lébar in het westen der Residentie Palembang gelegen, op 3° 58′ Z. B. en 103° 25′ O. L., met eene vermoedelijke hoogte van 10000 vt. (J., 9850 vt. M.). Zijn bovenste gedeelte draagt de sporen van vroegere hevige uitbarstingen, en nog aanhoudend stijgen uit zijnen krater, die zich een aanmerkelijk einde

---

(1) MELVILL bepaalt zijne hoogte op 8160 Rijnl. of 7884 Parijsche voeten, en plaatst hem op 100° 8′ O. L. *Tijdschr. v. Ned. Indië*, 1844, Dl. I, bl. 535. Deze bepalingen komen echter niet overeen met zijne eigene jongere kaart, volgens welke deze berg de in den tekst aangeduide ligging en eene hoogte van ongeveer 12770 vt. heeft. Hij is in December 1877 beklommen door de Heeren A. L VAN HASSELT en D. D. VETH, leden der Sumatra-expeditie, die zijne hoogte op 3600 meter stellen. De kaart van DORNSEIFFEN geeft hem 3736 meter.

(2) *Midden-Sumatra*, II, bladz. 35.

(3) Er ligt nog een Boekit Besar meer zuidwaarts op de grenzen van Bengkoelen en Palembang. — Over den B. Oeloe Moesi en andere vulkanen zie men ook Dl. II der *Reizen in den O. I. Archipel*, door A. S. BICKMORE, vertaald door Dr. J. J. DE HOLLANDER, Schiedam, 1873.

Digitized by Google

beneden den top bevindt, dampen of rookwolken op; het benedengedeelte is met bijna ondoordringbare wouden bedekt.

De G. Poejong, Pajong of Panjong, op de kaart van MELVILL Poeggoen genoemd, liggende in Bengkoelen op 5° 5′ Z. B. en 103° 57′ O. L. en ongeveer 6000 vt. hoog (J., 5230 vt. M.).

De G. Semangka of Keizerspiek, ook G. Tangamoes genoemd, gelegen in de Lampongsche Districten op 5° 10′ (J.) of 5° 25′ (M.) Z. B. en 104° 45′ O. L., en tusschen de 5500 en 6000 vt. hoog (J., 7000 vt. M.).

De Keizerspiek of G. Taboean, op het eiland Taboean of Semangka in de Semangka- of Keizersbaai ten zuiden van de Lampongsche Districten; een vulkaan, die op 3000 à 4000 vt. wordt geschat (M., *Tijdschrift van Neêrl. Indië*, 1844, Deel I).

De Piek van het eiland Besi of Sibesi, voor de Lampongsbaai in de Straat Soenda gelegen op 5° 57′ Z. B. en 105° 34′ O. L.; het is een vulkaan van omstreeks 2740 vt., en die van het naburige eiland Siboekoe een van ruim 1300 vt. (M.).

Behalve de hier opgenoemde, stellig als vulkanen bekende bergen, verheffen zich uit de groote keten nog vele andere toppen, waarvan sommige waarschijnlijk ook vulkanen zijn, hoewel het niet bekend is dat zij tot dusverre teekenen van werkzaamheid hebben gegeven. Hiertoe behooren voornamelijk:

De Tafelberg in den noordoosthoek van Atjih op 5° 4′ N. B. en 97° 30′ O. L., met eene hoogte van 4920 vt. (M.).

De G. Abong-Abong, meer in het midden van Atjih op 4° 18′ N. B. en 96° 50′ O. L.; het is zeer waarschijnlijk een vulkaan; doch de daaraan door den Engelschen reiziger ENDICOTT toegekende hoogte van 10000 vt. schijnt zeer overdreven, hoewel ook M. die opgave heeft overgenomen.

De G. Loeseh, ten zuidoosten van den voorgaanden in hetzelfde gebied, op 3° 43′ N. B. en 97° 18′ O. L.; ook deze schijnt een vulkaan te zijn maar op verre na niet de hoogte van 11000 vt. te bereiken, die door denzelfden reiziger, en in navolging van hem ook door M., daarvoor is opgegeven.

De G. Tampat Toewan, aan de zuidwestkust van Atjih, op 3° 20′ N. B., 4920 vt. hoog. (M.).

De G. Mertimbang, in de Residentie Tapanoeli, nagenoeg op dezelfde breedte met den D. Dsaoet (bl. 504), maar omstreeks 20′ westelijker, met eene hoogte van 5000 vt. (J.).

De G. Maleh, misschien een vulkaan, op de grenzen der Residentie Tapanoeli en der Batak-landen, op 1° 5′ N. B. en 99° 38′ O. L., omstreeks 3800 vt. hoog (J.).

Digitized by Google

De G. Sidoadoa, ten zuidwesten van den voorgaanden in dezelfde Residentie, op 0° 50′ N. B. en 99° 20′ O. L., berekend op 4500 vt. hoogte (J., 6450 vt. M.).

De G. Sikadoedoek, ten zuidoosten van den voorgaanden in dezelfde Residentie, op 0° 38′ N. B. en 99° 27′ O. L., berekend op 5400 vt. (J.) (1).

De G. Malintang, in het noordoosten der Residentie Padang, landschap Raoe, op 0° 30′ N. B. en 99° 35′ O. L.

De G. Kalaboe, in hetzelfde gewest, op 0° 20′ N. B. en 100° O. L., 4900 vt. hoog (J.).

De G. Ambatjang, op de grenzen der Residentiën Padang en Padangsche Bovenlanden, op 0° 33′ Z. B. en 100° 18′ O. L., ongeveer 2950 vt. hoog (M.).

De G. Rajah, in het landschap Korintji ten noordwesten der Residentie Palembang aan de grenzen der Residentie Padang, op 2° 4′ Z. B. en 101° 56′ O. L. Hij is ongeveer 6000 vt. (2000 meter) hoog. Ten noordoosten van zijnen voet ligt het Meer van Korintji.

De G. Pandjang (2), ongeveer 5000 voet hoog, in het landschap Redjang Lebong op 3° 5′ Z. B. en 102° 20′ O. L.

De G. Patah, meer zuidwaarts, niet ver van de grens van Bengkoelen, op 4° 16′ Z. B. en 103° 30′ O. L., met eene hoogte van 6150 vt. (M.).

De G. Pandan, in het landschap Semendo Oeloe Loeas, op de grens van Bengkoelen, en de G. Rangai, iets zuidelijker nabij dezelfde grens.

De G. Pasagi of Besagi, op de grens van Bengkoelen en het thans tot deze Residentie behoorende landschap Blalouw, op 4° 58′ Z. B.

De G. Sekintjouw en de G. Aboeng, op de zuidelijke grens van het landschap Blalouw in het oosten van Bengkoelen, op 5° 7′ Z. B.

De G. Lampong, een weinig ten zuidoosten van den G. Semangka (bl. 507) in de Residentie Lampongsche Districten, 6700 vt. hoog (M.).

De G. Radja Basa, in hetzelfde gewest op de zuidoostelijkste punt des eilands aan Straat Soenda, met eene hoogte van 4130 vt. (M.).

Over de voornaamste valleien, bergvlakten en meren zal gesproken worden bij de behandeling der gewesten, in welke zij voorkomen.

Het oostelijke deel van Sumatra is geheel vlak, behoudens enkele uitzonderingen, welke in het smalste noordelijke gedeelte des eilands

(1) Althans wanneer dit, gelijk het schijnt, dezelfde berg is, die door JUNGHUHN in den Atlas bij zijn werk over Java, Siduduk wordt genoemd.

(2) Zoo heet deze berg volgens de leden der Sumatra-expeditie (*Midden-Sumatra*, II. bl. 36). Op de kaarten heet hij G. Pandan.

Digitized by Google

(Atjih en de Batak-landen) worden aangetroffen, waar de zijtakken der groote bergketen zich somtijds tot aan of nabij de oostkust uitstrekken. Deze vlakke bodem, slechts zelden afgebroken door een meer of min heuvelachtig terrein, dat zich in oostwaartsche richting uitstrekt, bestaat grootendeels uit alluviaalgrond, is op vele plaatsen moerassig, overal met dichte wouden bedekt, schaars bevolkt en weinig bebouwd. Eerst op eenen aanmerkelijken afstand binnenslands, waar de grond begint te rijzen, treft men beter bevolkte en bebouwde streken aan. De vele aarddeelen, die, door de zware regens van het gebergte los gemaakt en door de rivieren afgevoerd, voor hare mondingen bezinken, veroorzaken in vereeniging met andere omstandigheden eene steeds toenemende verbreeding van deze alluviaalvlakte en hebben onderscheidene vroeger, volgens de overleveringen, aan de kust gelegene plaatsen thans reeds op aanmerkelijken afstand daarvan verwijderd. Ook de meeste eilanden voor of nabij de riviermonden der Oostkust hebben aan deze oorzaken hun ontstaan te danken.

Rivieren.

Uit de hiervóór beschrevene verdeeling van Sumatra in een westelijk bergland en een oostelijk vlakland, en de met eerstgenoemde kust evenwijdige richting der bergketen, volgt natuurlijk vooreerst dat alle rivieren in eene oost- of westwaartsche hoofdrichting stroomen, en ten tweede, dat zij aan de Westkust slechts een zeer beperkten loop hebben. Wel ontlast zich uit de ontelbare enge kloven, die het gebergte aan deze zijde doorsnijden, een gedeelte van het water, dat zich in de meer binnenwaarts gelegene dalen verzamelt, doch het vormt slechts even zoovele onbevaarbare beken en bergstroomen; en alleen op die plaatsen, waar het gebergte eenigszins van het strand terugwijkt, ontstaan daaruit rivieren, welke gedeeltelijk voor kleine vaartuigen bruikbaar zijn, zooals die van Singkil, de B. Taro of Toroe, de B. Gadis, allen in de Residentie Tapanoeli, en enkele andere. Doch verreweg het meeste water baant zich eenen weg door de ruimere openingen in het oostelijke gedeelte der bergketen en verzamelt zich aan die zijde des eilands in machtige stroomen, die de uitgestrekte vlakte in hare geheele breedte met vele kronkelingen doorsnijden, en van welke de meeste vele mijlen landwaarts in door vrij aanzienlijke schepen kunnen bevaren worden. Zoo zijn de Toelang Bawang en de Masoedji in de Lampongsche Districten; de Moesi en de Batang Hari in Palembang; de Indragiri, de Kampar en

Digitized by Google

de Siak in de rijken van die namen; de Rokan en de Boeroemon, tusschen het eigenlijke Siak en de Batak-landen, en andere; waarover uitvoeriger zal worden gesproken bij de behandeling der gewesten, welke zij besproeien.

Kapen en punten.

Van deze zijn de voornaamste:

a. Aan de westkust van het noorden naar het zuiden:

In het Gouvernement van Atjih:

Tandjoeng Atjih of Atjih-hoofd, de noordwestpunt des eilands;
O. Radja of Koningspunt;
O. Masamoeka;
O. Sedoe;
O. Dawai;
O. Baroes of Rigas-punt in de Bocht van Rigas;
O. Boeboen;
O. Malaboeh;
O. Taripoh;
O. Raja of Felix;
O. Mangging;
O. Toewan;
O. Mangkis;
T. Bahoe;
T. Riah.

In de Residentie Tapanoeli:

O. Petikalla, aan de zuidelijke grens van het landschap Teroemon, op 2° 22′ N. B.
T. Singkil, bij den mond der rivier van dien naam;
O. Salabi, ten noorden van Tapoes;
O. Karang, ten noorden van Baroes;
O. Batoe Belajar, ten zuiden van de Baai van Tapanoeli;
O. Taboejoeng, tegenover het eilandje van dien naam;
O. Ragat en O. Soemoer, ten zuiden van Natal;
O. Palemboengan, in het zuiden van Tapanoeli.

In de Residentie Padang:

O. Toewa, aan de grens van de Residentiën Tapanoeli en Padang;
O. Batoe Belajar ten noorden, en O. Sawang Poeding ten zuiden van de Baai van Ajer Bangis;
O. Masang, ten noorden van Tikoe;
de Hoek van Indrapoera, ten zuiden van de monding der rivier van dien naam, op 2° 10′ 35″ Z. B. en 100° 49′ 48″ O. L.

Digitized by Google

In de Residentie Bengkoelen:

de Buffelkaap, ten zuiden van de hoofdplaats Bengkoelen, bij de Eilandbaai;

T. Besar, ten zuiden van Mana;

T. Karang Pingan, ten zuiden van Kroë;

T. Rata of T. Blimbing of Vlakke hoek, de westpunt van het zuidwestelijke uiteinde des eilands.

b. Aan de zuidkust:

In de Lampongsche Districten:

T. Tjina, de oostpunt van het zuidwestelijke uiteinde des eilands;

T. Kamantara of T. Tikoes, de zuidpunt van de middelste landtong;

de Varkenshoek of T. Toewa, de zuidpunt van het zuidoostelijke uiteinde des eilands.

c. Aan de oostkust, van het zuiden naar het noorden:

In de Lampongsche Districten:

T. Telok Baroe, een weinig ten zuiden van den mond der rivier Toelang Bawang, op 4° 25′ Z. B.

In Palembang:

de Lucipara-punt, ten zuiden van den mond der rivier Siloempoer;

1ste Hoek, aan den zuidelijken ingang van Straat Bangka;

2de Hoek, iets meer noordwaarts in dezelfde Straat;

3de Hoek, nog noordelijker, waar Straat Bangka zich westwaarts wendt;

4de Hoek, meer westwaarts in Straat Bangka, ten oosten van de Saleh, den oostelijksten mond van de Moesi;

T. Api-api, tusschen de Soengsang, den westelijksten mond der Moesi, en de Banjoe Asin;

T. Djaboeng of Djabon of Kaap Bon, ten oosten van den hoofdmond der Djambi, op 1° 0′ 55″ Z. B. en 104° 21′ 12″ O. L.

In het rijk Indragiri:

T. Tongkalaboe, op de grens van dat rijk en Djambi;

T. Laoet, op het zuidelijkste delta-eiland aan den mond der Indragiri;

T. Baroe of Datoe, ten noorden van die rivier.

In de Straat van Malaka:

T. Djati, de noordpunt van het eiland Bengkalis;

T. Bantam, de noordpunt van het eiland Roepat;

T. Perbabeän, de noordpunt van het delta-eiland der rivier Rokan;

T. Bangsi, aan den mond der rivier Paneh of Boeroemon.

In de noordelijke, tot de Residentie Oostkust van Sumatra (Siak) behoorende, Maleische kuststaatjes:

Digitized by Google

T. Mati, in Serdang, en T. Boenga, in Deli.
T. Tamiang, op de noordelijke grens.
In het Gouvernement van Atjih en onderhoorigheden:
T. Langsar, en
T. Perlak.
d. Aan de noordkust van het oosten naar het westen:
In het Gouvernement van Atjih en onderhoorigheden:
O. Djamboe Ajer of Diamantpunt, de noordoostpunt van Sumatra;
O. Telok Semawé of Samoi, ten westen van de baai van dien naam;
O. Pasangan;
O. Radja;
O. Merdoe;
O. Pedir of Batoe Pedir;
O. Segi of Sagi;
O. Batoe Poetih;
O. Kroeng Rijah;
O. Aroe of Pedro-punt of O. Pidar.
O. Batoe.

Kusten, baaien, ankerplaatsen.

Langs de westkust des eilands liggen eene ontelbare menigte zeer kleine eilandjes, die grootendeels niet dan koraalklippen zijn. De kust zelve rijst vrij recht, op vele plaatsen steil, uit zee op, zoodat deze tot vlak onder den wal eene aanzienlijke diepte heeft, voldoende voor groote schepen. In den Westmoesson kunnen deze hier echter zelden veilig ankeren maar moeten spoedig achter een of ander eiland eene schuilplaats zoeken; daar de reede bijna overal geheel open ligt, en ook aan goed gesloten baaien gebrek is. De voornaamste Baaien zijn:

de Kroeng Raba- of Koeroeng Raba-baai;

de Rigas-baai;

de Malaboeh-baai, alle drie in het Gouvernement van Atjih en onderhoorigheden;

de Baai van Tapanoeli, door het eilandje Mensala gedekt;

de Baai van Natal;

de Baai van Ajer Bangis;

de Brandewijnsbaai, de Baai Boengoes, de Pinang- en de Sétan- of Houtbaai, ten zuiden van Padang;

de Baai van Salidah en de Baai van Tjingko, ten zuiden van het landschap Troesan,

Digitized by Google

de Baai van Bengkoelen, geheel open;

de Poeloe- of Eiland-baai ook Baai van Selebar genoemd, door de Buffelkaap gedekt;

de baai van Kaoer of Kawoer, en

de Baai Blimbing, ten zuiden door T. Rata beschut.

Aan de zuidkust, die insgelijks geheel rotsachtig is, dringen twee groote en diepe baaien ver landwaarts in; namelijk: de Semangka- of Keizersbaai in het westen, en de Lampongbaai in het oosten; de kust der laatste is met riffen bezet, en voor den ingang liggen eene menigte eilandjes; in hare westzijde heeft men nog de kleine Pedada-, Poendo- en Menango-baaien.

Langs de oostkust des eilands is, ten gevolge der alluviaalvorming in het grootste zuidelijke gedeelte aan deze zijde, de zee zeer ondiep en met zandbanken bezet. De eenige bruikbare baai is hier de Amphitrite-baai tegenover het eiland Lingga, in welke zich de Toeakko of Tjenako, de noordelijkste mond der rivier van Indragiri, uitstort. De wijde mondingen van vele rivieren, die als ankerplaatsen kunnen gebruikt worden, strekken hiervoor eenigszins ter vergoeding; doch ook voor deze liggen veelal zandbanken, zoodat zij bij laag water voor groote schepen moeielijk binnen te komen zijn. In het noordelijkste gedeelte der oostkust, waar minder of geene alluviaalvorming is, worden evenwel ook geene belangrijke baaien gevonden behalve de Langsarbaai ten noorden van T. Tamiang.

De noordkust is steil en rotsachtig; de zee is er diep en niet met klippen bezet. De eenige eigenlijke gezegde baai, die echter aan de noordzijde geheel open ligt, is de Telok Semawé of Samoi of Samoibaai in het oosten tusschen de kapen O. Djamboe Ajer en O. Telok Semawé: veel kleiner is de Kroeng Rijah-baai ten oosten van Pedropunt in Groot Atjih. De Baai of liever Reede van Atjih is door de eilandjes P. Nasi, P. Bras en P. Wai slechts gebrekkig tegen noordwestenwinden gedekt.

Eene meer nauwkeurige opgave der geschikte ankerplaatsen zal gevonden worden bij de beschrijving der afzonderlijke gewesten.

§ 4. Voortbrengselen. Handel en scheepvaart, en financiëele uitkomsten.

Plantenrijk.

De gunstige ligging van Sumatra onder en nabij den Evenaar, in verband met de overal en altijd overvloedige bewatering, geeft aan den bodem eene nergens in den Archipel overtroffene vruchtbaarheid,

Digitized by Google

die nog gevoed en onderhouden wordt door de groote menigte plantaardige zelfstandigheden, welke op en in den grond vergaan en eene onafgebrokene natuurlijke bemesting verschaffen. Geen wonder dan ook, dat de voortbrengselen uit het plantenrijk hier dikwijls reusachtige vormen aannemen en in dit opzicht zelfs die van Java overtreffen; en dat geheel Sumatra met dichte wouden bedekt is, die slechts voor een betrekkelijk klein gedeelte door de zwakke bevolking vernietigd en in bebouwde velden herschapen zijn. Het karakter van deze wouden verschilt echter veel van dat der Javasche; vele van de daar menigvuldig voorkomende boomsoorten worden hier gemist, zooals b. v. de *djati*, die alleen in Atjih enkele vertegenwoordigers heeft, welke daarheen schijnen te zijn overgebracht; terwijl er daarentegen weder vele andere worden aangetroffen, die men op Java te vergeefs zoekt. Daar echter Sumatra nog niet voldoende onderzocht is, om van zijne natuurlijke plantbekleeding eene zoo uitvoerige beschrijving te kunnen geven, als wij in staat geweest zijn zulks aan de hand van JUNGHUHN omtrent Java te doen, bepalen wij ons hier tot de vermelding van enkele der belangrijkste voortbrengselen (1). Hiertoe behooren: onderscheidene boomsoorten, die uitmuntend timmeren meubelhout opleveren, als: *kajoe arang* (ebbenhout); *kajoe besi* (ijzerhout) en *kajoe temboesoe*, welk laatste vooral uitmuntend timmerhout is; *ambaloe*, voor balken, masten en planken; *ambatjang*, lichtgeel gevlamd meubelhout; *angsana*, zwaar hout voor huisbouw; *belijoeng* (eene soort van ijzerhout); *daroe-daroe*, voor huisbouw; *dewedaru*, voor stijlen en liggers van bruggen; *kawan*, masthout; *kemap* en *kepajang*, voor stijlen en paalwerk; *krandji*, zwaar en hard hout; *matjang*, licht doch duurzaam hout voor planken en kleine vaartuigen; *mengrawan batoe*, voor stijlen en masten; *nangka*, geel meubelhout; *oenglin* en *palawang*, beide vooral voor paalwerk; *waroe*, welks houtskool tot de bereiding van buskruit kan worden gebruikt, terwijl uit de vezels van zijnen stam zeer goed touw wordt geslagen, gelijk ook uit die van den *bagoe*-boom, enz. — Verder de kamferboom, die ten noorden van den Evenaar in overvloed en uitmuntende hoedanigheid voorkomt en, behalve de Kamfer, ook zeer goed timmerhout oplevert; de *minjan* of benzoë-boom, en vele andere boomen, die hars (*damar*) en gom (*getah*) opleveren, en daaronder ook de Vijgeboomsoorten, uit wier stam de gom elastiek en *getah pertja*

(1) Eene uitvoerige opgave van boomen en planten, die op Sumatra voorkomen, is te vinden in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Jaargang I. Deel II. bl. 272—317.

Digitized by Google

druipen, en de *rasamala*, die eene welriekende hars en uitmuntend timmerhout geeft; de *kassia* of wilde kaneelboom; de drakenbloedboom (*djĕrĕnang*), eene zware rottingsoort, wier hars als verfstof en geneesmiddel gebruikt wordt; de *djarak*- of wonderboom, die de bekende Castorolie oplevert; *sapan*- of Braziliehout (*sĕtjang*), sandelhout (*tjĕndana*), de *wongkoedoe* of *bengkoedoe*, en vele andere waaruit verfstoffen bereid worden, en andere die geneesmiddelen of reukwerken opleveren. Onderscheidene soorten van rotting (*rotan*) en bamboes. Vele palmsoorten, vooral ook de kokospalm (*njioer*, *kalapa*) en de *arènboom*, worden aan den zeekant gevonden. De boterboom (*melebakan* of *kawang*), welks steenvrucht een vleeschachtig merg bevat, dat gekookt zijnde een vet oplevert van zuiverder en aangenamer smaak dan de beste olie, en dat in plaats van boter bij de spijzen wordt gebruikt; hij komt vooral in Palembang voor. Onder de ontelbare bloemsoorten verdient inzonderheid vermelding de bloem van eene parasietplant, *Kraboet* of *Kroeboet*, naar haren ontdekker RAFFLES ook *Rafflesia* genoemd; zij heeft uitwendig den vorm van eene zeer groote kool; haar hart is donker purperkleurig, en verder heeft zij verschillende schakeeringen van geel met sneeuwwitte plekken; zij heeft eene middellijn van 3 voet, een gewicht van 6 of 7 kilo, en kan in haren kelk ruim zeven liters water bevatten.

Van de cultuurgewassen komen vooral in aanmerking: peper, zoowel de gewone (*lada*) in groote hoeveelheid, als de zoogenaamde Spaansche (*tjabej*); *gambir;* katoen, beide de *kapas* en *kapok* (bl. 94); koffie, inzonderheid in de Padangsche Bovenlanden, doch niet zoo goed als op Java; de *sirih* of betelstruik; de *pinang*boom, welks noten bij de betel worden gebruikt; rijst, niet alleen voor eigen gebruik maar ook voor den uitvoer; zoo ook indigo; muskaatnoten, kruidnagels en cacao in de bovenlanden van Palembang; tabak, hier en daar in tamelijke hoeveelheid; *kloewi* of *soroni*, eene netelplant van welker stengel uitmuntend bindgaren (*rameh*) wordt vervaardigd, vooral in Palembang (bl. 94); aardappelen (*oebi wolanda*) in de bovenlanden; andere aardvruchten (*oebi*) en *katjang* of peulvruchten in vele soorten; en voorts dezelfde vruchten en fruiten, die op Java voorkomen.

Dierenrijk.

In het dierenrijk is het verschil met dat op Java niet minder in het oog loopend. De olifant (*gadjah*), die op Sumatra menigvuldig is, wordt ginds niet gevonden; zoo ook de tweehoornige rhinoceros (*badak karbau*); de beer (*bĕroewang*); de tapir (*babi aloe*); de groote

Digitized by Google

hertensoort *hippelaphas* (*mĕndjangan ajer* of *roesa*); eene zeer schuwe antilope (*kambing oetan*); de otter (*andjing ajer*), en andere. Ook heeft Sumatra vele eigenaardige verscheidenheden van apen, onder anderen den *orang oetan*, die alleen hier en op Borneo voorkomt, wilde zwijnen, eekhoorns (*toepi*), vledermuizen en honden. Ook de vogelsoorten verschillen dikwijls van die derzelfde geslachten op Java, inzonderheid door meerdere grootte en schitterender kleuren; onder deze verdient vooral vermelding de fraaie Argus- of Junovogel of Sumatrasche fazant (*koewau*). Tijgers (*matjan*, *harimau*), panters (*matjan toetoel*, *harimau koembang*), stekelvarkens (*landak*), civetkatten (*tanggalong*, *rasé*, *dèdes*), krokodillen (*boewaja*), leguanen (*bijawak*), slangen en vele andere wilde dieren en insecten hebben beide eilanden gemeen. — Van de tamme dieren wordt de buffel (*karbau*) zelden voor den landbouw maar bijna uitsluitend tot voedsel gebezigd; paarden zijn niet inheemsch, behalve in de Batak-landen en Atjih, maar worden van elders ingevoerd, hetgeen ook het geval is met het Bengaalsch rundvee; schapen (*biri-biri*, *domba*) en geiten (*kambing*) zijn er, doch niet menigvuldig; kippen (*ajam*), eenden (*itik*), ganzen (*gangsa*), en ander eetbaar gevogelte zijn in de kustlanden overvloedig, doch in de bovenlanden dikwijls moeielijk te bekomen. — De rivieren en kusten zijn rijk aan visch; de Brouwersstraat is vooral bekend voor de *Troeboek*-visscherij (bl. 100); op de banken aan de oostkust wordt veel *tripang* gevangen en vooral naar China uitgevoerd

Tot de voornaamste handelsproducten uit het dierenrijk behooren: ivoor (*gading*); rhinoceroshoornen (*tjoela badak*); eetbare vogelnestjes (*sarang boeroeng*); was (*lilin*) van bijen, die in de boomen nestelen; civet van de Civetkat; en eene bloedroode verfstof of gomlak, afkomstig van zeker insect (*coccus lacca*), dat zich aan de takken van sommige vijgeboomsoorten hecht.

Delfstoffenrijk.

Het delfstoffenrijk levert: goud, vooral in de bovenlanden van Padang en Palembang en in den omtrek van Korintji; tin, minder zuiver dan dat van Bangka, vooral in Siak (1) en de Afdeeling L. Kota's; lood, in den omtrek van Soengei Aboe, in de Afdeeling XIII en IX Kota's;

(1) In 1874 is door den Sultan aan eenige ingezetenen van Batavia concessie verleend voor het delven van tinerts en het ontginnen van woeste gronden aan de Tapoeng Kiri en T. Kanan, welke onderneming in volle werking is en goede uitkomsten belooft. *Koloniaal Verslag*, 1875 bladz. 18 en 1877, bladz. 20.

Digitized by Google

koper, in groote hoeveelheid in de Padangsche Bovenlanden, vooral in den omtrek van het Meer van Singkarah; ijzer, op verschillende plaatsen; magneetijzererts in den IJzerberg bij Fort Van der Capellen, Afdeeling Tanah Datar; uitgestrekte steenkolenlagen van uitmuntende hoedanigheid in de Sinamoe-vallei en ter wederzijden van de rivier Oembilin, in de Afdeeling Tanah Datar; zeer goede bruinkolen in verschillende gedeelten van de Padangsche Bovenlanden, in den omtrek van Siboga, aan de Rivier van Indrapoera, in het grensgebergte van Bengkoelen en in Palembang (1); prachtig marmer, vooral langs de boven-Indragiri; lei, in de Afdeeling XIII en IX Kota's; petroleum in het Palembangsche en de noordelijke onderhoorigheden van Siak (2); *arsenicum* (rattenkruit); salpeter; aluin; naphtha, zwavel en minerale bronnen, in de nabijheid van vele vulkanen.

Handel en scheepvaart, en financiëele uitkomsten.

Gedurende het jaar 1878 zijn in de gezamenlijke havens onzer bezittingen op Sumatra aangekomen 1913 handelsvaartuigen metende 415338 ton, en vandaar vertrokken 1042 vaartuigen metende 492586 ton. De gezamenlijke waarde van den in- en uitvoer wordt niet opgegeven.

Het bovenstaande bedrag is over de verschillende havens volgenderwijze verdeeld (3).

---

(1) De Oembilin-kolenvelden zijn van Gouvernementswege nauwkeurig onderzocht en rijk en deugdelijk bevonden; de ontginning stuit echter tot dusverre af op de bezwaren van het vervoer. — Voor de ontginning van bruinkolen aan het riviertje Toengkal, in de Afdeeling Iliran en Banjoe asin der Residentie Palembang, is in 1874 door het Gouvernement concessie verleend voor den tijd van 25 jaren aan G. BELLOWS te Palembang. De concessie draagt den naam van Concessie Toengkal, en strekt zich uit over eene oppervlakte van 61 bouws. Overigens zie men over de delfstoffen van Sumatra ook het *Tijdschr. v. N. I.*, 1869, Dl. I, bl. 27, en Dl. II van het boven aangehaalde werk van BICKMORE.

(2) In Langkat zijn rijke petroleumbronnen, voor welker exploitatie in 1880 door den Vorst van dat staatje voor den tijd van 75 jaren concessie is verleend aan een Nederlander, *Kol. Verslag*, 1880, bl. 204.

(3) *Kol. Verslag*, 1880.

Digitized by Google

Havens (*)		Stoomschepen		Zeilschepen Europ. getuigd		Zeilschepen Inl. getuigd	
		Aantal	Tonnen	Aantal	Tonnen	Aantal	Tonnen
Padang	Aangek.	138	155440	35	20307	59	857
	Vertr.	179	241650	35	19928	70	917
Priaman	Aangek.	»	»	2	2299	2	20
	Vertr.	»	»	3	1857	2	20
Natal	Aangek.	13	9935	1	487	»	»
	Vertr.	11	8500	»	»	»	»
Siboga	Aangek.	»	»	10	2510	»	»
	Vertr.	»	»	8	1837	»	»
Baroes	Aangek.	»	»	8	2399	15	90
	Vertr.	»	»	3	790	14	74
Singkil	Aangek.	12	9118	13	2761	193	576
	Vertr.	12	9118	15	2990	194	477
Bengkoelen	Aangek.	52	66546	3	1888	12	126
	Vertr.	52	66546	3	1888	12	126
Kroë	Aangek.	»	»	»	»	1	14
	Vertr.	»	»	»	»	»	»
Moko-Moko	Aangek.	»	»	»	»	51	607
	Vertr.	»	»	»	»	63	828
Telok Betoeng (Lamp. District.)	Aangek.	»	»	4	1940	9	166
	Vertr.	»	»	3	1811	6	68
Menggala (Lamp. District.)	Aangek.	»	»	»	»	25	722
	Vertr.	»	»	»	»	25	945
Palembang	Aangek.	53	18809	65	17093	287	4016
	Vertr.	54	19095	63	18664	313	4467
Moewara Kompeh (Palembang)	Aangek.	»	»	1	344	27	885
	Vertr.	»	»	»	«	32	1030
Siak	Aangek.	80	9730	2	45	60	783
	Vertr.	56	1780	1	20	71	765
Laboean Bila (Paneh)	Aangek.	»	»	»	»	55	1599
	Vertr.	»	»	»	»	57	1562
Soengei Djawi-Djawi (Bila)	Aangek.	»	»	»	»	22	901
	Vertr.	»	»	»	»	23	856
Tandjoeng Balei (Asahan)	Aangek.	»	»	»	»	37	2111
	Vertr.	»	»	»	»	98	4431

(*) Hoewel de havens in de Residentie Sumatra's Oostkust, met uitzondering van Bengkalis (dat hier niet voorkomt), niet officiëel voor den algemeenen in- en uitvoer zijn opengesteld, worden zij toch feitelijk als zoodanig beschouwd. Zie bl. 144.

Digitized by Google

Havens.		Stoomschepen		Zeilschepen Europ. getuigd		Zeilschepen Inl. getuigd	
		Aantal	Tonnen	Aantal	Tonnen	Aantal	Tonnen
Pebaoengan . . . (Serdang)	Aangek.	»	»	»	»	2	80
	Vertr.	»	»	»	»	2	80
Rantau Pandjang (Serdang)	Aangek.	1	86	»	»	86	2477
	Vertr.	2	172	»	»	84	2400
Pertjoet (Deli) .	Aangek.	»	»	»	»	1	24
	Vertr.	»	»	»	»	1	24
Laboean Deli . .	Aangek.	240	66478	»	»	78	2409
	Vertr.	239	66013	»	»	78	2409
Tandjoeng Poera (Langkat)	Aangek.	132	8349	1	50	3	75
	Vertr.	129	8156	1	42	3	62
Seroewai (Tamiang)	Aangek.	»	»	»	»	7	157
	Vertr.	»	»	»	»	25	187

Van de voorwerpen van in- en uitvoer zijn geene officiëele opgaven medegedeeld; alleen van Padang worden als voornaamste artikelen van uitvoer vermeld: koffie, rotting, cassia, hars- en gomsoorten, peper, huiden, rijst, muskaatnoten, foelie en gambier.

Het zoutdebiet bedroeg in 1879:

in het Gouvernement van Sumatra's Westkust 2073½ Kojan (1)
» de Residentie Bengkoelen . . . . . 275¼ »
» » » Lampongsche Districten . . . . 228¼ »
» » » Palembang . . . . . 1120 »

gemiddeld tegen *f* 5,80 de pikol.

De opiumpacht bracht in 1880 op:

in het Gouvernement van Sumatra's Westkust . . . . . *f* 261840
» » » » Atjih en onderhoorigheden . . » 417720
» de Residentie Bengkoelen . . . . . » 36360
» » » Palembang. . . . . » 171660
» » » Oostkust van Sumatra . . . . . » 617640

Behalve de indirecte voordeelen uit den handel voortspruitende bestaan de bronnen van inkomsten voor het Gouvernement voornamelijk uit inkomende en uitgaande rechten (*f* 893941 in 1879),

(1) 1 *kojan* gelijk 30 *pikols*; 1 *pikol* gelijk 61,76 kilo.

Digitized by Google

personeele belasting, patentrecht, monopoliën (zout en opium), verplichte koffiecultuur in het Gouvernement van Sumatra's Westkust (*f* 6343520 in 1879), hoofdelijke belasting in Bengkoelen en de binnenlanden van Palembang (*f* 807000 in 1879), bedrijfsbelasting van de Inlanders ter hoofdplaats Palembang, belasting op het houden van pandhuizen, rechtstreeksche belastingen voor het onderhoud van wegen en bruggen in de hoofdplaatsen Palembang en Bengkoelen, en eenige andere verpachte en niet verpachte belastingen.

Het Gouvernement van Sumatra's Westkust is het eenige gedeelte, dat voordeelen afwerpt, in het jaar 1858, het laatste waarvan de financieele uitkomsten gedetailleerd zijn publiek gemaakt (1), ten bedrage van *f* 990175,119⁵, welk bedrag grootendeels van den meer of minder gunstigen uitslag van den koffieoogst afhangt. In de overige gewesten hadden tot dien tijd de lasten steeds aanmerkelijk de baten overtroffen; in hetzelfde jaar in Bengkoelen met *f* 115125,83⁵; in de Lampongsche Districten met *f* 175184,16; in Palembang met *f* 457324,45⁵.

§ 5. Bevolking.

Verdeeling.

De inheemsche bevolking van Sumatra en omliggende kleinere eilanden behoort tot het Maleische ras en kan onderscheiden worden in Beschaafde en Niet- of Half-beschaafde Maleiers (verg. bl. 108 en 109).

Tot de Beschaafde Maleiers rekenen wij: de Atjineezen en Pedireezen in het noorden des eilands: de eigenlijke Maleiers, in het Gouvernement van Sumatra's Westkust; de bevolking van Bengkoelen en de Lampongsche Districten; die van Korintji, Redjang en de Pasoemah-landen, ten westen van Palembang; de met den Javaanschen stam vermengde bevolking van de rijken Palembang, Djambi en Indragiri, en de bewoners van Siak en de overige Oostkuststaatjes ten zuiden van Atjih.

Tot de Niet- of Half-beschaafde Maleiers worden gerekend: de bewoners der Batak-landen, zijnde de eigenlijke Bataks of Batta's; de

---

(1) *Koloniaal Verslag over* 1863, bl. 127. De cijfers achter het deelteeken zijn duiten van 120 op den Gulden.

Digitized by Google

Orang Alas en Orang Gajoe, in de aan de Batak-landen grenzende binnenlanden van Atjih; de bevolking van al de eilanden langs de Westkust, van P. Babi af tot en met Engano(1); benevens de Koeboes en wellicht nog een paar andere zeer kleine stammen, in de binnenlanden van Sumatra.

Behalve de Inboorlingen bevinden zich op Sumatra ook Chineezen, Arabieren en andere Vreemde Oosterlingen, die zich hoofdzakelijk met den handel bezighouden.

Getalsterkte.

De hoegrootheid der bevolking is, bij onze nog zeer onvolledige kennis van en slechts gedeeltelijke heerschappij over Sumatra, niet dan bij gissing of oppervlakkige berekening bekend. Dat zij echter in verhouding tot de grootte des eilands zeer schaarsch is kan niet betwijfeld worden; en de onmetelijke wouden en wildernissen der Oostkust, die slechts op menschenhanden wachten om in de vruchtbaarste velden herschapen te worden, strekken daarvan tot voldoend bewijs. Als oorzaken, welke de vermeerdering der bevolking steeds hebben in den weg gestaan, kunnen vooral worden opgegeven: de onophoudelijke binnenlandsche oorlogen, waarvan zoowel de oude overlevering als de latere geschiedenis getuigt; de verwoestingen van tijd tot tijd door de kinderpokken aangericht; verkeerde maatschappelijke instellingen ten opzichte van het huwelijk, als anderszins; en de bijgeloovige eerbied, dien de bewoners van sommige streken voor tijgers en krokodillen koesteren, waardoor deze ongestoord vermenigvuldigen en vele slachtoffers maken. Naarmate door de uitbreiding van onzen invloed deze oorzaken meer en meer zullen worden weggenomen, laat het zich voorzien dat ook de bevolking zal toenemen. Voor het tegenwoordige wordt haar getal door sommigen op 4.500000 door anderen op 3.500000 zielen begroot; welke laatste berekening vermoedelijk het naast aan de waarheid zal komen maar zeker nog ruim hoog genoeg is.

JUNGHUHN schat, volgens de door hem aangenomene rasverdeeling (zie bl. 102), voor Sumatra en onderhoorige eilanden de sterkte

van het Bataksche ras op 685200, en die
van het Maleische ras op 2.996076 zielen;

hetgeen een bedrag geeft van 3.681276 voor de geheele bevolking;

(1) Volgens VON ROSENBERG zoude de bevolking van Engano tot het Negritenras behooren. Zie bladz. 102, Noot (3).

Digitized by Google

van welke . . . 520000 Bataks (Niet-beschaafde Maleiers)
en 2.082310 Maleiers,

dus te zamen 2.602310 zielen, de aan Nederland onderhoorige gewesten zouden bewonen (1).

MELLVILL (2) rekent de bevolking van Sumatra en onderhoorige eilanden op 2.057000, waarvan onder Nederlandsch gebied 1.682000. Van dit laatste cijfer dient nog te worden afgetrokken de bevolking der Batak-landen, die door hem tot de Nederlandsche bezittingen gerekend worden doch zulks toen niet waren en thans nog slechts gedeeltelijk zijn. Die Batak-landen schat hij met de rijkjes langs de Oostkust tusschen Atjih en Siak op eene bevolking van 275000 zielen.

De *Regerings-almanak voor* 1881 geeft de bevolking van onze bezittingen op Sumatra op ult°. December 1879 volgenderwijze op:

Afdeelingen.	Europeanen.	Inlanders.	Chineezen.	Arabieren.	Andere Vreemde Oosterl.	Totaal.
Res. Padang.	1331	269119	3584	112	682	274828
Res. Pad. Bovenlanden.	350	612866	443	18	185	613862
Res. Tapanoeli.	197	*a* 113404	699	»	114	114414
Res. Bengkoelen. . . .	138	*b* 141990	549	10	2	142689
Res. Lamp. Districten.	80	121765	227	12	27	122111
Res. Palembang. . . .	276	*c* 789271	3254	1777	351	794929
Res. Sumatr. Oostkust.	522	50569	2533	»	*d* 26416	80040
Gouv^t. Atjih e. o. . . .	?	?	?	?	?	*e* ?
Totalen.	2894	2098984	11289	1929	27777	2142873

a. Hieronder is niet begrepen de bevolking van Nias en de Mentawei-eilanden, die in vroegere *Koloniale Verslagen* begroot werd op 230000 zielen; ook niet die van niet onder geregeld bestuur staande Batak-landen, die door JUNGHUHN op 106500 werd geschat.

(1) Zie zijne gedetailleerde opgave in *Die Battaländer*, Th. II, S. 386. Van de daar door hem opgegevene bevolking van Palembang hebben wij afgetrokken de daaronder begrepene van Bangka, die in het *Koloniaal Verslag* over 1862 wat de Inlanders betreft op 33424 zielen gesteld wordt. Overigens komt het ons voor dat JUNGHUHN de bevolking van sommige gewesten, bepaaldelijk die van de eilanden langs de Westkust, en van Korintji en Redjang, te hoog schat.

(2) *Moniteur des Indes*, 1846.

Digitized by Google

b. Hieronder is begrepen de bevolking van het eiland Engano, berekend op 6000 zielen.

c. Hieronder is begrepen de bevolking van het rijk Djambi, geschat op 76600 zielen.

d. Hieronder zijn begrepen de Chineezen in de Afdeeling Deli en de Arabieren in de geheele Residentie Oostkust van Sumatra.

e. Omtrent de bevolking van Atjih ontbreken de gegevens. VETH schatte haar op hoogstens 356000 zielen (1); dit cijfer is echter waarschijnlijk te laag en zal wellicht op 500000 moeten gesteld worden.

Ook Indragiri en Kwantan worden in boven medegedeelde opgave gemist. MELVILL stelde in 1849 de bevolking van Indragiri enz. (?) op 50000 zielen; en in het *Koloniaal Verslag* over 1877 (2) wordt Indragiri met de (tot de Residentie Riouw behoorende) landschappen Reteh en Mandah geschat op 15000 à 20000 bewoners.

Het Gouvernement van Sumatra's Westkust is ongetwijfeld het best bevolkte gedeelte van het geheele eiland. Wanneer men nu ziet dat van de gewesten, van welke de grootte en het bevolkingscijfer bekend zijn, dat Gouvernement bijna 535, de Residentie Bengkoelen (zonder Engano) 300, en de Residentie Lampongsche Districten 257 zielen op de □ mijl heeft, blijkt daaruit dat de bovenvermelde raming van 3.500000 zielen voor geheel Sumatra, dat is ruim 435 zielen op de □ mijl, te hoog is.

TWEEDE AFDEELING.

DE GOUVERNEMENTSLANDEN.

a. Het Gouvernement van Sumatra's Westkust.

§ 1. De Residentie Padang.

Ligging, grenzen.

De Residentie Padang strekt zich uit langs de Westkust van O. Toewa tot aan de rivier Mandjoeta, de noordelijke grens van Bengkoelen. De oostelijke grens volgt de westelijkste bergketen, die van den

(1) *Atchin en zijne betrekkingen tot Nederland. Leiden*, GUALTH. KOLFF, 1873, bl. 30.

(2) *Statistieke kaart* in het *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1849, Deel II.

(3) Bladz. 21.

Digitized by Google

G. Rajah (bl. 508) noordwestwaarts met aanmerkelijke bochten voortloopt en waaruit zich de Piek van Indrapoera, de G. Talang, de G. Ambatjang en de G. Singalang verheffen; van dezen laatsten berg loopt de grenslijn ten westen van het Meer Manindjoe, om het tot de Bovenlanden behoorende landschap De III Loewaks heen, tot aan de rivier Masang, wier loop zij eenigen tijd westwaarts volgt, en dan eerst noord- en vervolgens, waar zij tegen den voet van den G. Ophir stuit, noordoostwaarts gaat, gedeeltelijk langs den rug van de dwarsketen Boekit Gedang, tot aan het zuidwestelijke gedeelte der Batak-landen, waarlangs zij eenigen tijd noordwaarts loopt, en dan weder zich westwaarts wendende de noordelijke grenslijn wordt, die met groote kronkelingen over den G. Kalaboe en den G. Malintang gaat en bij O. Toewa eindigt. Zij grenst dus: ten zuiden aan Bengkoelen; ten oosten, van den G. Rajah tot de Piek van Indrapoera, aan het landschap Korintji, en vervolgens tot ten noordoosten van den Boekit Gedang aan de Residentie Padangsche Bovenlanden, en voor een klein gedeelte, hetwelk thans gerekend wordt tot Siak te behooren, aan de Batak-landen, en ten noorden aan de Residentie Tanapoeli.

Bestanddeelen en verdeeling (1).

De Residentie Padang bevat van het noorden af de landschappen: Ajer Bangis, Tiga Loerah of De III Loerahs, Tiga Kota of de III Kota's, Tjoebadak, Raoe of Rau, Mapat Toenggoel, Loender, Sinoeroet, Loeboe Sikaping, Taloe, Pasaman, Kinali, Soengei Kasekan, Loeboe Basong, Tikoe, Doewa blas Kota of De XII Kota's, Sigaloebang, Lima Kota of de V Kota's, Naras, Priaman, Toedjoeh Kota of De VII Kota's, Kajoe Tanam, Oelakan, Kiambang, Loeboe Along, Sintot, Kasang, Kotah Tengah, Nangalo, Paoe of Pau, Limau manis, Loeboe Kilangan, Boengoes, Tjindaki, Batoe Kaboen (2), Soengei Pisang, Padang, Troesan, Bajang, Poeloet-poeloet, Loempau, Tambang,

(1) De opgave der landschappen tot deze en de beide volgende Residentiën behoorende is volgens de *Kaart van het Gouvernement van Sumatra's Westkust* door BEIJERINCK, en den *Atlas van Ned. Indië uit officieele bronnen en met goedkeuring van het Gouvernement samengesteld door* P. Bn. MELLVILL VAN CARNBEE (na diens dood voortgezet door den Kapitein VERSTEEG). In dien Atlas zijn echter de elf eerste hier genoemde landschappen tot en met Pasaman abusievelijk tot de Residentie Padangsche Bovenlanden gebracht.

(2) Bij PYNAPPEL Taloe Kaboeng.

Digitized by Google

Salidah, Païnan, Batang Kapas, Taloe, Tarata, Seranti, Amping Para, Kambang, Lakitan, Pelangai, Soengei Toenoe, Poengkasan, Ajer Hadji, Indrapoera, Tapan, Loenang en Silaoet. De vier laatstgenoemde vormen het Regentschap Indrapoera, het overblijfsel van het oude rijk van dien naam. Deze landschappen hebben meestal hunne natuurlijke grenzen in de ruggen der dwarsketenen, welke zich van de hoofdketen westwaarts afscheiden, of in riviertjes of bergstroomen, die daarvan afvloeien.

Tot deze Residentie behooren ook de Batoe-, Mentawei- en Pageheilanden, welke afzonderlijk zullen behandeld worden in §§ 13 en 14.

Administratief is de Residentie Padang verdeeld in vier Afdeelingen, die elk weder in eenige Onder-afdeelingen gesplitst zijn, namelijk:

I. De Afdeeling Ajer Bangis en Raoe, bevattende het noordelijke gedeelte tot aan de Batang (Rivier) Masang, en verdeeld in vier Onder-afdeelingen: 1°. De Ophir-districten, met de acht Larassen: Kanaïkan, Tinggam, Taloe, Sinoeroet, Tjoebadak, Simpang Tonang, Pasaman en Kinali; 2°. Ajer Bangis, met de vier Larassen: Ajer Bangis en Batahan, Sikabouw, Oedjoeng Gading en Sikilang; 3°. Raoe, Loeboe Sikaping en Pantei, met de twaalf Larassen: Kota Radja, Langoen, Padang Mantingi, Loeboe Lajang, Taroeng-taroeng, Padang Noenang, Tandjoeng Batoeng, Lansap Kadap, Padang Gloegoer, Pantei, Salibawan en Loeboe Sikaping; 4°. de Batoe-eilanden.

II De Afdeeling Priaman, ten zuiden van de vorige, zich zuidwaarts uitstrekkende tot aan de Batang Aneh, en verdeeld in drie Onder-afdeelingen: 1°. Priaman, met de zes Larassen: Priaman, Manggoeng, de V Kota's, Piloebang, Oelakan en de VII Kota's; 2°. Loeboe Basong en Tikoe, met de drie Larassen: Loeboe Basong, Tikoe en de XII Kota's, en drie negerieën Sitanang, Batoe Kambing en Si-Talang of III Loewak; 3°. Kajoe Tanam, met een Laras, genaamd VI Lengkong, en de acht Districten: Goegoe, Kajoe Tanam, Andoerian en Sipisang, Kapala Hilalang, Si-Tjintjin, Sentok, Loeboe Along en Tobo Gedang.

III. De Afdeeling Padang, ten zuiden van de vorige, tot aan het landschap Troesan, verdeeld in twee Onder-afdeelingen: 1°. de hoofdplaats Padang met de Mentawei-, de Pageh- en de Nassaueilanden; 2°. de Ommelanden van Padang, bestaande uit de acht Districten: Paoe V, Paoe IX, Nangalo, Kota tengah, Boengoes, Loeboe Kilangan, Limau manis en Kasan.

Digitized by Google

IV. De Afdeeling Païnan, van Troesan af zuidwaarts tot en met het Regentschap Indrapoera, verdeeld in drie Onder-afdeelingen: 1°. Païnan, die weder gesplitst is in de vier Districten Païnan, Batang Kapas, Bajang en Poeloet-poeloet met Troesan; 2°. Ajer Hadji, met de zeven negerieën: Amping Parak, Kambang, Lakitan, Pelangei, Soengei Toengee, Poenggasan en Ajer Hadji; 3°. Indrapoera, bestaande uit de vier landschappen: Indrapoera, Tapan, Loenang en Silaoet.

De Gouverneur van Sumatra's Westkust fungeert tevens als Resident van Padang en wordt ter hoofdplaats bijgestaan door een Adsistent Resident voor de Politie en een Controleur. Voorts staat onder hem aan het hoofd van elke Afdeeling, behalve Padang, een Adsistent Resident, en aan het hoofd van elke Onder-afdeeling een Controleur. Voorts zijn ter hoofdplaats gevestigd een inlandsch Regent, met den titel Toewankoe Panglima, de Kapitein en een Luitenant der Chineezen, en een Kapitein en een Luitenant der andere Vreemde Oosterlingen; te Priaman een Kapitein- en op Poeloe Tello (Batoe-eilanden) een Luitenant-Chinees; en in de Onder-afdeeling Indrapoera, een inlandsch Regent, die nog den titel van Sultan voert. De vroegere Regent van Priaman is vervangen door een Larashoofd.

Voornaamste plaatsen en rivieren.

a. In de Afdeeling Ajer Bangis en Raoe:

Taloe, in het binnenland ten noorden van den G. Ophir, de hoofdplaats der Afdeeling, standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur.

Ajer Bangis, aan de baai en den rechteroever der rivier van denzelfden naam, standplaats van een Controleur. Er is eene aarden redoute met twee bastions en eene droge gaacht, en een detachement van het Garnizoensbataljon van Sumatra's Westkust. De temperatuur verschilt van 70° tot 90° F. De rivier ontstaat uit verscheidene beken, die meerendeels van den G. Malintang afvloeien, en is twee of drie mijlen ver voor inlandsche bootjes en sloepen bevaarbaar; doch de vele boomstammen, die in hare bedding liggen, bemoeielijken somtijds de vaart. Voor haren mond ligt eene zandbank, waarop bij eb 3 of 4, doch bij vloed 9 vt. water staat. De Baai vormt een halven cirkel en is door verscheidene kleine hoogten omgeven, die een op zichzelf staand kustgebergte vormen, terwijl overigens de geheele omtrek vlak en met bosschen bedekt is. Voor en in de Baai

Digitized by Google

liggen zeven kleine eilandjes, die de kracht der golven breken, namelijk: P. Pangelaran, P. Oengoe, P. Kasi, P. Begaga, P. Pandjang, P. Pangka en P. Tello; het grootste van deze is P. Pandjang, aan welks oostzijde eene zeer goede reede is, waar de schepen op 5 tot 7 vadem diepte veilig liggen.

Raoe of Rau, de standplaats van den Controleur en hoofdplaats van het binnenslands gelegene en gedeeltelijk aan de door Bataks bewoonde berglanden grenzende landschap van dien naam, hetwelk eene schoone vallei beslaat, die besproeid wordt door vele beken en rivieren, welke van de ter wederzijde gelegene bergketenen afvloeien. De voornaamste van deze rivieren zijn de B. Sibenajer en de B. Soempoer, welke zich hier onder laatstgemelden naam vereenigen en eene der bronnen van de aan de Oostkust uitwaterende B. Rokan uitmaken. De hoofdplaats Raoe met het Fort Amerongen, zijnde eene aarden redoute met twee bastions en eene natte gracht met een dergelijk detachement als te Ajer Bangis, ligt ruim 900 vt. boven den zeespiegel en wordt voor ongezond gehouden; de temperatuur is zeer afwisselend, doch stijgt somtijds op den middag tot 90° F. — Een kwartier uur gaans westwaarts van Raoe bevindt zich eene warme minerale bron. Noordwestwaarts, nabij de grens van Tapanoeli, ligt het oude fort Balong of Sevenhoven.

Pasaman, aan den rechteroever en den vrij breeden mond der B. Pasaman, die de vereeniging is van onderscheidene beken, welke van den G. Malintang, G. Kalaboe en G. Ophir afvloeien.

Moewara Keawar, in het landschap De III Kota's.

Loeboe Sikaping, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, liggende in eene vallei zuidoostwaarts van die van Raoe, en aan de oost- en zuidzijde grenzende aan de Padangsche Bovenlanden, van welke het gescheiden wordt door de bergketen Boekit Gedang, die zich verder oostwaarts naar de Padangsche Bovenlanden uitstrekt tot in het landschap Mahi. Er is eene sterkte, doch thans zonder bezetting.

b. In de Afdeeling Priaman:

Katiagam, in het landschap Kinali, aan den linkeroever en den mond der B. Masang, eene der grootste rivieren van Sumatra's Westkust. Zij ontspringt in de Padangsche Bovenlanden op den G. Singalang en den G. Merapi, loopt, eene menigte beken opnemende, eerst noordwaarts om het in die Bovenlanden gelegene Meer der X Kota's of Manindjoe heen, en vervolgens noordwestwaarts, tot zij zich bij Katiagam in zee stort. Een linkerarm van deze rivier, die ook nog uit andere beken water ontvangt, valt bij O. Masang in zee.

Digitized by Google

Kinali, in hetzelfde landschap, aan den zuidwestelijken voet van den G. Ophir.

Tikoe, met een thans onbezet fortje en eene goede haven voor kleine vaartuigen, welke door drie kleine eilandjes, P. Tapis, P. Tengah en P. Oedjong, vrij goed tegen alle winden beschut is. Ten noorden van Tikoe stort zich de B. Antokan in zee, die meer noordwaarts een tweeden mond heeft bij Moewara Poetoes; zij is de uitwatering van het Meer der X Kota's. Hooger op aan deze rivier ligt in hetzelfde landschap de kampong Mengopo

Loeboe Basong, de hoofdplaats van het landschap en de Onderafdeeling van dien naam en standplaats van een Controleur, binnenslands gelegen.

Soengei Lima, eene vrij belangrijke kustplaats in het zuiden van het landschap De XII Kota's,

Djoear, de hoofdplaats van het landschap Sigaloebang.

Naras, de hoofdplaats van het landschap van dien naam.

Priaman, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap van dien naam, aan den mond van een klein onbevaarbaar riviertje, en de standplaats van eenen Adsistent Resident. Het heeft eene goede ankerplaats, die gedekt is door de drie kleine eilandjes P. Anso, P. Tengah en P. Oedjong. — Van een weinig ten noorden van Priaman, noordwaarts op, tot ten zuiden van het landschap Tikoe strekt het gebergte zich tot aan zee uit; doch van Priaman zuidwaarts tot aan de hoofdplaats Padang is de kuststreek vlak.

Oelakan, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, eene vrij belangrijke kustplaats aan den mond van een onbevaarbaar riviertje.

Aneh, aan den rechteroever en den mond der rivier van dien naam, welke op den G. Merapi ontspringende door de Kloof tusschen den G. Singalang en G. Ambatjang stroomt en vervolgens zuidwaarts naar zee vloeit.

Kajoe Tanam, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling van dien naam en standplaats van den Controleur, aan de Batang Aneh en den westelijken voet van den G. Ambatjang.

c. In de Afdeeling Padang:

Kota Tengah, de binnenslands gelegene hoofdplaats van het landschap van dien naam.

Nangalo, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, mede binnenslands gelegen.

Padang, de hoofdplaats van het Gouvernement van Sumatra's Westkust en de zetel van den Gouverneur en een Adsistent Resident

Digitized by Google

voor de Politie; het ligt aan den rechteroever van den mond der B. Arau of Rivier van Padang, aan welks linkeroever de Apenberg of Boekit Monjet, ook B. Padang genoemd, zich onmiddellijk uit de zee verheft. De monding der rivier is 300 vt. breed doch heeft eene zandbank vóór zich, waarop slechts 7 of 8 vt. water staat; binnen deze bank heeft zij aanvankelijk eene diepte van 12 tot 14 vt., doch wordt spoedig zoo ondiep dat zij doorwaadbaar is. Zij is dus geheel onbevaarbaar en kan alleen als haven voor inlandsche vaartuigen dienen. — Te Padang ligt de staf van het Garnizoensbataljon van Sumatra's Westkust, een depot-bataljon, een subsistenten-kader en een halve compagnie Artillerie. Op verschillende plaatsen in de stad vindt men grootendeels bamboezen kampementen voor de bezetting, benevens permanente Artillerie-werk- en bergplaatsen, een geweermakers-atelier, Genie- en garnizoensmagazijnen, Hoofdofficierswoningen, enz. Op den Apenberg ligt een steenen defensief wachthuis, thans tot buskruitmagazijn gebezigd; een ander steenen buskruitmagazijn met gecréneleerden ringmuur ligt buiten de stad aan den weg naar Solok. De stad zelve is door goede breede wegen doorsneden; zij bestaat uit ruim 2000 huizen, waaronder weinige steenen gebouwen, die meest aan Chineezen behooren; de overige zijn voor een klein gedeelte van hout, doch meerendeels van bamboes en staan op vrij hooge stijlen van kokosstammen. De bevolking bedraagt ongeveer 15000 zielen; waaronder 3000 inboorlingen van Nias en de Batoeeilanden, die grootendeels gewezen pandelingen zijn, en een vierhonderdtal Chineezen, wier kampong in het oostelijke gedeelte der stad ligt. De meeste Europeanen wonen aan een plein in het midden der stad, waarop een monument ter eere van den Generaal MICHIELS staat en dat daarom ook het Michielsplein heet. De Pasar of marktplaats strekt zich langs de rivier uit, en bestaat uit twee rijen huizen met afdaken, onder welke vruchten, rijst, tabak, gambier, sirih, reukwerken, lijnwaden, koper- en ijzerwaren en ook goud verkocht worden, van welk laatste artikel Padang de hoofdmarkt op Sumatra is. Het klimaat van Padang is niet ongezond, hoewel de dagen er somtijds zeer heet en de nachten koel en vochtig zijn. De gemiddelde jaarlijksche thermometerstand is ruim 77° F., doch somtijds stijgt hij op het heetst van den dag tot 90° en daalt des nachts tot 68°. — Ten zuiden van Padang liggen de Brandewijns-, Boengoes-, Pinang- en Sétan- of Hout-baaien, die elk weder verscheidene inhammen hebben, en waarvóór onderscheidene kleine eilandjes liggen, van welke de voornaamste zijn: P. Pisang Gedang, P. Pisang Ketjil, P. Telor, P. Kasi, P. Sétan, P. Salindah, en P. Mara tegenover het

Digitized by Google

landschap Troesan; ten oosten van laatstgenoemd eiland is eene goede ankerplaats. Op eenigszins verderen afstand van de kust, noord- en zuidwaarts van Padang, liggen mede vele eilandjes. De meeste zijn koraalriffen en schaars of niet bewoond.

Van bezuiden Padang tot nabij den mond der rivier van Indrapoera strekt het gebergte zich nagenoeg overal tot aan de kust uit.

Paoe of Pau, de hoofdplaats van het landschap van dien naam en standplaats van den Controleur, recht oostwaarts van Padang.

Loeboe Kilangan, op de grens der Residentiën Padang en Padangsche Bovenlanden.

Tjindaki en Laboean Pasir, twee belangrijke plaatsen in het landschap Tjindaki, aan de Boengoes-baai.

Batoe Kaboen, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan dezelfde baai.

Soengei Pisang, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan de Sétan-baai.

d. In de Afdeeling Païnan:

Nangalo, in het zuiden van het landschap Troesan, op eenigen afstand van de kust aan eene rivier, die op den G. Talang ontspringt en het geheele landschap in eene zuidwestwaartsche richting doorsnijdt.

Salidah, aan de baai en in het landschap van dien naam; het was gedurende eenigen tijd de hoofdzetel der O. I. Compagnie in dit gedeelte der Westkust, en is bekend door de bearbeiding der goudmijnen in den nabijgelegen Boekit Tambang, die van het midden der 17de tot dat der 18de eeuw steeds met zeer weinig vrucht heeft plaats gehad. Sedert dien tijd zijn deze mijnen verlaten. — Op het ten zuiden van de baai van Salidah, vóór die van Tjingko, gelegene eilandje P. Tjingko is een Nederlandsch Posthouder gevestigd. Nog verscheidene andere kleine eilandjes, vóór deze baaien liggende, breken daar eenigszins de kracht der golven.

Païnan, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap van dien naam en de verblijfplaats van den Adsistent Resident, aan de Baai van Tjingko.

Kota Toewa, de voornaamste plaats in het landschap Batang Kapas.

Balei Selasa, hoofdplaats der Onder-afdeeling Ajer Hadji en standplaats van den Controleur.

Ajer Hadji, nabij den mond der rivier en in het landschap van dien naam.

Indrapoera, ook Tandjoeng Médan, Pasar Kota Lalang en Kampong Dalam genoemd, de hoofdplaats van het voormalige rijkje, thans

Digitized by Google

Regentschap en Onder-afdeeling Indrapoera, en de standplaats van den Controleur en den Regent (Sultan). Het ligt omstreeks twee uren opvarens boven de monding der rivier van dien naam, nabij het punt waar deze zich met de Soengei Silaoet vereenigt, en is thans eene weinig beduidende kampong, bestaande alleen uit bamboezen woningen, behalve die van den Regent, welke van hout doch vrij bouwvallig is. De rivier van Indrapoera ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, die van de Piek van Indrapoera en het naburige gebergte afdalen, en stroomt zuidwestwaarts totdat zij niet ver van de kust de Soengei Silaoet ontmoet en, de richting van deze volgende, noordwestwaarts naar zee loopt, waarin zij zich uitstort met twee monden, die eene vrij groote delta insluiten. De S. Silaoet is eene tamelijk breede rivier, die, uit het zuiden van het Regentschap Indrapoera nagenoeg evenwijdig aan de kust noordwestwaarts stroomende, in haren loop al de wateren opneemt, welke van de westelijke hellingen der bergketen tusschen den G. Rajah en de Piek van Indrapoera afvloeien; de voornaamste van deze rechterzijrivieren zijn, van het zuiden af, de B. Sindang, B. Loenang en B. Tapan, van welke de eerste het landschap Silaoet, de beide andere de landschappen Loenang en Tapan doorstroomen. De kuststreek (*Ilir*, benedenland), door welke deze rivier stroomt, is laag, hier en daar moerassig, en weinig bevolkt. In het zuiden van Indrapoera heeft men nog de rivier Troesan Boenga. Het grootste gedeelte der inwoners houdt zich op in de Bovenlanden (*Oedik*), doch is ook daar schaarsch; dewijl het geheele Regentschap slechts een vijftigtal kampongs bevat, die over de vier landschappen (Loewak) verdeeld zijn. De belangrijkste plaatsen, behalve de bovengenoemde hoofdplaats, zijn: Tapan en Malabau, in het landschap Tapan; Medembaik, in het landschap Loenang, Silaoet in het landschap van dien naam, en Moewara Saki omstreeks een uur beneden de samenvloeiing van de Tapan en de Silaoet.

§ 2. De Residentie Tapanoeli.

Ligging, grenzen.

De Residentie Tapanoeli ligt ten noorden van de Residentie Padang en strekt zich vandaar noordwaarts uit tot nabij Sebadi op 2° 53′ N. B., waar zij aan de onderhoorigheden van Atjih grenst. Ten oosten wordt zij van de tot Siak behoorende landschappen Serdang en Batoe Bara

Digitized by Google

(zie hierachter *f*, § 1) en van de Onafhankelijke Batak-landen gescheiden, volgens eene zeer onregelmatig loopende lijn, die den omtrek der van tijd tot tijd ingelijfde gewesten bepaalt.

Bestanddeelen, verdeeling.

Deze Residentie bestaat uit de langs de kust gelegene landschappen: Teroemon (1), Daïri (Singkil en Baroes), Tapanoeli en Natal; en de binnenlandsche gewesten: Angkola, Groot Mandaïling, Klein Mandaïling, Oeloe en Pakantan en andere kleinere, die oorspronkelijk met Baroes en Singkil tot de Batak-landen behooren; benevens P. Nias en onderhoorige eilanden, over welke afzonderlijk zal gesproken worden in §§ 11 en 12.

Zij is verdeeld in vier Afdeelingen, die weder in Onder-afdeelingen of Districten zijn gesplitst; namelijk:

I. De Afdeeling Siboga, bevattende het noordelijke gedeelte der Residentie, binnenslands tot aan het landschap Angkola en aan de kust tot nagenoeg halverwege tusschen de monden der rivieren Batang Taro en B. Gadis. Zij is verdeeld in zes Onderafdeelingen, als: 1°. Siboga en Ommelanden, bevattende de zes Koeria's (Districten): Siboga met de hoofdplaats van dien naam, Tapanoeli, Siroedoet, Siboeloean, Kalangan en Bediri; 2°. de Batang Taro-districten, met de tien Koeria's: Toeka, Saidnihoeta, Pinangsoreh, Loemoet, Angoli, Manosor, Batang Taro, Hoeraba, Siangoenan en Marantjar; 3°. Baroes, met de vier Koeria's: Kampong Oedik, Kampong Ilir, Tapoes en Sorkam; 4°. Singkil, met de landschappen Simpang Kiri, Simpang Kanan en de Banjak-eilanden (2); 5°. Silindong, bestaande uit de Bataksche landschappen Silindong, Sigoempoelan, Pangaloan, Sigotom, Pangariboean, zoomede de landstreek tusschen Silindong en Sigoempoelan en de landstreek tusschen Silindong en de Koeria's Siboga en Tapanoeli, bekend onder den algemeenen naam van Hoerlang; 6°. Nias met de omliggende eilanden.

II. De Afdeeling Natal, bevattende de geheele kuststreek ten zuiden van de voorgaande Afdeeling en gesplitst in de zes Koeria's: Natal, Lingabaja of Tapoes, Batahan, Taboejoeng, Singkoewang en Koengkoen.

---

(1) Dit landschap is in 1881 officieel bij het Gouvernement van Sumatra's Westkust ingelijfd. *Ind. Stbl.* 1881, n°. 72.

(2) Bij deze Onder-afdeeling is waarschijnlijk het landschap Teroemon gevoegd.

Digitized by Google

III. De Afdeeling Mandaïling en Angkola, bevattende de binnenlanden ten oosten van de voorgaande Afdeeling en gesplitst in vier Onder-afdeelingen : 1°. het landschap Groot Mandaïling, met de vier Koeria's : Kota Siantar, Penjaboengan, Goenoeng toewa en Pidoli Boekit; en het landschap Batang Natal, met de drie Koeria's : Moewara Pelampoengan, Moewara Sama en Ajer Nangali; 2°. het landschap Klein Mandaïling, met de vier Koeria's : Menambin, Tamiang, Singengoe en Tambangan; en de landschappen Oeloe en Pakantan, met de vier Koeria's: Pakantan Boekit, Pakantan Lombang, Batang Gadis en Penjonghé. 3°. het landschap Angkola Djoeloe, met de zes Koeria's : Kampong Baroe, Si-Mapil-apil, Oeta-rimbaroe, Saboengan, Batoe nan doewa en Siondop; en het landschap Angkola Djai, met de vijf Koeria's : Soeroe-mantingi, Pintoe padang, Sigalangan, Moewara Thais en Pitjar Koling; 4°. het landschap Sipirok, met de drie Koeria's : Sipirok, Bringin en Praoe-sorat.

IV. De Afdeeling Padang Lawas, bestaande grootendeels uit dezelfde gewesten, die reeds in 1837 en 1839 in bezit genomen doch in 1843 weder ontruimd zijn. Zij strekt zich uit van bezuiden het Plateau van Toba langs de Afdeeling Mandaïling en Angkola tot aan den oostelijksten hoek van de Afdeeling Ajer Bangis en Raoe (Res. Tapanoeli), wordt ten oosten begrensd door de tot de Residentie Oostkust van Sumatra (Siak) behoorende landschappen Asahan, Kwaloe, Bilah, Paneh en Koeboe, en bevat hoofdzakelijk de stroomgebieden van de Boven-Bilah en Boven-Boeroemon met hare bronrivieren benevens dat van de Sossah, eene der bronnen van de Rokan Kanan. Zij bevat de Bataksche landschappen : Batang Onang, Djandji Angkola, Soenggam, Poerba Sinomba (Roemah Dollok), Batang Paneh (Pertibi), Si-Appas, Boeroemon tengah, Hologonan (Oedjoeng Padang), Hadjoran, Sandean, Batoe Gondit (Hoeraba), Goelangan, Si Langgé (Bakap), Si Moendoel, Oeloe Bilah (Goenoeng tinggi), Tapoes, Oeloe Batang Paneh (Tamboesei), Oeloe Boeroemon en Sossah (1).

---

(1) Bij hetzelfde Besluit van 14 Januari 1879, waarbij uit de hier genoemde landschappen de Afdeeling Padang Lawas is gevormd, is ook bepaald dat de aan de Afdeeling L Kota's der Residentie Padangsche Bovenlanden grenzende landschappen Pangkalan Kota Baroe (VI Kota Pangkalan) en XII Kota Kampar onder geregeld bestuur zullen worden gebracht, en, bij die Residentie gevoegd, te zamen de Onder-Afdeeling Pangkalan Kota Baroe en XII Kota Kampar vormen. *Indisch Staatsblad*, 1879. N°. 22. Zie bl. 541.

Digitized by Google

Behalve in de Afdeeling Siboga, waar de Resident is gevestigd, is in de Afdeeling Mandaïling en Angkola een Adsistent Resident en zijn in de twee andere Afdeelingen Controleurs aan het hoofd van het bestuur geplaatst, terwijl ook over de Onder-afdeelingen Controleurs zijn gesteld.

Voornaamste plaatsen en rivieren.

a. In de Afdeeling Siboga:

Teroemon, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, waarin men verder de plaatsen Danah, Temah en Boeloe Samak vindt.

Singkil, aan den mond der rivier van dien naam, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur. Het is eene vrij belangrijke uit verscheidene kampongs bestaande handelplaats, met eene vierkante aarden redoute met twee bastions en eene natte gracht; de daarbinnen staande gebouwen zijn geheel van hout en meest met pannen gedekt; er is een detachement van het Garnizoensbataljon van Sumatra's Westkust. De grond is tot op eenen aanmerkelijken afstand in den omtrek vlak en op sommige plaatsen moerassig, waardoor de plaats ook den naam heeft van zeer ongezond te zijn. De reede is door T. Singkil voor noordwestenwinden gedekt en heeft van 5 tot 10 vadem diepte. De moessons zijn er meer geregeld dan nader bij den Evenaar. In den Noordwest- of regenmoesson, van Mei tot October, stijgt de thermometer van 75° tot 92°, en in den Oostmoesson van 80° tot 94° F. De rivier van Singkil, door de Inlanders Batang Ajer Besar genoemd, ontstaat uit de samenvloeiing van de Simpang Kiri (linker zijtak) en de Simpang Kanan (rechter zijtak), die beiden in het oostwaarts gelegen gebergte ontspringen, de eerste in het Atjineesche, de andere in het Bataksche gebied (een zijtak van de Simpang Kiri heeft zijnen oorsprong op het randgebergte van het Meer van Toba). Beide Simpangs kunnen 5 of 6 dagen ver worden opgevaren; na hunne vereeniging is de rivier zelfs voor groote vaartuigen bruikbaar. Zij stort zich in zee met twee hoofdmonden, de Koewala Atjih en de Koewala Baharoe; op de daardoor gevormde delta ligt het Nederlandsche etablissement. Vóór de rivier ligt eene zandbank, waarop eene hevige branding staat.

Pamoeka, aan de samenvloeiing van de Simpang Kiri en Simpang Kanan.

Bij Gosong Telaga, niet ver ten zuiden van Singkil, ligt op twee uren gaans van het strand een meer, dat vroeger een zeearm was

Digitized by Google

doch door aanslibbing is ingesloten; het draagt den naam van Anak laoet.

Tapoes, eene handelplaats aan den mond der B. Tapoes, die in de Batak-landen ontspringt en met kleine prauwen drie dagreizen ver kan worden opgevaren.

Baroes, de hoofdplaats der Onder-afdeeling (1) en de verblijfplaats van den Controleur, met eene vierkante aarden redoute met twee bastions en eene gracht, waarbinnen zich de kazerne voor het detachement van het Garnizoensbataljon en verdere militaire gebouwen bevinden. Baroes is eene aanzienlijke handelplaats (vooral in kamfer en benzoë), gelegen aan den mond der rivier van Baroes, door de Inlanders B. Batoe Garigi genaamd, die in de Batak-landen ontspringt en slechts tot een paar uren boven Baroes voor booten bevaarbaar is.

Sokam (gewoonlijk Sorkam genoemd), een aanzienlijk dorp met eene gracht en eene borstwering van *bamboe doeri* versterkt, gelegen nabij den breeden mond der B. Sokam, die in de Batak-landen ontspringt onder den naam van Aëk Siboendang (2) en een paar dagreizen ver voor booten bevaarbaar is, hoewel de stroom spoedig vrij sterk wordt. Ook te Sokam wordt veel handel in kamfer en benzoë gedreven. — Op eenigen afstand ligt voor den mond der rivier het kleine P. Sokam.

In het oostelijke gedeelte van het landschap Silindong ten oosten van Baroes bevindt zich eene zeer heete bron, welker water sterk met kalk en ook eenigszins met metaaldeelen bezwangerd is. De Inboorlingen gebruiken dit water ter vermeerdering van hunnen eetlust en tot herstel van eene door overlading bedorvene maag. De juiste plaats, waar deze bron gevonden wordt, is ons onbekend (3).

Tapanoeli, de oude hoofdplaats, aan den mond van een weinig beduidend riviertje, dat zich in het noorden der Baai van Tapanoeli ontlast.

Siboga, de hoofdplaats der Residentie en zetel van den Resident en een Controleur, eene aanzienlijke handelplaats aan de Baai van Tapanoeli gelegen. Deze baai is de grootste en beste van geheel

---

(1) Zie over de Onder-afdeeling Baroes ook het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXII, bl. 156.

(2) *Aek* beteekent in het Bataksch *water* of *rivier*.

(3) Deze bron wordt vermeld in het verslag eener reis, in 1824 door de Engelsche Zendelingen BURTON en WARD in de Batak-landen gedaan, hetwelk is medegedeeld in de *Transactions of the Royal Asiatic Society*, *Vol. I*, en daaruit overgenomen in de *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Neêrl. Indië*, *Nieuwe Volgreeks*, Dl. I, bl. bl. 270 en volgg.

Digitized by Google

Sumatra en door vooruitstekende landpunten geheel ingesloten, terwijl het eilandje Pontjang Gedang vóór den ingang de kracht der golven breekt. In de baai zelve liggen onderscheidene eilandjes, van welke P. Babi, P. Pontjang Pandjang en P. Pontjang Ketjil de voornaamste zijn. Het zoogenaamde Fort van Tapanoeli is een dicht aan de zee gebouwd kampement van onregelmatigen vorm, bestaande uit houten gebouwen, die, met uitzondering van het kruitmagazijn, met *atap* gedekt zijn; sommige hebben steenen voetstukken. Dit kampement bevat huisvesting voor het garnizoen (behalve de Officieren), hospitaal, geweermakerswinkel, magazijnen, enz. Daar het als het hoofdetablissement dezer Afdeeling beschouwd wordt, bevat het meer ruimte dan voor de bezetting van ongeveer 120 man noodig is. — Op eenigen afstand ligt vóór de baai de Mensala-groep, bestaande uit P. Mensala (op de kaarten veelal Marsalah of Mansular ook wel Moesala genoemd), P. Laboean Barat, P. Silaboe Ketjil, P. Silaboe Besar, P. Kalimoentang Ketjil, P. Kalimoentang Besar en eenige kleinere. Het eerste, verreweg het grootste, is ongeveer 5 mijlen lang en $1^1/_2$ mijl breed, en heeft slechts ééne kampong, insgelijks Mensala geheeten, die door Maleiers en Niassers wordt bewoond. Ook Kalimoentang Besar en Silaboe Besar zijn bewoond.

Djamboer Batang Taro of Garoga, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Batang Taro-districten en standplaats van den Controleur, ligt aan den mond der vrij belangrijke rivier Batang Taro of Toroe, die in de Batak-landen ten noordoosten van de Residentie Tapanoeli ontspringt, eerst westwaarts loopt en dan in eene zuidoostelijke richting de vallei doorstroomt, welke de Ommelanden van Siboga scheidt van Silindong, Silantom, Sigompoelon en Sipirok, totdat zij tegen den G. Loeboe Raja stuit en dan weder westwaarts loopende zich door de Moewara Batang Taro in zee stort. Zij is slechts 4 of 5 uren opwaarts voor booten bevaarbaar.

Hoeraba, binnenslands aan dezelfde rivier gelegen.

Loemoet, mede binnenslands, nagenoeg halverwege tusschen Hoeraba en de Baai van Tapanoeli gelegen.

Taroetoeng (Kroetoeng?), binnenslands, hoofdplaats van de Onderafdeeling Silindong en standplaats van den Controleur.

Sipoholon, garnizoen van een detachement Infanterie, in het landschap Silindong aan het riviertje Boetar, eene der bronnen van de Batang Taro.

b. In de Afdeeling Natal:

Djamboer Singkoewang, eene vrij belangrijke kampong aan den mond van de B. Singkoewang of B. Gadis. Deze aanzienlijke rivier

Digitized by Google

ontstaat uit vele beken op en nabij den G. Kalaboe op de grenzen der Residentiën Tapanoeli en Padang, stroomt in eene noordwaartsche richting door de valleien der landschappen Mandaïling, waarvan zij al het water afvoert, tot op de grenzen van het landschap Angkola, waar zij zich vereenigt met de B. Angkola, die van den G. Loeboe Raja afkomende dat geheele landschap in eene zuidwaartsche richting doorstroomt; vervolgens wendt zij zich eerst noordwest- en vervolgens zuidwestwaarts, en valt bij bovengenoemde kampong in zee. De B. Gadis is zes of zeven dagreizen opwaarts voor prauwen bevaarbaar; hare oevers zijn goed bebouwd en vrij wel bevolkt. De invaart is moeielijk door eene groote bank, waarop eene sterke branding staat; ook biedt het geheel opene en vlakke strand geene veilige ankerplaats aan, dan eenigszins meer noordwaarts achter het eilandje Ilir, dat op 1° 13′ N. B. ligt.

Djamboer Taboejong, aan den mond van den rechteroever van de B. Taboejong, die hoogerop B. Silibaroe heet naar eene nabij haren oorsprong gelegene kampong. Zij kan een eindweegs door prauwen worden opgevaren, doch hare oevers zijn weinig bewoond. Omtrent eene halve mijl uit den wal liggen voor hare monding de eilandjes P. Taboejong en P. Tengah, waarachter groote schepen eene veilige ankerplaats vinden.

Natal, eigenlijk Natar, de hoofdplaats der Afdeeling en de verblijfplaats van den Controleur, aan den linkeroever en den mond der B. Natal, eene vrij belangrijke handelplaats. Tegenover de kampong op den rechteroever der rivier ligt een thans ontruimd steenen fortje, in welks nabijheid de door Europeanen bewoonde huizen gevonden worden. De warmtegraad is er nog iets hooger dan te Padang en te Ajer Bangis, en de uitdampingen der naburige moerassen maken deze plaats zeer ongezond. — De B. Natal, naar eene hoogerop aan haren oever gelegene kampong ook B. Lingabaja genoemd, ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken, van welke sommige op den G. Sidoadoa, andere op den G. Seret Berapi ontspringen, en is tot Sikambo, ongeveer drie uren van haren mond, voor groote prauwen bevaarbaar; hoogerop is zij slechts voor kleine booten bruikbaar. Vóór de monding ligt, gelijk ook bij de andere rivieren op deze kust, eene zand- en modderbank. De reede is geheel open, daar de baai van Natal door twee slechts weinig vooruitstekende punten, O. Kara-Kara in het noorden en O. Rakit in het zuiden, gevormd wordt.

Tapoes, meer landwaarts in aan dezelfde rivier, schijnt hetzelfde te zijn als Lingabaja.

Digitized by Google

Batahan, aan den mond en rechteroever der rivier van dien naam. Deze vrij aanzienlijke rivier ontspringt in Klein Mandaïling op of nabij den G. Seret Berapi (bl. 504) en heeft eenen uitgestrekten loop, eerst door dat gewest, en vervolgens door de lage landen der Afdeelingen Ajer Bangis en Natal; zij is echter slechts een paar uren opwaarts bevaarbaar. Ten zuiden van haren mond ligt op geringen afstand uit den wal het eilandje P. Taman, aan welks oostzijde eene goede ankerplaats is.

Moewara Palemboengan, eene vrij aanzienlijke kampong in het binnenland aan de B. Natal gelegen.

c. In de Afdeeling Mandaïling en Angkola:

Sipirok, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, ook Dolok genoemd, dat het schoone plateau van Sipirok en het omliggende gebergte bevat. De kampong Sipirok ligt aan den linkeroever der beek Aëk Taoe, die noordwaarts naar de Aëk Sibodoe (door JUNGHUHN Eik Sipirok genoemd (1)) vloeit en vervolgens met deze vereenigd westwaarts gaande zich in de Batang Taro stort.

Padang Sidempoean, de hoofdplaats der Afdeeling en de zetel van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur, gelegen in het noordoosten van het landschap Angkola ten zuiden van den G. Loeboe Raja, in eene vallei, welke zich hier over de geheele lengte van het landschap uitstrekt en waardoor de B. Angkola (bl. 537) stroomt. Er is eene sterkte met een detachement van het Garnizoensbataljon (2). Ook is er eene Kweekschool voor Inlandsche Onderwijzers gevestigd.

Tobing, noordwestwaarts van Padang Sidempoean.

Pitjar Koling of Banjar Keling ten zuidoosten van Padang Sidempoean aan de B. Angkola.

Soeroe-mantingi, meer zuidwaarts aan dezelfde rivier, in het zuiden van het landschap Angkola.

Penjaboengan, hoofdplaats der Onder-afdeeling Groot Mandaïling en Batang Natal en standplaats van den Controleur, aan een zijriviertje van de B. Gadis.

Het Fort Elout, thans niet meer bezet, was vroeger de militaire hoofdpost in het landschap Groot Mandaïling. Het is gelegen op 600 voet boven den zeespiegel, nagenoeg te midden van vier aanzienlijke dorpen Goenoeng toewa, Siantar, Pedoli en Penjaboengan, in de

---

(1) *Battaländer*, I, S. 220.

(2) Deze plaats is reeds sedert 1873 tot hoofdplaats der geheele Residentie bestemd, aan welk plan echter tot dusverre nog geene uitvoering is gegeven.

Digitized by Google

vallei, die zich in het oostelijke gedeelte des landschaps over een groot deel van zijne lengte uitstrekt, door de B. Gadis (bl. 536) wordt doorstroomd, en het best bevolkte gedeelte van het gewest uitmaakt.

Tanah Batoe, aan den noordelijken voet van den G. Seret Berapi, aan een zijriviertje van de B. Gadis.

Maga, mede in het zuidwesten van Groot Mandaïling aan de B. Maga, welke ontspringt uit de minerale bron aan den voet van den Boekit Balirang (bl. 504) en zich in de B. Gadis ontlast.

Ajer Nangali, in het landschap Batang Natal der Afdeeling Groot Mandaïling, aan de B. Natal.

Kota Nopan, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Klein Mandaïling, Oeloe en Pakantan en standplaats van den Controleur, gelegen in eerstgenoemd landschap, aan de B. Gadis.

Penjangei, de hoofdplaats van het landschap Oeloe.

Pakantan, de hoofdplaats van het landschap en gelegen aan de rivier van dien naam, welke zich iets lager met de B. Gadis vereenigt (1).

Bij Patadjang in hetzelfde landschap bevindt zich eene minerale bron, wier water heet doch smaakloos is.

d. In de Afdeeling Padang Lawas:

Pertibi, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur, aan de B. Paneh niet ver boven hare vereeniging met de B. Boeroemon. In haren omtrek vindt men drie ruïnen van Boeddhatempels van gebakken steen gebouwd.

Tambarantja of Tambarandja, oostwaarts van Pertibi nabij de B. Boeroemon.

Hadjoran (Kadjoran), iets hooger aan dezelfde rivier.

Boeroemon, Sikoeristak en Si Appas (Sioppo?) aan de B. Boeroemon.

Batang Onang (volgens JUNGHUHN Padang Oenang), op eenigen afstand ten oosten van Soeroe-mantingi (bl. 538).

Tapoes, aan eene der bronrivieren van de B. Bilah, en Goenoengtinggi, aan die rivier zelve, beide in het oosten der Afdeeling.

Hoeroeng, aan de rivier van dien naam, in het midden der Afdeeling.

Sipahoetar, in het noordwesten der Afdeeling nabij de grens van de Onder-afdeeling Baroes (Afd. Siboga).

---

(1) Volgens den *Atlas* heet de hoofdplaats van het landschap Pakantan niet Pakantan maar Kota polak.

Digitized by Google

§ 3. De Residentie Padangsche Bovenlanden.

Ligging, grenzen.

De Residentie Padangsche Bovenlanden strekt zich uit ten oosten van de Residentie Padang, van de Piek van Indrapoera af noordwaarts, volgens de grenslijn op bl. 524 opgegeven, tot aan de landschappen, welke de bovenlanden der Afdeeling Ajer Bangis uitmaken, waaraan zij ten noorden grenst. Ten oosten wordt zij bepaald door de binnenlanden der rijken Siak, Kampar, Kwantan en Djambi, en ten zuiden door het landschap Korintji.

Bestanddeelen, verdeeling.

In dit geheel bergachtige gedeelte des eilands, door de Inlanders *Daré* of *Darat* (hoogland) genoemd, is het terrein onregelmatiger gevormd dan ergens elders; niet slechts door den afwijkenden loop der hoofdketenen, maar vooral ook door de menigvuldige dwarsketens en jukken, die zich in verschillende richtingen daarvan afscheiden. Hierdoor wordt het land verdeeld in eene menigte valleien en bergvlakten, vormende even zoovele afzonderlijke landschappen, welke in de ruggen dier ketenen hunne natuurlijke grenzen vinden. Deze landschappen zijn van het noorden af: De VI (Anam) Kota Pangkalan of Pangkalan Kota baharoe; De XII (Doewa belas) Kota Kampar of De XII Kota's, ook genaamd Kampar di tengah (1); Kapoer nan Sembilan (IX); Mahi of Mahek (Maj); Pangkalan di baroe of Pangkalan Indalang; Bondjol (vroeger Alahan Pandjang); Kota Lawas; Soeliki; Toedjoeh Loerah of De VII Loerahs; Delapan Kota of De VIII Kota's; Anam Kota of De VI Kota's en Ampat Kota of De IV Kota's, het eerste aan den noordelijken, het andere aan den zuidelijken oever van het meer Manindjoe, te zamen ook wel De X Kota's genoemd; Matoewa; Agam; Lima poeloeh Kota of De L Kota's; Anam Kota of De VI Kota's; Halaban, ook genoemd Ampat Kota of De IV Kota's; Batipoe; Tanah Datar; Lintau; Boewa of Taloe; Soempoer; Doewa poeloeh Kota of De XX Kota's; Sembilan Kota of De IX Kota's; Kota Toedjoeh of De VII Kota's; Kota Tiga belas of De XIII Kota's; Soepajang; Siroekam; Tiga Kota of De III Kota's; Banang; Alahan Pandjang; Silago; Soengei Pagoe, en Doewa belas Kota of De XII Kota's.

(1) Zie over deze twee landschappen het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXIV, bl. 356.

Digitized by Google

Administratief is deze Residentie verdeeld in vijf Afdeelingen, die, met uitzondering van ééne, weder in Onder-afdeelingen en deze weder in Larassen of Districten gesplitst zijn; namelijk:

I. De Afdeeling Agam, bevattende het noordwestelijke gedeelte der Residentie tot ten zuiden van het Meer Manindjoe, verdeeld in vier Onder-afdeelingen: 1°. Oud Agam, met de elf Larassen: Banoe-hampoe, Ampat 'Angkat, Kapau, Salo, Soengei Poear, Tjandoeng, Tilatang, Kamang, Baso, Ampat Kota en Mageh; 2°. de Danau-districten en Matoewa, bestaande uit de landschappen Manindjoe en Matoewa, met de vier Larassen: IV Kota's, VI Kota's, Matoewa en Andalas, benevens de negerieën Paoe en Pantar; 3°. de VIII Kota's en VII Loerahs, met de twee Larassen: VIII Kota's en VII Loerahs; 4°. Bondjol, met de drie Larassen: V Kota's, Koempoelan en Alahan Pandjang, benevens de drie negerieën: Kota Tengah, Malampa en Ladang Pandjang.

II. De Afdeeling Batipoe en de X Kota's, ten zuiden van de voorgaande Afdeeling in het westen der Residentie, zich uitstrekkende tot halverwege het Meer van Singkarah. Zij bevat de zeven Larassen: VI Kota's, IV Kota's, Batipoe di atas, Batipoe di bawah, Boenga Tandjoeng, Soempoer en Semawang, en is niet in Onder-afdeelingen gesplitst.

III. De Afdeeling De L Kota's, bevattende het noordoostelijke gedeelte der Residentie en zich ten oosten van de Afdeeling Agam ongeveer evenver zuidwaarts uitstrekkende als deze (tot en met Halaban); zij is gesplitst in drie Onder-afdeelingen: 1°. Pajakombo, met de dertien Larassen: Batoe-hamper, Kota nan ampat, Goegoe, Kota nan gadang, Limboekan, Loeboe Batingko, Moengkar, Pajabasong, Sarilamak, Si-toedjoe, Soengei Baringin, Taram en Halaban; 2°. Poewar Datar en Mahi, met de vier Larassen: Kota Lawas, Soeliki, Mahi en Kapoer nan sembilan; 3°. Pangkalan kota baharoe en XII Kota Kampar, met de drie Larassen: Pangkalan kota baharoe VI Kota, VI Kota Kampar di Moedik en VI Kota Kampar di Ilir.

IV. De Afdeeling Tanah Datar, zich uitstrekkende langs de oostzijde der Residentie ten zuiden van de Afdeelingen Agam en De L. Kota's tot en met het landschap de VII Kota's, en aan de westzijde (ten zuiden van de Afdeeling Batipoe en De X Kota's) het landschap de XX Kota's bevattende, dat de zuidelijke helft van het Meer van Singkarah insluit. Zij is gesplitst in vier Onder-afdeelingen: 1°. Fort Van der Capellen, met de dertien Larassen: Lima (V) Kaoen, Telawi, Padang Ganting, Pagar Roejoeng,

Digitized by Google

Soeroeaso, Salimpawang, Raoe-Raoe, Soengei Tarab, Goeroen, Soengei Djamboe, Prijangan, Soemanik en Tandjoeng; 2°. Singkarah of De XX Kota's, met de vier Larassen: Tandjoeng Balik, Saning Bakar, Singkarah en Soelit Ajer; 3°. Lintau en Boewa, met de vier Larassen: Lintau, Boewa, Koemanis en Soempoer; 4°. de VII Kota's, bestaande uit de landschappen Sidjoendjoeng en Tandjoeng Ampaloe, met de zes Larassen: Kota Baroe, Siloengkang, Sidjoendjoeng, VII Kota's, Padang Siboesoek en Loeboe Tarab.

V. De Afdeeling XIII en IX Kota's bevattende het overige zuidelijke gedeelte der Residentie, en verdeeld in vier Onder-afdeelingen: 1°. Solok, met de elf Larassen: Solok, Selajoe, Tjoepak, Gantoeng Tjiri, Goegoe, Talang, Kota Anau, Moewara Panas, Panjakalan, Sawa Lawas en IX Kota's; 2°. Soepajang, met de Laras Soepajang en het landschap Siroekam; 3°. Alahan Pandjang, met de Laras van dien naam en de negerieën Lolo en Soerian; 4°. Moewara Laboeh, bestaande uit de landschappen Soengei Pagoe en XII Kota's.

De Resident is gevestigd in de Afdeeling Agam; in de andere Afdeelingen wordt onder hem het bestuur uitgeoefend door Adsistent Residenten, en in de Onder-afdeelingen door Controleurs.

Voornaamste plaatsen, forten, meren, rivieren en oudheden.

a. In de Afdeeling Agam:

Boekit Tinggi met het Fort De Kock, onder welken laatsten naam de plaats meest bekend is, de hoofdplaats der Residentie en de zetel van den Resident en een Controleur, aan eene der bronnen van de B. Masang in het landschap Agam. Er is eene kweekschool voor Inlandsche onderwijzers. De achthoekige sterreschans, waaraan de plaats haren naam ontleent, is in 1877 als permanente versterking opgeheven; echter ligt hier nog een gedeelte van een (thans het 16de) bataljon Infanterie. Het landschap is eene schoone bergvlakte, die zich noordwaarts van den G. Singalang en den G. Merapi uitstrekt, en ruim 1000 meters boven den zeespiegel ligt. Behalve door de genoemde rivier en verscheidene kleinere beken wordt zij ook doorsneden door de B. Agam, die oostwaarts naar het landschap de L Kota's stroomt en daar in de B. Sinamoe (bl. 544) valt.

Paoe (Pau), in het noorden van hetzelfde landschap. Zuidwaarts van deze plaats lag vroeger het fort Koeriri.

Manindjoe, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Danau-districten en Matoewa en standplaats van den Controleur, aan den oostelijken

Digitized by Google

oever van het Meer Manindjoe. Dit meer, dat naar de gezamenlijke aan zijne oevers gelegene landschappen, De VI en De IV Kota's, gewoonlijk het Meer der X Kota's, en ook wel eenvoudig Danau (Meer), genoemd wordt, ligt 460 meters boven den zeespiegel en is omgeven door eenen 1200 meters hoogen en boschrijken bergrug, het overblijfsel van eenen ouden vulkaan, welks twee met water gevulde kraters thans het meer vormen, dat eene langwerpige gedaante heeft met eene lengte van 16600 meters, terwijl de breedte afwisselt van 8000 tot 3600 meter; de oppervlakte van het water beslaat 1,81 □ geogr. mijl (1). Het heeft zijne uitwatering aan de westzijde door de rivier Antokan, die ten noorden van Tikoe in zee valt (bl. 528). Aan de noordzijde van het meer lag vroeger de sterkte Soengei Djawi — Nabij Manindjoe is eene heete bron, aan welker water de Maleiers allerlei geneeskracht toeschrijven.

Pandan, aan de zuidoostzijde van het meer, in het landschap De IV Kota's.

Matoewa, met het vroeger sterke doch thans niet meer bezette fort van dien naam, in het landschap Matoewa, aan de noordelijke grens van Agam.

Palembajan, de hoofdplaats der Onder-afdeeling De VIII Kota's en VII Loerahs en standplaats van den Controleur, in eerstgenoemd landschap.

Soengei Poewa, de hoofdplaats van het landschap De VIII Kota's.

Pisang en Paloepoe, twee plaatsen met in den Padri-oorlog opgeworpene doch sedert verlatene sterkten, in het landschap De VII Loerahs; het eerste ligt aan de B. Masang, het andere, dat de hoofdplaats van het landschap is, aan eenen zijtak van dezelfde rivier.

Bondjol, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en van het landschap van dien naam, en de standplaats van den Controleur, met het niet meer bezette fort Generaal Cochius. Het landschap Bondjol, vroeger Alahan Pandjang geheeten, beslaat eene schoone en vruchtbare langwerpige vallei van omstreeks een uur lang en half zoo breed, bijna 200 meters boven den zeespiegel gelegen en rondom door hoog, boschrijk gebergte ingesloten. Zij is alleen in het noorden en zuiden toegankelijk door bergkloven, welke den doortocht verleenen aan de vischrijke B. Alahan Pandjang, welke de geheele vallei in eene zuidwestwaartsche richting doorstroomt en zich vervolgens op de grenzen van de Residentie Padang met de B. Masang (bl. 527) vereenigt.

(1) Eene uitvoerige beschrijving van dit meer vindt men in A. S. BICKMORE, *Reizen in den O. I. Archipel*, Dl. II, bl. 109 en volgg.

Digitized by Google

b. In de Afdeeling Batipoe en De X Kota's:

Padang Pandjang, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap De VI Kota's en de standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur. De vroeger hier bestaan hebbende redoute is in 1873 opgeheven; het hier in garnizoen liggende gedeelte van het (thans 16de) bataljon Infanterie en van de compagnie Artillerie is deels gehuisvest in eene bamboezen kazerne, deels in het iets meer zuidwaarts liggende kampement Goegoe Malintang, dat ook het hospitaal, de geweermakerswinkel enz. bevat. Het landschap De VI Kota's is eene driehoekige vallei, gelegen tusschen den G. Singalang, G. Merapi en G. Ambatjang, en besproeid door onderscheidene beken, welke zich in eene bergkloof (bekend onder den naam van De Kloof) tusschen den G. Singalang en den G. Merapi vereenigen en dan de B. Aneh vormen, die zich aan de westkust in zee stort (bl. 528).

Goenoeng, de hoofdplaats van het landschap De IV Kota's.

Batipoe, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, dat ten noorden en westen van het Meer van Singkarah gelegen is. Zij ligt in het noorden van het gewest, aan eene beek, die van den G. Merapi afvloeit en zich in het genoemde meer ontlast.

Bij Sipinang, ten oosten van Batipoe, bevinden zich eenige warme bronnen.

Pitalak, ten zuiden van Batipoe, in hetzelfde landschap.

Te Batoe Beragong, in hetzelfde landschap aan den noordelijken oever van het Meer van Singkarah bevindt zich een steen met eene inscriptie in slecht Sanskrit, waarover men zie de *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXVI; en de *Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde*, Derde volgreeks, Dl. VII bl. 289, Dl. VIII, bl. 16 en Vierde volgreeks, Dl. I, bl. 159.

Soengoewang en Goegoe, beide aan den westelijken oever van hetzelfde meer.

c. In de Afdeeling De L Kota's:

Pajakombo of Paja Koemboeh, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap De L Kota's, en de standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur. Zij heeft eene vierkante aarden redoute met twee bastions, bezet door een detachement van het Garnizoensbataljon van Sumatra's Westkust. De plaats is gelegen aan de B. Agam, een weinig boven het punt waar deze zich uitstort in de B. Sinamoe of Sinamang, welke deze schoone, vier mijlen lange vallei doorstroomt en in haren loop eene menigte van de omringende bergen afvloeiende beken opneemt en zoo eene der hoofdbronnen

Digitized by Google

wordt van de B. Kwantan of Indragiri, die aan de oostkust uitwatert. Ten noordwesten van Pajakombo lag het fort Van den Bosch, en ten noorden het fort Veltman, beide sedert lang als versterkingen opgeheven. — Het landschap de L Kota's, ook wel Rana Lima Poeloeh genoemd, ligt tusschen 0° 4′ tot 0° 12′ Z. B. en 100° 28′ tot 100° 45′ O. L. en vormt eene groote langwerpige kom, die zich van het noord-noordwesten naar het zuid-zuidoosten uitstrekt, gemiddeld 520 meters boven de oppervlakte der zee ligt, en bijna rondom ingesloten is door heuvelrijen en bergen, van welke laatste de G. Koedoeng en G. Gadis in het noorden en de G. Sago in het zuiden de voornaamste zijn.

Halaban of Alaban, de hoofdplaats van het landschap van dien naam (ook wel De IV Kota's genoemd), dat zich over eene vallei, ten zuidoosten van de vorige, oostwaarts van den G. Sago uitstrekt en mede door de B. Sinamoe doorsneden wordt. Tijdens den Padrioorlog was deze plaats versterkt; noordwaarts ervan lag vroeger het fort Raaff.

Poewar Datar, de hoofdplaats van het landschap Kota Lawas en van de Onder-afdeeling Poewar Datar en Mahi, en standplaats van den Controleur. (1)

Soeliki, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, ten zuiden van Kota Lawas, aan de B. Sinamoe.

Kota Pandjang, de hoofdplaats van het landschap Pangkalan Indalang, ten noordoosten van De L Kota's aan de B. Mahi, eene der bronnen van de B. Kampar besar, die aan de oostkust uitwatert.

Bonan, de hoofdplaats van het landschap Mahi, hoogerop aan dezelfde rivier.

Alahan Tiga (2), de hoofdplaats van het landschap De XII Kota's, ten noordoosten van het vorige, aan de B. Kampar, eene andere bron van de B. Kampar besar, die dit geheele landschap en het westwaarts liggende VI Kota Pangkalan in eene oostelijke richting doorstroomt. Ten zuidwesten van Alahan Tiga ligt een oud grafteeken, genaamd Kota Tjandi, waarschijnlijk uit de Hindoeperiode.

Galoegoer, de hoofdplaats van het landschap De VI Kota Pangkalan, ten westen van het voorgaande.

---

(1) Volgens den *Regerings-almanak van* 1881. Volgens het *Kol. Verslag* van 1879, Bijlage L, is Soeliki de standplaats van den Controleur van Poewar Datar en Mahi.

(2) Op de Kaarten heet deze plaats Alahan Tikoe of Tiko; de ware naam is echter Alahan Tiga. Zie *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde* Dl. IX, bl. 531.

Digitized by Google

Kota Baroe, hoofdplaats der Onder-afdeeling Pangkalan Kota Baroe en XII Kota Kampar en standplaats van den Controleur (1).

d. In de Afdeeling Tanah Datar:

Fort Van der Capellen, bij Batoe Sangkar, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap Tanah Datar en de standplaats van den Adsistent Resident en den Controleur. De sterkte is eene rechthoekige aarden redoute met twee bastions en eene droge gracht; de bezetting bestaat uit een detachement van het Garnizoensbataljon van Sumatra's Westkust.

Pagar Roejoeng, aan de B. Selo, de oudste hoofdzetel der Maleiers, in het landschap Tanah Datar, hetwelk eene vallei beslaat, die zich van den G. Merapi en den G. Sago zuidwaarts uitstrekt en besproeid wordt door vele van die bergen afstroomende beken, welke zich in de B, Ombilin (zie bl. 548) ontlasten. Te Pagar Roejoeng is nog de woning van den laatsten Vorst van Menangkabau; op eenigen afstand voor dit paleis bevinden zich twee groote staande steenen, en vóór elk dezer een liggende; drie ervan zijn voorzien met inscripties, die gedeeltelijk slecht Sanskrit gedeeltelijk oud Menangkabausch Maleisch schijnen te wezen, doch hier en daar reeds zeer onduidelijk zijn geworden (2). RAFFLES vond hier ook een Hindoebeeld, dat later overgebracht is naar den tuin van de Adsistent Residentswoning te Fort Van der Capellen.

Soeroeaso of Soeroewaso, eene groote kampong ten zuidoosten van Pagar Roejoeng. Men vindt hier twee groote liggende steenen, waarvan een met eene dergelijke inscriptie. Op eenigen afstand buiten het dorp bevindt zich, in een grooten met keisteenen ommuurden kuil of kom, een overeind staande steen, eveneens met zulk eene inscriptie.

Soengei Tarab of Taro, eene aanzienlijke kampong ten noorden van Fort Van der Capellen.

In het noordoosten van het landschap Tanah Datar ligt op den G. of Boekit Marapalam het overblijfsel van eene door de Padri's aangelegde sterkte, niet ver van de kampongs Tandjoeng en Andalas.

Prijangan, het overblijfsel van eene hoofdplaats van het oude rijk Menangkabau, in het westen van hetzelfde landschap aan het riviertje

---

(1) Volgens hetzelfde *Kol. Verslag* heet de standplaats van dien Controleur Batoe Bersoerat.

(2) Zie de *Verhandelingen van het Bataviaasch genootschap*, Dl. XXVI, en de *Bijdragen van het Instituut*, Derde volgreeks, Dl. VII, bl. 289 en Dl. VIII, bl. 16 en 188.

Digitized by Google

Moengkaweh, dat op den G. Merapi ontspringt en zich in de B. Ombilin ontlast. Nabij deze plaats vindt men eenige warme bronnen aan den rechteroever van de B. Moengkaweh; twee van deze zijn bij de Inlanders bekend onder de namen van *Permandian poetih* en *Permandian Radja* (witte en vorstelijke badplaats). Mede in de nabijheid van Prijangan staat een groote steen, door de Inlanders *Batoe besoerat* (beschreven steen) genoemd, met eene niet meer leesbare inscriptie.

Nabij Sintoa, ten oosten van Prijangan, bevindt zich eene vierkante met steenen afgeperkte plek gronds van 12 voet lang en breed, aan welker westzijde eene verhooging van opeengestapelde steenen is ter hoogte van 4 vt. Uit het midden van dezen steenhoop verheft zich een groot trachietblok, met eene lange, smalle opening in de zijde. Aan dezen steen, door de Inlanders *Batoe bertikam* (doorstoken steen) genoemd, hecht zich eene legende uit de oude geschiedenis van het rijk Menangkabau.

Lima Kaoen, eene aanzienlijke markt- en handelplaats ten oosten van Sintoa, mede in het landschap Tanah Datar.

Bij Koeboer Radja, ten oosten van Lima Kaoen, is een langwerpig vierkant plein van ongeveer 300 vt. lang en 75 vt. breed, omgeven door een 3 vt. hoogen muur van ruwe keisteenen; aan den noordkant bevinden zich verscheidene opstaande steenen, waaronder drie groote; de middelste van deze heeft eene onduidelijke inscriptie, de andere zijn met beeldhouwwerk versierd. Vóór elken staanden steen ligt er één vlak. Aan het westeinde van dit plein bevinden zich eenige grafheuvels, Koeboer Radja (Vorsten-graven) genoemd; ook op deze grafplaatsen staan steenen met onleesbaar gewordene opschriften.

Singkarah, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en van het landschap XX Kota's en de standplaats van den Controleur, aan den zuidoostelijken oever van het Meer van Singkarah. Dit meer, dat ten noorden en westen door Batipoe, ten zuidoosten, zuiden en oosten door De XX Kota's, en ten noordoosten door Tanah Datar wordt ingesloten, en welks waterspiegel 362 meters boven het vlak des Oceaans ligt, is het grootste in dit gedeelte van Sumatra; het is 21000 meter lang, de breedte wisselt af tusschen 7700 en 3350 M., en de wateroppervlakte beslaat 2,04 □ geogr. mijl. Het ontvangt zijn meeste water aan de noordzijde uit de op bl. 544 vermelde van den G. Merapi afkomende beek, en aan de zuidzijde uit een vrij aanmerkelijken stroom, de B. Soemani (bl. 549), die zijnen oorsprong heeft gedeeltelijk op den G. Talang, misschien ook uit het kleine Danau di Talang op de zuidoostelijke helling van dien berg, 1680 M.

Digitized by Google

boven den zeespiegel gelegen en 1,21 □ kilometer groot (1), en gedeeltelijk in een zuidoostwaarts daarvan gelegen meer, Danau di hawah of D. di baroeh (benedenmeer) geheeten, dat 11,26 □ kilometer groot is en op eene hoogte van 1470 meter ligt; terwijl het zich aan de oostzijde ontlast door de B. Ombilin, die in eene oostwaartsche richting stroomende eene der hoofdbronnen is van de B. Kwantan of Indragiri, welke door de rijken van die namen naar zee vloeit. (2)

Samawang, in het noorden van De XX Kota's aan de B. Ombilin en den oostelijken oever van het Meer van Singkarah, dat naar deze plaats ook wel Meer van Samawang wordt genoemd.

Soemani, in hetzelfde landschap, ten zuiden van het Meer van Singkarah. Zuidoostwaarts vandaar lag de verlatene sterkte Padang Riboe-riboe.

Soli Ajer of Soeli Ajer, in hetzelfde landschap ten oosten van het meer.

Boewa, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Lintau en Boewa en van het landschap Boewa, en de standplaats van den Controleur, met het sinds lang opgeheven fort Boewa Penjang, aan de B. Sinamoe. Lager aan dezelfde rivier ligt de kampong Taloe, naar welke het gewest ook wel genoemd wordt.

Koemanis of Koemani, hoofdplaats van de Laras van denzelfden naam, in het zuiden van het landschap Boewa.

Soempoer, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, ten oosten van Lintau en Boewa gelegen.

Lintau, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan de B. Sinamoe. Noordwestwaarts lag het oude fort Schenk.

Sidjoendjoeng, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling en het landschap De VII Kota's, en de standplaats van den Controleur, aan eene beek, die zich in de B. Sinamoe uitstort. Er is een fortje doch thans zonder bezetting. In het noordwesten van dit landschap ligt aan de B. Ombilin een onbezet fort bij Tandjoeng Ampaloe.

Padang Lawas, in hetzelfde landschap aan de B. Sinamoe, noordwestwaarts van Sidjoendjoeng.

Goegoe, in het noorden van hetzelfde landschap aan dezelfde rivier.

---

(1) Op geringen afstand hiervan ligt nog een klein meertje, Danau Kètè (Ketjil) genaamd, 1710 meter boven de zee.

(2) Men zie over deze D. di Talang en D. di hawah en over het op bl. 549 te vermelden D. di atas ook de *Bijbladen* van het *Tijdschr. v. het Aardrijksk. Genootsch.* Dl. I; *Berichten omtrent de Sumatra-expeditie*, bl. 101 en volgg.; en *Midden-Sumatra. Reizen en onderzoekingen* enz. II, bl. 9, volgens welke laatste geen van deze meertjes eene uitwatering heeft.

Digitized by Google

Padang Siboesoek, zuidwestwaarts van het voorgaande, in hetzelfde landschap.

e. In de Afdeeling XIII en IX Kota's:

Solok, de hoofdplaats der Afdeeling en van het landschap De XIII Kota's, en de standplaats van den Adsistent Resident en den Controleur, aan de rivier B. Soemani, die van den G. Talang door dit geheele gewest naar het Meer van Singkarah stroomt. Hoogerop ligt aan dezelfde rivier Moewara Pané (Panas), waar vroeger een fort van dien naam was. Bij Solok ligt eene vierkante aarden redoute met twee bastions en droge grachten, binnen welke eenige houten gebouwen staan, die tot magazijnen dienen. Ten zuidoosten van de redoute, binnen den verboden kring, ligt een kampement bevattende twee houten met pannen gedekte kazernes met steenen voetstukken, en een dergelijk wachthuis; voorts een geweermakerswinkel en verdere gebouwen. De bezetting bestaat uit een detachement van het Garnizoensbataljon van Sumatra's Westkust.

Siloengkang, op eenigen afstand ten oosten van Solok.

Kota Anau, bekend door de *salèndangs* (bl. 557), hoofddoeken en het gouddraad-kantwerk, die daar worden vervaardigd.

Soepajang, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling en het landschap van dien naam en de standplaats van den Controleur.

Siroekam, de hoofdplaats van het landschap Siroekam.

Soengei Lassi, de hoofdplaats van het landschap De IX Kota's.

Batoe Bedjandjang, de hoofdplaats van het landschap De III Kota's.

Si-banang-banang, ook Banang-Banang of Grabak, de hoofdplaats van het landschap Banang.

Alahan Pandjang, de hoofdplaats van de Onder-afdeeling en het gewest van dien naam en standplaats van den Controleur, ten zuidoosten van het Meer Danau di atas, aan de rivier, die de uitwatering van dit meer is en het geheele landschap in eene zuidoostwaartsche richting onder den naam van B. Goemanti doorstroomt, zich vervolgens met de B. Hari vereenigt en zoo in de rivier van Djambi valt. Het Danau di atas ligt 1580 meters boven den zeespiegel en is 12,65 □ kilometer groot.

Soengei Aboe, zuidoostelijker in hetzelfde landschap aan dezelfde rivier.

Silago, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan de B. Sioeng, een zijriviertje van de B. Mama of Mamoen (1), die uit het

(1) Op de kaarten heet deze rivier B. Manoek, hetgeen volgens de leden der Sumatra-expeditie verkeerd is.

Digitized by Google

landschap Banang komt en zich in het zuidwesten van het rijk Kwantan met de B. Hari vereenigt.

Goenoeng Sompong, in hetzelfde gewest; in de nabijheid van deze plaats vindt men kwikerts.

Pasir Talang, de hoofdplaats van het landschap Soengei Pagoe, aan eene zijrivier van de B. Hari, de B. Siliti, welke eerst het geheele gewest van het noorden naar het zuiden doorsnijdt en dan zich oostwaarts wendende gedeeltelijk de grensscheiding vormt met het landschap De XII Kota's, en in de B. Hari valt.

Datar Panas, met eene heete bron, en Balang, beide ten noorden van Pasir Talang aan dezelfde rivier.

Moewara Laboeh of Kota Baroe, ten zuiden van Pasir Talang aan dezelfde rivier, de hoofdplaats der Onder-afdeeling Moewara Laboeh en standplaats van den Controleur.

Tandjoeng Medang, eene groote kampong ten zuidoosten van Pasir Talang.

Sibelaboe en Moewara Sangir aan het riviertje B. Sibelaboe, dat zich beneden deze plaats in de B. Sipotar stort en met deze vereenigd in de B. Hari valt. Tusschen de twee genoemde riviertjes vindt men kwikerts.

Bidar Alam, de hoofdplaats van het landschap De XII Kota's, aan de B. Sangir, die in het zuidwesten van het landschap op de Piek van Indrapoera ontspringt en zich bij de noordoostelijke grens in de B. Sipotar, en met deze in de B. Hari stort. — Noordwaarts van deze plaats bevinden zich goudmijnen.

Loeboe Gedang, eene belangrijke plaats in hetzelfde landschap, hoogerop tusschen de B. Sangir en haar linker-zijriviertje B. Liki, dat op de westzijde van de Piek van Indrapoera zijnen oorsprong heeft.

Soengei Kapoer, aan de B. Liki op de zuidelijke grens der Residentie.

§ 4. Wegen en Telegraaflijnen in het Gouvernement van Sumatra's Westkust.

Wegen.

De toestand der wegen in het Gouvernement van Sumatra's Westkust, en op Sumatra in het algemeen, is nog verre bij dien op Java ten achteren; hetwelk is toe te schrijven, deels aan de moeielijkheid

Digitized by Google

van het terrein, deels ook aan de omstandigheid dat onze heerschappij althans in de Bovenlanden der Westkust nog slechts een betrekkelijk korten tijd gevestigd is. Aan de verbetering ervan, die door de bevolking in heerendienst geschiedt, wordt echter onophoudelijk gearbeid.

De menigvuldige rivieren worden deels over meer of minder goede bruggen, deels op vlotten gepasseerd.

De hieronder volgende beschrijving der voornaamste wegen is ontleend aan de Kaart van het Gouvernement van Sumatra's Westkust, door L. W. BEYERINCK, vergeleken en aangevuld met van elders bijeenverzamelde opgaven.

Residentie.	Voornaamste plaatsen, langs welke de weg loópt.	Aanmerkingen.
Padang. . .	Van Padang gaat zuidwaarts langs het strand, waar zulks niet door bergen of moerassen belemmerd wordt, een voetpad, dat veelal ook te paard bruikbaar is en tot Bengkoelen doorloopt.	
Padangsche Bovenlanden.	Van Padang langs het strand noordwaarts over Boenga Pasang, Aneh, Oelakan, Priaman, Naras en Soengei Lima naar Tikoe; hier gaat de weg landwaarts in over Mengopo en vervolgens langs den rechteroever van de B. Antokan over Loeboe Boesoeng naar het Meer Manindjoe, en langs den noordelijken oever daarvan over Malintang (1) (VI Kota's) en Manindjoe naar Matoewa.	Van Priaman een voetpad noordoostwaarts, tusschen den G. Singalang en het Meer Manindjoe door, naar Fort De Kock.
	Van Padang noordoostwaarts door de Larassen Selajo, Tjoepak, Talang en Goegoe (XIII Kota's) naar Solok, waar de weg zich in tweeën splitst, en	Tusschen Manindjoe en Matoewa moeielijke bergweg. Tusschen Padang en Solok hier en daar moeielijke bergpassen.

(1) Bij minder bekende plaatsen wordt het landschap of district, waartoe zij behooren, tusschen haakjes vermeld.

Digitized by Google

Residentie.	Voornaamste plaatsen, langs welke de weg loopt.	Aanmerkingen.
Padangsche Bovenlanden.	de eene tak zuidoostwaarts naar Alahan Pandjang en de andere met vele bochten meestal den loop van bergstroomen volgende in eene oostwaartsche richting naar Sidjoendjoeng (VII Kota's) loopt.	Van Sidjoendjoeng een weg voor paarden over Loeboe Taroh en Boeloe Kaso naar Simbako; vandaar een voetpad over Langkei (VII Kota's) en Loeboe Karo (Silago) naar Silago; vandaar een moeielijke doch voor paarden bruikbare weg over Padang Hilalang, Padang Sibelaboe, Gasing (Silago), Abei, Talaki, Bidar Alam en Djapan naar Loeboe Gedang (XII Kota's). Vanhier voetpaden door het gebergte noordwestwaarts naar Pasir Talang (Soengei Pagoe) en het landschap Alahan Pandjang.
Padang. . .	Van Padang noordwaarts over Boenga Pasang, Doekoe, Loeboe Alang, Kajoe Tanam, door de bergkloof tusschen den G. Ambatjang en den G. Singalang (bl. 544), naar Padang Pandjang (VI Kota's).	Deze weg is in 1833 aangelegd op last van den Commissaris Generaal VAN DEN BOSCH; vroeger liep hij over den G. Ambatjang.
Padangsche Bovenlanden.	Van Padang Pandjang gaan drie wegen uit. De eerste zuidoostwaarts over Batipoe, Soengkoewang, langs den westelijken oever van het Meer van Singkarah over Goegoe, Penengahan en Soengei Bakar, en verder over Soemani (XX Kota's) naar Solok (XIII Kota's).— De tweede weg gaat oostwaarts over Prijangan en Lima Kaoen (Tanah Datar) naar Fort Van der Capellen, Tandjoeng, Andalas, den G. Marapalam (bl. 546), en vervolgens zuidoostwaarts langs den rechteroever van de B. Sinamoe (bl. 544), over Lintau, Boewa, Taloe, Koemanis, Goegoe en Padang Lawas (VII Kota's) naar	Van Soemani gaat ook een weg over Singkarah en verder langs den oostelijken oever van het Meer, naar Fort Van der Capellen. Van Fort Van der Capellen een goede breede weg zuidoostwaarts naar Pagar Roejoeng, Soeroewaso, en verder door het landschap Tanah Datar. Van dezelfde plaats een andere weg noordwestwaarts over Soengei Tarab en Raoe-raoe naar Tandjoeng Alam (Tanah Datar), waar de weg zich in tweeën splitst en de oostelijke tak naar Pajakombo (L Kota's), de westelijke naar Fort De Kock gaat.

Digitized by Google

Residentie.	Voornaamste plaatsen, langs welke de weg loopt.	Aanmerkingen.
Padangsche Bovenlanden.	Sidjoendjoeng. — De derde weg gaat noordwaarts over Goegoe Sigandang, Kota Lawas (VI Kota's), Fort De Kock, Matoewa, Soengei Poewa, Pisang (VII Loerahs), Bondjol, Kampong Tengah, Loeboe Sikaping, Batoe Bedindi (Loender), Loender, Tandjoeng Baringin, Raoe, Limau Manis, Penangkei (Oeloe), en verder door de valleien van de B. Gadis en de B. Angkola ten oosten van die rivieren, over Tjiboda, Botong, Kota Nopan, Tambangan (Klein Mandaïling), Fort Elout, Malintang Djoeloe, Si-aboe (Groot Mandaïling), Banjar Keling of Pitjar Koling, Padang Sidempoean, Tobing (Angkola), Hoeraba, Tapolong (Tapanoeli), Aëk Bediri en Siboeloe-an naar Siboga.	Van Fort De Kock loopt ook nog een oostelijker weg naar Pisang, op eenigen afstand van den rechteroever der B. Masang. Van Bondjol naar Loeboe Sikaping moeielijke weg.
Tapanoeli.		Van Bondjol gaat een weg over Poewar Datar (Kota Lawas), Siliki, Goegoe (L Kota's), Pajakombo en Alaban naar Lintau, waar deze weg sluit aan dien, welke van Padang Pandjang komt (zie bl. 552). Van Poewar Datar gaat een bergweg (pad?) over Soengei Doedoek en Kota Tengah (Kota Lawas) naar Mahi; zoo ook van Siliki over Kota Tengah naar Mahi, en vandaar in gemeenschap met de oostkust. Van Kota Nopan loopt ten westen van de B. Gadis een zijtak van den weg, over Maga, en sluit zich ten zuiden van Fort Elout weder aan den hoofdweg aan. Van Padang Sidempoean loopt zuidwaarts een zijtak naar Sidondop (Angkola), en ook minder goede wegen naar de noordoostelijke landschappen Sipirok, Silantom en Silindong. Van Tapolong een weg noordwestwaarts naar Loemoet (Tapanoeli), en vanhier een voetpad naar Siboga. Voetpad.
	Van Siboga langs het strand over Sorkam (Baroes), Baroes, Tapoes (Baroes) en Singkil naar Teroemoen.	
	Van Natal, grootendeels langs den rechteroever der B. Natal, over Tapoes (Groot Mandaïling), Moewara Palemboengan, Ajer Nangali en Tanah Batoe, naar den uit de Padangsche Bovenlanden komenden weg in Groot Mandaïling (zie boven), aan welken hij zich een weinig ten zuiden van Fort Elout aansluit.	Hier en daar moeielijke bergweg, echter voor karren bruikbaar.

Digitized by Google

Residentie.	Voornaamste plaatsen, langs welke de weg loopt.	Aanmerkingen.
Tapanoeli.	Van Ajer Bangis oostwaarts over Parit (III Loerahs), Moewara Keawar (III Kota's), Taloe, Si-oeroet en Tjoebada naar Loender.	Een zijtak van Parit noordwaarts door de landschappen Ajer Bangis en Klein Mandailing naar Maga (Groot Mandailing); moeielijke bergweg. Volgens den Heer COUPERUS, vroeger Resident in Tapanoeli, zijn de wegen in die Residentie ten allen tijde bruikbaar voor troepen en artillerie. *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, Afl. 3.

Telegraaflijnen op Sumatra.

Van het hoofd-telegraafkantoor te Weltevreden (Java) loopt eene lijn over Batavia en Serang naar Anjer; vanhier een onderzeesche kabel naar Telok Betoeng (Lampongsche Districten), vanwaar de lijn verder overland gaat over Palembang, Kota Boemi, Moewara doewa, Lahat, Tebing tinggi (Residentie Palembang), Bengkoelen, Moko-Moko (Residentie Bengkoelen), Indrapoera, Padang, Padang Pandjang, Fort de Kock, Raoe, Padang Sidempoean en Siboga naar Singkil.

Van Padang over Fort de Kock en Siak naar Bengkalis (Residentie Oostkust van Sumatra) in verbinding met Singapoera.

In het Gouvernement van Atjih en onderhoorigheden is eene telegraaflijn van Kota Radja naar Oleh-leh aan de kust.

Spoorwegen.

De Spoorwegen op Sumatra bepalen zich tot dusverre tot de vijf kilometer lange lijn van Kota Radja naar Oleh-leh en het havenhoofd aldaar.

Digitized by Google

§ 5. Bevolking.

Sterkte en verdeeling.

De bevolking van het Gouvernement van Sumatra's Westkust op het eiland zelf (1) wordt in den *Regerings-almanak* voor 1881 opgegeven te bestaan uit:

1878 Europeanen,
4726 Chineezen,
130 Arabieren,
981 andere Vreemde Oosterlingen,
995389 Inlanders,

te zamen 1003104 zielen, behalve het leger en de soldaten-kinderen; hetgeen, indien men met Melvill van Carnbée (2) de grootte van dit Gouvernement op 1878,8 □ geogr. mijlen stelt, bijna 535 zielen op de □ mijl zoude geven. Dit Gouvernement behoort dus tot de best bevolkte gedeelten des eilands (vergelijk bladz. 523).

De Chineezen worden inzonderheid op de hoofdplaatsen aangetroffen, bewonen daar afzonderlijke kampongs onder hunne eigene Hoofden (Kapiteins en Luitenants), en houden zich evenals op Java hoofdzakelijk met handel en nijverheid bezig. De andere Vreemde Oosterlingen, Arabieren, Klinganeezen, Mangkasaren, enz. wonen overal in de kustplaatsen, waar zij door den handel hun bestaan zoeken, terwijl van de eerstgenoemden sommigen ook priesterlijke betrekkingen bekleeden.

De inboorlingen zijn Maleiers, van wier uiterlijk voorkomen eene beschrijving gegeven is op bl. 104, en maken een hoofdstam uit van het Maleische ras, die oorspronkelijk gevestigd was in het rijk Menangkabau in de Padangsche Bovenlanden (Agam, Tanah Datar, De L. Kota's) en zich vandaar langs de Westkust van Sumatra en over de andere deelen des Archipels heeft verspreid (3). In het noordelijke

(1) De bevolking der tot dit Gouvernement behoorende eilanden Nias en de Mentawei-groep (§§ 12—14) wordt geschat op 230000 zielen. De gezamenlijke grootte van deze eilanden stelt Melvill op 321,8 □ mijlen, hetgeen eene bevolking van bijna 715 zielen op de □ mijl zoude geven.

(2) *Statistieke kaart* in het *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1849, Dl. II, welk cijfer ook in den *Regerings-almanak* is overgenomen. In deze opgave zijn echter de geheele Batak-landen begrepen; terwijl het bevolkingscijfer alleen de werkelijke Gouvernementslanden betreft, die dus nog eene grootere betrekkelijke bevolking hebben dan hier wordt opgegeven.

(3) Zie over de geschiedenis der Maleiers onze *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, Deel II, Hoofdstuk I.

Digitized by Google

gedeelte der Residentie Tapanoeli zijn zij eenigszins met de Atjineezen en ook met de Bataks vermengd; en in het noordoosten en oosten van dezelfde Residentie, alsmede in het noordoosten der Residentie Padang (landschappen Raoe en Mapat Toenggoel) met de Bataks, die de oorspronkelijke bewoners dezer landschappen zijn (bl. 527 en 532).

Karakter.

De Maleiers zijn bij uitstek vrijheidlievend en onderwerpen zich noode aan vreemde overheersching. Zij hebben eene sterke gehechtheid aan het oord hunner geboorte en stellen er hoogen prijs op in de nabijheid van hunne voorouders begraven te worden; zoodat zij zelfs, als het mogelijk is, de lijken van hen, die ver van hunne woonplaats sterven, ook al zijn die reeds voorloopig begraven, derwaarts vervoeren. Meer tot handel en zeevaart dan tot handenarbeid en landbouw geneigd, dien zij ook veelal beneden zich achten, zijn zij hierin traag en laten dien liefst door anderen verrichten, hoewel luiheid in het algemeen hun niet kan worden ten laste gelegd. Verregaand eergierig laten zij geene beleediging ongewroken, hoewel zij hunne wraakzucht dikwijls langen tijd onder een kalm uiterlijk verbergen. Groote moed kan hun over het algemeen niet worden toegekend, ofschoon zij door dweepzucht of andere drijfveren soms voor korten tijd tot eene onstuimige dapperheid kunnen worden opgewonden. Overigens heeft hun karakter vele ongunstige trekken: zij zijn inhalig en onzindelijk, valsch, trouweloos, ondankbaar, koel, niet deelnemend, weinig liefhebbend voor hunne vrouwen en kinderen, die zij, zoowel als hunne vrijheid, zonder aarzelen op het spel zetten bij hanengevechten en dobbelpartijen, waarvan zij, evenals van het amfioenschuiven, hartstochtelijke liefhebbers zijn.

Kleeding en wapenen.

De kleeding is niet in alle gedeelten van Sumatra's Westkust geheel dezelfde en verschilt ook naar de tijdsomstandigheden, zoodat zij bij voorbeeld bij feesten en officieele gelegenheden sierlijker is dan in het gewone dagelijksche leven. Wij bepalen ons hier tot de oppervlakkige beschrijving van de kleeding van den gewonen Maleier in zijn dagelijksch bedrijf (1).

(1) Uitvoerig is dit onderwerp behandeld in *Midden-Sumatra. Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie*, Dl. III.

Digitized by Google

De kleeding der mannen bestaat in eene *saroeng*, nagenoeg gelijk aan die der Javanen, vastgehouden door een gordel van katoen, laken, leder of rotting, waarin ook de *kris* wordt gedragen; daaronder eene broek (*sarawa* of *sarêwa*, *seroewal*), die tot over de knie reikt; en aan het bovenlijf eene soort van buis (*badjoe*), waarvan het fatsoen op vele plaatsen zeer verschillend is. Het buis is in den regel van blauw of gebloemd, de broek van wit, zwart of bont, en de *saroeng* van gebloemd katoen vervaardigd. Tot de kleedingstukken behoort ook de *sapoe tangan* (handdoek, zakdoek) zijnde een vierkante bonte doek, die gewoonlijk over den linkerschouder wordt gedragen en niet tot gebruik maar alleen tot sieraad dient. Om het kort afgesneden hoofdhaar knoopen zij eenen doek, *dèta* (*destar*) genaamd, zoodat het bovengedeelte van het hoofd onbedekt blijft; alleen op reis of bij den veldarbeid dragen zij een *toedoeng* van denzelfden vorm als die der Soendaneezen (bl. 374). De Priesters dragen een tulband en eene lange witte kabaai; dit was ook de dracht van de aanhangers der Padri's.

De vrouwen dragen eene *kajin*, dat is eene soort van nauwe saroeng, aan de linkerzijde open, en daarover, om het bij het gaan telkens ontbloote been te bedekken, een stuk doek, dat slechts tot aan de knieën reikt en *kambèn* of *landjèn* heet; beide kleedingstukken worden bevestigd door eene lange smalle katoenen lap, bij wijze van gordel om de middel geslagen en *tjawè* of *kabè pinggang* genaamd. Het bovenlijf wordt bedekt door de *badjoe*, eene soort van, meestal blauw, hemd met lange nauwe mouwen, aan de polsen door eenige knoopjes gesloten. Voorts dragen zij eene *salèndang*, een langwerpig stuk doek van een paar meters lengte, dat somtijds op verschillende wijzen om het hoofd wordt gewonden, dan weder om de middel geslingerd of over den schouder geworpen, of ook dient om daarin een kind op den rug of tegen de heup te dragen. Het lange, zelden bedekte haar wordt òf in eene wrong boven op het hoofd vastgemaakt (*bekoendej*) òf gevlochten in een strik op het achterhoofd samengebonden en met een kam vastgehouden (*besanggoeroe*, *besanggoel*), òf op het midden van het hoofd gescheiden en van achteren in eene lang afhangende vlecht gedragen (*belepië*, *belapis*); steeds wordt het rijkelijk met kokosolie bestreken en dikwijls met bloemen of andere sieraden getooid. Somtijds wordt het hoofd bedekt met een doek, die òf platgevouwen er op ligt òf over den hals en de schouders afhangt. Bij den veldarbeid dragen ook de vrouwen de *toedoeng* evenals de mannen. Voorts bestaat de opschik hoofdzakelijk in oor-, arm- en vingerringen, en somtijds in blanketsel (*poepoer*), waarvan rijstmeel het hoofdbestanddeel is en hetwelk moet dienen om de huid zacht en lenig te maken.

Digitized by Google

Vooral in de binnenlanden wordt bij het dagelijksch bedrijf de kleeding, zoowel bij mannen als vrouwen, nog zeer vereenvoudigd, zoodat die dan bij de eerstgenoemden alleen in de broek en bij de laatsten in de *saroeng* bestaat. Beide geslachten vijlen de tanden af en maken die zwart.

Kinderen gaan geheel naakt; de meisjes dragen dan alleen eenig bedeksel (*tjaping*) om de middel.

De wapens bestaan in: de *kris* in verschillende vormen; onderscheidene andere soorten van dolken (*séwar*, *badéh* of *badiëq*, *koerambi*) en zijdgeweren (*pedang*, *tjinangké*, *roedoes*, *pemandah*); kapmessen, tevens tot huiselijk gebruik (*kléwang*, *rèntjoeng*, *sakin*, *lading*); lansen (*lëmbing*, *toembaq*, *galah*, *koedjoer*, *seligi*). Lontgeweren (*bëdil*, *badije sitènggah*) met zeer lange loopen, die zoowel als het kruit en de kogels door de Maleiers zelf werden vervaardigd, geraken in onbruik en worden langzamerhand door Europeesche jachtgeweren vervangen. Kanonnen schijnen zij reeds tijdens de komst der Portugeezen op Sumatra te hebben bezeten. Eindelijk moet nog worden vermeld de slinger (*oemban tali*) uit touw gevlochten, die tot het werpen van steenen dient.

Woonplaatsen, woningen, huisraad, spijs en drank.

De algemeene benaming voor dorp is in het Maleisch, evenals in het Javaansch, *désa;* door *doesoen* verstaat men eene bewoonde plek in het bosch, een boschtuin. Op Sumatra's Westkust worden de gewone kleinere dorpen *kampong*, de grootere of zoogenaamde steden *negeri* genoemd, welke laatste dan uit onderscheidene *kampongs* bestaan; in sommige streken, vooral in de Bovenlanden, heeten de dorpen *kota*, en worden de Districten veelal genoemd naar het aantal dorpen dat zij bevatten en die vroeger eene soort van kleine bondgenootschappelijke gewesten vormden (1). De dorpen zijn zooveel mogelijk aan of nabij den oever eener rivier gebouwd en, inzonderheid de *kota's* (d. i. versterkte plaatsen), met eene ondoordringbare levende heining van *bamboe doeri*, *awoer-awoer* en dergelijke gewassen omgeven, en worden door tamelijk breede, elkander veelal rechthoekig

(1) »Het geheele grondgebied, dat vroeger tot het rijk van Menangkabau behoorde, »was, toen de Nederlanders het land veroverden, in kleine bondgenootschappen ge»splitst; en de verschillende zoo geregelde streken zijn nu op de Nederlandsche kaar»ten aangeduid als het »District van De V, X of XX Kota's." " BICKMORE, *Reizen in den Oost-Indischen Archipel*, Dl. II, bl. 196.

Digitized by Google

snijdende, lanen of paden in vierkante afdeelingen gescheiden, waarin de huizen met hunne schuren vrij regelmatig geplaatst zijn. In het midden van het dorp staat op een plein de *bali* of *balei*, een rondom open gebouw, dat tot raadzaal dient, en in de grootere plaatsen de moskee.

De huizen staan eenige voeten uit den grond op palen, die echter dikwijls door beschotten verborgen zijn. Hun geraamte is altijd van hout; doch overigens zijn zij somtijds uit bamboes en somtijds uit planken samengesteld, liefst rood geverfd, en gedekt met *nipah*-(palm)-bladeren, met gespleten bamboes, met *idjoe* (de op paardenhaar gelijkende vezelen van den stam van den arèn-palm), of ook wel met *koelit kajoe* of boomschors van den *kalawi* of broodvruchtboom, van welk laatste ook wel de wanden worden vervaardigd. Alleen de huizen der Hoofden zijn altijd van hout en met kunstig snijwerk versierd. Het dak verlengt zich aan de voorzijde tot een afdak, waaronder de dagelijksche bezigheden worden verricht. In sommige streken, vooral in de Padangsche Bovenlanden, zijn de beide uiteinden van den nok hoog naar boven gebogen, zoodat deze den vorm heeft van eene halvemaan, en de punten met bladtin bekleed; en somtijds staat op dit dak dan nog een kleiner van denzelfden vorm. Het licht wordt ingelaten door de deur en een paar openingen in het dak of de wanden, welke tevens uitgang verleenen aan den rook der haardstede, die uit een paar op den bamboezen vloer gelegde steenen bestaat. In den regel is het huis in de lengte in twee deelen gescheiden, van welke het voorste één enkel vertrek uitmaakt en het achterste in kleinere kamertjes is verdeeld. Een losse trap of ladder van bamboes, die somtijds des nachts wordt weggenomen, verschaft den toegang tot de deur, die altijd in het midden van de voorzijde van het huis is aangebracht.

De moskeeën zijn in den regel eenvoudige houten gebouwen op steenen fundamenten, met drie steeds kleiner wordende daken boven elkander, waarvan het bovenste in eene punt eindigt, of ook wel met een enkel spits toeloopend dak. De minaret, vanwaar de geloovigen tot het gebed worden opgeroepen, ontbreekt meestal; zulks geschiedt dan door het slaan op eene groote trom, *bĕdoeq* of *taboeh* (1) genaamd. Alleen te Padang en te Fort De Kock vindt men fraaie van steen gebouwde moskeeën.

---

(1) *Taboeh* is eigenlijk de stok, waarmede de *bedoeq* wordt geslagen; dit woord wordt echter ook wel voor de trom zelve gebruikt.

Digitized by Google

Het huisraad is geëvenredigd aan de woning. De slaapplaats is eene gevlochten mat en eenige met *kapok* gevulde kussens, waarboven aan het hoofdeneinde een stuk gekleurd katoen, bij wijze van draperie, hangt. Tafels en stoelen zijn er niet; de plaats van de eerstgenoemde wordt bij den maaltijd eenigszins vervangen door groote houten bakken op lage pooten (*doelang*), waar rondom drie of vier personen op de hurken zittende of op de linkerzijde liggende kunnen plaats nemen. In deze *doelangs* plaatst men de *talam*, eene soort van presenteerblad op een voet (*pahar*) en met een deksel (*toedoeng*), veelal van koper, waarop de spijzen geplaatst worden op boombladeren, in gevlochten korfjes of in schotels of koppen van aardewerk, welke laatste echter alleen voor vloeibare stoffen worden gebruikt. Lepels en vorken zijn onbekend, en ook messen worden bij den maaltijd niet gebezigd. Tot het bereiden der spijzen heeft men eene aarden of ijzeren pan (*koewali*) en aarden of metalen potten (*pĕrijoek* en *belanga*); de rijst wordt veelal gekookt in bamboes, dat natuurlijk slechts eenmaal kan gebruikt worden doch daarvoor genoegzaam aan de werking van het vuur wederstaat. De uitgeholde *laboe*-vrucht, eene soort van kalebas, wordt gewoonlijk gebezigd om er uit te drinken; terwijl stukken bamboes voor emmers dienen. Overigens bestaat het huisraad hoofdzakelijk in manden en korfjes, vervaardigd van bamboes, rotting of boombladeren, en in de gereedschappen voor den landbouw.

De gewone drank is water en het sap uit de kokosnoot. Het hoofdvoedsel is rijst met kerrie (*goelej*), gedroogd buffelvleesch (*dèndèng*), versche of gedroogde visch, eenige peulvruchten (*katjang*) en bladgroente (*sajoer*). Sago, turksch koorn (*djagoeng*) en eene soort van gierst (*randa djawa*) worden ook, doch niet algemeen, gebruikt; versch buffelvleesch zelden anders dan bij feestelijke gelegenheden.— Het onophoudelijk kauwen van betel (*sirih*) met de areka-noot (*pinang*), gambir en tabak, niet als voedsel maar als versnapering, hebben de Sumatranen met de Javanen gemeen.

Orang Oeloe en Orang Loeboe.

In het zuidoosten van de Afdeeling Mandaïling en Angkola wonen in de landschappen Pakantan, Oeloe en Mandaïling, in de gebergten die het dal van den B. Gadis omvatten, twee kleine, weinig beschaafde en ook nog weinig bekende, volksstammen: de Orang Oeloe en de Orang Loeboe.

Digitized by Google

De Orang Oeloe wonen in gehuchten (*doesoen*), die bestuurd worden door een Hoofd, Datoe geheeten. Hunne huizen zijn meestal van hout, vrij goed gebouwd op de wijze der Maleische, doch zonder vooruitstekend afdak. Hun lichaamsbouw verschilt weinig van dien hunner naburen; evenwel zijn zij over het algemeen meer ineen gedrongen, gespierder, en hebben grovere gelaatstrekken. De Hoofden en de vrouwen dragen veelal *badjoe's*, de gemeene man slechts een bedeksel van boomschors om de lendenen; zij versieren zich met geel koperen ringen en snoeren van glazen koralen; sommigen dragen een witten doek, bij wijze van tulband, om het hoofd. Zij telen een weinig *djagoeng*, aardvruchten en suikerriet op de hellingen der bergen bij hunne gehuchten, en verzamelen goudstof, waarvoor zij rijst en andere behoeften inruilen.

De Orang Loeboe zijn nog onbeschaafder dan de Oeloes, van welke zij in uiterlijk voorkomen niet verschillen. Zij wonen in verspreid staande hutten, bedekken zich met boomschors, planten weinig rijst, *djagoeng*, *pisang*, *sirih* en suikerriet, en leven overigens van de jacht en wilde gewassen. Zij zamelen *damar* (hars) in, en drijven daarmede eenigen ruilhandel. Op de jacht en tot hunne verdediging bedienen zij zich van kleine, somtijds vergiftigde pijlen, welke zij door bamboezen blaasroeren afschieten. Volgens eene telling van het jaar 1854 bedroeg de sterkte van dezen stam toen ruim 2600 zielen. Voor de afschaffing der slavernij op Sumatra's Westkust waren zij weinig meer dan lijfeigenen van de Mandaïlingsche Hoofden, inzonderheid van die van Siantar (bl. 538), doch namen hierdoor ook eenigszins in beschaving toe, zoodat velen nu in geregelde kampongs wonen en hunne bedekking van boomschors met katoenen kleeding op de wijze der Mandaïlingers hebben verwisseld; thans zijn zij geheel vrij en planten nu ook koffie voor het Gouvernement (1).

Deze stammen zijn Maleiers; ook de taal van beide is zeer nauw met elkander en met het Maleisch verwant. Volgens de overleveringen der Loeboes maakten zij oorspronkelijk één volk uit met de Maleiers der Padangsche Bovenlanden in Pagar Roejoeng, en werden zij door burgeroorlogen verdreven reeds voor de instelling van het Soekoebestuur (bl. 564). Later niet met andere volken in aanraking gekomen bleven zij op denzelfden lagen trap van ontwikkeling als

(1) BICKMORE, *Reizen*, Dl. II, bl. 126 zegt: »Thans bouwen zij huizen gelijk die van »de andere Maleiers. Zij zijn beter gevormd dan de Javanen; en hunne gelaatstrekken »komen volkomen overeen met die der gewone Maleiers van de kuststreken. De ge»liefkoosde kleur voor hun feestpak is meest een helder scharlakenrood."

Digitized by Google

tijdens hunne afscheiding, en zoude hunne taal, niet verbasterd door vreemde bestanddeelen, dezelfde zijn gebleven die toenmaals te Pagar Roejoeng werd gesproken. De eenigszins meerdere ontwikkeling, die bij de Oeloes wordt waargenomen, zoude een gevolg zijn van hunne latere afscheiding van den hoofdstam, nadat deze reeds met de Hindoes in aanraking was gekomen (1).

§ 6. Maatschappelijke toestand der bevolking.

Soekoeverdeeling (2).

Reeds in den eersten tijd van het bestaan van het rijk Menangkabau vond de Vorst Kjahi Toemenggoengan het noodig ter bevordering van orde en regelmaat in zijn gebied de bevolking te verdeelen in twee Hoofd-afdeelingen, die elke weder in twee lijnen werden gesplitst. Het bestuur over de eene Hoofd-afdeeling, Kota Piléhan (zoo genoemd naar de beide lijnen Kota en Piléhan), die in Tanah Datar bleef wonen, behield de Vorst aan zich; dat over de andere, Bodi Tjiniago (naar de beide lijnen Bodi en Tjiniago), die zich in Agam vestigde, droeg hij op aan zijnen broeder Perpatih Sabatang. Deze Hoofd-afdeelingen werden oorspronkelijk Soekoe genoemd, doch later kregen zij den naam van Laras of Laré; terwijl die van Soekoe gegeven werd aan de Onder-afdeelingen, waarin het weldra noodig werd de toenemende en zich langs de Westkust uitbreidende bevolking te verdeelen. Zoo bestaan er thans een veertigtal Soekoes (3), die verspreid zijn over de Padangsche Bovenlanden en de kustlanden van Natal af tot Ajer Hadji toe (4), en elke haren bijzonderen naam hebben. De leden van zoodanige Soekoe wonen niet allen bij elkander in hetzelfde oord, maar zijn over het geheele land verspreid; zoodat men bezwaarlijk eene kampong zal aantreffen, die niet door personen uit vier tot tien of meer verschillende Soekoes wordt bewoond. Desniettemin weet iedere Maleier nauwkeurig tot welke Soekoe hij behoort, noemt zich daarnaar, en gehoorzaamt alleen aan de door hare

(1) Men zie over deze stammen en hunne taal verder het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk. van N. I.* Dl. IV, bl. 56; *Tijdschr. voor Néerl. Indië*, 1864, Dl. I, bl. 261, en Pruys van der Hoeven, *Een woord over Sumatra*, II, bl. 53.

(2) Over de Soekoeverdeeling en het Soekoebestuur zie men ook het *Tijdschrift voor N. I.*, 1869, Dl. I, bl. 21.

(3) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land en volkenkunde*, Dl. IV, bl. 1 en 257; waar ook de namen van alle Soekoes worden vermeld.

(4) Meer noord- en zuidwaarts vindt men ook nog wel sporen van de Soekoeverdeeling, doch zij is er niet algemeen.

Digitized by Google

Hoofden gegevene bevelen. De familiën, waaruit eene Soekoe bestaat, worden met betrekking tot haar *Boewah pèroet*, de enkele leden *Anah boewah* genoemd.

Behalve de Hoofden konden vroeger de personen, die tot eene Soekoe behooren, onderscheiden worden in Priesters, Burgers, Pandelingen en Slaven. Adellijke titels of voorrechten bestaan bij de Maleiers niet.

De Priesters worden onderscheiden in de eigenlijke priesters of Imams, de voorgangers in het gebed des Vrijdags in de moskee, de Khatibs, voorlezers of predikers, en de Modins of Bilàls, die de geloovigen tot het gebed oproepen; in elk dorp zijn deze drie soorten. Voorts zijn er nog de Malims of Pandito's (leeraars), de Orang sijaq (schriftgeleerden, ook mindere bedienden aan de moskeeën) en Hadji's, welke laatsten evenwel niet uitsluitend priesters zijn. Het hoofd der geestelijkheid in elke Residentie is de Pangéran Panghoeloe ter hoofdplaats. De priesterlijke waardigheid is wel niet erfelijk, maar toch op de meeste plaatsen tot bepaalde Soekoes of familiën beperkt. Zij hebben gelijke rechten en plichten met de overige *Anak boewah*, en genieten eenige aan hunnen stand verbondene inkomsten, als een gedeelte van de *zakât* (zuiverings-aalmoezen) zijnde hoofdzakelijk $^1/_{30}$ van den rijstoogst, en kleine belooningen bij besnijdenissen, huwelijken, begrafenissen, enz., doch voorzien overigens door landbouw in hunne behoeften.

De Burgers zijn de vrije ingezetenen, niet tot het Soekoebestuur behoorende.

Pandelingen (*orang ber-oetang*) zijn de zoodanigen, hetzij mannen of vrouwen, die wegens schulden verplicht zijn voor hunnen schuldeischer te arbeiden. Zij worden als leden van het huisgezin aangemerkt, hebben aanspraak op een klein aandeel in den rijstoogst, en kunnen vrij worden door het betalen hunner schuld of door in nauwe betrekking tot hunnen schuldeischer of hunne schuldeischeres te komen; zij kunnen dan ook leden der Soekoe worden. Als pandelingen onderling trouwen zijn hunne kinderen vrij en gaan over tot de Soekoe hunner moeder. Thans is het pandelingschap in het Gouvernement van Sumatra's Westkust verboden; zie bl. 137.

Slaven kunnen volgens de oorspronkelijke Maleische instellingen alleen vreemdelingen, geene Maleiers, zijn; zij hebben geene rechten, kunnen geene bezittingen verwerven noch leden eener Soekoe worden, ook al worden zij vrijgekocht. Als slaven onderling trouwen zijn hunne kinderen ook slaven. Daar de Padri's (bl. 56) allen, die hunne voorschriften niet opvolgden, als ongeloovigen beschouwden, waren er

Digitized by Google

echter zelfs nog in 1869 in de Padangsche Bovenlanden ook een aantal Maleische slaven en hunne afstammelingen, uit dien tijd afkomstig, niettegenstaande de slavernij reeds in 1860 wettelijk was verboden (1); sedert zij evenwel in 1876 ook feitelijk op Sumatra is afgeschaft, zal deze klasse der bevolking geheel verdwenen zijn.

Bij de Bataksche bevolking der Afdeeling Mandaïling en Angkola bestaat ook de verdeeling in stammen of geslachten, welke daar den naam Koeria dragen en elk op zichzelf een staatkundig geheel vormen door eigene Hoofden bestuurd, waarom ook de Districten daar Koeria worden genoemd; evenwel zijn de Koeria's in het landschap Groot Mandaïling vereenigd tot een groot bondgenootschappelijk lichaam onder een met aartsvaderlijk gezag bekleed Hoofd, die den titel van Radja, Datoe of ook wel dien van Jang Dipertoewan voert. De Koeria's zijn naarmate van hare sterkte verdeeld in onderdeelen, welke, mede naar gelang van hunne grootte, Ripe nan gadang of Ripe Oeta heeten, en weder in kleinere afdeelingen, gemeenten en wijken, gesplitst zijn.

De personen tot eene Koeria behoorende zijn of waren althans vroeger te verdeelen in drie standen: den adel, zijnde de Vorsten of Hoofden en hunne afstammelingen; de vrijgeboren lieden; en de slaven of schuldenaren der twee eerste standen, welke geene grond- of erfrechten bezitten en als vast of tijdelijk eigendom hunner meesters of schuldeischers beschouwd worden. Tot den derden stand behoorde ook nog eene klasse van afhangelingen, Ompong dalam genaamd, zijnde tijdelijk vrijgegeven slaven, welke in de meeste rechten en voordeelen der burgers deelden, totdat hun gedrag of de toestand des lands aanleiding gaf om hen weder tot slaven te maken, in welk geval zij veelal ten algemeen voordeele werden verkocht (2). Ook hier moet deze slavenstand thans natuurlijk vervallen zijn.

Soekoebestuur.

Het bestuur over de leden van elke Soekoe in elk dorp (*kampong*, *kota*) wordt uitgeoefend door den Panghoeloe Soekoe of het Soekoehoofd, wiens waardigheid erfelijk is volgens het Maleische erfrecht (bl. 568). De Panghoeloe wordt bijgestaan door eenen Pagawé of

(1) *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1869, Dl. I, bl. 37.

(2) Zie *Het grondbezit in de Residentie Tapanoeli* door wijlen den Resident A. VAN DER HART, in het *Tijdschr. voor de taal-, land en volkenk. van N. I.*, Dl. VI, bl. 185; ook opgenomen in het *Tijdschr. v. N. I.*, 1852, bl. 114.

Digitized by Google

uitvoerder zijner bevelen, tot wiens werkkring o. a. ook behoort het oproepen der heerendienstplichtigen, en Doebalangs of Hoeloebalangs, welke laatsten kunnen beschouwd worden als handhavers der rechten van het bestuur en verdedigers des lands in tijd van nood (voorvechters). In de Padangsche Bovenlanden heeft elke Panghoeloe eenen Manti, eenen Malim, en eenen Hoeloebalang; de Manti staat hem bij in rechtzaken, de Malim in zaken van godsdienstigen aard, de Hoeloebalang is politiedienaar en ceremoniemeester; hunne betrekkingen zijn erfelijk (1). De gezamenlijke Panghoeloes van een dorp vormen het dorpsbestuur, en de gezamenlijke Panghoeloes uit een landschap of district (*loerah*, *loewak*, *laras* of *laré*) het districtsbestuur. Deze laatste vergadering wordt bij uitnemendheid de Panghoeloe rapat (vereenigde Panghoeloes) geheeten; hoewel die naam ook in het algemeen aan vergaderingen van Panghoeloes wordt gegeven. In alle vergaderingen van Panghoeloes heeft ook de Imam zitting. Sommige Soekoehoofden dragen ook wel den titel van Toewankoe, Pamoentjak, Poetjoek awoer, enkele zelfs dien van Radja; dit zijn echter slechts eeretitels, die zij zich door rijkdom of schranderheid verwerven, doch welke hun overigens geene bijzondere voorrechten verschaffen.

Op de Panghoeloes volgen in rang de Panghoeloes Ketjil (Klein-Panghoeloes). Elke Soekoe namelijk bestaat gewoonlijk uit onderscheidene geslachten of familiën (*Boewah përoet*), in één van welke natuurlijk slechts de waardigheid van Panghoeloe erfelijk kan zijn; de overigen hebben dan het recht tot betere behartiging hunner belangen elk eenen Panghoeloe Ketjil te kiezen, die zich uitsluitend met de zaken van zijn geslacht heeft te bemoeien.

Den laagsten trap in het Soekoebestuur bekleeden de *Orang Toewa's* (oudsten), *Orang Kaja's* (aanzienlijken) of *Orang patoets* (fatsoenlijken), zijnde de zoodanigen die door leeftijd, rijkdom of schranderheid bij hunne Soekoegenooten in hooge achting staan en, schoon zij met geen eigenlijk gezegd gezag zijn bekleed, echter gewoonlijk in de eerste plaats om raad en hulp worden aangesproken, zoodat hun invloed weinig minder is dan die van den Panghoeloe Ketjil.

Boven, maar ook geheel buiten, dit Soekoebestuur stond in vroeger tijd de Jang Dipertoewan of Vorst van Menangkabau, wiens oppergezag echter meer in naam dan in werkelijkheid schijnt bestaan te hebben. Sedert de vestiging van het Nederlandsche gezag in dit gedeelte van Sumatra is zijne suprematie op ons Gouvernement overgegaan, hetwelk, tot bevordering van meerdere eenheid in het zeer

(1) *Tijdschr. v. N. I.*, 1869, Dl. I, bl. 34.

Digitized by Google

veelhoofdige Soekoebestuur en tevens tot daarstelling van eenen schakel tusschen dit en het Nederlandsche bewind, nog twee andere soorten van Inlandsche Hoofden heeft aangesteld, namelijk de Panghoeloes Laras en de Panghoeloes Kapala of Panghoeloes Kampong. De Panghoeloes Laras voeren het gezag in een district (laras); zij ontvangen de bevelen van het Nederlandsche bestuur, brengen die over aan de Panghoeloes Kapala, en zorgen voor de uitvoering ervan. Voorts zijn zij leden van de rechtbank (*rapat*), waarvan de Adsistent Resident of Controleur Voorzitter en een ander ambtenaar of particulier Griffier is (1), en Voorzitters van de vergaderingen der Panghoeloes in hun district. De Panghoeloes Kapala of Panghoeloes Kampong zijn over een dorp gesteld, ontvangen de bevelen van den Panghoeloe Laras, en brengen die over aan de Panghoeloes der Soekoes; zij zijn ook leden van de vergaderingen van deze laatsten.

De Panghoeloes Laras en de Panghoeloes Kapala worden door de bevolking gekozen doch door het Gouvernement aangesteld. Eerstgenoemden ontvangen van regeeringswege een traktement van *f*1200, *f*960 of *f*600 's jaars, naar gelang van het belang van hunne Laras, laatstgenoemden een van *f*240 (2); ook genieten zij, evenals de overige Panghoeloes, eene kleine belooning voor hunne bemoeiingen met de koffiecultuur (bl. 577, Noot). Overigens worden de inkomsten der Hoofden door de bevolking opgebracht en bestaan in: een zeker aandeel (gezamenlijk $^1/_{30}$) van den rijstoogst; de geschenken hun bij de beslissing van geschillen onder den naam van *tanda* (bewijsstukken) door beide partijen gegeven; een aandeel in sommige boeten, en geschenken, welke hun bij feestelijke gelegenheden door ***Anak boewahs*** worden gegeven.

In het Regentschap Indrapoera bestaat geen Soekoebestuur maar een éénhoofdig gezag. De Regent, die thans de middenpersoon is tusschen het Nederlandsche bestuur en de mindere Inlandsche Hoofden, voert den titel van Sultan; hij benoemt de aan hem ondergeschikte dorpshoofden, die Mantri worden genoemd.

In het staatje Teroemon berust het bestuur bij een Vorst met den titel Toewankoe Radja Moeda; of daar ook Soekoe- of dergelijke Hoofden bestaan is ons niet gebleken.

---

(1) Alleen te Padang en te Priaman heeten deze rechtbanken Landraad en hebben zij rechtsgeleerde Voorzitters.

(2) Besluit van 22 April 1863, *Ind. Staatsblad* van dat jaar. N°. 45. Ook aan eenige andere Inlandsche Hoofden zijn bij hetzelfde besluit vaste traktementen toegekend: bijv. aan den Regent te Padang *f*6000, aan dien te Indrapoera *f*1200, enz.

Digitized by Google

In het landschap Singkil, welks bevolking voor een groot deel Bataksch is, bestaat geen Soekoe- doch ook geen éénhoofdig bestuur. Elke kampong heeft haar Hoofd, Datoe genaamd, die een zeker aantal Doebalangs onder zich heeft. Hij heeft slechts weinig invloed en beslist alleen in kleine geschillen. Zaken van eenig belang worden behandeld voor de vergadering der Datoe rapat te Singkil, waarvan de Controleur Voorzitter is.

In de Afdeeling Mandaïling en Angkola dragen de Hoofden der Koeria's den titel van Jaioetoe nan gedang, sommige ook dien van Soetan; die van hare onderdeelen dien van Jaioetoe, Soekoe of Bojobojo, en de kampongshoofden veelal dien van Pamoesoek.

Bijzonderheden het inlandsche rechtswezen betreffende.

Vóór de invoering van het *Reglement tot regeling van het rechtswezen voor Inlanders en met hen gelijkgestelden op Sumatra's Westkust* gold daaromtrent in hoofdtrekken het volgende.

Bij voorkomende geschillen of andere zaken, waar de tusschenkomst van hooger gezag noodig was en niet van Gouvernementswege werd recht gesproken, wendden de Anak boewahs zich in de eerste plaats tot hunnen Orang toewa of Panghoeloe Ketjil en, zoo deze er niet in slaagde de zaak te vereffenen, tot den Panghoeloe hunner Soekoe. Waren personen tot verschillende Soekoes behoorende in de zaak betrokken, dan kwam zij voor de gezamenlijke Panghoeloes dier Soekoes; gold zij de geheele kampong, dan moest zij gebracht worden voor de gezamenlijke Panghoeloes, die het dorpsbestuur uitmaken (*Panghoeloe rapat*), met den Panghoeloe Kapala als Voorzitter; was eindelijk het belang van het geheele district er in betrokken, dan kwam zij ter beslissing voor de vergadering der Panghoeloe rapat met den Panghoeloe Laras als Voorzitter. Strafzaken kwamen voor deze zelfde rechtbank, doch met den Adsistent Resident of Controleur als Voorzitter (vergel. bl. 501).

Het recht van den sterkste (*prang batoe*, gevecht met het werpen van steenen), waartoe vroeger ter beslissing van een geschil meermalen de toevlucht werd genomen, als de Hoofden er niet in slaagden de zaak ten genoege van partijen te beslissen, was reeds lang in onbruik.

De rechtspraak geschiedde volgens de *Oendang-oendang*, een oud strafwetboek; de niet beschrevene *Adat* of voorouderlijke gebruiken, die door de Hoofden willekeurig werden uitgelegd; en de voorschriften van den Koran, waarvan de verklaring door den Imam volgens de

Digitized by Google

Mahomedaansche wetgeleerden werd gegeven. De getuigen moesten altijd hunne verklaringen beëedigen; hetgeen bestaat in het uitspreken van een formulier, dat door den Priester wordt voorgezegd, terwijl deze den Koran boven het hoofd van den beëedigde houdt en dit vervolgens daarmede aanraakt; of ook wel in het leggen van de rechterhand op den Koran, terwijl het eedsformulier den Priester wordt nagezegd.

Moord werd gestraft met geldboete (*bangoen* of *denda*); in sommige gevallen werd ook de doodstraf uitgesproken, doch deze kon worden afgekocht. Onwillekeurige manslag kon alleen met boete gestraft worden; zoo ook verwonding, beleediging, brandstichting en overspel; tenzij in het laatste geval de schuldigen op de daad werden betrapt, wanneer de beleedigde echtgenoot het recht had hen beiden op staanden voet te dooden. Op diefstal stond boete en de verplichting tot vergoeding van het gestolene. Was de misdadiger onvermogend tot het betalen der boete, dan werd deze geëischt van zijne vermoedelijke erfgenamen, of desnoods van zijne Soekoe. Ditzelfde gold omtrent alle schuldenaren, die niet in staat waren aan hunne verplichtingen te voldoen. Omtrent deze boeten bestond het gebruik, dat altijd slechts het kleinste gedeelte werd ingevorderd van de som, die was opgelegd; wanneer b. v. iemand werd veroordeeld tot eene boete van één tahil (*f* 16) en één paoeh ($^1/_4$ tahil), kon hij met de betaling van *f* 4 volstaan. Voor het weigeren van verplichte diensten konden de goederen van den dienstplichtige in beslag genomen worden. Personen, die zich bij herhaling aan misdaden schuldig maakten, voor de rust gevaarlijk werden geacht, of hunne familie in ongelegenheid brachten, konden uit de Soekoe verstooten worden, welke dan niet meer voor hen verantwoordelijk was; zij werden als vreemdelingen beschouwd en begaven zich veelal bij een of ander Hoofd in dienst.

Dit een en ander is natuurlijk bij de invoering van het Nederlandsch-Indische strafwetboek vervallen; daarentegen zijn de volgende gebruiken omtrent het erfrecht en de verhouding tusschen echtgenooten in stand gebleven.

Volgens de bepalingen der Adat op het erfrecht gaan de familie-eigendommen (*poesaka*) en gronden des vaders niet over op zijne kinderen maar op zijne zusters of hare kinderen; zoo hij geene zusters heeft, op zijne broeders of hunne kinderen; en bij ontstentenis ook van dezen, op zijne verdere bloedverwanten of zijne Soekoe. In dit laatste geval wordt echter de nalatenschap somtijds aan de kinderen geschonken. Op dezelfde wijze gaat eene erfelijke waardigheid niet van den vader op den zoon, maar op den neef (*Kamanakan*)

Digitized by Google

over (1). Indien een overledene schulden nalaat, komen deze op dezelfde wijze ten laste van bovengenoemde erfgenamen. Bezittingen, die gedurende het huwelijk verworven zijn, komen voor de helft aan de neven of nichten en voor de wederhelft aan de weduwe of den weduwnaar. Kinderen kunnen alleen de familie-eigendommen der moeder erven. Daar echter de Koran het erfrecht in de rechte lijn voorschrijft, gebeurt het somtijds, vooral in de kustlanden waar de Adat minder stipt wordt opgevolgd, dat een Maleier zijne nalatenschap of een gedeelte daarvan bij uitersten wil aan zijne kinderen vermaakt; maar schoon zoodanig testament gewoonlijk wordt geëerbiedigd, heeft het toch altijd groote onaangenaamheden ten gevolge met hen, die zich volgens de Adat als wettige erfgenamen beschouwen (2).

Het huwelijk tusschen personen uit dezelfde Soekoe is verboden (3), en vandaar dat men in een dorp altijd een aantal verschillende Soekoes vertegenwoordigd vindt.

Bij het huwelijk volgt de man de vrouw; want zij is de stamhoudster en altijd eigenares van het huis; ook de kinderen behooren tot de Soekoe der moeder (4). Gaat de man bij de vrouw inwonen, dan wordt hij toch niet beschouwd als tot de familie te behooren, maar als iemand, die daar tijdelijk verblijf houdt (*orang menoempang*); zijne eigenlijke woonplaats is bij zijne zusters, onder wier opzicht zich al zijn persoonlijk eigendom bevindt, en die met hare kinderen recht hebben op alwat hij door handenarbeid, handel of op andere wijzen verdient. Wat hij in het huis of op den akker van zijne vrouw verricht is ten voordeele van deze laatste, en hij mag daarvan aan zijne eigene kinderen niet meer verschaffen dan kleeding; wil hij meer doen, dan is daartoe de vergunning zijner erfgenamen noodig.

---

(1) In Natal gaat echter de titel van Toewankoe van den vader op den zoon over.

(2) Bij de Negers op de Goudkust erft ook niet de zoon, maar de broeder of de zusterszoon (de Neger beweert alleen zekerheid te hebben dat de kinderen zijner zuster werkelijk zijne bloedverwanten zijn). De zoon erft doorgaans het familiehuis. Zijn er geene bloedverwanten, dan komt de oudste slaaf in zijns meesters bezittingen. De erfopvolging in het bestuur der *Kommen* (dorpen) heeft op dezelfde wijze plaats. Zusterskinderen, wier ouders overlijden, worden het volle eigendom van den oom of de tante van moederszijde, die hen ook geheel als hunne kinderen beschouwen en den naam van vader en moeder over hen aannemen. Ook de andere betrekkingen vervallen aan de erfgenamen van moederszijde. C. A. JEEKEL, *Onze bezittingen op de kust van Nieuw Guinea.* Amsterdam, 1869.

(3) In de Afdeeling Tanah Datar is het huwelijk tusschen personen uit dezelfde Soekoe wèl, doch uit dezelfde *Boewah peroet* (bl. 563) niet geoorloofd. *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1869, Dl. I, bl. 32.

(4) Ook bij de bovengenoemde Negers is de moeder de stamhoudster.

Digitized by Google

Sterft de man ten huize van zijne vrouw, dan komen de erfgenamen onderzoeken of hij daar iets heeft nagelaten en nemen dit tot zich; daarentegen zorgen zij ook voor de begrafenis. Het spreekt vanzelf dat deze vreemdsoortige bepalingen zeer nadeelig werken op de welvaart der bevolking, daar niet licht iemand zich veel moeite zal geven om aan zijne *Kamanakans* (neven en nichten) schatten na te laten, en de reeds kleine nalatenschappen in vele porties gesmaldeeld worden; niettemin zijn de Maleiers zoo zeer aan hunne oude gebruiken gehecht, dat noch de gewelddadige pogingen der Padri's noch de raadgevingen van het Nederlandsche bestuur daarin verandering hebben kunnen brengen.

Grondbezit, lasten, heerendiensten.

De aard van het grondbezit bij de Maleiers op Sumatra's Westkust is nog niet met voldoende zekerheid bekend; wellicht ook bestaan daaromtrent in onderscheidene gewesten eenigszins verschillende begrippen.

Volgens een Maleisch geschrift, waarvan de inhoud medegedeeld is in het *Tijdschr. voor taal-, land- en volkenkunde van Neêrl. Indië*, Dl. III, bl. 477, is in de XIII Kota's (Padangsche Bovenlanden) het grondbezit deels individueel, deels gemeenschappelijk van de Soekoe, de kampong of het district. Individueele grondbezittingen zijn daar de rijstvelden en andere bebouwde gronden, vischvijvers, de erven waarop huizen, schuren en vruchtboomen staan, en somtijds goudmijnen. Men kan in het bezit daarvan geraken door aankoop, erfenis, geschenk of ook door eenvoudige inbezitneming en eerste ontginning van woeste gronden. De eigenaar kan deze gronden naar goedvinden bearbeiden of bebouwen, en ze aan anderen verhuren of in gebruik geven, in welk laatste geval de helft der producten aan den gebruiker, de wederhelft aan den eigenaar komt; tot het verkoopen of verpanden van zoodanige eigendommen is de toestemming van den Panghoeloe der Soekoe noodig. Gemeenschappelijke Soekoe-eigendommen zijn: de nabij gelegene bosschen, vlakten en alang-alangvelden, waar elk die zulks verlangt kan gaan jagen, hout kappen, de natuurlijke producten inzamelen, zijn vee weiden, enz. Om van deze laatste een gedeelte te bebouwen behoeft men de toestemming der Panghoeloes; de grond blijft dan echter eigendom van de Soekoe, doch de vruchten behooren geheel aan den bebouwer. Als gemeenschappelijk eigendom eener kampong worden beschouwd: de wegen, pleinen, markt- en badplaatsen in eene kampong; de *bali*, de moskee, en de

Digitized by Google

plaats waarop deze staan; en de waterleidingen tot bevochtiging der rijstvelden, waaraan men echter niet door afdamming een anderen loop mag geven. Algemeen eigendom van een District of van onderscheidene kampongs zijn: afgelegene zware bosschen en volstrekte wildernissen, waar elk de vrijheid heeft te jagen, de natuurlijke voortbrengselen in te zamelen, of een gedeelte ervan te ontginnen en daardoor eigenaar ervan te worden, mits met kennisgeving aan de Panghoeloes, in wier gebied zij gelegen zijn; ziltachtige plassen tot drinkplaatsen voor de buffels; meren en rivieren, waar de vischvangst voor ieder geheel vrij is; de G. Talang, voor de verzameling van zwavel en het gebruik maken der warme bronnen in zijne nabijheid. Tot de beide laatste worden ook vreemdelingen toegelaten met vergunning der Panghoeloes en tegen uitkeering van een klein geschenk aan hen.

In andere plaatsen der Padangsche Bovenlanden heeft elk stukje bebouwde of bebouwbare grond zijnen bijzonderen eigenaar (1), met uitzondering alleen van de ver afgelegene bosschen, die als algemeen eigendom beschouwd en waarvan door ieder, die zulks verlangt, een gedeelte kan in bezit genomen worden.

Volgens een verslag van wijlen den Generaal MICHIELS (2), toenmaals Gouverneur van Sumatra's Westkust, zoude in dit gedeelte van Sumatra volstrekt geen individueel landbezit bestaan, maar zouden alle gronden het onvervreemdbaar, door inbezitneming verkregen, eigendom der Soekoes zijn, terwijl alleen het vruchtgebruik van afzonderlijke perceelen aan bijzondere personen wordt afgestaan, die dus wel over de voortbrengselen maar niet over den grond kunnen beschikken. Dit vruchtgebruik, waarop door den arbeid en de kosten aan den grond besteed een zeker recht verkregen wordt, gaat bij overlijden van den gebruiker over op diens wettige erfgenamen.

Een latere Gouverneur (1856) zegt over het grondbezit in het Gouvernement van Sumatra's Westkust in het algemeen: »De eigendom van den grond is volgens de begrippen der Inlanders bij het Opperwezen. Van eene souvereine beschikking, zooals in andere heerschappijen het geval is, kan bij dit volk, dat geene oppermachtige gebieders gekend heeft, geene sprake zijn; men vindt het denkbeeld daarvan evenwel terug in de rechten der Hoofden, die als beschikkers over niet ontgonnen gronden worden aangemerkt. Maar ieder lid

(1) Volgens het verslag van een der Residenten, in het *Tijdschr. v. N. Ind.*, 1852, Dl. I. Het daar medegedeelde schijnt vooral op Agam betrekking te hebben.

(2) Medegedeeld terzelfder plaats.

Digitized by Google

der bevolking van een landschap heeft recht tegen betaling van eene kleine huldegift het gebruikrecht te vorderen van woeste gronden, die hij wil ontginnen. Van dat leen- of vruchtgebruik kan hem niemand ontzetten; daarentegen mag hij dien grond niet vervreemden door verkoop, maar is hem alleen het recht toegekend zijne rechten als vruchtgebruiker aan een ander over te dragen voor korten, onbepaalden of altijddurenden tijd. Men ziet dat hier slechts een verschil in woorden en uitdrukking bestaat, maar dat het wezen der zaak is koop en verkoop, waaraan de Inlander uit eerbied voor de Adat, die hem verbiedt zijne rijstvelden te verkoopen, een anderen naam heeft gegeven. — De Hoofden hebben geen recht om over de velden te beschikken. — De woeste gronden met de voortbrengselen, die er op zijn, zooals hout, harsen, enz. staan ter beschikking van de Hoofden. De inboorlingen van het landschap mogen die producten tegen het betalen eener huldegift, *boenga kajoe* genaamd, voor hun gebruik of den handel inzamelen en daarover beschikken" (1).

Eene nog latere beschrijving van de begrippen der bevolking omtrent het landbezit en den overgang daarvan is de volgende: De eigendom van den grond berust bij het Opperwezen. De eerste ontginner van den grond wordt er wettig bezitter van; zijne erfgenamen of rechtverkrijgenden volgen hem in dat recht op. Alle gronden, ook de woeste, behooren (met slechts zeer weinige uitzonderingen) tot het gebied van bepaalde negeriën of kampongs. Woeste of verlaten gronden worden genoemd Soekoegronden. De leden eener Soekoe ontginnen, na eenvoudige kennisgave aan het Hoofd, zooveel van die gronden als zij verlangen in gebruik te nemen. Wanner er meer gronden voorhanden zijn dan de leden der Soekoe kunnen gebruiken, kan het Soekoehoofd, met voorkennis en toestemming van de familiehoofden, ook aan andere personen woeste gronden afstaan (gewoonlijk tegen eene kleine tegemoetkoming in geld). Degene, die zoodanige gronden ontgint, erlangt daardoor het wettig bezitrecht op den ontgonnen grond, en zijne erfgenamen volgen hem in dat recht op. Bij erfenis gaan de bezittingen over van den oom op de zusterskinderen, behalve in de Batak-landen, alwaar de meer natuurlijke opvolging van den vader op de kinderen bestaat. Bezittingen door erfenis bekomen (familiegoed) mag de bezitter niet vervreemden; zij moeten in de familie blijven en gaan over op de zusterskinderen; evenwel wordt hiervan somtijds met voorkennis en toestemming van

(1) *Koloniaal Verslag*, 1856.

Digitized by Google

al de familieleden afgeweken. Bezittingen niet door erfenis maar door eigen vlijt bekomen mogen vervreemd of bij uitersten wil naar goedvinden vermaakt worden; zoodra deze bezittingen evenwel eens door erfenis op een ander lid der familie zijn overgegaan, worden zij beschouwd als familiegoed en vallen onder de daaromtrent zoo even opgegevene bepaling (1).

In een nog jonger opstel van den Heer VERKERK PISTORIUS wordt omtrent den rechtstoestand der gronden in de Padangsche Bovenlanden hoofdzakelijk het volgende gezegd:

1°. Alle gronden, zoo bebouwde als onbebouwde, behooren in eigendom hetzij aan een enkel persoon hetzij aan eenige personen gezamenlijk (negeri-gronden). Gronden, die aan niemand toebehooren, komen in de Padangsche Bovenlanden niet voor, behalve misschien de zoogenaamde *tanah radja*, dat zijn zulke gronden, die op de grens der negeri gelegen niet tot haar grondgebied behooren; deze komen echter weinig en slechts in kleine uitgestrektheid voor.

2°. Alle bebouwde gronden zijn individueel eigendom. De *sawah poesaka*, dat zijn door erfenis verkregene sawahs, moeten in de eerste plaats volgens de Adat tot onderhoud der zusters en zusterskinderen strekken en mogen slechts in zeer buitengewone gevallen verpand of verkocht worden. De *sawah pentjarian*, dat zijn sawahs, die niet door erflating maar door eigen vlijt zijn verkregen, zijn het volstrekt eigendom van den bezitter, waarover hij geheel vrij kan beschikken. De *ladangs*, dat zijn droge rijstvelden of tuinen, worden somtijds gemeenschappelijk aangelegd om het werk der ontginning te verlichten, maar elk der medearbeiders heeft echter zijn behoorlijk begrensd en omheind aandeel in eigendom; zij zijn dus nooit gemeenschappelijk eigendom. De *paraks*, dat zijn de erven rondom de woningen, zijn eveneens individueel eigendom.

3°. Alle onbebouwde gronden zijn het gemeenschappelijk eigendom der negeri, tot wier gebied zij behooren (*tanah negeri*, negeri-gronden). De negeri kan deze gronden verkoopen, mits met toestemming van al hare ingezetenen. Zij worden onderscheiden in *rimbo gedang* of groote wildernis, zijnde de bosschen, en in *rimbo kětek* of kleine wildernis, zijnde de met alang-alang en dergelijke begroeide gronden. In de bosschen mag ieder ingezetene der negeri hout kappen, mits met voorkennis van zijnen Panghoeloe; van de bosschen en verdere wildernis mag ieder een gedeelte ontginnen tegen betaling van eene kleine vergoeding aan de Panghoeloes der negeri.

---

(1) *Koloniaal Verslag*, 1861.

Digitized by Google

4°. Vreemden mogen wel negeri-gronden ontginnen en er tijdelijk de vruchten van genieten, maar zij kunnen er geen eigenaars van worden tenzij de negeri, waartoe deze gronden behooren, hen als ingezetenen heeft opgenomen (1).

Bij de Bataksche bevolking in de Residentie Tapanoeli is de grond het eigendom der Koeria (bl. 564), welke dien heeft in bezit genomen. Elk lid der Koeria kan daarvan een gedeelte ontginnen met voorkennis van zijn Hoofd, aan wien hij daarvoor een klein geschenk geeft; hij heeft dan het vruchtgebruik van dat stuk gronds, hetwelk ook op zijne wettige erfgenamen overgaat zoolang het bebouwd wordt; wanneer het echter wordt verlaten, wordt het weder Koeriagrond. Dit recht van vruchtgebruik kan niet verkocht maar wel verpand of in bruikleen gegeven worden, doch alleen aan leden van hetzelfde geslacht en met voorkennis van het Koeriahoofd. Het Koeriahoofd bezit als zoodanig eene zekere uitgestrektheid gronds tot zijn onderhoud, die bij zijn overlijden op zijnen opvolger overgaat. De Koeriagrond wordt onderscheiden in: *Roeboeton*, zijnde zware bosschen, hooge gebergten en wildernissen, die voor bebouwing weinig of niet geschikt zijn; hier mag elk lid der Koeria jagen, hout kappen, en natuurlijke voortbrengselen inzamelen; *Arangan*, zijnde naderbij gelegen en gemakkelijker te ontginnen bosschen en verlaten gronden; deze worden naarmate van de behoefte door het Koeriahoofd uitgedeeld; *Djalangan*, zijnde de gras- en alang-alangvelden, waar elk zijn vee mag weiden en voeder snijden; *Tanah Oeta*, zijnde de plaats waar de kampong is gebouwd en verder de bebouwde en bebouwbare grond, welken de adel en de vrije burgers in vruchtgebruik hebben, en die door hen of door de slaven, pandelingen of Ompong dalams (bl. 564) wordt bearbeid.

Bij de Maleische kustbewoners in het noorden van de Residentie Tapanoeli hebben de Hoofden zich den eigendom van den grond aangematigd; althans zij beschikken daarover naar willekeur en geven dien aan anderen in gebruik tegen genot van een aanzienlijk gedeelte van den oogst. Ook de natuurlijke voortbrengselen van den grond beschouwen zij als hun eigendom; zoodat de inzameling van kamfer, ivoor, goud, enz. slechts tegen betaling eener zware schatting aan hen mag geschieden.

Het Gouvernement heeft echter omtrent de gronden, die geen particulier eigendom zijn, het volgende bepaald. Alle woeste gronden in de Gouvernementslanden op Sumatra behooren, voor zooverre

(1) Men zie dit uitvoeriger in het *Tijdschr. v. Ned. Indië*, 1867, Dl. I. bl. 317.

Digitized by Google

daarop door leden der inheemsche bevolking geene aan het ontginningsrecht ontleende rechten worden uitgeoefend, tot het staatsdomein, en de beschikking daarover berust uitsluitend bij het Gouvernement, behoudens het ontginningsrecht der bevolking. Het Gouvernement kan deze gronden aan Nederlanders, ingezetenen van Nederland of Nederlandsch Indië en aan in Nederland of Nederlandsch Indië gevestigde vennootschappen van koophandel in erfpacht uitgeven voor ten hoogste 75 jaren tegen eene jaarlijksche erfpachtsom van *f* 1 per bouw (*bahoe*); in die erfpacht is echter niet begrepen de delfstoffen bevattende ondergrond, welks ontginning door of op concessie van het Gouvernement de erfpachter verplicht is te gedoogen volgens regelen bij algemeene verordening vast te stellen. De Inlanders en met dezen gelijkgestelden, in dienst van den erfpachter op diens gronden gevestigd, zijn vrij van de diensten bedoeld bij art. 57 van het Regeerings-reglement, behalve die in het belang der openbare veiligheid en tot afwering van rampen van hooger hand; daarentegen betaalt de erfpachter voor iederen in zijn dienst op de voorschreven gronden wonenden Inlander of Vreemden Oosterling een hoofdgeld van *f* 2,50 per jaar (1).

De belastingen in geld of geldswaarde, door de Maleiers aan hunne Hoofden of ten algemeenen nutte op te brengen, bestaan hoofdzakelijk in: de *padi zakât*, zijnde het $^1/_{10}$ gedeelte van den rijstoogst, van hetwelk $^1/_3$ komt aan de Hoofden, $^1/_3$ aan de Priesters en $^1/_3$ aan de kampong of negeri; — eene belasting op het aanplanten van tabak, die jaarlijks ten bedrage van 5 *koepangs* (ruim *f* 2) van elken planter wordt geheven; — eene vrijwillige gift van erfgenamen bij het aanvaarden eener erfenis; deze beide worden betaald aan de Soekoehoofden en blijven onder hunne administratie; zij strekken tot betaling van schulden der kampong en reisgeld aan Hoofden, die buiten de kampong diensten te verrichten hebben; zoodanige gelden worden *amé* (*amâs*) *nĕgĕri* (negeri-geld) of *amâs bersama* (gemeenschappelijk geld) genoemd; — eene belasting aan den Panghoeloe Laras op het koopen en verkoopen van paarden en rundvee; — bij het slachten van vee, hetwelk slechts door bepaalde personen mag geschieden, eene belasting in vleesch, te voldoen aan den opzichter van de *pasar*. Tot de verplichte of heerendiensten kunnen gerekend worden: het bouwen en onderhouden der *bali's, pasars* en moskeeën, en het bekostigen van de huwelijks- en lijkfeesten der Hoofden.

(1) *Ind. Staatsbl.* 1874, N°. 94 f.

Digitized by Google

De heerendiensten ten behoeve van het Nederlandsch Gouvernement bestaan hoofdzakelijk in het kosteloos aanleggen en onderhouden van wegen, bruggen, Gouvernements koffiepakhuizen en dergelijke openbare werken; het verrichten van diensten tot het afweren van rampen van hooger hand en in het belang van de openbare veiligheid; en in de verplichte koffieteelt.

Middelen van bestaan; landbouw, nijverheid.

Hoewel de landbouw een belangrijk middel van bestaan is, vooral in de Bovenlanden, is de wijze waarop hij gedreven en het gereedschap dat daarbij gebruikt wordt over het algemeen nog zeer gebrekkig, en wordt de vermeerdering van producten, die zoowel voor den handel als voor eigen gebruik vereischt wordt, niet door verbeteringen in de manier van werken maar door het ontginnen van meer terrein gezocht. De traagheid der Maleiers in dit opzicht en hunne hardnekkige gehechtheid aan oude gebruiken staan alle verbeteringen in den weg; en eene aanhoudende zorg van het Europeesch bestuur is een volstrekt vereischte om op den duur tot voldoende resultaten te geraken. Dit is zelfs het geval met de rijstcultuur, den hoofdtak des landbouws; hoewel deze geheel vrij is, staat zij toch onder het toezicht der Nederlandsche ambtenaren, daar de bevolking anders uit zorgeloosheid of traagheid dikwijls het geschiktste jaargetijde tot de aanplanting laat voorbijgaan.

De rijst wordt hoofdzakelijk op sawahs, weinig op ladangs, geteeld en komt in vijf of zes maanden tot rijpheid. Alleen het ploegen of omspitten van den grond geschiedt door mannen; de overige arbeid van zaaien, verplanten, snijden en inoogsten wordt bijna uitsluitend door de vrouwen verricht. Na afloop van den oogst dienen de velden tot aan het volgende seizoen als weiden voor het vee, dat de spoedig in overvloed opschietende grashalmen afgraast; zijne mest en de asch der stoppels, die op het veld verbrand worden, zijn de eenige bemesting van den grond. Behalve het binnenlandsch gebruik wordt eene zeer aanzienlijke hoeveelheid rijst naar buiten dit Gouvernement gelegene plaatsen, vooral naar het oostelijke gedeelte van Sumatra, uitgevoerd. De Sumatrasche rijst is voedzamer en beter van smaak dan die van Java, doch kan niet lang bewaard blijven en is dus voor verre verzending ongeschikt.

Digitized by Google

Op de hoog gelegene niet voor kunstmatige bewatering geschikte velden worden *djagoeng*, aardvruchten en groenten, waaronder ook Europeesche, gekweekt.

De koffiecultuur is verplicht en staat geheel onder toezicht en bestuur van het Nederlandsch Gouvernement, aan hetwelk de koffie rechtstreeks door de planters moet geleverd worden tegen *f* 14 de *pikol* (1). In 1877 bedroeg de oogst 175034, in 1878 slechts 82351 en in 1879 weder 112030 *pikols*. De koffie wordt grootendeels te Padang geveild, waar Noord-Amerikanen de voornaamste koopers zijn, en overigens door de Handelmaatschappij naar Nederland overgevoerd (2). In het jaar 1879 bedroeg die uitvoer 104633 pikols, waaronder de van de onafhankelijke Korintji-landen, Bengkoelen en van particuliere ondernemingen aangevoerde koffie was begrepen. Voor deze cultuur worden bij voorkeur gronden gekozen, die tusschen de 1000 en 4000 vt. boven de zee gelegen zijn; de aanplanting geschiedt vooral op boschgronden (boschkoffie) of in kleine tuinen nabij de kampongs (kampong- en pagarkoffie; zie bl. 91); groote regelmatig aangelegde tuinen, gelijk op Java, vindt men alleen in de Afdeeling Mandaïling en Angkola.

Tabak wordt in de Padangsche Bovenlanden, vooral in de Afdeeling Tanah Datar, op 1000 à 2000 vt. hooge gronden geteeld, doch alleen voor binnenlandsch gebruik; hij is van mindere hoedanigheid dan de Javasche. De productie is ook op verre na niet voldoende voor de behoefte, waarom jaarlijks belangrijke hoeveelheden van Java en van Sumatra's Oostkust worden aangevoerd.

Gambir wordt in de Padangsche Bovenlanden, vooral in De L Kota's aangekweekt, alleen om het door koking verdikte sap uit de bladeren bij de sirih te gebruiken. Het product wordt nagenoeg geheel opgekocht door Chineezen, die het uitvoeren.

Suikerriet wordt insgelijks in de hoogere streken der Padangsche Bovenlanden geteeld en daarvan ook suiker bereid, door het riet tusschen verticale houten cylinders uit te persen en het sap in opene

---

(1) Zie bl. 146. — De Hoofden ontvangen, als belooning voor hunne medewerking in de leiding en uitbreiding der koffiecultuur, van elken pikol koffie, die aan het Gouvernement geleverd wordt, een halven gulden, te verdeelen tusschen den Panghoeloe Laras, den Panghoeloe Kapala en den Panghoeloe Soekoe.

Wegens de ongeschiktheid van den grond is de verplichte koffiecultuur in de Districten Troesan, Païnan en Bajong der Afdeeling Païnan in 1871 opgeheven.

(2) De verkoopprijs was in 1879 te Padang voor de 1ste soort gemiddeld *f* 59,50 en voor de 2de soort *f* 13,85, en in 1880 voor de 1ste soort *f* 56,40 en voor de 2de soort *f* 20,35 per pikol.

Digitized by Google

pannen te koken, waarna de suiker in den vorm van ronde koekjes wordt ter markt gebracht (1).

De Kassia of wilde kaneel, die vooral in de bovenlanden menigvuldig in het wild voorkomt, wordt ook in de Afdeeling Tanah Datar in geregelde plantsoenen in de nabijheid der kampongs aangekweekt en naar Padang in den handel gebracht; het product is echter van te geringe hoedanigheid om belangrijke voordeelen te kunnen afwerpen.

De Pepercultuur is van zeer weinig beteekenis, neemt van jaar tot jaar af en wordt alleen nog te Baroes, Natal en in de Afdeeling Painan der Residentie Padang gedreven; het zeer geringe product dient voor binnenlandsche consumtie.

De teelt van Kokosboomen wordt in de benedenlanden ter bereiding van klapperolie op groote schaal gedreven.

De teelt van Muskaatnoten heeft vooral plaats in de Afdeelingen Padang en Priaman en hier en daar in de Padangsche Bovenlanden, en breidt zich meer en meer uit.

Ook van de Indigocultuur wordt meer en meer werk gemaakt; het zijn vooral de Chineezen, die zich toeleggen op de bereiding van indigo, die tot het blauwverven van lijnwaad wordt aangewend. Voor de Europeesche markt wordt geen indigo bereid.

Kina begint thans ook in de Padangsche Bovenlanden en Tapanoeli te worden aangekweekt; zij slaagt beter in het eerste dan in het laatste gewest. Noch de Hoofden noch de bevolking toonen veel belangstelling in deze cultuur.

De veeteelt gaat belangrijk vooruit. In de Padangsche Bovenlanden worden o. a. te Pajakombo, Fort Van der Capellen, Koemanis en Matoewa geregeld niet onbeduidende veemarkten gehouden.

Een deel der bevolking vindt een niet onbelangrijk middel van bestaan in de inzameling van goud, dat door hen gemiddeld tegen ƒ55 of ƒ60 de *taïl* (2) verkocht wordt. Deze inzameling geschiedt of door regelmatige ontginning van goudmijnen, of door wassching van goudhoudende aarde. De wijze van bewerking der mijnen, die geheel door en voor rekening van Inlanders plaats heeft, is, evenals hunne werktuigen, zeer gebrekkig; zoodat de opbrengst verre blijft beneden hetgeen zij zoude kunnen zijn, indien zulks door of onder leiding van deskundigen geschiedde. De goudgronden zijn, althans wat het

(1) Zie hierover ook BICKMORE, *Reizen* enz. Dl. II, bl. 198.

(2) Te Padang is de *tahil* of *taïl* goud = 39.225 grammen (wichtjes); de *paoeh* (*pahoe*) = $^1/_4$ *taïl*; de *más* = $^1/_{16}$ *taïl*; de *koepang* of *soekoe* = $^1/_{64}$ *taïl*; de *koendi* = $^1/_{320}$ *taïl*.

Digitized by Google

vruchtgebruik betreft, meestal eigendom van particulieren (1), die ze echter zelden zelven bewerken maar gewoonlijk daaromtrent met anderen overeenkomsten aangaan; in dier voege, dat de eigenaar hen van voedsel en werktuigen voorziet en van het gevonden goud een gelijk aandeel verkrijgt als ieder arbeider; of wel, dat de arbeiders geheel in hunne eigene behoeften voorzien, en dan van elke *taïl* goud vijf *koepang* ontvangen. De goudrijkste streken, of die althans als zoodanig bekend staan, zijn vooral: in de Padangsche Bovenlanden de Afdeelingen Tanah Datar en De XIII en IX Kota's (2); in de Residentie Padang, het Landschap Raoe (3); in de Residentie Tapanoeli, de Afdeeling Mandaïling en de meer noordwaarts gelegene bergstreken.

Van het verkrijgen van zilver, tin en lood, dat in dezelfde gewesten voorkomt, wordt weinig meer werk gemaakt dan voor zooverre de bevolking die producten tot eigen gebruik noodig heeft.

Door de inzameling van natuurlijke voortbrengselen als: harsen, gommen, was, ivoor, vogelnestjes, zwavel, enz. in de wouden en op de bergen, die als algemeen eigendom worden beschouwd, voorzien velen in hunne behoeften.

In de bewerking der metalen zijn de Maleiers goed bedreven. Als goud- en zilversmeden munten zij vooral uit in draadwerk. Van het ijzer, dat zij goed weten te harden, vervaardigen zij hunne geweren, zwaarden, krissen, kléwangs, messen en andere wapenen en werktuigen; ook gieten zij kogels, veelal van tin, en maken buskruit. In het vervaardigen van lijnwaden van allerlei kleuren, dikwijls met goud- of zilverdraad doorweven, zijn de vrouwen zeer ervaren. De verfstoffen bereiden zij uit onderscheidene planten en boomen, die vroeger vermeld zijn; zoo ook reukwerken, hoofdzakelijk tot eigen gebruik. Grof aardewerk wordt hier en daar vervaardigd doch meest van buiten ingevoerd.

De bevolking der kustlanden vindt grootendeels haar bestaan in handel, zeevaart en visscherij.

---

(1) In het Landschap De XX Kota's, Afdeeling Tanah Datar, zijn de goudgronden algemeen eigendom; elk inwoner van een dorp, binnen welks jurisdictie zoodanige gronden liggen, mag daar ten zijnen voordeele goud zoeken.

(2) Volgens de opgaven der Inlanders, die zeker beneden de waarheid zijn, wordt in de Afdeeling De XIII en IX Kota's jaarlijks gemiddeld 576 *taïl* goud gewonnen, tot een bedrag van *f* 34560.

(3) De mijnen van Salidah (bl. 530) zijn door de O. I. Comp. langen tijd doch altijd met schade bewerkt.

Digitized by Google

§ 7. Godsdienst, zedelijke en wetenschappelijke toestand des volks.

Godsdienst.

Evenmin als van den tijd wanneer of de wijze hoe de Maleiers op Sumatra zijn gekomen, is ook iets bekend van hunnen oorspronkelijken godsdienst, die echter waarschijnlijk in een zeer grof Polynesisch heidendom (fetichisme) zal hebben bestaan, waarvan zich hier en daar nog wel enkele sporen vertoonen. Maar zeker is het, dat in lateren tijd het Boeddhisme op Sumatra heeft geheerscht, en een groot deel van dit eiland, evenals Java, gedurende een vrij ruim tijdvak is onderworpen geweest aan den overheerschenden invloed van kolonisten uit Voor-Indië, die tot de beschaving van het volk grootelijks hebben medegewerkt. Zoo al niet de taal der Maleiers en sommige plaatsnamen allen twijfel daaromtrent wegnamen, zouden de gevondene overblijfselen dit voldoende bewijzen. Raffles vond onderscheidene geschondene Hindoesche beelden en inscriptiën in Atjih en de Padangsche Bovenlanden; in de Maleische staatjes Déli en Batoe Bara, en in de Batak-landen bij Pertibi aan de B. Boeroemon worden overblijfsels van Hindoetempels aangetroffen in denzelfden stijl als die van Mådjåpahit op Java; in de rijken Indragiri en Kwantan Hindoesche graven en andere monumenten, enz. (1). Deze overblijfselen, welke dus over het grootste noordelijke gedeelte van Sumatra verspreid liggen, zijn echter op verre na niet zoo menigvuldig en kolossaal als die op Java; hetgeen waarschijnlijk is toe te schrijven aan de mindere getalsterkte der Hindoekolonisten en den korteren duur hunner heerschappij; terwijl wellicht ook in lateren tijd de godsdienstijver der Padri's menig monument der oude afgoderij heeft doen verdwijnen. Omtrent den aanvang der Hindoeperiode op Sumatra is niets met zekerheid te zeggen; wij meenen dien echter veel later te mogen stellen dan het begin der Hindoekolonisatie op Java (bl. 368), en wel (daar de gevondene overblijfselen tot den Boeddhadienst schijnen te behooren) misschien omstreeks denzelfden tijd als de komst der Boeddhisten op laatstgenoemd eiland, dat is ten vroegste omstreeks het jaar 1000 van onze jaartelling (bl. 304 en 383). Later hebben ook de Hindoe-Javanen eenen belangrijken invloed op Midden-Sumatra uitgeoefend; en uit deze periode dagteekenen de

(1) Zie ook: Anderson, *Mission to the east coast of Sumatra in* 1823, p. 293, 396, 397; en hiervóór bl. 544 en volgg.

Digitized by Google

op bl. 544—547 vermelde inscripties in oud-Javaansch schrift, die uit het midden der 14de eeuw van onze tijdrekening afkomstig zijn en betrekking hebben op de regeering van den Menangkabauschen Vorst ADITYAWARMAN (1).

De invoering van het Islamisme, die den ondergang van het Hindoeïsme ten gevolge had, begon volgens de Maleische kronieken en geschiedverhalen, die hier onze eenige gidsen zijn, omstreeks het midden der 12de eeuw in Atjih door zekeren Arabischen priester Sjeik ABDOE'LLAH ARIF; de Vorst DJOHAN (DJEHÂN?) SJAH, uit het Westen (Perzië?) afkomstig, werd met den half Sanskritschen half Arabischen titel van Sri Padoeka Soeltan in 1205 n. C. de eerste Mahomedaansche koning in dat rijk; en lang voor het einde der dertiende eeuw hadden de Noordkuststaten des eilands de nieuwe leer omhelsd. Deze had zich intusschen ook reeds zuidwaarts langs de Westkust verbreid; in het jaar 1177 werd zij te Oelakan, ten zuiden van Priaman, gepredikt door BORHANOE'DDIN, eenen leerling van Sjeik ABDOE'LLAH ARIF; en vandaar drong zij verder ook tot de bovenlanden door, hoewel ons noch van den tijd wanneer noch van de wijze waarop dit geschiedde iets bekend is; evenwel schijnt het dat zij hier niet voor in het laatst der 14de eeuw aanmerkelijken opgang maakte (2), waarschijnlijk doordat zij in den hoofdzetel van het Menangkabausche rijk den zwaarsten kamp tegen het Hindoeïsme had te voeren. Zij behield echter de overhand, en het Islamisme werd en bleef tot heden de godsdienst der geheele Maleische bevolking, zoowel in het binnenland als langs de kusten. Maar moge het al aanvankelijk met geestdrift en ter goeder trouw zijn omhelsd, de ijver verflauwde weldra en de voorschriften van den Koran omtrent godsdienst en zedelijkheid werden hoe langer zoo meer veronachtzaamd; zoodat in de 18de eeuw beide in zeer diep verval waren. Het was dan wel eene alleszins noodige en nuttige zaak, die in 1803

(1) Volgens LASSEN (*Geschiedenis van den Indischen Archipel*, vertaald door Dr. A. W. DE KLERCK) bezat deze Vorst, die bij hem Adityadharma of Adityadharman heet, ook een rijk op Java, waarvan Djinalajapoera de hoofdstad was, en droeg zijne hoofdstad op Sumatra den naam van Soeratalapattana. Overigens kent ook LASSEN, in navolging van Dr. FRIEDERICH (*Verh. van het Bat. Genootschap*, Dl. XXVI), aan deze inscripties een veel te hoogen ouderdom toe en brengt ze tot het midden der 7de eeuw. Laatstgenoemde schijnt echter later zelf de juistheid van die opvatting betwijfeld te hebben; althans in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Jaarg. I. Dl. II, bl. 447, spreekt hij van in het gebied van Menangkabau gevondene inscriptiën die 700 jaren oud kunnen zijn. Eerst onlangs heeft Prof. KERN overtuigend aangetoond, dat zij tot den in den tekst vermelden tijd behooren. *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk.* Derde Volgreeks, Dl. VII, bl. 289.

(2) RAFFLES stelt de invoering van het Islamisme in Menangkabau in de 15de eeuw,

Digitized by Google

door de drie Hadji's MISKIN, SOEMANIK en PIABANG werd ondernomen, het Islamisme op Sumatra volgens de strenge Wahabitische leerstellingen te zuiveren, het gebruik van opium, sterke dranken, sirih en tabak tegen te gaan, hanengevechten en dobbelspelen te verbieden, en de bepalingen van de Soekoe-instellingen omtrent de huwelijken, het erfrecht en andere onderwerpen af te schaffen of te wijzigen. Ongelukkig gingen zij bij de uitvoering hunner goede, en zoo het schijnt oorspronkelijk zuivere, bedoelingen niet met de noodige voorzichtigheid en gematigdheid te werk; waardoor zij zich weldra een hevigen tegenstand berokkenden en aanleiding gaven tot eenen godsdienstoorlog, die dertig jaren lang in het hart van Sumatra woedde, en door de onvermijdelijk geworden tusschenkomst der Nederlandsche wapenen met den ondergang der Padri's, welken naam de sekte der hervormers had aangenomen, eindigde (bl. 56—59). Hoewel nu het doel dier hervormers in zijnen ganschen omvang geheel gemist werd, de Soekoe-instellingen gehandhaafd en hanengevechten, dobbelpartijen en amfioenschuiven in zwang bleven, had de beweging toch dit nuttig gevolg dat bij de bevolking in het algemeen de vroeger geheel verwaarloosde godsdienst weder meer op den voorgrond trad; talrijke moskeeën werden gesticht, en eene menigte priesters zorgt voor de onderhouding althans van de uiterlijke plechtigheden van den Mahomedaanschen eeredienst. Doch hiermede stelt men zich dan ook tevreden zonder tot het wezen der zaak door te dringen; en vandaar dat de Maleiers het geloof aan eene menigte goede en booze geesten en allerlei bijgeloovige gebruiken met hun Islamisme bestaanbaar achten en ook niet bezield schijnen met dien haat tegen de ongeloovigen, welke den zuiveren Mahomedanen eigen is.

Volksonderwijs.

Het onderwijs, dat door de Priesters in de *soerau's* (kapellen) aan de kinderen gegeven wordt, verschilt niet van dat in de Langgars op Java (bl. 419) en draagt dus weinig vrucht, behalve dat hier met het lezen van den Koran gewoonlijk ook het leeren lezen en schrijven van het Arabisch-Maleisch letterschrift gepaard gaat. Inrichtingen van soortgelijken aard als de Javasche Pesantrèns schijnen niet te bestaan; zoodat de Priesters zich door eigen studie of door bijzonder onderwijs zullen moeten vormen.

Het Gouvernement tracht ook hier, evenals op Java, langzamerhand in de behoefte aan onderwijs voor den Inlander te voorzien. Op

Digitized by Google

verschillende plaatsen zijn van tijd tot tijd reeds 47 scholen opgericht, die op het einde van het jaar 1879 te zamen 2313 leerlingen telden (1). In deze scholen worden dezelfde vakken onderwezen als in die op Java, naar plaatselijke omstandigheden gewijzigd. Voorts is in 1856 bij Boekit Tinggi (Fort de Kock) eene kweekschool voor Inlandsche onderwijzers opgericht, op dezelfde wijze als die te Soerakarta (later naar Magëlang verplaatst), aanvankelijk voor vijftien kweekelingen, welk getal later op vijftig is gebracht, die elk eene tegemoetkoming van *f* 12 en voor de meest gevorderden *f* 15 's maands genieten; in 1879 eene dergelijke te Padang Sidempoean in de Residentie Tapanoeli, voor vijf en dertig kweekelingen, van welke ook een gedeelte eene maandelijksche toelage van *f* 15, de overigen eene van *f* 12 genieten (2). Deze maatregelen zijn echter nog te kort in werking om reeds belangrijke vruchten te dragen, hoewel de vorderingen der leerlingen over het algemeen vrij bevredigend te noemen zijn en er van de kweekelingen van Fort de Kock reeds verscheidene als Onderwijzers geplaatst zijn.

Gevolgen van het bovenstaande op den toestand des volks.

Dat onder zulke omstandigheden zedelijkheid en wetenschappelijke kennis op lagen trap moeten staan, spreekt wel vanzelf. Ten gevolge der gebruiken omtrent het huwelijk is dit hoogstens eene instelling, welke dient tot voortplanting der bevolking, maar geenszins een band, die gezinnen aan elkander hecht. De man blijft altijd vreemdeling in zijn huis en heeft geen prikkel tot arbeid, dewijl hij daardoor toch aan zijne kinderen geen voordeel kan aanbrengen. Geen wonder dus dat hij zijnen tijd met dobbelspel, hanengevechten (3) en opium verkort of dien in ledigheid doorbrengt; daar geene godsdienstige beginselen hem van uitspattingen terughouden, en hij naar den geest te weinig ontwikkeld is om zich met andere dan grof zinnelijke vermaken bezig te houden.

---

(1) *Koloniaal verslag over* 1880, Bijl. R. De plaatsen, waar deze scholen gevestigd zijn, vindt men opgegeven in den *Regerings-almanak voor* 1881, bl. 464.

(2) Deze kweekschool is gesticht ter vervanging van die te Tanah Batoe, welke in 1865 was opgericht doch in 1874 weder opgeheven. Aan deze school, die bepaaldelijk met het oog op de Bataksche gewesten is ingericht, wordt behalve het Maleisch ook het Bataksch door Inlandsche leeraars onderwezen.

(3) Het houden van hanengevechten anders dan door personen, die daartoe gerechtigd zijn, is echter bij politie-verordening strafbaar gesteld. *Ind. Stbl.* 1872, N°. 111.

Digitized by Google

Van beoefening van eenigen tak van wetenschap of kunst, die meer dan werktuiglijke handenarbeid is, kan wel geen sprake zijn bij het volk in het algemeen, van hetwelk slechts weinigen hunne eigene taal kunnen lezen of schrijven. Van Geschiedenis kennen zij alleen bij overlevering de fabelachtige verhalen van de lotgevallen hunner natie; Aardrijkskunde is hun geheel vreemd, behalve den zeevaarders, die door ondervinding eenige kennis van den Archipel hebben opgedaan en eene zeer voldoende practische zeevaartkunde bezitten; hunne Geneeskunde bestaat in het uit- en inwendig toedienen van enkele kruiden, welke de ervaring hun als heilzaam heeft doen kennen; de Muziek staat beneden die der Javanen; natuur- en wiskundige wetenschappen zijn hun onbekend. Over de literatuur der Maleiers, welke in den regel slechts aan de Priesters en sommige Hpofden bekend is, zie men bl. 590.

§ 8. Plechtige gebruiken, feesten, vermaken.

Geboorte, huwelijk en overlijden.

Bij de geboorte van een kind hebben geene bijzondere plechtigheden plaats. De besnijdenis geschiedt tusschen het 7de en 12de jaar door den Priester, die daarvoor eene kleine belooning in geld ontvangt benevens eenige geschenken in eetwaren bestaande. Het afvijlen en zwart maken der tanden geschiedt later, en wordt als een teeken van huwbaarheid beschouwd. Het doorboren van de ooren der meisjes, waarin gewoonlijk ringen doch op sommige plaatsen ook grootere voorwerpen gedragen worden, heeft plaats als zij nog klein zijn.

Het huwelijk wordt bij de Maleiers gewoonlijk omstreeks hun 15de of 16de jaar voltrokken; veelal wordt daarbij de keuze der jongelieden geraadpleegd, doch somtijds zijn deze ook reeds sedert jaren door hunne ouders verloofd. Volgens de Adat wordt de jongeling door het meisje, volgens de Mahomedaansche wet het meisje door den jongeling ten huwelijk gevraagd. Dat aanzoek geschiedt door de ouders of andere naastbestaanden, op sommige plaatsen ook door tusschenkomst van de Soekoehoofden, onder toezending van eenig geld en geschenken; in beide gevallen moet de jongeling, wanneer het voorstel aangenomen wordt, eene *tanda* (borgstelling) geven, die gewoonlijk in zijne kris bestaat, welke hij verliest zoo hij zijn woord

Digitized by Google

niet gestand doet (1). De voltrekking van het huwelijk geschiedt met zeer weinig ceremoniën door den Priester, die daarvoor een *oewang kawin* (trouwgeld) van 12 tot 24 duiten ontvangt, en wordt besloten met een feest (*bimbang*), waarvan een gastmaal (*makan-makan*) de hoofdzaak is (2).

Veelwijverij is, gelijk bij alle Mahomedanen, geoorloofd; evenwel wordt van dit recht slechts zelden, en dan alleen door aanzienlijken, gebruik gemaakt.

Echtscheiding kan door den man ten allen tijde zonder opgave van redenen worden verkregen; maar indien de vrouw die verlangt, moet zij daarvoor geldige oorzaken opgeven. Aan den Priester wordt hiervoor niets betaald. Eene vrouw mag niet binnen de honderd dagen na de scheiding een nieuw huwelijk aangaan, en in geval van zwangerschap niet voor na hare bevalling, in welken tusschentijd de man het recht heeft haar weder tot zich te nemen. Een man, die minder dan vier vrouwen heeft, kan na de scheiding terstond een nieuw huwelijk aangaan; doch indien hij er vier had, en van eene scheidt, moet hij insgelijks honderd dagen wachten alvorens te hertrouwen, omdat vóór dien tijd het huwelijk niet als geheel ontbonden wordt beschouwd en hij dan vijf vrouwen zoude hebben, hetgeen de Koran verbiedt.

Bij overlijden wordt het lijk, na gewasschen te zijn, in linnen gewikkeld en binnen 24 uren zonder kist begraven; bij welke gelegenheid door den Priester eenige gebeden worden gedaan, waarvoor hij eene geringe belooning (*oewang mati*, dood-geld) ontvangt. Dan wordt door

(1) In de Afdeeling Mandailing en Angkola wordt voor de vrouw een koopprijs betaald, waarvan het maximum in 1856 door tusschenkomst van het Gouvernement op *f* 30 is bepaald; tevens is vastgesteld dat alle gehuwde mannen gedurende het eerste jaar van hun huwelijk van alle heerendiensten, lasten en opbrengsten zullen zijn vrijgesteld, maar de ongehuwden daarentegen in de heeren- en cultuurdiensten moeten deelen.

(2) In het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XXVI, bl. 206 komt eene uitvoerige beschrijving voor van de wijze, waarop in de Onder-afdeeling Oud-Agam de huwelijken worden gesloten. Men onderscheidt daar o. a. drieërlei soort van huwelijken, namelijk: *Kawin kètè* (het kleine huwelijk) of *Tangga nan di bawah* (de laagste afdeeling), het huwelijk van den kleinen man, dat op de eenvoudigste wijze voltrokken en waarbij slechts eene kip geslacht wordt; *Kawin tangga nan patangahan* (het huwelijk van de middelste afdeeling), het huwelijk van den gegoeden burger, dat met meer vertoon gesloten en waarbij eene koe geslacht wordt; en het *Kawin djo ara* (huwelijk met staatsie), het huwelijk van aanzienlijken, dat met veel onkosten gepaard gaat, waarbij de Panghoeloe's worden geraadpleegd, een buffel wordt geslacht en, zoolang het feest duurt de *agoeng* (*gong*, bekken) geslagen. Wanneer de jongelieden van gelijken stand zijn, kan het aanzoek zoowel van de zijde van den man als van de vrouw geschieden; doch bij verschil in stand wordt de aanzienlijkste door de andere partij tot de verbintenis uitgenoodigd.

Digitized by Google

de familie een maaltijd (*sedekah betanam*, begrafenis-maal) gehouden; hetzelfde geschiedt ook den derden (*sedekah meniga-hari*), zevenden (*sedekah menoedjoeh hari*) en honderdsten dag (*sedekah meratoes-hari*) na het overlijden. Het spreekt vanzelf, dat ook hier plaatselijke gebruiken en de mate van gegoedheid van den overledene invloed uitoefenen op den aard en de mate der plechtigheden.

Feesten.

Algemeene feesten, waaraan de bevolking van een geheel gewest deel neemt, schijnen niet te bestaan behalve alleen in het District Paoe (Residentie Padang) jaarlijks bij het begin van den arbeid op de rijstvelden. Wanneer de sawahs gezuiverd zijn en gereed om onder water te worden gezet, wordt daarvan aan den Gouverneur kennis gegeven, die zich dan op den bepaalden dag in persoon of vertegenwoordigd door den Adsistent Resident met de Inlandsche Hoofden van Padang onder geleide van een klein detachement militairen naar Paoe begeeft, ter plaatse waar de waterleiding zal geopend worden. Als dit geschied is, wordt een maaltijd gehouden, waartoe de buffels en andere benoodigdheden door het Gouvernement worden bekostigd en waarbij door de soldaten driemaal wordt gevuurd. Een dergelijk feest wordt omstreeks 14 dagen later weder gevierd, wanneer de grond genoegzaam bevochtigd is, voordat men tot het beploegen en bezaaien ervan overgaat.

In elke negeri wordt jaarlijks na den afloop van den rijstoogst een feest gehouden, dat den naam draagt van *Slamat soedah potong padi* (feest van het padi-snijden) en bestaat in eenen maaltijd in het open veld, waartoe elk zijne eigene rijst en verdere eetwaren medebrengt en zijn aandeel betaalt in den daarvoor geslachten buffel.

Bij het optreden van een nieuw Soekoehoofd wordt door dezen aan de leden der Soekoe een feest (*slamat*) gegeven; zoo ook door een vreemdeling, die als lid in eene Soekoe wordt opgenomen.

Overigens bepalen de feesten zich hoofdzakelijk tot afzonderlijke familiën bij het eindigen der vastenmaand, bij gelegenheid van huwelijken of dergelijke.

Hoewel bij al deze feesten de maaltijd de hoofdzaak is, gaan zij ook somtijds gepaard met muziek en dans en het voordragen van voor de vuist vervaardigde liedjes (*Pantoen* (1)), welke door twee

(1) Zie onze *Handl. bij de beoefening der Mal. taal*, 5de Uitg., bl. 303.

Digitized by Google

personen, veelal een jongeling en een meisje, beurtelings worden opgezongen. Zoodanige feesten (*bimbang*) zijn bijna de eenige gelegenheid, waarbij jongelieden van verschillende sekse met elkander in aanraking komen, en hebben dan ook veelal huwelijken ten gevolge.

Spelen en vermaken.

Het dansen (*menari*) geschiedt niet, gelijk op Java, door danseressen van beroep, maar allen zoowel mannen als vrouwen nemen daaraan deel. Ook de dans zelf is geheel anders; hij wordt gewoonlijk paarsgewijze door twee personen op de maat der muziek uitgevoerd, en komt eenigszins meer met de Europeesche wijze van dansen overeen. De bewegingen zijn langzaam en doorgaans meer kunstmatig dan bevallig.

De muziek der Maleiers is zeer eenvoudig en eentonig; en daar alle theoretische kennis hun ontbreekt spelen zij alleen op het gehoor. Hunne instrumenten zijn: de *gongs*, van verschillende grootte evenals die der Javanen (bl. 433); de *kalintang* of *koelintang*, overeenkomende met de Javaansche *gambang gangsa* en *gambang kajoe;* de *kèlinting*, een speeltuig met schelletjes; onderscheidene soorten van trommen, waaronder vooral de *tingkah*, gelijkende op de Javaansche *kètipoeng*, van uitgehold hout met geitenvel bespannen, waarvan er altijd twee tegelijk met de hand geslagen worden; de *soeling*, eene fluit gelijk aan de Javaansche; en de *sèrdam*, mede eene bamboezen fluit met slechts vier gaten. Ook de Europeesche viool is hun niet onbekend.

Het laten vechten van hanen (*menjaboeng*) en het aangaan van zware weddenschappen daarbij is de meest geliefde bezigheid van den Maleier. De hanengevechten hebben op tweeërlei wijze plaats: 1°. in de daartoe opzettelijk aangelegde vechtbanen (*gèlanggang*), waar zich bij bijzondere gelegenheden de liefhebbers uit den omtrek verzamelen, en waarbij de houder der baan aan de spelers huisvesting en voedsel verschaft, tegen genot van een bepaald aandeel in de sommen die verspeeld worden; en 2°. overal waar en zoo dikwijls als de gelegenheid zich voordoet. De eerste wijze is eigenlijk volgens de Adat. Aan de pooten der hanen worden kunstsporen (*tadji*) in den vorm van een lancet vastgemaakt, waardoor het gevecht meestal spoediger beslist is.

Stierengevechten hadden ten tijde van de Vorsten van Menangkabau plaats doch schijnen thans in onbruik te zijn (1).

---

(1) NAHUYS, *Brieven over Bencoolen* enz., bl. 177.

Digitized by Google

Mèkoeda of *tari koeda* bestaat in het maken van eenige manoeuvres met sabel en pick, of ook slechts bewegingen met de armen, door een persoon, die op een opgetooid paard in eenen kring rondgaloppeert.

Mĕmĕntjaq of *majin mĕntjaq* is een soort van schermen, dat door twee of drie met sabels gewapende personen al dansend verricht wordt.

Bĕbĕdil, schijfschieten, waarin de Maleiers eene groote vaardigheid hebben.

Sépak raga, eene soort van kaatsspel, eenigszins overeenkomende met het *Oendi-boeling* der Javanen (bl. 440), maar waarbij men elkander den bal (*boewah raga*) met de voeten toeslaat.

Sirah-poetih, een dobbelspel, waarbij muntstukken worden opgeworpen, overeenkomende met ons *kruis of munt*.

Onderscheidene dobbelspelen van gelijken aard als die hierboven van de Javanen zijn vermeld.

§ 9. Taal, literatuur (1) en tijdrekening der Maleiers in het algemeen.

Taal.

De taal der bevolking van het Gouvernement van Sumatra's Westkust is het Maleisch, dezelfde die met eenig dialectverschil door alle Maleiers in den Indischen Archipel wordt gesproken. Haar oorsprong schijnt, evenals die van het volk, in de Menangkabausche bovenlanden te moeten gezocht worden. Oorspronkelijk arm en slechts voldoende voor de behoefte van een volk, dat nog in zijne kindsheid verkeerde (2), werd zij vervolgens door den invloed der Hindoes, zoowel wat den woordenschat als de taalvormen betreft, uit het Sanskrit verrijkt en tot volkomene ontwikkeling gebracht. Na de invoering van het Islamisme onder de Maleiers werden ook Arabische woorden in hunne taal opgenomen; natuurlijk het eerst die, welke op den nieuwen godsdienst en daarmede in verband staande zaken betrekking hadden; later ook andere en daaronder vele, waaraan geene behoefte bestond en die slechts gebezigd worden om eenen schijn van geleerdheid te vertoonen. Ook aan het Perzisch, Javaansch, Chineesch, Portugeesch,

(1) Over de taal en literatuur der Maleiers zie men uitvoeriger de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 5de Uitg., bl. 282 en volgg.

(2) Over het vermoeden dat de taal der Orang Loeboe het oorspronkelijke Maleisch zoude zijn zie men bl. 561.

Digitized by Google

Engelsch en Nederlandsch zijn eenige woorden ontleend, die echter, vooral wat de vier laatstgenoemde betreft, niet geacht kunnen worden bestanddeelen van het Maleisch te zijn maar slechts gebruikt worden als benamingen van zaken, welke door den omgang met deze volken aan de Maleiers zijn bekend geworden.

Men onderscheidt in het Maleisch twee hoofddialecten: dat van Riouw of Malaka, hetwelk over den geheelen Archipel is verspreid en waarin ook verreweg de meeste Maleische werken zijn geschreven; en het Menangkabausche, waarvan weder eenige onderdialecten bestaan, dat in de Padangsche Bovenlanden en een deel van Sumatra's Westkust wordt gesproken en waarin ook eenige geschriften zijn opgesteld, doch dat eerst in den laatsten tijd meer opzettelijk is beoefend (1).

Het verschil tusschen Hooge en Lage taal, in den zin waarin deze in het Javaansch worden onderscheiden (bl. 378), bestaat in het Maleisch niet of strekt zich althans niet verder uit dan tot de Persoonlijke voornaamwoorden, waarvoor men verschillende uitdrukkingen bezigt naar gelang van den stand der sprekende personen, en tot enkele woorden, welke alleen omtrent Vorsten worden gebruikt. Men spreekt evenwel ook van Hoog en Laag Maleisch, en verstaat dan door het eerste het zuivere Maleisch, de beschaafde of boekentaal; en door het laatste een jargon, dat vooral door vreemdelingen, die het Maleisch niet kennen, wordt gesproken, en dat zeer eenvoudig van uitdrukking, met vele vreemde woorden vermengd, op onderscheidene plaatsen verschillend, maar eigenlijk geen Maleisch is, hoewel het Maleisch den grondslag ervan uitmaakt.

Letterschrift.

Het is wel buiten twijfel dat de eigenlijke Maleiers vóór de komst der Hindoes op Sumatra geen letterschrift hebben bezeten; en dat zij aan dezen een schrift zouden hebben ontleend, en wel het tegenwoordige Rentjongschrift (zie hieronder *d*, § 3) gelijk sommigen willen, komt ons mede zeer onwaarschijnlijk voor. Zeker is het althans, dat bij de eigenlijke Maleiers, zoo min op Sumatra als daarbuiten, tot dusverre geen spoor van het gebruik van dat of eenig

(1) Men zie hierover, behalve de *Handl. bij de beoefening der Maleische taal*, 5de Uitg., bl. 295 en de daar vermelde bronnen, vooral ook *Midden-Sumatra. Reizen en onderzoekingen der Sumatra-expeditie*, Dl. III, Tweede Gedeelte.

Digitized by Google

ander oud letterschrift ontdekt is. Het eenige schrift, dat zij kennen en altijd gebruiken, is het Arabische, hetwelk na de invoering van het Islamisme door hen is aangenomen met bijvoeging van een vijftal karakters, die door eene kleine wijziging van andere gevormd zijn.

Het schrijfgereedschap is hetzelfde als bij de Javanen (bl. 377).

Literatuur.

De Maleiers bezitten eene vrij uitgebreide literatuur, hoofdzakelijk uit prozawerken en slechts voor een kleiner gedeelte uit poëzie bestaande. De gedichten (*Sjaïrs*) (1) zijn meerendeels oorspronkelijk Maleisch en van romantischen aard, hoewel er ook zijn, waarin historische of zedenkundige onderwerpen behandeld worden. De prozawerken zijn voor een gedeelte, hetzij rechtstreeks of door tusschenkomst van het Javaansch, aan de literatuur der Hindoes, voor een ander deel aan die der Arabieren of andere Mahomedanen ontleend, terwijl slechts een betrekkelijk klein gedeelte op oorspronkelijkheid kan bogen. Dit laatste gedeelte is echter verreweg het gewichtigste; daar het vooral verzamelingen van wetten en adats, overleveringen en geschiedverhalen behelst, die voor de beoefening der geschiedenis en instellingen van het Maleische volk van veel belang zijn. De aan de Indiërs ontleende werken zijn veelal dezelfde of omwerkingen van dezelfde geschriften, welke wij reeds in de Javaansche literatuur, doch daar als gedichten, hebben ontmoet, en die de daden en lotgevallen van Godheden en helden ten onderwerp hebben. De van de Arabieren of andere belijders van den Islam overgenomene geschriften bevatten Mahomedaansche legenden en op den Koran gegronde voorschriften omtrent recht, godsdienst, zedenkunde, enz.

De tijd van vervaardiging der Maleische geschriften is doorgaans niet te bepalen, omdat de Schrijvers slechts zelden hunnen naam en nog minder het jaartal vermelden; intusschen kan men veilig aannemen dat de meeste reeds eenen vrij hoogen ouderdom hebben en de bloeitijd der Maleische letterkunde reeds lang voorbij is. Echter zijn er in deze eeuw enkele Maleiers, die zich als Schrijvers eenen naam gemaakt hebben, onder welke wij Radja Ali Hadji en eenige andere personen van Riouw en Abdoe'llah van Singapoera vermelden.

(1) De op bl. 586 vermelde *Pantoens* worden slechts zelden opgeschreven en kunnen niet geacht worden een deel der Maleische literatuur uit te maken. Overigens zie men over dit onderwerp en de Maleische geschriften en schrijvers in het algemeen uitvoeriger de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 5de Uitgave, bl. 306 en volgg.

Digitized by Google

Tijdrekening.

Het blijkt niet dat de Maleiers vóór de invoering van het Islamisme eene eigene tijdrekening gehad of die aan de Hindoes ontleend hebben. Bij het verhaal van gebeurtenissen, welke vroeger hebben plaats gehad, worden tot tijdsbepaling alleen de namen van Vorsten of andere bekende personen vermeld. Sedert dien tijd hebben zij de Mahomedaansche tijdrekening (bladz. 397) aangenomen, waarvan zij zich in hunne geschriften, brieven, enz. altijd bedienen; doch waaraan zij thans veelal de overeenkomstige tijdsbepaling volgens de Christelijke jaartelling toevoegen, althans in geschriften, die bestemd zijn om onder het oog van Europeanen te komen.

§ 10. Poeloe Babi of Si-maloer.

Ligging, grootte, kusten.

Poeloe Babi of Varkenseiland, op de Engelsche kaarten Hog-island en door de Inboorlingen Si-maloer genoemd, is het noordelijkste der reeks van eilanden, welke met Engano eindigende zich evenwijdig aan de westkust van Sumatra, gemiddeld op 15 mijlen afstands vandaar, uitstrekken en niet anders zijn dan de hoogste gedeelten van eene bergketen, geheel gelijksoortig aan die welke Sumatra in de lengte doorsnijden, doch slechts door eene diepere en wijdere kloof dan de overige van deze gescheiden; terwijl in de Banjak-eilanden, Mensala en P. Pingi dwarsjukken te ontdekken zijn, welke deze keten met de andere verbinden. Al deze eilanden behooren tot de Nederlandsche bezittingen, en wij zullen ze, daar zij geographisch één geheel uitmaken, hier achtereenvolgens kortelijk behandelen (1).

P. Babi (2) strekt zich in eene noordwest- en zuidoostwaartsche richting uit van 2° 58′ tot 2° 21′ N. B. en 95° 47′ tot 96° 29′ O. L.; het heeft eene lengte van ongeveer 12 bij eene gemiddelde breedte van 2 tot 3 mijlen, en eene oppervlakte van 30 □ mijlen (3). De

(1) Hunne indeeling bij onze bezittingen op Sumatra zie men in het *Indisch Staatsblad*, 1864, N°. 104.

(2) De belangrijkste berichten omtrent dit en de volgende eilanden zijn medegedeeld door H. von Rosenberg, *Der Malayische Archipel.* Leipzig 1878; en over P. Babi ook door F. K. J. Netscher, Resident van Tapanoeli, in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. V, bl. 397 en volgg.

(3) *Moniteur des Indes*, 1846, p. 47. Von Rosenberg zegt 85 □ g. m., hetgeen bij de ook door hem opgegevene lengte en breedte natuurlijk eene drukfout is en waarschijnlijk 25 moet zijn.

Digitized by Google

noordkust, welker noordelijkste punt Noordkaap genoemd wordt, is steil en rotsachtig; de golfslag wordt echter door onderscheidene kleinere eilandjes, waaronder de Kokos-eilanden, gebroken. De oostkust is meer vlak en wordt van omstreeks 2° 40′ af gedekt door eene menigte in de onmiddellijke nabijheid liggende, schaars bevolkte eilandjes, die zich uitstrekken tot nabij Tandjoeng Poeloe, de zuidoostelijkste punt des eilands; men vindt hier de Baai van Sinabong. De zuidkust is laag en hier en daar moerassig en het vaarwater daarlangs ondiep en vol riffen; de zuidelijkste punt is T. Tapak (elders Toepah genoemd); op eenigen afstand hiervan zuidoostwaarts liggen twee kleine eilandjes, P. Tapak (Toepah) of de Vlakke Eilanden geheeten, die door het Veilige of Zekere Kanaal of Safe Canal van P. Babi gescheiden zijn. Nabij de westkust, die bij afwisseling laag en hoog is, liggen de Kokosnoot-eilanden.

Gesteldheid van den grond, voortbrengselen. Handel.

Het geheele eiland is bezet met heuvels en bergen, die echter nergens eene grootere hoogte dan 1000 vt. bereiken, met zwaar geboomte begroeid en uitstekend vruchtbaar. Bevaarbare rivieren worden er niet aangetroffen, doch wel onderscheidene beken ruim voldoende tot bevochtiging der sawahs, waarmede de vlakten en valleien bedekt zijn en aan welke door de bevolking veel zorg wordt besteed. Ook op droge velden (*ladang*) wordt rijst geteeld, en verder *djagoeng*, suikerriet, *sirih*, en andere producten tot eigen gebruik. De bosschen leveren *rotan* (rotting), *damar* (harsen) en *gĕtah* (gommen) op. Van wild gedierte vindt men er alleen het zwijn en eene groote vledermuizensoort (Pteropus); onder het tamme vee komen vooral in aanmerking eene zeer groote menigte buffels, verder schapen, kippen, enz. De grond bevat steenkolen van vrij goede hoedanigheid, die echter zeer verspreid liggen en geene eigenlijke lagen vormen, zoodat de exploitatie geene voldoende resultaten zoude beloven (1).

In de hier genoemde voortbrengselen wordt ruilhandel gedreven uitsluitend op de Atjineesche havens, vanwaar lijnwaden, opium, tabak en gambir naar P. Babi worden ingevoerd.

---

(1) *Tijdschr. v. h. Aardr. Genootsch.* Dl. V, *Mededeelingen*, bl. 161.

Digitized by Google

Bevolking en voornaamste plaatsen.

De bevolking wordt geschat op 12500 zielen, waaronder 11300 Maleiers en 1200 Atjineezen (1). De eersten zijn de eigenlijke Inboorlingen des eilands en volgens hunne overlevering van Menangkabau afkomstig; zij verschillen dan ook in taal, zeden en gewoonten weinig van de Maleiers der Padangsche Bovenlanden en staan in beschaving nagenoeg op dezelfde hoogte met dezen; ook de Soekoeverdeeling bestaat bij hen. Zij hebben echter behalve het Maleisch nog eene andere taal, die eene vermenging is van Atjineesch en Maleisch, en voornamelijk gesproken wordt op de plaatsen waar Atjineezen gevestigd zijn.

De voornaamste kampongs, alle op eenigen afstand van de kust gelegen, zijn:

Si-goeli en Lemawé in het noordelijke gedeelte des eilands, Tapak aan de zuidoost-, en Lakoean en Si-maloer aan de westzijde. De kampongs vormen kleine van elkander onafhankelijke staatjes en hebben elke haar eigen Radja, aan wien een of meer geringere Hoofden ondergeschikt zijn.

Het eiland werd vroeger beschouwd als eene onderhoorigheid van Atjih, aan welk rijk het ook eene zekere schatting opbracht; sedert eenige jaren heeft het zich echter aan die suprematie onttrokken en onder de bescherming van Nederland gesteld; in 1880 is het officieel bij het Gouvernement van Atjih en Onderhoorigheden ingelijfd.

§ 11. De Banjak-eilanden.

Ligging, grootte, kusten, kapen, baaien en ankerplaatsen.

De Banjak-eilanden, welke tot de Afdeeling Singkil der Residentie Tapanoeli behooren, liggen vijf geogr. mijlen ten westen van den Hoek van Singkil tusschen 2° 25′ tot 1° 50′ N. B. (2) en 97° tot

(1) Von Rosenberg stelt de bevolking op slechts 8000 zielen, waaronder 150 Atjineezen, wier aantal echter het eene jaar grooter is dan het andere, daar velen niet duurzaam op P. Babi gevestigd zijn maar er zich slechts tijdelijk voor den handel ophouden.

(2) Von Rosenberg, wien wij ten opzichte van deze groep grootendeels gevolgd zijn, geeft in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. III, bl. 419 en ook in zijn *Maleische Archipel*, S 117, voor de zuidelijke grenslijn 1° 30 N. B., hetgeen bezwaarlijk juist kan zijn. Dat hij in laatstgenoemd werk de lengte tusschen 26° 40′ en 27°30′ stelt is natuurlijk eene drukfout. Volgens de kaart van Dornseiffen strekken zij zich zelfs westwaarts niet tot 97° uit, indien men er althans P. Tapak

Digitized by Google

97° 30′ O. L. Zij zijn ruim vijftig in getal, van welke echter vele niet meer dan klippen zijn, en hebben gezamenlijk eene oppervlakte van ongeveer $4^1/_2$ □ geogr. mijl. Slechts achttien ervan zijn op den duur bewoond; namelijk: P. Toewankoe (op de kaarten gewoonlijk Banjak of Groot Banjak genoemd, omstreeks $2^1/_2$ □ mijl groot), P. Simoh, P. Lamoen, P. Tailana Laraga, P. Aroengan, P. Matahari, P. Balong, P. Sikandang, P. Meila, P. Laoerat, P. Boesoek, P. Oedjoeng Batoe (op de kaarten veelal Klein Banjak genoemd), P. Balleh, P. Bagoe, P. Pandjang, P. Rangit gedang, P. Rangit ketjil, en P. Balambak gedang of Midden-eiland. Het eiland Bangkaroe (op de kaarten West-Banjak of Zuid-Banjak genoemd) is ongeveer 1 □ mijl groot doch onbewoond.

Het gebergte bereikt op deze eilanden nergens eene belangrijke hoogte. De hoogste toppen zijn: op P. Toewankoe, de G. Troesa (400 vt.) en de G. Batoe Lanting (250 vt.), en een ongenoemde van 300 of 500 vt. op P. Bangkaroe; zij bestaan voornamelijk uit zand- en kalkgesteenten, en zijn geheel met hoog geboomte begroeid. De kusten zijn laag en door menigvuldige koraalriffen en zandbanken omgeven, welke het vaarwater gevaarlijk maken zelfs voor middelmatige vaartuigen.

De bij name bekende kapen of punten zijn:

Op P. Toewankoe: Oedjoeng Selinga, de noordwesthoek van het eiland; O. Telok Limoh; O. Telok Narre; O. Laboean Loeloe, de zuidhoek; O. Laboean Sohri; O. Tambehgo; O. Si-oleh, de oosthoek; O. Karang Eiroe; O. Bala-bala, en O. Batoe Lanting, de noordhoek.

Op P. Oedjoeng Batoe: O. Batoe, de noordhoek.

Op P. Simoh: O. Simoh, de noordwesthoek.

De voornaamste inhammen zijn:

Op P. Toewankoe: aan den noordkant, Laboean Toewankoe, L. Assaloean en L. Saoe; aan den zuidkant, Telok Limoh, T. Narre en L. Loeloe; aan den oostkant, L. Sohri, L. Samoet, L. Panghoeloe L. Tambehgo.

Op P. Oedjoeng Batoe: Telok Niboeng, aan den noordwesthoek.

---

niet bij rekent, dat hierboven tot de Si-maloer-groep is gebracht. V. R. stelt de gezamenlijke grootte op 105 □ Eng. mijlen.

Op de Kaart van VERSTEEG in den *Algemeenen Atlas* zijn de eilanden van deze groep: P. Toewankoe, P. Bangkaroe, P. Batoe, P. Soerongaloe, P. Pinang, P. Balambak, P. Samoe, P. Rangit, P. Panghoeloe, P. Tiloe, P. Pandjang, P. Pabissi, P. Laoer, P. Asap, P. Oedjoeng Batoe, P. Sikandang, P. Laroengan, P. Laraga, P. Simoh, P. Lamoen, P. Matahari, P. Mandankatti, P. Balong, P. Temparat, en een aantal ongenoemde.

Digitized by Google

Op P. Bangkaroe: de Kameleonsbaai, aan de zuidkust.

Van deze zijn tot ankerplaatsen voor groote vaartuigen alleen geschikt: L. Toewankoe, L. Saoe, T. Niboeng en de Kameleonsbaai. Kleine vaartuigen kunnen ook ankeren aan de noordzijde van P. Bangkaroe; aan de westzijde van het onbewoonde P. Asap; aan de oostzijde van P. Balambak gedang; aan de oostzijde van P. Balleh; en tusschen P. Rangit gedang en P. Rangit ketjil.

Gesteldheid van den grond, voortbrengselen, nijverheid en handel.

De kleine eilanden, die grootendeels slechts koraalrotsen zijn, zijn weinig vruchtbaar maar brengen echter een menigte kokosboomen voort. Op de grootere daarentegen bestaat de grond uit eene zeer vette en vruchtbare aarde, welke door verscheidene onbevaarbare riviertjes (op P. Toewankoe de Talalo, die in de Laboean Toewankoe valt) en beken bevochtigd wordt. Deze brengen voort: rijst, peper, suikerriet, aardvruchten, veel kokos-, sago- en andere palmsoorten, vruchtboomen, timmerhout, rotting, bamboes, enz.; en wat het dierenrijk betreft: slangen, krokodillen, leguanen, zeer veel wilde varkens, apen, honden, katten, geiten, veel duiven en hoenders, zeevogels, tripang, en visschen, die een voornaam voedingsmiddel der bevolking uitmaken.

Het bereiden der sago, het vervaardigen van zout, het branden van kalk uit schelpen en koraal, het maken van palm- en rietsuiker en het vlechten van touwwerk uit boomschors zijn, behalve landbouw en visscherij, de eenige takken van nijverheid.

De handel, welke met de omliggende eilanden gedreven wordt, is van weinig belang. De voornaamste artikelen van uitvoer zijn: kokosnoten, peper, gedroogde visch, tripang, vogelnestjes, timmerhout, koraalsteenen, kalk en een weinig schildpad; ingevoerd worden: rijst, tabak, lijnwaden en ijzerwerk.

Bevolking.

De bevolking der geheele groep wordt door Von Rosenberg geschat op ongeveer 600 zielen, van welke er 250 op P. Toewankoe in de zeven kampongs of gehuchten Toewankoe, Talalo, Sirohi, Raoetan, Ladang Toewankoe, Ladang Panghoeloe en Ladang Assaloean wonen. Op de oostelijkste (de zeven laatste der op bl. 594 opgenoemde) eilanden

Digitized by Google

houden zich een honderd en zeventigtal Atjineezen op, die in verstrooid staande huizen nabij het strand wonen en zich met handel en landbouw, voornamelijk rijst- en pepercultuur, bezig houden. Het overige gedeelte der bevolking, de eigenlijke Banjakkers, is ontstaan uit eene vermenging van Niassers, Maleiers en andere vreemdelingen, gelijk ook hunne taal een samenraapsel uit die van onderscheidene volken is, welke zich echter tot een geheel eigenaardig idioma gevormd heeft; velen spreken evenwel ook de taal der Niassers, en op de oostelijke eilanden natuurlijk het Atjineesch. Zij zijn Mahomedanen, doch zeer onkundig en bijgeloovig; zoo bewonen of bezoeken zij b. v. niet het eiland Bangkaroe (West-Banjak) uit vrees voor de booze geesten, die daar wonen en de zielen der afgestorvenen derwaarts voeren. Er is slechts één priester (Imam), die te Assaloean op P. Toewankoe woont.

In zeden en gewoonten hebben zij veel overeenkomst met de bevolking van Singkil, hoewel zij ook het een en ander van de Niassers hebben overgenomen. Hunne woningen zijn doorgaans in zeer vervallen staat; in enkele kampongs vindt men sommige planken huizen, op de wijze van die der Maleiers gebouwd, doch de meeste zijn slechts hutten uit dun bamboes en boombladeren samengesteld.

Zij worden bestuurd door Hoofden, welke den titel van Datoe voeren en ondergeschikt zijn aan den Toewankoe, die op P. Toewankoe in de kampong van denzelfden naam zijn verblijf houdt. Het oppergezag van den Toewankoe wordt echter door de Atjineezen niet erkend. Een Nederlandsch ambtenaar is er niet gevestigd.

§ 12. Nias. (1)

Ligging, grootte, kusten, kapen, baaien.

Het eiland Nias, dat met de omliggende eilanden eene Onder-afdeeling vormt van de Afdeeling Siboga der Residentie Tapanoeli, ligt tusschen 97° tot 98° O.L. en 1° 35′ tot 0° 18′ 54″ N.B. (2) en heeft

(1) Eene uitvoerige beschrijving van dit eiland is medegedeeld door de Heeren Von Rosenberg en Nieuwenhuisen in het XXXste Deel der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap voor kunsten en wetenschappen*, en in de *Malayische Archipel* van eerstgenoemden.

(2) Volgens de opgaven in het *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1848, Dl. I, bl. 173, en 1854, Dl. I, bl. 1; doch volgens de kaarten strekt Nias zich niet verder zuidwaarts uit dan tot 0°30′ N.B. Volgens de opgave in Dl. XXX der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap* en Von Rosenberg's *Malayische Archipel* ligt het tusschen 0° 18′ 54″ tot 1° 47′ N.B. en 97° 16′ tot 98° 5′ 7″ O.L.

Digitized by Google

eene oppervlakte van 120 □ geogr. mijlen (1). Het strekt zich van het noordwesten naar het zuidoosten uit over eene lengte van 56 geogr. mijlen, terwijl zijne grootste breedte 20 mijlen bedraagt. De kust is op vele plaatsen laag en hier en daar moerassig. Het vaarwater heeft tot dicht onder den wal eene vrij groote diepte doch is op onderscheidene plaatsen met riffen bezet, welke echter door de hevige daarop staande branding licht te verkennen zijn.

De voornaamste punten zijn:

Oedjoeng Lojang, de noordpunt des eilands; O. Lawang of Lebang, O. Bana, O. Kapo-Kapo of Kapoeloe, O. Karang, O. Demoela, O. Serombo en O. Soma-soma aan de westkust; O. Loeaha Goendi (Lagoendi), O. Telok Pohili en O. Telok Dalam, aan de zuidkust; O. Madjinga of Moedjinga, O. Samambawa of Sambawa, O. Tjoeani, O. Bolali, O. Goenoeng Lemboe, O. Limbaroe of Lembaroe, O. Goenoeng Sitoli, O. Lakka, O. Ladara en O. Tobi aan de oostkust. Van deze zijn O. Sambawa en O. Telok Dalam hoog en rotsachtig, de overige vlak en zanderig.

Van de baaien en ankerplaatsen komen vooral in aanmerking: Telok (Tello) Dalam, eene diep inloopende tegen alle winden beschutte baai met goeden ankergrond, in het zuidoosten; T. Samambawa of Sambawa, in het oosten; T. Goenoeng Sitoli en T. Beloekoe in het noordoosten; T. Lapouw, in het noorden; T. Nako of Demoela en T. Serombo, in het westen; T. Loeaha Goendi (Lagoendi), voor de grootste vaartuigen bruikbaar, en T. Pohili, welker toegang door het eilandje Noedja wordt gesplitst in twee armen, van welke alleen de westelijke bevaarbaar doch de oostelijke door koraalriffen onbruikbaar is, in het zuiden des eilands. Die aan de west- en noordkust leveren echter geene veilige ligplaatsen voor schepen op.

Eene menigte kleine eilandjes omgeven Nias aan alle zijden. De voornaamste daarvan zijn: de Sama-Sama en Lemboe-groepen ten oosten; P. Sarambau (op sommige kaarten ten onrechte P. Babi genoemd) ten noorden; P. Pandjang, P. Bangkora, P. Teliwaä, P. Lapouw, P. Basong en P. Lipan in de Telok Lapouw; P. Moesa of Moessei ten noordwesten, bezuiden O. Lebang; P. Boenga (twee

---

(1) Volgens het *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1854, Dl. I, bl. 1. Volgens de *Statistieke kaart der Nederl. Overzeesche bezittingen* door MELVILL medegedeeld in hetzelfde *Tijdschrift*, 1849, Dl. II, bl. 296, heeft Nias slechts eene grootte van ruim 77 □ mijlen; in den *Moniteur des Indes*, 1846, geeft dezelfde Schrijver slechts 75 □ mijlen op. In de hierboven vermelde *Verhandeling* wordt Nias alleen op 130, en met de kleine omliggende eilandjes op 137 □ mijlen, en in de *Malayische Archipel* Nias op 129 □ mijlen gesteld

Digitized by Google

eilanden), de Nako-Nako-groep (bestaande uit P. Asoe, P. Roeangan, P. Nako, P. Simanang, P. Lango, P. Sendrongan, P. Mangit en P. Bindala) en de twee rotseilandjes Batoe Foroa en Soembang, ten westen; Pilot's Island of Stuurmans-eiland op eenigen afstand van de zuidkust; en P. Noedja, in de Telok Pohili.

Gesteldheid van den grond, voortbrengselen, handel.

Over het gansche eiland strekt zich van het noordwesten naar het zuidoosten een onregelmatig en steil doch niet vulkanisch gebergte uit van gemiddeld 1200 tot 1400 vt. hoogte, terwijl over de geheele oppervlakte eene ontelbare menigte op zichzelf staande, steile heuvelen oprijzen. Hooge bergen worden er echter niet aangetroffen; de hoogste zijn de Hili (berg of heuvel) Madjinga of Modjeja, die ongeveer 1200 voet bereikt in het noordoosten, en de Hili Matjoewa (± 2000 vt.), H. Bowolosso (1000 vt.) en H. Fadoro (700 vt.) in het zuidoosten des eilands; in het middengedeelte van westelijk Nias vindt men den H. Djimomo (1200 vt.), H. Mari (1100 vt.), H. Ganobi (1100 vt.) en H. Goego (800 vt.). Tusschen deze heuvelen strekken zich vele vlakten en voor allerlei cultuur geschikte gronden uit, die besproeid worden door talrijke riviertjes, van welke de voornaamste zijn, aan de westkust van het zuiden af: de Noö, de Lahomé, de Maros, de Moroö en de Nojo, de grootste rivieren in dit gedeelte van het eiland, die uit verscheidene bronnen op den H. Matjoea en omliggende hoogten ontstaat, eerst noordwestwaarts dan westwaarts stroomt en bezuiden O. Demoela in zee valt; aan de oostkust van het noorden af: de Soboe, die bij de T. Beloekoe in zee valt, de Limbaroe, de Sesoea en de Modjeja, die ten noorden van O. Moedjinga uitwatert; aan de noordkust de Lapouw en de Modjeja, welke laatste verreweg de belangrijkste van alle en de eenige is, die ver landwaarts in kan worden opgevaren; zij ontstaat waarschijnlijk op den H. Matjoea of de hoogten ten noorden daarvan, en doorstroomt ongeveer twee derde gedeelten van het eiland in noordwestelijke richting, totdat zij zich in het oosten van de T. Lapouw ontlast.

De bebouwbare grond wordt op verre na niet geheel bearbeid; hetwelk een gevolg is van de betrekkelijk geringe sterkte der landbouwende bevolking en van den onrustigen aard der bewoners in het algemeen. De landbouw bepaalt zich voornamelijk tot rijst, aard- en peulvruchten, tabak, sirih, pinang, en een weinig katoen en *rameh* (vlas). De natuurlijke voortbrengselen van den bodem zijn

Digitized by Google

voorts hoofdzakelijk: kokos- en sagopalmen en andere houtsoorten (1), bamboes en rotting, terwijl het District Goenoeng Sitoli (bl. 601) steenkolenlagen bevat, die echter van weinig belang schijnen te zijn (2); en uit het dierenrijk: varkens, herten en kleinere viervoetige dieren, weinig buffels, kippen en ander gevogelte, en aan de kusten schildpad en visch; krokodillen, leguanen en de pythonslang zijn de voornaamste wilde diersoorten. Zout wordt overal langs het strand gemaakt.

De handel wordt voor het grootste gedeelte in de havens aan de oost- en noordkust gedreven door daar gevestigde Maleiers, Atjineezen, Arabieren en Chineezen, en bestaat, wat den invoer betreft, in goud, ijzer, koperdraad, glaskoralen en andere snuisterijen, linnen stoffen, laken en tabak; uitgevoerd worden: rijst, kokos-olie en noten, timmerhout, gom-elastiek en andere gomsoorten, een weinig schildpad en vogelnestjes, eene soort van peulvrucht *Katjang padi* genaamd, en slaven, over welke laatsten hieronder nader zal gesproken worden. Deze handel is hoofdzakelijk ruilhandel, waarbij gewoonlijk rijst de maatstaf is waarnaar de waarde der artikelen wordt bepaald; de Niassers ontvangen echter zeer gaarne goud. Muntspeciën, inzonderheid Spaansche matten, zijn te Goenoeng Sitoli en in enkele andere havenplaatsen gangbaar; deze worden echter, zoodra de Niassers ze in handen hebben, tot ringen of andere sieraden versmolten. De waarde van den invoer bedroeg in 1854 *f* 155810, en die van den uitvoer *f* 64694. Latere opgaven zijn ons niet bekend.

Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur.

Eene geregelde verdeeling van het eiland bestaat niet, daar door de aanhoudende twisten en oorlogen der kampongs of landschappen onderling, deze telkens aan vergrooting, verkleining of samensmelting onderhevig zijn. Evenwel geven de Inlanders aan de onderscheidene deelen van het eiland verschillende benamingen, ontleend aan de namen van familiën of kampongs, die in zoodanig gedeelte den meesten invloed hebben of vroeger hadden. Zoo worden in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië* voor 1848 (3) genoemd:

---

(1) De voornaamste houtsoorten, waarvan vele voor den scheepsbouw geschikt zijn, worden opgegeven in de meer vermelde *Verhandeling*, bl. 16.

(2) *Kol. Verslag*, 1874, bl. 224.

(3) Dl. I, bl. 174.

Digitized by Google

Onno-Lassi	met	42500	inwoners.
Moedjinga	»	30000	»
Larago	»	14000	»
Mado-Djaloei	»	13000	»
Onno-Djihoera	»	10000	»
Moedjeid	»	10000	»
Onno-Hoena	»	10000	»
Onno-Djona	»	9000	»
Lahomi	»	9000	»
Lahago	»	8000	»
Maros	»	5000	»
Erohnogaïah	»	5000	»
Naih-ōh	»	4000	»

Totaal 169500 inwoners.

Von Rosenberg (1) vermeldt de Districten:

Lapouw,	met	6	dorpen,	te zamen met	100	huizen.
Modjeja,	»	4	»	»	510	»
Larago,	»	6	»	»	220	»
Ironogéo,	»	1	»	»	30	»
Nojo,	»	2	»	»	100	»
Ironodjei,	»	1	»	»	30	»
One Djihoera, Lahago,	»	3	»	»	75	»
Moroö,	»	2	»	»	54	»
Ironodjono,	»	3	»	»	85	»
Lahomé,	»	3	»	»	100	»
Ironolasse,	»	»	»	»	»	»
Ironohoena,	»	eene in het wild rondzwervende bevolking.				
Ironodjo,	»	9	dorpen,	te zamen met	570	huizen.
Garamo,	»	»	»	»	»	»
Ono Namolo,	»	6	»	»	1570	»
Moedjinga,	»	8	»	»	980	»

Te zamen 54 dorpen met 4424 huizen,

wier gezamenlijke bevolking door hem wordt berekend op 230000 tot 250000 zielen, van welke verreweg het grootste gedeelte in het zuidelijke en oostelijke gedeelte des eilands woont.

(1) *Der Malayische Archipel*, S. 142 en de kaart in Dl. XXX der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*. Ook op de kaart in den *Algemeenen Atlas* van Versteeg zijn dezelfde namen overgenomen.

Digitized by Google

De grenzen van deze landschappen, hoewel bij de bevolking scherp afgebakend, zijn ons echter niet nauwkeurig bekend en ook van geenen invloed op de verdeeling der kuststreken, zooals die bij het Gouvernement is aangenomen. Deze verdeeling is de volgende:

1°. Het District Telok Dalam, bevattende het zuidelijke gedeelte des eilands, ten noorden begrensd door de rechte lijn, die van de monding der rivier Modjeja op de oostkust naar de westkust gaat. Dit landschap is reeds in 1693 door de Inlandsche Hoofden bij contract aan de Engelsche O. I. Compagnie afgestaan en van haar gelijktijdig met de bezittingen op Sumatra's Westkust door Nederland overgenomen, waarna het contract in 1825 door ons Gouvernement is vernieuwd.

De voornaamste plaatsen in dit District zijn: Loeaha Goendi of Lagoendi; de hier in het jaar 1856 opgerichte redoute is niet meer bezet; Pohili of Pwili, Telok Dalam, Moedjinga en Babogonowa aan de Moedjinga-baai (1).

2°. Het District Samambawa of Sambawa, zich noordwaarts van het vorige 12 mijlen langs de oostkust uitstrekkende, van de rivier Modjeja tot aan de rivier Sesoea, die zich in de reede van Samambawa ontlast. De grens binnenslands is bij dit en de volgende Districten niet bepaald. De voornaamste plaatsen zijn Belika en Samambawa.

3°. Het District Goenoeng Sitoli, zich noordwestwaarts van het vorige 20 mijlen langs de kust uitstrekkende tot aan Telok Beloekoe, mede reeds in 1693 aan de Engelsche O. I. Comp. afgestaan. De voornaamste plaatsen, alle langs de kust gelegen, zijn: Goenoeng Lemboe; Ladari; Nahin; Tohfo; Gedo; Boeha; Balé; Mené; Larago; Mego; Goenoeng Sitoli (in het inlandsche District Larago), met een fortje bestaande uit eene aarden borstwering omgeven met droge grachten en eene palissadeering, met een detachement van het Garnizoensbataljon van Sumatra's Westkust; het is ook de standplaats van den Controleur der 1ste klasse, die met het burgerlijk beheer van de Onder-afdeeling Nias belast is, en van een Luitenant-Chinees; Somboe; Molio; Mahabo; Papan; Gamo; Galora; Kopiha; en Boe aan de Telok Beloekoe.

4°. Het Noordelijke District, dat zich westwaarts van het vorige over eene lengte van 25 mijlen langs de kust uitstrekt, van Telok

(1) De hier genoemde en ook op de kaarten voorkomende namen der dorpen in dit en de volgende Districten verschillen ten eenenmale van die door VON ROSENBERG vermeld worden bij de opsomming der dorpen in de inlandsche Districten, in zijn *Malayische Archipel*, S. 141 en 142.

Digitized by Google

Beloekoe tot Lapahoe of Lapouw, en gezegd wordt door afstammelingen van Maleiers uit Menangkabau bevolkt te zijn. De hiertoe behoorende kampongs zijn: Lakka; Ladara; Popola; Pisang; Sawo; Siaba; Tandjoeng Manoek; Betohto; Taliwaha en Lapouw, het laatste aan het riviertje van dien naam. De Engelschen beschouwden dit District als eene onderhoorigheid der Atjineezen; en ook de invloed van het Nederlandsche Gouvernement is er zeer gering.

5°. Het District Nako-Nako, zich zuidwaarts van het vorige langs de westkust uitstrekkende tot aan de noordelijke grens van het District Telok Dalam; het is ten allen tijde als eene onderhoorigheid van het Gouvernement te Padang beschouwd. De voornaamste plaatsen zijn Serombo en Nako-Nako.

Op de Nako-Nako-eilanden, welke eenen eigen Radja hebben, had ons Gouvernement aanvankelijk een Posthouder, die echter reeds in 1826 is ingetrokken. Zij voeren veel kokosolie naar Padang uit.

Gelijk boven gezegd is vormt Nias met de omliggende eilanden eene Onder-afdeeling van de Afdeeling Siboga der Residentie Tapanoeli op Sumatra's Westkust. De werkelijke invloed van het Nederlandsche Gouvernement bepaalt zich echter hoofdzakelijk tot de Districten Goenoeng Sitoli, Samambawa en Telok Dalam, en strekt zich ook daar weinig verder dan tot de voornaamste havenplaatsen uit. Behalve de Controleur, die de eenige Nederlandsche autoriteit op het eiland is, zijn er drie door het Gouvernement bezoldigde inlandsche Hoofden, één van Goenoeng Sitoli, één van Oedik en één van Ilir; de beide laatste benamingen kunnen wel niets anders beteekenen dan Bovenlanden en Benedenlanden, maar de standplaatsen van die Hoofden worden niet nader aangeduid (1).

Bevolking.

De sterkte der bevolking, vroeger berekend op 170000 zielen, is later door den Heer Von Rosenberg op 230000 of 250000 geschat (zie bl. 600). In vroegere *Koloniale Verslagen* werd het cijfer van 200000 of 230000 voor het vermoedelijk bedrag der gezamenlijke bevolking van Nias en de Mentawei-eilanden opgegeven. Hieronder waren begrepen een aantal Atjineezen en Maleiers en eenige andere Vreemde Oosterlingen, die langs de kusten gevestigd zich daar met den handel bezig houden. In de Verslagen van de laatste jaren komt deze opgave niet meer voor.

(1) *Ind. Staatsbl.* 1871 N°. 83 en 1875, N°. 233, en *Kol. Verslag*, 1879, bl. 73.

Digitized by Google

De eigenlijke Niassers schijnen af te stammen van de Bataks of althans zeer nauw met hen verwant te zijn, niet alleen volgens hunne eigene overleveringen (1) maar ook volgens hunnen geheelen lichaamsbouw en sommige gebruiken, welke zij met dezen gemeen hebben. Echter moeten zij onderscheiden worden in twee verschillende stammen, van welke de eene, die misschien met Atjineezen vermengd is, het noordelijke, de andere het zuidelijke deel des eilands bewoont (2). Zij zijn gemiddeld ruim 5 voet lang en lichter van huidkleur dan de Sumatrasche Maleiers; de vorm van het gelaat is schooner en meer overeenkomende met dien van het Kaukasische ras, de neus is spitser, het haar fijner en zwart of bruin van kleur; het achterhoofd is rond. Inzonderheid zijn de vrouwen, in vergelijking met die van andere deelen des Archipels, zeer blank en hebben kleine handen en voeten. De bewoners van Zuid-Nias zijn in het algemeen lichter van huidkleur, grooter en sterker gebouwd dan die van het noorden. Huidziekten zijn onder hen zeer algemeen ten gevolge van hunne onzindelijke levenswijze. Zij zijn werkzamer dan de Maleiers, hebben den sluwen en bedrieglijken inborst der Atjineezen, zijn vlugger in lichaamsbewegingen dan deze beide volken, zeer inhalig, gierig, wraakzuchtig, wantrouwend en verregaand bijgeloovig, doch dankbaar, ondernemend, leerzaam en vatbaar voor beschaving. Het tabak-rooken is bij hen algemeen, het sirih-kauwen weinig, en het amfioen-schuiven geheel niet in gebruik. Het koppen-snellen is, vooral in het zuidelijke gedeelte des eilands, zeer in zwang en wordt als een roemrijk bedrijf beschouwd. Het bestaat in het uit eene hinderlaag verraderlijk overvallen van iemand uit de eene of andere, al of niet vijandelijke kampong, wiens hoofd afgehouwen en in de woning van den aanvaller te pronk gehangen wordt. Wie zijne woning zoo met de meeste hoofden versierd heeft, wordt als de grootste held vereerd.

Op Noord-Nias dragen de mannen gewoonlijk alleen een om de heupen gewonden en tusschen de beenen doorgehaald stuk katoen, en de gegoeden een hoofddoek, en alleen bij ongunstig weder aan

---

(1) Dit wordt wel tegengesproken door den Heer VON ROSENBERG (*Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. V, bl. 316 en *Mal. Arch.* S. 144 en 172; doch deze geeft er niets voor in de plaats dan eene andere bij de Niassers bekende legende, volgens welke zij van goddelijke afkomst zouden zijn. In de *Verhandeling*, enz. bl. 108 wordt echter eene zeer nauwe verwantschap met de Bataks erkend. Volgens eene andere overlevering zouden zij van de Pageh-eilanden afstammen; zie *Tijdschr. voor Neerl. Indië*, 1850, Dl. I, bl. 367, waar belangrijke berichten over de Niassers worden gevonden.

(2) *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIX, bl. 178; VON ROSENBERG, *Mal. Arch.* S. 144.

Digitized by Google

het bovenlijf eene soort van open vest zonder mouwen, meestal van geklopte boomschors vervaardigd. In het zuiden, waar grootere welvaart heerscht, wordt aan de kleeding meer zorg besteed; de hoofd- en lendendoeken zijn sierlijker, en het dragen van een vest van boomschors of katoen is vrij algemeen. De vrouwen dragen overal in het dagelijksch leven alleen een stuk grof katoen, dat om het benedenlijf wordt geslagen en nog niet tot aan de knieën reikt, en in de ooren ringen van goud of minder metaal, ook wel een opgerold blad of een stuk hout. Ook de mannen dragen bij feestelijke gelegenheden somtijds een gouden oorsieraad in den vorm van eene ∞ en binden zich gouden knevels aan. Beide geslachten dragen somtijds koraalsnoeren om den hals en koperen armringen. Het haar wordt door de mannen òf kort afgesneden òf, evenals door de vrouwen, lang gedragen en dan in een knoop op het hoofd samengebonden. In den oorlog dragen de mannen eene soort van harnassen of strijdbuisjes van buffelhuid of boomschors vervaardigd en een hoofddeksel, somtijds van ijzer, maar meestal van rotting of palmbladeren gevlochten.

Hunne wapens zijn de lans, de *klèwang*, dien zij horizontaal dragen, eene soort van knots en in Noord-Nias een langwerpig vierkant, in Zuid-Nias een ovaal schild van licht hout vervaardigd. Aan de kusten zijn schietgeweren bekend, die evenals het kruit door Atjineesche of Maleische handelaars ter sluik worden ingevoerd. In enkele kampongs vindt men *lilla's*, die echter in zeer slechten staat zijn.

Het gewone voedsel bestaat in rijst, aardvruchten, maïs (welke drie met suikerriet, tabak en sirih de voornaamste prducten van den landbouw zijn), sago, kokosnoten en visch. Varkensvleesch en kippen worden als lekkernijen beschouwd en niet dagelijks gegeten. De gewone drank is water en bij feestelijke gelegenheden ook *toewak* (palmwijn) en *soeri*, een drank uit water op zekere boomschors getrokken, die aangenaam van smaak doch bedwelmend is.

De werkzaamheden van den man bestaan hoofdzakelijk in de jacht voornamelijk op wilde zwijnen en apen, het visschen, het verzorgen van zijne varkens, en het onderhouden van zijne woning; op de vrouw rust zoowel de veldarbeid als het huiswerk en alle overige bezigheden. In het landschap Moedjinga, en in het algemeen in het zuiden des eilands, wordt de arbeid op het veld veelal door den man verricht, en heeft de vrouw slechts de huiselijke bezigheden te doen. Overigens zijn de Niassers goede timmerlieden, smeden en kopergieters, zoodat ook het meerendeel der handwerkslieden te Padang uit Niassers bestaat; het weven en verven der kleedingstukken, en het vlechten van zakken en matjes geschiedt door de vrouwen.

Digitized by Google

De kampongs zijn geregeld aangelegd, in Noord-Nias meestal op steile heuvel- of bergtoppen, en door natuurlijke of kunstmatige verdedigingsmiddelen versterkt. De huizen zijn op palen 6 tot 10 vt. boven den grond, sterk uit planken gebouwd en rond of ovaal van gedaante met een kegelvormig dak, waarin eenige vensterluiken zijn, die het licht in- en den rook der haardsteden uitlaten; de ingang, waartoe men met eene losse ladder opklimt, is in den vloer en wordt met een valluik gesloten. De slaapplaats wordt door eene kleine afschutting van planken gevormd; tot bed dient een matje, tot dek een uit *idjoe* (vezels, die aan den stam van eene palmsoort groeien) gevlochten kleed; kussens zijn niet in gebruik. In Zuid-Nias zijn de dorpen doorgaans veel grooter en meestal op den effen grond gebouwd; ook de huizen zijn beter en hebben een anderen vorm. Over het geheele eiland wonen dikwijls meer dan één gezin in hetzelfde huis, hetwelk dan een groot gemeenschappelijk vertrek en eenige kleine kamertjes voor het bijzonder gebruik der afzonderlijke familiën bevat, evenals bij sommige Dajaksche, Alfoersche en andere onbeschaafde Maleische stammen.

Eene of meer kampongs staan onder het bestuur van een Stamhoofd, Radja of Si-oeloe, op sommige plaatsen ook Salawa, geheeten, wiens waardigheid erfelijk is naar het recht van eerstgeboorte; evenwel wordt niemand als zoodanig erkend, zoo hij niet ten minste drie menschenhoofden heeft afgeslagen en den laatsten ademtocht van zijnen vader opgevangen; en dikwijls wordt ook omkooping te baat genomen om zich de opvolging te verzekeren. Hunne onderscheidingsteekenen zijn in Noord-Nias eene soort van gouden van voren in eene anderhalf voet lange punt uitloopende kroon, eene gouden halskraag, een gouden oorsieraad in den vorm van eene ∞, een tot op de voeten afhangend rood katoenen overkleed, een dolk met gouden greep, en een groot houten of steenen afgodsbeeld en verscheidene steenen zitbanken voor zijne woning. In Zuid-Nias dragen de Hoofden een korter overkleed van katoen, fluweel of zijde, en in plaats van de kroon eene gouden veder, die van de rechter- naar de linkerzijde door den hoofddoek wordt gestoken. Voorts dragen allen eene bijzondere soort van lans en dikwijls ook gouden knevels. Onder dit Opperhoofd staat een tweede ambtenaar Si-ila geheeten, die door hem gekozen wordt en de uitvoerder zijner bevelen is. Verder zijn er Dorpshoofden, Salawa, Beloegoe of Panghoeloe genaamd, die tevens de Rechters zijn. Het gezag van de Stam- en Dorpshoofden wordt beperkt door eenen Raad, waarin de aanzienlijksten van den stam of het dorp zitting hebben. De vergaderingen van die Raden worden

Digitized by Google

in het openbaar gehouden, in Noord-Nias op het plein voor de woning van het Opperhoofd, in Zuid-Nias in een afzonderlijk daarvoor bestemd gebouw (*Osali*); en het is ook aan elken gewonen Niasser geoorloofd daarin zijn gevoelen te doen hooren.

De Niassers zijn heidenen. Behalve aan een hoogste Wezen, Loeboelangi of Halowalangi genaamd, van hetwelk al het goede komt, gelooven zij aan eene menigte booze geesten (*Begoe's*), die zij door het offeren van varkens of kippen trachten te bevredigen of door bezweringen en toovermiddelen te verdrijven; ook zijn er goede Geesten om hen tegen de kwade te beschermen. Zij hebben kleine houten of steenen afgodsbeelden meest van menschelijke gedaante, *adjoe* genaamd, in hunne kampongs en huizen. In elke kampong zijn een priester en eene priesteres, beiden Ereh geheeten, die gewoonlijk tot de familie van het Kampongshoofd behooren; dezen verrichten bij ziekten, krijgstochten en andere gelegenheden de offeranden (*adjoe-adjoe*) en bezweringen der Geesten door bemiddeling van een ondergeschikten geest, Bèla genaamd, en worden daarvoor door de belanghebbenden betaald. Zij hebben eenig denkbeeld van de onsterfelijkheid der ziel, en gelooven dat deze na den dood van het lichaam in eene onderwereld voortleeft.

De taal der Niassers, van welke in het noorden en zuiden des eilands twee zeer van elkander afwijkende dialecten gesproken worden, verschilt ten eenenmale van die der noordelijk gelegene eilanden en ook van die der bewoners van Sumatra's Westkust, doch heeft integendeel veel overeenkomst met die der Bataks in het binnenland van noordelijk Sumatra, ja bevat zelfs vele zuiver Bataksche woorden. Zij leeren het Bataksch in zeer korten tijd. De letter *p* kunnen zij niet uitspreken en bezigen daarvoor de *f*. Een eigen letterschrift hebben zij niet.

Bij het huwelijk betaalt de jongeling aan den vader van het meisje eenen bruidschat of althans een gedeelte daarvan, die in *gongs* (bekkens), goud, varkens, en somtijds in wapenen en gesnelde menschenhoofden bestaat en in hoegrootheid verschilt naar de schoonheid van het meisje en den rang van hare familie; ook wordt de bruidschat verhoogd als de jongeling aan huidziekte lijdt. Personen van denzelfden stam mogen niet met elkander trouwen. Bij gelegenheid van het huwelijk wordt door den vader der bruid een feest gegeven, dat twee of drie dagen duurt, en waarbij de mannen en vrouwen afzonderlijk zitten. De Ereh noodigt dan den bruidegom uit zich naast de bruid neder te zetten, en biedt onder het uitspreken van eenige zegenwenschen aan beiden spijs aan van hetzelfde bord, legt hunne

Digitized by Google

handen in één en drukt hunne hoofden tegen elkander. Hiermede is de trouwplechtigheid voltrokken en de bruidegom keert naar de mannelijke gasten terug. De man mag zooveel vrouwen nemen als hij kan onderhouden; gewoonlijk echter heeft hij er slechts eene, en zelden meer dan drie of vier. De vrouw is geheel het eigendom van den man, en bij zijn overlijden vervallen zijne weduwen aan zijnen oudsten zoon (natuurlijk met uitzondering van diens moeder) of, indien deze haar niet neemt, aan zijne andere zonen of verdere nabestaanden.

Als een Niasser sterft, wordt het lijk gewasschen en in eene houten kist gelegd. In het noorden des eilands moet, naarmate van den rang van den overledene, een grooter of kleiner aantal varkens voor het lijkfeest worden geslacht, en mag het lijk niet worden begraven voordat het vereischte getal compleet is, hetgeen somtijds verscheidene jaren duurt; in welk geval de kist zoolang in het huis blijft staan (1). Het graf wordt voor een Hoofd binnen, voor een gewoon Niasser ergens buiten de kampong gedolven en in het eerste geval met sierlijk besnedene en beschilderde planken overdekt. In het zuiden van Nias wordt de lijkkist op eene buiten het dorp gelegene algemeene begraafplaats op eene vijf of zes voet hooge overdekte stellage nedergezet en blijft daar totdat alles te zamen vergaat. Ook worden bij het overlijden van eenen aanzienlijke door zijne bloedverwanten een of meer koppen gesneld en de lijken buiten het dorp doch hunne hoofden voor de woning van den overledene begraven; de laatste worden echter na eenigen tijd weder opgedolven en aan de voorzijde van die woning opgehangen. Als een Radja gestorven is, worden een jaar na zijn overlijden zijne beenderen bijeenverzameld en gereinigd door eenen slaaf of krijgsgevangene, wiens hoofd daarna afgehouwen en aan het voeteneinde van het graf geplaatst wordt.

Bij de verheffing van eenen Si-oeloe of Radja worden feesten gevierd en een gevangene levend verbrand, als een zinnebeeld van de straffen en smarten, welke dengene wachten, die den nieuwen Vorst ongehoorzaam mocht zijn; dit laatste is echter in de noordelijke landschappen nooit in gebruik geweest.

Het doen van den eed bestaat daarin, dat men een varken den kop afsnijdt; waardoor te kennen wordt gegeven dat men zich in geval van meineed een gelijk lot toewenscht.

---

(1) Dit is o. a. ook gebruikelijk op Timor en Soemba; zie Dl. II, Zesde Hoofdgroep, Hoofdst. II, § 3 en Hoofdst. III, § 3.

Digitized by Google

De vermaken der Niassers bestaan grootendeels in de feesten, die bij bijzondere gelegenheden gegeven worden, en waarvan de maaltijden een voornaam deel uitmaken. Bij deze feesten wordt ook door mannen en vrouwen afzonderlijk gedanst onder begeleiding van muziekinstrumenten, die uit *gongs* en trommen bestaan; de vrouwen zijn daarbij zeer rijk met allerlei sieraden opgeschikt. Somtijds wordt ook door met een ontbloot zwaard gewapende mannen eene soort van krijgsdans uitgevoerd of een spiegelgevecht geleverd, waarbij ook zij bijzonder zijn uitgedost en knevels van buffelleder of ook wel van goud dragen.

Roof, moord, menschenroof en echtbreuk worden veelal met den dood gestraft, zoo ook in sommige gevallen diefstal; deze straf kan echter worden afgekocht, behalve in geval van vergiftiging. De doodstraf geschiedt door onthoofding, verdrinking of verwurging, tusschen welke drie wijzen de veroordeelde mag kiezen. Gewoonlijk staat op diefstal en andere lichte misdrijven eene boete, van welke de helft aan den aanklager en de wederhelft aan den Radja of het Hoofd komt. Kan een misdadiger de opgelegde boete niet betalen, dan wordt hij als slaaf verkocht. Afzonderlijke rechtbanken bestaan er evenmin als beschrevene wetten; over alle misdrijven wordt volgens overleveringen en gebruiken geoordeeld door den Dorpsraad (bl. 605).

Zeer menigvuldig zijn de oorlogen of vijandelijkheden, die tusschen de verschillende kampongs of landschappen plaats hebben. De aanleiding daartoe is veelal het moorden door koppensnellers, het rooven van vrouwen en kinderen, het niet betalen van schulden, enz. Eene geregelde oorlogsverklaring heeft daarbij niet plaats; gewoonlijk wordt de vijandelijke kampong bij nacht overvallen, en wanneer de aanval gelukt worden de vrouwen en kinderen als slaven medegevoerd, de mannen, die niet kunnen ontkomen, vermoord, en de kampong verbrand. Dit heeft natuurlijk wederwraak ten gevolge; en zoo duurt de oorlog gewoonlijk zoolang voort totdat een onzijdig Hoofd als bemiddelaar optreedt en er in slaagt een vredesverdrag tot stand te brengen, hetwelk dan met een feest wordt gesloten.

Sedert onze vestiging op Nias (bl. 604) schijnen echter deze geweldenarijen, althans in het zuiden en westen des eilands, aanmerkelijk verminderd te zijn.

Slavernij, pandelingschap.

Een Niasser kan door drie oorzaken in slavernij komen: 1°. door in den oorlog gevangen genomen te worden; 2°. ten gevolge van

Digitized by Google

straf voor gepleegde misdrijven; 3°. wegens schulden; 4°. worden weezen door hunne naaste bloedverwanten verkocht. Het derde geval is het menigvuldigst; wanneer b. v. iemand eene hem opgelegde boete niet kan betalen, of wanneer hij geld noodig heeft tot het aangaan van een huwelijk, het bouwen van een huis, of eenige andere onderneming, leent hij het bij eenen rijke, dikwijls bij het Kampongshoofd. Kan hij na verloop van een jaar het geleende niet teruggeven, dan verdubbelt de schuld; na het tweede jaar verdubbelt dit dubbel, en zoo verder. Zoodra de schuld de waarde van een slaaf, dat is ten hoogste *f* 40, bedraagt, heeft de schuldeischer het recht zijnen schuldenaar als slaaf tot zich te nemen en hem te verkoopen. Bedraagt de schuld meer dan de waarde van een slaaf, dan kunnen ook de kinderen, broeders of verdere bloedverwanten van den schuldenaar tot slaven worden gemaakt. Daar de vrouw eene bezitting van den man is, kan zij natuurlijk niet voor zijne schulden tot slavin worden gemaakt. De arbeid der slaven bestaat hoofdzakelijk in den landbouw en het zwijnenhoeden. Voor hun levensonderhoud moeten zij echter zelf zorgen, waarvoor hun eigenaar hun een stukje grond ter bebouwing aanwijst. Slaven kunnen alleen met slavinnen trouwen, en de eigenaars hebben het recht ouders en kinderen afzonderlijk te verkoopen. Eene slavin wordt vrij, wanneer zij door haren meester tot bijzit wordt genomen.

Ten gevolge van dit gebruik en de menigvuldige onderlinge strooptochten zijn een groot aantal Niassers slaven van hunne rijkere of machtigere landgenooten. Zij werden vroeger openlijk en ongehinderd door Maleiers en Atjineezen opgekocht en naar Sumatra en elders uitgevoerd. Doch in 1820 werd door RAFFLES, toen Luitenant Gouverneur der Britsche bezittingen op Sumatra's Westkust, een verdrag aangegaan met eenige Hoofden van Nias; waarbij deze zich o. a. verbonden den uitvoer van slaven te verbieden, terwijl de Engelsche Compagnie op zich nam deze lieden zooveel mogelijk te gebruiken op zulke wijze als hen in staat zoude kunnen stellen om de schuld af te doen, door welke zij tot den slavenstand waren gebracht. Door dezen maatregel werden zij dus uit den toestand van levenslange slavernij overgebracht tot dien van Pandelingen (*Orang oetangan*, *orang ber-oetang*, schuldenaars), die in de gelegenheid werden gesteld te eeniger tijd hunne schuld af te lossen; hetgeen eene aanmerkelijke verbetering in hun lot was, hoewel er toch ongetwijfeld velen onder hen waren, die niet wegens schulden maar door geweld tot slavernij gebracht waren. Op de toen reeds Nederlandsche bezitting te Padang was deze maatregel niet van toepassing, en de daar aangevoerde Niassers

Digitized by Google

bleven slaven. Toen echter ten gevolge van het tractaat van 1824 de Britsche bezittingen op Sumatra aan Nederland kwamen, werden de door RAFFLES met de Niassche Hoofden gesloten overeenkomsten in 1825 door ons Gouvernement bekrachtigd en op de geheele Westkust van Sumatra toepasselijk gemaakt. Later is van tijd tot tijd omtrent den aanvoer van Pandelingen en hunne behandeling hoofdzakelijk het volgende vastgesteld.

Ieder Europeesch ingezetene van Sumatra's Westkust kon zich bij request tot den Gouverneur wenden tot het verkrijgen eener toestemming om Pandelingen van Nias af te halen. Na die verkregen te hebben moest het voor de overvoering bestemde vaartuig naar Goenoeng Sitoli stevenen, ten einde den scheepspas door den Hoofdambtenaar aldaar te laten viseeren; dan eerst mocht het zich begeven naar de haven, waar de aankoop zoude geschieden, gewoonlijk Samambawa. Dadelijk na de aankomst te Padang werden de Pandelingen geregistreerd en waren dan verplicht tien jaren hunnen heer te dienen, die hen moest kleeden, voeden en hun een maandelijksch zakgeld van ƒ1 geven. Mishandeling van den Pandeling werd met boete gestraft, en indien zij van ernstigen aard was werd hij vrij verklaard; dit laatste was ook het geval wanneer eene Pandeling door haren meester als bijzit werd genomen. Zij mochten niet vervoerd worden naar plaatsen, waar zij geene landgenooten aantroffen. Na verloop van tien jaren werd de Pandeling in vrijheid gesteld en kon gaan waar hij wilde. De meesten bleven te Padang en vestigden zich daar in de Niassche kampong, die onder het bestuur van haar eigen Hoofd staat.

Thans echter is, evenals elders in onze Oost-Indische bezittingen, ook in het Gouvernement van Sumatra's Westkust het nemen van Pandelingen tot zekerheid voor schuld verboden en de slavernij afgeschaft; zoodat althans daar geene Niassche slaven meer kunnen zijn (zie bladz. 137).

Evenwel drijven de Atjineezen, hoewel zulks door het Gouvernement zooveel mogelijk wordt tegengegaan, nog steeds tersluik den slavenhandel; zoodat men kan aannemen dat zij jaarlijks minstens 250 slaven en slavinnen naar Atjih uitvoeren, die met hunne afstammelingen tot eene altijddurende slavernij zijn veroordeeld; een bedrijf, dat bezwaarlijk is uit te roeien, zoolang er Atjineezen op Nias gevestigd zijn en dezen zich daar eene zekere mate van onafhankelijkheid weten te bewaren, en zoolang ons Gouvernement in Atjih zelf niet eene meer wezenlijke macht uitoefent dan tot dusverre het geval is.

Digitized by Google

§ 13. De Batoe-eilanden.

Ligging, grootte, voornaamste eilanden.

De Batoe-eilanden, vormende eene Onder-afdeeling van de Afdeeling Ajer Bangis der Residentie Padang, liggen meerendeels tusschen de 16 en 20 geogr. mijlen ten westen van Sumatra, tusschen 97°50′ tot 99° O. L. en 0°10′ N. B. tot 0°40′ Z. B.

Deze groep, die op de oudere kaarten als één groot eiland onder den naam Mintao voorkomt, bestaat uit bijna zestig eilandjes, wier gezamenlijke oppervlakte op 30 □ geogr. mijlen wordt berekend, en van welke slechts een twintigtal geregeld bewoond zijn.

De voornaamste eilanden zijn:

Poeloe Pingi (op de kaarten ook Pini of Kapini genoemd) slechts 10 mijlen uit de kust van Sumatra gelegen. Het heeft eene langwerpig vierkante gedaante in eene oost- en westwaartsche strekking, en eene lengte van 3 bij eene breedte van 1 geogr. mijl. De zuid- en oostkusten loopen bijna rechtlijnig, de noord- en westkusten hebben eenige groote doch niet diepe bochten. Het eiland is, evenals de Batoe-eilanden in het algemeen, zeer boschrijk doch onbewoond, behalve dat zich somtijds tijdelijk eenige Maleiers en Boegineezen langs de kusten vestigen. — In de nabijheid van P. Pingi bevinden zich de zeer kleine onbewoonde eilanden P. Masin, P. Oelar, P. Amboe Labing of Samboe Labing, P. Angso Laoet en P. Pasakeh.

Poeloe Baai, nagenoeg evenver van P. Pingi als van Tanah Massa gelegen; het is ongeveer $^1/_2$ □ mijl groot en wordt slechts tijdelijk door Maleiers of Boegineezen bewoond.

Tanah Massa, dat evenals de later te vermelden eilanden eene langwerpige zich van het noord-noordwesten naar het zuid-zuidoosten uitstrekkende gedaante heeft, het grootste eiland van de groep, met eene lengte van 7 bij eene breedte van 1 tot $1^1/_2$ geogr. mijlen. De hoofdplaats, welke *kota* genoemd wordt, heet Boeloearoe; buitendien zijn er onderscheidene kampongs, van welke Owa doewa, Lemo, Wawa en Moeara Sondch de voornaamste zijn. De bevolking werd in 1840 berekend op omstreeks 300 zielen, doch is thans veel sterker (1). Dit eiland is door eene smalle straat, waarin onderscheidene kleine eilandjes liggen, gescheiden van het ten zuiden er van liggende

Tanah Balla, dat 5 geogr. mijlen lang en 2 breed doch onbewoond is. Het voornaamste van de ten oosten hiervan liggende, insgelijks onbewoonde, eilandjes is P. Rasia.

(1) *Tijdschr. v. Neêrl. Indie*, 1840, Dl. I, bl. 339, en 1853, Dl. II, bl. 91.

Digitized by Google

Poeloe Bodji of Bodjo, het zuidelijkste van de groep, gelegen ten zuidoosten van Tanah Balla; het is nog geene □ mijl groot en onbewoond.

Poeloe Tello, gelegen ten westen van Tanah Massa en daarvan door eene straat van ongeveer eene mijl breedte gescheiden. Dit eiland, dat omstreeks 2 □ mijlen groot is, is het meest bevolkte van de geheele groep; in 1840 was het zielental 580. Hier houden ook de Nederlandsche Controleur en een Luitenant-Chinees hun verblijf in de kampong Tello aan de oostzijde des eilands. Verdere belangrijke kampongs zijn: Beroedjoe Lasana, ook Batoe Lasari en Boeloe Sari genaamd, op de noordwestkust; Bawa Tabara; Oedjoeng Batoe; Feleleh, en andere.

In de straat, die Poeloe Tello van Tanah Massa scheidt, liggen van het noorden naar het zuiden de eilandjes Antimang (hoofdkampong Antimang); Batoe Mekeleh; Sifika (kampongs Babo Lawina, Hili Semboca en Baroedjoe); en ten westen van het laatste, Pano of Pono (kampong Loeaha Idano) en Sabranon (kampong Sabranon); en meer zuidoostwaarts verscheidene nog kleinere. De hier genoemde zijn alle bewoond.

Ten westen van P. Tello liggen P. Bintoeang (kampong Oedjoeng Lareh) en Sigata of Sigota (voornaamste kampongs Sigesseh in het noordwesten, Batoe Sitrah in het noordoosten, Babo Ganoefoh, Ekoela, en andere, met eene gezamenlijke bevolking van meer dan 300 zielen).

Meer noordwaarts liggen ten westen van Tanah Massa de eilandjes: Lorang (kampongs Folo Leboe, Eho, Benoea, Lassaboe, Sowolo Ench, Afassi en Bali, met 400 zielen); Batoe; Mari of Marje (kampongs Loeaha Idano, Gobol, Sosoea, met 150 zielen); Biang (kampongs Boro Siraha, Djina, Limo en Tambali, met 200 zielen); Memong (kampong Memong, met 50 zielen); en eenige kleinere.

Poeloe Simo of Kalapa is het noordwestelijkste der Batoe-eilanden, op omstreeks 10 mijlen van den noordwesthoek van Tanah Massa gelegen. Het heeft een vrij groot aantal kampongs en eene bevolking van meer dan 500 zielen.

Natuurlijke gesteldheid, kusten, ankerplaatsen, voortbrengselen, handel.

De Batoe-eilanden rusten, evenals de andere langs Sumatra's Westkust, op eenen vulkanischen grondslag, die zich echter niet boven de oppervlakte der zee heeft verheven; zoodat zij geheel met koraalrotsen, zandsteen en schelp-conglomeraten bedekt zijn. Vele eilanden,

Digitized by Google

vooral de kleinere, zijn nagenoeg vlak; andere worden, naarmate van hunne grootte, door ééne of meer berg- of heuvelreeksen doorsneden, die zich echter nergens hooger dan 200 vt. verheffen.

De kusten zijn op sommige plaatsen vlak en zandig, elders steil en rotsachtig, en worden bijna overal door koraalriffen omgeven, welke echter veelal door de daarop staande branding te verkennen zijn. Goede ankerplaatsen voor groote vaartuigen worden er weinige aangetroffen; de voornaamste zijn: op P. Pingi, de bocht van Oedjoeng Batoe Belaboeh, de zuidwestelijkste punt des eilands; op P. Tello, voor de kampong Tello, en op de westkust tegenover het eiland Bintoeang; op Tanah Massa, voor de kota Boeloearoe; en op P. Sigata, voor de kampong Batoe Sitrah.

Alle eilanden zijn dicht met geboomte bedekt, in de zandige kuststreken vooral met Rhizophoren en Kokospalmen, meer binnenslands met Sagopalmen en eene menigte andere boomsoorten, van welke vele uitmuntend timmerhout opleveren. De cultuurgewassen bepalen zich tot een weinig rijst, suikerriet en aardvruchten (*oebi-oebi*) voor eigen gebruik.

Uit het dierenrijk komen vooral in aanmerking: apen, eekhorens, eene kleine hertensoort, vledermuizen, slangen, hagedissen, de zwaluw, die de bekende eetbare nestjes bouwt, weinige schildpadden, en eene groote menigte visschen, schelpdieren en tripang.

De handel bepaalt zich hoofdzakelijk tot den uitvoer van kokosolie, gedroogden visch, tripang en eenig schildpad.

Bevolking.

Omtrent de sterkte der bevolking zijn geene officieele mededeelingen bekend. Volgens opgave der Inlandsche Hoofden bedroeg zij in 1840 ruim 3000 zielen; men mag echter aannemen dat het werkelijke cijfer, althans tegenwoordig, aanmerkelijk hooger is (1).

Behalve eenige Chineezen, die zich met den handel, en Maleiers en Boegineezen, die zich met visch- en tripangvangst bezig houden en veelal slechts tijdelijk op deze eilanden verblijven, bestaat de bevolking uit menschen van hetzelfde ras als die van zuidelijk Nias, vanwaar zij zeggen af te stammen; en nog tegenwoordig verhuizen van tijd tot tijd Batoeërs naar dat eiland, en wederkeerig Niassers

(1) Te hoog is echter zeker het cijfer 30000, dat opgegeven wordt in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1839, Dl. I, bl. 99 en 217.

Digitized by Google

naar de Batoe-groep. De taal dezer beide volken verschilt zoo weinig dat zij elkander gemakkelijk kunnen verstaan.

De bevolking van Boeloearoe op Tanah Massa wordt gezegd van eene andere afkomst te zijn als de overige Batoeërs, en in uiterlijk voorkomen meer overeenkomst te hebben met de Maleiers (1). Het Hoofd van deze plaats, welke in onderscheiding van alle andere *kota* en niet *kampong* genoemd wordt, voert den titel van Radja en wordt ook door ons Gouvernement beschouwd als Vorst der Batoe-eilanden; hoewel dit slechts in naam is, en zijn gezag buiten zijne woonplaats volstrekt niet wordt geëerbiedigd. De Boeloearoeërs verschillen overigens in taal, gebruiken, enz. niet van de overige eilanders, op welke alles, wat in de vorige § omtrent de Niassers gezegd werd, met geringe wijzigingen toepasselijk is. De aanhoudende onderlinge vijandelijkheden, het koppensnellen en de slavenhandel hebben hier echter niet, of althans slechts in geringe mate, plaats door den invloed van het Nederlandsche Gouvernement, jegens welks gezag de Batoeërs zich doorgaans welgezind en gehoorzaam betoonen.

§ 14. De Mentawei- en de Pageh- of Nassau-eilanden (2).

Ligging, grootte, bestanddeelen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen, handel, verhouding tot het Gouvernement.

Deze groep ligt tusschen 0° 59′ tot 3° 41′ Z. B. en 98° 30′ tot 100° 40′ O. L. (3) in eene noordwest- en zuidoostwaartsche richting, nagenoeg evenwijdig met de kust van Sumatra, twintig mijlen daarvan verwijderd, en bestaat uit vier betrekkelijk groote en zeventien kleinere eilanden, wier gezamenlijke oppervlakte op omstreeks 200 □ mijlen wordt geschat (4). De twee noordelijkste dezer groote, Sibéroet en Pora, met de omliggende kleinere zijn de Mentawei-eilanden; de twee zuidelijkste, Noord-Pageh en Zuid-Pageh (door de Pora- of

(1) Misschien stammen zij af van Maleische of Boegineesche gelukzoekers, die zich in oude tijden daar gevestigd en van de oppermacht over de zwakke bevolking meester gemaakt hebben. Vergel. *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1840, Dl. I, bl. 370.

(2) De jongste en volledigste berichten over deze groep, voor zooverre ons bekend is, komen voor in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, en volkenk.*, 1853, bl. 403; 1854, bl. 319, en 1880 (Dl. XXVI), bladz. 63; Von Rosenberg, *Der Malayische Archipel*, S. 176; het *Album der Natuur*, 1858, bl. 129; en het *Tijdschr. v. Neêrl. Indie*, 1870, Dl. I, bl. 339.

(3) Volgens het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië* tusschen 1° 9′ tot 3° 40′ Z. B. en 98°30′ tot 101° O. L.

(4) Melvill berekent de oppervlakte op slechts 140 □ mijlen. *Moniteur*, 1846.

Digitized by Google

Nassau-straat van de voorgaande gescheiden) met de naburige eilandjes zijn de Pageh- of Poggi-eilanden, ook Nassau-eilanden genoemd. Niettegenstaande deze onderscheiding zijn zij geographisch als ééne groep te beschouwen, en worden dan ook wel onder den algemeenen naam Mentawei-eilanden begrepen.

De natuurlijke gesteldheid dezer eilanden komt met die der Batoe-groep overeen. Zij zijn van vulkanischen aard en aan aardbevingen onderhevig; de oppervlakte bestaat echter uit koraal- en zandsteen-formatie met eene rijke humuslaag overdekt. Over hunne geheele lengte strekken zich heuvelrijen uit, die zelden meer dan 500 vt. hoogte hebben en op sommige plaatsen het strand bereiken, waar zij dan steil in zee afdalen. Overigens zijn de stranden over het algemeen laag en hebben een aantal baaien en inhammen, die voor kleine vaartuigen geschikte ligplaatsen opleveren; doch koraalriffen, die bijna overal deze eilanden omgeven en alleen bij laag water gedeeltelijk zichtbaar zijn, maken de nadering gevaarlijk.

Er zijn onderscheidene rivieren doch van weinig belang; enkele echter zijn groot genoeg om bewoond te worden door krokodillen, die op de Batoe-eilanden niet gevonden worden. Overigens komt het dierenrijk op de beide groepen overeen; en zoo ook het plantenrijk, zoowel wat de natuurlijke plantbekleeding als de cultuurgewassen betreft, met deze uitzondering evenwel dat op de Mentawei- en Pageh-eilanden volstrekt geene rijst maar vrij wat tabak wordt gebouwd.

Er wordt een geringe ruilhandel gedreven met de bevolking van Sumatra's Westkust. De uitvoer bestaat in kokosnoten, hout, sago, schildpadden, boomschors, tripang, olie en touwwerk; de invoer in ruwe kapmessen, lemmers voor lansen, sabels en messen, vijlen, beitels, glaskoralen, ijzeren pannen, scharen, spiegeltjes, naalden, koperdraad, snuisterijen, grove borden, doeken en grof katoen van verschillende kleuren. Het gebruik van geld is hier geheel onbekend.

De geheele groep behoort thans tot de Onder-afdeeling Hoofdplaats Padang der Residentie Padang. De Pageh-eilanden werden vroeger als eene onderhoorigheid van Bengkoelen beschouwd en zijn als zoodanig ook bij het tractaat van 1824 door Engeland aan ons Gouvernement overgegeven. Evenwel heeft noch het Engelsch bewind noch het onze ooit getracht eenig gezag over de bevolking uit te oefenen, maar slechts nu en dan een oorlogschip derwaarts gezonden tot het doen van opnemingen en onderzoekingen. Bij deze gelegenheden schijnt gebleken te zijn dat de kosten van eene bepaalde vestiging niet door de te verwachten voordeelen zouden worden opgewogen; wij hebben er dan ook geenen Posthouder of anderen ambtenaar.

Digitized by Google

Beschrijving der voornaamste eilanden.

a. Sibéroet, door de Inboorlingen Sibiroe, en op de kaarten ook Mentawei of Noord-Pora en ook wel Goed Fortuin geheeten, is het noordelijkste en grootste van de groep, en wordt door Straat Sibéroet of Sibiroe van de Batoe-eilanden en door de Zeebloemen-straat of Seaflowers-street van het zuidwaarts gelegene Pora gescheiden. Er zijn eenige vrij goede baaien, namelijk: aan de oostkust, van het noorden naar het zuiden, de baai van Tebékat of Tepéket, van Sikakou, van Kotja Poengan of Katjapingan, van Sibéroet en van Sitoerei; in het zuiden de baai van Katorei of Katoerei; en in het zuidwesten die van Telok Loea of Teleleoe (1). De voornaamste rivier is de Katoerei, welke in de baai van dien naam uitloopt, eene lengte van 6 uren gaans heeft en aan de monding 20 meter breed is.

Het eiland is verdeeld in de volgende dertien landschappen, die elk onderscheidene landwaarts in gelegene kampongs bevatten: langs de oostkust, van het noorden naar het zuiden: Tepéket, Tasilibat, Sibeloeat, Semboengan, Seibi, Sibéroet en Katoerei; langs de westkust van het noorden naar het zuiden: Sibiri-siget, Mataloe, Sibeloebat, Sibapatjat, Teleleoe (Telok Loea) en Telolagoe (Telok Lagoe). Als hoofdplaats wordt beschouwd Sibéroet in het landschap van dien naam gelegen.

In de onmiddellijke nabijheid der oostkust liggen onderscheidene kleine eilandjes of liever koraalrotsen; ten zuiden en zuidwesten liggen er op eenigen afstand, die iets grooter en door de Jenny-straat van Sibéroet gescheiden zijn; het voornaamste van deze is het zuidelijkste, Karamatjet, op de kaarten Midden-Pora en ook wel Kokos-eiland genoemd.

b. Pora of Sipora, ook wel Zuid-Pora en door de inboorlingen Sikobon genoemd; het is het tweede in grootte en wordt door de Zeebloemen-straat van Sibéroet en door Straat Nassau van de Pagehеilanden gescheiden. De voornaamste baaien zijn: in het noordwesten die van Sibiri-benoea; in het noordoosten die van Telok-dalam, die van Sihurloe of de Hurlocks-baai, die van Silaboe en die van Telokplana; in het zuidoosten die van Siteloroe (Telok-aroe?), van Sianoe en van Sioban. Op de kaarten en ook elders (1) wordt nog genoemd

(1) De hier, volgens het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVI en het *Tijdschr. v. Neérl. Indië* 1870, medegedeelde namen der baaien op Sibéroet en Pora verschillen eenigszins van de in den ouderen jaargang van eerstgenoemd Tijdschrift vermelde, namelijk op Sibéroet: de baai van Tepeket, van Katjapoengan of Katjapingan, van Sibéroet, van Katorei of Katourei en van Teleleoe; en op Pora: de baai Sibiri-benoea, van Telok-dalam (volgens VON ROSENBERG dezelfde als de Hurlocks-baai), die van Telok-plana, van Telok-aroe, van Sioban en van Selabba of Silaba-laba.

Digitized by Google

de baai van Silaba-laba of Selabba, en wel als de beste in dit gedeelte van de kust. De zuidoostpunt des eilands draagt den naam van Kaap Marlborough.

Het eiland is verdeeld in negen landschappen: in het noorden Simatobbe; langs de oostkust, van het noorden naar het zuiden, Telasinan, Sioban, Sibaran en Sikitjil (Sigitjik?); langs de westkust, van het noorden naar het zuiden, Sibiri-benoea, Sibiri-oelan en Sibesoea; en in het midden Pora. Eene van de voornaamste kampongs nabij de oostkust is Sigitjik.

Nabijgelegene eilandjes zijn: ten noorden, P. Sétan of Duivelseiland en Siboeroe-boeroe; ten westen, P. Boeroeng en Noko; en ten zuidwesten Sidoewa mata, twee eilandjes.

c. Noord-Pageh (te zamen met Zuid-Pageh door de inboorlingen Sigalagan genoemd) is het derde in grootte en heeft eenigszins de gedaante van eenen driehoek, welks top naar het noordwesten gekeerd is; het wordt door Straat Nassau van Pora, en door de Straat Sikakap of Sikoekoep, waarin onderscheidene kleine eilandjes liggen, van Zuid-Pageh gescheiden. Dit eiland heeft vele baaien, van welke die van Silaboe op de westkust, en die van Laboean Djawa (Belaboean Djaoe) in het zuidoosten ons bij name bekend zijn. De noordelijkste punt heet Kaap Cuddalore, de zuidwestelijkste Tandj. Batoe.

Het eiland is verdeeld in de zes landschappen: Simenganjo, in het noorden; Simengaja en Tekaoete, langs de oostkust; Tekako in het zuiden; en Silaboe en Bakal-monga (of Batoe-monga), in het westen. De belangrijkste rivieren zijn die van Simengaja en van Tekako, in de landschappen van die namen. Ten westen liggen eenige kleine eilandjes P. Laubo geheeten.

d. Zuid-Pageh, het zuidelijkste der vier groote eilanden, dat met het vorige slechts weinig in oppervlakte verschilt, bestaat uit de landschappen: Silabanja, in het noorden; Timaboeko en Simalakoba, langs de oostkust; Simagalo, in het zuiden; en Telok Boelei (of Tello Bakko) en Timabobo, langs de westkust. Aan de noordoostzijde vindt men de kaap Telok Poeloe; aan de oostzijde de Zuidoost-baai; de zuidelijkste punt van het eiland wordt Zuidhoek genoemd.

Behalve verscheidene onmiddellijk rondom de kust gelegene kleine eilandjes, zooals Sibaroe-baroe en de Bigoe-eilandjes aan de westzijde en eenige ongenoemde in de Zuidoost-baai, behooren hiertoe ook nog eenige, die meer zuidwaarts liggen en door het Addington's-kanaal van Zuid-Pageh gescheiden zijn; de grootste van deze zijn P. Sanding ketjil, P. Sanding besar en P. Mego of Biriloga.

Digitized by Google

Bevolking.

Alleen de vier groote eilanden zijn bewoond; en wel

Sibéroet.	door	8000	zielen,
Pora	»	1450	»
Noord-Pageh . .	»	1300	»
Zuid-Pageh (1).	«	1250	»

zoodat hunne gezamenlijke bevolking 12000 zielen bedraagt.

De kleinere eilanden worden slechts van tijd tot tijd door visschers bezocht.

Deze bevolking verschilt in lichaamsgedaante, taal, zeden en gewoonten ten eenenmale van de naburige eilanders, maar heeft daarentegen groote overeenkomst met de bewoners van sommige Zuidzeeeilanden; zoodat het ontwijfelbaar schijnt, dat zij van een der daar tehuis behoorende stammen van het Maleische ras afkomstig is (2).

De Mentaweiërs zijn middelmatig groot van lichaam, sterk gespierd en goed gebouwd; de handen en voeten iets grooter dan bij den Javaan en Sumatraan; de gelaatstrekken bij mannen en vrouwen niet onaangenaam. De huidkleur is eenigszins geelbruin met eene roodachtige tint; het haar fijn, weinig gekruld en gitzwart; mannen en vrouwen dragen het gewoonlijk los over de schouders hangend of in eenen knoop op het achterhoofd samengebonden; sommigen snijden het boven het voorhoofd af in eene rechte lijn van den eenen slaap tot den anderen. De baard is dun en wordt zorgvuldig uitgetrokken. De oogen zijn groot en helder, de neus is breed en eenigszins plat, de mond vooruitstekend doch minder dan bij den Maleier. De tanden worden driehoekig afgevijld en zijn blinkend wit, daar het kauwen van sirih en tabak op deze eilanden onbekend is; het tabak rooken is echter zeer in zwang. Bij beide geslachten wordt het geheele

(1) Volgens eene andere opgave zoude de bevolking van Noord-Pageh slechts 770, en die van Zuid-Pageh 880 zielen bedragen. VON ROSENBERG schat Sibéroet op 7000, Pora en Noord-Pageh elk op 1400 en Zuid-Pageh op 1200 zielen.

(2) Volgens het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land en volkenk.* — De afkomst dezer eilanders schijnt echter nog vrij onzeker. Volgens JUNGHUHN zouden zij verwant zijn met de Bataks. Volgens BICKMORE (*Reizen in den Oost-Indischen Archipel*, Dl. II, bl. 200) hebben zij het zuivere Maleische type en verschillen in grootte en algemeene proporties niet aanmerkelijk van de Sumatrasche Maleiers. Volgens eene legende, medegedeeld in het *Tijdschr. v. N. I.* 1870, Dl. I, bl. 340, zouden zij afkomstig zijn uit het landschap Soengei Ngiang, dat in de binnenlanden van Sumatra ten oosten van het oude Menangkabausche rijk of in de bovenlanden van Djambi schijnt te moeten gezocht worden. In elk geval schijnen zij dus tot het Maleische ras te behooren, maar tot dat gedeelte daarvan, hetwelk wij op bl. 108 Onbeschaafde Maleiers hebben genoemd.

Digitized by Google

lichaam, zooverre zij dit onbedekt dragen, met verschillende figuren getatouëerd, welke bewerking reeds bij de kinderen wordt aangevangen en tot in den ouderdom voortgezet.

Zij zijn levendig en vol vuur in hunne bewegingen, doch zachtaardig, vreedzaam, en niet licht tot drift of toorn geneigd. Hun onderling verkeer is gul en vriendschappelijk; zelden hoort men van twist, vechtpartijen, moord of andere misdaden, behalve nu en dan van vergiftiging. Onder elkander stelen zij niet; doch omtrent vreemdelingen zijn zij dikwijls oneerlijk en somtijds moordzuchtig.

De bedekking der mannen bestaat alleen in een smal stuk bereide boomschors, dat om de lendenen gewonden en tusschen de beenen doorgehaald wordt; bij slecht weder dragen sommigen een grooter stuk van dezelfde stof over de schouders, met een gat in het midden om het hoofd erdoor te steken. Ter bescherming tegen zon en regen dragen zij een spits toeloopend hoofddeksel met zeer breede randen, vervaardigd van palmbladeren; somtijds ook wel een doek of een bosje groene takken en bladeren. De vrouwen dragen binnenshuis een vierkant stuk boomschors of een lap grof katoen om de middel; buitenshuis dragen zij over de schouders, de borst en de middel eene bedekking van uitgerafelde pisangbladeren, en op het hoofd eene soort van driekante muts mede van pisangbladeren samengevouwen. Beide geslachten versieren zich het hoofd en de ooren met bladeren en bloemen, den hals en de armen met ringen van koralen en koperdraad, en de middel met banden van geel of rood geverfden rotting.

De wapens zijn lansen, korte sabels, dolkmessen, boog en pijlen, welke laatste vergiftigd zijn, en schilden van licht hout; zij hebben geene vuurwapens en zijn daarvoor zeer bevreesd. De lemmers hunner lansen, zwaarden en messen ontvangen zij in ruw bewerkten staat van Sumatra en voltooien die verder zelven.

Hunne vaartuigen maken zij uit éénen boomstam; zij verschillen in lengte van 2 tot 17 meter. De groote hebben masten, en zeilen uit palmbladeren vervaardigd; op de kleine worden veelal slechts takken van kokosboomen opgericht om den wind op te vangen. Overigens bestaat hunne nijverheid in het kappen van planken, het trekken van eene soort van olie of vernis uit den stam van den Lagan-, Larat- of Ilagat-boom, het inzamelen van was en hars, de jacht, de visscherij met netten en harpoenen, en den veldarbeid, die evenals de vischvangst grootendeels door de vrouwen wordt verricht.

De kampongs zijn altijd gelegen aan den oever van eene voor hunne booten bevaarbare rivier of kreek, en zeer onregelmatig aangelegd. Sommige huizen zijn klein en slechts voor één gezin bestemd,

Digitized by Google

andere groot en voor 30 of 40 familiën ingericht. Deze laatste, die altijd het eigendom van een Hoofd zijn, zijn verdeeld in een vóór- en een achtergedeelte; het eerste bestaat uit één vertrek, dat de geheele breedte der voorzijde van het huis beslaat en tot algemeen gebruik der bewoners dient; het andere is in zoovele afdeelingen gescheiden als er familiën zijn, die daarin hunne afzonderlijke kook- en slaapplaatsen hebben. Ook de kleine woningen zijn in een vóór- en achtervertrek verdeeld. Alle huizen staan op eenige voeten hooge palen met balken aan elkander verbonden, waarover een vloer gedeeltelijk van planken gedeeltelijk van bamboes gelegd is. Van dezen vloer verheft zich somtijds dadelijk het stevig gebouwde en met palmbladen gedekte dak; andere woningen echter hebben ook 5 of 6 vt. hooge rechtopstaande zijwanden. De vierkante gaten, die tot deuren en tevens als vensters dienen, bevinden zich naar gelang van den bouwtrant òf in het dak òf in den zijwand der woning; men klimt daartoe op met bamboezen trappen of stellages, die zich langs de geheele breedte van het gebouw uitstrekken.

Als ligplaats des nachts gebruikt men twee of drie lange stukken palmschors met rotting aan elkander gehecht, en als dek een stuk bereide boomschors of eene Sumatrasche mat; een stuk grof katoen daaromheen gehangen dient tot afwering der muskieten. Het overige huisraad bestaat uit eenige ijzeren pannen, borden van grof aardewerk door handelaren aangebracht, bamboezen kokers, schildpadschalen en gevlochten korven tot berging van sieraden, en de gereedschappen voor de jacht en visscherij.

Het hoofdvoedsel is sago in zeewater gekookt en met fijn geraspte kokosnoot gemengd; voorts het vleesch van apen, krokodillen, slangen en andere dieren, visch, en allerlei in het wild groeiende vruchten. Varkens en hoenders worden slechts bij buitengewone gelegenheden gegeten. Hoewel de Mentaweiërs geene rijst aankweeken, eten zij die echter als zij ze van de handelaren kunnen bekomen. De bereiding en het gebruik van zout, suiker, palmwijn of andere bedwelmende dranken, zijn bij hen niet bekend.

De landbouw bepaalt zich hoofdzakelijk tot het aankweeken van kokos-, sago-, doerian-, lansap- en ramboetan-boomen en eenige aardvruchten. Veeteelt is geheel onbekend. Handel en nijverheid zijn vermeld op bl. 615 en 619.

In elk dorp (*lalagai*) zijn onderscheidene Hoofden, die ieder hunne eigene functiën hebben doch geene voorrechten of eerbewijzingen genieten. Deze Hoofden zijn: 1°. de Pangéran of Radja, die een eenigszins aartsvaderlijk gezag uitoefent en meer de raadsman dan

Digitized by Google

de bestuurder zijner onderhoorigen is; alleen in geval van oorlog en bij de beslissing of met een op de reede aankomend vaartuig al dan niet zal worden handel gedreven heeft hij een overwegend gezag; 2°. de Koetek Doelak, een tweede Hoofd, wiens werkkring zich hoofdzakelijk schijnt te bepalen tot het fungeeren als ceremoniemeester bij feestelijke gelegenheden; 3°. de Doekoen, die geneesheer, waarzegger en priester is, dat is, bezweerder der menigvuldige booze geesten (*Sinetoe*), die zich in de lucht, in het water, onder de aarde, in de bosschen en op de bergen ophouden en alle onheilen veroorzaken; hij is dus een man van zeer groot gewicht; 4°. de Roebei Hiba, eene soort van Adviseur; en 5°. de Bobok Ngong of Voorvechter in den oorlog, die ook de bevelen der andere Hoofden aan de bevolking overbrengt. De waardigheid dezer Hoofden is niet erfelijk; evenwel wordt tot Radja veelal de zoon van zijnen voorganger gekozen. Alle rechtzaken en andere geschillen worden in vergaderingen der Hoofden of in volksvergaderingen afgedaan. De op oude gebruiken steunende verordeningen (*pantang*) strekken hierbij, evenals bij alle andere zaken, tot leiddraad.

Vergiftiging of poging daartoe wordt gestraft met den dood, gewoonlijk door verdrinking. Wanneer eene enkele maal op andere wijze een moord geschiedt, wordt de moordenaar uit de kampong verdreven en zwerft dan rond of begeeft zich naar eene andere kampong of ook wel naar een der onbewoonde eilanden. Diefstal wordt voor de eerste en tweede maal met eene berisping in het openbaar door de Hoofden, doch voor de derde maal met den dood gestraft.

De godsdienstige begrippen dezer eilanders bepalen zich tot het geloof aan de bovenvermelde Geesten, voor welke zij overigens weinig eerbied hebben en die zij ook niet met tempels of beelden verwaardigen. Van een toekomend leven hebben zij een flauw denkbeeld; de bewoners van Pora althans gelooven dat de zielen der overledenen naar het in de Zeebloemen-Straat gelegene P. Sétan verhuizen en daar booze Geesten worden, waarom zij ook aan dat eiland dien naam geven. Verder hebben zij allerlei bijgeloovige gebruiken en hechten zeer aan voorteekenen.

De mannen huwen slechts éene vrouw, welke zij van hare ouders koopen; echtscheiding is onbekend, wel kan de man zijne vrouw verstooten, doch deze wordt daardoor niet vrij; weduwnaars of weduwen kunnen slechts met weduwen of weduwnaars hertrouwen. Echtbreuk wordt met den dood der beide schuldigen gestraft. Het aangaan van een huwelijk heeft echter slechts zelden, en gewoonlijk

Digitized by Google

alleen bij eenigszins bejaarde lieden, plaats. In den regel is de verkeering tusschen beide geslachten geheel onbeperkt; zoodat het voor eene ongehuwde vrouw volstrekt geene schande is moeder te worden. Hare kinderen, wier vaders gewoonlijk onbekend zijn, blijven bij haar; en indien zij later trouwt, brengt zij deze mede ten huwelijk. Man en vrouw slaan bij die gelegenheid ieder eene volwassen kip den kop af, waarna de Doekoen onder luid geschreeuw het huwelijk voor gesloten verklaart.

De dooden worden uit vrees voor de onderaardsche Geesten niet begraven; maar op eene uitsluitend hiertoe bestemde plaats in het bosch wordt op de benedenste takken der boomen eene stevige stellage van latwerk vervaardigd, waar de lijken geheel onbedekt worden nedergelegd; waarna de dragers, uit vrees voor de booze Geesten, zich ten spoedigste van die plaats verwijderen, welke niemand anders dan bij zoodanige gelegenheid bezoekt. In sommige gedeelten der Pagheilanden worden evenwel de lijken in eenen ondiepen kuil gelegd en met aarde en bladeren bedekt. — De nalatenschap wordt onder de kinderen of naaste betrekkingen gelijkelijk verdeeld.

De vermaken dezer eilanders bestaan vooral in maaltijden, die bij groote feesten vele dagen, ja weken, duren en afgewisseld worden door dansen, aan welke alleen ongehuwde personen van beide geslachten, met takken en boombladeren versierd, deelnemen. De dansen of liever verdraaiingen van het lichaam worden begeleid door gezang en het slaan op *gongs* (hetgeen door den Bobok Ngong geschiedt) en eene soort van trommen, vervaardigd uit een uitgehold stuk palmboom aan de eene zijde met leguanen-vel bespannen. Deze feesten, die bij het afsterven van een Hoofd, bij het voltooien van een nieuw huis, enz. worden aangelegd, worden hoofdzakelijk des nachts gevierd, terwijl men over dag uitrust, en behooren met den moord van een of meer menschen besloten te worden. Daartoe begeven zich dan een aantal personen, zooveel mogelijk opgeschikt en gewapend, naar een ander eiland der groep, leggen zich daar in het bosch in hinderlaag en schieten den eerst voorbijkomende met hunne pijlen neder, waarna zij terstond huiswaarts keeren. Komt echter in verscheidene dagen niemand onder hun bereik, dan schieten zij hunne pijlen op een kokosboom af en achten daarmede te kunnen volstaan.

Tot hunne bijzondere gebruiken behoort ook dat zij in sommige gevallen niet buiten hunne kampong mogen gaan, geenen vreemdeling daarin toelaten, zich van sommige spijzen moeten onthouden en geen handel drijven. Dit heeft o. a. plaats na de verkiezing van eenen

Digitized by Google

nieuwen Radja, voor de geheele bevolking der kampong; na de voltooiing van een groot huis, voor allen die aan den bouw hebben deel genomen; voor eene vrouw na hare bevalling; voor de naastbestaanden van eenen pas overledene; enz. Gelijksoortige gebruiken, meer of minder overeenkomende met het *taboe* der Zuidzee-eilanders, worden ook aangetroffen bij de Dajaks op Borneo, de Alfoeren op Boeroe en vele andere tot de Onbeschaafde Maleiers behoorende stammen.

De taal, die op de vier eilanden met weinig dialectverschil dezelfde is (1), is niet onwelluidend. Zij bevat enkele woorden, die aan het Maleisch ontleend zijn; ook de Telwoorden hebben eenige overeenkomst met die in het Maleisch en het Javaansch; doch zij is overigens nog te weinig bekend om over hare verwantschap met andere talen te kunnen beslissen. Letterschrift is aan deze eilanders geheel onbekend. Ook van tijdrekening hebben zij geen denkbeeld; alleen kennen zij eene ruwe verdeeling van een tijdvak, dat nagenoeg met een jaar overeenkomt, in twee jaargetijden, van welke het eerste *Akau* en het andere *Roerrau* heet. *Akau* wordt zoo genoemd naar eene soort van landkrabben, die omstreeks Mei in menigte uit de aarde te voorschijn komen en met graagte worden gegeten; *Roerrau* is de benaming van den zuidwestenwind, die gedurende het tweede jaargetijde heerscht.

§ 15. Het eiland Engano. (2)

Ligging, grootte, kusten, gesteldheid van den grond, voortbrengselen, handel.

Het eiland Engano, door de Maleiers Poeloe Telandjang en door de Inboorlingen Kepoe-taïgoeka of ook wel E-Loppeh (de aarde) genoemd, ligt tusschen 5° 18′ tot 5° 30′ 30″ Z. B. en 102° 7′ tot 102° 22′ O. L. (3), is van eene onregelmatige gedaante, en heeft over zijne grootste lengte en breedte eene uitgestrektheid van ongeveer $4^3/_4$ g. m., terwijl de oppervlakte ongeveer $17^1/_2$ □ mijl bedraagt (4).

---

(1) De taal, die in het landschap Tepeket op Sibéroet gesproken wordt, wijkt echter aanmerkelijk af van die der overige landschappen en eilanden.

(2) De uitvoerigste en bijna eenige berichten omtrent dit eiland komen voor in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 379, Dl. III, bl. 338 en 370, Dl. XIV, bl. 93 en 330 en Dl. XIX, bl. 165, en Von Rosenberg, *Der Mal. Archipel*, S. 205.

(3) Volgens eene andere opgave tusschen 5°12′ tot 5°35′ Z. B. en 102°1′ tot 102° 25′ O. L.

(4) Melvill geeft op 25 □ geogr. mijlen; *Moniteur*, 1846; en Walland in het *Tijdschr. voor Ind. taal, land- en volkenk.*, Dl. XIV, ongeveer 80 □ Engelsche mijlen.

Digitized by Google

Wij hebben er geen ambtenaar of bezetting; en slechts enkele malen wordt het eiland door een Nederlandsch schip bezocht. In het jaar 1863 heeft echter de Heer WALLAND, Adsistent Resident van Bengkoelen, tot welk gewest (Afdeeling Kroë) dit eiland gerekend wordt te behooren, eenen in de kampong Berhaoe gevestigden Chinees als zijnen gemachtigde aangesteld en bij diens woning de Nederlandsche vlag doen hijschen.

Engano is geheel door riffen omringd, waarop altijd eene hevige branding staat; zoodat het eiland moeielijk te naderen is en alleen door de openingen, welke hier en daar tusschen deze riffen worden aangetroffen. De grootste dier openingen zijn aan de noordwestzijde des eilands, tegenover de kampong Berhaoe, met eene breedte van ruim 70 meter, en aan de westkust, tegenover Beloea (1), met eene breedte van ongeveer 210 meter. Eenmaal binnen het rif zijnde liggen de vaartuigen vrij veilig. Nabij eerstgenoemde kampong is eene kleine baai; eene grootere bevindt zich aan de zuidoostkust; voor deze laatste liggen de vier kleine eilandjes Amsterdam, Sandy Island en Poeloe doewa of de twee eilanden. Het belangrijkste van de omliggende eilandjes is P. Pisang. Het strand van Engano is laag en glooiend.

Het eiland, welks weinig vruchtbare grond bestaat uit vaste roode klei, die op eenen grondslag van koraal rust, is met dicht geboomte begroeid en van het zuidoosten naar het noordwesten met eene heuvelrij bezet, welke zich doorgaans niet meer dan 500 of 600 voet boven den zeespiegel verheft doch op een enkel punt in het noorden des eilands tot 1200 of 1500 voet stijgt. Behalve eenige beken zijn er vier riviertjes, van welke drie aan de noordkust (bij Berhaoe, Karkoea en Malakoni) en een aan de zuidoostkust uitwateren; het eerste is het belangrijkste, ongeveer 30 voet breed, en op sommige plaatsen 10 of 12 voet diep; zij zijn echter alleen nabij den mond bevaarbaar. Wegen bestaan er niet; slechts paden, die zich door de wildernis slingeren en soms door moerassen loopen, waarin dan boomstammen, bij wijze van vonders, zijn nedergelegd.

Engano schijnt thans verdeeld te zijn in vijftien kleine, door evenzooveel hoofdstammen bewoonde, landschappen, die gezamenlijk dertig kampongs of gehuchten bevatten; namelijk:

---

(1) Deze kampong komt niet voor op de lijst in het *Tijdschr.* Dl: XIX, bl. 200. De hier bedoelde opening is waarschijnlijk te zoeken tusschen het kleine eilandje Poeloe Satoe en de westkust.

Digitized by Google

aan de noordkust, van het westen af: Berhaoe, met de kampongs Berhaoe en Lea-Lea; Kalikoko, met Kalikoko; Karkoea, met Karkoea; Kahoda, met Kahoda en Mahama; Malakoni, met Malakoni en Bobohojo; en Naonja, met Naonja en Toweahoe.

aan de oostkust: Karkoeba, met Karkoeba, Towabi en Pahodopo.

aan de zuidoostkust: Poeloe doewa of Kefoeha doewa, met Tiapi, Maona en Kaheh opa. Voor dit landschap ligt de bovenvermelde groote baai, waarin vooral de Boegineesche handelaars ten anker komen.

aan de zuidkust: Hehobi, met Hehobi.

aan de westkust: Talikoko, met Talikoko; Laboehoe, met Laboehoe; Poeloe Satoe, met Nenehia; Kahehojo, met Kahehojo, Boehoe-Boehoe en Apia; en Fahanoema, met Fahanoema, Hehoebahi en Pekoki. (1)

De voortbrengselen zijn: eene menigte kokos- en andere boomsoorten, van welke sommige goed timmerhout opleveren, terwijl van de schors van andere touwwerk vervaardigd wordt; voorts de pisang- en niboeng-palmen, bamboes, rotting, aardvruchten, en eenig suikerriet, welk laatste er echter niet inheemsch is. Van het dierenrijk zijn krokodillen, slangen, wilde varkens, honden, katten, eekhorens, hoenders, duiven en papegaaien de voornaamste vertegenwoordigers; terwijl de zee visch en tripang in overvloed oplevert.

Er wordt eenige handel gedreven met kooplieden van Sumatra, Java, Celébes en elders, die bijlen, messen, scharen, blik, koperdraad, koralen, spiegeltjes en dergelijke invoeren en tegen kokosolie (2), planken, touwwerk, rotting en tripang verruilen. Tot het vervaardigen van deze handelsartikelen en van kano's uit boomstammen bepaalt zich de nijverheid der Enganeezen. Het gebruik van geld is hun geheel onbekend.

Bevolking.

De afkomst der Enganeezen, wier getal op 6400 wordt geschat, is nog niet met zekerheid bekend; ook schijnen zij geene overleveringen te bezitten, welke daaromtrent eenige aanwijzing geven.

(1) Deze opgave is genomen naar de berichten van den Adsistent Resident van Bengkoelen in 1868 (*Tijdschr. voor Ind. taal-, land en volkenk.* Dl. XIX), en die van VON ROSENBERG, bij wien sommige namen eenigszins verschillen. Vroegere opgaven vermelden aan de noordkust de landschappen Berhaoe of Boeroehiouw en Kerkoea; aan de zuidkust, Belo-Melakohni, Ki-Koebah en Kepoh doewa (natuurlijk hetzelfde als Kefoeha doewa); en aan de westkust, Dahoe-Oh, Kepoh en Beloea.

(2) In het jaar 1861 werd alleen te Bengkoelen voor eene waarde van *f* 20,000 aan kokosolie van Engano aangevoerd.

Digitized by Google

JUNGHUHN vermoedt dat zij tot den stam der Niassers behooren; VON ROSENBERG brengt hen tot het Negritenras (zie bl. 102), waarmede echter hunne persoonsbeschrijving in strijd is. Zij zijn van middelmatige grootte, stevig gebouwd, donker-roodbruin van huidkleur, de vrouwen iets lichter dan de mannen. Het hoofdhaar is gitzwart en glimmend, somtijds min of meer gekroesd, en wordt door de mannen kort afgesneden, door de vrouwen lang over den rug hangend of in een bundel samengerold gedragen; de baard wordt door sommigen uitgetrokken, anderen dragen baard en knevel. De oogen staan eenigszins schuins in het hoofd; het voorhoofd is rond, de kaken zijn breed, de mond is groot doch met dunne lippen; de tanden zijn schitterend wit. Zoowel mannen als vrouwen doorboren de oorlellen en dragen daarin allerlei groote en zware voorwerpen, waardoor zij bovenmatig worden uitgerekt.

Zij zijn in de hoogste mate onkundig en onbeschaafd; van alle godsdienstbegrippen, behalve eene verregaande bijgeloovige vrees voor booze geesten en toovenaars, geheel verstoken; vrij zedeloos; verregaand hebzuchtig, en aarzelen niet geweld en moord te plegen ten einde aan hunne hebzucht te voldoen; evenwel zijn zij zeer vreesachtig voor hun onbekende voorwerpen, vooral voor schietgeweer, zoodat zij zelfs met eene ongeladene pistool in bedwang te houden zijn. Misdrijven komen zelden voor behalve diefstal, die met eene geringe boete of, bij onvermogen om te betalen, met slavernij, wordt gestraft. Zij zijn arbeidzaam, zindelijk, en onder elkander gul, vriendschappelijk en hulpvaardig; niettemin ontstaan er tusschen de verschillende landschappen, die door verschillende stammen schijnen bewoond te worden, dikwijls geschillen, welke meestal eenen bloedigen afloop hebben. Jacht en visch- en tripangvangst zijn, benevens de vervaardiging der bovengenoemde handelsartikelen, hunne voornaamste bezigheden. De land- of liever tuinbouw is van weinig belang.

Beide geslachten gaan gewoonlijk geheel naakt; alleen dragen zij een hoofddeksel van boomschors. Bij feestelijke gelegenheden versieren zij zich met arm- en halsbanden van koralen, en ook wel met een stuk gekleurd katoen of bereide boomschors om de middel of over de schouders; het laatste wordt ook door de mannen, bij wijze van mouwvest, op de jacht gedragen. Bij den veldarbeid dragen de vrouwen, evenals op de Pageh-eilanden, somtijds om de middel een bedeksel van uitgerafelde pisangbladeren. Het tatoueeren is bij hen niet in gebruik.

Het nationale wapen der Enganeezen is eene houten werpspies, welker punt in het vuur gehard of met ijzer beslagen is, en in wier

Digitized by Google

gebruik zij reeds van der jeugd af geoefend worden; alsmede een houten schild van 5 of 6 vt. lang en 2 of 3 vt. breed. Zij gebruiken echter ook bijlen, sabels, *klèwangs* en messen, die door de handelaren worden ingevoerd.

De woningen staan in gehuchten of kampongs van drie tot dertien huizen bij elkander, op 10 tot 20 vt. hooge palen, die veelal met grof beeldhouwwerk versierd zijn, en zijn hoofdzakelijk uit bamboes en rotting samengesteld in de gedaante van een bijenkorf; de eenige opening daarin is een ovaal gat, juist zoo groot dat een mensch er zich met moeite door kan wringen. Men klimt daartoe op met eenen boomstam, waarin treden gekapt zijn. Vier of vijf voet beneden de eigenlijke woning is eene ronde zitplaats, waar men eene stookplaats vindt. Deze verdieping dient tot keuken en tot verblijfplaats voor de kinderen; daar de eigenlijke woning alleen ruimte genoeg aanbiedt voor de ouders en hun huisraad. — In de ruimte onder het huis bevinden zich de varkenshokken.

Het huisraad is geheel in overeenstemming met de woning en bestaat hoofdzakelijk in wapenen, vischnetten, manden en een matje om op te slapen. Ook voor de spijsbereiding behoeven zij weinig gereedschappen; daar hun gewoon voedsel is pisang, aardvruchten, varkensvleesch en vissçhen, welke laatste zij, als ze klein zijn, rauw eten en anders een weinig schroeien op het vuur, dat op de boven vermelde stookplaats is aangelegd. Varkens en kippen eten zij slechts bij groote feesten. Zout gebruiken zij nooit en hebben een afkeer van alles wat zoutachtig smaakt, ook van sirih. Sedert de tabak is ingevoerd, rooken zoowel de vrouwen als de mannen. De gewone drank is het vocht uit de kokosnoot; water drinken zij slechts uit nood; doch *toewak* (palmwijn), zoowel versch als gegist, gebruiken zij gaarne.

In elk landschap zijn onderscheidene Hoofden, die door de vreemdelingen Radja genoemd worden en wier waardigheid erfelijk is. Met hen onderhandelen de kooplieden; doch overigens schijnen zij volstrekt geen gezag uit te oefenen, daar overal alleen het recht van den sterkste geldt.

De grond is het eigendom der verschillende stammen (bladz. 624); een individu kan alleen eigenaar van de voortbrengselen zijn. Ook langs het strand heeft elke stam zijne grenzen, binnen welke de daartoe behoorende personen alleen mogen visschen. Het strand zelf behoort aan het Hoofd.

De Enganees heeft gewoonlijk slechts éène vrouw, die hij zonder formaliteiten eenvoudig tot zich neemt, en waarvoor hij aan hare

Digitized by Google

familie eenen bruidschat betaalt, bestaande in eene zekere hoeveelheid picken, bijlen, *parangs* en koralen. Na het huwelijk valt doorgaans op het gedrag der vrouwen niets aan te merken; doch vóór dien tijd geven de meisjes zich, van het oogenblik dat haar als bewijs van huwbaarheid de twee oogtanden zijn uitgebroken, aan de verregaandste zedeloosheid over, waarin geene schande wordt gezien.

Een overledene wordt, met zijne wapenen in boomschors of in een vischnet gewikkeld, onder of nabij zijne woning begraven. Eenigen tijd daarna geven de bloedverwanten een feest, waartoe echter ook de genoodigden het hunne moeten bijdragen. Het huis van den overledene wordt afgebroken en zijne aanplantingen worden vernield; de weduwe bouwt zich een hutje laag bij den grond, daar zij geen op palen staand huis mag bewonen. Gedurende den rouwtijd, die vijf maanden duurt, mogen de nabestaanden geene kleederen dragen behalve eene muts van boombladeren vervaardigd.

Feesten worden ook gegeven ter gelegenheid van een huwelijk en na herstel uit eene zware ziekte. Zij bestaan in eten, drinken en dansen, welk laatste alleen door de vrouwen geschiedt onder begeleiding van gezang en het geluid van eene bamboezen fluit, het eenige muziek-instrument der Enganeezen. De volksvermaken bestaan in wedzeilen met kleine prauwen en eene soort van spiegelgevechten met stompe sabels.

Hunne taal is bijzonder arm en klinkt zeer onwelluidend. Van iets, wat naar literatuur gelijkt, hebben zij geen denkbeeld. Zij kennen geen letterschrift en hebben ook geene tijdrekening.

b. De Residentie Bengkoelen.

§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen, bestanddeelen en voornaamste plaatsen, wegen.

Ligging, grenzen, grootte.

De Residentie (1) Bengkoelen (eigenlijk Bang koelon, d. i. westkust), gelegen tusschen 2° 30′ tot 6° Z. B. en 101° 5′ tot 104° 45′ O. L., strekt zich zuidoostwaarts van de Residentie Padang uit langs de kust tot aan de zuidwestpunt des eilands, en grenst ten zuiden ook

(1) Tot 1878 was zij eene op zichzelf staande Adsistent Residentie, doch is bij besluit van 12 Januari van dat jaar vergroot met de vroeger tot Palembang behoorende gewesten Blalouw en Batoe Brah en tot eene Residentie verheven.

Digitized by Google

voor een klein gedeelte aan de Lampongsche Districten. De noordelijke grens is de rivier Mandjoeta; de oostelijke, het gebergte, dat haar van het Palembangsche gebied en de Lampongsche Districten scheidt, en waaruit zich de G. Rajah, G. Pandjang, G. Oeloe Moesi, G. Dempo, G. Patah, G. Pandan, G. Sekintjouw en G. Aboeng (bl. 506 tot 508) verheffen. Hare oppervlakte is door MELVILL vroeger berekend op 740 en later, met het eiland Engano te zamen, op $455^1/_5$ □ mijlen (1); wanneer men in aanmerking neemt dat de lengte langs de kust ongeveer $3^1/_4°$ of $56^1/_4$ mijl en de gemiddelde breedte 8 mijlen bedraagt, volgens welke berekening de grootte 450 □ mijlen is, zal het laatst opgegevene cijfer niet ver van de waarheid afwijken.

Natuurlijke gesteldheid en voortbrengselen.

De luchtsgesteldheid is in de hoogere streken gunstig; doch aan de kusten is het zeer heet en op sommige plaatsen ongezond door de uitdampingen van den moerassigen bodem.

De grond is op de meeste plaatsen vrij ver landwaarts in vlak, en begint zich eerst op geruimen afstand van de kust merkbaar te verheffen; hier en daar echter strekken zich westwaartsche zijtakken van den Boekit Barisan verder, ja somtijds tot onmiddellijk aan zee, uit. Ontelbare riviertjes (2), welke voor het meerendeel een goed eind landwaarts in met kleine prauwen of vlotten kunnen bevaren worden, besproeien den vruchtbaren bodem, die voor de aankweeking van specerijen, koffie, suiker, tabak, katoen en rijst uitnemend geschikt is. De cultuurproducten zijn hoofdzakelijk: rijst, doch die, in niet genoegzame hoeveelheid voor de behoefte der bevolking, hoofdzakelijk gebouwd wordt op droge rijstvelden op de wijze der *gågå's* op Java (bl. 417), terwijl het gebruik van *sawahs* of natte rijstvelden slechts langzamerhand ingang vindt; voorts *djagoeng*, *katjang*, kokosboomen, aardvruchten, muskaatnoten, kruidnagelen, koffie, gambir en tabak, van welke vier laatste producten de teelt steeds toeneemt (3).

---

(1) *Moniteur des Indes*, 1846, en *Statistieke kaart* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1849, Dl. II, welke opgave ook in den *Regerings-almanak* is overgenomen. In hetzelfde *Tijdschrift*, 1838, Dl. II, bl. 343 wordt voor de grootte van Bengkoelen 1200 □ mijlen opgegeven, hetgeen ongetwijfeld veel te veel is.

(2) De voornaamste ervan worden vermeld bij de plaatsen, langs welke zij stroomen.

(3) *Kol. Verslag*, 1877, bl. 17.

Digitized by Google

De vroeger van Gouvernementswege voorgeschrevene verplichte cultuur van peper en koffie is in het jaar 1869 wegens de toenmaals geringe opbrengst afgeschaft en vervangen door eene jaarlijksche hoofdelijke belasting van *f* 3 per huisgezin (1). De bosschen, hoewel op verre na niet zoo menigvuldig en zwaar als in andere deelen des eilands, bevatten eene groote hoeveelheid deugdzame houtsoorten en leveren vele natuurlijke voortbrengselen op, als: kaneel, rotting, hars, olifantstanden, vogelnestjes en was. De grond bevat, vooral in den omtrek van de hoofdplaats Bengkoelen, goud, van welks opdelving echter geen werk wordt gemaakt; in de Ommelanden van Bengkoelen en de Afdeeling Moko-Moko komen op vele plaatsen dicht bij de oppervlakte van den bodem steenkolenlagen voor van goede hoedanigheid, die evenwel nog niet worden ontgonnen (2).

Bestanddeelen en voornaamste plaatsen.

De Residentie Bengkoelen bestaat, van het noorden af, uit de Afdeelingen: 1°. Moko-Moko; 2°. Laïs of Soengei Lama; 3°. Ommelanden van Bengkoelen; 4°. de hoofdplaats Bengkoelen; 5°. Seloema; 6°. Mana en Pasoemah Oeloe Mana; 7°. Kaoer of Kawoer; en 8°. Kroë of Krohé, die elk verscheidene Districten bevatten. Het bestuur berust bij eenen Resident ter hoofdplaats, terwijl aan het hoofd der Afdeelingen Controleurs zijn geplaatst.

1°. Moko-Moko, de noordelijkste en verreweg grootste Afdeeling, strekt zich uit van de rivier Mandjoeta tot aan het riviertje Oerei, dat op den G. Serangei ontspringt en daarnaar ook wel dezen naam draagt en een weinig ten zuiden van de veel grootere Ketaoen in zee valt. Het bestaat uit de Districten Mendjoeto (Mandjoeta) of De V Kota's, Moko-Moko of Mantri ampat bĕlas, en de Proatin-landen, zijnde de districten Bantal, Ipoe, Seblat en Ketaoen of Ketaun (3).

De voornaamste plaatsen zijn:

---

(1) Voor Vreemde Oosterlingen is deze belasting sedert 1878 vervangen door de Bedrijfsbelasting van minstens *f* 3 's jaars. *Ind. Staatsbl.* 1878, N°. 86.

(2) Over de steenkolen in Bengkoelen zie men: *Het Indisch Magazijn*, 1845, N°. 5, bl. 74 en 126; onderscheidene Deelen van het *Natuurkundig tijdschrift voor Ned. Indië*, inzonderheid Dl. XXII, XXIII en XXVII; en BICKMORE, *Reizen in den Oost-Indischen Archipel*, Dl. II, bl. 214 en volgg.

(3) Over de Afdeeling Moko-Moko zie men ook: *Moko-Moko. Eene bijdrage tot de land- en volkenkunde van Nederlandsch Indie.* Door J. M. C. E. LE RUTTE. 's Gravenhage, 1870.

Digitized by Google

Moko-Moko, de hoofdplaats der Afdeeling en van het District van dien naam, en zetel van den Controleur, die er het gezag uitoefent, gelegen aan de rivier van denzelfden naam, welke ontstaat uit de samenvloeiing van eene menigte beken, die in het binnenslands gelegene gebergte haren oorsprong hebben. De rivier heeft eenen wijden mond doch is bezwaarlijk te naderen door de branding, die op de daarvoor liggende bank staat, gelijk bij alle rivieren in deze Residentie het geval is. Moko-Moko is eene niet onbelangrijke handelplaats met de overblijfsels van het steenen, door de Engelschen gebouwde, fort Anna aan de zuidzijde der rivier. Het District telt buitendien nog achttien dorpen.

Bantal, de voornaamste plaats van het District Bantal, aan den mond der rivier van denzelfden naam, die uit vele bronnen op den Boekit Barisan ontstaat en op 2° 44′ 54″ Z. B. in zee valt. Er is eene fraaie pasar, waar een niet onbelangrijke handel wordt gedreven. Voorts zijn er in dit District nog twaalf dorpen.

Ipoe, de hoofdplaats van het District Ipoe, aan den mond der gelijknamige rivier, die meer zuidwaarts op hetzelfde gebergte, vooral op den G. Pandjang, haren oorsprong heeft. Er is ook eene groote pasar. In de nabijheid van deze plaats vindt men aan de kust heete bronnen. Voorts zijn er in dit District nog elf dorpen.

Seblat, de hoofdplaats van het District Seblat, aan den mond van eene gelijknamige rivier, die zuidelijker op den Boekit Barisan ontspringt. Dit is het kleinste en armste District; er zijn behalve de hoofdplaats slechts zeven dorpen.

Ketaoen, de op de beide oevers en aan den mond der gelijknamige rivier gelegene hoofdplaats van het District Ketaoen. De vrij breede rivier ontspringt in het oosten van het tot de Residentie Palembang behoorende landschap Redjang lebong, stroomt eerst zuidwestwaarts en wendt zich, na aan hare linkerzijde de Soeloep, die uit het zuiden komt en de geheele vallei in eene noordwestwaartsche richting doorloopt, te hebben opgenomen in het noorden daarvan om den G. Lebong heen westwaarts naar Bengkoelen, waar het District naar haar genoemd wordt; eene linker-zijrivier is de Ajer Satan, die ook in Redjang lebong ontspringt en zich in de vlakte met de Ketaoen vereenigt. Dit District heeft, behalve de met eene groote en schoone pasar voorziene hoofdplaats, nog twaalf dorpen.

2°. Laïs of Soengei Lama (door de Engelschen Laye genoemd) grenst ten noorden aan de voorgaande Afdeeling en wordt ten zuiden door de rivier Kerkap van de Ommelanden van Bengkoelen gescheiden. Deze Afdeeling bestaat uit de Districten: Bentoehan, Ajer Padang,

Digitized by Google

Laïs, Ajer Besi, en Palé, welke hunne namen dragen naar de rivieren, door welke zij worden besproeid (1).

De voornaamste plaatsen zijn:

Panapoeng, Districtshoofdplaats, aan den mond der rivier Bentoehan.

Laïs, aan den mond der rivier van denzelfden naam, die op den binnenslands gelegen G. Laïs ontspringt. Het is de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Controleur. Vroeger was het de zetel van den Engelschen Resident, doch heeft reeds gedurende het Engelsche bestuur zijne belangrijkheid verloren door de verplaatsing der handels-etablissementen.

Palé, Districtshoofdplaats, aan den mond der rivier van dien naam.

Kerkap, de voornaamste plaats in het voormalige District van dien naam, aan den mond der rivier Kerkap op de zuidelijke grens der Afdeeling gelegen.

Awoer Gading of Auer Gading, eene vrij belangrijke plaats oostwaarts van de voorgaande in het binnenland gelegen.

3°. De Ommelanden van Bengkoelen grenzen ten noorden aan de Afdeeling Laïs en ten zuiden aan de Afdeeling Seloema, van welke zij gedeeltelijk door het riviertje Siaban gescheiden worden; ook behoort ertoe het District Lima boewah badah, dat in de Afdeeling Seloema geënclaveerd is. Deze Afdeeling bestaat uit de Districten: Soengei Lemau, Oeloe Bengkoelen, Soengei Itam, Lembak Selapan, Proatin doewa blas di darat, Proatin doewa blas tĕpi ajer, Andelas soengei Kroë (2), Selébar en Lima boewah badah.

De voornaamste plaatsen zijn:

Tabah Penandjoeng, hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur.

Pondok kelapa, aan den mond der Soengei Lemau.

Pedati, een weinig meer zuidwaarts aan de kust, nabij de kaap Oedjoeng Pedati.

Rindoe Hati, op de oostelijke grens der Afdeeling nagenoeg recht oostwaarts van de hoofdplaats Bengkoelen, en door een goeden voor troepen bruikbaren weg met deze verbonden.

Selébar, gelegen aan den mond der rivier van dien naam en aan de schoone, door de Buffelkaap gedekte Poeloe-baai of Baai van Selébar. De meeste Inlandsche zeehandelaars lossen hier hunne waren

(1) De voormalige Districten Serangei en Kerkap zijn respectievelijk met Bentoehan en Palé vereenigd.

(2) Op de Kaart in den *Algemeenen Atlas* wordt dit Kroeang genoemd.

Digitized by Google

en vervoeren die, negen palen ver, per as naar Bengkoelen, liever dan zich aan de gevaren op de reede van laatstgenoemde plaats bloot te stellen.

Pagar agong, in het District Lima boewah badah.

4°. Bengkoelen, de hoofdplaats en standplaats van den Resident en een Controleur, met 12000 inwoners (1), aan de Baai van Bengkoelen, omstreeks een uur ten zuiden van den mond der Rivier van Bengkoelen, op eene kleine uitstekende hoogte, Oedjoeng Karang genaamd; zij is gedekt door het grootendeels van steen gebouwde fort Marlborough, waarin de Garnizoens-Compagnie van Bengkoelen ligt. De plaats is vrij regelmatig aangelegd, in negen wijken verdeeld, en doorsneden met goede wegen, aan wier zijden hier en daar steenen muren zijn opgetrokken, voorzien met poorten of barrières. De gebouwen zijn deels van steen deels van hout, meest met twee verdiepingen, op geregelde afstanden van elkander gebouwd en met tuinen omgeven. Het Residentiehuis is eene fraaie steenen woning en goed gelegen. In de Chineesche kampong en op de Pasar Marlborough, waar de meeste handel wordt gedreven, heerscht veel bedrijvigheid. De landingsplaats, met een vervallen zeehoofd ligt aan den voet van het fort, in welks onmiddellijke nabijheid zich ook de meeste handels-etablissementen bevinden. De reede van Bengkoelen is zeer onveilig, zoodat de schepen gewoonlijk ten noorden van het kleine, $1^1/_2$ mijl buiten den wal gelegene, Ratten-eiland of P. Tikoes ankeren.

5°. Seloema, vroeger veelal Tallo genoemd, grenst ten noorden aan de Ommelanden van Bengkoelen en strekt zich zuidwaarts uit tot aan de Afdeeling Mana, van welke zij gescheiden is door eene denkbeeldige lijn op ongeveer 4° 23′ Z. B., welke de tot die beide Afdeelingen behoorende Districten begrenst. Seloema bestaat uit de Districten Ngalam of Angalam, Seloema, Tallo en Allas (2).

De voornaamste plaatsen zijn:

Loeboe Lintang, hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur.

Koengkei, voormalige Districtshoofdplaats, aan den mond van een klein riviertje.

Ngalam, de hoofdplaats van het District van dien naam, aan eenen wijden riviermond, die gevormd wordt door de samenvloeiing van de rivieren Koengkei en Ngalam, welke zich nabij de kust vereenigen.

---

(1) Volgens PRUYS VAN DER HOEVEN slechts 7000.

(2) Het voormalige District Koengkei is thans met Ngalam vereenigd.

Digitized by Google

Seloema, hoofdplaats van het District van dien naam, aan den wijden mond der rivier Seloema, die hoogerop Simpang heet.

Tallo, de hoofdplaats van het District Tallo, aan de rivier van denzelfden naam, welke zich hier noordwaarts wendt en nog eenigen tijd op geringen afstand van het strand in die richting voortloopt totdat zij met een vrij wijden mond in zee valt.

Allas, Districtshoofdplaats, aan een wijden riviermond ontstaande uit de samenvloeiing van de rivier Allas en eene, wier naam ons onbekend is, die het zuiden der Afdeeling doorstroomt en zich op geringen afstand van de kust noordwaarts wendende voortloopt totdat zij de Allas ontmoet.

6°. Mana en Pasoemah Oeloe Mana grenst ten noorden aan de Afdeeling Seloema en ten zuiden aan Kaoer, van welk laatste het gescheiden wordt door de rivier Sredjajangan. Deze Afdeeling bestaat uit de Districten Pino, Mana, Bengkenang, Kedorang, Padang Goetji en Pasoemah Oeloe Mana, welk laatste de in het jaar 1866 bij deze Afdeeling ingelijfde in het Barisan-gebergte gelegene landschappen Semendo Oeloe Loeas en Pasoemah Oeloe Mana bevat (1).

De voornaamste plaatsen zijn:

Pino, Districtshoofdplaats, aan den mond der vrij breede rivier van dien naam, welke op de grenzen van het Palembangsche ontspringt.

Mana, hoofdplaats van het District van dien naam en van de Afdeeling en verblijfplaats van den Controleur, die met de uitoefening van het gezag is belast. Mana ligt aan den mond der vrij belangrijke rivier van dien naam, welke in de Pasoemahlanden ontspringt uit een meer, ten zuidwesten van den G. Dempo gelegen, en in dat landschap gelijk ook in het District Mana nog vele andere opneemt.

Loeboe Taba en Oeloe Lébar, hoogerop aan dezelfde rivier.

Tandjong besar, aan den mond der rivier Bengkenang, waarschijnlijk de hoofdplaats van het District van dezen laatsten naam.

Kedorang, Districtshoofdplaats, aan den mond der rivier Kedorang.

Padang Goetji, Districtshoofdplaats, aan den mond der rivier Padang Goetji, die in haren benedenloop vrij breed is en twee of drie rivier-eilandjes vormt.

Oeloe Bandoen, Poeloe Kemoening en Oeloe Danau, in het landschap Semendo Oeloe Loeas.

7°. Kaoer of Kawoer grenst ten noorden aan de voorgaande Afdeeling en is ten zuiden van Kroë gescheiden door de rivier Menoela. Deze

(1) *Koloniaal Verslag*, 1865, bl. 11 en 1866, bl. 11.

Digitized by Google

Afdeeling bevat de Districten Kinal, Loeas, Tetap, Oeloe Sambat, Si-naha, Negeri en Oeloe Loewas, Sembat-merga-si-Djagoe, Bandar, Nasal, Linouw, en Bentoehan.

Voorname plaatsen zijn:

Kaoer, aan de baai en den mond eener rivier van denzelfden naam.

Bentoehan, Districtshoofdplaats aan eene baai, die eene geschikte ankerplaats aanbiedt.

Linouw of Pasar Linouw, de hoofdplaats der Afdeeling en van het District van dien naam en standplaats van den Controleur.

Bandar agong en Batoe Lijang zijn verder de belangrijkste kustplaatsen.

8°. Kroë of Krohé grenst ten noorden aan de Afdeeling Kaoer en strekt zich zuidwaarts uit tot aan de zuidpunt des eilands. Deze Afdeeling bevat de Districten Poegoeng Malaja, Poegoeng Penengahan, Poegoeng Tampah, Wai Sindi, Poenggawa Lima Oeloe, Poenggawa Lima Tengah, Poenggawa Lima Ilir, Kroë, Tenoembang, Ngamboer, Ngaras, Bengkoenat, Blimbing, Liwa, Soekouw, Kembahang, Socho, de vroeger tot Palembang behoord hebbende landschappen Blalouw en Batoe Brah, benevens de eilanden Engano en P. Pisang.

Het in 1878 van Palembang afgenomene en bij Kroë ingelijfde landschap Blalouw ligt ten zuidoosten van het Palembangsche Ranaugebied, ingesloten tusschen de vroegere oostelijke grens van Bengkoelen ten westen, de Lampongsche Afdeelingen Semangka ten zuiden en Toelang Bawang (vroeger Boemi Agoeng) ten oosten, en het Palembangsche gewest Komering Oeloe ten noorden. Het wordt doorsneden door de bronnen der rivieren Semangka (Lampongsche Districten) en Komering (Palembang); op de zuidelijke grens verheffen zich de G. Sekintjouw en de G. Aboeng. Het thans hier ingelijfde Blalouw bestaat uit de twee landschappen Boeai Beloengoe of het eigenlijke Blalouw, dat het grootste is en het noordoostelijke gedeelte inneemt, en het kleinere Batoe Brah in het zuidwesten; oorspronkelijk behoorden ook tot Blalouw de reeds sedert geruimen tijd bij Kroë gevoegde landschappen (Districten) Soekouw en Kembahang. (1)

De hoofdplaats en standplaats van den Controleur, die het gezag in de Afdeeling uitoefent, en van een Adspirant Controleur is Kroë, aan den mond van eene kleine rivier met denzelfden naam. Er is eene school voor kinderen van Inlanders.

---

(1) In vroegeren tijd behoorde Blalouw, althans Boeai Beloengoe, tot de Lampongsche Districten. Zie *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1856, Dl. II, bl. 349.

Digitized by Google

Voorts behooren de Districtshoofdplaatsen Malaja en Penengahan, aan den mond van gelijknamige riviertjes, en Blimbing, aan de baai van dien naam gelegen, tot de belangrijkste plaatsen.

Van Blalouw is de voornaamste plaats Kenali, en van Batoe Brah, Negeri Batin, beide aan verschillende bronnen van de Semangka gelegen.

Wegen.

De uit Padang komende weg langs het strand (bl. 551) loopt door de geheele Residentie voort, en is ten zuiden van Bengkoelen ook voor rijtuigen, althans voor karren, bruikbaar.

De afstand van Moko-Moko tot Bengkoelen wordt op 6 dagen gaans, en vanhier tot T. Rata op 12 uren rijdens berekend. Tusschen Kaoer en Kroë is de weg echter zeer moeielijk en bij hoogen waterstand somtijds niet te passeeren.

Door het geheele landschap Moko-Moko loopt meer binnenslands nog een tweede weg; ook zijn de dorpen aldaar door goede paden met elkander verbonden.

In de Afdeeling Ommelanden van Bengkoelen zijn vele meer of minder goede wegen, die met verschillende plaatsen in de Residentie Palembang gemeenschap hebben. Van de hoofdplaats Bengkoelen loopt een voor troepen-bewegingen geschikte weg naar Rindoe Hati, die in het jaar 1861 vandaar voortgezet is naar het Palembangsche landschap Redjang en dus ook de gemeenschap daarstelt met Tebing Tinggi en de hoofdplaats Palembang. De wegen en bruggen buiten de hoofdplaats worden door de bevolking in heerendienst onderhouden; in de hoofdplaats geschiedt dit van Gouvernementswege, doch wordt daarvoor door elken dienstplichtige eene jaarlijksche belasting van *f* 2 betaald (1).

§ 2. Bevolking.

Sterkte en afkomst.

De bevolking van Bengkoelen bestond op het einde van het jaar 1879 uit:

(1) *Kol. Verslag* 1874, bl. 78.

Digitized by Google

138 Europeanen,
549 Chineezen,
10 Arabieren,
2 Andere vreemde Oosterlingen,
141900 Inlanders,

te zamen 142592 zielen (1), zijnde, na aftrek van Engano, nagenoeg 300 op de □ geogr. mijl. Het zielental is dus betrekkelijk zeer gering en schijnt aan vrij sterke afwisselingen onderhevig te zijn; immers in 1861 bedroeg het 126253, in 1860 slechts 116777, en in 1856 niet meer dan 112799 zielen, indien althans niet eene meer of minder juiste telling de oorzaak is van deze verschillen. De kleine getalsterkte der bevolking schijnt vooral te moeten worden toegeschreven aan de weinige welvaart, welke zij geniet (bl. 641).

De Inlandsche bevolking is verschillend van afkomst en behoort tot zeer onderscheidene stammen van het Maleische ras. Die van de Afdeeling Moko-Moko onderscheidt zich in Anak soengei en Anak pasisir; de eersten, zijnde de bewoners van de Districten Mendjoeto (Mandjoeta) en Moko-Moko, houden zich voor de oudste bevolkers des landschaps en uit het rijk Menangkabau afkomstig; bij hen bestaat dan ook nog de verdeeling in Soekoes of stammen, hoewel er geen Soekoebestuur bestaat; — de laatsten, die de Proatin-landen (bladz. 630) bewonen, worden gezegd van Indrapoera en andere Maleische kuststaten te zijn overgekomen. De bevolking van de Afdeeling Laïs noemt zich Redjang ampat patoelai, en stamt af van de Redjangs, een volksstam, die aan gene zijde van den Boekit Barisan in het Palembangsche gebied woont; die van het District Soengei Itam noemt zich Anak Lakita, en is mede van een aldaar wonenden stam, misschien uit de Ampat Lawang, afkomstig. De bewoners van het District Selébar en de Afdeelingen Seloema en Mana noemen zich Anak Sarawai en behooren tot den in het zuidwesten van Palembang wonenden stam der Pasoemahs; terwijl die van de Afdeelingen Kaoer en Kroë grootendeels uit de Lampongsche Districten afkomstig zijn en ook de taal van dat gewest spreken.

Karakter, godsdienst, beschaving.

Het karakter der Inboorlingen is in de verschillende gewesten zeer onderscheiden. Die van Moko-Moko zijn zachtzinnig en arbeidzaam,

(1) Hieronder is begrepen de bevolking van het eiland Engano, dat tot deze Residentie behoort en ruim 6000 zielen telt.

Digitized by Google

en zeldzaam hoort men onder hen van misdrijven; die van het zuidelijke gedeelte des lands, en vooral van de hoofdplaats Bengkoelen, zijn trotsch, traag, wraakzuchtig, en staan op een lagen trap van zedelijkheid. Allen hebben zij eene sterke neiging tot dobbelspelen en hanengevechten.

De Godsdienst is de Mahomedaansche, die echter alleen op de hoofdplaats en hier en daar langs de kust eenigszins nauwgezet wordt nagekomen; in de binnenlanden is de bevolking nog zeer aan hare oude bijgeloovige begrippen gehecht.

Onder de aanzienlijken heerscht eene zekere mate van beschaving; zoodat zij bijna allen hunne taal kunnen lezen en schrijven, waarin zij door de Priesters worden onderwezen.

Ook van Gouvernementswege wordt door de oprichting van scholen voor het onderwijs gezorgd. Op het einde van 1880 waren er tien lagere scholen voor Inlanders; een jaar vroeger negen, die 318 leerlingen telden.

De taal is het Maleisch, dat met de gewone Arabisch-Maleische letter wordt geschreven; in sommige streken schijnt echter ook het *Rentjong*-schrift in gebruik te zijn, waarover men zie hierachter bij *d.* De Residentie Palembang, § 3.

Bestuur en rechtswezen (1).

De Hoofden der verschillende gewesten, die de tusschenpersonen zijn tusschen de mindere Hoofden en de Nederlandsche autoriteit, dragen als zoodanig den ambtstitel van Toewankoe, doch voeren naarmate van hunne afkomst of hunnen rang ook nog andere titels. Zoo heette de Toewankoe van Moko-Moko, Sultan (2); die van Soengei Lama, Soengei Itam en Selébar zijn Pangéran; van de Hoofden, die in de hoofdplaats Bengkoelen wonen, noemen sommigen zich Soetan, anderen Radja, Khalipa, enz. Ondergeschikte Hoofden hebben den titel van Kapala Sembah (Hoofd-mantri), Mantri, Pembarah, Proatin, (bladz. 130), Pasirah, Datoe, Pamangkoe en andere. Deze titels en waardigheden gaan bij erfopvolging over op den oudsten zoon of naasten

(1) Over het bestuur, de rechtspraak en sommige maatschappelijke instellingen in de Afdeeling Ommelanden van Bengkoelen worden vele belangrijke bijzonderheden medegedeeld in de *Bijdragen van het Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indie, Nieuwe volgreeks*, Dl. IV, bl. 255—316.

(2) De betrekking van Toewankoe (Regent) is in Moko-Moko in het jaar 1869 bij wijze van proefneming afgeschaft; de mindere Hoofden staan daar dus thans rechtstreeks onder de Nederlandsche autoriteit. *Koloniaal Verslag*, 1869, bl. 45.

Digitized by Google

bloedverwant. Het gezag der Hoofden is zeer beperkt: zij moeten zorgdragen voor de handhaving der voorvaderlijke instellingen (*adats*), die, hoewel niet beschreven, de plaats van wetten vervangen (1); doch zij kunnen in de bestaande orde van zaken geene verandering maken dan met overleg en toestemming der mindere Hoofden en oudsten des volks. Alleen in Moko-Moko, welks Toewankoe geacht werd van de Menangkabausche Vorsten af te stammen, werd hem op grond daarvan door de bevolking eenige meerdere eerbied toegedragen. Zij moeten, behalve eene geldelijke tegemoetkoming, welke sommigen vanwege het Gouvernement ontvangen, in hun eigen onderhoud voorzien, en genieten van hunne onderhoorigen geene andere wettige inkomsten dan een aandeel in de boeten, welke zij hun volgens de Adat wegens misdrijven kunnen opleggen; evenwel weten zij zich dikwijls door list of geweld onwettige voordeelen te verschaffen.

Wat de rechtspleging van Gouvernementswege betreft heeft men in Bengkoelen het Residentiegerecht (bl. 501), de Magistraten (bl. 130) en den Landraad, samengesteld uit den Resident als Voorzitter, den Secretaris der Residentie als Griffier, den Hoofddjaksa, den Hoofdpanghoeloe en twee inlandsche Hoofden als leden. De Landraad neemt in eersten aanleg kennis: van alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld tegen leden van de inlandsche bevolking van Sumatra; van alle misdrijven, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelde personen; van alle overtredingen van politiereglementen en plaatselijke keuren, alsmede van wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. Voorts heeft men ter hoofdplaats Bengkoelen de *Hakim këtjil* of Raad van kleine zaken, uitsluitend samengesteld uit Inlanders, welke beslist in zaken, betreffende huwelijken, boedelscheidingen en dergelijke. De Magistraten nemen kennis van alle ingebrachte klachten tegen niet tot de inheemsche bevolking buiten de hoofdplaats behoorende Inlanders en met deze gelijkgestelde personen ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene geldboete van *f* 100, ten arbeidstelling aan publieke werken of gevangenisstraf van acht dagen. Over de bevoegdheid van en de wijze van rechtspleging voor deze rechtbanken zie men verder het *Ind. Staatsblad*, 1880, N°. 32, 33 en 34.

In de binnenlanden heeft de bevolking hare eigene rechtspleging behouden. Kleine geschillen worden beslist door de Dorpshoofden. Zaken van meer belang en misdrijven komen voor eenen Raad der

(1) De Adats der Afdeeling Moko-Moko zie men in het *Koloniaal Verslag* over 1865, Bijlagen, bl. 27.

Digitized by Google

Hoofden (op sommige plaatsen Raad der Proatins geheeten), samengesteld uit den Toewankoe des landschaps en de mindere Districtshoofden. Alle misdrijven, van welken aard ook, worden gestraft met geldboete, waarvan de hoegrootheid door de Adat bepaald en die verdeeld wordt tusschen de beleedigde partij en de Hoofden. In geval van moord wordt behalve de boete ook nog de *bangoen* (bloedgeld), die naarmate van den rang des vermoorden verschilt, door den moordenaar aan de bloedverwanten des verslagenen uitgekeerd. Bij onvermogen van den veroordeelde kan de boete op zijne naastbestaanden of desnoods op zijn dorp worden verhaald.

Standen.

Men kan bij de bevolking van Bengkoelen in het algemeen de volgende standen onderscheiden: de Orang toewa, de Anak Radja, de Orang bajik-bajik, de Orang mardika, de Orang beroetang en de Boedak.

De Orang toewa zijn de Toewankoe's en andere aanzienlijke Hoofden.

De Anak Radja zijn de afstammelingen der Hoofden op de hoofdplaats, die zich den Vorstelijken titel hebben aangematigd. Zij zijn daar de schadelijkste klasse van lieden; dewijl zij uit trots op hunne afkomst allen arbeid beneden zich achten en allerlei ongeoorloofde middelen aanwenden om aan hunne zucht tot weelde en verkwisting te kunnen voldoen.

De Orang bajik-bajik zijn de welgezeten lieden, waartoe men de Dorpshoofden, den priesterlijken stand en de gegoede kooplieden kan brengen.

De Orang mardika zijn de vrije lieden, als: landbouwers, visschers en ambachtslieden.

De Orang beroetang waren lieden, die wegens schulden hunne vrijheid aan den schuldeischer hadden verpand en verplicht waren hem voor een bepaalden tijd te dienen. Zij werden onderscheiden in *Beroetang mèngiring* en *Beroetang pèmbèlahan;* de eersten waren geheel aan de willekeur van den schuldeischer onderworpen en stonden nagenoeg gelijk aan slaven, alleen met dit onderscheid dat zij door afbetaling hunner schuld zich konden vrijkoopen; de laatsten waren de zoodanigen, die tot het aanleggen van eenige cultuur of het doen van ondernemingen geld leenden, op voorwaarde van bij de teruggave op den bepaalden tijd de winst gelijkelijk met den geldschieter te deelen. In het landschap Moko-Moko onderscheidde men vier soorten van pandelingschap (daar *sando* geheeten), namelijk: *sando*

Digitized by Google

gong, waarbij de pandeling geheel aan de willekeur van zijnen heer was overgelaten en volmaakt met den slaaf gelijk stond; *sando akoe banda*, insgelijks slavernij, waarbij de pandeling, indien hij vóór het verstrijken van zijnen diensttijd kwam te sterven, door een ander moest worden vervangen; *sando gong betali*, pandelingschap, waarbij de bloedverwanten van den pandeling het recht hadden hem vrij te koopen: *sando bĕbĕlah*, overeenkomende met het bovenvermelde *beroetang pembĕlahan;* misgewas kwam daarbij ten nadeele van den schuldenaar.

Boedak waren slaven; zij waren geheel het eigendom van hunnen heer en hadden geene rechten (1).

Landbouw, handel en nijverheid.

De bevolking geniet over het algemeen weinig welvaart, waarvan de voornaamste oorzaken zijn: hare traagheid, de gebrekkige en onvoldoende rijstbouw, en de knevelarijen der Hoofden, die door het Gouvernement wel tegengegaan doch niet altijd kunnen verhinderd worden. De landbouw is in dit gewest van weinig belang en bepaalt zich hoofdzakelijk tot het aankweeken van kokos- en arèn-palmen, djagoeng, tabak, katoen, koffie, kruidnagelen, muskaatnoten en weinig peper. De cultuur van rijst op sawahs neemt toe, vooral in de Afdeelingen Moko-Moko, Mana, Kaoer en Kroë, waardoor de behoefte aan invoer, die meest van Padang en Priaman geschiedt, minder wordt. Terwijl de teelt van muskaatnoten afneemt, vermeerdert die van kruidnagelen, vooral in de Afdeelingen Kaoer, Mana en Kroë, waar reeds belangrijke kruidnageltuinen zijn aangelegd. Koffie wordt het meest in Mana en Kroë gevonden; men plant deze niet in geregelde tuinen maar op de droge rijstvelden en zaait dan de padi daartusschen.

De handel ter zee is grootendeels in handen der vreemdelingen, die op de voornaamste kustplaatsen gevestigd zijn; die der Inboorlingen bepaalt zich hoofdzakelijk tot een weinig belangrijken ruilhandel met de volksstammen, welke aan gene zijde van den Boekit Barisan wonen.

Het inzamelen van de natuurlijke voortbrengselen des lands, en de visscherij langs de kusten zijn de voornaamste takken van nijverheid.

---

(1) *Bijdragen van het Inst. voor de taal-, land- en volkenk. van Ned. Indië, Nieuwe volgreeks*, Dl. II, bl. 31. Hierbij valt op te merken dat deze beschrijving betrekking heeft op het jaar 1840; vermits nu reeds in 1863 het pandelingschap in Bengkoelen verboden was, en in 1876 de slavernij op geheel Sumatra is afgeschaft, moeten deze twee categoriën van personen geacht worden vervallen te zijn.

Digitized by Google

In het jaar 1878 zijn 67 handelsvaartuigen te Bengkoelen aangekomen en vandaar vertrokken; te Kroë 1 aangekomen en geene vertrokken; en te Moko-Moko 51 aangekomen en 63 vertrokken (1); de waarde van den in- en uitvoer wordt niet vermeld.

Huwelijken.

In zeden en gewoonten verschilt de bevolking van Bengkoelen, althans in de hoofdtrekken, te weinig van die der naburige gewesten om ze hier afzonderlijk te beschrijven. Alleen verdienen de wijze, waarop de huwelijken worden gesloten, welke wij ook gedeeltelijk in Palembang en de Lampongsche Districten wedervinden, eene bijzondere vermelding. Zij hebben hoofdzakelijk plaats onder de volgende omstandigheden en benamingen, welke echter in de onderscheidene gewesten in de bijzonderheden eenigszins van elkander verschillen: (2)

Semando, onderscheiden in *Semando beradat* en *Semando balik djoerei*. Bij deze wijze van huwen zendt de man of zijne bloedverwanten, na aan de ouders van het meisje zijn voornemen te hebben bekend gemaakt, aan dezen eene som gelds, *antaran* geheeten, waarvan de hoegrootheid verschilt naar den rang der bruid, en welke dienen moet om hare huwelijkskosten goed te maken. Bij zoodanig huwelijk moet een *bimbang* of huwelijksfeest worden gegeven, waarvan de kosten voor $^1/_3$ door den man en voor $^2/_3$ door de vrouw worden gedragen. Bij de *Semando beradat* hebben de beide echtgenooten gelijke rechten op de kinderen en goederen; bij de *Semando balik djoerei* moet bij het overlijden van den man slechts één kind aan zijne nabestaanden worden afgestaan. In geval van echtscheiding op verlangen van den man moet het door de vrouw betaalde aandeel in de kosten van het huwelijksfeest aan haar worden terugbetaald; bij scheiding op verlangen der vrouw heeft geene teruggave plaats. In beide gevallen worden de gezamenlijk verworvene bezittingen of aangegane schulden gelijkelijk tusschen beide partijen verdeeld; het huis blijft echter het eigendom der vrouw, en ook de kinderen blijven bij haar totdat zij oud genoeg zijn om te kiezen of zij den vader dan wel de moeder willen volgen. Bij overlijden erven de kinderen gelijkelijk de nalatenschap en zijn ook gezamenlijk aansprakelijk voor de schulden hunner ouders.

---

(1) Zie de tabel op bladz. 518.

(2) *Tijdschr. v. Neêrl. Indie*, 1842, Dl. I, bl. 441. *Bijdragen van het Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië, Nieuwe volgreeks*, Dl. IV, bl. 265, 279, 295, 302, 311.

Digitized by Google

Wanneer een op deze wijze getrouwd man eene tweede vrouw neemt, is hij verplicht aan de eerste een geschenk van *f* 40 te geven, hetwelk *oewang pemadoean* (geld voor veelwijverij) genoemd wordt.

Djoedjoer. Zoodanig huwelijk wordt aangegaan door aan de ouders van het meisje de *djoedjoer* of koopschat te betalen, die wel naar gelang van haren rang verschilt en onderscheiden wordt in *djoedjoer agoeng*, *tĕngah* en *kĕtjil* (groote, middelmatige en kleine *djoedjoer*) doch steeds eene voor den Inlander zeer groote som bedraagt; zij wordt dan ook niet altijd onmiddellijk geheel door den man afbetaald, maar kan gedeeltelijk als schuld op hem blijven rusten, welke schuld in geval van overlijden op zijne kinderen overgaat. Door een huwelijk bij *djoedjoer* wordt de vrouw geheel het eigendom, de slavin, van den man, wien ook de kinderen toebehooren en die in de *djoedjoer* van zijne dochters weder vergoeding tracht te vinden voor de koopsom zijner vrouw. Bij overlijden van den man wordt de vrouw het eigendom van diens naasten bloedverwant, die haar moet onderhouden en ook als bijwijf kan nemen, welk laatste dan *ganti tikar* (van bed verwisselen) wordt genoemd. — In het landschap Moko-Moko is deze wijze van huwen niet anders dan bij de Hoofden in gebruik. De Toewankoe aldaar nam zoovele vrouwen als hij verkoos en scheidde van haar, in beide gevallen zonder eenige betaling.

Adat orang ambil anak (kind-aanneming) is bijna het tegengestelde van het huwelijk bij *djoedjoer*. De man betaalt daarbij geenen koopschat voor de vrouw, moet bij haar komen inwonen en kan worden beschouwd als slaaf van haar en hare bloedverwanten, die het recht hebben hem weg te zenden met verlies van alles wat hij bezit. De kinderen zijn het eigendom der vrouw en behooren tot haar geslacht, niet tot dat van den man. Tot deze wijze van huwen, die men als vernederend voor den man beschouwt, wordt zelden anders overgegaan dan bij volstrekte armoede van zijne zijde. Somtijds laten Hoofden, die geenen zoon hebben, hunne dochters op deze wijze huwen, ten einde hunne waardigheid in hun geslacht te doen blijven.

Eene vierde soort van huwelijk is eene geheime verbintenis tusschen den man en de vrouw, welke later door de ouders wordt goedgekeurd; de man moet dan eene dubbele *antaran* geven en daarenboven eene door de Hoofden naar gelang van zijn vermogen te bepalen boete betalen (1).

(1) Deze soort van huwelijken behoort waarschijnlijk in de zuidelijke door Lampongers bevolkte landschappen tehuis; daar iets dergelijks ook in de Lampongsche Districten wordt aangetroffen. Zie hierachter *c*, § 3.

Digitized by Google

Het spreekt vanzelf dat deze instellingen alleszins hinderlijk zijn voor de toeneming der bevolking; vermits de voorwaarden, waarop een huwelijk kan worden aangegaan, zoo bezwarend zijn dat zeer vele mannen zich of geheel niet of slechts laat in den echt begeven. Het Nederlandsch Gouvernement poogt dan ook overal, waar het zijnen invloed kan doen gelden, het huwelijk bij *djoedjoer* te doen afschaffen of althans de koopsom der vrouw op een gering vast bedrag te doen bepalen; en waar het daarin geslaagd is, heeft deze maatregel overal vermeerdering der huwelijken en toeneming der bevolking ten gevolge.

c. De Residentie Lampongsche Districten.[1])

§ 1. Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Ligging, grenzen, grootte.

De Lampongsche Districten worden in het zuiden door Straat Soenda, in het oosten door de Java-zee bespoeld. Van Palembang worden zij in het noorden gescheiden door de rivier Masoedji, en in het noordwesten door eene denkbeeldige lijn, welke zich van de bronnen van die rivier zuidwestwaarts uitstrekt, gedeeltelijk de rivier Pisang (eene linker-zijrivier van de Toelang Bawang) volgende tot aan het Meer Saroedja (bl. 648), dan recht zuidwaarts loopt tot aan het landschap Blalouw, vervolgens langs dit landschap, dus langs de Residentie Bengkoelen, gaat, eerst zuidoostwaarts tot aan den G. Aboeng en vandaar recht westwaarts tot aan den G. Sekintjouw, en van dezen laatsten top den B. Barisan volgt, welke hier de Lampongsche Districten van Bengkoelen scheidt. Zij liggen tusschen 3° 40′ (2) tot 5° 59′ Z. B. en 104° 15′ tot 105° 57′ O. L. en beslaan volgens Melvill en den *Regerings-almanak* eene oppervlakte van 475 □ mijlen (3).

---

(1) De volledigste berichten omtrent deze gewesten komen voor in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1847, Dl. I, 1852, Dl. I, 1856, Dl. II en 1857, Dl. I. *Bijdragen van het Inst. voor de taal-, land- en volkenkunde van Ned. Indië. Nieuwe volgreeks*, Dl. IV, bl. 69 en volgg.

(2) Volgens de kaart der Lampongsche Districten van den Kapt. Versteeg in den *Atlas van Ned. Indië*; op andere kaarten, waar de Masoedji minder bochten heeft, strekken zij zich niet verder uit dan tot 4° 5′ Z. B..

(3) *Statistieke kaart* in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1849. In den *Moniteur des Indes*, 1846, had dezelfde Schrijver 535 □ mijlen opgegeven; en in de boven vermelde *Bijdragen* wordt de grootte op 480 □ mijlen gesteld.

Digitized by Google

Kusten, baaien, kapen, naburige eilandjes.

De oostkust is vlak en laag, loopt bijna in eene rechte lijn van het noorden naar het zuiden, en heeft geene klippen of eilanden in de nabijheid, behalve alleen nabij de zuidpunt, waar, van het noorden naar het zuiden, de volgende kleine en rotsachtige eilandjes liggen: Tandjoeng Sikopo, zoo dicht bij de kust dat het gewoonlijk als een voorgebergte beschouwd wordt: het Noorder-eiland of P. Moendoe; De Drie gezusters of P. Sesam; P. Logok; en de Zutphensche eilanden, zijnde P. Takal, P. Rimou, De Gebroeders of P. Toewa, het Hout-eiland of P. Penjoerah, het Klapper-eiland, P. Kandang en P. Sedoe.

Aan de bergachtige zuidkust dringen twee groote baaien diep landwaarts in, van welke de oostelijke Lampongsbaai of Telok Betoeng, de westelijke Keizers- of Semangkabaai heet. De Lampongsbaai vormt aan hare westzijde weder drie kleinere baaien (van het noorden naar het zuiden), de Rateh-, Poendoe-, en Bidada- of Pedada-baai; en aan de oostzijde in het zuiden, de Baai Blantong of Lobag. De Keizersbaai vormt aan hare oostzijde de kleine baaien Telok (baai) Limau Badak, Poetih, Pertibi, Katombajan en Kiloan; in het noordwesten, Telok Tandjongan of Borneh, en in het zuidwesten T. Tampang.

In de Lampongsbaai liggen P. Banjak en de Lagoendi-groep, bestaande uit P. Lagoendi, P. Lagoendi ketjil, P. Oentjal, P. Lagoendi Saka, P. Mangomon, P. Sosaron en P. Patappan; voor de baai liggen P. Siboekoe, P. Siboekoe Ketjil en P. Sibesi (1). In het midden van den ingang der Keizersbaai ligt P. Taboang of Semangka ook het Keizerseiland genoemd; aan de oostkust liggen twee kleine eilandjes nabij de Baai van Pertibi, vier in die van Katombajan, en twee in die van Kiloan.

Voorts behoort nog administratief tot de Lampongsche Districten het in Straat Soenda gelegene P. Rakata of Krakataoe (bl. 200) met de in de onmiddellijke nabijheid daarvan liggende P. Rangoh, P. Sertong, P. Rakata loeni en P. Temiang.

De weinige kapen in dit gewest zijn vermeld op bl 511.

---

(1) De hier medegedeelde opgave der eilanden, welke tot de Lampongsche Districten behooren, is volgens het *Indisch Staatsblad voor* 1864, N°. 54.

In het boven aangehaalde Deel der *Bijdragen van het Instituut*, bl. 79, worden de eilanden in de Lampongsbaai genoemd; P. Balak, Tengah en Ketjil (in de Bidadabaai gelegen), Kelapa, Satengah, Kadogan, Kalagian, Mahitam, Tegal, Lahoe, Tambikel, Tangkil, Koeboer, Pomogottan, Passarang, Tjondong tinggi, Tengah en Pandjang, Kraanvogel, Tiga, Mangkoedoe en Paloeboe, en de Lagoendi-groep bestaande uit Lagoendi besar, Lagoendi ketjil, Sakka, Sassaran, Patappan, Mongoman en Oentjal.

Digitized by Google

Bergen en vlakten.

De bergen in de Lampongsche Districten bestaan uit drie bijna evenwijdig loopende ketenen, welke zich over een klein gedeelte van het gewest in een zuidoost- en noordwestwaartsche richting uitstrekken, door lagere ruggen met elkander verbonden worden en van vulkanischen aard zijn. Aan haren voet worden vooral aan de zeezijde op onderscheidene plaatsen warme bronnen aangetroffen. De oostelijkste keten loopt langs de oostkust van de Lampongsbaai, en heeft tot hoogste spits den G. Radja Basa (4130 vt., 1340 M.) in het zuidelijke uiteinde gelegen. Vanhier noordwaarts neemt de keten aanmerkelijk in hoogte af, en wordt vereenigd met de volgende door eene om den achtergrond der baai heenloopende heuvelrij, die den algemeenen naam van G. Talang draagt, slechts van 100 tot 400 vt. hoogte heeft, en wier hoogste punten zijn de eenigszins landwaarts in gelegene heuvel G. Trang en de G. Rateh en G. Tangka (1042 M.) meer nabij de westkust der baai. De middelste bergketen begint bij Tandjoeng Tikoes en loopt langs de oostkust der Keizersbaai. Hare hoogste punten zijn de G. Bidada (6000 vt.) in het zuiden; de G. Lampong of Lampongs-piek (ongeveer 6700 vt., 2175 M.), nagenoeg in het midden; en de G. Tangamoes of Keizerspiek (7000 vt., 2280 M.) in het noorden der keten. Van dezen laatsten berg loopen eenige lagere takken een eind ver noordoostwaarts, uit welke zich de toppen G. Oeloe Sikampong, G. Oeloe Sipoetih en G. Aboeng verheffen; terwijl hij noordwestwaarts door eenen lagen rug verbonden is met den G. Sekintjouw op de zuidelijke grens van het landschap Blalouw, en deze weder met den G. Pasagi of Besagi (bl. 508). De westelijkste bergketen eindelijk is het zuidelijke gedeelte van den G. Barisan, die hier B. Sawah heet en geene bijzonder hooge toppen heeft.

Het overige gedeelte van het land is nagenoeg overal vlak, en voor een gedeelte zoo laag dat het gedurende den regentijd geheel overstroomd wordt. In de nabijheid der bergen treft men den vruchtbaarsten grond aan, die nu eens rood-bruin dan weder zwart van kleur is. Hoe meer men noordwaarts gaat des te schraler wordt de bodem, die eindelijk geheel overgaat in dorren zandgrond slechts hier en daar door strepen goede teelaarde doorsneden. Deze gesteldheid van den grond is oorzaak dat het land, niettegenstaande zijne ligging, in den goeden moesson zeer spoedig weder geheel opdroogt, behalve in de streken langs de oostkust, die altijd moerassig blijven.

Zoowel de bergen als de vlakten zijn bedekt met dichte bosschen en wildernissen, waarin alleen voor het aanleggen der dorpen en

Digitized by Google

velden van de weinig talrijke bevolking kleine gedeelten zijn ontgonnen.

Rivieren.

Uit de hierboven vermelde ligging der bergen volgt natuurlijk dat aan de zuidkust geene rivieren van eenige beteekenis kunnen gevonden worden. Er wateren echter eene menigte beken uit, die wel meerendeels onbevaarbaar zijn doch dienstbaar kunnen gemaakt worden aan den aanleg van sawahs. Zoo vallen in de Lampongsbaai: de Kedaton, Peningahan, Telok Betoeng, Panjang Dingan, Gebang, Minanga, Soekoe Djaja, Djangi, Koenjajan, Kota Djawa en Bawang (1); in de Keizersbaai: de Nagri, Napal, Pakoe, Oembar, Pertibi of Tandjoeng Djati, Poetih of Pekandoh, Limau Badak, Tarega Beloengoe, Bineatan, Bineawang, Borneh of Semangka met twee monden, de grootste van alle (zij ontspringt op den G. Pasagi en doorstroomt, voordat zij in de Lampongsche Districten komt, Blalouw; hare voornaamste linkerzijrivier is de Samoeng, die op den G. Sekintjouw ontspringt), Wai (2) Nipah, Karang Brah, Tiram, Kaoer Gading, Tanda en andere.

Aan de oostkust daarentegen ontlasten zich eenige belangrijke rivieren, welke alle op het zuidelijke en westelijke gebergte ontspringen, het geheele gewest in eene oostwaartsche hoofdrichting doorstroomen, en meerendeels tot ver landwaarts in bevaarbaar en dus voor het binnenlandsch vervoer van veel belang zijn. Voor den landbouw zijn deze echter van weinig nut; deels omdat de bedding te diep is en de oevers te hoog zijn, deels omdat zij in den regentijd het geheele omliggende land overstroomen, waardoor alle bebouwing onmogelijk wordt. De volgende zijn de voornaamste:

De Masoedji of Mas Oedji (3), de noordelijke grensrivier. Zij ontspringt ongeveer 18 mijlen landwaarts in op een eenigszins verheven grond uit acht bronnen, Mata Walo geheeten, loopt eerst noordoostwaarts, vervolgens zuidoostwaarts en valt op 4° 5′ Z. B. met een 500 meter breeden mond in zee. Zij is bijna over hare geheele uitgestrektheid voor groote prauwen bevaarbaar en heeft door de

---

(1) In de *Bijdragen*, enz. bl. 93 worden genoemd: de Telok, Saboe, Ratté, Sangi, Poendo, Pedada en Bewang.

(2) *Wai* beteekent *rivier*.

(3) Zoo wordt deze naam geschreven door ZOLLINGER, *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1847, Dl. I, bl. 18.

Digitized by Google

rivieren Babatang of Batang Hari, Komering en Peladjoe gemeenschap met de Moesi (zie hieronder, *d*, § 1). De voornaamste zijriviertjes zijn: Links, de Soengei Babatang of Batang Hari, de S. Bajan en de S. Boewaja; Rechts, de S. Boeroeng en de S. Rasau.

De Toelang Bawang, de grootste rivier des lands. Zij ontstaat uit de vereeniging van vier hoofdstroomen: de Wai Oempoe, W. Besai, W. Soengkei en W. Rarem of Raroe. De W. Oempoe ontspringt op den G. Sekintjouw en loopt eerst noordwaarts en vervolgens oostwaarts totdat zij beneden Boemi Agoeng de W. Besai opneemt, die op den G. Aboeng haren oorsprong heeft; na deze vereeniging neemt de rivier den naam aan van W. Kanan en stroomt oostwaarts voort totdat zij bij Pagar Déwa de W. Kiri opneemt. Deze W. Kiri ontstaat uit de samenvloeiing van de W. Papan Balok en de W. Soengkei, die aan hare rechterzijde de W. Rarem opneemt, welke twee laatste op den G. Aboeng ontspringen en het westelijke gedeelte der Lampongsche Districten in eene noordoostwaartsche richting doorstroomen. Na de vereeniging van de W. Kanan en W. Kiri (Rechter- en Linker-rivier) krijgt de rivier den naam van Toelang Bawang en loopt met groote bochten in eene noordoostwaartsche hoofdrichting totdat zij met eenen meer dan 700 meter breeden mond op 4°21′ Z. B. in zee valt. Van de vereeniging der W. Kiri en W. Kanan tot aan den mond is de rivier, zelfs bij ebbe, die zich tot hiertoe doet gevoelen, voor prauwen van de grootste soort bruikbaar, welke voor dezen tocht stroom-afwaarts drie etmalen noodig hebben; hoogerop kan zij door kleinere vaartuigen ver landwaarts in worden bevaren. De voornaamste zijrivieren zijn van boven af:

L. De Tahani, wier bronnen noordwestwaarts van die der W. Oempoe gelegen zijn; zij valt beneden het dorp Blambangan in deze rivier. De Tahani neemt onderscheidene beken op en is grootendeels voor kleine prauwen bevaarbaar, hoewel zulks door den sterken stroom met gevaar gepaard gaat.

L. De Giham, eene voor prauwen bevaarbare rivier, die nabij den G. Pasagi ontspringt en een paar uur beneden de Tahani in de W. Oempoe valt.

L. De Pisang, eene kleine, sterk stroomende en gedeeltelijk bevaarbare rivier, die bij den G. Pisang uit het kleine meer of moeras Papepoe (elders Proepoe en ook Saroedja genaamd) op de grens van het Palembangsche ontstaat en eerst noordoost- en vervolgens zuidoostwaarts stroomende bij Boemi Agoeng in de W. Oempoe valt.

Digitized by Google

R. De Batin, een riviertje van weinig belang.
R. De Bakong, die met twee armen in de Toelang Bawang valt.
R. De Dinto, een onbelangrijk riviertje.
L. De Bidada of Pedada, welke nabij de bronnen van de Masoedji haren oorsprong heeft en, vrij recht oostwaarts stroomende, zich niet ver van de kust in de Toelang Bawang uitstort.

Daarenboven hebben de vier hoofdbronnen der Toelang Bawang eene ontelbare menigte zijriviertjes, welke echter alle onbevaarbaar zijn. Een van de belangrijkste is de W. Aboeng, die op den G. Aboeng ontspringt en bij Kota Boemi in de linkerzijde van de W. Rarem valt.

De Sipoetih (eigenlijk Wai Poetih), ontspringende op den heuvel G. Oeloe Sipoetih ten zuiden van den G. Aboeng; zij neemt in haren oostwaartschen loop onderscheidene zijrivieren op, en valt op 4° 45′ Z. B. met een wijden mond in zee. De voornaamste bevaarbare zijrivieren zijn:

L. De Pengaboean, die nabij de Sipoetih ontspringt en bij Sering Kebouw zich met haar vereenigt.
R. De Kapoean.
L. De Lampoejang.
L. De Boendar of Boentang.
L. De Troesan, die niet ver van de kust in de Sipoetih valt.
R. De Pagadoengan, welke zich nog lager met haar vereenigt.
L. De Raman.
R. De Soekadana of Soekatanah.

De Pennat, een wijde riviermond, op 5° 9′ Z. B., ontstaande uit de samenvloeiing van de Enda, de Pennat en de Soesoeh, welke zich niet ver van de kust vereenigen.

De Maringei en de Nibong, twee riviertjes van weinig uitgestrekten loop doch voor kleine prauwen bevaarbaar. Zij vallen dicht bij elkander tusschen 5° 21′ en 5° 23′ in zee.

De Sikampong (eigenlijk Wai Kampong), ontspringende uit onderscheidene bronnen op den G. Oeloe Sikampong, tusschen den G. Oeloe Sipoetih en de Keizerspiek; zij loopt in eene oost-noordoostwaartsche richting, aanvankelijk onder den naam van Ilahan doch spoedig onder dien van Sikampong, tot ten noorden van de Lampongsbaai en wendt zich dan zuidoostwaarts totdat zij op 5° 35′ Z. B. in zee valt. Hoewel deze rivier een uitgestrekten loop en voldoende diepte heeft, is zij echter bezwaarlijk te bevaren wegens de sterke kronkelingen en onderscheidene watervallen, die er zich in bevinden; terwijl ook het dichte er over hangende geboomte de vaart hier en daar zeer belemmert. De belangrijkste zijrivieren zijn:

Digitized by Google

R. De Boelo,
De Semah,
De Toelong Poetih,
De Katibon, en
De Batoe Pajoeng, die op den G. Radja Basa ontspringt.

Deze zijn wegens hare smalheid en scherpe kronkelingen slechts met zeer korte prauwen of vlotten gedeeltelijk bevaarbaar.

De Rogo is een onbevaarbaar riviertje, dat op den G. Radja Basa ontspringt en ten zuiden van het Noorder-eiland in zee valt.

Luchtsgesteldheid.

De afwisseling der moessons heeft geregeld en op denzelfden tijd als op Java plaats. Daar het land aan twee zijden door de zee omgeven, de grond voor het grootste gedeelte zeer laag, door ontelbare rivieren en beken doorsneden en met dicht geboomte bedekt is, is de atmosfeer zeer vochtig, en vormen de dampen, die door de groote hitte vooral in de kuststreken des daags worden opgetrokken, na zonsondergang zware nevels, welke zelden voor negen of tien ure des morgens geheel zijn opgeklaard. Regen valt er zeer overvloedig; zoodat zelfs in den goeden moesson zelden drie dagen zonder buien voorbijgaan. De gemiddelde jaarlijksche temperatuur is 81° F., en het verschil tusschen den hoogsten en laagsten thermometerstand bedraagt niet meer dan 15°.

Voortbrengselen.

De natuurlijke voortbrengselen uit het plantenrijk verschillen niet bijzonder van die in het overige gedeelte van Sumatra, vermeld op bl. 514. Aangekweekt worden: rijst, doch niet altijd voldoende voor de behoefte der bevolking; peper en katoen, beide ook voor den uitvoer, welke echter niet zeer veel bedraagt; en een weinig koffie, tabak, muskaatnoten, suikerriet en indigo. De bosschen leveren, behalve onderscheidene goede houtsoorten, ook verschillende andere boschproducten op, zooals rotting, hars en gom elastiek, van welk een en ander eene niet onbelangrijke hoeveelheid naar Java en Singapoera wordt uitgevoerd.

Het dierenrijk bevat dezelfde soorten als op het overige gedeelte des eilands, en eene groote menigte tijgers, olifanten, rhinocerossen en krokodillen. Het rundvee bestaat uitsluitend in buffels; ook paarden worden er niet aangetroffen.

Digitized by Google

Aan delfstoffen is het gewest zeer arm. In de bedding van sommige rivieren wordt een weinig slecht stofgoud gevonden; zilver-, koper- of ijzermijnen zijn er niet bekend; tin zegt men dat aan de Lampongsbaai en langs de rivier Sikampong voorkomt; zwavel wordt gevonden op den G. Radja Basa en hier en daar in het westelijk grensgebergte. Warme Minerale bronnen bevinden zich op zeer vele plaatsen, zooals: bij Natar, ten noorden van de Lampongsbaai; langs het strand van die baai, zuidwestwaarts van de hoofdplaats Telok Betoeng; deze laatste worden Kadjadian genoemd; bij de kampong Kali Anda, aan den noordwestelijken voet van den G. Radja Basa; men treft ze op de beide laatste plaatsen zelfs in zee aan, waar zij door de opborreling en de warmte van het water kenbaar zijn.

§ 2. VERDEELING, VOORNAAMSTE PLAATSEN EN BESTUUR; WEGEN.

Verdeeling, voornaamste plaatsen en bestuur.

Volgens het stroomgebied der drie hoofdrivieren en der twee groote baaien zijn de Lampongsche Districten, buiten de hoofdplaats, verdeeld in de volgende zes Afdeelingen, van het noorden af: 1°. Toelang Bawang; 2°. Sipoetih; 3°. Sikampong; 4°. Ommelanden van Telok Betoeng; 5°. Katimbang; 6°. Semangka. Elke Afdeeling staat onder het bestuur van eenen Controleur, aan wien een inlandsch Districtshoofd met den titel van Demang is toegevoegd, die de schakel tusschen het Europeesch en het inlandsch bestuur vormt.

De hoofdplaats der Residentie, Telok Betoeng, gelegen aan de noordkust der Lampongsbaai staat op zichzelve buiten de genoemde Afdeelingen. Zij is de standplaats van den Resident, onder wiens rechtstreeksch bestuur zij staat, en die daarin wordt bijgestaan door een Secretaris-Magistraat, tevens fungeerend als Notaris en Vendumeester, en een Commies, tevens buitengewoon Ambtenaar van den Burgerlijken stand. Voorts zijn er gevestigd een inlandsche Djaksa, een Luitenant der Chineezen en een Luitenant der Boegineezen. Het is ook de militaire hoofdpost der Residentie; de vroegere redoute is in 1876 vervangen door een permanent militair etablissement op den Talang-heuvel met een verboden kring van 100 meter, waar de Garnizoens-compagnie der Lampongsche Districten ligt. De Inlanders noemen deze plaats kampong Pasar; zij bestaat uit de acht kampongs Kangkong, Madja, Boemi Waras, Lontar, Pasar, Pasisir, Parawata en Kota Karang, waaraan in 1880 nog een paar vroeger tot de Ommelanden behoorende kampongs zijn toegevoegd.

Digitized by Google

1°. De Afdeeling Toelang Bawang, waarmede in 1873 de vroeger afzonderlijke Afdeeling Boemi Agoeng is vereenigd, bevat het stroomgebied van de rivier van dien naam en hare voornaamste bronnen en zijrivieren. Zij grenst ten noorden aan Palembang, ten westen aan Palembang (het Ranau-gebied) en Bengkoelen (Blalouw), en wordt ten zuiden bepaald door eene lijn, welke zich van kaap Telok Baroe een weinig bezuiden den mond der rivier (4° 25′ Z.B.) in eene west-zuidwestwaartsche richting uitstrekt tot aan den G. Aboeng.

De hoofdplaats van deze Afdeeling is Menggala 83 palen ten noorden van Telok Betoeng, aan den rechteroever der rivier, nagenoeg in het midden des lands, de standplaats van den Controleur, een Adspirant-Controleur en den Demang; het is eene groote en goed bevolkte handelplaats, waar vele Boegineezen en ook Chineezen gevestigd zijn. Verder zijn de voornaamste plaatsen: Bakong ilir en Bakong oedik, Bonawar, Ketjoeboengo, Bodjena, Morasa, Kota Karang, Gedong menang en Toeloeng Kabang, alle aan of nabij de rivier beneden Menggala gelegen; Kebang, Oedjoeng Goenoeng, Boedjang, Boha en Batoe, alle zuidwaarts van Menggala aan den grooten weg (bl. 656), en Boemi Meranti, geheel in het zuidoosten der Afdeeling aan de grens van Sipoetih.

In het westelijke gedeelte der Afdeeling (de voormalige Afdeeling Boemi Agoeng) zijn de voornaamste plaatsen: de vroegere Afdeelingshoofdplaats Negri besar, aan de Wai Kanan, Pagar Déwa, lager, Negara Batin en Negara Ratoe, hooger aan dezelfde rivier; en aan de W. Oempoe, Boemi agoeng, waar de O. I. Comp. in 1737 het thans geheel vervallen fort Valkenoog bouwde, Gebang, in de onmiddellijke nabijheid daarvan, en Toelang Bawang, Karangan en Boemi Ratoe, hoogerop aan dezelfde rivier; en Kota Boemi, aan de samenvloeiing van de W. Rarem en de W. Aboeng (bl. 648).

2°. De Afdeeling Sipoetih ligt ten zuiden van de vorige en bevat het stroomgebied der rivier van denzelfden naam. De noordelijke grens is natuurlijk de bovenvermelde lijn, die van Kaap Telok Baroe naar den G. Aboeng loopt; de zuidelijke eene lijn, die van ongeveer het midden tusschen de monden der rivieren Sipoetih en Pennat westwaarts gaat tot aan den G. Oeloe Sikampong (1); de

(1) In den *Algemeenen Atlas* (1860) loopt de zuidelijke grens van Sipoetih van den mond der rivier Maringei naar den Oeloe Sikampong. Ik moet echter aannemen dat bij de latere verdeeling die grenslijn noordelijker geplaatst is, en wel ten noorden van de Pennat; omdat anders Soekadana (of Soekatanah), de tegenwoordige hoofdplaats der Afdeeling Sikampong, in de Afdeeling Sipoetih komt te liggen. De hierboven aangegevene grens aan de kust is volgens de kaart van DORNSEIFFEN.

Digitized by Google

westelijke, eene lijn, van laatstgenoemden berg noordwaarts over den G. Oeloe Sipoetih naar den G. Aboeng.

De hoofdplaats en standplaats van den Controleur, een Adspirant Controleur en den Demang is Goenoeng Soegi, in het midden van het landschap, 40 palen van Telok Betoeng, aan den rechteroever der rivier Sipoetih en den grooten weg. Voorts zijn de belangrijkste plaatsen: Tarabangi, de vroegere hoofdplaats, ook in het midden van het land, 46 palen van Telok Betoeng aan den grooten weg en den linkeroever der rivier Pengaboean, met eene kleine niet meer bezette sterkte; Sering Kebo of Kebouw, mede aan den linkeroever derzelfde rivier, bij hare samenvloeiing met de Sipoetih; Bantoe Djaja aan de Pagadoengan; Goenoeng Batin, aan de grens van Toelang Bawang; Lampoejang ten noorden, en Kabagoesan ten zuiden van Tarabangi; de drie laatstgenoemde aan den grooten weg.

3°. De Afdeeling Sikampong ligt ten zuiden van de vorige en bevat het stroomgebied der rivier van denzelfden naam. Zij wordt ten noorden begrensd door de zuidelijke grenslijn van Sipoetih; ten zuiden door eene lijn, die van den mond der Sikampong eerst, gedeeltelijk langs die rivier, westwaarts en vervolgens noordwestwaarts, op eenigen afstand om de Lampongsbaai gaat, en vervolgens over den G. Rateh en de Keizerspiek naar den G. Oeloe Sikampong.

De hoofdplaats en standplaats van den Controleur en den Demang is Soekadana of Soekatanah, in het noorden der Afdeeling aan het bovengedeelte der rivier van denzelfden naam (bl. 649). Verder zijn de voornaamste plaatsen: Natar, de voormalige hoofdplaats, 12 palen van Telok Betoeng, aan den grooten weg; ten noorden van deze plaats treft men warme bronnen aan; Tiganennang of Tigenningan, eene aanzienlijke kampong aan den grooten weg, op beide oevers van de Sikampong gelegen; het gedeelte op den linkeroever heet Tiganennang Oetara (noordelijk), dat op den rechteroever Tiganennang Selatan (zuidelijk). Lager aan de Sikampong liggen: Gedong, Goenoeng Sogi, Negara Batin, Asahan, enz.; en aan de Maringei een dorp van dien naam.

4°. De Afdeeling Ommelanden van Telok Betoeng bevat, met uitzondering van de hoofdplaats, haren omtrek ten noorden van de Lampongsbaai en verder de oostelijke helft van de landpunt, welke deze baai van de Semangkabaai scheidt, volgens eene lijn, die van Tandjoeng Tikoes of Kamantara over den G. Tangka loopt en bij den G. Rateh de zuidelijke grens der Afdeeling Sikampong ontmoet.

De hoofdplaats van deze Afdeeling en de standplaats van den Controleur en den Demang is Tandjoeng Karang, in het noorden der

Digitized by Google

Afdeeling. Verder zijn de belangrijkste plaatsen: Koeripan, Tapoes, Kilahan, Goerong, Boemi agoeng en Soeka Djawa, in welks nabijheid warme bronnen zijn, aan de Baai Rateh aan de westzijde der Lampongsbaai.

5°. De Afdeeling Katimbang, ook genoemd Ampat Marga of De IV Marga's, bevat de zuidoostpunt des eilands ten zuiden van den mond der Sikampong en verder de oostkust der Lampongsbaai tot aan de Afdeeling Ommelanden van Telok Betoeng. De noordelijke grens is natuurlijk de zuidelijke van die Afdeeling en van Sikampong.

De hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur en den Demang is Katimbang, aan den westelijken voet van den G. Radja Basa, met eene thans niet meer bezette sterkte. Verder zijn de voornaamste plaatsen: Radja Basa, meer zuidwaarts, Tjanti, Betoeng, Peningahan, Wai Orang en Kedaton, meer noordwaarts aan denzelfden bergvoet, en Blantong en Taraban noordelijker op de oostkust der Lampongsbaai gelegen; Tjampaka en Peningahan, beide aan den oostelijken voet van denzelfden berg in het midden der landpunt, en Katapan, een weinig noordelijker aan de oostkust; Dantaran, Pegantoengan en Negara Ratoe, bij Tandj. Toewa; Wai Soelan, in het noorden der Afdeeling niet ver van de grens van Sikampong.

6°. De Afdeeling Semangka, bevattende de landen om de Semangkabaai en de noordwestwaarts vandaar gelegene bergstreken, die gedeeltelijk door de rivier Semangka of Borneh gedeeltelijk door hare linkerzijrivier, de Samoeng, worden besproeid. Zij grenst ten westen en noorden aan Bengkoelen, ten oosten aan de Afdeelingen Sipoetih, Sikampong en Ommelanden van Telok Betoeng.

De hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur en den Demang is Beniawang, aan de noordkust der baai en de linkerzijde van den mond der Semangka, die in het noordwesten van de baai uitwatert. Verder liggen aan of nabij die kust: Jamboe, Kota Batoe, Boelang, Boemi Ratoe, Soeka Bandjar, enz.; aan de oostkust: Koeripan, Badak, Poetih, Pakoe, Keloeang, enz.; aan de westkust: Borneh of Tandjong, de voormalige hoofdplaats, aan de rechterzijde van den mond der Semangka, Goering, Betoeng djati, Tiram, Tampang en andere.

De zes bovengenoemde Afdeelingen zijn weder verdeeld in van elkander onafhankelijke Districten, *Marga* of op sommige plaatsen *Mego* genoemd, over welke een Kapala Marga of Districtshoofd het gezag voert. Tijdens de overheersching der Lampongsche Districten

Digitized by Google

door de Sultans van Bantam gaven dezen aan die Districtshoofden den Javaanschen titel van Pangéran of Kjahi Arija; de mindere Hoofden kregen dien van Toemenggoeng of Ngabehi, enz. Tegenwoordig hebben vele Districtshoofden den titel Toewan Ratoe aangenomen; andere voeren dien van Soesoehoenan, Soeltan Dalem, Dalem Pangéran of nog meer hoogdravende. In het algemeen zijn de Lampongers zeer op titels gesteld; zoodat het land van Pangérans, Radèns en dergelijke wemelt. — De macht van een Margahoofd, als regeeringspersoon, heeft echter weinig te beduiden; als rechter oefent hij de hoogste rechtsmacht uit en legt de straffen op, die altijd in boeten bestaan.

Tot elke Marga behoort een grooter of kleiner aantal dorpen, *kampong* of *negeri* geheeten; de eigenlijke Lampongsche naam is *Tioe*. De Kapala of het Hoofd van een dorp voert gewoonlijk den titel van Radja of Pangéran; sommigen dien van Pangéran Pah (Viervorst), Pangéran segala ratoe (Vorst der Vorsten), enz. Dit dorpshoofd vormt met de hieronder te vermelden Kapala's Soekoe den Tioe's raad of het dorpsbestuur, dat de algemeene belangen der gemeente regelt. Het houdt zijne vergaderingen in een daartoe bestemd gebouw, *sesat* of *balaj*, ook wel *balidana*, genoemd, dat in de oudste wijk van elk dorp gevonden wordt, en waarin de bevelen der overheid worden aangeplakt of opgehangen.

De dorpen zijn verdeeld in wijken, *soekoe*, *tempoek* of *bilik*, soms ook *kampong*, genaamd. Elke wijk heeft haar Hoofd of wijkmeester (*Kapala soekoe*, *Kapala tempoek*, enz.), die dikwijls ook al Pangéran of iets dergelijks is. De Kapala soekoe vormt met eenige van de oudste ingezetenen der wijk eenen wijkraad, die de bijzondere belangen der wijk regelt. Deze vergadert in een klein lokaal, dat daartoe in elke wijk gevonden en *andjoeng*, *loendjoek* of *paséban* genoemd wordt.

Oemboel noemt men gehuchten, op eenigen afstand van een dorp gelegen doch daartoe behoorende (op Java, *doekoeh* of *padoekoehan*); zij worden gewoonlijk slechts door lieden uit den minderen stand bewoond, die de omliggende velden bebouwen. Het gezag over een Oemboel wordt uitgeoefend door of vanwege den aanlegger of zijne erfgenamen.

Elk der hierboven genoemde overheidspersonen kan zich doen vervangen door zijnen Panjimbang of plaatsvervanger (op Java, Patih), zijnde hier gewoonlijk de persoon, die bestemd is om hem in zijne waardigheid op te volgen.

Digitized by Google

Wegen.

In de geheele Residentie vindt men slechts één grooten communicatieweg, die eigenlijk nog niet meer is dan een ongeveer 20 vt. breed, meest met gras begroeid, pad. Hij loopt van Telok Betoeng noordwaarts naar Menggala, aanvankelijk over een heuvelachtig later over een vlak terrein, hetwelk op sommige plaatsen zelfs zoo laag is, dat de weg gedurige ophooging behoeft om in den regenmoesson boven water te blijven; evenwel is de weg voor troepen van alle wapenen bruikbaar. De groote rivieren worden op vlotten gepasseerd; over de kleine liggen vrij goede bruggen.

De voornaamste plaatsen, langs welke de weg gaat, zijn:

In Telok Betoeng en de Ommelanden: Telok Betoeng, Koeripan, Peningahan, Kedaton en Radja Basa.

In Sikampong: Lampong, Natar, Hadji Mina, Mandar, Tiganennang Selatan en Tiganennang Oetara.

In Sipoetih: Alim, Kabagoesan, Goenoeng Soegi, Tapos, Tarabangi, Breiman, Lampoejang, Mas Dalem en Goenoeng Batin.

In Toelang Bawang: Batoe, Goeroe, Boha, Boedjong, Oedjoeng Goenoeng, Tiganennang, Kebang en Menggala.

In het jaar 1858 werden ook wegen geopend van Telok Betoeng over Taraban, Wai Soelan en Wai Orang naar Katimbang; en van Telok Betoeng naar Borneh, de toenmalige hoofdplaats van de Afdeeling Semangka; de richting van laatstbedoelden weg, die dus ook naar de tegenwoordige hoofdplaats Beniawang moet loopen, is ons geheel onbekend.

De wegen en bruggen worden door de bevolking onderhouden. Dit, benevens het vervoeren van 's lands goederen en dienaren, en werkzaamheden tot afwering van rampen van Hooger hand, zijn de eenige betaalde of onbetaalde heerendiensten, welke van de Lampongsche bevolking worden gevorderd (1).

Eene menigte voetpaden doorkruisen voorts in alle richtingen het land. In het zuiden en westen zijn dit dikwijls steile en moeielijke bergpaden, en overal loopen zij door bosschen en wildernissen; zoodat het gebruik ervan veelal aan groote bezwaren onderhevig is. De gemeenschap heeft dan ook, waar dit kan, grootendeels door middel der rivieren plaats.

---

(1) *Indisch Staatsblad*, 1866, N°. 137.

Digitized by Google

§ 3. Bevolking.

Sterkte, afkomst, uiterlijk voorkomen, karakter, godsdienst.

De bevolking der Lampongsche Districten bestond op het einde van het jaar 1879 uit:

80 Europeanen,
227 Chineezen,
12 Arabieren,
27 Andere vreemde Oosterlingen,
121765 Inlanders.

te zamen 122111 zielen, of 257 op de □ geogr. mijl, en is dus in verhouding tot hunne uitgestrektheid zeer gering. De oorzaken daarvan zijn dezelfde, welke op bl. 521 voor de zwakke bevolking van Sumatra in het algemeen zijn opgegeven.

De Inlandsche bevolking behoort tot het Maleische ras, waarvan zij echter eenen van de Maleiers van Sumatra's Westkust veel verschillenden stam vormen. Junghuhn houdt hen, evenals de naburige Pasoemahs, voor verwant met de Bataks. (1)

Zollinger (2) daarentegen zegt dat zij klaarblijkelijk tot denzelfden stam behooren als de Soendaneezen. Niettemin geeft hij een nog al aanmerkelijk verschil met dezen in den lichaamsbouw op; de Lampongers, zegt hij, zijn niet grooter en minder gespierd dan de Soendaneezen (3); vooral vindt men onder hen niet de ronde breede gezichten, de korte beenen, en de grove groote voeten, die men onder de laatstgenoemden zooveel aantreft; inzonderheid valt het verschil bij de vrouwen in het oog, die zich door fijn gebouwde handen en voeten, door eene blankere huidkleur en zachtere uitdrukking der oogen voordeelig onderscheiden. De wangbeenderen zijn minder uitstekend, de neus is niet zoo stomp en breed, en de mond niet zoo wijd geopend als bij andere volken van het Maleische ras (4). De Lampongers zelven (voor zooverre zij geene ongerijmde fabelen opdisschen), ook die in de Bengkoelensche landschappen Kaoer en Kroë,

(1) Dat in het noordwestelijke gedeelte der Lampongsche Districten de taal in sommige opzichten eene merkwaardige overeenkomst heeft met het Bataksch is opgemerkt door Neubronner van der Tuuk, in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XVIII, bl. 153 en Dl. XIX, bl. 400.

(2) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1847, Dl. I, bl. 125.

(3) Volgens andere berichten (*Tijdschr. v. Neêrl, Indië*, 1857, Dl. I, bl. 112, en *Bijdragen*, enz bl. 102) munten de mannen uit door rijzige en gespierde lichaamsgestalte, en zijn de vrouwen dikwijls zeer schoon.

(4) *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, terzelfde plaats.

Digitized by Google

geven voor uit Sakalah Brah of Batoe Brah, in het westen van het landschap Blalouw (bl. 635), dus in de nabijheid der Pasoemah-landen, af te stammen; hetgeen in verband met andere omstandigheden voor hunne verwantschap met dezen volksstam pleit. Evenwel is het vrij zeker dat zij, tengevolge van de langdurige overheersching der Lampongsche Districten door Bantam, met de Soendaneezen zijn vermengd geraakt.

Hun karakter wordt zeer ongunstig afgeschilderd. Zij zijn in den hoogsten graad lui, wellustig, zedeloos, trotsch en wraakzuchtig zoodat sluipmoorden dikwijls onder hen voorkomen; gastvrijheid zoekt men bij hen tevergeefs; en moed ontbreekt hun geheel, waarom zij ook hunnen vijanden nooit in het open veld het hoofd bieden, maar hen alleen uit goed gedekte schuilhoeken bestoken of uit hinderlagen overvallen. Hunne beschaving is zeer gering; evenwel zegt men, dat de meeste volwassenen hunne taal kunnen lezen en schrijven. De Orang Aboeng, een stam nagenoeg in het midden des lands voornamelijk aan de Wai Aboeng, een linker-zijriviertje van de Rarem (bl. 648), en aan deze rivier zelve wonende, zijn inzonderheid door hunne roofzucht berucht; zij zijn verdeeld in vier *boewajs* of stammen, genaamd Noeban, Soebing, Noenjaj en Noenji, maar overigens nog slechts gebrekkig bekend. Wellicht zijn zij de oorspronkelijke Lampongers en is hunne taal het echte Lampongsch. Hunne voornaamste woonplaatsen zijn Kota Boemi en de kampongs hooger op aan de twee zoo even genoemde rivieren gelegen; echter schijnt ook een deel van hen naar de Afdeeling Sipoetih en andere streken verstrooid te zijn (1).

De godsdienst der Lampongers is de Mahomedaansche. Zij kennen en onderhouden daarvan echter niets dan eenige uitwendige plechtigheden; en vooral in de binnenlanden, waar slechts schaars een priester wordt aangetroffen, vindt men niet de minste kennis van het Islamisme maar alleen eenige bijgeloovige gebruiken en geestenvereering.

Kleeding, sieraden, onderscheidingsteekenen, wapenen.

De mannen kleeden zich nagenoeg gelijk in Westelijk Java; zij dragen echter zelden den *toedoeng* maar alleen den hoofddoek. In

(1) Zie *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. II, bl. 35, en *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIX, bl. 391. De Lampongers verstaan door *Aboeng* in het algemeen *Bovenlander*, en gebruiken die uitdrukking dikwijls in tegenstelling van *Lampong*, hetgeen misschien oorspronkelijk *Benedenland* beteekent Zie hetzelfde *Tijdschr.* Dl. XVII, bl. 569. In het Maleisch beteekent *lampoeng*, alwat op het water dobbert, en het werkwoord *melampoeng*, uit de verte opdoemen, zooals een eiland of eene boei op het water.

Digitized by Google

het noordelijke gedeelte des lands heeft hunne kleederdracht meer overeenkomst met die der Palembangers. De vrouwen hebben slechts één kleedingstuk, *tapih* geheeten, dat hetzelfde is als de *saroeng*, doch niet om de middel maar onder de armen wordt vastgehouden; alleen bij het dansen op feesten dragen de meisjes somtijds om het bovenlijf een kleedingstuk, op de wijze der Javaansche *kĕmbĕn* (bl. 372), om het afzakken van de *tapih* te voorkomen.

Als sieraden dragen de mannen gewoonlijk vingerringen, gouden, zilveren of geel-koperen krisscheeden en buikplaten (*badoeng*); bij feesten daarenboven gouden of andere kostbare hoofdtooisels, welke naarmate van hunnen vorm *makota* of *kopia* heeten, armringen (*gĕlang bakas*), en twee of meer fraaie krissen in een met goud bezetten gordel (*boeloe rantej*). Jongelingen dragen op sommige plaatsen gouden of zilveren oorringen en halsbanden (*kalaj djingai*). Gehuwde vrouwen hebben geen anderen opschik dan oor- en armsieraden van goud, zilver of koper, en gouden vingerringen; doch meisjes dragen daarenboven nog verscheidene andere voorwerpen, als: de *kandoek*, zijnde een stuk zijde of linnen, dat om het hoofd gewonden wordt met afhangende slippen; voorhoofdsiersels (*kandoe kĕdak*) hetzij van goud of van bamboes met goud overtogen; hoornen haarkammen, met stukjes zilver behangen; snoeren van gouden koralen door het haar; halsbanden (*taligala*) van goud of minder metaal; takjes van bladgoud of, bij bruiden, van jonge pisangbladeren achter de ooren; gouden of zilveren nagels aan eene of meer vingers; beenringen van dezelfde metalen, enz. Zoowel de stof als de vorm van de meeste dezer sieraden dient tevens om den rang der draagster aan te duiden. Aan slaven en slavinnen is het dragen van goud verboden.

Als onderscheidingsteekenen, die niet aan het lichaam gedragen worden, kunnen de Hoofden, onverschillig van welken rang, hebben de *Papadoen*, de *Sasakâ* en de *Lawang kori*. De *Papadoen* schijnt een troon te moeten verbeelden, en is eene bank van ongeveer 1 vt. hoog, 4 vt. lang en 3 vt. breed. Voor het recht om zich tot de *Papadoen* te laten verheffen wordt niets anders vereischt dan dat zoodanig Hoofd genoegzame middelen bezit om de daarbij gebruikelijke feesten en maaltijden te geven. Deze verheffing is de grootste eer, die hem en zijnen bloedverwanten kan te beurt vallen; zij geeft hem het recht eenen hoogeren bruidschat voor zijne dochters te eischen en, vóór de invoering van de Europeesche rechtspleging, kon hij ook aan misdadigers zwaardere boeten opleggen dan een ander Hoofd voor hetzelfde feit mocht doen. Gedurende de feesten zit hij op de *Papadoen*, die dan beplakt is met dunne gouden plaatjes of zilveren

Digitized by Google

geldstukken, die meestal geleend zijn. Na den afloop der plechtigheden wordt de *Papadoen* in de *Sĕsat* geborgen en nooit weder door den eigenaar gebruikt. De *Sasakâ*, een onderscheidingsteeken van minderen rang en dat minder onkosten vereischt, is eene gebeeldhouwde leuning of rugsteunsel, waartegen het te verheffen Hoofd bij die gelegenheid wordt geplaatst, en die ook vervolgens in de *Sĕsat* wordt weggezet. Laat men zich later tot de *Papadoen* verheffen, dan wordt de *Sasakâ* daaraan vastgehecht, als de rug eener stoel, hetgeen de waarde van de *Papadoen* verhoogt. De *Lawang kori* is eene soort van eerepoort van gebeeldhouwd houtwerk, somtijds ook gedeeltelijk van steen, in de nabijheid van de woning des eigenaars opgericht. Deze gaat daardoor bij bijzondere gelegenheden. Overigens wordt zij gebruikt door vreemde bezoekers, bruidegoms en bruiden, en verder door ieder die zulks verlangt mits hij voor die eer eenen buffel of de waarde daarvan aan den eigenaar der *Lawang kori* geeft. — Ten tijde van de Bantamsche overheersching gaven de Sultans aan de Hoofden bij hunne benoeming een *Piagĕm* (bewijs van aanstelling) van koper somtijds met een zilveren rand, en *Simbangan* (gedenkstukken) bestaande in krissen, pieken en andere wapens; welk een en ander nog door hunne nakomelingen met zorg wordt bewaard.

De vrouwen hebben als onderscheidingsteekenen: de *Titi kaki djalma* (een mensch als voetbank hebben), dat is het recht om, wanneer zij bij plechtige gelegenheden op eene draagbaar of eene soort van staatsiewagen naar de *Sĕsat* worden gevoerd, met de voeten op eenen voor haar voorover liggenden man te steunen; dit geschiedt alleen in het binnenland en bij de aanzienlijkste Hoofden. De *Titi kaki bokor*, zijnde het recht om eenige op eene mat geplaatste koperen of zilveren kommen (*bokor*) voor zich uit langs den grond te doen sleepen. De *Titi kaki talam* is hetzelfde, doch in plaats van kommen worden daarbij schotels (*talam*) gebruikt; bij de *Titi kaki hallaj* geschiedt dit met een stuk lijnwaad. De *Kandang karang* is een stuk lijnwaad van 15 tot 18 vt. lang, dat door onderscheidene personen in den vorm van een halven cirkel vóór aanzienlijke vrouwen wordt gedragen. De *Pajoeng oeboer-oeboer* is een zijden zonnescherm met lange afhangende franjes en met bloemen of figuren van bladgoud bezet; deze mogen de alleraanzienlijksten zich doen nadragen. Bij de mindere rangen zijn de *pajoengs* minder prachtig.

De wapenen der Lampongers zijn voornamelijk: krissen, pieken, *klĕwangs*, schietgeweer, somtijds ook grof geschut, knotsen, *pangalla oenah*, zijnde een lang stuk bamboes, aan welks uiteinde dorens of weerhaken bevestigd zijn, om iemand de huid open te rijten of hem

Digitized by Google

naar zich toe te trekken. Als verdedigingswapenen hebben zij onderscheidene schilden, eene soort van harnas, de *pangalla batoe*, zijnde een lang bamboesriet, aan welks uiteinde een keisteen is bevestigd, waarop zij de pieksteken van den vijand afweren, en de gewone voetangels (*randjau*).

Woonplaatsen, woningen, huisraad, spijs en drank.

De Tioe's of dorpen, die elk uit onderscheidene wijken bestaan (bl. 655), liggen, althans in het binnenland, vrij ver uiteen, in de bosschen en wildernissen verstrooid, meest aan zulke rivieren, welke het geheele jaar door water behouden; aan de zuidkust zijn zij dichter bij elkander aangelegd. In de oudste wijk van elk dorp vindt men het raadhuis (*Sĕsat*, *balaj*, *balidana*), een groot open gebouw, dat tevens tot nachtverblijf voor de ongehuwde mannen en voor vreemdelingen en ook tot het geven van feesten dient; en bovendien in elke andere wijk een kleiner openbaar gebouw, waar de wijkraad vergadert. Aan de *Sĕsat* is de rang of het aanzien van het dorp te onderscheiden: in de geringste dorpen heeft men vóór dit gebouw een *Tĕngabah* of open plein; in de meer aanzienlijke is dit plein omgeven door de *Pasek soedji*, een hekwerk, waarin twee poorten (*Lawang kori*) zijn aangebracht; in de aanzienlijkste eindelijk heeft dit hek slechts ééne poort en rust de *Sĕsat* op kolommen, aan welker boveneinden groote koperen schenkbladen (*talam*) bij wijze van kapiteelen zijn vastgehecht. De huizen staan gewoonlijk, voor zooverre het terrein zulks toelaat, rondom deze vergaderzaal. — Sommige dorpen zijn versterkt door eenen met *bamboe doeri* beplanten wal en eene smalle doch diepe gracht. In die omheiningen zijn dan een of twee openingen, welke slechts één persoon tegelijk doorlaten en met eene dikke plank gesloten worden.

De algemeene naam van een huis is *No-â;* voorname lieden noemen echter hunne woningen dikwijls *kraton* (paleis), *doenja* (wereld) of iets dergelijks, hoewel deze gebouwen zich slechts door kleine uitwendige bijzonderheden van de huizen der overige ingezetenen onderscheiden. Met uitzondering van den vloer, die van bamboes is, zijn de huizen geheel van hout, aan de voorzijde geverfd en dikwijls met snijwerk versierd, en, vooral in het binnenland, veel beter dan die der Javanen en Maleiers. Zij staan op palen omstreeks zes voet boven den grond, zijn in onderscheidene kamers verdeeld, en hebben twee of soms drie verdiepingen, naarmate van de talrijkheid der leden van het gezin, die ieder hunne afzonderlijke vertrekken hebben.

Digitized by Google

Langs een bamboezen trap klimt men op tot eene soort van bordes, dat zich op gelijke hoogte met den vloer langs de geheele voorzijde der woning uitstrekt en waarop de deur uitkomt. De ruimte onder het huis dient tot verblijfplaats van geiten en gevogelte, somtijds ook tot buffelstal. Elk huis is omgeven door een grooter of kleiner erf, dat veelal door eene omheining van de naburige erven is afgescheiden.

De slaapsteden bestaan uit eenige op elkander gelegde matten (zelden eene matras) en kussens gevuld met kapok of eene soort van mos, benevens lakens en gordijnen van gestreept of gebloemd katoen. Overigens bepaalt het huisraad zich tot eenig grof porselein en aardewerk, koperen en houten schenkbladen, en eenvoudige gereedschappen tot spijsbereiding en verder huiselijk gebruik. Bij de aanzienlijken treft men zilveren schotels en dergelijke voorwerpen aan, welke gewoonlijk erfstukken zijn en meer tot staatsie dan tot gebruik dienen.

De spijs en drank der Lampongers verschilt weinig van die der geringe Javanen. In het binnenland wordt zeer weinig zout doch daarentegen veel *arèng*-suiker gebruikt. *Sirih*-kauwen en tabakrooken zijn bij beide geslachten zeer in zwang; zoo ook het amfioenschuiven, voornamelijk langs de zuidkust.

Rechtspleging.

De Europeesche rechtspraak volgens het *Reglement tot regeling van het rechtswezen in de Lampongsche Districten* is ingevoerd in 1879 (*Ind. Staatsbl.* 1879, N°. 64 en 65; zie bladz. 502). Behalve het Residentie-gerecht voor Europeanen (bladz. 128), heeft men de Magistraten, en den Landraad en de Proatins. De Magistraten nemen kennis van alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden, wanneer het onderwerp van het geschil geene hoogere waarde heeft dan *f* 50, en van alle klachten tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene geldboete van *f* 100, ten arbeidstelling aan publieke werken voor drie maanden, of gevangenisstraf van acht dagen. De Landraad en de Proatins nemen in eersten aanleg kennis van alle burgerlijke rechtsvorderingen tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden; van alle misdrijven, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden; van alle overtredingen van reglementen van politie en van plaatselijke keuren, alsmede van wettelijke

Digitized by Google

bepalingen van algemeenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. Van de uitspraken der inlandsche rechtbanken is in sommige gevallen hooger beroep bij den Raad van Justitie toegelaten. Zie verder bovengenoemd *Staatsblad*.

De oorspronkelijke inlandsche rechtspleging wordt in hoofdtrekken volgenderwijze beschreven.

Het recht wordt, daar de voorschriften van den Koran onbekend zijn, alleen volgens de oude gebruiken uitgeoefend door rechters, Pårâwatin of Proatin geheeten (welken titel zij echter slechts gedurende de terechtzittingen voeren), onder voorzitting van het Districts-, Dorps- of Wijkhoofd naar gelang van omstandigheden. Bij schuldigverklaring van eenen aangeklaagde door de Proatins bepaalt het Hoofd alleen de straf. Deze bestaat altijd in boete, waarvan het bedrag verschilt niet slechts naar den aard van het misdrijf, maar ook naar den rang van hem, die haar oplegt; zoo mag een Margahoofd eene zwaardere boete opleggen dan een Dorpshoofd, en een Hoofd dat tot de *Papadoen* verheven is (bl. 659) eene zwaardere dan hij die zulks niet is. Bij deze boete komt nog: in geval van diefstal, enkelvoudige of dubbele teruggave van het ontvreemde; en in geval van moord, de *bangoen* of het bloedgeld, waarvan de hoeveelheid verschilt naarmate van den rang des verslagenen en dat aan diens bloedverwanten moet worden betaald; voorts vijf buffels, welke bij de begrafenis van den vermoorde en op den 3den, 7den, 40sten en 100sten dag daarna worden geslacht, en een stuk lijnwaad om het lijk in te wikkelen. Verder moet de moordenaar nog leveren twee menschenhoofden om aan het voeteneinde van den doode te worden begraven, en een levend mensch, die door de naastbestaanden van den vermoorde wordt geslacht tot herstelling van hunne door den moord beleedigde eer. Ten einde nu niet weder betrapt te worden op de misdaad, waartoe die verplichting noodzakelijk leidt, tracht de moordenaar deze drie slachtoffers in eene afgelegene landstreek machtig te worden, of wel hij neemt daartoe slaven als hij ze heeft. Bloedschande wordt met den dood der beide schuldigen gestraft. Indien een veroordeelde de hem opgelegde boete en verdere onkosten niet kan voldoen, wordt hij met zoovelen van de zijnen als het vereischte bedrag vertegenwoordigen daarvoor tot slaven gemaakt.

Behalve die boeten, welke het voornaamste inkomen der Hoofden uitmaken, ontvangen dezen ook nog van elk uitgewezen geschil: de *laba*, zijnde $^1/_5$ der waarde van de zaak waarover het geschil loopt, die door de partijen gezamenlijk wordt betaald; en de *wang oesoer*, zijnde $^1/_{10}$ van dat bedrag, te betalen door den winner van het

Digitized by Google

proces (1). Ten einde van de richtige betaling van dit een en ander verzekerd te zijn, moet elke der beide partijen, voordat tot het onderzoek hunner zaak wordt overgegaan, de waarde van het voorwerp, waarover het geschil loopt, aan de Rechters in pand geven. Kunnen zij dit niet in geld of andere bezittingen doen, dan geven zij hunne naaste bloedverwanten of zichzelven tot pand.

De getuigenis van twee ter goeder naam en faam staande personen, onder eede afgelegd, is voldoende tot schuldigverklaring van eenen aangeklaagde. De eed wordt op enkele plaatsen op den Koran, maar meestal op het graf van dezen of genen beroemden voorvader, gedaan. Bij gebrek aan getuigen neemt men zijne toevlucht tot eene soort van Gods-oordeelen; men laat b. v. den beschuldigde eenen ring of een stuk geld met de hand uit een pan met kokende olie visschen, of strijkt hem met een gloeiend ijzer over de tong, waarbij het een bewijs van zijne schuld is zoo hij zich brandt; of men laat de beide partijen in de rivier duiken en stelt hem, die het langst onder water blijft, in het gelijk; en dergelijke.

Huwelijken, overlijden, erfrecht.

De huwelijken worden altijd aangegaan bij *djoedjoer* (bl. 643), en deze koopschat verschilt zeer naarmate van den rang des vaders van het meisje; zoo kan een Hoofd, die tot de *Papadoen* verheven is, eene viermaal grootere *djoedjoer* voor zijne dochter vragen dan een ander overigens van gelijken rang, die zulks niet is (2). Men onderscheidt twee soorten van huwelijk, namelijk: *Minang wawaai* of het goede huwelijk, dat vooraf door de ouders besproken en aan de ingezetenen bekend gemaakt wordt, hetwelk het meest gebruikelijke is; en *Sabombangan kimpoenan* of wegvoering met voorkennis, hetwelk de oorspronkelijke Lampongsche manier schijnt te zijn doch wegens

---

(1) Behalve het bovengenoemde bestaan de inkomsten der Hoofden in: de *wang peneboes* of het opvatloon van weggeloopen slaven, die in hun gebied achterhaald worden; de *wang papadang*, zijnde $^1/_4$ van de olifantstanden en rhinoceroshoornen, welke in de bosschen binnen hunne grenzen gevonden worden; de *oepah batin*, zijnde het bedrag, dat betaald moet worden wanneer een meisje uit hun gebied met iemand van eene andere plaats trouwt; en de grondhuur van velden, welke in de tot hun dorp behoorende streek door vreemden ontgonnen worden. De ongemerkte buffels (bl. 668), welke in de bosschen binnen de grenzen van het dorpsgebied gevonden worden, vervallen in eigendom aan het Hoofd der oudste wijk van het dorp.

(2) Door de bemoeiingen van het Gouvernement is in onderscheidene gedeelten dezer Residentie de *djoedjoer* afgeschaft en bestaat deze, zooals men zegt, alleen nog hier en daar in de Afdeelingen Toelang Bawang, Semangka en Katimbang.

Digitized by Google

de grootere daaraan verbondene onkosten minder in gebruik is. Bij deze laatste wijze schaakt de jongeling het meisje en verbergt haar in het huis van zijnen vader of, zoo zij van hoogeren rang is dan hijzelf, in dat van den aanzienlijksten persoon in zijne wijk. Na verloop van eenigen tijd komt haar vader met eenige gewapende lieden en wordt aan den ingang der kampong, waar zijne dochter zich bevindt, door de ingezetenen, die insgelijks gewapend zijn, afgewacht. Op het plein voor de publieke vergaderzaal gekomen, wordt tusschen de beide partijen eene soort van tornooi of spiegelgevecht geleverd en een hanengevecht gehouden, waarbij men zorgt dat de partij van den vader der bruid overwonnen wordt. Vervolgens wordt in de vergaderzaal de hoegrootheid der *djoedjoer* bepaald, en het overige van den dag met maaltijden en feesten doorgebracht. De voltrekking van het huwelijk geschiedt, op de weinige plaatsen waar een priester is, door dezen op de gewone Mahomedaansche wijze; doch gewoonlijk eenvoudig op de volgende manier: de bruid en bruidegom zetten zich in het bijzijn hunner bloedverwanten naast elkander neder, en vervolgens legt de bruidegom zijne linkerknie op de beide knieën van de bruid (*tindis sila*), waarmede de geheele plechtigheid is afgeloopen.

De Lamponger kan als Mahomedaan vier vrouwen huwen, die dan elke eene afzonderlijke kamer in zijn huis bewonen; daarenboven mag hij zoovele bijwijven nemen als hij verkiest of kan onderhouden; deze staan in eene ondergeschikte betrekking tot zijne wettige echtgenooten. Bij overlijden van den man vervallen al zijne vrouwen aan zijn oudsten broeder, die ze naar zijn goedvinden als zijne echtgenooten behandelen of als weduwen in zijn huis kan houden, maar in elk geval verplicht is haar te onderhouden; deze gewoonte heet *Samalang*. Bij ontstentenis van den oudsten broeder komen zij aan den daarop volgenden naasten bloedverwant, en bij geheel gebrek van mannelijke nabestaanden aan het Hoofd der wijk.

Echtscheidingen hebben in het binnenland niet plaats; de oorspronkelijke Lampongsche instellingen schijnen dit niet te dulden. Aan de zuidkust, waar het Islamisme eenigen meerderen invloed heeft, gebeurt het somtijds dat eene vrouw echtscheiding verlangt en verkrijgt; zij is dan verplicht de voor haar betaalde *djoedjoer* terug te geven en afstand te doen van hare kinderen; van de gemeenschappelijke bezittingen ontvangt zij alleen hetgeen zij ten huwelijk heeft medegebracht.

De begrafenis van een lijk geschiedt hoofdzakelijk op dezelfde wijze als op Java; veelal echter met uitzondering van de diensten, welke

Digitized by Google

daarbij door priesters te verrichten zijn, omdat deze in de Lampongsche Districten schaars te vinden zijn.

Onmiddellijk na de begrafenis, en ook op den 3den, 7den, 40sten en 100sten dag daarna, wordt door de nabestaanden een maaltijd gehouden voorafgegaan door het lezen van een gebed. Deze maaltijden hebben echter niet plaats voor eenen vermoorde, wiens dood nog niet door zijne bloedverwanten gewroken is; zijn lijk wordt ook in alle stilte, dikwijls des nachts, bijgezet.

De helft der nalatenschap benevens de dochters worden geërfd door den oudsten wettigen zoon, of door diengene der zonen, die door den vader tot zijn *Panjimbang noea* (erfopvolger) benoemd is; waartoe, indien een man meer dan ééne vrouw heeft, de zoon der aanzienlijkste vrouw gekozen wordt. De wederhelft der nalatenschap wordt gelijkelijk tusschen de overige zonen verdeeld. Wanneer een overledene geene zonen nalaat, komen zijne bezittingen aan zijne ouders of aan zijnen op hem volgenden broeder of verdere aanverwanten. Men kan desverkiezende ook eenen vreemde tot kind of broeder aannemen en dus erfgenaam maken. Heeft iemand een kleinzoon, dan is deze de erfgenaam en opvolger van zijnen grootvader en ook verplicht diens nagelatene vrouwen tot zich te nemen, welk laatste *Ngapoei* heet.

Feesten, spelen en vermaken.

De feesten, welke gevierd worden bij de besnijdenis der kinderen, het afvijlen der tanden, het doorboren van de ooren der meisjes, huwelijken, begrafenissen, het verheffen van een Hoofd tot de *Papadoen*, enz., bestaan in de eerste plaats in maaltijden, waarbij karbouwenvleesch de hoofdschotel uitmaakt, en die voor de jongelieden, de gehuwde mannen en vrouwen afzonderlijk worden aangericht. Deze worden gevolgd door een soort van tornooispel (*mengigel*) met kris, lans, klèwang en schild, hetwelk door mannen overdag wordt uitgevoerd, en het dansen (*menari*), dat hoofdzakelijk door de meisjes des avonds wordt gedaan. Daarna vermaken zich de jongelieden van beide seksen met elkander beurtelings liedjes (*pantoen*) toe te zingen (*angida-ida*); terwijl de ouderen zich met praten, opiumrooken, hanengevechten of dobbelspelen bezig houden. De beide laatste vermaken zijn bij de Lampongers zeer geliefd; en dikwijls verspelen zij daarbij niet slechts hunne bezittingen maar ook hunne vrijheid en die hunner vrouwen en kinderen.

Digitized by Google

De muziekinstrumenten, welke bij de feesten gebruikt worden, zijn de gamĕlan, die echter niet zoo volledig is als de Javaansche (bl. 433), en vooral gongs (bekkens).

Taal, schrift, literatuur.

De taal der Lampongers is nog zeer onvolledig bekend. Uit de door ZOLLINGER en NEUBRONNER VAN DER TUUK medegedeelde woordenlijsten en verdere bijzonderheden (1) blijkt dat zij vele Maleische, Javaansche en Soendasche woorden in zich heeft opgenomen, hetgeen zich ook reeds van te voren liet veronderstellen, en ook, vooral in het noordwesten, met het Bataksch is verwant; en daar zij, volgens eerstgenoemden schrijver, buitendien ook nog Redjangsche bestanddeelen bevat, kan haar oorspronkelijke rijkdom niet groot zijn. Zij bestaat uit twee hoofddialecten, welke VAN DER TUUK het Aboengsch en het Lampongsch noemt, en die beide nog weder geringere verscheidenheden opleveren; het eerstgenoemde is hoogstwaarschijnlijk het echte, oorspronkelijke Lampongsch.

Het alphabet, waarin eenige overeenkomst met het Redjangsche te vinden is, bestaat uit twintig medeklinkers, waaraan de klinkers en ook sommige slotconsonanten door afzonderlijke teekens worden toegevoegd, gelijk ook in het Javaansch en andere talen van den Archipel het geval is; het wordt ook, evenals deze, van de linker- naar de rechterzijde geschreven. Het gewone schrijfmateriaal is een *lontar*-blad, waarin de letters met eene scherpe stift gegriffeld worden.

De letterkunde schijnt weinig bijzonders op te leveren; minneliederen (*bandoengs*) en *pantoens*, overeenkomende met de Maleische (bl. 586), zijn de voornaamste voortbrengselen ervan; voorts vindt men geschriften over wichelarij, wetboeken of verzamelingen van Adats en enkele overleveringen. Historische werken schijnen er niet te bestaan; evenwel beweerde Radèn INTAN (bl. 63) in het bezit te zijn van eene Geschiedenis der Lampongsche Districten, welke hij echter nimmer wilde vertoonen, en waarvan het niet blijkt in welke taal zij was opgesteld (2).

Landbouw, handel, nijverheid.

De landbouw staat op eenen lagen trap. Hoewel door de menigvuldige stroomende wateren de grond op zeer vele plaatsen tot het

(1) *Tijdschrift voor Neérl. Indie*, 1847, Dl. I, bl. 249 en volgg. *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XVII, bl. 569, Dl. XVIII, bl. 118, Dl. XIX, bl. 362.

(2) Behalve enkele kleine fragmenten in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Deel XIX, is het eenige, wat van de Lampongsche literatuur tot

Digitized by Google

aanleggen van *sawahs* uitstekend geschikt is, treft men deze slechts hier en daar aan in de Afdeelingen Telok Betoeng, Katimbang of De IV Marga's en Semangka; overal elders wordt de rijst geplant op *tipar-* of *gaga*-velden (bl. 417), hier *ladang* of *oema* genaamd, die eenen zoowel in hoeveelheid als in hoedanigheid geringen oogst opleveren en zeer spoedig uitgeput zijn. Er moeten dus telkens nieuwe velden worden ontgonnen; hetwelk, daar de tot een dorp behoorende grond als algemeen eigendom der dorpelingen wordt beschouwd (1), geen ander bezwaar oplevert dan dat men zich steeds verder van zijne woning moet verwijderen; waarvan dan weder het ontstaan van *oemboels* het gevolg is. Zelfs het gebruik van den ploeg is niet bekend; men laat den grond door buffels fijntrappen. Ook de meeste andere takken van landbouw worden zeer verwaarloosd; zoodat in het dikwijls bestaande gebrek aan voedsel voor de bevolking door invoer van buiten moet worden voorzien, en de teelt van katoen, koffie, muskaatnoten en tabak geene zeer belangrijke uitkomsten oplevert. De pepercultuur valt meer in den smaak der bevolking en neemt van jaar tot jaar toe (2).

Van de veeteelt wordt zeer weinig werk gemaakt. Paarden of rundvee worden niet aangefokt. De buffels laat men in de bosschen in het wild loopen en drijft ze slechts van tijd tot tijd bij elkander om hen van het merk des eigenaars te voorzien; alleen in de Afdeeling Telok Betoeng, die in het algemeen zich eenigszins boven de andere gewesten onderscheidt, wordt aan deze dieren eenige meerdere zorg besteed, en in 1879 had vandaar eenige uitvoer naar Palembang plaats.

Met de nijverheid is het niet beter gesteld. Deze bepaalt zich bij de mannen hoofdzakelijk tot het inzamelen der voortbrengselen, die zij in de bosschen vinden, als: olifantstanden, rhinoceroshoornen, was, vogelnestjes, gom, *damar*, rotting en dergelijke; en bij de vrouwen, tot het weven van kleedingstukken en het vlechten van matten. In 1879 bedroeg de uitvoer: 70856 planken, tegen ƒ 4 à

---

dusverre in druk verschenen is: *Les manuscripts Lampongs en possession de M. le Baron* SLOET VAN DE BEELE, *publiés par* H. N. VAN DER TUUK. Leide, T. HOOIBERG ET FILS, 1868.

(1) De Dorpshoofden schijnen zich echter als de wettige eigenaars van den grond te beschouwen; daar zij grondhuur ontvangen, wanneer een vreemdeling in hun gebied rijstvelden aanlegt (bl. 644, noot).

(2) De bevolking van de Afdeeling Sipoetih heeft in 1860 vrijwillig op zich genomen dat voortaan elk huisgezin 800 koffieboomen en even zooveel peperheesters zal aanplanten en onderhouden; voor de peperplantages wordt echter veel meer zorg gedragen dan voor de koffietuinen.

Digitized by Google

f 5 de 100 stuks; 280 balken, tegen *f* 2 à *f* 3 per stuk; 13807 pikols *damar*, tegen *f* 20 à *f* 30 per pikol; 24475 bossen rotting, tegen *f* 1 à *f* 1,75 de bos van 200 stuks; 168500 stuks semamboe-rotting, tegen *f* 18 per 1000 stuks; 41 pikols gom elastiek, tegen *f* 70 à *f* 100 per pikol; 17 pikols was, tegen *f* 100 per pikol; en 823 KG. vogelnestjes.

De handel wordt door de Lampongers niet met voorliefde gedreven en is dan ook hoofdzakelijk in handen van de onder hen gevestigde Vreemdelingen; hij is van geringen omvang en bepaalt zich tot nabijgelegen gewesten. De voornaamste artikelen van invoer zijn: rijst, opium, zout, zijden en katoenen stoffen en kleedingstukken, buskruit, ijzer en aardewerk. Uitgevoerd worden de hierboven genoemde natuurlijke voortbrengselen des lands. Vroeger werden ook slaven, die in afgelegen districten geroofd of door schulden tot dien stand gekomen waren, tersluik uitgevoerd; zij werden dan veelal eerst naar eenig klein naburig eiland overgebracht en vandaar afgehaald. Aan deze praktijk zal nu wel een einde zijn gemaakt.

De voornaamste markt- en handelplaatsen zijn: Telok Betoeng en Paloeboe of Sikepel, aan de Lampongsbaai; Borneh of Tandjong, Napal en Sipoetih, aan de Semangkabaai; Asahan, aan de Sikampong; Rantoe Djaja, aan de Pagadoengan; Sering Kebouw, aan de Sipoetih; en Menggala, aan de Toelang Bawang.

d. De Residentie Palembang.

§ 1. Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Grenzen, ligging, bestanddeelen, grootte.

De Residentie Palembang bestaat uit: 1°. het voormalige rijk van dien naam, zich uitstrekkende van de Masoedji (bl. 647) langs de oostkust noordwaarts tot op nagenoeg 1° 30′ Z. B., en bevattende voorts bijna het geheele stroomgebied van de rivier de Moesi en hare ontelbare zij- en nevenrivieren benevens dat van de Banjoe Asin; 2°. de daarvan vroeger meer of minder onafhankelijke doch thans van tijd tot tijd ingelijfde Redjangsche gewesten, de Pasoemah- of Pasëmah-landen, de landschappen Semendo, Kisam, Makakouw of Makouwkouw, Boeai, en het Ranaugebied, alle in het westelijk grensgebergte gelegen; en 3°. het rijk Djambi, dat in het jaar 1839 aan de Residentie Palembang is toegevoegd.

Digitized by Google

De landschappen Korintji, Soengei Tenang, Serampei, Batang Asei, Pangkalan Djamboe, Tebo of Tabo en Limoen, ten westen en zuidwesten van Djambi gelegen, zijn thans feitelijk onafhankelijk, doch hebben in vroeger tijd de suprematie der Palembangsche of Djambische Sultans erkend (1); sommige ervan behooren thans nog in naam tot Djambi.

De Residentie Palembang grenst dus ten zuiden aan de Lampongsche Districten en voor een klein gedeelte aan Bengkoelen; ten oosten aan de Soenda-zee en Straat Bangka; ten noorden aan de rijken Indragiri en Kwantan; ten westen eerst aan de Padangsche Bovenlanden, dan aan de zoo even genoemde onafhankelijke landschappen ten westen van Djambi, en vervolgens aan Bengkoelen. De zuidelijke grenslijn is die, welke op bl. 644 als de noordelijke der Lampongsche Districten is opgegeven; de westelijke, grootendeels de westelijkste bergrug van den Boekit Barisan en overigens eene niet zeer nauwkeurig bepaalde lijn, welke de onafhankelijke gewesten omsluit; de noordelijke, eene denkbeeldige lijn, welke van den mond van het kustriviertje S. Tongkal nagenoeg recht westwaarts tot aan de Padangsche Bovenlanden loopt.

Het rijk Djambi strekt zich langs de kust noordwaarts uit van op ongeveer 1° 30′ tot 0° 47′ Z. B. en voorts in het binnenland over het stroomgebied der Rivier van Djambi en der Batang Hari voor zooverre deze laatste niet tot de Padangsche Bovenlanden behoort (bl. 677). De ten westen en zuidwesten van Djambi gelegene bergstreken schijnen nooit het gezag van den Sultan erkend, of althans hoogstens hem eene geringe jaarlijksche schatting als huldebewijs opgebracht te hebben. Tot de eerstgenoemde behooren Loeboek Oelang-Aling, Soengei Kamboet, Poelo Poendjong met Soengei Doré en Sigoentoer, kleine onafhankelijke landschappen aan de Batang Hari nabij de grens der Padangsche Bovenlanden gelegen (1).

De Redjangsche gewesten zijn te onderscheiden in: Redjang lebong, Redjang ampat petoelai, ook bekend onder den naam van Redjang tengah of Redjang Moesi (2), en Redjang ampat lawang. — Redjang

---

(1) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. IV, bl. 186.

(2) *Bijbladen* van het *Tijdschr. v. het Aardrijksk. Gen.* Dl. I. *Rapporten van de Sumatra-expeditie*, bl. 51.

(3) Volgens andere bescheiden is Redjang tengah en Redjang Moesi niet hetzelfde, maar wordt door het eerste de landstreek langs den linker-, door het laatste die langs den rechter-oever der Boven-Moesi verstaan. Waarschijnlijk is deze onderscheiding juist; en Redjang ampat petoelai zal de naam van de beide deelen te zamen zijn.

Digitized by Google

lebong, het noordelijkste en grootste, is eene vallei van 20 uren lang en 10 of 12 uren breed, ingesloten tusschen twee takken van den Boekit Barisan, van welke de eene van den G. Basah af noordwestwaarts loopende, en waaruit zich van het zuiden naar het noorden de vulkaanspitsen G. Palli, G. Biti, G. Baleirang, G. Gedang en G. Loemoet verheffen, de grens met Bengkoelen maakt, en de andere van den G. Oeloe Moesi naar den G. Pandjang en vandaar naar den G. Sablat gaande de grens met de Palembangsche Rawas-districten vormt. Ten noorden grenst het aan het onafhankelijke landschap Soengei Tenang, en ten zuiden aan Redjang ampat petoelai. De vallei wordt in hare geheele lengte doorsneden door de rivier Ketaoen en voor een gedeelte door de Ajer Satan (bl. 631). Dit gewest is in het jaar 1861 op verzoek der Hoofden en bevolking bij Palembang ingelijfd; de hoofdplaats Tapoes ligt aan de boven-Ketaoen. — Redjang ampat petoelai (Redjang der vier stammen) strekt zich van den G. Oeloe Moesi en den G. Basah zuidoostwaarts uit langs de beide oevers der rivier de Moesi, zoolang deze hare zuidelijke richting behoudt. Dit gewest, waarvan Kepahiang of Kepajang de hoofdplaats en standplaats van den Controleur is, werd in 1859 in bezit genomen en aan de Residentie Palembang gehecht (1). — Redjang ampat lawang (Redjang der vier poorten), ook wel eenvoudig Ampat lawang geheeten, waarvan Talang Padang de hoofdplaats is, strekt zich zuid- en oostwaarts van het vorige uit en wordt in zijne geheele breedte doorsneden door de Moesi, nadat deze de oostwaartsche richting heeft aangenomen (bl. 681). Ten zuiden wordt het van de Pasoemah-landen gescheiden door een bergrug, die zich van den G. Kamoening, op de grens van Bengkoelen, naar den G. Dempo uitstrekt en verder in de richting van de Kikim, een rechter-zijriviertje van de Moesi, loopt. Het oostelijke, aan de Onder-afdeeling Moesi Oeloe grenzende, gedeelte van dit landschap, bekend onder den naam van Sindang- (d. i. grenswacht-) streken, vormt thans eene afzonderlijke Onder-afdeeling met Oelak Tanding als hoofdplaats en standplaats van den Controleur. Dit geheele gewest werd reeds ten tijde van het Engelsche bestuur tot de Residentie Palembang gerekend (2). De koffiecultuur

(1) Zie hierover *De annexatie van Redjang; eene vredelievende militaire expeditie.* Door W. A. VAN REES, 1860.

(2) Vroeger (1856) waren met de Redjangsche Gewesten overeenkomsten gesloten tot invoering van de *Atoeran sindang mardika* of Regeling der vrije grensbewaking, bij welke de bevolking belast was met het handhaven der grenspolitie, het opvatten van vluchtelingen, en het waken tegen vijandige invallen van buiten, doch daarentegen vrijgesteld van heerendiensten, verplichte cultuurwerkzaamheden en het opbrengen van landrente.

Digitized by Google

is er thans vrij belangrijk. — De bevolking van deze gewesten, die op 36000 zielen wordt geschat (1), heeft zich tot in Bengkoelen uitgebreid (bl. 637).

De Pasoemah- of Pasĕmah-landen strekken zich van Redjang ampat lawang af zuidwaarts uit langs Bengkoelen tot aan den G. Patah (4° 16′ Z. B. en 103° 30′ O. L.), waar zij aan het landschap Sĕmendo Oeloe Loeas grenzen. Zij zijn vier in getal, namelijk: Pasoemah Oeloe ajer Kroë of Pasoemah-Oeloe Kroë, dat het noordelijkste is, ingesloten ligt tusschen Redjang ampat lawang, de Bengkoelensche Afdeeling Soeloema en Pasoemah Oeloe Lintang, en geographisch en administratief tot Bengkoelen (District Andelas soengei Kroë, bladz. 632) behoort. — Pasoemah Oeloe Lintang, dat ten noorden aan dat gedeelte van Ampat lawang grenst, hetwelk door de Lintang (rechterzijrivier van de Moesi) wordt besproeid, en voorts ten westen en zuidwesten van den G. Dempo ligt. — Pasoemah Oeloe Mana, ten zuiden van het vorige, eene kleine vallei grenzende aan en thans behoorende tot de Bengkoelensche Afdeeling Mana (bl. 634). — Pasoemah lébar (breed Pasoemah), eene grootere vallei ten oosten van de twee vorige, ten zuiden door Semendo Darat (zie beneden), ten oosten door Lematang oeloe en ten noorden door Kikim begrensd. In 1866 zijn Pasoemah lébar en Pasoemah Oeloe Lintang bij Palembang, en Pasoemah Oeloe Mana bij Bengkoelen (bl. 634) ingelijfd; te Bandar, de hoofdplaats van Pasoemah lébar, is toen een Controleur gevestigd (2).

Semendo of Semindo strekt zich zuidoostwaarts van Pasoemah Oeloe Mana, Pasoemah lébar en een gedeelte van Lematang oeloe uit. Het wordt gesplitst in Semendo Oeloe Loeas en Semendo Darat of Daré. Het eerste is een klein gewest, dat door de bronnen van de in de Bengkoelensche Afdeeling Kaoer uitwaterende rivier Loeas wordt besproeid en in 1866 bij de Afdeeling Mana is ingelijfd (bl. 634). Semendo Darat, ten noordoosten van het vorige, wordt doorstroomd door de bronnen van de Inim en, voor een klein gedeelte, door die van de Ogan, en wordt daarom nog wel gesplitst in Semendo Inim oeloe en Semendo Ogan oeloe. De hoofdplaats Poeloe Pangong ligt aan de Mioe, een zijriviertje van de Inim, en eene andere belangrijke plaats, Padjar Boelan, aan het riviertje Soeban, dat daar in

(1) *Kol. Verslag*, 1873. *Midden-Sumatra*, II, bl. 83.

(2) Over de Pasoemah-landen zie men ook; *De inlijving van het landschap Pasoemah.* Door J. S. G. GRAMBERG, Batavia, 1865. PRUIJS VAN DER HOEVEN, *Een woord over Sumatra*, II, bl. 73, schat hunne bevolking op 200,000 zielen; zij schijnen echter slechts hoogstens 35000, en volgens het *Kol. Verslag* over 1877, bl. 17, zelfs niet meer dan 17000 bewoners te tellen.

Digitized by Google

de Inim valt. Dit gewest is, evenals de volgende, in 1864 bij Palembang, aanvankelijk in de Afdeeling Komering en Ogan-oeloe, Inim en de Ranau-districten, ingelijfd, doch is in 1880 bij de Afdeeling Lematang Oeloe en Ilir en de Pasoemah-landen gevoegd (1); vóór dien tijd was de *Atoeran Sindang mardika* (bl. 671 Noot (2)) ook bij hen van kracht. (2)

Kisam of Kesam is een klein landschap, dat ten westen aan Semendo Oeloe Loeas, ten zuiden aan Makakouw, en ten oosten aan het Palembangsche landschap Ogan oeloe grenst. Het wordt besproeid door de riviertjes Kisam, die in de Saka of Sako, en Saka, die in de Komering valt (bl. 685), en is verdeeld in Kisam Soekoe (Saka?) I, aan de rechter-, en Kisam Soekoe (Saka?) II, aan de linkerzijde van de Saka. Tandjoeng Dalam, Pandang Bindoe en Tebet Gaboes zijn de voornaamste plaatsen; de twee laatste komen op de kaarten niet voor; daarentegen vindt men daar Penantian en Kota Padang.

Makakouw is eene kleine, smalle vallei, die ten zuiden van Semendo Oeloe Loeas langs Bengkoelen loopt, en door den Boekit besar van Kisam wordt gescheiden, terwijl zij ten oosten door Boeai en ten zuiden door het Ranau-gebied wordt begrensd. Zij wordt besproeid door het riviertje Makakouw, dat door de Selabong met het Meer Ranau gemeenschap heeft (bladz. 685). De voornaamte plaatsen zijn Poeloe Bringin, Tandjoeng besar en Triti.

Boeai is een betrekkelijk grooter gewest, verdeeld in de landschappen Boeai Pematja, met de voornaamste plaats Segara Kembang; Boeai Roendjoeng, met de plaatsen Blambangan en Loeboe Likoe; Boeai Rawang, met Moewara doewa en Negri Batin; en Hadji, met Tandjoeng rata (of raja?) en Koeripan. Het wordt ingesloten ten westen door Kisam en Makakouw, ten zuiden door het Ranau-gebied, ten oosten door het Palembangsche gewest Komering oeloe, en ten noorden door het gewest Ogan oeloe.

Het Ranau-gebied is de kleine vallei in den zuidwestelijken uithoek der Residentie Palembang, waarin het Meer Ranau ligt. Het grenst ten noorden aan Makakouw en Boeai, ten westen en zuiden aan Bengkoelen, en ten oosten aan Komering oeloe. De voornaamste plaatsen zijn: Bading agoeng, Djapara, Soekoe Marga en Tandjoeng, aan den noordelijken en oostelijken oever van het Meer gelegen.

---

(1) *Ind. Stbl.* 1880 N°. 180.

(2) Over dit en de drie volgende gewesten zie men een artikel in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XV, bl. 446, dat ook overgenomen is in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indie*, 1866, Dl. II, bl. 361.

Digitized by Google

Volledigheidshalve vermelden wij hier ook met een enkel woord de nog onafhankelijke grensgewesten.

Korintji beslaat eene uitgestrekte vallei in het gebergte ten oosten van het Regentschap Indrapoera (bl. 526) en ten westen van Djambi, tusschen de parallel van den G. Indrapoera en die van den G. Rajah. Dit dal wordt in zijne geheele lengte van het noorden naar het zuiden doorsneden door het riviertje Batang Sangkir en het kleinere B. Karamantan. Het eerstgenoemde ontspringt op den G. Indrapoera of Korintji en stroomt door het 500 meter boven den zeespiegel gelegene en 50 □ kilometer groote meer van den G. Toedjoeh; beide ontlasten zich in de noordzijde van het schoone aan den voet van den G. Rajah liggende Meer van Korintji, dat aan de oostzijde zijne uitwatering heeft door de B. Merangin of Meringin, die door de B. Tembesi (bl. 680) gemeenschap heeft met de Batang Hari. De ten zuidoosten van dit Meer gelegene vlakte wordt besproeid door het riviertje B. Lampoeh. Het landschap Korintji bestaat uit negentien *mandapoers* of districten, met een tachtigtal dorpen en naar schatting 25000 bewoners (1), die eenigen handel drijven met de Westkust, vooral Moko-Moko en Padang. De grond is zeer vruchtbaar en levert inzonderheid koffie, tabak, kaneel, katoen, indigo en rijst (niet genoeg voor eigen gebruik) op. Goud wordt volgens sommige berichten in den omtrek van het Meer gevonden, doch volgens andere door de Korintjiërs in de naburige goud producecrende landen opgekocht en in den handel gebracht. Uitgevoerd worden eene belangrijke hoeveelheid koffie, eenige tabak en kaneel, karbouwen en goud. Aan het hoofd van elk district staat een Dipati, wiens gezag echter slechts zoover reikt als hij zich door het recht van den sterkste kan doen gelden, terwijl hij anders door een machtiger Dorpshoofd wordt verdrongen (2). Volgens een ander bericht zoude het opperbestuur van het geheele landschap berusten bij eenen Vorst, wiens titel is Dipati, en wiens waardigheid erfelijk is in zijn geslacht (3). Volgens eene mededeeling in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië* 1881, Dl. II, bl. 393 zoude Korintji bestaan uit twee republieken, elk onder eenen Raad van Hoofden, die eenen Soetan, gevestigd te Poeloe Sangkar aan het Meer, als gemeenschappelijken raadsman erkennen zonder zich tot gehoorzaamheid aan hem verplicht te achten.

---

(1) *Midden-Sumatra* II, bl. 78. Volgens andere opgaven is dit aantal 54000, 150000 of zelfs 200000.

(2) *Midden-Sumatra* II, bl. 78.

(3) *Koloniaal Verslag over* 1872, bl. 9.

Digitized by Google

Het landschap Soengei Tenang ligt ten zuiden van het vorige in eene langwerpige vallei, die zich zuidwaarts tot Redjang lebong en de Palembangsche Rawas-districten uitstrekt en doorstroomd wordt door drie riviertjes, welke alle den naam dragen van Soengei Tenang en zich in Batang Asei/en de Tembesi ontlasten. Het bevat acht dorpen en wordt ook wel, schoon ten onrechte, gerekend tot Korintji te behooren. Men verbouwt er eenige koffie, die naar Moko-Moko en naar Palembang wordt uitgevoerd.

Serampas of Serampei ligt ten westen van Soengei Tegang, in het oostelijk grensgebergte van Bengkoelen (Moko-Moko), en telt zeven dorpen. De gezamenlijke bevolking van dit en het voorgaande landschap wordt geschat op 9000 zielen. Op de zoo even genoemde plaats in het *T. v. N. I.* wordt gezegd dat ook in Soengei Tenang en Serampei het bestuur berust bij eenen Raad van Hoofden, terwijl in eerstgenoemd gewest de Dipati (Margahoofd) van Kota Tapoes en in het laatste die van Tandjoeng Sari de waardigheid van algemeen raadsman bekleedt.

Batang Asei ligt ten oosten van Soengei Tenang, en beslaat eene oost- en westwaarts loopende vallei, door welke de rivier Batang Asei stroomt.

Pangkalan Djamboe(1) strekt zich uit ten noorden van Batang Asei tusschen de B. Merangin ten zuiden en de B. Tebo en B. Hari ten noorden, en wordt gedeeltelijk doorstroomd door de B. Masoemai of Soemai (naar het schijnt ook wel Pangkalan Djamboe geheeten), die bij de hoofdplaats Moewara Masoemai in de Merangin valt. Op deze plaats houdt zich een Pangéran op, die namens den Sultan van Djambi ook toezicht heet te houden op Korintji en daar nu en dan eenige schatting int.

Tebo of Tabo strekt zich noordwestwaarts van Pangkalan Djamboe uit langs de oevers van de gelijknamige rivier, die bij Moewara Tebo in de B. Hari valt.

Het landschap Limoen is eene, door de gelijknamige rivier besproeide vallei, welke ten westen begrensd wordt door Soengei Tenang, ten noorden door Batang Asei, waarmede het nagenoeg evenwijdig ligt, en ten zuiden door de Rawas-districten. De grond schijnt vrij rijk aan goud te zijn, dat hier door de Korintjiërs wordt opgekocht en te Padang verhandeld.

---

(1) De op de kaarten en elders voorkomende naam Pangkalan Djambi is onjuist, volgens het *Kol. Verslag*, 1878, bl. 21, en de berichten van de leden der Sumatra-expeditie.

Digitized by Google

Al deze gewesten behooren tot het gebied van den Sultan van Djambi; zijn gezag bestaat er echter alleen in naam, en schijnt in Korintji zelfs geheel denkbeeldig te zijn.

De Residentie Palembang, gelegen tusschen 0° 47′ tot 5° 15′ Z. B. en 101° 25′ tot 106° 3′ 45″ O. L., heeft eene grootte van 2558½ □ mijlen, waarvan 1340 □ mijlen voor het rijk van Palembang en 1218½ voor dat van Djambi en de overige gedeelten. (1)

Luchtsgesteldheid.

Met uitzondering van de moerassige kuststreken, welke schaars of niet bewoond zijn, is de luchtsgesteldheid over het algemeen gezond. Wel is de hitte zeer sterk, daar de thermometer van Juni tot September van 26° C. (20,8° R. 78,8° F.) tot 34° C. (27,2° R. 93,2° F.) en gedurende de overige maanden van 24° C. (19,2° R. 75,2° F.) tot 29° C. (23,2° R. 84,2° F.) afwisselt; doch de dampkring wordt gestadig door onweders en zware regenbuien gezuiverd. Over het geheel is het weder onbestendig, en zijn de moessons minder regelmatig dan op Java. Gedurende de maanden Mei, Juni en Juli is de wind doorgaans oost en zuidoost; en in het overige gedeelte des jaars afwisselend van het zuidwesten naar het noordwesten en somtijds naar het noordoosten loopende.

Gesteldheid van den grond, bergen, vlakten.

Het westelijke gedeelte der Residentie, inzonderheid de boven vermelde grensgewesten, is bergachtig. De Boekit Barisan zendt hier vele takken oostwaarts, die over het algemeen geene groote hoogte bereiken, doch waaruit zich enkele aanzienlijke toppen verheffen, zooals de B. Oeloe Moesi (2), de G. Dempo en de G. Rajah (bl. 506 en 508); van minder belang zijn de B. Ambaloe in het landschap Soengei Tenang, de G. Palli, G. Biti, G. Baleirang, G. Gedang, G. Loemoet, B. Pandjang, B. Tjemara, B. Balahi, B. Tjermeh, B. Serelo,

(1) Statistieke Kaart van MELVILL, in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1849. Dl. II, en PRUYS VAN DER HOEVEN, *Een woord over Sumatra*, II. bl. 82. Deze opgave van MELVILL is ook onveranderd in den *Regerings-almanak voor Nederl. Indie* overgenomen; het blijkt echter nergens of de toen nog niet ingelijfde gewesten Redjang, Pasoemah, enz, daaronder ook begrepen zijn.

(2) Op Sumatra wordt dikwijls voor de namen van bergen, in plaats van *Goenoeng berg*, het woord *Boekit* geplaatst, dat eigenlijk *heuvel* beteekent maar daar ook van wezenlijke bergen wordt gebruikt.

Digitized by Google

B. Pamatang Kambing, B. Maling, B. Kaha, B. Basah, B. Kamoening en B. Hitam, alle in of nabij de Redjangsche gewesten gelegen; de G. Besar, in de Pasoemah-landen; de G. Pandan, in Semendo Oeloe Loeas, en andere. Het oostelijke en grootste gedeelte is nagenoeg geheel vlak; vooral zijn de kustlanden, die van alluvialen oorsprong zijn, zeer laag gelegen, dikwijls aan overstroomingen blootgesteld en op vele plaatsen moerassig.

De grond, door eene ontelbare menigte rivieren besproeid, is uitstekend vruchtbaar en voor de cultuur van nagenoeg alle keerkringsgewassen geschikt. Daar de bevolking echter zeer schaarsch en gedeeltelijk weinig tot den landbouw geneigd is, wordt daarvan niet veel partij getrokken, en zijn de beneden- en vooral de kustlanden voor een groot gedeelte met bijna ondoordringbare wouden en wildernissen bedekt. De bodem bestaat langs de zuidoostkust uit vette klei van roodachtige kleur, welke eenige mijlen meer landwaarts in overgaat in een blauwachtig leem, dat omstreeks de hoofdplaats met eene soort van witte pijpaarde is vermengd. In de bovenlanden bestaat de grond uit meer of minder donkere tuinaarde van uitmuntende hoedanigheid, op sommige plaatsen afgewisseld door geelachtige klei, die hier en daar goud bevat.

De kapen en de gesteldheid der kust zijn vermeld op bl. 511 en 513.

Rivieren.

De hoofdrivieren in deze Residentie, met hare voornaamste zijen bijrivieren, zijn van het noorden naar het zuiden de volgende:

De Soengei Tongkal, die een weinig bezuiden de noordelijke grens der Residentie op 0° 50′ Z. B. en 103° 32′ O. L. met een vrij wijden mond in zee valt, is eene kustrivier, die echter een vrij uitgestrekten loop heeft; zij ontstaat in het vlakke binnenland en stroomt noordwaarts totdat zij zich na hare vereeniging met de S. Roemahan oostwaarts wendt. Zij kan bij eene diepte van 6 tot 8 vadem 74 kilometer ver met kleine stoomschepen worden opgevaren. Zijrivieren zijn voornamelijk:

L. de S. Asam, gedeeltelijk bevaarbaar, en
de S. Roemahan, die bij Roemahan in de hoofdrivier valt.

De Batang Hari, in haren benedenloop ook Rivier van Djambi genoemd. Zij ontspringt in het zuiden van de Padangsche Bovenlanden in het landschap Alahan Pandjang, ten zuiden en wel in de onmiddellijke nabijheid van het Meer Danau di atas (bladz. 549), waarvan

Digitized by Google

hare bronnen slechts door eene onbeduidende waterscheiding zijn afgezonderd, loopt dan evenwijdig met het Barisan-gebergte zuidoostwaarts tot aan hare vereeniging met de B. Siliti, wendt zich dan noordoostwaarts totdat zij de grens der Padangsche Bovenlanden bereikt en loopt vanhier meer noordwaarts, door een klein gedeelte der onafhankelijke landschappen ten westen van Djambi, naar Kwantan, waar zij bij Sigoentoer gekomen de Pangéan opneemt en zich op eens zuidoostwaarts richtende naar het rijk Djambi stroomt. Bij Moewara Tebo, waar zij de Tebo opneemt, wendt zij zich op eens oostwaarts en stroomt in die richting met zeer vele en groote kronkelingen voort langs de hoofdplaats Djambi, totdat zij zich een weinig ten westen van T. Djaboeng in Straat Berhala stort met twee hoofdmonden, de Koewala Nioer, den westelijksten, en de Koewala Berba, den oostelijksten, voor welken laatsten eenige kleine eilandjes liggen, P. Berba genaamd. In de door deze hoofdarmen gevormde delta scheiden zich nog eenige minder beduidende mondingen van de K. Nioer af, namelijk de K. Pengoesiran, K. Lamboer en K. Alang-alang, terwijl zich bij Moewara Saba, waar het spruitje Saba in de K. Nioer valt, van deze laatste nog de K. Lapéan afscheidt, die even bewesten de delta in zee valt. Een weinig beneden de hoofdplaats Djambi scheidt zich van de rechterzijde der B. Hari een takje af, de Soengei Sakian, elders ook S. Kompeh genoemd, dat oostwaarts stroomt tot aan zijne vereeniging met het uit het zuiden komende spruitje S. Arang-arang, waarna het zich onder den naam S. Kompeh of Kompé noordoostwaarts wendt om zich iets lager weder met de B. Hari te vereenigen en zoo een riviereiland in te sluiten, aan welks noordoostelijk uiteinde de Nederlandsche vestiging en handelplaats Moewara Kompeh ligt aan den 100 meters breeden mond der rivier.

Van de groote menigte zij- en bijrivieren der B. Hari vermelden wij hier alleen de voornaamste.

R. De B. Siliti of Seliti, die hare bronnen heeft ten zuidwesten van die der B. Hari, aanvankelijk evenwijdig met het Barisangebergte stroomt en dan oostwaarts gaande, na bij Moewara Laboe de B. Bangko en iets lager de B. Lolo te hebben opgenomen, zich met de B. Hari vereenigt op de grenzen van de landschappen Soengei Pagoe, Alahan pandjang en XII Kota's.

L. De B. Goemanti, die de uitwatering is van het meer Danau di atas, het geheele landschap Alahan pandjang in eene zuidoostwaartsche richting doorstroomt en beneden Sibaroek in de B. Hari valt.

L. De B. Sikia, die uit verscheidene bronnen in de XIII en IX Kota's ontstaat en beneden Alahan tiga in de Goemanti valt.

Digitized by Google

R. De B. Sangir. Zij ontspringt op de noordelijke hellingen van den G. Toedjoeh en stroomt in noordwaartsche richting naar de B. Hari, waarmede zij zich op de oostelijke grens van de Padangsche Bovenlanden vereenigt.

L. De B. Liki, die op den G. Patah sembilan ontstaat en noordoostwaarts naar de B. Sangir stroomt.

R. De B. Ekoer, die van den G. Toedjoeh komt en bij Moewara Ekoer, beneden Bidar Alam (bladz. 550) in de B. Sangir valt.

L. De B. Sipotar ontspringt op het gebergte ten oosten van de B. Sikia en valt, na eenen oostwaartschen loop, buiten de Padangsche Bovenlanden in een ook van Djambi onafhankelijk landschap bij Batoe Pelasi in de B. Hari.

R. De B. Sibelaboe ontspringt op hetzelfde gebergte, loopt langs het dorp Sibelaboe en valt even buiten de grenzen der Padangsche Bovenlanden in de B. Sipotar.

L. De B. Mamoen ontstaat in het landschap Banang (Padangsche Bovenlanden) en loopt in eene oostelijke hoofdrichting naar de B. Hari, waarmede zij zich in het zuidwesten van het rijk Kwantan bij Moewara Mamoen vereenigt.

R. De B. Silago, wier loop zich tot de Padangsche Bovenlanden bepaalt.

L. De B. Pangéan, wier bronnen gedeeltelijk in het oosten der Padangsche Bovenlanden en gedeeltelijk in het westen van Kwantan zijn. Zij valt, na eenen zuidoostwaartschen loop, in laatstgenoemd rijk bij Sigoentoer in de B. Hari.

R. De B. Langki en B. Takoeng.

L. De B. Lalo of Lolo.

R. De B. Langkoh en de B. Sié, twee weinig bekende riviertjes in de onafhankelijke landschappen ten westen van Djambi.

R. De B. Djoedjoehan ontstaat op de noordoostelijke hellingen van den G. Toedjoeh en stroomt in eene noordoostelijke richting naar de B. Hari, waarmede zij zich bij Telok Kajoe poetih in het westen van Djambi vereenigt.

L. De B. Ganih.

R. De B. Moendei.

R. De B. Tebo. Zij ontspringt op de oostelijke hellingen van den G. Toedjoeh en loopt oostwaarts naar de B. Hari, waarmede zij zich bij Moewara Tebo in het landschap Pangkalan Djamboe (bl. 675) vereenigt.

R. De B. Oeleh en de B. Boenga.

Digitized by Google

R. De B. Tabir ontstaat in het bergland ten oosten van het Meer van Korintji (Pangkalan Djamboe?) en stroomt nagenoeg evenwijdig met de grootere B. Tebo naar de B. Hari, waarin zij zich ontlast bij Penandjoan of Penindjawan.

R. De B. Tembesi is de belangrijkste zijrivier van de B. Hari en neemt verscheidene stroomen in zich op. Zij ontstaat in het bergland ten zuidoosten van het Meer van Korintji en loopt in eene oost-noordoostwaartsche richting naar de B. Hari, waarin zij zich nabij Rantau Kapas ontlast.

L. De B. Marangin, die de uitwatering is van het Meer van Korintji en oostwaarts naar de B. Tembesi stroomt.

L. De B. Loempoer, die ten zuiden van het Meer haren oorsprong heeft.

R. De B. Timitji, B. Imat, B. Penati en B. Soemai, van welke de laatste verreweg de belangrijkste is, en die alle ten oosten van het Meer haren oorsprong hebben.

L. De B. Asei heeft haren oorsprong in de weinig bekende bergstreken ten zuiden van het Meer van Korintji, doorstroomt het naar haar genoemde landschap in eene oostelijke richting en wendt zich dan noordoostwaarts naar de B. Tembesi.

L. De B. Limoen, die het naar haar genoemde landschap doorstroomt. Zij ontstaat op het gebergte dat de Residentie Palembang scheidt van de onafhankelijke gewesten en daar de waterscheiding vormt tusschen het stroomgebied van de B. Moesi en dat van de B. Hari. Zij stroomt noordoostwaarts naar de B. Asei.

L. De B. Mesau, de Soengei Koetoer en de S. Rebah.

R. De Soengei Boelian en de S. Pidjoan, die tusschen den mond van de B. Tembesi en de hoofdplaats Djambi in de B. Hari vallen doch van weinig belang zijn.

De Batang Hari kan van de monding van de Koewala Nioer af over eene lengte van 330 mijlen of 615 kilometers met een stoomschip worden opgevaren en met prauwen of kleine vaartuigen nog 100 mijlen of 190 kilometers verder. Ook hare meeste zijrivieren zijn over een goed gedeelte voor kleine vaartuigen bruikbaar.

De S. Banjoe Asin is eene zeer breede rivier doch met geenen uitgestrekten loop. Zij ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene beken en riviertjes, die alle in de benedenlanden hunnen oorsprong hebben en van welke de Toenggal (L.) en de Dawas (R.) de voornaamste zijn. Na de vereeniging van de Toenggal en de Dawas stroomt de rivier, onder den naam van B. Betong, een paar mijlen

Digitized by Google

Digitized by Google

Schets van de monden der Moesi en Banjoe Asin.

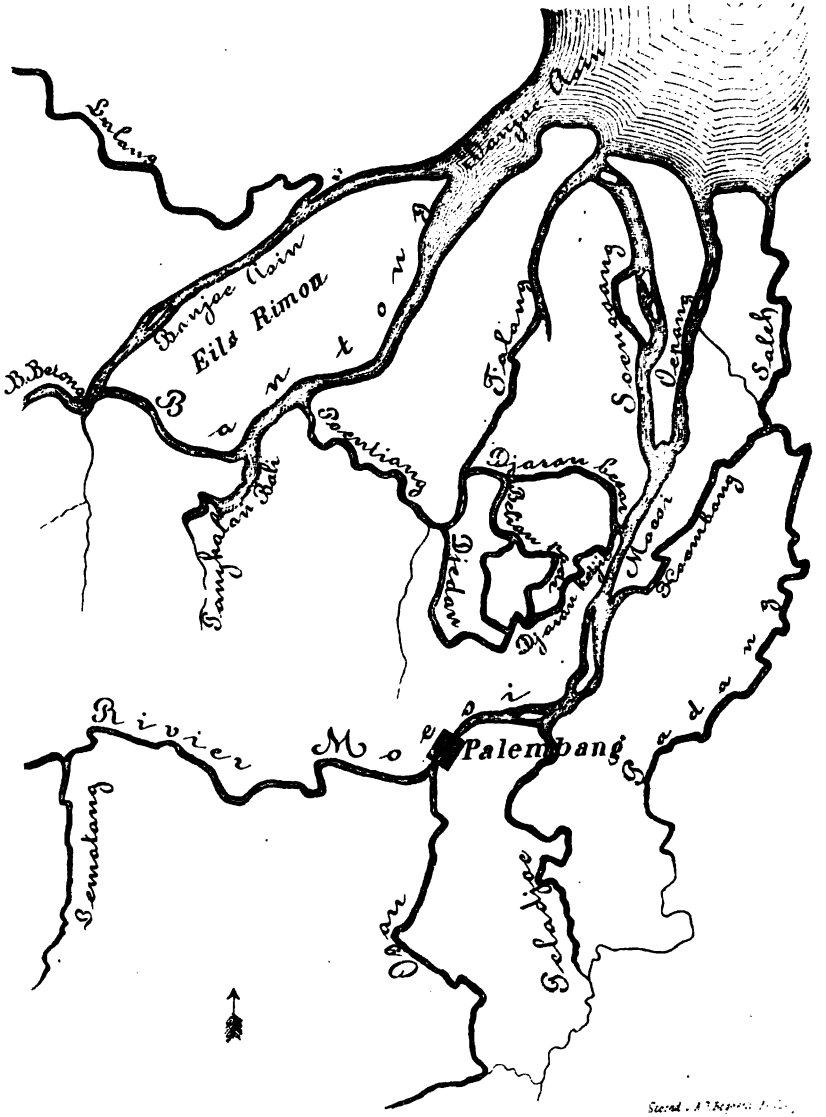

Digitized by Google

oostwaarts, en splitst zich dan in twee armen, van welke de linker-Banjoe Asin en de rechter Bantong heet. De Banjoe Asin stroomt vrij recht noordoostwaarts naar zee; de Bantong gaat eerst zuid-oostwaarts en vervolgens noordoostwaarts, krijgt spoedig eene aanzienlijke breedte, en vereenigt zich op een paar mijlen van de kust weder met de Banjoe Asin, waarmede zij dan een zeer wijden riviermond vormt, die ook Banjoe Asin heet. De Banjoe Asin en de Bantong sluiten het riviereiland Rimouw in. Zij neemt onderscheidene zijrivieren op, waaronder vooral vermelding verdienen:

L. De S. Lalang, die in de kustlanden ontspringt, slechts voor kleine prauwen bevaarbaar is, en niet zeer ver van zee in de Banjoe Asin valt.

L. De S. Bahar, die in Djambi ontspringt en zuidoostwaarts naar de S. Lalang stroomt.

R. De Pangkalan Bali, een zeer korte doch breede stroom, die in de Bantong valt, waar deze zich noordoostwaarts wendt.

R. De Poentiang, welke ontstaat uit de vereeniging van verscheidene stroomen, die zich van de linkerzijde van de Moesi afscheiden; zij valt beneden de Pangkalan Bali in de Bantong, en vereenigt deze rivier, en dus ook de Banjoe Asin, met de Moesi.

Men kan de Banjoe Asin als eene haven beschouwen, wier zuidelijke arm van hare vereeniging met de Poentiang af zelfs voor linieschepen bevaarbaar is. In den Oostmoesson, wanneer bij sterken wind het uitvaren van de rivier de Moesi somtijds moeielijk is, kiezen de schepen van Palembang dikwijls den weg naar zee door de later te vermelden Sĕlat Djaran, de Poentiang en de Banjoe Asin, hoewel deze vaart aanmerkelijk langer is.

Het nevensstaande Kaartje geeft eene schets van de monden der Moesi en van de Banjoe Asin.

De S. Moesi of Rivier van Palembang ontspringt op den G. Oeloe Moesi in het landschap Redjang ampat petoelai, gaat eerst zuidwaarts naar het landschap Redjang ampat lawang, hetwelk zij in eene oostwaartsche richting doorstroomt, loopt dan met ontelbare kronkelingen eerst noordoostwaarts en dan noordwaarts door de Onder-afdeeling Moesi oeloe tot nagenoeg in het midden des lands, waar zij de Rawas opneemt en met deze vereenigd vandaar haren loop oostwaarts vervolgt tot aan de hoofdplaats Palembang op 13 mijlen afstands van de zee. Beneden Palembang stroomt zij noordwaarts en verdeelt zich weldra in twee armen, van welke de westelijke den naam van Moesi behoudt en de oostelijke eerst S. Koembang en, na hare vereeniging

Digitized by Google

met de later (bl. 686) te vermelden S. Padang, S. Saleh heet. Omstreeks vier mijlen lager verdeelt de Moesi zich weder in twee armen, van welke de oostelijkste S. Oepang, en de westelijkste en breedste S. Soengsang heet. De Oepang is met de Saleh verbonden door de Sĕlat (1) Kamoedi. Behalve door deze drie eigenlijk gezegde monden ontlast de Moesi nog een gedeelte van haar water door armen, welke met de Banjoe Asin gemeenschap hebben: tusschen de eerste en tweede splitsing van de Moesi scheidt zich aan hare linkerzijde een tak af, die zich bijna onmiddellijk weder in twee takken verdeelt, van welke de noordelijke Sĕlat Djaran besar, de zuidelijke eerst Sĕlat Djaran kĕtjil en vervolgens Sĕlat Djedan heet, onder welken naam zij zich met de Poentiang (bl. 681) vereenigt. Van de S. Djaran besar scheidt zich nog weder een tak af, de Bĕlian Padi, die zuidwaarts stroomende zich alweder in twee takken splitst, welke zich beide in de S. Djaran kĕtjil ontlasten. Evenwel wordt niet al het water, dat de Moesi door deze Sĕlats ontlast, door de Poentiang in de Banjoe Asin gebracht; een gedeelte ervan vormt de Talang, die van de Sĕlat Djaran besar noordwaarts gaat en zich aan den mond van de Soengsang met deze vereenigt.

De Moesi neemt gedurende haren loop eene zeer groote menigte zijrivieren op, van welke wij slechts de voornaamste vermelden:

L. De S. Klingi. Zij ontspringt op de grenzen van het landschap Redjang ampat petoelai (bl. 671) bij den B. Hitam (bl. 677), hoofdzakelijk uit een klein meer, Danau Oeloe Klingi geheeten, en valt beneden Poeloe Pangoeng bij Moewara (2) Klingi in de Moesi. Eene zijrivier hiervan is

R. de S. Bliti, die ook op de grenzen van het Redjangsche, op den B. Hitam niet ver van Tebing Tinggi, ontspringt en, na aan hare linkerzijde de Saling en de Kati te hebben opgenomen, bij Moewara Bliti in de Klingi valt.

L. De S. Lakitan. Zij ontspringt in de Onder-afdeeling Moesi oeloe uit onderscheidene bronnen op het gebergte tusschen den G. Hitam en den G. Oeloe Moesi, en valt in het oosten van dezelfde Onder-afdeeling bij Moewara Lakitan in de Moesi. Hare voornaamste zijrivieren zijn:

---

(1) Het woord *Selat*, dat eigenlijk *Straat* of *Zee-engte* beteekent, heeft hier eenvoudig de beteekenis van *doorvaart;* dezelfde beteekenis heeft ook het woord *Troesan*, dat later voorkomt.

(2) *Moewara*, riviermond; dezen naam met bijvoeging van dien der zijrivier dragen hier in het algemeen de plaatsen, waar eene zijrivier zich in de hoofdrivier stort.

Digitized by Google

L. De S. Bal en de S. Megang.

L. De S. Rawas. Zij ontspringt uit verscheidene bronnen op of nabij den G. Pandjang ten oosten van Redjang lebong, en stroomt bijna recht oostwaarts totdat zij bij Moewara Rawas in de Moesi stort. Zij is breed en bevaarbaar en heeft buitengemeen vruchtbare oevers. De voornaamste zijrivier hiervan is

R. de S. Roepit, die iets meer zuidwaarts mede op de grenzen van het Redjangsche op de noordelijke hellingen van den G. Oeloe Moesi ontspringt en zich, na aan hare linkerzijde de S. Tikoe te hebben ontvangen, bij Moewara Roepit in de Rawas stort. Van minder belang en weinig bekend zijn de rechter-zijriviertjes S. Koeloes, S. Senamar, S. Mengkoelam, S. Koewis en S. Koetoe, die hoogerop in de S. Rawas vallen.

L. De S. Batang Lekoh of Batang Hari Lekoh, die op de grenzen van het rijk Djambi op den heuvel Oeloe Batang Lekoh uit onderscheidene beken ontstaat en zuidoostwaarts door de Afdeeling Moesi ilir stroomende bij Moewara Batang Lekoh in de Moesi valt. Zij is buitendien nog met de hoofdrivier verbonden door twee doorvaarten, van welke de westelijkste Troesan Loempoer en de oostelijkste Troesan Goetji heet.

R. De S. Lintang in Redjang ampat lawang. Zij ontspringt op de westelijke hellingen van den G. Dempo, voornamelijk uit twee bronnen, van welke de westelijke Lintang kanan (rechter-Lintang) en de oostelijke Lintang kiri (linker-Lintang) heet, en valt bij de oostelijke grens van Ampat lawang boven Tebing tinggi in de Moesi.

R. De S. Kikim. Zij ontspringt op het gebergte ten oosten van den G. Dempo en stroomt noordwestwaarts naar de Moesi, waarmede zij zich bij Moewara Kikim op de noordelijke grens der Onder-afdeeling Kikim vereenigt. Zijrivieren hiervan zijn

L. de S. Anak, welke mede op of bij den G. Dempo ontspringt en bij Padang in de Kikim valt, en de S. Lingai, die zich iets hooger met haar vereenigt.

R. de S. Semangoes. Zij ontstaat uit eenige beken in het binnenland in het landschap Kikim, heeft geen zeer uitgestrekten loop, en valt in de Moesi een weinig boven de S. Lakitan bij Moewara Semangoes in de Onder-afdeeling Moesi oeloe, tot welke haar loop zich geheel bepaalt.

R. De S. Keroeh, die te Sekajoe nabij de Troesan Loempoer, en de S. Penoekal, die nabij de Batang Lekoh in de Moesi valt;

Digitized by Google

zij bepalen beide haren loop geheel tot de Afdeeling Moesi ilir en zijn van weinig belang.

R. De S. Lematang. Zij ontstaat uit eenige bronnen ten noordoosten van den G. Patah op den B. Dingin in het landschap Pasoemah lébar, en stroomt met vele bochten in eene noordoostwaartsche richting door de Onder-afdeelingen Lematang oeloe en Lematang ilir naar de Moesi, met welke zij zich ongeveer 5 mijlen boven de stad Palembang bij Bantoe Bajoer vereenigt. Zij is tot Lahat bevaarbaar en heeft aan hare boorden hooge gronden, welke in het oppergedeelte zelfs bergachtig zijn. Zijrivieren zijn:

L. De S. Salangi of Salangis, welke nabij den zuidoostelijken voet van den G. Dempo of op den B. Oemang ontspringt en in eene noordoostwaartsche richting door Pasoemah lébar naar de S. Lematang stroomt, met welke zij zich bij Tandjoeng Sirih in het zuidwesten van de Onder-afdeeling Lematang oeloe vereenigt.

R. De S. Inim of Enim, welke in het landschap Semendo ontspringt, hoofdzakelijk uit drie bronnen, de Inim kanan, Inim tengah en Inim kiri (rechter-, midden- en linker-Inim). Zij doorstroomt nagenoeg recht noordwaarts het landschap Semendo Darat en de Onder-afdeelingen Inim en Lematang ilir, in het zuiden van welke laatste zij zich bij Moewara Inim in de Lematang stort. Zij ontvangt

L. de Soeban, in Semendo Darat, en de Mioe, in de Onder-afdeeling Inim.

R. De Kramasan, een klein riviertje, welks loop zich geheel tot de Afdeeling Moesi ilir bepaalt en dat een weinig boven de hoofdplaats Palembang in de Moesi valt. Het wordt hier alleen vermeld, omdat bij de daaraan gelegene plaats Lorok de Groote weg begint.

R. De S. Ogan. Zij heeft hare bronnen niet ver van die der Inim in het zuidwesten der Onder-afdeeling Ogan oeloe, en ontstaat hoofdzakelijk uit de samenvloeiing van de Ogan kanan en de Ogan kiri, van welke de eerste op den B. Oemang, de laatste op den B. Ringit, beide op de oostelijke grens van het landschap Semendo Darat gelegen, ontspringt. Na de vereeniging van deze twee bronnen stroomt zij eerst oost- en vervolgens noordoostwaarts door de Onder-afdeelingen Ogan oeloe en Ogan ilir naar de Moesi, met welke zij zich bij de hoofdplaats Palembang vereenigt. Zij is over het grootste gedeelte van haren loop bevaarbaar en, vooral in hare benedenste helft, door den toevoer van vele

Digitized by Google

beken en zijriviertjes eene schoone en breede rivier. De belangrijkste zijrivieren zijn:

L. De Rembang of Rambang, die door de Onder-afdeeling Ogan oeloe stroomt en bij Loeboe Kliat of Loeboe Kelihot in de Ogan valt. Deze heeft weder tot zijrivier
R. de Loebai, in dezelfde Onder-afdeeling.

R. De S. Langkajap en de S. Silas, in dezelfde Onder-afdeeling, van welke de eerste bij Batoe Radja en de andere iets lager in de Ogan valt.

R. De S. Komering of Kemering. Deze ontspringt in het thans tot Bengkoelen behoorende landschap Blalouw op de noordelijke hellingen van den G. Sekintjouw. Eene van hare bronnen is de Saka, die bij Moewara doewa de Makakouw opneemt, welke laatste weder gemeenschap heeft met de Selabong, die de uitwatering is van het Meer Ranau. Zij stroomt vele beken opnemende eerst recht noord- en vervolgens noord-noordoostwaarts, door de Onder-afdeeling Komering oeloe, totdat zij in de Onder-afdeeling Komering ilir aan de Troesan Djawa gekomen den naam van S. Peladjoe aanneemt, onder welken zij zich eene mijl beneden de hoofdplaats in de Moesi stort. De Komering is breed doch heeft vele ondiepten en is in den Oostmoesson dikwijls geheel onbevaarbaar; de Peladjoe heeft door den grooten toevoer van water, welken zij van verschillende kanten ontvangt, een zeer sterken stroom. Het riviereiland, dat door de Ogan, de Troesan Djawa, de Peladjoe en de Moesi wordt gevormd, is nog weder doorsneden door eene doorvaart, de Troesan Begajoet, welke van de Troesan Djawa naar de Peladjoe loopt. De Komering en Peladjoe hebben onderscheidene zij- en bijrivieren, van welke de voornaamste zijn:

L. De S. Batang Hari Gitas, die het midden der vlakte tusschen de Ogan en de Komering doorstroomt.

R. De Loempajoeng of Lampoejang, welke ontstaat uit de vereeniging van de Ajer Hitam, de Blitang en de Matja, die alle drie op de grenzen der Lampongsche Districten haren oorsprong hebben. Zij doorstroomt het zuidelijke gedeelte van de Afdeeling Komering ilir, gaat door het Meer Ajer Hitam en valt omstreeks eene mijl boven de Troesan Kilip in de Komering.

R. De S. Babatang of Batang Hari, eene smalle rivier, die uit de Masoedji (bl. 648) voortkomt, west-noordwestwaarts door de Afdeeling Komering ilir stroomt en in het Meer Ajer

Digitized by Google

Hitam valt, waarna zij door denzelfden mond als de Loempajoeng zich met de Komering vereenigt. Zij stroomt grootendeels door moerassige streken, zoodat in den regentijd hare oevers dikwijls niet te ontdekken zijn. Hoewel zij over hare geheele uitgestrektheid voor kleine vaartuigen bruikbaar is, belemmert echter het zware overhangende geboomte hier en daar de vaart.

R. De S. Padamaran, die in het moerassige kustland ontspringt en een weinig beneden de Babatang in de Komering valt.

R. De S. Padang, eene breede, diepe en zeer goed bevaarbare rivier, die eigenlijk niet eene zijrivier maar een arm van de Peladjoe is. Zij scheidt zich van deze rivier af bij Sirah Poeloe Padang (op de kaarten ook wel geschreven Sirapoeloe Padang) en stroomt dan noordwaarts naar de S. Koembang, welke van dit vereenigingspunt (Moewara Padang) af den naam van S. Saleh aanneemt (bl. 682). De Padang heeft dus door de Koembang gemeenschap met de Moesi, en door de Sĕlat Kamoedi met de Oepang.

Door den grooten toevoer van water, welken de Moesi van alle zijden ontvangt, kan zij over het grootste gedeelte van haren loop worden bevaren. Zonder gevaar kan dit in den regenmoesson met vlotten en kleine vaartuigen geschieden tot aan Poeloe Pangoeng boven Moewara Klingi (bl. 682), een afstand, welke op 20 dagen opvarens wordt berekend. Hoogerop, waar men in de bergachtige streken komt, wordt de vaart bezwaarlijk door den sterken stroom en de klipachtige bedding. Voor de hoofdplaats Palembang heeft de rivier eene breedte van 450 Meters, en voldoende diepte voor de zwaarste fregatten; evenwel vereischt de vaart met groote schepen hier en daar omzichtigheid, wegens eenige kleine eilandjes (1) en zandbanken, welke zich daar en ook in de nog breedere Soengsang bevinden. Ook vóór dezen riviermond ligt eene uitgestrekte modderbank, welke bij laag water de invaart voor groote schepen bemoeielijkt. Voor de Oepang ligt insgelijks eene zware bank, zoodat daar nooit eene brik kan binnenkomen. Op de bank voor de Saleh staat bij gewone ebbe drie vadem water, zoodat de grootste brik daar dan altijd kan invaren. Van Mei tot November laten de vloed en eb zich in de Moesi tot eene dagreize boven Palembang, evenals in zee,

(1) Tegenover de monding der Peladjoe ligt het eilandje Kombaroe of Gombora, welks batterijen grootelijks bijdroegen tot het mislukken onzer expeditie in 1819 (bl. 55).

Digitized by Google

gevoelen; doch in den regentijd wordt de vloed door de groote massa van boven afkomend water gestuit. Deze toevoer is zoo sterk, dat het dorp Tamboen, een paar mijlen beneden Moewara Kikim, hetwelk in den drogen moesson 40 vt. boven den waterspiegel ligt, in den regentijd somtijds wordt overstroomd.

De S. Loempoer of Siloempoer, die gedeeltelijk de uitwatering is van het Meer Seboedjang of Lebak Deling en daardoor met de S. Padang gemeenschap heeft, loopt oostwaarts door het moerassige kustland naar den zuidelijken ingang van Straat Bangka en is nagenoeg geheel verslijkt.

Meren.

De Residentie Palembang heeft vele belangrijke meren, vooral in het zuidoostelijke gedeelte ingesloten tusschen de rivieren Padang, Komering en Masoedji. De voornaamste er van zijn:

Danau (Meer) Talang Batin, waarin verscheidene hooge eilandjes liggen. Het wordt gevonden in het zuidoosten van Palembang nabij de rivier Masoedji, met welke het gemeenschap heeft; terwijl het ook door de S. Babatang met de S. Komering verbonden is.

D. Loewar, D. Itam en D. Lĕbak Tapoes, ter linker- en rechterzijde van de S. Lampoejang en S. Babatang, waarmede zij gemeenschap hebben en waardoor zij dus met de nabijgelegene S. Komering verbonden zijn.

D. Seboedjang of Lĕbak Deling, hetwelk met de S. Padang en ook met de S. Loempoer gemeenschap heeft.

D. Baton, nabij den rechteroever van en verbonden met de S. Komering, even boven de Troesan Djawa.

D. Lingkis, tusschen de S. Peladjoe en de S. Padang, met deze beide, en door de laatste ook met D. Seboedjang, verbonden.

Al deze meren zijn zeer vischrijk en leveren daardoor aan de niet talrijke bewoners van die voor den landbouw weinig geschikte streken een voornaam middel van bestaan op.

Behalve de bovengenoemde verdienen nog vermelding:

D. Ranau, in den zuidwestelijken uithoek der Residentie nabij het landschap Blalouw (bl. 635), een zeer vischrijk, geheel door heuvels ingesloten meer. Het heeft zijne uitwatering aan de noordzijde door het riviertje Selabong, dat de Makakouw opneemt en zoo met de Komering gemeenschap heeft (bladz. 685).

Digitized by Google

Een Meer ten zuidwesten van den G. Dempo in de Pasoemah-landen, waaruit de door Bengkoelen stroomende rivier Mana gedeeltelijk haren oorsprong heeft (bl. 634).

D. Korintji, in het landschap van dien naam, ten oosten van den G. Rajah. In dit meer ontlasten zich vele beken van het omliggende gebergte; het heeft zijne uitwatering aan de oostzijde door de B. Marangin, die door de B. Tembesi gemeenschap heeft met de B. Hari (bl. 680).

Langs den benedenloop der B. Hari bevinden zich een aantal kleine meertjes, die veelal met deze rivier gemeenschap hebben.

Voortbrengselen.

Daar in het gebied van Palembang bijna alle voortbrengselen uit het Planten- en Dierenrijk van Sumatra worden aangetroffen, kunnen wij hier naar het op bl. 514—516 daarover gezegde verwijzen, met bijvoeging van slechts enkele bijzonderheden. De beste en meeste Benzoë wordt gevonden aan de oevers der S. Lalang, S. Toenggal, S. Batang Lekoh en S. Bliti; de Drakenbloed-rotting vooral in den omtrek der S. Rawas, S. Bliti, S. Klingi en S. Batang Lekoh; de Bindrotting overal aan de oevers der rivieren; de Gom elastiek en Getah Pertja hoofdzakelijk in de bovenlanden; de *Djarak*- of Wonderboom langs de stranden. De Kamfer komt in Palembang niet voor; de Koffie is minder geurig dan die van de Padangsche Bovenlanden en Java, hetgeen echter gedeeltelijk een gevolg van de minder goede behandeling schijnt te zijn, en wordt ook weinig gekweekt. Muskaatnoten, Kruidnagelen, Cacao en Tabak zijn het best in de Bovenlanden, vooral in het landschap Ampat Lawang; Peper in het stroomgebied der S. Rawas.

Olifanten en Rhinocerossen zwerven in de uitgestrekte wildernissen bij talrijke troepen rond en richten op de bebouwde velden dikwijls jammerlijke verwoestingen aan; zoo ook de Wilde zwijnen, die door het afbijten van jong plantsoen en het omwroeten van den grond den landbouwers veel schade toebrengen. Tijgers, op welke uit bijgeloovige begrippen geen jacht wordt gemaakt, zijn zeer menigvuldig en maken vele slachtoffers, zelfs in den omtrek der dorpen. De Boeroeng Lawit of Lajang Boehi, die de eetbare vogelnestjes maakt, wordt vooral in Ampat Lawang en in het gebergte bij de bronnen van de S. Rawas en de S. Ogan gevonden.

Aan Delfstoffen is Palembang niet rijk. Goud komt voor aan de boven-Rawas en in de onafhankelijke landschappen ten westen van

Digitized by Google

Djambi, deels als stofgoud in de bedding van eenige beken, deels bij kleine brokjes in den kleiachtigen grond; de inzameling daarvan levert echter weinig meer op dan een ruim dagloon. Het wordt hoofdzakelijk naar de hoofdplaats Palembang en voorts naar Padang ter markt gebracht. Hier en daar vindt men een weinig IJzererts, Arsenicum en Aluin; op den G. Dempo wordt Zwavel ingezameld. De Afdeeling Banjoe Asin bevat aan de S. Toenggal of Toengkal bruinkolen (bladz. 517); aan de boven-Moesi wordt op sommige plaatsen eene soort van Steenkool gevonden, welke als zwam ontgloeit doch weinig hitte geeft; zij is bruin van kleur en op verre na niet zoo zwaar als de gewone steenkool. Aan de oevers van de S. Lematang vindt men aan de oppervlakte van den grond in grooten overvloed eene brandstof, ***Batoe Kiling*** geheeten, welke eene vrij groote hitte geeft en zeer gemakkelijk brandt; zij zoude wellicht in smederijen en fabrieken met vrucht kunnen gebruikt worden, doch schijnt nog niet nauwkeurig onderzocht te zijn (1). Onder de Minerale bronnen in den omtrek van den G. Dempo is vooral merkwaardig eene zoute bron, welke aan de boven-Lematang niet ver van Lahat wordt gevonden.

§ 2. VERDEELING, BESTUUR EN RECHTSPRAAK; VOORNAAMSTE PLAATSEN, WEGEN.

Verdeeling, bestuur en rechtspraak.

De natuurlijke verdeeling van het Palembangsche gebied is die in Beneden- en Bovenlanden, of met andere woorden in een oostelijk vlakland en een westelijk bergland.

De Bovenlanden worden nagenoeg geheel ingenomen door de op bl. 670—675 vermelde grensgewesten, die gedeeltelijk nooit de heerschappij der Sultans van Palembang en Djambi schijnen te hebben erkend doch zich, met uitzondering van de ten noorden van Redjang lebong gelegene landschappen, aan het Nederlandsche gezag hebben onderworpen.

De Benedenlanden waren reeds onder het Sultansbestuur verdeeld in vele landschappen, die den naam droegen en nog dragen naar de rivieren door welke zij besproeid zijn; zij werden vroeger door ons Divisie's genoemd. De grenzen van deze Divisie's, en ook die van hare onderdeelen, schijnen nimmer nauwkeurig afgebakend maar door

(1) *Indisch Magazijn*, 1845, N°. 5, bl. 100. Over de Steenkolen in de Residentie Palembang zie men verder: *Natuurkundig Tijdschrift van Ned. Indië*, Dl. XXI.

Digitized by Google

de ingezetenen bij overeenkomst vastgesteld en doorgaans geëerbiedigd te zijn. Het beheer over zoodanige Divisie, dat zich hoofdzakelijk tot het innen der belastingen bepaalde, werd door den Vorst dikwijls aan een zijner bloedverwanten of gunstelingen opgedragen, die dit òf zelf waarnam òf door eenen *Djĕnang* (Divisiehoofd) liet doen. De betrekking van Divisiehoofd is thans afgeschaft. (1)

Elk landschap is naarmate van zijne uitgestrektheid verdeeld in een grooter of kleiner aantal Marga's of Districten, die van elkander onafhankelijk zijn en elk een afzonderlijk Hoofd hebben met den ambtstitel van Pasirah of somtijds dien van Dipati (2). Boven dit Districtsbestuur is echter, althans in sommige streken, nog eene uitgebreidere vereeniging, waarin gewoonlijk vier of vijf Marga's begrepen zijn, welke kreits dan mede den naam Pasirah draagt, hetgeen ook de titel van zijn Hoofd is; deze vereeniging treedt echter slechts in bijzondere gevallen in werking, ter behandeling van zaken, waarin het belang van meer dan ééne Marga gemoeid is.

Tot elke Marga behooren een zeker aantal dorpen of gehuchten, wier Hoofden den titel van Baginda, Kria (Kjahi Aria), Loerah of Ngabéhi voeren. Deze Dorpshoofden met den Pasirah vormen den Marga- of Districtsraad, en voeren als zoodanig collectief den titel van Proatin (Pårå-watin). Deze raad oefent het bestuur uit en handhaaft het recht en de politie over de Inlanders buiten de hoofdplaats. De Dorpshoofden worden in hunne bezigheden bijgestaan door vier Panagawé's, uit de aanzienlijkste ingezetenen gekozen, aan welke bijzondere onderdeelen van het dorpsbeheer zijn opgedragen, en die met het Dorpshoofd kleine rechts- of politiezaken afdoen. De door deze Hoofden opgelegde straffen bestaan in boeten (3).

Door het Nederlandsch Gouvernement is de Residentie Palembang, behalve het rijk Djambi, thans verdeeld in de volgende zeven Afdeelingen.

---

(1) *Koloniaal Verslag* over 1864, bl. 11.

(2) Aan verdienstelijke Pasirahs wordt somtijds door het Gouvernement de titel Pangéran geschonken; zij ontvangen dan als onderscheidingsteeken een stok met gouden knop, waarop het Nederlandsche wapen is gegraveerd. — In de Rawasdistricten zijn in 1876 en later ook in sommige andere Marga's op verlangen van de bevolking de Pasirahs afgeschaft, en zijn deze gewesten onder het rechtstreeksch bestuur der Europeesche ambtenaren gebracht. *Kol. Verslag*, 1877, bl. 17.

(3) Omtrent de straffen en de wijze van rechtspraak bij deze inlandsche Rechtbanken, welke in sommige opzichten overeenkomen met die in de Lampongsche Districten (bl. 663), zie men de *Indische Bij*, 1843, bl. 431 en volgg.; over de Adats in Palembang, het *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1876, Dl. I, bl. 13. Overigens zie men over de rechtspleging in de Residentie Palembang hiervóór, bl. 128, 129 en 502.

Digitized by Google

1°. De hoofdplaats Palembang en haar onmiddellijke omtrek.

2°. De Afdeeling Tebing Tinggi, bevattende de Onder-Afdeelingen: *a.* Moesi oeloe (1), *b.* Ampat Lawang, *c.* Rawas, *d.* Redjang (Redjang ampat petoelai) en Lebong (Redjang lebong), *e.* Sindangstreken.

3°. De Afdeeling Lematang oeloe, Lematang ilir en de Pasoemah-landen, bevattende de Onder-afdeelingen: *a.* Lematang oeloe, *b.* Lematang ilir benevens de Marga's Lawang Kidoel, Panang, Wolong Poeloe, Panang Karablah Soekoe pedjaja, Panang tengah Selawé, Panang Sengang Poeloe en Semendo, *c.* Kikim, *d.* de Pasoemah-landen.

4°. De Afdeeling Komering oeloe, Ogan oeloe, Inim en de Ranau-districten, bevattende de Onder-afdeelingen: *a.* Komering oeloe, *b.* Ogan oeloe en Inim benevens de Marga's Rembang Kapak tengah, Loebei Soekoe satoe, Rembang ampat Soekoe en Moewara Koewang, *c.* de Ranau-districten (behalve de thans bij Bengkoelen gevoegde landschappen Blalouw en Batoe Brah; bladz. 635).

5°. De Afdeeling Moesi ilir.

6°. De Afdeeling Ogan ilir, Komering ilir en Blidah, bevattende de Onder-afdeelingen: *a.* Ogan ilir, *b.* Blidah.

7°. De Afdeeling Iliran en Banjoe Asin, waarbij gevoegd zijn de tot de voormalige Afdeeling Komering ilir behoord hebbende Marga's Soengei Aren, Parang Priaji, Djedawi, Koembang, Tandjoeng Krang, Kemang, Ramboetan, Koerah, Pangkalan Limpan, Tjambi en Selapan.

In het rijk Djambi is het bestuur onder het oppergezag der Nederlandsche regeering overgelaten aan den inlandschen Vorst, met uitzondering van de havenplaats Moewara Kompeh, die rechtstreeksch Gouvernements grondgebied is en waar een Commies-Ontvanger der in- en uitvoerrechten is gevestigd. Buitendien is aan den Sultan in 1858 een Politiek Agent toegevoegd om te waken voor eene juiste uitlegging en behoorlijke nakoming van het toen met hem geslotene en in 1876 vernieuwde Contract, en om hem in zaken betreffende het beheer en den inwendigen toestand van zijn Rijk als raadgever en leidsman ter zijde te staan; deze betrekking wordt thans door eenen Controleur der 1ste klasse waargenomen.

De Hoofdplaats Palembang staat onder het onmiddellijk bestuur van den Resident, bijgestaan door een Adsistent Resident voor de politie, een Adspirant Controleur, een Secretaris en drie Commiezen; voorts zijn daar gevestigd twee Hoofden der Arabieren, een Kapitein- en

(1) *Ilir* is het benedengedeelte, *Oeloe* het bovengedeelte van eene rivier. De grenzen van deze Afdeelingen zijn ons, evenals die der Onder-afdeelingen, alleen bekend uit de kaart van VERSTEEG in den *Algemeenen Atlas van Ned. Indië*, en den *Atlas van* DORNSEIFFEN, 1878.

Digitized by Google

twee Luitenants-Chineezen en een Hoofd der Klinganeezen en Bengaleezen. De Afdeelingen worden, onder het opperbestuur van den Resident, beheerd door Europeesche ambtenaren; de drie eerstgenoemde elk door een Adsistent Resident, aan wien een Adspirant Controleur is toegevoegd, de drie laatste door Controleurs. In de Afdeelingen, welke nog in Onder-afdeelingen zijn gesplitst, is in elke van deze laatste een Europeesch ambtenaar, zijnde Controleur der 1ste of 2de klasse, met de uitoefening van het civiel gezag belast. Het inwendig beheer der Marga's en dorpen is aan inlandsche Hoofden opgedragen; dat over de Chineesche kampongs, waar deze worden gevonden, aan een Luitenant-Chinees.

Voornaamste plaatsen.

1°. De Hoofdplaats.

Palembang (1), de hoofdplaats en zetel van het bestuur der Residentie, ligt 13 mijlen van den mond der Soengsang op de beide oevers van de Moesi, tusschen de uitwatering van de Ogan en die van de Peladjoe. De bevolking bestond in het jaar 1855 uit:

102 Europeanen en hunne afstammelingen,
37565 Palembangers,
2504 Chineezen,
1672 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen,

te zamen 41843 zielen. (2)

De stad heeft eene lengte van ruim $2^1/_2$ uur, doch strekt zich landwaarts in ter wederzijde van de rivier geen kwartier uurs uit; dewijl de Palembangers liefst langs den oever der rivier wonen, daar de communicatie veelal te water plaats heeft, hoewel de stad over hare

(1) Volgens den Heer DE CLERCQ spreekt de bevolking dezen naam uit als Palimbang, hetwelk zoude afgeleid zijn van het werkwoord *melimbang*, dat beteekent *goud zoeken in het rivierzand*, vanwaar de B. Moesi ook wel Soengei Palimbangan wordt genoemd. In oude berichten wordt de stad ook wel genoemd Lébar Dawoen; dit is echter eigenlijk de naam van een nabijgelegen heuvel, thans bekend onder den naam van Boekit Seboentang. Zie *Tijdschr. van het Aardrijksk. Genootsch.*, Dl. II, bl. 174. In een Maleisch geschiedverhaal komt Lébar Dawoen voor als de naam van den Demang of Rijksbestuurder van den Palembangschen Vorst Sri Tri Boewana, die dan waarschijnlijk naar dezen heuvel genoemd is. Zie ons *Leesboek* in de *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, onder het opschrift: *Volksverhuizing der Maleiers van Sumatra naar Malaka* (Vijfde uitg. *Leesboek*, bl. 207).

(2) Deze opgave is zeker zeer verouderd; maar het is de laatste gedetailleerde, die mij bekend is. PRUYS VAN DER HOEVEN, *Een woord over Sumatra, in brieven*, II, bl. 80, schat de bevolking (waarschijnlijk in 1863) op 50000 zielen, waaronder 105 Europeanen, 2500 Chineezen en 1700 Arabieren en andere vreemde Oosterlingen. Het *Koloniaal Verslag over* 1872 geeft alleen het totaal van 47379 zielen op ult. Dec. 1871.

Digitized by Google

geheele uitgestrektheid door goede wegen wordt doorsneden. Zij is grootendeels aangelegd op eene groep van eilandjes, die door eene menigte beken en kreken (*soengei's*) gevormd worden, over welke echter goede bruggen liggen; ook zijn vele huizen, vooral van de Chineezen, op vlotten (*rakit*) gebouwd. De stad is verdeeld in 51 kampongs of wijken, van welke 37 op den linker- en 14 op den rechteroever der rivier liggen; de eerste worden Kampong Ilir, de andere Kampong Oeloe genoemd (1); zij worden op elken oever onderscheiden als Kampong 1, 2, 3 enz., doch hebben niettemin afzonderlijke namen, waaronder zij bij de bevolking bekend zijn. Elk huis met bijbehoorend erf is door eenen bamboezen *pagar* omheind. De huizen zijn van bamboes of hout, daar onder de regeering der Sultans het bouwen van steenen woningen, ja zelfs van die van ijzerhout, aan de bevolking verboden was. De aanzienlijkste inboorlingen en ook de Nederlandsche ingezetenen wonen aan den linkeroever der rivier. Daar vindt men ook het Nederlandsche fort (2), zijnde de voormalige kraton der Vorsten, die in 1780, zoo men zegt door eenen Europeaan, gebouwd is (3) en eene breedte van 285 bij eene diepte van 187 Meters heeft. De steenen ringmuur is 5 vt. dik en 24 vt. hoog, aan de binnenzijde met aarden banketten en op de vier hoeken met bastions voorzien, en van buiten omgeven door eene natte gracht, welke met de rivier gemeenschap heeft; het binnenste gedeelte, de *Dalem* of eigenlijke woning van den Vorst, insgelijks door eenen muur omgeven, vormde vroeger eene soort van reduit en is thans de woning van den Militairen Commandant. In dit fort bevinden zich de kazernen der Infanterie, Artillerie en Sappeurs, Officierswoningen, het hospitaal, magazijnen, pakhuizen, 's lands kas en

(1) Vroeger waren er 57 kampongs, namelijk 39 op den linker- en 18 op den rechteroever der rivier. De onderscheiding in Kampong Ilir en Kampong Oeloe is misschien ontstaan doordat de eerst aangelegde kampongs aan den rechteroever hooger lagen dan die aan de linkerzijde der rivier. Vergelijk de Noot op bl. 691. Wanneer men de uitdrukkingen rechter en linker opvat gelijk de Maleiers zulks doen, d. i. juist andersom als wij gewoon zijn, strekken zich nog heden de kampongs aan de rechterzijde hooger langs de rivier uit. Misschien is echter de geheele gissing onjuist; althans tijdens de verovering van Malaka door de Portugeezen schijnt ook daar het gedeelte van de stad ten oosten, d. i. links, van de rivier de Benedenstad, en het tegenoverliggende gedeelte de Bovenstad te hebben geheeten. Zie VETH, *Java*, Dl. II, bl. 215.

(2) Het oude Nederlandsche fort, dat bij den moord der bezetting in 1811 (bl. 42) door de Palembangers is gesloopt, stond iets lager op den rechteroever der rivier. Zie bl. 19.

(3) De vroegere kraton, die iets meer landwaarts in lag, is in 1821 gesloopt; er zijn echter nog enkele overblijfselen van te zien.

Digitized by Google

de gevangenis. De bezetting bestaat uit het Garnizoens-bataljon Infanterie, dat ook naar andere plaatsen in deze Residentie detacheert, en een gedeelte van eene Compagnie Garnizoens-artillerie.

Verdere openbare gebouwen en bijzonderheden zijn:

De Moskee, die voor de schoonste in Nederlandsch Indië geldt. Het is een in 1740 gesticht, vierkant steenen gebouw, dat gedeeltelijk op steenen gedeeltelijk op ijzerhouten pilaren rust, eenen marmeren vloer heeft, en van een niet zeer hoogen toren voorzien is. De zich daarbij bevindende Minaret, vanwaar des Vrijdags de geloovigen tot het gebed worden opgeroepen, is een in 1753 gebouwde, achtkante steenen toren, ruim 100 vt. hoog. Een steenen muur omgeeft deze beide gebouwen.

De Chineesche tempel, een fraai steenen gebouw, in 1841 gesticht en inwendig met fraai snijwerk en rijk verguldsel versierd.

De Vorstelijke begraafplaatsen te Lamabang (kampong 3, Ilir), zijnde steenen gebouwen, van welke één met een steenen koepeldak is voorzien. Deze worden, daar zoowel de afstammelingen der Vorsten als het volk ze lieten vervallen, door het Gouvernement onderhouden.

Eene als heilig beschouwde begraafplaats te Boekit Seboentang (Lébar Dawoen) ten westen van Palembang, die gehouden wordt voor het graf van ALEXANDER DEN GROOTE, van wien de Palembangsche Vorsten zeggen af te stammen.

De *Pasars* of marktplaatsen, zijnde met pannen gedekte loodsen rustende op steenen pilaren. Op de beide oevers der rivier wordt nagenoeg in het midden der stad eene zoodanige marktplaats gevonden. Deze pasars, die zoowel voor den binnenlandschen handel als voor het gemak der bevolking van veel belang zijn, zijn eerst sedert de vestiging van ons bestuur te Palembang opgericht; vroeger moest de bevolking zich hare benoodigdheden aanschaffen van kooplieden, meestal Chineezen, die met hunne waren de rivier op- en afvoeren.

Voorts zijn te Palembang gevestigd de op bl. 129 en 502 vermelde rechtbanken; eene afdeeling van de Bataviasche wees- en boedelkamer; een zoutpakhuis; eene factorij van de Nederlandsche Handelmaatschappij (op den rechteroever); eene school voor de kinderen van Europeanen, twee Gouvernements scholen voor Inlanders, en goede Chineesche scholen.

De Chineesche en Arabische bevolking, welke in den handel haar bestaan vindt, is hier nog niet in afzonderlijke kampongs vereenigd; evenwel wonen zij veelal bij elkander en staan onder het bestuur van hunne eigene Hoofden. De toegang tot de binnenlanden is hun verboden.

Digitized by Google

2°. De Afdeeling Tebing Tinggi bevat de Redjangsche gewesten en het stroomgebied van de boven-Moesi (tot beneden hare vereeniging met de Rawas) en hare zijrivieren de Semangoes, de Klingi, de Lakitan en de Rawas, benevens de zijrivieren van deze. De voornaamste plaatsen zijn :

a. In de Onder-afdeeling Moesi oeloe':

Tebing Tinggi, aan den linkeroever der boven-Moesi nabij Ampat Lawang; het is de hoofdplaats der Afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, een Adspirant Controleur en een Luitenant-Chinees. Op geringen afstand van de rivier ligt op eene hoogte een defensief kampement; de enceinte bestaat uit eenen steenen gecrénéleerden muur van onregelmatigen vorm, met zes bastions. Een gedeelte der binnenruimte is door een dergelijken muur van het overige afgescheiden en vormt het reduit. Binnen den buitenmuur staan de gebouwen voor de bezetting, die bestaat uit een detachement van het Garnizoens-bataljon van Palembang, Officierswoningen, het hospitaal, magazijnen, enz., alles van steen en met pannen gedekt.

Poeloe Pangoeng, Moewara Klingi, Moewara Semangoes, Moewara Lakitan en Ngoelak; alle lager aan dezelfde rivier.

Moewara Bliti, aan de samenvloeiing van de S. Bliti en de S. Klingi, standplaats van den Controleur in de Onder-afdeeling Moesi oeloe.

Laboengin, Trawas, Padoeraksa, Modang en Loeboe Pandan; alle aan de S. Lakitan.

b. In de Onder-afdeeling Ampat Lawang:

Talang Padang, de hoofdplaats en standplaats van den Controleur, ligt aan den weg van Rindoe Hati (Bengkoelen) naar Tebing Tinggi. De vroeger hier gelegerde bezetting is ingetrokken.

Tjemeda, Ambong Idjoe en Keban, alle aan de boven-Moesi.

c. In de Onder-afdeeling Rawas:

Soeroelangoen, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur, aan de S. Rawas.

Moewara Roepit, aan de samenvloeiing van de S. Roepit en de S. Rawas, de voormalige hoofdplaats der Onder-afdeeling.

Lesoeng Batoe, hoogerop aan de Rawas.

Bingin Telok, Paoe en Moewara Rawas, lager aan dezelfde rivier; het laatste aan hare samenvloeiing met de Moesi.

Teroesan, aan de S. Roepit.

d. In de Onder-afdeeling Redjang (ampat petoelai) en Lebong:

Kepahiang of Kepajang, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur. Zij ligt in het zuiden van het

Digitized by Google

landschap Redjang ampat petoelai en draagt ook den naam van Loeboe Boentar. Er ligt een detachement van de Garnizoens-compagnie van Bengkoelen, gelegerd in een klein kampement.

Kaloeba, Oedjan Mâs en Kesambi, aan de boven-Moesi.

Tjinda Mandi en Goeroe Agong in het oosten des landschaps.

Tapoes, vroeger de hoofdplaats van de voormalige Onder-afdeeling Redjang Lebong, aan de rivier Ketaoen (bl. 631).

Tesoe en Aman, lager aan dezelfde rivier.

Simalaka en Danan, ten westen van die rivier.

Verder worden genoemd: Kotodonoh, Pesso en Mastibing.

e. In de Onder-afdeeling Sindangstreken:

Oelak Tanding, hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur.

3°. De Afdeeling Lematang oeloe, Lematang ilir en de Pasoemah-landen, bevat het stroomgebied van de geheele Lematang, dat van de Kikim (zijrivier van de boven-Moesi) en hare zijriviertjes, en de Pasoemah-landen. De voornaamste plaatsen zijn:

a. In de Onder-afdeeling Lematang oeloe:

Lahat, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent Resident, een Adspirant Controleur en een Luitenant-Chinees, aan de boven-Lematang, met een detachement van het Garnizoens-bataljon Infanterie en van de Garnizoens-compagnie Artillerie van Palembang, die gedeeltelijk in de vierkante aarden met twee bastions en eene gracht voorziene redoute, gedeeltelijk in een daarbuiten gebouwd kampement gelegerd zijn. Zuidwaarts van Lahat bevinden zich tusschen de dorpen Poeloe Pinang en Padang (hoofdplaats van de Marga Goemai oeloe) op het plateau van Boengkal Batoe, eenige steenen beelden, die waarschijnlijk overblijfsels uit de Hindoe-periode zijn. (1)

Goenoeng Meraksa, Tandjoeng Sirih, Djati, Tandjoeng Pajoeng, Manggoel, Goenoeng Agoeng en Merapi, alle aan de Lematang gelegen, en Tandjoeng agoeng, Loeboe Betoeng en Tandjoeng Bringin, ten oosten van die rivier, zijn verder de voornaamste plaatsen.

b. In de Onder-afdeeling Lematang ilir, waartoe ook de Marga Semendo behoort (2):

Moewara Inim, hoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan de samenvloeiing van de S. Inim met de Lematang.

Peningiran, Goenoeng Megang, Pandan en Soengei Rotan, alle aan de Lematang gelegen, zijn verder de voornaamste plaatsen.

---

(1) *Indisch Archief*, 1849, Afl. 12. *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIX, bl. 1.

(2) *Ind. Stbl.* 1880, N°. 180.

Digitized by Google

Poeloe Pangong, aan de S. Mioe een zijriviertje van de Inim, en Padjar Boelan, aan de samenvloeiing van de S. Soeban met de Inim, zijn de voornaamste plaatsen in het landschap Semendo.

c. In de Onder-afdeeling Kikim:

Boenga Mâs, aan de S. Kikim, hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur.

Pagar Djati en Tandjoeng Awoer, in het zuiden, en Saoeng Naga, in het westen der Onder-afdeeling.

d. In de Onder-afdeeling Pasoemah-landen:

Bandar, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur, in Pasoemah lébar. Er ligt een detachement van het Garnizoens-bataljon Infanterie en van de Garnizoens-compagnie Artillerie van Palembang.

4°. De Afdeeling Komering oeloe, Ogan oeloe, Inim en de Ranau-districten bevat het stroomgebied van de boven-Komering tot op nagenoeg 3° 38′ Z. B., dat van de boven-Ogan tot aan hare vereeniging met de Rembang op 3° 26′ Z. B. (bl. 685), dat van de Inim (rechterzijrivier van de Lematang), met de bronnen van deze drie, en het Ranau-gebied behalve het in 1878 bij Bengkoelen gevoegde gedeelte; daarin zijn dus ook begrepen al de kleine grensgewesten van Semendo af zuidwaarts. De voornaamste plaatsen zijn:

a. In de Onder-afdeeling Komering oeloe:

Moewara doewa, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent Resident, een Adspirant Controleur en een Luitenant-Chinees (1). Zij ligt in het landschap Boeai Rawang (bl. 673), en is ook de hoofdplaats der Onder-afdeeling Komering oeloe en als zoodanig de standplaats van den Controleur dier Onder-afdeeling.

Negri Batin, in hetzelfde gewest; Segara Kembang, in Boeai Pematja; Blambangan en Loeboe Likoe, in Boeai Roendjoeng; Tandjoeng rata en Koeripan, in Boeai Hadji.

Batoe Radja (1), Negeri Toelang Bawang, Matapoera, Poeloe Negara, Kota Negara, Basoean en Goenoeng Batoe, alle aan de Komering, het laatste bij de noordelijke grens der Afdeeling.

b. In de Onder-afdeeling Ogan-oeloe en Inim:

Batoe Radja, hoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan de boven-Ogan.

Oelak Pandan, Batang Hari, Loeboe Batang, Doeren en Mendalo, aan dezelfde rivier.

(1) Zoodra de in aanleg zijnde karreweg tusschen Moewara doewa en Batoe Radja voltooid zal zijn, wordt de zetel van het bestuur der Afdeeling overgebracht naar laatstgenoemde plaats. *Ind. Stbl.*, 1880, N°. 180.

Digitized by Google

Padang Hindoe, Pandan Doelang, Tandjoeng Agoeng en Darma, aan de Inim.

c. In de Onder-afdeeling Ranau-districten (waartoe ook Kisam en Makakouw behooren):

Banding agoeng, de hoofdplaats en standplaats van den Controleur, aan den noordelijken oever van het Meer Ranau.

Djapara, Soekoe Marga en Tandjoeng, ten noorden en oosten van hetzelfde meer.

Tandjoeng Dalam, Pandang Bindoe, Tebet Gaboes, Penantian en Kota Padang, in Kisam.

Triti, Poeloe Bringin en Tandjoeng besar, in Makakouw.

5°. De Afdeeling Moesi ilir bevat het stroomgebied van de Moesi en hare zijrivieren, behalve de Lematang, van de Onder-afdeeling Moesi oeloe af aan de noordzijde der rivier tot aan de samenvloeiing van de Ogan met de Moesi, boven de hoofdplaats, en aan de zuidzijde tot aan den mond van de Lematang; de belangrijkste van deze zijrivieren is de Batang Lekoh (bl. 683). De voornaamste plaatsen in deze, niet in Onder-afdeelingen gesplitste, Afdeeling zijn:

Sekajoe, aan den linkeroever der Moesi, de hoofdplaats en standplaats van den Controleur der Afdeeling.

Kasemaran en Soengei Waras, hoogerop aan dezelfde rivier.

Telok Kedjing, Bantoe Bajoer en Semampir, lager aan de Moesi.

Ipil en Loeboe Batoe, aan de S. Batang Lekoh.

Gadjah Mati en Panta déwa, aan kleine riviertjes op geruimen afstand van den rechteroever der Moesi.

6°. De Afdeeling Ogan ilir, Komering ilir en Blidah bevat het stroomgebied van de beneden-Ogan, van hare vereeniging met de Rembang af (bl. 685) tot aan de Moesi; dat van de beneden-Komering (beneden Komering oeloe, zie bl. 697) en hare zijrivieren, ten zuiden begrensd door de Masoedji en in het noorden zich uitstrekkende tot aan den mond der Saleh, welke daar met de Koembang de westelijke grens vormt; en dat van de ten westen van de Ogan stroomende riviertjes Kramasan, Blidah (of Blidang) en enkele kleinere, die tusschen de Ogan en de Lematang in de Moesi vallen. De voornaamste plaatsen in deze, niet in Onder-afdeelingen gesplitste Afdeeling, zijn:

Tandjoeng Radja, de hoofdplaats en standplaats van den Controleur der Afdeeling, aan de beneden-Ogan.

Loeboe Ḳliat of Loeboe Kelihot, Sirah Poeloe of Sirapoeloe, Soengei Pinang, Moewara Penimboeng, Pemoeloe en Begajoet, alle aan dezelfde rivier.

Karta moelija, de vroegere hoofdplaats van de voormalige Onderafdeeling Blidah, aan de Blidah.

Digitized by Google

Pedalaran en Alai, hoogerop aan hetzelfde riviertje.

Lorok, waar de Groote weg begint, aan de Kramasan.

Geloembang en Kemang, zuidwaarts van Karta moelija.

Kajoe agoeng, de laatste hoofdplaats der voormalige Afdeeling Komering ilir, in het zuiden daarvan, aan de Komering.

Sirapoeloe Padang of Sirah Poeloe Padang, eene vroegere hoofdplaats van diezelfde gewezen Afdeeling, aan de Peladjoe ter plaatse waar de Padang zich van haar afscheidt.

Djoea-djoea, Oelak Boengoer, Padamaran en Poeloe Gemantang, alle hoogerop aan of nabij de beneden-Komering.

Ajer Hitam, Soekaderma en Aloeran, beneden Sirapoeloe Padang aan de Peladjoe.

Kandis, Koera en Tandjoeng Karang, aan de S. Padang.

Peradjen, aan de Moesi, Telok Tengiri en Moewara Padang, aan de S. Koembang.

7°. De Afdeeling Iliran en Banjoe Asin bevat het stroomgebied der monden van de Moesi, dat van de Banjoe Asin, en verder de kustlanden noordwaarts vandaar tot aan Djambi en westwaarts tot aan de afdeeling Moesi ilir. Zij is niet in Onder-afdeelingen gesplitst en bevat de volgende voornaamste plaatsen:

Talang Betoetoe, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur.

Pangkalan Bali, de voormalige hoofdplaats, nabij den oorsprong van de rivier Pangkalan Bali (bl. 681).

Betoeng, Latang en Soepat, westwaarts van Pangkalan Bali; de beide eerste aan gelijknamige riviertjes.

Dawas, in het zuidwesten der afdeeling, nabij den oorsprong der rivier van denzelfden naam.

Poeloe Gading, in het westen der Afdeeling, aan het bovengedeelte van de S. Lalang (bl. 681.)

Sako Karangan, in het westen der Afdeeling, aan den oorsprong van de S. Toenggal (bl. 680).

Penoenggoean, aan den linkeroever van de Banjoe Asin.

Bali Boekit, zuidwestwaarts van de S. Bantong, aan of nabij het riviertje Betong (bl. 680).

Tandjoeng Laga, aan den rechteroever van de Poentiang nabij hare samenvloeiing met de S. Bantong.

Gasing, aan de vereeniging van de Sĕlat Djedan met de Poentiang.

Sebaleh, aan de vereeniging van de Sĕlat Djaran Besar met de Talang.

Digitized by Google

Karang Anjar, lager aan de Talang.

Soengsang, aan den gemeenschappelijken mond van de Soengsang en de Talang.

Sĕlat Djaran, aan den rechteroever der Moesi, waar de arm Sĕlat Djaran zich van haar afscheidt.

Oepang, lager aan denzelfden oever der Moesi, waar deze zich in de Oepang en de Soengsang splitst.

Telok Serdong, lager aan den rechteroever der Soengsang.

In het rijk Djambi zijn de voornaamste plaatsen:

Djambi of Tanah Pileh, de hoofdplaats van het rijk van dien naam. Het ligt omstreeks 10 mijlen van zee op de beide oevers van de S. Djambi op 1° 35′ 33″ Z. B. en 103° 36′ 23″ O. L. De Inboorlingen wonen aan den rechter-, de Arabieren en andere vreemdelingen aan den linkeroever der rivier; de geheele bevolking wordt geschat op 3000 zielen. Op den linkeroever der rivier ligt eene rechthoekige aarden redoute met twee bastions op de overstaande hoeken en eene droge gracht. Binnen deze ruimte zijn de kazerne van een detachement van het Garnizoens-bataljon van Palembang en verdere militaire gebouwen.

Petjinan, nabij de hoofdplaats, en Pasar pandjang, iets hooger aan de rivier.

Doesoen tengah, twee dagreizen boven de hoofdplaats aan de rivier gelegen, is de tegenwoordige verblijfplaats van den Sultan.

Moewara Kompeh, op 1° 23′ 13″ Z. B. en 103° 58′ 56″ O. L. ongeveer 6 mijlen van zee, aan dezelfde rivier en den mond van haar zijriviertje de Kompeh (bl. 678). Het is eene belangrijke handelplaats en de standplaats van een Nederlandsch ambtenaar (bl. 691). In het jaar 1707 was hier reeds door de O. I. Comp. een fort gebouwd doch sedert vervallen. In 1834 werd, naar aanleiding van een toen met den Sultan gesloten tractaat, op nieuw eene sterkte gesticht en bezet, die echter in 1870 weder is opgeheven.

Simpang, ongeveer 4 mijlen van zee aan de S. Djambi, waar deze zich in hare twee monden verdeelt.

Moewara Saba, eene handelplaats aan de Koewala Nioer, waar het riviertje Saba zich in haar ontlast (bl. 678).

Roemahan, aan de S. Tongkal, waar het zijriviertje van dien naam in deze valt.

Bintang mâs, nabij den mond van de S. Tongkal.

Djabong en Pengaboean, hooger aan de S. Tongkal, boven hare vereeniging met de S. Asam (bl. 677).

Digitized by Google

In de bovenlanden ten westen van Djambi, grenzende aan de Padangsche Bovenlanden, liggen nog de onafhankelijke en weinig bekende staatjes Soengei Koenjit, Indamar, Tandjoeng Alam, Rantau Ikir en Sirih Sakapoer.

Wegen.

Voor het onderlinge verkeer en het vervoer van goederen wordt bij voorkeur van de talrijke rivieren gebruik gemaakt, hoewel eene menigte wegen in alle richtingen deze uitgestrekte Residentie doorsnijden en ook tot gemeenschap met de naburige gewesten strekken. Deze wegen zijn echter meerendeels slechts smalle voetpaden, die door onbewoonde streken en wildernissen leiden, en waarvan de vrees voor tijgers de bevolking weêrhoudt buiten volstrekte noodzakelijkheid gebruik te maken.

De eenige groote weg is die van de hoofdplaats Palembang naar Bengkoelen. Hij begint wegens den moerassigen bodem niet onmiddellijk bij Palembang maar bij Lorok aan de Kramasan (bl. 684 en 699), loopt dan over Geloembang (bl. 699), Karang indah, Moewara doewa en Lobo Raman (1) naar de Lematang, en volgt de richting van die rivier, meestal op eenigen afstand van haren rechteroever, tot Moewara Inim (Onder-afdeeling Lematang ilir); gaat vandaar langs den linkeroever derzelfde rivier naar Lahat (Lematang oeloe); vanhier noordwestwaarts, over Boenga Mâs (Kikim), naar Tebing Tinggi (Moesi oeloe), en vervolgens op eenigen afstand van den linkeroever der Moesi over Talang Padang (Ampat Lawang) naar Rindoe Hati (Bengkoelen, bl. 632), vanwaar hij met de hoofdplaats Bengkoelen gemeenschap heeft. Deze weg is voor alle troepensoorten bruikbaar ook in den regenmoesson, is even breed als de militaire wegen op Java, wordt goed onderhouden en jaarlijks verbeterd. — Van Kepahiang (Redjang ampat petoelai) loopt een goede karreweg naar Bengkoelen. Ook nog andere doch minder goede wegen leiden uit Ampat Lawang en Redjang daarheen. Met den aanleg van karrewegen tusschen belangrijke plaatsen wordt steeds ijverig voortgegaan; zoo is men thans bezig aan eenen weg van Moewara doewa naar Batoe Radja (bl. 697, Noot).

---

(1) De drie laatstgenoemde plaatsen komen noch op de mij bekende kaarten noch in het *Aardrijkskundig Woordenboek* voor, zoodat ik hare ligging niet kan bepalen. Volgens den afstandswijzer van Palembang (*Ind. Staatsbl.* 1857, N°. 35) is de afstand van Lorok naar Geloembang 10, vanhier naar Karang indah 6½, vanhier naar Moewara doewa 11½, vanhier naar Lobo Raman 14 palen.

Digitized by Google

Overigens hebben, vooral in de Bovenlanden, de voornaamste plaatsen der Afdeelingen veelal door tamelijk bruikbare paden met elkander gemeenschap.

§ 3. Bevolking.

Sterkte, afkomst, uiterlijk voorkomen, godsdienst, karakter, beschaving en zedelijkheid.

De bevolking der Residentie Palembang bedroeg op den laatsten December 1879:

276 Europeanen,
3254 Chineezen,
1777 Arabieren,
351 Andere vreemde Oosterlingen,
789271 Inlanders.

te zamen 794929 zielen.

Hieronder is begrepen de bevolking van het rijk Djambi, die op 76600 zielen wordt geschat. De betrekkelijke bevolking is dus niet sterk; daar zij, indien men Palembang op 1340 □ mijlen stelt, slechts 536 zielen op de □ mijl bedraagt; en dit getal wordt nog kleiner, wanneer men in het oog houdt dat de hoofdplaats Palembang vrij sterk bevolkt is. De verhouding wordt nog ongunstiger, wanneer men Djambi mederekent, in welk geval de bevolking nog geene 310 zielen op de □ mijl is. De oorzaken daarvan zijn grootendeels dezelfde, welke wij in Bengkoelen en de Lampongsche Districten hebben opgemerkt, en die voor de geringheid der bevolking over het geheele eiland zijn medegedeeld (bl. 521). Evenwel is, indien men de vroegere opgaven kan vertrouwen, gedurende de laatste jaren eene belangrijke toeneming der bevolking te bespeuren; daar zij op het einde van 1871 niet meer dan 557681 zielen, met inbegrip van Djambi en de westelijke grensgewesten, bedroeg.

De Inlandsche bevolking van dit uitgestrekte gebied bestaat uit verschillende bestanddeelen en is dus in vele opzichten aanmerkelijk onderscheiden. Wij zullen daarom eerst de eigenlijke Palembangsche of hoofdbevolking, waartoe ook die van Djambi behoort, en later de daarvan onderscheidene stammen afzonderlijk behandelen.

De Palembangsche bevolking behoort tot het Maleische ras, en is eene vermenging van den stam der Maleiers met dien der Javanen, welke laatste het hoofdbestanddeel uitmaakt. Reeds in het laatste gedeelte der veertiende of in het eerste der vijftiende eeuw werd de

Digitized by Google

Maleische bevolking van Palembang en Djambi door het toen machtige Javaansche rijk Mådjåpahit onderworpen (1); en schoon die oude geschiedenis vrij duister is, blijkt het toch genoegzaam zeker dat, ten gevolge van die verovering, talrijke Javaansche kolonisten naar dit gedeelte van Sumatra zijn overgekomen en zich zelfs over het nog noordelijker gelegene Indragiri hebben verspreid. Hetzij door hunne meerdere beschaving of door hunne getalsterkte, of door beide deze voordeelen, verwierven zij zich het overwicht over de oorspronkelijke bevolking, die naar elders week of zich in de nieuwe volkplanting oploste; zoodat nog heden het Javaansche element daar het heerschende is. (2)

Het uiterlijke voorkomen der Palembangers verschilt weinig van dat der Javanen; zij zijn echter eenigszins rijziger van gestalte, lichter bruin van huidkleur, en hebben minder uitstekende wangbeenderen. De afstammelingen der Vorstelijke familie onderscheiden zich door schoonere gelaatstrekken, inzonderheid door een rechteren neus en dunnere lippen; hetgeen wel aan hunne half-Arabische afkomst zal zijn toe te schrijven (bl. 112).

De godsdienst is de Mahomedaansche, van welken zij echter slechts eene gebrekkige kennis hebben, en welks beoefening zich hoofdzakelijk tot uitwendige plechtigheden, de besnijdenis, de dagelijksche bidstonden (3), de vasten en dergelijke bepaalt. In de binnenlanden vindt men in dit opzicht nog grootere onkunde en mindere nauwgezetheid dan op de hoofdplaats, waar de dagelijksche omgang met Arabieren hierop niet zonder invloed is. Doch overal zijn de Palembangers zeer licht- en bijgeloovig; zij hechten zeer aan voorteekenen van geluk of ongeluk, en vertrouwen sterk op *djimats* of talismans, welke hen beschermen in gevaar, vooral wanneer zij daarin komen

(1) Zie o. a. *La chronique du royaume de Pasey, publié par* ED. DULAURIER, *Paris*, 1849; *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, Vijfde Uitgave, bl. 223 van het Leesboek; en *Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang*, door W. L. DE STURLER.

(2) Dat zich reeds vroeger Hindoes, rechtstreeks uit Indië, in de Bovenlanden van Palembang gevestigd hebben, en dat van hen de beelden enz. afkomstig zijn, waarvan de overblijfselen vooral in de Afdeeling Lematang oeloe gevonden worden, is hoogst waarschijnlijk. Evenwel hebben zij ongetwijfeld hier een veel geringeren invloed uitgeoefend dan op Java en zelfs in de Padangsche Bovenlanden, en kan het Hindoesche element als bestanddeel der tegenwoordige bevolking niet meer in aanmerking komen. Men vergelijke hierover ook het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XIX, bl. 1.

(3) Zie bl. 396. Evenals de Javanen verdeelen zij naar deze bidstonden hunnen dag. Voorts is zoowel de Javaansche als de Mahomedaansche tijdrekening bij hen in gebruik.

Digitized by Google

voor den godsdienst. Ook gelooven zij aan eene soort van zielsverhuizing; althans zij hebben de vaste overtuiging dat tijgers en krokodillen met de geesten van afgestorvenen bezield zijn, waarom zij ook voor deze dieren een eenigszins godsdienstigen eerbied hebben en hen ongestoord laten vermenigvuldigen. — In de voornaamste plaatsen vindt men eene houten moskee (*mesdjid*, *messigit*) of kapel (*langgar*). De Panghoeloe of Opperpriester is het hoofd der geestelijkheid in het geheele gebied, en onder hem wordt de dienst door mindere priesters, Khatibs en Modins verricht.

Het karakter der Palembangers wordt beschreven als achterhoudend en geveinsd, zoodat men zelden op hun gelaat de opwelling van eenigen hartstocht bespeurt en zij hunne wraakzucht soms jaren lang verbergen maar niet afleggen, vooral wanneer zij hunne eer- of ijverzucht gekweetst achten. Het is echter te betwijfelen of hun oorspronkelijk karakter wel zoo ongunstig mag beoordeeld worden; maar veeleer moet men aannemen dat de langdurige slaafsche onderdrukking der Vorsten daaraan die kwade plooi gegeven heeft. Althans in de binnenlanden, waar zij minder onmiddellijk met den Vorst in aanraking kwamen, is hunne geaardheid veel beter; en ook in de Hoofdplaats heeft na de vernietiging van de macht der Sultans in dit opzicht eene aanmerkelijke verandering ten goede plaats (1). Evenwel is het niet te ontkennen dat zij, wanneer zij door hunne Hoofden worden opgestookt, licht tot wederspannigheid tegen ons Gouvernement geneigd zijn. Overigens zijn zij zorgeloos, traag en twistziek, liefhebbers van opschik en vermaak, hartstochtelijke beminnaars van dobbelspelen, maar beleefd en onderdanig jegens hunne meerderen, en gewoonlijk stipt in de volbrenging der hun opgelegde plichten.

In de binnenlanden staat de beschaving op zeer lagen trap, hetgeen echter meer schijnt toe te schrijven te zijn aan den afgezonderden staat, waarin hunne bewoners altijd hebben verkeerd, dan aan geringen natuurlijken aanleg van dezen. De bevolking der Hoofdplaats is veel meer ontwikkeld en schranderder. Hier kunnen bijna allen, althans de mannen, lezen en schrijven; hoewel er geene eigenlijke inlandsche scholen zijn, maar elk, die daartoe lust en bekwaamheid gevoelt, hierin onderwijs geeft. In de laatste jaren zijn er vijf Gouvernements lagere scholen voor Inlanders in deze Residentie opgericht (2). In vele takken van nijverheid zijn mannen en vrouwen zeer goed bedreven, gelijk later zal blijken. In al hunne handelingen

(1) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. V, bl. 457.

(2) Twee ter hoofdplaats en eene te Tebing tinggi, Moewara doewa en Tandjoeng Radja.

Digitized by Google

gaan zij met overleg te werk, zijn wellevend in den omgang, en hebben ook in hun onderling verkeer bepaalde begrippen van welvoeglijkheid, welke nauwgezet worden in acht genomen. Gelijk overal het geval is, zijn de zeden in het binnenland minder bedorven dan in de Hoofdplaats. Palembang is echter in dit opzicht niet erger dan de hoofdplaatsen der meeste Residentiën van Java.

Kleeding, onderscheidingsteekenen, wapenen.

De kleeding van den gewonen Palembanger bestaat in een lakensch buis, op de wijze van dat der Javanen (bl. 370), of eene kabaai van gebloemd katoen, met eene broek van gestreepte zwaardere katoenen stof, waarover somtijds eene saroeng wordt gedragen; het hoofd omwindt hij zich met eenen doek, doch op eene eenigszins andere wijze als de Javanen. De aanzienlijken maken veel werk van hunne kleeding; bij hen bestaat zij gewoonlijk uit een wit katoenen vest en een buis van zijde met goud doorweven, waaraan gouden knoopen zijn, eene zijden broek en zijden saroeng, welke laatste wordt vastgehouden door een lederen gordel met stalen of zilveren slot of gesp; op het hoofd dragen zij een kapje van katoen of van stroo met gouddraad doorvlochten, hetwelk door de rijksgrooten en ambtenaren bij feestelijke gelegenheden vervangen wordt door een zwart geverfd strooien hoedje van denzelfden vorm als de Javaansche *koeloek* (bl. 372); aan de voeten hebben zij sandalen. De kris ontbreekt bij niemand.

De vrouwen dragen, evenals de Javaansche (bl. 372), eene badjoe van donkerblauwe of gekleurde, en eene saroeng van geruite of gebatikte stof, welke verschilt naarmate van den rang of den rijkdom der draagster, en de *kĕmbĕn* of het borstkleedje. Tot opschik dienen de *salèndang* en de zakdoek, welken laatsten zij òf opgevouwen in de hand òf over den schouder hangend dragen, en de *soebangs*, zijnde zeer zware gouden, zilveren of hoornen oorsieraden. Het ongedekte hoofdhaar wordt op de Javaansche wijze gekapt.

De onderscheidingsteekenen van den Vorst en de rijksgrooten werden niet door henzelven, maar door anderen vóór en achter hen gedragen. Voor den regeerenden Sultan bestonden zij in eene witte pajoeng, welke hem boven het hoofd werd gehouden; eene kris, drie pieken van verschillenden vorm, een met juweelen bezetten wandelstok, een paar kostbare muilen en een gouden kistje, welke een en ander vóór hem werd gedragen; twee schilden van spinsbek (*soewasa*), welke naast hem, en twee kléwangs met spinsbekken scheeden, die

Digitized by Google

achter hem werden gedragen met nog eenige kleinigheden. Op zijn vaartuig, dat gedeeltelijk wit en gedeeltelijk zwart geschilderd was, voerde hij eene zwarte vlag. De zonen van den Vorst deden ééne piek vóór zich en eene kléwang en eene of meer pieken achter zich dragen, de pieken met het scherp ontbloot en naar boven, waardoor zij te onderscheiden waren van de andere Prinsen, die wel dezelfde wapenen mochten voeren doch met de lanspunten in scheeden en naar beneden gekeerd. De edelen van minderen rang mochten zich slechts ééne kléwang en een bepaald getal pieken doen nadragen. Overigens was voor elken rang eene bepaalde kleur van pajoeng en vlag voorgeschreven. In het jaar 1849 zijn van Gouvernementswege voor de verschillende standen distinctieve teekenen vastgesteld, welke vooral in de kleur van de pajoeng bestaan, evenals op Java, en in het gouden borduursel aan het hoofddeksel, hetwelk de ambtenaren dragen.

De wapenen zijn, behalve de gewone slangswijze gebogene kris, de kléwang of houwer doorgaans met een hoornen of zilveren gevest in den vorm van eenen drakenkop; de *toembak lading*, een snij- en steekwapen iets kleiner dan de kris met eenigszins gebogen lemmer; de *badek*, een dergelijk wapen als het vorige, doch zwaarder; de *parang* of *gollok*, een hak- of kapmes; de *toembak* of piek, acht of negen voet lang; *bědil* of *snapang*, geweren van Europeesch model met vuursteensloten; *pemoeras* of donderbussen; en grof geschut.

Woonplaatsen, woningen, levenswijze.

De *Doesoens* of dorpen liggen alle langs de oevers der rivieren; landwaarts in vindt men slechts *talangs* of gehuchten, welke alleen tijdelijk bewoond worden door lieden, die zich met den landbouw bezig houden. In de voornaamste dorpen is eene houten moskee of kapel, en eene *balé*, zijnde eene groote opene houten loods, die tot het houden van volksvergaderingen en feesten dient.

De woningen der geringe lieden zijn van bamboes met palmbladeren gedekt; die der meer gegoeden van hout, en dikwijls met dakpannen voorzien. De huizen staan op meer of minder hooge palen boven den grond, om aan den wind daaronder toegang te verleenen tot verdrijving van de schadelijke uitdampingen van den moerassigen bodem; dikwijls ook worden zij gebouwd op *rakits* of bamboezen vlotten, welke dan aan in de rivier geheide palen worden vastgemaakt. Zij zijn gewoonlijk vrij ruim, en verdeeld in twee door gordijnen afgescheidene vertrekken, van welke het eene tot slaap- en het andere

Digitized by Google

tot woonkamer dient. De houten gebouwen zijn zeer goed betimmerd en met fraai snijwerk voorzien.

Het huisraad en de spijzen en dranken verschillen natuurlijk naar den rang en rijkdom der personen, doch komen in het algemeen met die der Javanen en Maleiers overeen.

De man eet alleen en wordt bediend door zijne vrouw, die na hem eet; heeft hij meer dan éene vrouw of bijwijven, dan eten deze allen gezamenlijk, waarbij de bijwijven de echte vrouwen moeten bedienen, gelijk zij zulks te allen tijde verplicht zijn. Met uitzondering der ambtenaren, ambachts- en kooplieden, brengen de mannen hunnen tijd in ledigheid of met hanengevechten en dobbelspelen door; terwijl de vrouwen zich met spinnen, weven of andere huiselijke werkzaamheden bezighouden en ook al den veldarbeid moeten verrichten.

Taal, schrift, literatuur.

De taal, welke in de Hoofdplaats wordt gesproken, is het Maleisch hoewel met eenigszins verschillende uitspraak en met eenige Javaansche woorden vermengd. Het Javaansch werd gedurende de Sultansregeering als Hoftaal beschouwd. In de binnenlanden is het Maleisch sterk met Javaansch, elders weder met Menangkabausch-Maleisch vermengd (1).

De bevolking in de Hoofdplaats bedient zich van het Arabisch karakter, en schrijft met *kalam* (de stengel van den arèn-palm) en inkt op papier. Het eigenlijke Palembangsché schrift, dat in de binnenlanden gebezigd wordt, heet *Satra rentjong* (2), en wordt met eene kris of ander puntig werktuig in bamboes of bladeren van den lontar-palm gegriffeld. Dit Alphabet bestaat, volgens de daarvan door DE STURLER (*Proeve eener beschrijving van het gebied van Palembang*) en MARSDEN en laatstelijk door den Heer A L. VAN HASSELT (3) medegedeelde afbeelding, uit drie en twintig medeklinkers, waaraan de klinkers en andere teekens boven, beneden of op de schrijflijn worden toegevoegd. Het wordt van de linker- naar de rechterhand geschreven evenals het Javaansch.

(1) Zie *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. V, bl. 451 en Dl. XXIII, bl. 517.

(2) *Satra* zal wel eene verbastering zijn van het Sanskritsche en Javaansche *sastra, schrift, letter; rentjong* beteekent *snijden. Satra rentjong* is dus waarschijnlijk *ingesneden schrift.*

(3) *Midden-Sumatra*, Dl. III, Tweede Gedeelte, bl. 7. Er bestaat echter in de verschillende gewesten, waar dit schrift in gebruik is (Rawas-districten, Redjang, Bengkoelen enz.) eenig onderscheid in den vorm en het aantal der karakters.

Digitized by Google

Of er in dit *Rentjong*-schrift eene literatuur van eenige beteekenis bestaat is nog niet voldoende gebleken; een onderzoek daarnaar, dat voor eenige jaren vanwege het *Instituut voor taal-, land- en volkenkunde* zoude worden ingesteld, schijnt nog geene resultaten te hebben opgeleverd. Een enkel verhaal en eenige liedjes in dit schrift opgesteld worden intusschen door den Heer VAN HASSELT medegedeeld. Dat onder de Maleische werken in het gewone Arabische karakter geschreven sommige van Palembangschen oorsprong schijnen te zijn, is elders opgemerkt (1).

Standen.

De bevolking kan worden onderscheiden in twee groote afdeelingen: den adel en de volksklasse.

Tot den adel behooren in de eerste plaats de Prijaji's of afstammelingen der Sultans, welke den titel van Pangéran, Radèn of andere Javaansche vorstelijke benamingen dragen, naarmate van hunne nauwere of verdere verwantschap met den Vorst. Zij waren te allen tijde de geesel der bevolking; daar zij te trotsch en te traag waren om zelf iets te verrichten, moest deze in hun geheele onderhoud voorzien. Daartoe gaf hun de Sultan eene Marga in leen, waar zij naar willekeur konden heerschen en over de bezittingen der ingezetenen beschikken; of wel, indien een Prijaji gebrek aan geld had, gaf de Vorst hem vergunning het in deze of gene Marga te gaan halen, namelijk door derwaarts te reizen met goederen, welke de bevolking koopen *moest* tegen den door den verkooper geëischten prijs, hetzij in geld of in andere waren, van welke laatste dan de waarde ook door den Prijaji werd bepaald; of op andere dergelijke wijzen. Na den val van het Sultansbestuur zijn deze praktijken door het Gouvernement tegengegaan. Dit neemt echter niet weg dat het volk, met een slaafschen eerbied voor de afstammelingen zijner Vorsten vervuld, nog steeds door hen wordt gekneveld; en tevens is het oorzaak dat dezen in den regel kwalijk gezind zijn jegens ons Bestuur, hetwelk hen in hunne willekeurige handelingen belemmert en hen zooveel mogelijk noodzaakt op eene eerlijke wijze in hun onderhoud te voorzien. Tot dit laatste zijn zij evenwel moeielijk te bewegen; en de meesten hunner verkiezen liever binnenshuis armoede te lijden, als zij daarbuiten slechts eene zekere grootheid kunnen vertoonen.

---

(1) *Inleiding voor de Sjair Bidasari*, uitgave van VAN HOËVELL; en *Handleiding bij de beoefening der Maleische taal*, 5de uitgave bl. 309.

Digitized by Google

Tot den adelstand kunnen voorts de Mantri's gerekend worden te behooren. Zij voeren, naarmate van hunnen lageren of hoogeren rang, de titels Kjahi Mâs, Kjahi Agoeng, Mâs Agoeng, Dĕmang, Krango, Toemenggoeng of, uit bijzondere gunst of door aanhuwelijking met de Vorstelijke familie, zelfs dien van Pangéran. Zij waren oorspronkelijk uit de volksklasse gekozen en tot den rang van Kjahi Mâs of Kjahi Agoeng verheven; later konden zij of hunne afstammelingen tot hoogere rangen stijgen. Deze Mantri's waren de uitvoerende macht in het rijk, en door den Vorst met de verschillende onderdeelen van het bestuur belast. In ijver en bekwaamheid munten zij verre boven de Prijaji's uit; hoewel de zucht om hunne onderhoorigen te knevelen ook hun niet vreemd is. Hunne wetenschappelijke ontwikkeling en hunne practische kennis van land en volk maken hen tot belangrijke personen voor het Nederlandsch bestuur, hetwelk dan ook de Inlandsche Hoofden en ambtenaren veelal uit de klasse der Mantri's kiest.

De volksklasse bestaat uit de volgende bestanddeelen:

De Hoofden der Marga's en Doesoens. Hoewel somtijds door den Vorst het bestuur over eene Marga aan iemand uit den adelstand werd gegeven, was dit geenszins de regel; ook wanneer de Vorst aan een Margahoofd, wegens zijne verdiensten of omdat hij diens dochter tot bijwijf genomen had, eenen adellijken titel verleende, was deze slechts persoonlijk en ging niet op zijne afstammelingen over. Wanneer de Hoofden hunne betrekking verliezen, keeren zij in het volk terug.

De Matagawé's, zijnde de personen over welke de belastingen en heerendiensten worden omgeslagen, en die voor de betaling en volbrenging daarvan verantwoordelijk zijn (vergelijk de Tjatjahhoofden op Java, bl. 405). Elke Marga of Doesoen heeft een bepaald en onveranderlijk getal Matagawé's, welk getal vroeger bij overeenkomst met den Vorst schijnt vastgesteld te zijn. Zij zijn hoofden van huisgezinnen of geslachten of van gedeelten van geslachten, behooren tot den gegoeden stand, hebben het meeste aanzien en den meesten invloed, en zijn als het ware de vertegenwoordigers van het volk; zoodat zij bij de benoeming van Hoofden en dergelijke gelegenheden altijd gehoord worden. Bij overlijden van eenen Matagawé volgt zijn oudste zoon hem gewoonlijk op; bij ontstentenis van dezen wordt door den Dipati en de Proatins der Marga een nieuwe Matagawé uit de aanzienlijkste ingezetenen gekozen.

De Alingans zijn de overige vrije ingezetenen. Zij zijn bij de verschillende Matagawé's ingedeeld en staan tot hen in eene afhankelijke

Digitized by Google

verhouding; zij dragen mede de aan dezen opgelegde belastingen en verrichten in persoon de heerendiensten, hetwelk de Matagawé niet doet tenzij er eene gewichtige of vertrouwen vereischende zaak te volbrengen is. Daarentegen heeft de Alingan recht op de hulp en bescherming van zijnen Matagawé.

Op de hoofdplaats Palembang heeft men nog de Midji's, zijnde de lansdragers en volgelingen van Inlandsche Grooten en ook van den Resident. Zij behooren niet tot eenen bepaalden stand, maar kunnen zoowel bedienden (*boedjangs*) als vrije ingezetenen zijn.

Vroeger had men nog de Pandelingen; doch reeds in 1865 is het pandelingschap ook in deze Residentie verboden.

Huwelijken, erfrecht.

Volgens de oorspronkelijke landsinstellingen hadden in het geheele Palembangsche gebied de huwelijken plaats òf bij *Djoedjoer* of bij *Ambil anak* (bl. 643), behalve alleen op de hoofdplaats, waar tengevolge van betere bekendheid met en nauwkeurigere naleving van de voorschriften van den Koran, ook het vrije huwelijk (*Semando*) bestond. Het verderfelijke van deze instelling voor de vermeerdering der bevolking was reeds aan enkele Sultans in het oog gevallen; doch hunne pogingen tot verandering daarvan hadden weinig of geene vrucht gedragen. Door het Nederlandsche bestuur werd deze zaak opnieuw ter harte genomen met gunstiger uitslag. Door zijne bemoeiing werd in 1841 het vrije huwelijk ingevoerd in het zuidwaarts aan de hoofdplaats grenzende District Pegagan oeloe (ingesloten tusschen de S. Ogan, S. Komering, Troesan Djawa en T. Kilip, bl. 685), en in 1846 de *Djoedjoer* afgeschaft of althans tot een gering maximum bepaald in de Onder-afdeelingen Komering ilir, Komering oeloe, Ogan ilir, Ogan oeloe, Banjoe Asin, het grootste gedeelte van Moesi ilir en oeloe, Lematang en Rawas. Men beweert echter dat de bevolking, uit gehechtheid aan de Adat, nog zeer dikwijls de *Djoedjoer*, zij het dan ook onder andere benamingen, eischt en betaalt. Dat er evenwel in de laatste jaren een grooter aantal huwelijken gesloten worden dan vroeger mag men afleiden uit de vrij sterke vermeerdering der bevolking; hoewel hierbij ook de toenemende welvaart en de invloed der vaccine niet buiten rekening moeten gelaten worden.

Veelwijverij is, gelijk bij alle Mahomedanen, geoorloofd; zij bestaat echter op de hoofdplaats nagenoeg alleen bij de Rijksgrooten en volkshoofden, en in de binnenlanden hebben deze laatsten zelden meer dan twee vrouwen.

Digitized by Google

Het erfrecht is hoofdzakelijk geregeld volgens de Mahomedaansche wet. Op sommige plaatsen echter heeft de Matagawé (bl. 709) tot erfgenaam zijnen opvolger, hetzij die zijn zoon is of niet. Deze erft dan huis, erven, velden en plantsoen, waarvoor de Matagawé belastbaar is, vee, *poesaka's* of familie-erfstukken, en verdere bezittingen; maar hij is ook aansprakelijk voor de schulden en lasten van zijnen voorganger. Het huis en erf mag hij niet verkoopen dan met goedvinden der Alingans; gronden mag hij niet verkoopen maar wel verhuren; buffels worden bij familiefeesten geslacht en gezamenlijk genuttigd; *poesaka's* worden beschouwd als algemeen eigendom, waarvan de Matagawé de bewaarder is (1).

Feesten, spelen.

De plechtigheden en gebruiken bij huwelijken, geboorten en sterfgevallen in zwang, komen in de hoofdzaak overeen met die bij vroeger beschrevene Maleische stammen (2).

De feesten, welke bij deze gelegenheden gevierd worden, bestaan gelijk overal elders hoofdzakelijk in maaltijden, die, behalve in het laatstgenoemde geval, gewoonlijk door muziek en danspartijen worden vergezeld of gevolgd.

Het dansen (*tandak*) geschiedt alleen door jongelingen en meisjes, hetzij gezamenlijk of afzonderlijk. Publieke danseressen, gelijk de Javaansche Ronggèngs, zijn vooral op de hoofdplaats zeer talrijk; zij heeten hier *Plandò's* (*Pĕlandoks*, bokjes) en hebben een eigenaardig kostuum.

De muziek-instrumenten zijn dezelfde, waaruit op Java de Gamĕlan bestaat.

De meest geliefkoosde spelen zijn: hanengevechten; dobbelspelen met steenen, kaarten of duiten; schaak- en damspel; het oplaten van vliegers, met het doel om elkanders lijn af te snijden; welke alle ook op Java in zwang zijn (bladz. 441). Een nationaal spel, vooral in de benedenlanden, is het *Oedjoengan*, zijnde eene soort van batonneeren, waarbij twee personen, elk met een zwaren stok gewapend, op de maat der muziek elkander bevechten en dikwijls ernstig verwonden.

(1) *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1838, Dl. I, bl. 265.

(2) Voor bijzonderheden, omtrent deze en andere onderwerpen in de verschillende gedeelten van het Palembangsche gebied in gebruik, zie men de *Indische Bij*, 1843, bl. 405 en volgg.

Digitized by Google

Grondbezit, heerendiensten, lasten.

De Sultan werd beschouwd als eigenaar van den grond in zijn geheel gebied, en van de natuurlijke voortbrengselen, die in de wildernissen zonder aankweeking of bearbeiding worden ingezameld, als olifantstanden, harssoorten, enz. Een gedeelte van dien grond deed hij ten zijnen eigenen behoeve bearbeiden; andere gedeelten stond hij in leen af aan zijne bloedverwanten of gunstelingen, die daarin hun onderhoud vonden. Voorts was de grond, voor zooverre de sterkte der bevolking zulks vereischte, verdeeld tusschen de Marga's en Doesoens, die hunne grenzen bij onderling goedvinden regelden. De niet gebruikte grond of wildernis was kroondomein.

Daarentegen was de bevolking verplicht tot het verrichten van allerlei heerendiensten; als: het bearbeiden van den grond des Sultans en het onderhouden van den kraton; het vervoeren der producten van 's Vorsten gronden; het roeien van de vorstelijke vaartuigen, en vele dergelijke meer. Ook de Prinsen en verdere Rijksgrooten vorderden zoodanige diensten. Bovendien behield de Vorst aan zich het monopolie der meest winstgevende producten, als peper, koffie, bindrotting, stofgoud, was, benzoë, enz., welke hem tegen zeer lagen prijs door de bevolking moesten geleverd worden (*Toekoean* of *Toekon* (1)). Een even zware last, welke op de ingezetenen drukte, was de zoogenaamde *Tiban*, dat is de verplichte of gedwongen koop van door den Vorst geleverde goederen (lijnwaden, kleedingstukken, ijzerwaren, enz.) tegen de door hem bepaalde prijzen, die van 200 tot 400 pCt. boven de waarde waren; de betaling moest geschieden òf in geld òf in producten, zooals rijst, katoen, gambir, enz., waarvan dan ook de prijs door den Vorst werd vastgesteld. Oorspronkelijk werd deze gedwongen handel slechts eenmaal per jaar en tot een bepaald bedrag gedreven; doch onder de laatste Sultans geschiedde dit meestal drie of viermalen 's jaars, en tegen nog veel verhoogde prijzen. Voorts had men de *Haçil*, zekere som, die van verschillende voortbrengselen van landbouw en nijverheid moest worden betaald. Bovendien werden bij verschillende gelegenheden en onder allerlei voorwendsels belastingen of geschenken gevorderd, hetzij in geld of producten.

Al deze diensten en lasten werden gelijkmatig verdeeld over de Matagawé's, die te zorgen hadden dat daaraan geregeld werd voldaan, waartoe zij de hulp der Alingans konden inroepen.

(1) In het *Tijdschr. v. h. Aardr. Genootschap*, Dl. I, bl. 352 wordt deze handel *Toeboean* of *Toebon* genoemd, waarschijnlijk verkeerd; het woord zal wel zijn afgeleid van het Javaansche *toekoe*, *koopen*.

Digitized by Google

Door het Nederlandsch Gouvernement zijn alle bovenvermelde knevelarijen en drukkende lasten afgeschaft. Het beginsel is echter behouden den Souverein te beschouwen als eigenaar van den grond, en van de bevolking eene vergoeding voor het vruchtgebruik daarvan te eischen. Dienovereenkomstig zijn aan haar als verplichtigen opgelegd:

Het verrichten van eenige heerendiensten; als: *a.* de aanleg en het onderhoud van wegen, bruggen, pasanggrahans, passantenhuizen en wachthuizen, en het bevaarbaar houden van rivieren en stroomen; *b.* het bedienen der vaartuigen (*bidars*) behoorende tot het civiel en militair transport-etablissement te Palembang, te verrichten door ongehuwden, die geen huistaks of landrente betalen en daartoe ter hoofdplaats worden gehuisvest en om de twee maanden afgewisseld; *c.* het vervoeren van Gouvernements-reizigers, gelden, goederen, postpakketten en gevangenen; *d.* het maken en leveren van vlothuizen (*rakits*) voor civiele en militaire transporten; *e.* het bewaken van pasanggrahans en passantenhuizen; *f.* het bedienen van niet verpachte overvaarten. Met uitzondering van de onder *a* genoemde worden alle diensten vergolden met voeding en eene geldelijke toelage van 15 cents daags (1).

Voor landbouwers de betaling van eene Landrente in geld, die voor elke Marga afzonderlijk wordt bepaald naar evenredigheid der welvaart en verschilt van *f* 1,50 tot *f* 8 per huisgezin. Van de Inlanders in de binnenlanden, voor zooverre zij geene landrente betalen, wordt een huistaks of hoofdelijke belasting geheven, die in 1879 *f* 752436 bedroeg. De Inlanders ter hoofdplaats zijn aan de bedrijfsbelasting onderworpen.

Voorts heeft men ter hoofdplaats eene belasting voor het onderhoud van wegen en bruggen, waarvoor men berekent dat jaarlijks *f* 6570 benoodigd is. Vroeger werden de verschillende kampongs naarmate van hare sterkte in deze belasting aangeslagen in evenredigheid van het aantal Koeli's (werklieden), dat zij daarvoor anders zouden moeten leveren; doch sedert het jaar 1863 is de som voor elken gehuwden ingezetene, voor zooverre hij niet valt in de termen van vrijstelling, bepaald op een vast bedrag van *f* 3 's jaars, zullende het voordeelig excedent van deze belasting jaarlijks ten voordeele van den lande komen (2); in 1879 bedroeg de aanslag in deze belasting *f* 34179.

---

(1) *Kol. Verslag*, 1874, bl. 78.
(2) *Kol. Verslag*, 1861, bl. 110, Noot (1).

Digitized by Google

Landbouw, handel en nijverheid.

De landbouw staat in het Palembangsche gebied nog op zeer lagen trap. Onderscheidene oorzaken hebben daartoe samengewerkt, als: de willekeurige handelingen der Vorsten en Rijksgrooten, die de bevolking onder allerlei voorwendselen van de vruchten van haren arbeid beroofden en haar daardoor den lust benamen om meer dan het volstrekt noodige aan te kweeken; de aangeboren traagheid van den Palembanger, die zijne vrouw den veldarbeid laat verrichten, terwijl hij zijnen tijd in ledigheid of met dobbelspel doorbrengt; de hoogst gebrekkige akkerbouwgereedschappen, waarvan men zich uit gehechtheid aan oude gebruiken steeds is blijven bedienen; de geringe behoeften der weinig talrijke bevolking; enz. Het hoofdvoortbrengsel, de Rijst, wordt slechts op *ladangs* gekweekt, die, meestal in moerassige streken aangelegd, dikwijls aan overstroomingen zijn blootgesteld, waardoor de oogst geheel of gedeeltelijk verloren gaat; *sawahs* worden alleen in de Onder-afdeelingen Lematang oeloe, Rawas en Ampat Lawang aangetroffen. Na afloop van den rijstoogst wordt op de eenigszins hooger gelegene ladangs, vooral aan de boven-Moesi en in de Ranau-districten tabak, op de lagere, inzonderheid in de benedenlanden, katoen geplant. Deze katoen is de zoogenaamde struik- of jaar-*kapas* (*kapas tahoen*), waarvan de oogst reeds drie maanden na de planting plaats heeft, waarna de plant weder sterft; eene andere soort van katoen (*kapas wolanda*) wordt verkregen van den katoenheester, die zeven of acht jaren leeft en gewoonlijk in de nabijheid der dorpen wordt geplant. De teelt van tabak is meestal niet voldoende voor de behoeften der bevolking. De Gambirstruik wordt voornamelijk aan de boven-Moesi aangekweekt; onderscheidene soorten van *katjang* of peulvruchten bijna overal, zoowel tot voedsel als om er olie uit te persen. De pepercultuur, die vroeger inzonderheid in de Rawas-districten eene vrij groote uitbreiding had, is ten gevolge van het monopolie der Vorsten nagenoeg geheel teniet gegaan, en niettegenstaande de pogingen van ons Gouvernement ook thans nog weinig beduidend. De koffieteelt is in de laatste jaren aanmerkelijk uitgebreid, vooral in de Afdeelingen Tebing tinggi, Lahat en Komering- en Ogan oeloe; het product is van zeer goede hoedanigheid. Indigo wordt alleen voor binnenlandsch gebruik gebouwd aan de Moesi, Bliti, Rawas en Lakitan. In de laatste jaren wordt meer en meer werk gemaakt van de aankweeking der *kloewi* of *rameh* (*urtica nivea* of *candidans*, *Boehmeria nivea*, e. a.), netelplanten, van welker stengels een uitmuntend vlas (*rameh*) verkregen wordt, dat zoowel ter

Digitized by Google

vervaardiging van lijnwaad als van touw geschikt en in het water niet aan verrotting onderhevig is (bl. 94). Dit gewas komt het best voort in de Pasoemah-landen en de Onder-afdeelingen Ampat Lawang, Kikim, Lematang oeloe, Komering oeloe en Ogan. Proeven van Bestuurswege genomen met de kinacultuur in de Pasoemah-landen, Redjang en de Sindangstreken zijn goed geslaagd doch schijnen niet in den smaak der bevolking te vallen. Boschproducten, als gom elastiek, gĕtah pertja, *damar* (hars), was, rotting, enz. worden veel in de binnenlanden ingezameld en naar Palembang en Moewara Kompeh (bl. 700) afgevoerd.

Vele takken van nijverheid worden door de Palembangers, vooral op de Hoofdplaats, met gunstig gevolg beoefend. Zij zijn zeer goede goud-, zilver-, ijzer- en wapensmeden, koper- en geschut- (*lilla*)gieters, timmerlieden, metselaars, steen- en pannenbakkers, meubelmakers en kunstdraaiers. Als scheepstimmerlieden bouwen zij prauwen en kleinere vaartuigen, waaronder vooral beroemd zijn de *Pantjalans*, zijnde roeivaartuigen, welke somtijds ter lengte van 60 en ter breedte van 6 of 7 vt. uit een enkelen boomstam worden vervaardigd. In het vlechten van mand- en matwerk uit rotting en andere stoffen zijn zij kunstenaars. De vrouwen zijn zeer bedreven in het spinnen, weven en verven van katoenen en zijden kleedjes en het maken van borduur- en kantwerk.

De handel is te Palembang vrij aanzienlijk, en ook, hoewel minder, te Moewara Kompeh en Moewara Saba (bl. 700). Het buitenlandsch verkeer heeft vooral plaats met Bangka, Java, de Oostkust van Sumatra, Lingga, Singapoera, Siam en China. De invoer-artikelen zijn hoofdzakelijk: Europeesche, Javaansche en Bengaalsche lijnwaden, Europeesche katoenen en wollen stoffen, ijzer- en koperwaren, zout, opium, rijst, suiker, Chineesche waren, ruwe zijde en zijden stoffen, papier, kokos- en katjang-olie, Europeesch en inlandsch aardewerk, enz. Uitgevoerd worden: ruw en gezuiverd katoen, benzoë, drakenbloed, harssoorten, olifantstanden, gĕtah pertja, gom elastiek, was, peper, rijst, arèng-suiker, tabak, stofgoud, pinangnoten, Palembangsche lijnwaden en zijden kleedjes, rotting, rottingmatten, doozen en andere houtwerken, bewerkt koper, aardewerk, gedroogde visch, enz. Naar de binnenlanden worden vooral gevoerd: zout, lijnwaden, ijzer- en koperwaren, grof porcelein- en aardewerk, kramerijen en eetwaren; dit geschiedt voornamelijk door Palembangers, die deze waren veelal tegen producten verruilen.

Digitized by Google

De Orang Koeboe.

De Orang Koeboe zijn een geheel onbeschaafde en weinig talrijke volksstam, die in de wildernissen tusschen de beneden-Moesi, de S. Rawas, de Tembesi en de Rivier van Djambi rondzwerft, vooral langs de S. Lalang, S. Dawas en S. Toenggal in de Afdeeling Iliran en Banjoe Asin, de B. Lekoh in de Afdeeling Moesi ilir en de boven-Rawas in de Onder-afdeeling Rawas. Zij spreken de taal van het gewest, waar zij zich ophouden (1). Volgens sommigen zouden zij tot denzelfden stam behooren als de Orang Aboeng in de Lamponge Districten (bl. 658); volgens anderen zijn zij het overschot der oorspronkelijke bevolking van Palembang, door de Javaansche overweldigers naar het binnenland verdreven. Zij zijn forscher van gestalte dan de overige Sumatranen, dragen geene kleeding dan een lap gestampte boomschors om de middel, en besmeren zich overigens de huid met slijk of hars om tegen het steken der insecten beveiligd te zijn. Zij hebben geene vaste woonplaatsen maar slaan nu hier dan daar hunne hutten of nachtlegers op, welke slechts bestaan in afdaken uit takken en bladeren samengesteld; somtijds ook brengen zij den nacht in holle boomen door. Hun voedsel bestaat uit wortels en vruchten, die de wildernis oplevert, en uit slangen, krokodillen, wilde zwijnen en ander gedierte; iets planten of aankweeken doen zij niet. Volkshoofden zijn bij hen niet bekend; ook leven zij nimmer in grooten getale bij elkander. Elke familie schijnt op zichzelve rond te dolen en wordt op hare tochten door groote honden vergezeld, die haar tegen naderend gevaar van tijgers of menschen waarschuwen. In den omtrek van de S. Batang Lekoh leven eenige Koeboes, die iets minder onbeschaafd zijn en eenen geringen ruilhandel met de Palembangers drijven, doch zonder elkander te zien. De kooplieden leggen daartoe eenige lijnwaden, rijst en zout op bekende plaatsen neder, slaan op eene *gong* (bekken) of hollen boomstam, en verwijderen zich; dan komen de Koeboes en leggen daarvoor in de plaats door hen ingezamelde producten, als olifantstanden, was, benzoë, drakenbloed, die het ontvangene altijd in waarde overtreffen, waarna zij wederkeerig een teeken geven en zich onmiddellijk uit de voeten maken. In den laatsten tijd begint echter in hunnen maatschappelijken toestand eenige verbetering te komen; sommigen hebben thans aan de S. Lalang vaste woonplaatsen en gehuchten, die evenwel meerendeels

(1) In het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.* Dl. XXI, bl. 447, vindt men eene lijst van Koeboesche woorden.

Digitized by Google

nog uit ellendige hutten van boomschors en atap bestaan; zij drijven eenigen ruilhandel met de Palembangers, waartoe koopers en verkoopers elkander op bepaalde plaatsen, veelal aan de monding van de Dangkoe, in Moesi ilir, ontmoeten; en in hetzelfde gewest zijn zij in 1872 begonnen *ladangs* aan te leggen. (1)

De Pasoemahs.

De Pasoemahs behooren hoogstwaarschijnlijk tot denzelfden stam als de oorspronkelijke Lampongers (vergel. bl. 657) en zijn misschien ook met de Bataks verwant, doch zeker in later tijd sterk met Javanen vermengd geraakt; volgens hunne eigene overleveringen zouden zij zelfs uit het Hindoe-Javaansche rijk Mådjåpahit afkomstig zijn. In uiterlijk voorkomen verschillen zij weinig van de eveneens met Javanen vermengde (bl. 702) bevolking der binnenlanden van Palembang. De dagelijksche kleeding der mannen bestaat in een grof wit kleed van de heupen tot aan de knieën nederhangende (eene soort van saroeng?) en somtijds een buis en hoofddeksel van dezelfde stof; de vrouwen kleeden zich als die der naburige gewesten met saroeng en salèndang. Bij feestelijke gelegenheden besteden zij meer zorg aan hunne kleeding; en vooral de Hoofden zijn zeer op allerlei opschik gesteld.

De dorpen zijn omgeven met aarden wallen beplant met *bamboe doeri*, waarin nauwe ingangen zijn opengelaten, somtijds ook met vrij diepe grachten; in het midden van het dorp is een gewoonlijk met steenen belegd plein, op hetwelk de *balé* (vergaderzaal) staat. De huizen staan op palen en zijn zeer goed gebouwd; het huisraad is hoogst eenvoudig en meest van bamboes vervaardigd.

De taal der Pasoemahs is een bijzonder dialect van het Maleisch, maar zeer sterk met Javaansch en ook met Lampongsche woorden vermengd. Zij gebruiken het *Rentjong*-schrift (bl. 707).

Zij hebben een sterk gevoel van onafhankelijkheid, zijn ruw en zeer lichtgeraakt, driftig, stoutmoedig, roofzuchtig, matig, afkeerig van het gebruik van opium, ijverige landbouwers, en hoewel onbeleefd bij uitstek gastvrij jegens vreemdelingen al zijn het ook misdadigers; doch met elkander leven zij dikwijls in oorlog, en oprechtheid, eerlijkheid en goede trouw kunnen hun niet worden toegekend. Hunne gastvrijheid strekt zich ook niet uit tot ontvluchte slaven,

(1) *Bijdragen van het Instituut voor de taal-, land- en volkenk. van N. I.* Derde volgreeks, Dl. VII, bl. 226.

Digitized by Google

die zij als bezittingen beschouwen en op de eerste aanvraag uitleveren. In vroegeren tijd schijnt het Islamisme eenigen ingang bij hen gevonden te hebben, waarvan zij echter alleen de uitdrukking *Allah Tàâla* (Allerhoogste God) en de besnijdenis hebben overgehouden; dit is echter waarschijnlijk alleen toepasselijk op de Semendoërs, die zich later van hen hebben afgescheiden (bl. 720). Thans zijn de Pasoemahs volslagen Heidenen en vereeren verschillende bovenaardsche wezens, *Orang aloes* (onstoffelijke personen) genaamd, welke zij onderscheiden in *Déwa's* of goede en *Djins* of booze geesten. Vooral zijn de *Poejangs* of schimmen der voorvaderen gevreesd als wrekers van schending der oude instellingen. Ook zijn zij niet vrij van het geloof dat de ziel van den mensch na den dood in een of ander dier, bij voorkeur in een tijger, overgaat. Afgodsbeelden of Priesters worden bij hen niet aangetroffen; maar in sommige dorpen vindt men een klein vierkant gebouw, dat tot tempel schijnt te dienen.

De bevolking van Pasoemah lébar is thans verdeeld in vijf Soembai's of stammen, wier Hoofden den titel Pasirah voeren. Vier van deze stammen hebben een bondgenootschap met elkander gesloten onder den naam van Pasirah berampat (de vier Pasirahs); de vijfde en oudste, tegenwoordig de kleinste stam, staat buiten dit verbond en noemt zich *Mardika* of De vrije (1). De Hoofden, die door de bevolking worden gekozen, hebben weinig macht en zijn slechts de uitvoerders der Adats, ook in rechterlijke zaken. Gewichtige voorvallen worden in vergaderingen der Hoofden of in volksvergaderingen behandeld; doch ook dan nog behoudt elk individu zich de vrijheid voor zich aan de genomene beslissing al of niet te onderwerpen. Onder de Pasirahs heeft elk dorp zijn eigen Hoofd, met den titel van Pangéran of Dipati. De Pasirahs worden beschouwd als eigenaars van den grond; hunne onderhoorigen (*Anak boewah*) kunnen dien echter in gebruik nemen zonder betaling van eenige landrente; alleen zijn zij verplicht hun Hoofd in het bearbeiden zijner rijstvelden te helpen, zijne woning te onderhouden en hem ten oorlog te volgen. Overigens verschillen de instellingen der Pasoemahs weinig van die der binnenlanden van Palembang. De huwelijken geschieden bij *Djoedjoer* of bij *Ambil anak*. Diefstal wordt gestraft met twee- tot vijfvoudige teruggave van het ontvreemde. Voor moord betaalt men de *Bangoen* (bloedgeld); wanneer echter de vermoorde tot een anderen

(1) Volgens GRAMBERG. *De inlijving van het landschap Pasoemah*, zijn er zes Soembai's. Deze stammen bewonen geene afzonderlijke landstreken, maar hunne dorpen liggen overal door elkander verspreid.

Digitized by Google

stam behoorde dan de moordenaar, ontstaat daardoor veelal een oorlog. Bij onvermogen tot betaling wordt de schuldige door de beleedigde partij gevangen gehouden.

Hun bestaan vinden zij grootendeels in den landbouw, welke zich vooral bepaalt tot het aankweeken van tabak, *kloewi* (bl. 714), van welks vlas zij bindgaren (*poelas*) vervaardigen, rijst, die hier gedeeltelijk op *sawahs* gebouwd wordt, en aardvruchten; in den laatsten tijd is ook de teelt van koffie belangrijk geworden. Tot verkrijging van zout en katoen, welk gewas in de Pasoemah-landen slecht voortkomt, drijven zij eenigen ruilhandel met tabak, bindgaren en fraai door hen bewerkte rottingmatten, welke artikelen zij meestal naar Moewara Doewa afbrengen en daar aan de Palembangers verkoopen. In het algemeen is ook in den handel vooruitgang te bespeuren.

De Redjangs.

De Redjangs behooren tot het Maleische ras; zij zijn Maleiers, volgens hunne eigen berichten afkomstig uit Mĕnangkabau, doch sterk met Javaansch bloed vermengd, en hebben, althans in Redjang lebong, ook de verdeeling in Soekŏes (vergel. bl. 562). Hun uiterlijk voorkomen verschilt niet van dat hunner naburen; ook hunne kleeding is gelijk aan die der Pasoemahs (bladz. 717), evenwel is er eenige meerdere weelde in te bespeuren; de gegoeden althans dragen dikwijls zijden saroengs, en de Hoofden zijn zeer gesteld op gouden en zilveren passementen langs de boorden van het buis, dat zij bij plechtige gelegenheden dragen. Hunne wapens zijn krissen, lansen, zwaarden en eene soort van dolken (*siwar*), welke alle van Palembang worden ingevoerd; de weinige vuurwapenen zijn lange Maleische lontgeweren en eenige oude Europeesche geweren. De dorpen bestaan uit een tien- of twintigtal bamboezen huizen op palen gebouwd; de Hoofden hebben echter somtijds houten woningen; houten balé's worden ook gevonden in de hoofdplaatsen van elke Marga. Een gedeelte der bevolking woont niet in geregelde dorpen maar verspreid in gehuchten (*talang*), die in het veld zijn opgeslagen.

Hunne taal is een dialect van het Maleisch, met minder Javaansch vermengd dan die der Pasoemahs. Ook zij bedienen zich van het Rentjong-schrift.

Zij hebben een zeer levendig gevoel van onafhankelijkheid, en hun verzoek om inlijving bij ons grondgebied zal wel grootendeels toe te schrijven zijn geweest aan de hoop om daardoor bescherming te erlangen tegen de roofzuchtige invallen der Pasoemahs; voorts zijn zij

Digitized by Google

zacht van aard, onnadenkend, traag, verslaafd aan hanengevechten, dobbelspelen en amfioenschuiven, doch leven onder elkander vreedzaam en ingetogen. Hunne godsdienstige begrippen zijn nagenoeg dezelfde als die der Pasoemahs; zoo ook hunne maatschappelijke instellingen ten opzichte van het huwelijk (1), de rechtspleging, het burgerlijk bestuur, enz.

De bevolking van Redjang lebong, die 3660 zielen bedraagt, bestaat uit vijf stammen of Soekoes, die verdeeld zijn over de vijf Districten of Marga's Djoeroekalang, Bermani, Soekoe VIII of Soekoe Semelako, Soekoe IX of Soekoe Aman en Seloepoe (2), welke ieder bestuurd worden door eenen Pasirah bijgestaan door een minder Hoofd met den titel van Pembarab of Proatin Toewa, wier waardigheden erfelijk zijn. Elk dorp heeft een afzonderlijk Hoofd met den titel Proatin, wiens waardigheid niet erfelijk is. Behalve deze ambtstitels voeren velen van deze Hoofden ook nog adellijke of eeretitels, zooals dien van Dipati, Radèn, Radja of Panglima; hun invloed en de afstand tusschen hen en hunne onderhoorigen zijn zeer gering (3).

De bevolking van Redjang ampat petoelai en Ampat Lawang verschilt in de bijzonderheden, voor zooverre ons die bekend zijn, niet belangrijk van die van Redjang lebong. De eerste telt 7840, de laatste 24500 zielen. Of bij hen ook de Soekoeverdeeling bestaat is ons niet gebleken.

In landbouw, handel en nijverheid staan zij nagenoeg gelijk met, misschien iets boven, de Pasoemahs. In Ampat Lawang is de koffiecultuur thans een hoofdmiddel van bestaan.

De bevolking van Semendo, Kisam, Makakouw en Blalouw (4).

De Semendoërs zijn afkomstig uit Pasoemah lébar, waar zij vroeger in het dorp Perdipa eenen afzonderlijken stam schijnen gevormd te hebben, die zich door eigenaardige gebruiken en strengere grondbeginselen van de overige Pasoemahs onderscheidde en bij wie waarschijnlijk vroeger ook het Islamisme bekend was, waarvan thans

(1) Volgens BICKMORE, *Reizen* enz. Dl. II, bl. 220, is bij de Redjangs de *Djoedjoer* door het Nederlandsche Gouvernement bepaald op een maximum van *f* 20.

(2) Vroeger waren de vijf Soekoes verdeeld over de vier Marga's Djoeroekalang, Bermani, Seloepoe en Marigi of Toekai, welke laatste de twee Soekoes Semelako en Aman bevatte. Eene opgave der dorpen, welke tot elke Marga behooren, en het getal hunner inwoners vindt men in *Midden-Sumatra*, Dl. II, bl. 81.

(3) Zie ook het boven aangehaalde werk van VAN REES, *De annexatie van Redjang*, bl. 94.

(4) Zie *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XV, bl. 446.

Digitized by Google

echter weinig sporen zijn overgebleven. Volgens hunne instellingen werden moordenaars en bloedschenders levend begraven; amfioenschuiven en hanengevechten zijn verboden; de slavernij was sterk in zwang, en de heer had willekeurige macht over leven en dood van den slaaf (1). Het huwelijk bij *Djoedjoer* of *Ambil anak* is niet in gebruik; de man betaalt slechts eene zeer kleine som als *Mâs kawin* of huwelijksgeld, doch is verplicht zich te vestigen in het dorp, waar de vrouw woont; ingeval van scheiding blijven de kinderen bij de moeder. Rijstbouw, voornamelijk op *sawahs*, is het hoofdbedrijf van deze goedaardige en gastvrije bevolking.

De bevolking van Kisam is insgelijks uit de Pasoemah-landen afkomstig en schijnt vandaar alleen uitgeweken te zijn wegens gebrek aan bouwgrond. Zij komt met de overige Pasoemahs geheel overeen.

Die van Makakouw is een tak van de Semendoërs, welke zich eerst sedert kort daarvan heeft afgescheiden. Zij komt dan ook in zeden en gebruiken geheel met deze overeen; alleen schijnen zij meer handelaars dan landbouwers te zijn.

De bevolking van Blalouw, dat thans tot Bengkoelen behoort (bladz. 635), schijnt tot twee verschillende stammen te behooren. Die van het District Batoe Brah wordt gezegd van over zee gekomen te zijn, en zich in ontwikkeling boven hare naburen te onderscheiden. Die van het District Beloengoe is uit het Palembangsche gewest Komering oeloe hierheen verhuisd (2). Deze laatsten worden beschreven als gastvrij, innemend, voorkomend en vrij beschaafd. Zij zijn, althans in naam, Mahomedanen en hebben moskeeën in de meeste dorpen; amfioenschuiven en hanengevechten zijn echter zeer in zwang. De huizen staan op palen, zijn zuiver vierkant en hebben een pyramidaal dak, dat met goemoeti gedekt is; vele woningen zijn netjes met snijwerk versierd. De vrouwen zijn gekleed met eene lange kabaai en saroeng, en dragen gouden armbanden; het haar hangt los en

(1) Na de inlijving is de straf van levend begraven natuurlijk verboden. De slavernij werd volgens contract met de Hoofden voorloopig in stand gehouden, om niet op eens te zeer inbreuk te maken op hunne oude gebruiken of aan de bevolking te groote schade te berokkenen; daar sommigen veertig of vijftig slaven bezaten, die elk gerekend werden op *f* 90 of *f* 100; alleen werd daaromtrent bepaald: 1°. Dat de eigenaar, die een slaaf doodde, als moordenaar zoude terecht staan; 2°. dat bij verwonding door den eigenaar de slaaf onmiddellijk vrij was; 3°. dat de eigenaar niet mocht beletten dat de slaaf zich vrijkocht. In 1872 is echter zoowel de slavernij als het pandelingschap ook in Semendo geheel afgeschaft.

(2) Het *Tijdschrift*, t. a. p. bl. 467, zegt: »uit het naburige Pager Oeijong". Deze plaats is mij van elders niet bekend; het op bl. 546 vermelde Pagar Roejoeng kan hier natuurlijk niet bedoeld zijn.

Digitized by Google

wordt bij elkander gehouden door een van goud- of zilverdraad of bamboes gevlochten kroontje, waarvan eene guirlande van zilveren plaatjes of muntstukken afhangt. De huwelijken worden altijd gesloten bij *Djoedjoer*, die van *f* 80 tot *f* 400 bedraagt. De rechtspraak geschiedde vroeger in belangrijke zaken door eenen raad, Pak Si Ampat genaamd, bestaande uit de Hoofden der vier Districten (zie blz. 635); kleinere zaken werden door het Districts- of Dorpshoofd alleen afgedaan; de straffen bestonden in slavernij, boeten en pandelingschap. De inlijving en de latere invoering van het *Reglement op de rechtspleging* in Bengkoelen hebben hierin natuurlijk verandering gebracht.

De Korintjiërs.

Ook dezen, misschien met de Pasoemahs verwant, behooren tot het Maleische ras, spreken Menangkabausch Maleisch (hoewel er ook nog een bijzonder Korintjisch dialect schijnt te bestaan), doch hebben een bijzonder letterschrift (misschien wel het Rentjong-schrift). Zij drijven niet slechts handel met de bevolking der Westkust, maar begeven zich ook dikwijls daarheen en naar de zuidoostwaarts van hunne vallei gelegene streken om door handen-arbeid in hun onderhoud te voorzien. Hunne vlijt wordt geroemd; doch zij zijn onderling zeer onverdraagzaam en leven veelal met elkander in oorlog, waardoor natuurlijk landbouw en handel zeer belemmerd worden. Het opkoopen van goud in Limoen, Pangkalan Djamboe en aangrenzende gewesten en de handel daarin is een van hunne hoofdmiddelen van bestaan. Behalve hetgeen reeds op bladz. 674 is vermeld, is overigens van hen, gelijk ook van de bevolking der verdere onafhankelijke landschappen, weinig bekend.

e. Het rijk Indragiri met Kwantan en de landschappen Reteh en Mandah.

§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid, voornaamste plaatsen, voortbrengselen.

Ligging, grenzen, grootte, gesteldheid van grond en lucht.

Het rijk Indragiri met het daarmede verbondene, westwaarts gelegene, Kwantan (Koeantan) of Loeboe Djambi beslaat het stroomgebied van de rivier Indragiri, grenst ten zuiden aan Djambi, en wordt ten westen door de Padangsche Bovenlanden en ten oosten door de zee

Digitized by Google

bepaald. Ten noorden ervan ligt het rijk Kampar, waarvan echter de juiste grenzen niet bekend zijn.

Eene opgave der grootte van dit gebied is ons niet bekend. Bij eene oppervlakkige meting op de kaart zal het eene gemiddelde lengte van 35 bij eene breedte van 10 mijlen, dus eene oppervlakte van ongeveer 350 □ mijlen hebben; welke bepaling echter zeker niet nauwkeurig kan genoemd worden (1).

De grond is van de kust af tot ver binnenslands alluviaal, laag, moerassig en met wouden en wildernissen bedekt Langzamerhand rijst de bodem, totdat hij in het westelijke gedeelte, bepaaldelijk in Kwantan, bergachtig wordt. De vruchtbaarheid is zeer groot; doch het ontbreekt aan genoegzame bevolking om daarvan partij te trekken.

De werking der moessons is, gelijk overal onder den Evenaar, onregelmatig. Regen valt er bijna dagelijks in meerdere of mindere mate. In de kustlanden is de dampkring zeer vochtig en de hitte drukkend; naarmate men zich meer van het strand verwijdert wordt de lucht droger en koeler.

Het landschap Reteh bevat het stroomgebied der rivier van dien naam, wier loop zich tot het vlakke benedenland bepaalt; het wordt ten zuiden begrensd door de S. Tongkal (bl. 677); noordwaarts wordt het geacht zich uit te strekken tot aan de S. Enok (bl. 724); de westelijke grens is niet met juistheid op te geven.

Het landschap Mandah ligt meer binnenslands op de noordelijke grens van het rijk Indragiri. Van dit gewest is ons in het geheel geene grensbepaling bekend.

Rivieren.

S. Reteh, eene rivier, welke ontstaat uit de samenvloeiing van de S. Gangsal, die uit het westen komt, en de S. Reteh, die in eene heuvelachtige streek op de grenzen van Djambi ontstaat en noordwaarts naar de S Gangsal stroomt. Na de vereeniging draagt de rivier den naam van S. Batang of S. Reteh, stroomt nog ongeveer zes mijlen met vele kronkelingen oostwaarts door het landschap Reteh, en splitst zich dan op ruim twee mijlen van de kust in drie breede monden, de Koewala Terap (2), Koewala Tengah en Koewala Bata-barang of

(1) MELVILL geeft op de *Statistieke kaart* voor Indragiri, *enz.* 676,8 □ mijlen. Wat echter door dit *enz.* verstaan moet worden is niet duidelijk, te minder daar hij Kwantan niet afzonderlijk vermeldt. In den *Moniteur* wordt Indragiri niet op zichzelf maar met al de Oostkust-staten te zamen opgegeven.

(2) Op de Kaart van de Residentie Riouw in den *Algemeenen Atlas* heet deze monding K. Krang.

Digitized by Google

Bata-parang, van welke althans de beide eerste goed bevaarbaar zijn; zij vallen op ongeveer 1° 18′ N. B. in zee en vormen de delta-eilandjes P. Asam en P. Boekoe. Voor deze mondingen ligt eene breede modderbank. Een zijriviertje is

L. de S. Sampi, die in de Reteh valt, waar deze zich in drie monden verdeelt.

S. Enok, een kustriviertje, welks monding, Koewala Sapat Dalam genaamd, met den zuidelijksten mond van de Indragiri (zie beneden) gemeenschap heeft (1).

De Batang Indragiri, welke eerst in het rijk Indragiri dezen naam verkrijgt, is eene zeer aanzienlijke rivier, die uit eene menigte beken en bergstroomen in de Padangsche Bovenlanden ontstaat. De voornaamste daarvan is de B. Sinamoe of Sinamang, welke in het landschap Kota Lawas (bl. 540 en 544) ontspringt, en vervolgens in eene zuidoostwaartsche richting stroomt door Siliki, De L Kota's (waar zij beneden Pajakombo aan hare rechterzijde de uit Agam komende B. Agam opneemt), Alaban, Lintau, Boewa, De VII Kota's (waar zij aan hare rechterzijde de B. Ombilin, die de hoofduitwatering is van het Meer Singkarah, de B. Sidjoendjoeng en onderscheidene andere bergstroomen ontvangt) en Soempoer, waar zij de Padangsche Bovenlanden verlaat en in het gebied van Kwantan of Loeboe Djambi komende den naam van B. Kwantan aanneemt. In De VII Kota's verkrijgt de rivier de oostwaartsche richting, welke zij tot aan haren mond behoudt. Bij Padang Lawas (bl. 548) heeft zij reeds eene breedte van 50 of 52 meter met eene afwisselende diepte van 3 tot 14 meter, en is niettegenstaande den sterken stroom en de klipachtige bedding bevaarbaar voor prauwen, welke vandaar Loemboe Djambi, de hoofdplaats van Kwantan, in éénen dag kunnen bereiken. Steeds in breedte toenemende komt zij bij het dorp Tjerantji in het gebied van Indragiri, verkrijgt dan den naam van B. Indragiri, en stort zich eindelijk op 0° 20′ Z. B. in zee met vier monden, van welke de zuidelijkste Koewala Sapat Dalam, de volgende Koewala Ladjouw, de derde Koewala Terboeng en de noordelijkste Koewala Toeakko of Tjenako heet; de twee laatste vallen in de Amphitritebaai (bl. 513). Tusschen de K. Ladjouw en de K. Terboeng scheidt zich nog een arm af, die waarschijnlijk Moewara Pisang heet, welke naam op sommige kaarten aan de K. Terboeng wordt gegeven. Deze mondingen, van welke alleen de K. Ladjouw en de K. Terboeng voor de scheepvaart van belang

(1) Volgens DE GREVE, in *Het Ombilien-kolenveld in de Padangsche Bovenlanden en het transportstelsel op Sumatra's Westkust*, bl. 41, is de Enok geen afzonderlijk riviertje maar een mond van de B. Indragiri.

Digitized by Google

zijn, omgeven de eilandjes Poeloe Mâs (op de kaarten Poeloe Bassa), P. Parak, P. Palas, P. Pingali en P. Tiga. Van Loeboe Djambi tot aan zee is de rivier bevaarbaar voor groote prauwen, welke dezen afstand in 6 of 8 dagen afleggen; voor de terugreis stroomopwaarts wordt meer dan het dubbele van dien tijd vereischt. De oevers zijn doorgaans laag en glooiend, en met vele gehuchten en dorpen bebouwd. De zijrivieren van de B. Indragiri zijn, behalve de boven genoemde B. Agam, B. Ombilin en B. Sidjoendjoeng, van weinig belang; de voornaamste zijn:

R. De S. Pranap, nabij of op de grenzen van Kwantan, die bij het dorp Pranap in de hoofdrivier valt.

R. De S. Eko, die meer oostwaarts in de Indragiri stort. Beide deze rivieren zijn echter gedeeltelijk voor kleine prauwen bevaarbaar.

R. De S. Tjenako of Tjinako, die nog lager in de B. Indragiri valt en volgens andere kaarten een kustriviertje is, dat met de Koewala Toeakko gemeenschap heeft.

Voornaamste plaatsen.

Slechts weinige aanzienlijke plaatsen worden in Indragiri en Kwantan gevonden; wel een aantal dorpen en gehuchten, dikwijls slechts uit weinige huizen bestaande, die langs de oevers der rivieren gebouwd zijn. De belangrijkste zijn:

Koewala Tjenako of Toeakko, waar in vroeger tijd de O. I. Comp. eene vestiging had.

Telok of Poeloe Palas, eene kampong van tachtig zielen, nabij den mond der rivier.

Ringat of Rengat, de voormalige hoofdplaats, sedert 1878 standplaats van een Controleur, op 15 of 16 mijlen van zee aan de beide oevers der Indragiri gelegen en uit ongeveer 200 huizen bestaande, met nagenoeg 2000 zielen. Zij is verdeeld in zes kampongs: Kampong Besar, K. Poeloe, K. Dagang, K. Kerip, K. Bandhara en K. Toemenggoeng.

Pĕkan Laïs, nabij Ringat, waar in 1838 door ons Gouvernement eene sterkte en eene Adsistent Residentswoning werden gebouwd, die echter in 1843 weder gesloopt zijn (bl. 59 en 60).

Djapoera, de hoofdplaats en zetel van den Sultan, hoogerop aan de rivier.

Petaloengan en Rantau Bakoeng, waar verscheidene Rijksgrooten wonen, in de nabijheid van Djapoera.

Digitized by Google

Pranap, aan den rechteroever der B. Indragiri, waar de B. Pranap zich in haar ontlast.

Batoe Ridjal, vier uren hoogerop aan de B. Indragiri.

Pamatang, aan de B. Pranap.

Deze drie voorname plaatsen dragen gezamenlijk den naam van Tiga Loerong.

Tjerantji, op de grenzen van Indragiri en Kwantan.

Semandala, hoogerop aan de B. Kwantan.

Karit, aan dezelfde rivier.

Loeboe Djambi, de hoofdplaats van Kwantan, eene vrij aanzienlijke handelplaats op de beide oevers der rivier gelegen. In den omtrek van deze plaats, en door het geheele gebied van Kwantan verspreid, bevinden zich nog vele overblijfselen uit de Hindoe-periode.

Soengei Medang en Moewara Piti, aan de S. Pranap.

Kota Baroe, aan de samenvloeiing van de S. Gangsal en de S. Reteh, de voornaamste plaats van het landschap en de verblijfplaats van den Stedehouder van den Onderkoning van Riouw (bl. 729). Iets hoogerop aan de S. Gangsal ligt de uit een tiental huizen bestaande kampong van den Bandar of het Opperhoofd van Reteh.

Tambangan en Bringin, aan de S. Reteh.

Daar de voornaamste plaatsen alle aan de rivieren gelegen zijn, heeft het onderling verkeer meest te water plaats. Evenwel worden er ook hier en daar voetpaden aangetroffen; vooral loopen uit Kwantan vele zoodanige paden naar de Padangsche Bovenlanden.

Voortbrengselen.

De voortbrengselen zijn voornamelijk: rijst, djagoeng, tabak in de binnenlanden, koffie vooral in Kwantan, katoen, suikerriet, indigo, peulvruchten (*katjang*), vele houtsoorten geschikt voor timmerhout, kokos- en andere palmboomen, vele bamboes- en rottingsoorten waaronder ook de Drakenbloedrotting, gom- en harssoorten, was, ivoor en stofgoud. Aan de S. Reteh liggen uitgestrekte steenkolenlagen (bruinkool) van middelmatige hoedanigheid (1); ook moet er tin voorkomen. In het landschap Mandah wordt de sagocultuur op vrij groote schaal gedreven voor rekening van den Onderkoning van Riouw (bladz. 729).

In het geheele gebied wordt de landbouw bijna uitsluitend gedreven ter voorziening in eigen behoeften, en zijn veeteelt en handel van weinig beteekenis.

(1) *Indisch Archief*, 1849, bl. 331. *Natuurkundig Tijdschrift voor Neêrl. Indie*, Dl. IV, bl. 611.

Digitized by Google

§ 2. Bevolking, bestuur, verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

Afkomst, sterkte en verdere bijzonderheden der bevolking.

De bevolking bestaat uit Maleiers, evenals in Palembang doch in mindere mate met Javanen vermengd. Hare sterkte is niet met juistheid bekend; de opgaven daaromtrent verschillen van 12000 tot 20000 (1) zielen, en berusten alleen op mededeelingen van Inlandsche Hoofden.

De berichten, welke wij omtrent deze bevolking bezitten, zijn bij uitstek schraal; er blijkt echter uit dat zij in de meeste opzichten met die van Sumatra's westelijk gedeelte schijnt overeen te komen. Voorname punten van verschil zijn de beide volgende: de misdrijven, waarop daar slechts boete gesteld is, worden hier aan den lijve gestraft; moord, met de doodstraf door middel van de kris; diefstal, met het afkappen van de handen of voeten; geringe misdrijven, met rottingslagen. Erfenissen, welke daar volgens het Soekoe-recht op de zusterskinderen overgaan (bl. 568), worden hier, althans in de Tiga Loerong, gelijkelijk tusschen eigen- en zusterskinderen verdeeld.

Indien tusschen de bevolking van Indragiri en die van Kwantan oneenigheid ontstaat, wordt door de partij, welke zich beleedigd acht, de gemeenschap afgebroken (*ádat tali-an*), waarvan het teeken is het spannen van een van rotting gevlochten touw (*tali*) over de rivier, bij hetwelk dan wachters worden geplaatst. Deze wachters moeten de gemeenschap stremmen, òf door geweld van wapenen (*manoek mati*), òf door het heffen van eene belasting op alle doorgevoerd wordende handelsvoorwerpen (*manoek hidoep*).

De landbouw bepaalt zich tot het aankweeken van rijst op ladangs en van de andere op bl. 726 vermelde producten. De daar genoemde artikelen zijn tevens de voornaamste voorwerpen van den handel; zij worden bijna uitsluitend naar Singapoera of, zooals men in Indragiri zegt, *Selat* (de Straat) uitgevoerd. Invoer bestaat er nagenoeg niet, dan alleen van zout. De nijverheid bepaalt zich, buiten den landbouw, hoofdzakelijk tot den scheepsbouw, het spinnen van katoen, het weven van katoenen en zijden kleedjes, het vervaardigen van kokosolie, en het inzamelen van stofgoud en andere natuurlijke voortbrengselen des lands.

(1) *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1852, Dl. I, bl. 276, en *Aardrijkskundig en statistisch Woordenboek van Nederlandsch-Indië*, op het woord *Indragiri*. Het *Kol. Verslag* van 1877, bl. 21 geeft voor Indragiri, Reteh en Mandah 15 à 20000 zielen.

Digitized by Google

Bestuur.

Het opperbestuur des rijks berust bij den *Soetan* (Sultan), die meer algemeen genoemd wordt *Jang Dipertoewan Besar* of *Jang Toewan Besar* (de Groote Heer). Zijne waardigheid is erfelijk in zijn geslacht; maar de keuze van den opvolger wordt gewoonlijk aan de bevolking overgelaten en moet door den Sultan van Lingga worden bekrachtigd (bl. 729). Zijne waardigheidsteekenen (*Kabesaran*), die bij plechtige gelegenheden vóór hem worden gedragen, bestaan in eene gele vlag, twee gele en twee witte pajoengs, een zwaard, eene lange kris, eene sirihdoos, een geel vloerkleed (*lampit*) en eene soort van armstoel of troon. Zijn gezag is geheel onbeperkt, en zijne macht hangt grootendeels af van zijne persoonlijke hoedanigheden.

Het eigenlijke rijksbestuur wordt uitgeoefend door den *Soetan Moeda* of *Jang Dipertoewan Moeda* (Onderkoning), wiens waardigheid mede erfelijk is in zijn geslacht. Zijn opvolger wordt gekozen door de bevolking, bekrachtigd door den Soetan, en van die keuze aan den Sultan van Lingga mededeeling gedaan. Zijne onderscheidingsteekenen zijn: eene zwarte vlag, twee witte en twee zwarte pajoengs, een zwaard, eene kris en eene sirihdoos.

Onder hem wordt het dagelijksch beheer gevoerd in de Hoofdplaats en de benedenlanden door den Bandahara, in de binnenlanden door den Toemenggoeng. Zij hebben als onderscheidingsteekenen, de eerste eene witte en de laatste eene zwarte vlag, en beiden een zwaard, hetwelk in tegenwoordigheid van den Soetan door henzelven doch anders door een hunner volgelingen gedragen wordt. Deze beide ambtenaren behandelen ook de dagelijks voorkomende rechtzaken, elk in zijne jurisdictie; doch in belangrijke zaken vereenigen zij zich met den Soetan Moeda tot eene opperste rechtbank. Doodvonnissen behoeven de bekrachtiging van den Soetan.

Verder bestaan er mindere Hoofden, zooals de *Boetins*, die over een zeker aantal huisgezinnen het toezicht hebben, en andere. De te Ringat gevestigde vreemdelingen staan onder een afzonderlijk Hoofd, *Panghoeloe Dagang* (Hoofd der kooplieden) genaamd.

De bevolking der oevers van de S. Tjenako wordt beschouwd als onmiddellijk en alleen onder den Soetan Moeda te staan, die dan ook alleen alle hunne zaken regelt.

De bevolking der Tiga Loerong (bl. 726), die zich van den Soetan onafhankelijk beschouwt, wordt bestuurd en geoordeeld door hare eigene Hoofden, welke den titel van Panghoeloe voeren.

Het landschap Reteh wordt beschouwd als eene onmiddellijke

Digitized by Google

onderhoorigheid van den Sultan van Lingga, waarom ook te Kota Baroe een Stedehouder van dien Vorst of zijnen Rijksbestuurder, den Onderkoning van Riouw, gevestigd is. Het inlandsch Hoofd van Reteh voert thans den titel van *Bandar;* na de onlusten aldaar in 1858 (bl. 63) heeft het Gouvernement zich de goedkeuring van diens keuze voorbehouden.

Ook het landschap Mandah is eene rechtstreeksche onderhoorigheid van den Sultan van Lingga en staat eveneens onder toezicht van eenen gemachtigde van den Onderkoning, wiens titel ons echter niet bekend is. De hoofdbezigheid van dien ambtenaar schijnt te zijn het opzicht houden over de sagocultuur (bl. 726) en den handel in dat product, terwijl overigens onder hem het bestuur aan een inlandsch Hoofd wordt overgelaten.

De grond in het rijk van Indragiri, met uitzondering van de Tiga Loerong, Reteh en Mandah, is het eigendom van den Vorst, zijne bloedverwanten en de Rijksgrooten. Elk hunner bezit daarvan een bepaald gedeelte, hetwelk hij òf voor zichzelven laat bewerken òf aan anderen in gebruik afstaat tegen betaling van zekere pachtsom; de Soetan zelf ontvangt echter deze pacht niet in geld maar in producten. De overige inkomsten van den Vorst en de Rijksgrooten bestaan in eenige rechten op sommige handelsartikelen geheven, en in geschenken, welke zij van mindere Hoofden ontvangen.

Verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

Het rijk Indragiri was in vroeger tijd een vazalstaat van den Sultan van Djohor, en kwam bij de verplaatsing van diens zetel naar Riouw in 1718 (bl. 33) onder de opperhoogheid van den Sultan van Riouw (Lingga) en daarmede in 1784 onder het gebied van het Nederlandsche Gouvernement (bl. 33), welke toestand door het Tractaat van 1824 werd bestendigd. Het handels-etablissement der O. I. Compagnie aan de Koewala Tjenako was echter sedert lang opgeheven; en eene nieuwe vestiging van ons bewind in Indragiri vond eerst plaats in 1837, toen de Soetan, niet bij machte de binnenlandsche onlusten in zijn gebied te dempen, uit eigen beweging aanbiedingen deed om de souvereiniteit zijner landen aan Nederland af te staan (bl. 59). Dientengevolge werd den 27sten September van dat jaar een verdrag met dien Vorst gesloten, waarbij hij de opperheerschappij van zijn rijk overdroeg aan ons Gouvernement, van hetwelk hij het in leen ontving, onder verdere bepaling: dat het Gouvernement op alle ingevoerde vreemde koopwaren alsmede op het zout inkomende rechten

Digitized by Google

zoude mogen heffen; dat de bevolking in de gelegenheid zoude worden gesteld om alle hare buitenlandsche benoodigdheden (die zij tot dusverre meest van Singapoera en Poeloe Pinang ontving) van Java, Palembang of eenige andere Nederlandsche bezitting te bekomen; en dat aan den Soetan eene jaarlijksche schadeloosstelling in geld ten bedrage van *f* 4200, en aan den Soetan Moeda eene van *f* 2400, zoude worden uitgekeerd. Indragiri werd nu als eene Adsistent Residentie aan Riouw toegevoegd, onder het bestuur van eenen te Pĕkan Laïs (bij Ringat) gevestigden Adsistent Resident, aldaar eene sterkte met Nederlandsche bezetting aangelegd, en op de rivier een schooner of kanonneerboot gestationneerd, om tegen smokkelhandel en zeeroof te waken. In het jaar 1843 is evenwel onze geheele vestiging aldaar weder opgeheven, de aangelegde sterkte geslecht, en de schadeloosstelling aan den Soetan en den Onderkoning verminderd op *f* 2100 en *f* 1200, welk bedrag zij jaarlijks door een gezantschap moeten doen afhalen bij den Resident van Riouw, tot welke Residentie Indragiri nog steeds geacht wordt te behooren. Sedert dien tijd is de welvaart van Indragiri grootelijks verminderd (1). Ten gevolge van binnenlandsche onlusten heeft echter het Gouvernement zich sedert 1878 weder meer rechtstreeks met de zaken van Indragiri bemoeid en in dat jaar te Ringat eenen, aan den Adsistent Resident der Afdeeling Lingga ondergeschikten, Controleur gevestigd, aan wien een Schrijver is toegevoegd en die een Gouvernements vaartuig (*sampan pandjang*) te zijner beschikking heeft.

Over Kwantan, dat zich in 1839 mede vrijwillig heeft onderworpen, is door ons Gouvernement nimmer eenig gezag uitgeoefend. Vroeger schijnt het eene onderhoorigheid van Indragiri geweest doch in later tijd tot een afzonderlijken staat gemaakt te zijn, onder bestuur van een lid van het Indragirische vorstenhuis, die den titel van *Jang Dipertoewan* voert; zoodat het thans tot dit rijk in de betrekking van eenigszins afhankelijk bondgenoot staat. In 1873 en 1874 zijn met Kwantan eenige betrekkingen aangeknoopt, bij welke gelegenheid namens den Vorst en de overige Hoofden het verzoek werd gedaan dat dit gewest onder Nederlandsch bestuur mocht worden gesteld (2); deze aanraking schijnt echter geene verdere gevolgen te hebben gehad.

(1) *Tijdschr. v. Neêrl. Indie*, 1852, Dl. I, bl. 281. Het contract met den Sultan is in 1859 vernieuwd; men vindt het in de *Bijlagen der Ned. Staats-Courant* 1859—60, bl. 591. In 1877 is dit contract weder gewijzigd; zie dezelfde *Bijlagen*, 1878—79, LXXI, N°. 13.

(2) *Kol. Versl.* 1875, bl. 15.

Digitized by Google

f. De Residentie Oostkust van Sumatra.

§ 1. Ligging, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen.

Ligging, grenzen, bestanddeelen, grootte, gesteldheid van lucht en grond.

Deze in het jaar 1873 gevormde Residentie bevat het gebied van Siak en Onderhoorigheden met Kampar en strekt zich uit langs de Oostkust van ten noorden van Indragiri tot aan Kaap T. Tamiang (bl. 512), waar zij door het riviertje van dien naam van het Gouvernement van Atjih en Onderhoorigheden is gescheiden; terwijl zij ten westen grenst eerst aan de Padangsche Bovenlanden, vervolgens aan de landschappen Raoe en Mapat Toenggoel der Residentie Padang, dan aan de Afdeeling Padang Lawas der Residentie Tapanoeli (bladz. 533), voorts aan de Onafhankelijke Batak-landen, dan aan de Onderafdeeling Singkil der Residentie Tapanoeli, en eindelijk aan het rijk Atjih.

Het zuidelijke gedeelte van deze uitgestrekte landstreek wordt ingenomen door den staat Kampar, die het stroomgebied der rivier van denzelfden naam bevat, vroeger een deel van het rijk van Siak uitmaakte en als zoodanig door eenen Stedehouder van den Sultan van Siak werd bestuurd. In het begin van deze eeuw is het echter tot een zelfstandigen Staat verheven ten behoeve van een der leden van de Siaksche Vorstenfamilie, die den titel voert van Tongkoe besar; en sedert dien tijd vormen de beide rijken twee, zoo het schijnt, bondgenootschappelijke landen, welke echter met elkanders inwendig bestuur niets te doen hebben. Ook het Nederlandsche Gouvernement heeft zich lang buiten alle rechtstreeksche bemoeiingen met Kampar gehouden; eerst sedert 1861 is men begonnen in de bovenlanden (XII Kota Kampar), die aan de Padangsche Bovenlanden grenzen, van daaruit eenigen invloed uit te oefenen op de benoeming van Hoofden als anderszins; later heeft dit zich ook tot het zuidelijker gelegen Pangkalan Kota baroe, dus tot het grootste gedeelte van den bovenloop der B. Kampar, uitgestrekt, terwijl de bevolking eene bepaalde vestiging van ons bestuur scheen te verlangen (1); en in 1879 is door den Tongkoe besar de souvereiniteit over Beneden-Kampar (Poeloe Lawan) afgestaan aan ons Gouvernement, dat daar

(1) *Kol. Versl.* 1877, bl. 13. Zie ook hiervóór, bl. 533, Noot.

Digitized by Google

voortaan de rechten en pachten zal heffen tegen schadeloosstelling aan den leenroerigen Vorst en de troonsopvolging regelen (1).

Ten noorden van Kampar ligt het eigenlijke rijk Siak Sri Indrapoera of bij verkorting eenvoudig Siak, dat door de rivier van dien naam (of B. Tapoeng) wordt besproeid en zijn gebied ook uitstrekt over de zuid- en zuidwestwaarts daarvan gelegene landschappen Mandau Pĕkan Baroe, Tapoeng Kanan en Tapoeng Kiri, de noordwaarts gelegene landschappen Boekit Batoe, Tanah Poetih, Bangka, Koeboe, Paneh, Bilah, Kota Pinang, Kwaloe (Bataksche uitspraak Hocaloe), Asahan, Batoe Bara, Bedageh, Padang, Serdang, Pertjoet, Pebangoengan, Dĕli (2), Langkat en Tamiang, alsmede over de eilanden Rantau, Pantjor, Padang, Bengkalis, Roepat, Kampei (tegenover Langkat), en verdere langs de oostkust van dit gebied in de Straat van Malaka gelegene (3).

Deze gewesten bestaan uit de stroomgebieden der hieronder te vermelden rivieren, door welke zij besproeid worden en waaraan zij hunne namen ontleenen. De juiste afbakening hunner onderlinge grenzen is, zoo zij al bestaat, den Europeanen onbekend. Wat de westelijke grens van het geheele Siaksche rijk betreft kan men in het algemeen het volgende aannemen: het eigenlijke Siak en de zuidwestwaarts daarvan gelegene landschappen, benevens die ten noorden ervan tot aan de B. Boeroemon, strekken zich westwaarts uit tot aan de oostelijke grenzen van het Nederlandsche gebied op de Westkust van Sumatra (4); de landschappen tusschen de B. Boeroemon en de B. Asahan gelegen zijn niet meer dan smalle kuststaatjes, die ten westen spoedig tegen de Onafhankelijke Batak-landen stuiten; de gewesten ten noorden van de B. Asahan strekken zich gemiddeld uit tot 15 of 20 mijlen landwaarts in, waar zij eerst tegen het noorden der Batak-landen, dan tegen de Onder-afdeeling Singkil en eindelijk tegen het zuidwestelijke gedeelte van het Gouvernement van Atjih stuiten.

---

(1) *Kol. Versl.* 1880, bl. 10.

(2) Bijzonderheden omtrent dit landschap zie men in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 340; over Asahan, Paneh, Bilah en Batoe Bara, Dl. XVII, bl. 377; over Kota Pinang, Dl. XVIII, bl. 240.

(3) Zie de *Koloniale Verslagen* over de jaren 1858 en 1864.

(4) De oorspronkelijk ook onder Siak behoorende, althans aan de bronnen der rivieren Boeroemon, Rokan en Kampar gelegene, landschappen Boeroemon, Tamboesei, Kota intan, Pangkalan Kota baroe en XII Kota kampar zijn in 1879 deels bij de Res. Tapanoeli deels bij de Padangsche Bovenlanden ingelijfd. Zie hiervóór, bl. 533, en *Kol. Versl.* 1879, bl. 12.

Digitized by Google

In vroegere eeuwen was Siak een zeer machtig rijk, dat over alle hier genoemde gewesten werkelijk gezag uitoefende. Thans echter heeft het de vroegere grootheid verloren; en zijne heerschappij over de landschappen ten noorden van de B. Rokan gelegen bestaat weinig meer dan in naam, en wordt door hunne Hoofden slechts ten gevolge der tusschenkomst van het Nederlandsche gezag erkend.

De grootte van het eigenlijke Siak wordt door MELVILL (1) geschat op 732, door PERELAER op slechts 200 □ mijlen; dit groote verschil is natuurlijk een gevolg van verschil van opvatting omtrent het werkelijke gebied van den Sultan. Met inbegrip van Kampar en de noordelijke landschappen zal het minstens 1600 □ mijlen bedragen.

De gesteldheid van lucht en grond komt met die in Indragiri overeen; behalve dat in het eigenlijke Siak nagenoeg in het geheel geen gebergte wordt gevonden, terwijl het zich daarentegen in de gewesten ten noorden van de B. Boeroemon op vele plaatsen tot nabij de kust uitstrekt. Langs de rivier van Siak bestaat de bodem geheel uit alluviaal-formatie; men vindt daar dikke lagen humus, rustende op turf- of kleilagen.

Rivieren.

Vele rivieren, waaronder zeer aanzienlijke, doorsnijden het land; sommige daarvan zijn, tengevolge van het vlakke terrein hetwelk zij doorloopen, tot ver binnenslands bevaarbaar.

De voornaamste zijn:

De B. Dener of Kampar (ook wel Kampar Ketjil of Kleine Kampar genaamd, in onderscheiding van de aanstonds te vermelden Kampar Besar), een tot het rijk Kampar behoorend riviertje, dat uit eenige beken in de moerassige en onbewoonde kustlanden ontstaat en zich ontlast in eene Bocht, waarin het kleine en onbewoonde eilandje Mendol benevens eenige nog kleinere liggen.

De B. Kampar, ontspringende op den Boekit Gedang (bl. 524 en 527) in het tot de Residentie Padang behoorende landschap Mapat Toenggoel. Zij doorstroomt in eene oostwaartsche richting de tot de Padangsche Bovenlanden behoorende landschappen De III Kota's en De XII Kota's, in welk laatste zij aan hare rechterzijde bij Moewara Mahi de B. Mahi (Maj) opneemt (die ook op den Boekit Gedang in het landschap Mahi ontspringt en vervolgens door Pangkalan Kota baroe naar De XII Kota Kampar (bl. 732 Noot (1)) stroomt), waarna

(1) *Moniteur des Indes*, 1846, pag. 48.

Digitized by Google

zij door sommigen B. Maj, door anderen B. Kampar Kanan (Rechter-Kampar, in onderscheiding van de later te vermelden Kampar Kiri of Linker-Kampar) genoemd wordt. Onder dezen naam loopt zij oostwaarts voort tot aan hare vereeniging met de B. Kampar Kiri, waarna zij zich noord-noordoostwaarts wendt en onder den naam Kampar Besar (Groote Kampar) of eenvoudig Kampar door het rijk Kampar naar de Straat van Malaka stroomt, waarin zij zich op 0° 45′ N. B. uitstort. — De B. Maj is reeds vóór hare vereeniging met de B. Kampar bij Kota Baroe (de hoofdplaats van Pangkalan Kota baroe) bevaarbaar voor kleine prauwen, doch heeft niet ver beneden dit vereenigingspunt eenen kleinen waterval, Antoko geheeten, die bij hoog water onzichtbaar is doch bij lagen waterstand 3 of 4 vt. rechtlijnige storting heeft, waarom de goederen dan daar moeten ontscheept worden. Bij Koewo, waar de Kampar in minder bergachtig land komt, wordt zij voor grootere prauwen bevaarbaar, en na hare vereeniging met de B. Sibajang neemt zij zoo zeer in breedte en diepte toe dat zij bruikbaar is voor de vrij groote vaartuigen, waarmede de binnenlandsche producten, vooral koffie, van de aan de Kampar Besar gelegene aanzienlijke handelplaats Poeloe Lawan (de hoofdplaats van het rijk Kampar) worden afgehaald en verder over zee vervoerd. De vaart van Kota Baroe tot Poeloe Lawan wordt berekend op 14 of 16 dagen, de terugreis op ruim eene maand. — Van den oorsprong der B. Kampar en B. Maj tot aan Koewo zijn de oevers meestal hoog en steil, en is de bedding klipachtig en de waterstand zeer verschillend naarmate van den meerderen of minderen toevoer uit de bovenlanden; beneden Koewo zijn de oevers bijna overal laag en vlak, en is de rijzing en daling van het water minder aanzienlijk. — Voor de monding van de B. Kampar liggen in de Straat van Malaka twee alluviaaleilandjes, Rantau en Pantjoer (1) genaamd; het eerste wordt door Straat Pandjang van den vasten wal, het tweede door Straat Ajer Itam van Rantau gescheiden. — De voornaamste rijrivieren zijn:

R. De B. Sibajang, ontstaande uit verscheidene beken in het gebergte dat de Padangsche Bovenlanden (De L. Kota's, Alaban en Lintau) ten oosten begrenst. Deze vereenigen zich bij Pangkalan Sari, waar de rivier voor kleine prauwen bevaarbaar wordt. Oost-noordoostwaarts stroomende neemt zij bij Kota Lama de B. Rio op en draagt dan tot aan hare vereeniging met de aanstonds te vermelden Sinjinji den naam van B. Lipat; zij wordt bij Koentoe bruikbaar voor grootere vaartuigen, en krijgt, na

(1) Volgens de Schetskaart van DE GREVE, Pandjang.

Digitized by Google

de B. Sinjinji ontvangen te hebben, bij Lipat Kajin den naam van Kampar Kiri (Linker-Kampar), onder welken zij zich bij Moewara Sako (of Takoes?) met de Kampar Kanan vereenigt en de Kampar Besar vormt. Nevenrivieren zijn:

L. De B. Rio, ontspringende op hetzelfde gebergte als de B. Sibajang, ten noorden van deze; zij wordt voor kleine vaartuigen bruikbaar bij Pangkalan Kapas en valt bij Kota Lama in evengenoemde rivier.

R. De B. Sinjinji, welke ontspringt in het oostelijke grensgebergte der Padangsche Bovenlanden (landschap Soempoer); zij wordt voor kleine prauwen bevaarbaar bij Pangkalan Indalang en valt bij Lipat Kajin in de B. Lipat.

L. De B. Nila of Poeloe Lawan, eene rivier van geen uitgestrekten loop, die bij Poeloe Lawan in de Kampar Besar valt.

De B. Wanrawa, die acht of tien mijlen landwaarts in haren oorsprong heeft en met eenen vrij breeden mond tegenover de noordpunt van het eilandje Rantau uitwatert.

De B. Siak, hebbende haren oorsprong ten noorden van dien der B. Kampar uit onderscheidene beken, welke afvloeien van het gebergte, dat de oostelijke grens uitmaakt van de landschappen De XII Kota Kampar (Residentie Padangsche Bovenlanden) en Mapat Toenggoel (Residentie Padang). Van deze beken zijn de voornaamste de B. Tapoeng Kiri (waarin rechts de B. Oelangkah valt) en de B. Tapoeng Kanan (welke uit de vereeniging van de B. Kapanasan en B. Langei of Langgé ontstaat), die de Siaksche landschappen De IV Kota's, Tapoeng en de V Kota's besproeien, in welk laatste gewest zij zich vereenigen, waarna de rivier den naam van B. Siak aanneemt en dan eerst oostwaarts en vervolgens noordoostwaarts stroomt, totdat zij met eenen zeer wijden mond, in welken de eilandjes Saba of Sabalinga en Goentoeng liggen, onder den naam van Koewala Siak op ongeveer 1° 20′ N. B. in de Straat van Malaka valt. Voor de monding liggen de alluviaal-eilandjes Padang en Bengkalis die slechts door zeer smalle engten van elkander en van de eilandjes Rantau en Pantjoer (bl. 734) gescheiden zijn (1). De rivier is van hare monding tot aan Pëkan Baroe, nagenoeg ter helft van haren loop gelegen, voor vrij groote prauwen bruikbaar en kan tot in De

(1) Het vaarwater tusschen Bengkalis en Sumatra heet Selat Djati of Brouwersstraat; dat tusschen Bengkalis en Padang, Selat Padang; dat tusschen Padang en Rantau, Selat Ringit. In Selat Djati is de hoofdzetel der *Troeboek*-visscherij. Zie bladz. 100.

Digitized by Google

V Kota's met kleine prauwen worden opgevaren. De oevers zijn tot Batoe Gadjah (278 kilometer van den mond) rotsachtig; bij Pĕkan Baroe begint zich zand te vertoonen; meer benedenwaarts zijn zij laag en moerassig en is het omliggende land geheel met bosschen bedekt. Van de zijrivieren zijn de belangrijkste:

L. De S. Mandau; zij ontspringt uit een noordelijk gelegen Meer, Dano Tasik genaamd, is over een groot gedeelte van haren loop voor prauwen bevaarbaar, en valt halverwege tusschen Siak en Pĕkan Baroe op 22 of 23 mijlen van de kust in de B. Siak. Van minder belang zijn de S. Penambang, die hooger dan de Mandau, en de S. Roeantan, die beneden de hoofdplaats Siak in de hoofdrivier valt.

R. De S. Mampoera besar, S. Kalakap en S. Mampoera ketjil, drie kleine riviertjes, die bij de hoofdplaats in de B. Siak vallen.

De B. Siak Ketjil of Kleine Siak (1); zij ontspringt niet diep landwaarts in, is, hoewel minder breed en diep dan de B. Siak, toch eene niet onbelangrijke rivier, en valt eene mijl ten noorden van laatstgenoemde in zee.

De B. Rokan, ontspringende onder eenen ons onbekenden naam in het Padangsche landschap Loeboe Sikaping ten oosten van den G. Ophir (bl. 505) Zij doorstroomt in eene noordwaartsche richting dat gewest en de landschappen Loender en Raoe, in welk laatste zij aan hare linkerzijde onderscheidene uit het noorden komende beken opneemt, en doorsnijdt dan zich eensklaps oostwaarts wendende onder den naam van B. Soempoer het landschap Mapat Toenggoel. Hier verlaat zij het Padangsche grondgebied en neemt een weinig lager, bij de kampong Rokan, den naam van B. Rokan Kiri aan, waarna zij spoedig

L. de B. Rokan Kanan opneemt, welke ontstaat uit de samenvloeiing van onderscheidene rivieren, die in het zuiden der Afdeeling Padang Lawas (Res. Tapanoeli) haren oorsprong hebben en van welke de B. Loeboe en de breede B. Sossah, welke beide op of nabij den G. Maleh (bl. 507) ontspringen, de voornaamste zijn. (2)

---

(1) Deze rivier, welke onder de ons ten dienste staande Kaarten alleen op de Schetskaart van DE GREVE en in den Atlas van DORNSEIFFEN wordt gevonden, kennen wij overigens slechts uit de beschrijving van den heer NIEUWENHUYZEN, in het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. VII, bl. 424, en uit het *Aardrijkskundig Woordenboek*. Volgens DORNSEIFFEN ontlast zij zich beneden het eilandje Goentoeng in de Koewala Siak,

(2) Deze voorstelling is volgens de Kaarten van BEVERINCK en LANGE en den Atlas van DORNSEIFFEN en volgens den Heer WILLER in het *Tijdschr. voor Neêrl.*

Digitized by Google

Na deze vereeniging loopt de rivier eerst noordoostwaarts en vervolgens bijna recht noordwaarts, met zeer vele kleine doch scherpe kronkelingen, naar de Straat van Malaka, waarin zij zich uitstort met twee monden, van welke de westelijke B. Rokan en de oostelijke B. Tanah Poetih heet, en die eene vrij groote delta vormen. Voor de monding van de B. Tanah Poetih ligt het alluviaal-eilandje Roepat. (1)

De B. Bangka, die hare bronnen heeft ten oosten van Mapat Toenggoel, is eene kleinere rivier, stroomt bijna evenwijdig met de Beneden-Rokan en stort zich uit in de westelijke monding van deze.

De B. Koeboe, ontstaande uit de samenvloeiing van vele beken, die in het gebergte ten oosten van Mapat Toenggoel en Mandaïling in het zuiden der Afdeeling Padang Lawas haren oorsprong hebben. Deze stroomen eerst noordoostwaarts totdat zij, in het vlakke land gekomen, zich vereenigen, waarna de rivier zich noordwaarts naar de Straat van Malaka wendt, waarin zij zich uitstort tegenover T. Perbabeän (bl. 511). Voor de monding liggen de twee kleine eilandjes Lalang ketjil en Lalang besar.

De B. Boeroemon, die vroeger grootendeels de zuidelijke grens der Onafhankelijke Batak-landen uitmaakte doch thans in haar geheelen bovenloop tot de Afdeeling Padang Lawas behoort. Zij ontspringt op de oostelijke helling van het gebergte, dat het landschap Groot Mandaïling ten oosten begrenst, en neemt vooral aan hare linkerzijde vele bergstroomen op, van welke de voornaamste zijn: de Aëk (2) Seabas, A. Tjirimamboa (ook wel Soerimambe genoemd), A. Doerian, A. Paneh, welke drie laatste zich vereenigen tot ééne rivier onder laatstgemelden naam, en A. Geloegoe, die allen in het gebergte ten oosten van de landschappen Angkola en Sipirok ontspringen. Na de vereeniging met de Paneh, beneden Pertibi, wordt de rivier door sommigen Boeroemon door anderen Paneh genoemd, en stroomt eerst noord-noordoostwaarts en vervolgens nagenoeg recht noordwaarts met

---

Indië, Jaarg. VIII, Dl. II, bl. 254. Volgens de Kaarten van MELVILL is de Rokan Kanan slechts eene kleine rivier, die in of op de grenzen van Mapat Toenggoel haren oorsprong heeft; de B. Loeboe is daar de hoofdbron van de B. Bangka, en de B. Sossah die van de B. Koeboe.

(1) Over het stroomgebied van de Boven-Rokan zie men het *Kol. Verslag* 1879, bl. 14. Het wordt daar gezegd vijf staatjes te bevatten, elk onder het bestuur van een Jang Dipertoewan besar, te weten: Tamboesei, verreweg het grootste, aan de B. Sossah en Loeboe; Rokan; Ramba; Koento (eigenlijk Koento daroe'sSalam, ten onrechte ook wel Kota intan genoemd), alle drie aan de Rokan Kiri; en Kapenoean, welks ligging niet blijkt en dat op de Kaart niet is te vinden.

(2) Zie bl. 535 in de Noot (3).

Digitized by Google

buitengewoon vele en sterke kronkelingen voort, totdat zij zich omstreeks eene mijl van de kust met de B. Bilah (zie hieronder) vereenigt en daarmede eenen riviermond vormt, die 5000 tot 8000 vt. breedte heeft. Van Kota Pinang, nagenoeg aan het midden van haren loop gelegen, is de rivier bevaarbaar en heeft daar bij gemiddelden waterstand eene diepte van 18 vt. De vaart vandaar tot aan de monding duurt vijf dagen, de terugreis stroomopwaarts drie weken. De eb en vloed doen zich meer dan drie mijlen landwaarts in gevoelen en veroorzaken aan den mond een verschil in den waterstand van 16 of 18 voet.

De B. Bilah, die grootendeels tot de Afdeeling Padang Lawas behoort. Zij ontstaat uit vele beken, van welke de voornaamste zijn de A. Bilah, die ten zuiden van het Plateau van Toba (zie hierachter, Derde Afd., § 1) ontspringt, en de A. Hoeroeng, die in het landschap Silantom haren oorsprong heeft. Zij stroomt met zeer vele en sterke kronkelingen eerst oostwaarts en vervolgens nagenoeg recht noordwaarts, totdat zij in zee valt met eenen zeer wijden mond, waarvan de rechterhoek Tandjoeng Ledong en de linker T. Bangsi heet.

De B. Kwaloe of, volgens de Bataksche uitspraak, A. Hocaloe, eene kleine rivier, die met een vrij breeden mond in de Straat van Malaka valt (1).

De B. Lidoeng, grootendeels tot de Batak-landen behoorende; zij ontspringt op het Plateau van Toba en stroomt bijna recht oostwaarts totdat zij, met den mond der uit het zuidwesten komende B. Kwaloe vereenigd, in zee valt.

De B. Asahan, die de zuidelijke grens uitmaakt van het landschap Asahan; zij ontspringt in het noordelijke gedeelte der Batak-landen en is vrij ver landwaarts in voor middelmatige prauwen bevaarbaar. Eene van hare bronnen is de uitwatering van het Meer van Toba.

L. De B. Silau, die hare bronnen heeft nabij die der B. Asahan en zich niet ver van de kust, bij Tandjoeng Balei, met deze vereenigt.

R. De B. Ajer Piassa, die bij Tjandi Radja in de B. Silau valt.

De S. Batoe Bara, wier stroomgebied het landschap van dien naam uitmaakt; zij ontspringt ten noordwesten van de B. Asahan in hetzelfde bergland onder den naam Beloetoe en wordt, na aan hare rechterzijde de S. Boenoet te hebben opgenomen, ook wel B. Kiri (Linker-rivier) genoemd in onderscheiding van de iets westelijker

(1) Volgens JUNGHUHN ontspringt zij in het noordelijke gedeelte der Batak-landen, stroomt ten noorden van de B. Lidoeng en valt dus ook ten noorden van deze in zee.

Digitized by Google

uitwaterende kleinere B. Kanan (Rechtsche rivier). De hoofdplaats Batoe Bara ligt tusschen de monden dezer twee rivieren.

De S. Bedageh of Serdang, die de landschappen van deze namen, van welke het eerste onder Deli behoort, besproeit; zij ontspringt op het gebergte ten oosten van de Onder-afdeeling Singkil der Residentie Tapanoeli en heeft geen zeer uitgestrekten loop.

In het gebied van Deli heeft men, van het zuiden af, de volgende rivieren (1):

De S. Padang of Koewala Padang, die door het aan Deli onderhoorige landschap van dien naam stroomt en haren mond heeft ten oosten van dien der B. Serdang.

De S. Danai, in het aan Deli onderhoorige landschap van dien naam, die nabij Tandjoeng Boenga in zee valt.

De S. Tawang, lager Belaleh en, zoo het schijnt, bij hare uitwatering Serdang geheeten, die de grensscheiding vormt tusschen Deli en Serdang.

De S. Toewang.

De S. Karang, die onder den naam van S. Pertjoet in zee valt. (Volgens andere kaarten is de Pertjoet de benedenloop van de Toewang).

De S. Mentjirim, bij hare uitwatering Karing Gading geheeten, volgens PERELAER, ontbreekt op alle kaarten. In de streek, waar zij zoude moeten gevonden worden, vindt men bij VETH eene rivier met den verdachten naam S. Kral, die zich door denzelfden mond met de S. Pertjoet ontlast (2).

De S. Deli, ook wel S. Laboean genoemd, ontspringt ten noorden van de B. Bedageh op hetzelfde gebergte en stroomt eerst noordwaarts, vervolgens noordoostwaarts, en valt in zee met eenen mond die 4000 meters breed doch, bij eb, alleen voor kleine stoomschepen binnen te varen is. (Het verschil tusschen den hoogsten en laagsten waterstand bedraagt 11 voet). In dezen mond ligt een vrij groot deltaeiland, waardoor hij verdeeld wordt in twee armen, van welke alleen de noordelijkste voor eenigszins diepgaande schepen bruikbaar is; deze noordelijke arm draagt den naam van S. Balawan.

L. De S. Soengal, wier bronnen een weinig ten westen van die der S. Deli liggen, met welke rivier zij nagenoeg evenwijdig

---

(1) Vooral van deze rivieren kan de beschrijving niet met zekerheid als juist worden beschouwd; zij berust hoofdzakelijk op de berichten van PERELAER, vergeleken met de bestaande kaarten, o. a. met die van VETH in Dl. II van het *Tijdschr. van het Aardrijkskundig Genootschap.*

(2) Volgens de kaart van VETH is de Mentjirim eene der bronrivieren van de S. Langkat.

Digitized by Google

loopt; lager krijgt zij den naam van Hamparan Pérak, onder welken zij in de S. Balawan valt. Op het punt, waar deze vereeniging plaats vindt, heeft zij nog door een arm, de Soengei Màs, gemeenschap met de S. Deli. In deze S. Màs ontlast zich ook nog eene kleine, uit het zuiden komende rivier, de S. Terdjoen.

L. S. Barboerah en S. Sikambing.

R. S. Betoewan.

Al deze zijrivieren zijn onbevaarbaar.

De S. Baloe Tjina. Deze ontspringt op den G. Batoe Gapit (bl. 504), doorstroomt het landschap Baloe Tjina, en valt in zee met eenen wijden mond, die volgens sommige kaarten gemeenschap heeft met de S. Balawan.

De S. Raboen of Langkat, die meer noordwaarts op hetzelfde gebergte ontspringt en het landschap van laatstgemelden naam doorstroomt.

De S. Pasitan, die in het Atjineesche gebied ontspringt en het landschap Langkat ten noorden begrenst.

De S. Koranja en Kajantapan zijn slechts kleine kustriviertjes.

De S. Tamiang of Seroewai, die de grensscheiding met het Atjineesche gebied uitmaakt, is eene betrekkelijk grootere rivier, ontstaande uit de drie bronnen, S. Kanan, S. Tengah en S. Kiri.

Wegen.

Eigenlijk gezegde wegen zijn er in het geheele gebied niet, daar de gemeenschap tusschen de verschillende plaatsen hoofdzakelijk langs de rivieren plaats heeft. Evenwel zijn er in het eigenlijke Siak en de aangrenzende landschappen eenige vaste voetpaden, waardoor de aan verschillende rivieren gelegene plaatsen gemeenschap met elkander kunnen hebben. Zoodanige paden loopen b. v. van Pëkan Baroe aan de B. Siak naar Tanata Boeloe aan de B. Kampar; van Kota Baroe aan de B. Maj naar Koentoe aan de B. Sibajang; van Koewo en Salo aan de B. Kampar naar Lipat Kajin en Goenoeng Sejlan aan de B. Sibajang. Het land, dat men langs deze paden doortrekt, is doorgaans laag, niet zelden moerassig, en bijna overal met bosschen en wildernissen bedekt; zoodat van die wegen weinig gebruik wordt gemaakt.

In Deli zijn in de laatste jaren eenige goede wegen aangelegd. De hoofdweg, 9 meters breed, loopt van Laboean Deli langs den rechteroever der S. Deli, en gaat eindelijk over in voetpaden, die naar de Batak-landen leiden. Onderscheidene zijtakken van dezen weg

Digitized by Google

loopen naar de voornaamste kampongs (Soengal, Kloempang e. a.) en sommige plantages.

Voortbrengselen en handel.

De natuurlijke voortbrengselen des lands en de producten van den landbouw zijn in het eigenlijke Siak en de nabnrige gewesten hoofdzakelijk dezelfde als in het zuidwaarts gelegene Indragiri. De benedenlanden zijn bijna geheel bedekt met oorspronkelijke bosschen, die velerlei uitmuntend timmerhout alsmede niboeng- en nipah-palmen en rotting opleveren. De rijstteelt is niet voldoende voor de behoefte. In het jaar 1873 zijn in de binnenlanden belangrijke tinaderen ontdekt (zie bl. 516); ook zegt men dat er goud en steenkolen voorkomen. Paarden en buffels komen in gering aantal in de bovenlanden voor. Artikelen van uitvoer zijn vooral: rotting, timmerhout, koffie, was, gom- en harssoorten en olifantstanden, die meest naar Riouw en Singapoera in den handel worden gebracht. Ingevoerd worden voornamelijk: opium, zout, rijst, lijnwaden, houtwaren en aardewerk.

De landschappen ten noorden van de B. Boeroemon leveren ook geene genoegzame rijst voor de bevolking maar eene zeer aanzienlijke hoeveelheid peper, welke van de kustplaatsen, die daarnaar de Peperhavens worden genoemd, jaarlijks ten bedrage van gemiddeld 60000 pikols wordt uitgevoerd grootendeels naar Poeloe Pinang en de andere Engelsche koloniën op het schiereiland Malaka; waartegen vandaar Engelsche manufacturen van allerlei aard worden ingevoerd. Langkat levert petroleum (bl. 517); Deli vooral tabak, peper, koffie en muskaatnoten.

§ 2. BEVOLKING, BESTUUR, VERHOUDING TOT HET NEDERLANDSCHE GOUVERNEMENT, VOORNAAMSTE PLAATSEN.

Bevolking.

De bevolking, wier sterkte voor het eigenlijke Siak op 12000 en voor het geheele gebied vroeger op 32000 zielen geschat werd (1), bedraagt thans volgens den *Regerings-almanak* ruim 80000 personen, waaronder een twintigduizendtal Chineezen, die meest op de verschillende landbouw-ondernemingen werkzaam en in de laatste jaren aangevoerd zijn. Zij bestaat, wat de Inboorlingen betreft, uit Maleiers,

(1) *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. VII, bl. 392; waar men vele bijzonderheden omtrent dit rijk en zijne bevolking vermeld vindt.

Digitized by Google

behalve in de bergstreken, die aan het noordoosten van de Residentie Padangsche Bovenlanden, aan Tapanoeli en de Batak-landen grenzen en door Bataks worden bewoond.

De Maleische bevolking in het eigenlijke Siak en omliggende gewesten, die den naam heeft van lui en zeer onzindelijk doch goedaardig te zijn, is vermoedelijk uit Menangkabau afkomstig en heeft ook, althans gedeeltelijk, de Soekoeverdeeling (bl. 562) en eenige daarmede in verband staande instellingen behouden. Men heeft daar De IV Soekoes (die eene gemeenschappelijke afkomst schijnen te hebben en de namen dragen van Tanah Datar, Lima Poeloeh, Pasisir en Kampar) en de Soekoe Talang; het overige, niet tot deze Soekoes behoorende, gedeelte der bevolking draagt den naam van *Hamba radja* of Onderhoorigen van den Vorst. Ten opzichte van hunnen maatschappelijken stand kunnen de Siakkers onderscheiden worden in zes klassen: 1°. *Radja-radja's* of Vorstelijke personen; 2°. *Anak radja-radja's* of afstammelingen van de voorgaanden; 3°. *Datoes* en hun geslacht, zijnde edelen van minderen rang of grootwaardigheidbekleeders des rijks; 4°. *Intjé's* of *Orang bajik-bajik*, zijnde de gegoede middenstand; 5°. *Orang mardika* of vrije lieden uit den minderen stand; 6°. Slaven. Voorts moeten hier nog vermeld worden de *Orang oetan* of Boschmenschen, eigenlijk *Orang Akeh* geheeten, die in het binnenland van Siak en op de eilanden Bengkalis en Roepat huizen en veel overeenkomst hebben met de *Orang Koeboe* in het Palembangsche (bladz. 716) doch iets minder onbeschaafd zijn en Hoofden hebben, die *Batin* worden genoemd. — Deze bevolking is verdeeld over landschappen, welke veelal den naam dragen naar de rivier, door welke zij worden besproeid (1). Hare levenswijze schijnt van die der andere Maleiers niet te verschillen dan voor zooverre de aard van het land zulks medebrengt.

De Maleiers in het noordelijke gedeelte van het Siaksche gebied bewonen hoofdzakelijk de kusten en zijn meest handelaars of visschers, somtijds ook eigenaars van meer landwaarts in gelegene pepertuinen, met wier bearbeiding zich echter voor het grootste gedeelte de in het gebergte wonende Bataks bezig houden.

---

(1) Het landschap de V Kota's, thans buiten de Siaksche grenzen ten noordwesten daarvan gelegen, schijnt vroeger mede een deel van dit gebied te hebben uitgemaakt; en hoewel het thans niet meer rechtstreeks als zoodanig wordt beschouwd, vraagt de bevolking nog steeds de goedkeuring van den Sultan op de benoeming van hare Hoofden.

Digitized by Google

Inlandsch bestuur.

Het bestuur van het geheele gebied berust bij eenen Sultan, die den titel voert van *Soeltan Siak Sri Indrapoera* of *Jang Dipertoewan besar*, bijgestaan door eenen Rijksbestuurder met den titel van *Mangkoe Boemi* (1) en eenen Rijksraad, samengesteld uit het Hoofd der hierboven vermelde IV Soekoes en de vier *Orang besar dalem* of Grootwaardigheidbekleeders des rijks, zijnde de *Datoe Laksamana* of Bevelhebber der krijgsmacht te water, de *Datoe Djaja Pahlawan Mentara Kiri* en *Datoe Mentara Kanan* of Chefs der vorstelijke huishouding tevens wapenherauten, en de *Datoe Bandar* of *Bandahara* of Beheerder van al wat den handel en de inkomende en uitgaande rechten betreft tevens belast met het rechterlijk gezag over de vreemde handelaren. De titel van den troonopvolger is *Tongkoe Soelong Negara*.

Onder dit opperbewind hebben de verschillende deelen der bevolking van Siak hun eigen bestuur; namelijk: De IV Soekoes, wier leden door het geheele gebied verspreid wonen (vergel. bl. 562), hun *Kapala Soekoe* (Soekoehoofd), die op de hoofdplaats gevestigd is; de leden der Soekoe Talang en de *Hamba radja* in het landschap Mandau gevestigd, den *Panghoeloe Mandau;* de leden der Soekoe Talang en de *Hamba radja* in het landschap Pëkan Baroe, den *Bandar Pëkan Baroe;* de buiten de bovengenoemde landschappen in de Siaksche benedenlanden gevestigde *Hamba radja* en leden der Soekoe Talang, vier Panghoeloes; en de Arabieren en hunne afstammelingen hun bijzonder Hoofd.

De onderhoorige of leenplichtige gewesten buiten het eigenlijke Siak hebben hunne eigene Vorsten of Hoofden; namelijk: Boekit Batoe een *Datoe Laksamana;* Tanah Poetih eenen *Setija Maharadja;* Bangka eenen *Endra Pahlawan;* Koeboe eenen *Panghoeloe;* Bilah eenen *Soetan;* Paneh eenen *Soetan;* Kwaloe eenen *Jang Dipertoewan moeda;* Asahan eenen *Jang Dipertoewan besar* en een *Jang Dipertoewan moeda* (Onderkoning); Batoe Bara, welks bevolking in vier Soekoes is verdeeld, vier *Datoes;* Bedageh eenen *Orang Kaja;* Padang eenen *Sri Indra moeda;* Serdang, waartoe ook Pertjoet en Pebangoenan behooren,

(1) Vroeger was in Siak een Onderkoning met den titel van *Jang Dipertoewan moeda* en somtijds daarenboven een Rijksbestuurder met den titel van *Toengkoe Panglima besar*. Bij het in 1858 met den Sultan gesloten contract (bl. 745) was bepaald dat alleen een Onderkoning als Rijksbestuurder moest worden aangesteld. Later is op verzoek van den Sultan en den Rijksraad die waardigheid eenvoudig aan eenen Rijksbestuurder opgedragen met den boven vermelden titel, en daaromtrent den 28sten Maart 1863 een suppletoir contract met den Sultan aangegaan. Zie het *Koloniaal Verslag* over 1862, bl. 17. Evenwel schijnt thans die Rijksbestuurder ook weder *Jang Dipertoewan moeda* te worden genoemd.

Digitized by Google

eenen *Soetan;* Déli eenen *Sultan;* Langkat, waartoe ook Tamiang en het eiland Kampei behooren, eenen *Pangéran Indra di Radja;* terwijl Tamiang nog vier ondergeschikte Hoofden heeft, die *Soetan Moeda*, *Radja Bandahara* en twee andere *Kedjoeroean* heeten; Tapoeng Kanan en Tapoeng Kiri elk eenen *Bandahara.* Deze Vorsten en Hoofden, hoewel in naam aan Siak onderworpen en ook bij het contract van 1858 als zoodanig beschouwd, gedroegen zich inderdaad vrij onafhankelijk; waarom ook in 1862 de Resident van Riouw met eene Commissie vanwege den Sultan de staatjes ten noorden van de Boeroemon bezocht, bij welke gelegenheid nagenoeg allen de souvereiniteit van Nederland, en die van Paneh, Bilah, Batoe Bara, Bedageh, Pertjoet, Serdang, Pebangoengan en Padang ook de suprematie van den Sultan van Siak erkenden; terwijl Déli zich eenigermate op den voet van gelijkheid met Siak verbonden verklaarde. — De invloed dezer Vorsten op de Bataksche bevolking is zeer gering; zij heeft hare eigene Hoofden, die den titel *Sebaja* of *Panghoeloe* voeren.

In 1865 bleek echter eene militaire expeditie noodig te zijn om de noordelijke staatjes tot daadwerkelijke onderwerping aan Siak en het Nederlandsche Gouvernement te brengen, die, met gunstigen uitslag bekroond, het sluiten van nieuwe contracten ten gevolge heeft gehad (1); hetgeen echter niet heeft verhinderd dat in 1872 de tusschenkomst der militaire macht daar opnieuw tot het dempen van onlusten is vereischt.

Verhouding tot het Nederlandsche Gouvernement.

Sedert de opheffing onzer bezettingen op Sumatra's Oostkust en ook in Siak in 1843, was dit rijk geheel aan zichzelf overgelaten en meermalen aan binnenlandsche onlusten ten prooi. Dit was ook weder het geval in 1857; en de Sultan, toen niet meer in staat zich tegen zijnen broeder, den Onderkoning (2), te handhaven, begaf zich naar Singapoera om zijn rijk aan het Britsche Gouvernement op te dragen. Toen die opdracht geweigerd werd, nam hij het aanbod van hulp aan van eenen te Singapoera gevestigden Engelschman, WILSON geheeten, die met eenige door hem bijeengebrachte troepen, meest Boegineezen, met goed gevolg de vijanden des Sultans bestreed, doch

(1) *Koloniaal Verslag* over 1862, bl. 18, en 1865, bl. 12.
(2) Zie de noot op bl. 743.

Digitized by Google

nu daarvoor aan dezen zoo hooge eischen deed dat de Vorst, zijne regeering daardoor in gevaar gebracht keurende, ze niet konde inwilligen; waarop WILSON zijne vorderingen gewapenderhand begon te doen gelden en den Sultan uit zijne hoofdplaats verdreef. Deze riep toen de tusschenkomst in van het Nederlandsche Gouvernement; en hetzelfde geschiedde ook door den Onderkoning. De Resident van Riouw werd nu met een stoomschip naar Siak gezonden, en op zijne aankomst te Boekit Batoe verwijderden zich de Engelschen met hunne Boegineezen. De verzoening tusschen den Sultan en den Onderkoning werd spoedig bewerkt, en den 19den Juni een verdrag van vriendschap, handel en scheepvaart tusschen Nederland en Siak gesloten, waarna de Resident naar Riouw terugkeerde. Weldra echter vestigde WILSON zich weder te Kalapa Pati op Bengkalis, hetgeen eene nieuwe zending van den Resident derwaarts ten gevolge had, die er in slaagde aan dezen onwettigen staat van zaken zonder aanwending der medegevoerde gewapende macht een einde te maken; daar WILSON met de zijnen zich van het eiland verwijderde voordat de hun daartoe gestelde termijn verstreken was. Deze nieuwe bemoeiing van het Gouvernement met de Siaksche aangelegenheden had ten gevolge dat de Sultan in overeenstemming met den Onderkoning en verdere Rijksgrooten het rijk van Siak en Onderhoorigheden aan het Nederlandsche Gouvernement opdroeg, welke opdracht den 31sten October 1857 werd aangenomen en den 8sten Februari 1858 gevolgd door een nader contract, waarbij dat rijk erkend werd te zijn een gedeelte van Nederlandsch Indië en als zoodanig onder de opperheerschappij van Nederland gesteld. Op het eiland Bengkalis werd een Nederlandsche post en militaire bezetting gevestigd, welke echter later opgeheven en naar de hoofdplaats Siak verlegd werd. Die bezetting werd derwaarts gedetacheerd van Riouw, tot welke Residentie deze nieuwe bezitting gerekend werd te behooren. (1)

Bij Besluit van 15 Mei 1873 werd echter het geheele Siaksche gebied verheven tot eene zelfstandige Residentie onder den naam Oostkust van Sumatra; en in 1874 stond de Sultan het eiland Bengkalis in vollen eigendom aan Nederland af tegen eene jaarlijksche schadeloosstelling van *f* 8000. Dit eiland is dus sedert dien tijd rechtstreeksch grondgebied van het Gouvernement, dat overal elders zijn gezag slechts middellijk, door tusschenkomst der leenroerige Vorsten of Hoofden, doet gelden.

(1) De Adsistent Residentie Siak had echter eene afzonderlijke financiëele administratie; doch het tekort werd uit de kas van Riouw gedekt.

Digitized by Google

Verdeeling en voornaamste plaatsen.

De Residentie is verdeeld in de vijf Afdeelingen: Eiland Bengkalis, eigenlijk-Siak, Laboean Batoe, Asahan met Batoe Bara, en Deli, welke laatste gesplitst is in de Onder-afdeelingen: Deli, Serdang, Langkat en Tamiang.

a. De Afdeeling Eiland Bengkalis.

Het eiland Bengkalis, waar de hoofdzetel van ons Bestuur is gevestigd, ligt tusschen 1° 3′ 33″ tot 1° 40′ N. B. en 101° 59′ 30″ (Tandj. Djati) tot 102° 43′ O. L. en heeft eene oppervlakte van 386 □ palen. Het is geheel van alluviale formatie en bestaat uit een zandigen ondergrond, waarop eene laag blauwe modder, vervolgens eene laag gele klei geschikt tot het bakken van grof aardewerk, en eindelijk eene laag teelaarde rusten. De noordkust en de noordelijke helft der oostkust zijn het hoogst en verheffen zich van 1 tot 5 meter boven de oppervlakte der zee, terwijl de hier en daar moerassige zuidkust gelijk ligt met den waterspiegel. Rivieren van aanbelang zijn er natuurlijk niet; slechts een aantal kleine stroompjes, van welke echter sommige met lichte prauwen bevaarbaar zijn. De bodem is bijna geheel bedekt met oorspronkelijke wouden; sommige boomen leveren goed timmerhout, andere hars- en gomsoorten op. De cultuur is van weinig belang; men vindt er enkele rijst- en pisang-tuinen en een paar kleine suikerrietvelden; voor de tabaksteelt schijnt het eiland geschikt te zijn.

De bevolking bestond in 1875 uit:

26 Europeanen,
1758 Chineezen,
2767 Inlanders,

te zamen 4551 zielen.

De Chineezen houden zich met den kleinhandel en sommige handwerken bezig. De Inlanders zijn Maleiers, afkomstig van Sumatra's oostkust; zij zijn Mahomedanen (behalve de heidensche Orang Akeh, bladz. 742) en hebben hoofden, die den titel Panghoeloe voeren. De kampongs zijn klein, en de woningen meestal hutten van *kadjang* en *atap* vervaardigd. Het hoofdmiddel van bestaan is de vischvangst, inzonderheid de *Troeboek*-visscherij (bladz. 735, Noot).

De belangrijkste plaats is Bengkalis, aan de zuidkust, de hoofdplaats der Residentie en de standplaats van den Resident met zijnen

Digitized by Google

Secretaris, twee Controleurs, den Kapitein-Chinees en verder administratie-personeel. Er zijn slechts een viertal steenen gebouwen; de Chineesche kampong bestaat uit houten huizen, enkele van twee verdiepingen. Een detachement van de Troepenmacht ter Oostkust van Sumatra, sterk 30 man onder een Luitenant, ligt er in bezetting in een gepalissadeerd kampement.

Pangkalan boelan, Kelapa pati, Senggoro en Soengei Alam zijn verder de belangrijkste kampongs langs de zuidkust, die door een voetpad met elkander gemeenschap hebben.

In het binnenland is Kambang besar de voornaamste kampong.

b. De Afdeeling Siak.

Deze Afdeeling, bestuurd door een Controleur, bevat het eigenlijke rijk Siak Sri Indrapoera en de landschappen ten noorden daarvan tot aan Kota Pinang (1), en bestaat dus uit de stroomgebieden der rivieren B. Siak, Rokan, Bangka en Koeboe.

De voornaamste plaatsen zijn:

Siak, de hoofdplaats der Afdeeling, standplaats van den Controleur en residentie van den Sultan, uit omstreeks tachtig huizen bestaande en op de beide oevers der rivier 14 of 15 mijlen van haren mond gelegen. Op den rechteroever ligt eene vierkante aarden redoute met twee cirkelbastions op de overstaande hoeken, en door eene gracht omgeven. Binnen deze sterkte zijn steenen gebouwen tot logies voor de bezetting, die uit een detachement der Troepenmacht ter Oostkust van Sumatra bestaat.

Boentang, hoogerop aan de rivier.

Pĕkan Baroe, 16 of 17 mijlen boven de hoofdplaats aan de rivier gelegen. Het is de voornaamste handelplaats in het binnenland; de bevolking bedraagt ongeveer 1000 zielen, waaronder eenige Arabieren, die zich hoofdzakelijk van den handel hebben meester gemaakt. — Hoogerop ligt nog Mampara.

Patah Pahang, Batoe Gadjah, waar tin gevonden wordt, Kasikan en Tebing tinggi, aan de Tapoeng Kiri.

Kota Batak of Battah, Sikidjang en Dano Lantjong, aan de Tapoeng Kanan.

Tĕlok Kĕbo, aan de S. Mandau.

Kota Lama, Koento (Kota Intan) en Rokan, aan de Rokan Kiri.

---

(1) Of het in 1879 ingelijfde gedeelte van Kampar (bl. 731) ook tot deze Afdeeling wordt gerekend is ons niet gebleken.

Digitized by Google

Rambah, Pasir Terong, Tangoen en Parit, aan de Loeboe (bron van de Rokan Kanan).

Daloe-Daloe, Mahompang, Padang Benoengang en Radja Mandong, aan de Sossah (bron van de Rokan Kanan).

Kapoemoean, aan de B. Bangka.

Bangka, aan den mond van de B. Rokan.

c. De Afdeeling Laboean Batoe.

Deze Afdeeling, bestuurd door een Controleur, bestaat uit de stroomgebieden der B. Boeroemon en B. Bilah, voor zooverre zij tot deze Residentie behooren, en bevat de landschappen Kota Pinang, Paneh en Bilah.

De voornaamste plaatsen zijn:

Laboean Batoe, aan de Paneh, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur.

Kota Pinang, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, hooger aan dezelfde rivier.

Soengei Soetan, beneden Laboean Batoe, aan de Paneh, in het landschap Bilah.

Laboean Bilah, de voornaamste plaats in Bilah, aan de vereeniging der rivier van dien naam met de Paneh.

Negeri lama, hoogerop aan de Bilah.

d. De Afdeeling Asahan met Batoe Bara.

Deze Afdeeling, door een Controleur bestuurd, bevat de landschappen Kwaloe, Lidoeng, Asahan en Batoe Bara, en bestaat uit de stroomgebieden der gelijknamige rivieren voor zooverre zij tot deze Residentie behooren.

De voornaamste plaatsen zijn:

Tandjoeng Balei, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Controleur en een Luitenant-Chinees, in Asahan aan den linkeroever der rivier van dien naam, niet ver van haren mond.

Asahan, de gewone verblijfplaats van den Vorst, vrij ver landwaarts in, aan den linkeroever derzelfde rivier.

Si Rantau, waar de Vorst somtijds verblijf houdt, niet ver van Tandjoeng Balei, aan den rechteroever der rivier.

Batoe Bara, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, aan de linkerzijde van den mond der rivier. Meer landwaarts in worden overblijfsels van gebouwen en beeldhouwwerk uit den Hindoe-tijd gevonden.

Digitized by Google

e. De Afdeeling Deli.

Deze Afdeeling wordt bestuurd door een Adsistent Resident, aan wien een Adspirant Controleur is toegevoegd; terwijl in elke Onderafdeeling het bestuur aan een Controleur is opgedragen. Zij bestaat uit: *a.* Het gebied van den Sultan van Deli, waartoe, behalve eigenlijk Deli met Bedageh en de kleine kustlandschapjes Danai en Padang, ook behooren de landschappen Pertjoet, Senembah, Soekapiring, Sapoeloeh doewa Kota (XII Kota) en Sabernjaman, de vier laatste grootendeels door Bataks bewoond; *b.* het Staatje Serdang; *c.* het Staatje Langkat; *d.* het Staatje Tamiang (1).

Eigenlijk-Deli wordt begrensd ten noorden door de Straat van Malaka; ten oosten door Pertjoet, waarvan het gescheiden is door de rivier Pertjoet, gedeeltelijk ook Karang geheeten; ten zuiden, voor de eene helft door eene lijn, die van de samenvloeiing van de Sikambing en de Deli westwaarts loopt tot aan de rivier Bederah (2), welke lijn de grens vormt met de XII Kota; voor de andere helft door eene lijn, die van de kampong Gloegoer aan de Deli oostwaarts loopt naar de Karang en de grens maakt met Soekapiring; ten westen door de Bederah, die daar de grens vormt met de XII Kota.

Pertjoet wordt ten noorden begrensd door de Straat van Malaka; ten oosten door de Toewang, die het van Serdang, en de Batang Koewis, die het van Senembah scheidt; ten zuiden door eene lijn, die van de kampong Longaer aan de Karang oostwaarts naar de Batang Koewis loopt en de grens vormt met Senembah; ten westen door de Karang en de Pertjoet, die de grens met Soekapiring en met Deli vormen.

Senembah wordt begrensd, ten noorden door de Belaleh, die het van Serdang scheidt, eene lijn van Longaer naar de Batang Koewis,

---

(1) De geographie van Deli is nog slechts gebrekkig bekend; wij volgen hier hoofdzakelijk de berichten van PERELAER. Het *Koloniaal Verslag* van 1873, bl. 16 geeft de volgende beschrijving: Deli bestaat uit vijf Districten: 1°. de benedenlanden van de Deli-rivier, door Kampongshoofden onder het directe gezag van den Sultan bestuurd; 2°. de bovenlanden van de Deli-rivier, Kampong Baroe, met het Bataksche District Soeka Piring; 3°. de benedenlanden van de Belawan-rivier, Hamperan Pérak met het Bataksche District XII Kota; 4°. de bovenlanden der Belawan-rivier, Soenggal, met het Bataksche District Serbanaman; 5°. het aan de bovenlanden van de Pertjoet-rivier gelegen District Senembah. De vier laatste Districten worden bestuurd door Maleische Hoofden met den titel Datoe en uitmakende de Ka-ampat Soekoe (de IV Soekoes); de waardigheid dezer Hoofden is erfelijk, doch zij ontvangen hun titel en ambtszegel van den Sultan. — Overigens vergelijke men over Deli ook VETH, in het *Tijdschr. van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. II, bl. 152.

(2) Verscheidene van de hier genoemde riviertjes zijn op de kaarten niet te vinden.

Digitized by Google

die het van Pertjoet scheidt, en eene lijn van de samenvloeiing van de Simeme en de Deli oostwaarts loopende tot aan de Betoewan, die het van Soekapiring scheidt; ten oosten door de Tawang, die het van Serdang scheidt; ten zuiden door de Batak-landen (grens onbepaald); ten westen door de Deli, die het van Soekapiring scheidt, de Betoewan, die het van Soekapiring scheidt tot aan de kampong Longaer, en de Batang Koewis, die het van Pertjoet scheidt.

Soekapiring grenst ten noorden aan de lijn van de kampong Gloegoer naar de Karang, die het van Deli scheidt; ten oosten aan de Betoewan, die het van Senembah, en de Karang, die het van Pertjoet scheidt; ten zuiden aan de lijn, die van de vereeniging van de Simeme met de Deli oostwaarts loopt tot aan de Betoewan en de grens met Senembah vormt; ten westen aan de Bakala, de Barboewah en de Deli, die het van de XII Kota scheiden.

De XII Kota grenst ten noorden aan de Straat van Malaka en aan Deli, van welk laatste het gescheiden wordt door eene lijn, loopende van de Bederah tot aan de vereeniging van de Sikambing met de Deli; ten oosten aan de Bakala, de Barboerah en de Deli, die het van Soekapiring scheiden, en de Bederah, die het van eigenlijk-Deli scheidt; ten zuiden gedeeltelijk aan de Batak-landen en aan eene lijn van de kampong Timbang Langkat naar de samenvloeiing van de Salajan met de Sikambing, die de grens met Sabernjaman vormt; ten westen aan Sabernjaman, waarvan het gescheiden wordt door de Soengal tot aan de kampong Oedjoeng Katarang, verder door eene lijn noordoostwaarts getrokken totdat zij de Salajan ontmoet en dan door deze rivier tot aan hare vereeniging met de Sikambing.

Sabernjaman grenst ten noorden aan de XII Kota, volgens de hierboven genoemde lijn; ten oosten aan de XII Kota, volgens de daarvan opgegevene westelijke grens; ten zuiden aan de Batak-landen (grens onbepaald); ten westen aan Langkat, waarvan het gescheiden is door de Mentjirim.

Serdang met het ten zuiden daarvan liggende Bedageh is het stroomgebied der rivier van dien naam. Het grenst ten noorden aan de Straat van Malaka; ten westen aan Pertjoet, waarvan het door de Toewang en het kleine landschap Danai wordt gescheiden; ten oosten aan het kleine landschap Padang en het landschap Batoe Bara, waarvan het riviertje Pari gedeeltelijk de westelijke grens schijnt te zijn; ten zuiden aan de Batak-landen (grens onbepaald).

Langkat (waartoe ook het landschap Baloe Tjina, dat nergens officieel wordt genoemd, schijnt te behooren) en aan welks Vorst ook het ten westen daaraan grenzende Tamiang onderhoorig is, maakt met

Digitized by Google

laatstgenoemde Onder-afdeeling het noordwestelijkste gedeelte der Afdeeling Deli uit. De grens tusschen de twee landschappen is ons niet nauwkeurig bekend. Gezamenlijk worden zij ten noorden door de Straat van Malaka bespoeld; ten westen worden zij door de Tamiang of Seroewai van het Atjineesche gebied gescheiden (1); grenzen ten zuiden aan datzelfde gebied, en ten oosten aan de Onderafdeeling Deli.

De Afdeeling Deli is het belangrijkste gedeelte van de Residentie. Sedert onze vestiging aldaar zijn zoowel aan de in 1870 opgerichte Amsterdamsche *Deli-maatschappij* en andere maatschappijen als aan vele particuliere ingezetenen van Nederlandsch Indië uitgestrekte gronden ter ontginning en bebouwing afgestaan in Deli, Langkat en Serdang; waar dus een aantal landbouwondernemingen zijn ontstaan, die vooral de teelt van tabak, koffie, muskaatnoten en cacao ten doel hebben. In het jaar 1879 was het aantal dier ondernemingen in Deli 39, beslaande eene uitgestrektheid van 54600 bouws; in Langkat 22, met 49500 bouws, en in Serdang 9 met 17500 bouws; de tabaksproductie bedroeg in hetzelfde jaar respectievelijk 5488131, 1401516 en 1321925 Amsterdamsche ponden.

De voornaamste plaatsen zijn:

In de Onder-afdeeling Deli:

Medan, aan de S. Deli in de XII Kota's, de hoofdplaats der Afdeeling en standplaats van den Adsistent Resident en een Adspirant Controleur. Er ligt een detachement van de Troepenmacht ter Oostkust van Sumatra.

Polonia, een weinig boven Medan aan de S. Deli, waar de Staf dier Troepenmacht is gelegerd.

Boetar, met ruïnen van een Hindoetempel.

Laboean Deli, aan de benedenrivier, de hoofdplaats der Onderafdeeling Deli, standplaats van den Controleur en residentie van den Sultan. Er ligt een detachement der Troepenmacht. De bevolking bedraagt 2330 zielen.

Besar satoe, Besar doewa, Terdjoen en Mabas in eigenlijk-Deli.

Pertjoet, in Pertjoet.

Baroe en Tandjoeng Timor, het laatste door Bataks bewoond, in Senembah.

---

(1) Eigenlijk ligt het landschap Tamiang aan de beide oevers der rivier, en het gedeelte op den linkeroever dus in het Atjineesche gebied; het is echter geheel bij de Res. Oostkust van Sumatra ingedeeld.

Digitized by Google

Kasawan en Boeloe Auer, het laatste door Bataks bewoond, in Soekapiring.

Hamparan Pérak (1150 zielen), Lama en Samba Langit, het laatste door Bataks bewoond, in de XII Kota.

Soengal, aan de rivier van dien naam, en het door Bataks bewoonde Bipik in Sabernjaman.

In de Onder-afdeeling Serdang:

Serdang, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, standplaats van den Controleur en verblijfplaats van den Vorst, aan de linkerzijde van den mond der rivier.

Bedageh, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, ligt meer binnenslands; en nog hoogerop Kampong besar.

In de Onder-afdeeling Langkat:

Tandjoeng Poera, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, standplaats van den Controleur en een Adspirant Controleur en woonplaats van den Vorst.

Oedjoeng Damar, aan den mond der rivier.

Langkat, de vroegere hoofdplaats, meer binnenslands.

Baloe Tjina, de hoofdplaats van het gewest van dien naam, nabij den mond der rivier. Meer landwaarts in liggen Soengalo en Kaloempang.

In de Onder-afdeeling Tamiang:

Seroewai, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur, aan de rivier, op geruimen afstand van haren mond aan den linkeroever, dus eigenlijk in het Atjineesche gedeelte van het landschap. Hier houdt ook de Radja Bandahara (bl. 744) zijn verblijf.

Karang, aan denzelfden oever der rivier, de woonplaats van een der Kedjoeroeans.

Soengei Koeroe, aan den rechteroever der rivier, de woonplaats van den Soetan Moeda.

Memani, aan denzelfden oever, de woonplaats van den Kedjoeroean Moeda (1).

(1) J. A. KRUYT, *Atjeh en de Atjehers*, bladz. 134.

Digitized by Google

g. Het Gouvernement van Atjih en Onderhoorigheden.

§ 1. Ligging, grenzen, natuurlijke gesteldheid, voortbrengselen en handel.

Ligging, grenzen, grootte.

Dit in het jaar 1878 gevormde Gouvernement (zie bl. 61) bestaat uit het voormalige Atjineesche rijk (1), dat het noordelijkste gedeelte van Sumatra innam, met de onmiddellijk ten noordwesten daarvan liggende kleine eilandjes benevens P. Babi of Si-maloer (bl. 591), dat in 1880 daarbij is ingedeeld. Het strekt zich langs de westkust zuidwaarts uit tot Selekat of Silikat op nagenoeg 2° 50′ N. B., waar het grenst aan het in 1881 bij de Residentie Tapanoeli ingelijfde staatje Teroemon. Aan de oostkust strekt Atjih zich uit tot aan het landschap Tamiang, dat tot de Residentie Oostkust van Sumatra behoort en gelegen is ter wederzijde van de rivier van dien naam, die bij Kaap Tamiang op nagenoeg 4° 25′ N. B. in zee valt. Binnenslands grenst het aan de tot dezelfde Residentie behoorende landschappen Langkat, Baloe Tjina en Deli, en verder aan de Batak-landen, waarvan het gerekend wordt gescheiden te zijn door eene lijn, die over den G. Batoe Gapit (bl. 504) zuidwestwaarts naar de kust loopt. Hoewel door deze grenzen wordt afgebakend wat men door het Atjineesche gebied verstaat, vormen zij echter geene strenge afscheiding van de Atjineesche bevolking, die daar zeer met de naburige stammen vermengd is.

Vroeger was Atjih een zeer machtige staat. In het begin der 17de eeuw strekte het zijn gebied uit langs de westkust tot aan Bengkoelen, en langs de oostkust tot Kampar, terwijl ook de binnenlanden gedeeltelijk er aan schatplichtig waren en een aanmerkelijk gedeelte van het schiereiland Malaka zijne opperheerschappij moest erkennen. Langzamerhand hebben zich echter de zuidwaarts van het tegenwoordige Atjineesche gebied gelegene gewesten benevens Malaka aan die overheersching onttrokken; hetgeen wanbestuur en binnenlandsche onlusten in Atjih hun gemakkelijk maakten. Laatstelijk bepaalde het werkelijke gebied van den Sultan zich tot het zoogenaamde Groot Atjih, bestaande uit de XXVI, XXII en XXV Moekims (bl. 757).

(1) De belangrijkste berichten over dit rijk vindt men in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1838 en 1839; in Anderson, *Acheen and the ports on the north and east coasts of Sumatra. London*, 1848; in de verschillende *Koloniale Verslagen* van de laatste jaren; in *Atchin en zijne betrekkingen tot Nederland*, door P. J. Veth. *Leiden*, 1873; en in J. A. Kruyt, *Atjeh en de Atjehers*, *Leiden*, 1877.

Digitized by Google

Eene nauwkeurige opgave der grootte van dit gebied is ons niet bekend. MELVILL (1) schat haar op 924 □ mijlen; maar het blijkt niet duidelijk tot hoever hij daarbij de grenzen langs de oostkust uitstrekt; evenwel zal, als men de hierboven vermelde grenzen aanneemt, deze opgave niet ver van de waarheid afwijken. De *Regerings-Almanak* stelt haar op 928 □ mijlen.

Natuurlijke gesteldheid.

Van de natuurlijke gesteldheid van dit gedeelte van Sumatra is zeer weinig bekend, daar nagenoeg alleen de kustplaatsen door Europeanen bezocht zijn. Men weet echter dat het geheel bezet is met bergen, gedeeltelijk van vulkanischen aard, die zich, behalve in het zuidoostelijke gedeelte, bijna overal tot onmiddellijk aan zee uitstrekken, en waarvan de voornaamste toppen vermeld zijn op bladz. 504 en 507. Het gedeelte van den Boekit Barisan, dat het westelijk deel van Atjih doorloopt, draagt den naam van Pedir-Daholigebergte; terwijl dat in het noorden des rijks Samalanga-gebergte wordt genoemd.

De rivieren zijn dus ook van weinig belang; wel zijn zij zeer talrijk, doch hebben alle slechts een zeer beperkten loop en snellen stroom, waardoor zij nagenoeg geheel onbevaarbaar en alleen aan de monding als havens bruikbaar zijn; terwijl bovendien de voor haar liggende banken en de hevige branding de nadering bezwaarlijk maken. De voornaamste zijn:

Aan de westkust van het zuiden af:

De rivier van Asahan (wel te onderscheiden van de gelijknamige rivier aan de oostkust), welke twee monden heeft, van welke de zuidelijkste Koewala Toewa en de noordelijkste Koewala Baroe of Koewala Asahan heet.

De rivier van Labocan Hadji; en

De rivier van Mangin.

Aan de noordkust van het westen af:

De rivier van Atjih, welke aan hare uitwatering eene breedte van 100, en eene diepte van 6 tot 10 meters heeft; voor den ingang ligt eene bank, waarop somtijds eene sterke branding en bij ebbe slechts 4 voet water staat. Zij is een eind landwaarts in voor kleine prauwen bevaarbaar (2).

---

(1) *Moniteur des Indes*, 1846, pag. 48.

(2) In vroegere beschrijvingen, ook nog in het op bl. 753 vermelde werkje van Prof. VETH en op de daarbij gevoegde kaart van den Luit. Kol. VERSTEEG, werd de rivier

Digitized by Google

L. De Kroeng Daroe, die door den voormaligen Kraton stroomt en bij dezen in de hoofdrivier valt.

Verder, de rivieren van Pedir, van Gighen, van Boerong, van Pasangan, en de Djamboe Ajer, bij de Kaap van dien naam, die allen van gering belang schijnen te zijn doch waarvan weinig meer dan de mond bekend is.

Aan de oostkust van het noorden af:

De Perlak, welke bij de kaap van dien naam in zee valt; en

De Langsar, die, evenals de voorgaande, door het vlakke gedeelte des lands stroomende eenen uitgestrekteren loop heeft, en bij kaap Langsar in zee valt. In hare nabijheid bevinden zich nog verscheidene kleinere rivieren, wier namen ons onbekend zijn.

De noordwesthoek des eilands, ten westen van den mond der rivier van Atjih, bestaat uit eene driehoekige landpunt, welker oostelijke hoek Atjih-hoofd, en welker westelijk uiteinde Koningspunt heet, terwijl het zuidelijke den naam draagt van Oedjoeng Masamoeka. Voor die landpunt, en door de Suratte-passage of Straat Aroes ketjil ervan gescheiden, liggen naast elkander de drie kleine eilandjes P. Gomez, P. Batoe en P. Tjintjin. Ten noordwesten van de twee laatstgenoemde, en door de goed bevaarbare Ceder-passage of Straat Aroes besar ervan gescheiden, ligt het grootere P. Nasi, en nog verder noordwestwaarts Midden-eiland en P. Bras, op welk laatste een lichttoren, de Willemstoren genaamd, is gebouwd. Oostwaarts van de Rivier van Atjih, tegenover Oedjoeng Aroe of Pedro-punt, ligt het kleine eilandje P. Malora of Boeroeng, waarop ook een kustlicht is geplaatst, en ten noordwesten daarvan en door Straat Malaka ervan gescheiden het veel grootere P. Wai. Het vaarwater tusschen het laatstgenoemde en P. Bras heet Straat van Bengalen of Bengal. Hoewel dus de reede van Atjih, vooral aan de westzijde, door een aantal kleine

---

van Atjih voorgesteld als hebbende drie monden, van welke de oostelijkste de Marassa, de middelste de Groote rivier, en de westelijkste de Gigi of Gighen heette. De door Officieren van Z. M. stoomschip *Marnix* verrichte opnemingen, waarvan o. a. eene schetskaart is uitgegeven in 1873 bij J. Voltelen te Arnhem, en de ondervinding in den laatsten oorlog opgedaan, hebben echter bewezen dat de rivier thans werkelijk slechts éénen mond heeft, de zoogenaamde Koewala Atjih, terwijl de beide andere verzand zijn; buitendien moet de Gighen ten oosten en de Marassa ten westen van den hoofdmond geweest zijn. De K. Gighen of Giging is thans de uitwatering van eene uitgestrekte lagune, die hare verbinding met de rivier, zoo deze vroeger bestond, heeft verloren; en de Marassa is waarschijnlijk aan hare uitwatering verzand en kan zoo hebben medegewerkt tot vorming der moerassen, welke ten westen van de rivier van Atjih worden aangetroffen — Meer oostwaarts is nog eene K. Gighen (zie hierboven), een klein riviertje, dat met de rivier van Atjih volstrekt niet in verband staat.

Digitized by Google

eilandjes is gedekt, is zij toch bij noorden- en noordwestenwind onveilig. Van Atjih-hoofd tot de Pedro-punt is de kust laag en moerassig en bezet met uitgestrekte lagunen, die aan belette uitwatering der riviertjes haren oorsprong zijn verschuldigd. Meer oostwaarts wordt de kust eenigszins hooger, tot aan kaap Djamboe Ajer, waar zij zich zuidoostwaarts wendt en weder grootendeels laag en moerassig is tot aan de zuidelijke grens.

Voortbrengselen en handel.

De natuurlijke voortbrengselen des lands zijn hoofdzakelijk dezelfde als in de overige gedeelten van Sumatra; van de inzameling van olifantstanden wordt hier echter geen werk gemaakt.

Stofgoud van zeer goede hoedanigheid wordt vooral in het zuiden van Atjih verzameld en grootendeels te Malaboe aangebracht.

Pinangnoten, die in het noordelijke gedeelte des rijks in groote menigte groeien, worden meest naar Poeloe Pinang en China uitgevoerd. De noordkust wordt daarnaar ook wel de Areka- of Betelnootkust genoemd.

Koffie wordt, vooral in den omtrek van Telok Glompong, alleen voor den uitvoer geteeld.

Tabak en katoen worden overal aangeplant, doch alleen voor eigen gebruik.

Rijst wordt aangekweekt voor eigen gebruik; slechts op enkele plaatsen, zooals te Pedir, wordt zij uitgevoerd; daarentegen wordt ook van Nias veel rijst ingevoerd.

Zout wordt overal langs de kust door uitdamping van het zeewater vervaardigd, doch slechts tot eigen gebruik. Het vervoer geschiedt alleen naar de binnenlanden, in wier behoefte nog somtijds door den aanvoer van buitenlandsch zout moet worden voorzien.

Verreweg het voornaamste voortbrengsel en handelsartikel is de Peper, die in zeer groote hoeveelheid aangekweekt en jaarlijks bij duizenden pikols uit de Peperhavens uitgevoerd wordt.

Op de eilanden P. Nasi, P. Bras en P. Wai zijn, zegt men, tingronden.

Ingevoerd worden: zijde, katoen, lijnwaden, ijzerwaren, opium, rijst en zout.

De handel geschiedt gedeeltelijk door ruiling van waren; de Atjineezen ontvangen echter liever Spaansche matten, en bepaaldelijk de zoogenaamde Pilaarmatten. Zij hebben ook eene eigene koperen munt, zijnde duiten, van welke 180 voor eene Spaansche mat gelden; tinnen

Digitized by Google

en gouden munten van Atjih worden vermeld en afgebeeld in het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. V, bl. 313 en VI, bl. 463; in Dl. XXXI der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, bl. 161 en volgg.; en in H. C. MILLIËS, *Recherches sur les monnaies des indigènes de l'Archipel Indien et de la Péninsule malaie.*

§ 2. BEVOLKING.

Afkomst, verdeeling, godsdienst, karakter, taal.

De sterkte der bevolking van het gebied van Atjih is niet bekend; de alleen op gissingen berustende opgaven verschillen van 50000 tot 2.000000 en hebben dus volstrekt geene waarde. Naar verhouding van de grootte van dit rijk tot die van geheel Sumatra berekent VETH het zielental op een maximum van 356000; hetgeen echter, naar de ondervinding der laatste jaren, wellicht op 500000 zal moeten worden gebracht.

Zij behoort tot het Maleische ras en wordt onderscheiden in de eigenlijke Atjineezen, Pedireezen, Paseiërs en Maleiers, waarbij men voor de onbekende, aan de Batak-landen grenzende, binnenlanden ook nog wel Bataks zal kunnen voegen.

De Atjineezen, die thans over de kustlanden van bijna het geheele rijk zijn verspreid (bepaaldelijk in Merdoe en Sambilangen op de noord-, in Simpang Olim en Perlak op de oost-, en in Rigas en Kroeng Sabin op de westkust), waren oorspronkelijk de bewoners van het eerste gebied van Atjih, dat zich rondom de hoofdplaats uitstrekte over drie gewesten of Sagi's, welke naar het aantal Moekims (Kota's), dat zij bevatten, nog den naam dragen van De Sagi der XXVI, der XXV en der XXII Moekims. De XXVI Moekims, wier hoofdplaats is Silang, liggen ten oosten, de XXV Moekims met de hoofdplaats Moekim Poetih liggen ten westen, en de XXII Moekims met de hoofdplaats Roedoep ten zuiden van de hoofdplaats. Het is niet bekend uit welke vermenging deze volksstam is ontstaan; sommigen houden hen voor Chineezen, anderen voor Siameezen, nog anderen voor Klinganeezen of Mooren, die met den Maleischen stam, welke oorspronkelijk dit gedeelte van Sumatra bewoonde, zijn samengesmolten. Volgens hunne eigene meening zijn zij een mengsel van Bataks, Maleiers, bewoners van Voor-Indië, Niassers en Boegineezen, met al welke volken van ouds een levendig handelsverkeer heeft plaats gehad (1). Zij zijn over

(1) *Notulen van het Bat. Genootschap*, Dl. XIX, bl. 24.

Digitized by Google

het algemeen groot en welgemaakt, doch hebben in hun gelaat een trek van valschheid, welke hun een onaangenaam voorkomen geeft. Van belijdenis zijn zij Mahomedanen, en bij hen werd het eerst op Sumatra het Islamisme ingevoerd (bl. 581); evenwel betrachten zij zelfs de uiterlijke plechtigheden van dien godsdienst zeer gebrekkig, en heeft deze op hun gedrag niet den minsten invloed. Ten opzichte van hunne zedelijkheid staan zij in eenen slechten naam, en worden afgeschilderd als wellustig en verslaafd aan amfioenschuiven, hanengevechten en dobbelspelen. Niet gunstiger wordt hun karakter geteekend, als trotsch, wispelturig, achterhoudend, trouweloos, verraderlijk, wraak- en moordzuchtig; en moge dit al in sommige opzichten overdreven wezen, zeker is het althans dat zij als handelaars volstrekt niet te vertrouwen en van zeeroof niet afkeerig zijn. Dat het hun aan moed en volharding niet ontbreekt is in den jongsten oorlog overtuigend genoeg gebleken.

De schrijftaal is het Maleisch; en de weinig of niet bekende spreektaal schijnt ook een tongval van het Maleisch, doch met vele vreemde woorden vermengd te zijn (1). In het zuidelijke gedeelte des rijks wordt het Maleisch zuiverder gesproken. Het letterschrift is het Arabisch—Maleische.

De Pedireezen zijn afkomstig van het aan de noordkust gelegene Pedir, dat vroeger een vrij machtigen staat vormde maar later onder eenen Radja stond, die aan den Sultan van Atjih schatplichtig was. Behalve het staatje van dien naam bewonen zij nog Ajer Laboe en Telok Semawé op de noord-, Djoeloek en Pedawa besar op de oost-, en eenige kleine plaatsen bij de Kloewang-baai in het noorden van de westkust. Zij onderscheiden zich van de Atjineezen, aan wie zij zich overigens liefst niet aansluiten, weinig anders dan door eene donkerder huidkleur.

De Paseiërs bewonen, behalve het staatje Pasei, ook Giging en Pasangan op de noord-, en Edi en eenige kleinere landschappen op de oostkust.

De Maleiers, uit de zuidelijkere kustlanden afkomstig, bewonen aan de westzijde de zuidelijkste staatjes, Malaboe, Laboean Hadji, Tampat Toewan, Asahan, Bakoengan enz., en aan de oostzijde insgelijks de zuidelijkste gewesten Soengei Raja, Langsar en Tamiang. De eerstgenoemden onderscheidden zich oorspronkelijk in twee afdeelingen,

(1) Van de Atjineesche spreektaal is eene *Woordenlijst* uitgegeven door P. ARRIËNS, te *Amsterdam*, bij J. H. DE BUSSY, 1880.

Digitized by Google

de XII en de VII Moekats (Duizendtallen), bij welke de later aangekomenen zijn ingesmolten. Zij hebben grootendeels de Maleische zeden en gebruiken behouden.

In het nagenoeg onbekende binnenland, door Maleiers en Atjineezen Oeloe (Bovenland) genaamd en zich zuidwaarts uitstrekkende tot aan de Batak-landen, wonen nog twee geheel onafhankelijke volksstammen, de Orang Gajoe en de Orang Alas. De Orang Gajoe, de noordelijkste en grootste stam, zijn verdeeld in de staatjes Tanah Boekit, Lingga, Parit, Patiambang en Sia Oelama, die door Radja's worden bestuurd; zij zijn heidenen maar hebben een eigen letterschrift, eigen geschreven wetten en boekwerken, en schijnen op een betrekkelijk hoogen trap van ontwikkeling te staan. De kleinere, meer zuidelijk wonende stam der Orang Alas bewoont de insgelijks door Radja's beheerschte staatjes Batoe Boelan en Bambi; zij zijn Mahomedanen en gebruiken het Arabisch-Maleische letterschrift, maar schijnen in beschaving bij hunne naburen ten achteren te staan. Beide stammen zijn wellicht met de Bataks verwant (1).

Kleeding, wapenen, woningen, levenswijze.

De kleeding der mannen, welke zij gewoonlijk op hun twaalfde of dertiende jaar beginnen te dragen, bestaat in een lang wit katoenen of zijden kleed, bij wijze van saroeng om de heupen geslagen en met eenen buikband van dezelfde stof bevestigd; hieronder wordt een wijde broek, meestal van zijde, gedragen, die in den Archipel bekend is onder den naam van *Seloear Atjih* (Atjineesche broek); het bovenlijf blijft veelal naakt, doch wordt somtijds bedekt met eene zijden of sitsen tot de heupen reikende badjoe met korte mouwen, of wel met een lap wit linnen, die los over de schouders geslagen wordt; het hoofd wordt gedekt met een klein mutsje (*kopjah*), waarom de aanzienlijken een linnen of zijden lap, somtijds met goud geborduurd, bij wijze van tulband slingeren. De kleeding der vrouwen is eveneens, behalve dat zij het hoofd alleen buitenshuis met een stuk wit linnen bedekken.

De mannen zijn steeds gewapend met ontbloote krissen, kléwangs en zwaarden, pieken, geweren en houten schilden; ook hebben zij lilla's en zwaar geschut. In het behandelen der wapenen, ook der vuurwapenen, staan zij niet bij de Maleiers ten achteren.

---

(1) Over de Gajoes zie men o. a. het *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, Dl. V, bladz. 34.

Digitized by Google

Hunne kampongs zijn òf door eene houten schutting (*pagar*) òf door eenen aarden, met *bamboe doeri* beplanten, wal omgeven. De huizen staan dicht bij elkander op palen, zijn van planken gebouwd, met *atap* gedekt, langwerpig van gedaante, en bestaan gewoonlijk uit eene breede voorgaanderij en twee of drie vertrekken, waarin groote onzindelijkheid heerscht. De slaapplaats is afgescheiden door katoenen of sitsen gordijnen (*tabir*); overigens bestaat het huisraad hoofdzakelijk in een paar matten om op te zitten, en eenige potten tot bereiding der spijzen. De *pasars* of marktplaatsen langs het strand bestaan uit eene of meer rijen kleine huizen, alle onder één dak gebouwd, waarin alwat zoodanige plaats oplevert te verkrijgen is.

De gewone spijs is rijst met groente of visch; vleesch of hoenders worden slechts bij feestelijke gelegenheden gegeten. Water is nagenoeg de eenige drank. In het algemeen verschilt de gewone levenswijze weinig van die der Maleiers. De man houdt zich met den veldarbeid, den handel of de visscherij bezig; terwijl de huiselijke werkzaamheden geheel voor rekening der vrouw komen.

Voormalig en tegenwoordig bestuur, verdeeling, voornaamste plaatsen.

Vóór de inbezitneming van Atjih door de Nederlanders berustte de regeering over Groot Atjih, althans in naam, bij eenen Sultan, die te Atjih gezeteld was, en onder wien een Perdana Mantri als Rijksbestuurder fungeerde, terwijl een door hem benoemde Sjahbandar alles verrichtte wat den handel en het heffen der rechten betreft. Het gezag van den Sultan, wien het aan middelen ontbrak om zich te doen gelden, was echter zeer gering; en de meeste kampongs, vooral die op eenigen afstand van de hoofdplaats gelegen en door den handel tot eenen zekeren trap van bloei en sterkte gekomen waren, erkenden zijne opperheerschappij slechts flauwelijk of geheel niet.

Over elke der drie Sagi's (bladz. 757), waarin de eigenlijke Atjineezen verdeeld zijn, stonden twee Hoofden, die den ambtstitel Panglima voerden en met den eeretitel Toewankoe werden aangesproken, en wier waardigheid erfelijk was. Met deze zes Hoofden, die den Rijksraad vormden, moest de Sultan raadplegen over alles wat hij wilde ondernemen, en niet slechts hun gevoelen maar ook hunne toestemming vragen; terwijl zij integendeel hem eenvoudig kennis gaven van hetgeen zij met de mindere Hoofden hadden besloten, aan welke besluiten hij zich moest onderwerpen. Bij deze zes personen berustte ook de keuze van een nieuwen Sultan, mits uit het regeerend stamhuis, en de macht om hem af te zetten wanneer hij van

Digitized by Google

de landsgebruiken afweek of iets deed, dat zij voor de welvaart des rijks nadeelig achtten.

Voorts had elke Moekim of gemeente een afzonderlijk Hoofd met den titel van Panghoeloe, soms ook dien van Datoe of Radja, terwijl een Imam of priester de godsdienst-aangelegenheden regelde. Ook deze Hoofden moesten over alles, wat zij wilden ondernemen, eerst met hunne onderhoorigen raadplegen en, wanneer zij het met hen eens geworden waren, de zaak verder met de Panglima's overwegen; wanneer dezen met de gedane voorstellen geen genoegen namen, moesten zij opnieuw voor de gemeente gebracht en gewijzigd worden totdat de vereischte goedkeuring werd verkregen.

Voor zoover de eigenlijke Atjineezen betreft hadden dus deze Panglima's het meeste gezag; doch ook hun invloed hing grootendeels af van hunne persoonlijke hoedanigheden of van hunnen rijkdom en van de middelen, waarover zij dientengevolge konden beschikken.

Bij de hierboven genoemde Hoofden berustte ook in naam de handhaving van het recht; maar slechts zelden werd hunne tusschenkomst daartoe ingeroepen. Elk man beschouwde zich als zijn eigen rechter; en daar zij altijd gewapend zijn, werden hunne geschillen ook meestal dadelijk gewapenderhand beslecht, waarbij bloedverwanten voor bloedverwanten en dorpsgenooten voor dorpsgenooten partij trokken, zoodat zij gedurig met elkander in twist en oorlog leefden.

Het inkomen van den Sultan bestond in een recht van 5 pCt. der waarde van alle goederen, welke ter hoofdplaats Atjih werden ingevoerd, en in de belastingen welke in de Moekim-afdeelingen op ingevoerde waren en verkochte peper werden geheven; daarentegen moest hij aan ieder van de Hoofden dier afdeelingen jaarlijks de waarde van vijf *katti's* goud, die elk op 480 Spaansche matten berekend werden, uitkeeren. Daar nu de Sjahbandar, aan wien de administratie dier rechten was toevertrouwd, van de ontvangene gelden slechts zooveel aan den Sultan verantwoordde als hem goeddacht, was zijn inkomen zeer gering; hij was dus om te kunnen bestaan genoodzaakt, als hij kon, tot knevelarij de toevlucht te nemen of zelf handel te drijven, welk laatste dan weder voor hem door den Sjahbandar geschiedde, die daarbij in de eerste plaats voor zichzelven zorgde. De inkomsten van de leden der vorstelijke familie vloeiden voort uit zoogenaamde huldegiften (*haçil*), die door de handelplaatsen langs de kusten moesten worden opgebracht en op sommige plaatsen bestonden in eene Spaansche mat van elke uitgevoerde pikol peper, op andere in een recht van 5 pCt. op alle ingevoerde goederen. Doch daar het ook hun aan genoegzame uitvoerende macht ontbrak, moesten

Digitized by Google

zij zich tevreden stellen met hetgeen de Hoofden hun wilden geven, en dat meestal op verre na niet het verplichte bedrag opleverde.

De Hoofden zelve bestonden ook van rechten, welke zij hieven op ingevoerde artikelen en op door hunne onderhoorigen verkochte peper.

Buiten Groot Atjih, dat den noordwesthoek van het gebied inneemt en over het geheel vrij sterk bevolkt is, wonen de Pedireezen, Paseiërs en Maleiers grootendeels langs de kusten en schijnen de overige binnenlanden betrekkelijk schaars bevolkt te zijn, evenwel niet in die mate als men vroeger meende te moeten afleiden uit de geringe hoeveelheid zout, die, voor zooverre men wist, daarheen werd vervoerd; die binnenlandsche kampongs zijn echter niet bekend. Langs de kusten liggen er eene menigte, vormende een aantal kleine staatjes, die van den Sultan feitelijk onafhankelijk waren en bestuurd worden door Hoofden, veelal met den titel van Radja of Tongkoe, die in de hoofdkampongs dier staatjes gevestigd zijn. De voornaamste van deze zijn:

langs de westkust van het noorden naar het zuiden: Telok Kroet of Kroeët, Wailah, Malaboeh, Telok Pahou (noord), Laboean Hadji, Telok Pahou (zuid), Tampat Toewan, Kaloeat (waaraan onderhoorig zijn Terbangan besar, Terbangan ketjil, Asahan, Basihan, Sinaboe, Sebadi en Silikat) en Bakoengan.

langs de noordkust van het westen naar het oosten: Pedir, Giging of Gighen, Ajer Laboe, Endjoeng, Merdoe, Samalangan, Pedada, Pasangan, Kloempang doewa en Kloempang soeloeh, Belang Pandjang, Telok Semawé of Samoi en Pasei, onder welken laatsten naam verstaan wordt het land tusschen Telok Semawé en de rivier Djamboe Ajer en waartoe behooren Gedoeng, Lamakoera, Kerti, Petak en andere.

langs de oostkust van het noorden naar het zuiden: Simpang Olim, Djoeloek, Boenging, Edi ketjil, Edi besar, Pedawa ketjil, Pedawa besar, Perlak, Soengei Raja en Langsar. (Het gedeelte van Tamiang, dat ten noorden van de Tamiang-rivier ligt, is met het ten zuiden daarvan gelegene bij de Residentie Oostkust van Sumatra ingedeeld. Zie bladz. 751 en 752).

Sedert het begin van het jaar 1881 is het bestuur over Atjih en Onderhoorigheden opgedragen aan een Civiel Gouverneur, bijgestaan door drie Adsistent Residenten, tien Controleurs en de noodige mindere ambtenaren, en gesteund door sterke korpsen gewapende politiedienaren, die bestemd zijn om langzamerhand de militaire macht gedeeltelijk te vervangen (1).

(1) Over de Rechtspleging in dit Gouvernement zie men bladz. 502.

Digitized by Google

Het Gouvernement is thans verdeeld in drie Afdeelingen, elke onder het bestuur van eenen Adsistent Resident, te weten: 1°. de Afdeeling Groot Atjih, gesplitst in de vijf Onder-afdeelingen: Mesdjid Raja, Marassa en de VI en IV Moekims, de Zuidelijke nederzettingen, de XXII Moekims, en de XXVI Moekims, elke onder het bestuur van een Controleur; 2°. de Afdeeling Noord- en Oostkust van Atjih, gesplitst in de vier Onder-afdeelingen: Telok Semawé, Edi, Samalangan en Segli, elke onder een Controleur; 3°. de Afdeeling Westkust van Atjih, rechtstreeks bestuurd door den Adsistent Resident, bijgestaan door een Controleur. Alleen de eerstgenoemde Afdeeling wordt rechtstreeks van Gouvernementswege bestuurd, zoodat daar de Sultan en de op bladz. 760 vermelde Sagi-hoofden vervallen en alleen de Districts-, Moekim- en Kamponghoofden behouden zijn; aan de landschappen of staatjes, die de beide andere Afdeelingen uitmaken, is het zelfbestuur der inlandsche Vorsten of Hoofden gelaten behoudens het toezicht der Nederlandsche autoriteit.

a. De Afdeeling Groot Atjih.

Deze Afdeeling bevat het voormalig eigenlijk gebied van den Sultan, de Sagi's der XXV, XXVI en XXII Moekims, en strekt zich langs de noordkust oostwaarts uit tot 95° 40′ O. L., waar zij aan het staatje Pedir grenst; langs de westkust zuidwaarts tot 5° N. B., waar het riviertje Lambesi de scheiding maakt met Telok Kroet en andere kleine staatjes, die tot de Afdeeling Westkust van Atjih behooren; terwijl zij overigens paalt aan het weinig of niet bekende binnenland, waar de grens onzeker is.

1°. De Onder-afdeeling Mesdjid Raja bestaat, behalve uit de hoofdplaats, uit de landstreek die zich daarbeneden uitstrekt ter wederzijde van de rivier, aan de oostzijde tot aan de III en XIII Moekims (Sagi der XXVI Moekims) en aan de westzijde tot aan Marassa (Sagi der XXV Moekims); en boven de hoofdplaats alleen langs den linkeroever, ten westen tot aan Marassa en ten zuiden tot aan de IX Moekims (Sagi der XXV Moekims). De voornaamste plaatsen zijn:

Kota Radja, de hoofdplaats van het Gouvernement, van de Afdeeling en van de Onder-afdeeling, het hoofdkwartier der militaire macht in Atjih, de standplaats van den Gouverneur, den Adsistent Resident, den Controleur en den Kapitein Chinees. Het is de in eene Nederlandsche vestiging herschapen Kraton der voormalige Sultans, gelegen aan de linkerzijde der Atjih-rivier op eenen afstand van twee uren roeiens van haren mond en doorsneden door haar linker-zijriviertje

Digitized by Google

de Kroeng Daroe, versterkt en tot dusverre voorzien van eene talrijke bezetting. Behalve dit belangrijkste gedeelte der vroegere hoofdplaats van Atjih behooren daartoe nog een aantal kampongs door Inlanders, Chineezen en andere vreemdelingen bewoond, de Passer (*pasar*), het belangrijkste gedeelte der oude stad, en Pĕkan Atjih, beide onmiddellijk aan de rivier gelegen; ook Pantej Pérak, aan de overzijde der rivier, kan daartoe worden gerekend. Tot Kota Radja behoort ook de Groote Moskee (Messigit), die in 1614 door den Sultan ISKANDER MOEDA is gesticht, den 6den Januari 1874 door onze troepen veroverd en vernield en in 1881 herbouwd. Vóór den oorlog werd de stad geschat op eene bevolking van 6000 zielen; thans zal dat cijfer, ook door den toevloed van Chineezen, waarschijnlijk hooger zijn. De reede is goed doch, gelijk boven gezegd is, tegen noorden- en noordwestenwinden slechts gebrekkig gedekt; groote schepen moeten op meer dan een uur afstands, kleinere half zoover uit den wal ankeren; daarom heeft men het later te vermelden Oleh-leh tot haven van Kota Radja bestemd en dit door een spoorweg en eene telegraaflijn met de hoofdplaats verbonden.

Penajoeng en Lampoeloe, lager aan den rechteroever der rivier.

Lampoe-oek en Longbattah, ten zuidoosten van Kota Radja, op eenigen afstand ten westen van de rivier.

2°. De Onder-afdeeling Marassa en de VI en IV Moekims bestaat hoofdzakelijk uit de Sagi der XXV Moekims en bevat, behalve de Moekim Marassa (die ten oosten aan de voorgaande Onder-afdeeling grenst), de VI Moekims (den noordwesthoek), de IV en de IX Moekims, en de kuststreek zuidwaarts van de twee laatstgenoemde tot voorbij Kroeng (of Koeroeng) Raba op ongeveer 5° 25′ N. B. (de juiste grens niet bekend). Het noordelijke gedeelte van deze Onder-afdeeling is moerassig en met uitgestrekte lagunen bezet; de noordwesthoek is bergachtig, en het land ten zuiden daarvan eene grootendeels vlakke kuststreek, waarachter zich echter spoedig het gebergte verheft. De voornaamste plaatsen zijn:

Oleh-leh of Oleh-Oleh, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, standplaats van den Controleur (voorloopig ook van een Adspirant Controleur) en een Luitenant Chinees. Het ligt in de Moekim Marassa aan de kust, heeft een ijzeren in zee uitgebouwd havenhoofd en is de haven van Kota Radja, waarmede het door een spoorweg verbonden is. (Zie boven.)

Pĕkan Badak, zuidwaarts van Oleh-leh.

Marassa, meer oostwaarts, aan den spoorweg.

Lamsagi, Lampagger en Lambaroe, nabij de noordkust in de VI Moekims.

Digitized by Google

Lampoe-oek en Seboen, in de IV Moekims.

Pagar Ajer, aan de rivier, boven Longbattah.

Ketapan Doewa, zuidwestwaarts van het vorige, in de IX Moekims.

Kroeng Raba, waar een Posthouder gevestigd is, aan de westkust, aan de baai en het riviertje van dien naam.

3°. De Onder-afdeeling Zuidelijke nederzettingen bestaat uit de kuststreek ten zuiden van de vorige tot aan het riviertje Lambesi op 5° N. B. De voornaamste plaatsen zijn:

Loöng, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en bestemd tot standplaats van den Controleur. Daar hier echter tot dusverre de noodige localiteit voor het besturend en politie-personeel ontbreekt, staat deze Onder-afdeeling voorloopig nog onder het bestuur van den Controleur te Oleh-leh, wien daarom tijdelijk nog een Adspirant Controleur is toegevoegd (bl. 764).

Lepong in het noorden der Onder-afdeeling, Kloewang, zuidwaarts van de hoofdplaats, en Lambesi of Koewala Lambesi, aan de zuidelijke grens, schijnen verder tot de belangrijkste onder de talrijke kampongs van dit gedeelte te behooren.

4°. De Onder-afdeeling De XXII Moekims bestaat uit de Sagi van dien naam en bevat dus het zuidelijk deel der Afdeeling, dat is het stroomgebied der boven-Atjih-rivier en hare bronnen en zijriviertjes tot aan de Onder-afdeeling Marassa (IX Moekims) ten westen, en de Onder-afdeeling De XXVI Moekims ten oosten van de rivier; aan de eerste grenst zij met het landschap De VII, aan het laatste met De V Moekims. De voornaamste plaatsen zijn:

Lambaroe, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, standplaats van den Controleur en een Luitenant Chinees, op den linkeroever der rivier nabij de noordelijke grens der Onder-afdeeling.

Anagaloeng of Anak Galoeng, hooger aan denzelfden oever.

Montassik, tegenover Anagaloeng, op den rechteroever.

Senelop, ten noordoosten van Montassik.

Lampasch, boven Montassik, aan den rechteroever.

Tjot Basatoel, hooger aan den linkeroever.

Glé Kambing of Indrapoeri, hooger op de beide oevers der rivier. Hier is een Controleur ter beschikking geplaatst.

Gliëng en Selimoen, nog hooger aan de rivier.

5°. De Onderafdeeling De XXVI Moekims bestaat uit de Sagi van dien naam en bevat dus het overige, oostelijke gedeelte der Afdeeling, dat ten westen eerst door de Onder-afdeeling Mesdjid Raja en vervolgens door de Atjih-rivier wordt begrensd, ten zuiden tegen de voorgaande Onder-afdeeling, en ten oosten tegen de Afdeeling Noord- en Oostkust stuit. De voornaamste plaatsen zijn:

Digitized by Google

Toengkoep, de hoofdplaats der Onder-afdeeling, standplaats van den Controleur en een Luitenant Chinees, op eenigen afstand van de kust zuidwaarts van Koewala Giging in het landschap De XIII Moekims gelegen.

Kroeng Kali, ten oosten, Pĕkan Kroeng Tjoet, ten noordwesten, en Lamprit, ten westen van Toengkoep.

Kota Alam, Pango en Lamkali langs den rechteroever der rivier; het laatste tegenover Lambaroe.

Koewala Giging, aan de uitwatering der lagune van dien naam, Lambada, Lamagæ, Doeroeng, Ladoeng en Kroeng Rijah bij de kaap en de baai van dien naam, zijn de belangrijkste plaatsen langs de noordkust.

b. De Afdeeling Noord- en Oostkust van Atjih.

Deze Afdeeling bevat, blijkens haren naam, de geheele kuststreek van ten oosten van de Afdeeling Groot Atjih af tot aan Tamiang, waar zij aan de Residentie Oostkust van Sumatra grenst. Gelijk boven reeds werd gezegd, is het bestuur over de langs deze kusten gelegen landschappen of staatjes aan hunne eigen Hoofden of Vorsten gelaten en wordt daarop van Gouvernementswege slechts toezicht gehouden. Het binnenland, gedeeltelijk door de Orang Gajoe bewoond, is geheel onafhankelijk.

1°. De Onder-afdeeling Telok Semawé omvat het oostelijkste gedeelte der noordkust, van de rivier Djamboe Ajer of de Diamantpunt af westwaarts waarschijnlijk tot aan de rivier in het landschap Pasangan (1), en bestaat dus uit de oostelijkste landschappen vermeld op bladz. 762. De voornaamste plaatsen zijn:

Telok Semawé, de hoofdplaats der Afdeeling en der Onder-afdeeling en de standplaats van den Adsistent Resident, aan wien tevens het rechtstreeksch bestuur over deze Onder-afdeeling is opgedragen, gelegen aan de baai van denzelfden naam.

Marassa, Samoedra, Blangme, Pasei en Kerti, oostwaarts van Telok Semawé.

Belang Pandjang en Kloempang Doewa, westwaarts van Telok Semawé.

---

(1) De omschrijving van het gebied der onderdeelen van de Afdeeling Noord- en Oostkust is bij *Ind. Stbl.*, 1881, N°. 120 aan den Gouverneur ter regeling overgelaten en nog niet met juistheid bekend.

Digitized by Google

2°. De Onder-afdeeling Samalangan strekt zich westwaarts van de voorgaande uit, waarschijnlijk tot aan Merdoe. Als deze grensbepaling juist is, zijn daarin de voornaamste plaatsen:

Samalangan, aan den mond van het riviertje van denzelfden naam, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur.

Pedada, Djempa, Djoeti en Pasangan, oostwaarts van Samalangan.

3°. De Onder-afdeeling Segli, ten westen van de voorgaande strekt zich uit tot aan de Afdeeling Groot Atjih. Daarin liggen:

Segli, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en standplaats van den Controleur, aan den mond der rivier van dien naam, in het landschap Pedir.

Kota Pedir en Lamboeroe-e, iets meer landwaarts in.

Gloempang Leher, Loewang, Blang Raja, Kali, Blang Roebé, Lengah en Lampanah Radja, westwaarts van Segli langs de kust.

Pĕkan Baroe, Giging, Ajer Laboe, Endjong en Merdoe, oostwaarts van Segli langs de kust.

4°. De Onder-afdeeling Edi bevat de staatjes gelegen langs de oostkust van de rivier Ajer Djamboe af tot aan het landschap Tamiang. De voornaamste plaatsen zijn:

Edi, de hoofdplaats der Onder-afdeeling en van het landschap Groot Edi (Edi besar), de standplaats van den Controleur.

Kota Nawas, in hetzelfde landschap iets noordelijker en eenigszins van de kust verwijderd.

Edi ketjil, de hoofdplaats van het landschap van dien naam of Klein Edi, op eenigen afstand van de kust.

Bagan, aan de kust, en Boenging, eenigszins daarvan verwijderd, in het landschap Bagan Boeging, ten noorden van het voorgaande.

Geloempang, aan den mond van het riviertje Djoeloek, ten noorden van Bagan.

Djoeloek besar, Djoeloek ketjil, Merbau en Tandjoeng Semantoh, ten westen van Geloempang landwaarts in.

Simpang Olim, de hoofdplaats van het landschap van dien naam, vrij ver landwaarts in, aan een gelijknamig riviertje.

Kota Pasir, de hoofdplaats van het landschap Pedawa besar, ten zuiden van Edi besar.

Kota Simpang, in hetzelfde landschap, landwaarts in.

Perlak, Kampong besar en Medengara, aan het riviertje Perlak in het landschap van dien naam.

Soengei Raja, meer zuidwaarts aan de kust.

Langsar, in het landschap en aan de rivier van dien naam.

Digitized by Google

c. De Afdeeling Westkust van Atjih.

Deze Afdeeling bevat de westkust, van de Onder-afdeeling Zuidelijke nederzettingen der Afdeeling Groot Atjih (ongeveer 5° N. B.) af tot aan Teroemon, waar zij aan de Residentie Tapanoeli grenst. Zij is niet in Onder-afdeelingen gesplitst, en het bestuur is ook hier aan de Inlandsche Hoofden overgelaten.

De hoofdplaats der Afdeeling, Malaboeh (op vele kaarten ten onrechte Analaboe genoemd), waar de Adsistent Resident en een Controleur gevestigd zijn, ligt aan de kleine baai van dien naam nagenoeg op het midden van de kust.

Noordwaarts van Malaboeh zijn de belangrijkste plaatsen: Boeboean, Wailah, Tenaam of Tenoeng, Pangah, Rigas, Telok Gloemplang en Telok Kroet; en zuidwaarts: Senagoen, Terang of Tiroeng, Sinaham of Sikanoeng, Koewala Batoe, Blang Pedir, Soesoe, Pahou, Moengin of Mangin, Laboean Hadji, Moeki of Makeh, Tampat Toewan, Terbangan ketjil, Terbangan besar, Asahan, Koewala Baroe, Bakoengan, Sebadi en Silikat, gezamenlijk onder den naam van Peperhavens bekend.

DERDE AFDEELING.

DE ONAFHANKELIJKE GEWESTEN.

De Batak-landen.

§ 1. LIGGING, GRENZEN, NATUURLIJKE GESTELDHEID, VOORNAAMSTE PLAATSEN, VOORTBRENGSELEN.

Hoewel ook de binnenlanden van het Atjineesche gebied door feitelijk geheel onafhankelijke volksstammen worden bewoond, wordt thans nog alleen het noordelijk gedeelte der Batak-landen beschouwd als niet tot het Gouvernements grondgebied te behooren.

Eigenlijk strekken de Batak-landen, dat zijn de door de Bataks of Batta's bewoonde gewesten, zich uit van ten zuiden van het Atjineesche gebied tot aan of voorbij de rivier Boeroemon, en worden zij aan de westzijde van Baroes af zuidwaarts ingesloten door de Maleische kustlanden der Residentie Tapanoeli, en aan de oostzijde

Digitized by Google

door de tot de Residentie Oostkust van Sumatra behoorende kuststaatjes van Koeboe af noordwaarts tot Deli, hoewel ook in deze laatste nog een groot deel van de binnenlandsche bevolking tot de Bataks behoort.

JUNGHUHN (1) berekent hunne uitgestrektheid op 750 □ geogr. mijlen (daaronder niet begrepen sommige gedeelten van Tapanoeli en van het noordoosten der Residentie Padang, waar de Maleische bevolking ook met Bataks is vermengd) en verdeelt ze in de volgende negen landschappen, waarvan bergruggen en rivieren de natuurlijke grenzen zijn:

1°. Padang Lawas, grenzende ten westen en zuidwesten aan Angkola, ten zuiden en zuidoosten aan de B. Boeroemon, en bevattende noordwaarts het stroomgebied van deze rivier tot aan Sikoeristak, beneden hare vereeniging met de B. Paneh.

2°. Boeroemon, bevattende de boschrijke vlakte gelegen beneden Sikoeristak tusschen de B. Boeroemon en de B. Bilah, en grenzende ten zuidwesten aan Padang Lawas en ten noorden aan de zee (2).

3°. Het oostelijke gebergte van Sipirok en Silantom, grenzende ten westen aan de tot Tapanoeli behoorende gewesten van die namen, ten zuiden aan Padang Lawas, waarvan het grootendeels door de beek Soengei Doerian is gescheiden, ten noorden aan Tanah Hoeroeng en Tanah Rampeh, waar de bergketen Dolok (berg) Batoe Goreng de grens uitmaakt, terwijl de oostelijke grens niet nauwkeurig bepaald is.

4°. Tanah Hoeroeng, grenzende ten zuiden en zuidoosten aan het vorige, ten westen aan Silantom, ten noorden aan Bilah, waarvan het door de Aëk Hoeroeng gescheiden is, ten oosten aan Tanah Rampeh, waar de beek Sigalagala de grens uitmaakt.

5°. Tanah Rampeh of de Binnenvallei van Bilah, ten noorden begrensd door de B. Bilah en de A. Sigalagala, ten westen door de A. Sigalagala en den D. Batoe Goreng, ten zuiden en oosten door de langzamerhand in heuvelrijen overgaande bergruggen, die van den D. Batoe Goreng uitgaan.

6°. Toba (het Plateau van Toba), beslaande eene nagenoeg effene bergvlakte, die 3740 voet boven de zee ligt en ten zuiden grenst aan den noordelijken voet van den D. Dsaoet (bladz. 504) in Silantom, ten westen en zuidwesten aan het tot Tapanoeli behoorende landschap Silindong, ten noorden aan het onbekende noordelijk gedeelte der Batak-landen, ten noordoosten en oosten aan Boven-Bilah, waarvan

(1) *Die Batta-länder auf Sumatra.*

(2) De kuststreken zijn echter door Maleiers bewoond.

Digitized by Google

het gescheiden is door een lagen bergrug, die gedeeltelijk D. Gadjah-gadjah en gedeeltelijk Sitatoean heet.

7°. Boven-Bilah, bevattende het middengedeelte van het stroomgebied der B. Bilah en begrensd ten zuidwesten en westen door Toba, ten zuiden door de B. Bilah en de A. Hoeroeng, ten noorden, noordoosten en oosten door eene vrij hooge en lange bergketen, de Bergketen van Bilah genaamd, die zich oostwaarts van het Plateau van Toba uitstrekt.

8°. Beneden-Bilah, bevattende het stroomgebied van de Beneden-Bilah tot aan zee en begrensd ten zuidoosten en oosten door de B. Bilah, ten zuidwesten door een deel der Bergketen van Bilah, en ten noordwesten door eene lijn, die zich van Tandjoeng Lidoeng zuidwestwaarts tot aan die bergketen uitstrekt.

9°. Het noordelijke onbekende deel der Batak-landen, zich van de bovengenoemde landschappen noordwaarts uitstrekkende tot Asahan en Batoe Bara, en westwaarts tot aan het tot Tapanoeli behoorende landschap Singkil.

Van deze Batak-landen in ruimeren zin is echter van tijd tot tijd een groot deel, bepaaldelijk het noordwestelijke en het zuidelijke gedeelte, bij de Residentie Tapanoeli ingelijfd (zie bladz. 533—539); zoodat thans onder den naam Onafhankelijke Batak-landen alleen kan verstaan worden de bergstreek, begrensd ten westen door de Onder-afdeeling Singkil, ten zuiden door de Onder-afdeeling Baroes, ten oosten door de Afdeeling Padang Lawas (landschap Oeloe Bilah of Boven-Bilah) der Residentie Tapanoeli, en ten noorden door de Afdeeling Asahan met Batoe Bara en het zuidelijk gedeelte van de Afdeeling Deli der Residentie Oostkust van Sumatra; zij bevatten dus alleen de landschappen door JUNGHUHN Toba en het Noordelijke onbekende deel der Batak-landen genoemd, en beslaan wellicht eene oppervlakte van 150 □ g. m.; de noordelijke grens is echter geheel onbepaald.

Hoewel onze kennis van deze berglanden nog zeer onvolledig is, zijn zij toch in den laatsten tijd iets minder onbekend geworden dan JUNGHUHN ze noemt, deels door de mededeelingen der daar gevestigde Rhijnsche Zendelingen deels door die van andere reizigers (1), wier

(1) Zie o. a. *Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. III, bladz. 82; PETERMANN's *Mittheilungen*, Jan. 1876; *Verhand. van het Bataviaasch Genootschap*. Dl. XXXVIII, waar de Heer E. DE HAAN eene beschrijving geeft zijner van Deli uit ondernomene reis naar de Batak-landen, die door het bijvoegen van eene schetskaart veel in waarde zoude gewonnen hebben.

Digitized by Google

berichten echter dikwijls nog vrij ver uiteenloopen. Het Plateau van Toba, dat aan de Onder-afdeeling Baroes grenst, loopt zuidwestwaarts langzaam naar de kuststreek af; het noordelijke gedeelte schijnt meer op eens door een randgebergte van de onderhoorigheden van Deli te worden gescheiden, hoewel ook buiten dien rand Bataksche kampongs in het Delische worden gevonden. Aan bosschen is dit gebergte niet rijk; zij schijnen meerendeels door menschenhanden te zijn uitgeroeid, evenals de *alang-alang*velden worden afgebrand, omdat men, bij de gedurige vijandelijkheden die tusschen de bevolking heerschen, alles uit den weg ruimt, wat eene bedekte nadering van den vijand zoude kunnen begunstigen. Overigens is de overvloedige regen, die bijna dagelijks in meerdere of mindere mate valt, en de gematigde warmtegraad, die er heerscht, alleszins bevorderlijk aan de vruchtbaarheid van den bodem. De veelvuldige en eensklapsche afwisselingen van het weder zijn echter voor den groei van onderscheidene gewassen, inzonderheid van vruchtboomen, en ook voor de gezondheid van den mensch nadeelig.

De voornaamste voortbrengselen uit het plantenrijk zijn: rijst, die zoowel op sawahs als op ladangs wordt gekweekt; *djagoeng;* onderscheidene aardvruchten (*gadoeng*, *keladi* enz.); peulvruchten; gewone en Spaansche peper; sirih en katoen; deze alle worden met meer of minder zorg aangekweekt. Zonder aankweeking vindt men den Arènpalm en, als nagenoeg eenige vruchtboomen, den Pisang- en den Doerian-boom, daar voor andere soorten het klimaat te afwisselend is; verder kamfer, benzoë, drakenbloed, onderscheidene andere hars-, gom- en verfsoorten, rotting enz.

Van de tamme dieren zijn te vermelden: een klein doch vlug en sterk ras van paarden, zeer geschikt om bergen te beklimmen, die vooral in Toba aangefokt en vandaar uitgevoerd worden; runderen, het meest in hetzelfde landschap; verder buffels, zwijnen, geiten, honden, katten en hoenders. Andere tamme dieren zijn bij de Bataks niet bekend. Van de wilde dieren komen tijgers, olifanten en rhinocerossen in dit noordelijke gedeelte der Batak-landen niet voor; daarentegen eene menigte slangen van verschillende soorten, en daaronder zeer gevaarlijke.

Goud of ander edel metaal wordt hier, zoover bekend is, niet aangetroffen.

Ten noorden van het eigenlijke Plateau van Toba ligt het opmerkelijke Meer (*Aék*), Tao (d. i. het Meer) geheeten, meer bekend onder den naam van Het meer van Toba. Het ligt tusschen de 3000 en 4000 vt. boven den zeespiegel, ingesloten tusschen een randgebergte, dat

Digitized by Google

behalve aan de zuidzijde met boomen is begroeid, heeft eene van het noordwesten naar het zuidoosten loopende zeer onregelmatig langwerpige gedaante, eene lengte van 5 uren gaans bij eene breedte, die van 4 uren tot $^1/_2$ uur afwisselt, en eene zeer ongelijke diepte. Het noordelijkste gedeelte van het meer heet Tao Si Lalahi, het smalle zuidoostelijke uiteinde Tao Balige, het zuidelijke gedeelte Tao Moeara, terwijl een inham in het zuidwesten Tao Bakara heet. Tusschen Tao Si Lalahi en Tao Moeara ligt een vrij groot bergachtig schiereiland (volgens anderen een eiland) door eene zeer smalle landengte met den westelijken oever verbonden en Samosir of Tëbah poelau genaamd (1). Dit zeer sterk bevolkte schiereiland of eiland is, volgens den Heer DE HAAN, verdeeld in de vier rijkjes Bakara, Poerbatobak, Lòtòng en Pengoeloeran, bestuurd door Radja's, onder welke de Vorst van Bakara (zie bladz. 774) zijnen zetel op den bergtop van het eiland zoude hebben; volgens alle andere berichten ligt echter Bakara, de zetel van dien Vorst, aan de zuidwestzijde van het Meer bij den daarnaar genoemden inham. Ook omtrent de namen van andere daar liggende plaatsen is bij de twee berichtgevers zeer weinig overeenstemming; Tolping, Samosir, Hasinggan of Gasinggan, Lontoeng of Lòtòng en Siraït komen bij beiden voor. Behalve dit groote, liggen er nog drie of vier kleine eilandjes in het Meer, dat zijne uitwatering heeft aan de zuidoostzijde, uit het Tao Balige, door een stroom, die op korten afstand van het Meer, waar hij de hoogvlakte verlaat, een waterval van 100 voet hoogte vormt en eene der bronnen is van de B. Asahan (volgens anderen, van de rivier van Langkat).

De oevers van het Meer hebben eene sterke bevolking, die in den rijstbouw en de vischvangst haar bestaan vindt. Van de talrijke dorpen, die elk uit een aantal gehuchten bestaan, zijn de voornaamste (2) aan de westzijde: Si-Dogor-dogor, Poesoek Boekit, Si-Hotang, Tamba, Saboelan, Tipang en Bakara; aan de zuidzijde: Si-Daloe-daloe, Parranginan, Meat, Taraboenga, Balige en Doelang; aan de oostzijde: Marom, Si-Regar, Gopgopan, Si-Roengkoenan en Harangan-na-doea; aan de noordzijde: Adjibata.

Ook verder zuidwaarts van het Meer worden op de hoogvlakte vele sterk bevolkte en uit onderscheidene gehuchten bestaande dorpen gevonden, als: Loboe Tala, Pintoe Bosi, Lintoeng-ni-Hoeta, Baram-

(1) Wij volgen hier de kaart van de Rhijnsche Zendelingen in Dl. III van het *Tijdschr. van het Aardrijkskundig Genootschap;* de naam Tebah Poelau is volgens den Heer DE HAAN in Dl. XXXVIII der *Verhand. van het Bataviaasch Genootschap:* die het ook een eiland noemt

(2) Volgens de hierboven genoemde kaart.

Digitized by Google

bean, Si-Poeltak, Naga Sariboe, Si-Geang-geang, Si-Andjoer, Boetar, Loboe Si-Regar, Bahal Batoe en andere. Noordwaarts, in de richting van Deli, vindt men Tjengkĕm, Sampoen, Sibraja, Lingga, Dĕlĕng Koeta, Tĕngging enz. (1).

§ 2. Bevolking.

Sterkte, afkomst, karakter, beschaving, godsdienst.

De sterkte van de bevolking der gezamenlijke Batak-landen wordt door Junghuhn op 106500 zielen berekend; de Rhijnsche Zendelingen schatten die van den omtrek van het Meer van Toba alleen op 300000. Zij is een afzonderlijke stam van het Maleische ras, die volgens hare overleveringen het Plateau van Toba oorspronkelijk tot woonplaats had en ook zichzelve Toba's noemt. Hoe, wanneer of vanwaar zij daar gekomen is, ligt ten eenenmale in het duister; maar men mag aannemen dat zij zich reeds in de eerste helft der 12de eeuw aanmerkelijk zuidwaarts had uitgebreid, zoodat de Maleiers van het Menangkabausche rijk tegen haar stieten en bij hunne uitbreiding genoodzaakt werden zuidoostwaarts naar de kustvlakte te trekken en naar Singapoera en het schiereiland Malaka over te steken.

Het karakter der Bataks heeft zonderlinge tegenstrijdigheden; en hunne beschaving staat op eenen zeer eigenaardigen trap, die, schoon niet met den toestand van eenige Europeesche natie te vergelijken, echter niet laag is te noemen. Wij nemen daaromtrent de woorden van Junghuhn over (2): »Zij hebben een eigen schrift, vervaardigen boeken, en hebben vaste wetten, die gedeeltelijk zeer gepast zijn en altijd gestreng worden opgevolgd. Zij zijn zacht van karakter, zeer goedaardig, dankbaar voor genotene weldaden, goede vrienden en onkrenkbaar in hunne trouw; zij beminnen de muziek en zijn geneigd tot stille bezigheden en vreedzame kunsten; zij weven fraaie kleederen, bouwen groote en sterke huizen met kunstig snijwerk aan de balken, verstaan de kunst van metalen te bearbeiden en samen te smelten en voorwerpen uit ivoor te vervaardigen; zij zijn niet blindwoedend in hunne hartstochten, maar overwegen alles wat zij doen; zij doen elke gewichtige handeling door eene gepaste rede voorafgaan, beraadslagen over algemeene belangen in openbare volksvergaderingen

(1) Volgens de niet door eene kaart opgehelderde Reisbeschrijving van De Haan.
(2) *Die Batta-länder*, Th. II, S. 275.

Digitized by Google

en — eten menschenvleesch." Hunne eerzucht wordt zelden opgewekt; evenwel ontbreekt het hun niet aan een zeker eergevoel. Zij zijn driftig en wraakzuchtig, onverzadelijke dobbelaars, zeer hebzuchtig, en verregaand lui, zoodat zij allen arbeid, die niet volstrekt noodig is tot voorziening in hunne behoeften, als een ondraaglijken last beschouwen. Zij zijn tot sterken drank geneigd doch afkeerig van opiumrooken, bijgeloovig, halstarrig, openhartig, oprecht, deelnemend, gastvrij en gezellig. Persoonlijke moed kan hun niet geheel worden ontzegd, en de zucht om geschillen gewapenderhand te beslissen is vrij algemeen. Van de zeevaart hebben zij een bepaalden afkeer (1).

Van den Hindoe-eeredienst, die blijkens de ruïnen in vroegere eeuwen althans in de zuidelijke Batak-landen heeft geheerscht, komen thans in den godsdienst der Bataks slechts weinige sporen meer voor; en ook het Islamisme, hetwelk de Padri's getracht hebben daar met geweld van wapenen in te voeren (bl. 58), heeft bij hen nog slechts weinig vorderingen gemaakt en alleen bij de zuidelijke Bataks eenigen ingang gevonden. Hoewel de godsdienstbegrippen in onderscheidene landstreken schijnen te verschillen, komen deze toch overal daarin overeen dat zij ten hoogste bijgeloovig zijn. De Bataks gelooven in het algemeen aan eene menigte godheden of geesten, die niet alleen in de bovenwereld maar ook op aarde in allerlei voorwerpen en ook daaronder huizen. Den hoogsten rang onder de goden bekleeden de Débata's (welke naam van het Sanskritsche Dèwata afkomstig is), die in den hemel of in de bovenwereld wonen en van welke Batara Goeroe, Sori Pada en Mangala Boelan de voornaamste zijn. Van de als godheden vereerde wezens, die op of in de nabijheid van deze aarde verblijf houden, zijn de belangrijkste Si Singa Mangaradja, de Vorst van Bakara aan het Meer van Toba, tot wien men gebeden richt voor het wèlslagen van den oogst; verder de Somboans of geesten van vroegere Radja's of Grooten, die op boomen, rotsen, enz. hun verblijf houden; de Soemangots of Bégoes of geesten van overledene bloedverwanten, en een aantal andere beschermgeesten. Tot de onderaardsche godheden behooren onder anderen: Naga Padoha en Rangga Poeri, van welke de eerstgenoemde Sumatra op het hoofd draagt en door zijne bewegingen de aardbevingen veroorzaakt. Voorts is de geheele natuur met godheden of geesten vervuld, die zich in verschillende gedaanten vertoonen en meerendeels als aan den mensch vijandig worden beschouwd. Veel eer wordt echter aan deze

(1) *Indisch Archief*, 1849, Dl. II, bl. 95. JUNGHUHN, t. a. p. S. 257.

Digitized by Google

geesten niet bewezen. Tempels zijn er niet, en ook geene eigenlijk-gezegde priesters, maar alleen wichelaars en geestenbezweerders (Datoe's en Si Baso's), die bij alle ondernemingen worden geraadpleegd en tevens genesheeren zijn, dat is, door bezweringen de booze geesten, die de ziekten veroorzaken, trachten te verdrijven (1).

Pogingen tot invoering van het Christendom onder de Bataks zijn het eerst, doch met weinig vrucht, aangewend door twee Engelsche Zendelingen in het jaar 1824, en spoedig na het sluiten van het Londensche tractaat gestaakt. In 1833 werden twee Amerikaansche Zendelingen door hen vermoord en opgegeten. Sedert 1856 heeft het Rijnsche Zendelinggenootschap Zendelingen naar de Bataks afgevaardigd, die niet geheel zonder vrucht onder hen werkzaam schijnen te zijn.

Kleeding, wapenen, woningen, huisraad, levenswijze.

De kleeding, die men eerst met het zevende of achtste levensjaar begint te dragen, wordt vervaardigd uit katoenen stoffen, welke gedeeltelijk door henzelven geweven, gedeeltelijk ingevoerd worden. Zij bestaat bij den gemeenen man eenvoudig in eene wijde broek, die tot aan de knieën reikt (*seroar*); bij de vrouwen uit een kleedingstuk gelijk de Maleische saroeng, dat naar zijne meerdere of mindere lengte *Koppo-Koppo* of *Horri* heet en met een buikband of gordel (*Hohos* of *Pamonting*) om de middel wordt vastgehouden. Ongehuwde meisjes bedekken zich veelal ook de borst. De *Koppo-Koppo* wordt ook door de Hoofden in plaats van de broek gedragen. Arme lieden vervaardigen deze kleedingstukken uit boomschors, die door weeken en kloppen zeer zacht en buigzaam wordt gemaakt. Voorts heeft men nog eene soort van sjaal, naar hare mindere of meerdere grootte en kostbaarheid *Kajin djelimoet* of *Hatik tollang* geheeten, die gewoonlijk evenals de Javaansche en Maleische *salèndang* (bl. 373 en 557) los over den schouder geslagen, doch bij koude als mantel gebruikt wordt. Bij de Hoofden heet dit kleedingstuk *Djoekia Sampa* en is dan met een rand van koralen versierd, welke het onderscheidingsteeken van hunnen rang is. Het haar wordt bij mannen en vrouwen op het achterhoofd in een knoop samengebonden en daar met een bosje gras of bladeren versierd; in sommige streken dragen de mannen echter ook een stuk

(1) JUNGHUHN, t. a. p. S. 246. *Ind. Arch.*, t. a. p. bl. 92. *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1846, Dl. II, bl. 292; 1847, Dl. IV, bl. 175. *Bijdragen tot de taal-, land- en volkenkunde van Neêrl. Indië*, 1858, bl. 288; en vooral *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1870, Dl. I, bladz. 288.

Digitized by Google

katoen bij wijze van tulband om het hoofd gewonden. Armringen, uit ivoor gesneden of uit eene groote schelp geslepen, worden alleen door de Hoofden gedragen. Ongehuwde meisjes dragen als sieraad om den hals, de beneden-armen en de enkels, ringen van zwaar koperdraad, welker aantal verschilt naar haren rang en rijkdom, en ook koralen, koperen of tinnen oorsieraden; al deze opschik wordt echter afgelegd zoodra zij huwen.

De wapenen zijn: de *roedoes*, een lang kapmes; de *séwa* (Mal. *siwar* of *séwar*), een dolkmes; lansen, hetzij van hout met ijzeren punten of alleen van scherp gepunt bamboes; lontgeweren, die zij van de Maleiers bekomen, doch waarvoor zij de kogels en het kruit op eene zeer gebrekkige wijze zelven vervaardigen; en eenige lilla's. Met de vuurwapenen gaan zij echter zeer gebrekkig om.

De huizen staan op palen 6 of 8 vt. boven den grond, zijn van hout of bamboes gebouwd en meest met *alang-alang* gedekt; zij zijn langwerpig vierkant en hebben eene breedte van 10 tot 12 bij eene lengte van 20 tot 24 vt.; de hoogte der zijwanden bedraagt 5 vt.; het aan alle zijden ver uitstekende dak loopt spits toe en is vrij hoog. Inwendige verdeelingen worden er niet in aangetroffen. De eenige opening is de deur, die $3^1/_2$ of 4 vt. hoog is en aan de smalle voorzijde wordt aangebracht; een gebrekkige ladder van boomtakken geeft den toegang daartoe. De ruimte onder de huizen dient tot varken-, runder- of paardenstal. In Toba zijn de huizen grooter, dewijl daar veelal meerdere familiën samenwonen. Ook de huizen der Hoofden zijn grooter en zeer goed gebouwd; zij zijn geheel van hout, gewoonlijk in twee verdiepingen verdeeld, en de balken en stijlen met kunstig snijwerk versierd.

De dorpen, *Kampong* of *Hoeta* (Mal. *Kota*), bestaan gewoonlijk uit twee rijen huizen, die dicht naast elkander met de smalle zijde naar het breede tusschenliggende pad gekeerd staan. Slechts zelden, en alleen wanneer het terrein zulks vordert, zijn zij in het rond of vierkant rondom een plein gebouwd. Alle dorpen zijn omgeven door eenen 6 of 7 vt. hoogen, aarden, met palissaden en *bamboe doeri* beplanten wal, waarin slechts aan de beide uiteinden eene smalle opening is gelaten. Behalve de woonhuizen vindt men in de dorpen nog magazijnen, waarin de voorhanden zijnde rijst wordt bewaard, en die niet van de woningen verschillen; en *Soppo's* of vergaderhuizen, die in stevigheid en schoonheid de woningen der Hoofden overtreffen en dienen tot het houden van bijeenkomsten van allerlei aard, tot het herbergen van vreemdelingen, en tot het bewaren der heilige boeken, krijgsbanieren (bl. 786) en verdere kostbaarheden van het dorp.

Digitized by Google

Het huisraad bestaat uit eenige aarden potten, 3 of 4 vt. lange bamboezen kokers, die tot watervaten en tevens tot drinkbekers dienen, uit bamboes gevlochten mandjes, een uitgehold blok met stamper om de rijst te ontbolsteren, en messen. Tot verlichting bedient men zich in de meeste landschappen van eene soort van fakkels, bestaande òf uit een tak van harsrijk hout òf uit een stuk bamboes met hars gevuld; in enkele streken heeft men eene soort van lampen, zijnde een halve kokosnotendop of een ijzeren bakje met kokosolie gevuld, waarin een pitje drijft. Lepels, borden, kussens, voorwerpen om tot zit- of ligplaats te dienen, en alle verdere meubelen zijn geheel onbekend.

De gewone spijzen zijn rijst, djagoeng en aardvruchten; zout wordt, althans in Toba, zelden of nooit gebruikt, maar door Spaansche peper vervangen; vleesch, van welke dieren ook, en visch worden gegeten, doch alleen bij feestelijke gelegenheden. Gewoonlijk drinken de Bataks niets dan water en nu en dan palmwijn; doch wanneer zij sterken drank kunnen bekomen, is deze hun zeer welkom. De maaltijden worden gehouden des middags ten 12 en des avonds ten 7 ure; alleen de aanzienlijkeren eten ook des morgens ten 7 ure een weinig rijst.

In het noordelijke gedeelte der Batak-landen wordt alle arbeid, ook die op het veld, door de vrouwen verricht, terwijl de mannen den tijd doorbrengen met tabak rooken uit lange koperen pijpen, wier grootte en zwaarte hunnen rang of rijkdom aanduiden, en met hanengevechten of dobbelspelen. In de zuidelijke streken doet de vrouw alleen de huiselijke bezigheden, en komt de veldarbeid voor rekening van den man. Het weven en verven van katoen voor kleedingstukken, en het maken van buskruit wordt uitsluitend door de vrouwen verricht. Na vier of vijf ure des namiddags wordt er niet meer gewerkt; en daar het dan veelal regenachtig en onaangenaam weder is, wordt het overige gedeelte van den dag binnenshuis doorgebracht met praten en het verhalen van allerlei geschiedenissen, die bij voorkeur de Goden en Geesten ten onderwerp hebben.

Bestuur en rechtswezen.

Elk dorp, dat, althans op het plateau van Toba, veelal uit een aantal gehuchten of buurten bestaat, vormt eene op zichzelve staande geheel onafhankelijke gemeente, die bestuurd wordt door eenen Radja of Hoofd, wiens waardigheid erfelijk is in de mannelijke linie. Zijn gezag heeft echter in vredestijd weinig te beduiden; daar over alle

Digitized by Google

zaken door de gezamenlijke mannelijke bevolking in de *Soppo's* wordt geraadpleegd en, wanneer dit verzuimd is, niemand zich om de bevelen van den Radja bekreunt Wanneer deze echter, daartoe in de gelegenheid zijnde, zich willekeurige handelingen tegen zijne onderhoorigen veroorlooft, verlaten zij dikwijls hun dorp en stellen zich onder de bescherming van eenen naburigen Radja, waaruit dan veelal een oorlog voortvloeit. In oorlogstijd is het Dorpshoofd Opperbevelhebber en worden zijne bevelen stiptelijk nagekomen. Somtijds vereenigen zich dan ook wel eenige dorpen van hetzelfde landschap of denzelfden stam met elkander, en kiezen eenen hunner Radja's tot aanvoerder in den strijd tegen den gemeenschappelijken vijand. Zoodanig Opperhoofd neemt dan den titel aan van Oempoen, Soetan, Jang Dipertoewan of eenen dergelijken, en behoudt ook na den oorlog eene zekere suprematie, hoewel alleen in naam, over de verbondene kampongs. In vroegere eeuwen schijnt echter, onder den invloed der Hindoes, in de Batak-landen eene monarchie te hebben bestaan, waarvan men een overblijfsel meent te vinden in den eerbied, die thans nog wordt bewezen aan den Vorst van Bakara, een aan den oever van het Meer van Toba gelegen dorp, die den titel van Si Singa Mangaradja (d. i. Maharadja of Groote Vorst) voert; hoewel die vereering tegenwoordig hoofdzakelijk van godsdienstigen aard is (zie bl. 774).

De rechten en plichten der Radja's zijn door de Adat bepaald. Zij hebben geene vaste inkomsten, maar vinden hun bestaan in den veehandel en in de opbrengsten hunner velden, die gedeeltelijk kosteloos door hunne onderhoorigen gedeeltelijk door hunne eigene slaven worden bearbeid. Van hunne dorpsgenooten zijn zij alleen onderscheiden door hunne uiterlijke sieraden, en leven overigens met hen op den voet van volkomene gelijkheid. Zij worden beschouwd als de eigenaars van den tot een dorp behoorenden grond, waarvan gedeelten door hen aan de ingezetenen in gebruik worden afgestaan tegen eene geringe vergoeding hetzij in producten of in persoonlijke diensten. Zij mogen echter geene stukken van den grond verkoopen, maar moeten dien in zijn geheel aan hunnen erfgenaam nalaten.

De rechtspraak geschiedt door de gezamenlijke bevolking met den Radja in de *Soppo* vergaderd (elders niet in een gebouw, maar in de open lucht in het midden van het dorp), volgens de Adat of overlevering, die echter op verre na niet in alle voorkomende gevallen voorziet en dus voor vele willekeurige uitspraken ruimte laat. De straffen bestaan in geldboeten (bij diefstal met teruggave van het ontvreemde of de waarde daarvan) of de doodstraf, waarbij in

Digitized by Google

sommige gevallen de misdadiger wordt opgegeten; doch ook deze straf kan met geld of geldswaarde worden afgekocht. De boeten komen ten voordeele van de beleedigde of benadeelde partij; maar daarenboven moet de veroordeelde gewoonlijk eenen buffel geven, die door hem met de gezamenlijke dorpelingen wordt opgegeten. Op moord staat de doodstraf, te voltrekken door de naastbestaanden des vermoorden. Echtbrekers, landverraders en spionnen worden ter dood gebracht en daarna opgegeten. Hetzelfde wedervoer vroeger in sommige streken, vooral in Toba en de overige noordelijke landschappen den vreemdeling, die ongenoodigd eene kampong binnentrad; hij werd als spion beschouwd; tegenwoordig schijnt echter dit gevaar, althans voor Europeanen, grootendeels geweken te zijn. Een vijand, die met de wapenen in de hand wordt gevangen genomen, wordt levend verslonden; in dit geval is geen afkoop mogelijk, evenmin als voor den gemeenen Batak die overspel heeft gepleegd met de vrouw van eenen Radja. Indien de dader van eenig misdrijf onbekend mocht zijn of zich door de vlucht heeft weten te redden, is de kampong, waartoe hij behoort, aansprakelijk voor de hem op te leggen boete. Dit een en ander is natuurlijk niet van toepassing op die gedeelten der Batak-landen, welke onder bestuur van het Nederlandsch Gouvernement zijn gebracht.

Verschillende gebruiken (1).

Bij de geboorte van kinderen hebben geene bijzonderheden plaats, doch de naamgeving geschiedt met zekere plechtigheid. Als het kind eenige, bij Radja's altijd vier, dagen oud is, wordt het onder geleide van de bloedverwanten en buren naar de naaste beek gebracht en daar gebaad, terwijl de vader den door hem gekozenen naam uitspreekt. Dan keert de optocht naar huis terug en worden, naarmate van den rang en het vermogen der ouders, eenige hoenders, een varken of een buffel geslacht, waarop de bevolking van het dorp wordt onthaald; daarna wordt in de *Soppo* muziek gemaakt en gedanst.

---

(1) In het *Tijdschr. v. N. I.*, 1846, Dl. II, komt eene uitvoerige beschrijving voor van de wetten en instellingen der Bataks in de Afdeelingen Mandaïling en Pertibi, welke echter in onderscheidene opzichten verschillen van de door ons grootendeels gevolgde berichten van JUNGHUHN, die zich meer de bevolking van Toba tot type schijnt gesteld te hebben. Afwijkend zijn ook weder de mededeelingen van den Heer DE HAAN, die voornamelijk de streken ten noorden van het Toba-meer schijnen te betreffen; zie *Verh. van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXXVIII.

Digitized by Google

Onderwijs wordt aan de kinderen niet gegeven. Het eenige wat zij, hoofdzakelijk door eigen oefening, leeren is lezen en schrijven, hetgeen nagenoeg alle Bataks kennen; alleen de kinderen der Radja's worden daarin opzettelijk onderwezen door den een of ander, die den naam van bijzondere bekwaamheid heeft en voor zijn onderricht een geschenk ontvangt, dat meest in een stuk lijnwaad bestaat.

De meisjes huwen gewoonlijk omstreeks haar 15de, de jongelingen omstreeks hun 17de jaar; hoewel de toestemming der eersten geen volstrekt vereischte is, worden zij toch zelden tot een huwelijk gedwongen. Er zijn twee wettige wijzen van huwelijken bekend: het huwelijk *Mangoli* en het huwelijk *Soemondo*, welke overeenkomen met de *Djoedjoer* en *Ambil anak* in Bengkoelen (bl. 643); bij het eerste verschilt de koopprijs der vrouw van 5 tot 10 buffels, dat is ongeveer *f* 90 tot *f* 180; in de thans tot Tapanoeli behoorende gewesten Pertibi, Hadjoran en Passir is echter door den invloed van het Nederlandsche Gouvernement reeds in 1856 en 1857 bepaald dat die koopprijs voortaan hoogstens *f* 30 zal bedragen. Eene derde, niet door de Adat bekrachtigde, wijze van huwen geschiedt bij schaking, wanneer het meisje zonder voorkennis van hare ouders ontvlucht en den man naar diens woning of naar een ander landschap volgt. De tusschenkomst van een Priester, eene schriftelijke overeenkomst tusschen de beide partijen, of eenige andere plechtigheid heeft bij de voltrekking van een huwelijk geen plaats; het is eenvoudig eene gewone handeling van koop en verkoop; alleen wordt door den bruidegom naarmate van zijn vermogen aan zijne dorpsgenooten een klein feest gegeven. Huwelijken tusschen personen van denzelfden stam zijn door de Adat verboden. Veelwijverij is geoorloofd, doch uithoofde van de duurte der vrouwen alleen bij de Radja's in zwang; doch ook dezen hebben zelden meer dan vier of vijf vrouwen, welke allen gelijke rechten hebben, hoewel de oudste gewoonlijk een zeker gezag over de later genomene uitoefent.

Echtscheidingen komen zelden voor doch zijn geoorloofd. Verlangt de man te scheiden, dan zendt hij zijne vrouw eenvoudig weg; doch wanneer het verlangen daartoe van de vrouw uitgaat, moeten hare ouders of bloedverwanten haren koopprijs terugbetalen, aan den man een geschenk in lijnwaad geven, en een buffel slachten om de dorpelingen te onthalen. In beide gevallen blijven de kinderen bij den man. Bij overlijden van den man wordt de vrouw het eigendom van diens broeder of, bij ontstentenis van dezen, van haren oudsten zoon of anderen naasten bloedverwant van den overledene, aan wien zij dan tot dienstbaarheid is verplicht.

Digitized by Google

De begrafenis van eenen aanzienlijken Radja gaat met vele ceremoniën gepaard. Dadelijk bij zijn overlijden heffen zijne vrouwen, bloedverwanten en bekenden een luidruchtig gejammer aan; inmiddels wordt een buffel geslacht om de van alle zijden toestroomende weeklagers te spijzigen. Dan wordt door den zoon of een der naaste bloedverwanten een klein stuk gronds met rijst bezaaid, en worden arbeiders naar het woud gezonden om een boom te vellen, uit welks stam de doodkist vervaardigd en waaraan omstreeks 14 dagen wordt gewerkt. Zoolang ligt het lijk in huis op eene laag fijngestooten *djagoeng* en rijst, en wordt dagelijks herhaalde malen met kamfer bestrooid. Als de kist gereed is, wordt het lijk in zijne beste kleederen en met al zijne sieraden voorzien daarin gelegd, het deksel er op gedaan, de naden met hars dichtgemaakt, en de kist op eene kleine verhevenheid in een hoek van het huis nedergezet. Wanneer de op den sterfdag gezaaide rijst rijp is geworden, dat is na ongeveer zes maanden, slacht men een buffel en zendt diens beenderen aan de naburige Radja's, waardoor deze ter begrafenis worden uitgenoodigd en verplicht zijn elk eenen buffel met zich te brengen. Op den voor de begrafenis bepaalden dag wordt de kist op eene vrij groote, met onderscheidene deels zeer onkiesche uit hout gesnedene zinnebeeldige figuren versierde, stellage voor het huis geplaatst, en daarbenevens op eene rij de door de Radja's medegebrachte buffels; de bloedverwanten des overledenen doen zevenmaal een omgang daar omheen; en de oudste der weduwen slaat een bord met gekookte rijst, van die op den sterfdag geplant is, op den kop van eenen der buffels aan stukken, hetgeen het sein is tot een luid gejammer en misbaar der vrouwen en een oorverdoovend geraas, dat met alle mogelijke muziekinstrumenten in de *Soppo* wordt gemaakt. Dan verwijderen zich de vrouwen om zich te gaan baden en opschikken; en de Radja's doen nu zevenmaal een omgang om de gezamenlijke buffels, waarna elk den zijnen een lanssteek toebrengt en het dier verder door de omstanders wordt geslacht. Terwijl dit gedaan en de maaltijd bereid wordt, draagt men de stellage met het lijk naar het graf, bij welken optocht zich de geheele bevolking aansluit. Daar gekomen opent men het deksel van de kist, en de zoon (of naaste bloedverwant) zegt: »Vader, nu ziet gij voor het laatst de zon, die gij nooit weder zult aanschouwen", waarop het deksel weder gesloten en de kist in het graf nedergelaten en met aarde bedekt wordt. De boven vermelde versierselen der lijkstellage worden als bewijs van den hoogen rang des overledenen op het graf geplaatst (later komen daar ook de hoornen en schedels der geslachte buffels bij), en de geheele stoet

Digitized by Google

keert vroolijk naar huis om zich aan den buitengewoon overvloedigen maaltijd te vergasten (1).

Minder aanzienlijke Radja's worden eene of twee maanden na hunnen dood met veel minder plechtigheid, en de gemeene man meestal denzelfden dag zonder eenige ceremoniën, begraven; maar een maaltijd, hoe gering dan ook, behoort er toch bij.

De begraafplaatsen zijn gewoonlijk in de nabijheid der dorpen en met eene bamboes-heining omgeven, doch worden overigens volstrekt niet in orde gehouden. En daar het aan iedereen vrijstaat zijne dooden te begraven waar hij wil, treft men ook vele graven hier en daar in de wildernissen rondom de kampongs aan.

De nalatenschap van eenen overledene, met inbegrip van zijne vrouw of vrouwen, wordt geërfd door zijnen oudsten zoon of, zoo deze mocht overleden zijn, door zijne andere zonen, en, bij ontstentenis, door zijnen naasten mannelijken bloedverwant. De erfgenaam is daarentegen ook aansprakelijk voor de schulden van den overledene.

Slavernij, kannibalisme, oorlogen.

Alleen de Radja's hebben slaven en dikwijls in grooten getale, zoodat zij een belangrijk deel van hunne bezittingen uitmaken. De oorzaak der slavernij ligt grootendeels daarin, dat de meeste straffen in geldboeten bestaan of voor geld kunnen worden afgekocht. Een veroordeelde, die de hem opgelegde boete niet kan betalen, of ook iemand die voor eenige onderneming geld behoeft, leent het benoodigde bij zijnen Radja. Bedraagt de som de waarde van eenen slaaf, *f* 50 tot *f* 90, dan wordt hij dadelijk het eigendom van den Radja; doch is de som minder, dan is hij alleen verplicht voor hem eenigen arbeid te verrichten bij wijze van rentebetaling. Wordt het geleende na verloop van een jaar niet terugbetaald, dan verdubbelt de som; na het tweede jaar verdubbelt dit dubbel, enz. (verg. bl. 609), en

(1) Op andere plaatsen zet men ruw bewerkte beeldjes van hout of steen op het graf, of ook wel ruiterbeeldjes, waarvan het paard een olifantssnuit heeft, hetgeen eene herinnering aan de Hindoesche godheid Ganésa schijnt te zijn. Ook spijzen worden op de graven, en somtijds op de borst der lijken, nedergelegd. BICKMORE (*Reizen*, Dl. II, bl. 131) beschrijft een door hem gezien graf als bestaande uit een vierhoekigen aardhoop, met een houten paardekop aan het eene einde en een stuk van een paardestaart aan het andere, terwijl de hoop zelf het lichaam moest voorstellen. Op elk van de vier hoeken was een beeld van een naakten man of vrouw. Over het geheel stond een ruw dak op vier palen, en op een paar voet afstands er rondom eene rij stokken van vier voet hoog, aan welker uiteinden kleine vlagjes van wit katoen waren bevestigd.

Digitized by Google

zoodra het bedrag de waarde van een slaaf bereikt, wordt de schuldenaar het eigendom van den geldschieter, mag hij door dezen tot zich genomen of verkocht worden, en is verplicht zijnen meester te gehoorzamen en voor hem te arbeiden. De Radja moet aan zijne slaven voedsel en kleeding verschaffen en mag hen niet willekeurig straffen; begaan zij eenig misdrijf, dan wordt daarover evenals omtrent vrije lieden geoordeeld; doch indien hun de doodstraf wordt opgelegd, is deze niet afkoopbaar, maar worden zij onvermijdelijk opgegeten. De slaven mogen niet deelnemen aan de openbare beraadslagingen, doch zijn overigens voor het uiterlijke niet van de andere dorpsbewoners onderscheiden; zij worden als leden van het huisgezin huns meesters beschouwd en goed behandeld, en trachten daarom ook hoogst zelden door de vlucht hunne vrijheid te herkrijgen.

Het eten van menschenvleesch is bij de Bataks volstrekt geen gewoon gebruik, maar wordt door de Adat als straf op sommige misdaden voorgeschreven, en slechts in drie gevallen is die straf voor den veroordeelde onafkoopbaar (bl. 779 en hierboven). Het slachtoffer wordt, gewoonlijk buiten de kampong, aan eenen paal gebonden en door den beleedigden persoon of door den Radja, die daarbij eerst eene redevoering houdt over het gepleegde misdrijf, met lanssteken gedood; waarna de omstanders de stukken vleesch van het lichaam snijden, deze aan bij voorraad in den omtrek aangelegde vuren even roosteren en dan met een weinig peper verslinden. Alleen in den krijg gewapenderhand gevangen genomen vijanden worden niet eerst gedood, maar zijn gewoonlijk reeds gedeeltelijk opgegeten eer zij den geest geven. Deze afschuwelijke Adat schijnt niet altijd bij de Bataks te hebben bestaan maar eerst sedert twee of drie eeuwen in gebruik te zijn gekomen (1), en wordt daarom ook niet aangetroffen bij de van hen afstammende Niassers, die volgens de overleveringen in de

(1) Volgens sommige verhalen is dit gebruik ontstaan ten gevolge van binnenlandsche oorlogen, welke omstreeks dien tijd met zoo groote verwoedheid onder de Bataks werden gevoerd dat men het bloed der verslagenen dronk en hun nog lillend vleesch verslond (*Aardrijkskundig Woordenboek*, Dl. III, bl. 724); volgens andere was de oorsprong deze: Een van de Radja's had een zwaar misdrijf gepleegd, en allen waren overtuigd dat hij, niettegenstaande zijn hoogen rang, moest worden gestraft, doch niemand wilde de verantwoordelijkheid daarvoor op zich nemen. Eindelijk kwam men tot het besluit dat hij zoude ter dood gebracht worden, doch dat allen een stukje van zijn lichaam zouden opeten en op die wijze ook allen deelnemen aan de strafoefening. Bij die gelegenheid vond iedereen tot zijne verbazing de hem toegewezene portie een zeer lekker hapje; en zij kwamen overeen, dat zij zich telkens, als in het vervolg een veroordeelde moest worden ter dood gebracht, weder op dezelfde wijze zouden trakteeren (BICKMORE, *Reizen*, Dl. II, bl. 162).

Digitized by Google

twaalfde eeuw van het vasteland zouden verhuisd zijn (bl. 603). Ook bij den stam der Karou-Karou, ten noorden van het Meer van Toba, is het eten van menschenvleesch niet in gebruik (1).

De menigvuldige oorlogen of vijandelijkheden tusschen de kampongs ontstaan veelal uit schuldvorderingen van iemand uit het eene dorp tegen eenen persoon uit het andere. Wanneer een schuldenaar niet op den bepaalden tijd betaalt en zijn Radja weigert hem aan den schuldeischer, die gewoonlijk ook een Radja is, uit te leveren, is een oorlog daarvan het gevolg, waartoe echter eerst na langdurige beraadslagingen in de *Soppo* wordt besloten. De verongelijkte partij slacht dan een buffel en noodigt de naburige bevriende Radja's ter maaltijd; en zij, die deze uitnoodiging aannemen, verbinden zich daardoor aan den krijg deel te nemen of althans allen omgang af te breken met de vijandelijke kampong, die zich insgelijks bondgenooten tracht te verwerven. Het dorp wordt nu in staat van verdediging gebracht, de palissaden worden hersteld of vernieuwd, en wachten op de wallen geplaatst. De krijgsbedrijven bepalen zich aanvankelijk tot het trachten op te vangen vân personen uit de wederzijdsche kampongs, welke dan met de beenen in een blok gesloten in de *Soppo's* bewaard doch verder niet mishandeld worden, totdat eene van beide partijen het vee van de andere rooft of eene dergelijke daad van geweld pleegt. Dan wordt één of meer van de krijgsgevangenen geslacht en opgegeten; en nu eerst ontbrandt in volle kracht de oorlog, welke gewoonlijk eindigt met het vernielen en verbranden van een der beide dorpen en het vermoorden of tot slaven maken van alle inwoners, die zich niet door de vlucht weten te redden.

Muziek, taal, schrift, literatuur, tijdrekening.

De muziekinstrumenten der Bataks zijn: *Gontang*, eene soort van trommen of pauken van verschillende grootte, uit hout vervaardigd en met grove vellen bespannen, die met houten hamers of met de vuisten worden geslagen; *Ogoeng*, *Toal* en *Mamongang*, zijnde koperen bekkens in den smaak der Javaansche *Gongs* van verschillenden vorm en grootte, die met houten hamers worden geslagen; *Sordam* (Mal. *Sèrdam*, bl. 587), eene bamboezen fluit met zeer schelle tonen; en *Harwab* (Mal. *Rabab*), eene kleine tweesnarige viool. Met deze instrumenten wordt in de *Soppo's* eene eentonige doch zeer luidruchtige

(1) *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXXVIII, bl. 49.

Digitized by Google

muziek gemaakt bij alle feestelijke gelegenheden, als huwelijken, begrafenissen, enz ; er wordt ook bij gedanst, doch nooit door vrouwen, en gewoonlijk slechts door één persoon tegelijk, wiens bewegingen dan in allerlei lichaamsverdraaiingen bestaan.

De taal schijnt tot den grooten westelijken Maleischen taalstam te behooren en geene verwantschap met de oostelijke talen der Zuidzeeeilanden te hebben; vele zuiver Maleische bestanddeelen worden er in aangetroffen. Er bestaan drie hoofddialecten: het Tobasch, het Daïrisch en het Mandaïlingsch. Het Mandaïlingsch is de heerschende taal bij de zuidelijke Bataks, van Sipirok en de vallei der Batang Taro tot aan den berg Ophir; het Daïrisch, in het stroomgebied der rivieren van Singkil en Baroes; het Tobasch, in de landen rondom het Meer van Toba. In de binnenlanden der oostelijke gewesten wordt deels Tobasch deels Daïrisch gesproken. Van het echt Tobasch onderscheidt men nog tweeërlei sub-Tobasch, waarvan het eene meer naar het Daïrisch, het andere naar het Mandaïlingsch neigt. In het algemeen bestaat het verschil tusschen de dialecten hoofdzakelijk in eene gewijzigde uitspraak van dezelfde woorden, met veranderingen van klinkers en medeklinkers, die tamelijk bepaalde regels volgen (1).

Het alphabet bestaat in sommige gewesten uit achttien, in andere uit negentien medeklinkers, waaraan de klinkers door afzonderlijke teekens worden toegevoegd. Men schrijft door insnijding op bamboes, of met de *Taroegi* (Mal. en Jav. *Kalam*, bl. 377 noot) en inkt op zekere boomschors of, bij meerdere aanraking met vreemdelingen, op papier, altijd van onderen naar boven, beginnende aan de linkerbenedenzijde van het blad.

De literatuur schijnt zich te bepalen tot eenige op boomschors geschrevene werken (*Poestaha* of *Lopijan*), die verzamelingen van Adats, stukken over de godenleer, tooverformulieren en verhalen van merkwaardige voorvallen behelzen. Volgens de verhalen der zuidelijke Bataks zouden zij vroeger volledige wetboeken hebben bezeten, die echter bij hen door de Padri's vernield doch misschien in de noordelijke

(1) De taal der Bataks in hare verschillende dialecten is voor het eerst wetenschappelijk beoefend door den Afgevaardigde van het Nederlandsche Bijbelgenootschap, Dr. H. NEUBRONNER VAN DER TUUK, die daarvan een *Woordenboek* en een *Leesboek* vervaardigd en ook eenige gedeelten van den Bijbel in het Tobasch dialect vertaald heeft. Door denzelfden Schrijver is over de Spraakkunst eerst het een en ander medegedeeld in de *Bijdragen van het Kon. Instituut voor de taal-, land- en volkenkunde van Nederl. Indië*, Dl. IV, bl. 1—54, en later van het Tobasche dialect eene Spraakkunst vervaardigd.

Digitized by Google

gewesten nog aanwezig zijn (1). Zij hebben ook liedjes (*Pantoen*), enkele grootere gedichten, raadsels, waarvan de oplossing in den vorm van een verhaal wordt gegeven, en vertellingen, die dikwijls vrij onkiesch zijn (2).

Eene jaartelling hebben de Bataks niet. Zij verdeelen het jaar in 12 maan-maanden, welke beurtelings 29 en 30 dagen hebben en weder verdeeld zijn in vier weken, elke van zeven dagen, waarbij dan nog een of twee aanvullingsdagen gevoegd worden. Ook de verdeeling van den dag in uren is onbekend; de tijd wordt bepaald naar den stand der zon.

Nijverheid en handel.

In sommige takken van nijverheid zijn de Bataks zeer bedreven. Zij vervaardigen zeer goede blauwe en roode verfstoffen uit indigo en den wortel van den *Pamarei-* of *Bengkoedoe*-boom (*Morinda citrifolia*), waarmede zij hunne door de vrouwen gesponnen en geweven katoenen kleedingstukken verven. Uit ivoor snijden zij armringen, zoo volkomen rond en glad gepolijst alsof zij gedraaid waren. Koper kunnen zij smelten, vermengen en goed bearbeiden; inzonderheid maken zij er tabakspijpen van, die $^1/_2$ tot 4 vt. lang, eenige ponden zwaar en over de geheele lengte met allerlei figuren in reliëf bewerkt zijn. Hunne bedrevenheid in het bearbeiden van hout vertoont zich voornamelijk in de balken en stijlen van de *Soppo's* en de huizen der Radja's, die met allerlei bloemen en figuren gebeeldhouwd zijn; en ook in hunne krijgsbanieren (*Toenggal panaloan*), die uit eene soort van ebbenhout vervaardigd, 5 tot 7 vt. lang, bijna $^1/_2$ vt. dik, en geheel met snijwerk versierd zijn; het bovenste gedeelte van deze banieren stelt een menschenhoofd voor, waaraan eene lange vlecht wezenlijk menschenhaar is bevestigd (3). De ploeg is in sommige streken bekend en in gebruik; in andere wordt de grond met eene soort van houten houweel omgewoeld. In den omtrek van het Toba-meer wordt de rijsthouw in het groot gedreven.

---

(1) In de *Verh. van het Bataviaasch Genootschap*, Dl. XXXVIII, bladz. 34 en 52, worden althans nauwkeurig omschrevene strafbepalingen op allerlei misdrijven medegedeeld; de doodstraf komt daaronder niet voor, alleen boeten.

(2) Over de literatuur der Bataks zie men: *Bijdragen van het Koninklijk Instituut voor taal-, land- en volkenkunde.* Derde Volgreeks, Dl. 1, bladz. 245.

(3) Volgens VON ROSENBERG zijn dit geen krijgsbanieren maar tooverstaven, die tot genezing van ziekten, het verkrijgen van regen of droogte enz. worden aangewend. *Der Malayische Archipel*, S. 36.

Digitized by Google

Het volslagen gebrek aan goede communicatiewegen en de onveiligheid, die bij de veelvuldige oorlogen tusschen de dorpen voor hunne wederzijdsche bewoners veelal heerscht, zijn oorzaken dat de binnenlandsche handel van weinig belang is. In enkele volkrijke plaatsen worden echter wekelijks markten gehouden, waar artikelen van dagelijksch gebruik worden aangevoerd en verkocht, hetzij bij ruiling of tegen betaling in geld, waarvoor alleen koperen duiten en zilveren Pilaarmatten gangbaar zijn. Paarden, welke de Bataks nimmer zelven gebruiken, worden door hen aan de Maleiers verhandeld.

De handel met het buitenland bepaalt zich hoofdzakelijk tot den invoer van koperdraad, glaskoralen, ijzerwaren, Europeesch lijnwaad en eenig zout; waartegen benzoë, kamfer, hars, was, ivoor en rotting worden uitgevoerd. Het vervoer van deze producten geschiedt voor een groot gedeelte langs de rivieren Bilah en Boeroemon; de handel wordt aan de oostkustplaatsen meest met de Engelschen van Malaka en Poeloe Pinang gedreven. De inlijving van een groot deel der Batak-landen bij ons gebied zal echter ook in dit opzicht wel eenige verandering teweegbrengen of reeds hebben gebracht.

TWEEDE HOOFDSTUK.

DE RESIDENTIE RIOUW EN ONDERHOORIGHEDEN (1).

---

§ 1. BESTANDDEELEN, LIGGING, GROOTTE, NATUURLIJKE GESTELDHEID, VOORTBRENGSELEN.

Bestanddeelen, ligging en grootte.

Tot de Residentie Riouw en Onderhoorigheden behooren, behalve het boven behandelde rijk Indragiri en de landschappen Reteh en Mandah op Sumatra's Oostkust, de Groep van Bintan of Riouw, de Groep van Lingga, de Karimon-eilanden, de Timbalan-eilanden, de Anambas-eilanden, de Natoena-eilanden en de Serasan- of Zeeroovers-eilanden. Deze groepen, gezamenlijk ongeveer 150 □ mijlen groot,

(1) Men zie over deze Residentie vooral het *Tijdschr. voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, XII, XIII en XIV, en *Tijdschrift voor Neêrlandsch Indië*, 1853, Dl. I en 1863, Dl. II.

Digitized by Google

vormen het overschot van het rijk des Sultans van Lingga, die oorspronkelijk te Djohor gevestigd zijnde (bl. 33) zijn gebied ook over Djohor en Pahang op het schiereiland Malaka uitstrekte en toen den titel voerde van Sultan van Djohor, Pahang, Riouw, Lingga en Onderhoorigheden. Toen echter bij het Londensche Tractaat van 1824 bepaald werd dat »het Nederlandsche Gouvernement nimmer op eenig »gedeelte van het schiereiland Malaka een kantoor mag oprichten of »tractaten sluiten met eenige der inlandsche Vorsten of Staten op »dat schiereiland gevestigd," ontstond er ten opzichte van den Sultan eene groote moeielijkheid, welke men uit den weg ruimde door eenvoudig te verklaren dat Djohor en Pahang, op de vaste kust gelegen, niet meer tot zijn rijk behoorden. In dezen geest werd den 29 October 1830 een nieuw verdrag met den Sultan gesloten en hem eene geldelijke schadeloosstelling toegezegd.

De Groep van Riouw ligt ten zuiden van Singapoera tusschen ongeveer 1° 13′ tot 0° 36′ N. B. en 103° 35′ tot 104° 50′ O. L. en heeft tot grenzen, ten noorden Straat Singapoera, ten westen Straat Doerian, ten zuiden Straat Dempo, en ten oosten de Chineesche Zee. Zij bestaat uit eene groote menigte eilanden en eilandjes, van welke de volgende de voornaamste zijn: Bintan (veelal Bintang genoemd) of Riouw, het grootste van de groep; ten oosten en zuidoosten hiervan liggen de veel kleinere eilanden: Mapor of Pandjang, Pangkil Besar, Potto, Mampocan, Klelong of Klong, Gin, Siolong of het Apen-eiland en Talang; en ten westen: Batoe, Lobang, Oedjong, Sengarang, Penjingat of Mars en Manili of Strumbo. Deze laatste worden door de Straat van Riouw gescheiden van Battam en de zuidoostwaarts daarvan gelegene eilanden Radja, Gampang of Rempang, Galang of Galat en Garas. Gampang wordt van Galang gescheiden door Straat Tioen. Zuidwestwaarts van Battam liggen: Boelang, Tjombol of Tjambat, Soegi, Moro, Sanglar of Groot Doerian, Klein Doerian en Valsch Doerian. Straat Boelang bespoelt het zuidwesten en zuiden van Battam; Straat Tjombol of Tjambat stroomt tusschen Boelang en Tjombol; Straat Soegi of Manaka tusschen Tjombol en Soegi; Straat Moro tusschen Soegi en Moro; Straat Sanglar tusschen Moro en Groot en Klein Doerian.

De Groep van Lingga, te zamen met die van Riouw op eene grootte van ruim 92 □ mijlen geschat, ligt onmiddellijk ten zuiden van laatstgenoemde tusschen 0° 38′ N. B. tot 0° 37′ Z. B. en 104° 8′ tot 105° 2′ O. L., en is daarvan door Straat Dempo gescheiden; ten oosten wordt zij door de Chineesche Zee, en ten zuiden door Straat Berhala of Brahala bespoeld. Het belangrijkste eiland van deze talrijke

Digitized by Google

groep is Lingga, welks noordelijkste punt onder den Evenaar ligt; zuidwaarts, en door Straat Lima ervan gescheiden, ligt Panoebo; en ten zuiden van dit en van Straat Panoebo het eiland Singkep. Zuidoostwaarts van Singkep liggen de kleine groep der Singkep-laoet-eilanden en Saja, ook wel Taja genoemd, een klein rots-eiland, welks piek zich 670 vt. hoog verheft, en ten noordwesten Rowah en eenige kleinere. Noordwaarts van Lingga liggen eene menigte eilanden, die echter grootendeels, sommige zelfs wat hunne namen betreft, geheel onbekend zijn. Hiertoe behooren: Setjawa en Sebangka, die door Straat Dassi van Lingga gescheiden zijn; Tjoempoh en Bowaja, westwaarts van Setjawa en door Straat Tjoempoh daarvan gescheiden; Timian en Pinto, wier kusten zelfs niet nauwkeurig bekend zijn, ten noorden van Setjawa; noordoostwaarts van Timian en door de Straat van dien naam daarvan gescheiden, Modong of Merodong, Lima, Bakau, Misana, Binang, en andere met onzekere namen; Dedap en Pangalap aan Straat Abang, en vele andere; en ten noordwesten van deze Straat, Abang Ketjil, Abang Besar en Potong, die ten noorden door Straat Dempo bespoeld worden; noordoostwaarts van Lingga liggen Kintar, Bleddar, Kongka of Groot Domino en Boeloe of Klein Domino. Ook Poeloe Katjangan of De Zeven Eilanden, zuidoostwaarts van Singkep op 1° 17′ Z. B. en 105° 16′ O. L. gelegen, worden tot deze groep gerekend.

De Karimon-eilanden, slechts twee in getal, Groot Karimon en Klein Karimon of, zooals het door de Inboorlingen genoemd wordt, Anak Karimon, door eene zeer nauwe Straat van elkander gescheiden, liggen aan den zuidelijken ingang der Straat van Malaka tusschen 0° 58′ en 1° 9′ N. B., door De Broeders en andere zeer kleine eilanden omgeven, en door Straat Itam of Ajer Itam (op sommige kaarten Straat Glam) van de eilandjes onder den wal van Sumatra gescheiden.

De Timbalan-eilanden, recht oostwaarts van de Groep van Riouw tusschen 107° en 107° 40′ O. L. gelegen, vormen eene talrijke groep kleine eilanden, van welke Groot Timbalan, P. Boenoa (volgens VERSTEEG P. Benoewa) en P. Djarang de voornaamste zijn. Ook de zuidelijker gelegene Watas- of St. Esprit-eilanden en het eiland St. Barbe, nabij den Evenaar, en Direction, ten noordoosten van het voorgaande, kunnen tot deze groep gerekend worden. De grootte der gezamenlijke Timbalan-eilanden wordt op 7 □ mijlen geschat.

De Anambas-eilanden, in de Chineesche Zee tusschen 2° 40′ tot 3° 30′ N. B. en 105° 35′ tot 106° 30′ O. L. gelegen, bestaan uit twee groepen, de West-Anambas- of Djemadja-groep en de Groot-Anambas- of Siantan-groep, die gezamenlijk op eene oppervlakte van ruim 10 □

Digitized by Google

mijlen worden geschat. De West-Anambas-groep bevat achttien eilanden, van welke Djemadja ($3^1/_2$ □ mijl) het voornaamste en eenige bewoonde is; de Groot-Anambas-groep telt ruim honderd eilanden, van welke de voornaamste zijn Siantan of Terempah, Mata (2 □ mijlen), Moboer, Tabian, Ajer-aboe en Telaga.

De Natoena-eilanden in de Chineesche Zee bestaan uit drie groepen: de Noord-Natoena- of Poeloe-laoet-groep, de Groot-Natoena- of Boengoeran-groep, en de Zuid-Natoena- of Soebi-groep. De Noord-Natoena-groep ligt tusschen 4° 40′ tot 4° 50′ N. B. en 107° 56′ tot 108° 2′ O. L. en bestaat uit zes eilanden, van welke alleen Poeloe Laoet bewoond is en de overige weinig meer dan klippen zijn. De Groot-Natoena-groep ligt tusschen 3° tot 4° 16′ N. B. en 107° 50′ tot 108° 25′ O. L. en bevat een veertigtal eilanden, van welke Groot-Natoena of Boengoeran het grootste en, met het ten zuidwesten daarvan liggende Sedanan, het eenige bewoonde is; verder zijn de voornaamste Seloewan, Salaor, Batang, Lagong, en meer zuidwaarts Haycock of Hooiberg en het Laag eiland; de geheele groep wordt berekend op ruim 30 □ mijlen. De Zuid-Natoena-groep ligt tusschen 2° 42′ tot 3° 3′ N. B. en 108° 45′ tot 108° 57′ O. L. en bestaat uit elf eilanden, van welke alleen Soebi of het Vlak eiland bewoond is; Soebi bestaat eigenlijk uit twee eilanden, Perpat besar in het noorden en Sebrang in het zuiden, welke door een bijna altijd droogliggend rif met elkander verbonden zijn; verder is P. Seraja of het West-eiland het grootste van de groep. Zij zullen te zamen omstreeks 8 □ mijlen groot zijn.

De Zeeroovers- of Serasan-groep, de oostelijkste der tot de Residentie Riouw behoorende groepen, ligt in de Chineesche Zee tusschen 2° 42′ tot 1° 55′ N. B. en 108° 36′ tot 109° 11′ O. L. Zij bevat dertien eilanden, van welke alleen Serasan of het Hoog eiland bewoond is; verder zijn Moeri of St. Pierre en Sempadi de voornaamste.

Natuurlijke gesteldheid dezer eilanden in het algemeen.

De luchtsgesteldheid van deze onder of nabij den Evenaar gelegene eilanden is zeer onbestendig, de moessons zijn er niet scherp afgebakend, en er valt bijna het geheele jaar door overvloedige regen; de meeste droge dagen komen voor in de maanden Januari, Februari en Maart. In plaats van de gewone oostelijke en westelijke heeft men hier noordelijke en zuidelijke winden, van welke de eerste van November tot April, de laatste gedurende het overige gedeelte des jaars waaien; beide zijn echter aan vele afwisselingen onderhevig. Het klimaat wordt voor niet ongezond gehouden.

Digitized by Google

De bodem bestaat op de meeste eilanden uit klei, die verschillend van kleur en hoedanigheid maar over het algemeen vrij vruchtbaar is, en waarin zware wouden van allerlei geboomte welig tieren. De kusten hebben meest een alluvialen moddergrond en zijn op vele plaatsen begroeid met Rhizophoren (bl. 230), die zich hoe langer zoo verder in zee voortplanten; waardoor vele nu reeds smalle straten langzamerhand zoodanig vernauwd worden, dat de eindelijke vereeniging van onderscheidene eilanden daarvan het gevolg moet zijn (1).

De grond is bijna overal berg- of althans heuvelachtig, hoewel geene aanzienlijke bergen in deze Residentie worden aangetroffen. De hoogste toppen zijn de G. Ranai op Groot Natoena, die door LAPLACE op 3570 vt. berekend is, en de Piek van Lingga, die 3628 vt. bereikt. Belangrijke rivieren zijn er evenmin, hetgeen een natuurlijk gevolg is van de geringe oppervlakte der eilanden; ook minerale wateren of meren van eenig belang worden er, zooverre bekend is, niet gevonden.

De kusten der eilanden vormen eene menigte kleine baaien en inhammen, van welke echter slechts zeer enkele geschikte ankerplaatsen voor groote vaartuigen aanbieden; doch des te bruikbaarder zijn zij voor de zeeroovers, die daar en in de menigvuldige nauwe straten uitmuntende wijkplaatsen voor hunne lichte prauwen vinden, waar zij door onze schepen niet kunnen vervolgd worden.

Voortbrengselen.

Het dierenrijk is op deze eilanden arm. Paarden en tamme buffels behooren er niet tehuis, en de weinige, die van elders worden ingevoerd, telen slecht voort; ook schapen en geiten zijn schaarsch. Varkens en honden worden alleen door de Chineezen gehouden. De wilde dieren bepalen zich tot eenige wilde buffels op Lingga, en voorts tot wilde zwijnen, dwergherten (*Kidjang*), apen en andere kleine boschdieren op de grootste eilanden. Krokodillen, katten, ratten en muizen vindt men overal in menigte; wilde vogels weinig; visschen, kreeften, garnalen en *tripang* in overvloed.

Het plantenrijk levert vele zeer goede en fraaie houtsoorten, zoowel voor huis- en scheepsbouw als tot het vervaardigen van meubelen geschikt. Onder deze komen vooral in aanmerking: *Kajoe Merbau*,

---

(1) In *The Nautical Magazine*, June 1873, wordt door den Heer BISSCHOP GREVELINK ten stelligste ontkend dat de Rhizophoren iets tot landaanwinning bijdragen, hetgeen echter met alle andere verklaringen in strijd is.

Digitized by Google

K. Tamboesoe, *K. Tampini*, *K. Palawan*, *K. Merawan*, *K. Seloemar*, *K. Ampedal ajam*, *K. Bengkoe*, *K. Merpoejang* en *K. Kemap*, welke alle niet door de witte mieren worden aangetast; *K. Tampini*, *K. Resak*, *K. Tjengal*, *K. Teroentong* en *K. Medang koenjit*, die niet door den zee- of paalworm beschadigd worden; en ontelbare andere (1). Voor Djatiboomen is de grond niet geschikt. Sago-, kokos- en andere Indische vruchtboomen komen in menigte voor; de sagocultuur breidt zich meer en meer uit, vooral op de eilanden Lingga en Karimon. Suikerriet groeit alleen op Lingga in geringe hoeveelheid; ook bamboes en rotting zijn niet overvloedig. Rijst wordt alleen op droge gronden aangekweekt, maar niet voldoende voor de bevolking; de pogingen om dit gewas ook op sawahs te telen zijn tot dusverre slechts gebrekkig geslaagd. Ook keukengroenten zijn schaarsch en slecht. Peper en vooral gambir worden in groote hoeveelheid en uitmuntende hoedanigheid aangekweekt en maken, althans op Riouw, het hoofdmiddel van bestaan der bevolking uit; de uitvoer van peper heeft in het jaar 1878 bedragen 34396, en die van gambir 156076 pikols; de productie van het eerste gewas werd in 1879 geraamd op ruim 78925, die van het laatste op 248290 pikols.

Het delfstoffenrijk levert tin op de Karimon-eilanden en Singkep, en eene soort van zerksteen uit eene groeve op het eilandje Sengarang; de hier gedolven steenen worden veel uitgevoerd naar Java en daar door de Chineezen op hunne graven geplaatst.

§ 2. Beschrijving der belangrijkste eilanden.

Bintan en de handel aldaar.

Het eiland Bintan, 21 □ mijlen groot, ligt tusschen 1° 13′ tot 0° 50′ N. B. en 104° 13′ tot 104° 37′ O. L., ten westen door de Straat van Riouw, aan de andere zijden door de Chineesche Zee bespoeld. De kusten zijn over het algemeen laag en vlak, en hebben slechts weinige aanmerkelijk in zee uitstekende punten; de eenige ons met name bekende kapen zijn: T. Lagé of Soebong in het noordwesten, de Noordoostkaap, zijnde de noordelijkste punt des eilands, en T. Wakan aan de oostzijde. Als baaien kunnen vermeld worden: een

(1) Eene uitvoerige opgave der houtsoorten van dezen Archipel, met hare hoedanigheden en haar gebruik, wordt gevonden in het *Tijdschrift v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 118 en 272.

Digitized by Google

met klippen bezette inham ten zuiden van T. Lagé; en de Baai van Riouw, eene zeer groote bocht aan de zuidwestzijde des eilands, in welke vele eilandjes liggen. Het binnenland is heuvelachtig en boschrijk; nagenoeg in het midden des eilands verheft zich een zadelberg, veelal de Piek van Bintan genoemd, 1340 vt. boven den zeespiegel. De rivieren zijn van weinig belang: de S. Sabong, die in de baai aan de noordwestzijde, en de S. Kawal, die aan de oostkust uitwatert, behooren tot de voornaamste. De grond is uitnemend geschikt voor de gambir- en pepercultuur.

Aan de zuidwestzijde des eilands strekt zich in de Baai van Riouw de landpunt Tandjoeng Pinang uit, die eene mijl lang en half zoo breed is, en eigenlijk van het eiland geheel afgescheiden wordt door de kreken Sĕlat (Straat) Ajoe en S. Dompat of Dompo ten zuiden, S. Simpang ten oosten, en S. Poelei ten noorden; de Troesan (Kanaal) Riouw, waarin het kleine eilandje P. Bajam ligt, stroomt tusschen Tandjoeng Pinang en het eilandje Sengarang. Dit Tandjoeng Pinang vormt met P. Bajam het onmiddellijke Gouvernements grondgebied in deze Residentie. Hier ligt aan de noordwestpunt Riouw, de hoofdplaats en zetel van den Resident, beschermd door het op eenen heuvel gebouwde fort Kroonprins. Dit fort, hetwelk eenen zeer onregelmatigen vorm heeft, bestaat uit eenen lagen steenen ringmuur, aan welks binnenzijde banketten zijn aangebracht; het heeft vijf bastions en wordt door eene gracht omgeven. De daarbinnen staande gebouwen zijn van steen en met pannen gedekt. De commandantswoning en het hospitaal staan buiten het fort; de bezetting bestaat uit een garnizoens-bataljon Infanterie en een detachement garnizoensartillerie. Riouw heeft een bevallig aanzien; men vindt er een zeer schoon Residentiehuis, eene nette kerk, eene Gouvernements lagere school voor Inlanders en eene voor Europeanen, eene steenbakkerij, handelspakhuizen, enz. Iets meer oostwaarts ligt de kampong der Amoyer- of Emoyer-Chineezen; die der Kantonner-Chineezen bevindt zich op het tegenover liggende P. Sengarang. Sedert 1828 is Riouw eene vrijhaven; evenwel heeft zich door de mededinging van het naburige Singapoera de handel daar niet zoo uitgebreid als de gunstige ligging der plaats deed verwachten. In het jaar 1878 zijn aangekomen 793 schepen, metende 119136 ton, en vertrokken 795 schepen, metende 118287 ton; de waarde van den in- en uitvoer wordt niet opgegeven. De artikelen van uitvoer zijn hoofdzakelijk gambir en peper; verder komen in aanmerking: tin, *tripang* en *agar-agar*, zeker eetbaar zeegewas, dat meest naar China wordt uitgevoerd.

Digitized by Google

Op Tandjoeng Pinang bevinden zich voorts nog eenige inlandsche kampongs, welke door breede en goed onderhoudene voetpaden met elkander en met de hoofdplaats gemeenschap hebben.

Verder heeft men op Bintan de kampongs Goenoeng Kidjang, sedert 1876 door een goeden weg met Tandjoeng Pinang verbonden, Boero, Goera, Radja, Tramira, Ajer Pontang, Kota Lama, Kokoe, Dajoe en Inam, alle aan de zuidwest- en zuidkust gelegen.

Het eilandje Penjingat of Penjangat of Mars, waar de Onderkoning resideert, ligt in de onmiddellijke nabijheid van Tandjoeng Pinang.

Battam.

Battam wordt ten noorden door Straat Singapoera, ten oosten door de Straat van Riouw, en ten zuiden en westen door Straat Boelang bespoeld. Het ligt tusschen 0° 58′ tot 1° 11′ N. B. en 103° 53′ tot 104° 8′ O. L., en wordt berekend op eene oppervlakte van 8 □ mijlen. Aan de noordzijde dringen twee baaien vrij diep het land in; de westelijkste heet de Djoedoe-baai, de oostelijkste de Tring-baai. Tusschen deze baaien steekt eene landtong uit, welker uiterste punt T. Sengkoewan heet. Rondom de baaien liggen de meest bekende kampongs, zijnde van het noordoosten af: Nongsa, Tring, Belian, Djoedoe en Mentaran; aan de zuidwestzijde ligt aan Straat Boelang de kampong Batoe Adji. Bergen of rivieren van eenig belang worden er niet aangetroffen. De voor velerlei cultuur geschikte grond wordt hoofdzakelijk tot den aanbouw van gambir en peper gebruikt, die er in vele plantages aangekweekt en naar Riouw uitgevoerd worden. Behalve van Bintan en Battam komen deze producten grootendeels van de eilanden Gampang of Rempang, Galang, Gin, Sengarang, Klelong en Soegi.

Lingga.

Lingga ligt tusschen 0° tot 0° 20′ Z. B. en 104° 26′ tot 105° O. L. en wordt berekend op eene grootte van 18 □ mijlen. De kusten vormen geene noemenswaardige bochten, behalve alleen aan de zuidoostzijde, waar zich de ruime en diep inloopende Tolo-baai bevindt. De eenige belangrijke kapen zijn dus ook die, welke de hoeken des eilands vormen, namelijk: T. Jang of Hiang, de zuidoostpunt des

Digitized by Google

eilands; T. Roe, ten westen van de Tolo-baai; T. Goebang, de zuidpunt; T. Bongon of Boeton (?) en T. Labodado aan Straat Lima (bl. 789). De landpunten aan Straat Dassi hebben geene ons bekende namen. Door het midden des eilands loopt een laag gebergte, dat zich in de Piek van Lingga (naar zijne twee steile, spitse toppen ook wel De Ezels-ooren genaamd) tot 3628 Rhijnl. vt. verheft en bij T. Bongon in den G. Sepintjang, eenen tafelberg van 3017 vt., eindigt; ten zuiden van de Piek van Lingga ligt de G. Tanda (2317 vt.), en in het westen des eilands de G. Sereteh (3040 vt.). Op dit gebergte ontspringen eenige rivieren van weinig belang; de voornaamste is de S. Dai, die zuidoostwaarts stroomende ten oosten van T. Bongon bij Koewala Dai in zee valt, twee mijlen opwaarts voor groote prauwen bevaarbaar is, en in het gebergte een schoonen waterval van aanzienlijke hoogte vormt. Ten oosten van deze stroomt de S. Panga, en in de Tolo-baai stort zich de S. Tolo uit, welke beide onbevaarbaar zijn. Noordwaarts stroomt van het gebergte de S. Doewara, die zich in Straat Dassi ontlast en waarvan de S. Resoen en S. Semarong kleine rechter-zijrivieren zijn.

Het eiland schijnt vrij vruchtbaar doch is zeer verwaarloosd. Nergens vertoont zich eene geregelde bebouwing van den grond, overal bosch en wildernis; alleen in de nabijheid der kampongs vindt men eene menigte kokospalmen, en in het wild veel sagopalmen, boomen die hars- en gomsoorten opleveren, rotting en vruchtboomen.

De hoofdplaats Lingga of Koewala Dai, de residentie des Sultans, ligt op 0° 14′ 5″ Z. B. en 104° 35′ O. L. aan den mond der S. Dai. De woningen der Maleiers hebben een zeer vervallen aanzien; die der Boegineezen zijn beter gebouwd en onderhouden; de Chineesche kampong, uit houten huizen bestaande, met eenen steenen tempel, ligt aan de rechterzijde van den mond der rivier. De Sultan woont aan den linkeroever. Iets meer binnenslands staat een steenen huis, dat de in 1857 afgezette Sultan (bl. 63) voor zich heeft doen bouwen, en hetwelk thans tot ontvangst van vreemdelingen wordt gebezigd. De bevolking der hoofdplaats bedraagt ongeveer 6000 zielen, waaronder een aantal Boegineezen en Chineezen. In 1879 is er eene Gouvernements lagere school voor Inlanders geopend.

Bijna een uur ten westen van de hoofdplaats ligt de schoone en goed onderhoudene kampong Merawang; zij wordt uitsluitend bewoond door Bangkaneezen, die in het begin van deze eeuw naar dit eiland zijn overgekomen. Ook de meer landwaarts in gelegene welvarende kampong Lalang wordt door hen bewoond.

De kampongs der Inlanders zijn overigens van weinig belang.

Digitized by Google

Singkep.

Het eiland Singkep of Singkip ligt tusschen 0° 20′ tot 0° 37′ Z. B. en 104° 15′ tot 104° 35′ O. L. en wordt op eene oppervlakte van $9^1/_2$ □ mijl berekend. Het heeft bij eene zeer onregelmatige gedaante vele in zee uitstekende landpunten of kapen, van welke echter alleen de zuidelijkste ons onder den naam T. Boekoe en de noordwestelijkste onder dien van T. Sembilan bekend zijn. De kusten vormen vele bochten, van welke de grootste en diepst landwaarts inloopende de Sekana-baai is, die aan de noordzijde gevonden wordt en waarin zich drie riviertjes, de Baka, de Langkap en de Santel, ontlasten. In het noordoosten des eilands verheft zich de G. Landjoet of Piek van Singkep 1528 vt. boven den zeespiegel; overigens is de grond in het binnenland hier en daar heuvelachtig, maar toch voor het grootste gedeelte vrij vlak, en slechts door weinig beduidende riviertjes besproeid. Er bevinden zich op dit eiland tinmijnen, welke de Sultan van Lingga vroeger voor zijne rekening liet bearbeiden, en die hem gemiddeld jaarlijks 800 pikols tin opleverden, welke opbrengst echter later schijnt verminderd te zijn. In het jaar 1864 is aan een Nederlander concessie verleend tot het ontginnen der tingronden op Singkep, op de voorwaarden bij een tusschen hem en den Onderkoning van Riouw voor den Sultan van Lingga gesloten contract bepaald (1). De resultaten van deze onderneming zijn ons echter niet bekend.

De voornaamste plaats des eilands is Singkep aan de oostkust op 0° 28′ Z. B. en 104° 34′ O. L. gelegen; hare bewoners vinden hun voornaamste middel van bestaan in het graven van het tin, gelijk die van de naburige kampong Muntok in het smelten en zuiveren van dit product. Voorts is Sekana, aan de westzijde der Baai van dien naam, eene der belangrijkste plaatsen.

Groot Karimon.

Groot Karimon, tusschen 0° 58′ tot 1° 7′ 30″ N. B. en 103° 19′ tot 103° 27′ O. L. gelegen, kan omstreeks 4 □ mijlen groot zijn en eene bevolking van ongeveer 100 zielen hebben; het naburige Klein Karimon, dat slechts uit eenen uit zee oprijzenden berg met twee toppen van ruim 1000 vt. hoogte bestaat, is niet meer dan $^1/_2$ □ mijl.

(1) *Kol. Verslag* over 1864, bl. 198.

Digitized by Google

Aan de westzijde vormt de kust eene menigte baaien, van welke die van Lemang Soedoe en Pasir Pandjang de voornaamste zijn; de baai bij de kampong Meral aan de zuidoostpunt des eilands is eene veilige haven in alle jaargetijden. Nabij het strand is de grond over het algemeen vlak; doch door het midden des eilands loopt eene heuvelrij, die zich naar het noorden meer en meer verheft en daar hare hoogste toppen heeft in den Boekit Djantan en den Boekit Betina, van welke de eerste ongeveer 2000 vt., de andere iets minder hoog is; eene derde, zeer steile doch veel lagere spits is de Boekit Bedjandjang. Van deze heuvelketen stroomen aan beide zijden vele onbevaarbare riviertjes zeewaarts, onder welke de Soengei Lemang Soedoe, S. Glangang, S. Pasir Pandjang en S. Pedas aan de westzijde, en de S. Plambong, S. Giam, S. Petani, S. Poengka en S. Limou aan de oostzijde de voornaamste zijn. Het eiland is met geboomte en kreupelhout bedekt, en ontleende zijne belangrijkheid aan de groote hoeveelheid tinerts van uitmuntende hoedanigheid, welke er gevonden werd. Vroeger waren hier door den Onderkoning van Riouw, aan wien het eiland toebehoort, proeven van mijn-ontginning genomen, die echter door de gebrekkige wijze, waarop zij plaats hadden, niet veel opleverden; in 1856 is door het Gouvernement aan een Nederlandsch ingezetene van Riouw concessie verleend om, volgens een door hem met den Onderkoning gesloten contract, de tinmijnen van Karimon te exploiteeren; en in 1861 is deze concessie overgegaan op eene te Amsterdam gevestigde *Karimon-tinmijnen-maatschappij*, die den mijnarbeid door daartoe aangeworvene Chineesche werklieden deed verrichten en met gunstige uitkomsten gewerkt heeft. In 1868 is echter de tinontginning daar gestaakt, dewijl de voorraad was uitgeput.

Klein-Karimon, dat ook tin bevat en mede in de concessie begrepen is, wordt nog niet geëxploiteerd.

Timbalan.

Timbalan of Groot Timbalan, ook Tambelan genoemd, het eenige bewoonde eiland van de daarnaar genoemde groep (²), is een hoog en bergachtig eiland; de voornaamste toppen zijn de G. Koeta, die 2000, en de G. Pedjantan en G. Pedjali, die ongeveer 1500 vt. hoog

(¹) *Koloniaal Verslag* over 1868, bladz. 162.

(²) In den laatsten tijd schijnen zich ook op de kleinere eilanden bewoners te vestigen, daar de vrees voor zeeroovers verminderd is.

Digitized by Google

zijn. De bodem is rotsachtig en het geheele eiland met koraalriffen omgeven. Aan de westzijde is eene ruime baai, die eene goede ankerplaats aanbiedt voor niet te diep gaande schepen. Aan deze baai ligt de eenige kampong des eilands, genaamd Kampong Melajoe, met eene bevolking van ongeveer 1000 zielen, waaronder een aantal Chineezen; zij heeft een vrij welvarend aanzien en bevat eene goed onderhoudene moskee en eene *balé* of vergaderzaal. Aan de landzijde is de kampong omgeven door eene palissadeering, en aan de zeezijde wordt zij door eene kleine houten sterkte met een paar stukken geschut tegen de zeeroovers beschermd. In hare nabijheid is thans een steenkolen-depôt opgericht ter voorziening in de behoefte der stoomschepen, die tot beteugeling van den zeeroof in deze wateren kruisen. De bevolking vindt haar bestaan in het bouwen van prauwen, het vervaardigen van klapperolie en arèngsuiker en het weven van zijden kleedjes. Zij betaalt aan den Onderkoning van Riouw eene jaarlijksche belasting van *f* 2,50 per huisgezin en drie duiten voor elken kokosboom; de Chineezen betalen hem *f* 4 per huisgezin en *f* 2 per ongehuwd man. Het bestuur berust bij eenen Petinggi, eenen Orang Kaja en eenige Panghoeloes.

Djemadja.

Djemadja, het voornaamste eiland van de West-Anambas-groep, ligt tusschen 2° 50′ tot 3° 4′ N. B. en 105° 38′ tot 105° 48′ O. L. Het is een rotsachtig eiland, welks hoogste top, de G. Boedjang, ongeveer 2000 vt. hoog is; gevaarlijke klippen omgeven het aan alle zijden. De heuvels zijn bedekt met zware bosschen, die uitmuntend timmerhout opleveren en den grootsten rijkdom van het eiland uitmaken, schoon men zegt dat er ook tinerts gevonden wordt. De bevolking bedraagt ongeveer 1000 zielen, die meerendeels tot de *Orang laoet* (bl. 806) behooren; de overigen wonen in drie kampongs, Maras in het oostelijke, en Matan en Atap in het westelijke gedeelte des eilands. Zij worden bestuurd door twee Orang Kaja's en twee of drie Panghoeloes, die door den Onderkoning van Riouw worden aangesteld, aan wien ook door de bevolking eene jaarlijksche belasting van ongeveer *f* 2,50 per huisgezin moet worden opgebracht, terwijl door de Chineezen *f* 4 voor elk huisgezin en *f* 2 voor elken ongehuwde wordt betaald. De voornaamste middelen van bestaan zijn het bouwen van prauwen en het verzamelen van zeeproducten, die tegen rijst en sago worden verruild.

Digitized by Google

Siantan.

Siantan, het hoofdeiland van de Groot-Anambas-groep, is geheel rotsachtig doch heeft geene hooge toppen; de hoogste bereiken 800 of 1000 vt. (Op de eilanden Ajer-aboe en Telaga, bl. 790, zijn pieken van omstreeks 1500 vt.). Het brengt vooral kokos- en sagopalmen, een weinig rijst, en veel uitmuntend timmerhout voort. Aan de westzijde bevindt zich eene schoone diepe baai, waaraan de kampong Terempah, de eenige van het eiland, gelegen is, met eene Maleische bevolking van ongeveer 2000 zielen en een honderdtal Chineezen; voorts behooren er nog omstreeks 500 *Orang laoet* tehuis. Deze bevolking vindt haar bestaan in den handel in kokosolie, sago, *tripang*, *agar-agar* en visch, het weven en verven van zijden kleedjes en het bouwen van prauwen. Zij wordt bestuurd door eenen Pangéran, een Orang Kaja en een Hakim. De jaarlijksche belasting, aan den Onderkoning van Riouw op te brengen, bestaat voor de Maleiers uit *f* 3 per huisgezin en *f* 1,50 voor elken volwassen ongehuwden persoon; en voor de Chineezen uit *f* 4 per huisgezin en *f* 2 voor elken ongehuwde; ook moeten zij, wanneer zulks gevorderd wordt, een zeker aantal bemande prauwen ten dienste van den Onderkoning leveren. — Te Terempah is ook een steenkolen-depôt.

De bevolking der overige eilanden van deze groep zal in het geheel slechts ongeveer 300 zielen bedragen, die hier en daar in kleine gehuchten verspreid wonen. De bevolking van al de Anambas-eilanden gezamenlijk wordt geschat op 3132 zielen (1).

Poeloe laoet.

Poeloe laoet, het hoofdeiland van de Noord-Natoena-groep, op 4° 45′ N. B. en 108° O. L., is ongeveer $1^1/_2$ □ mijl groot en heeft eene bevolking van 1000 zielen, die hun bestaan vinden in den handel in kokos-noten en olie en zeeproducten, welke zij vooral op de Westkust van Borneo tegen rijst verruilen. Zij brengen aan den Onderkoning van Riouw eene jaarlijksche belasting op van *f* 2,50 voor elk volwassen ongehuwd man. Het bestuur berust bij een Hoofd met den titel van Orang Kaja.

---

(1) *Koloniaal Verslag* over 1872. Volgens het *Verslag* over 1877 is echter in de laatste jaren de Maleische bevolking zonder bekende oorzaken zeer afgenomen en zoude die op al de Anambas-eilanden te zamen thans nog ruim 1300 zielen bedragen, terwijl daarentegen het aantal Chineezen gestegen is tot 300, allen op Siantan gevestigd.

Digitized by Google

Boengoeran.

Boengoeran, het hoofdeiland van de Groot-Natoena-groep, ligt tusschen 3° 40′ tot 4° 16′ N. B. en 108° 2′ tot 108° 25′ O. L. en wordt geschat op eene grootte van 29 □ mijlen. Het is bezet met bergen, onder welke de G. Ranai (3570 vt.) op de oostkust de voornaamste is; westwaarts daarvan ligt de G. Bedong, en in het zuiden des eilands de G. Seitoe (820 vt.) en de G. Tjatoe (732 vt.). De noordelijkste punt heet Tandj. Datoe, de oostelijkste T. Senoebing, de zuidelijkste T. Lampa, en de westelijkste T. Pajoeng. Aan de oostkust wateren eenige rivieren uit, van welke de Ranai en de Oeloe de belangrijkste zijn. Aan de zuidwestzijde vindt men de ruime en diep landwaarts inloopende Baai Boengoeran, welke echter zoo ondiep en met riffen en banken bezet is dat zij zelfs door kleine prauwen bezwaarlijk kan gebruikt worden. Voor deze baai ligt het smalle langwerpige eilandje Sedanan, geheel door riffen omringd, hetwelk met Boengoeran het eenige bewoonde van de groep is. De bevolking bedraagt ongeveer 4000 zielen, bestuurd door eenen Orang Kaja; zij vindt haar bestaan in den handel in kokos-noten en olie, sago en zeeproducten, welke zij op Singapoera en de Westkust van Borneo tegen rijst en andere behoeften verruilt, alsmede in het bouwen van prauwen en het vlechten van matwerk. De belasting aan den Onderkoning van Riouw op te brengen bedraagt jaarlijks *f* 6 voor ieder huisgezin en *f* 3 voor elken ongehuwden volwassene.

Soebi.

Soebi, het eenige bewoonde eiland van de Zuid-Natoena-groep, zal omstreeks 6 □ mijlen groot zijn, en heeft eene bevolking van ongeveer 1000 zielen in de kampong Soebi, gelegen op beide zijden van de afscheiding tusschen Perpat besar en Sebrang (bl. 790), die door twee Orang Kaja's wordt bestuurd. De middelen van bestaan zijn dezelfde als op de vroeger vermelde eilanden; doch de jaarlijksche belasting van *f* 4 voor een huisgezin en *f* 2 voor een ongehuwden man moet hier aan den Sultan van Lingga worden opgebracht.

De bevolking van al de Natoena-eilanden te zamen werd in het jaar 1872 berekend op 7550 zielen.

Serasan.

Serasan of Hoog eiland, het eenige bewoonde van de Zeeroovers-groep, is 2 of 3 □ mijlen groot, en geheel heuvelachtig; de hoogste

Digitized by Google

top is de G. Koeta, welke echter niet meer dan 765 vt. bereikt. Het is bijna geheel bedekt met bosschen van kokospalmen en andere boomsoorten, van welke vele uitmuntend timmerhout opleveren. De bevolking bedraagt 1000 of 1200 zielen, die in de kampongs Ilir, Paja, Genting en Djeremale wonen en meest hun bestaan vinden in het vervaardigen van prauwen, kokosolie en matten, waarin zij een vrij belangrijken handel drijven vooral op Sambas en Pontianak. Het bestuur berust bij twee Orang Kaja's. De jaarlijksche belasting van *f* 4 per huisgezin en *f* 2 per ongehuwden man wordt aan den Onderkoning van Riouw betaald.

Vroeger waren de bewoners van deze groep als zeeroovers gevreesd, doch thans schijnen zij van dat bedrijf geheel te hebben afgezien (1).

§ 3. Bevolking, bestuur.

Bestanddeelen en sterkte der bevolking.

De bevolking van deze eilandengroepen bestaat, behalve de weinige daar gevestigde Europeanen, uit Maleiers, Boegineezen, Chineezen, oorspronkelijke bewoners des lands (wilde stammen), Klinganeezen van de Kust van Koromandel, Javanen, en de gemengde stammen die de eilanden in de Chineesche Zee bewonen. Bij het zeer beperkt gezag, dat er door ons Gouvernement wordt uitgeoefend, en de geringe kennis, welke men nog van deze groepen heeft, is het onmogelijk eene juiste opgave van de sterkte der bevolking te doen; te meer dewijl ook de Inlandsche Hoofden daartoe niet in staat en niet genegen zijn. De mededeelingen daaromtrent, die grootendeels op gissingen of berekeningen steunen, loopen dan ook zeer uit elkander. Zoo wordt in het *Tijdschr. voor Neêrl. Indië*, 1853, Dl. I, bl. 421, opgegeven voor de bevolking

van Bintan en omliggende eilanden in 1849. 16100
en die van Lingga en onderhoorige eilanden. 12200

te zamen 28300 zielen;

terwijl in 1853 in het *Tijdschrift voor Indische taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bl. 127, de bevolking van de Residentie Riouw (behalve het daartoe behoorende gedeelte van Sumatra) begroot wordt

(1) De bijzonderheden omtrent deze in de Chineesche Zee gelegene groepen zijn bijna uitsluitend ontleend aan de berichten van den Heer E. Netscher in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XIV, bl. 1—25. Men zie daarover ook een bericht van den Heer R. C. Kroesen, in hetzelfde *Tijdschrift*, Dl. XXI, bl. 235.

Digitized by Google

op ongeveer 100000 zielen. Volgens de hiervóór (bl. 798—801) vermelde opgaven zoude de bevolking van de in de Chineesche Zee gelegene eilandengroepen te zamen ongeveer 12000 zielen bedragen.

Volgens den jongsten *Regerings-almanak* bedroeg de bevolking van Riouw en onderhoorigheden op 31 December 1879:

150 Europeanen en met hen gelijkgestelden,
26149 Inlanders,
20892 Chineezen,
3 Arabieren,
66 Andere vreemde Oosterlingen,

te zamen 47260 zielen, waaronder dan waarschijnlijk ook het onder deze Residentie behoorende gedeelte van Sumatra is begrepen, dat nergens afzonderlijk wordt vermeld.

De Maleiers en Boegineezen.

De Maleiers van deze eilanden zijn klein van gestalte, welgemaakt en vlug, geel van huidkleur, en niet ongunstig van voorkomen. Zij zijn dapper, bedaard en wellevend in hunne manieren, in den handel eerlijker dan de Chineezen, en onderdanig aan hunne Hoofden; maar zij bezitten weinig geestkracht, zijn lichtgeraakt, wraakgierig, valsch, verslaafd aan opium en dobbelspel, en te traag om meer dan volstrekt noodig is den landbouw te beoefenen, zoodat hunne voornaamste bezigheid in het visschen bestaat. Enkelen vinden hun bestaan in het bouwen van prauwen, welke zij meest aan de Chineezen verkoopen. Zij zijn stoute zeelieden en zeer geneigd tot den zeeroof, waarvan zelfs de vrees voor onze oorlogsvaartuigen hen niet terughoudt.

De vrouwen houden zich bezig met het spinnen en weven van kleedingstukken voor eigen gebruik.

De mannen dragen het haar kort afgesneden en met eenen hoofddoek bedekt. Den baard trekken zij geheel uit; alleen de Priesters laten dien groeien. Hunne kleeding bestaat in eene korte wijde broek van katoen, sits of zijde naarmate van hun vermogen, opgehouden door eenen breeden gordel waarin de kris steekt, en eene van voren opene *badjoe* met korte wijde mouwen. De aanzienlijken dragen onder deze *badjoe* een sluitend kleedingstuk dat de borst bedekt (*kĕmban*), en over de broek eene gestevene en geglansde saroeng. De vrouwen dragen eene lange saroeng en eene lange van voren gesloten *badjoe*. De kleur dier kleedingstukken is meest rood of blauw; geel mag alleen door den Vorst worden gedragen.

Digitized by Google

De wapens zijn krissen, sabels en lansen. Op hunne vaartuigen en versterkingen gebruiken zij ook lilla's en lichte kanonnen, zelden geweren.

De woningen staan op palen, twee tot zes voet boven den grond. Behalve de vloer, die van *niboeng*-latten gemaakt en met rottingmatten belegd is, zijn zij geheel gebouwd van de uitmuntende houtsoorten, welke deze eilanden opleveren, en met palmbladeren (*atap*) gedekt. Inwendig zijn zij door houten beschotten in kamers afgedeeld; bij de Grooten vindt men in het hoofdvertrek nog een afgeschoten gedeelte, dat tot slaapplaats voor aanzienlijke bezoekers dient en daarom met eene menigte kussens is opgevuld. Het huisraad komt hoofdzakelijk overeen met dat der Maleiers op Sumatra (bl. 560); en de geheele levenswijze is, evenals bij dezen, hoogst eenvoudig. Het hoofdvoedsel is rijst en visch; sago en aardvruchten worden slechts uit nood gegeten.

De godsdienst is de Mahomedaansche.

De Maleiers zijn in Soekoes verdeeld, welke hier hare namen meest aan eilanden, landschappen of rivieren ontleenen. Deze Soekoe-verdeeling schijnt echter van eenen anderen aard te zijn als die op Sumatra (verg. bl. 562), daar zij hier van de woonplaats en niet, gelijk daar, van de geboorte der personen afhankelijk is. Immers men kan hier, mits met vergunning van den Vorst of zijnen vertegenwoordiger, van de eene Soekoe naar de andere *verhuizen* (1); terwijl men op Sumatra, waar ook wonende, natuurlijk lid blijft van dezelfde Soekoe, waartoe men door geboorte behoort. Ook een eigenlijk-gezegd Soekoe-bestuur bestaat hier niet.

Voorts onderscheiden zij zich in aanzienlijken en geringen. Tot de eersten behooren de Maleische en Boegineesche Hoofden en hunne afstammelingen en ook de nakomelingen van die Maleiers, welke in vroeger tijd hunnen Vorst van Djohor naar Lingga zijn gevolgd. De laatsten worden *Rajat* (het volk) genoemd en zijn verplicht aan de eersten vele onbeloonde diensten te bewijzen.

De afstammelingen van vorstelijke of adellijke familiën, zoowel onder de Maleiers als onder de Boegineezen, voeren het prædicaat van Tongkoe en Engkoe, waarvan het eerste alleen aan echte kinderen en kleinkinderen van den Sultan toekomt doch ook wel door anderen wordt aangenomen.

Bij het aangaan van een huwelijk wordt geene koopsom (*djoedjoer*) voor de vrouw betaald; maar door de wederzijdsche ouders wordt

(1) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. II, bl. 133.

Digitized by Google

een *más kawin* (huwelijksgeld) van een gering bedrag bijeengebracht tot bestrijding der onvermijdelijke onkosten; in geval van echtscheiding heeft de vrouw het recht haar aandeel daarvan terug te vorderen.

Het vieren van gemeenschappelijke feesten is niet in zwang. De vermaken bepalen zich hoofdzakelijk tot hanengevechten, dobbelspelen, het balspel (*sépak raga*, bl. 588) en het oplaten van vliegers. Ook aan muziek en dans schijnt weinig te worden gedaan; alleen de Sultan bezit een onvolledig Gamělan-spel (bl. 433) en eenige meisjes, die op de wijze der Javaansche Bědåjå's (bl. 437) dansen en zingen.

De Boegineezen, oorspronkelijk van het zuidelijke gedeelte van Celébes afkomstig en thans, na de Chineezen, het grootste bestanddeel van de bevolking der Riouw- en Lingga-groepen uitmakende, vinden hun bestaan grootendeels in den handel. Zij bezitten meer geestkracht dan de Maleiers, doch hebben overigens dezelfde gebreken, godsdienst, gebruiken en levenswijze, en spreken ook dezelfde taal als dezen. Hun invloed in het Linggasche rijk dagteekent vooral van het begin der 18de eeuw, wanneer zij den toen nog te Djohor gevestigden Sultan bijstonden in zijne oorlogen inzonderheid tegen den Vorst van Siak. In het jaar 1720 werd voor het eerst een der Boegineesche legeraanvoerders door den Sultan tot Onderkoning van zijn rijk aangesteld, welke waardigheid sedert dien tijd steeds door eenen Boegineesch wordt bekleed.

De Chineezen.

De Chineezen, die een zeer groot bestanddeel der bevolking van de Riouwsche en Linggasche eilanden uitmaken, zijn deels van de provincie Kanton deels van Amoy en de naburige stranddistricten afkomstig; de eersten zijn een ruw, onbeschaafd, eigenzinnig en twistziek maar arbeidzaam bergvolk; de laatsten zijn meer beschaafd en zien op hunne ruwere landgenooten met minachting neder; beiden hebben dan ook overal hunne afzonderlijke kampongs en Hoofden (1). Meer nog dan door dit verschil van afkomst zijn zij verdeeld door de geheime genootschappen of verbonden, *Hoei's*, waartoe de meesten hunner behooren, en die steeds met elkander in vijandschap zijn, hetgeen menigvuldige bloedige gevechten en sluipmoorden ten gevolge

(1) Dat op Bintan thans de beide stammen onder denzelfden Kapitein staan (zie bl. 809) is een maatregel in het jaar 1862 door het Gouvernement genomen ten einde de verdeeldheid tusschen hen beter te keer te gaan. Vroeger had ook hier elke stam zijn eigen Kapitein, gelijk zulks nu nog met de Luitenants het geval is.

Digitized by Google

heeft (1). De machtigste van deze bondgenootschappen op Riouw zijn de *Tiênti-hoei* (het Hemel-aarde-verbond) en de *Kwania-hoei*, tot wier uitroeiing reeds vele vruchtelooze pogingen zijn aangewend.

De Chineezen van Riouw behooren, evenals die in andere deelen van den Indischen Archipel, tot de geringe volksklasse. Zij leven over het algemeen armoedig, althans hoogst eenvoudig, meestal in geringe bamboezen huizen; uiterlijke blijken van welvaart worden slechts bij weinigen aangetroffen. Wat zij boven hunne behoeften verdienen zenden zij naar hun vaderland tot ondersteuning van hunne bloedverwanten, of om later zelven daarvan op hun gemak te kunnen leven; en daar zij in schranderheid en vlijt de overige bewoners verre overtreffen, vloeien hun de meeste voordeelen toe, welke deze eilanden opleveren. Zij zijn de voorname planters van gambir en peper, oefenen allerlei ambachten uit, drijven handel, of vinden hun bestaan als Kooli's. Hun getal is in de laatste jaren eenigszins afgenomen; hetgeen deels een gevolg is van de boven vermelde geheime genootschappen, deels van de nabijheid van Singapoera, waar zij grootere voordeelen schijnen te kunnen behalen.

Oorspronkelijke bewoners des lands.

De oorspronkelijke bewoners des lands zijn ten eenenmale van alle beschaving verstoken en leven bijna in den natuurstaat. De beschrijving, die NETSCHER van hen geeft (2), komt in zoovele bijzonderheden overeen met hetgeen men weet van de Orang Koeboe (bl. 716), dat wij geneigd zijn hen als nauw aan dezen verwant te beschouwen. Genoemde Schrijver onderscheidt hen in *Orang Benoewa*, *Orang Baroet* en *Orang Tamboes*. De *Orang Benoewa* zwerven in kleinen getale in de binnenlanden van sommige eilanden om, altijd vergezeld van kleine zwarte honden. Zij zijn zeer zacht en vreesachtig van aard en hebben, voor zooverre bekend is, hoegenaamd geen denkbeeld van eenige Godsvereering. Hun gelaat is bijna rond; de neus zeer klein, breed en plat; de oogen zijn klein en smal; de

(1) Deze genootschappen, die oorspronkelijk in China ontstaan zijn tot omverwerping der Tartaarsche of Mandschoe-dynastie, hebben onder de Chineezen in den Archipel de ondermijning van alle wettig, vooral Europeesch, gezag ten doel. Men zie daarover: GÜTZLAFF, *Geschiedenis van het Chineesche rijk; Bijdragen van het Kon. Inst. voor de taal-, land- en volkenk. van Neêrl. Indie*, Dl. I, bl. 260, Dl. II, bl. 127; W. A. VAN REES, *Montrado*, bl. 222, en *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XIII, bl. 480.

(2) *Tijdschr. v. Indische taal-, land- en volkenk.*, Dl. II, bl. 135. Wij volgen die beschrijving, de eenige welke ons bekend is, hier geheel.

Digitized by Google

ooren groot en slap; het voorhoofd is zeer laag en plat; de onderkaak sterk vooruitstekend; het haar lang en ruw en om het hoofd samengebonden; de baard vrij zwaar. De kleeding der mannen bestaat in een stuk lijnwaad, dat om de heupen en tusschen de beenen door geslingerd wordt; die der vrouwen in eene soort van saroeng. Hun wapen is eene blaaspijp (*soempitan*) gelijk die der Dajaks van Borneo, waardoor zij vergiftigde pijlen op grooten afstand met veel juistheid blazen, en die tevens voorzien is met eene punt van hard hout, om tot lans te kunnen dienen. Hunne woningen bestaan uit vier boomtakken op eenigen afstand van elkander in den grond gestoken, waarover andere takken vastgebonden en met bladeren bedekt zijn, terwijl de zijden geheel open blijven. Onder deze afdaken zijn de slaapplaatsen, bestaande uit eenige rechte takken, die op afstanden van ongeveer een voet naast elkander liggen met eene kleine helling, op welke zij liggen met het hoofd aan het benedeneinde rustende op eenen dwarstak. Naast elke slaapstede brandt een klein vuur, waarop ieder zijne eigene spijs bereidt. Daar zij niets planten of kweeken en geen handel drijven, leven zij van wilde zwijnen, ratten, slangen, apen, kikvorschen en rauwe bladeren en wortels; slechts zelden hebben zij eenige rijst of sago, die zij van de Boeginneezen somtijds tegen hars, gĕtah pertja of rotting inruilen. Eene aarden pot, waarin zij hun voedsel koken, maakt nagenoeg hun eenig huisraad uit.

Zoodra een jongen groot genoeg is om met de *soempitan* om te gaan en zijn eigen kost te zoeken, verlaat hij zijne ouders om op zichzelf te gaan leven. Ontmoet hij ergens een meisje, dat hem bevalt, dan keert hij terug naar zijne ouders, indien hij hen nog kan vinden, om hun hiervan kennis te geven en krijgt dan als huwelijksgift de *soempitan* van zijnen vader, terwijl het meisje van hare ouders eene aarden pot mede ten huwelijk krijgt. Daarmede zijn de jongelieden getrouwd, en verlaten elkander niet totdat een van beiden door ziekte wordt verhinderd den ander te volgen. De zieken laten zij altijd aan hun lot over; dezen blijven in het bosch achter en trachten zichzelven te redden of komen van gebrek om. Hunne lijken begraven zij in eenen kuil, die zeer ondiep is, daar zij om dezen te maken geene andere werktuigen hebben dan hunne handen en een stuk hout.

De *Orang Baroet* en *Orang Tamboes*, gezamenlijk *Orang laoet* en ook wel *Orang Sĕkah* en *Rajat* geheeten, komen in onbeschaafdheid en armoedige levenswijze geheel met de *Orang Benoewa* overeen; maar zij wonen in kleine prauwen, van welke sommige met lilla's

Digitized by Google

of *rantaka's* (lichte stukken geschut) bewapend zijn. Zij houden zich veelal op in of omtrent Straat Boelang (bl. 788), en leven van de vischvangst of ook, wanneer zij hunne kans daartoe schoon zien, van den roof. Zij behooren tot denzelfden stam als de *Orang Sèkah* van Bangka (bladz. 823) en de *Orang Badjoe* of *Badjau* van de Oostkust van Celébes. Volgens den Heer J. G. T. RIEDEL zijn al die *Orang laoet* verdeeld in vijf Soekoes of stammen, met name Kètapan, Pasak, Blantoe, Bakaoe en Olim, en was hun gezamenlijk aantal op het einde van 1875 ruim 3000 zielen. Zij noemen zichzelven bij voorkeur Manih Badjaoe (of Badjau) d. i. afstammelingen van Badjaoe. Zij zijn geen zuivere Maleiers maar o. a. ook met Papoewa's vermengd; er komen vele kroesharige mannen en vrouwen onder hen voor met het echte Papoewa-type. Ook hunne taal verschilt ten eenenmale van het Maleisch, hoewel er ook vele Maleische bestanddeelen in voorkomen (1).

De gezamenlijke sterkte der *Orang Benoewa* en der *Orang Laoet* op Riouw wordt op ongeveer 1000 zielen geschat.

Klinganeezen, Javanen, enz.

De Klinganeezen en Javanen worden bijna uitsluitend op Tandjoeng Pinang aangetroffen. De eersten vinden hun bestaan in den handel, en zijn een ijverig maar twistziek volk; de laatsten zijn meest ontslagen bannelingen, die bij de Europeanen in dienst zijn. Beiden zijn Mahomedanen.

Van de bevolking der in de Chineesche Zee gelegene eilandengroepen is zeer weinig bekend. Zij schijnt te bestaan uit inboorlingen van verschillende gedeelten van den Indischen Archipel, onder welke echter de Maleiers het hoofdbestanddeel uitmaken. Hunne hoofdmiddelen van bestaan zijn de visch- en tripangvangst, het bouwen van prauwen, het vervaardigen van klapperolie en arèngsuiker, het weven van kleedjes en het vlechten van matten; in welke artikelen zij eenen niet onbelangrijken ruilhandel drijven vooral op de Westkust van Borneo en Singapoera, waar zij zich voorzien van rijst en andere levensbehoeften, welke hunne eilanden niet in genoegzame hoeveelheid voortbrengen.

Inlandsch bestuur.

Het opperbestuur over al de in § 1 vermelde eilandengroepen berust bij den *Jang Dipertoewan Besar* of Sultan van Lingga. Hij heeft

(1) *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXVI, bl. 264, waar ook een paar stukken in hunne taal opgesteld worden medegedeeld.

Digitized by Google

zijn rijk in leen van het Nederlandsch Gouvernement, dat bevoegd is hem af te zetten en zijnen opvolger benoemt, die echter altijd tot het thans regeerende Djohorsche Vorstenhuis moet behooren en zooveel mogelijk bij erfopvolging gekozen wordt. Hij genoot vroeger jaarlijks van het Gouvernement *f* 9400 tot beteugeling van den zeeroof, welke toelage echter in 1869 is ingetrokken, terwijl hem eene jaarlijksche som van *f* 35000 is gelaten als schadeloosstelling voor aan het Gouvernement afgestane pachten (1); overigens bestaan zijne inkomsten uit de huistaks der Chineezen, zijnde eene belasting van $^1/_4$ gulden 's maands van elk Chineesch huis, en eene recognitie van 14 realen (ongeveer *f* 30) door elken naar zijn vaderland terugkeerenden Chinees te betalen; voorts uit belastingen, welke hij overeenkomstig de Adat van zijne onderhoorigen en vreemde kooplieden heft; en uit de opbrengsten van zijn grondgebied, dat hij in achterleen aan zijne bloedverwanten of onderdanen mag uitgeven. Hij mag echter geene nieuwe belastingen uitschrijven zonder voorkennis van den Resident, en geen gedeelte van zijn gebied aan eene andere Mogendheid afstaan zonder toestemming van het Gouvernement.

De Sultan wordt bijgestaan door eenen Rijksbestuurder met den titel van *Jang Dipertoewan Moeda Riouw* of *Radja Moeda Riouw*, dat is Onderkoning van Riouw, die altijd uit het geslacht der Boegineesche Prinsen, en zooveel mogelijk uit dat van den voormaligen Onderkoning Radja DJAFAR (1805—1831), door den Sultan aan het Gouvernement ter benoeming wordt voorgedragen. De Onderkoning is gevestigd op het eilandje Penjingat bij Tandjoeng Pinang, en heeft, behalve zijne betrekking als algemeen Rijksbestuurder voor den Sultan, ook het opperbeheer over de eilanden gelegen tusschen de vaste kust van Sumatra, Straat Singapoera, Straat Dempo en de Chineesche Zee, op welke hij een oud eigendomsrecht schijnt te hebben. Hij geniet van het Gouvernement jaarlijks *f* 5000 voor den afstand van sommige pachten, en vroeger ook *f* 9000 tot beteugeling van den zeeroof, welke laatste bijdrage thans, evenals die van den Sultan, is vervallen; voorts bestaan zijne inkomsten in de opbrengst van verpachtingen van het recht tot het kappen van hout in de bosschen op de hem toebehoorende eilanden, belasting op de gambir-plantages, hoofdgelden van de bevolking der in de Chineesche Zee gelegene eilandengroepen, enz. De Onderkoning is, als gemachtigde van den Sultan, de persoon met wien door het Gouvernement alle onderhandelingen het rijk betreffende worden gevoerd.

(1) *Ind. Stbl.* 1869, N°. 75.

Digitized by Google

De Sultan en de Onderkoning ontvangen thans beiden eene Acte van bevestiging van het Gouvernement.

Onder den Sultan en den Onderkoning worden de verschillende gedeelten van dit gebied bestuurd door de volgende Hoofden:

De Groepen van Riouw en Karimon, rechtstreeks door den Onderkoning (zie bladz. 808).

De Groep van Lingga, door den Orang Kaja Toemenggoeng van Mapar, een zeer klein eiland tegenover de hoofdplaats Lingga gelegen.

De Timbalan-eilanden, door den Petinggi van Timbalan.

De West-Anambas-eilanden, door de twee Orang Kaja's van Djemadja (bl. 798).

De Groot-Anambas-eilanden, door den Pangéran van Siantan.

De Noord-Natoena-eilanden, door den Orang Kaja van Poeloe laoet.

De Groot-Natoena-eilanden, door den Orang Kaja van Boengoeran.

De Zuid-Natoena-eilanden, door de twee Orang Kaja's van Soebi.

De Zeeroovers-eilanden, door de twee Orang Kaja's van Serasan.

Deze Hoofden worden benoemd door den Onderkoning in overleg met den Resident en ontvangen eene door beiden geteekende acte van aanstelling. Hunne inkomsten bestaan in verschillende heffingen, welke zij in hun gebied doen; daarentegen zijn zij verplicht jaarlijks eene bepaalde schatting aan den Onderkoning van Riouw of den Sultan van Lingga op te brengen. Zij zelven benoemen weder, in overleg met de aanzienlijksten uit het volk, de mindere Hoofden, die verschillende titels voeren, onder welke die van Panghoeloe en Batin de meest algemeene zijn.

De Chineezen op Bintan en Onderhoorigheden worden bestuurd door eenen Kapitein Chinees op Tandjoeng Pinang, een Kapitein Chinees op Lingga, en acht Luitenants Chineezen (1); zij worden aangesteld en bezoldigd door het Gouvernement, onder welks rechtstreeksch bestuur alle Chineezen in den Riouw-Lingga-archipel staan.

De *Orang Benoewa* zijn in naam onderworpen aan de Hoofden der eilanden, welke zij bewonen, doch leven inderdaad geheel onafhankelijk. Daar zij geene maatschappelijke samenleving kennen, hebben zij natuurlijk geene eigene Hoofden.

Gouvernements-bestuur en inkomsten.

Het Gouvernements-bestuur over de Residentie Riouw en Onderhoorigheden is opgedragen aan eenen Resident, bijgestaan door eenen

(1) *Indisch Staatsblad*, 1869, N°. 75.

Digitized by Google

Secretaris, aan wien, afgescheiden van zijnen eigenlijken werkkring en de administratie van 's lands kas, tevens de functiën van Notaris en Vendumeester zijn opgedragen, en eenige mindere beambten. Het rechtstreeksche bestuur van het Gouvernement strekt zich behalve over de Chineezen (bl. 809) alleen uit over Tandjoeng Pinang met P. Bajam (bladz. 793), dat door den Sultan in vollen eigendom aan Nederland is afgestaan (1); overal elders doet het zich slechts middellijk gelden.

Deze Residentie is, behalve de daartoe behoorende gedeelten van Sumatra en de hoofdplaats Tandjoeng Pinang, gesplitst in de volgende vijf Afdeelingen: 1°. Lingga; 2°. Karimon; 3°. Battam; 4°. Tandjoeng Pinang; 5°. Poeloe toedjoeh of de in de Chineesche Zee gelegene eilanden. In elke van deze Afdeelingen is een Controleur gevestigd, behalve op Lingga, waar het toezicht is opgedragen aan een Adsistent Resident gevestigd te Tandjoeng Boeton (Bongon), en in de Afdeeling Poeloe toedjoeh, waar geen Europeesch ambtenaar is; terwijl in de Afdeeling Tandjoeng Pinang, die het geheele eiland Bintan bevat, aan den Controleur een Adspirant Controleur is toegevoegd.

De directe inkomsten van het Gouvernement te Riouw bestaan in de opbrengst der verpachting van het recht op den verkoop van arak, het houden van Top- (Chineesche speel-)tafels, het slachten van varkens, den uitvoer van peper, den verkoop van opium, het houden van lombard, de vischmarkt en de *tambangs* (veren, overvaarten). Eene officiëele mededeeling van de financiëele resultaten van deze Residentie is in vele jaren niet gedaan. Vroeger, toen ook Siak met zijne Onderhoorigheden daartoe behoorde, waren die uitkomsten altijd nadeelig. In het *Koloniaal Verslag* over 1869, bladz. 46, werd de verwachting uitgesproken dat het jaar 1870 het eerste zoude zijn, waarin zij hare uitgaven door hare inkomsten zoude dekken; in hoeverre die verwachting zich heeft verwezenlijkt, blijkt uit de latere *Verslagen* niet.

---

(1) Het kleine eilandje P. Loos bij Tandjoeng Pinang werd in 1828 door den toenmaligen Onderkoning Radja DJAFAR aan den Resident ELOUT geschonken om daar proeven te nemen met het aankweeken van op Riouw onbekende gewassen, als suikerriet, kaneel, muskaatnoot-boomen, enz. Genoemde Resident heeft het later afgestaan aan het Nederlandsche Zendelinggenootschap te Rotterdam, dat er nog eigenaar van is zonder er echter gebruik van te maken.

Over de geschiedenis van het Linggasche rijk en de vroeger en later daarmede door het Gouvernement gesloten verdragen zie men het *Tijdschrift voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. II, bladz. 180—270, en *Tijdschr. voor Neêrlandsch Indie*, 1853, Deel I, bladz. 381—410.

Digitized by Google

Rechtswezen.

Crimineele zaken ten laste van Europeanen of met dezen gelijkgestelden worden behandeld door den Raad van Justitie te Batavia.

Over civiele en crimineele zaken van Inlanders, die niet behooren tot de onderdanen des Sultans, en alle vreemde Oosterlingen, en ook over civiele zaken van Europeanen en met hen gelijkgestelden, wordt recht gesproken door den Residentie-raad. Deze rechtbank is samengesteld uit den Resident als Voorzitter en eenige Europeesche ingezetenen, ambtenaren of officieren als leden, aan welke sedert 1866 nog twee buitengewone Europeesche leden zijn toegevoegd. Een Commies van het Residentie-bureau fungeert als Griffier, een ander als Fiskaal of Ambtenaar van het Openbaar Ministerie. Bij de behandeling van zaken, waarin Chineezen betrokken zijn, neemt de Kapitein Chinees zitting; en bij die van Inlanders of Mahomedaansche vreemdelingen, de Hoofd-Panghoeloe en een ander voornaam Inlandsch Hoofd; zij hebben slechts eene adviseerende stem. Het rechtsgebied van den Residentie-raad strekt zich uit tot de in het rijk van Lingga, Riouw en Onderhoorigheden gevestigde Europeanen en met hen gelijkgestelden, Chineezen en landsdienaren en alle binnen de grenzen der Gouvernements-vestigingen aldaar wonende personen. (1)

Voorts is de Resident bevoegd recht te spreken in zaken van overtreding, begaan binnen zijne Residentie, door de tot de Inlandsche en met haar gelijkgestelde bevolking behoorende personen, die aan de rechtspraak der Gouvernements rechtbanken onderworpen zijn, wanneer op de overtreding geene zwaardere straf is gesteld dan eene geldboete van *f* 100 of eene der straffen vermeld in N°. 6 en 7 van Art. 5 van het Wetboek van Strafrecht voor Inlanders (*Ind. Stbl.* 1872, N°. 85). Zoodanige zaken worden door den Fiskaal van den Residentie-raad ingeschreven in een Register, dat den naam van Politierol draagt. De uitspraken van den Resident zijn aan geenerhande voorziening onderworpen. Hij kan ook de besturende ambtenaren buiten de hoofdplaats machtigen om in zoodanige zaken namens hem te beslissen (2).

Overigens wordt de rechtsbedeeling door of vanwege den Sultan of de Hoofden der verschillende eilandengroepen uitgeoefend.

---

(1) *Indisch Staatsblad*, 1859, N°. 26 en 1866, N°. 47.
(2) *Indisch Staatsblad*, 1879, N°. 153.

Digitized by Google

DERDE HOOFDSTUK.

DE GROEP VAN BANGKA EN BLITONG.

§ 1. Ligging, grootte, natuurlijke gesteldheid, verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen en voortbrengselen van Bangka (1).

Ligging, grenzen, grootte, gesteldheid van lucht en grond.

Bangka ligt tusschen 1° 30′ tot 3° 5′ Z. B. en 105° 10′ tot 106° 53′ O. L., en wordt ten westen van Sumatra gescheiden door Straat Bangka (2), ten zuiden bespoeld door de Java-zee, ten noorden en noordoosten door het zuidelijke gedeelte der Chineesche Zee, daar ook wel de Zee van Borneo genoemd, en ten oosten door Straat Gaspar (3). Het heeft eene oppervlakte van 223 □ mijlen (4).

De luchtsgesteldheid verschilt over het algemeen weinig van die der andere gewesten op dezelfde breedte gelegen, en is vrij veranderlijk; ook is zij niet in alle gedeelten van het eiland dezelfde, maar afhankelijk van de meerdere of mindere nabijheid der zee of van bergen, die het vrij doorwaaien der winden belemmeren. Gedurende den Westmoesson, die tegen het einde van September invalt, heeft men bijna aanhoudend regen gepaard met hevige winden en zware donderbuien; en ook gedurende den Oostmoesson zijn regenvlagen niet zeldzaam. De warmtegraad is aan de kusten des nachts en des morgens 70° tot 75° F. en stijgt op den middag dikwijls tot 90° of

(1) Men zie over dit eiland vooral: *Het eiland Bangka, en zijne aangelegenheden*, door H. M. Lange; *Verslag aangaande het eiland Banka, door* Thomas Horsfield, uit *The Journal of the Indian Archipelago*, 1848, overgenomen in het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1850, en volgg. Jaargg.; *Banka, Malakka en Billiton, Verslagen van* Dr. J. H. Croockewit; *Schilderungen aus Ost-Indiens Archipel, von* Dr. Epp; *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1843, 1844, 1846 en 1847; *Indisch Archief*, Jaarg. II, Dl. 3; *Bangka, beschreven in reistogten*, door P. van Diest, Amsterdam, 1865; en Bickmore, *Reizen* enz., Dl. II.

(2) De zuidelijke ingang van Straat Bangka heet aan de zijde van dit eiland Stanton-Kanaal of Stanton-Passage, en aan de zijde van Sumatra Lucipara-kanaal of Lucipara-Passage, naar het zeer kleine eilandje van dien naam; hier ligt een lichtschip.

(3) Straat Gaspar wordt nog weder in drie Straten gesplitst, namelijk: Macclesfield-Straat, tusschen P. Lepar en P. Liat; Clement-Straat, tusschen P. Liat en de oostwaarts daarvan gelegene kleine Noorder- en Zuider-eilanden; en Stolze-Straat, tusschen laatstgenoemde eilanden en P. Mendanau.

(4) Volgens de meer gemelde *Statistieke kaart*, 230 □ mijlen.

Digitized by Google

95°. In de binnenlanden is de hitte minder hevig, en de nachten zijn daar zelfs koud en vochtig. De kuststreek ten oosten van de hoofdplaats Muntok is door de uitdampingen van den moerassigen grond ongezond.

De grondslag of kern van het eiland bestaat uit graniet, dat zich echter slechts op weinige plaatsen tot eene aanmerkelijke hoogte heeft opgeheven en over het algemeen bedekt is met afwisselende lagen van ijzerhoudende roode, bruine, gele of witte leemaarde, met kiezel en bergkristal vermengd; waarover op vele plaatsen eene dunne laag van zwarten teelgrond (*humus*) ligt. De mate der vruchtbaarheid van den grond is dus zeer ongelijk en grootendeels afhankelijk van de meerdere of mindere dikte van deze laag van teelaarde; bijzonder groot is zij echter over het geheel niet.

Verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen.

Het eiland is verdeeld in negen Districten, gewoonlijk Mijndistricten genoemd. Het noordwestelijke gedeelte bevat de Mijndistricten Djĕboes en Muntok; het middengedeelte, van het noorden naar het zuiden, de Mijndistricten Blinjoe, Soengei Liat, Merawang, Pangkal Pinang en Soengei Sĕlan; het zuidoostelijke gedeelte, de Mijndistricten Koba en Toboali. Voor het Inlandsche bestuur zijn deze Mijndistricten weder verdeeld in onderscheidene Onder-afdeelingen ook wel Districten genoemd. De grenzen worden meestal door rivieren gevormd (bl. 818).

De voornaamste plaatsen zijn:

In het Mijndistrict Muntok:

Muntok, op 2° 3′ 42″ Z. B. en 105° 9′ 20″ O. L., de hoofdplaats van het District en van het geheele eiland, en de zetel van het bestuur, gelegen in het westen des eilands aan Straat Bangka en den zuidelijken voet van den G. Manoembing (bl. 817) en een riviertje, dat slechts aan zijnen mond voor kleine prauwen bruikbaar is. Aan de rechterzijde van dezen mond ligt een vierkant terrein met eene strandbatterij door eenen dijk omgeven, waarbinnen zich de Gouvernements pakhuizen en loodsen en de matrozenkazerne bevinden. Links van het riviertje is het versterkte kampement, met kazernen, buskruit- en andere magazijnen, het hospitaal voor de bezettingen van Muntok en Djĕboes, en verdere militaire gebouwen. De bezetting, bestaande uit den Staf van het Garnizoens-bataljon van Bangka en een detachement Garnizoens-artillerie, bedraagt ongeveer 150 man. In de nabijheid van deze sterkte staan het Residentshuis en de woningen der overige

Digitized by Google

Europeanen. De kampongs der Inlanders zijn grootendeels aan de rechterzijde van het riviertje; gelijk ook de Chineesche kampong, welke zich bijzonder door netheid onderscheidt. In het jaar 1856 is er van Gouvernementswege eene school voor de kinderen der Inlanders gevestigd, die wel slechts een veertig- of vijftigtal leerlingen telt maar toch goede uitkomsten oplevert; daar reeds vele gewezen kweekelingen bij het Inlandsche bestuur of in dienst van het Gouvernement zijn geplaatst en zich door geschiktheid onderscheiden. De bevolking van Muntok bedraagt ruim 3000 zielen.

Voorts zijn in dit District de voornaamste plaatsen: Majang Plangas, Kampong Baroe, Ajer Tretep, Trentang, Katjong, Tebing Tinggi, Kelapa en Tampilan.

In het Mijndistrict Djěboes:

Djěboes, de hoofdplaats van het District, in het zuidwesten daarvan in eene zeer boschrijke streek op 38 palen afstands van Muntok. Het ligt op eenigen afstand van de westkust aan de breede S. Kampa, welke echter wegens hare klipachtige bedding slechts voor platbodemde vaartuigen (*tjoenia's*) bruikbaar is. Er is eene vierkante redoute, voorzien van eene borstwering uit aarde en graszoden opgetrokken, door eene droge gracht omgeven, en overhoeks met twee cirkelbastions voorzien. Binnen deze redoute bevinden zich de kazerne, de commandantswoning, de wacht, een buskruitmagazijntje, het gouvernements pakhuis en enkele andere gebouwen, welke alle, behalve het steenen buskruitmagazijn, van hout opgetrokken en met atap gedekt zijn. De bezetting in dit en de volgende Mijndistricten bestaat uit een detachement van het Garnizoens-bataljon van Bangka en is 30 à 40 man sterk.

Verder zijn de voornaamste plaatsen: Kampa, op geringen afstand van Djěboes aan de westkust: Soengei Boeloe, Tajoe, Ketap, Poepoet, Klabat, Rangi, Ajer Mangris, Semoeloet, Bakit aan de Klabat-baai, Toembek, Limboeng en Roekam.

In het Mijndistrict Blinjoe:

Blinjoe, de hoofdplaats, op 4 palen afstands van de Klabat-baai aan het riviertje S. Pandji gelegen. De redoute bij deze plaats is op dezelfde wijze ingericht als die bij Djěboes, doch kleiner, daar er hier geene pakhuizen binnen staan.

Tandjoeng Mantong, op de landpunt van dien naam aan de Klabat-baai. Daar dit de gewone landingsplaats der schepen is, zijn hier de Gouvernements-pakhuizen gebouwd, welke beschermd worden door eene wacht, die van Blinjoe derwaarts gedetacheerd en geregeld afgewisseld wordt.

Digitized by Google

Voorts zijn de voornaamste plaatsen: Pandji, Telang, Ajer Abil, Pangkal Mapor, Riding Pandjang, Lapfoetoe of Lapfantouw, Loemoet, Sekka en Pelawan.

In het Mijndistrict Soengei Liat:

Soengei Liat, de hoofdplaats, op een halfuur gaans van de oostkust aan een riviertje van denzelfden naam, 37 palen van Blinjoe gelegen. Er is eene redoute, welke, evenals de volgende, op dezelfde wijze is ingericht als die te Djëboes. In den omtrek is de grond niet boschrijk maar meest met alang-alangvelden bedekt.

Verder heeft men de plaatsen: Mangkoetoel, Tjet, Kajoe Arang, Pangkal Lajang, Boekit, Mabat, Bakem, Tijangtara, Poeding, Penjamoen, Doeren en Parit Padang.

In het Mijndistrict Merawang:

Batoe Roesa of Roesak, de hoofdplaats, 14 palen ten zuiden van Soengei Liat aan de S. Merawang ongeveer een uur gaans van de kust gelegen. In de redoute is, behalve de gewone gebouwen, ook het hospitaal voor de bezettingen van Blinjoe, Soengei Liat, Merawang, Pangkal Pinang en Soengei Sëlan.

Voorts zijn de belangrijkste plaatsen: Reding Pandjang, Merawang, Djoerong, Simpang, Poeding, Laboe, Niboeng, Tanah Bawah, Kota Waringin, Boejan en Moendar.

In het Mijndistrict Pangkal Pinang:

Pangkal Pinang, de hoofdplaats met eene redoute, 14 palen ten zuiden van Batoe Roesa en 89 palen ten oosten van Muntok, anderhalf uur van de oostkust gelegen aan het riviertje Pangkal Pinang, dat zich in de S. Merawang ontlast. Het is eene zeer levendige en welvarende plaats, waar ook eene Gouvernements lagere school voor Inlanders is; de omstreken, vooral aan de noordzijde, zijn moerassig.

Verder zijn de voornaamste plaatsen: Gabek, Selindang, Moesoh, Petaling, Titipwak, Pangkal Mundo, Batoor, Dinding Papan, Semabong, Ajer Itam, Selinta, Lempoejang, Namang, Balilik en Tjiloeak.

In het Mijndistrict Soengei Sëlan:

Soengei Sëlan ook wel Pangkal Sëlan genoemd, de hoofdplaats, 26 palen zuid-zuidwestwaarts van Pangkal Pinang, aan de S. Sëlan ruim drie uren gaans van de westkust gelegen. De omtrek is bijzonder boschrijk, en de grond vooral aan de westzijde moerassig. De versterking bestaat hier in eene houten palissadeering in den vorm van een vierkant, met twee aarden cirkelbastions op de overstaande hoeken, en door eene gracht omgeven.

Voorts liggen in dit District: Bangka Kota (of Pangkal Kota) de oude hoofdplaats, Badong, Goedang, Merapin, Nadong, Pajong, Pangkal Boeloe, Kemingking, Melaboen, Kreta, Broeas, Poepoet, enz.

Digitized by Google

In het Mijndistrict Koba:

Koba, de hoofdplaats met eene redoute, 40 palen zuidoostwaarts van Pangkal Pinang, aan een gelijknamig riviertje omtrent een half-uur van de kust gelegen.

Voorts zijn de voornaamste plaatsen: Koerouw, Panja, Trentang, Goentoeng, Arong Dalam, Rangouw, alle aan de oostkust; en landwaarts in: Niboeng, Ajer Bara, Rangas, Nangka en Metoeng.

In het Mijndistrict Toboali:

Sabang of (Nieuw) Toboali, de hoofdplaats van het District, 47 palen ten zuiden van Koba aan de zuidwestkust gelegen, op eenen eenigszins in zee vooruitstekenden heuvel van 40 vt. hoogte. De versterking bestaat uit eenen zwaren gecréneleerden muur van onregelmatigen vorm en bevat, behalve andere militaire gebouwen, ook het hospitaal voor de bezetting van dit Mijndistrict en van Koba; de Gouvernements-pakhuizen staan er buiten, doch onder hare bescherming. De voormalige hoofdplaats (Oud) Toboali, die in 1819 door de zeeroovers werd afgeloopen en toen verlaten is, ligt 2 palen zuidoostelijker aan de kust.

Verder zijn de belangrijkste plaatsen: Kapo, Gadoeng, Baroe, Bikang, Petaling, Serdang, Pergam, Bentja, Maas, Ajer Gegas, Ajer Deles, Njilanding en Bedingong.

De wegen op Bangka zijn slechts meer of minder breede paden, welker aanleg en onderhoud eenvoudig bestaat in het wegkappen van boomen en struiken, waaraan niet altijd behoorlijk de hand wordt gehouden. De bruggen, die over de menigvuldige stroomende wateren liggen, bestaan uit boomtakken, die op jukken van ruwe boomstammen zijn vastgebonden of ook wel los daarop liggen, en dus voor paarden geheel onbruikbaar zijn (1). Men kan derhalve alleen in draagstoelen (*tandoe*), die door acht man gedragen worden, over het eiland reizen, of wel te voet gaan.

Van den zoogenaamden grooten weg op Bangka kan Pangkal Pinang als het middelpunt beschouwd worden. Vanhier uit gaat een tak zuidoostwaarts langs de kust naar Koba en vandaar zuidwaarts naar Sabang of Toboali; een andere tak zuidwestwaarts naar Soengei Sĕlan; een derde west-noordwestwaarts door de Districten Merawang en Soengei Liat naar Muntok; een vierde noordwaarts naar Batoe Roesa

(1) Deze bruggen waren gemakkelijk voor paarden bruikbaar te maken, door ze te dekken met uit *niboeng*-latten gevlochtene horden (*sasak*), gelijk op Sumatra gebruikt worden.

Digitized by Google

en Soenge Liat, en vandaar noordwestwaarts naar Blinjoe en Tandjoeng Mantong aan de Klabat-baai. Van Muntok loopt een weg naar Djëboes, en vandaar naar Bakil aan de Klabat-baai tegenover Tandjoeng Mantong. Aan deze wegen liggen de belangrijkste plaatsen. Het onderhoud van den grooten weg geschiedt door de bevolking; dit en het vervoeren der postpakketten zijn de voornaamste heerendiensten, welke van haar worden gevorderd.

Bergen, kusten, baaien, kapen.

De bodem des eilands vertoont eene golvende vlakte, op welke zich eene menigte heuvelen verheffen, waarvan echter de meeste de 600 of 700 vt. niet overschrijden. Slechts enkele dezer hoogten verdienen den naam van bergen; zij zijn voornamelijk:

De G. Maras met twee toppen (2407 en 2590 vt.), in het noordwesten van het Mijndistrict Soengei Liat.

De G. Pading (volgens anderen Panang), 2265 vt. hoog, in het zuidoosten des eilands op de grens van de Mijndistricten Koba en Toboali.

De G. Mangkol (1) (1300 vt.) en G. Beboelah, in het Mijndistrict Pangkal Pinang, nabij de noordoostelijke grens van Soengei Sëlan.

De G. Parmisan (1545 vt.), nabij de westkust, in het zuiden van het Mijndistrict Soengei Sëlan.

De G. Manoembing, bij verbastering Monopin (1517 vt.), in het westelijkste gedeelte des eilands ten noorden van de hoofdplaats Muntok.

Vulkanische verschijnselen worden, zooverre bekend is, op Bangka niet aangetroffen, behalve twee heete minerale bronnen, van welke de eene gelegen is aan den voet van den G. Parmisan, de andere aan dien van den G. Mangkol.

Aan de oostkust is het strand meerendeels vrij steil en zanderig en op vele plaatsen met klippen bezet; aan de westzijde is de kust veelal lager en vlak, hier en daar zelfs moerassig; dit is vooral het geval in het zuidelijke gedeelte van het Mijndistrict Muntok en in Soengei Sëlan.

In het noorden des eilands dringt eene groote baai, de Klabat-baai, diep het land in tusschen de Districten Djëboes en Blinjoe. Zij is verdeeld in eene Buiten- en eene Binnen-baai door twee landpunten,

(1) Zoo heet deze berg in den *Algemeenen Atlas* van MELVILL en VERSTEEG; bij LANGE heet hij Mangkoe, en bij PIJNAPPEL, Mangka.

Digitized by Google

T. Roeh aan de west-, en T. Mantong aan de oostzijde, welke zich nagenoeg in het midden der baai tegenover elkander in zee uitstrekken. In de Klabat-baai liggen onderscheidene kleine eilandjes, als P. Klabat, P. Nanas, P. Medang, P. Pantjoer, P. Tinam en andere.

Van de menigvuldige kapen vermelden wij, behalve de twee hierboven genoemde, alleen de volgende:

In Djĕboes: T. Melalo, aan de noordwestzijde van de Klabat-baai; T. Dakong; T. Pamoedja; T. Penjaboeng en T. Genting.

In Muntok: T. Oelar; T. Kamak of Bersajap; T. Kalian, niet ver van de hoofdplaats; T. Poenei; T. Tadah; T. Resang en T. Riah.

In Soengei Sĕlan: T. Tedong; T. Bedawoe; T. Berami en T. Pangong of Lalari.

In Toboali: T. Kelapan, bij de hoofdplaats Toboali; T. Dapoer, de zuidwestpunt; T. Baginda, de zuidoostpunt; T. Roeh en T. Bantan.

In Koba: T. Berikat, de oostelijkste punt des eilands; en T. Langka, nabij de hoofdplaats Koba.

In Pangkal Pinang: T. Lempoejang.

In Soengei Liat: T. Radja; T. Lajang; T. Batoe en T. Katjoer.

In Blinjoe: T. Toewan of Toewing; T. Grassok of Krassok; en T. Penjoesah, aan de noordoostzijde van de Klabat-baai.

Rivieren.

Bangka wordt in alle richtingen door eene menigte beken en rivieren doorsneden, van welke vele eene in verhouding tot hare lengte aanmerkelijke breedte en diepte hebben. Zware banken voor hare mondingen maken echter het inkomen voor vaartuigen van eenigen diepgang moeielijk of onmogelijk. De voornaamste rivieren zijn:

In Djĕboes: de S. Antang, die in de Binnen-Klabat-baai valt; de S. Kampa, die ontstaat uit de samenvloeiing van de S. Djĕboes (R.) en de S. Bĕdong (L.), voor een gedeelte de zuidelijke grens van het Mijndistrict Djĕboes uitmaakt, en aan de westkust uitwatert.

In Muntok: de S. Plangas, mede aan de westkust; de S. Djĕring, ontstaande uit de samenvloeiing van de S. Mentapa (R.) en de S. Mantjong (L.), en vallende in Straat Bangka.

In Merawang: de S. Kota Waringin, die in Straat Bangka valt.

In Soengei Sĕlan: de S. Mundo, die de zuidelijke grens van Merawang aan de westzijde bepaalt, uit de samenvloeiing van de S. Mundo (R.) en de S. Penjerang (L.) ontstaat en in Straat Bangka valt; de S. Sĕlan, welke langs de hoofdplaats van dien naam stroomt en in

Digitized by Google

dezelfde Straat valt; de S. Bangka (Pangkal) Kota, ten zuiden van de vorige, nabij het Parmisan-gebergte uitwaterende; en de S. Batar, die aan de zuidkust uitwatert en het Mijndistrict Soengei Sĕlan van Toboali scheidt.

In Toboali: de S. Bangka Oedjoeng, S. Olim, S. Niri of Njeri, alle aan de zuidkust uitwaterende; de S. Kapo en S. Goemba, welke laatste dit Mijndistrict van Koba scheidt, beide aan de oostkust.

In Koba: de S. Koba, welke langs de hoofdplaats van dien naam stroomt; de S. Koerouw of Koerau, die Koba van Pangkal Pinang scheidt. Deze laatste ontstaat uit de samenvloeiing van vele andere rivieren, van welke de voornaamste zijn: de S. Simpang (R.), S. Kamboe (in het midden), die Koba ten westen begrenst, en S. Kabang (L.), die het zuidelijke gedeelte van Pangkal Pinang van Soengei Sĕlan scheidt.

In Merawang: de S. Merawang, die langs de hoofdplaats Batoe Roesa stroomt en op de grens van Merawang en Pangkal Pinang in zee valt.

In Soengei Liat: de S. Lajang, die langs de zuidelijke grens van Blinjoe westwaarts stroomt en zich in het zuiden van de Klabat-baai ontlast; de S. Liat, langs de hoofdplaats van dien naam; en de S. Djindjang, meer noordwaarts, welke beide aan de oostkust uitwateren.

In Blinjoe: de S. Mapor, die op de grens van Soengei Liat en Blinjoe in de Chineesche Zee valt; de S. Sekka (Sĕkah) en S. Simpoepoes, die aan de noordkust uitwateren; en de S. Pandji, die zich bij de hoofdplaats Blinjoe in de Klabat-baai ontlast.

Omliggende kleine eilanden.

Behalve de boven vermelde eilandjes in de Klabat-baai liggen rondom Bangka nog vele daartoe behoorende kleine eilandjes, als:

aan de noordkust: P. Mangkoedo, nabij T. Krassok; en P. Penjoesah, bij de kaap van dien naam.

in Straat Bangka: P. Batoe Bedaoen, P. Medang en P. Antoe, tegenover den mond der S. Mundo; de Nangka-eilanden, zijnde West-Nangka, Midden-Nangka en het grootste, uit eenen 1100 vt. hoogen berg bestaande, P. Nangka, een weinig ten noorden van den mond der S. Sĕlan.

aan de oostkust: P. Pandjang en P. Bodjoer, oostwaarts van de hoofdplaats Pangkal Pinang; P. Telawa, P. Pasir en P. Boear, oostwaarts van T. Lempoejang; P. Gelasa of de Gaspar-eilanden, noordoostwaarts van T. Berikat. Het grootste van alle is het tot het Mijndistrict Toboali behoorende P. Lepar, bij de zuidoostpunt van Bangka gelegen en ten oosten door de Macclesfield-Straat bespoeld

Digitized by Google

Dit eiland, ongeveer 4 □ mijlen groot, is evenals Bangka met heuvels bezet en door vele riviertjes besproeid; het telt vele kampongs, waaronder Ajer Menga, Penoetoek en Goenoeng aan de zuidwestkust de bekendste zijn. Rondom P. Lepar liggen nog onderscheidene kleinere eilanden, als: P. Kelapa, P. Semejor, P. Iboel, P. Boeroeng, P. Pandjang, P. Anak Ajer, P. Tinggi, en andere; in de Macclesfield-straat, P. Tjelaka, met een kustlicht ten behoeve van de vaart in die Straat; en ten oosten van die Straat, P. Liat of Pingo of Midden-eiland, dat thans ook tot de Lepar-eilanden en daarmede tot Bangka gerekend wordt.

Voortbrengselen en handel.

De bergen en heuvels van Bangka zijn met bosschen bedekt, die echter weinig goed timmerhout opleveren maar vele soorten, welke geschikt zijn tot het branden van houtskool voor de tinsmelterijen. Eenige zijn zeer goed voor meubelhout, zooals de *Kajoe Tengris*, *K. Marate Garoe*, *K. Ringas* en *K. Ambalo;* andere bevatten vele en goede hars-(*damar*-) en gomsoorten, vooral gĕtah pertja en gom elastiek, doch van de inzameling daarvan wordt niettegenstaande de aanmoediging van het Bestuur weinig werk gemaakt. *Niboeng*-, *nipah*- en kokospalmen worden er in overvloed aangetroffen, gelijk ook de *pisang*- en andere vruchtboomen. Rotting is er minder overvloedig en bamboes zeer schaarsch. Gambir en peper komen in geringe hoeveelheid voor; in 1879 werden daarvan respectievelijk 168 en 217 pikols geoogst. Met den aanplant van koffie is sedert weinige jaren eene proef genomen; in het jaar 1879 waren er 82000 boomen en oogstte men 13 pikols. Fruiten en groenten zijn schaarsch en slecht. Rijst wordt, niet voldoende voor de bevolking, alleen op droge velden gekweekt.

De groote viervoetige diersoorten ontbreken op Bangka geheel. Men vindt er wilde varkens, onderscheidene hertensoorten (*roesa*, *kidjang*, *kantjil*), apen, eekhoorns, vledermuizen (*kalong*), enz.; voorts slangen, krokodillen, leguanen, hagedissen, en op de kusten een tweeslachtig zoogdier, *doejoeng* of *babi doejoeng* geheeten, welks vleesch gegeten wordt. Vogelen en insecten zijn er in menigte, en onder de laatste ook vooral witte mieren en honigbijen; in het jaar 1879 werden 469 pikols honig en 119 pikols was ingezameld ter waarde van nagenoeg ƒ16250. De zee levert eenen overvloed van visschen, schelpdieren en *tripang* op.

Tamme dieren zijn er weinig. Rundvee, dat van elders wordt aangebracht, tiert slecht; schapen, geiten en tamme varkens worden

Digitized by Google

ten behoeve van Europeanen en Chineezen aangevoerd. Onder het tam gevogelte, hoenders, eenden en ganzen, heerscht dikwijls eene groote sterfte, zoodat zij om in de behoefte te voorzien van Palembang moeten worden aangevoerd en dus duur zijn.

Het delfstoffenrijk bevat: goud in de Mijndistricten Merawang en Pangkal Pinang, zilver, koper, lood en *arsenicum*, van welke mineralen echter om hunne onbeduidende opbrengst volstrekt geen werk wordt gemaakt. Tin wordt over het geheele eiland in groote hoeveelheid en uitmuntende hoedanigheid gevonden en is monopolie van het Gouvernement. De tinmijnen worden onderscheiden in: 1°. *Koelit-mijnen*, waar de ertslaag slechts 4 tot 6 voet onder den beganen grond ligt; 2°. *Koelit-Kollong-mijnen*, waarin de ertslaag 10 tot 16 vt. onder den grond ligt en die ter lengte en breedte van 75 tot 100 vt. gegraven worden; somtijds is deze laag reeds de tweede, en is de mijn eerst als *Koelit-mijn* bearbeid; 3° *Kollong-mijnen*, waarin de erts 20 tot 30 vt. diep ligt, en die dikwijls eene lengte van 800 of 900 bij eene breedte van 150 of 200 vt. hebben; deze laatste vorderen verreweg den zwaarsten arbeid maar leveren ook het grootste voordeel op. De mijnen worden volgens contract met het Gouvernement bewerkt door maatschappijen of compagnieschappen (*Kongsi's*) van Chineezen, die daartoe voorschotten ontvangen en al het door hen verkregene tin, gesmolten en gezuiverd, tegen een bepaalden prijs aan de Gouvernements-pakhuizen moeten afleveren in blokken of zoogenaamde *schuitjes* van een halven pikol (1). Het smelten en zuiveren van het erts geschiedt eerst wanneer eene mijn is uitgeput of, bij groote mijnen, wanneer eene aanzienlijke hoeveelheid erts is verzameld. Dit werk geschiedt uitsluitend des nachts; vanwaar ook de hoeveelheid tin, die men in éénen nacht verkrijgt, een »Nacht" wordt genoemd; zulk een »Nacht tin" wordt berekend op 40 pikols of 80 ton (2). Behalve de Gouvernements mijnen, die onder toezicht vanwege de Regeering worden bearbeid, zijn er ook zoogenaamde Particuliere mijnen, waarmede dit niet het geval is; ook van deze laatste moet echter het product aan het Gouvernement worden geleverd. In 1879 werden door 6518 mijnwerkers 119

(1) Die prijs is thans *f* 13,50 de pikol, behalve *f* 0,08 transportkosten per paal bij vervoer over land, indien de afstand van de mijn naar het pakhuis meer dan twaalf palen is; bij vervoer te water komen de transportkosten voor rekening van het Gouvernement, wanneer zij meer dan *f* 1 per pikol bedragen.

(2) Zie M. J. E. KRIENS. *Hollandsch-Maleisch technisch Marine-Zakwoordenboek.* Uit het *Kol. Versl.* 1880, bl. 199 blijkt echter dat die hoeveelheid niet altijd wordt verkregen, maar somtijds slechts 30 pikols bedraagt.

Digitized by Google

Gouvernements mijnen bearbeid, die 56360 pikols tin opleverden; terwijl nog door 128 Particuliere mijnen 21256 pikols werden geleverd. De gemiddelde jaarlijksche levering van de beide soorten van mijnen te zamen wordt begroot op 66700 pikols. De pikol tin kostte in 1879, met inbegrip van het vervoer naar Nederland, aan het Gouvernement ƒ28; terwijl de veilingsprijs in Nederland in hetzelfde jaar ƒ42,90 per 50 kilogram, d. i. ongeveer ƒ53,50 per pikol, bedroeg (1).

Op Bangka, en bepaaldelijk te Muntok, wordt een niet onbelangrijke handel gedreven. In het jaar 1878 kwamen daar aan 372 schepen, metende 113151 ton, en vertrokken vandaar 368 schepen, metende 108999 ton. In Djěboes, Koba, Blinjoe, Soengei Sělan, Pangkal Pinang en Merawang te zamen kwamen bovendien nog aan 83 schepen, metende 16302 ton, terwijl vandaar vertrokken 77 schepen, metende 17024 ton. De waarde van den in- en uitvoer wordt niet opgegeven. De uitvoer bestaat voornamelijk in de natuurlijke voortbrengselen des eilands, inzonderheid honig en was; de invoer in rijst, tabak, aarde-, koper- en ijzerwerk, Chineesche waren, lijnwaden, enz.

§ 2. Bevolking en bestuur van Bangka.

Sterkte en bestanddeelen der bevolking.

Volgens het *Koloniaal Verslag* van 1881 bedroeg de bevolking van Bangka op het einde van het jaar 1879:

195	Europeanen,
20678	Chineezen,
142	Arabieren,
9	Andere Vreemde Oosterlingen,
48499	Inlanders,
te zamen 69523	zielen.

Hieronder is waarschijnlijk begrepen de bevolking van P. Lepar (bl. 819), die vroeger op ongeveer 1000 zielen werd geschat (2), en die van P. Liat.

(1) Bangka is dan ook eene van de weinige Buitenbezittingen, welke doorgaande belangrijke voordeelen aan het Gouvernement oplevert.

Over de tinmijnen en hare bewerking zie men uitvoeriger het *Tijdschr. v. Neêrl. Indië*, 1843, Dl. II, bl. 392—419, en de boven genoemde werken van Lange, Croockewit en Van Diest.

(2) *Tijdschrift v. Neêrl. Indië*, 1850, Dl. II, bl. 348.

Digitized by Google

De in den *Regerings-almanak* en ook in het *Koloniaal Verslag* gebezigde benaming *Inlanders* is echter te onbepaald; en de onder die rubriek voorkomende personen zijn te onderscheiden in Inboorlingen of Bangkaneezen en Maleiers of Maleische kolonisten, welke beiden, evenals de Chineezen en andere vreemde Oosterlingen, afzonderlijke bestanddeelen der bevolking uitmaken.

De Bangkaneezen.

De Bangkaneezen, wier aantal op het einde van 1848 ongeveer 26300 bedroeg, behooren tot het Maleische ras en schijnen met de bevolking der binnenlanden van Palembang verwant te zijn. Zij zijn middelmatig van gestalte en goed gebouwd, vrij donkerbruin van huidkleur, en hebben levendige oogen; de mannen dragen het haar kort afgesneden, de vrouwen langer. Hunne kleeding bestaat meestal in eene korte broek en eene soort van buis zonder mouwen, beide uit door weeken en kloppen zacht gemaakte boomschors vervaardigd; sommigen dragen echter ook de gewone Maleische kleeding. De wapenen zijn voornamelijk krissen en lansen, maar ook schietgeweer. Zij zijn gedeeltelijk Mahomedanen, gedeeltelijk Heidenen; doch allen zijn zeer bijgeloovig, vereeren en vreezen eene menigte geesten (*dèwa*, *hantoe*, *iblis*), en staan in beschaving verre bij de eigenlijke Maleiers ten achteren. Hunne taal is de Maleische, doch vermengd met woorden welke hun bijzonder eigen, en ook met dezulke, die aan het Javaansch (Palembangsch) ontleend zijn.

Zij worden onderscheiden in *Orang goenoeng* of *Orang darat* en *Orang laoet* of *Rajat* ook wel *Orang sĕkah* genoemd. De laatstgenoemden komen geheel overeen met de *Orang laoet* van Riouw (zie bl. 806). De *Orang goenoeng* of *Orang darat*, bewoners der hooge binnenlanden, wonen overal verstrooid in enkele familiën, die doorgaans elk jaar van woonplaats veranderen om een nieuw stuk gronds ter bebouwing op te zoeken, waarop zij ook hunne eenvoudige woning opslaan. Doch somtijds ook wonen meerdere familiën bij elkander en vormen zoo een eenigszins gevestigd dorp van tien of twintig uit hout en boomschors samengestelde huizen; terwijl men dan in het midden van de kampong eene *balé* of opene galerij vindt, die tot raadzaal dient. Eene moskee wordt er slechts zelden aangetroffen. Hun landbouw bepaalt zich uitsluitend tot het zaaien van rijst op *ladangs* of velden, waar het hout en struikgewas is afgekapt of afgebrand en het zaad zonder verdere bearbeiding wordt in den grond

Digitized by Google

geworpen. Overigens leven zij van hetgeen de bosschen hun opleveren. Spinnen, weven of dergelijke bezigheden zijn hun onbekend; de eenige tak van nijverheid, dien zij beoefenen, is het vlechten van mat- en mandwerk, waarin zij zeer bedreven zijn. Voorts zamelen zij honig, was en harssoorten in, en houden zich ook met de hertenjacht onledig.

Zij zijn over het algemeen zachtaardig van inborst. Diefstal, roof en andere zware misdrijven komen zelden bij hen voor.

In de Mijndistricten Muntok, Blinjoe en Soengei Liat woont hier en daar verspreid de kleine stam der *Orang Lom* of *Orang Bĕlom*, in Soengei Liat ook wel *Orang Mapor* genoemd naar de landstreek waar zij zich ophouden. Zij schijnen de oudste bewoners des eilands te zijn, spreken eene van die der overige bevolking verschillende taal, zijn Heidenen en geheel onbeschaafd, planten of zaaien weinig of niets, maar leven hoofdzakelijk van hetgeen de bosschen hun opleveren. Vroeger zwierven zij zonder vaste woonplaatsen rond; doch in de laatste jaren hebben zij op last van het Bestuur hunne woningen, in kleine kampongs vereenigd, in de nabijheid der groote wegen opgeslagen (1).

De bevolking van P. Lepar leeft voor een klein gedeelte van den rijstbouw, maar hoofdzakelijk van de visscherij. Ook maakt de strandroof een voornaam middel van hun bestaan uit; daar het gevaarlijke vaarwater in Straat Gaspar oorzaak is dat vele prauwen op of nabij de kusten van dit eiland vergaan, en zij deze als hunnen wettigen buit beschouwen.

De Chineezen.

De Chineezen houden zich deels bezig met den arbeid in de mijnen en daaraan verbondene werkzaamheden, waarvoor zij door hunnen sterken lichaamsbouw zeer geschikt zijn, deels met den handel of ambachten. Zij zijn meest van Kanton afkomstig en, gelijk overal buiten hun vaderland, onrustig en woelziek en zeer geneigd tot verzet tegen het wettig gezag. Aan het amfioenschuiven en dobbelspelen zijn zij zeer verslaafd; hunne menigvuldige onderlinge twisten zijn dikwijls het gevolg van deze laatste, en somtijds ook geeft het gemis van een voldoend aantal vrouwen daartoe aanleiding.

(1) Men zie over dezen stam het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*. Dl. XI, bl. 388. De daar gegevene verklaring van den naam *Orang Lom* of *Belom* door *Menschen* (*die*) *nog niet* (*belom*) (*den Islam hebben aangenomen*) schijnt vrij gezocht.

Digitized by Google

Behalve de oorspronkelijke Chineezen zijn op Bangka een vrij groot aantal Peranakan-Chineezen (bl. 113), die meerendeels de hoofdplaatsen der Mijndistricten bewonen en in den handel of het uitoefenen van eenig ambacht hun bestaan vinden.

Het opperhoofd der Chineezen is de Majoor titulair der Chineezen, die benevens een Kapitein titulair te Muntok gevestigd is. Verder is in de hoofdplaats van elk der negen Mijndistricten een Luitenant Chinees, behalve in Djëboes en Pangkal Pinang, waar deze Hoofden tegenwoordig den titel van Kapitein titulair hebben; voorts hebben alle Chineesche kampongs hare Hoofden.

De Chineezen, welke zich vereenigen tot eene associatie (*kongsi*) ter bewerking van eene mijn, bouwen in de nabijheid dier mijn een gemeenschappelijk huis (*roemah kongsi*) voor de vergaderingen der leden en de huisvesting van het bestuur bestemd, waarbij zij eenen moestuin aanleggen. Vervolgens benoemen zij uit hun midden eenige personen voor het beheer der *kongsi* en tot het verrichten van bijzondere diensten; namelijk: een Mijnhoofd, die het bestuur der werkzaamheden heeft en alle geschillen tusschen de mijnwerkers beslecht; een Schrijver, die van alle ontvangsten en uitgaven en van de bijzondere rekening der onderscheidene mijnwerkers aanteekening houdt; twee *Tjintjings*, die belast zijn met alle geldelijke zaken de *kongsi* betreffende; een kok, een tuinier, een timmerman en een zwijnenhoeder. Deze personen bekleeden hunne betrekkingen tot na elke ertssmelting, die gewoonlijk eens in het jaar of als eene groote mijn is uitgeput plaats heeft; zij genieten eene vooraf bepaalde bezoldiging, deelen met de overige geassociëerden in de winsten en verliezen, en moeten ook aan den mijnarbeid deelnemen voor zooverre hunne bijzondere werkzaamheden dit toelaten. Na elke smelting wordt een nieuw personeel gekozen, met uitzondering van den Schrijver en de *Tjintjings*, welke hunne betrekkingen, indien zij die goed waarnemen, gewoonlijk blijven bekleeden zoolang de *kongsi* vereenigd blijft(1).

Maleiers en andere vreemde Oosterlingen.

De Maleiers, Arabieren en Klinganeezen, die meest in de hoofdplaatsen der Mijndistricten gevestigd zijn en daar hunne eigene Hoofden hebben, bestaan hoofdzakelijk van den handel. In het Mijndistrict Muntok houden zich ook somtijds Maleiers met het graven van tin

(1) Over de inrichting der Kongsi's en andere bijzonderheden omtrent de Chineezen zie men hierachter, Dl. II, Derde Hoofdgroep, Hoofdst., II, § 4.

Digitized by Google

bezig; in dat geval zijn het hunne Hoofden, met welke het Gouvernement contracten sluit en die als de leveranciers bekend staan.

Burgerlijk bestuur en rechtswezen (1).

Aan het hoofd van het burgerlijk bestuur staat een Resident, gevestigd te Muntok. Hij wordt bijgestaan door eenen Secretaris, die tevens Magistraat en Hoofd der Politie is en als Lands-ontvanger, Ambtenaar van den Burgerlijken stand en Notaris fungeert, en door eenige Commiezen op het Residentie-bureau. Voorts heeft men op de hoofdplaats: eenen Ontvanger der in- en uitgaande rechten, die tevens haven- en pakhuismeester is, eenen Hoofd-Djaksa, eenen Hoofd-Panghoeloe, en de bovenvermelde Chineesche Hoofden.

In elk Mijndistrict is een Europeesch Administrateur, die onder den Resident het gezag uitoefent en bepaaldelijk met het beheer der tinmijnen belast is. Hij heeft te zijner beschikking eenige Inlandsche politiedienaren en eenen Chineeschen mijnopzichter (Mandoor). Voorts is in elk Mijndistrict een Inlandsch Districtshoofd met den titel van Dĕmang, die door den Gouverneur Generaal wordt benoemd, en een Luitenant (of Kapitein titulair) Chinees; en in de Onder-afdeelingen of Districten daarvan, mindere Hoofden, die gewoonlijk den titel van Batin voeren, somtijds ook dien van Krio of Mandoor. Hunne waardigheid is erfelijk behoudens de goedkeuring van den opvolger door de Matagawé's, dat zijn de gehuwde en gevestigde personen in het District (vergel. bl. 709); doch hun gezag is gering, en zij zijn meer de raadslieden dan de bestuurders hunner onderhoorigen; zij genieten ook van dezen geene bezoldiging of andere voordeelen dan alleen hunne hulp bij het bebouwen hunner rijstvelden.

Op P. Lepar is een Europeesch Posthouder, wien eenig inlandsch personeel is toegevoegd, en aan wien de uitoefening der politie en justitie op Lepar en de omliggende eilandjes is opgedragen; ook is daar een inlandsch Hoofd met den titel van Dĕmang.

Europeanen staan terecht voor den Raad van Justitie te Batavia.

Overigens berust de rechtspleging bij het Residentie-gerecht, den Landraad, de Magistraten en de Districtsgerechten.

Het Residentie-gerecht wordt wekelijks ter hoofdplaats gehouden door den Voorzitter en den Griffier van den Landraad. Het beslist 1°. over alle burgerlijke rechtsvorderingen, welke de waarde van *f* 500 niet te boven gaan, ingesteld tegen Europeanen of met hen

(1) Men zie hierover uitvoeriger *Het Staatsblad van Nederlandsch Indie*, 1840, n°. 62 en 1874, N°. 33.

Digitized by Google

gelijkgestelden, en tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden, wanneer dezen, voorzooverre de zaak in geschil betreft, krachtens de wet of overeenkomst aan de voor Europeanen vastgestelde wettelijke bepalingen zijn onderworpen; 2°. over alle klachten, ingebracht tegen Europeanen of met hen gelijkgestelden betrekkelijk overtredingen van politiereglementen, plaatselijke keuren, overtredingen op het stuk van 's lands middelen en pachten of andere algemeene verordeningen, wanneer daarop geene zwaardere straf is gesteld dan gevangenis van drie maanden of eene boete van ƒ500. In sommige gevallen is van de vonnissen van het Residentie-gerecht hooger beroep bij den Raad van Justitie.

De Landraad houdt wekelijks ter hoofdplaats zitting en is samengesteld uit een Voorzitter en een Griffier, beiden Nederlandsche rechtsgeleerden, en uit vier of meer leden daartoe door den Gouverneur-Generaal uit de voornaamste en bekwaamste Inlanders benoemd. Hij neemt kennis van: 1°. alle burgerlijke rechtsvorderingen, ingesteld tegen Inlanders of met hen gelijkgestelden; 2°. alle misdrijven, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden; 3°. alle overtredingen van politiereglementen, plaatselijke keuren en wettelijke bepalingen van algemeenen aard, begaan door Inlanders of met hen gelijkgestelden. Van de uitspraken van den Landraad is in sommige gevallen hooger beroep bij den Raad van Justitie.

De Magistratuur wordt uitgeoefend in het District Muntok door den Secretaris der Residentie, in de overige Districten door de Administrateurs. Zij nemen kennis van: 1°. alle burgerlijke rechtsvorderingen door anderen dan Europeanen en met hen gelijkgestelden ingesteld tegen Vreemde Oosterlingen, wanneer het onderwerp van het geschil geene hoogere waarde heeft dan ƒ 50; 2°. alle klachten tegen Inlanders en met hen gelijkgestelden ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van ƒ100, arbeid aan de publieke werken voor drie maanden of gevangenis van acht dagen. De uitspraken van den Magistraat zijn aan geenerhande voorziening onderhevig. Bij hunne rechtspraak is, wanneer het Inlanders geldt, het Districtshoofd, en bij Vreemde Oosterlingen het Hoofd van den betrokken persoon tegenwoordig; in het District Muntok buitendien de inlandsche Officier van Justitie, die de functiën van het Openbaar Ministerie waarneemt.

De Districtsgerechten bestaan uit het Districtshoofd (Dĕmang), bijgestaan door zooveel mindere Hoofden als daartoe voor elk District door den Resident worden aangewezen. Zij oordeelen over: 1°. alle burgerlijke rechtsvorderingen door Inlanders of met hen gelijkgestelden

Digitized by Google

ingesteld tegen eigenlijk-gezegde Inlanders, wanneer de waarde in geschil niet meer beloopt dan *f* 50; 2°. alle klachten tegen eigenlijk-gezegde Inlanders ter zake van overtredingen, waarop geene zwaardere straf is gesteld dan eene boete van *f* 10 of gevangenisstraf van zes dagen. Van de uitspraken van het Districtsgerecht is in sommige gevallen hooger beroep bij den Landraad.

§ 3. Blitong en omliggende eilandjes. (1)

Ligging, grenzen, grootte en omliggende eilandjes.

Bĕlitoeng, gewoonlijk genoemd Blitong of Billiton, ligt ten oosten van Bangka tusschen 2° 31′ 30″ tot 3° 15′ 20″ Z. B. en 107° 34′ tot 108° 18′ 30″ O. L., ten noorden door de Chineesche, ten zuiden door de Java-zee bespoeld, ten westen door Straat Gaspar van Bangka, en ten oosten door Straat Karimata van Borneo gescheiden. Het heeft eene onregelmatig vierhoekige gedaante en eene oppervlakte van 119 □ mijlen.

Rondom Blitong liggen eene menigte (men zegt 154) kleine, meerendeels zeer kleine, eilandjes. De voornaamste van deze zijn:

aan de westzijde:

P. Selio, bij de zuidwestpunt; P. Mendollok; P. Bakouw; P. Keringan; P. Roe; P. Betang; P. Makoekoeng; P. Palambintang; P. Ringgit; P. Sekindang; P. Perlak; P. Kalimambang of Kalmambang, Kalimowa of Kalmowa voor den mond der rivier Tjeroetjoep, met een Gouvernements steenkolen-depot; P. Mendanau of Lang Eiland, verreweg het grootste van alle; P. Batoe Dinding, door Sĕlat (Straat) Nassi van P. Mendanau gescheiden; P. Sebongkok, ook P. Oela Gala of Laag Eiland of Hoorn genaamd, door Sĕlat Nadoek van P. Mendanau gescheiden; het Noord- en het Zuid-Eiland, door de Stoltze-Straat (bl. 812, noot 3) van P. Mendanau gescheiden; en P. Liat, het westelijkste, door de Clement-Straat van de Noord- en Zuid-Eilanden, en door de Macclesfield-Straat van Bangka gescheiden.

aan de oostzijde:

P. Selandok; P. Sekapar; P. Srokat; P. Srokat Besar en P. Srokat Ketjil.

---

(1) Over Blitong zie men: o. a. *Natuurkundig Tijdschr. voor Neérl. Indië.* Dl. III, bl. 135 en volgg.; *Tijdschr. v. Neérl. Indië*, 1853, Dl. I, 1868, Dl. II; *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. I, bl. 77; *Bijdragen van het Kon. Instituut voor taal-, land- en volkenk.* Derde volgreeks, Dl. II, bl. 59—94 en de *Gids*, 1875, 2de Aflev.

Digitized by Google

Behalve de hier genoemde eilandjes, van welke slechts Selio, Makoekoeng, Kalimambang en Mendanau bewoond zijn, bevinden er zich aan de oost- en west-, en ook aan de noord- en zuidzijde van Blitong nog eene groote menigte veel kleinere, die echter meestal niet meer dan klippen zijn.

Natuurlijke gesteldheid van Blitong.

De luchtsgesteldheid verschilt weinig van die van Bangka en is evenals daar zeer veranderlijk. Door het gemis van binnenslands gelegen hooge gebergten en de kleine oppervlakte van het eiland wordt er geene afwisseling van land- en zeewind waargenomen. De vochtige dampkring is dikwijls zeer drukkend, hoewel de thermometer 's morgens en 's avonds gewoonlijk 72° of 74° en op den middag zelden meer dan 84° Fahr. teekent; de nachten zijn zeer koel.

De grond, die, behalve op het eiland Mendanau, niet zeer vruchtbaar maar steenachtig is en deels uit graniet en de verweêringsproducten daarvan deels uit zandsteen bestaat, is doorgaans vlak en aan de kusten over het algemeen laag en zanderig. Hier en daar verheffen zich eenige heuvels, van welke de voornaamste zijn: de G. Sekajoe en G. Tebalo in het noorden; de Bockit Rawa, G. Kemeroekan, G. Batoe Toenggal, G. Begandi, G. Pajoeng, G. Liang, G. Badouw, G. Tijong, G. Merantang, G. Agong en G. Koebing, in de westelijke helft; de G. Baginda, G. Blantoe, G. Reting, G. Loedei, G. Poetat en G. Blitong in het zuiden; en de G. Bedawon en G. Seloewar in de oostelijke helft des eilands. De eenige berg, welke dezen naam verdient, is de G. Tadjĕm, die twee toppen heeft, van welke de noordelijkste G. Tadjĕm perampoewan en de zuidelijkste G. Tadjĕm laki-laki heet; hij ligt in de noordelijke helft des eilands nagenoeg in het midden, en heeft eene hoogte van ongeveer 3000 vt.

Op den G. Tadjĕm ontspringen de twee voornaamste rivieren: de S. Tjeroetjoep, die na eenen zeer kronkelenden loop met eenen wijden mond aan de westkust uitwatert, na aan hare rechterzijde, behalve vele kleinere riviertjes, de S. Lingga, en aan de linker de Badouw te hebben opgenomen; en de S. Linggang, die een zuidoostwaartschen loop heeft en aan de oostkust in zee valt, na aan hare rechterzijde de S. Leis, die op den G. Bedawon ontspringt, te hebben ontvangen. Deze beide rivieren zijn tien of twaalf palen landwaarts in voor vrij groote prauwen bevaarbaar. Overigens heeft Blitong slechts eene menigte onbevaarbare kustriviertjes, van welke de S. Sidjoek in het noordwesten en de S. Brang in het westen de belangrijkste zijn.

Digitized by Google

Blitong heeft slechts drie opmerkelijke baaien: aan de zuidzijde de wijde en diepe Telok Batoek; aan de noordzijde de kleinere Telok Boeding, waarin het riviertje van dien naam valt; en ook kan als zoodanig beschouwd worden de zeer wijde mond van de S. Tjeroetjoep.

Eene menigte kapen strekken zich meer of minder ver in zee uit. Hiertoe behooren voornamelijk:

aan de westkust, van het noorden af: T. Binga; T. Koeboe; T. Tikar; T. Batoe; T. Roe, de westelijkste punt des eilands; T. Gëmoek; T. Parak; T. Penaga, en T. Tembelan, tegenover P. Selio.

aan de zuidkust, van het westen af: T. Krawang; T. Batoe Penjoh; T. Penjabong; T. Blantoe; T. Parak; T. Roesak (de vijf laatste aan de westzijde van de Baai Telok Batoek); T. Soga; T. Doekon, T. Kemoedi (aan de oostzijde van die Baai); T. Keloempang, de zuidelijkste punt des eilands; en T. Epil (Spil?), de zuidoostpunt.

aan de oostkust, van het zuiden af: T. Batoe Boejong; T. Rapak; T. Manggar; T. Lolo, de oostelijkste punt; en T. Sarang Boeroeng Mandi.

aan de noordkust, van het oosten af: T. Ontong; T. Doelang; T. Pring; T. Peting; T. Sabang Mengoeroe (de beide laatste ter wederzijden van de Baai Telok Boeding); T. Batoe Bedil; T. Boeroe; T. Siantoe, de noordelijkste punt; T. Pandaman en T. Pajoeng.

Voortbrengselen en handel.

De grond is voor een gedeelte met *alang-alang* en heesters, gedeeltelijk met bosschen bedekt, welke laatste onderscheidene houtsoorten bevatten, die tot het bouwen van prauwen, en andere die tot het branden van houtskool voor de tinsmelterijen geschikt zijn. Voorts levert het plantenrijk sago- en kokospalmen; onderscheidene boomen, van welke hars en gom gewonnen wordt; eenige muskaatnootboomen en peperstruiken, rotting, en onderscheidene Indische vruchtboomen en aardvruchten, doch geen bamboes, welks aanplanting echter in de laatste jaren is beproefd. Rhizophoren zijn aan de kusten menigvuldig. Rijst wordt op *ladangs* gekweekt, doch van geene zeer goede hoedanigheid en op verre na niet genoeg voor de behoefte der bevolking; en pogingen tot verbetering van den rijstbouw vonden bij haar weinig ingang. Behalve de ingevoerde rijst zijn voorts aardvruchten en sago de voornaamste voedingsmiddelen. *Agar-agar* wordt in de zee in overvloed opgevischt.

Digitized by Google

Het dierenrijk levert: geiten, varkens, katten en tam pluimgedierte; ingevoerde runderen en paarden tieren slecht uit gebrek aan goed gras. Van de wilde dieren komen vooral in aanmerking: wilde zwijnen, jakhalzen, steenbokken, civetkatten, tijgerkatten, apen, krokodillen, leguanen en slangen. Van de menigvuldige insecten vermelden wij muskieten en mieren, welke beide soorten zeer talrijk zijn, en bijen wier honig en was in de bosschen wordt ingezameld. De zee levert overvloed van visch, kreeften, krabben en garnalen, en aan de stranden schildpadden en *tripang*. Ook vindt men aan de kust op sommige plaatsen eetbare vogelnestjes.

Het delfstoffenrijk levert een weinig koper, veel ijzer, dat tot kleine staafjes of spijkers verwerkt wordt uitgevoerd, doch vooral eene groote hoeveelheid tin van dezelfde goede hoedanigheid als het Bangkatin (1). Tot de ontginning der tinmijnen werd in 1852 door het Gouvernement concessie verleend aan Z. K. H. Prins HENDRIK; in 1860 is die concessie overgegaan op de *Billiton-maatschappij*, zijnde eene Vennootschap van particulieren aanvankelijk onder beschermheerschap van genoemden Prins; hare administratie bestaat uit eenen Hoofd-administrateur, een Geneesheer, vier Administrateurs, drie Adjunct-administrateurs, een Elève, een Pakhuismeester en eenige Klerken. Zij genieten, behalve hunne bezoldiging, vrije woning en percenten van het door hun District geleverde tin. De mijnen worden, evenals op Bangka, door *Kongsi's* van Chineezen bewerkt; hare steeds toenemende opbrengst heeft gedurende het jaar loopende van 1 Mei 1879 tot 30 April 1880 bedragen ruim 84712 pikols, verkregen door 4180 arbeiders. Het Billiton-tin wordt te Batavia verkocht bij tweemaandelijksche veilingen; de gemiddelde opbrengst was in het jaar 1879 *f* 48,16 per pikol. Aan de Chineezen wordt *f* 20 per pikol uitbetaald; en het Gouvernement geniet als pachtschat 3 pCt. van de productie in natura, welk tin bij de veilingen hier te lande wordt verkocht. Als uitvoerrecht wordt voor het Billiton-tin betaald *f* 3,50 per 100 kilogram, welk recht in 1879 bedroeg *f* 154451.

In het jaar 1878 waren op Blitong te Tandjoeng Pandang aangekomen 123 handelsvaartuigen, metende 11804 ton, en vandaar vertrokken 110 vaartuigen, metende 11348 ton; de waarde van den in- en uitvoer wordt niet opgegeven. De invoer bestaat voornamelijk in rijst, tabak, gambir, arèngsuiker, siroop, olie, zout (dat op Blitong

(1) De berichten van Dr. CROOCKEWIT, die, in zijn op bl. 812 aangehaald *Verslag*, als een gevolg van zijne onderzoekingen in 1850 het aanwezen van tin op Blitong ontkent, zijn door latere nasporingen in 1851 gelogenstraft.

Digitized by Google

niet gemaakt maar door het Gouvernement geleverd wordt), *katjang*, sago, klappernoten, lijnwaden, garen en touw, aarde-, koper- en ijzerwerk, Chineesche waren, en gezouten eieren, de laatste om weder te worden uitgevoerd. De uitvoer bestaat in rijst, boomschors (*koelit soega*), welriekend hout (*kajoe garoe*), gĕtah pertja, hars (*damar*), was, matwerk, spijkers van inheemsch maaksel, *tripang*, *agar-agar*, schildpad en gezouten eieren.

Verdeeling, voornaamste plaatsen, wegen.

Blitong met de omliggende eilanden, vroeger verdeeld in zeven Districten, vormt sedert 1879 één District, verdeeld in de vier Onder-districten Tandjoeng Pandan, Boeding, Linggang of Manggar en Dindang.

1°. Het Onder-district Tandjoeng Pandan (Pandang) strekt zich uit over het westelijke gedeelte des eilands van een weinig ten noorden van de S. Tjeroetjoep tot aan de S. Brang, en bevat ook het voormalige District Badouw, in het midden des eilands gelegen. De hoofdplaats, tevens die van het geheele eiland, is Tandjoeng Pandan, gelegen aan den rechteroever van den mond der S. Tjeroetjoep. Er is eene redoute met eene kleine bezetting (Subsistenten-kader); voorts eene Gouvernements lagere school voor Inlanders, en het Groote hospitaal der Tinmaatschappij.

Tjeroetjoep ligt een weinig ten oosten van Tandjoeng Pandan aan denzelfden oever der rivier; en Badouw, meer landwaarts in, aan de S. Badouw, een linkerzijriviertje van de Tjeroetjoep.

Tot dit Onder-district behooren voorts het eiland Mendanau en al de in Straat Gaspar ten oosten van P. Liat gelegen eilanden, die vroeger een afzonderlijk District uitmaakten.

2°. Het Onder-district Boeding, bestaande uit de voormalige Districten Sidjoek en Boeding, neemt het noordelijke gedeelte des eilands in, aan de westzijde tot aan het Onder-district Tandjoeng Pandan en aan de oostzijde tot aan het Onder-district Linggang. De hoofdplaats Boeding ligt op eenigen afstand van de noordkust aan het riviertje van dien naam, dat zich in de Telok Boeding ontlast.

Sidjoek, de vroegere hoofdplaats van het District van dien naam, in het westelijk gedeelte der noordkust, aan een riviertje van denzelfden naam.

3°. Het Onder-district Linggang of Manggar bevat het middengedeelte van de oostelijke helft des eilands, tusschen de Onder-districten Boeding en Dindang. Het voormalige District van denzelfden naam

Digitized by Google

had tot zuidelijke grens de S. Linggang en hare rechterzijrivier de S. Lais; waarschijnlijk is dit nog het geval.

De hoofdplaats Manggar ligt aan de oostkust nabij Kaap Manggar; ook hier ligt eene kleine bezetting (Subsistenten-kader). Voorts is er eene Gouvernements lagere school voor Inlanders, en een hospitaal van de Tinmaatschappij.

De voormalige hoofdplaats Pangkalan Gedang ligt aan de S. Linggang op geruimen afstand van haren mond.

4°. Het Onder-district (vroeger District) Dindang, dat het zuidelijke gedeelte van het eiland beslaat, aan de westkust ten zuiden van de S. Brang en aan de oostkust ten zuiden van de S. Linggang, is gevormd uit de voormalige Districten Blantoe, dat den zuidwesthoek, en Dindang, dat den zuidoosthoek des eilands innam. Dit District Dindang was oorspronkelijk een apanage van den Dipati (het Inlandsch Hoofd) van Blitong; doch bij het overlijden van den titularis in 1873 werd die waardigheid afgeschaft (zij is echter in 1879 hersteld) en dit landschap als een nieuw District bij den grond van het Gouvernement getrokken.

Behalve de hoofdplaats Dindang is de voornaamste plaats Blantoe, de voormalige Districtshoofdplaats, in het zuiden van de westkust aan den mond van een gelijknamig riviertje gelegen (1).

De voornaamste plaatsen zijn door vrij goede wegen of breede voetpaden met elkander verbonden; naar de afgelegen mijnen voeren smallere paden. Over de rivieren liggen meer of minder goede bruggen, die alle althans te paard kunnen worden gepasseerd.

Bestuur en rechtswezen.

Tot 1852 maakte Blitong met de omliggende eilanden een onderdeel van de Residentie Bangka uit, doch is in dat jaar tot eene op zichzelf staande Afdeeling verheven onder het bestuur van eenen Adsistent Resident, die te Tandjoeng Pandang is gevestigd en wordt bijgestaan door een Commies, die tevens als Ambtenaar van den Burgerlijken Stand, Notaris en Vendumeester fungeert, en eenige mindere ambtenaren. Voorts hebben ter hoofdplaats hun verblijf: het Inlandsch Districtshoofd van Blitong, die den titel voert van Dipati en aan wien het onmiddellijk bestuur over de Inlandsche bevolking is overgelaten; en een Kapitein titulair der Chineezen.

(1) Zie over deze indeeling enz. het *Ind. Staatsbl.* 1879, N°. 45.

Digitized by Google

Verder is in de hoofdplaats van elk Onder-district een Inlandsch Onder-districtshoofd met den titel van Ngabéhi, rechtstreeks ondergeschikt aan den Dipati. Te Tandjoeng Pandan en te Manggar is buitendien nog een ondergeschikt Inlandsch Hoofd, dat den titel van Djoeroe-hoofd voert.

Al deze ambtenaren worden door het Gouvernement aangesteld en bezoldigd. De Dipati geniet jaarlijks ƒ 2400, de Ngabéhi's ieder ƒ 780, en de Djoeroe-hoofden ieder ƒ 180. Voorts bestaan de inkomsten van den Dipati en de Ngabéhi's in eene schatting, welke zij van hunne onderhoorigen heffen, en die door dezen voldaan wordt in producten van hunnen landbouw of hunne visscherij of ook in onbezoldigden arbeid.

De Kapitein titulair Chinees, mede van Gouvernementswege aangesteld, geniet ƒ 50 's maands.

Tot het jaar 1858 was de handhaving der justitie onder de Inlandsche bevolking geheel overgelaten aan een Inlandsch Politiehoofd; doch in dat jaar is te Tandjoeng Pandan een Landraad gevestigd, bestaande uit den Adsistent Resident als Voorzitter, den Commies van het Residentie-bureau als Griffier, benevens eenige Inlandsche leden en Chineesche adviseurs. Ook is aan de door het Gouvernement erkende Administrateurs der tinmijnen eenige rechtsmacht toegekend, op dezelfde wijze als zulks op Bangka het geval is (bl. 827). Voor Europeanen en met hen gelijkgestelden is er een Residents-gerecht; de Adsistent Resident is bevoegd om in burgerlijke zaken recht te doen, onverschillig hoe groot de waarde in geschil is.

Bevolking.

De bevolking van Blitong bedroeg op het einde van 1879 volgens den *Regerings-almanak* van 1881:

59 Europeanen,
7111 Chineezen,
4 Arabieren,
938 Andere Vreemde Oosterlingen,
22573 Inboorlingen,

te zamen 30685 zielen.

Behalve de Europeanen en Chineezen wordt de bevolking van Blitong onderscheiden in *Orang dagang*, *Orang sèkah* en *Orang darat*.

Orang dagang (kooplieden) zijn de vreemde Oosterlingen van den *Regerings-almanak;* zij zijn meerendeels van de Westkust van Borneo,

Digitized by Google

van Palembang, van Bangka, Lingga of Celébes afkomstig, houden zich met den handel bezig en wonen bijna uitsluitend op de hoofdplaats Tandjoeng Pandan.

De *Orang sĕkah*, overeenkomende met de *Orang laoet* van de Residentiën Riouw en Bangka (bl. 806 en 823), zijn die Inboorlingen, welke niet aan den vasten wal maar in hunne veelal met lilla's gewapende prauwen wonen, en van de visch- en *tripang*-vangst en *agar-agar*-visscherij leven, en zich vroeger ook dikwijls aan zeeroverij schuldig maakten, hetgeen thans niet meer het geval schijnt te zijn. Voor eenige jaren bedroeg hun aantal omstreeks 2800 zielen (1). Het zijn kleine, stevig gebouwde menschen, donkerder gekleurd dan de gewone Maleiers; sommigen hebben eenigszins gekroesd of gekruld haar. Hunne taal bevat eenige Maleische woorden, doch is overigens een bargoensch, dat door hen alleen wordt verstaan. Meerendeels zijn zij Heidenen, doch in de laatste jaren zijn sommigen tot het Islamisme overgegaan. Zij zijn werkzaam en zeer bedreven in het bouwen van prauwen. In de laatste jaren hebben velen hunner, ten gevolge van de bemoeiingen der Nederlanders, het zeerooversbedrijf laten varen en zich gevestigd in nabij den wal boven het water gebouwde huizen; tot nederzetting op het eiland schijnen zij echter niet geneigd te zijn en vermengen zich ook niet met de *Orang darat*. Zij zijn ook hier verdeeld in de vijf op bladz. 807 vermelde Soekoes, die elk een Hoofd hebben, dat door het Gouvernement met *f* 180 's jaars wordt bezoldigd (2).

De *Orang darat* of vastelandbewoners zijn de eigenlijke Inboorlingen des eilands; zij behooren tot het Maleische ras en spreken de Maleische taal, zijn middelmatig van gestalte, stevig gebouwd, hebben sterk sprekende gelaatstrekken en lang zwart haar. Hun karakter wordt zeer verschillend geteekend: volgens den een zijn zij goedaardig, behulpzaam, gastvrij, eerlijk en ijverig als hun de gelegenheid wordt aangeboden om iets te verdienen; volgens den ander, weinig ontwikkeld, lui, onverschillig, valsch en dikwijls fanatiek. Zij leven van landbouw, een weinig vischvangst en het delven en uitsmelten van ijzererts, en vervaardigen van het daaruit verkregene metaal zeer goede spijkers, hamers, spaden, bijlen, kapmessen en andere gereedschappen. De vrouwen maken kokers, mandjes en dergelijke voorwerpen van pandanus-bladeren. Hunne producten brengen zij op de

(1) *Kol. Verslag*, 1871.

(2) *Tijdschr. v. Neérl. Indie*, 1853, Dl. I, bl. 30, en volgg.; *Koloniaal Verslag* over 1862, bl. 16. *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XXIV, bl. 201; *Ind. Staatsbl.*, 1879, N°. 45; *Gids*, 1875, Afl. 2.

Digitized by Google

hoofdplaatsen ter markt. Zij zijn liefhebbers van hanengevechten, dansen (*tandak*) en muziek, waarvoor zij *gongs* en eene soort van *gamělan* (bl. 433) hebben. In naam belijden zij het Islamisme; doch of er moskeeën op het eiland gevonden worden is ons niet gebleken. Vroeger woonden zij in zeer kleine kampongs of somtijds in alleenstaande huizen te midden hunner *ladangs* opgericht op palen en bijna geheel van boomschors vervaardigd; en daar deze rijstvelden, na eens beplant te zijn geweest, gedurende tijd moeten braakliggen alvorens weder te kunnen bebouwd worden, veranderden zij dikwijls van woonplaats, hetgeen de hoofdoorzaak van de onbeduidendheid hunner kampongs was. Thans echter wonen zij meerendeels in goed aangelegde dorpen, die door de zorg van het Bestuur met allerlei vruchtboomen zijn beplant. In het algemeen is hun toestand aanmerkelijk verbeterd sedert het eiland onder geregeld Europeesch bestuur is gebracht.

Digitized by Google

BIJLAGE *A* (1).

TRAKTAAT VAN 17 MAART 1824 TUSSCHEN NEDERLAND EN GROOT-BRITTANJE.

Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden en Zijne Majesteit de Koning van het Vereenigde Koningrijk van Groot-Brittanje en Ierland, verlangende hunne respective bezittingen en den handel hunner onderdanen in Oost-Indië op eenen wederkeerig voordeeligen voet te brengen, zoodat de welvaart en voorspoed der beide Natiën, voortaan, ten allen tijde bevorderd kunnen worden, zonder die oneenigheden en naijver, welke, in vroeger dagen, de goede verstandhouding gestoord hebben, die steeds tusschen dezelve behoort te bestaan, en willende zooveel mogelijk alle aanleiding tot misverstand tusschen hunne respective Agenten voorkomen, alsmede, ten einde zekere punten van verschil te regelen, welke zich hebben opgedaan bij het ten uitvoer leggen van de Conventie, den 13den Augustus 1814, te Londen gesloten, voor zoo ver dezelve betrekking heeft tot de bezittingen van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden in Oost-Indië,

Hebben tot Gevolmagtigden benoemd, te weten:

Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden,

Den Baron HENDRIK FAGEL, Lid der Ridderschap van de provincie Holland, Staatsraad, Groot-Kruis der Koninklijke Orden van den Nederlandschen Leeuw en der Guelfen; mitsgaders Hoogstdeszelfs Extraordinaris Ambassadeur en Plenipotentiaris aan het Hof van Londen,

En den heer ANTON REINHARD FALCK, Kommandeur der Koninklijke Orde van den Nederlandschen Leeuw en Minister voor het Publieke Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Koloniën.

En Zijne Majesteit de Koning van Groot-Brittanje,

Den heer GEORGE CANNING, Lid van Zijner Majesteits Geheimen Raad en van het Parlement, mitsgaders Hoogstdeszelfs eersten Secretaris van Staat voor de Buitenlandsche Zaken;

En den heer CHARLES WATKIN WILLIAMS WYNN, Lid van Zijner Majesteits Geheimen Raad en van het Parlement, Luitenant-Kolonel

(1) Zie bl. 51.

Digitized by Google

kommanderende het Regiment Vrijwilligers te paard van het Graafschap Montgomery, mitsgaders President van het Collegie van Commissarissen voor de Indische Zaken.

Dewelke, na wederzijdsche mededeeling van hunne volmagten, die in goeden en behoorlijken vorm bevonden zijn, de volgende artikelen hebben vastgesteld:

Art. 1. De Hooge Contracterende Partijen verbinden zich, om in hunne respective bezittingen in den Oosterschen Archipel en op het vaste land van Indië en op Ceylon, elkanders onderdanen ten handel toe te laten, op den voet der meest begunstigde Natie; wel verstaande, dat de wederzijdsche onderdanen zich zullen gedragen overeenkomstig de plaatselijke verordeningen van elke bezitting.

Art. 2. De onderdanen en schepen van de eene Natie zullen, bij den in- en uitvoer in en van de havens der andere in de Oostersche zeeën, geene regten betalen hooger dan ten bedrage van het dubbel van die, waarmede de onderdanen en schepen der Natie, aan welke de haven toebehoort, belast zijn.

De regten, voor den in- of uitvoer met Nederlandsche bodems in eene Britsche haven op het vaste land van Indië of op Ceylon betaald wordende, zullen in dezer voege worden gewijzigd, dat deswege, in geen geval, meer berekend worde dan het dubbel der regten, door Britsche onderdanen en voor Britsche bodems te betalen.

Met betrekking tot die artikelen, op welke geen recht gesteld is, wanneer zij worden in- of uitgevoerd door de onderdanen of in de schepen der Natie, aan welke de haven toebehoort, zullen de regten, aan de onderdanen der andere op te leggen, in geen geval meer bedragen dan zes ten honderd.

Art. 3. De Hooge Contracterende Partijen beloven, dat geen traktaat voortaan, door ééne derzelve met eenigen Staat in de Oostersche zeeën te maken, eenig artikel behelzen zal, strekkende, het zij regtstreeks, het zij door oplegging van ongelijke regten, om den koophandel der andere partij van de havens van zoodanigen Inlandschen Staat uit te sluiten, en dat, bijaldien in eene der thans aan weerskanten bestaande overeenkomsten, eenig artikel met die bedoeling is opgenomen geworden, zoodanig artikel, bij het sluiten des tegenwoordigen traktaats, buiten effect gesteld worden zal.

Over en weder is verstaan, dat, vóór het sluiten van dit traktaat, door elke der Contracterende Partijen aan de andere mededeeling is gedaan van alle traktaten of verbindtenissen tusschen dezelve respectivelijk en eenige Inlandsche Regering in de Oostersche zeeën bestaande, en dat gelijke mededeeling geschieden zal van al zoodanige verbindtenissen, in het vervolg, door dezelve respectivelijk aan te gaan.

Digitized by Google

Art. 4. Hunne Nederlandsche en Groot-Brittannische Majesteiten beloven stellige bevelen te geven, zoowel aan hunne burgerlijke en militaire beambten als aan hunne oorlogschepen, om de vrijheid van handel, bij art. 1, 2 en 3, vastgesteld, te eerbiedigen en, in geen geval, hinder toe te brengen aan de gemeenschap der Inboorlingen van den Oosterschen Archipel met de havens der twee Gouvernementen respectivelijk, noch aan die der wederzijdsche onderdanen met de havens toebehoorende aan Inlandsche regeringen.

Art. 5. Hunne Nederlandsche en Groot-Brittannische Majesteiten verbinden zich, in gelijker voege, om krachtdadig bij te dragen tot het beteugelen der zeerooverijen in die zeeën. Zij zullen geene schuilplaats of bescherming verleenen aan vaartuigen, met welke zeeroof bedreven wordt, en zullen in geen geval veroorloven, dat schepen of goederen, door zulke vaartuigen buit gemaakt, in eenige van hunne bezittingen ingevoerd, bewaard of verkocht worden.

Art. 6. Er is overeengekomen, dat door de beide Gouvernementen aan hunne Officieren en Agenten in Oost-Indië bevel zal worden gegeven, om geen nieuw kantoor op een der Oostersche eilanden op te rigten, zonder voorafgaande magtiging van hunne respective Gouvernementen in Europa.

Art. 7. Van de toepassing der art. 1, 2, 3 en 4, worden de Moluksche eilanden, en speciaal, Ambon, Banda en Ternate, met derzelver onmiddellijke onderhoorigheden uitgezonderd, tot tijd en wijle het Nederlandsche Gouvernement raadzaam oordeelen zal, van den alleenhandel in specerijen af te zien; maar zoo dit Gouvernement immer, vóór zoodanige afschaffing van den alleenhandel, aan de onderdanen van eenige Mogendheid, anders dan een Inlandschen Aziatischen staat, veroorloven mogt eenig handelsverkeer met die eilanden te onderhouden, zullen de onderdanen van Zijne Britsche Majesteit, op een volstrekt gelijken voet, tot zoodanig verkeer worden toegelaten.

Art. 8. Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden staat aan Zijne Groot-Brittannische Majesteit af al zijne etablissementen op het vaste land van Indië, en ziet van alle voorregten en vrijstellingen af, welke, ter zake van deze etablissementen, genoten of gereclameerd geworden zijn.

Art. 9. De factorij van fort Marlborough en al de bezittingen van Groot-Brittanje op het eiland Sumatra worden, bij dezen, afgestaan aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden, en zijne Groot-Brittannische Majesteit belooft, dat op dat eiland geen Britsch kantoor zal worden opgerigt, noch eenig traktaat, onder Britsch gezag, gesloten met eenige der Inlandsche Vorsten, Opperhoofden of Staten, op hetzelve gevestigd.

Digitized by Google

Art. 10. De stad en vesting van Malakka met derzelver onderhoorigheden worden, bij dezen, afgestaan aan zijne Groot-Brittannische Majesteit, en Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden belooft, voor zich en voor Zijne onderdanen, nimmer op eenig gedeelte van het schier-eiland van Malakka een kantoor te zullen oprigten, of traktaten te zullen sluiten met eenige der Inlandsche Vorsten of Staten, op dat schier-eiland gevestigd.

Art. 11. Zijne Groot-Brittannische Majesteit ziet af van alle vertoogen tegen het bezetten van het eiland Billiton en deszelfs onderhoorigheden door de Agenten van het Nederlandsche Gouvernement.

Art. 12. Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden ziet af van alle vertoogen tegen het bezetten van het eiland Sinkapoer door de onderdanen van Zijne Groot-Brittannische Majesteit.

Daarentegen belooft Zijne Groot-Brittannische Majesteit, dat geen Britsch kantoor zal worden opgerigt op de Karimon-eilanden, of op de eilanden Battam, Bintang, Linggin (Lingga), of eenig der andere eilanden, liggende ten zuiden van Straat Sinkapoer, en dat met derzelver Opperhoofden geene traktaten, onder Britsch gezag, gesloten zullen worden.

Art. 13. Al de koloniën, bezittingen en etablissementen, die, bij de vorenstaande artikelen, worden afgestaan, zullen aan de Officieren der respective Souvereinen overgegeven worden op den 1sten Maart 1825. De vestingen zullen blijven in den toestand, in welken zij zich zullen bevinden ten tijde van het bekend worden des tegenwoordigen traktaats in Indië, doch geene vordering zal, noch aan de eene noch aan de andere zijde, geschieden ter zake het zij van geschut of behoeften van eenigen aard, door de afstaande Mogendheid of achtergelaten of medegenomen, het zij van achterstallige inkomsten of van lasten van het bestuur, hoe ook genaamd.

Art. 13. Al de ingezetenen van de landen, bij dezen afgestaan, zullen, gedurende den tijd van zes jaren, te rekenen van de ratificatie van het tegenwoordige traktaat, de vrijheid hebben, om, naar welgevallen, over hun eigendom te beschikken, en zich, zonder hinder of belet, te begeven werwaarts zij zullen goedvinden.

Art. 15. De Hooge Contracterende Partijen komen overeen, dat geen der landen of etablissementen, bij art. 8, 9, 10, 11 en 12 vermeld, immer aan eenige andere Mogendheid zal mogen overgedragen worden. Ingeval dat eenige dier bezittingen door eene der thans Contracterende Partijen verlaten wordt, zullen hare regten tot dezelve onmiddellijk op de andere partij overgaan.

Digitized by Google

Art. 16. Er is overeengekomen, dat alle rekeningen of vorderingen, voortgesproten uit de teruggave van Java en andere etablissementen aan de Officieren van Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden in Oost-Indië, zoo wel die, welke het onderwerp hebben uitgemaakt eener Conventie op Java, den 24sten Junij 1817, tusschen de Commissarissen der beide Natiën gesloten, als alle andere, hoe ook genaamd, finaal en ten volle afgedaan zullen zijn, behoudens de betaling eener som van honderd duizend ponden sterling, van den kant der Nederlanden, te bewerkstelligen in Londen, vóór het einde van het jaar 1825.

Art. 17. Het tegenwoordige traktaat zal worden geratificeerd en de ratificatiën zullen worden uitgewisseld, te Londen, drie maanden na dato dezes, of eerder, indien mogelijk.

Ten oorkonde waarvan hebben de respective Plenipotentiarissen deze geteekend en met het zegel hunner wapenen bekrachtigd.

Aldus gedaan te Londen, den zeventienden Maart, in het jaar onzes Heeren, een duizend acht honderd vier-en-twintig.

(*Was get.*) H. FAGEL. GEORGE CANNING.
A. R. FALCK. C. WATKIN WILLIAMS WYNN.

Eene ampliatie op bovenstaand Tractaat is de Overeenkomst, den 2den November 1871 tusschen Nederland en Groot Brittannië gesloten (1) en opgenomen in het *Ned. Staatsbl.*, 1872, N°. 18, en het *Staatsbl. van Nederl. Indië*, 1872, N°. 94, luidende als volgt:

Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden en Hare Majesteit de Koningin van het Vereenigd Koningrijk van Groot Brittannië en Ierland, wenschende in den geest van het Traktaat van 17 Maart 1824 de vriendschappelijke verhouding tusschen de beide landen meer en meer te bevestigen en daartoe ook in hunne wederzijdsche betrekkingen op het eiland Sumatra alle aanleiding tot misverstand weg te nemen, zijn overeengekomen te dien einde eene konventie te sluiten en hebben tot hunne gevolmagtigden benoemd, enz.

Art. 1. Hare Britsche Majesteit ziet af van alle vertoogen tegen de uitbreiding van het Nederlandsch gezag in eenig gedeelte van het eiland Sumatra, en mitsdien van het voorbehoud in dit opzigt voorkomende in de Nota's door de Nederlandsche en Britsche gevolmagtigden uitgewisseld bij het sluiten van het Traktaat van 17 Maart 1824.

(1) Zie bl. 60 Noot (1).

Digitized by Google

Art. 2. Zijne Majesteit de Koning der Nederlanden verklaart, dat binnen het Rijk van Siak Sri Indrapoera en onderhoorigheden, zooals het omschreven is in het kontrakt op den 1sten Februarij 1858 door het Nederlandsch-Indische Bestuur met dat Rijk gesloten, de handel van Britsche onderdanen en de Britsche scheepvaart bij voortduring zullen genieten al de regten en voordeelen, welke aldaar aan den handel van Nederlandsche onderdanen en aan de Nederlandsche scheepvaart verleend zijn of mogten worden, en dat voorts dezelfde gelijkstelling aan den handel van Britsche onderdanen en de Britsche scheepvaart zal verleend worden in elken anderen inlandschen staat van het eiland Sumatra, welke hierna van de Kroon der Nederlanden afhankelijk mogt worden; behoudens altijd de verpligting der Britsche onderdanen, om zich te gedragen naar de wetten en regelingen van het Nederlandsch Bestuur.

Art. 3. Enz.

(*Was get.*) L. Gericke.
Van Bosse.
E. A. J. Harris.

— — —

Digitized by Google

BIJLAGE *B* (1).

REGLEMENT OP HET BELEID DER REGERING VAN NEDERLANDSCH INDIE.

(Vastgesteld 2 September 1854, *Ned. Staatsbl.* 1854 N°. 129, *Ind. Staatsbl.* 1855 N°. 2.)

EERSTE HOOFDSTUK.

Van de zamenstelling van de Regering van Nederlandsch Indië.

Art. 1. De regering der koloniën en bezittingen van het Rijk in Azië, uitmakende het gebied van Nederlandsch Indië, wordt in naam des Konings uitgeoefend door eenen Gouverneur-Generaal, op den voet en onder de bepalingen van het tegenwoordig reglement.

Ieder, die zich in Nederlandsch Indië bevindt, is verplicht den Gouverneur-Generaal te erkennen als des Konings vertegenwoordiger, en hem als zoodanig te eerbiedigen en te gehoorzamen.

Art. 2. De Gouverneur-Generaal moet Nederlander zijn en den ouderdom van dertig jaren vervuld hebben.

Hij wordt door den Koning benoemd en ontslagen, en mag zijne waardigheid niet nederleggen, noch Nederlandsch Indië verlaten, zonder magtiging van den Koning.

Art. 3. De Gouverneur-Generaal mag regtstreeks noch zijdelings deelhebber zijn in, noch borg zijn voor eenige onderneming, ten grondslag hebbende eene met de Indische Regering om winst of voordeel aangenane overeenkomst.

Hij mag geene schuldvorderingen ten laste van Nederlandsch Indië koopen.

Hij mag geen deel hebben, regtstreeks of zijdelings, in ondernemingen van handel en scheepvaart, in Nederlandsch Indië gevestigd, noch aldaar eigenaar of huurder van landerijen zijn.

Art. 4. De Koning kan aan den Gouverneur-Generaal toevoegen eenen Luitenant-Gouverneur-Generaal, bestemd om hem voorloopig op te volgen, en om inmiddels zoodanig werkzaam te zijn, als door

(1) Zie bl. 118.

Digitized by Google

den Koning of door den Gouverneur-Generaal zal worden voorgeschreven.

Het bepaalde bij de eerste alinea van art. 2 en bij art. 3 is toepasselijk op den Luitenant-Gouverneur-Generaal.

Art. 5. De Gouverneur-Generaal legt in handen van den Koning, of op 's Konings magtiging, in eene vergadering, zamengesteld overeenkomstig art. 15, den volgenden eed (verklaring en belofte) af:

»Ik zweer (verklaar), dat ik, om tot Gouverneur-Generaal over »Nederlandsch Indië benoemd te worden, direktelijk of indirektelijk, »aan geene personen, hetzij in of buiten het bestuur, onder wat »naam of voorwendsel ook, eenige giften of gaven beloofd of gegeven »heb, noch beloven of geven zal.

»Ik zweer (beloof), dat ik, om iets in deze betrekking te doen of »te laten, van niemand hoegenaamd eenige beloften of geschenken »aannemen zal, direktelijk of indirektelijk.

»Ik zweer (beloof), dat ik den Koning gehoorzaam en getrouw »zal zijn.

»Ik zweer (beloof), dat ik de welvaart van Nederlandsch Indië »naar mijn vermogen bevorderen zal.

»Ik zweer (beloof) getrouwheid aan de Grondwet; dat ik het »Reglement op het beleid der regering van en alle andere voor »Nederlandsch Indië geldende verordeningen, steeds zal onderhouden »en doen onderhouden, en dat ik mij in alles zal gedragen zoo als »een braaf en eerlijk Gouverneur-Generaal betaamt.

»Zoo waarlijk helpe mij God Almagtig!" (»Dat »verklaar en beloof ik.")

Art. 6. De Luitenant-Gouverneur-Generaal legt in handen des Konings of van den Gouverneur-Generaal den volgenden eed (verklaring en belofte) af:

»Ik zweer (verklaar), dat ik, om tot Luitenant-Gouverneur-Generaal »over Nederlandsch Indië te worden benoemd, direktelijk of indirek»telijk, aan geene personen, hetzij in of buiten het bestuur, onder »wat naam of voorwendsel ook, eenige giften of gaven beloofd of »gegeven heb, noch beloven of geven zal.

»Ik zweer (beloof), dat ik, om iets in deze betrekking te doen of »te laten, van niemand hoegenaamd eenige beloften of geschenken »aannemen zal, direktelijk of indirektelijk.

»Ik zweer (beloof), dat ik den Koning en den Gouverneur-Generaal, »als des Konings vertegenwoordiger, gehoorzaam en getrouw zal zijn.

»Ik zweer (beloof), dat ik de welvaart van Nederlandsch Indië naar »mijn vermogen bevorderen zal.

Digitized by Google

»Ik zweer (beloof), dat ik mij met naauwgezetheid en ijver zal »kwijten van alle verrigtingen, welke de Koning of de Gouverneur-»Generaal mij zal opdragen; dat ik het Reglement op het beleid der »regering van en alle andere voor Nederlandsch Indië geldende ver-»ordeningen getrouwelijk zal nakomen, en dat ik mij in alles zal »gedragen zoo als een braaf en eerlijk Luitenant-Gouverneur-Generaal »betaamt.

»Zoo waarlijk helpe mij God Almagtig!" (»Dat »verklaar en beloof ik.")

Art. 7. Er is een Raad van Nederlandsch Indië, bestaande uit eenen Vice-president en vier leden.

Hij wordt bijgestaan door eenen Sekretaris.

De Gouverneur-Generaal kan het voorzitterschap van den Raad opdragen aan den Luitenant-Gouverneur-Generaal en kan het zelf bekleeden, zoo dikwijls hij dit noodig oordeelt. Zij hebben alleen eene raadgevende stem.

De Gouverneur-Generaal kan, in bijzondere gevallen, andere ambtenaren, alsmede officieren der zee- of landmagt, gelasten de vergaderingen van den Raad bij te wonen tot het geven van mondelinge inlichtingen.

Het Reglement van orde voor 's Raads vergaderingen wordt door den Koning vastgesteld. Het behelst de verpligting tot geheimhouding, in zoover het algemeen belang dit vordert.

Art. 8. De Vice-president en de leden van den Raad van Nederlandsch Indië moeten Nederlanders zijn en den ouderdom van dertig jaren vervuld hebben.

Zij worden door den Koning benoemd en ontslagen.

Bloedverwantschap of zwagerschap, tot den vierden graad ingesloten, mag niet bestaan tusschen den Gouverneur-Generaal, den Luitenant-Gouverneur-Generaal en den Vice-president of leden van den Raad, noch tusschen den Vice-president en de leden onderling.

Die na zijne benoeming in den verboden graad van zwagerschap geraakt, kan zijne bediening niet behouden zonder vergunning van den Koning.

De zwagerschap houdt op door het overlijden der vrouw, die haar veroorzaakte.

Art. 9. De Vice-president en de leden van den Raad van Nederlandsch Indië mogen geene andere staatsambten bekleeden.

Het bepaalde bij art. 3 is op hen toepasselijk.

Digitized by Google

Art. 10. Tot het vervullen eener opengevallene plaats in den Raad van Nederlandsch Indië, wordt door den Gouverneur-Generaal, na overleg met den Raad, binnen dertig dagen, eene met redenen omkleede aanbeveling van minstens twee personen, aan den Minister van Koloniën gezonden.

Indien de belangen van 's Lands dienst dringend vorderen dat de opengevallene plaats inmiddels worde vervuld, draagt de Gouverneur-Generaal aan een der aanbevolenen de waarneming op van het lidmaatschap van den Raad.

Dusdanige tijdelijke waarneming heeft altijd plaats, wanneer bij gebreke daarvan het getal der dienstdoende leden van den Raad, de Vice-president daaronder begrepen, minder dan drie zou bedragen.

Art. 11. De Vice-president en de leden van den Raad van Nederlandsch Indië leggen, vóór de aanvaarding hunner bediening, in handen van den Koning of van den Gouverneur-Generaal den volgenden eed (verklaring en belofte) af:

»Ik zweer (verklaar), dat ik om tot Vice-president (lid) van den »Raad van Nederlandsch Indië benoemd te worden, direktelijk of »indirektelijk aan geene personen, hetzij in of buiten het bestuur, »onder wat naam of voorwendsel ook, eenige giften of gaven beloofd »of gegeven heb, noch beloven of geven zal.

»Ik zweer (beloof), dat ik, om iets in deze betrekking te doen of »te laten, van niemand hoegenaamd eenige beloften of geschenken »aannemen zal, direktelijk of indirektelijk.

»Ik zweer (beloof) getrouwheid aan den Koning, eerbied voor en »gehoorzaamheid aan den Gouverneur-Generaal als des Konings ver»tegenwoordiger.

»Ik zweer (beloof) dat ik, door mijne daden en raadgevingen, naar »mijn vermogen zal medewerken tot bevordering van de welvaart van »Nederlandsch Indië.

»Ik zweer (beloof), dat ik het Reglement op het beleid der rege»ring van en alle andere voor Nederlandsch Indië geldende verorde»ningen getrouwelijk zal nakomen, en dat ik mij in alles zal gedragen, »zoo als een braaf en eerlijk Vice-president (lid) van den Raad van »Nederlandsch Indië betaamt.

»Zoo waarlijk helpe mij God Almagtig!" (»Dat »beloof en verklaar ik.")

Deze eed wordt mede door den waarnemenden Vice-president en de waarnemende leden van den Raad van Nederlandsch Indië afgelegd.

Digitized by Google

Art. 12. Wanneer bij het openvallen van het ambt van Vice-president van den Raad van Nederlandsch Indië de benoeming van den opvolger niet geschied of in Nederlandsch Indië niet bekend is, of de benoemde in de spoedige aanvaarding zijner waardigheid verhinderd wordt, draagt de Gouverneur-Generaal de waarneming daarvan op aan het oudste lid in benoeming van den Raad.

Art. 13. Wanneer ziekte of afwezendheid van den Gouverneur-Generaal eene voorziening noodzakelijk maakt, kan hij het dagelijksch beleid der zaken tijdelijk opdragen aan den Luitenant-Gouverneur-Generaal; bij ontstentenis van dezen aan den Vice-president, en deze niet aanwezend zijnde aan het oudste lid in benoeming van den Raad van Nederlandsch Indië; een en ander op zoodanigen voet, als de Gouverneur-Generaal zal noodig oordeelen.

Art. 14. Wanneer de waardigheid van Gouverneur-Generaal openvalt, en de benoeming van den voorloopigen of definitieven opvolger niet geschied of in Nederlandsch Indië niet bekend is, gelijk mede wanneer de benoemde in de dadelijke aanvaarding wordt verhinderd, treedt de door den Koning benoemde Vice-president van den Raad van Nederlandsch Indië op als waarnemend Gouverneur-Generaal.

Art. 15. Wanneer, in het geval bij het voorgaand artikel voorzien, geen door den Koning benoemde Vice-president van den Raad van Nederlandsch Indië aanwezig is, wordt aan een der leden van den Raad de tijdelijke waarneming der waardigheid van Gouverneur-Generaal opgedragen in eene vergadering, waartoe worden te zamengeroepen:

de ter plaatse aanwezige leden van den Raad;
de bevelhebber der zeemagt;
de bevelhebber der landmagt;
de President van het hoog-geregtshof;
de Prokureur-generaal bij het hoog-geregtshof;
de Direkteuren der departementen van algemeen bestuur;
de President der algemeene rekenkamer.

De vergadering wordt binnen tweemaal vier-en-twintig uren bijeengeroepen, en voorgezeten door den oudste in benoeming van de aanwezige leden van den Raad.

De voorzitter en de leden der vergadering leggen den eed (belofte) af: »dat zij hunne stem zullen uitbrengen op het lid van den Raad »van Nederlandsch Indië, dien zij in gemoede het meest geschikt »achten voor de tijdelijke waarneming der waardigheid van Gouver»neur-Generaal".

De Algemeene sekretaris en de Secretarissen van het Gouvernement

Digitized by Google

wonen de vergadering bij. Een hunner voert de pen, de overige zijn stemopnemers.

De benoeming geschiedt bij volstrekte meerderheid van stemmen, door middel van ongeteekende stembriefjes.

De stembriefjes worden, na door de medestemmenden in eene bus te zijn gestoken, door de stem-opnemers overluid voorgelezen.

Niet of niet behoorlijk ingevulde stembriefjes worden, tot bepaling der meerderheid, afgetrokken van het getal der aanwezige leden der vergadering.

Wanneer bij de eerste stemming geene volstrekte meerderheid is verkregen, wordt tot eene tweede vrije stemming overgegaan.

Indien ook bij deze stemming door niemand de volstrekte meerderheid is verkregen, heeft er eene derde stemming plaats over de twee personen, die bij de tweede de meeste stemmen op zich vereenigd hebben. Deze onthouden zich van verdere deelneming aan de stemming.

Wanneer bij de tweede stemming meer dan twee personen een gelijk aantal stemmen op zich vereenigen, wordt door voorafgaande stemming beslist, wie hunner niet zullen behooren tot het bij de vorige alinea bedoelde tweetal.

Bij het staken der stemmen is de oudste in benoeming de verkozene. Na den afloop der werkzaamheden worden de stembriefjes in tegenwoordigheid der leden verbrand.

Van de verrigtingen der vergadering wordt een naauwkeurig procesverbaal in dubbel opgemaakt, en door al de leden en de Sekretarissen onderteekend. Een der dubbelen wordt gezonden aan den Minister van Koloniën.

Art. 16. Het bepaalde bij art. 15 is ook toepasselijk op het geval dat de door den Koning benoemde Vice-president van den Raad van Nederlandsch Indië, hoewel in Indië aanwezig, echter niet in staat is de waardigheid van waarnemenden Gouverneur-Generaal dadelijk te aanvaarden. Zoodra de verhindering ophoudt, treedt hij van regtswege op als waarnemende Gouverneur-Generaal.

Art. 17. Wanneer er vermoeden bestaat, dat de Gouverneur-Generaal door krankzinnigheid buiten staat is zijne waardigheid te blijven uitoefenen, belegt degene die hem zou moeten vervangen, of, als deze niet bekend of afwezend is, de oudste in benoeming der aanwezige leden van den Raad van Nederlandsch Indië, eene vergadering van dien Raad, ten einde te onderzoeken of er gronden aanwezig zijn, om het bestaande vermoeden als juist aan te nemen.

In die vergadering worden de ambtenaren, die dagelijks met den Gouverneur-Generaal in aanraking zijn, geroepen om inlichtingen te geven.

Digitized by Google

Zoo daartoe redenen bestaan, wordt vervolgens eene kommissie benoemd, om den Raad te dienen van berigt omtrent den toestand van den Gouverneur-Generaal.

Die kommissie bestaat uit het hoofd van de geneeskundige dienst, den oudste in rang van de ter plaatse aanwezige officieren van gezondheid en den stads-geneesheer te Batavia.

Zij is bevoegd om den gewonen geneesheer van den Gouverneur-Generaal in haar midden te roepen.

Bevestigt dit nader onderzoek het bestaande vermoeden, dan wordt de vergadering belegd, omschreven in art. 15.

Die vergadering roept als getuigen voor zich degenen, die over de zaak licht kunnen verspreiden, en beslist vervolgens bij meerderheid van stemmen of er redenen zijn om den Gouverneur-Generaal, onder 's Konings goedkeuring, te ontheffen van de uitoefening zijner waardigheid.

Wanneer de vergadering tot de ontheffing besluit, is de Gouverneur-Generaal, uit kracht dier verklaring, van de uitoefening zijner waardigheid ontheven en wordt, naarmate de omstandigheden, in de voorloopige vervulling voorzien, overeenkomstig het bepaalde bij art. 14 of 15.

Van elk gedeelte des onderzoeks worden naauwkeurige processen-verbaal in dubbel opgemaakt, en door al de leden en de Sekretarissen onderteekend.

Een der dubbelen wordt gezonden aan den Minister van Koloniën.

Art. 18. Bloedverwantschap of zwagerschap, tot den vierden graad ingesloten, mag niet bestaan tusschen den Gouverneur-Generaal en de Sekretarissen van het Gouvernement, noch tusschen die Sekretarissen onderling.

Het bepaalde bij de twee laatste alinea's van art. 8 is hier toepasselijk.

Art. 19. Al wat in dit reglement omtrent den Gouverneur-Generaal is bepaald, is toepasselijk op hem, die de waardigheid tijdelijk uitoefent, met uitzondering van het vastgestelde bij art. 18.

TWEEDE HOOFDSTUK.

Van de bevoegdheid en de pligten van de Regering van Nederlandsch Indië.

Art. 20. De Gouverneur-Generaal is bevoegd om, met inachtneming van de bepalingen van dit reglement en van 's Konings bevelen, algemeene verordeningen vast te stellen omtrent alle onderwerpen,

Digitized by Google

waarvan de regeling niet door de wet is geschied of moet geschieden, waarin niet door een Koninklijk besluit is voorzien, of waarvan aan den Koning de regeling niet is voorbehouden.

Art. 21. Onverminderd het geval, voorzien bij art. 43, is de Gouverneur-Generaal in dringende omstandigheden bevoegd, om, onder nadere bekrachtiging door de wet of goedkeuring van den Koning, algemeene verordeningen vast te stellen omtrent onderwerpen, waarvan de regeling door de wet moet geschieden of aan den Koning is voorbehouden, zoolang die regeling niet heeft plaats gehad.

Zoodanige maatregel wordt, wanneer het een onderwerp geldt, waarvan de regeling door de wet geboden is, door den Koning onverwijld gebragt ter kennis van de Staten-Generaal.

Art. 22. De Gouverneur-Generaal kan om gewigtige redenen, onder nadere bekrachtiging door de wet of goedkeuring van den Koning, de afkondiging of uitvoering uitstellen van wetten of Koninklijke besluiten en bevelen.

Van deze handelingen wordt, wanneer zij eene wet betreffen, door den Koning onverwijld kennis gegeven aan de Staten-Generaal.

Art. 23. Onverminderd het geval, voorzien bij art. 43, en behoudens de bepalingen van dit reglement, is de Gouverneur-Generaal bevoegd, om in dringende omstandigheden, voor geheel Nederlandsch Indië of voor bepaalde gedeelten daarvan, onder nadere bekrachtiging door de wet, bij algemeene verordening, wetten geheel of gedeeltelijk buiten werking te stellen.

Van deze handeling wordt door den Koning onverwijld kennis gegeven aan de Staten-Generaal.

Art. 24. De Gouverneur-Generaal heeft, onder de nadere goedkeuring des Konings, gelijke bevoegdheid als hem bij art. 23 is geschonken, ten aanzien van verordeningen door den Koning of in zijnen naam door Kommissarissen-Generaal vastgesteld of goedgekeurd.

Bij de toepassing van dit artikel worden als door den Koning vastgesteld beschouwd de bestaande organisatiën der verschillende takken van bestuur en de aangenomen gewigtige beginselen van regering, ook die het stelsel der belasting betreffende, hoezeer niet uitdrukkelijk door den Koning bekrachtigd.

Art. 25. Wanneer de Gouverneur-Generaal gebruik maakt van de magt hem bij art. 22 verleend en zijne handeling wordt afgekeurd, is hij tot afkondiging of uitvoering verpligt, dadelijk na ontvangst van den daartoe strekkenden last des Konings.

Art. 26. Wanneer de algemeene verordeningen door den Gouverneur-Generaal afgekondigd, in de gevallen bedoeld bij de artt. 21,

Digitized by Google

23 en 24, door de wet of door den Koning niet bekrachtigd worden, afgekeurd worden, of wanneer, in het geval bedoeld bij art. 20, het onderwerp inmiddels in Nederland is geregeld, blijven die verordeningen desniettemin in Nederlandsch Indië hare verbindende kracht behouden, tot dat hare intrekking door den Gouverneur-Generaal is afgekondigd.

Art. 27. De Gouverneur-Generaal zorgt voor de uitvoering der algemeene verordeningen, en vaardigt daartoe de noodige bevelen uit.

De algemeene verordeningen zijn op die gedeelten van Nederlandsch Indië, alwaar het regt van zelfbestuur aan de inlandsche vorsten en volken is gelaten, slechts in zoo ver toepasselijk, als met dat regt bestaanbaar is.

Art. 28. De Gouverneur-Generaal vraagt het advies van den Raad van Nederlandsch Indië over alle zaken van algemeen of bijzonder belang, waar hij dit noodig oordeelt.

Tot die raadpleging is hij verpligt ten aanzien van:

a. alle instruktiën en reglementen, het algemeen of gewestelijk bestuur betreffende, op zijnen last ontworpen;

b. de toepassing van art. 44 van dit reglement, en in het algemeen van elke regeling der staatkundige betrekkingen met Indische vorsten en volken;

c. de algemeene begrooting van ontvangsten en uitgaven;

d. de algemeene strekking der maatregelen door het burgerlijk gezag genomen of te nemen ingeval van oorlog of opstand;

e. buitengewone maatregelen van gewigtigen aard; en

f. benoemingen tot gewigtige ambten, ter aanwijzing van den Koning.

De Gouverneur-Generaal alleen beslist, en geeft van zijn besluit kennis aan den Raad.

Wanneer de Raad van Nederlandsch Indië door den Gouverneur-Generaal is gehoord, wordt daarvan melding gemaakt in den aanhef der besluiten.

Art. 29. Overeenstemming met den Raad van Nederlandsch Indië wordt, onverminderd in de gevallen uitdrukkelijk in dit reglement genoemd, gevorderd voor de vaststelling, wijziging, uitlegging, schorsing en intrekking door den Gouverneur-Generaal, van alle algemeen verbindende verordeningen, gelijk mede voor het uitstellen harer afkondiging.

Art. 30. Wanneer de Gouverneur-Generaal, in de gevallen, waarin overeenstemming wordt gevorderd, zich niet vereenigt met het advies van den Raad van Nederlandsch Indië, wordt de uitspraak des Konings door hem ingeroepen.

Digitized by Google

De Gouverneur-Generaal kan, zonder die uitspraak af te wachten, de door hem noodig gekeurde maatregelen op eigen gezag en verantwoordelijkheid nemen, wanneer hij oordeelt, dat langer verwijl de veiligheid of de rust van Nederlandsch Indië of andere gewigtige algemeene belangen zou in gevaar brengen.

Alvorens die maatregelen worden genomen, deelen de Gouverneur-Generaal, de Vice-president en de leden van den Raad elkander schriftelijk hunne gevoelens mede. Het onderwerp wordt daarna op nieuw aan eene beraadslaging in den Raad, onder het voorzitterschap van den Gouverneur-Generaal, onderworpen. De Gouverneur-Generaal stemt in dit geval mede en heeft, bij staking, eene beslissende stem.

Ter deelneming aan deze beraadslaging worden de leden van den Raad opgeroepen, die ingevolge art. 36 afwezend zijn en zich op de eilanden Java en Madura bevinden. Zij zijn gehouden onverwijld aan die oproeping te voldoen.

Art. 31. De algemeene verordeningen, vastgesteld, hetzij door de wetgevende magt in Nederland (wetten), hetzij door den Koning alleen (Koninklijke besluiten), hetzij door den Gouverneur-Generaal (ordonnantiën), worden door den Gouverneur-Generaal afgekondigd, en door den Algemeenen sekretaris, of een der Sekretarissen van het gouvernement, gewaarmerkt.

Die afkondiging wordt gerekend geschied te zijn door plaatsing in het *Staatsblad van Nederlandsch Indië*. Zij is, in geldigen vorm geschied, de eenige voorwaarde der verbindbaarheid.

De algemeene verordeningen werken terstond, nadat hare afkondiging kan bekend zijn.

Wanneer geen ander tijdstip is vastgesteld, wordt de afkondiging gerekend bekend te zijn, op Java en Madura op den dertigsten dag, en in de overige koloniën en bezittingen op den honderdsten dag, na dien der dagteekening van het *Staatsblad van Nederlandsch Indië*, waarin de verordening is opgenomen.

Art. 32. De Gouverneur-Generaal, het bevel tot afkondiging van eene wet of van een Koninklijk besluit ontvangen hebbende, zorgt voor de plaatsing daarvan in het *Staatsblad van Nederlandsch Indië* met het volgende onderschrift:

»En opdat niemand hiervan onwetendheid voorwende, beveelt de »Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië (den Raad van Neder»landsch Indië gehoord) dat deze in het *Staatsblad van Nederlandsch* »*Indië* worde geplaatst en dat daarvan, voor zooveel noodig vertalingen »in de Inlandsche en Chinesche talen worden aangeplakt. Gelast

Digitized by Google

»verder alle hooge en lage kollegiën en ambtenaren, officieren en »justicieren, ieder voor zooveel hem aangaat, aan de stipte naleving »van de bovenstaande wet (Koninklijk besluit) de hand te houden, »zonder oogluiking of aanzien des persoons.

»Gedaan te , . . . den . . . . "

(Handteekeningen van den Gouverneur-Generaal en van den Algemeenen sekretaris of van een der Gouvernements-sekretarissen.)

Art. 33. Het formulier van afkondiging der ordonnantiën is, als volgt:

»In naam des Konings!

»De Gouverneur-Generaal van Nederlandsch Indië;

»Den Raad van Nederlandsch Indië gehoord,

»Allen, die deze zullen zien of hooren lezen, salut! doet te weten."

(Hier volgen de beweegredenen en de inhoud der ordonnantie, en daarna de woorden):

»En opdat niemand hiervan onwetendheid voorwende, zal deze in »het *Staatsblad van Nederlandsch Indië* geplaatst, en, voor zooveel »noodig, in de Inlandsche en Chinesche talen aangeplakt worden.

»Gelast en beveelt voorts, dat alle hooge en lage kollegiën en »ambtenaren, officieren en justicieren, ieder voor zooveel hem aan»gaat, aan de stipte naleving dezer de hand zullen houden, zonder »oogluiking of aanzien des persoons.

»Gedaan te . . . . den . . . . "

(Handteekening van den Gouverneur-Generaal en van den Algemeenen sekretaris of van een der Gouvernements-sekretarissen).

Art. 34. Alle kollegiën en landsdienaren, geene uitgezonderd, zijn verpligt aan den Raad van Nederlandsch Indië, op zijne aanvrage, inlichtingen te geven omtrent de feiten, wier kennis vereischt wordt voor de adviezen, door den Gouverneur-Generaal van den Raad gevraagd.

Art. 35. De Raad van Nederlandsch Indië heeft het regt aan den Gouverneur-Generaal voorstellen te doen.

Wanneer de Gouverneur-Generaal, na onderzoek, vermeent een voorstel van den Raad buiten gevolg te moeten laten, geeft hij daarvan, met opgave zijner bezwaren, kennis aan den Minister van Koloniën.

Hij brengt tevens zijn besluit ter kennis van den Raad.

Art. 36. De Gouverneur-Generaal kan aan de leden van den Raad van Nederlandsch Indië bijzondere kommissiën opdragen en hen met zendingen in Nederlandsch Indië belasten, mits, behalve de Vicepresident, twee leden ter hoofdplaats aanwezig blijven.

Digitized by Google

Art. 37. De Gouverneur-Generaal is, met opzicht tot de uitoefening van zijne waardigheid, verantwoordelijk aan den Koning, onverminderd het regt tot vervolging, bij art. 159 der Grondwet aan de Tweede Kamer der Staten-Generaal toegekend.

Art. 38. De Gouverneur-Generaal is strafbaar:

a. wanneer hij uitvoering geeft of doet geven,

1°. aan Koninklijke besluiten of beschikkingen, niet voorzien van de vereischte mede-onderteekening van een der hoofden van de ministeriële departementen;

2°. aan Koninklijke besluiten of beschikkingen, waarvan hem de uitvoering niet is opgedragen door den Minister van Koloniën;

b. wanneer hij opzettelijk nalaat of grovelijk verzuimt uitvoering te geven of te doen geven aan voorschriften van dit reglement en van andere voor Nederlandsch Indië verbindende wetten en verordeningen, alsmede aan Koninklijke besluiten of beschikkingen en aan geslotene verdragen, voor zoover die uitvoering door den Minister van Koloniën aan hem is opgedragen;

c. wanneèr hij beschikkingen neemt of bevelen geeft, waardoor hij wist of weten moest, dat bepalingen van dit reglement, van andere voor Nederlandsch Indië verbindende wetten of algemeene verordeningen, of van geslotene verdragen, worden geschonden.

Art. 39. De straffen bij de wet, regelende de verantwoordelijkheid van de hoofden der ministeriële departementen, tegen de daarbij omschreven misdrijven bedreigd, zijn toepasselijk op den Gouverneur-Generaal, in de gevallen bij het voorgaande artikel vermeld.

Art. 40. In geval van vervolging, hetzij naar aanleiding van art. 159 der Grondwet, hetzij ter zake van andere misdrijven of overtredingen, legt de Gouverneur-Generaal, op ontvangen bevel van wege den Koning, zijne waardigheid neder in handen van den daartoe door den Koning of door dit reglement aangewezen opvolger.

Art. 41. De Gouverneur-Generaal is opperbevelhebber van de in Nederlandsch Indië aanwezige zeemagt, behoudens hare administratieve betrekkingen tot het departement van Marine. Hij beschikt over de schepen en vaartuigen en derzelver manschap in overeenstemming met de door den Koning gegevene voorschriften, zoo als hij meest oorbaar acht voor de belangen van Nederlandsch Indië.

Art. 42. De Gouverneur-Generaal is opperbevelhebber van de in Nederlandsch Indië aanwezige landmagt.

In Nederlandsch Indië worden de officieren door den Gouverneur-Generaal benoemd.

Digitized by Google

Zij worden door hem bevorderd en ontslagen, op den voet bij algemeene verordening bepaald.

De regelen, omtrent het toekennen van pensioenen en gagementen, worden bij algemeene verordening gesteld.

Art. 43. In geval van oorlog of opstand, neemt de Gouverneur-Generaal de maatregelen, die hij in het belang van het Rijk en van Nederlandsch Indië noodzakelijk acht, ook de zoodanige waartoe anders 's Konings magtiging vereischt wordt.

Bepaaldelijk heeft hij alsdan de magt om Nederlandsch Indië, geheel of gedeeltelijk, in staat van oorlog of beleg te verklaren, wetten en bepalingen van dit reglement te schorsen en autoriteiten tijdelijk op te heffen.

De Gouverneur-Generaal kan in bezittingen buiten Java en Madura de burgerlijke of militaire gezaghebbers magtigen tot het nemen van voorloopige maatregelen van den bij dit artikel bedoelden aard.

Art. 44. De Gouverneur-Generaal verklaart oorlog aan en maakt vrede en andere verdragen met Indische Vorsten en volken, alles met inachtneming van de bevelen des Konings.

Van den inhoud dier verdragen wordt door den Koning mededeeling gedaan aan de beide Kamers der Staten-Generaal, zoodra hij oordeelt, dat het belang en de zekerheid van het Rijk en van Nederlandsch Indië zulks toelaten.

Art. 45. Aan personen, niet in Nederlandsch Indië geboren, die gevaarlijk worden geacht voor de openbare rust en orde, kan het verblijf aldaar door den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch Indië, worden ontzegd.

Het daartoe strekkend besluit wordt, wanneer het Nederlanders geldt, met redenen omkleed.

Het besluit bepaalt een redelijken tijd, die den betrokken persoon gelaten wordt voor het orde stellen op zijne zaken.

De Gouverneur-Generaal kan, bij een door hem onderteekend bevel, gelasten, dat de betrokken persoon, in afwachting van eene gelegenheid tot verwijdering, in hechtenis worde genomen.

Het besluit tot verwijdering en het bevel tot inhechtenisneming worden aan den betrokken persoon bij geregtelijke akte beteekend.

De Gouverneur-Generaal brengt het besluit tot verwijdering, met de verdere stukken, onverwijld ter kennis van den Minister van Koloniën.

Van het besluit tot verwijdering wordt, wanneer het Nederlanders geldt, door den Koning kennis gegeven aan de Staten-Generaal.

Digitized by Google

Art. 46. Aan personen, niet in Nederlandsch Indië geboren, kan door den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch Indië, in het belang der openbare rust en orde, het verblijf in bepaalde gedeelten van Nederlandsch Indië worden ontzegd.

Wanneer de maatregel iemand betreft niet tot de Inlanders behoorende, wordt het besluit met de verdere stukken onverwijld gebragt ter kennis van den Minister van Koloniën.

Van den maatregel wordt, wanneer het Nederlanders geldt, door den Koning kennis gegeven aan de Staten-Generaal.

Art. 47. De Gouverneur-Generaal kan, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch Indië, aan personen binnen Nederlandsch Indië geboren, in het belang der openbare rust en orde, eene bepaalde plaats aldaar tot verblijf aanwijzen, of het verblijf in bepaalde gedeelten van Nederlandsch Indië ontzeggen.

De Gouverneur-Generaal kan, bij een door hem onderteekend bevel, gelasten, dat de betrokken persoon, in afwachting van eene gelegenheid tot verwijdering, in hechtenis worde genomen.

Het besluit tot verwijdering en het bevel tot inhechtenisneming worden aan den betrokken persoon bij geregtelijke akte beteekend.

Wanneer de in dit artikel bedoelde maatregelen iemand betreffen, niet tot de Inlanders behoorende, wordt gehandeld overeenkomstig het voorlaatste lid van het voorgaand artikel.

De bepaling, vervat in het laatste lid van het voorgaand artikel, is mede toepasselijk wanneer het Nederlanders geldt.

Art. 48. In de gevallen, bedoeld in de artt. 45, 46 en 47, wordt door den Gouverneur-Generaal niet beslist, dan nadat de betrokken persoon in zijne verdediging gehoord of daartoe behoorlijk opgeroepen is. Van het verhoor wordt proces-verbaal opgemaakt.

Art. 49. Behoudens de uitzonderingen bij dit reglement bepaald, worden de ambtenaren benoemd, ontslagen en op pensioen gesteld door den Gouverneur-Generaal, overeenkomstig regels bij algemeene verordening gesteld.

Art. 50. De Gouverneur-Generaal regelt het bedrag der bezoldigingen en soldijen, voor zoover het niet door den Koning vastgesteld is. Bezoldigingen en soldijen bij Koninklijke besluiten bepaald, of begrepen in eene goedgekeurde begrooting, kunnen door den Gouverneur-Generaal, zonder magtiging des Konings, niet worden verhoogd.

Art. 51. Het bezoldigen der ambtenaren geschiedt naar het beginsel, dat, behalve de toe te leggen jaarwedde, geene andere dan de uitdrukkelijk toegestane voordeelen uit het ambt mogen worden getrokken.

Digitized by Google

Die voordeelen worden door den ambtenaar alleen genoten, wanneer het genot daarvan hem bij zijne benoeming uitdrukkelijk is vergund.

Spillagiën of overwigten worden nimmer beschouwd als voordeelen aan de ambten verbonden, maar slechts als middelen om verliezen, buiten de schuld der ambtenaren ontstaan, te vergoeden.

Het bepaalde bij art. 3 van dit reglement kan bij algemeene verordening, geheel of gedeeltelijk, op ambtenaren worden toepasselijk gemaakt.

Art. 52. De Gouverneur-Generaal heeft, na gehoord advies van het Hoog-geregtshof, het regt van gratie van straffen, door regterlijke vonnissen in Nederlandsch Indië opgelegd, zoolang de veroordeelden zich aldaar ophouden.

Voor zooveel Inlandsche Vorsten en hoofden betreft, heeft hij ook, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch Indië, het regt van amnestie en abolitie.

Art. 53. De Gouverneur-Generaal heeft de magt om dispensatiën te verleenen, in de gevallen, bij de algemeene verordeningen omschreven; voor zooveel regtszaken betreft, na gehoord advies van het Hoog-geregtshof.

De Gouverneur-Generaal kan ook, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch Indië, en na gehoord advies van het Hooggeregtshof, dispensatie verleenen van eene bepaalde ordonnantie, in de gevallen, daarbij niet vermeld.

Art. 54. De Gouverneur-Generaal verleent, in naam des Konings, zeebrieven aan schepen en vaartuigen, op de Europesche wijze getuigd. Vaartuigen, op de Inlandsche wijze getuigd, worden van jaarpassen voorzien; een en ander overeenkomstig reeds vastgestelde of nader vast te stellen algemeene verordeningen.

Art 55. De bescherming der Inlandsche bevolking tegen willekeur, van wien ook, is een der gewigtigste pligten van den Gouverneur-Generaal.

Hij zorgt, dat de besturende ambtenaren de daaromtrent bestaande of nader uit te vaardigen verordeningen stiptelijk nakomen, en dat den inlanders overal gelegenheid gegeven worde, om vrijelijk klagten in te leveren.

Art. 56. 1°. *Nieuwe invoer van de suikercultuur op hoog gezag heeft niet plaats.*

2°. *Waar zij bestaat, eindigt de beschikking over gronden, door de inlandsche bevolking voor eigen gebruik ontgonnen, met den aanplant van het jaar* 1890. *Na den aanplant van het jaar* 1870 *wordt, behoudens de regten bij het in werking treden van deze wet verkregen, die beschikking voor elke onderneming jaarlijks trapsgewijze verminderd.*

Digitized by Google

3°. *Bij de regelingen en overeenkomsten ter zake, neemt de Gouverneur-Generaal in acht:*

a. *dat geene onderneming op hoog gezag worde voortgezet, waar de druk voor de bevolking, in verband met de voorschriften van deze wet beschouwd, overschrijdt hetgeen het finantiëel belang van den Staat in billijkheid vorderen mag;*

b. *dat gelijktijdig over niet meer dan één vijfde der velden van elke betrokken dessa worde beschikt, tenzij de bevolking zelve afwijking van dit voorschrift verlange;*

c. *dat de bevolking voor de afgifte van den grond behoorlijk worde schadeloos gesteld en voor haren arbeid behoorlijk betaald;*

d. *dat de tusschenkomst des bestuurs tot beplanting met suikerriet van de bij 2°. bedoelde gronden, zoo spoedig doenlijk, in overleg met den fabrikant ophoude;*

e. *dat de middelen tot verwerking van het riet geëvenredigd zijn aan de uitgestrektheid van den aanplant;*

f. *dat voor het drijven der molens of andere toestellen niet beschikt worde over water, benoodigd voor den eigen landbouw der bevolking;*

g. *dat tot het verkrijgen van arbeiders en verdere hulpmiddelen, zoo voor het snijden en vervoeren van het riet, voor werkzaamheden in en bij de fabriek, voor den afvoer van de suiker, als anderzins, de tusschenkomst des bestuurs aan de ondernemers niet verleend worde buiten volstrekte, telkens te bewijzen onmisbaarheid;*

h. *dat aan den lande een billijke cijns verzekerd worde, zoowel over het product van den vrijen, als over dat van den verpligten aanplant;*

i. *dat elke overeenkomst en elke wijziging, beide terstond na de sluiting, worde openbaar gemaakt in het officiëele nieuwsblad* (1).

---

(1) Het hier cursief gedrukte gedeelte van dit Artikel is de, onder den naam van *De Suikerwet* bekende, bij Wet van 21 Juli 1870 (*Nederl. Staatsbl.* 1870, N°. 136, *Ind. Staatsbl.* 1870, N°. 117) vastgestelde wijziging van Art. 56, hetwelk vroeger luidde als volgt:

Art. 56. De Gouverneur-Generaal houdt de op hoog gezag ingevoerde kultures, zooveel doenlijk, in stand, en zorgt in overeenstemming met de bevelen des Konings:

1°. dat die kultures niet in den weg staan aan de teelt van genoegzame voedingsmiddelen;

2°. dat, voor zoover die kultures plaats hebben op gronden, door de inlandsche bevolking voor eigen gebruik ontgonnen, de beschikking over die gronden geschiede met billijkheid en met eerbiediging van bestaande regten en gebruiken;

3°. dat bij de verdeeling van den arbeid, dezelfde regelen worden in acht genomen;

4°. dat de belooning der betrokken Inlanders, met vermijding van schadelijke opdrijving, zoodanig zij, dat de gouvernements kultures hun, bij gelijken arbeid, ten minste gelijke voordeelen opleveren als de vrije teelt;

5°. dat zooveel doenlijk opgeheven worden de bezwaren, die, na een opzettelijk onderzoek, mogten bevonden worden ten aanzien van die kultures te bestaan; en

Digitized by Google

In het Verslag, bedoeld bij het eerste lid van Art. 60 der Grondwet, wordt jaarlijks opgave gedaan van de maatregelen, door den Gouverneur-Generaal naar aanleiding van dit artikel genomen.

Art. 57. In elk gewest worden de aard en duur der persoonlijke diensten, waartoe de inboorlingen verpligt zijn, de gevallen, waarin, en de wijze en voorwaarden, waarop zij kunnen worden gevorderd, door den Gouverneur-Generaal geregeld, in overeenstemming met de bestaande gebruiken, instellingen en behoeften.

De verordeningen, die persoonlijke diensten betreffen, worden in elk gewest, om de vijf jaren, door den Gouverneur-Generaal herzien, met het doel om daarin trapsgewijze de verminderingen te brengen, bestaanbaar met het algemeen belang.

In het Verslag, bedoeld bij het eerste lid van art. 60 der Grondwet, wordt jaarlijks opgave gedaan van den staat, waarin zich de voorgeschreven regeling der hier bedoelde diensten bevindt.

Art. 58. De Gouverneur-Generaal zorgt, dat in Nederlandsch Indië geene belastingen geheven worden dan die bij algemeene verordeningen zijn bepaald.

Art. 59. De Gouverneur-Generaal zorgt, dat overal, waar de landrente geheven wordt, volgens den gemeentelijken of dorps-aanslag, daarmede voorloopig worde voortgegaan.

De grondslagen voor den aanslag in de landrente worden bij algemeene verordening vastgesteld.

In het Verslag, bedoeld bij het eerste lid van art. 60 der Grondwet, wordt jaarlijks opgave gedaan van de maatregelen, naar aanaanleiding van dit artikel genomen.

Art. 60. *De Gouverneur Generaal zorgt dat aan nuttige bedrijven geene noodelooze belemmeringen in den weg gelegd worden of blijven.*

Behoudens verkregen regten worden op de markten (pasars) geene belastingen geheven (1).

6°. dat alzoo worde voorbereid eene regeling, steunende op vrijwillige overeenkomsten met de betrokken gemeenten en personen, als overgang tot eenen toestand, waarbij de tusschenkomst des bestuurs zal kunnen worden ontbeerd.

Men zie de *Voorschriften tot regeling der uitvoering van de Wet van* 21 *Juli* 1870 in het *Ind. Staatsbl.*, 1871 N°. 213 en 1872, N°. 24.

(1) Dit Art. is bij Wet van 21 Juli 1870 (*Ned. Staatsbl.* 1870, N°. 136; *Ind. Staatsbl.* 1870, N°. 117) gesteld in plaats van het vroegere Art. 60, hetwelk aldus luidde.

Art. 60. De Gouverneur-Generaal moedigt den handel, de nijverheid en den landbouw aan, en zorgt ook, ter bevordering hiervan, voor het aanleggen of in stand houden van markten (pasars). Hij waakt, met eerbiediging van verkregene regten, dat op die markten geene belastingen worden geheven.

Digitized by Google

Art. 61. De Gouverneur-Generaal vestigt zijne bijzondere aandacht op de bosschen van djati-hout. Hij zorgt, dat de regten van eigendom des Rijks op alle dusdanige bosschen, niet bij verkoop of op eenige andere wijze aan bijzondere personen afgestaan, worden gehandhaafd; en dat het in stand houden of uitbreiden dier bosschen en de houtkap in dezelve door doeltreffende maatregelen worden geregeld.

Art. 62. De Gouverneur-Generaal mag geene gronden verkoopen.

In dit verbod zijn niet begrepen kleine stukken gronds, bestemd tot uitbreiding van steden en dorpen en tot het oprigten van inrigtingen van nijverheid.

De Gouverneur-Generaal kan gronden uitgeven in huur, volgens regels, bij algemeene verordening te stellen. Onder die gronden worden niet begrepen de zoodanige, door de inlanders ontgonnen, of als gemeene weide, of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen of dessa's behoorende.

Volgens regels, bij algemeene verordening te stellen, worden gronden afgestaan in erfpacht voor niet langer dan 75 jaren.

De Gouverneur-Generaal zorgt, dat geenerlei afstand van grond inbreuk make op de regten der inlandsche bevolking.

Over gronden, door Inlanders voor eigen gebruik ontgonnen, of als gemeene weide of uit eenigen anderen hoofde tot de dorpen behoorende, wordt door den Gouverneur-Generaal niet beschikt dan ten algemeenen nutte, op den voet van Art. 77, en ten behoeve van de op hoog gezag ingevoerde cultures volgens de daarop betrekkelijke verordeningen, tegen behoorlijke schadeloosstelling.

Grond, door Inlanders in erfelijk individueel gebruik bezeten, wordt, op aanvraag van den regtmatigen bezitter, aan dezen in eigendom afgestaan onder de noodige beperkingen, bij algemeene verordening te stellen en in den eigendomsbrief uit te drukken, ten aanzien van de verpligtingen jegens den lande en de gemeente en van de bevoegdheid tot verkoop aan Niet-inlanders.

Verhuur of in gebruik-geving van grond door Inlanders aan Niet-inlanders geschiedt volgens regels, bij algemeene verordening te bepalen (1).

Art. 63. Op de eilanden van den Oost-Indischen Archipel worden geene nieuwe gouvernements-vestigingen daargesteld, zonder magtiging des Konings.

---

(1) Het hierboven cursief gedrukte beval het onder den naam van *Agrarische wet* bekende, bij Wet van 9 April 1870 vastgestelde, Bijvoegsel bij Art. 62 (*Nederl. Staatsbl.* 1870, N°. 71; *Ind. Staatsbl.* 1870, N°. 55). Het Koninklijk besluit omtrent het invoeren van die wet zie men in het *Ind. Staatsbl.* 1870, N°. 118, 1872, N°. 116, en 237*c*, 1874, N°. 78, 94 en 168.

Digitized by Google

DERDE HOOFDSTUK.

Van het Algemeen Bestuur.

Art. 64. De verschillende takken van het algemeen burgerlijk bestuur worden, onder de bevelen en het oppertoezigt van den Gouverneur-Generaal beheerd door Direkteuren, wier getal, werkkring en bevoegdheid worden bepaald door den Koning.

Art. 65. De hoofden der aldus ingestelde departementen van algemeen bestuur vereenigen zich tot een Raad van Direkteuren, telkens wanneer de Gouverneur-Generaal hunne zamenwerking beveelt.

Art. 66. Er is eene Algemeene Rekenkamer, belast met het toezigt over het beheer der koloniale geldmiddelen en over de verantwoording der rekenpligtigen.

De zamenstelling der kamer en hare instructie worden door den Koning vastgesteld, in overeenstemming met de wet op de wijze van beheer en verantwoording der koloniale geldmiddelen.

VIERDE HOOFDSTUK.

Van de Gewestelijke en Plaatselijke Besturen.

Art. 67. Zooveel de omstandigheden het toelaten, wordt de Inlandsche bevolking gelaten onder de onmiddellijke leiding van hare eigene van regeringswege aangestelde of erkende hoofden, onderworpen aan zoodanig hooger toezigt als bij algemeene of bijzondere voorschriften door den Gouverneur-Generaal is of zal worden bepaald.

Art. 68. De indeeling van het grondgebied van Nederlandsch Indië in gewesten, geschiedt door den Koning.

In de gewesten wordt, in naam van den Gouverneur-Generaal, het bestuur uitgeoefend door hoofd-ambtenaren onder zoodanige ambtstitels als zijn of zullen worden bepaald.

De Gouverneur-Generaal stelt de instruktiën dier hoofd-ambtenaren vast en regelt hunne betrekking tot de verschillende kollegiën en ambtenaren, tot de militaire gezaghebbers en tot de bevelhebbers van 's Rijks schepen van oorlog.

Het burgerlijk gezag is, zoolang niet anders is bepaald, het hoogste.

Art. 69. De verdeeling der gewesten in regentschappen geschiedt door den Gouverneur-Generaal.

In elk regentschap wordt, onder zoodanigen ambtstitel als de Inlandsche gebruiken medebrengen, een regent aangesteld, door den Gouverneur-Generaal uit de Inlandsche bevolking gekozen.

Digitized by Google

De instruktiën der regenten en hunne betrekking tot de Europesche ambtenaren worden door den Gouverneur-Generaal vastgesteld.

Bij het openvallen der betrekking van regent op het eiland Java wordt, behoudens de voorwaarden van bekwaamheid, ijver, eerlijkheid en trouw, zooveel doenlijk tot opvolger gekozen een der zonen of nabestaanden van den laatsten regent.

Art. 70. De regentschappen worden, waar hij dit noodig acht, door den Gouverneur-Generaal verdeeld in distrikten.

Elk distrikt wordt bestuurd door een inlandsch hoofd, onder zoodanigen ambtstitel als de inlandsche gebruiken medebrengen.

De instruktiën der distrikts-hoofden en hunne betrekking tot de Europesche ambtenaren worden door den Gouverneur-Generaal vastgesteld.

Art. 71. De inlandsche gemeenten verkiezen, behoudens de goedkeuring van het gewestelijk gezag, hare hoofden en bestuurders. De Gouverneur-Generaal handhaaft dat regt tegen alle inbreuken.

Aan die gemeenten wordt de regeling harer huishoudelijke belangen gelaten, met inachtneming der van den Gouverneur-Generaal of van het gewestelijk gezag uitgegane verordeningen.

Waar het bepaalde bij de alinea's 1 en 2 van dit artikel niet overeenkomt met de instellingen des volks of met verkregene regten, wordt de invoering daarvan achterwege gelaten.

Art. 72. De ambtenaren, met het hoogste gewestelijk gezag bekleed, zijn bevoegd tot het maken van reglementen en keuren van politie. Zij kunnen tegen de overtreding daarvan straffen bedreigen, overeenkomstig regels bij algemeene verordening te stellen.

Art. 73. Vreemde Oosterlingen, in Nederlandsch Indië gevestigd, worden zooveel doenlijk in afzonderlijke wijken vereenigd, onder de leiding van hunne eigene hoofden.

De Gouverneur-Generaal zorgt, dat die hoofden van de vereischte voorschriften worden voorzien.

VIJFDE HOOFDSTUK.

Van de Justitie.

Art. 74. Overal waar de inlandsche bevolking niet is gelaten in het genot harer eigene regtspleging, wordt in Nederlandsch Indië regt gesproken in naam des Konings.

Art. 75. Voor zooveel de Europeanen betreft, berust de regtspraak in burgerlijke en handelszaken, alsmede in strafzaken, op algemeene verordeningen, zooveel mogelijk overeenkomende met de in Nederland bestaande wetten.

Digitized by Google

De Gouverneur-Generaal is bevoegd om, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch Indië, de daarvoor vatbare bepalingen dier verordeningen, des noodig gewijzigd, toepasselijk te verklaren op de inlandsche bevolking of een gedeelte daarvan.

Behoudens de gevallen, waarin zoodanige verklaring heeft plaats gehad, of waarin Inlanders zich vrijwillig hebben onderworpen aan het voor de Europeanen vastgestelde burgerlijke en handelsregt, worden door den inlandschen regter toegepast de godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken der Inlanders, voor zoover die niet in strijd zijn met algemeen erkende beginselen van billijkheid en regtvaardigheid.

Naar die wetten, instellingen en gebruiken wordt, onder gelijk voorbehoud, ook door den Europeschen regter gevonnisd in zaken der aan zijne regtspraak onderworpen inlandsche hoofden, en bij de kennisneming in hooger beroep van door den inlandschen regter, in burgerlijke en handelszaken, gedane uitspraken.

Op die wetten, instellingen en gebruiken wordt door den Europeschen regter, bij zijne regtspraak naar de voor Europeanen vastgestelde wetgeving, zooveel mogelijk acht gegeven, wanneer Inlanders, buiten het geval, waarin de bij het 2de lid bedoelde verklaring heeft plaats gehad, of het geval van vrijwillige onderwerping aan gezegde wetgeving in de bij wettelijke bepalingen aangewezene gevallen, als verweerders in burgerlijke of handelszaken voor hem te regt staan.

Bij de regtspraak over Inlanders, in het 3de en 4de lid van dit artikel bedoeld, neemt de regter de algemeene beginselen van het burgerlijk en handelsregt voor Europeanen tot rigtsnoer, wanneer het de beslissing geldt van zaken, die bij de hiervoren bedoelde godsdienstige wetten, instellingen en gebruiken niet geregeld zijn.

Art. 76. De militaire strafregtspleging berust op algemeene verordeningen, zooveel mogelijk overeenkomende met de in Nederland bestaande wetten.

Art. 77. Niemand kan van zijn eigendom worden ontzet dan ten algemeenen nutte, op de wijze bij algemeene verordening bepaald en tegen voorafgaande schadeloosstelling.

De verklaring, dat het algemeen nut onteigening vordert, geschiedt door den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch Indië.

De vereischten van overeenstemming met den Raad en van voorafgaande schadeloosstelling kunnen niet worden ingeroepen, wanneer oorlog, brand, watersnood, aardbeving, vulkanische uitbarsting of andere dringende omstandigheden, eene onverwijlde inbezitneming vorderen.

Digitized by Google

Het regt van den onteigende op schadeloosstelling wordt daardoor niet verkort.

Art. 78. Alle twistgedingen over eigendom of daaruit voortspruitende regten, over schuldvorderingen of andere burgerlijke regten behooren bij uitsluiting tot de kennis van de regterlijke magt.

Evenwel blijven de tusschen Inlanders of tusschen met deze gelijkgestelde personen van denzelfden landaard gerezen burgerlijke geschillen, welke volgens hunne godsdienstige wetten of oude herkomsten ter beslissing staan van hunne priesters of hoofden, daaraan onderworpen.

Art. 79. De regterlijke magt wordt alleen uitgeoefend door regters, bij algemeene verordeningen aangewezen.

Art. 80. Niemand kan tegen zijn wil worden afgetrokken van den regter, dien algemeene verordeningen hem toekennen.

Art. 81. Alle tusschenkomst van de Regering in zake van justitie, niet bij dit reglement toegestaan, is verboden.

Art. 82. De zaken, welke uit haren aard of krachtens algemeene verordeningen ter beslissing staan van het administratief gezag, blijven daaraan onderworpen.

Geschillen over bevoegdheid tusschen de regterlijke en administratieve magt worden door den Gouverneur-Generaal, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch Indië, beslist volgens regels, bij algemeene verordening te stellen.

Art. 83. Geschillen over bevoegdheid tusschen de regtbanken en de inlandsche priesters en hoofden, als ook tusschen den burgerlijken en militairen regter, worden op den voet en de wijze, bij het vorig artikel bepaald, door den Gouverneur-Generaal beslist.

Art. 84. Het verlof van den Gouverneur-Generaal of, buiten Java en Madura, van den hoogsten gewestelijken gezaghebber, is noodig tot het instellen van burgerlijke regtsvorderingen en van vervolgingen tot straf tegen inlandsche vorsten en hoofden, bij algemeene verordening aangeduid.

Art. 85. Buiten de gevallen bij de artt. 43, 45, 47 en 86 voorzien, mag niemand in hechtenis worden genomen dan op bevel van het daartoe, ingevolge de algemeene verordeningen op de strafvordering, bevoegd gezag en op den voet en de wijze daarbij omschreven.

Art. 86. Wanneer iemand, niet behoorende tot de inlandsche bevolking, in buitengewone omstandigheden, buiten het geval voorzien bij de artt. 45 en 47, door het politiek gezag is in hechtenis genomen, is hij, op wiens bevel zulks plaats heeft gehad, gehouden

Digitized by Google

daarvan terstond kennis te geven aan den officier van justitie bij de Europesche regtbank, binnen wier regtsgebied de inhechtenisneming is geschied.

Art. 87. Het geheim der aan den post of andere instelling van vervoer toevertrouwde brieven is onschendbaar, behalve op last des regters, in de gevallen bij algemeene verordening omschreven.

Art. 88. Niemand mag tot straf vervolgd of daartoe veroordeeld worden, dan op de wijze en in de gevallen bij algemeene verordening voorzien.

Art. 89. Geenerlei straf heeft den burgerlijken dood of het verlies van alle burgerlijke regten ten gevolge.

Art. 90. Op geen misdrijf of overtreding mag als straf gesteld worden de verbeurdverklaring der goederen, den schuldige toebehoorende.

Art. 91. Alle vonnissen vermelden de gronden, waarop zij rusten, en in strafzaken, behalve het misdrijf of de overtreding, de stellige wetsbepalingen, waarop zij zijn gegrond.

Algemeene verordeningen regelen, met betrekking tot den inlandschen regter, de noodige wijzigingen van het voorschrift, dat de vonnissen met redenen moeten omkleed zijn.

De teregtzittingen zijn openbaar, behoudens de uitzonderingen bij algemeene verordening aangewezen.

De vonnissen worden in het openbaar uitgesproken, behoudens de uitzonderingen bij algemeene verordening aangewezen.

Art. 92. Het geval van verklaarden staat van oorlog of beleg uitgezonderd, kan nergens, waar in naam des Konings wordt regt gesproken, een doodvonnis ten uitvoer worden gelegd, zonder magtiging van den Gouverneur-Generaal, na gehoord advies van den hoogsten burgerlijken of militairen regter.

De beschikking, waarbij de ten-uitvoer-legging is geweigerd, wordt door den Gouverneur-Generaal ter kennis gebragt van den Minister van Koloniën.

De hoogste gezagvoerders in de bezittingen buiten Java en Madura zijn bevoegd, in geval de dadelijke uitvoering van een doodvonnis gebiedend noodzakelijk is, deze te gelasten, na gehoord advies van den regter, die het vonnis heeft gewezen.

Van hunne beschikking geven zij onverwijld kennis aan den Gouverneur-Generaal.

Art. 93. Het hoogste regterlijk kollegie in Nederlandsch Indië is gevestigd te Batavia, en draagt den naam van Hoog-geregtshof van Nederlandsch Indië.

Digitized by Google

Art. 94. De President van het Hoog-geregtshof van Nederlandsch Indië wordt door den Koning benoemd en ontslagen.

Hij kan alleen met zijne toestemming door den Koning in eene andere ambtsbetrekking worden overgeplaatst.

De Vice-president en de leden van het Hoog-geregtshof kunnen alleen met hunne toestemming door den Gouverneur-Generaal in andere ambtsbetrekkingen worden geplaatst.

Art. 95. Behoudens de in het vorig artikel bedoelde overplaatsing en ontslag op eigen verzoek, kunnen de President, de Vice-president en de leden van het Hoog-geregtshof van hun ambt niet worden ontslagen, dan wanneer zij wegens misdrijf tot gevangenisstraf veroordeeld, in staat van kennelijk onvermogen verklaard, wegens schulden gegijzeld, onder kuratele gesteld zijn, of de waardigheid van hun ambt uit het oog verliezen, gelijk mede bij gebleken wangedrag, onzedelijkheid, merkelijke achteloosheid, ongeschiktheid door ouderdom of aanhoudende ziels- of ligchaamsziekte.

Wanneer de Gouverneur-Generaal, den Raad van Nederlandsch Indië gehoord, oordeelt, dat het ontslag, om eene der bij de vorige zinsnede vermelde redenen, behoort plaats te hebben, zendt hij zijne daartoe strekkende voordragt met alle ter zake betrekkelijke stukken aan den Minister van Koloniën, vergezeld van eene schriftelijke verantwoording van den betrokken ambtenaar, wien tot dat einde de tegen hem bestaande bezwaren worden medegedeeld.

De Gouverneur-Generaal is bevoegd om, in afwachting van 's Konings beschikking, den betrokken ambtenaar, onder toekenning van wachtgeld, in zijn ambt te schorsen en voorloopig in de waarneming daarvan te voorzien.

De betrokken ambtenaar wordt, des verkiezende, door toekenning van verlofstraktement en vrijen overtogt, in de gelegenheid gesteld om zich in Nederland te gaan verantwoorden.

De Koning verleent of weigert het ontslag.

Art. 96. Het verleenen van een bevel tot gevangenneming van een regterlijk ambtenaar brengt, behoudens het bepaalde bij art. 100, van regtswege schorsing in zijn ambt te weeg.

Art. 97. In het vonnis, waarbij een regterlijk ambtenaar tot eene lijf- of onteerende straf is veroordeeld, wordt tevens zijne afzetting uitgesproken.

Art. 98. Het Hoog-geregtshof oordeelt in burgerlijke zaken in eersten aanleg:

1°. over alle regtsvorderingen, waarin de Gouverneur-Generaal als gedaagde wordt aangesproken.

Digitized by Google

2°. over alle regtsvorderingen, uitgezonderd die, welke de belastingen en pachten betreffen, tegen den lande.

Niettemin moeten alle zakelijke regtsvorderingen voor den gewonen regter gebragt worden.

Art. 99. De Vice-president en de leden van den Raad van Nederlandsch Indië, en zoodanige andere ambtenaren als algemeene verordeningen aanduiden, staan te regt voor het Hoog-geregtshof, wegens misdrijven en overtredingen, gedurende den tijd hunner funktiën begaan.

Art. 100. Met uitzondering van het geval van voorloopige aanhouding bij ontdekking op heeter daad, kan tegen de ambtenaren, in het vorig artikel bedoeld, geen bevel van gevangenneming worden ten uitvoer gelegd, en, in het geval van ambtsmisdrijf, geene vervolging plaats hebben dan nadat daartoe door den Gouverneur-Generaal, op den voet en de wijze bij algemeene verordening omschreven, magtiging is verleend.

Art. 101. De Gouverneur-Generaal en de Luitenant-Gouverneur-Generaal staan wegens misdrijven of overtredingen in Nederland te regt; wegens ambtsmisdrijven, voor den Hoogen Raad der Nederlanden; wegens andere misdrijven of overtredingen ter plaatse, waar de zetel der Regering in Nederland is gevestigd, voor den regter, die, naar de Nederlandsche wetgeving, bevoegd is over het onderwerp te oordeelen.

Art. 102. Het Hoog-geregtshof heeft het toezigt op den geregelden loop en de afdoening van regtsgedingen, alsmede op het nakomen der wetten en andere algemeene verordeningen bij alle regtbanken en geregten.

Het kan regterlijke handelingen, beschikkingen en vonnissen, wanneer die met de wetten en andere algemeene verordeningen strijdig zijn, vernietigen en buiten werking stellen, volgens de daaromtrent gestelde regels.

Art. 103. Algemeene verordeningen bepalen de gevallen, waarin de arresten van het Hoog-geregtshof in burgerlijke zaken onderworpen zijn aan hooger beroep bij den Hoogen Raad der Nederlanden, en de wijze van regtspleging ten aanzien van dat beroep te volgen.

Art. 104. Vonnissen, door den regter in Nederland gewezen, en bevelen door hem uitgevaardigd, mitsgaders grossen van authentieke akten aldaar verleden, kunnen in Nederlandsch Indië worden ten uitvoer gelegd.

Zoo ook kunnen vonnissen en bevelen, door den regter in Nederlandsch Indië gewezen of uitgevaardigd, alsmede grossen van

Digitized by Google

authentieke akten, aldaar ten overstaan van Europesche openbare ambtenaren verleden, aan welke gelijke kracht als aan de vonnissen is toegekend, in Nederland ten uitvoer gelegd worden.

ZESDE HOOFDSTUK.

Van de Ingezetenen.

Art. 105. Met uitzondering van de personen van 's Rijks wege naar Nederlandsch Indië gezonden, mag niemand zich van elders aldaar vestigen zonder schriftelijke vergunning, op Java en Madura, van den Gouverneur-Generaal, elders, van den hoogsten gewestelijken gezaghebber.

De voorwaarden der toelating van Nederlanders en vreemdelingen worden bij algemeene verordening geregeld.

Aan Nederlanders, welke de bovenbedoelde vergunning verkregen hebben, kan niet dan in het geval en op de wijze bij art. 45 vermeld, het verblijf in Nederlandsch Indië worden ontzegd.

Art. 106. Ingezetenen van Nederlandsch Indië zijn, behalve de inboorlingen des lands, allen die op den voet bij het vorig artikel bepaald hun verblijf binnen Nederlandsch Indië gevestigd hebben.

Art. 107. Onder Nederlanders worden in dit reglement verstaan, die het zijn volgens de wetten van het Koningrijk.

Art. 108. Allen, die zich op het grondgebied van Nederlandsch Indië bevinden, hebben aanspraak op bescherming van persoon en goederen.

Art. 109. De bepalingen van dit reglement en van alle andere algemeene verordeningen, waarin sprake is van Europeanen en Inlanders, zijn, waar het tegendeel niet bepaald is, toepasselijk op de met hen gelijkgestelde personen.

Met Europeanen worden gelijkgesteld alle Christenen en alle personen, niet vallende in de termen der volgende zinsnede.

Met Inlanders worden gelijkgesteld Arabieren, Mooren, Chinezen en allen, die Mohammedanen of heidenen zijn.

De inlandsche Christenen blijven onderworpen aan het gezag der inlandsche hoofden, en met opzigt tot regten, lasten en verpligtingen aan dezelfde algemeene, gewestelijke en gemeentelijke verordeningen en instellingen, als de Inlanders, die het Christendom niet belijden.

De Gouverneur-Generaal kan, in overeenstemming met den Raad van Nederlandsch Indië, uitzonderingen maken op de toepassing der in dit artikel gestelde regels.

Digitized by Google

Art. 110. Het toezigt der Regering op de drukpers wordt bij algemeene verordening geregeld, in overeenstemming met het beginsel, dat het door de drukpers openbaren van gedachten of gevoelens en het toelaten van elders dan in Nederland gedrukte stukken, geene andere belemmering mogen ondervinden, dan tot verzekering der openbare orde gevorderd wordt.

In Nederland gedrukte stukken worden onbelemmerd toegelaten, behoudens ieders verantwoordelijkheid, volgens regels, bij algemeene verordening te stellen.

Art. 111. Vereenigingen en vergaderingen van staatkundigen aard, of waardoor de openbare orde wordt bedreigd, zijn in Nederlandsch Indië verboden. Tegen de overtreding van dit verbod worden zoodanige maatregelen genomen, als de omstandigheden vorderen.

Art. 112. Ieder ingezeten heeft het regt om verzoeken aan de bevoegde magt, zoowel in Nederland als in Nederlandsch Indië, schriftelijk in te dienen, mits die persoonlijk en niet uit naam van meer worden onderteekend, welk laatste alleen kan geschieden door of van wege ligchamen, wettelijk zamengesteld of als zoodanig erkend, en in dat geval niet anders dan over onderwerpen tot hunne bepaalde werkzaamheden behoorende.

Art. 113. De ingezetenen zijn verpligt om op den voet, reeds bepaald of nader te bepalen, deel te nemen aan schutterijen of andere gewapende vereenigingen, welke door den Gouverneur-Generaal noodig worden geoordeeld tot bewaring van rust en orde. Algemeene verordeningen bepalen welke ingezetenen, bij de schutterijen ingelijfd, kunnen geroepen worden om mede te werken tot de handhaving van het Nederlandsch gezag in Indië.

Art. 114. In Nederlandsch Indië worden geene Europesche titels van adeldom erkend, dan die door den Koning zijn verleend.

Vreemde ordesteekenen, titels, rangen of waardigheden mogen door de ingezetenen van Nederlandsch Indië niet worden aangenomen zonder het bijzonder verlof des Konings.

Art. 115. Uiterlijk op den 1sten Januarij 1860 is de slavernij in geheel Nederlandsch Indië afgeschaft.

De maatregelen tot voorbereiding en geleidelijke trapsgewijze uitvoering van die afschaffing, zoomede de vergoedingen, welke daarvan het gevolg kunnen zijn, worden bij algemeene verordening vastgesteld.

In het Verslag, bedoeld bij het eerste lid van art. 60 der Grondwet, wordt jaarlijks opgave gedaan van het verrigte naar aanleiding van dit artikel.

Digitized by Google

Art. 116. De slavenhandel, de invoer en de openbare verkoop van slaven zijn verboden.

De als slaven van elders aangevoerde personen zijn vrij, zoodra zij zich op het grondgebied van Nederlandsch Indië bevinden.

Art. 117. De regten en verpligtingen der meesters ten aanzien der in Nederlandsch Indië aanwezige slaven worden bij algemeene verordeningen geregeld.

Art. 118. Op Java en Madura blijft het nemen van pandelingen, tot zekerheid van schuld, verboden.

Dit verbod wordt door den Gouverneur-Generaal toegepast op die gedeelten van de bezittingen buiten Java en Madura, waar de maatschappelijke toestand het gedoogt.

De algemeene verordeningen, het pandelingschap regelende, waar het nog niet kan worden afgeschaft, hebben de strekking om die afschaffing te bevorderen.

Het pandelingschap gaat niet over op de kinderen des schuldenaars.

Het vervoeren van pandelingen over zee is verboden.

ZEVENDE HOOFDSTUK.

Van de Godsdienst.

Art. 119. Ieder belijdt zijne godsdienstige meeningen met volkomen vrijheid, behoudens de bescherming der maatschappij en harer leden tegen de overtreding der algemeene verordeningen op het strafregt.

Art. 120. Alle openbare godsdienstoefeningen binnen gebouwen en besloten plaatsen wordt toegelaten, voor zoover die geene stoornis aan de openbare orde toebrengt.

Tot openbare godsdienstoefening buiten gebouwen en besloten plaatsen wordt het verlof des Bestuurs vereischt.

Art. 121. De Gouverneur-Generaal zorgt, dat alle godsdienstige gezindheden zich houden binnen de palen van gehoorzaamheid aan de algemeene verordeningen.

Art. 122. In de bestaande inrigting en het bestuur der Christelijke kerkgenootschappen wordt geene verandering gebragt, dan met wederzijdsch goedvinden van den Koning en het bestuur van het betrokken kerkgenootschap.

Art. 123. De Christen-leeraars, priesters en zendelingen moeten voorzien zijn van eene door of namens den Gouverneur-Generaal te verleenen bijzondere toelating, om hun dienstwerk in eenig bepaald gedeelte van Nederlandsch Indië te mogen verrigten.

Digitized by Google

Wanneer die toelating schadelijk wordt bevonden, of de voorwaarden daarvan niet worden nageleefd, kan zij door den Gouverneur-Generaal worden ingetrokken

Art. 124. De priesters der Inlanders, die het Christendom niet belijden, zijn geplaatst onder het oppertoezigt der vorsten, regenten en hoofden, voor zooveel betreft de godsdienst, die elk hunner belijdt.

Deze zorgen, dat door de priesters niets worde ondernomen strijdig met dit reglement en met de door of uit naam van den Gouverneur-Generaal uitgevaardigde verordeningen.

ACHTSTE HOOFDSTUK.

Van het Onderwijs.

Art. 125. Het openbaar onderwijs is een voorwerp van de aanhoudende zorg van den Gouverneur-Generaal.

De inrigting daarvan wordt, met eerbiediging van ieders godsdienstige begrippen, bij algemeene verordening geregeld.

Het Verslag, bedoeld bij het eerste lid van art. 60 der Grondwet, doet den staat van het openbaar onderwijs, ook dien van de scholen voor de inlandsche bevolking bestemd, jaarlijks kennen.

Art. 126. Het geven van onderwijs aan Europeanen of daarmede gelijkgestelde personen is vrij, behoudens het toezigt der overheid, en het onderzoek naar de bekwaamheid en zedelijkheid der onderwijzers.

Art. 127. Overeenkomstig regels, bij algemeene verordening te stellen, wordt voldoend openbaar lager onderwijs gegeven, overal, waar de behoefte der Europesche bevolking dit vordert en de omstandigheden het toelaten.

Art. 128. De Gouverneur-Generaal zorgt voor het oprigten van scholen ten dienste der inlandsche bevolking.

NEGENDE HOOFDSTUK.

Van den Handel en de Scheepvaart.

Art. 129. De tarieven van in-, uit- en doorvoer worden vastgesteld door de wet.

Alleen in dringende omstandigheden is de Gouverneur-Generaal bevoegd die tarieven tijdelijk te wijzigen, onder nadere bekrachtiging door de wet.

Van zoodanige wijziging wordt aan de beide Kamers der Staten-Generaal onverwijld kennis gegeven.

Digitized by Google

Art. 130. De havens van Nederlandsch Indië, geopend voor den algemeenen handel, zijn toegankelijk voor de schepen van alle volken, met welke het Koningrijk der Nederlanden in vriendschap is, behoudens de naleving der algemeene en plaatselijke verordeningen.

In andere havens worden alleen toegelaten inlandsche vaartuigen en die tot de kustvaart geregtigd zijn.

OVERGANGSBEPALINGEN.

Art. 131. Het tegenwoordig reglement wordt in Nederlandsch Indië afgekondigd op de wijze bij art. 31 vastgesteld.

De tijd, waarop het aldaar in werking treedt, wordt door den Koning bepaald.

Art. 132. Alle op het bij het vorig artikel bedoelde tijdstip verbindende wettelijke verordeningen, reglementen en besluiten worden gehandhaafd, totdat zij door andere zijn vervangen.

Bepalingen, voorkomende in de verordeningen, vermeld in de eerste zinsnede van art. 82, die in strijd zijn met het voorschrift der eerste zinsnede van art. 78, behouden slechts kracht gedurende twee jaren na het in werking treden van dit reglement.

Digitized by Google

VERBETERINGEN EN BIJVOEGSELS.

Bl. 31, Noot. *Bij te voegen:* De Pangéran Adipati Arijå MANGKOE NEGÅRÅ IV is den 2den September 1881 overleden en den 5den derzelfde maand opgevolgd door zijn, reeds in 1869 daartoe aangewezen, zoon Pangéran Adipati Arijå Praboe Prang Wědånå, als MANGKOE NEGÅRÅ V.

Bl. 42, r. 17 *staat:* de groote *lees:* en groote.

Bl. 60, r. 2 *staat:* Bila *lees:* Bilah.

Bl. 60, Noot (1) *staat:* *Staatsblad*, 1872, N°. 5. *lees:* *Nederlandsch Staatsbl.* 1872, N°, 18, *Ind. Staatsbl.* 1872, N°. 94 en 95. Zie ook het slot van de Bijlage *A* hierachter.

Bl. 70, Noot (1) *bij te voegen:* In het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XX vindt men eene door Dr. PALMER VAN DEN BROEK uit het Javaansch vertaalde *Geschiedenis van het Vorstenhuis van Madoera.* Te beginnen met bl. 485 behandelt deze Geschiedenis ook den oorlog met DIPÅ NEGÅRÅ.

Bl. 98, r. 4 *achter* Boterboom *in te voegen:* (*Melebakan* of *Kawang*).

Bl. 121 Noot. Volgens het *Ind. Staatsbl.* 1882, N°. 51 is het aantal Controleurs bij het binnenlandsch bestuur op Java en Madoera thans bepaald op 40 van de 1ste, 63 van de 2de klasse en 49 Adspirant-Controleurs.

Bl. 128, r. 6
Bl. 130, r. 5 } *staat:* Residentsgerechten *lees:* Residentie-gerechten.
Bl. 131, r. 9 }

Bl. 133, Noot *bij te voegen:* Met 1°. Juli 1882 zullen ook nieuwe *Reglementen tot regeling van het rechtswezen* worden ingevoerd in het Gouvernement van Celébes en Onderhoorigheden en in de Residentiën Menado, Ambon, Ternate en Timor.

Bl. 143, r. 25 *bij te voegen:* In het jaar 1879 werden door de Handelmaatschappij voor het Gouvernement overgevoerd en hier te lande geveild 47661431,5 kilogram koffie, 4414495 kilogram tin en 53954,7 kilogram kinabast, waarvan respectievelijk de zuivere opbrengst was ƒ40358703,72, ƒ3585261,15^{5} en ƒ180133,51.

Digitized by Google

Bl. 173, r. 8 en 23. Het korps Mardijkers te Koepang is in 1877 als zelfstandig korps opgeheven en bij de Schutterij ingelijfd, waarvan zij echter eene afzonderlijke Afdeeling blijven uitmaken (*Ind. Staatsbl.* 1877, N°. 105). Ook de Chineezen maken niet meer een afzonderlijk korps uit, maar zijn insgelijks bij de Schutterij ingedeeld (*Kol. Verslag* 1878, bl. 50). Overigens blijkt uit een opstel van den Luit. Kol. HAGA over de Mardijkers, medegedeeld in het *Tijdschr. voor Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Dl. XXVII, bladz. 191, dat het door ons over den oorsprong van dat korps gezegde onjuist is. Zie verder daarover hierachter Dl. II, Zesde hoofdgroep, Hoofdstuk I, § 2.

Bl. 193, r. 8 *staat:* Tjangkis *lees:* Tjangkir.

Bl. 248, r, 19 *staat:* Råwå Pening *lees:* Råwå Bĕning.

Bl. 267, na reg. 27 *in te voegen:*

Stoomvaart.

Voor het onderhouden van eene geregelde stoomvaart tot het vervoer van personen en goederen in den Indischen Archipel is door het Gouvernement met de Nederlandsch-Indische Stoomvaartmaatschappij eene overeenkomst gesloten, loopende van 1 Januari 1876 tot 31 December 1890. Deze Maatschappij, wier Hoofd-agentschap is gevestigd te Batavia, heeft eene vloot van 25 stoomschepen en voorziet in de volgende diensten:

viermalen 's maands van Batavia over Samarang naar Soerabaja, en terug;

eenmaal 's maands van Soerabaja over Pasoeroewan, Pråbålinggå, Besoeki, Panaroekan, Soemĕnap, Kangean, Banjoewangi en Boelèlèng naar Ampenan (Lombok), en terug;

eenmaal 's maands van Batavia over Anjer en Tjelatjap naar Patjitan, en terug;

eenmaal 's maands van Soerabaja naar Mangkasar, Bima, Larantoeka, Koepang, Dilli, Banda, Ambon, Boeroe, Ternate, Gorontalo, Menado of Kema, Amoerang, Tontoli, Palos-baai, en terug over Mangkasar naar Soerabaja;

eenmaal 's maands van Batavia over Tjeroetjoep (Tandjoeng Pandan, Blitong) naar Pontianak en Singkawang, en terug;

tweemaal 's maands van Batavia over Telok Betoeng, Kroë, Bengkoelen, Padang en Malaboe naar Atjih, en terug;

Digitized by Google

eenmaal 's maands van Padang over Priaman, Ajer Bangis, Natal, Siboga, Baroes, Singkil, Goenoeng Sitoli, Teroemon, Tampat Toewan, Malaboe, Pati, Rigas en Oleh-leh naar Singapoera, wordende de Atjineesche havens met uitzondering van Malaboe en Oleh-leh slechts eenmaal op elke reis bezocht; op de terugreis kan ook Pinang worden aangedaan;

tweemaal 's maands van Batavia over Muntok, Riouw, Singapoera (in aansluiting aan de Engelsche mail), Pinang, Edi, Pedir, Samalangan en Poeloe Bras naar Atjih, en terug;

eenmaal 's maands van Batavia naar Padang, en terug;

om de veertien dagen van Riouw over Bengkalis, Siak, Paneh en Asahan naar Deli, en terug;

eenmaal 's maands van Batavia over Muntok naar Palembang, Moewara Kompeh en Djambi, en terug;

eenmaal 's maands van Soerabaja over Bawéjan naar Bandjarmasin, en terug;

eenmaal 's maands van Mangkasar over Paré-Paré naar Koetei, en terug;

eenmaal 's maands van Mangkasar over Malassoro, Bantaëng (Bonthain), Boeloekoempa (Boelekomba), Saleijer en Sindjai naar Boeton, en terug;

viermaal 's jaars beurtelings van Boeton en van Ampenan (Lombok) naar Ambon, Banda, de Ceram-laoet-eilanden, Nieuw Guinea, de Kei- en Aroe-eilanden, de Zuidwester-eilanden, Timor, Rotti, Savoe en Soembawa, en terug;

viermaal 's jaars van Batavia over Samarang, Soerabaja, Mangkasar, Manilla, Macao en Hongkong naar Amoy, en terug.

De dienstregeling dezer schepen wordt maandelijks in de Javasche en andere Couranten aangekondigd

Men zie hierover verder den *Regerings-almanak*, 1881, bladzijde 176 en 844.

Bl. 269, r. 19 *staat:* Råwå Pening *lees:* Råwå Bĕning.

Bl. 276, r. 24. Van dezen *Batoe toelis* is later eene betere verklaring met facsimile gegeven door den Heer K. F. Holle in het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenk.*, Dl. XVII, bl. 483 en Dl. XXVII, bl. 90 en 187, waaruit schijnt te blijken dat die inscriptie slechts eene geschiedkundige aanteekening behelst, opgesteld in Oud-Soendaasch.

Bl. 283, r. 15 *staat:* Soengi-ragi *lees:* Soenja Ragi.

Bl. 292, r. 10 v. o. *staat:* Råwå Pening *lees:* Råwå Bĕning.

Digitized by Google

Bl. 298, r. 24 *achter* Oendakan *moet het woord* Districtshoofdplaats *vervallen.*

Bl. 298, na r. 25 *in te voegen:* Prawåtå, hoofdplaats van het district Oendakan.

Bl. 313, r. 25 *staat:* Rustenburg *lees:* Vredeburg. (Ook op het Kaartje van den Kraton).

» » r. 4 v. o. *staat:* Kapatijan. — Zoo heet deze Golongan in Soerakarta; maar in Djokjokarta wordt zij Danoerĕdjan genoemd, omdat de Rijksbestuurder daar Danoe Rĕdjå heet.

Bl. 341, r. 19. In het *Tijdschr. v. Ind. taal-, land- en volkenkunde*, Deel XXVII, bl. 173 vindt men eene beschrijving van het eiland Noesa Baroeng, waaruit blijkt dat dit eiland weinig anders oplevert dan eene menigte vogelnestjes en eenig hout.

Bl. 350, r. 3 *staat:* Radèn Adipati of Rijksbestuurder. — Alleen in Soerakarta heeft de Rijksbestuurder dezen titel; in Djokjokarta heet hij Danoe Rĕdjå. Ook van sommige andere ambtenaren verschillen de titels eenigszins in de twee rijken.

Bl. 400, Noot *bij te voegen:* en het *Tijdschrift van het Aardrijksk. Genootschap*, Deel VI, bl. 114 en volgg.

Bl. 538, r. 24 *bij te voegen:* Bij Besluit van 5 Januari 1882 is ook herwaarts overgebracht de Openbare School voor Europeanen en met hen gelijkgestelden, die vroeger te Siboga was gevestigd.

Bl. 608, r. 2 v. o. *staat:* drie *lees:* vier.

Bl. 691, r. 5 v. o. *bij te voegen.* Den 13den Juli 1880 is door den Resident van Palembang eene overeenkomst gesloten met den Sultan van Djambi tot invoering van het Gouvernements opium-monopolie in zijn gebied, tegen eene jaarlijksche schadeloosstelling van *f* 4000 aan den Sultan; welke overeenkomst door den Gouverneur-Generaal is bekrachtigd den 16den Februari 1881.

Bl. 731. Over de Residentie Oostkust van Sumatra vindt men een belangrijk artikel van den Heer J. S. G. Gramberg in het *Tijdschr. v. h. Aardrijkskundig Genootschap*, Dl. VI, bl. 100; waarvan echter in onzen tekst geen gebruik is kunnen gemaakt worden, omdat deze bij de verschijning van dat artikel reeds was afgedrukt.

Bl. 743, r. 4 *staat:* het Hoofd *lees:* de vier Hoofden.

Digitized by Google

Bl. 743, r. 6 v. o. *bij te voegen:* Kota Pinang eenen *Soetan;*

Bl. 744, Noot 2 *bij te voegen:* Over de geschiedenis van Siak en zijne vroegere verhouding tot Nederland zie men uitvoerig E. NETSCHER, in Deel XXXV der *Verhandelingen van het Bataviaasch Genootschap.*

Bl. 745, r. 1 v. o. *bij te voegen:* Het Gouvernement heeft de in- en uitvoerrechten in het geheele Siaksche gebied aan zich getrokken tegen eene jaarlijksche schadeloosstelling aan den Sultan en de overige Vorsten en Hoofden, ten gezamenlijke bedrage van *f* 182525; de verpachting van die rechten heeft reeds in het eerste jaar (1876) aan het Gouvernement opgebracht *f* 478956.

In de geheele Residentie Oostkust van Sumatra zijn de Europeanen en met hen gelijkgestelden alsmede de Chineezen rechtstreeksche onderdanen van het Gouvernement.

Bl. 751, r. 19 *bij te voegen:* De in- en uitvoerrechten in de Afdeeling Deli beliepen in het jaar 1879 *f* 193357. De gezamenlijke ontvangsten in die Afdeeling stegen in dat jaar tot *f* 1195196, terwijl de uitgaven bedroegen *f* 693870, waaronder *f* 238370 voor het Militair Departement.

De *Platte grond van den Kraton* te plaatsen tegenover bl. 314.

De *Schets van de monden der Moesi en Banjoe Asin* tegenover bl. 681.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google